VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

HETEDIK KÖTET.

VIII. ÉS IX. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYV- ÉS KŐNYOMDÁJÁBAN.

1863.

VII. Kötet Tartalma.

Lap.

KÖZÉPKOR. Elmélkedés 1

VIII. KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET. A világ állása.
(Görög birodalom. Vandalok. Nyugati góthok. Burgundok. Britek. Frankok. Germánok. Thuringiak. Longobardok. Bojok. Szlávok. Közép-Ásia. Fehér hunnok. Bolgárok.) 59

MÁSODIK FEJEZET. A keleti birodalom és Persia. II. Theodosiustól Justinusig.
(Marcianus. Zeno. I. Anastasius. I. Justinus.) . 67

HARMADIK FEJEZET. Justinián.
(Theodora. A zöldek és kékek. Persia. Nagy-Chosroë. A vandalok Afrikában. Hunnerich és utódai. Vandal háboru. Belizár diadalmenete. II. Persa háboru. III. Persa háboru. A nyugati góthok elleni háboru. A barbárok hadjáratai. Belizár halála. Döghalál. Justinián halála. A selyem.) 78

NEGYEDIK FEJEZET. A római törvénykönyvek.
Az idézés mint törvény. Hermogenes és Gregorius törvénykönyve. Theodosius törvénykönyve. Tribonián. Justinián törvénykönyve. Pandecták. Institutiones. Prae-

Lap.

lectio repetita. Novellae. Jogtanodák. A törvényhozás áttekintése. A házasság. Az elválás. Az apai hatalom. Dolgok. Öröködés. Kötelezvények. Keresetek (actiones). Törvénykezés. Büntények és büntetések. A régi jog átalakitása. Gyermekölés. Rabszolgaság. Justinián törvénykönyvének hiányai. Justinián törvénykönyvének érdemei.) . 102

ÖTÖDIK FEJEZET. II. Justintól I. Heracliusig.

(II. Justin. II. Tiberius. Chosroë halála. III. Hormisdas. Az avarok. I. Heraclius Persa háboru. Kobad Shirujeh). 132

HATODIK FEJEZET. A barbárok Olaszországban. Theodorik.

(Odoaker. A keleti góthok. Theodorik. A birodalommali viszony. A barbárokhozi viszony. Az olaszokkali viszony. Közigazgatás. Boethius. Theodorik halála.) 146

HETEDIK FEJEZET. A keletigóth uralomnak vége.

(Eutarik. Amalasunta. Theodat. Belizár hadjárata. Vitiges. Ildebald. Totilas. Belizár második hadjárata. Narses. Tejas. A frankok beütése. Görög kormányzat.) . 163

NYOLCZADIK FEJEZET. A longobardok.

(Alboin. Clephis. A harmincz herczeg. Alkotmány. Herczegek. Longobard jog. Tulajdon. Törvénykezés. Szokások. Theudolinda. Agilulf. A longobardok megtérése. Róma fellázad. Adelwald. Ariowald. Rotharis. Benszülöttek. Papi kormányzat. Összeolvadás.) 175

KILENCZEDIK FEJEZET. A frankok.

(Meroveus. I. Childerik. I. Chlodvig. Az alemannok beütése. Háboru a burgundokkal. Chlodvig országának felosztása. I. Thierry. Burgundia meghódittatik. I. Theodebert. I. Chlotar. Az ország ismét felosztatik. I. Chilperik. Brunechilda és Fredegunda. II. Childebert. Az andeloti szerződés. Radegunda. Egységes Francziaország.) . 201

TIZEDIK FEJEZET. A nyugati góthok Spanyolországban.

(II. Theodorik. Eurik. II. Alarik. Gesalrik. Amalarik. Választott királyok. Theudes. Leovigild. Sz. Hermenegild. A svévek országa. I. Reccared. Sisebut. Svinthila. Sisenand. Alkotmány. Vitiza. Roderik.) 229

Lap.

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Angol- és Irhon. Angolszászok.

(Arthur. Angolok. A hetedurszági (heptarchiai) szervezet. A bretwaldák. Megtérés. A benszülöttek. A bardok. Irhon. Sz. Columbán. Anglia.) 246

TIZENKETTEDIK FEJEZET. A berohanás. A barbárok személyes állapota.

(A barbárok száma. A berohanások. A győzők javai. A szabadbirtok (allodium). Adományozások. Személyek. Nemesek. Szabadok. Bérfizetők. Gyámság. Rabszolgák. Felszabaditás.) 264

TIZENHARMADIK FEJEZET. A barbárok politikai alkotmánya.

(Királyok. Nemzetgyülések. Pénzügy. Had. Vasallok (hübéresek). Közigazgatás. Helyhatóságok. Személyi törvény. Római törvény. Összehasonlitás. Törvénykezés. Kölcsönös kezesség. Perfolyamat. Bizonylatok. Esküvők. Magánhad (Faida). Egyezkedés. Itéleti párbaj.) . . 286

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. A barbár törvénykönyvek.

(Theodorik törvénye. Alarik Breviariuma. Papiani responsum. Sali-frank törvény. Ripuari-frank törvény. Gombetta törvény. A nyugati góthok törvényei. Longobard törvénykönyv. A bajorok törvényei. A friesek törvényei. Angolszász törvények. Szász törvény.) . . . 320

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. A barbárok szokásai.

(Jelves szertartások. Beiktatás. Erkölcsök. Bajusz, szakáll és hajazat. Ruházat. Kereskedelem. Nők.) . . 342

TIZENHATODIK FEJEZET. A keresztény köztársaság.

(A téritők. Sz. Bonifácz. Az egyház viszonya az államhoz. Zsinatok. A papválasztás megszoritása. A világiak részesitése. Belső változások. Püspöki hatalom. Szerzetesek. Sz. Benedek. Rendszabálya.) 360

TIZENHETEDIK FEJEZET. A pápák.

(III. sz. Felix. Gelasius. II. Anastasius. Symmachus. I. János. Agapitus. Vigilius. A három fejezet. Origenisták. I. Pelagius. Egyházi törvények gyüjteménye. Dionysius Exiguus. Nagy-Gergely.) 388

Lap.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Tudomány a görögöknél.
(Bölcsészek. Ékesszólás. Költök. Történészek. Byzanti történészek.) 407
TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Latin nyelv.
(Az abc. I. Korszak. II. Korszak. III. Korszak. IV. Korszak. Köznépi nyelv.) 416
HUSZADIK FEJEZET. Latin irodalom.
(Cassiodor. Boethius. Ennodius. C. Maximianus. Arator. V. Fortunatus. Avitus. Sz. Fulgentius. Sz. Caesarius. Történészek. Sz. Izidor. Egyházi történet. Toursi Gergely. Fredegarius. Legendák.) 438
HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Tudományok és szépmüvészetek.
(Földirat. Orvostudomány. Szépmüvészetek. Kúpok. Rakmüvek (mosaik). 456
ZÁRBESZÉD. 467

Felvilágositó jegyzetek

a VIII. könyvhez.

(A) A kitett gyermekek 473
(B) A burgundok arianus királyának megtéritése . . . 484
(C) A személyi jogról a longobardok alatt 487
(D) Párviadal 489
(E) A longobard perfolyamat 490
(F) A vadászat 503

IX. KÖNYV.

ELSÓ FEJEZET. Arábia.
(Felosztása. Termények. Karavánok. Faj. Beduinok. Szokások. Müveltség. Költészet. Kormányzat. Vallás. Történelem.) 511

Lap.

MÁSODIK FEJEZET. Mahomed.

(Első Hedsira. A gyászév. Hedsira. A követségek éve. A végső zarándoklat. Mahomed halála.) . . . 537

HARMADIK FEJEZET. A Koran.

(Irodalmi érdeme. Sunna. Istenröli tan. Az angyalokról. Kinyilatkoztatás. Sirontúli élet. Végső itélet. Megmásithatlan végzet (Fatalismus). Vallás-erkölcsi élet. Ima. Böjt. Zarándoklat. Szent háboru. Polgári törvények. Papság. Sofik. Eretnekségek.) 566

NEGYEDIK FEJEZET. Első kalifák.

(Türelmetlenség. A két csaló. Kaled. Abu Obeidah. Damascus bevétele. Abu Bekr halála. I. Omar. Otman. Ali. Hóditások. Jerusalem ostroma. Persia. Egyptom. Alexandria ostroma.) 596

ÖTÖDIK FEJEZET. Az Ommiahdok. Örökös kalifaság.

(Moaviah. Görög tüz. I. Yezid. Ali fiai. Abdallah. II. Moaviah. I. Mervan. Abd el-Malek. Afrika meghóditása. Berberek. Mórok. I. Valid. Görögök. Szulejman. II. Omar. II. Yezid. Hesam. II. Mervan. Abul Abbas.) . 619

HATODIK FEJEZET. Az Abbasidák.

(Al-Manzor. Mahadi. Hadi. Harun al-Rasid. Tudományosság. Pártok. Aglabiták. Barmek-család.) . . 632

HETEDIK FEJEZET. Az arabok Spanyolhonban. Cordovai kalifatus.

(Pelagius. Favila. I. Alfonso. Ommiahdok kalifatusa. I. Abd. el-Raman. I. Hesam. II. Alfonso. I. Al-Hakem.) . 643

NYOLCZADIK FEJEZET. Görög birodalom.

(A Heraclidák. II. Constans. III. Constantin (Pogonát). II. Justinián. III. Tiberius. II. Justinián visszajö.) . 662

KILENCZEDIK FEJEZET. Isauriai császárok.

(Philippicus Bardanes. II. Anastasius. III. Theodosius. Isauriai Leo. A képek tisztelete. Kazarok. IV. Constantin (Copronymus). IV. Leo (Kazar). V. Constantin (Porphyrogenitus). Irén.) 670

TIZEDIK FEJEZET. Frankok.

(Az udvarnagyok. Udvarnagy. Öreg Pipin. I. Dagobert. Britek. Udvarnagyok. II. Chlodvig. II. Childerik. II. Dagobert. III. Thierry. Heristali Pipin. Testry-i csata.) 683

Lap.

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Martell Károly és fiai.
(Poitiersi csata.) 699

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Olaszhon.
(A pápák. A longobardok. Az Exarchatus. A pápák. Honorius tévedése. Longobard királyok. I. Aribert. Grimoald. Pertharis. Kunibert. Liutprand. Rachis. Astolf. II. István pápa.) 706

TIZENHARMADIK FEJEZET. Pipin király. A pápák világi uralma.
(Pipin király. II. István pápa Francziaországban. Pipin adományozása. Dezső.) 722

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Nagy-Károly mint király. A longobard uralomnak vége.
(Pápák. Nagy-Károly Olaszhonban. Longobardországnak vége. Olasz királyság. Déli-Olaszhon. Tengeri köztársaságok. Velencze.) 736

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Nagy-Károly mint hódító.
(Szászok. Nagy-Károly hadjáratai a szászok ellen. Verdeni mészárlás. Avarok. Szlávok. Dánok.) . . 751

TIZENHATODIK FEJEZET. Nagy-Károly mint császár.
(Nagy-Károly megkoronáztatik.) 769

TIZENHETEDIK FEJEZET. Nagy-Károly mint törvényhozó.
(Kormányzat. Királyság. Udvari méltóságok. A birodalom felosztása. Közigazgatás. Grófok. Törvényhatóságok. Tartományi gyülések. Országgyülések. Czikkelyes törvények (Capitularia). Törvények. Büntető törvények. Hadügy. Pénzügy. Közgazdászat.) 779

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Az Egyház Nagy-Károly idejében.
(Javitások. Sz. Benedek. Kanonokok.) . . 801

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Tudományosság.
(Damascusi sz. János. Alcuin. Költők. Történetirók. Beda. Pál diacon. Szépmüvészetek.) 813

HUSZADIK FEJEZET. Nagy-Károly végnapjai.
(Gyermekei. Lajos megkoronáztatása. Nagy-Károly halála.) 834

Lap.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. China. Negyedik, ötödik s hatodik uralkodóház.
(Negyedik uralkodóház. Ötödik uralkodóház. Hatodik uralkodóház.) 845
HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Buddisták Chinában. 861
HUSZONHARMADIK FEJEZET. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. Uralkodóház.
(VII. Uralkodóház. VIII. Uralkodóház. IX. Uralkodóház. X. Uralkodóház. XI. Uralkodóház. XII. Uralkodóház. XIII. Uralkodóház. Korea. A kereszténység behozatala. Külviszonyok. Jelesb emberek.) 866
HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Tibet.
(Buddista hierarchia.) 891
ZÁRSZÓ. 899

Felvilágositó jegyzetek
a IX. könyvhez.

(A) A kávé 907
(B) A karaványok 912
(C) Arábia népisméje összehasonlitva Egyptommal . . .
(Arczkifejezés vagy természeti kinyomat. Erkölcsi jellem. A müveltség foka. Vallás. Nyelv. Ellenvetések megczáfolása.) 916
(D) A Koran. 928
(E) A török soknejüség 950
(F) Turpin krónikája. 956

KÖZÉPKOR.

Elmélkedés.

Könnyen meglehet, hogy én az ivet egyik oldalról igen hajlottnak találva, hogy egyenessé tegyem, hajlandó voltam azt nagyon is a másik oldalra visszahajtani; hanem kész leszek elháritni mindazt, a mit az illetékes birák az iv kiegyenesitésében s az igazság nyomozásában akadályul tekintendnek.

MALTUS.

Itt kezdődik nyolczadik könyve azon világtörténetnek, mellyet az olaszoknak erőt haladó bátorsággal elmondani mertem; és mellyet, mellőztetve vagy kinevettetve saját hazámban a gögös frivolitás által; akadályoztatva a gáncsok minden piszkos nemével egy olly kibérelt alávalóság által, melly változékony és ellenmondó ráfogásaiban még csak oda sem jut el, hogy a roszlelküséget elpalástolja; küzdve az igaz s állandó szabadság mellett majd a tulhatalmas fegyveresek, majd a türelmetlen álbölcsek ellenében, rettenthetlenül és kedvvel folytatok, el nem kapatva sem a tapsok, sem pedig az üldözések által, bizva a jókban, kik éreznek, és a becsületesekben, kik gondolkodnak, és fölbátoritva azon figyelemtől, mellyet irányomban olvasóimnak mindig nagyobb része tanusitott; azon meggyőződéstől, miszerint erre forditottam minden erőmet és a tanulmányokbani szilárd kitartásomat; és azon reménytől, hogy teszek némi jót, helyreigazitok néhány helytelen itéletet, fölélesztek néhány nemes és jóakaró indulatot, előkészitek a szabadság korszakára némelly ifju lelket és megerősitek némelly nagylelkü reményt.

Az előbbi könyvekben elkisérvén az ó időkön át utjában az emberi nemzetet, lépjünk most abba, mellyet középkornak neveznek. Azonban a világtörténettel nem jól egyezik össze illy részrehajló s önkényes elkülönzés. Részrehajlónak nevezem, mivel ha a római birodalom bukása föl is bontá az europai egységet, ámde ez által száz

nép nyerte vissza függetlenségét s haladott mindegyike saját körében, nem háborgattatva többé nagyobb erőhatalomtól. Ezekre nézve tehát az uj történet a nagy népvándorlással vagy a birodalom tartományaiban különböző időkben történt megtelepedésökkel kezdődnék; Mahomeddel nyilnék meg az araboké, Columbussal az amerikaiaké; mig ellenben egészen e mozgalmon kivül maradának mind Persia, melly uj fényre emelkedett, mind India, melly eredeti mozdulatlanságához ragaszkodott, mind pedig China, melly egy, sem föl nem bomló, sem soha nem táguló körben lomha tevékenységgel kereng.

Önkényesnek nevezem továbbá az illy elkülönzést; mivel azonkivül, hogy az emberiség általános haladásával össze nem fér, az europai történészek sem egyeznek meg azon határok fölött, mellyeknél a középkor bezárandó. Némellyek a tudományok ujjászületéseig terjesztik azt; csakhogy a tudományok igen különböző korban éledtek föl Olaszországban és más tartományokban; s igen korlátolt belátásu az, ki az uj irodalomban nem előbb találja föl a jó irányt, csak midőn az a réginek nyomába lép. Mások szerint a középkor a hübériség megszüntével végződik: ámde ez már jóval korább az olasz helyhatóságokon tört meg; némely tartományokban soha sem vert gyökeret, másokban egész a franczia forradalomig föntartá magát, némelyekből mai napig sem tünt el.

A ki az eszmék fejlődését veszi szemügyre, az a középkort sz. Ágoston- és Boethiustól Baco- és Descartes-ig terjeszthetí, mig tudniillik a tankorszak (scholastica) tartott. Más ismét szivesen nyujtandja azt egész a vallási ujitásig, katholikusoknak nevezvén a századokat, mellyek azóta, hogy az egyház a régi országrend enyésztével magasra emelkedett, egész addig folytak le, mig a bámulandó egység fölbomlott: annál inkább észszerübb és magasztosb fölfogás, minthogy nem köti magát az eseményekhez, hanem az eszmékhez, még pedig a legátalánosabbakhoz, minők a vallásiak, emelkedik föl.

Mi, a többséggel, a középkort a XV. század végéig nyujtandjuk, azon időig tudniillik, mint a mellyre némelly átalános fontosságu események gyülnek össze: a keleti birodalom föloszlik, melly nyomorult haldoklásában a polgárisodásra, az igaz, kevés befolyással volt, de elenyészve, Európában egy barbár államot engedett meggyökerezni, mig egy másik barbár állam Granada elfoglalása által megszüntették; a könyvnyomtatás és lőpor nem csak föltaláltatnak, hanem alkalmaztatnak is; Franciaországnak utolsó nagy hübére (Bretagne) a koronával egyesittetik; Némethonban a közbéke kikiáltatik; VIII. Károly Olaszországba rontván, feltünteti ugyan ez ország gyönge voltát, hanem

elterjeszti annak müveltségi állapotait a havasokon tul és megnyitja a napjainkig tartott háboruk és szövetségek sorát; a Jó-remény fokakörülhajóztatik, Amerika fölfedeztetik, Luther születik.

A történésznek, ki e korszakhoz jutott, meggyülnek nehézségei; miután nem lát, mint az ó-korban, egy nagy nemzetet maga előtt, melly a többieket örvényébe sodorja, s a figyelmet központositja; sem nem lát, mint korunkban, olly politikai rendszert, mellybe többé kevésbbé egész Europa eseményei beleolvadnak. Külön faju, nyelvü s érdekü eldarabolt nemzetek tünnek föl előtte, mindegyik saját részletes müvelődését fejlesztve s nem foglalkozva a kereszteshadak idejeig egyébbel, mint hogy lakhelyt biztositsanak maguknak e földön, mellyet pusztitanak, vérrel áztatnak, alabárdokkal mérnek, kardokkal osztanak.

Elnémultak a nagy történészek, kiknek szellemök szint és lelket adott az elbeszélésnek; és hol az elbeszélőnek csak a csodálat- és vakitó fénytől kelle óvakodnia, mellyben a régiek tettei föltüntetének, olly modorban, hogy nem lehet megkülönböztetni a széptől az igazat és a jogosat; most nincs egyebünk, a mire támaszkodhatunk, mint gyermeknépek durva évkönyvei, vagy megvénhedt nemzetek pedans összeférczelései. Száraz csontok, milly hatalmas szellemi erő kivántatik ahhoz, hogy mondhassa nektek: T á m a d j a t o k f ö l! Egy része ez évkönyvek- és compilatióknak az uj nemzeteket erővel akarja természetökből kivetköztetni, ó-kori érzelmeket és diszt tulajdonitva azoknak; a többiek paplakok- és monostorokban, a tudományok e végmenhelyein, irattak össze szerzetesek által, kik a politika szövevényeit nem ismerve, községök használatára vagy a főnök rendeletéből jegyzék föl az eseményeket, mellyek még az ő zárt csendhelyökbe is behatottak. Őszinték bár s távol a csalni-akarástól, mindazáltal együgyüségök által ők magok is tévutra vitettek; hiszékenyek, elvakitva a pillanatnyi látszat által; elfogulva kortársaik vagy testületök szenvedélyeitől; megkülönböztető itélőtehetséget, messzeható belátást nélkülözvén, az okokat az okozatokkal összekötni nem tudván, előadnak összefüggetlen eseményeket, és személyeket, mintha egyiknek a másikkal semmi köze sem volna, részletek nélküli hadakat, talányszerü forradalmakat s egy alig megmagyarázható társadalmat. Természettani sajátságokról ellenben, az időváltozások-, üstökösök-, napfogyatkozások jövendölésekről soha meg nem feledkeztek. A fejedelemről, ki nem adakozó monostoruk iránt, azt mondandják: N e m t e t t s e m m i t. A legcsekélyebb eseteknél is az istenség közvetlen müködését látva, a természeti okok kutatásától fölmenték magukat. A z I s t e n n e k u g y

tetszett, ezzel értelmezik a musulmanok a mélyebb gondolkodásra fölhivó tényeket. Ha kérditek, miért diadalmaskodtak olly rögtön a normannok Angolhonban? Huntington Henrik megfelel nektek: MLXVI. anno gratiae etc. perfecit dominator Deus degente Anglorum, quod diu cogitaverat: gentinamque Normannorum asperae et callidae tradidit eosad exterminandum. Semmivel sem mond többet Malmesbury Vilmos.

Ollykor még a legnagyobb események is elhallgattatának vagy egy pár szóval adattak elő. A st. galleni krónika a 759 évről csupán ezt jegyzi meg: quieverunt. Másutt ismét egy egész évről ez mondatik: hiems grandis et dura; VI. Alfonz megveri a spanyolhoni arabok s az áfrikai almoravidok egyesült erejét, s az alcalai évkönyvek ennyit mondanak: 1124. die VI, X. kal. novemb. die ss. Servandi et Germani, fuit illa arrancada in Baduzo, idest Sacralias, et fuit ruptus dnus rex Adefonsus; a compostellaiak: Era 1124. fuit illa dies Badejoz; a toledoiak pedig: Era 1124, arrancaron Moros et rey don Alfonso en Zagalla. Pedig itt két nagy nép, két vallás, két polgárisodás forgott kérdésben. Egy más évkönyv irja: 888 perdictio facta fuit in Varo per Graecos, s ez elég a Bari- s Olaszhonbani görög uralom végszakának megjelölésére. Egy milanói irat följegyzi; 1198 facta fuit credentia sancti Ambrosii, és semmit egyebet nem emlit azon nagy mozgalomról, melly az egész XIII. században átvonult, a pórnépnek polgári jogokat szerzett s a szolgaságot Olaszhonban megszüntette. Az olasz évkönyvek valamivel jobbak, habár ezek is elbeszélőik s koruk szenvedélyeitől áthatvák.

Még azok is, kik a többi közöl kitünnek, és kik képesek voltak a tényeket s azok titkos rugóit közelebbről vizsgálni, csupán saját vallásuk, saját hazájok, saját pártjok szempontjából nézik azokat, a nélkül, hogy az ellenkezőket is tanulmányozták volna. Igy a pápák Dsengisz-khan mongolaiban csupán az Islam ellenségeit láták s tehát kereszténveknek hivék őket. Ha összehasonlitod a szentföldi hadjáratokra vonatkozólag az europaiak könnyenhivő évkönyveit, a byzantiak szavalmányi és az ásiaiak ékes előadásait, alig fogod hinni, hogy ugyanazon vállalatokról van szó; a svábházbóli császárok alig tünnek föl ugyanazoknak a német és lombárd évkönyvekben; luxemburgi Károly, a cseh hös, az olaszok játékeszköze. Miután pedig a társadalmi elemek annyira ziláltak, hogy nekünk magunknak is nehezen esik azokban öszhangzást találni, mennyivel nehezebb föladat lehetett ez az akkoriakra nézve, kik oly csekély eszközökkel birtak a külföldön tör-

téntekről értesülhetni, olly nagy zavarában a belföldi eseményeknek, melyek csupán a gunyolódó sors játékának látszattak, s fölfogni sem engedték, mirevalók voltak annyi szenvedések, mi hasznot hajtottak a világnak az uralkodó családok, mellyek fölváltva támadtak és elenyésztek!

Aztán mindnyájan a győző nép, gyakran csak a király történetére szoritkoznak; és ezt sem teszik, mikép a remekirók, közértelmü szavakkal, hanem határozatlan, ingadozó részletes kifejezésekkel, mellyek előttök szabatos és világos eszmét jelölhettek ugyan, reánk nézve azonban akkori és valódi értelmöket elvesztették.

Néha még e jelentéktelen segély is hiányzik; és a római birodalom bukása óta Nagy-Károlyig nyugatnak nem vala más történésze mint tours-i Gergely. Egész halmaza a tudósitásoknak a levéltárakban hever, néhol oktalan féltékenységből elrejtve, másutt jobb szándokból nyilvánosságra hozva egy részben, melly azonban alig elégséges arra, hogy az ismeretlenül maradt sokkal tetemesb résznek ohajtását felköltse. Aztán milly kitartó türelem kell arra, hogy megküzdjünk az unalommal annyi roszul fölfogott s roszul előadott sületlenségek átolvasásánál, mellyekből legfeljebb is egy czélzatot, egy időpont- vagy névnek bizonyosságát sikerül történetesen kiböngészni! És ha e türelem meg is van, milly nagy képzelő s itészi tehetség kivántatik arra, hogy valaki, a mi elhallgattatott, kitalálhassa, magát ama különböző müveltségi állapotokba beletalálja s azokat kellőleg méltányolja! Milly nagy elmeél szükséges, hogy egy czélzat, mellyet az évkönyv-iró értetlenül odavett, tény valóságává alakittassék!

Avvagy e nélkül mikép merjünk ereszkedni ama sötétségbe? Mikép nyomozzuk ki létezését egy legyőzött, s névnélküli nemzetnek, melly leigázva nyög a hatalmasak fegyvere alatt, kiknek egyedül szokás elbeszélni tetteiket, dicsőitett öldökléseiket, tömjénezett zsarnokoskodásukat? Minő mesterség különithet el két, mindig ugyanazon egy földön összekeveredetlenül élő népet, avvagy mikép ismerhetni föl, mennyire keveredtek össze; és az egyiknek intézményei, szokásai s nézetei mennyire módositák a másikéit, s végre minő fokot ért el az uralkodók hatalmaskodása és a lenyügzöttek türelme?

Épen ez ismerettől függ a jelen idők értelmezése; minthogy az intézmények, mellyek Europa nemzeteit ma szabadokká vagy rabszolgákká, szerencsésekké vagy nyomorultakká, egyességben erősekké vagy pártviszályban letiprottakká teszik, egyenesen a középkoriakból származnak; és ott kell keresni jelen állásunk okait, a jogok czi-

meit, a jobbulás akadályait, ezek legyőzhetésének s a történelem által nyujtott társadalmi tanok sikeresb alkalmazásának módjait.

Azonban a középkor kellő méltánylását nem annyira az okadatok hiánya, mint inkább az iskola, a társadalom, a tudományok és rendszerek tévelyei gátolák. Egy olly irodalom, melly egyedül az értelem csinosbitására irányult, tökéletesnek tartá az oktatást, ha valaki Hellas és Róma irói- s szokásainak ismeretére eljutott; csak Ciceróról és nem sz. Ágoston- s Chrysostomosról, Catullusról és nem Prudentiusról kérdezősködött. Eltörpülvén a classicusok egyedüli tanulmányában és tisztán az alakot imádván, könnyelmüleg kinevette vagy tudatlanságból kárhoztatta a középkort, mellynek tanulmányozásától magát fölmentettnek vélé, miután azt az emberi szellem nyomorult hanyatlásának nyilvánitá.

A tudósok a szép rendtől, melly, legalább a könyvek szerint, a római fönség s görög csin közepett uralkodék, ugyszintén ama két müveltség azonegy jellegétől elbájolva zavarba jöttek az ujabb polgárisodások mozgalmaira, mellyekben a frankok, góthok, vandalok, németek, normannok, szaraczenok s görögök különböző nemzeti jellemöket fenntartották; a régi és pogány intézmények együtt álltak fön a keresztény- s északiak mellett; a római emlékek mellé a barbárokéi emelkedtek, vegyitve a szomorut a viggal, az óriásit a kicsinydeddel, az angyalt az ördöggel; az irodalom az apátságokban római, a várakban északi és harczias, a paloták- s kéj-udvarokban uj és érzelmes vala; egymás mellett állottak fön a tulajdon és jog minden nemei: hübér, majorság, holtkéz-jószág, szabad és bérbirtok; szali, góthi, longobárdi, egyházi s latin jog; a szabadalmak és szolgaság minden neme: a nemesnek (aristocratikai) szabadsága, a papnak egyéni szabadsága, a testületek, czéhek és zárdák kiváltságos szabadsága, a községeknek képviseleti szabadsága, római szolgaság, politikai szolgaság, a földhöz ragadtak és az idegenek rabszolgasága; gazdag főpapok egy olly papi rend mellett, melly fölhevül midőn állitja, hogy joga van a szegénységhez, és hogy még azt a kenyeret sem mondhatja sajátjának, a mit megeszik; különböző hatalmak majd egyensulyban, majd harczban: a királyok fejedelmi, a bárók hübéruri, a consulok köztársasági, a püspökök szellemi hatalma; rombolás és megujitás, zürzavar és összhangzás, istentagadás és babonaság, igaz hit és eretnekség; s mindez összevegyülve és zavarva épen ugy, miként az utakon és templomokban vegyest megjelenni szoktak mágnások, lovagok, püspökök, áldozárok, minden rendü szerzetesek, tudorok, tisztviselők, egylettársak,

kézmüvesek, zarándokok, földmivelök, mindannyian különböző alaku s szinü öltönyökben.

A ki e zürzavart a hajdankortól áthatva tekinté, képezhetett-e magának arról tiszta fogalmat? Azért nem tudott Vico abban mást fölismerni, mint a hőskori barbárság visszatértét, mit szerinte ennek végzetszerü körbenforgása igényelt. Egyik classicus iskola görög s római formák segélyével akarta e zürzavart megfejteni; miként a XV. századbeli jogtudósok az örökbér- és haszonbérlésben a hübért, Cicerano Caesar pedig a milanoi székesegyházban Vitruv elméleteit állitották föltalálhatóknak; a tanintézeti nevelés okozta, hogy a képzelet mindenütt római hősök-, Scipiók- és Cincinnatusokkal találkozott. Ha például a burgundok breviariumában ollyasmi találtatott, a mi a theodosiusféle szövegtől eltért, az a barbárság hibájának és nem a változott körülményekhez alkalmas módositásnak nyilvánittatott; minden mondat, minden szó, melly a remekirókban föl nem találtaték, barbarismusnak neveztetett; izléstelen volt minden épület, melly a Pantheonvagy Parthenonhoz vonalról vonalra nem hasonlitott.

Mások könnyelmüebbek lévén, nem tarták méltónak időzni azon összes okok tudósitásánál, mellyek a tettekre befolytak; s mivel azokban csak a barbárság ösztönét akarták látni, roszul fogták föl az okozatokat; legközelebbi s csekély okoknak tulajdoniták azt, a mi távoli s nagy kutforrásból eredett; ki nem puhatolták szellemét ama századoknak, mellyek rejtményekkel annyira telvék és szülői a jelennek. Mi több, még azt a fáradságot is sajnálták, hogy maguknak e tárgyban véleményt szerezzenek, kikerülve a megvitatást, melly pedig még ha alaptalan is, igazságra vezethet, és a középkort felületes és köznapias észlelések folytán kimondhatlan képességhiánynyal itélték meg. Helvetius és Raynal csak egy vizsga tekintetre sem méltatják ama névnélküli sötétséget, ama terméketlen barbárságot; Montesquieu ildomtalanoknak nyilvánitja a barbárok törvényeit, még csak a nyugati góthokéit sem véve ki; az angol tudósok Mahomed csodáival világtörténelmökben egy egész kötetet töltenek be, mig Nagy-Károlyt hatvankét lappal elégitik ki [1]); Tiraboschi meg nem foghatja, hogy a barbárok betörése, Olaszország szétdarabolása s a hübérrendszer az irodalomra legkisebb befolyást is gyakoroltak volna [2]); Botta csak megvetést érez a buta s rakonczátlan középkor iránt; Robertson a keresztes ha-

[1]) LXV. köt. párisi klad. 24—86. lap.

[2]) *Storia della letteratura italiana.* II. könyv, 1. fej.

dakban csupán az emberi ostobaság fényes emlékét találja[1]); Voltaire, ki az emberi nemet gunyolni s megmutatni ügyekszik, miszerint az mindig részedetett, nagy okozatokat csekély okokból származtatva, megjegyzi, hogy amaz idők történetét csak azért kell ismerni, hogy megvessük azt; és rájöve arra, mit Montesquieu a történet egyetlen mozzanatának nevez, a hübérrendszerre, nem tud felőle mást mondani, mint, hogy igen messze kerestetik e kormányzatnak eredete, s hogy illyenül semmi mást nem kell tartani, mint az összes nemzeteknek azon régi szokását, melly szerint a leggyöngébbre hódolat és adó rovatott[2]); az egyházi beigtatás (investitura) nagy kérdését, mellyről az egyház s lelkiismeret függetlensége föltételeztetik, e néhány szóval futja át: harczoltak egy jelentéktelen szertartásért[3]). Ő, ki másutt azt mondá, hogy a középkorban a pápaság volt a véleméy, miként nem veszi észre, hogy az a véleménynek a hatalommal s a szabadságnak az elnyomókkali küzdelme vala? De e bölcselkedők a szabad vizsgálás neve alatt a vizsgálástól fölmentetteknek hivék magukat, és megtagadák a szabadon gondolkodó czimét mindenkitől, ki, mielőtt ítélt, tisztába jönni akart.

Nyomoru fogalmak, melyeknek a mult pedáns imádói még most is hitelt adnak, és pedig Olaszországban talán inkább mint másutt, minek oka egy részről a tisztelet a nagy és nem erényes ősapák iránt, kiknek gonoszságuk sulya a késő utódokra nehezült, és nehezülni fog mindaddig, miglen Isten mélységes végzete szerint hozott igaz ítélet s előkészités be nem teljesedik; más részről az, hogy még ott most is fennállanak némelly intézmények, mellyek visszaélések voltak, de mellyek az akkori századokban uralkodó hatalom természetéből folyóknak tartatnak.

És épen uj nehézséget támasztanak a középkor helyes megitélésénél a vallásos érzelmek. Ama korszak a hitnek és nagyszerü egységnek korszaka volt, meg sem foghatja ezt, a ki nem látja a társadalmat mintegy azonosulva a néppel és az egyházzal; és miként ez utóbbi, előbb a barbár kormányok ellen küzdvén, később a hübérrendszeres társadalommal egyesült, módositva s igazgatva azt, és amaz idomtalan zürzavarba életet lehelt, a rendetlen együttélés durva ösz-

[1]) *History of the reign of Charles the fifth.*

[2]) *Essai sur les Moeurs.* 33. fej.

[3]) U. o. 46. fej.

tönét egy észszerü s jóakaratu társadalom magasztos személyiségére emelve. Az idők változtak; a mi akkor alkalmas és polgárositó volt, ellenkezővé válhatott; de ama korszak ostromlói elfeledték az időket és embereket megkülönböztetni.

A középkornak megvetése már divatban vala, midőn Európában a classicai tanulmányok megujittattak, és a fölfedezési lelkesedés, s csodálata az alakoknak, mellyek annyival fensőbbeknek tetszettek, mennyivel inkább szem előtt tartattak, a fölélesztett irók bálványzását hozta be, melly hazájukra s intézményeikre is kiterjesztetett. Az elfoglalt Göröghonból kizavart rhetorok egész serege özönlötte el a nyugati országokat, hirdetve azt, a mit egyedül ismert, a hajdankor tiszteletét, s afelé forditva az elméket elannyira, hogy minden, mi nem a hajdankorból származott, elhanyagoltatnék s megvettetnék. A középkor megvetésének növelésére bekövetkezett a reformatio, épen midőn a régiség tanulmánya nem karoltatott föl többé egész terjedelmében, a dolgok sem tekintettek saját szempontjaikból és a világtörténelemmeli összefüggésökben: és azonkivül, hogy a figyelem csupán a görögök és rómaiakra fordittatók, a katholikus intézmények gyülölete nem engedte azok alkalmas voltát belátni. VII. Gergely, III. Sándor, III. Incze s IX. Gergely vakbuzgók- és csalókul tüntek föl, kik semmi másra nem törekedtek, mint hogy a tudatlanságot és babonát saját javukra fölhasználják: a középkor összes müvei, összes intézményei tudatlanság- s babonaságnak kiáltattak ki.

Megjelent aztán a mult század bölcsészete azon szándokkal, hogy lerontsa a világi és papi uralmat mint ellenségét a polgári egyenlőségnek, mellyre törekedni az előhaladt kornak joga van. Egyik uralomnak ugy, mint a másiknak a középkor adott eredetet és megszilárdulást; azt tehát ócsárolni s ostromolni szabadságnak, ellenségeskedést mutatni nem csak a katholicismus, hanem a kereszténység iránt is, szabad gondolkodásnak látszatott.

A szabadsággal, mint sokszor történik, a zsarnokság müködött együtt, midőn a fejedelmek azon féket, mellyel, minden más fék hiányában, az egyházi tekintély zabolázta őket, levetni ohajták: azért e tekintélyt, melynek már ugyis csak árnyéka maradt fenn, megsemmisitendők, ostrom alá vették azt ép azon időben, mikoron az, valódi s egyedüli ellensulya volt az urak baromiságának, kik a szegény nép gyöngéjéből s a papok tanitmányából gunyt üztek. Még a kitünő katholikus értelmiségek is, a pápáknak koruk irányábani viseletét s a világi hatalommal folytatott harczait félreismervén s rágalmazván, nehéziték azon idők megértését, mellyekben a pápák főhatalmat gyakoroltak.

Nehézité még azon megszokottság is, mellynél fogva az emberek a multakat a mai dolgok alakjához mérik. Igy nehezen tud az ember saját szokásai köréből kibontakozni, s ha előtte egy szellemdus hazugság erősitné, miszerint a holdban lakosokat vett észre, azoknak rögtön emberi alakot tulajdonit mesterségeink- s szokásainkkal együtt. A korszak, mellynek jellege a középszerüség, hozhatna-e a középszerüségen felülemelkedett időszakok- és emberekről más itéletet, mint helytelent? És a ki csupán a szokások sima s müvelt voltát, a fényüzés finomságait, az élet kényelmességét tekinti, nem kell-e annak a középkorban csak eldurvulást és boldogtalanságot találnia? S valóban, ha valamelly század dicsősége s jólléte az életet tökélyesbitő s szebbitő módok és eszközök mennyiségében állana, volna-e derekabb a miénknél, melylyet az összes lefolyt századok öröksége gazdagitott? A dicsőség azonban a czélban és módban rejlik, melly szerint az eszközök alkalmaztatnak: és ha kedvetek van korunkat csodálni, ám tegyétek; hanem azt, hogy a mult idők érdemét jobban s igazságosabban méltányolni képes, legnagyobb előnyei közé számitsátok.

Az elmék, mellyek, mikép a mult században, az egyeduralmi rendszer iránt elfogulva voltak, hogyan foghatták volna föl a hübéresek közt és a helyhatóságokban megosztott, s egy fegyvertelen hatalomtól és ezer testület ezer egyéniség szabadalmai által ellensulyozott tekintélyt? És miként az öreg, kit lábai már nem igen birnak, sajnálkozik az eleven, nyughatatlan gyermeken, ki pajzánság- s futkározásban gyakorolja tulbővelkedő erőit s a szükséges mozgást és tevékenységet, ugy egy nemzedéknek, melly a legfőbb boldogságot a semmittevésbe helyezi; egy nemzedéknek, melly szereti a rendet, de a rend alatt olyasmit ért, a mi nem üt zajt, a mi a félelmet kizárja, a mi nem háborgatja sem az erényt sem a bünt, sem az elnyomottat sem az elnyomót; egy illy nemzedéknek igenis meg kell siratnia a haladás és szabadság viharait, a tanácstermek vitáit, a pártoskodásokat a piaczokon, a küzdelmeket a harczmezőn, a tanodában, az egyházban. De nem! a mozgás nem szerencsétlenség; a mozgás élet, a tétlenség halál: s azon időben, midőn a hivő s erősen akaró előtt misem látszik lehetlennek, gyakran még a nagyravágyás is a társadalom javára szolgál; megkisértetik minden, midőn minden ismeretlen; az emberek egy még nem ismert jobb után sóvárogva, kisérleteket tesznek, teremtenek, föltalálnak, rendet keresnek az átalános felbomlásnak közepette.

Erre a mi apáink nem magánérdekü indok- s kiszámitásból adták magukat, hanem inkább a képzemény sugallatából s önkényt indittatva; a nyilvános élet a kedélyben öszpontosult, melly ma egészen

kizárva van, hogy vagy a megparancsolt, vagy az utánozó véleménynek engedje át az uralmat. Kiszámitott önzés helyett átalános nagylelküség ösztönzé a polgárokat egyesülten olly székesegyházak alapjait megvetni, mellyeket aligha tudnának a késő utódok bevégezni; és a lovagot életét veszélyeztetni az ártatlanságnak vagy ismeretlen személyek becsületének védelmeért; és egész Európát Ásia ellen rohanni nem királyi rendeletből, hanem önvérének önkénytes föláldozásából, hogy ez által egész nemzedékek vére megkiméltessék.

Már mikép hat be ezen időkbe az, ki könyvekbe, fémekbe, számokba, lombikokba s hullákba fojtott korunknak szokásait le nem teszi? A ki ragaszkodik a mostani intézményekhez, mellyek minden lépésnek irányt adnak és az egyes erőket egy czélra központositják, hogyan értendi meg az akkoriakat, hol minden külön indokokból történt? Vannak fejedelmek, kik a hübéri elsőséget független uralkodássá, s a földek fölötti uralmat személyek fölöttivé akarják változtatni; vannak bárók, kik a szomszéd hübérét az övékbe törekszenek bekeblezni; vannak községek, mellyek szabadalmakat keresnek; kereskedők, kik uj iparágak felől gondolkodnak; lovagok, kik uj kalandokon törik fejöket; papok, kik méltóságokra emelkedni törekszenek; hittanárok, kik Aristotelest Krisztus tanának támogatására fölhasználják; missionariusok, kik a barbárok közé hitet s polgárisodást visznek; a lovagjátékoknál fegyverrel, a tanodákban hellen álokoskodással foly a harcz; a mezitlábos szerzetes a báró ajtajához megy, hogy a fényüzés s romlottság ellen szót emeljen, és egyik helyt alamizsnával, másutt botütlegekkel jutalmaztatik; szintugy oda megy a vig troubadour is, tánczolva, lobogó pávatollal karmazsinszinü fövegén, és énekelvén guny- s dicsérő-dalokat a szépnemnek és vitézeknek, a bárótól öltönyt, a hölgyektől szerelmet nyer.

Ama kornak tehát az okiratok hiányából vagy a vizsgálat elhanyaglásából származott nem ismerése, az akkor uralkodó lelki hatalom elleni keseredettség s a mai előnyökbeni hiu gyönyörködés azon hitet terjeszték el, mintha a középkorban csupa önkény uralkodott és erőszakos elnyomás lett volna a polgári s egyházi létnek egyedüli jellege. Ime ez okozta, hogy, mig az ókor történetét ezeren irták meg, a középkorihoz oly kevesen fogtak, és azok is unalomokozta gyorsasággal. A világtörténetek sebesen futottak át rajta: mellyek azonkivül többnyire részletes történetek gyüjteményéből állván, csak hiányosan festhették a kort, mellyet csak az ért, ki mindent, mi az emberiséget érdekli, bölcselői pillantattal karol át és egyesit.

Aztán egy korszak sem iratott le annyira a „közhelyek“ (loci

communes) segedelmével, mint a középkor; „megsiratni a sötétséget, melly a világ fölébe borult; a diadalivek s templomok lerontattak; a világ jogara a Tiberis urnőjétől elvétetett; a musákat megfélemlité a barbár orditás; a győzők fegyverei, a legyőzöttek gyávasága“ s efféle általános szólamok divatoztak, mellyekben a költők a prosairókkal vetélkedtek, s mellyek, midőn a gondolat hiányzik, olly könnyen jőnek toll alá s olly jó szolgálatot tesznek annak, ki a fölfogással mit sem gondol. Ehhez járulnak még némelly más határozatlan kifejezések: a m a s z á z a d o k b a n, a k ö z é p k o r b a n, a s ö t é t s z á z a d o k b a n; mintha a társadalom állapota Augustulustól habsburgi Rudolfig egyenlő maradt volna, mig ellenkezőleg annyi forradalom követte egymást, vagyis inkább az soha félbe nem szakadt. Ezenkivül az előadást még némelly elvont beszédalakok is eltorziták, mellyeknek akkor vagy nem volt vagy más értelmök volt: a k o r o n a e l ő j o g a i, a z ö r ö k ö d é s j o g a i, a t r ó n t ö r v é n y e s ö r ö k s é g e: más idők- s különböző kormányzati állapotokra illő heterogen kifejezések.

Ehhez ha hozzáadod az állitólagos történészi komolyságot, melly minden, nem méltóságteljes részletességeket kizárva, mindent tanodai modorban kötelezett előadni, mely dagályánál fogva olly vegyes elemü társadalom festésére alkalmatlan vala; ha hozzáveszed a barátok babonahitéről emlitést, a kicsapongó s harczias papság elleni csipkedést s a nagyravágyó pápák elleni szitkozódást, kik meg nem engedék a királyoknak mindent kényök kedvök szerint cselekedni: a középkor szokásos történeteinek egyikét összeszerkesztetted.

Hogy a kép kellő távolságu s ohajtott hatásu legyen, szükséges, hogy minden dolog mindinkább elhomályosuljon egész az ezeredik évig; és akkor, határozottan akkor kezdjen lassan lassan világosodni; szükséges, hogy Dante és Petrarca barbár hazájába a tudományos izlést visszahozzák azon szegény pedánsok, kik Konstantinápoly tehetlen tanodáiból menekültek. Cimabueig nem szabad az ecsetnek érintetnie, sem nem érdemelhetnek még csak emlitést sem a korábbi kisérletek, mig valamelly fejedelem kegye föl nem virágoztatja a festészetet, s meg nem teremti Michelangelot és Rafaëlt. Az olaszoknak, törvényeik minden emlékét, mikkel magukat régen rendezék, el kelle veszteniök, miglen bizonyos város szétdulatása alkalmával föltaláltatnak a P a n d e c t á k, mellyek legott a tanszékekről hangzanak, a társadalomra alkalmaztatnak, az egész világnak hirdettetnek. Söt mi több, az irás és beszéd nyelvének is csak zagyvaléknak kelle lennie, mignem a köznyelv, mint Jupiter agyából a fölfegyverzett Mi-

nerva, csodálatos szüzként előterem, hogy az egész mindenséget leirja.

Azonban még sem hiányoztak, kik a középkor történetéhez komoly tudománynyal fogtak hozzá; és az olaszok, kik utóbb mások által engedték magukat megelőztetni, a classicusok bálványzásáról vádolt olaszok elsők vagy legalább az elsők közt voltak, kik ama korszak kutforrásait világosságra hozták s azokat jól felhasználták.[1]) Ba-

---

[1]) E korszak történeti anyagai a milly bővek, szintolly zavartak s nagyrészt még kikutatlanok. Megjelölve találtathatnak a következőkben:

Hankius, *De Byzantinarum rerum scriptoribus.* Lipcse, 1676. — *De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum virtutibus et vitiis.* Köln, 1723.

Le Long, *Bibliotèque historique de France, augmentée par Ferrette de Fontelle.* Páris, 1768.

W. Nicholson, *The english, scotish and irish historical library.* London, 1776.

J. A. Fabricius, *Bibliotheca latina mediae et infimae latinitatis. Opus recensum studio* **J. D. Mansi**. Padua, 1754.

M. Freherus, *Directorium historicorum medii potissimum aevi, recognovit et censuit* **G. C. Hambergerus**, Göttinga, 1772.

N. Ant. Hispalensis, *Bibliotheca hispana vetus et nova, curante* **F. B. Bagesio**. Madrid, 1783.

Nelis, *Rerum belgicarum prodromus, sive de historia belgica eiusque scriptoribus praecipuis commentatio.* Antverp, 1790.

C. W. Warmholz, *Bibliotheca historica svevo-gothica.* Stockholm és Upsala, 1782—1803.

B. G. Struvius, *Bibliotheca historica aucta a* **C. G. Budero** et **J. G. Meuselio**. Lipcse, 1782—1802.

J. G. Buhle, *Versuch einer kritischen Literatur der russischen Geschichte.* Moszkva, 1810.

C. F. Schnurrer, *Bibliotheca arabica.* Hala, 1811.

G. L. Baden, *Dansk norsk historik bibliotek.* Odensee, 1815.

Dahlmann, *Quellenkunde der deutschen Geschichte.* Göttinga, 1830.

F. Raumer, *Handbuch merkwürdiger Stellen aus den lateinischen Schriftstellern des Mittelalters.* Boroszló, 1813.

Az emlékek tanulmányát elősegitik: **Mabillon**, *De re diplomatica.* Páris, 1681.

C. Du Fresne du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis.* Leyden, 1688. — *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis.* Basel, 1678.

Carpentier, *Glossarium novum ad scriptores medii aevi, sive supplementum ad Cangi glossarium.* Páris, 1766.

J. G. Adelung, *Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae latinitatis.* Hala, 1772—1783.

Althaus, *Calendarium medii aevi, praecipue germanici.* Lipcse, 1792.

Chronicon gottwicense, Prodromus, sive de codicibus antiquis mss., et de imperatorum et regum germanorum diplomatibus. Jegersce, 1723.

Lacombe, *Diet. du vieux langage français* (a IX. századtól a XV-ig.) Páris, 1766. Pótlékkal 1767.

ronius bibornok roppant észszel és megtörhetlen bátorsággal adta ki „Az egyház évkönyveit“, mellyek akkor egyszersmind a világéi voltak, és felhasználván a Vatican okadatait, azokból sokat mély tudományossággal, encyclopaediai ismerettel, helyes módszer s olly világosság- és szabatossággal bocsátá közre, mellyet még ellenei is elismertek. Igy a protestans Scaliger csodálja őt, Fleury pedig, habár egészen más következtetéseket von belőle, folytonosan támaszkodik reá. A hibákért, mellyeket ejtett, először is katholikus itészek, Pagi és Manso rótták őt meg.

Több hiszékenység- s kevesb itészettel folytatta ezt Orderico Raynaldo, egy kevesbbé tudatlan korban több történeti adatot találva: s e két férfiunak müve a középkorra nézve leggazdagabb leltárt s legbecsesb történelmet nyujt.

Ezektől majdnem Muratori-ig kell leszállnunk, ki, mondja Manzoni, hosszu s egészen más mint anyagi fáradalmat forditott ama korszakróli tudósitások gyüjtése s megválogatására. Mint fáradhatlan buvár, vigyázatos itész, mindennemü emlékek legbőkezübb kiadója; továbbá mint mindig szorgalmas évkönyviró, a ki gyakran nagy szerencsével a tényeket fölismerte, a meséket, mellyeket kora történetnek hitt, elvetette, azoknak közeli s különös okait kijelölte; végre mint figyelmes gyüjtője a középkor tudósitásaiban elszórt azon helyeknek, mellyek az akkor divatozott szokások- s intézményekről fogalmat adhatnak, annyi kérdést oldott meg, annyit állitott ujonan föl, annyi haszontalant s bárgyut háritott el s készitett utat sok másoknak, hogy nevét miként fölfedezéseit is eme tárgyról irott utóbbi munkákban minden lapon találjuk, s kell is, hogy találjuk.

Ám mégis a középkor régiségeiben [1]) elszórogatja azt,

J. Ihre, *Glossarium sviogothicum*, Upsala, 1769.

E. Lye és **O. Manning**, *Diction. saxonico- et gothico-latinum.* London, 1772.

Scherzius, *Gloss. germ. medii aevi, cura* **J. J. Oberlini.** Strassburg, 1781.

Maffei Scipione, *Storia diplomatica*, Verona, 1727.

A. Pilgram, *Calendarium chronologicum medii potissimum aevi monumentis accommodatum.* Bécs, 1781.

C. F. Rösler, *De ann. medii aevi varia conditione.* Tübinga, 1788. — *De arte critica in annales medii aevi diligentius exercenda.* U. o. 1789. — *De annalium medii aevi interpretatione.* U. o. 1753.

Biörn Hamdorson, *Lexicon islandico-latino-danicum.* Koppenhaga, 1814.

Dom **Clement**, *Art de vérifier les dates des faits historiques.* Páris, uj kiadás Saint-Allais-ban.

[1]) *Rerum italicarum scriptores ab a. Dom. 500 ad 1500, quorum potissima pars nunc primum in lucem prodit.* Ivr. 28. kötet. Milano, 1723—1751. — *Antiquitates italicae*

a minek jelentőséget csak egység s öszhangzat adhata; évkönyveiben pedig, hogy elhallgassuk a népies kitételeket[1]), az eseményeket évek szerint sorozza, félbeszakitva s ujra felfogva azokat minden bővebb áttekintés nélkül és az átalános felfogást majdnem lehetlenné téve. Aztán midőn az olasz történetre szoritkozik, föl nem használja a külföldiekből azt, a mi amannak világot adhatandott. Azért az alkalmazásban néha hibát ejt, láthatára gyakran szük, habár azt, mire tudományossága nem elegendő, az ő helyes értelme annyira kipótolja, hogy inkább hiányosnak mint hamisnak látszik.

Ennek oldala mellé méltán helyeztetik Maffei Scipio, ki Verona történetében a helyhatósági szempontról tágasb nézletre emelkedve, szembeszállott kora előitéleteivel, és elmondott ha nem is uj, de nem is közönséges dolgokat, a berontó népek számára, kormányaik természetére s a divatozó nyelvek eredetére nézve.

Olaszországon kivül Du Cange-nak épen olly roppant, mint pontos tudományossága, szótár-alakba rendezve, tudósoknak, de nem a nagyobb közönségnek való. És átalában, a kik a középkornak, vagy csak egy részének földeritéséhez fogtak, mint Tillemont, Ameilhon, Le Beau, Pagi, Eckhel, Bouquet, a tárgyak tömérdekségétől elnyomattak; vagy midőn a tényeket a homályból kiragadni törekedtek, az eszméket hanyagolták el.

És valljon, a kik az eszmékkel foglalkodtak, szerencsésebbek voltak-e?

Azokat, kik a mult században önmagokat bölcselő iróknak nevezték, a középkor fölötti elmélkedésre gyülölet és nem szeretet vonzá. Machiavelli nyitá meg nekik az utat, ki mikép korban ugy értelmi hatályban is megelőzé őket. Florencz történetének bevezetésében, a tények részletei fölé emelkedve, hogy az átalánosságot keresse, a középkornak egyik hires képét festé vagy legalább rajzolá. Azonban

---

medii aevi. Ivr. 6. k. u. o. 1738—1743.— *Dissertazioni sopra le antichità italiane.* 4-r. 3. k. u.o. 1751. fordítása ez előbbi münek az adatok elhagyásával.—*Annali d'Italia.* 8-r. 18. k. u. o. 1753—1756. — *Delle antichità estensi ed italiane.* Ivr. 2. k. Modena, 1717—1740.

[1]) Illyenek e kitételek: Vidámon kezdé, meg akarván kurtitni Donatus pluvialéját, 719. l. De nagy zürzavar vala, midőn ezek után kelle futniok, 722. Nem tudták megemészteni, hogy egy istentelen császár legyen urok, 728. Féltvén bőrét, visszatért Romába, 731. Olaszhon ügyei nem kevéssé bomoltak meg ez évben, 740. Rohanva jár a pápa buzgó kiáltása, 770. Látván Károly király, hogy e város kemény csont, 773. A dolgot János pápa és Boson együtt kezelték, 878. A velenczei hadsereg egy nap jó leczkét adott neki, 1509. A felbőszült parasztok nem voltak restek ütőeszközökhez nyulni, ugyanott. Fridrik, a mennyire rajta állott, arra vitte volna a pápát, hogy gyászszövetü pluvialét viseljen, 1239.

szabadjon csodálóinak s hazájának engedelmével kimondanunk : az ő szeme elvakul a zürzavarban ugy, hogy abba rendet behozni nem képes, tudományossága is még igen hiányos, és a politikától annyira el van fogulva, hogy, a középkor legmüveltebb városában élvén, a tudományokat s szépmüvészeteket szóval sem emliti ; nem nevezi Dantét, csak annyiban, mikép tanácsolá a Signoriának a népet az ellenpártiak ellen fölfegyverezni ; ekkép különbözteti ő meg a gondolat életét az államétól. És e tekintetben is egészen pogány lévén, s minden nemes kebel vágyától, a haza függetlenségétől lelkesittetvén, ezt minden, ha még olly erkölcstelen módon is el akarja érni, ugyanazon mesterséggel, mellyet az idegenek annak leigázására használtak ; ő csak a polgári társadalmat ismeri a régiek modora szerint, és nem ismeri a másikat, t. i. vallásit, melly ma avval egyesül mint a törvény és jog alapja.

Őt vette példányául Robertson Vilmos, V. Károly életéhez irt bevezetésében. Gazdagabb tárgyanyaggal s tudva, mikép a többi tudományoknak a történelem segedelmeül kell lenniök, kiebb terjesztő rajzát, hanem ő is a scholastica modorában az alakot annyira bálványozta, hogy a lényeget is ennek áldozta föl : mindazt, mit amaz erőteljes századok hatályost s jellemzetest tüntettek eléje, azon procrustesi ágyba szoritá, mellyet magának elkészitett. Ez kisebbiti, de meg nem fosztja őt azon érdemtől, hogy az elszórt eseményeket nagyszerü tömegekbe ö gyüjté össze s feltüntette azon átalánosabbakat, mellyek a világ arczát megváltoztaták ; habár azután rendszerétől vezettetve, nagyon is átalánositotta azokat s elmellőzött bizonyos részleteket, mellyek a körrajzoknak életet adnak, s a nagyszerü eseményeket néha okadatolják ; s habár elfogulva hazája mostani szabadságától, lenézte azon időket, mellyekben az épület még befejezetlen volt, elfeledvén, mikép ép ama korban vettettek meg az alapok s készittetett elő a nagyság.

Montesquieu-é a szép dicsöség, hogy a történészet s törvényhozás közti viszonyt belátta, midőn ezt amavval világitotta meg ; és hogy a figyelmet arra függeszté, a mi a népnek legdrágább s közvetlen érdekeibe vágva, annak boldogságára vagy balszerencséjére többet tesz, mint a fejedelmek neve és jósága, vagy mint a politika szövevényes utjai. De ő az embert csupán a politikai intézmények szempontjából tekinti ; aztán az ő korában még sok dolog nem tudatott ; sok másra nézve pedig megelégedett az utazók tudósitásaival, melyek kezébe jutottak, a nélkül, hogy vizsgálta volna, mennyire igaz, a mit azok láttak s beszéltek, vagy hogy azt minden idő s minden nemzet szellemével

összeegyeztette volna. Ugyancsak az általa fölállitott rendszerek, és az általa használt módszerek tünteték föl az azokbani gyöngeséget és hibákat; Möser, Eichhorn, Meyer, Grimm ... a német, Sismondi, Montlosier, Bernardi ... a franczia, Savigny, Leo, Troya ... sat. az olasz törvényhozásra nézve uj elméletekkel forgatták föl s javitották meg az övéit, valamint Hume, Robertson s Giannoneéit is.

Hume, angol története kezdetén, a középkor alkotmányáról egyhanguságggá fajuló csinnal beszél; de, hogy tömjénezzen az encyclopaedistáknak, a hir és dicsőség akkori kezelőinek, gyakran gunyés megvetéssel harczol, mellyek pedig a mély átgondolásnak legfőbb ellenségei; a nagylelküség iránt hitetlen lévén, a szabadságot csak bizonyos szinek alatt fogja föl. Inkább észszel, mint képzelőtehetséggel megáldva, kétkedve a történészetben, miként a bölcsészet körül, az ő annyira kirivó s szerencsétlen részrehajlásán kivül, egészen roszul fogja fel az angol-szász időket; az angol alkotmányt már első keletkezése óta szépnek s kifejlettnek tekinti, s igy megfoszt azon igen érdekes látványtól, midőn a nép fokonként szerezgeti szabadalmait. Minő segélyt nyujthatna ő tehát idegen országok megismertetésében?

Giannone egyelőre megállapitott eszmétől vezettetve ir; és azon czélból, hogy az uralkodókat a pápák gyámsága alól fölszabaditsa, s összezuzza azt, a mit emezek fegyvereiknek neveztek és mit a nép a kényuri hatalom elleni paizsnak tekintett, mint valóságos ügyvéd, csupán azt gyüjti össze, a mi saját czéljainak kedvez, a nélkül, hogy az idők közt különbséget tenne. Azért is őt épen olly könnyü vala megczáfolni, a milly rut és gyalázatos volt őtet üldözni.

Az ő s a többiek törekvésénél, mint kik az uralkodóknak a szentszéktől függése körüli kérdést rostálgatták, el nem hallgathatjuk a megjegyzést, mennyire eltorzitja a történetet, a ki azt valamelly terület határai közé szoritja. Az illyen képtelenné lesz az összes világ eseményeinek befolyását fölismerni, és szeszély- vagy cselszövénykép állitja elénk azt, a mire egy ember vagy nép a maga korának eszméi s szükségeitől ösztönöztetett. Remélhetjük-e, hogy e hibák némellyike helyrehozatik az által, ha, miképen én e munkában cselekszem, minden esemény a maga egész korával és az összes nemzetekkeli viszonylatban vétetik szemügyre?

Miglen egykor eljön az idő, midőn mi is szenvedélytelenül fogunk megitéltetni, folytassuk azon irók fölötti szemlénket, kik minket megelőztek. Hallam az ő ‚középkori Europa állásának áttekintésében'[1]) azon érdemmel bir, hogy minden országban inkább az

[1]) *View of the state of Europe, during the middle age.* London, 1818.

alkotmányok fejlödését, mint a háborukat és fölforgatásokat követi; de ha, különösen saját hazáját illetöleg az okiratokat és törvényeket ismeri is, elkülöniti azokat azon esetektől, mellyek által létre jöttek, soha sem tekint a népre, nem is érti jól a hübér rendezetét egész Europában; a helyhatóságok föltünnek és változnak nála, a nélkül, hogy tudnók, mikép és miért? [1]) mi igen természetes annál, ki csak a kormányokat látja, a népet soha. Be sem hat soha a társadalmi állapotokba, mellyeknek fölforgatásától a törvények változása függ; átszökken a legfontosb kérdéseken; és telve általudományossággal, gyakran olly általánosságokhoz ragaszkodik, mellyek bizonyitványokra nem szorulnak, és egy véleménynyel sem ellenkeznek; mindig ellene lévén a kath. egyháznak, nem érti azon egységet, mellyet ez az europai világnak adott; a pápákban nem lát mást, mint hatalmaskodást és bitorlásokat, mikép valaki talán egy század előtt *) itélt volna: aztán csökken hitelessége az által, midön látjuk, hogy a történészeket soha nem veszi birálat alá, s másod kézből dolgozik, bevallván, miszerint haszontalannak tartotta a kutforrásokhoz folyamodni „minthogy e munka kevésbbé sikeres az egyszerü tények hitelesitésére, mint arra, hogy azok korának jelleme fölismertessék, a mi egy csupán összegyüjtögetőtől nem volna várható.“ [2])

Baráti indulat- s tanitványi tisztelettel nevezem Sismondit, ki az olasz köztársaságok s a franciák viszontagságainak elbeszélése közt vizsgálta a középkort, és rokonszenvvel ragaszkodék az olaszok elődeihez, s köztök több honfiui s köztársasági erényt talált, mint a mennyi várható vala. Ő azonban elegendőnek vélte az olasz köztársaságok történetét Nagy-Otto idejében nyitni meg, és majd fejedelmi engedmények-, majd rögtöni nyereményekül tekinté szabadságaikat, mellyek megelőző események egész sora által idéztettek elő és hosszu szenvedések, kisebbszerü ellenállások, s folytonos hagyományok gyümölcsei voltak azon népnél, melly emlékein kivül, mindenétől megfosztatott. A vallási ellenszenv továbbá képtelenné teszi öt a katholika egység által Europában előidézett nagy öszhangzat fölismerésére, s

[1]) „Az ösi szokásaikhoz átalában ragaszkodó barbárok, a jobbnak vágya nélkül, az őslakókat polgári intézményeik nyugalmas élvezetében hagyták.“ — „Piemont egyetlen városa, melly a XIII. században kölönálló államul tekintethetett, Vercelli vala ... és itt is ugy látszik, mintha a világi főhatalom bizonyos tekintetben a püspök kezeiben lett volna.“ — „A XII. és XIII. századi olasz köztársaságokról határozott tudósitást nem lehet adni.“

*) Talán azon időszakban, mellyben az encyclopaedisták már fejedelmeket is legalább nagyreményü tanitványokul birhatni szerencsések voltak. S—ky.

[2]) Az I. fejezethezi első jegyzet.

elvonja őt nem egyszer azon részrehajlatlanságtól, melly a rég teljesült tények elbeszélésében várható volna.

Mindnyájokat felülhaladja hirességben Gibbon Eduard, ki iránt nem csak saját iskolája tisztelettel, hanem ellenei is figyelemmel viseltettek roppant tudományaért, az uj kutforrások fölfedezésébeni bámulandó elmeéleért, azon mesterségéért, mellyel a tényeket csoportositá s a szándékokat fejtegette, végre élénk előadásaért, melly a tudományosságot eredetiség, az emlékezést érzés gyanánt tünteti föl. Minő könyv hizeleghetne inkább a szerzőveli egyetértés kényelmes szokásának? Azonban minden gondolkodni tudó egy folytonos értekezést fog abban találni, mellyet a zsidó, eretnek s bölcsész előitéletei együtt sugaltak, és e kettős eszme: a romai nagyság csodálata s mindennemü vallás gyülölete vezérelt.

Minthogy azonban én Gibbonról igen gyakran minden tartózkodás nélkül nyilatkozom, mi a század félénkjei előtt megvetés vagy egy ollyannak gyáva boszujaként tünhetnék föl, mint ki gyülöli az erényt, mellyel önmaga nem bir; kötelességemnek tartom kijelenteni, milly igen sokkal tartozom én e történésznek azért, hogy ifju koromtól az ő munkáját tanulmányoztam, s hogy különösen abból tanultam meg azon olly kevéssé gyakorlott mesterséget, melly a történetet a legkülönnemübb forrásokból meriti; a mi egyedül képes az elsépelt tényeknek uj alakot kölcsönözni. De valljon megtilthatta-e nekem a hála az igazságot? Feledtetheté-e velem azon kötelességet, hogy ifjainkat e legveszélyesb iró ellenében ovatosakká tegyem? Az olly igen határozatlan láthatáru tömkelegben, hol valóban ő volt az első, ki az összes nemzetek fölötti áttekintést messzebbre terjeszté, a helyett, hogy érdekeltetnék az emberiség java által, kigunyolja annak szenvedéseit; a népek rokonszenvét semmibe sem veszi; nem ismeri el vagy nem akarja bevallani sem az elveszett társadalom romlottságát, sem a helyébe jöttnek erényeit. Ha a középkori főpapság hibáit irja le, mindig az első századok fegyelmét veti szemökre; ha azonban megtekinted, mikép festi ő ezeket, nem találkozol mással, mint aljasság-, tudatlanság- s bünnel, ugy hogy boszankodnod kell az ő rosz szándékán, föleg midön Socratest Krisztusnak, Epictetust vagy a koránt az evangyéliomnak nyilván eléje teszi. A legmagasztosb dolgok megitélésében kicsinylő, szándékosan hideg mindig, mint a holdsugár, melly az elaludt természet fölött ömölvén el, halvány szint ad neki; a közvéleménynyel mindig makacsul ellenkezve rationalismusával akar eloltani minden csodálatot, illesse ez bár sz. Athanasiust vagy Scanderbeget, Krisztus vértanuit vagy Olaszország republicanusait. Ha ollykor mégis

némi lelkesedés fogja el, mindjárt a nevetségesbe megy által, csakhogy az ő kitüzött szárazságától el ne térjen; örömét találja a burlesk és aljas összeállitásokban meg az ocsmány csipős-élczekben; azért benne, miként Bayleban, a gonoszság mindig talál, miben gyönyörködjék, a becsületesség ellenben és szemérem, a mitől remegnie kell. [1])

Ime ezek a történészek, a kikből polgártársaim a középkor ismeretét s megvetését igen általánosan szíják. Én is olvasám e könyveket mindazon feszültség- s gyönyörrel, mellyel az ifjuság a tiltott felé rohan; és én is belecstem a törbe, mint szokás azon korban, melly mindent elfogad és hisz. De utóbb korom azon szakában, melly fontol és válogat, föl kezdett előttem tünni azon gög, mellyel Nagy-Károly, Gerbert, bouilloni Gottfried, IX. Lajos, Fülöp-August, castiliai Ferdinand, Alfred, Kanut, d'Arc Johanna, aquinoi Tamás, Nagy-Albert s Dante a barbárok közé vettetnek. Nem voltam képes durváknak nyilvánitni azon időket, mellyek Westminstert és a párisi Notre-Dame-ot épitették, aztán Granada és Toledo csodáit, Reims, Amiens, Autun, Köln és Rouen székesegyházait s más képzelvényes teremtményeit egy olly eredeti stylnek, mellyet barbárnak csak a pedánsság nevezhet; nem tarthatám tudatlannak azon kort, melly föltalálta az órákat, a szélmalmokat, a rongypapirt, a tengeri tactica jelvényeit, az utczák kikövezését és világitását, az olajfestést, az agg- és gyermekkórházakat; melly egyik szerzetes által az ellenlábuakat, egy másik által a léghajókat és a gőzerőt előre sejteté [2]); melly a közéletbe annyi kényelmet hozott be, a kéményeket, a kávét, czukrot, abroszokat, nyársakat és üvegtükröket; melly fölszabaditá a tulajdont és ennek felosztása által az egyenlőséget és igazságosságot készitette elő; melly fölélesztè a kézmüvi gazdagságot, melly mióta Roma Carthago fölött erőt vett, porban feküdt; melly az értékjegyeket a váltók által kétszeresité; az erőmütan legnehezebb feladatait megoldá; a vegytant tim- és hugyanysóval, választóvizzel s az égvények legtöbb-

---

[1]) Gibbon mondja, mikép „e világ legfőbb eseményei csupán egy szerző jellemétől függnek.“ LXV, XII. köt. Guizot kiad., 397. lap. — Másutt: „Dsengiskhán vallása az, melly legfőbb dicséretünk- s csodálatunkat érdemli meg. Késő korban s mint dicső halt meg.“ LXIV. — Figyelmet kérünk a következő helyre: „*Különös összhangzást találunk Dsengis-khan vallási törvényei s a Locke uréi között, Carolina alkotmányában.*“ — Furcsa dicsérete egy XVIII. századbeli bölcsésznek, midőn egy XII. századbeli tatárral hasonlittatik össze! olly bölcsésznek, ki talán rosz néven vette volna, ha aquinoi Tamással hasonlittatik össze.

[2]) Virgilius és Roger Baco.

jével gazdagitá; az europai kerteknek a hüvelyesek s hasznos növények legnagyobb részét, és a ritkább szépségü virágokat, a fényüzésnek a selymet, a lovagoknak a nyerget és kengyelt, a láttannak az üveglencséket, a hajózásnak az iránytűt adta s biztossá tőn minden haladást a lőpor és könyvnyomtatás által.

Azon hazaszeretet, melly irásaimat tollba mondá és tetteimet sugalta, ösztönzött engem Olaszország dicsőbb ideje s helyei fölötti elmélkedésre. Midőn láttam a milanoi székesegyházat, a bolognai San-Petroniot, a Santa Maria del Fioret, az assisi szent zárdát, Siena s Orvieto egyházait, a Pisaban felhalmozott csodamüveket, Monreale és Palermo kápolnáit, Genua kikötőjét és egész Velenczét; midőn mondom mindezt azon tisztelettel néztem, mellyel az ősök sirja előtt meghajolni szokás, és minden városban székesegyházat, védfalakat, tanácstermeket, hajózható csatornákat s hosszu vizvezetőket találtam, kérdém tölök: Melly időben keletkeztetek? és valamennyi azt felelte: A municipalis szabadság idejében. És midőn megnépesitém puszta helyeiket azon főpapokkal, kik a távoli fejedelmeket intették, hogy vagy igazságosan uralkodjanak, vagy szálljanak le a trónról; azon consulokkal, kik a franczia királyok- és német császárokkal, mint hasonlóikkal bántak; és a téritőkkel, kik elsők siettek Chinát megvizsgálni, elsők követték a tatárok vándorcsapatjait, és terjeszték a müvelődést a vadak között; a tisztviselőkkel, kik a legfontosb társadalmi feladatok kételyeit, söt néha megoldását is megelőzték; midőn tengeri városaink puszta révpartjain és néhány halászhajócska közt azon roppant hajókra emlékezém, mellyek Caffaban és Tanaisnál, Tripolisban és a Balti-tengernél gyarmatokat alapitni siettek, mellyek egybeszerkeszték a tengeri törvényeket, és a világnak a kereskedelmi tevékenység s a római ragadozástól különböző kincsszerzési módnak példáját ujból fölmutatták; midőn láttam a legnagyobb hatalmak követeit szent Márk templomában a velenczei oroszlán segélyeért folyamodni, és örömkönyeket hullatni, mivel egy olasz doge Europa élére állott, hogy visszaverje Ásiát; midőn néztem a zarándokok millióit, kik a világ négy részéről járultak az apostolok lábaihoz, hogy ott áhitat- s tudvágygyal csodáljanak egy másutt ismeretlen kormányzatot és müveltséget, azt egy boldogabb egü hazába átültetendők; és Pontidában egy maroknyi vitézcsapatot egyik kezét testvérei felé terjesztve, másikkal a kardot fogva, hirdetni a szabadságot és megszerzése módját, az egyetértést; midőn láttam, mikép fordítják tekintetöket népek és fejedelmek a mi pápáink felé tanácsot kérve törvényeikre nézve és védelmet az elnyomatás ellen, majd félve

azoknak véretlen fegyvereitől, majd folyamodva az ész és igazság javaslataihoz, mellyeket egy minden állás- és nemzetből szabadon választott gyülekezet osztogatott : midőn ezeket és sok más egyebet szemügyre veltem, én, olasz létemre, nem tehetém többé, hogy lenézzem a középkort, káromoljam azt, a mi annyira a mienk, és ne akarjam belátni, mennyire müködik a képzelődés az emberek és társadalmak életében. S midőn észrevettem, hogy a mi atyáink, érett tapasztalás értelmességével, olly társadalmi biztositékokra kivánkoztak, mellyek után némellyek még ma is sóvárognak, mások pedig birásuk által büszkék, fölfoghatám, hogy a politikai belátás nem tegnap született, hogy szabad községeink történetében kell tanulságot keresnünk, a helyett, hogy számitás és megvetés segélyével a tényeket és hitet, a mult nagyságát s a jövő reményeit meghazudtoljuk, csakhogy az embert mulékony lénynyé tegyük, melly fontol, mér, gunyol, elitél és semmisit.

Illy uton jöttem azon aggodalomra, miszerint kárára van az igazságnak, ha az emberi szellem két leghatalmasb ereje, az ész és a tények, a logika és a történészet elválasztatik ; és hogy a magasb s méltányos elmék is hibázhattak, midőn okoskodásokat használának a tanubizonyságok helyett. Mire mehetnek aztán, kiket a szenvedély annyira elvakit, hogy az ellenzeteket nem engedik feltünni, vagy semmibe veszik egy tettnek vagy intézménynek érdemét, azon idő és személyek tekintetéből, kiknek az sajátjok ? Valóban különösnek tetszett, midőn láttam, hogy a középkori egyházi kormányokat ugyanazok roszalják, kik azokat hathatósaknak hirdetik ; hogy a püspökök hadvezérkedését épen azok kárhoztatják, kik a papoknak engedett katonamentesség ellen lármáztak ; hogy a latin nyelv használatát azok nevették ki, a kik átalános nyelvről álmodoztak ; hogy a canonszerü bünhödések kigunyoltattak, mig javitóházak s bünbánati-rendszer behozatalára kisérletek tétettek ; hogy néhány szigoru szerzetesnek önkénytes nötlensége korholtatik, mig a harczosok milliói annyi kisértetek közepett rákényszeritvék ; hogy a keresztes hadak gyaláztatnak, mig az, ki hitbeli meggyőződés nélkül a görögökért lön keresztes vitézzé, tapssal találkozott; hogy az inquisitio annyira szidatik, mig ránk hasonló önkény nehezül, és pedig a nélkül, hogy akár a vakbuzgalom, akár az erkölcsiség vagy szükségesség szempontjából igazoltathatnék ; hogy a vallási testvérületek gyülöltetnek, mig korunk két leghatalmasb gyakorlati iskolája nem ismert a társadalmi csapások ellen más segélyszert, mint a társulás utját. Ha egy pápa kedvez a romlottságnak, az egyházat piszkolják érte, mintha az, egyes emberek hibáiért felelős

volna ; ha pedig a fenét, mint kell, tüzzel vassal irtja, erőszakosságot emlegetnek. Ha az egyház a bünök ellenében egyedül tekintélyével lép föl, ezt sikeretlen féknek gunyolják ; ha pedig alkalmazza az eretnekek ellen a birodalmi törvényeket, öldöklés vádjával sértegettetik. A teméntelen babonaságok, mellyek közől talán egy sem jött létre akkor, hanem a régiektől hagyományoztattak, vagy minden országból hozattak be, azon társadalomnak tulajdonittatnak, melly azokat épen folytonos tiltakozások s orvoslási kisérletek által velünk megismertette.

Miután az igazság nem ismer neveket, és a történetnek nem a szenvedélyek, hanem az igazság organumát kell képeznie ; én kiemeltem az egyháztörténetből két vagy három legfontosb s legostromoltabb helyet, és elváltoztatám a neveket, mintha egy népkormány fejéről vagy fejeiről volna szó, kik annak állottak ellene, ki a jog helyébe erőszakot, a megvitatás helyébe párviadalt, a házasság helyébe paráznaságot, a törvények helyébe önkényt akart behozni ; és innét fényes vonásait tapasztalám származni a nemeslelkü ellenállásnak. Miért kellene tehát a névváltoztatásnak a hőst lázadóvá, a gondolkodót fondorkodóvá s a vértanut megátalkodottá tennie ? És ki tanitand meg minket jobban az igazságra a történelemnél, melly tudniillik az emberi nem kérdéseit nem mint vitatárgyakat, hanem mint eseményeket s mint az emberi szellem erőködéseit tekinti és annál kiméletesebb, minél magasztosabbak a nézletek, mellyekre itéletét épiti ?

Azért csak huzza összébb a láthatárt, a ki a jóval járó kellemetlenségektől visszaijed s a nagy dolgokat csupán közönséges szempontból tekinti ; tagadjon meg minden rokonszenvet a polgári életre alig ébredt századok gyermeteg hitétől, a ki korunknak meggyőződés nélküli paradoxonjait s vakbuzgalom nélküli dühét bámulni hajlandó : de a történelem, melly a maga kötelességeit érti, nem tapad, mint a rovar, egy virághoz, nem csak egy család vagy egy század tetteit szedi összse ; hanem, mint a fény, szétterjeszkedik minden tárgy fölé, az érzelmeket és cselekményeket uj életre hozza, csak igy lévén képes azok valódi jelentményét kivenni ; az események tarkasága közt a gondolatnak folytonos fejlődését észleli, s igy a helyett, hogy az ősöket megvetné s rágalmazná, vétkeik- és erényeikből tanulságot von ; egy századot sem vet meg, hanem gyönyörködik összegyüjtögetésében az isteni szózatnak, mellyet minden század folyamatában hangoztatott, az emberi rendeltetés rejtélyének megfejthetése végett.

Illy eszmélések folytán valamint nekem, ugy más sokaknak oda kellett vezettetnünk, hogy fontolóra vegyük a véleményeket, mellyek-

kel a mi ifjuságunk a tanodák pedanssága s egy magasztosság nélküli hitetlenség epés rágalmai által tápláltatott; és hogy a középkort többé nem meggondolatlan gunynyal, hanem elmélkedő komolysággal, nem bosszus elfogultsággal, hanem szeretetteljes lelkismeretességgel vonjuk vizsgálat alá. Erre befolyást gyakorolt némelly külső esemény is. A tudomány két század folyama alatt elvált a vallástól, s ez megszünt a társadalmat igazgatni, átengedni kénytelenittetvén e tisztet a kötelező hittől független tiszta észnek és a minden felsőbb visszanyomástól fölszabaditott erőhatalomnak. Innen támadt a scepticismus a gondolatban, a kényuralom a politikában. A hit, a szépizlés, az intézmények elnyomatván az eretnekség, guny s zsarnokság ostora alatt, a népek nem sokáig nyugodtak, bekövetkezett a forradalom, eme szörnyü erőködése a társadalomnak, hogy az életben maradásához mulhatlanul szükséges föltételeket visszaszerezze.

A nép érzé e változás és ujjászerkezés szükségét, de nem ismerte annak eszközeit. Azok, kik a népnek nem vágyait betölteni, hanem azt csak vezetni akarták, minden önálló ellen felbősziték azt, a miből csakhamar dühöngés fejlett ki. Midőn a rombolás müve igy forrongna, az ujjászületésé pedig még csak titok volna, az ember, ennyi catastropha tanuja, kétkedni kezdett az isteni észről, hogy a magáéról ne kelljen kétkednie.

És az Isten megtagadtatott s megtagadtatott szava : a tények. Föl nem fogták, mikép a történelem és a mult benne van a dolgok természetében, s tehát erőszakosan verettek le : a hübér, az egyedurság, a főrenduralom és a papság. E rögtöni mozgalmaknál semmi sem ellenkezett inkább azon lassu de biztos haladással, melly által a középkor az emberiséget a pogányság tévelyeitől s a barbárság zsarnokságától megmentette. Átugorván e sötét kort, mellynek intézményei vak dühhel ostromoltattak, emlékei és sirjai feldulattak, a forradalmat a classicus emlékekkel akarták összekötni s azt egészen görög és rómaivá tenni alakban, érzelmekben és az által, hogy a megszentségtelenitett oltárokon az állam s katonai dicsőség zsarnoki bálványzása állittatott föl.

De az emberek és az ő szónokvezéreik ez által kiszoritva találták magukat a valóság köréből, távol a történettől s a lehetőség minden föltételeitől. A fa levágatott, mielőtt gyümölcsei leszedethettek volna; az igen gyors és igen keserü kiábrándulás megmutatta, mennyire csavartatott félre ama nagyszerü és kikerülhetlen mozgalom az elvont eszmék és a megrögzött előitéletek által.

A jelen pillanat azonban az itélethozásra még nem alkalmas, elég

annyit megjegyezni, hogy, ha a történelem tanitást ad, azt a vele egykoruak is kapják; és ezek valóban saját koruk eseményeiből olly fontos tanulságot meritettek, melly őket a multnak méltányosabb megértésére vezette. A történelemnek két, egymást nyomban követő teendője van : a tények kutatása s vizsgálata és azoknak értelmezése. Az első szerencsésen haladott már, csupán a pontosságra ügyelvén; hátra volt még az eseményeknek szint, való értelmet, jellemet s életet adni. A forradalom bevégezte a maga müvét, összezúzván a középkor maradványait, mellyek a társadalommal többé össze nem fértek; a miért is a mi századunk, nem lévén oka félni, szenvedélytelenül kutathat ama romok közt, és bevallhatja az érdemet a nélkül, hogy szolgainak vagy hizelgőnek látszassék. Valóban, a mi az ugynevezett forradalmi vandalismus figyelmét kikerülte, annak becse fölebb szállt; és nem csak fönmaradása biztosittatott, hanem egyértelmüleg minden törekvés oda irányult, hogy az összeszedessék, vizsgáltassék s kiásattassék; és mint egykor a monostori gyülekezetek, hol mindeniknek tudományát az egyesek kutatásai gyarapiták, ugy nyujtja most folytonfolyvást a fejedelmek bőkezüsége, az akademiák buzditása, s a tudósok nemes kitűrése, minden országnak a középkorra vonatkozó történeti ismeretek leggazdagabb aratását [1]).

---

[1]) A középkor történetére vonatkozó átalános gyüjtelmek :

Labbe, *Nova bibliotheca manuscriptorum.* Páris, 1657.

L. D'Achery és **J. Mabillon**, *Acta SS. ordinis s. Benedicti.* U. o. 1618—1701.

E. Martene és **U. Durand**, *Thesaurus novus anecdotorum.* Páris, 1717. — *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum dogmat. et moral. amplissima collectio.* U. o. 1734—33.

D'Achery, *Veterum aliquot scriptorum spicilegium, cura J. de la* **Barre.** U. o. 1723.

H. Canisii, *Lectiones antiquae, curante.* **Jac. Basnage.** Antverp, 1724.

J. P. Ludvig, *Reliquiae manuscript. omnis aevi diplom. ac monum. ined.* Frankfurt, 1720—41.

H. C. De Senkenberg, *Selecta juris et historiae, tum inedita tum iam edita.* U. o. 1734—51.

Steph. Baluzius, *Miscellanea seu collectio veterum monumentorum, cura* **J. D. Mansi.** Lucca, 1761.

Pezzi, *Thesaurus novissim. anecdot.* Ágosta, 1721. Ivr. 7. kötet.

H. J. G. Eccard, *Corpus historicorum medii aevi.* Lipcse, 1723.

Nouveau corps diplomatique, ou recueil de tous les traités à partir du huitième siècle jusqu' à nos jours. Páris, Didot testvéreknél.

II. Az egyházat illető gyüjtelmek.

Acta Sanctorum a **J. Bollando**, *aliisque membris Soc. Jesu collecta et digesta.* Antverp, 1643—1794 53. köt. Csak az october 14-ikei szentekig megy e munka; most azonban a brüsseli jezsuiták folytatják a nagyszerü vállalatot.

Ámde ez is, mint már az emberi természetben van, tulzásig vitetett. A mi korunk tudniillik olly eredetiség vágyától gyötörtetve,

---

Harduin, De Labbe és **Mansi,** A szent zsinatok átalános gyüjt. Florencz és Velencze. 1752, 31. k. Ezekről l. e mű VII. könyv. 4. fej.

Richard, *Analyse des conciles.* Páris, 1712, 5. köt.

Carol. Cocquelines, *Bullarum amplissima collectio.* Roma, 1739—44. 28. k.

Caesar Baronius, *Annales ecclesiastici.* Lucca 1738—59. Ivr. 38. k. Paginak birálata- és pótlékaival és Raynaldusnak folytatásával. A protestánsok birálatait lásd Basnage- és Casaubonnál.

El. Dupin, *Bibl. des auteurs ecclèsiastiques.* Hozzájárulnak a nem kath. irók, Richárd Simon birálatával. Páris, 1698. 61. köt.

Butler, *Vie des saints.* U. o. 1836. 8-r. 10. köt.

III. Olaszországra vonatkozó különös gyüjtelmek:

J. G. Graevius, *Thes. antiq. et hist. Italicae.* Leyden, 1704. — *Thes. antiq. et hist. Siciliae, Sardiniae, Corsicae aliarumque insularum, cura* **P. Burmanni.** U. o. 1725.

Ughelli, *Italia sacra.* Velencze, 1717—22.

Rerum italicarum scriptores varii Frankfurt, 1600.

Scriptores rerum sicularum. U. o. 1579.

A már idézett Muratori irásainak folytatása- s pótlékaiul tekintethetnek:

Raccolta di tutti i più rinomati scrittori della storia di Napoli, 1769.

Raccolta delle Cronache appartenenti alla storia della città di Napoli. 1780.

Italicae historiae scriptores. **Assemans**-tól. Roma, 1751.

Rerum italicarum scriptores, ex Florentinae bibl. codicibus, ab anno M. ad MDC. **Tartini**-től Florencz, 1748—70. 2. köt.

Collectio Anecdotorum medii aevi ex archivis Pistoriensibus. **Zaccaria**-tól. Turin, 1755.

Ad scriptores rerum italicarum accessiones historiae faventinae: **Mittarelli**-től. Velencze, 1771. 2. köt. (Igen ritka.)

Fantuzzi, *Monum. Ravennati dei secoli di mezzo.* U. o. 1801—4.

Lupi, *Cod. diplom. ecclesiae Bergom.*

Giulini, *Memorie spettanti alla storia, al governo e alla descrizione della città e campagna di Milano ne' secoli bassi.* Milano, 1760. 12. k.

Fumagalli, *Antichità longobardiche-milanesi.* 3. k. — *Codice diplomatico santambrosiano.* U. o. 1805.

Corner, *Monum. della Chiesa veneta.* 18. köt.

Margarini, *Bullarium casinense.* Velencze, 1650.

Gio de Giovanni di Taormina, *Codex dipl. Siciliae.* Palermo, 1743.

Alfonso Airoldi, *Codice diplomatico della Sicilia, sotto il governo degli Arabi.*

Rosario Gregorio, *Rerum arabicarum, quae ad Siciliam spectant, collectio.* Palermo, 1790.

Giordano, *Delectus scriptor. rerum neapolitanarum.*

G. Cr. Lunig, *Codex Italiae diplomaticus.* Frankfurt, 1725—32, 4. k.

Pirri, *Sicilia Sacra.*

Gallerati, *Antiqua Novariensium monumenta.* 1612.

Mongitore, *Bullae et instrumenta panormitanae Ecclesiae.*

mellyet elérni képtelen vala, ollyanul fogadta el a csupa visszaemlékezéseket és uj irodalmi orzatokat (plagium); és mikép egykor minden

---

Zanetti, *Le monete d'Italia.*

Monumenta historiae patriae, jussu r. Car. Alberti edita. Turin, 1835.

Legfontosabbak a: *Memorie e documenti per servire all' istoria del Ducato di Lucca.*

IV. A kelet-római birodalom története ezekben foglaltatik:

Scriptores historiae Byzantinae. Páris, 1640—50. 27 köt. Nyomatott Louvreban XIV. Lajos parancsából, előbb Labbe jezsuita, majd a Maltrait, Fabrot, du Cange, Goar, Combefis, Poussines, Petavius, Allacci, Rouilliaud, Boivin s Banduri vezetése mellett. A velenczei 1729-iki 28. kötetes kiadás bővebb, de kevésbbé hibátlan. Sokkal jobb a legujabb bonni kiadás Bekker, Dindorf, Schopen, Niebuhr s más tudós németek által.

Igen becsesek Du Cange-nak Comnen Anna-, Cinnamos-, Villehardouin- s másokhoz irt történ. jegyzetei is, ugyszintén ama tudós görög glossator többi müvei: *Constantinopolis Christiana, Familiae byzantinae.*

V. Francziaországot illető részletes gyüjtelmek:

Pithou, *Ann et hist. Francorum.* 707—890. *Scriptores coaetanei XII.* Páris, 1588. — *Historia Francorum a* 900—1285. — Scriptores vet. XI. Frankfurt, 1596.

Laurière, *Ordonnances des rois de France.* 1723. 20. köt.

Freher. *Corpus hist. Francicae.* Hanan, 1613.

A. és F. Duchesne, *Hist. Normannorum Script. antiqui ab* 838—1220. Páris, 1619. — *Hist. Francorum scriptorum coaetanei.* U. o. 1636—49. (Szép Fülöpig,)

Le Cointe, *Annales ecclesiastici Francorum.* U. o. 1665—83.

J. Sirmondi, *Concilia antiqua Galliae.* U o. 1629. Pótléka 1666-nak. *Conciliorum Galliae collectio temporum ordine digesta,* a 177—1563. U. o. 1769. A Sz. Mór-rendüek eltörlése után félbeszakadt.

Dom **Bouquet**, *Rerum gallicarum et francicarum Scriptores. Opus continuatum per religiosos e congr. S. Mauri et denuo per academiam francicam.* U. o. 1736. s köv.

D. **Sammartani**, *Gallia Christiana.* U. o. 1715—85.

De Brequigny, *Table cronologique des diplômes, titrés et actes imprimés, concernant l'histoire de France.* U. o. 1779—83. 3. köt. — *Diplomata, chartae, epistolae et alia documenta ad res francicas spectantia.* U. o. 1791.

Elősegitik a régi történészek ismeretét még a kevésbbé tudósoknál is:

Guizot, *Collections de mém. relatifs à l'hist. de France, depuis la fondation de la monarchie française jusqu' au XII. siècl.* Páris, 1823—1837. 31. köt.

J. A. Buchon, *Collection des chroniques nationales françaises, écrites en langue vulgaire du XIII. au XVI. siècle.* U. o. 1826—28. 47. köt.

Petitot és **Mommerqué**, *Coll. complète des mém. relatifs à l'histoire de France depuis la régne de Philippe Auguste; jusqu' au commencement du XVII. siècle* U. o. 1824—26. 52. köt. Ezt követi: *Coll. des mém. etc. depuis l'avènement de Henri IV. jusqu' à la paix de Paris.* (1763). U. o. 1820—29. 78. köt.

Ismeretes, milly buzgalmat fejtettek ki a franczia kormány és tudósok azon ország levéltárainak kutatásaiban; még most is folytattatik a következő müvek nyomatása: *Documents inédits relatifs à l'histoire de France: Archives curieuses de l'histoire de France depuis Louis IX. jusqu' à Louis XVIII., ou Collection des pièces rares et in-*

dolognak, hogy szépnek mondathassék, a hellenektől és latinoktól kellett erednie, ugy fordultunk mi a középkorhoz lantos költői ihletet

---

teressantes, telles que chroniques, mémoires, pamphlets, lettres, vies, procés, testaments, exécutions, sièges, batailles, massacres, entrevues, fêtes, cérémonies etc., publiés d'après les textes conservés à la bibliothéque royale par **L. Cimber** *et* **F. Danjou**.

VI Németországot illető gyüjtelmek, azokon kivül, mellyek a római-német birodalom kiterjedése miatt az olasz és franczia gyüjtelmekben már benfoglaltatnak :

Gudanus, *Codex dipl. anecdotorum.* Göttinga, 1743. 5. köt.

Pithou, *script. rerum germanicarum.* Basel, 1569.

H. Meiboom, *script. rer. germ.* Halmstsadt, 1688.

G. W. Leibnitz, *script. rer. brunswicensium.* Hannovera, 1707—11. — *Accessiones historicae* Lipcse, 1698.

E. Lindenbrog, *Script. rer. germ. septemtrionalium, cura* **J. Alb. Fabricii**. Hamburg, 1706.

M. Freher, *Rer. germ. Script. aliquot insignes, cura* **B. G. Struvii**. Strassburg, 1717.

Pistorius, *Script rer. germ. cura,* **B. G. Struvii**. Regensburg, 1726.

Reuber, *Script. rer. germ.* Erfurt, 1726.

J. B. Menken, *Script. rer. germ. praecipue saxonicarum.* 1728.

M. Goldast, *Script. rer. alemanicarum aliquot vetusti, cura* **H. C. Senkenberg**. Hamburg, 1730.

H Pez, *Script. rer. Austriacarum.* Lipcse és Regensburg, 1721—45.

Georgisch, *Regesta chronologica-diplomatica.* Hala, 1740—44.

Rein. Reineccius, *Script. rer. germ* Frankfurt, 1777—81.

G. H. Pertz, *Monum. Germaniae historica inde ab anno D. ad MD.* Hannovera, 1826. s köv. Megkülönbözteti a törvényeket, iratokat, okleveleket s régiségeket, és mint Liutprand, s mások, Olaszhonra nézve hibátlanul sok érdekes dolgot vesz fel. E társulat munkálatairól számot ad az illy czimü gyüjtemény : *Archiv. der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte.* Benne van azon kéziratok sorozata, mellyek Németország történetére s egyszersmind az egész középkori latin Európára vonatkoznak.

Boehmer, *Regesta chron. diplomatica Carolorum.* Frankfurt, 1833. *Reg. chron. diplom. regum atque imp. romanorum inde a Conrado I. usque ad Henricum VII.* U. o. 1831. Ő elnöke egy frankfurti, a középkori német történet kulforrásait kiadó társaságnak.

Chmel, *Regesta chronologica-diplomatica Ruperti regis Romanorum.* U. o. 1835.

Hargheim, *Coll. conciliorum Germaniae.* Köln, 1790.

Binterim, *Geschichte der deutschen Concilien.* Mainz, 1836.

Raumer, *Regesta historiae brandenburgensis.*

Alakittatott még egy thüringeni-szász társulat; egy a pomeraniai s balti történet kutatására; egy a westphaliai történet- s régiségekre; egy Freiburgban; egy Lausanneban a schweizi és egy a cseh történetre sat.

VII. A belga történetre :

J. Chapeauville, *Auctores praecipui, qui gesta pontificum Tongrensium, Trajectensium, et Leodensium scripserunt.* Lüttich, 1612.

F. Swertius, *Rerum belgicarum annales chronici et historici.* Frankfurt, 1620.

Sanderius, *Flandria illustrata.* Köln, 1641—44.

keresve benne; és áthoztuk azt művészetünkbe, irodalmunkba, butorainkba, viseletünkbe némi gyermekes őrjöngéssel, melly a régi izlést

---

Miraei, *Op. diplomatica.* Löwen és Brüssel. 1723—48.

Ghesquierus, *Acta Sanctorum Belgii.* Brüssel és Tongerloo 1783—94. (Tökéletlenek.)

P. E. De Ram, *Synodicon belgicum, sive acta omnium ecclesiarum Belgii, a celebrato concilio Tridentino usque ad concord a 1801.* Mecheln, 1828—36. Folyamatban van s hozzájárulandnak a tridenti zsinat előtti gyülések.

Belgium, függetlensége kivivása után egy történészi választmányt rendezett, melly már két kötetet adott ki illy czim alatt: *Collection des chroniques belges, inédites, publiées par ordre du gouvernement.* Brüssel, 1836 És minden négy hónapban nyomatik egy: *Nouvelles archives historiques, philosophiques et littéraires.* Ama gyüjteményt Reiffenbergnek egy értekezése előzi meg, a belga történet eredeti okmányainak kiadása körül tett eddigi kisérletekről.

VIII. Az angol történetre:

M. Parker, *Rer. brit. script. vetustiores et praecipui.* London, 1587.

H. Savile, *Rer. anglic. script. post. Bedam praecipui* Frankfurt, 1601.

W. Camden, *Anglica, Normannica, Hibernica, Cambrica a veteribus scriptoribus.* U. o. 1603. Pótlékul az előbbihez.

Roger Twisden, *Hist. anglican. script.* X. London, 1652.

J. Fell, *Rer. anglic. script. veteres.* Oxford, 1684. Befejezetlen.

Th. Gale, *Hist. britannicae, saxonicae et anglosaxonicae scriptores XX.* U. o. 1687—91.

Jos. Sparke, *Hist. anglican. Script. varii.* London, 1823.

Th. Rymer és **R. Sanderson**, *Foedera, conventiones, literae et cuiuscumque generis acta publica inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices et communitates ab anno 1066 ad 1654 habita et tractata.* U. o. 1704—35.

H. Wharton. *Anglia sacra* U. o. 1691.

D. Wilkins, *Concilia magna Britanniae et Hiberniae ab a. 446—1717.*

A történészi bizottmány elosztalásakor tette közzé: *Rotuli literarum clausarum, Rotuli Hundredorum, Rotuli Scotiae.*

IX. A spanyol félszigetre:

A. Schotti, *Hispania illustrata.* Frankfurt, 1603—8.

J. S. De Aguirre, *Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniae et novi orbis.* Róma, 1693.

Casiri, *Bibl. arabico-hispana escurialensis.* Madrid, 1760—70.

H. Flores és **M. Risco**, *Espanna sagrada.* U. o. 1747—1804

Colleção de libros ineditos de historia portugueza, dos reinados, dos senhores reyes d. João I. d. Duarte, d. Alfonso V, et d. João II. Kiadva a tudományok kir. akademiájától, Lisabonban 3 köt. ivr.

X. Scandinaviára nézve:

Bartholini, *Antiqu. danicae.* Koppenhaga, 1689.

F. L. De Westphalen, *Monum. inedita rer. germ. praecipue cimbricarum et megapolensium* Lipcse, 1739.

J. Langebek és **F. Suhm**, *Script. rer. danicarum medii aevi.* Koppenhaga, 1772—92.

s nézeteket a maiakkal gyakran roszul olvasztván össze, nem tesz mást, mint, hogy egy hibával többet ad hozzá, tudniillik az össze nem illést.

Azonban mellyik jó az, mellyhez némi rendetlenség is nem társulna? Könnyen emészthető eledel ez a bírálat nyomoru férgeinek számára; ámde a gondolkodó azt kérdi, valljon az eszmék helyesebben ismertettek-e föl.

Ugy van, ha nem csalódunk.

Láttára amaz annyira rohanó eseményeknek, mellyeknek közepette mint valamelly szinpadon, kevés év alatt sok század forradalmai viharzottak el szemeink előtt; láttára azon annyira rendkivüli tényeknek, amaz, az oltárról olly hirtelen porba sülyesztett embereknek;

G. D. Thobkelin, *Diplomatarium Arna-Magnaeum, exhibens monumenta publica, historiam atque jura Daniae, Norvegiae et vicinarum regionum illustrantia.* U. o. 1786. — *Analecti ad historiam antiquam et jura Norvegiae.* U. o. 1778.

E. M. Fant, *Script rer. suecicarum medii aevi* Upsala, 1818—38.

XI. Szláv népek:

Freher, *Rer. bohemicarum antiqui scriptores.* Hanau, 1802. — *Script. rer. polonicarum ex recentioribus, quotquot praecipui exstant.* Amsterdam, 1696.

J. Pistorius. *Corpus hist. polonicae.* Basel, 1582.

P. Dogiel, *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Lituaniae.* Varsó, 1758—64.

F. W. De Sommersberg, *Rerum Silesiacarum script.* Lipcse, 1759.

Mizler a Kolof, *Collectio magna hist. Poloniae et Lituaniae.* Varsó, 1761—69.

Gelas. Bebner, *Monum. hist. Bohemiae nusquam antehac edita.* Prága, 1764—86.

F. M. Pezel és **J. Dobrovszki**, *Script rer. bohemicarum.* U. o. 1784.

C. G. Hoffmann, *Script. rerum lusanticarum.* Lipcse, 1791.

Stenzel, *Script. rerum silesiacarum.* Boroszló, 1835.

XII. A mi még kivánni való marad, a középkornak egy jó földirata; használhatók különben:

D'Anville, *États formés en Europe après la chûte de l'empire romain en Occident.* Páris, 1771.

Ch. Junker, *Anleitung zur Geographie der mittleren Zeiten.* Jena, 1712.

F. Ansart, *Précis de la géographie historique du moyen âge.* Páris, 1834.

Ch. Barberet, *Précis du géographie historique universelle.* U. o. 1841.

V. Duruy, *Géographie politique du moyen âge.* U. o. 1839.

Lásd az öt földképet is **Kock**-nak: *Tableau des révolutions du moyen âge.* Strassburg 1807. czimü munkájában.

Ch. és **Fr. Kruse**, *Atlas zur Uibersicht der Gesch. aller europäischen Länder und Staaten.* Hala, 1827 és Páris, 1834.

K. v. Spruner, *Hist. geogr. Handatlas.* Gotha, 1837.

Vannak még egyes földképek és értekezések, mint: *Notitia Galliarum*, **Valois**-tól; *Dissertatio chorographica*, **Baretti**-től; *Marca hispanica*, **Marca**-tól; sat.

A numismaticára nézve l. **Lelevel**-nek: *Numismatique du moyen âge*, munkáját az Atlassal, 1836. 2. köt.

láttára azon alkotmányok- és törvényeknek, mellyek sebesen és rögtönözve, miként magok a győzelmek, létre jövének, nem vala többé helye a frivolitásnak; a komoly elmélkedés messzebb terjeszté ki a népek s különböző cselekvények fölötti áttekintést, megtanita az okokat megkülönböztetni, a távoli tények viszonyát kijelölni, az egymásra haragvó pártokat megitélni. Az egyházi szóváltogatást a hitnek ostromlásai, a hivalkodó vitatkozókat apostolok és vértanuk követték; s ama nagy férfiu, ki a közszinvonalon annyira felülemelkedett, mialatt a középkor szabadalmainak megdöntését végrehajtá, saját nagysága által elősegité amazénak megérthetését. Európát, illy erőszakos rángatózás között, tetteiben inkább az érzelem, mint az ész vezeté; Görögbon s más országok kikiálták a szabadságot azon eszmék nevében, mellyek a középkort mozgaták; a szeretet, kegyelet, gyülölség, iszony s bámulat hathatós gerjelmei fölkorbácsolák a renyhe közönyösséget; a népek megismerték egymást, és, miután a közös szenvedések közt ujjászületett a testvériség, kezet nyujtottak egymásnak azon sorompó fölött, mellyet köztök a politika emelt.

Néhány könnyelmü lélek behunyta szemét és nevetett; az őszinték, kik szeretik a világosságot és igazságot, a tudomány által a hitre, a rend által a szabadságra látták magukat visszavezettetve. És megjegyzésre méltó, mikép épen azon ország, melly leginkább küzdött a sajtószabadságért, alig hogy megnyerte azt a kard zsarnokságának megtörése által, legott olly férfiakat szült, kik bár ollykor ellenei a katholika vallásnak, az ész fensőbbségére pedig mindenkor féltékenyek voltak, a középkort mégis őszinte buzgalommal tanulmányozták. És bármennyire kedvezőtlen maradt az ő előitéletök ama kor politikai s vallási intézményeit illetőleg, az igazsághoz mégis közelebb járultak, bármint késelegve is; és segiték felfödözni ama társadalmi épület valódi szellemét és nem ismert szépségeit, s letörleni azon rozsdát, melly Nagy-Leo süvegét, Nagy-Károly s Gottfried pánczélját behomályositá.

A tudós férfiak a kormánybani résztvételre, a mit az uj alkotmányok sokaknak engedtek meg, vagy legalább, a mire mindnyájan képesekké lettek, annak közelebbröli megvizsgálására fölhivatva megismerték, mennyire eltérnek a tényektől az elvont tanok; rátevék ujjukat az emberiség sebeire, megtanulván inkább a szenvedök- s elnyomottakkal rokonszenvezni, mint az elnyomókat csodálni; nem gondolni annyira a háboruval, melly csak egy hadsereget érdekel, mint a békével, mellynek részese az egész nép; és hinni, hogy roppant hatalma van az emlékeknek az intézmények megszilárditására, és hogy mind-

annak, a mi az észt állandó haladásra birja, gyökei az elmult századokban rejlenek.

Egy uj irodalom, a tanoda bilincseiből s az akademiák sulyterhe alól kibontakozva, a szépet a meghatározott mintákon kivül is feltalálhatni hitte, és hogy a szabadság, mint mindenben, itt is a rendben keresendő. Letevé tehát a pedans komolyságot, hogy közeledjék a valóhoz, az élethez, az érzelemhez; a multat uj szempontokból s a jelenneli viszonyban tekinté, nem csak a szépet keresve abban, hanem az igazat és a jót is; leereszkedék a néphez s kikérdé ennek szükségeit, szenvedéseit s vágyait; és azt találta, hogy ha az ókor költészete több csinnal bir is, mikép a folyóbani hosszu görgés által megsimitott kövecs, de a középkoré darabossága mellett is eredetiebb s különösen a mai érzelmekkel, társadalmaink menetével és polgári állásunk fokával összeegyezőbb.

A müvészetek kedveztek e lendületnek; és mig előbb Attila-, Fredegunda- s Manfrednek a Scipiók és Messalinák öltözéke- s alakjában kelle megjelenniök, most bünül rovatik föl a festésznek, ha a jelmezt meg nem tartja, ha a szinpad kedveért a történetet meghazudtolja, az erőt a csinnak föláldozza; ugy szinte több mint orzatról vádoltatnék az épitész, ki egyházaink- és szinpadainkat hellén s római alakban állitná elő [1]).

Feltolta fejét egy vakvégzet-hivő történészi iskola is, hirdetvén: „Az ember ollyan, a minővé korszaka teszi; a vallások változnak, mert változniok kell; a tettek beteljesednek, mivel a megelőzőktől készittettek elő; a század azért, a mi, és azért a mit gondol, sem dicséretet, sem megrovást nem érdemel; s az ember sem felelős a véleményekért, mellyeket saját korszakából magába szí elkerülhetlenül, miht a dajka tejét“ [2]). Bármilly szomoritó s erkölcstelen e tan, melly

---

[1]) A középkor müvészeteire nézve legterjedelmesb gyüjtelem:

Seroux d'Agincourt, *Hist. de l'art par les monuments depuis la décadence au IV. siècle jusqu' à son renouvellement au XVI.* 4. k. Páris, 1823. Kár, hogy a rajzokat mind igen kis terjelemre szoritja, a minek a birálatok is ollykor nagyon megfelelnek. — Továbbá **Boisserée** testvérektől: *Musée du moyen âge.* — **Du Sommerard**-tól: *Les arts au moyen âge.* Párisban. — **Caumont**-tól: *Hist. sommaire de l'architecture religieuse, civile et militaire du moyen âge.*

[2]) Ez is csak ollyan ujdonság, mellynek korábbi nyomaira találok Olaszhonban és egy irónál, ki Nápoly forradalmát sokkal emelkedettebb eszmékkel beszélte el egy másiknál, kit korunk Tacitusa s Sallustiusának mer kikiáltani. „Nem annyira a személyek foglalnak el — mondja ő — mint a dolgok és eszmék... A történeti nevek inkább a hireszteltnek hiuságára, mint az olvasó oktatására szolgálnak. Milly kevesek azon emberek, kik győzni s a dolgokon uralkodni tudtak! A legnagyobb rész ezeknek

a lelket a hittől fosztja meg, és az embernek a természettől nyert legbecsesb ajándokát, a szabad akaratot rabolja el, ám mégis oda vitt, hogy ne higyük többé, mikép a századok egyesek által vezettettek, és ne itéljük el az embereket zsarnokságuk- és bitorlásukért, mielőtt beláttuk, valljon nem a körülményektől vezettettek-e, mellyek valóban az akaratot elhatározni szokták, habár az ellenállás erejét el nem veszik tőle.

Egy másik hatalmas bajnok, kinek még tulzásai is szellemdúsak, elővette a vallástalan bölcsészeket, nem annyira, hogy vizsgálja, hanem hogy kigunyolja, letiporja s elnyomja őket; kikiáltotta a rosznak és az ezt kiengesztelő vérnek szükségét; szerinte az ember eszköze a Gondviselés terveinek, melly itt alant kérlelhetlenül végrehajtja a vétkeket és felelőséget egymásra átruházó egyeseknek és egész fajnak nagyszerü megujulását; midőn látá a franczia forradalom vakitó diadalmait, elkerülhetlen bukást jósolt neki, mint mindennek, a minek alapja nem a multban van; megtagadta a népektől a jogot föllázadhatni, de a királyoktól is, magukat vétkezhetleneknek tartani; és arra nézve, hogy egyiknek visszaélései se maradjanak gát s büntetés nélkül, a középkor emlékeihez folyamodott, mikor egy, minden nemzetből választott, részrehajló szenvedélyektől ment és egy fegyvertelen aggastyántól vezetett tanácsgyülés, mint organuma a csalhatatlan, mert isteni igazságnak itélt a viták fölött és védte a jogot. Tehetett-e mást ennek iskolája, mint hogy bámulja azon kort, melly illyetén intézmények által vala szabályozva?

A Gondviselés és vakvégzet e két rendszere közt egy más óvatosabb iskola akarta kinyomozni az igaznak ösvényét mintegy két örvénynek közepette, iparkodván minden tettet igazolni, minden szokásnak okát föltalálni,[1]) s tisztába hozni, mikép minden dolognak megvan

---

rabszolgája; ollyan, minővé az idők, az eszmék, a szokások, az események akarják, hogy legyen. Mikor ezeket jól leirtátok, mit használ nevezni az embereket? Én erősen meg vagyok győződve, miszerint ha a történetek nagyobb része akkép iratott volna, hogy a tulajdon nevek helyett az a-b-c betüi használtattak légyen, a tanulság, melly belőle vonathatnék, ugyanaz volna."

[1]) Montesquieu vélekedett igy. Látjátok, mint akarja védeni a hivatalok árubabocsátását Francziaországban; holott ez a kormányzat és pénzügy XII. Lajos után behozott legnagyobb képtelenségeinek egyike. Azt azonban nem árulja el, hogy az ebből származott jót belátta volna. — Szabadjon itt kimagyaráznom magamat történetem egyik fő pontja fölött, mellyet egy jóakaró felmutatott, egy roszakaró pedig annak megmutatására használt fel, hogy én nem maradok következetes enmagamhoz. Az első azt mondá, hogy rendszerem a Bossueté; a másik azt okoskodta ki ellenem, hogy én a részletességekben fontosságot tulajdonitok az emberi akaratnak, a személyi tevékenység-

a maga helye, minden intézménynek a maga rendeltetése, és pedig nem egyesektől, hanem a néptől előidézve; — a néptől, melly folytonosan küzd a vad hóditás, vagy a finom elnyomás ellen. E nép tökélyesbülése- s hajlamaira figyelve, magasztos jelentőséget födöztek föl abban, mi a tanodák és gyülések frivol versengésének látszott: a szerzeteknél, helyhatóságoknál, keresztes hadakban a mennyiben azokban a nép is részt vőn. Miután a nép részére állottak, épen olly idegenkedés támadt föl bennök az erőhatalom és hóditás, a minő érdekeltség a reformok, fölszabadulás és a szellem szabadsága iránt. Nem tarták gyülölhető- s megvethetőnek, a mit egykor a nép tisztelt és szeretett; a lángeszü embert is csak annyiban vélték nagynak, a mennyiben nemzetének, korának s az egész emberiségnek ösztöneit, szenvedélyeit és erejét fölfogta s elősegité.

Még nagyobb hatást gyakorolt a st.-simonisták iskolája; és fog is gyakorolni, ha leveti az istentelen külfényt, mellybe egyidőre mint a jövő vallása burkolózott, s fölhagy ama képtelen törekvéssel, hogy megsemmitse a tulajdont, az örökséget, a családot, és a polgári életet tőzsde-játékká aljasitsa. Ezen álom, álmokban olly dús korunknak a legfenségesbike, igen hathatós reményeket nyujtott a társadalom- és irodalomnak, midőn fennen hirdeté, miszerint a munka, ipar, szellem s müvelődés teremtő ereje a népben van s hogy az megszabaditandó azon rongyoktól, mellyeket rá a pénz hübére s az élvezetek és szenvedések igazságtalan fölosztása aggatott.

És mi, mi, kik a néphez tartozunk, apáinkra ismervén Róma rabjaiban s a középkor szolgáiban, mi részt vettünk azoknak nem ismert szenvedéseiben, fölfogtuk az előnyöket, mellyeket a kereszténység, a szeretetnek, a tudománynak, a tevékenységnek ez uj köteléke hozott; illy *válságos* korszakban hányatva, midőn minden kétely és vita alá bocsáttatik, jobban fogtuk fel a középkort, e *szervezett korszakot*, mellyben a költészet vallás vala és az összes nemzetek egyetlen érzelemtől vezettettek. Az eszmék, miket egykor csak nagyobb bölcsészek láttak be, most már rendszerekké érlelődtek: az

---

nek. És mennyire tulajdonitok! és mennyire érzem ezt e sorok irásánál is! Bossuet az egész történetet a héber nép felé vonja vissza; melly felé vonom én, azt olvasóim már tudják. A birodalmak, a meauxi püspök szerint, születnek, emelkednek, hanyatlanak a Gondviselés müködése s kikutathatlan tervei által; és igy az ember eltünik vagy tisztán szenvedőleges eszköz marad. Én tisztelem a Gondviselést, de rajta vagyok, hogy éreztessem az ember müvét és hogy a szabadság és felelősség becsültessenek. Könnyü egy iróban hibát találni, ha magatok adtok neki ollyan rendszert, melly nem az övé; könnyü, de méltányos-e?

egyének és az emberi nem megismerésére nem elég a kültettekre figyelni, hanem szükséges megfontolni az érzelmeket és az okoskodásokat, a költői, vallási, elméleti, tudományos s ipari fejleményeket; a történelemnek nem egyes országokkal, hanem az egész emberi-nemmel kell foglalkoznia; melly vizsgálódásból kitünik az emberiség folytonos haladása, a végtelen tökélyesbülhetésnek valósitása s az, hogy saját társadalmi rendeltetését megérteni és azt az érzelmek, tudomány és tevékenység egyesitése által betölteni igyekszik.

Az aranykor tehát nem hátunk mögött, hanem előttünk van, s feléje kell irányulniok e köztörekvéseknek béke-, rend- és szeretettel, hogy egy rendezett, szeretet- s eröteljes társasélet az egész világra az egyesség, bölcseség s szépség jellegét nyomja.

Az idő, melly az igazságot megszilárditja és a hazugság koholmányait eltörli, gyümölcsözővé tette azt, a mi e rendszerekben észszerü és társadalmilag üdvös vala, és a történelem és ennek kötelességei felől magasztosabb és helyesebb fogalmat nyujtott. El lőn ismerve, mikép a történelemnek abban áll fontossága, hogy az embert és az intézmények- s eseményeknek befolyását a népek állapotára megismerni segiti; miért is a Caesarok korára nézve nem bir nagyobb vonzerővel, mint a Fridrikekére. Tudván, hogy a századok fölött nem egyes emberek uralkodnak, még akkor sem, midőn ezek emlékei hiányzanak, világot áraszt a népek s társadalmak életére, ekként részt vévén ezek szenvedései- s reményeiben, az adatok nélküli eseményeknek roppant sorozatát füzi össze, a mi szenvedéseinknek gyászos okait azokra viszi vissza és még a legtávolabbi eseményeket is mostaniakká alakitja, miután a lény, mellyről szó van, folytonosan él, folytonosan fárad, küzd és remél. A mult tehát lassu, akadékos, fájdalmas, de biztos fölszabadulásoknak láncolata; vigasztaló és hathatós szinjáték, melly nem engedi korunkat elaggottnak hinni, sőt inkább tökélyesbüléssel biztatva, a munkára, mint egyik rendeltetésünkre serkent: és mig az encyclopaedisták a multat csak gunyolák, mi kötelességünknek ismerjük vizsgálni azt, mint a jövő előkészitőjét és iskoláját; mig amazok hadat izentek a társadalomnak, s az embert istentagadás, és vadság állapotába sülyeszteni, vagy mint ők mondák, visszavezetni akarták, mi erőnkhez képest oda törekszünk, hogy őt értelmesebb- s erkölcsösebbé tegyük és a sötétségen s töviseken keresztül siettessük az Isten országát, melly ész-, igazság- és erényben áll.

E nagyobbszerü s nemesebb eszmék következtében vége szakadván az inkább hanyagság- mint meggondolásból származott megvetésnek, nagyobb komolysággal, őszinte tudvágygyal, fontolgató két-

kedéssel, nyugodt részrehajlatlansággal, minőt az elmult, de minket olly közelről érdeklő események igényelnek, s azon türelemmel, melly semmin sem ütődik meg, semmitől sem riad vissza, egy hosszu, unalmas, de eredményekben gazdag tanulmányhoz fogtak, — minő a középkoré [1]). Ekkor látták be, mikép a krónikák idomtalan betüi alól,

---

[1]) A középkor történetiróihoz tartoznak a már nevezetteken kivül:

Meiners, *Vergleichung der Sitten des Mittelalters mit denen unsers Jahrhundertes.* Hannovera, 1797.

Hüllmann, *Städterwesen im Mittelalter.*

J. Ch. Schlosser, *Weltgeschichte in zusammenhängender Erzählung.* Frankfurt, 1817. Gazdag tudományu mü; jegyzetei nemcsak bizonyitók, hanem fölvilágositók is; ámbár szerzőt a szenvedély néha elvonja a tények igazságos megitélésétől.

Guizot, *Hist. de la civilisation en France.* Érinti a különböző rendszereket, a nélkül, hogy valamellyikhez hozzátapadna. Fő érdeme, hogy sok igazságot megnépszerüsitett, mellyeket előbb csak kevesen ismertek; és hogy protestáns létére elismerte a vallásos szervezet érdemét.

Frantin, *Annales du moyen âge, comprenant les temps qui se sont écoulés depuis la décadence de l'empire romain jusqu' à la mort de Charlemagne.* Páris, 1825. Legjobb gyüjteménye az anyagoknak, hiányos mégis a rendben és önkényes a tények osztályozásában.

H. Luden, *Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten des Mittelalters.* Jena, 1821. Nem látszik elég mélynek sem részrehajlatlannak, bármilly gazdag ismeretekben s gyakorlatban.

Fr. Rehm, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters.* Marburg, 1832—39. Nem nemzetek, hanem jól meghatározott korszakok szerint osztályoz. Biztosan használja az annyi könyvben elszórt végetlen anyagokat, ugy hogy csoda s néha szerencse, ha azok egymás közt megegyeznek. A népeket nyugatiak- s keletiekre osztja, s különösen az utóbbiakra sok világosságot vet.

Rühs, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters.* Bécs, 1817. 2. k. Elkülöniti a keleti történetet a nyugatitól, de igen kevés csinnal s részletek nélkül halad.

A nyugatiak s keletiek közti különbséget leginkább világosságra hozza: **L. Giesebrecht,** *Lehrbuch der mittleren Geschichte.* 1835. Legnagyobb szorgalom- s pontossággal vezetett mü, de csak azok számára, kik a kort már ismerik és csak ismereteiket rendezni akarják.

Leo, *Geschichte des Mittelalters.* Hala, 1836. Érdeme az uj rendezés, kevésbbé a tettek mint az eszmék szerint. Rendszerét a nyugati s az arab müveltség különböző fokai és a külső viszontagságok tevő- s szenvedőleges befolyása képezik.

C. Jos. Desmichels, *Hist. general du moyen âge.* Páris, 1835. Csak két kötetet bocsátott közre Augustulustól Nagy-Károlyig. Gyakran a szárazságig rövid, de a kutforrások nagy ismeretével bir, s folytonos tekintettel van a polgári társadalom haladására.

J. Möller, *Manuel d'hist. du moyen âge, depuis la chûte de l'empire d'Occident jusqu' à la mort de Charlemagne.* Páris, 1837. Többet tartalmaz, mint a mennyit czime igér, s gazdag a legtudományosabb elmélkedésekben.

A. Tillier, *Geschichte der europäischen Menschheit des Mittelalters.* A legujabb nézpontok szinvonalán alul áll.

mintegy irótáblákról (palimpsestos) ismeretek meritthethetnek, mellyek kikerülték a tudósok figyelmét, kik nélkülözték a nagy társadalmi átalakulások értelmét s érzetét, és kik azalatt, mig a szerződvényeket, nyilvános okiratokat s törvénykezési formákat, mint jogtudósok vagy évkönyvirók vizsgálták, nem vették észre, a mi élő vala a képzeletre nézve az általok fölbonczolt hullában. Ekkor kezdték, meg nem elégedve többé a már mondottak ismétlésével vagy a tanult közönség szemlélö modorával, nyomozni a barbár népek eredetét; aztán a módot miként telepedtek meg a római birodalom területén, minő állapotra juttatták a legyőzötteket, valljon, és mennyire olvadtak össze ezekkel, és mikép jött létre a vér és társadalmi elemek vegyületéből egy uj társadalom; továbbá mennyi befolyást gyakorolt erre Nagy-Károly s mennyit a békés vagy vérengző missiók; mennyire mozditák elő a hübér és a kereszteshadak a haladást és fölidézését azon közhatósági mozgalomnak, mellynek Olaszország nagyságát, Europa pedig szabadságait köszöni. Innét származott a pápák és császárok, a jogtudósok és hübéri aristocratia közötti küzdelemnek helyes fölfogása; innét az egyházi jog méltányolása; innét a szabad germán népek által a rómaiak mint világ urai ellen támasztott hosszu visszahatásnak folytatása, mignem a jogtudomány ujra föléledett, az erőben és egységben folyvást gyarapodó szokások törvényekké váltak és egy harmadik rend állott elő, melly tegnap mint legyőzött, földre tiportatva, holnap már mint győző, hatalmasan emelkedendik föl [1]), hogy nyugodtan befejezze az ujabb időknek legcsodálatosabb, mivel legönkénytesebb, társadalmi forradalmát.

Ha eleinte kellemetlen látni, mint rogy össze egy bámulandó mult az emberek keze alatt, kik rontanak czél, előrelátás és remény nélkül; látni, hogy olly régóta keverednek és surlódnak az elemek, a nélkül, hogy valamit teremtenének: ám másrészről vonzó az emberi erélynek látványa annyi szerencsétlenség elleni küzdelemben; az el-

---

Fr. Kortum, *Geschichte des Mittelalters.* Eredeti kutatásokkal s szellemdús összeállitásokkal bövelkedik.

G. W. Lochner, *Gesch. des Mittelalters.* Nürnberg, 1840. Igyekezett a középkor történetét a tanodai alaktól megtisztitani, mit az előbbiek közöl egy sem tett, s ez által könnyü és kedves olvasmányu s egyszersmind józan eszmékben dús könyvet előállitani.

H. Wheaton, *Az északi népek története, a legrégibb időktől Anglia és a két Sicilia meghóditásáig.* (Angolul.)

[1]) *Igen, fogják mondani; de a hóditás minden viszonyt fölforgatott, és a nemesség a hóditók részére állott. Jó! tehát vissza kell azt téritteni a másik részre; a harmadik rend nemessé lesz, midön a maga részéröli hóditásban győzni fog.*" **Sieyes.** Qu' est-ce que le tiers état?

aggott intézmények sirja és az ujaknak bölcsője; a multnak és a jövőnek vallása; a két polgárisodásnak összetalálkozása, mellyek közöl az egyik eltünik, mig a másik a szeretet s testvériség törvényén alapot vet. A római világ fennáll az általa alapitott városokban s a tartományok és helyhatóságok alkotmányában; a keresztény világ elevenségben tartja a szellemi mozgalmat s terjeszti az egyenlőséget; a német világ megváltoztatja a birtoklási módot s létrehozza a földbirtokos nemességet és az osztályok megkülönböztetését; mindegyik társadalommá és tulnyomóvá lenni törekszik: de az elsőt megdönti a népvándorlás; a második inkább erkölcsi, mint politikai forradalmat czéloz, és engedi tulsulyra emelkedni az utóbbit, melly egész Európát a birtokosok kezébe átadja, s az embert a földhöz szegezi.

Mindebben azonban nincs semmi kizárólagosság, semmi szükkeblüség; hanem mindnyájan előre törnek az akarat teljes erejével. Először rabok és kényurak vonulnak el előttetek, aztán hóditók és legyőzöttek; urak és szolgák, birtokosok és földmivesek; a hóditási jog, aztán a földbirtoki uralom, végre a helyhatósági szabadság, mind különválva s folytonos küzdelemben. Ha csupán a fölületre függesztitek szemeiteket, fölbomlásnál nem láttok egyebet; ha mélyebbre hatoltok be, a vallási alkotmányban egy állandó szervezet tünik föl előttetek, melly azon időknek olly egységet ad, mellyet a mi, gondtalanul kétkedő, s dölyfösen ingadozó korunk nélkülöz. A régi Róma egyesité a népeket, de miként a gályarabokat egy rabházba; most az egyesek és nemzetek közötti viszonyt nem csupán kard határozza el többé, hanem a közös hit, remény és szeretet. Mig a hóditók akarata s vad dölyfe hadat, elnyomatást és boszut terjeszt, addig a kereszténység az egyenlőség, béke, igazság, észszerü alávetés s kölcsönös szeretet tanát hirdeti: egy jótékony tekintély gondoskodik róla, hogy segélyt nyujtson a gyöngének a hatalmasnak kicsapongásai ellen: egy, mindenütt elterjedt papság megkevesbiti az eredet különféleségéből származott osztályokat, az átalános testvériségrei figyelmeztetéssel megszerettet egy közös hazát, lerontja a nemzetek közti sorompókat, a barbárságnak jobb irányt ad, a bárók oldala mellé áll, hogy a müvelődés utjait neki kijelölje, a classicus irókat megörzi és visszaállitja, megjavitja a törvényhozásokat, mérsékli az uralkodók hatalmát, védi a népet és a szabadságot, létesit egy, szellemi tehetségeken alapuló hierarchiát *) a legalsóbb papi egyéntől kezdve föl egész azon főig,

*) Tüzetesen szólva: k i f e j t i hierarchiáját a kereszténység, miután közép és északi Europa népeire is kiterjedt; mert a hierarchia az egyház alkotásával egykoru s

ki előtt a királyok meghajolnak s kit a népek itélő-birájokul választanak. Az egyház, mint mentő bárka a hajótörésben, a germánokat állandó földhöz köti, s fölhija egész Europát a kelet visszanyomására; a mongoloknak, kik a fejlésnek indult polgárisodást ujból fenyegetik, fegyverrel s szent beszédekkel áll ellen, és nem engedi, hogy a törökök [1]) az europai intézményeket megsemmisitsék: olly vállalat, melly napjainkban csak kevesek fölhevülését vagy dicsvágyát költé föl.

Mig az egyházban egység van, a legnagyobb változatosság uralkodik a többi dolgokban. A barbárok belefáradva a hosszu vándorlásba, uj hazákban telepednek le, és hatalmukba kerítvén a politikai föuralmat, a polgári elsőbbséget és az ingatlan javakat, miként előbb sátrakat, ugy most királyságokat alapitanak, közepette a törzsnépnek, melly nevét is elveszti. Ez országokat törekszik Nagy-Károly egyesiteni, megszentelést kérve az egyedül elismert hatalomtól, melly a földi szenvedélyeken felül állva, társit és old. Utódai azonban nem követték öt, sőt inkább az elágazó érdekek annyi államot hoznak létre, a hány néptörzs, utóbb, a hány hübérbirtok volt. A hübériség egyébiránt megtörve a zsarnokságot, melly a népekre nehezkedett, szaporitja a társasélet központjait, meggyöngiti a hatalom vakitófényét, kioltja a hóditási vágyat, szervezi a társadalmat a földbirtok által [2]), s ezt földarabolva, lerontja a szolgaságot s előkésziti az egyensulyt; és mig a nagy birtokosok falvakban erősitik magukat, a város az iparüzőknek marad, kiknek mindenhol, a zárdákban, egyletekben, czéhekben, a szabadkőmivesek gyüldéiben fönnálló testületök kettőzteti a társadalmi erőket, s eszközli, hogy a társulat törvényeinek hódoló egyesek minden

---

mint emez isteni eredetü. „S ő (Krisztus) rendelt némellyeket ugyan apostolokat, némellyeket pedig prófétákat, némellyeket pedig evangelistákat, némellyeket pedig pásztorokat és tanitókat, a keresztény hiveknek egy testbe való összefoglalása, a szolgálatnak munkájára, a Krisztus testének (egyháznak) megépittetésére; mig mindnyájan eljutunk a hitnek és az Isten Fia ismeretének egyességére.“ Az efez. IV. 11—13. — Hármas rang-fokozat van az isteni alapitásu hierarchiában, t. i. a püspökök, presbyterek és diaconoké egy látható fő, szent Péter utódja, Krisztusnak helytartója, a római pápa főnöksége alatt, ki az egység központja. S—ky.

[1]) Itt méltán emlitem fel a magyar nemzetet, melly a római szentszéktől tanáccsal és aranynyal segittetve tulajdonkép egymaga védé meg az europai müveltséget a keleti barbárság s különösen a török ellen; fiaiból állitván fel gátfalat hosszu századok véres harczai közt. Lonkay.

[2]) *Csodálatos rendszer, mellyben két birodalom, az Isten és az ember birodalma szerveztettek, s egymással szemközt állottak; az anyagi erő, a test, az örökség a hübéri szervezésnél; az egyházban a szó, a szellem, a választás; az erő mindenütt, a szellem a központon; az uralkodó szellem a hatalom.* **Michelet**, Introduction à l'histoire universelle.

részletes egyesület életerejét gyarapitsák. Ha tehát hiányos is a politikai rendezet, ha az erkölcsök még durvák; az akaratnak megvan erélyessége, az emberek erőteljesek, nem zsarnokoskodik felettök az elnyomó központositás; s igy a szabad helyhatóságok alakulása könnyitve van.

Semmi más korszakban sem mutat föl az emberi hagyomány egy olly, emberi méltóság s jogok nélküli, számba sem vett s lenézett néposztályt, melly folytonos haladással emelkedik, lassan-lassan függetlenségre, tudományra s hatalomra vergődik; megváltoztatja a társadalom alakját, a kormányzás természetét s nemzetté lesz. Mi, nép, ostromoltuk és folyvást ostromoljuk a hübériség sziklavárát, miért is arra boszus megvetéssel tekintünk; de ép azért kellemes látni ama harczokat, mivel azok nem az uralkodók története, hanem a népé, azaz a mienk. A harmadik rend, mellyet a régiek nem ismertek, a legyőzöttek községeiben alakul meg, mellyek a győző hatalmasok várainak oldalában növekesznek, és Olaszországban köztársaságokká emelkednek, Francziaországban a királyi hatalmat szilárditják meg, Angolhonban ellensulyozzák azt és mindenütt egy uj polgárisodás alapjait vetik meg.

Ha csupán az uralkodókat tekinted is, azokban nem a leigázott nemzetek kényurait fogod föltalálni, minők Ásia hóditói- vagy a rómaik valának; egy folytonos ellenküzdelem fékezi őket; először a győzők családjai, majd ezek és a legyőzöttek közt, aztán község és község között, s még sokkal nagyobb fokozatban a világi és egyházi hatalom között; az egyik a kard vivmányait biztositni, a másik a kardot a tudomány és meggyőződés békés diadalmainak alávetni s a születés és erőszak jogai helyett az érdem jogait érvényesitni törekszik: kölcsönösen visszatartóztatva egymást a tulzástól, melly felé a középkor általános szelleme hajlott [1]).

---

[1]) A középkornak az ókor fölötti, miként ő mondja V. köt. 409. l., elvitázhatlan társadalmi felsőbbségét régen mutatta már meg Comte Ágoston ur az ő „*Cours de philosophie positive*“jében, melly a mieinkkel legellenkezőbb szempontokból kiindulva és a legellenkezőbb következményeket kihozva, a középkor ugyanazon megbecsülésére vezet, mellyre én méltattam s mit ő bizonyára el nem ismert, midőn az V. k. 676. l. 1841-ben ezeket irta: *A fő tévedésnek* (politikai kárhoztatása a világitól különböző és független szellemi hatalomnak) *általános befolyására kell visszavinni történeti eredetét azon oktalan fitymálásnak, melly akkor a középkor ellen, a protestantismus közvetlen sugallása alatt nyilvánult, és melly utóbb mindenütt mindig növekvő hatálylyal terjedett ugyanazon állapot következtében, egész a legutolsó század végeig. Mert leginkább a kath. intézmények gyülöletéből történt, hogy ama nagy társadalmi korszak olly igazságtalanul gyaláztatott, és pedig fájdalom egyhangulag, nem csak a protestansok, hanem*

Igy megy véghez az emberi szellem legnagyobb forradalma, melly korunknak költészetet, müvészeteket, szabadságot adott. Azonban tulzás volna erősiteni, miszerint a nemzetiség eszméje, melly legnehezebben fogható föl, és a nép között utoljára szokott eláradni, már akkor fogamzott volna meg. Mert hiszen a szellemnek nagy utat kell tennie mig oda jut, hogy annyi előitéletet legyőzzön, annyi egyenlőtlenséget megszüntessen, a családokat és városokat arra birja, hogy eredeti függetlenségöket elfeledjék, az erőseket, hogy hatalmukat, a nagyeszüeket, hogy tehetségöket csak a közjó által igénybe vett mértékben gyakorolják; az előkelőket, hogy nemes származatukat s hajdani tekintélyöket elfeledjék; egy szóval, hogy mindenki megismerje és gyakorlatba hozza az igazságot és társadalmi egyenlőséget.

A köztársaságok azonban haboznak még a gyülölség, ellenkezés, háboruskodás multja és a rend, béke, szeretet jövője közt; az érdekek és hatalom összeszövetkezésén alapuló rendszerekben járatlanok lévén, a békét, igazságot és szabadságot ohajtván, a nélkül, hogy az odavezető utakat ismernék, biztositékok nélküli szabadságra vergődnek; hol a nép, a közdolgokban személyesen részt venni akarván, a gyülésekbe viszi az irigységet, nagyravágyást s az egyesek minden szenvedélyeit; egyik alkotmány a másik után megkiséreltetik; bent a pártoskodás, irigység, büszkeség bünei dühöngnek, kint a testvérek gyilkoltatnak, a helyett, hogy velök a viszonyos segély, nyugalom s kölcsönös haszon végett szerződés köttetnék. Végre a fondorkodók vagy hatalmasak győznek, a helyhatóságok kiváltságos szabadsága aláásatik, a zsarnokság elkerülhetlenné lesz, hogy az ujjászülött egyenlőtlenséget kisimitsa, uj országok alakulnak, és a középkor bevégződik.

Bevégződik, hanem a germán vándorlások nélkül Róma az egész

maguk a katholikusok által is, hol a lelki hatalom politikai függetlensége szintén nem kevesbbé rosz hirbe jött. Igy sarjadott ki legelőször a régiség sokistenü kormányának vak csodálata, melly az egész forradalmi időszak alatt olly siralmas befolyást gyakorlott, midőn általános lelkesedést sugalt olly társadalmi rendszer iránt, melly a mienktől gyökeresen különböző polgárisodásnak felelt meg, és mellyet mint virágzása fénykorában is lényegesen alábbvalót, a katholicismus kellően méltányolt. Különben a protestantismus folyt be leginkább az értelemnek ezen vészes tévelygésére oktalan s kizárólagos elöszeretete által az első egyház iránt, és legfőkép az ő, önkénytes, még kevésbbé okos és sokkal károsabb lelkesülése által a héber isteni kormányzás iránt. Igy történt, hogy a legutóbbi három század nagyobb része alatt majdnem kioltatott, vagy legalább nagyon megváltozott, a társadalmi haladásnak alapismerete, mellyet a katholicismus először szükségképen körvonalozott... A természet állapotának metaphysicai elmélete ezen visszamenő tévelygésre dogmaticai szentesitésféle jelleget akart utóbb rányomni, az egész társadalmi rendet ugy képzelve, mint növekvő elfajulását ez agyrémes állapotnak.

világot elfoglalta volna, megfosztva minden nemzetet szabadságaitól és saját szellemétől. Volna egy roppant, ásiai alaku birodalmunk olly sok nemzet helyett, mellyek Európát élet- s mozgásban tartják; ezen küzködő s gyümölcsöző változatosság helyett, melly a mai kornak vonzó alakot ad, s mellynek Europa a többi világrészek fölötti jóllétét, értelmességét s tökélyesedését köszöni, uralkodnék halálos csend és egyformaság.

Bevégződik a középkor; hanem Európát szabadok és rabszolgákra osztva találta, elhagyja pedig szegények és gazdagokra osztva; a kényszeritett munka helyett önkénytest hozott be; a testületek s a csüggesztő törvényes kedvezmények helyébe a társulást és versenyzést, az előjog vagyis az igazságtalanság helyébe az emberies egyenlőséget lépteté életbe; felszabaditá a birtokot a rangosztályok és nemzetségek, a helyettesités és más hajdankori bilincsek alól; a rabszolgáknak kényuraik, a védenczeknek véduraik, a főnemeseknek a császárok előtti porban-csuszó alázatát önkénytes s illemes udvariassággal, melly megalázza magát, de azért hogy fölemeltessék, engedelmességgel, melly büszke is tud lenni, szabadsággal, melly veszélyeztetés s elaljasodás nélkül ezer szolgálatra kész, pótolá: mind olly érzelmek, mellyek a bárók nemes és udvarias függetlenségéből eredtek, mig a régiek a város és állam függetlenségén kivül mást nem ismertek.

Némellyeknek tetszett a középkort határtalan elnyomás korának festeni, és mégis akkor születtek ama politikai intézmények, mellyeken a mai nemzeteknek alapja s dicsősége nyugszik [1]). Mellőzöm az egyházi törvényt, melly mint részletes jog nagy haladást eszközlött a szelidség és méltány felé, mellyben először szegült ellene a megvitatás a kard tulhatalmának, az irott törvény a bárók szeszélyének; először kiáltatott ki mindenkinek törvényelőtti egyenlősége; hanem milly nagy törvényhozók voltak Nagy-Károly, Alfred angol, szent István magyar, szent Lajos franczia királyok, és Németország néhány császárja? Azon korban irta meg Angolhon magna chartáját, melly bár tökéletlen, mégis sem felül nem mulatott, sem utól nem éretett; melly bár a hübérrendszeren alapulva, mégis biztositá a személyes- és

[1]) A törvényekre nézve lásd:
Canciani, *Barbarorum leges.*
Savigny, *Gesch. des römischen Rechtes im Mittelalter.*
Toulotte és **Riva**, *Hist. de la barbarie et des lois au moyen âge.* Páris, 1829.
Laboulaye, *Hist. de droit de propriété fonciére en Occident.* 1839.
És sok más ujabb s leginkább német müvet.

vagyon-szabadságot; akkor szerkesztették össze Olaszország és a Provence kereskedő köztársaságai ama tengeri törvénykönyvet, melly életrevalóságát még ma sem veszté el; akkor látták el magukat a különböző községek olly rendszabályokkal, mellyek különöseknek tetszenek, de csak az előtt, ki nem képes magát azon időkbe és helyekre áthelyezni, és ki, mint az angolok, csak azt tartja helyesnek, a mi saját nemzete szokásaiban gyökerezik, sőt csak is e föltét alatt véli azt kötelezőnek; akkor kisérténck meg Németország, Schweiz és Olaszország köztársaságai mindennemü kormányalakot és olly alkotmányokat, mellyekben nem volt semmi akademiáskodás és mellyeket senkinek esze ágába sem jutott azért fogadni el, mivel angolok vagy spanyolok által használtattak, náluk minden alkalomszerü, tisztán övék, történeti és azért a legkülönösebb változatosságu. A polgárság is, erejének legfőbb bizonyitványát az által adva, hogy ellenállás közt gyarapult, akkorban foglalt el helyet a monarchiában, dicsőséget, életet s erélyt hozva reá; és bár senki sem sejté annak akkori vagy jövő fontosságát, középosztálylyá nötte ki magát, miglen még inkább elterjedve, néppé, nemzetté, főhatalommá lett. Megjelenhettek a pontidai gyülésen vagy a constanczi békekötésen, vagy a trunsi tölgy alatti éjjeli összejöveteleken, vagy Rütli rétségén, hol egyszerü emberek az Isten nevére, a ki a parasztot és az urat teremtette, esküsznek, hogy saját szokásaikat és a haza szabadságát fenn fogják tartani; meghallhatjátok, miként a szent zsinatokon a vallás az emberi jogok védőjéül lép fel; megismerhetitek a népet az angolszász w i t t e n a g e m o t-okban Britanniában, a franczia majusi mezőkön, a roncagliai országgyüléseken, a spanyol vagy a l a m e g o i c o r t e s-eken, hol egy uj nemzet Portugallia statutumát alapitja meg, szabadabban mint sok mai nép, a trón mellé adva olly nemességet, melly nem hóditásokból emelkedett, nem is birtokon alapult vagy aranyon vétetett, hanem a vallás és haza iránt tanusitott hüséggel és a hazát az idegenektől megszabaditó vitézséggel szereztetett; és a rendek megerősitik ezen törvényeket, mivel j ó k, mivel i g a z s á g o s a k: a törvényességnek olly föltételei, mellyeket a régi jogtudósok nem ismertek, és a maiak közt is sokan felednek. — Mi vitatkozunk, azok tettek.

Es mindez a barbárság korszakában. Igen, barbárság volt akkor, mégis amaz idők jelleme inkább az ellentét a cselekvések baromisága és az egyház, lovagrend s költők által hirdetett eszmék tisztasága között. Mig a régieknél egy hang sem emelkedik, melly tekintélyével Achilles vad kegyetlenségét vagy Caligula bárgyu embertelenségét roszalná, itt az erkölcsi fogalmak ragyogón és tisztán tünnek fel, kö-

zepette a rakonczátlanság- és nyerseségnek; józan tiszta itélet követi a szenvedély leggonoszb tetteit: a mit nem fog csekélységnek mondani, ki meggondolja, mikép egy jó elv épen ugy lehet termékeny maggá, mint a gonosz. Barbár elnyomás, szünetnélküli ellenszegülés, vallási bünbánat, három uralkodó tény a középkor szokásai- s történetében, s a mint ezeket egyenként vizsgálod, majd a gőg, majd a hősiség, majd a szentség legfensőbb foka tünik föl előtted: de minthogy egyik a másikat egyensulyban tartja, nem mutat a középkor olly rendszeres és kiszámitott bősz kegyetlenséget, minőt az ókorban rémülve láttunk; ugy hogy egy iró, ki mindamellett bölcselőnek czimezi magát, állitja, mikép „egy félszázad a pogányságból hasonlithatlanul szörnyübb kicsapongásokat tüntet fel, mint a mennyi az egész keresztény monarchiában találtatik, mióta a földön a kereszténység uralkodik“ [1]).

És valóban még a legirgalmatlanabb ghibellinek közt sem találtatik egy Domitian vagy Caracalla; sehol olly hidegvérü öldöklés, minőt az emberies Caesar Amiensben, és Titus, az emberi nem gyönyöre, Jerusalemben elkövettek; sehol olly kiszámitott feldulás, mint az vala, melly Tarentumot és Carthagot lerontá vagy melly megsemmisité egy ország szépmüvészeteit és müveltségét, mint Corinthus- és Rhodusban; nem találsz itt hasonlót Bertalan éjjeléhez vagy a harminczéves háboru borzasztóságához [2]); a számüzéseknek, mellyek Róma legvirágzóbb szakában vitettek véghez, a középkorban semmi sem felel meg, mikép nem a boszorkányok pöreinek, mellyek X. Leo és Galilei századában mindinkább megszaporodtak; magát az inquisitiót mesés rémeivel együtt sem hasonlithatni össze a római császárok által három századon át gyakorlott, törvényes alaku keresztény-üldözéssel, valamint azzal sem, mellyet sokkal később a sötét politika Spanyolországba hozott be.

Ha untat a főurak hatalmaskodása és a fejedelmek kegyetlen féktelensége, forduljunk ama másik társadalomhoz, melly ugyanakkor nem erőhatalommal, hanem az eszmék fegyverével hóditani törekedett, melly, mig az elnyomottat oltalmába fogadta s vigasztalta, azalatt a hatalmaskodót Annak nevében fenyegette, ki itélő birája az emberi igazságnak. A főurak patakokban folyatták a vért, hogy egymástól egy talpalatnyi földet raboljanak, melly holnap mindnyájokat különb-

---

[1]) **Feller**, *Catéchisme philosophique*, t. III, c. 6. §. 1.

[2]) Waldstein és Gusztáv Adolf Nürnberg előtt hetvenkét napig álltak egymással szemközt, a nélkül, hogy megütköztek volna; s ez idő alatt éhség és betegség által a nürnbergiekből tizezer, a svédekből huszezer, a császáriakból harminczezernél több veszett el. A középkor semmi illy irgalmatlan hidegvériüséget sem mutat fel.

ség nélkül eltakarandó vala: ama társadalom ellenben tekintetét az igaz haza felé emelve, a jónak, a tudománynak, az áhitatnak szeretetét terjeszté; tanitott imádkozni; a szomoruaknak, az üldözötteknek menhelyet, a tudatlanoknak tanodákat nyitott; a napi harczok közt treguat hirdetve békét eszközlött; harczosok helyett szerzetesei voltak; a főur szükségesnek vélt magánkodásának a kézmüvesek egyleteit, bujálkodásának pedig a monostorok szüzességét állitá szembe; a várakban magát elsánczoló dölyfösséget alázatosságra és áldozatkészségre inté; hogy igy az erőt nem a kardban, hanem az akaratban kifejtse, a büszkeséget nem a boszu, hanem a szeretet alá hajtsa, hogy éreztesse a századdal az önmegtagadás hatalmát; az előbb csak testvérgyilkolásban gyakorlott bátorságot áldott vitézséggé szentelte, midőn azt a félholdnak Konstantinápoly kúpjairól és Sicilia, Majorca és Spanyolország partjairól elüzésére vezérlé.

Jellemző e vallási társadalomban, hogy a polgári kötelességeket magára vállalá, és önkényt teljesité azt, a mit utóbb törvényes határozat elég későn hoza be. Nincsen, ki az utakat jó karban s biztosságban tartsa? ő kereszteket s menhelyül kápolnákat állit fel melléjök; nincsenek szállodák? ő vendéglőket és remetelakokat nyit; nem enyhittetik a szegénység éhsége? ő a zárdák ajtaiban ételeket osztat ki; az éjjeli világitást a szentek képeinél meggyujtott lámpákkal, a népesség jegyzékét a keresztelési, házasulási s halálozási könyvekkel pótolja; a vásárok nem biztosak, csak az egyházak előtt és azok védszentjeinek ünnepén; a tudás maradványai a zárdákban őriztetnek, hol a leendő tudós az egyedüli tanodát, a mezei gazda a legjobb földmivelés példányait találja fel; posták még nincsenek, de a barátok és térítők közlekedésbe hozzák Rómát Islanddal és Catai-jal; ők alapitnak egyleteket az elvetett gyermekek összeszedésére, a betegek ápolására, a foglyok kiváltására.

Ime, itt keressük mi az erkölcsiséget, s ez az, miért minket egy zárda felállitása, egy rendnek alapitása vagy egy térítőnek utja jobban érdekel, mint egy királynak csattogó gaztettei vagy az uralkodó családok változásai [1]). Ime ezért van, hogy a nép, melly oda folyamodott,

---

[1]) Voltaire mondja, hogy a barátoknak, szerzeteseknek és szerzetes rendeknek nem kell a történetben helyet foglalniok, mivel a régi történetirók sem beszélnek semmit Cybele vagy Juno papjairól. *Az angol tudósok általános világtörténeté*-nek franczia forditói megengedik, hogy a templariusok, a német, a máltai és calatravai lovagrend sat. *ne doivent sans doute pas faire partie de l'histoire*; hanem kivételt akarnak a jezsuiták- és benczékre nézve, kik a társadalomban annyira fontosak; megjegyzik, hogy a mi szerzetesrendeink nem a régiek; — félig helyes vélemény.

hol igazságot, rokonszenvet és vigaszt vélt találni, szerette e vallási köztársaságokat, mellyekbe minden ország- s állapotu keresztények bejuthattak, kihuzván magukat a barbár törvények alól, mellyek alatt történetesen születtek, hogy alája vessék magukat más, önként elfogadott, közakarattal választott főnököknek, hol végre az utolsó világi szolga egész a pápaságig emelkedhetett. És mi, ezerszer ismételjük, mi tiszteljük a népnek ohajait, hajlamait, sőt idegenkedését is; és ennek érzelmeivel és az észnek mérlegével uj vizsgálatra vonjuk ama minden europai nemzetnél hősies századokat, mellyekben egyesek bőkezüsége s vitézsége, nemes lelkülete s áhitata a közigazság hiányát pótolni törekedett, a becsület szelidité a zsarnokságot, a szokások pótolták a törvényeket.

Azért az, ki e kort a régi és a mai müveltség közti végetlen pusztának tartja, helytelenül itél; én majd nem azt állitom, miszerint abból, mit a régiektől tudomány- s irodalomban lényegest kapott, egy szikrácskát sem hagyott elalunni. Minthogy ezen szó „müvelt" gyakran egyértelemben vétetik a tanulttal, és sokan az irodalomnak kizárólagos becset tulajdonitanak (fontos az mindenesetre, de nem egyedüli eleme a müveltségnek, melly a szellem összes tehetségeinek, a lélek összes erőinek tevékenységében, müködésében áll,): talán minden egyébnél leginkább az irodalom az, melly miatt a középkor fölött olly helytelenül itélnek. A régiek irodalma legfőkép bámulatos maradt a szerkezet és előadás tökélye s tisztasága miatt, melly előnyök még akkor is vonzók, midőn az eszmék hibásak, középszerüek vagy épen tudatlanok; a régiek müveiben mindig a szép bálványoztatik, s mindig fölségesen állittatik elő, miként ez meg is kivántatott ama müvekben, mellyek a nemzet virága vagyis azon kevesek számára irattak, kik rabszolgáik vagy kegyenczeiktől, valamint a szobrok közől a legszebbeket, ugy a könyvek közől is csak a legtökélyesbeket fogadták el. A mai irodalomnak különböző rendeltetése okozza, hogy az alakra kevesb gond fordittatik, s elhanyagoltatik a müvészetnek az egyszerüséggel egyesitése, miben az ókoriak annyira jeleskedtek; de azért az ész mérlegel minden szót, eloszlat minden homályt, rendezi az eszméket, fékezi a kitéréseket, és mindent módszeresen és logikailag szabályozva, szigoru szabatosságot, tiszta világosságot és a kitüzött czél felé egyenes haladást eszközöl. A középkorban a régi hibátlanság elveszett, a mai okszerüség még nem volt megszerezve: az, müvészet és alaknélküli átmenet volt, a nyelv határozatlan, az elmék gyakorlatlanok voltak. De hogy valamelly irodalom sajátságos és nemzeti jellemet ölthessen, szükséges, hogy hagyomány és költészet előzte légyen

meg a történetet és birálatot. Már pedig a középkor a teremtő képzelemnek nagyobb teljével birt, mint a mai nemzetek akármellyike, még az angolt sem véve ki, továbbá érzelmi mélység- és találó tehetséggel, melly a tökéletesitő tehetségnél ollyannyira fölebb áll; miért is megengedi, a ki gondolkodik, hogy korunk legnemesb, legeredetibb müvei a középkorban születtek, vagy attól sugaltattak [1]).

Csakhogy a képzelem müvelése elkülönittetett az értelem müvelésétől. Két irodalom állt egymással szemközt; egyik a hagyományok s emlékekre támaszkodva, az uj eszméket a régi szókba öltöztetni iparkodott, a miben erőtlenségét lehetetlen volt eltitkolnia; ellenben számos költői tehetség belátta, minő esztelenség a szót az eszmétől, a tudományos szerkezetet a közönséges értelmességtől elkülönitni. Az élő nyelvekhez nem folyamodhattak, mivel ezeket a használat még nem tette arra alkalmasakká, a tudós előitélet pedig megvetette; ugy hogy az irók ama szobrász sorsára jutottak, ki olly hazában született, hol mind a példány, mind az anyag, mind a megrendelések hiányoztak [2]).

A jobbak tehát elhallgattak vagy elcsüggedtek; s az irodalom fensőbb neme a középszerüekre maradott, kik tökéletlen eszközökkel

---

[1]) Dante, szent Tamás, Kempis-Tamás, Ariosto, Tasso, Shakspeare, Calderon sat.

[2]) **Leyser Polycarp**, a költészet tanára a helmstädti egyetemnél, Halában 1721-ben nyomatá: *Historia poëmatum medii aevi decem, post annum a nato Christo CCCC. secutorum.* Hivatkozik egy értekezésre *De ficta medii aevi barbarie*, melly kezünkkez nem jöhetett; ám az idézett müben tudatlan vakmerőségről vádolja azokat, kik *quia nesciunt, negant exstitisse viros eo tempore eruditione insignes.* Ő azonban csak a latin költőket veszi szemügyre; mint szinte csupán a latinokkal foglalkoznak: **Dufresne K.**, *Index scriptorum mediae et infimae latinitatis*; és **Fabricius**: *Bibliotheca latina mediae et infimae latinitatis.*

Beringhton, *Literary history of the middle age*, és **Ginguené**, *Hist. de la littérature italienne*, mindkettő megmarad az iskola előitéleteiben.

Guizot, *Hist. de la civilisation en France*, és **Villemain**: *Tableau de la littérature du moyen âge*-ban figyelembe vették a középkori irók szépségeit és érdemeit. — Megtekinthetők még:

Eichhorn, *Allgemeine Gesch. der Cultur und Litteratur.* II. k. és a bölcsészet s irodalom történészei, Andres, Montucla, Tiraboschi; Thompson a vegytanra, Delambre a csillagászatra; Bouterwek, Karstner, Libri a mennyiségtanra, sat. Továbbá:

Th. Wrigth, *An essay on the state of literature and science in the anglo-saxon. time.* London, 1839.

Harris, *Hist. litèraire du moyen âge.*

J. J. Ampère, *Hist. liter. de la France avant le XII. siècle.* Páris, 1840.

Ma már nagy vágygyal kerestetnek a középkor és a barbároknak kikiáltott népek eredeti irodalmának emlékei.

müveket állitottak elő, mellyek sem az izlést, sem az észt ki nem elégitik. És mégis ha az alaktól vissza nem riadunk, minő erkölcsi s értelmi életet, minő gazdagságot s eredetiséget fogunk azokban feltalálni! Mintha az irodalom magasztos küldetését sohasem fogta volna fel jobban, mint akkor, nem pajzánkodék, nem keresé a fülek mulékony gyönyörködtetését, hanem a gyakorlati életet és az emberiség legmagasb érdekeit karolta föl. Az összes tudományoknak alapul szolgáltak a szent iratok, más könyv nem is lehetett olly átalánosan elterjedve; s bár napjainkban untatónak tetszik, midőn a szerzőket ezer alakban mindig azonegy munkával foglalkozni látjuk, mégis nagy előnyére volt az emberi szellemnek, hogy a helyett, hogy minden nemzet egy-egy saját elemi könyvet használt volna, azonegy könyv, annyi és olly különböző tehetségeket foglalkodtatott, és az emberi ismeretek tetőpontjául tartatott; fékezvén ekként azon türelmetlenséget, melly épiteni akart volna, mielőtt az alapot megvetette. Mig az uj nyelvek annyira elő nem haladtak, hogy kölcsönösen érintkezhettek, a latin nyelv szolgált a népek közlönyeül; és kettőztetett tevékenységgel egyik rész a classicusok tanulmányozásával, másik uj müvek készitésével foglalkozott; a helyett tehát hogy az ókor feledését siratnók, inkább azt kell sajnálnunk, hogy annak tisztelete miatt az eredeti kisérletek s a nemzeti emlékek elhanyagoltattak: valamint a szépmüvészetekben a góth székesegyház magasztos fensége a pogány imolák utánzásával ferdittetett el.

A középkori történetiratok mint b a r á t k r ó n i k á k ócsároltatnak. Mi már fönebb emlékeztünk ezek hiányairól, most pedig megemlitjük, mikép azok irói közt fejedelmeket is találunk, minők a spanyol Alphons és freisingeni Otto, Barbarossa nagybátyja; másokat ismét, kik maguk is részt vettek az eseményekben, mint Cassiodor, Beda, Liutprand; s legtöbbnyire a kor legmüveltebb embereit. Ha némellyek belátása korlátolt, valljon a rosz távcső s igen szük tér korlátolta-e Galileit és Scheinert, hogy az égen legbámulatosb fölfedezéseket tegyenek? Aztán nem szokás-e a papságnak és a barátoknak szemökre lobbantani, hogy mindig a világi dolgokba avatkoztak? miért feledik e vádat azok, kik megrójják őket, hogy tudósitásaik olly dolgokról különben, mellyeket nem tudhattak, hiányosak? Azonban habár monostoraikból jönek tudósitásaik, ők azon férfiakhoz hasonlitnak, kik a kikötőből a tengeren hánykodónak állapotát annál igazabban tudják megitélni; és ha elbeszéléseikben nincs is nagy elmeél és mély belátás, de megvan az igazságérzet, melly a classicusokban nem mindig tünik föl, kiknek, az igaz, a mesékben és képtelen hiedelmekben néha

nem engednek. Ha olvasod őket, levetve a scholastika előitéleteit, az együgyü rajzok, miután bennök mindenütt az embert látod, nem hagynak öröm nélkül; sőt szivesen olvasod, mintha jó s emlékdús öregekkel társalognál, mig a pedáns irók, ha fényes nevök van is, követelős hangjokkal kellemetlenül hatnak rád.

A költészet, bár nagyon elkülönité a hagyomány és ihlet két elválaszthatlan elemét, énekelt hazát, vallást és nemes tetteket. A sophisticus szellem, mellyet már Socrates és Seneca ostromlott, a tanodákban ujra föléledt; de a bölcsészet nem bocsátkozék hiábavaló vitákba, hanem a társadalomhoz s az ember javitásához fordulva, a körül szemlélődött, a mit annak hinnie és tennie kell. A legkényesebb kérdések megoldásához azon szabadsággal fogott hozzá, mellyel csak az él, ki uj utat tör, mellyet még semmi, szolgai utánjárást követelő nyomdok sem jelölt meg. A scholasticusok az ókornak talán legéletrevalóbb, mindenesetre pedig legtudományosabb gondolkodójával foglalkozván, a bölcsészet mezején Aristoteles tanának javitásához annyival járultak, a mennyire az javitható volt; s közte és Platon közt, a valódi és egyetemes közt bár szőrszálhasogatva a legzavartabb fogalmakkal bibelődvén, az uj kornak a logikai finomságot s az elvonótehetséget készitették elő.

Azt mondják: birálat még akkor nem volt; én pedig állitani merem, hogy az azóta vitatott kérdések között talán egy sincs, melly már azon időkben föl nem merült volna. Mig X. Leo százada viterboi Anniusban és az encyclopaediáé Ossiánban hitt, már a XI. század kétségbe vonta a hamis decretalékat; Liutprand király és Agobardus püspök az istenitéletek, a tüz- és vizpróbák ellen nyilatkoztak, holott ezek az előitéletekben, szokások- és törvényekben támaszt találtak, nem különben ama hiedelmet is megtámadták, melly a förgetegeket varázslásnak tulajdonitá; Virgilius barát és salisbury-i János a valódi világrendszert s az ellenlábasok létét hirdették; a pápák világi és lelki hatalma már akkor ostromoltatott és védetett; már akkor harczoltak okokkal és gunynyal a barátok visszaélései s az álbuzgóság ellen; már akkor mérlegelték a királyok előjogait és hatalmuk czimeit; akkor szilárdittattak meg az állami rendezet alapjai, mellyekből az egyedül tartós alkotmányok eredtek; valamennyi rendszer, hitczikk, szertartás védőre és ostromlóra talált; és a bresciai Arnold és Dolcino barátnak politikai-, Abelárd és Origenesnek bölcsészeti-, az albigensek és Phociusnak vallási eretneksége Luthernek és Socinnak alig hagyták fenn valami uj mondanivalót.

Mi volna tehát, ha állitanók, mikép épen a mi együgyü apáink

terjeszték el a világon a müveltséget? ök, kik leforditva az evangéliomot a támadó uj nyelvekre, azokat kisimiták s határozottabbakká tevék; kik énekeket szereztek, mellyeket a müveltebb századok is még énekelnek; kik kiragadtak egész nemzeteket a rakonczátlan és kegyetlen babonahitből?

Hogy náluk még sok hiányzott, annyi bizonyos; ám tagadjátok meg Sándortól a nagy hadvezér czimét, mivel Lipcsénél nem győzött, és Antverp várát be nem vette; avagy Homertól a költő nevet, mivel a földleirás- és csillagászatban járatlan vala. A közép- és ókori történet közt épen az a különbség forog fenn, melly épitményeik között, például a Pantheon és a milanoi székesegyház között, mellynek számtalan hegyes tornya s végetlen czifraságai, egyenkint tekintve, szépek ugyan, de csak az ismeri fel az egységet, ki azon magasztosb gondolattal köti azokat össze, melly ezen összes csúcsoknak merész égfelé-nyulásában nyilatkozik. Az ókor remekmüvei, az imolák, szobrok, diadalivek, vizvezetők, a fényüzés finomságai s az élet kényelmei csak a városokban találtatnak, kivül semmi, legfölebb néhány kunyhó, hová éjjelre a rabszolgák bezárattak, kiknek izzadságából az urak és városiak éltek és vigadtak. A középkorban ellenben ezer falut, egyiktől a másikhoz utakat, várakat, paplakokat s minden lépten majorokat találunk, mellyek mutatják, hogy nem csak a városi népesség gondoskodott magáról, hanem az utolsó parasztra is kiterjedt a püspök gondja, a szerzetes szent beszéde s a világi elüljáró ébersége. Nem tünik elő, mint a régieknél korlátlan egyedurság, sem átalános egyenlőség, melly legott amazt idézi elő; hanem bizonyos átalános élet terjed el, alkotmányok és törvényhozások kiséreltetnek, mellyek fontosabbak, mint a müvészetek és tudományok, mellyek felvirágzásakor némelly helyt a nemzeti szokások és az állam romlásnak indult. Az ókor hősei óriásokul tünnek fel, mivel minden részben bevégzettek, legyen az akár hazájuk alkotmányának, akár az öket festő iróknak érdeme; de miután csupán küléletet élnek, egész müködésök csak a dolgok menetét segiti elő. A középkor hőseiben a lelkesedés harczol; ök a meggyőződés és képzelem hősei, a mi minden dologra, még a szenvedésekre is képzelmes fényt és életteljet önt el. Ők fáradnak, küzdenek, gyakran minden politikai czél nélkül, de az érzelem azon ösztönével, melly csak azért hozza öket mozgásba és viszi a harczba, hogy nyugalmat s békét találjanak. Végre az élet zivatarai és a sir csendje közé némi közeget vágynak tenni, és ezt előkészíti számukra váraik nyugalma vagy a monostori élet.

Ezekből senki se következtesse, hogy mi a középkor dicsszónо-

kai, annál kevésbbé, hogy intézményeinek fölélesztői törekszünk lenni. Nem; mi soha sem fogunk sem a régiek bálványainak áldozni, sem a középkor roskadozó födele alatt tanyát ütni; azonban gyöngédséggel gondolunk e födélre, melly alatt apáink menhelyet találtak. A középkorból mi sincs visszaohajtandó, s talán semmi utánozni való, de sok van, a mi tanulságos; s mi csak oda törekszünk, hogy élkészitsük az elméket meggondoltabb vizsgálására s igazságosb megitélésére ama kevéssé ismert s még kevesbbé méltánylott időknek; hogy helyrehozzuk azok igaztalanságát, kik minden roszat a multban a középkornak tulajdonitnak, holott az talán sokkal régibb időkből maradt fenn, vagy pedig elkerülhetlen átmenetet képezett egy jobb jövő felé. Mi hiszszük, hogy az idők jobbulva haladnak elő, s hogy mi már jobban állunk, mint a középkorban; ámde a középkorban készültek s nagyrészt foganatosittattak is ama javitások, mellyekkel mi az ókoriakat annyira felülmuljuk. Kényelmetlen, de szükséges átmenet az, mellyet eredményeiből kell megitélni. Meggondolatlan, képzelemdús gyermekkor az, melly saját törekvését nem ismeri, melly erejét haszontalan, néha nevetséges kisérletekre vesztegeti, melly keveset számit, keveset emlékezik, de mindent feltalál, mindent tanul egész a nyelvig; énekekben és a csodaszerüekben gyönyörködik; egyetemekbe zsufolkodik, és még hiven lévén emlékében az anyja térdein beszivott erkölcsi oktatás nemesen hibáz, legott bünbánatra térve.

Igen sok háboritó okból történt, hogy ama korban a jó és nagyszerü csak töredékesen jelenik meg; ám az erkölcsi mozgalom, a kereszténység gyakorlati átalakitási müve, nem hogy elveszett volna, hanem inkább szabadabb szárnyra kelt, és az ő polgárositó hatalmával a jogosan szerzett s megzavarhatlanul védett szabadságnak és más minden lépten adott jó példájával, a minden szerencsétlenség számára készen tartott vigaszszal egy uj világot, a szellem- és érzelemnek egy uj életét, a képzelemnek egy uj irányát, az észnek egy uj hatalmát virágoztatta fel. Ezt veszi észre, a ki nem csak a hóditókat tekinti, hanem szeretettel fordul a többség, a nép felé; a nép felé, mellyet meg nem ért az, ki az ő kenyerét nem eszi, a ki vele nem szenved és örvend, fél és remél, fenyeget és áld. Csak, a ki ezt teszi, itéli meg méltányosan azon intézményeket, mellyek a legutolsó emberről is gondoskodtak, és azon hatalmat, melly az igazságot és erkölcsiséget minden részben védelmezi; csak az tudja megkülönböztetni jajait és előnyeit az elmult kornak és amaz ujabbnak, melly egy királynak tisztje által egy nagy papnak, a nép képviselőjének adott pofonnal kezdődik.

A mi a tudósokat illeti, ha az ókort annyi elvonás- és megszori-

táshoz alkalmazkodva magasztalják, miért nem járnak el hasonlóképen a középkor irányában is? miért nem vallják be, hogy vannak intézmények, mellyek bizonyos időkre s a müveltség bizonyos fokaira alkalmasak, és hogy az, ki ez intézmények egykori jó voltát dicséri, nem akarja egyszersmind mondani, hogy azok a társadalmi élet egy más korszakában is szinte hasznosak?

Ha én a franczia forradalom borzasztóságait hordanám elő, akkor e visszahatás szükségessége s azon haszon hozatnék föl ellenem, melly e vérengző kiegyenlitésből szülemlett. Miért nem vagyunk hasonló tekintettel azon idő iránt, melly a mai társadalom- s intézményeknek bölcsője vala; mellyből a nyelvek, az eredeti irodalmak, a legnagyszerübb s ujnemü emlékek, a történeti családok származnak, s melly az europai nemzetek hőskora? Mi nem lesz, ha ama kornak tanulmánya nem csupán kiváncsiság és tudomány tárgya, hanem átalános és ép olly sürgető érdek gyanánt üzetnék, mint saját korunk, saját jogaink s azok elérési módjának, saját szükségeink s azok kielégitési módjának ismerete? ha rá-rá akadnánk azon pontokra, mellyek megtanitnának, mi képezi az ember elégültségét s méltóságát, sokkal inkább mint a birodalmak története, mellyben a monarchának egy hibája sokszor millió alattvalók sorsa fölött határoz?

Illy fogalmat képeztünk mi magunknak a középkorról, midőn olvastuk a történészeket és kutattuk az anyagokat, mellyek számunkra fennmaradtak. Ám ki fogott még hozzá mindezeknek együtti s ollyatén elbeszéléséhez, minőt az előhaladott müveltség igényel? És ha ifjaink a középkor történetét kérik, minőt fogtok kezeikbe adni?

Illyet készitni tehát nagylelkü, jótékony s nemes munka volna azon lángelmék részéről, kik az én hazámnak diszei. És én, a gyönge, de kitürő hangya, szemecskéket szedegetve ott, hol mások arattak, midőn a meggyőződés és tettek korát kezdem elbeszélni egy másik kornak, mellyben a multnak hite vallásvitává fajult, a jövőé pedig még meg nem szilárdult, mellyben tehát a közönyös és megunatkozott kétely ama kornak hitszülte életvidorságát, lelkesedését s derültségét felfogni nem engedi; midőn ama kort olly hazának kezdem elbeszélni, mellyben nincsen vélemény, melly aljasnak egyszersmind és felforgatónak, zárdainak és vallástalannak, tudatlannak és ravasznak nem bélyegeztetett volna: már is hallom a pajzán gunynak kettőztetett susogását s az előitéletes gőgnek csaholásait. Én azonban bátor homlokkal állok elő, melly el nem pirul azok előtt, kik gunyolódnak és rágalmaznak, vásárolnak vagy vásároltatnak, remegnek vagy remegtetnek; és a helyett, hogy eltitkolnám érzelmeimet, szükségesnek tar-

tom inkább magamat kimagyarázni, és nyilt sisakkal lépni az előítéletek zsarnoksága elé. Az egyháztörténet az itt leirandó korban ugyanazon helyet foglalja el, mellyet az előbbi századokban a római; s mi kellő tért nyitandunk ennek azon reményben, hogy senki sem lesz többé, ki azt előjog gyanánt csupán az egyháziak körére kárhoztassa; mert miért ne hatna be egész a szent ajtókig a világi is, hogy megitélje ott az embereket és dolgokat azon bátorság- és észszerü hódolattal, mellyet az alaptalan becsmérlés- vagy vak bálványozással felváltani már ideje volna?

A kereszténység tudniillik, bár lényegében változhatlan, nyilatkozási alakjait változtatja, s bár megtartja ugyanazon hitet, reményt és szeretetet, alkalmazkodik mégis az emberiség időszakos haladásához. Az első századokban vérrel és tanokkal küzdött, hogy a régi társadalom lerontott falain egy ujat rendezzen; a XVII. században valóban a tudomány és társadalom összhangzatát mutatta föl; és a tisztán látók által a világ sarka gyanánt tekintetvén, szabályozá az értelmet, mellynek országában ő uralkodék: a mi századunkban hivatva van gyógyitni a fájdalmakat, miket a mult idők mély hite nem ismert, és a hitben révet nyitni a hullámzó tanoknak, a terméketlen mozgalmaknak s az értelem keserü csalódásainak. A középkorban nem tünt fel sem ama derült nagysága, sem e magasztos rendszerüsége; a bárdolatlan és érzéki népeket nehezen elégitendé ki a meztelen kereszt szigoru kinyomata; szükséges vala, hogy a vallás az élet minden jeleneteibe, a képzelem játékaiba, a sziv vágyaiba belevegyüljön, s az embert érzékeinél ragadja meg: innét a természetfölötti nyilatkozványok, a csodák, mellyeket a hiszékenység bizonyosan sokasitott, de mellyek a Gondviselés utjaiban a leghatékonyabbak [1]).

Nehéz, de biztos vala a népnek élete; egy folyam kiáradása elég volt, hogy egy tartományt elpusztitson s két várurnak harczszomja, hogy azt feldulja; gyakori volt az éhség, még gyakoribb a háboru. A szerencsétlen népségek, mellyek a várak aljaiba vagy a monostorok körül szorultak össze, elvesztek volna az inség és szolgaság igája alatt, ha a felülről megvilágitott képzelem ama setét láthatárt messzebbre

[1]) Azokat, kik minden csodát s az azt követő tiszteletet gunyolják, még Voltaire is megrója: „Mindezen szerzők észrevehették, mikép ez intézmények mitsem ártottak az erkölcsöknek, mellyeknek a világi s egyházi müvelődés legfőbb tárgyának kell lenniök; mert valószinüleg a forró égaljak tüzes képzelmének szüksége volt a látható jelekre, mellyek azt folyvást az istenség keze alá hajtsák: és e csodajelek nem is töröltethettek el, mielőtt ugyanazon néptől nem vettettek meg, melly azokat tisztelé." Essais, 183. fej.

nem terjeszti és ragyogó mennyei képekkel nem szépiti ezen nyomorteljes és kinos életet. A szerencsétlenek, kiket a zsarnok hatalom embernél alábbvaló lényeknek tartott, a hitben uraikkal egyenlőkké emelkedtek; fájdalmaikban angyalok- és szentektől látogattatva, a láthatlan világgal folytonos és erősitő közlekedésben éltek; a nyers természet, Isten és Anyja jelenléte által megszentelve, mondhatlan vigaszt s általunk nem ismert öszhangzatot tárá föl előttök, s szellemi eledelt nyujtott, midőn az anyagi kenyér hiányzott. A legendák, a XI. és XII. század egyedüli történetiratai minden lépten e látványt tárják föl előttünk: elnyomatást és anyagi nyomort a sokaságnál, hanem mindenütt áhitatteljes életet egész az őrjöngő magasztultságig. Szóval, ama kort lehetetlen megértenünk, ha az örökkévaló dolgoknak az esetlegesekkel, a láthatlan hatalomnak, melly kormányoz, a látható világgal, melly kormányoztatik folytonos vegyületét kellő figyelemmel nem kisérjük.

S bár a középkor kevesbbé hiszékeny, mint az ókor, bővelkedik mégis csodákkal és babonákkal, miket a birálat elvet, a vallás kárhoztat. Én gyakran fogom ezeket felhozni, miután az idők szellemét rajzolják és az eseményekre is befolynak: ám azért, ha elbeszélem, hogy Konstantinápoly negyedik ostrománál Szüz-Mária a védőket bátoritva futott végig a várfalakon, mig Seid Bekhar dervis az égbe szállt fel, Mahomedtől a megvivás módját megtudandó, senki se mondja, hogy én akár az egyiket, akár a másikat hiszem; mert nem adtam-e én elő szintolly modorban s hason szempontból a pogányok madárjósait és jóslatait, valamint Serapis vagy Idaea anya csodáit? Minket tehát ne nevezzenek bálványozóknak, ha, mint Socrates, Aesculapnak egy kakast áldozunk; egyébiránt én meg nem ijedek a vakhivő czimétől, miután az gyakran azoknak szokott megadatni, kik a babonának legnagyobb ellenségei, és legőszintébb müvelői azon magnak, mellyet az Isten a földön elvetett: a gondolkozási szabadságnak s az imádás tisztaságának.

A mennyire csak tehetém, igyekeztem eltitkolni, mennyi fáradságomba került mások tévedéseit megigazitni s érveiket megjavitni, és megelégedtem azzal, ha saját állitásaimat bebizonyitám. Tudom, hogy felrovatik nekem, mikép a nagy irókkal igen szabadon ellenkezem; de épen azért, mivel nagyok, bátorkodom nekik szabadon ellentmondani; és elgondolván: „ha ennyi tudományu, eszü s türelmü férfiak is hibáztak, mitől nem kell még nekem tartanom?“ elhatározám, hogy magam irányában nem fogok élni azon engedékenységgel, mellyel az iró annál könnyebben élhet, mivel a nagy közönség előtt észrevétlen marad; nem fogom kikerülni egyikét sem azon kérdéseknek, mellyek

minden lépten fölmerülnek s mellyektől a történészek gyakran fölmentik magukat. Vannak tárgyak, mellyek messziről tekintve megijesztenek, de mi ugy teszünk, mint az okos apa, ki a dajka bohóságai által roszul szoktatott fiut a rémkép mellé vezeti s azt vele megfogatja. Tudom, mennyi akaraterő s egyéni meggyőződés kivántatik arra, hogy bizonyos közvéleményeknek elleneszegüljünk, mellyek előtt a bágyadt közöny kényelmesen szokott meghajolni. Azonban talán sikerülni fog nekünk e közvélemények némellyikét levernünk, midőn azt szembe támadjuk meg, és az embert és a társadalmat nem csupán egy oldalról, hanem egyetemben és a körülmények, vágyak, eszközök s tettek szerint tekintjük.

S bár én szabadon és nyiltan beszélek, a nélkül hogy rettegnék a szidalmaktól, mellyek a közvéleménytől eltérőket érni szokták, mégis kénytelen leszek egyszernél többször tetteket hozni fel következtetések nélkül, vagy pedig tágasb s az előzményektől különböző következtetésekkel. Attól, ki csalékony fényszikrák fölött jár, igaztalanság vagy tulkövetelés, minden lépten szabatosságot kivánni, sőt gyalázat, fennhangon tenni olly kérdéseket, mellyekre csak igen alant hangon lehet válaszolni. Ám tegye, a ki illyesekben találja kedvét; de a ki észszel és becsülettel bir, az a könyvnek beiratlan részén is olvas s fejtegetni tanulja a tettek nyelvét, mellyben egyedül rejlik igazság. Hogy pedig ez annál tisztábban hangozzék, tartózkodtam a szokásba vett jóslatszerü bevezetésektől, a részletes és esetleges események következményeinek átalánositásától, vagy, hogy haszontalanságokat azért halmozzak egymásra, hogy fontosságot nyerjenek, és igy teremtsek rendszereket, mellyek csak azért dicsértetnek, mivel van bennök határozatlanság, homály és megfoghatlanság, és mivel elvetik a tekintélyeket és az elfogadott nézeteket fölforgatják. Némelyek az egykori száraz és terméketlen tudósságból a lantosköltői határokba csaptak át, és fennlebegve ég és föld között, a történészetet az elemzés és szabatos észlelet uralmából merész összetételek hatalmába ragadták : olly szépség, mit V i c otól tanultak el különösen a németek, kik minden tettben egy eszme jelvényét akarják felmutatni, és összezavarják a külvilág esetleges eseményeit a láthatlan eszményiség állandóságával. Engem azért sokan édesgettek, midőn olvasám, de elkedvetlenitettek, midőn tanulmányozám ; mivel némellyeket képteleneknek, másokat hiuknak, a legtöbbeket érthetleneknek, mindnyájokat pedig ártalmasaknak találtam az igazságra, mellyet elferditenek, csakhogy szeszélyökhöz alkalmazhassák. Azért ugy gondoltam, hogy legjobb rendszer az igazságot és az a fölötti szemlélődéseket rendben és

összeköttetésben adni elő. E módszer szokottnak látszik ugyan, de a világos értelmü átlátandja, mikép én abban mindent, a mi jót az ujabb irók és saját tanulmányaim nyujthattak, tehetségem szerint felhasználtam.

Azon iskolához sem szegődhettem, melly a történészetet költészetté törekszik tenni, és az előadásnak, nem találván egykoru bölcsész elbeszélőket, mint mondják, helyi szint kölcsönözni, nem csak szedegetve az eredeti szerzőkből, hanem majdnem lemásolva őket. Ez visszahatás a krónikairóknak osztályrészül jutott megvetése ellen; mi által néha amaz idők valódi értelme adatik elő. De azonkivül, hogy tapasztalásból tanultam meg, mennyire veszélyes a krónikák költészetétől félrecsábittatni, e módszer a világtörténethez igen roszul illenék, melly kényszeritve volna hangját a szerzők és tartományok szerint változtatni, holott érdeme abban áll, hogy az egész emberiséget egyenlő érzelemmel s egy álláspontról tekintse.

Még kevesbbé tetszett nekem egy másik, különösen a mai eseményekkel foglalkozó iskola, melly, hogy tisztán a tényeket látszassék elbeszélni, a kereszténynek, a honpolgárnak, sőt az embernek érzelmeit is megtagadja, megfosztván kellemeitől magát az igazságot is, midőn azt kimondani kénytelen. Ha hallanád őket ama hidegséggel beszélni, mellyel egy hozzászokott sebész a felbonczolt testet irná le, csodálkoznál, illy nyugalommal elbeszélt események mikép forgathatták fel a világot. Én elfogadom ez iskolának részrehajlatlanságát, de azt az érzéketlenséget nem szinlelem, nem is birom. Kerültem az érzékeny olvadozást, valamint a haragos szavalmányokat is, de vannak lapok, mellyeket sirva irtam, és tettek, mellyek álmamtól fosztottak meg, és véghezvitt igaztalanságok, mellyek jobban háboritottak fel, mintha saját magamon követtettek volna el.

Azonban e könyvnek és módszerének önmagát kell igazolnia; és ha én szükségesnek hittem elmondani, mikép cselekvendem, az olvasóktól fog függni elmondani, jól cselekedtem-e; helyesen jártam-e el, midőn inkább az eszmék rendét követém, mint az idők pontosságát, nem szakitván meg azért, az időtan tekintetéből, a tettek átalános lánczolatát; és mennyire értem el a kitüzött czélt: az emle, értelem, ész és szív érdekeit egyesiteni.

Létezik és fennen beszél egy sereg, melly a szabadelvüség hazug neve alatt a szenvedélyek izgatását, a vele rokonszenvező szavak visszhangoztatását, részrehajló itéleteket követel. Én büszke vagyok, hogy ezeknek nem tetszem; mert azon férfiak, kik a jövőért fáradnak, természetesen nem tetszhetnek azoknak, kik a multat visszaszólitják s a kialudt tüzet a leléptetett istenségek oltárain ujra szítják. Én látom,

ismerem a multnak hibáit, és el is beszélem, nem miként egy udvaroncz, ki hizeleg ura hibáinak — nekem nincsen uram; — hanem mint barát, ki ismeri a kötelékeket, mikkel kedveltje szivében a jó a roszszal összefüződik. Oh, mi apáinknál jobbak vagyunk! Én hiszem ezt; s habár gyakran inkább szóval mint tettleg vagyunk azok, a szavak tetteket fognak szülni: de az erre vezető eszköz sem nem bálványzása, sem nem megvetése a multnak, hanem az, hogy a mulékony hibák és a tartós javitmányok közt a haladást és ennek módjait vizsgáljuk és hasznunkra forditsuk; hogy megismerjük a roszat és az ennek akadályozására már megtett s meghiusult kisérleteken okulva, azoknak ujabb szükségességét elkerüljük; és megtanulván, hova visz a zsarnokság, egyenetlenség és az elvek hajthatlansága, fölismerjük a jót ott a hol van, az elkerülhetlen bajokat csüggedés nélkül bizalommal türjük, megemlékezvén, mikép a mérséklet az erőnek egyik nyilvánulata.

Illy magas czélra törekszem én, keresve és kimutatva a történetben az igazat, az erkölcsi szilárdságot, az ember méltóságát, a legnemesb eszméket, a nélkül, hogy a méltóság és dicsőség csillámaitól elkábittassam, vagy a szemtelenség gunyczimeitől visszariadjak. Midőn Mirabeaunak azt hányták fel, hogy nevetséges, ezt felelte: N e m f o g a d o m e l. Én is irtam és tettem annyit, hogy az alávalók gyalázásaitól vissza ne ijedjek; s talán megérem a kort, mellyben az őszintéket kiábrándulni lássam, vagy ha nem, igazságot adand nekem az idő, eme kitünő s türelmes biráló, és azon ifjuság, melly jobb eszmékkel növekszik.

Illy bizalom tartott fenn eddig, és tartand ezután is haladtomban azon uton, mellyen a sötétséget és töviseket maga a tárgy s maguk az emberek sokszorositják. De lehet-e a jót veszély és keserv nélkül vinni véghez? A viharok is felzavarják, de fel is frisitik a tengert. Mi tehát folytatjuk a második folyamatot, kevesbbé derült, de tisztább és terjedtebb tekintettel, kevesb önaltatás- de több tapasztalattal, kevesb képzelem- de több tudománynyal, két szót rebegve, melly vigasztaló leend minden kellemetlenségben, megfelelend minden ellenségeskedésnek és enyhszert adand minden csüggedésben. Az arab zarándok a pusztában, hol az utat azok csontjai jelölik, kik előtte arra jártanak, és ama kutak, mellyeket valamelly jótékony kéz a jövendők enyhitésére ásott, ha a Simum öldöklő fuvallata lepi meg, a földre veti magát és vár; midőn pedig elhaladott a mirigyszél, fölkel és folytatja zarándokutját veszélyek és nélkülözések közt, hol nincsen kar, mellyre, ha tántorog, támaszkodhatnék, nincsen kebel, melly az elesőn szánakoznék: ő egyesegyedül, mégis énekelve halad, b á t o r s á g g a l és r e m é n y n y e l.

NYOLCZADIK KÖNYV.

A barbárok.

TARTALOM:

A világ állása. — A keleti világ: Justinián. Római törvénykönyvek. Chosroë. Heraclius. — A barbár világ: Keleti góthok. Longobárdok. Nyugati góthok. Frankok. Szászok. — A keresztény világ: Pápák. Megtérések. Tanok.

ELSŐ FEJEZET.

A világ állása.

A nyugati birodalom fölbomlása keveset változtatta meg az azt képező tartományok állapotát, kivéve Olaszországot; mert amazok már az utolsó császárok uralkodása alatt is vagy az idegen berontók, vagy az erősbnek hatalma alatt nyögtek. Ez esemény mindazáltal a történetben legfőbb fontosságu, minthogy még névszerint is felbontá azon egységet, melly a világot hat század óta átkarolta, és összezúzta a régi müveltség alakját, hogy helyet adjon egy, egészen más elemekből szerkesztett uj társadalomnak.

Görög birodalom.

A keleti birodalom nem érzé e csapást, sőt talán örvendett neki egy mélyen gyökerezett féltékenységből, s mivel számára biztositottnak vélte a világuralmat. Magában foglalá Kis-Ásiát és Syriát egész az Euphrátig, később Colchist és Armenia nagy részét; Afrikából nem többet, mint Egyptomot, miután a partvidék a vandalok uralma alatt állt; Európából Thraciát, Macedoniát, Epirust és Görögországot. Az egykor Romától függött tartományok Spanyolországban, Afrikában s Galliában, mellyek a svévek-, vandalok-, nyugati góthok s frankoktól

még meg nem hódittattak, megereszték, de el nem szakiták a keleti birodalommali köteléket; sőt maguk a megszállott tartományok is a barbárok uralmát ténynek, a törvényes jogot a császárok, mint a caesarok utódai részére fennmaradónak tekinték.

A római név, mellyet a berontók a legyözötteknek adtak, mit utóbb a törökök Görögországban utánoztak, megerősitni látszék ama függést; csakhogy a távolabbi tartományok ennek semmi sikerét sem látták, miután a **császárok**, renyheségöket gőggel takarva, a nyugati tartományokat barbároknak tekinték, s nem értvén nyelvöket és érdekeiket, sem védelmökről, sem jó kormányzásukról nem gondoskodtak, hanem egyes gazdagok vagy tanácsosoknak engedték át azok igazgatását, helytartók (comites) neve alatt, kik tettleg függetlenek valának s csak szóval köték le magukat; az egykor adózó tartományokban elegendő volt egy üres szertartás, mellyel ezek a katonaság által paizsra emelt uj császárok főhatalmát elismerték.

Egészen másképp ment a dolog Olaszországban, mellyet Odoaker saját és zsoldos harctársai kardjára támaszkodva birtokolt; de mellyet, mint a birodalom bölcsőjét, a görögök folyvást majd titkos fondorkodással háboritottak, majd nyilt háboruval, melly elüzte a békét, a nélkül hogy szabadságot adott volna. Az Olaszországra ereszkedett zivatar Konstantinápolyt kissé nyugodni hagyta; de csakhamar más hordák jöttek majd fenyegetésére, majd védelmére, mig mellette a persa királyok is mindinkább hatalmasodtak, s az Artaxerxesek nevének keletre Indusig, nyugatra Tigrisig tiszteletet szerzének.

Mondhatni, hogy akkor egész Európát s Afrikának egy részét a germánok lakták, kik semmi más, mint a közös nyelv és származat köteléke által egyesitve Konstantinápolytól Irhonig folyvást tolongtak, nem más czélból, mint hogy kalandot, zsákmányt, hatalmat, boszut, hazát keressenek; zsoldért katonáskodva a fennálló országokban, s ujakat alapitva, egy-egy tartomány gazdagságának vagy gyöngeségének Carthágótól Skandinaviáig vitték el hirét.

Vandalok.

A germán törzsek között legdurvábbak voltak a vandalok, kik Spanyolországból Afrikába csapva át annyira megerősödtek, hogy a harczmezőre százhatvanezer embert állithattak ki, és megsemmisitvén Mago, Cyprian és Ágoston hazájának müveltségét, a majdnem nyolczvan milliónyi lakosságot egy tizedrészre olvaszták le, melly Genserich nevére is remegett. Ez uralkodott az atlanti partokon egész Cyrenaica-ig s hajóit a Közép-tenger és szigetei meghóditására küldözé, ugy hogy ama tenger az északiaktól Vandal-tengernek (Wendel-

see) neveztetett el. Olaszország évenként látta a Kaukazus dühét a forró Libyaból kitörni [1]).

Nyugati góthok.

A góthok származásáról már másutt (VII. k. 2. fej.) értekeztünk, itt elég lesz emliteni, hogy két nagy részre oszoltak: keleti és nyugati góthokra. A nyugati góthok Eurik alatt leghatalmasb birodalmat alkottak a Loire, Rhone és a Pyrenek között (Aquitania); innen a vandalok, alánok és svévek által már elpusztitott, s rólok uj elnevezéseket [2]) nyert Spanyolországra rohanván, azt egészen elfoglalták, Galizia és északi Portugallia kivételével, hol a svévek tarták fenn magukat. Ez utóbbiak katholikusok voltak, de durvák és vadak, miután a folytonos hadak müvelödésöket megakadályozák; a nyugati góthok ellenben arianusok voltak s igy a kath. papságnak nagy fáradságba került a hitet a városokba szorult vagy kint rabszolgákká lett legyözöttek közt tisztán megörzeni.

Burgundok (438).

Keleti Galliában a nyugati góthokat a Rhone különitette el a burgundoktól, kik az első hóditáskor a mai Schweiz nyugati részét foglalták el: Aëtiustól utóbb Savoyát is nyerték, halála után pedig a két Burgundiában, Lyon vidékén, s Dauphiné és Provence-ben egész a Durance folyóig telepedtek le. Gundekar egyesité az elszórt néptörzseket és alapitá az első Burgundországot (456), s mind ő, mind utódai majd Vienneben, majd Lyonban, majd Genfben székeltek; valamint a nyugati góthok királyai majd Narboban, majd Bordeauxban s leginkább Toulouseban. Ám azért a római tisztviselők nem szüntek meg a birodalmi rendszabályok szerint igazgatni és törvénykezni. A burgundok az elfoglalt földeken részint nyájaikat legelteték, részint rabszolgáik által müveltették azokat, de olly hanyagul, mint a ki el van szánva, maholnap odább költözni. Különben az, hogy mig a többi teuton hóditók a legyözöttektől a földek csak egy harmadát vették el, a burgundok pedig a földekből is, a rabszolgákból is felet, arra mutat, hogy régi vándoréletökkel felhagyni s magukat a földmüvelésre adni akarták; a benszülöttekkel is, ugy látszik, nem bántak roszul s a római emlékeket sem rombolták le.

---

[1]) *Hinc vandalus hostis*
Urget, et in nostrum numerosa classe quotannis
Militat excidium; conversoque ordine fati,
Torrida caucaseos infert mihi Byrsa furores.
Sidonius Apollinaris.

[2]) Vandalusia (Andalusia) Gotalania (Catalonia).

Britek.

A régi Armorica már előbb fogadott be gyarmatokat, s rövid idő mulva még másokat kelle befogadnia, mellyektől a Bretagne nevet nyerte. Egy kis terület Seine, Oise és Loire között tartotta fenn a római formákat s ezekkel a függetlenséget a papság, nemesség s helyhatósági tekintély alatt.

Frankok.

Mindezeket a frankok beütése fenyegette, kik a IV. század közepe táján a belga tartományokat, a batavi szigetek egy részét s utóbb az egész területet a Seine és Mosel folyókig elfoglalták. A sali-ak, kik talán Isala (Yssel) folyótól, mellynél először laktak, hivattak ekkép, Belgium- és Galliában délkeletre nyomultak elő, mig a ripuari-ak, kik azért neveztettek igy, mivel a Rajna partjait lakták, e folyó és Maas között nyugat felé egész az ardenni erdőségig terjeszkedtek. Egy százados küzdelem a rómaiakkal nem ragadta ki őket a vadság- és bálványozásból.

A magára hagyott brit sziget uj hóditókra talált.

Germánok. Thuringiak. Longobardok.

A tulajdonképi Germaniában, az Elbe, Duna és Rajna között a néptörzsek inkább csak helyöket mint állapotukat s müveltségöket változtatták, mióta Tacitus és Ptolomaeus által irattak le. Az Északitenger mellett laktak a friesek, anglok, jütek s a valamennyieknél hatalmasb szászok, kik az Odera és Ems között uralkodtak s délre a thuringiak- és longobardokkal voltak határosak.

Amazokat némelly történészek az Attila alatt katonáskodott tervingi góthokkal zavarják össze, állitván, mikép ennek halála után Galliában a Saale mellett maradtak, később pedig a Dniester és Duna tájára s onnét Noricumba költöztek; azonban sokkal valószinübb, hogy a thuringiak egészen más néptörzs s talán a latinok hermunduraival azonosak voltak. Bármint álljon a dolog, annyi való, hogy a többi germán népek járataiban kevés részt vettek; miután pedig szomszédaik a vándorlásban elerőtlenedtek, a thuringiak Germania szivében egész a Duna-, Rajna- és a Harzig, melly őket a szászoktól választá el, terjeszkedtek. Első királyuk, a ki emlittetik, Meerwig, 426. körül.

Thuringiától Langresig, Champagneban, laktanak az alemannok, kik bár korán a frankok alattvalói lőnek, nevöket mégis egész Germaniára általvitték. A longobardok az Elbetől a Dunához költöztek, melly folyótól a Kárpátokig a gepidák laktak, mig Pannoniát a keleti góthok tarták elfoglalva. Noricum (Ausztria és Morvaország)

a földmüvelés s a római legiók szállásolása által ujra megnépesült s a katonaság növendékházául tekintetett; azonban uj betörések ismét elpusztiták, s a római nép maradványaival a rugiak telepedtek le benne, ugy, hogy midőn a noricumiak- és pannonokról van szó, olly nemzetet kell érteni, melly, ha nem is intézményeire, de származatára félig római volt. A herulok, kiket némellyek a mesés Skandináviából a III. században utaztatnak ki, de kiket mi az Azovi-tengernél találunk, részt vettek a góthok hadjárataiban, előnyomulván egész a birodalom határáig, mellynek eleinte veszélyes szövetségesei voltak, Odoaker alatt pedig megsemmisitői lőnek. Az V. században egy másik csordájuk Raulf vezetése alatt Felső-Pannoniát hatalmába keritvén, a gepidák- és longobardokat adózókká tette; ez utóbbiak azonban fölkelvén Raulfot megölték s a herulokat annyira megverték, hogy egy részök Anastasius császártól Illyriában kért menedékhelyet, a többiek a skandinavi félszigetre tértek vissza vagy más nemzetekkel keveredtek össze.

Bojok.

A Szudétek, Érczhegyek és Sumava vagyis Cseherdőtől köritett tartomány a bojoktól, kik azt legrégebben foglalták el, Bohemia nevet kapott. A stájer és karinthiai tauriscok s a pannoniai scordiscok talán csak ágai ezen néptörzsnek, minőket az aquitaniai Gergoviában, Parma, Modena, Ferrara, Bologna és Franche-Comté környékén találunk, kiket ott Caesar engedett letelepedni. A nagy népvándorlás kezdetén odahagyják a bojok Bohemiát, s összevegyülvén a rugiak-, herulok- s más teutonokkal Noricum- és Vindeliciában, képezik a bojárok vagy bavarok szövetségét, melly név alatt aztán a Duna és az Alpesek, az Ems és Lech vizek között megmaradtak.

Szlávok.

Attila hatalmának megtörtekor jelennek meg keleti Európában a szláv fajok; egy megszámithatlan népcsalád, melly az Ádriai-tengertől a Jeges-ig, és a Balti-tengertől Kamcsatkáig lakott, s mellynek nyelvét még ma is hetven millió ember beszéli. Eredetéről s első viszontagságairól másutt fogunk értekezni (X. k. 8. fej.) itt elég legyen mondani, mikép sem nem germán, sem nem mongol, sem nem magyar faj, és hogy első törzseik a n t e s-eknek neveztettek a Dnieper, Dniester és Fekete-tenger partjain, v e n d e k-nek a Balti-tenger déli részén, és s ž l a v i n o k-nak a Visztula és Odera forrásainál. A vendekhez tartoztak az obotritok, vilzek, lutizok, pomeránok, moravok és czechek, kik utóbb bohemusoknak neveztettek, és a lechek, vagyis a későbbi polákok (lengyelek).

Tovább a szlávoktól nyugodtan és ismeretlenül éltek más nemzetek a mai Poroszország és Lithvániában : az esthek, kik a keleti góthok királyának Theodoriknak borostyánkövet küldöttek, a szamogitek, galindok, és vidiváriak. Még tovább kelet felé laktak a finn népek, kiknek története pillantatainkat Közép-Ásiába vezeti, hogy figyelemmel kisérjük ama mozgalmat keletről nyugat felé, melly a legrégibb időktől a gall fajból a pelasgokat és cimbreket, a scytha fajból a germánokat és szlávokat Europába nyomta.

Közép-Ásia.

Finn nemzetnek kellett annak lennie, melly Ábrahám ideje körül nyugati Ásiába tört s kettős irányt véve részint Europába nyomult, részint észak-nyugati Ásiába huzódott. Amazok maradékai (az egyedüli s e m i nemzet, melly Europába jött,) ma is élnek még Lapp-, Finn-, Svédhonban és Norvégia északi részében, hová a Kaukazus és a Fekete-tenger közötti uton jutottanak.

Azokról, kik észak-nyugati Ásia felé vették utjokat, europai tudósitások tökéletes hiányával mitsem tudhatnánk, hacsak a chinaiak e tekintetben segélyünkre nem volnának. A chinai birodalom nyugati részében az első történeti korszakban tibet nemzetek jelennek meg, minő a san-miao, vagyis a három Miao, kik Chinából elüzetvén Shen-si magas hegyei mögé vették magukat s később Kiang nevet kaptak s a mennyei birodalomnak örökös ellenei voltak.

Krisztus előtt három századdal egy Yue-shi nevü tibet nemzet Nang-shang hegység és a felső Huang-ho között lakott ; és legyőzvén a hiong-nu-kat, kis Yue-shi neve alatt Nang-shangtól délre telepedett le, mig a többi tibetiek Közép-Ásia nyugati részén nagy Yue-shi nevü néppé egyesültek ; és ezek később (155. Kr. ut.) átkelvén a Jaxartesen, az alánokat nyugat felé szoritották, Transoxianat és Bactrianat elfoglalták, ekként hatalmas országukat egész a parthusok országáig terjesztvén ki. Itt azonban a hiong-nu-któl háborittatva, Kabul, Kandahar és az Indus két partja felé vonultak. A régiek öket indo-scythák-nak, mi pedig afghánoknak nevezzük [1]).

A nagy Altai mellől alájött hiang-yun-ok a chinaiaktól a III. században hiong-nu-knak vagyis nyomorult rabszolgáknak neveztet-

---

[1]) **L. Klaproth**, *Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu' à nos jours.* Páris, 1826.

Jardot, *Révolutions des peuples de l'Asie Moyenne, influence de leurs migrations sur l'état social de l'Europe.* U. o. 1839.

F. Brotonne, *Hist. de la filiation et des migrations des peuples.* U. o. 1837.

tek el. Közölök némellyek kelet felé mentek egész a Bolor hegylánczig, hol az Oxus és Jaxartes erednek; mások délkeleten legelteték csordáikat a Shen-si északi lejtőjén; ezektől eredtek a tu-kiú, tiele, ugur, oeiú, tukishi, garnevid, seldshuk, később ozman nevü különféle nemzetek.

A felső Jeniseitől északra laktak a szamojédek, egy ismeretlen nemzet, s ettől keletre Bajkal tó körül a tata vándortörzsek a mongolok fajából. A sian-pi-k és hiong-nuk vegyületéből keleti Mongolországban különféle nemzetek eredtek, mellyeknek közös nevök vala Sian-pi. Északkeletre a szamojédektől laktak a tungúzok (Tung-nu), azaz keleti barbárok, kikhez tartoztak a kitanok, mo-ho-k, yu-shin-ek, és a Chinában most uralkodó mandshu-k.

Ezen szemle Nagy-Ásia népei fölött szükséges vala, minthogy azok mozgalmai Európára is kihatottak, habár nem olly közvetlenül, mint azok akarják, kik a hiong-nu-kat a hunnokkal zavarják össze [1]). Sokkal hihetőbb, hogy a hunnok, miként az avarok ama finn népcsaládból eredtek, mellyről fönebb mondók, mikép észak-nyugati Ásia felé huzódott, nemkülönben, mint az ugrok, votiakok és a jelenleg Ural körül s Szibériában lakó vogulok. Midőn a hiong-nu-k a sian-pi-k által birodalmukat elvesztették, futtokban a hunnokra akadtak, kik Europa felé tartottak. A hiong-nu-k maradványaiból támadt tu-kiu-k kiüzték az avarokat urali birtokaikból, miért is ezek a Volgán átkelni kényszerülvén (550), két törzsökük, a várok és kunok, kik többnyire közös néven várkunoknak hivatnak, behatott Európába, az avarok félelmes nevét véve föl (557). A Kaukáz közelébe, az alánok s cirkassok földeire érvén, s beszélni hallván a rómaiakról, megmutattaták maguknak az azok felé vezető utat. Midőn követeik Konstantinápolyba értek, az egész város összefutott, csodálni az idegen alakokat, vállaikra lecsüggő, szalagokkal hosszu fonadékba kötött hajzattal.

Kandis, a követség feje igy szólt Justiniánhoz: Minket az avarok hatalmas és nagyszámu nemzete küldött; mi felajánljuk szolgálatunkat védelmedre és elleneid megsemmisitésére, ha segélyt és birtokokat juttatsz nekünk. Justinián nem merte öket visszautasitni s gazdag ajándokokkal bocsátván el, harczra buzditá öket a birodalom ellenségei ellen; az avarok tehát átkelvén a Tanais- és Boristhe-

[1]) L. VII. k. 15. fej.

nesen behatottak Germania szivébe s az Elbe és Duna között állapodtak meg.

Fehér hunnok.

A tulajdonképi hunnok, kik a germánokat nyugat felé nyomták, megváltoztatták az Elbe és Visztula közötti tartománynak képét, míg végre maguk is legyőzetvén, déli Oroszországba üzettek, hol a Fekete-tengernél telepedtek le. Az ő törzsükhöz tartoztak az akatzirok vagyis kazarok [1]) északi- és az estalitok, keleti oldalán a Kaspi-tengernek, kik, mivel városaik voltak s valamivel müveltebb életet éltek, fehér hunnoknak neveztettek. A nyugati hunnokkal minden összeköttetést megszüntettek, s mivel a tartomány, mellyben laktak, a tieli-törököktől függött, ők maguk is gyakran a törökökkel cseréltettek föl.

Bolgárok.

A finn törzsből erednek a kutri-gurok, kik bolgároknak neveztettek el a Bolga vagyis Volga vizétől, mellynek bal partján, hol még fennáll a Nagy-Bolgárország neve, tévelyegtek, mig nem Maeotis tava s Kuban mellé vonultak. Attila bukása után megkisérték ennek birodalmát visszaállitani s átkeltek a Dunán; azonban a keleti góthok királya Theodorik megverte őket, megölvén Busas nevü vezéröket (487). Később mégis, midőn Theodorik Olaszországba rontva, tartományait üresen hagyta, ezeket elfoglalták, s innen Thraciába is kiterjeszkedvén, sokáig háborgatták, de szolgálták is néha a görög birodalmat. Őket is meghóditá az avarok khagánja, kinek halála után ismét függetlenek lettek, s Kuvrátnak hódoltak. Ennek két fia emlittetik: Alszeg, ki Romuáld, beneventumi herczegnek segélyére jövén tőle Molise grófságot nyerte; és Asparuk, ki a nemzet nagy részével átkelvén a Dunán, legyőzte a rómaikat s évenkénti adózásra kényszerité. IV. Constantin (Pogonatos) megengedte, vagy meg nem gátolhatta, hogy a moesiai sikságokat el ne foglalják (679), miből Bolgárország támadott. A szláv népekkeli hosszu szomszédság, a Maeotis tava s a Fekete-tenger északi partjain, igen sok szláv szót hozott a bolgár nyelvbe, a miből történt, hogy némellyek őket szláv fajnak tekinték.

Ásia legszélsőbb tartományai nem képezik tárgyát e könyv elbeszélésének; ott azonban két nagy forradalom készül vallásban és kormányzatban, Budda és Mahomed által.

---

[1]) V. ö. Kállay F. értek. *A kazarokról.* U. M. Muzeum. Lonkai.

MÁSODIK FEJEZET.

A keleti birodalom és Persia. — II. Theosiustól Justinusig.[1])

Jóllehet a keleti birodalomban sem hiányzottak ugyanazon okok, mellyeknél fogva a nyugati birodalom megbukott, de más okok voltak ismét, mellyek haldoklását hosszura nyujtották. Itt nem katonai önkény, mint Rómában, hanem egy külszinre rendes kormány uralkodott, melly elismert tekintélytől eredt s hosszu századok s fényes nevek által megszilárditott törvényeken alapult, ugy hogy beálarczozta a zsarnokságot. A gyakori, udvari cselszövényekből eredt lázadások, mikben a népnek s katonaságnak semmi része sem volt, mitsem változtattak a kormány alapján s alakján; sőt maga a hadvezér, midőn fegyverrel kezében bitorolta a trónt, szükségesnek tartá a főváros, az udvaronczok és a patriarcha beleegyezését. A megbuktatott fejedelemnek, fiai- s rokonainak, kiszurták szemeiket, s zárdába csukták vagy meg is ölték; de másnap már ujra forgott a kormánygép, a nélkül, hogy más változott volna, mint az, a kinek nevében forgott, a nélkül hogy a nép ellenállott volna, vagy fölhasználta volna a zavart egy kis szabadság szerzésére.

A görög szellem elveszté azon életerőt, melly szükséges, hogy a tudományosság puszta emlejátékká ne váljék; ámde megőrzé a szőrszálhasogató álbölcseletet: minden évben uj eretnekséget, az egyház s józan értelem uj ostorát hozta létre; és a császárok, félve a szabad kereszténységtől s erőteljes tudománytól, az eretnekségnek pártját fogták, s maguknak tulajdonitván az alattvalók hite fölötti biráskodást, a püspököket és a patriarchát tetszésök szerint majd letették, majd

---

[1]) Kutforrások: **Malala**: *Hist. Chronic.*
Theophanes: *Chronographia.*
Nicephorus Constantinopolitanus, *Chronographia compendiaria.*
Priscus és **Malchus**, *Excerpta de legationibus.*
Zonaras, *Annales.* — Mindnyájan a byzanti irók gyüjteményében. — Továbbá:
Marcellinus, *Chronicon.*
Sozomenes, Evagrius és **Socrates**, *Hist. eccles.*
Constant. Porphyrog., *De caeremoniis aulae byzantinae.* Lipcse, 1751—54.
Mosé di Corene, *Storia d'Armenia.*
Du Fresne du Cange, *Hist. byzantina*, Páris, 1680. ivr. 2. k.
Le Beau, *Hist. du Bas-Empire.* U. o. 1834. 8. k. Saint-Martin és Brosset jegyzeteivel.
Tillemont, *Hist. des empereurs.* U. o. 1839.

visszahitták. A papság ekkép alárendelt maradt, s önvédelmével és nem ujitásokkal foglalkozott, mig ellenben nyugaton a caesarok trónja mellé egy másikat állita fel, melly hivatva volt amazt megdönteni. Kelcten tehát minél inkább korlátoltatott a kereszténység ember-nevelési hivatásában, annál önkényesebbé lőn az egyedurság, nem mérsékelve semmi független hatalom által.

Nem volt itt egy tanács, a régi hatalom emlékével; nem volt egy tisztviselői kar, melynek neve s jelvényei az elvesztett, de el nem feledett jogokra emlékeztettek volna; nem volt helyhatósági testület, melly, ha akart volna, ellenállást rendezhetendett. És igy mig a többi Europa, a mindig felsarjadzó bitorlók közt száz polgárháboru szinpadává lőn, mellyek azt vérrel árasztották el s romlását készité elő, a kelet a zsarnokság csendjében nyugodott, a sülyedt nemzetek ezen utolsó s légszerencsétlenebb menhelyében.

Ha a zsarnokok keze a magasb elméket sulyosan nyomta is, a nép nem igen érzé azt, miután egy rendes törvényhozás fékezé visszaéléseit az igazságszolgáltatásnak, melly a köznépnél szükségesebb a szabadságnál; aztán az adók, a társadalom minden fokozatu tagjaira egyenlően lévén kivetve, a kincstárnak roppant hasznot hajtottak, az egyesek nagyobb terheltetése nélkül.

Illy kormányzatu országokban minden a fővárostól függ; Constantin pedig fővárosát olly csodálatraméltó helyzetbe tette, hogy az ellenség s különösen a várostromban járatlan barbárok megtámadásától keveset félhetett. A megvihatlan Merden vára Masioshegyen, Daravár Nisibissel szemben, Theodosiopolis Euphrat forrásainál, Amida nem messze Tigris fakadásától, a rohanó persák elleni erősitményeket képezték; a syriai s palaestinai erődök a nyugtalankodó saracénokat fékezék, és az Anastasius által Propontistól Euxinusig épitett, tizennyolcz mérföldnyi fal Konstantinápolyt védé; azonkivül Justinián a Duna partjait nyolczvan erősséggel rakta meg. A persák, kikben Arcadius utódai mindenesetre hatalmas ellenekre találtak, magánálló birodalmat képeztek, egyetlen sereggel, mellyen a görög fegyelem könnyen diadalmaskodhaték. Aztán a görögök ellenök izgathaták az arabokat, ibereket s örményeket, kiknek a persák tulnyomó hatalmát gátolni érdekökben álla; fegyvert fogathattak a germánokkal, mig viszont ezek ellen szükség esetén ásiai népségeket hozhattak a Dunához, melly a görög birodalomnak a germánokkali egyetlen érintkezési pontja volt.

Számba kell továbbá venni azon apró s homályos okok összletét is, miket mi, hogy feledésökkel ne vádoltassunk, véletlennek nevezünk;

ugyanis a barbárokat nyugat felé, Róma ellen olly erő nyomta, mellynek hatalmát ők bevallák, de indokait nem ismerék. Ha Attila a helyett, hogy az Alpeseken átkelt, hunnjainak sodró árját Thracia ellen irányozza, Róma talán tuléli Konstantinápolyt s a nyugat diadalma néhány századdal hamarabb következik be.

Fennálla tehát a keleti birodalom, de nyomorult állapotban; maguk azon rohamok, mikkel néhányszor fölemelkedék, hasonlitnak a beteg erőködéseihez, mellyek őt még erőtlenebbé teszik. A szent császár[1]) korlátlanul uralkodott, mert, bár a kereszténység ama társadalomban külsőleg el volt fogadva, az alap mégis pogány maradott a régi szolgaság-, a régi zsarnoksággal. Illy végletek közt mindenki csak arra törekedett, hogy minél több önkényhatalmat ragadjon magához, bármennyit szenvedjén ez által a közjó; féltékeny vagy hatalomra vágyó nők ármányai, a heréltek furfangossága, a ministerek nagyravágyása, a trónörökösök türelmetlensége, a papok vetélkedése voltak a byzanti politikának mozgató erői, nagyszerü rendszer, vagy messzeágazó tervek helyett. Ezekbe s végetlen soru szertartásokba lánczoltatva, a császárok ásiai uralkodókká lőnek, kéjelgés-, tétlenség- s azon szellemi erőtlenségbe sülyedve, melly hiábavaló dolgoknak nagy fontosságot szokott tulajdonitani. Kislelküség- s babonaságból szigoru ájtatosság s szerzetesi élet gyakorlatára adták magukat, elhanyagolva uralkodói teendőiket, s bocsánatot kérve Istentől, valahányszor ezeket is kelle végezniök. Ezen, az evangeliomtól annyira idegen szellem annyira vitte őket, hogy tekintélyöket a kard és kormánypálcza alá nem tartozó dolgokra is kiterjeszték; beleegyeledtek a hittani vitákba, majd ennek majd annak a nézetnek kedveztek, felváltva üldözék az ál- és igazhivőket s melengették a vitatkozás és eretnekség vak ösztönét[2]). Épen ugy választotta és változtatta az udvari szeszély

---

[1]) *Αγιος βασιλεὺς, ὁ αὐτοκράτωρ.*

[2]) Megszállva a gög s versengés ördögétől, a józan értelemnek nem hagynak békét; minden nap uj szörszálhasogatások; minden dogmát, nem tudom, mi vakmerő természetfölöttiséggel kevernek össze, melly az evangeliomi egyszerüséget elöli; egyszerre bölcsészek és keresztények akarván lenni, sem egyik sem másik nem lehetnek. Összezavarják az evangeliommal a platonicusok szellemiségét s a keleti álmakat; s fölfegyverezve egy képtelen vitálytannal, el akarják osztani az oszthatlant s behatni a hozzáférhetlenhez. Nem fogadják el bizonyos kitételek isteni átalánosságát, mellyeket az alázatos tudomány akkép vesz, a mint vannak, s még körülirásukat is elkerüli, félvén, nehogy egy eszmével több vagy kevesebb támadjon. Hit helyett vitatkoznak, imádság helyett okoskodnak. Az országutakon folyvást zsinatokra utazó püspököket láthatni, a birodalmi posták alig elegendők; egész Göröghon egy hittani Peloponnesus, hol egy parány a másik ellen harczol. Az egyháztörténet ez érthetlen álbölcsek miatt

a tartományi kormányzókat is, kik alig érezték ezen, ép oly fényes, mint nyomorult kormánynak fékét vagy pártfogását.

Az udvar példájára a nép is mindinkább fajult; nem érze egyébre hajlamot, mint hogy beleavassa magát a, még a legnagyobb hittudósok által is alig megközelithető kérdések fölötti vitákba; nem viseltetett forró részvéttel, csak a szinjátékok iránt. A néző pályakörben, a kocsivezető küzdérek eleinte fehér és piros, utóbb zöld és kék szinnel is különöztettek meg, s a részvét, mellyet a nép az egyik vagy másik fél iránt mutatott, valóságos pártszenvedélylyé fajult, melly a küzdelemből mindennemü baljóslatott magyarázott; maguknak a szineknek majd az évszakok, majd az elemek jelentése tulajdonittatott, s ennek vagy amannak a résznek diadalából a jövő fejtegettetett. Politikai s vallási kérdések köttettek a pályakör szineihez, ugy, hogy végre a zöld és kék, fehér és piros nevek valóságos politikai pártokat jelentettek; mellyek, miután a fejedelem kegye és gyakran a nyers tömeg beavatkozása által is élesztettek, az egész birodalomban elterjedvén, sietteték annak végromlását.

A nép illy ostobaságokért veszélynek tette ki életét, ellenben a haza üdveért nem akarta azt koczkáztatni; aztán a fővárosban ugy, mint a vidékeken lefegyverezve s minden hadigyakorlatban járatlan lévén, még saját határait, valamint a thrák Chersonesus, a Thermopylae-k és a corinthi Isthmus (földszoros) hosszu falait, mellyek mögé rémületét elrejté, sem tudta védeni.

Bérenczeket kelle tehát fogadni s vezényletöket barbár parancsnokokra bizni: de miután a seregnél is, mikép a polgári kormányzatban, a fokozat- és méltóságvadászat behozatott, minden kis csapat hemzsegett a tábornokoktól, kik a milly járatlanok a hadtudományban, épen olly ügyesek voltak a fondorlatokban s a valódi harczosok zavarbahozásában. Ám mégis a fegyelemnek, Róma régi dicsőségének kis maradványa lehetővé tette némelly vállalatok kivitelét, mellyek valóban bámulatosak illy bukásnak indult országban, hol mindössze is százötvenezer rendes katona annyi helyőrségre felosztva, különböző pontokon harczolt, a nélkül hogy lelkesittetnék azon önkénytes bátorságtól, melly az öntudatos és saját jogait gyakorló népnél tapasztalható.

Keleten tehát, azon duzzadó életerő helyett, melly Europa uj államaiban a surlódás- és zavargásból kifejlett s egyszersmind a jónak

---

veszedelmes könyvvé lesz, a hit ennyi ostobaság, nevetség s dühnek szinpada előtt ingadoz.“ **De Maistre**, *A pápáról* IV, 10.

eszméjét a barbárság akadályainak daczára mindig előbbre vitte, egy bár legterjedtebb s leggazdagabb, az összes s legfinomabb müvészeteket gyakorló s mégis müveltsége ölében elhaló birodalom képe tünik föl előttünk. Benne szövevényes elavult rendszerü kormány, izléstelen fényüzés, nagyság nélküli pompa, czéltalan pazarlás, erélytelen zsarnokság uralkodott; az elaljasult görögségnek önhitségéhez s fecsegő vitáihoz ásiai fény társul és lábra kapnak a barbárságnak vétkei, de nem erélye; a vallási buzgalom észszerü tanulékonyság nélkül; a müvelődésnek vétkei, de nem rendje; az erény helyett csak némi nagylelküség azon rohanó de nemes szenvedélyek nélkül, mellyek a még életrevaló nemzetet jellemzik; végre a bujálkodó lomhaság, melly bár nagyravágyó, nyakát mégis egykedvüen a járom alá hajtja, nem tudván sem karját az önvédelemre, sem eszét maga tökélyesbitésére felhasználni. Ezer évet él ezen birodalom, és nem hagy maga után sem egy fölfedezést [1]), sem a képzelmi tehetségnek egy müvét, sem egy termékeny tant, de csak egy kis hasznos tapasztalatot sem. II. Mahomed már töri a rést a második Róma falain, s a veszekedö szónokok ekkor is arról vitáznak: vajjon a Tábor-hegyen megjelent fény teremtve volt-e vagy nem?

Marcianus. 450.

II. Theodosius, a megkoronázott remete után, kinek neve alatt neje Athenais [2]) és nővére Pulcheria uralkodtak, következett Marcianus, ez utóbbinak csupán névszerint férje; miért is Pulcheriával Nagy-Theodosius nemzetsége keleten is kihalt. Marcianus halála után Aspar barbár eredetü hadvezér a thrák Leót emelte a trónra, kiben sem testi, sem lelki tehetség nem vala. Aspar Leóban eszközt vélt magának szerezhetni, de csalódott, mert az uj császár Basiliscust, Verina nevü feleségének fivérét s az isauri Tarascalisseust állitá ellene. Ez utóbbit görögösebben Zeno-nak nevezvén el, Ariadne leányát adta neki nőül s kedvéért Aspart kivégeztetvén, az országot is veszélybe hozta, melylyet Aspar védeni is tudott, s meg is zavarhatott. Anthemius nyugati császárral egyetértve nagy hajóhadat küldött az afrikai vandalok ellen, de e vállalat roszul ütött ki.

Zeno.

Leo egy vele hasonnevü gyermeket nevezett utódjának, ki a trónhoz kormányzótársul saját atyját, Zenot vette maga mellé. Ez,

---

[1]) Még a görög tüz találmánya is a bukott birodalommal együtt veszett.

[2]) L. Bajzának gyönyörü életrajzát: „*Eudoxia császárnö élete*“ czim alatt.

látszólag hálás és engedékeny, alig tizenegy hónap alatt halált szerze fiának, hogy egyedül uralkodhassék. Felboszonkodván erre Verina császárnő s azért is, mivel szerelmi kalandjaiban háboritva látta magát, felingerlé ellene fivérét Basiliscust, ki elüzvén Zenot, a szolgai tanácstól hódolatot fogadott el. De miután fösvénysége s az eutychiánusok pártfogása által gyülöletessé tette magát, Zeno a visszatérésről kezde gondolkodni. Az isauriai testőrség, melly Konstantinápolyban a római praetorianusok szerepét kezdé játszani, támogatta őt; ezenkivül segittetvén a valamiroktól, vagyis Theodorik keleti góthjaitól és aszszonyi cselszövények által, remegve foglalta el ismét a trónt, mellyet remegve hagyott el (477). Basiliscus családjával együtt szent Zsófia egyházába menekedvén, letette a koronát az oltárra : de alig hogy, életéről biztosittatva, menhelyét odahagyta, elfogaték s Cappadocia egyik várába záratott, hogy ott övéivel együtt éhség- s hidegtől haljon meg [1]).

Ezalatt a saracenek Mesopotámiát, a hunnok Thráciát, a vandalok Afrikát pusztitották; a pályaköri pártok dühöngni kezdtek, s a zöldek Antiochiában nagyszámu zsidóságot gyilkoltak meg, miért e nemzet Palaestinában föllázadván, bizonyos Jutuzát királynak kiáltá, ki iszonyu mészárlást vitt végbe a keresztények között, mig végre az ő koronás fejecskéje is Konstantinápolyba küldetett. Kéjelgésbe s vallásvitákba merülve Zeno, a kendőzött arczu fejedelem, nem hogy a bomladozó nyugati birodalomnak segélyt nyujthatott volna, de még a magáét sem tudta védeni s kormányozni. Engedé magát megbecstelenittetni fia kicsapongásai által, ki ezekért életével lakolt, nem különben Conon és Longin fivérei által, kiknek elseje vérszomjas, másika kéjvadász vala. Zeno bölcsesége abban állt, hogy Proclust, Marinust, Damasciust és más pogány bölcsészeket maga köré gyüjté s velök a jövőt feszegette, mig végre ezek arról vádoltatva, hogy a trónt a pogányság visszaállitásának czéljából akarják megnyerni, kivégeztettek.

Az eretnekség azalatt nem szünt meg, söt inkább terjedett annak mérge. Zeno azt örökre elnémitni hitte egy egyesülési-parancs (Henoticon) kihirdetése által, mellyben a hit tárgyait meghatározá (484). A konstantinápolyi, alexandriai s antiochiai patriarchák egyetértettek vele, de III. Felix pápa nem találta rendén, hogy egy fejedelem a hit dolgában legfelsőbb birául tolakodék fel. Zeno elvéhez ra-

[1]) Az ő uralkodása alatt iszonyu tüzvész pusztitotta el Konstantinápolyt, megemésztvén egy könyvtárt is százhuszezer kötettel. (**Cedrenos** 35. l. és **Zonaras** 43. l.) E könyvek közt égett el egy Homeros is, melly egy 120 lábnyi sárkánybélre arany betükkel volt leirva.

gaszkodva üldözé a hozzá nem álló püspököket; megkezdette a szakadást, melly előjátéka volt a keleti s római egyház későbbi elválásának.

Az elégületlenség több lázadást idézett elő, mellyeket Illus patricius elnyomott, ki ezért a néptől, melly őt eretnekségről vádolá, s az udvaronczoktól, kik nagyravágyásától féltek, gyülöltetett. Verina özvegy őt megöletni parancsolta, de rajta vesztvén, Cappadociába számüzetett. Második kisérletet tesz Ariadne császárnő, de az is meghiusul; s miután Illus a császárnő megbüntetését hiába várta, Zenot is czinkostársnak tartván, maga áll a lázadás élére, kiszabaditja Verinát, ki Antiochiába érvén Leontiust császárnak üdvözli, s a következő büszke parancsot adja ki: „Verina császárnő kormányzóink- s népeinknek üdvöt! Tudjátok, miszerint Leo férjünk halála után az isauri Tarascalisseust, ki most Zenonak hivatik, emeltük a trónra, azon reményben, hogy titeket boldogokká teend. Azonban az ő istentelensége s birvágya megmutatta, mikép szükséges nektek igazságosb s istenfélőbb fejedelmet adni. Azért is megkoronáztuk az igen istenfélő Leontiust, kit ti a rómaiak császárának ismerendetek el. A ki ellenszegül, lázadónak tekintetik.“

A góth Theodorik megtörte a lázadókat; Verina meghalt s Zeno minden rémülés nélkül nézhetett szemökbe Illusnak és Leontiusnak, midőn fejeik a byzanti nép gunykaczajának tétettek ki (488.).

Ezalatt mindinkább növekedett Theodorik hatalma; ki tizedízi ivadéka volt Augisnak, az á z o k, vagyis góth félistenek egyikének [1]). E nemzet, Attila bukása után ismét visszanyerte függetlenségét, és Valamir, Theodemir s Videmir, az amálok királyi ivadékai, a keleti góthok élén uj gyarmatokat telepitettek a termékeny Pannoniában. Theodemir békét igért Leo császárnak, ha neki háromszáz font aranynyal adóznék, s kezesül saját fiát Theodorikot adta, ki épen két évvel az Isten-ostorának halála után született. Az amálok ezen sarja Konstantinápolyban növekedve, a müvelt személyekkeli társalgás mellett, a saját nemzeténél divatozott testgyakorlatokat sem hanyagolta el; s bár a tanodákat annyira lenézte, hogy saját nevét sem tudta leirni, mégis a kormánytanban s az akkori politika fogásaiban müvelte magát.

A császár a barbárokat nagylelküség s bizalom által mindinkább meg akarván nyerni, Theodorikot tizennyolcz éves korában szabadon bocsátá, ki, miután bátyjai meghaltak, az egész harczias nemzet jövendő fejeül tekintetett. S erre érdemessé is lőn szálas termete, fárad-

[1]) **Jornandes**, *De rebus geticis*, c. 14.

hatlan kitürése s azon győzelmek által, mellyeket Belgrádnál a sarmaták fölött vívott, megölve azoknak királyukat is.

A keleti góthok azonban ruha- s tápszerekben szükölködvén, akkép véltek magukon segithetni, ha a keleti császár birodalmába menve, neki, akarja nem akarja, szolgálatukat ajánlják fel, mint ezt földieik annyiszor tették. Első fellépésök olly természetü volt, hogy a császár semmi áldozatot nem kimélt, hogy őket megnyugtassa. Theodorikot, ki akkor az uralkodásban atyját felváltá [1]), az Al-Duna védelmével bizta meg, rápazarolván a patriciusi s consuli méltóságot, egy lovag-szobrot, fiának-nevezést, az udvari őrség parancsnokságát s több ezer font aranyat s ezüstöt; ezenkivül főrangu nőt s roppant gazdagságot igért neki, a mi mind vagy szeretetet vagy félelmet tanusita.

A szerfölötti önmegalázás, gyöngeséget árulva el, csak megvetést szül. Theodorik, ki Zeno ismeti trónra-jutása s azoni megmaradásának főeszköze volt, követeléseit felcsigázni kezdte, mire őt vagy a féltékeny császár cselvetései, vagy kincsszomj, vagy még inkább népének telhetlensége inditá, melly a földmüvelést megvetve s csak ajándokokból élve, mihelyt ezeket fölemészté, ujakat kért olly hangon, melly nem csak az ellenségnek, hanem saját vezéreinek is félelmes vala. Ezek a Bosporustól az Adriai-tengerig terjeszkedve, hamuvá égettek sok virágzó várost, Thraciát elpusztitották, a földmüvelőknek jobb kezeiket is levágták, hogy ne foghassák többé az ekeszarvát.

A konstantinápolyi ravasz politika, hogy lerázhassa őket, Theodorikot a triári-góthok megtámadására ösztönzé, kiket egy más, kancsalnak nevezett Theodorik vezérlett. Igértetett neki, hogy Moesiába hatva, ott elegendő élelemszereket s erősitésül császári katonaságot fog találni; azonban ellenkezőleg a Sondis hegység szorosaiba csalatva, a triári-góthok fegyvereivel s szemrehányásaival kelle találkoznia. „Szökevény! — mondák ezek — testvéreid árulója, menj, hagyd magad a római cselszövény által rászedetni; majd elveszi az pénzedet is, lovaidat is.“ Megindulva ezen Theodorik, békét kötött a testvérnéppel s odahagyta a hütlen szövetségeseket.

A góthoknál szokásban vala, a királyi sátor előtt egy lándzsát kitüzni. Kancsal Theodorik egykor sátrából jövén ki, ágaskodó lováról e lándzsára esett, s átszuratva meghalt. A keleti góthok Theodorikja ekkép mind a két törzsnek élén találta magát. A keleti birodalom megérezvén a veszély növekedését, gyalázatos egyességre lépett vele.

---

[1]) **Jornandes**, *De rebus geticis*, 52—56.—**Malchus**, *Exc. de legationibus*, 77—80. l.

Mig a byzantiak sulyosan türték szövetségeseiket, Theodoriknak sem tetszett azon helyzete, hogy a többi góthok ellen harczoljon, övéitől pedig azon szemrehányást hallja, hogy a görög udvarnál kéjelegve él. Zenohoz megy tehát s ekkép szól: „Olaszország és Róma, a te örökséged, a barbár Odoaker zsákmányául estek. Engedd meg, hogy menjek és kizavarjam őt. Vagy elveszünk, s ekkor megszabadulsztőlünk; vagy győzünk, s akkor nekem engeded kormányozni azon részt, mellyet birodalmadhoz visszaszerzek.“

Gondolhatni, milly szivesen fogadtatott ez ajánlat, melly szerint Theodorik Olaszországba indult, hol, mint látni fogjuk, nem a gyáva byzanti zsarnok, hanem saját neve alatt egy szép országot alapitott.

Ariadnét, Verina leányát s Zeno nejét némellyek szelid erkölcseiről dicsérik, hogy férjének számkivetésében gyámola, visszatérte után pedig a boszuállásban mérséklője volt; mások ellenben mindennemü gonoszsággal bélyegzik őt, sőt mondják, hogy férjét félelevenen temetteté el, ki magához jövén, hasztalan kiáltozott; később sirja felnyittatván, testén a legborzasztóbb kétségbeesés jelei találtattak.

I. Anastasius. 491.

Anastasius, az udvar titkos tanácsosa (silentiarius) már mint hatvan éves épen az antiochiai patriarchai széket vala elfoglalandó, midőn az özvegy Ariadne őt férjének és császárnak hitta meg. E férfiu erényességének olly nagy volt hire, hogy a nép üdvözölvén őt, ekként kiáltoza: Országolj, ugy, mint éltél. Ő a kincstár adósság-követeléseit, mellyek a Zeno által kivetett roppant adók által gyültek meg, eltörölte; az árulkodókat elüzte, megszünteté az elődje által behozott hivatalvásárlást; eltörölte a chrysargyriont, az adónak azon nemét, melly minden öt évre, mindennemü keresetre rovatott, a koldusokat és kéjhölgyeket sem véve ki; s melly a fájdalom aranyának nevezteték, miután némellyek, hogy megfizethessék, saját gyermekeiket kényszerültek eladni.

Az isaurok, kiket az előbbi kormány kedvezése ellenszegülökké tett, bizonyos Longint emeltek fejedelemnek (492) s kiállitván százötvenezer embert, polgárháborut támasztottak; azonban Phrygiában legyőzetvén, Isauria hozzáférhetlen hegyei között hat évig tartották magukat, mig végre vezetőik elfogattak s halálra vitettek.

A bolgárok is munkát adtak Anastasiusnak, kiket ő a Duna másik oldalára kergetett. Kevesebb szerencsével harczolt a persák ellen, kiktől a békét tizenegyezer font aranyon vásárolta meg, és Theodorik

góthjai ellen, kiktől megveretvén, visszatorlásul Calabria partjait elpusztittatá. A herulok is fegyverrel követelték, hogy Thraciába bocsáttassanak; a geták Illyriába rontottak be s egész Drinápolyig nyomultak; más dunamelléki góthok ismét Konstantinápolyt fenyegették; azért Anastasius, hogy a fővárost, a körülötte fekvő felséges mezei lakokkal s gyönyörü kertekkel együtt a megrohanások ellen biztositsa, a várostól 280 stadiumnyi távolban Propontistól Euxinig 420 stadiumnyi hosszu s 20 lábnyi széles védfalat, illő távolokban örtornyokkal ellátottat, huzatott.

De Anastasiusban nem sokára a kegyetlenség- és kegyességnek, a kincsszomj- és bőkezüségnek, a vakmerőség- és gyávaságnak, a türelmesség- és üldözésnek bizonyos vegyülete mutatkozék, annyira, hogy az elégületlen nép tömegesen kelvén fel, a hippodrom diszes épületét hamuvá égeté. A pályaköri szinjátékok még más zavarokra adtak alkalmat, s Konstantinápoly egy ünnepen láthatá, mint öltek meg a zöldek, kik gyümölcsös kosaraikba köveket s késeket rejtettek el, a kékek közöl háromezeret.

Uj szőrszálhasogatások uj eretnekségekre vezeték a görögöket. Az egyházakban énekeltetni szokott volt a trisagion, vagyis: szent, szent, szent a seregeknek Ura, midőn az antiochiabeliek jónak látták hozzátenni: A ki érettünk megfeszitetett. Mások eretnekségnek vették, az egész Szent-Háromságra alkalmazni azt, a mi egy személynek volt sajátja; s minthogy Konstantinápolyban egy alkalommal két éneklőkar egész torokból kétféleképen éneklé a trisagiont, szidalmakra, ütlegekre, ködobásra került a dolog s az egész város vérengző zavar szinhelyévé lön. Nem olly öldöklő módon, de annál makacsabbul folyt a vita a tanodákban a fölött: vajjon mondhatni-e, hogy a Szent-Háromság egyik személye a keresztfán halt meg.

Anastasius trónralépte előtt hajlamot mutatott az eutichianusok felekezetéhez, a miért Euphemius patriarcha nem akarta őt császárnak felkenni, mig meg nem fogadta, hogy az eretnekségeket odahagyva, a chalcedoni zsinathoz tartja magát. Most mégis a vallásvitába ő is beleavatkozott, elüzte Macedonius patriarchát és Timotheust tette helyébe. Azonban Syriából huszezer barát támadt fel az uj főpap ellen s tizezer ember halála s számos ház elégése nem csillapitá le a dühöngést. A lázadás zászlaja Moesiára, Scythiára s más tartományokra is kiterjedt, s Vitalián scytha, a segédhad parancsnoka, az igazhitü főpapok ügyéhez állván, nagy erővel jött a főváros ellen s el is foglalta volna azt, daczára az uj védfalnak, ha csak Proclus, az athenaei ter-

mészetbuvár, Archimedes csodáit ismételve, hajóit föl nem gyujtja. A zavar közt, mellyet e váratlan eset idézett elő, az ostromlottak ki rohannak s szétverik az ellenséges tábort; végre a császár igéretet tesz, hogy felhagy minden üldözéssel, Macedoniust visszahelyezi s egy uj zsinat határozatainak aláveti magát. Azonban alig hogy elszéledt az ellenség, az üldözés ismét megkezdetett; mint mondják, egyedül Syriában háromszázötven szerzetes életett meg a chalcedoni rendszabályokhozi ragaszkodásuk miatt, mig mások Severustól vezettetve, százanként jövének ki zárdáikból szőrszálaskodást s tévelyeket terjesztve.

Végre Anastasiust nyolczvannyolcz éves korában uralkodásának huszonhetedik évében halva találták (518). A milly kedvelt volt eleinte, olly gyülöletessé lön uralkodásának végén.

I. Justinus.

Három unokája közől utódnak egy sem látszott érdemesnek; különben is Amantius herélt, ki az utóbbi években a kormányt vitte, Theocrit patricius mellett érdeklé magát. Hogy a tanácsot, a népet s a katonákat megnyerje, nagy összeg pénzt adott át Justinnak, kit vitézsége s a katonai szerencse egy thraciai születesü közemberből az őrsereg parancsnokává emelt volt. Justin azonban önmagának vásárlá meg a testőrök szavazatát s általok császárnak kikiáltaték. Anastasius némelly rokonai, kik ellenállni mertek, halállal lakoltak. Vitalián, ki egy második lázadás által megmutatta, mikép az elsőre is nem csupán a vallás szeretete által indittatott, egy császári lakománál meggyilkoltatott (520).

Justin, ki mielőtt szegénysége- s bátorságától ösztönöztetve, szerencséjét a hadseregben kereste, csak gulyapásztor volt, irni sem tudott. Korlátolt, de magát könnyen feltaláló elmével birván, szigoruan igazhitü s eszélyes kormányzó lévén, fenntartá a főváros békéjét, védé a határokat a bolgárok és hunnok ellen; s midőn Antiochia s más városok földrengés által rongáltattak meg, fájdalmát királyjelei letétele-, szánalmát pedig nagylelkü segélyezései által tanusitá.

A nép megunván a szakadást, igy kiáltott fel püspökéhez: „Sokáig éljen a patriarcha! éljen a császár! éljen a császárnő! Miért maradnánk kiátkozva? Miért ne áldoztathatna meg a te kezed? Lépj a szószékre, győzd meg a népet. Te katholikus vagy, a császár is az. Mit félsz? üzd el a manichaeus Severust; az eretnekek csontjai szórassanak szét; hirdettessék ki a szent zsinat tana; a Szent-Háromság hite győzött. Éljen a császár, éljen a császárnő!“ A nép nem vonult vissza, mig a chalcedoni zsinat emlékünnepe ki nem kiáltatott; a csá-

szár helybenhagyta azt, elkárhoztatta az eutychianusokat s egyesité ismét Konstantinápolyt Rómával (519), harmincznégy évi szakadás után.

HARMADIK FEJEZET.

Justinián.[1])

Ha Justint a szerencse vagy ravaszság trónra nem emeli, unokája Uprauda, ki Tauritiumban, Thracia és Illyria határán szegényen született, ismeretlen pásztorként élt és halt volna meg. Nagybátyjától az udvarhoz hivatván, az ő neve, melly latinul Justiniánra[2]) fordittaték, jelöli az egyetlen nagy császárt azon kicsinyek között, kik a byzanti trónon ültek.

Nagybátyja kegyét az által nyerte meg, hogy megszabaditá őt Vitaliántól, noha a szent ostyára igért ennek életbiztosságot; igy a nélkül, hogy valaha kardot forgatott volna, a kelet összes seregeinek élén találta magát. A nép azért szerette, mivel katholikusnak mutatta magát s consulsága ideje alatt nagy ünnepeken kétszáznyolczvanezer darab aranyat osztott ki. Magához kecsegteté a tanácsosokat is, kik a gyönge Anastasius alatt némi hatalomra vergődtek, s kik közt, valamelly pártmozgalmat támogatni vagy levérni képes katonatisztek is ültek. Ezek, aranyat szomjazva, arra kérték Justint, venné unokáját kormányzótársul maga mellé; s habár eleinte féltékenységből vonakodott is, egy sebe következtében kimerülvén, a tanácsosok és patriarcha jelenlétében Justiniánnak átadá végre a koronát (527. april 1.). A nép a pályakörben örömmel fogadta Justiniánt, ki nagybátyjának négy hónap mulva történt halálával, élte negyvenötödik évében, a kelet urává lőn.

---

[1]) A már idézetteken kivül **Procopius** leirván Justinián háboruit *(De bello persico* lib. II. *De bello vandalico* lib. II. *De bello gothicò*, lib. IV.) egész dicsbeszédet tart fölötte, mellyet mégis *Anecdotáiban* vagyis *Titkos történetében* erőszakos gunyiratttá változtat. Lásd továbbá:

Agathias, *De imperio et rebus gestis Justiniani.*

Menander, A követségek kivonataiban.

Chronicon paschale, seu fasti siculi.

Cedrenus, *Compendium historiarum.*

Paulus Silentiarius, *Descriptio sanctae Sophiae.*

Zonaras, *Annales.*

Historia miscella, XI. századi gyüjtelem.

D'Herbelot, a *Bibliothèque orientale*-ban arab s persa irókból nyujt adatokat.

J. P. De Ludvig, *Vita Justiniani Magni.* Hala, 1731. valóságos dicsbeszéd.

[2]) Ezen gyökszótól *upright*, igazságos. Igy atyja *istok*, törzs, *Sabatius*-nak, anyja pedig *Biglenicza, Vigilantidnak* neveztetett el.

Azonban neki magának is volt ura. A cyprusi Acacius, a zöldek medveőre meghalálozván, családját semmi nélkül hagyta. Mit tesz az özvegy? a játékok napján kiteszi a pályakörben három kis leányát, kik közöl a legidősbik a hetedik évet még meg nem haladta. A zöldek megtagadták e gyermekektől részvétöket, a kékek ellenben pártfogásukba vették őket. A szerencsétlen árvák tehát illy korán dobattak oda a nyilvánosságnak; és Theodora, ki a többit utóbb szépség- s fajtalanságban felülmulta, égig magasztaltatott, valahányszor a szinpadon némajátékával az örömet, a fájdalmat, a kéjittasságot utánozta, nyilván tárva fel azon kellemeket, mellyeket mindenki megvásárolhatott [1]). Daczára ez erővesztegetésnek Theodora egy fiunak lön anyjává, ki atyja által Arabiába vitetvén, onnan változott állapotu anyjához visszatért, de szerencsétlenségére, mert egyszer csak örökre eltünt.

Theodora álomban vagy tán nagyravágyása által intetve, hogy belőle császárnő is lehetne, ha nem is szüzies, de tartózkodóbb életet kezde folytatni s Justiniánt, akkor még patriciust, olly szerelemre gyulasztá, hogy ez meg nem nyugodott, mig nőül nem vette őt. A törvények által tiltva volt a tanácsosoknak olly asszonyt venni nőül, ki szolgai születésü vagy a szinpadon fordult meg; s a császárnő sem türte volna soha családja meggyaláztatását; de Justinián bevárva Lupicina halálát, anyja szivfájdalmával pedig mitsem gondolva, Justin nevében eltörlé a régi törvényt s ujat hozott, melly szerint nyitva állana a bünbánás utja azok számára, kik magukat a szinpadra adták.

Nőül vevé tehát Theodorát, s Justin halála után meg is koronáztatá, nem csak mint császárnőt, hanem mint független kormányzótársnőt is, kinek az ország nagyai hüséget esküvének. Legnagyobb ellenségének, ki talán az imént fölhozott vádakat is napfényre hozta, leghevesebb beszédje sem támadta meg többé a császárnővé lett Theodora becsületességét; ám ifjukori szokásai szépségének s kellemeinek legszorgalmasb ápolását most sem hagyaták föl vele, s ő udvarhölgyeks heréltektől körülvéve, a tengermelléki elragadó mezei lakokban mulatozott. Itt fogadta, fürdőből lakomához térve, a magasállásu személyeket, kik hozzá, férje urnőjéhez, pártfogásért folyamodtak. Emelte

[1]) A *Menagiándban* mind a görögben, mind a latinban egy czikk találtatik Procopiustól, melly minden többi kiadásban hiányzik, s mellyben Theodorának kimondhatlan s majdnem hihetlen fajtalanságai beszéltetnek el.

is, vagy sujtotta porba tetszése szerint, a kit akart; kincseket is gyüjtött azon elővigyázatból, ha netalán a szeszélyes szerencse megfordulna s őt ismét semmivé tenné; számos kémeket tartott, kiknek árulkodásaira különös börtönökre vetteté a szerencsétlen vádlottakat, honnan vagy soha, vagy csak megcsonkitva szabadulhatának.

Különben szigoruan ájtatosnak mutatá magát, Justiniánt kegyes alapitványokra ösztönzé, a többi közt egy ujnemü javitó-intézet alapitására ötszáz roszéletü nő számára. Ő volt inditóoka a császár által hozott törvényeknek, kit nem csak tanácsával segitett, hanem bátorságával is, különösen a zöldek és kékek pártviszályai alkalmával.

A zöldek és kékek.

E pályaköri pártok a családok közt ugy, mint az államban viszályokat idéztek elő, minők más időben a gvelfek és ghibellinek, a piros és fehér rózsa neve alatt léteztek. Maguk a nők, kik előtt különben a pályakör zárva volt, részt vettek e viszályokban, s nem is emeltetett senki hivatal- vagy méltóságra, hanemha valamellyik pártnak támogatása által. Mondják, mikép a zöldek Anastasius házát s eretnekségét támogatták, mig a kékek Justiniánnal s az igazhitüekkel tartottak. Theodora, visszaemlékezvén a kékek egykori kegyességére, mellyet iránta s kisded növérei iránt a pályakörben tanusitottak, ezeket mindennemü fondorlattal s egy boszuszomjas és győzelmében biztos nő makacsságával gyámolitá. Ezek ekkép támogatva, elbizakodtak, s barbárokként öltözve fényes nappal rejtett tőrökkel barangoltak, éjjel pedig számos csoportokba gyülekezve, a zöldek s békés polgárok ellen mindennemü kicsapongásra vetemedtek; Konstantinápolynak a béke ölében olly képe vala, mintha épen rohammal vétetett volna be. A császári részrehajló kegy a megfertőztetést, a szenthelyek megszentségtelenitését, az orgyilkosságokat büntetlenül hagyta, mi által a sértettek s a zöldek elkeseredve, kettőzteték ama borzalmakat majd a városban boszut állva, majd fegyveresen az erdőbe s országutakra vonulva, s rabolva. A tisztviselők, kik büntetni merték a vétkeseket, nehéz akadályokra találtak s gyakran önmagukat sulyos veszélynek tették ki.

Uralkodása ötödik évében (532), épen január idus-napjainak ünnepeltetésekor, Justinián maga is jelen volt a pályaköri játékokon; a szokott huszonöt versenyfutás közöl huszonkettő már be volt végezve, a nélkül, hogy csak egy helyeslő vagy roszaló hang hallatszott volna, midőn egyszerre zaj keletkezik s a zöldek felkiáltanak: Mi szerencsétlenek! ártatlanul el vagyunk nyomatva; a

mi nevünk és szinünk annyira üldöztetik, hogy versenyezni sem merünk. Tőlünk megtagadtatott az igazság. Ime, mi készek vagyunk meghalni o császár; de a te szolgálatod- és parancsodra.

Justinián megfeddé őket, de ezek még inkább felingerülve szidalmakkal illették őt; a kékek is haragra gyulnak s verekedésre kerül a dolog, melly csakhamar olly erőszakkal terjed el, hogy a börtönök kinyittatnak, a helytartó palotája felgyujtatik, s a barbárokból álló őrsereg, melly a dühöngés csillapitására összefutott egyháziakat figyelembe nem vette, visszaveretett. Már minden ponton dühöngés nyujtotta fegyverekkel folyt a harcz, már különböző épületekből emelkedtek a gyilkos lángok, midőn a nika — győzz! — kiáltás olly dulongásra adott jelt, melly Konstantinápolyt öt napig vérben füreszté.

A düh csillapultával mind a zöldek, mind a kékek egyhangulag panaszt emelnek Justinián kormánya ellen. Justinián kény telen volt Tribonián kincstárnokát és a helytartót, cappadociai Jánost elbocsátani; utóbb a veszély nőttével várába zárja magát, s már családjával s kincseivel a tengeren túlra menekülni készül, midőn Theodora visszatartja őt s bátorsággal, midőn mindenki félt: A fejedelmi lak, ugymond, dicső sir, mellyet nyomorult számkivetésnél vagy dicstelen halálnál többre kell becsülnünk!

Justinián ez intelemre határozottan helyt állt, s az elszunnyadt viszályt a két párt között ujra fölélesztè. A kékek, hogy bünbánást mutassanak, támogatták Belizár és Mundus hadvezérek törekvéseit. Hipatius, Anastasius unokája, kit a pártütők fejedelmi biborba öltöztettek, elfogaték s tizennyolcz magasállásu társával kivégezteték; lakaik lerontattak, javaik elkoboztattak, hulláik a tengerbe vettettek. Ezrenkint vesztek a polgárok e napok alatt; és még azután következett a törvényes alaku boszu. Elgondolhatni, mennyi kincs semmitetett meg ama zavarban, főleg a tüzvész által, azon város közepén, melly a világ egykori rablónőjének (Rómának) örököse vala. A szépmüvészeteknek is volt mit siratniok: mert elégett Zeuxippus nyilvános gymnasiuma, Septimius Severus museuma, mellyben a régi müvészek legjelesb müvei voltak felállitva [1]). A hippodrom, hol harminczezer

[1]) Delphobosnak embernagyságu s mellszobrai: Aeschines szónokolva, Aristoteles és Demosthenes gondolkodva; Palaephatos virágkoszoruk között jóslatokat mondva; Hesiod a musákkal beszélgetve; Chryses Apollónak esdekelve; Caesar Jupiter tulajdonaival; Alcibiades beszélve; Venus leleplezett kebellel; Phoebus hullámzó hajakkal; Sappho ülve, Eurypides a szomorjátékiró, Anaximenes bölcsész; Neptun és

ember öletett meg, egy ideig elhagyatva állt, hanem alig hogy helyreállittatott, a két párt viszályai ujra kiütöttek s csak is a birodalom hanyatlásával értek véget.

Midőn folytatólag Justiniánról beszélünk, elkülönitjük haditetteit kormányzásától.

Persia.

A nephtaliti hunnok, emez Oxuson túl lakó harczias csapatok ugyanazt tették a sassanidákkal, a persák shachjaival, mit a germánok a császárokkal : adót követeltek s a határokat bolygatták. Ez volt oka, hogy a persák, saját ügyeikről gondoskodva, a birodalmat majdnem egy századig békével hagyták.

IV. Varanes husz évig dicsőségesen kormányozta Persiát, visszaverte a törököket s ifj. Theodosiussal száz évi békét kötvén, a kormányt II. Yezdedshird fiára hagyta (440.). Ennek halála után (457.) két fia Ormuz és Firuz (Perosus) veszekedett a trón fölött; hanem ez utóbbi a hunnok segélyével győzött, megölte fivérét s szigorral erősité meg magát a kormányon. Utóbb mégis szerencsétlenül harczolt a hunnok ellen, kik ellenségeivé lettek.

Balask, Firuz fia, a tróntól és szemeitől megfosztatott, mivel a magusok vallása iránt kevés hajlamot mutatott. Fivére Kobad tétetett helyébe (491), ki ama vallás mellett annyira buzgólkodott, hogy az örményeket is arra akarta téritni. Ezek azonban fölkelvén, a megfékezésökre küldött katonaságot s a magusokat lekaszabolták. E vesztesség, és Kobad kegyetlensége [1]) s egy érdemteljes hadvezére iránti hálátlansága a népet annyira felizgatta, hogy ez őt börtönre vetve, Zamaspeket emelte helyébe. Azonban Kobad nejének, ki a börtönőrök egyikét szerelemre gyulasztá, sikerült férjét a hunnokhoz szöktetni. Ezek királya szivesen fogadván a szökőt, annyi erővel látta őt el, hogy Zamaspeket legyőzte s megvakitá, és visszafoglalván a trónt, a lázadókat megfenyité. Hogy a hunnok szivességét visszaszolgálja, Anastasius császártól egy kölcsönösszeget kért, melly miután megtagadtaték, Örményországba rontott, s elfoglalván Theodosiopolist és Martyropolist, Amidát vette ostrom alá. Ennek lakói, miután várörség sem volt benne, olly jól védték magukat, hogy Kobad nagy vitézsége s ügyes-

---

Amymone csoportozata; Simonides a lanttal; Calchas, midőn haboz, hogy az istenek akaratát nyilvánitsa-e; Pyrrhus, Achilles fia, midőn kezét a fegyverek után nyujtja.

[1]) Mondják, hogy egy határzata által megparancsolta, hogy országában egy nő se tagadhassa meg kegyeit senkitől, a ki azokat kéri. Higye, a ki akarja.

sége néhány hónapig [1]) sikertelen maradt. Végre mégis, a barátok, kik szinte fegyvert fogtak, egy tornyot roszul őrizvén, ez bevétetett s a város lakói kardra hányattak. Egy a polgárok közől a király elé lépett s előadá, milly illetlen egy hőshez, a legyőzőttek ellen dühöngni. *És hogy mertetek ti* — kiáltott fel a győző — *nekem olly soká ellenállni?* — *Mivel Isten ugy akarta*, — felelt az aggastyán — *hogy győzelmedet vitézségednek és ne gyávaságunknak köszönd.* Tetszett Kobadnak a felelet s a kevés fennmaradottakat megkimélte.

Ezek hirére Anastasius a vitéz Areobindus alatt egy sereget küldött el, hanem ez akadályoztatva a melléje adott alvezérek, az ügyetlen és irigy Hipatius és Patricius által, megveretett s a háboru változó események közt elhuzódott, mig egyrészről a góthok, másrészről a hunnok és kadukok visszahították csapataikat, mi öt évi fegyverszünetet hozott létre, melly szerint a császár Amidát visszanyerte, hanem tizenegyezer font arany fizetésére kötelezte magát.

Kobad ezután a barbárok ellen ment, s többi vállalatai közt India határain fekvő, kincsekkel megrakott Zudader várost is ostrom alá vette, de mellynek őrsége ördögökből állott légyen. Sem a mágusok, sem a zsidó s más felekezetü papok nem birták őket kiüzni, egy keresztény püspöknek mégis sikerült. Kobad ez által nagy tisztelője lön vallásunknak, annyira, hogy udvarába a főpapok bemehettek, sőt tanácsában is részt vettek, hol előbb csak zsidók és magusok ültek [2]).

Efféle, magukat azonmódon ismétlő csodák, az uralkodónők ármányai, a királyok leáztatása, a papok versengése, a történészek aljassága azon tárgyak, mikkel ama kor évkönyvei telvék.

A fegyverszünetet Anastasius arra használta, hogy határait meg-

---

[1]) A keleti történészek sokkal későbbiek, azonban régi tekintélyekre hivatkoznak. A fontosabbak:

Nicry ben Massoud, kiből némi kivonatok olvashatók a *Notices et extraits des mss. de la bibl. du roi.* II. köt. 315—385. l. — **Mirkond**, *Rouzat, el-safa*, azaz a tisztaság kertje; görögül és latinul adta ki Wilken, Berlinben 1832. és franciául 1793. **Sacy**: *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides, suivies de l'histoire de cette dynastie; traduit du persan de Mirkond.* — **Ommia Jahia**, *Lubb it Tavarich* v. i. az évkönyvek lényege, latinra ford. Gaulmin és Gallandtól. Ben van Büsching *Magazin für Gesch. und Geogr.*-jában, a XVII. kötetben. — Továbbá **Assemani** keleti könyvtárában, a III. kötetben áll: *Chronologia regum persarum ex chron. Syriae.*

G. F. Richter, *Hist. kritischer Versuch über die Arsaciden und Sassaniden Dynastie.* Lipcse, 1804.

[2]) **Cedrenus**, *Hist. comp.*

erösité, különösen Dara várát, melly Carduson feküdt, Nisibistől tizenöt, Carraetől három mérföldre. Kettös fal kerité e várat, mellyek közt a marhagulyák is biztositva voltak. A belső hatvan lábnyira emelkedett, tornyai pedig százra, sürü lölyukakkal. A fal hosszában két fedett folyosó védte a küzdőket, mellyek fölé a tornyok tetejére sima harczgát volt alkalmazva. A külső fal, nem olly magas, de annál erösebb, szinte négyszögü erös tornyokkal öriztetett, s ott, hol az aláásás ellen maga a föld nem nyujtott biztosságot, egy félhold alaku körfal nyult ki. Hármas árokba eresztetett viz s mindennemü erőmüvek voltak készen a megszállottak védelmére, az ostromlóknak ártalmára. Ez volt módja akkoriban a váreröditésnek.

Colchis régi tartománya, melly már a görög hagyományok szerint az argonauták járatáról nevezetes, mindig nyugtalan vala, még az ujabb időkben is folytonos lázadásai nem hagyták az ozman birodalmat nyugodni, mig végre napjainkban Oroszország el nem nyelte. Akkoriban a l a z i néptörzs volt benne az uralkodó, eleinte a Fekete- és Kaspi-tenger között, utóbb az egész tartományban elterjedve; emlékezethaladó idő óta saját szokások szerint s nemzeti királyok által kormányoztaték, kik mégis a persa királyoktól függtek. Kobad e népet a halottak körüli persa szokások elfogadására akarta birni, kik a halottat egy körben ormadarak s ragadozó állatoknak vetették oda; de a nép erre fájdalmas és hangos panaszt hallata, s miután meg nem hallgattaték, fellázadt és a rómaiakhoz fordult, akkép, hogy Zat nevü királya Konstantinápolyba jövén megkeresztelkedett (522). Kobad ezt rosz néven vette, de Justin császár a vendégszeretet s vallás okaival állt elő, mire Kobad nem csak igazat adott neki, hanem ünnepélyes követséggel állandó frigyet is ajánla, ha Chosroët, másodszülöttét fiául fogadná. Ez által tudniillik biztositni akarta a rómaiak kegyét kedvencz fia számára, kinek a persa trónt szánta; azonban Justint egy bölcs tanácsadója figyelmezteté, hogy hátha majd Chosroë a birodalom örökőseként fogna fellépni; miért is az ajánlat visszautasíttaték.

Felingerülve a kettős megsértésre Kobad, berontott Iberiába, hogy megtámadja a birodalmat, Justin azonban ama tartomány királyának Sitta és Belizár alatt seregeket külde. Ez utóbbi, ki alkalmasint Thraciában született [1]) és még semmi más érdem által nem ajánltatott, mint hogy Justiniánnak czimborája volt, akkor még fiatal vala; Narses-sel szembeszállván Arméniába visszaüzetett, de Narses nem sokára

[1]) **Procopius**, *De bello vandalico*. I, 11.

a császári zászlók alá térvén, Dara katonai parancsnokává lön. Mindketten elhatározó befolyást gyakoroltak a következett háborukban. Justinián megparancsolá Narsesnek egy uj erősséget épiteni; azonban a persák arról panaszkodtak, hogy annyi erősség épitése sérti a békét, de meg nem hallgattatván, megtámadták a császár seregeit s megvervén azokat, lerontották az uj falakat. Ekkép ütött ki a háboru s Belizár jelentékeny hadierövel legyözi a persákat Daránál, s üldözőbe vévén őket, elfoglalja Persa-Örményországot (528).

A persák ekkor müködéseiket a saracenokéivel egyesiték, kiknek királyuk Al-Mondar, ismervén a területet, tanácslá, hogy a birodalom földére ne Mesopotamián s Osroënén át menjenek, hanem hogy Syriát s Antiochiát támadják meg, mellyek a gazdag zsákmányon kivül a további hadjáratokban is támaszpontul szolgálnának. Belizár rögtön Antiochia fedezésére sietett, hanem serege, szerfölött bizván saját bátorságában s a csodákban, megütközni kivánt: Belizár Callinicumnál vesztett s csak hadvezéri ügyessége tette lehetővé a visszavonulást (530.). A császár ekkor őt visszahitta, vagy hogy megbüntesse veszteségeért, vagy hogy a vandal háboru iránt tanácskozzék vele; a helyébe küldött Sitta meg nem gátolhatá az ellent, hogy Armeniába ne rontson s Martyropolist meg ne szállja.

Nagy-Chosroë. 531.

Ezalatt meghalt Kobad a ctesiphoni fejedelmi lakban, s akarata szerint a királyi fej-ék Chosroëra szállott, kinek neve a rómaiaknál sok ideig rémületes maradt. Atyja nem csalódott, midőn őt tervei valósitására képesnek hitte. Roppant elme-, fáradhatlan test- és lélekkel megáldva, a keleti hagyományokban most is kedves emlékben él Nushirvan, vagyis „igazságos" név alatt.

Az „igazságos" czim azonban csak módjával értendő; mert, miként a többi, mind hajdani, mind mostani keleti fejedelmeknek, ő neki is erkölcsi mérve saját akarata volt; soha sem szüntetett meg háborut azért, mivel igazságtalan, vagy a vér és könyek miatt, mellyekbe kerül; a pártütéstőli félelmétől fivérei meggyilkolásával szabaditá meg magát; a vitéz Merbudot, kinek annyi győzelmet köszönt, csak azért öleté meg, mivel egy másik ifjut meggyilkolni vonakodott. Visszaállitá a tüzimádást, üldözve a másvallásuakat, ámbár utóbb maga is vizsgálódott a különféle felekezetek nézetei fölött. Atyja alatt Magdak a javak és asszonyok közösségét hirdette s annyi követőre talált, hogy Kobad már saját nejét s nővérét az uj apostolnak majdnem átengedte; hanem Chosroë ellenszegült s utóbb a trónra jutván, véget vete ama döreségnek s a társadalom alapjait ujra megszilárditá.

Bent a pénzügyet jó karba hozta, uj kulcs szerint vetvén ki az adót, előmozditá a tudományt és müvészeteket, főleg pedig a földmüvelést és kereskedelmet; gondoskodott, hogy a hivatalok érdem szerint osztassanak s Argusként őrködvén, szigoruan büntette, a ki első Artaxerxes törvényeit megszegni vagy mellőzni merte. Birodalmát, melly Jaxartest, Indust, Egyptom határát érinté és Syriában a tengerig nyult, négy vezir kormányzatára bizta: az elsőre a Tatárország- s Indiával határos tartományokat; a másodikra Parthiát s Örményországot és a Kaspi-tenger mellékét; a harmadikra a tulajdonképi Persiát s e közt és a Persa-öböl közti területet; a negyedikre Mesopotámiát, Chaldaeát s az araboktól és görög császároktól elvett tartományokat. Királyi vérből volt a kormányzó, kinek itéletétől, a halálos büntetés eseteit kivéve, a felebbezés meg nem engedtetett. Magog védfalát Derbendtől egész az átirányos hegyig nyujtotta, hogy Persiát az északi nemzetek előtt elzárja; megszépitette Modaint s különösen a fejedelmi lakot, mire egy persa költő éneklé: A te müveid, o Chosroë daczolnak, mint magad, az idő viszontagságaival, s részesülnek a halhatlanságban, mellyet te magadnak szereztél.

Koronájára ráirátá: A leghosszabb élet s a legdicsőbb országlás álomként tünnek el s nyomunkba utódaink lépnek. Én is apámtól kaptam e fejdiszt, melly nem sokára másokat ékitend. Minden városban közköltségen tartatá s tanittatá az árva és szegény gyermekeket; a lánykákat gazdagokhoz adta férjhez, a fiukat pedig azon mesterségre, mellyre hajlamuk volt. Gondisaporban költészet, bölcsészet és szónoklat akademiáját állitá fel; nemzete évkönyveit irásba foglaltatá; Görögország és India jelesb iróit lefordittatá. Ez utóbbi országba Perosus orvost csak azért küldé el, hogy elhozza Bilpay meséit s a shachjátékot ott is elterjeszsze; a külföldi tudósokat kegyesen fogadta; hét görög bölcsész látogatta öt meg s adózott neki azon csodálattal, melly a királyoknak könnyen jut osztályrészül.

Tudós gyüléseket tartott, mellyek egyikében midőn arról vizsgálódnának, mellyik volna a legroszabb helyzet, egy görög bölcsész mondá: Aggkor szegénységgel; egy indus: Lelki levertség, heves fájdalmaktól kisérve. De Buzurg-Nuhir, a király első ministere, igy végezé: A legszerencsétlenebb ember az, a ki eléri élte végét, a nélkül, hogy az erényt gyakorolta volna.

Uralmát a Gangesig s Arábia nagy részére is kiterjeszté, a törö-

köket, kik birodalmától északra laktak, hatalma alá hajtá, s hölgyei közé a nagy khán leányát is befogadta; mindenünnen adót hoztak neki, még az indiai rajáh is tiz mázsa aloë-fát küldöttek, egy hét könyöknyi magas szép leánynyal s egy a selyemnél is lágyabb szőnyeggel, melly, mint mondják, iszonyu kigyók bőréből készült [1]).

Méltán állitható, hogy a persáknál a régi vitézség és hadtudomány ujra felvirágzott, s bármennyire ügyekeznek a byzanti történetirók győzelmeiket a sokaságnak tulajdonitni, végre mégis azt látjuk, hogy ők a császárokra adót rónak. Ezek meg, ha gyöngék s más ellenség által elfoglalva voltak, megfizeték azt rendesen; a harcziasak ellenben fölfüggeszték a fizetést s igy a háboru ujra ütött ki. Épen ugy ha Cyrus trónján nagyravágyó s kincsszomjas shach ült, nehezen állotta meg, hogy meg ne támadja azon birodalmat, melly olly távol nem tudott hosszabb ideig sereget fenntartani. Ezért váltogatta egymást háboru és békeszerződés megállapodás nélkül.

Uralkodása kezdetén békére lévén szüksége, hogy trónját megszilárdithassa, Chosroë elfogadta az ajánlatokat, miket neki Justinián méltóságán aluli hizelgés közt tett; mire Martyropolis ostroma megszüntetvén, előbb fegyverszünet, majd meg örökös béke köttetett, azon föltét alatt, hogy a császár a királyok királyának tizenegyezer font aranyat fizessen és a háboru alatt elfoglalt városokat mind a két fél tartsa meg.

A vandalok Afrikában.

Justinián e békét azért ohajtá, hogy az afrikai vandalok elleni háborut elkezdhesse, mellyre miután az aethiopok, a himjaridi arabok s a kaspi hunnok segélyét hiába szorgalmazá, Belizárt alig tizenötezer emberrel küldé el. Azt már láttuk [2]), minő bátorsággal vonultak a vandalok a legészakibb tájakról egész Európán át s innen a Középtengeren keresztül Afrikába, honnét Genserich a rómaiakat kizavarván Mauritániát s Byzacena-t maga számára tartá fenn, Zeugitániát pedig egészen adómentesen társai közt fölosztá. A vandalok itt vasvesszővel uralkodtak, a földmüvelőket mind rabszolgákká tették, a városi lakóknak meghagyták javaikat, ugy hogy az iparüzletet és kereskedést folytathatták, de tömérdek adó fizetése mellett. Még sulyositá a csapásokat a vallási szakadás. Az arianus Genserich a katholika vallást tüzzel-vassal akarta kiirtani, ugyanazon törvényeket alkal-

[1]) **Foumont**, *Histoire d'une révolution arrivée en Perse dans le sexième siècle*; a ‚*Mem. de l'acad. d'inscript.*' VII. k.

[2]) VII. könyv. XIV. fej.

mazva rája, mellyeket más uralkodók az eretnekek ellen hoztak; dühöngését csak is Zeno közbevetése szüntette meg. A mórok, minden, Afrikában letelepedőnek kérlelhetlen ellenségei többször támadták öt meg, azonban megveretvén tőle, évi adózásra kényszerittettek. Genserich ekkép ama legnagyobb birodalmak egyikét alapitá, mellyek Róma hatalmának szétdarabolásából keletkeztek. Négyszáznegyvenhat püspökséget s csupán a győző fajból kiállitott nyolczvanezer fegyverest számlált; azonkivül a tengert is Genserich hajói tarták elfoglalva.

Azonban Genserich-chel az ország jólléte is elenyészett (477). Az uj nemzetek, mellyek a Földközi-tenger partjain letelepedtek, a vandalok rabló hajócsapatait vitézül verték vissza; ezek tehát gazdag zsákmány helyett erős ellenállásra találtak; azonkivül elszigetelve a többi barbároktól, a forró égalj s a béke behatásai alatt annyira elpuhultak, hogy már egy nemzetnek sem engednének a válogatott ételekben, selyem ruhákban, kéjkertekben, zenében, tánczban s asszonyos élvvágyban.

Hunnerich és utódai.

A nemtelen Hunnerich, ki atyjának csak vétkeit öröklé, kimélte elcinte a katholikusokat, Konstantinápolylyal barátságban állt s Odoakernek évi dij mellett Siciliát átengedte. De ime az elfoglalt Numidiának mór törzsei pusztitani kezdik tartományait, a nélkül, hogy öket fékezhette volna. Ekkor leálarczozza kegyetlenségét, kizárja a katholikusokat minden állásból, a püspökök és papok közől háromezeret azon szin alatt, hogy a népet megtéritni akarták, Corsicába zárat s hajói épitésére fát vágat velök; tetszett végre szeszélyének a katholikus és árianus püspököket egybehíni s olly rendeletet kiadni, hogy a homousianusok (katholikusok) egyházai és javai az isteni természet igaz imádóinak, mikép ő az arianusokat nevezte, adassanak által. A katkolikusok tehát elüzettek s a ki közölök a szentségekben mert részesülni, tiz arany pénzt kelle fizetnie; a főbbranguak ötszázat, más tekintélyesebbek négyszázat, a tanácsosok és egyháziak háromszázat fizettek. Kinzás közt hurczoltattak a püspökök egyik börtönből a másikba, még a sivatagba is, nem lévén egyéb vigasztalásuk, mint a nép szánalma. A szent szüzek szemérmetlenül vizsgáltattak s keserves kinokkal faggattattak, hogy vallják be, miként a püspökök által megfertőztettek. A kinzatás közt nem hiányoztak a csodák, különösen hogy némellyek nyelvök kiszaggatása után is folyvást beszéltek [1]).

---

[1]) Az egyházi irókon és Procopiuson kivül *(De bello Vand.* I, 8.) ki sem nem barát, sem nem könnyenhivő, bizonyitja ezt Marcellin gróf, aztán Justinián I. könyv.

Genserich intézménye szerint a trón mindig a család legidősbjére vala szállandó; hibás intézkedés, mert minden fejdelem, ki a trónt saját fiainak akarta biztositni, ösztönöztetve volt az idősb rokonokat megöletni. Igy ölette meg Hunnerich fivérét Theodorikot fiával együtt, ugy szinte fivére Genton első szülöttét; a trónt még sem biztositható fiának Hilderichnek; mert midőn életuntságban, mint Sulla, meghalt, unokája Gundamund lőn az utódja (484.).

E király ugy látszik enyhitett az üldözéseken, de a móroknak csak gyöngén állhatott ellent. Thrasamund, fivére s utódja (496), a vandal királyok legmüveltebbje s legnagyobbja, barátja és sógora volt Theodoriknak, Olaszország királyának, ki neki Sicilia egy részét átengedte. Aranynyal s méltóságokkal igyekezett a katholikusokat elcsábitani, de midőn rá nem birhatá őket a hithagyásra, számüzte püspökeiket Sardiniába, s javaikat elfoglalta. Még halálakor is megesküdtette utódját, hogy nem hagyandja békével az anastasianusokat.

Utódja Hilderich, Hunnerich fia volt, ki atyja halála után anyjával együtt Konstantinápolyba menekedett, hol harminczkilencz évig maradott. Hilderich (523), apai ágon a rettenetes Genserichnek, anyai ágon Valentinián császárnak unokája, Justiniánnak barátja, bölcsnek és türelmesnek mutatta magát; erősebben hivén magát kötelezve az igazság és emberiség, mint az elődének adott eskü által, pártolta a katholikusokat, kétszáz püspököt székeikbe visszahelyezett, s mindenben kegyességet s mérsékletet tanusitott. Ezt az arianusok nem türhetvén, elhiresztelék, hogy ő apáinak korcsutódja s hogy nemzete romlására egyetért a konstantinápolyi udvarral. Az első összeesküvés, mellyet Amalafrida, Thrasamund özvegye vezetett, ennek halálával büntették; hanem utóbb elvesztvén egy csatát a mórok ellen, trónjáról börtönbe vettetett, helyébe pedig a vitézebb- s erélyesebbnek tartott Gelimer tétetett (530.).

Vandal háboru.

A bebörtönözött iránti szánalom, személyes barátság, azonos vallási nézetek s azon felsőség, mellyet magának mint császár az egy-

---

Cod. de off. pp. afr.; és a plátói bölcsész Gaza Aeneas: „Én magam láttam őket s hallottam beszélni, csodálkozva, mikép mondhatják ki a szókat olly tisztán; én füleimnek nem hivén, szemeimmel akartam meggyőződni, s kinyitván szájukat, nyelvöket tövig kiszakitva találtam s elámultam rajta, nem hogy beszélnek, hanem hogy életben vannak." Mennyit nyomnak e bizonyitványok? — Zachariás pápának van egy munkácskája: *A keresztény vallás bebizongitva egyetlen tény által, vagyis Értekezés, mellyben kimutattatik, hogy azon katholikusok, kiknek nyelvöket Hunnerich kivágatta, csodálatos módon éllök fogytáig beszéltek.*

kor Rómától függött országokra nézve tulajdonitott, Justiniánt Hilderich ügyének felkarolására inditák, miért is Gelimert kétszeri követséggel igyekezett rábirni, hogy a szerencsétlennel, annak magas származása, méltósága s korához képest bánjék. Mitsem eszközölhetvén, háborut határozott, mellynek vezetését Belizárra bizta, ki a császár kegyét a konstantinápolyi lázadás elnyomásánál kifejtett tevékenysége és saját nejének Antoninának fondorlatai által ujra megnyerte. Antonina, egy szinpadi kéjhölgy- s egy szekérvezetőnek gyermeke, Theodorának barátnéja, bün- s vetélytársnője vala, s habár korlátlanul uralkodott gyönge férjén s gyalázatára vált magaviseletével, annak javára tudta mégis forditani azon kegyet, mellyben a császárnőnél állott; ő követte férjét vállalataiban.

Belizár, mint a középkori kalandorfőnökök, saját költségén tartott egy lándzsás lovas-csapatot, melly neki esküvel fogadott engedelmességet, s hosszu gyakorlat által csatákban megedzett férfiakból állott. A többi sereg herulok-, hunnok-, thrákok- s isaurokból ötezer lovast és kétszer annyi gyalogost számlált. Igy indultak meg eme második pun háborura ötven hajón huszezer tengerészszel, kik Egyptomban, Isauriában s Ciliciában szedettek. A hajóhad Konstantinápolyból indult el, megáldatva a patriarchától s megszentelve az által, hogy a főhajóra bizonyos Theodosius, a keresztséget csak imént fölvett harczos szállott, kit Antonina több mint keresztanyai indulattal fogadott pártfogása alá. Mondják, hogy Belizár ekkor találta fel a tengeri hadijeleket, mi által a hajóhad el nem tévedhetett, mint ez előbb történni szokott volt. Három havi hajózás után Afrika partjaihoz értek. Ha Gelimer, a sokkal erősebb hajóhadával támadja meg Belizárt, könnyen megsemmisiti ama nehéz s hadimozdulatokra alkalmatlan szállitó-hajókat, valamint a sebes kis naszádokat is, mellyek a rohamot ki nem állhatták volna: ő azonban a veszélyt nem gyanitva, hajóhadát Sardinia meghóditására küldé, midőn épen saját tüzhelyét kell vala védnie; s igy Belizár egész biztosan partra szállván, tábort üthetett. Nagy gondja volt, hogy a fegyelmet, habár a szigor példáival is fenntartsa; mi által azt nyerte, hogy az afrikaiak öt szabaditóul tekinték, a birtokosok megnyiták magtáraikat a vevők számára, a tisztviselők megmaradtak állomásaikon, igazgatva Justinián nevében, a papság is az igazhitü császár mellett szónokolt.

Számos város egymásután feltárta előtte kapuit s Belizár már Grassa ellen nyomult, melly, Carthagótól ötven mérföldnyire (=12½ földir. mfd), a vandal királyok fővárosa vala. Gelimer ohajtotta volna addig huzni a hadjáratot, mig Zano fivére Sardiniából visszatér; ám a

vandalok első odajöttökkor az erősségekből egy falat, egy követ sem hagytak meg; és bár az ötvenezerből, a hányan a partraszálláskor voltak, annyira növekedtek, hogy ötszázezer fegyverest állithatának ki, ezek közől sokan Hilderich pártján voltak; midőn pedig Gelimer Hilderichet megölette, a nép annyira felingerült, hogy Belizárt Carthagóban nem csak ellenállás nélkül, hanem örömmel fogadta[1]). Gelimer összeszedve párthiveit s fivérét visszahiva, a végső kisérletre szánta el magát és a rómaiakat talán huszszor annyi erővel Carthago közelében megtámadta. A csata elhatárzá a vandal uralomnak bukását. Gelimer visszavonult; emberei menekedtek a mint tudtak, s a rómaiak az elfoglalt táborban mind kéj- mind kincsszomjukat, mind kegyetlenségöket kielégithették.

Belizár azon volt, hogy megfékezze katonáit s a legyözötteket a haszontalan dühöngéstől megkimélje; az egyházakba futamodott vandalokat pártfogás alá vette s elosztá öket ugy, hogy sem nem árthattak, sem veszélytől nem félhettek. Három hónap alatt Afrika meg volt hóditva s Belizár Carthagóban telelve, fogadta a vandalok maradványainak s az ezek alatt állt akár afrikai, akár szigetbeli tartományoknak hódolatát. Maguk a mór fejedelmek is hódoltak neki s császári fölruházvány (investitura) jeléül kormánypálczát, egy, ezüst lemezekkel ékitett tógát, fehér köpenyt, egy rövid alöltönyt s néhány aranyhimzetü szalagot kértek töle.

Justinián megörökitvén e győzelmeket a Pandectákhoz irt bevezetésben, parancsot ada ki, hogy a kath. egyház hatósága visszaállittassék; számüzte az arianusokat és donatistákat, és zsinatot tartatott, mellyen kétszáztizenkét püspök volt jelen. Tripolis, Leptis, Cirta (Constantine), Caesarea (Algir) s Sardinia egy-egy kormányzó herczeget kaptak elegendő helyőrséggel a védelemre; Afrika egy őrparancsnokot (praefectus praetorii) nyert, kitől hét tartomány függött; a római jog gyakorlata visszahozatott, s az illető családoknak visszakövetelési jog adatott a vandalok által elvett jószágokra nézve, de csak harmadizig.

Gelimer kevés, szerencsétlenségben is állhatatos hiveivel, Numidia hegyeibe vevén magát, Fara, a herulok parancsnoka által körülvétetett s már az utolsó inséggel küzködött. Midőn Fara azt irta

[1]) Még az értelmesb történészek sem tartózkodnak képtelen babonás állitásoktól. Illyen az, hogy egy Jakab nevü barát a barbárokat, kik nyilazni akartak, mozdulatlanokká tette; és hogy egy jövendölés szerint G-nek B-t, aztán B-nek G-t kelle elüznie. A czélzat Bonifáczra vonatkoznék, kit Genserich, és Gelimérre, kit Belizár buktatott meg.

neki, hogy szánja őt s hogy bizzék meg benne; Gelimer viszont arra kérte, küldene neki egy hárfát, egy szivacsot és egy kenyeret: az utóbbit, mondá, hogy ehségét lecsillapitsa, a másikat, hogy fájult szemeit megnedvesitse, a hárfát pedig, hogy megváltozott szerencséjét megsirathassa. Fara meghallgatta őt, de az örködéssel azért mitsem tágitott, mig végre Gelimer kegyelemre feladta magát. Midőn Carthagóban a nagylelkü Belizár elé vezették, hahotára fakadt, vagy mivel a balsors eszétől fosztá meg, vagy mivel a világi nagyság hiu voltára gondolt.

S csakugyan az afrikai győző nagysága sem lehete tartós. Az irigység minden tettét, minden szavát felfogta, melylyel Justiniánt féltékenynyé tegye, mintha e hadvezér, szokatlan vitézségével a vandalok trónja után ásitoznék. S ha akarta volna, ki akadályozta volna? De e vitéz hadvezér semmivel sem volt több, mint nemeslelkü szolga s esze ágában sem volt soha, hogy kardjával a byzanti kényur ő szent felségét remegésbe ejtse. Értesülvén a császár gyanujáról, hajóra szállt és visszatért; megjelenése Justinián minden aggodalmát eloszlatta, ugy hogy megengedte neki a diadalmenetet, melly tiszteletben Tiberius óta egy hadvezér sem részesült.

Belizár diadalmenete.

Az ünnepélyes meneten, melly Belizár diszlakától a hippodromig helyenkint diadalivek alatt vezették, Konstantinápoly hordoztatni látta a kincseket, mellyektől Genserich a világot megrabolta; fegyvereket, kocsikat, arany trónokat s királyi asztalok edényszereit. Egy héber ezek közt látván a jerusalemi templom edényeit, felkiálta, hogy szentségtörés s baljóslat volna ez edényeket egy konstantinápolyi palotában vagy bárhol másutt tartani, mint a hová azokat Salomon helyezte; hogy e vétek miatt foglalta el Genserich a római birodalom fővárosát, s hogy ezért buktak meg maguk a vandalok is. Hallván ezt Justinián, visszaküldé az edényeket Jerusalembe olly hosszas és szerencsehányta vándorlásuk után. Belizár el nem fogadván a négy fogattali megtiszteltetést, vitézei élén gyalog jelent meg, s általános öröm közt ment a hippodrom felé, hol Theodóra s Justinián trónja elé borult, ki ez által, mint fejedelem, olly dicsőségben részesült, mellyet nem szerzett. Gelimer a boszu vagy fájdalom legkisebb jelét sem adva, követte a menetet, időnkint ismételve Salomon eme szavait: Hiuságok hiuság, és minden csak hiuság!

Más erények hanyatlásánál jól esik látni, mint emelkedett a közszellem emberiesbbé. Róma hajdan népének ama látványt nyujtotta volna, hogy Genserich utódja megfojtassék, övéi pedig vadállatokkal

vivjanak : most patriciussá neveztetett a legyőzött, s Galatiában nagy terület jelöltetett ki számára, hol családja- s barátaival békével élhessen ; Hilderich leányait pedig Theodora s Justinián kegyökbe vették s növeltették ; a legvitézebb vandalok öt lovas csapatba osztva, még a következő harczokban fenntarták nemzeti vitézségöket ; a többiek az afrikai népségekkel vegyültek össze : és ezen nemzet, melly az előbbi században olly rettentő vala, eltünt a történet teréről.

Belizárt gyors visszahivatása meggátolta az uj afrikai tartomány megszilárditásában. A libyai mórok, mindjárt a vandalok legyőzetése után, előtörtek pusztáikról, hogy Numidiában és a partokon telepedjenek le. Belizár féken tartá őket s főnökeiktől saját fiaikat adatta magának tuszokul : azonban alig hogy tengerre szállt, legott láthatta a lángokat, mikbe azok az uj tartományt boriták. Salomon herélt, kire Belizár a parancsnokságot bizta, legyőzte öket, üldözte még a legrejtettebb menhelyeikben is, és sok évig tudta féken tartani. Azonban eme hordák, mellyek akkor, miként ma, legfélelmesb ostorai voltak minden, Afrikába átültetendő müveltségnek, majdnem minden telepet, minden állandó lakot lerontottak ; annyira, hogy Justinián uralkodásának végével, Afrikának nevezett partvidék alig egy harmadát tette annak, a mi előbb e név alatt Olaszországhoz tartozott.

Különös csapás volt akkorban a donatisták folytonos lázadása s az állam-kincstár zsarolásai ; Justinián, ki Afrikát és Italiát nem azok javáért, hanem saját nagyravágyása s kincsszomja kielégitéseért szabaditá meg, alig hogy visszafoglalt Belizár egy tartományt, azt rögtön rómaiasan szopta ki adóival s az által, hogy az egykori államjavakat visszavette, mellyekhez pedig az afrikai tartomány legnagyobb s legtermékenyebb része tartozott. Innét az elégületlenség, aztán lázadások, fenyités és gyilkoltatás, mig végre kiirtatott a müveltség azon országokban, hol már két izben fölvirágzott.

A Földközi-tenger szigeteit is meghóditá Belizár ; azonban Sicilia birtoka a góthokkali háborura adott alkalmat (534—554), melly Belizárnak uj babérokat s uj hálátlanságot hozott.

II. Persa háboru.

Meghóditván Justinián Siciliát, Afrikát és Italiát, gyanut gerjeszte Chosroë Nushirvánban. Vitiges, a góthok királya s az örmény fejedelmek megüzenék neki, hogy Justinián a világuralomra törekszik ; hogy, ha majd egyik nemzetet a másik után leigáz, a persákra nézve is félelmessé lesz ; Chosroënak tehát meg kellene őt előznie, mig a tengeren tul van elfoglalva s mig Belizár, az ő jobb keze, kegyén kivül áll. Erre Chosroë semmibe sem véve az örökös békét, hadra készül

azon szin alatt, hogy megfenyitse a sassanidi arabokat, kik az irai sheiket Al-Mondart, Persia hübérnökét megtámadták. Beüt Syriába, elfoglalja s kiraboltatja Bereát, Hierapolist és Durát. Látván, miként egy asszonyság az utczán szemtelenül megtámadtaték, könyüket hullatott, átkozta e méltatlanság szerzöit, de meg nem gátolá öket. Tizenkétezer foglyot adott ki a sergiopolisi püspöknek kétszáz font arany igérete mellett; de midőn ez ama mennyiséget össze nem hozhatá, Chosroë, az igazságos Chosroë! az erényes szegénységet kegyetlenül bünteté.

Rettegés előzte meg, pusztitás követte, midőn Antiochia ellen indult. E város több bátorsággal védé magát, mintsem elpuhult lakóitól várható volt, mégis bevétetett s rablásnak engedtetett át. A főtemplom drága edényeit Chosroë magának tartá meg, a szobrokat, képeket s becsesb ritkaságokat Persiába küldé, aztán felgyujtatta a várost, szinleg sajnálkozva makacsságán s balsorsán. Igy veszett el Syriának szemefénye, a kelet gyöngye; fiainak néhánya marada meg életben, s a szolgaságban siraták meg elhamvadását. Chosroë Orontes mentében a Földközi-tengerig tizennyolcz mérföldet (=4½ földir. mfd.) tovább haladva, megfürdött benne s áldozatot mutatott be a Napnak, aztán visszatérvén, Ctesiphon mellett egy várost alapitott, mellyet foglyaival népesite meg.

Ekként meggazdagodva s boszut állva, Justinián előtt mentő okokat hoza föl, mellyeknek érvényt csak a győzelem kölcsönzött, s békét ajánlott, ugy, hogy a rómaiak fizessenek neki mindjárt ötezer font aranyat, aztán évenként ötszázat, ő pedig Darára nézve minden igényéről lemond s örködni fog, hogy a kaspi kapukon semmiféle barbár erő ne nyomulhasson elő a birodalom ellen. Álbölcs tanácsosai azt sugalták Justiniánnak, miszerint elegendő a birodalom becsületének megmentésére, ha kimondatik, hogy az nem fog tekintetni adófizetőnek; a császár azonban belátta, hogy a körülmények mást igényelnek. Azért is elhatárzá a háborut, visszahitta Belizárt Olaszországból, ki gyors előkészületek után egy roszul fizetett s fegyelmetlen sereggel, mellyben kétes hüségü arabok is voltak, az ellenség földére berontott; Assyriát elpusztitá; de a forró nyártól s a járványoktól meglepetve a császár tartományaiba visszavonulni kényszerült.

Chosroë nagyon vágyott Colchisra, mivelhogy az Aranyos-Phasis torkolatánál egy hajóhadat tartva, a Fekete-tenger, annak partjai s Bythinia fölött uralkodhatnék s Konstantinápolyt közelről háborithatná. Colchisban akkor, mint már érintők, a laziak törzse uralkodott, s nemzeti királyai a római császár védelme alatt álltak és hatalmuk

jelvényeit tőle vették. Midőn azonban Tribus János, a római őrség parancsnoka Iberia határán uj erősséget emelt, a gyanakodó laziak a persa királyhoz fordultak, ki elüzvén a császáriakat, saját őrhadait küldötte oda.

Értesülvén Belizár beütéséről, rögtön ott termett Chosroë, de miután az ellenfél már akkor visszavonult, annak földére veti magát s Palaestinába nyomul. Belizár azonban akkép vezérkedett, hogy Chosroët mozdulataival visszavonulásra kényszerité (543), melly vérnélküli győzelme dicsőbb volt afrikai diadalainál. Ám a konstantinápolyi henye rágalmazók bünül rótták fel neki, hogy az ellenséget a hálóból kiszalasztá, és a fővezérség másra bizatott. Chosroë ellenben, alig hogy Belizár elment, megujitá támadását, s négyezer embere előtt futni látta az ellenségnek harminczezerét, mellyet tizenöt tábornok roszul vezérlett. Berontott aztán Mesopotamiába s megszállván Edessát, Justiniánt a békének kétezer font aranynyali megvételére és a hires Tribunus orvos odaengedésére kényszerité (545.).

III. Persa háboru. (548—562.)

Chosroë látván, hogy a laziak a főhatalom változása s a mágusoknak a tüzimádás behozatala körüli buzgalma miatt a persa zászló elhagyására hajlandók, elhatárzá Gubases királyukat meggyilkoltatni, a lakókat Persiába szállitani, s persa gyarmatok által magának a Fekete-tengerhez vezető kényelmes utat biztositani. Fölfedezvén e tervet Gubases, segélyül hija Justiniánt, ki önérdekből feledvén az előbbi elpártolást, nyolczezer embert küld neki (548.). A laziak ezekhez csatlakozva, megszállják a fontos helyzetü Petrát, beveszik s földig lerontják. Justinián a helyett, hogy szerencséjét tovább használta volna, erejét makacsul Italia visszaszerzésére fordità, Chosroëtól pedig öt évi fegyverszünetet vásárlott. Hogy azonban annak diját megfizesse, alattvalóira olly adót rótt, hogy ezek készebbek voltak a persáknak engedni mint ellenszegülni. És alig hogy letelt a fegyverszünet ideje, a persák Colchist megtámadták, s a császáriakat futásra kényszeriték, kik boszuságukban Gubasest elég aljasan megölék. Végre Chosroë is egy sulyos veszteség után békét kért; évenkinti háromezer aranypénzért adá át Colchist, s a kereszténységnek Persiában szabad vallásgyakorlatot engede.

A nyugati góthok elleni háboru.

Azalatt Justinián, lerontván a keleti góthok országát, Italiának s a szigeteknek urává lőn. A spanyolországi nyugati góthok, testvéreik eme szerencsétlensége után is tétlen maradtak, sőt midőn Theudes halála után Athanagild és Agila a trón fölött versengének, Justiniánt

amannak javára segélyül hivták meg. Liberius patricius biztonságba helyezé Athanagild uralmát, s a görögök ezen szolgálatukért Valenciát és keleti Baeticat nyerék jutalmul, hol csak erőhatalommal maradhattak meg, mig nem Leovigild Cordovából (584), Svinthila pedig egész Spanyolországból kizavarta őket (624.).

A barbárok hadjáratai. (552.)

A barbárok sem maradtak nyugton. Az avarok a törököktől egész a Fekete-tenger északi partjaiig nyomatva, menhelyet kértek a császártól, ki el is fogadta őket, mint jó védfalat a Duna körül barangoló germánok, szlávok s tatárok ellen. Midőn a góthok olaszországi rokonaiknak a Duna mellől segitségökre siettek, a gepidák elfoglalták Pannoniát, s Justinián nem talált jobb segédeszközt, mint felingerelni ellenök a longobardokat, s egy hosszu háborut szitani. A szlávok, kiknek számos törzseik a mai Lengyel- és Oroszországban elszórva, lyukakban inkább, mint kunyhókban éltek, ismételten Moesia és Macedoniába rontottak s egész Görögországig nyomultak.

Még rettentőbbek voltak a bolgárok, kik a szlávokkal egyesülve, a befagyott Dunán át az uturgurok és kuturgurok két törzsét inditák meg Thracia ellen, mellyet ezek egyenlő kegyetlenség- és vitézséggel pusztitának. Konstantinápoly környékétől Joniáig minden a rablás és dulás martalékává lőn. Harminczkét város rontatott le, közöttök Fülöp csatáiról s Demosthenes szónoklatairól hires Potidaea is; százhuszezer rabszolgát lovaik kantárszáraihoz kötözve hurczoltak el a Dunán-tulra magukkal. Egy másik rablóhadjáratban Görögországot pusztiták el, átkeltek a Hellesponton, és a császároknak tétlen remegés közt kelle nézniök ezen ostort, melly ellen csak a chersonesusi gátfal védte őket [1]). De miután egy földrengés ezt is ledönté, a bolgárok átkelvén rajta, Zamergán vezérlete alatt, Konstantinápoly ellen nyomultak (559).

A veszély közeledtekor Belizár ismét elővonatott a homályból, mellybe, mihelyt szükséges lenni megszünt, vettetett; és ő a méltatlanságra nem, csak vitézségére emlékezve, élére állt a testőrségnek s a hamarjában fölfegyverzett városiaknak, szétverte a bolgárokat és visszaüzte őket Dunán-tulra; Justinián pedig évi adófizetéssel és olly föltét alatt biztositá magát ellenök, hogy a birodalmat a többi barbárok ellen védjék.

---

[1]) Procopius mondja, hogy minden illyen rablójárat, melly Justinián hosszu uralkodása alatt minden évben ismételtetett, kétszázezer életbe került. Tulzó állitásainak szép tanusága.

Belizár, a nagy tábornok, ki a haldokló görög birodalomra pillanatnyi fényt áraszt el, imádtatva a hadseregtől, nem gyülöltetve a legyőzöttektől, tiszteltetve ellenségeitől, a tiszta életü, lovagiasan önzetlen, vállalataiban erélyes és szerencsés férfiu folyvást az udvaronczok irigységének s egy méltatlan feleség gyötréseinek vala tárgya. Elvakittatva iránta szerelme által, nem látta annak alávalóságát; az, ki szemeit fölnyitni akará, a nő könyei s erős tagadása által meghazudtoltaték, utóbb pedig a legkeserübb női boszu által sujtatott. S bátorkodott Belizár maga panaszt emelni? Antonina volt az, ki Theodora befolyásával tőle győzelmeinek közepette a parancsnokságot elvevé. Ohajtá kardját visszanyerni? haragvó nejét kelle előbb megengesztelnie. Ennek fondorlatai következtében hivatott vissza Olaszországból és ismét oda küldetett; és a gonosz nő követi vala férjét, a táborban is fajtalankodva, és kincseket gyüjtve. Persiába nem követé őt, hanem Konstantinápolyban maradt, hogy egyik szeretőjét ujra meghóditsa. Értesülve végre aljas tetteiről Belizár, fiával együtt boszut forrala, de ime, Antonina megelőzi őt s nem csak eloszlatja a felhőt, hanem előbbi hatalmát is visszanyeri, s ugyanakkor kéz alatt alássa ismét a vezér tekintélyét s visszahivatja őt. Konstantinápolyba érkezve Belizár az udvarhoz ment, hol nem csak a kormányférfiaktól fogadtatott roszul, hanem még az udvaronczoknak, azon gyáva fiezkóknak arcza is, kik saját viseletöket mindig az uralkodók tetszéséhez szabják; tudatta vele, miszerint a legroszabbtól tarthat. Hazatér tehát nagy aggodalmasan, minden lépten visszatekintve, átvirasztja nyugtalanul az éjt, és ime reggel egy levél érkezik az udvartól, mellyből a gothok, vandalok, bolgárok és persák legyőzője, remegve olvassa Theodorától a következő szókat: T e t u d o d, m e n n y i r e m e g s é r t e t t é l, d e é n, k i n ö d i r á n t a n n y i r a l e k ö t e l e z v e v a g y o k, k e d v é é r t n e k e d i s m e g b o c s á t o k. N e k i k ö s z ö n d é l e t e d-, s z a b a d u l á s o d- s z e r e n c s é d e t; h á l á d a t t e t t l e g b i z o n y i t s d.

Ennek olvastára az épen olly gyönge Belizár, mint a mult században Marlborough, leborul Antonina előtt, lábait csókolja, élte megmentőjének nevezi s hü szolgájának vallja magát. A nő kegyeibe fogadja s visszaadatja neki állomását; a császár és Antonina rabszolgája ujra hőssé lesz, ujra országokat hódit és visszautasitja a neki ajánlott koronát!

Azonban igy sem kerülé el Justinián gyanuját s a roszlelkűek rágalmait, kik őt arról vádolák, hogy a nép kegyét maga hasznára ügyekszik forditni. Midőn Belizár, mint a bolgárok legyőzője visszatért, vétkül rovatott fel neki az általa megmentett polgárok örömzaja,

diadalmának ezen egyedüli fénye; s a császár a nélkül, hogy köszönetet mondott volna neki, őt magánéletre utasitá vissza.

Belizár halála. (565.)

Nem sokára ezután lázadás tört ki Justinián ellen, s Belizár is, mert oka volt elégedetlennek lenni, ennek részeseül tartaték; megfosztaték tehát hatalmától, méltóságától s kincseitől. Csakhamar kiviláglott ártatlansága az aggastyánnak, ki hetven éves korában nehezen akarhatta megkisérteni azt, a mit férfiu éveiben, legszebb reményei közepett visszautasitott; visszaadaték tehát neki minden. De már csak nyolcz hónapig élt; javait halála után az állam-kincstár nyelte el, Antoninának átengedett részen kivül, ki abból zárdát alapita, hova maga is visszavonult, életét bevégzendő.

Egy későbbi iró Belizárt a szerencse különös változásainak példájaul állitja fel, mondván, hogy szemeit is kiszurták, s a hős a legnagyobb nyomorban fillérenkint koldulgatott azon népek közt, kiket kardja egykor védett vagy rettegésben tartott [1]).

Minél inkább öregedett Justinián, annál feltünőbb lőn természeti gyöngesége; innen a folytonos katonai lázadások, a zöldek és kékek viszálkodásai, az eretnekek és igazhitüek versengései. Ezekhez járultak az elemi csapások, a majdnem évenkénti földrengések; ezek egyike (526.) negyven napig ingatá Konstantinápolyt, az antiochiaiban, mint mondják, kétszázötvenezer ember veszett el [2]), Berytos elsülyedt.

Döghalál. (542.)

Uralkodó járvány is ütött ki, melly Egyptom vagy Aethiopiából eredve Palaestinában, aztán a szomszéd tartományokban idő, égalj, nem és életkor különbsége nélkül iszonyuan dühöngött. Szomoruan emlékezetes e járvány azon bőrkiütésekről, mellyek az iróknál v a-

---

[1]) E monda Tzetze, egy XII. századi barát *Chiliadjainak* néhány versén alapul:

Ἔκπωμα ξύλινον κράτω ἐβόα τῷ μελίῳ
Βελισάριῳ ὄβολον δότε τῷ στρατηλάτῃ
Ὃν τύχη μὲν ἐδοξασεν, ἀποτυφλοῖ δὲ φθόνος.

„Egy malomkőre támaszkodva, kezében egy fapohárral, kiáltozá: adjatok egy fillért Belizárnak, kit a szerencse megdicsöitett, az irigység pedig megvakitott."

[2]) Ezen s más hason baleseteknél ugy adom a számokat, a mint találom, a nélkül hogy jót állnék értök. Még fiatalabb olvasóim is emlékezni fognak azon sok ezer emberről, kik Párisban az 1830-ki három nap alatt elveszetteknek mondatnak; aztán az epemirigy millió áldozataira; holott a valódi számitás a képzelődés számait olly kevésre olvasztá! Különben is a régiek nem birtak a népességnek olly pontos összeirásával, mint mi, azért távolabb is álltak a hiteles pontosságtól.

riolae névvel neveztetnek s mellyek különösen gyermekeken jelentkeztek [1]). Egész Ásia s az europai szárazföld több izben látogattatott meg; Olaszországban egész városok annyira elpusztultak, hogy az utczákon csak ebeket s a mezőn pásztor nélküli csordákat lehete látni [2]). Antiochiában hatvan év alatt négyszer dühöngött. A baj a szemek vörösségével s az arcz megdagadásával kezdődött, majd torokgyík s a testnek elernyedése következett; erre mirigykelevény jött s némellyeket dühös őrjöngés fogott el, mig mások végső pillanatukig eszöknél maradtak. Rómában állitólag a ruhákon és szobákban foltok jelentkeztek, mielőtt a baj kitört volna. Konstantinápolyban a betegek képzelt kisértetektől üldöztettek, aztán mirigykelevénytől lepettek meg, melly fenébe menvén át, kinos rángatózás közt hozott halált. Három hónap alatt naponként 4—10 ezer ember veszett el e városban, s minthogy a temető nem vala elegendő, felnyittatának a bástyák tornyai s megtöltetvén hullákkal, ujra befedettek; utóbb e hullák, kigőzölgésök által megromolván a lég, hajókra rakattak s messze a tengerbe vettettek. Ha Procopius önkényes s talán tulzott állitásának hitelt adnánk, száz millió ember esett áldozatul.

Justinián halála. (565.).

Justinián maga sem maradt érintetlen, hanem szigoru életrendével megmenekedett. Azonban nem sokára egy véletlen, bár természetes halál elragadta őt, miután közel harminczkilencz évig uralkodott. Mind jelleme, mind uralkodása vegyülete a jónak és rosznak. Termete középszerü, szemei élénkek, arcza vidám, haja ritkás, szakálla rómaiasan borotválva, ruházata barbár vala; keveset evett és aludt, hogy az olvasáshoz s kormányügyek vezetéséhez vidor erővel birjon. Egyik leghevesb gyalázójának vallomása szerint is könnyen közelithető, válaszaiban nyájas, a kihallgatásban türelmes volt; féken tartá szenvedélyeit, mellyektől könnyen elragadtatik, a ki mindent tehet, a mit akar. Ha nem maga vezette is seregeit, de birt az uralkodóra nézve nem kevésbé fontos ama képességgel, hogy vezéreit jól választá meg. Gyanakodó volt leghivebb emberei iránt, de a hütleneknek is tudott megbocsátani. Vágyván mindennemü dicsőség után, egyszerre költő, épitész, zenész, hit- és jogtudós akart lenni. Midőn azt hitte,

---

[1]) A mi himlőnk volna ez? L. **Sprengel** *Geschichte der Medizin*-jét. Franczia-országban 565 s 568 közt tört ki. Mondják, hogy az 590-ki római epemirigynek ásitás és tüszentés voltak halálos előjelei, s ekkor jött volna szokásba ásitáskor keresztet vetni s tüszentéskor „egészségére!" kivánást mondani. Ez utóbbit azonban már a régi rómaiak is használták.

[2]) **Warnefrid Pál**, II, 4.

hogy a tudományokat kegyeli, üldözte a bölcsészeket, s az athaeni tanoda bezáratásával a neoplatonicus-ok aranyláncát elszakasztá.

Erre különben vallásos érzete ösztönzé, mellynélfogva trónralépte után összes magánjavait az egyháznak ajándékozá, saját házából zárdát alapitott; nagyböjtben remeteként élt, csak minden másodnap evett s akkor is csak vad füveket megsózva. Novelláiban (Liber constitutionum Novellarum) maga tesz bizonyságot e böjt- és megtartóztatásról. Inkább ájtatos, mint bölcs lévén, üldözte nem csak a csillagjósokat, káromkodókat és szemteleneket, hanem az arianusokat is Konstantinápolyban, a montanistákat Phrygiában, talán csak azért, hogy javaikat elkoboztathassa. Az üldözöttek közöl némellyek megtérést szinleltek, mások megölték magukat. Phrygia-, Lydia- s Cariában hetvenezer bálványozó kereszteltetett meg, s a császár költséget adott kilenczvenhat egyház fölépitésére s a hitujonczoknak szentirás-, szertartás-könyvekkel, edényekkel s lenkelmékkeli ellátására [1]). A zsidók a husvétnak velünk egy naponi megülésére kényszerittettek; a szamaritánok, kik nem akarván megkeresztelkedni fellázadtak, megöletének vagy Persiába s Indiába eladattak.

Midőn igy a tévelygőket üldözné maga is tévelybe esett. Halicarnassusi Julián, Egyptomba menekült monophysita püspök, állitá, mikép Krisztus teste fogantatása pillanatától nem volt a változás- és romlandóságnak alávetve. Ebből vita támadt. A kik ellenkezőt állitottak, phthartolatráknak, vagyis romlandóság imádóinak, a többiek, kik hitték, hogy Krisztus csak tetszőleg szenvedett, phantasiastáknak, képzelgőknek neveztettek. Midőn már egy ideig folyt a versengés, Justinián az utóbbiak mellé állt s alattvalóit is ugyanezen hitre akarta kötelezni. Sz. Miklós, trieri püspök megfedte őt, irván, mikép Olasz-, Franczia-, Spanyolország és Afrika az ő tanát megátkozták; ő azonban makacs maradott s gögös türelmetlenségnek s szomoru tulságoskodásnak adta magát.

Több érdeme van a szépmüvészetek körül. Az ő fénykedvelésének örök emlékjele a sz. Zsófia egyháza más huszonöt templomon kivül Konstantinápolyban és különféle vizvezetők. Bámulandó az általa emelt épületeknek leirása Procopiusban, a ki hozzáteszi, miszerint nem volt birodalmában város, hol nagyszerü épületet nem emelt volna, sem egy tartomány, hol város, erősség vagy várlak helyre nem állittatott volna.

---

[1]) **Theophanes**, *Chron.* 153. l.

Szent Zsófia egyháza előtti téren emelkedett a császár lovagszobra, achillesi öltözetben, baljában egy földtekét tartva, jobbját kelet felé terjesztve ki, mintegy fenyegetve a persákat. A szobor sulya hétezer font vala s egy régibb Theodosius-szoborból s egy vizvezető ólmából öntetett. 1453-iki május 29-én a törökök a ló lábai alá tették a birodalom utolsó képviselőjének fejét, aztán a szoborból ágyukat öntöttek, mellyek az europai müveltséget annyiszor fenyegették [1]).

A selyem.

Még más békés dicsőség jelöli Justinián uralkodását. Addiglan a selyem a serektől hozaték s mivolta sem ismertetett, miután azt némellyek valami növény mohának, mások egy pók szálának tarták. Csupán az indiai s persiai vándorcsapatok üztek e czikkel kereskedelmet, s ez egyedáruság és az ut hossza olly drágává tette a selyemkelmét, hogy azt Rómában aranynyal mérték [2]). Azonban e város növekvő fényüzése szükséggé tette ama kelmét; a nők az indiai selyemszöveteket olly átlátszókká foszlatták, hogy szépségök semmi részét se takarják el; végre a férfiak is viselni kezdték Heliogabal példaadására.

Tömérdek pénz folyt ki tehát a birodalomból évenként Persiába selyem bevásárlására; melly adónem alól a császárok szivesen kivonták volna magukat, főleg midőn a persákkal háboruba keveredtek. A véletlen módot nyujtott erre. Két térítő, kiket buzgalmuk egész a serekhez vitt, figyelemmel kisérvén mindent — mikép a térítőknek mindenütt szokásuk vala — megismerte a szorgalmas bogarat, melly ama drága szálat létrehozza, s a kézmüveket, mellyekkel haszonra fordittatik. Értesülvén erről Justinián, bátoritá a térítőket, ragadnának el néhány tojást, s ezeknek csakugyan sikerült egy nádba rejteni néhány szemet (550), mellyeknek megszaporodása utóbb gazdaggá tette Európát [3]). Igy hozatott be ama császár által az ipar és csinosodás egy neme, melly nagyobb és tartósabb befolyásu, mint hóditásai s törvényei.

---

[1]) Mi hozzáteszszük: — mellyek ellen a magyarnak századokon át folyvást küzdenie kelle, hogy hazáját, szabadságát s Europát megvédje. — Igen, ez ágyuk dönték porba Szigetvár falait; ezek készitettek Drégely köveiből a nagy Szondinak nagyszerü sirt; ezek bömböltek sikerrel Mohács-, Buda-, Fehérvár- és Érsekujvárnál, sikertelenül Temesvár-, Belgrádnál, aztán Dobó és Jurisics ellen Eger- s Kőszegnél. Lonkai.

[2]) *Absit ut auro fila pensentur; libra enim auri tunc libra serici fuit* **Vópiscus** in *Aurel.*

[3]) **Procop**, *De bello gothico.* IV, 7.

NEGYEDIK FEJEZET.

A római törvénykönyvek.

Minden polgári társadalom az erkölcsi, politikai s gazdászati tények öszhangzásán nyugszik; s valahányszor ezen elemek egyike alapjában változást szenved, szükség, hogy a jog átalakittassék. Az nem áll, hogy e három rend egyszerre módosul, néha a gazdászati forradalom előkésziti a politikait, néha meg amaz emennek következménye, ugy hogy a külváltozás már be van végezve, midőn a belső fejlődés még soká folytattatik.

Innen van, hogy a törvénykönyvek nem lehetnek tökélyesek; mert ha a törvényhozó érti is, miszerint kötelessége a társadalom haladását sem nem késleltetni, sem nem siettetni, hanem annak fokát tartani szem előtt, azt mégis, a mi utóbb jöni fog, igen nehezen találhatja ki, sem nem intézkedhetik a még ismeretlen következmények iránt, mellyek a diadalmaskodó elvekből fognak kifejlődni.

A gazdászati bonyodalom hozta létre a XII. táblát; ismeretes elnevezése ez a Vico által hősieknek nevezett valamennyi korszakok közjogának, és tanusága a patriciusok és plebeusok közti küzdelemnek: de ezen törvények legott alkalmazhatlanokká lettek a gazdászatban létrejött változások miatt. Augustus után erkölcsi forradalom kezdődött, ugy hogy a régi törvények nem lévén többé kielégitők, szükségessé lőn azokat pótolni, megrostálni, módositani. A patriciusi családok állandóságát, mellyek a kelet osztályaihoz hasonlók de nem egyenlők voltak, megrendité Rómában a köznép pelasg ingatagsága. Mind a kettő bámulatos módon olvadott össze az alkotmányban, mérsékelve viszonosan a tanács és a nép jogait és változhatlan alakot kölcsönözve a vallástól; akkép, hogy Róma sok ideig állott fenn a nélkül, hogy a fejetlenségtől vagy (mi egy harczias népnél csodálandó) katonai önkénytől tartott volna.

A rend szelleme, a nagyok bölcs de szigoru hajthatlansága szülte a strictum jus-t, a siket, kérlelhetlen szót, melly a XII. táblára, mint az olasz eredetiségnek véd-őre vala felirva. Azonban ama vas polgári jog, a papi hagyományok s részletes társadalmi intézmények szüleménye, a nép szelleméhez képest határozott kifejezésekbe foglalva, hogyan lett volna kielégitő akkor is, midőn Róma annyi idegent fogadott ölébe, vagy annyit küldöze ki saját fiai közől más nemzetek kormányzására? hogyan lett volna kielégitő, miután az ager sacer (szent szántóföld) nem a patriciusok kiváltsága volt többé és a gaz-

dagságra, dicsőségre s tisztségekre uj utak nyiltak meg? Rómának tehát vagy a legszükebb határok közé szoritkoznia, vagy egy erőszakos forradalomba kellett volna rohannia, ha csak a népuralom (democratia) hajtható s haladó sajátsága a bonum et aequum rendszerére, az évi törvényekre és egy idegenek jogára nem vezetett volna, mellyet egy különös törvénybiró kezelvén, az irott törvényt az igazság szabályaiból folyó természetes méltánynyal mérsékelte.

A méltány (aequitas) alatt a természeti jog értetett, vagyis az erkölcsi eszmék azon alapja, melly a társadalom minden tagjának tulajdona, melly minden romlottságot tulél, s melly az alkotmányt a szabadság, egyenlőség, természeti érzelmek s a józan értelem sugalmaira alapitja. A megszoritott jog (strictum jus) ellenben mesterséges, önkényes rendszabályok öszlete, mellyek oda irányozvák, hogy az észtől vezettetni még képtelen emberi szellemet anyagi képletek által igazgassa, hódoltatva őt a tekintélynek, vallási titkoknak és mellőzhetlen formáknak : az embert nem az öntudat és az igaz és igaztalannak ismerete, hanem a kifejezés, a betü által köti meg.

Igy volt az a főrenduralmu (aristocraticus) Rómában, mig tudniillik az igaz és igaztalannak ismeretét azon intézmények ferditették el, mellyek szerint a honpolgárnak, mintha nem volna ember egyszersmind, a hazáért indulatairól, akaratáról sőt eszéről is le kelle mondania. E megszoritott jogot a méltánynak alárendelni egy törvénybirói rendelet (edictum praetorium) segité, melly a tényekre támaszkodott, mig ellenben a jogtudósok a mozdithatlan önkényt támogatták. Ekkép a polgári jog s a méltány örökös küzdelemben álltak egymással, s innen a kettős és egyenközü jog : polgári atyafiság (agnatio) és természeti atyafiság (cognatio) ; polgári házasság (nuptiae iustae) és természeti együttélés (concubinatus) ; római tulajdon quiritaria proprietas) és természeti tulajdon (in bonis); törvényes alaku (stricti juris) és jóhiszemü kötlevelek.

Mikép küzdöttek ezek egymással s mikép győzött a nép, már előadtuk a politikai rendezeteknél, az adósok törvényeinél és a népszószólói hatalom fokozatos növekvésénél [1]). Azon hosszadalmas munka helyett, hogy a méltányt minden oldalu előhaladásában kisérjük, elég legyen egy pillantást vetni a családra [2]), melly minden polgári együttélés alapja.

---

[1]) L. V. könyv, 2. f. VI. k. 14. f. VII k. 5. f.

[2]) Lásd **Gans**, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwickelung.* Berlin, 1824. — **Troplong**, *Infl. du Christianisme.*

Az apa ur a maga házában; az ő személye magába zárja felesége, fiai s unokái személyét; itél fölöttük egész a halálos ítéletig. Olly intézmény ez, melly a családok és a fegyelem fenntartására a leghatékonyabb, melly szerint családi s öröklési jogokra csupán a polgári atyafiság (agnatio) képes: aristocraticus intézmény, és zsarnokiabb, mint bárhol valamelly polgári társadalomban [1]). A patriciusok egyedül a matrimoniu m-ot ismerik, ama mulhatlan ünnepélyességgel járó szerződést, melly szerint az asszony (materfamilias) a család részévé lesz, a férj hatalmának szolgailag alávetve, vétel (coëmtio) által, melly őt föltétlenül függővé teszi (in manum convenit), ugy hogy semmivel sem bir, férje által elitéltethetik, sőt a rokonok beleegyezésével halálra is vitethetik [2]). Köznépi eredetü a connubium, mellyben a nő (uxor) nem rabnője a férjnek, javait sajátjaképp élvezi mint társ, sőt törvény elé is idézheti férjét. E második modor csakhamar lábra kap, mig az első elévül. Ennek következtében az apai tekintély is kedvesebbé lesz, miután az a nemzés kötelékeiből, és nem a polgári házasság szabályaiból vagy az örökbefogadás költött viszonyából ered.

A jogtudósok meggyőződtek, miszerint lehetetlen az aristocraticus szabályok anyagi körébe lánczolva maradni. A császárok, még a legroszabbak is, gyülölték a polgári jogot, mint főrenduri maradványt; ugy hogy azt még az esztelen Caligula is egy tollvonással akarta eltörölni, Claudius pedig attól fosztá meg, a mi leginkább nemzetivé s szigoruvá tette. Igy a változások igen érezhetőkké léttek s a jogtudomány a társadalom iránti kötelességét mintegy későbbre halasztván, épen a művészetek és tudományok hanyatlásakor kezdett tökélyesbülni. A szellem röpkedését a meggondolás és vizsgálódás követte; meggátoltatván vagy hitelét vesztvén a szószólás, elnémulván a szónoklat, a gondolkodók a tények nyugodt meghányása- s szigoru vizsgálatához fogtak, hogy a törvénytudományt megszilárditsák, összeilleszszék a különböző tekintélyeket és forrásokat, mellyekből egy folytonos forradalom által származott a jog, és rájőjenek a gyakorlat egyszerü eredményeire rövidebb idő alatt, alaposb tudományosság s több részrehajlatlansággal, mint azt a tisztviselők és törvénybirák tehették volna.

Igy történt az átmenet a jognak főrenduri korszakából a böl-

---

[1]) Justinián, in *Instit.* mondja: *Nulli alii sunt homines, qui talem in liberos habeant potestatem, qualem nos habemus.*

[2]) *Sei stuprum commisit aliudve peccassit, maritus iudex et vindex estod, deque eo com cognatis cognoscitod.* XII. táb.

cseletibe, ide irányulván az értelem s legszigorubb metaphysicával összhangzásba hozván az elütő vagy összeütköző elméleteket. Azonban a jogtudósok bizonyos alapszabályokra és sarktételekre (axioma) támaszkodtak, mellyekből következményeket vontak ki, s azokat egyes esetekre alkalmazák, a nélkül hogy az általános elvekre és a természeti jogra tekintettek volna; derék vitatkozók ők, de nem elméleti tudósok; néha olly okokkal elégesznek be, mellyek nevetségesek [1]). Mégis ama gyakorlati ösztön, melly különösen a rómaiak tulajdona volt, s az akaratlanul is érezett evangeliomi szellem befolyása által Nervától II. Theodosiusig bölcsebb, határozottabb s körülményesebb intézkedések történtek a közéleti s családi jogok körül. S habár Caracallával a nagy jogtudósok megszünték [2]), a classicus jog sugalta ama leiratokat, miket a császárok és tanácsaik kibocsátottak. Azalatt az erkölcsi s gazdászati forradalom bevégzéséhez közelgett; az uj vallás a megrögzött kiváltságok ellenében egyenlőséget és szabadságot tanitott; a ravasz kapzsiság, melly az erély s politikai nagyravágyás helyébe lépett jobban átgondolt törvényeket kivánt, hogy gát emeltessék a növekvő önzés ellenében. Az ősi hagyomány sem lévén többé kielégitő, a császárok minden lépten kényszeritve láták magukat közbelépni, szaporitva a rendeleteket, mellyeknek törvényes erő tulajdonittaték.

Az V. század kezdetén tehát az elméleti jog forrásaiul tekintetének a XII. tábla, az eredeti néphatározatok, tanácsvégzések, tisztviselői rendeletek s iratlan szokások; gyakorlatilag azonban a classicus jogtudósok iratai s a császári rendeletek használtattak.

Itt mégis komoly nehézségek merültek föl. A jogtudósok, kik a régi kutforrásokkal foglalkozó biráknak olly jó szolgálatot tettek, egész könyvtárt képezének; ehhez azonban csak kevesen juthattak s még kevesebben voltak, kik a tudományok ama hanyatlásában azok értelmét tanulmányozták volna. Aztán ha egyik jogtudós ellentmondott a másiknak, mellyikhez ragaszkodjék a biró?

---

[1]) Egy római törvény mondja, hogy a vak nem pörlekedhetik, mivel a birói kar diszjelvényeit nem látja. *Dig. lib. I. de postul.* — Paulus állitja, *(Sentent. lib.* IV. *tit.* 9.) hogy a héthónapos gyermek kifejletten születik, minthogy ezt Pythagoras számai is bizonyitni látszanak.

[2]) Alexander Severustól Justiniánig a pandectákban csak három jogtudós idéztetik: Aurelius Arcadius Carisius, Julius Aquila és Hermogenes, talán szerzője ama törvénykönyvnek, melly nevét viseli.

Az idézés mint törvény. (426.)

Szükséges vala tehát, hogy a császárok a leginkább használandó jogtudósokat kijelöljék; s Constantin volt első, ki megerősité Paulus iratait s különösen a Receptas sententias, elvetve Ulpián és Paulus jegyzeteit Papinianus fölött [1]); aztán nyugaton III. Valentinián határozta meg, melly császári rendeletek s leiratok idéztethetnek s mellyek tartathatnak köztörvényeknek, kivéve a különös esetekre kibocsátott rendeleteket, és a miket a pörlekedők a törvények ellenére csikartak ki. Megszabta a módot is, mennyiben érvényesek a jogtudósok iratai, törvényi erőt tulajdonitott Papiniánnak, Paulus, Gaius-, Ulpián- és Modestinnak, a fönebb érintett jegyzeteken kivül; a hol ellenkeztek, a többség véleményének kelle győzni; a hol egyenlően oszoltak két részre, Papinián döntött, ha pedig ez nem beszélt a kérdéses ügyről, a biró okossága határozott. Különös és egyetlen udvar, hol a császár, hogy lerázza az igazságszolgáltatás terhét, idézésekhez kötötte azt. Azonban ama jogtudósok telvék még a pogány idők előitéleteivel, midőn a jog a kereszténység befolyása által nem ment még annyi változáson át, a személyekre, végintézetekre, kötelezvényekre, alakra és eljárásra nézve. A birák tehát két századdal hátrább voltak vetve, s talán e rendszabály lánczolta a jogot a latin merevenséghez és az alakias eszmékhez, mellyekből azt az előbbeni császárok kifejleszteni törekedtek.

Hermogenes és Gregorius törvénykönyve.

De a jogtudománynak ezen gépies alkalmazása mellett is, a jogirók értése naponként nehezebbé lőn, daczára az e czélra felállitott tanodáknak. Még inkább bebonyoliták a dolgot a császárok különféle s különösen Constantin rendeletei, ki hivatva volt az uj forradalmat bevégezni s megpecsételni. Milly hosszadalmasnak kelle lennie ennyi majd megmásitott, majd eltörlött törvények tanulmányozása- s alkalmazásának! milly könnyen vala az igazság eltéveszthető, határozott szabályok hiányában! Egyetlen kisegitő eszköz lehetett volna a még érvényes rendeletek s itéletek összeszedése s rendbehozatala, azaz egy törvénykönyv szerkesztése. Két jogtudós, Hermogenes és Gregorius, attól tartva, hogy Constantin az elfogadott vallás iránti tekintetből elődeinek törvényeit elvetendi, összeszedték két törvénykönyvbe ama rendeleteket, mellyek Hadriántól Diocletiánig bocsáttattak ki, melly kettős gyüjtemény a szerzők nevéről neveztetett el. Ez azonban, bár alkalmas magánvállalat, nem birt törvényes tekintélylyel.

---

[1]) 321- és 327-ki rendeletek. Fölfedeztetett 1821. Mai-tól.

Theodosius törvénykönyve.

II. Theodosius, ki különben hiábavaló császár volt, örök emléket állitott magának, egy dicsőbb császárokhoz illő rendelkezés által, mellyek a római intézményeknek első hiteles gyüjteményét hozta létre. Ő e végre egy, a konstantinápolyi tanácshoz bocsátott ünnepélyes rendelet által nyolcz, tudomány és méltóság által kitünő személyt választott ki, kik a törvénykönyvet az általa meghatározott szabályok szerint összeszednék; összeszedvén a törvényeket, azok alkalmasságát megvitatnák s egy szabatos és egyszerü törvénykönyvet szerkesztenének [1]).

---

[1]) Impp. Theod. et Valent. AA. ad senat.

„Ad similitudinem Gregoriani atque Hermogeniani codicis, cunctas colligi constitutiones decernimus, quas Constantinus inclytus, et post eum divi principes nosque tulimus, edictorum viribus, aut sacra generalitate subnixas. Et primum tituli, quae negotiorum sunt certa vocabula, separandi ita sunt, ut si capitulis diversis expressis ad plures titulos constitutio una pertineat, quod ubique aptum est, collocetur; dein, quod in utramque dici partem faciet varietas, lectionum probetur ordine, non solum reputatis consulibus et tempore quaesito imperii, sed ipsius etiam compositione operis, validiora esse quae sunt posteriora monstrante; posthaec, ut constitutionum ipsa etiam verba, quae ad rem pertinent, reserventur, praetermissis illis quae sanciendae rei, non ex ipsa necessitate adjuncta sunt. Sed cum simplicius justiusque sit, praetermissis eis, quas posteriores infirmant, explicare solas quas valere conveniet: hunc quidem codicem et priores diligentioribus compositos cognoscamus, quorum scholasticae intentioni tribuitur, nosse illa etiam, quae mandata silentio, in deconsuetudinem abierunt, pro sui tantum temporis negotiis valitura. Ex his autem tribus codicibus et per singulos titulos cohaerentibus prudentium tractatibus et responsis, eorumdem opera qui tertium ordinabunt, noster erit alius, qui nullum errorem, nullas patietur ambages, qui, nostro nomine nuncupatus, sequenda omnibus, vitandaque monstrabit. Ad tanti consummationem operis et contexendos codices, quorum primus omni generalium constitutionum diversitate collecta, nullaque extra se, quam jam proferri liceat, praetermissa, inanem verborum copiam recusabit; alter, omni juris diversitate exclusa, magisterium vitae suscipiet, deligendi viri sunt singularis fidei, limatioris ingenii, qui cum primum codicem nostrae scientiae et publicae auctoritati obtulerint, aggredientur alium, donec dignus editione fuerit, pertractandum. Electos vestra amplitudo cognoscat. *Antiochum* virum illustrem, ex-quaestore et praefecto elegimus; *Theodorum* virum spectabilem, comitem et magistrum memoriae; *Eudicium* et *Eusebium*, viros spectabiles, magistros scriniorum; *Joannem*, virum spectabilem; ex-comite nostri sacrarii; *Comazontem* atque *Eubulum*, viros spectabiles, ex-magistris scriniorum, et *Apellem*, virum disertissimum, scholasticum. Hos a nostra perennitate electos, eruditissimum quemque adhibituros esse confidimus, ut communi studio, vitae ratione deprehensa, jura excludantur fallacia. In futurum autem, si quid promulgari placuerit, ita in conjunctissimi parte alia valebit imperii, ut non fide dubia, vel privata assertione nitatur; sed ex qua parte fuerit constitutum, cum sacris transmittatur affatibus, in alterius quoque recipiendum scriniis, et cum edictorum solemnitate evulgandum: missum enim suscipi et indubitanter obtinere

Segitették a császárt e munkában azon tanárok, kik Konstantinápolyba hivattak, hogy az ott felállitott akademiának diszei legyenek. Jeleskedett köztük Antiochus, volt quaestor, praetor és consul; majd Maximin és Martyrius, volt quaestorok, aztán a kitünő férfiak, Sperantius, Apollodorus, Theodorus, Epigenius és Procopius. Felnyitván a levéltárakat, a leghibátlanabb példányokat kutatták ki; de a nestoriánusok által okozott zavarok s az ephesusi zsinat gondjai elvonták őket a munkától; miglen Theodosius vagy igazabban növére Pulcheria elrendelte, hogy a munka nem hét, hanem tizenhat tudor által, Antiochus elnöklete alatt folytattassék és pedig rövidebb modorban, ugy hogy a Constantin elődeitől kiadott intézmények mellöztessenek, miután ezek már Hermogenes és Gregorius törvénykönyveiben összegyüjtve vannak, és mivel ama császár a régi külsőség és szertartások eltörlése által a törvénytudománynak uj alakot adott és az előbbi intézmények nagyobb részét gyakorlaton kivül helyezte [1]).

A munka három év alatt végeztetett be tizenhat könyvben, mellyek közől az öt első a polgári jogot, a többiek a közjogot és a vallási jogokat tárgyalják. Kihirdettetett mind a keleti, mind a nyugati birodalomban, miután minden egyéb törvénykönyv felett előnyel birt (433. febr. 18.) [2]). Ám e törvénykönyv elhamarkodva s a

---

conveniet, emendandi vel revocandi potestate nostrae clementiae reservata. Declalari autem invicem oportebit, nec admittenda aliter, etc.“

Dat. VII. kal. april. Constantinopoli, Florentio et Dionysio coss. (anno 429).

[1]) Ac si qua eorum in plura sit divisa capita, unumquodque eorum disjunctum a caeteris, apto subjiciatur titulo, et circumcisis ex quaque constitutione ad vim sanctionis non pertinentibus, solum jus relinquatur. Quod ut brevitate constrictum claritate luceat, adgressuris hoc opus, et demendi supervacanea verba et adjiciendi necessaria et mutandi ambigua et emendandi incongrua tribuimus potestatem.“ (435-dik *évről.)*

[2]) A theodosiusi törvénykönyv a belőle készült kivonatok miatt elenyészett. Emezek közt legfőbb *Alarik Breviariuma*, melly a nyugati góthok törvénykönyve volt. (L. a 14. fej.) — 1528-ban Sicardo János tett közzé egy kiadást Mainzban, melly nem egyéb, mint ama *Breviarium*, a góth eredetü törvényektől megtisztitva. Du Tillet az utóbbi nyolcz könyvet adta hozzá, mellyek a Breviariumban nem foglaltatnak. Cujacius teljésen hitte kiadni a VII. és VIII. könyvet Stephanus Carpinus pótlékával. Ugyanezen Cujaciussal a IV. könyvhez tartozó clandiusi tanácsvégzéseket közölte Pietro Piteo. Gothofredus Jakab harmincz évi munkájába került magyarázatokkal kiséri e törvénykönyvet; kiadták Lipcsében 1736-ban Marsigli Antal és Ritter J. Dániel *(Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis* J. Gothofredi. 6. köt. ivr.) *Mai* bibornok egy vaticani másodiratban (palimpsestos) más töredékeket fedezett föl, mellyeket Rómában 1823-ban a Propaganda betüivel nyomatott ki. A következő évben Peyron

barbárok rettentései közt készülvén, meg nem felelhetett a várakozásnak; csupán a Constantin utáni törvényeket foglalja magában; a régiebbek, ha fontosak is kihagyattak, mig más, részletes érdekűek fölvétettek; a haszontalan vitatások, kelti s aláirási hibák, csonkitások és helytelen felosztás elektelenitik a munkát; némelly helyt a szöveg a szerfölötti rövidités miatt homályossá lesz; a czim ollykor részletesebb, mint a szöveg, néha meg ezzel ellenkezik is; s habár a császár tiszta keresztény szellemet parancsolt, mégis Constantin- s az öregebbik Valentiniántól találtatnak törvények, mellyek a pogány jósolásnak kedveznek; Juliánnál fenntartatik a divus czim, sőt azon intézménye is felhozatik, mellyben a sirbontókat a halottak lelkeinek haragával is fenyegeti; a régi kiváltság, melly az elválási és ágyastartási szabadságot visszakövetelti, a papiáni s más a méltány diadalát megelőzött törvényekben nyer támaszt. Szóval, semmi teremtő gondolat s csak összegyüjtési fáradalom jellemzi e munkát, mellyben legérdekesebb a patriciusi elemnek a méltánynyali végső küzdelme.

Theodosius sok ujabb törvényt adott hozzá. De azért a theodosiusi jog nem vala az egyedüli római törvény, mint Montesquieu állitja [1]), hanem a jogtudósok határozatai folyvást érvényesek maradtak; de mivel ezek a nyugat-római birodalom fölbomlása után csak a keletire voltak szoritva, a classicus jogtudomány elveinek alkalmazásában lehetlen vala megkülönözni a még divatozót az elavulttól.

Illy különböző forrásokból eredve a római jogtudomány nem alakulhatott egy szépen öszhangzó egésszé s benne mindig két különnemü elemnek makacs küzdelem utáni erőtetett összeegyesitése tünik fel. A régiséget tisztelő népnél, nem lehetett a régi jogot teljesen eltörölni; a haza és idő előtt még a legmerészebb jogtudósoknak is meg kell hajolniok: igy tehát a fönebbi könyvben egység nem is vala várható, és előhaladási lépteit a jogtudomány nem annyira magának mint a hittudománynak köszöni. Constantin által végetlen haladást tön a jog, de még azután is, hogy a császár kereszténnyé lett, a birodalom pogány maradott s a belforradalmak csak akkor szüntek

---

Amadé Turinban mintegy ötven még ismeretlen törvényt talált, köztük azokat is, mellyekben Theodosius az ő törvényhozásának szabályait határozza meg. (*Fragmenta Cod. Theodosiani*, a *Commentarii dell' accad. di Torino.* XXVII. kötetében.) Ezekkel és Clossius fölfedezéseivel eszközöltetett egy uj kiadása a törvénykönyvnek, Lipcsében 1825-ben, Venktől. De még több törvényt fedezett föl Vesme K. Turinban és az ambrosiusi könyvtárban s ezek segélyével a legteljesb kiadást eszközlé, melly a törvénytudományon kivül, ama század ismeretére is legjobb kutforrás.

[1]) *Esprit des lois.* XXVIII. 4.

meg, midőn az eszmék és a szokások megértek. A régiség bukása tehát és elterjedése a kereszténységnek, melly a méltánynak a győzelmet biztositá, egy uj törvénygyüjteménynek szükségét éreztette; és mikép ez ügyben már a nyugati s keleti góthok és a burgundok, a római törvényeket saját szokásaikhoz alkalmazva, némi kisérleteket tettek, ugy vágyakodott Justinián is törvényhozói dicsőségre, ösztönöztetve leginkább Triboniántól [1]).

Tribonián. — Justinián törvénykönyve.

Ez Sidében, Pamphiliában született, magister officiorum, assessor- és quaestorrá lőn, kitünő elméjü, s kora első tudósainak egyike, irt a legkülönbözőbb tárgyakról folyó s kötött alakban, világszármazatot (cosmogonia), versezeteket, dicsbeszédeket, a kormányról, a boldogságról; tudott latinul és ügyvédi gyakorlata által a jogtudósok körül szerzett ismereteit megtisztálta s megszilárditá. Azonban az ő emlékén sulyos vádak nehezednek, minthogy a kereszténység iránti roszul rejtett idegenkedésén kivül, az igazságot ocsmány kincsvágynak s a császár iránti szolgai odaadásnak rendelte alá. Talán ez által vonta magára a nép neheztelését, melly a nika-lázadásban őt a quaestorságról letétetni kivánta; azonban visszahelyeztetvén, még consullá is választatván, husz évig tudta ura bizalmát megtartani, s őt arra birta, hogy reá egy, a theodosiusihoz hasonló, de sokkal terjedelmesb körü vállalatot bizzon. A konstantinápolyi s berytosi akademiák tanáraiból választván munkatársakat, első gondja volt összeszedni az összes törvényeket, rendeleteket s leiratokat, ugy a keresztény, mint a pogány császároktól, mellyeket Hadrián örökös rendelete (edictum perpetuum) szerint rendezvén el, ezek képezék a Codex Justinianeus-t, melly munkálat hivatalosan 528-ban rendeltetett el, s hihetetlen gyorsasággal egy esztendőre rá már készen volt s ugyanazon év april havában az előbbi három törvénykönyv megszüntetésével ki is hirdettetett [2]).

---

[1]) L. alább a 14. fej.

[2]) Justinián törvénykönyvének szövegére nézve lásd:

K. Witte, *Leges restitutae codicis Justinianei.* Boroszló, 1830.

F. A. Biener és **C. G. Heimbach**, *Beiträge zur Revision des Just. Codex.* Berlin, 1833. — *Gesch. der Novellen Justin.* U. o. 1824.

Corpus juris civilis ad fidem codicum mss. aliorumque subsidiorum criticorum, recensuit, commentario perpetuo instruxit **Eduardus Schrader.** U. o. 1832.

Giraud, *Introduction aux éléments de Heineccius.*

Ortolan, *Explication historique des Institutes de l'emp. Justinien.* Páris, 1840.

Montreuil, *Hist. du droit byzantin.* 1846.

Pandecták.

Azonban ez egy könyv nem foglalhatván mindent magában s nem terjedhetvén ki minden legkisebb részletességre, szükségessé lőn mégis a jogtudósok munkáihoz folyamodni részletes magyarázat- és alkalmazásnál. De miután azoknak itéleteik igen hosszu tanulást igényeltek s néha össze nem egyeztethetők voltak, Justinián azon gondolatra jött, hogy a polgári jog fontosb elméleteit azokból kivonatba szedesse. Kétezer kötetből történt a kivonat egy, hét részre vagy ötven könyvre osztott kötetbe, mellyben négyszázhuszonkét czim alá kilenczezer száz huszonhárom törvény volt osztályozva, mindegyik szerzője nevével megjelölve; azt sem feledték el az összegyüjtők kimutatni, mennyi fáradalmukba került a különböző szerzők hárommillió versét vagy inkább mondatát százötvenezerre olvasztani. A munka, melly három év alatt elkészült (533. dec. 16.), Pandecta-nak [1]) czimeztetett, mivel az egész római jogtudományt magában foglalta, vagy Digestá-nak, mivel benne a törvények rendszeresen voltak osztályozva. Bármennyire állnak is a valódi törvényhozás körén kivül az egyes esetekre hozott határozmányok, mégis ez az egyetlen teljes törvénykönyv, mellyet a rómaiak a XII. tábla után birtak.

Most már a jogtudósok azon itéletei, mellyek a pandectákba föl nem vétettek, minden törvényes tekintélyöket elvesztették. Ez okozta, hogy a kutforrások elhanyagoltattak, a XII. tábla, az Edictum praetorium, papinianum, ulpianum s más törvények elvesztek, mellyek pedig nem sokára a jogtudomány sok homályos tételének fölvilágitására olly jó szolgálatot teendettek [2]). Még a mik benfoglaltattak sem birtak mind a törvény erejével; hanem a határozmányok és magyarázatok csupán ollyanokul és semmivel sem többeknek nézettek. A másolóknak megtiltatott azokat megröviditve irni, ugy szinte a fejtegetőknek azokat máskép értelmezni, mint szóról

---

[1]) *Πᾶν δέχεσθαι, mindent magába foglalni.* — Az ff jel, mellyel a *Digestá*k jelöltetnek, alkalmasint a fekvő *d*-től jő, melly egy vonallal áthuzaték s mellyet a kiadók két f-fel cseréltek föl. L. Pramer-t: *Progr. de sigla Digestorum ff.* Chilon, 1796.

[2]) Már a *Pandecták* összegyüjtése idejében is sok jogtudományi munka részint elveszve, részint igen gyéren található vala Konstantinápolyban, miután Caselliusról mondatik: *Scripta non extant sed unus liber*; Trebatiusról: *minus frequentatur*; Tuberoról: *libri parum grati sunt*, etc. etc, Maguk a pandecták is majd hogy el nem vesztek. Mert, ha mindjárt mesének veszszük is, miszerint egyetlenegy példány tartatott fenn Amalfiban, ez mégis nagy ritkaságra mutat. Később szedegették össze a tudósok a különféle szerzőknek a pandectákban elszórt darabjaikat s rendezték el a könyvek szerint, mellyekből vétettek; melly összevetés s párhuzam nem kis világot vetett némelly homályos kitételre.

szóra. De minthogy a gyakorlatban egészen ellenkező határozatok és vélemények merültek fel, szükségessé lőn egy legfelsőbb tekintélyhez folyamodni, a miből aztán Justiniánnak ötven határozmánya (quinquaginta decisiones) keletkezett.

Institutiones (533.) **Praelectio repetita** (534. nov. 17.). **Novellae.**

Az ifjuság használatára Justinián egy, Gajus modorában készitendő, négy részü tankönyv (Institutiones) szerkesztésével bizta meg Triboniánt, Dorotheust és Theophilt. Az első könyv a személyekről, a második a dolgokról, a harmadik a keresetekről, a negyedik a magánsérelmekről szólt, egy függelékkel a büntetőjog elemeiről. Bár e könyvekben a classicus jogtudósok szép nyelvébe s ezeknek még el nem aljasult szellemébe barbár szavak s aljas eszmék is vegyültek; azok mégis a jognak mind történetére, mind értelmére nagybecsü munkát képeznek.

Minthogy utóbb mintegy kétszáz uj törvényt hozott, Justinián ezeket is illő helyen a törvénykönyvbe iktattatni ohajtá; miért is egy második kiadást (Praelectio repetita) eszközlött, megszüntetvén az elsőnek érvényét. Hozzánk csak e második kiadás jutott el, tizenkét könyvben, hétszázhetvenhat czimmel, ötvennégy császár határozatait foglalva magába, Hádriántól lefelé.

Hálát adván az istenségnek, hogy őt illy nagy munkára serkenté, Justinián elrendelte, hogy törvénykönyve az egész birodalomban érvénynyel birjon; hogy a különböző tartományok tisztviselőinek másolatban megküldessék s ott ünnepeken az egyházak előtt kihirdettessék, hogy ama határozmányok örökre érvényesek maradjanak [1]). Azon huszonhét év alatt, mellyet még tovább élt, más törvényeket is hozott, részint a szükség kivánalmai, részint saját szeszélye, részint a jogtudósok sugalása szerint, mellyek aztán összegyüjtve, számszerint százhatvannyolcz, Novellae vagy Autenticae (legujabb törvények) czime alatt a legujabb jogot képezék, melly az előbbi határozmányokat, különösen a végrendelet szerinti vagy a nélküli örökösödésre nézve, részint eltörölte, részint módositá.

Jogtanodák.

Justiniántól tanuljuk, mikép voltak a jogtanodák rendezve az ő átalakitása előtt [2]). Ugy látszik, mindegyikben négy tanár (antecesso-

---

[1]) *In aeternum valiturum.* — *Quae omnia obtinere sancimus in omne aevum.* A pandectákhoz irt előbeszéd.

[2]) Lásd az „*Omnem reipublicae*“ intézményt, mellyet ő a konstantinápolyi, római s berytosi jogtanárokhoz bocsátott; és Hugo értelmezését az ő „*Római jog történetében.*“

res) müködött clarissimus vagy illustris czimmel, melly már magasb méltóságokra nyitott utat, mint például a „comes“ vagy „magister consistorii“ állomásra. Öt évig tartott a jogtudományi tanfolyam, de a tanulók csak az első háromban voltak hallgatók. A tanodai év két félévre osztatott, hogy igy minden évben legalább két könyven mehessenek át, mellyekben a tanárok az elavult részt — kivéve az Institutiókat — elmellözték. Az első évi tanulók, kik dupondii nevet viseltek Gajus Institutióival foglalkoztak, aztán a nászhozományról, gyámnokságról, végrendeletek s hagyományozásokról szóló négy különzetes könyvvel; ugy szinte a Leges czimü könyvekkel is megismerkedtek, hogy fogalmuk legyen a következő év tantárgyairól. Ennek kezdetével a tanulók, mint kik már egy fokon tulestek, edictales nevet vettek föl, Ulpián munkájától az Edictumról, mellynek első része magyaráztatott; azután felváltva egyik évben az itéletekről, másikban a kötlevelekről szóló rész. A harmadik évben papinianistáknak hivattak, mivel Papiniánnak a szerződésekről irt „Responsa“ czimü, tizenkilencz könyvü munkájából nyolcz könyvet tanultak. A törvények többi részei Justinián idejében nem tanittattak.

Habár roszalta is a császár e rendszert valamint a tanárokat is, kiket a törvényszöveg magyarázatára képteleneknek nyilvánitott, mégis az ő Pandectái- s Institutióiban adott intézkedésben eme rendszertől nem nagyon tér el. Az Institutiók kizárják a tanodákból Gajust, Ulpiánt és Papiniánt, miután ugyanazon Institutiók a Gajuséinak az időhöz alkalmazott s az uj jognak, a réginek tekintetbe vételével, megértését könnyitő kiadása, és a Pandecták Ulpián könyveinek magyarázatokkali kiállitása. Ez utóbbinak utmutatása szerint rendezte Justinián a tanodákat, meghagyván, hogy a tanulók a gyüjtemények fölötti nyilvános leczkéket is látogassák s a tanodán kivül is foglalkozzanak velök. A kezdők (justinianistes) az Institutiókat és a Pandecták első négy könyvét magyarázták; a második évben az itéletekkel és a tettleg vagy megegyezés szerint bevégzett kötésekkel, továbbá a Pandecták harmadik, negyedik, s ötödik részének tartalmával foglalkoztak; harmadik évben az első évi tárgyak ismétlésén kivül a Pandecták huszadik, huszonegyedik s huszonkettedik könyve; a negyedik évben az adatott elő, a mi a két első évben; az ötödik évben a császári intézmények s a Pandecták hatodik és hetedik része, az olvasás vagy felmondás kötelezettsége nélkül.

A törvényhozás áttekintése.

Nem lesz itt háladatlan munka az olvasókra nézve, ha fáradságot

veszünk magunknak átfutni azon polgári jog lényegén, melly által Róma még anyagi hatalmának megszünte után is a világot folyvást kormányozta. Nem a jogtudósokat fogjuk mi vizsgálni, hanem a rômai müveltséget, mellynek a törvényhozás legkitünőbb nyilatkozványa [1]).

A felosztás öt fórésze közől az első a személyekről s az ezek közti kötelességekről; a második a tulajdonról; a harmadik az egyezmények- és szerződésekről szól; következik a negyedik a személyes jogok törvényes fenntartásáról, s törvényelőtti eljárásról; végre az ötödik a büntető törvényekről.

A házasság.

A védurak és védenczek, szabadok és rabszolgák, szabadszületésüek és felszabaditottak, városiak és tartományiak közti viszonyokról elegendőleg szóltunk már másutt [2]). Eleinte a házasság érvénytelennek tartaték az összekelők és azok beleegyezése nélkül, kiknek amazok fölött hatalmuk volt [3]). Hogy ha az apa és anya ok nélkül ellenkeztek, a tartományi kormányzó megadhatta az engedélyt s meg is szabhatta a nászhozományt. Nehogy akaratát bármi tekintet függővé tegye, egy kormányzónak sem volt szabad az általa igazgatott tartományban atyafiságba lépni; és ha jegyet váltott, a nőnek hatalmában állt ezt megsemmitni, ha jegyese hivatalát letette. Szintugy tiltva volt a gyámapának, hogy gyámleányának akár férjévé akár apósává lehessen. Vérfertőzetes volt a házasság szülők és gyermekek, még a fogadottak közt is, továbbá fivér és nővér közt; feloldatott pedig, ha a férj rabszolgaságba vagy fogságba esett, vagy ha hollétéről öt évig semmi sem tudatott [4]). Mikép növelte a házasság akadályait a kereszténység, már láttuk (VII. könyv 19. fej.); a császárok is a kereszténység szellemében cselekedtek, midőn a nővér leányával, a sógorságban lévők és az unokatestvérek között a házasságot eltilták.

Hajdan a nő, ha a kellő osztályból választatott s a házba a megkivántató külsőségekkel szent szertartások- és a házi istenekkel lépett be, feleségnek tekintetett: ellenkező esetben csak ágyasnak, ki nem vett részt a házi viz-, tüz- és istentiszteletben; ez összekelés még sem tartatott vétkesnek, csak alsóbbnemünek, ünnepélytelennek s felold-

[1]) A ki a római törvényhozásról örökös dicsbeszédet akar ama *illetlen* és *babonás* ellenében, mellyet a kereszténység hozott be, olvassa Gibbont XLVI. fej. A justiniáni törvénykönyv vizsgálatát e mondattal kezdi ő: *A fokok és személyek megkülönböztetése a mérsékelt és vegyes kormánynak legerősb alapját képezi.*

[2]) L. IV. könyv. 10. fej. V. könyv. 2, 3, 4, 6, 11. fej. VI. könyv. 14. f.

[3]) Legszebb meghatározása a házasságnak, mellyet a Tertullián után élt Modestin ad: *Consortium omnis vitae, divini et humani juris communicatio.* (Dig. XXIV. t. II, de ritu nupt. l. 1.) — [4]) Digest. XXIV. 2. I. 16.

hatónak, és a természeti jog védelme alatt állott. Illy névvel takartatott azoknak szabad-együttélésök, kik a törvényes házasság kötelékeit nem türték vagy a fölszabaditott nőkkel házasságra lépni vonakodtak; az illyenektől született gyermekek természeteseknek tekintettek, s a törvényes gyermekek jogaitól atyjuk irányában meg voltak fosztva, anyjuk irányában nem. A keresztény császárok nem mertek e szokással nyiltan szembeszállani [1]), s csak a törvényesités körül fejtetett ki nagyobb ovatosság. Keleten bölcs Leo törölte el az ágyasságot; Európában a tizenegyedik századig maradott meg.

A régi jelképek szerint a házasságnak erőszakos elrablást kelle mutatnia s az ara sirás közt ragadtatott ki anyja karjaiból, hogy a férj karjai közé menjen át. Az öt fenyő- s egy galagonyafa-fáklya; az ara hajának homlokán egy lándzsa vasával elválasztása; az ara által a férjnek adott pénzdarabok; a Talassius név hivása; a férj házánál az ajtósarkok megkenése; a nőnek a küszöbön barátok által ollyatén átvitetése, hogy hozzá ne érjen; a buzaczipó, viz és só s a többi régi szokások ma már a tudósokra nézve is elvesztették jelentőségöket. Az eljegyzés sem ment végbe szertartástalanul; a vőlegény egy gyürüt adott arájának, a negyedik ujra alkalmazva azt, mellyről (a még ma is élő, egyptomi hagyomány szerint) hitték, hogy egy finom erecske által a szivvel áll összeköttetésben. A keresztény szertartások csak Justinián idejében alkalmaztattak a házasságra *), akkor sem kötelező rendszabálylyal.

Az asszony sokat nyert az által, hogy a világuralom keletről Rómára ment át. E városnak őshagyománya szerint a jó házból való sabin lánykákat vadul nyers hadfiak rabolták el, de a rablást jó bánásmóddal hozták helyre s a lánykák kérelmére kibékültek a sabinokkal, kötelezvén magukat az egyezkedésben, hogy nejeiket sem örlő-

---

[1]) Justinián alatt mindenki tarthatott ágyast: *Cuiuscumque aetatis concubinam haberi posse palam est, nisi minor annis duodecim sit.* Dig. XIV. 1. IV. — Illy értelemben veendők a zsinatok vagy egyházi irók azon helyei, hol ágyasságról van szó.

*) A keresztények házasságai, kezdettől fogva, a papság közbejöttével s az egyház szine előtt, nyilván és a maiaktól alig különböző szertartásokkal, köttettek. Utaljuk az olvasót Lonovics József ‚*Népszerü egyházi Archaeologia*'-jára, mellynek II-dik kötetében (387—415. l.) e tárgyra vonatkozólag, egész sorozatával találkozik a szent Atyák- és egyházi iróknak, kik közöl sz. Ignácz vértanu sz. János apostol tanitványa volt; némellyek, mint Tertullián és alexandriai Kelemen negyedfél századdal, mások, mint sz. Ambrus, aranysz. sz. János és sz. Ágoston, ki a keresztény házasságjogot egész terjedelmében kidolgozta, másfél századdal előzik meg Justiniánt. Már Gelasius pápa (ki 69 évvel előbb halt meg, mint Justinián) sacramentariumában a mai misekönyvünkben lévő „*Missa pro sponso et sponsa*" foglaltatik. stb. S—ky.

kerék forgatására sem főzésre, csupán csak gyapjufonásra használandják. A törvények szerint a nők gyilkosságért, mint illyen bünre képtelenek, nem itéltethettek el [1]). A tiszteletökre rendelt ünnepeken a férfiak nekik engedték át az elsőséget. Daczára ezen figyelemnek a nyers jognak közepette az asszonyon a házi tekintély szigora nehezült, s a nők mindig a férj hatalma alatt maradtak. Néha a nő nem lépett férje családjába, hanem atyja hatalma alatt maradt, a mi őt férjétől függetlenné tette; mig atyja élt, a háztartás szükségeire bizonyos összeg járt neki; ha meghalt, javait öröklötte, igaz, hogy csak haszonvételre, de mégis tetszése szerint, férjétől függetlenül kezelte azokat. Ez a nőnek az egyenlőségnek egy nemét, sőt néha felsőbbséget kölcsönzött s ha a férj kölcsönt akart tőle fölvenni, engedményeket kelle neki adnia [2]), mivel különben hitelezői jogait igénybe vette volna. A vigjáték-irók nem kevésbbé mint a Censor Cato gunyolják ezen, a hozomány által szerzett függetlenséget, melly a nőt lassanként felszabaditásához vezeté, mit utóbb a kereszténység által ért el, melly őt a férjnek korlátlan hatalmából kivéve nem rabnőjévé, hanem társává tette, törvényes egyenlőséget adván neki, javai fölötti rendelkezésben hagyván őt meg és a férjet a kapott nászhozománynyal felérő nászajándok adására kötelezve [3]).

A római anya eleinte ki volt zárva férje törvényes örökségéből, s csak nagy nyomorba esve kapta annak egy részét [4]); ha a férj mindenét neki hagyta, ő annak csak tizedrészével rendelkezhetett s még ajándokot sem fogadhatott el. Azonban a lex Julia és Papia Poppea a nőnek, ha egy fia volt, a férj örökségének egy tizedét, ha három fia, egy harmadát szabta, előmozditani akarván minden módon a népesedést. Ugyanilly czélból lehetett a nőnek a férjjel idegentől is nyerni örökséget.

Eredetileg még fiaitól sem örökölhetett az anya, sem ezek tőle. Claudius alatt mégis, midőn három fiu, anyjok minden öröme, meghalt, a császár megilletődött s az anyát átalános örökösnek nyilvánitá. Az illy kivétel lassanként szabálylyá lett, szeretet czime alatt; mig végre Hadrián és Marcus Aurelius két tanácsvégzés (tertillianusi és orfitianusi) által az anyának a fiuk öröklésében egy az apaihoz hasonló törvényes rész biztosittatott, mint szinte a fiuknak az anya öröklésében.

Ugyanakkor a gyámnokság alól is felszabadult a nő, miután Claudius alatt egy tanácsvégzés elhatárzá, hogy a szabadszületésü

---

[1]) **Plutarch**, *Romulusban* **Dionysius** II. k. [2]) Lásd Plautus egész *Aululariáját*. [3]) **Justinián** *Nov.* 91. [4]) *Nov.* 53.

nők, kiknek három, és a szabadosok, kiknek négy fijok van, a rokoni gyámnokság alól fölmentessenek; még az apai gyámnokság is csak a kiskoruságra szorittatott. Igaz, hogy fennállt az attiliusi gyámnokság, melly szerint a nő gyámnoka nélkül sem nem pörlekedhetett, sem nem szerződhetett [1]); de midőn a nő gyámnői jogokat nyert, ama gyámnokság ki volt játszva, sőt képtelenséggé lett. Eleinte megengedtetett a nőnek, hogy maga választhasson gyámnokot, s ez tutela optativa-nak mondatott; utóbb a törvény rendelt gyámnokot, mi dativa-nak neveztetett; de mindkét rendbeli gyámnokság fölöslegessé vált. Constantin eltörlé ezt (321), egyenlő jogokat adva a nőnek a férfiuval; Justinián pedig törvénygyüjteményeiből ezen régi kötelékek emlékét lehetőleg kiküszöbölte. Ő az anyának vagy nagyanyának a törvényes gyámnokságot biztositá teljes joggal [2]). Ez is a kereszténység érdeme, hogy a nőt az életben olly állásba helyezte, mellytől a római patriciatus alatt távol álla; de meg is érdemelték ezt a nők a vallás iránti buzgalmuk, vértanuság- s szeretetbeni hősiségök által. Mig a birodalom állt, valóban nagy szerepet vittek benne Julia Domna, Soemia, Mamea, Zenobia; annak hanyatlásakor pedig Pulcheria, Eudoxia, Placidia, Honoria, Justina.

A második házasságnak kedveztek az első császárok, a kereszténység nem roszalta, habár az gyarlóságra látszott mutatni. Hanem a keresztény császárok legalább arról gondoskodtak, a mi addig elhanyagolva volt, tudniillik a gyermekek javáról, hogy az, az apa vagy anya másodházassága által kárt ne szenvedjen.

A törvényeknek, mellyek a házasságot csupán a birvágy vagy hiuság kedveért mozditák elő, s igy üzérkedés tárgyává tették, bukniok kelle, miután a házasság erkölcsi szabadság szent dolgává magasztosittatott; a polgári törvények is annak, az evangeliom által nyomott uj jellegével jöttek öszhangzásba, s ifjabbik Theodosiustól kezdve a házas vonzalom egészen függetlenné lőn, Justinián pedig a házastársak közti egyenlőséget hozta be.

Az elválás.

A Lex Papia alatt a házasság csak egyszerü végbevitel, és mint minden más jog, szokás s birtoklás által érvényesittetett; nem is léteztek annak megszentesitésére hivatalok, mintha a törvényhozó lealázónak tartotta volna olly egyességet erősitni meg, mellyet a felek mindegyike kénye kedve szerint bonthatott fel. Azért ha a családban

[1]) *Tutoris auctoritas necessaria est mulieribus si lege aut legitimo iudicio agant, si se obligent, si civile negotium gerant.* **Ulp.** *Fragm.* tit. XI. — Lásd **Laboulaye**, *Droit romain.* [2]) *Nov.* 118. cap. 5.

kellem etlenségek támadtak s azokat sem a Viriplaca (férjkérlelő) istennőnek tett áldozat, sem a febr. 19-én tartatni szokott békelakoma (charistia) nem hárithatta el, az elválás el volt határozva. Ennek könnyü megengedése boldogtalan visszaéléseket idézett elő, miután nem kivántatott hozzá több, mint, hogy a felek egyike a másiknak kivánatát hét városinak jelenlétében irásban kijelentse. Miután azonban a kereszténység a házasságot szentség méltóságára emelte, az elválás könnyüségének a törvények véget vetettek, meghatározva annak lehető eseteit. A nő elválhatott férjétől, ha az gyilkos, méregkeverő vagy szentségtörő volt, ugyszinte annak természeti tehetlensége, hosszu távolléte vagy zárdába menése esetében. Minden más esetben kincseitől s ékszereitől fosztatott meg; de viszont azon nőt, kit a férj az ő ágyába vezetett, számüzheté s vagyonát elfoglalhatá. Annyi bizonyos, hogy a gyakori kérelmezések Justinián utódját arra birták, hogy az elválást uj divatba hozza. (Lásd VII. könyv. 19. fej.)

Az apai hatalom.

Az apáknak fiaik fölötti aristocratikai hatalmuk, melly a kitétetésig s kivégzésig terjedett, meg nem szünt azok kora, rangja, vagy hivatala által, csupán csak szinleges eladás által szabadittathattak fel. Az eladást az apa egy harmadiknak tehette, ki neki a kialkudott pénzt megmérve adta át, és pedig háromszor egymásután, minthogy annyiszor engedte meg a törvény az apának fiát eladni. A vevő ezután egy keresztutra vezette a fiut s mondá: Menj, a merre tetszik. A kinek nem volt, örökbe fogadhatott fiakat, kik fölött apai jogokat és kötelességeket vont magára, azokra hagyta nevét, javait; — melly eljárás a családok örökitésének módja vala.

A fiuk tizennégy, a leányok tizenkét éves korukban kerültek ki a gyámság alól; ha korábban veszték el atyjokat, gyámnok alá jutottak, ki a legközelebbi apai rokonokból választatott s Claudiusig semmi biztositékadásra nem köteleztetett. Az árvák nem rendelkezhettek javaikkal huszonöt éves korukig, csak egy, a tartományi kormányzó által kijelölt gondnok beleegyeztével.

Midőn a testi apaiság mellé egy szellemi is fejlett elő, a családfőnek magánhatósága megszorittatott. A hatalomnak az utóbbi időben behozott központositásával ellenkezett az apák ama korlátlan joga, és a küzdelem, mellyet a megtért uj nemzedék a makacs régi ellen folytatott, ösztönt adott, hogy az apai hatalomnak határ vettessék. Constantin kivitte ezt, ugy, hogy az apa övéinek tiszteletes feje maradt, s birt joggal: kizárni az örökségből, mérsékelt büntetéseket szabni, a tisztviselők által olly szigoru itéletet hozatni, minőt a házi fegyelem

kivánt; ám ha a többi császárok megbüntették néhányszor a fiugyilkos apákat, Constantin világos törvény által a gyilkosok büntetését szabta rájok, mit Justinián magáévá tett [1]).

A birodalomban ébredező igazságérzet megengedte a fiuknak a katonáskodásban szerzett (peculium castrense) javakhoz a tulajdoni jogot, melly Constantin alatt a fejedelem szolgálatában, utóbb a polgári s egyházi szolgálatban vagy nászhozomány által szerzett vagyonra is kiterjedt; utóljára az apa végrendelet nélkül csak a törvényes részben lehetett fia örökösévé; feleségének javait pedig csak haszonvételkép birta, a tulajdoni jog a gyermekeket illette. Nagy előhaladás volt ez a gyermekek polgári függetlenitéséhez olly társadalomban, melly őket addig teljes alárendeltségben tartá. E fölfogást átalánositva s a régi szük körből mindinkább kivonva Justinián a fiuknak minden esetleges szerzeményre tulajdoni jogot ada [2]), a miért dicsekedett is, hogy az emberiség érdekében, inkább mondhatta volna, hogy a kereszténység dicsőségére müködött [3]).

Dolgok.

A dolgok közöl némellyek iránt különös előszeretettel viseltetett az első rómaiak harczias egyszerüsége, illyen volt a föld (ager), mint kitünőleges tulajdon, aztán a házak, rabszolgák s dolgozóbarmok. Ezektől föltételeztetett a polgári állás s azért a vallás és közhatalom felügyelete alatt álltak; res mancipi névvel különböztetének meg, csak polgár által szerezhetők s csak nyilvános formaságok mellett voltak elidegenithetők. A többi, fényüzési vagy élvezeti dolgok, bármennyire növekedett légyen Róma gazdagsága, mindig valami csekélyebbnek (res nec mancipi) tartattak, mellyek, mint a mancipatio szentséges ünnepélyére méltatlanok, a természeti jog szerint intéztettek. A tulajdonra nézve is csak a jus quiritum szerinti birtok (dominium quiritarium) volt törvényszerü, mellynek átruházása bizonyos meghatározott formák nélkül érvénytelen; azokkal azonban, még ha csalás is jött közbe, teljes érvényü vala.

A stoicus iskoláktól származott az anyagi és nem anyagi javak megkülönböztetése. Anyagiak a kézzelfoghatók voltak; a többiek leginkább az anyagiak fölötti jogokat jelölték, mellyek közt legfontosabb volt a mezei, városi és személyes rabszolgák fölötti jog. Némelly dolgok közbirtokot képeztek (res universitatis), mint a szinházak,

[1]) L. 3. Cod. *de patr. pot.* [2]) Instit. *per quas personas* etc.

[3]) **Gothofredus,** (a cod. Theod. *de maternis bonis* törvénye fölött) megjegyzi, hogy *christiana disciplina paulatim patriae potestatis duritiem emolliente*, ez által szilárdult meg.

versenypályák, köztérek; némellyek szentelt dolgok (sacrae) voltak, mint a templomok; mások vallásiak (religiosae), mint a temetkezési helyek; némellyek szentek (sanctae), mint a város kapui; mások senkié sem voltak, mint a tengerpartok és folyóvizek; mások ismét az első elfoglalónak lettek sajátjává, mint a galambok és vadmadarak, mellyeknek vadászatát csak a magánbirtok iránti figyelem korlátozta. A magándolgok elévülés, ajándok, vétel vagy öröklés által szereztethettek; a szolgálati kötelesség, rabszolgák s Olaszországban fekvő birtokok csak a mancipatio ünnepélyes szertartása mellett ruháztathattak át.

Lassanként a tulajdon mindig szabadabb lett. Eleinte csak egész törzsek szerezhették azt meg azon földeken, mellyeket müveltek, egyaránt osztozva a munka fáradalmai- és hasznaiban. A patriciusi, vallásos eredetü törvények szerint a föld a családok közt osztatott föl, mellyek mindegyike egy-egy társulatot képezett, melly a közös családi tulajdont fenntartani s áthagyományozni köteleztetett. A keresztények nem ismerték el a hazát mindennek urnőjeül, s a római tulajdont nem állami, hanem isteni szempontból nézték; mi által a tulajdon mindinkább természeti joguvá lett és Justinián a res mancipi-t és res nec mancipi-t egyenlővé tette [1]). Ekkép a birtokos vagyonával szabadon rendelkezhetett; a jus quiritarium és bonitarium közti különbség (a régi ravaszság ezen gyalázata) elenyészett; az egyházi emphyteusa különösen divatba jött, melly szerint egy az egyháziak által mérsékelt föltételek mellett bizonyos időre átengedett földbirtok, a határidő eltelte után a netaláni hozzászerzett más birtokkal együtt az egyházakra visszaszállott.

Öröködés.

Eleinte csupán a római polgár tehetett végrendeletet [2]), és pedig háromféleképen: vagy in comitiis calatis (összehivott gyülésben) jelenthette ki a néposztálynak végső akaratát; vagy a csatamezőn harctársai előtt (in procinctu); vagy végre öt tanu, egy mérőserpenyős, és egy antestatusnak (hitelesitő), ki a tanukat, füleiket érintve, figyelmesekké tette jelenlétében, a hagyományozó, családját, és javait egy másiknak eladni szinlelte, a ki tehát nem öröklő, hanem vevő vala (familiae emptor). A két első mód Justinián korában nem divatozott már, s az Edictum praetorium hét tanu pecsétjével erősitett irott végrendeletet hozott be. A kinek természetes vagy fogadott,

[1]) L. un. C. *de usucap.; de nudo jure Quir. toll.*

[2]) Cicero Archiást római polgárnak állitja, mivel végrendeletet tett.

föl nem szabaditott s az örökségből határozottan ki nem zárt fiai voltak, örököseivé kelle őket tennie; az örökös szükségképen képviselőjévé lőn az elhunytnak mind jogaiban, mind terheiben; a praetor utóbb megengedte az apai örökséget visszautasitni, mig végre Justinián a lelettár jótéteményét (beneficium inventarii) hozta be. Hagyományozásra az örökségnek csupán három negyede fordittathaték [1]). A végrendelet nélkül elhunytnak javai szükségképi örököseire, azaz törvényes vagy fogadott fiaira vagy fiunokáira szálltak; a felszabaditottak törvény szerint nem örökölhettek, a mit utóbb az Edictum praetorium mégis megengedett (bonorum possessio ab intestato). Később nem volt többé tekintet az apai rokonokra, mikép ezt az aristocratia a javaknak a családbani megtartására intézte volt; hanem a császári intézmények az anyai utódokat is törvényszerü örökösökké tették. Sőt az anyák a fiuk utáni öröklésben az apai rokonok fölött is előnynyel birtak; mert nem a hatalom, hanem a vér köteléke vétetett tekintetbe. Igy a természet visszafoglalta jogait s az aristocratikus elv meghajolt a természeti egyenlőség előtt. A Justinián által megállapitott öröködési rendszer valóban bölcseleti; azért tulélte a barbárságot s a hübérrendszert, hogy átszivárogjon a mai szabadelvü törvénykönyvekbe is.

Kötelezvények.

Négynemü kötelezvényt ismer a római törvény: szerződés vagy mintegy-szerződés, bün vagy mintegy-bün általi köteleztetést. A szerződések vagy szóbeliek, vagy ünnepélyes fogadalmuak; irásbeliek, egyszerü beleegyezés szerintiek vagy végre valódiak lehettek, mellyeknél a beleegyezésen kivül a dolog átadása, vagyis kölcsön, letét vagy zálog kivántatott. Olly szabad tett, melly köteleztetést vont maga után, mintegy-szerződésnek neveztetett, mint más dolgainak önkénytes átvállalása. A bünökről itt alább szólandunk. Mintegy-bünnek mondatott olly tett, melly kárt okozott, vagy okozhatott, nem határozott szándékkal, de mégis vétkesen, mint, ha valaki kifüggesztene vagy elvetne valamit az utczán vagy gödröt vájna rajta, melly a járókelők veszélyével van összekötve.

Keresetek (actiones).

A kereset (actio) vagyis a jog igazságot törvény előtt keresni, tárgya szerint személyesre, dologira és vegyesre oszlott, a mint tudniillik vagy személy köteleztetett valaminek betöltésére, vagy valamelly dolognak kárpótlása vagy visszaadása követeltetett;

---

[1]) *Inst.* II, 22. *de lege Falcidia.*

vagy egyik is másik is, pl. az örökség elosztásának követelése. Eredetökre nézve vagy polgáriak vagy praetoriak; azok a császárok törvényein s intézményein, ezek a praetorok rendeletein alapszanak. Végre tartalmukra nézve vagy egyenesjoguak (actiones directae), vagy jóhiszemüek (bonae fidei) vagy önkényesek (arbitrariae) voltak a keresetek; ezen különböztetések az igazságszolgáltatásnak egyes esetekben mikénti alkalmazására vonatkoznak.

Törvénykezés.

A törvénykezés menetét a törvény vagy a szokás határozta meg. A panaszlevél benyujtásakor esküdött a vádló, hogy sem nem rágalmazási, sem nem gyötrési szándoktól, hanem meggyőződéstől indittatik; ha vesztett, büntetésül a peres tárgy értékének egy tizedét kelle megfizetnie. Az értékes pereknél a felek lekötelezhették egymást bizonyos összeg letételére, mellyet a ki bukott, elvesztett. Senkinek sem tagadtatott meg magát procurator által képviseltetni, kire aztán az itélet nehezült. Hanem jó hosszura kellett a pereknek elhuzódniok, miután Justinián megakadályozandó „hogy halhatatlanokká váljanak," kivánta, hogy egy per se haladja meg egy ember életidejét [1]).

Büntények és büntetések.

Mig nálunk, a házasságtörésen kivül, mindennemü büntény törvényes eljárást von maga után a társadalom érdekében, a rómaiaknál ellenkezőleg sok büntény csak magános vala, melly ellen birói eljárás csak a megsértettnek kérelmére történt: igy a lopás, rablás, kárositás, becstelenités. A nyilvános büntények leginkább rendesekre és rendkivüliekre oszoltak; az elsőkhez azok tartoztak, mellyekre különös, rájok büntetést szabó törvény vonatkozott; az utóbbiakhoz, mellyek mint nem különös törvény tárgyai, a biró belátása szerint büntettettek: igy a sirbontás, egy tisztviselő kötelességszegése, kisérlett börtön betörés, kereskedői csalás, a császártól nem engedélyezett társulatok rendezése.

Halálos büntetés még a nagyon határozatlan s csekély vétkekre is szabatott, pl. a fa levágására vagy egy szőlő megrontására, ha föltehető volt, hogy a tett az államkincstár kárositására intéztetett [2]). Legsulyosb büntetés volt a számüzés, melly polgári halált vont maga után s mellyel a házasságtörés, hamis vád, zsarolás s más efféle sujtatott, mint szinte az elökelő személyek olly tettekért, mellyekért az alren-

---

[1]) *Cod. Just.* III, 1, XII.

[2]) *Cod. Theod.* XIV, 1, I.

düek hányamunkára ítéltettek. Egyéb esetekben is amazok pénzbirsággal büntettettek, midőn emezek korbácscsal fenyittettek.

Különösen a felségsértés eseteinél tünik fel a régi jognak tulságos szigora. A régi társadalom, hajlandó lévén mindent bálványozni, a császárt is megistenité, s tehát minden ellene intézett merény, maga az általa személyitett köztársaság és az istenség ellen elkövetettnek tekintetett. A legszörnyübb vétkek közé tartozott az állam elleni bün is; csakhogy illyenül közömbös tettek is tekintettek, nem csak a pogány, hanem a keresztény fejedelmek alatt is, kik a kereszténységtől csak az alakot, de nem a szabadszellemet vették át. A Lex Julia állambünnek tartá a császárok szobrait ujjáönteni, vagy ehhez hasonlót tenni [1]); egy császári törvény vétkesnek nyilvánitá azt, ki a császár itéletét vagy hivatalnokainak érdemes voltát kétségbe merte vonni [2]); egy másik kijelenté, hogy a császár ministerei vagy tisztviselői elleni merény épen olly büntény, mint magának a császárnak megsértése, kinek amazok mintegy tagjai [3]). Valentinián, Theodosius s Arcadius a hamis pénzcsinálókat felségsértőknek nyilvánitja [4]): Constantius alatt hüségsértésnek tartatott a varázslókat az egér vagy menyét czinczogása felől megkérdezni, vagy valamelly fájdalmat vénasszony varázslásával gyógyitni [5]). Avidius Cassius lázadásának elnyomása után hozatott be a holtak elleni pörlekedés is, hogy, ha elmarasztaltnak, javaikat az állam foglalja le [6]). Ezen elkobzás nagy ösztön volt arra, hogy az efféle vádak minél gyakoriabbak legyenek; felfogadott emberek (petitorii) mozditák ezt elő, hogy jutalmul az elkobzott javakat kaphassák; melly gonosz üzletet alig volt képes a theodosiusi codex huszonhat törvénye fékezni [7]).

---

[1]) *Aliudve quid simile admiserint.* Dig. Lib. IV, ad *leg. Jul. maj.*

[2]) *Sacrilegii instar est dubitare, an si dignus sit, quem elegerit imperator.* Cod. *de crim. sacril.* — Roger király fölvette ezt Nápoly törvényeibe. Tit. IV.

[3]) *Nam ipsi pars corporis nostri sunt.* Dig. lib. V. *ad leg. Jul. maj.*

Midőn Cinq-Mars Richelieu bibornok elleni összeesküvésről vádoltatott, e törvény alkalmaztatott rá: „A bün, melly a fejedelmek ministereinek személye ellen követtetik el, a császárok intézményei szerint épen olly sulyosnak tekintetik, mint melly magát a fejedelem személyét sérti. Egy minister jó szolgálatot tesz fejedelmének és államának, ha ki tehát őt mind a kettőtől elragadja, ez annyit tesz, mintha az elsőt egyik karjától, a másikat hatalmának egy részétől fosztaná meg.“ — Ime igy gördült le nem egy fej a visszaemlékezések s az iskola alakjai által!

[4]) *Cod. Theod. de falsa moneta.*

[5]) **Ammian. Márcell.** XVI, 8.

[6]) *Cod. Just.* IX. 8, VI, VII, VIII.

[7]) Lib. IV, 15. IX, 42. X, 5, 9, 10.

Justinián, a mit elődei e tárgyban szigoruat határoztak, megtartá; sőt egy biróról is emlékezik, ki államsértőnek vádoltatott, mivel a császár törvényével ellenkezőleg itélt; s egy másikról, ki a császár nevében adott esküt elhibázta [1]). Alexander Severus a közvetőleges felségsértési vádakat megszüntette, Tacitus pedig eltiltá illy vádakban a rabszolgákat uraik ellen tanukul használni [2]), Justinián azonban mellőzni akarta azt.

A régi jog átalakitása.

A régi törvények azon tanokban gyökereztek, mellyek Hetruria vagy Görögország szentélyeiből eredtek; mig az uj törvénykönyv homlokán e szavak álltak: A mi Urunk Jézus Krisztus nevében! A jognak tehát szükségkép változnia kelle azon vallás által, melly, a régiekkel ellentétben, az embereket egyenlőknek kiáltá ki, s hogy a világot nem hatalomnak, hanem az észnek és szeretetnek kell kormányoznia, és mindenkit magas tisztelet illet, nem, mivel polgár, hanem azért, mert ember. Érezte e tan hatását a jogtudomány, és a népjog a quiritesek joga fölött határozott felsőbbséget nyert.

Egész Constantinig nem a való s igaznak földeritése volt a jogtudósok s birák legfőbb czélja, miután az itélet, a törvénykezés külsőségeinek betöltése- s más a vádlott által igénybe vett eszközök által volt megkötve, mielőtt a biró a dolgot megvizsgálta volna. S igy elitéltethetett valaki, nem, mivel igaza nem volt, hanem mivel a régi jelképes külsőségeket vagy elfeledte vagy elhibázta. Az ezt szentesitő vallás buktával Constantius a régi szentes külsőségeket, mellyek legcsekélyebbike is okul szolgálhatott az igaz ügy elejtésére [3]), minden peres eljárásban eltörölte.

Az uj vallással uj törvények is hozattak be, miket a törvénykönyv nem mellőzhete többé, különösen ide tartoznak az erkölcsök tisztaságára vonatkozó törvények, mellyeket a régiek nem ismertek [4]). Mig a házasságtörők kétévi magánbörtönnel fenyittettek, a természet elleni bünöket, minden különbség nélkül, olly keresett, kinzó büntetés sujtá, mellyet az indok tisztaságával nehezen lehet kimenteni. Az eretnekség elleni fenyegetések is uj tünemények voltak; de ama körülmény, hogy a patriciusi szigortól a régi szivtelen államvallás fenntar-

---

[1]) Lib. IX, 8. I, II.

[2]) **Flavius Vopiscus** *in Alex. Sev.* — *Cod. Theod.* I, 2. *ad leg. Jul. maj.*

[3]) *Aucupatione sillabarum insidiantes*; l. II. Cod. Just. *de formulis.* 342 évről.

[4]) Ulpián irja, hogy, ha egy nő egymásután először **urának, aztán** ura fiának, aztán fia fiának ágyasa, az, ugy hiszi, nem helyesen cselekszik; *Non puto eam recte facere;* Dig. lib. I, 3. *de concubinis.*

tására eredt rendszabályokat a szeretet és szelidség vallására is alkalmazni akarták, az üldözések igazolására vezetett és a példa tekintélyével ruházta fel a német császárokat, midőn sokkal később a hitetlenek ellen büntetéseket szabtak.

Gyermeköles.

A szerfölötti apai hatalom s az embernek csupán csak mint polgárnak becsültetése legfőképen nyilatkozott a gyermekölésben, melly a régieknél átalánosan divatozott. Romulus az elsőszülött leányt életben hagyatni rendelte; a törvények a csúf és vézna fiut megöletni parancsolák; a gyermekvesztés egész tudomány vala, s Papinián kijelenté, mikép a még világra nem hozott magzat nem ember. A classicus jogtudósok a gyermekek eladásáról, mint a felszabaditást czélozó törvényes szinezetü eszközről beszélnek; de Paulusból kiderül, mikép az elszegényedett apa ujonszülöttét eladhatta; Constantinig és Nagy-Theodosiusig találtatnak ennek nyomai és sz. Jeromosnál egy anya siránkozik, kinek férje három fiát adta el, hogy az állampénztárt kielégithesse [1]). Ha tehát az apának nehezére esett fiait nevelni, ha az anya a szép fiatalságot minél tovább fenntartani ohajtá, ha a varázslatok vagy csillagállás balul jósoltak, a magzat elhajtatott, vagy születése után az apa nem emelte föl, mi annyit tett, hogy nem fogadja el, s a gyermek kidobatott az utczára, hogy meghaljon, ha csak holmi üzérkedők föl nem vették, kik vagy megcsonkiták, hogy koldulászkor az elmenők részvétét annál inkább felinditsák, vagy pedig herélteket s törpéket csináltak belőlök.

Először a keresztények emeltek szót ezen szerencsétlenek mellett, majd magukra vállalák felszedni azokat s megmenteni életöket és lelköket; Constantin segélyt határozott azoknak, kik jelenték, hogy fiaikat nem képesek nevelni. Azonban a kitevés szokása olly megrögzött vala, hogy nem is büntettetett; a törvény csak arra szoritkozott, hogy a gyermekfölszedő annak tulajdonosává legyen, a kitevő pedig apai hatalmát elveszitse s ne is gátolhassa a felvevőt, hogy a gyermeket mint fiát vagy mint szolgát nevelje. Valens és Gratián büntetést szabtak a gyermekkitevésre; mig végre Justiniánnak egyik ujabb törvénye megujitá a fenyegetéseket, mellyek támogatva az egyházi büntetések által, véget vetettek ez undokságnak [2]).

---

[1]) **Bynckerschoeck**, *de jure occid. liberos.* — **Paulus**, *Sent.* lib. V, t. 1. N. X. — **Troplong**, 270. l.

[2]) A kitettekről lásd az A. alatti magyarázatot.

Rabszolgaság.

Justinián törvénykönyve kihirdette a polgároknak törvényelőtti egyenlőségöket, eltörölve a köztársasági idők gőgös megkülönböztetéseit; s igy a hivatalok s méltóságok elnyerésénél nem jött többé kérdésbe: nemes-e vagy nem, római-e vagy barbár, hanem határozott a valódi, vagy föltételezett érdem.

E helyes elv fölállitása mellett még egy, amazoknál gonoszabb, a szabadok és rabszolgák közti megkülönböztetést is el kellett volna törölni; ez azonban annyira beleforrt a társadalomba, hogy a művelődés s kereszténységnek csak hosszu századok küzdelme után sikerült azt kiirtani. A császárok rabszolgák- és szabadosoktól környezve, szánalomra gerjedtek ez osztály iránt, s az orgiák ünnepein, midőn teljes egyenlőség uralkodott, gyakran pártfogásuk alá vették a rabszolgákat, de ollyanokat, kik a szabadoknak ostoraik voltak. Claudius szabadoknak nyilvánitá azon rabszolgákat, kik betegségökben uraiktól elhagyatva, Aesculap szigetére tétetnek ki, és gyilkosnak azt, ki, hogy tartania ne kelljen rabszolgáit, megöli öket [1]; Nero alatt a Lex Petronia megtiltá a rabszolgákat a vadállatokkali viadalra kényszeriteni [2]; Hadrián elrendelte, hogy halálos büntetésre ne uraik, hanem a biró által itéltethessenek, és a rosz bánásmód ellen a hatóságnál panaszt tehessenek; Antoninus Pius törvényt hozott, melly szerint a saját rabszolgájának gyilkosa épen ugy vala büntetendő, mint ki a másét ölte meg; és hogy a hatóság segélyt nyujtson azoknak, kiket uraik kinzának vagy fajtalanságra kényszeritnek [3]: Diocletián utóbb megengedte, hogy a rabszolga a törvényszékhez fordulhasson s urától a váltságdij lefizetése után szabadságát követelhesse [4].

És mégis a rabszolgák mintegy második emberosztályt képeztek [5], Constantinnak egyik törvénye tiltván a rabszolgák ellen

---

[1]) **Svetonius** *in Claud.* 25; Dig. XLVIII, 8, II.

[2]) Dig. II, 2.

[3]) **Spartian.** *in Hadr.* 19. — Dig. I, 6, II.

[4]) *Cod. Just.* I, 19. I. VII, 13, I.

[5]) **Florus**, *Hist.* III, 20. Ezt már érintettük az V. könyv. 3. f.-ben; s még visszatérünk reá a XI. könyvben.

A római jogból e tárgy fölött sok furcsa helyet lehetne kivonni, mellyek mind ugyanazon elvnek, a római jogtudósok sajátszerü logikájok szerinti kifolyásaik.

Ime példát is hozunk fel. A *Lex Aquilia* első fejezete rendeli, hogy, a ki föl nem jogositva másnak emberét vagy négylábu háziállatát megöli, a tulajdonosnak annyit tartozzék fizetni, a mennyi a megöltnek azon évi legmagasb értékével fölér. — Nem csak a testi erőt kell tekintetbe venni, hanem azt is, ha netalán a rabszolga elvesztése az urnak nagyobb kárt okozott, mint a mennyit maga a szolga megért. Igy ha az én rabszolgám

használt kegyetlenkedéseket, elszámlálja azokat. Kivégeztettek a szerencsétlenek hurokkal, kereszten vagy fegyverrel, ereikbe méreg cseppentetett, husuk darabonkint szaggattatott le, lassu tüzen égettettek, vagy végre elevenen rothasztattak meg [1]) E császár törlé el a keresztrefeszitést, kivégeztetésök szokott módját, valamint a homlok megbélyegzését is; s bár fölmentetni rendelé az urat, ki rabszolgáját fenyités közben ölte meg, mégis gyilkosnak nyilvánitá, ha ezt szándékosan cselekedte. Azok közt, kik a mezőkön földmivelésre használtattak, a birtok elosztása esetében, eltiltotta a fiut szüleitől, a fivéreket a nővérektől, a nőket férjeiktől elválasztani [2]). Ő maga elősegité a felszabaditásokat, mellyek az egyházban a papság által olly nagy számmal eszközöltettek, hogy a birodalom tele volt olly szegényekkel, kiket az egyháznak ápolnia és fölsegélnie kellett. Ez a lassu előhaladás szükségére mutatott; s ha az egynapi császár, János, a rabszolgaságot egy napon törölte el, ez olly tett volt, mellyet csak egy mától holnapig fennálló hatalom vihetett véghez.

Constantin meghagyta ugyan a végrendeleti felszabaditás elé Augustus által gördített akadályokat; azonban a gyakorlat szokássá vált s Justinián végre a végrendeleti felszabaditásnak az életben történttel egyenlő érvényt mert adni. Ő rendelé, hogy mihelyt valaki megszünik rabszolga lenni, legott polgári jogot nyerjen; s eltörlé azon megszoritást, mellyet a Lex Junia Norbana (772) levél által, barátok közt, vagy kevesb ünnepélylyel fölszabaditottakra szabott; behozta továbbá, hogy a felszabaditások a szentegyházban történjenek, méltónak találván, hogy a rabszolga békói a kereszt lábánál zúzassanak szét, hol az emberiség a szolgaságtól megváltatott. Mindezeknek daczára még sokáig sok volt a rabszolga, s egy fiu vagy

---

örökösnek volt kinevezve s megöletett előbb, hogysem az örökséget átvette, a rabszolga árán kivül az elvesztett örökséget is meg kell részemre fizetni. Igy ha az ikrek, két színész, két zenész közől az egyik megöletett, mind a megholtnak értékét, mind a fennmaradottnak veszteségét meg kell fizetni. Szintugy ha egypár öszvérből vagy egy négyes lófogatból az egyik megöletett. Az, kinek rabszolgája megöletett választhat vagy törvényes perutat, vagy a kárnak a *Lex Aquilia* értelmébeni megtérítését követelheti. **Cajus**, *Instit.* III. — Egy más ellenmondás e törvényhozási bölcseségben az, hogy mig az oktalan állat a természeti jogok alá foglaltatik, a rabszolgának személyessége megtagadtatik. Raynal apát a római birodalom hanyatlásának okai közt egy főok gyanánt teszi Constantinnak egy, szerinte *oktalanság- és vakbuzgalomtól sugalt* törvényét, melly a keresztényekké lett összes rabszolgákat szabadoknak nyilvánitja és jogokkal ruház fel ollyan embereket, kiknek csak erőtetett lételök van. *Hist. philos.* I, 13.

[1]) *Cod. Theod.* IX, 12. I.

[2]) U. o. L. IX, 18. 40, II, 12. I. — *Cod. Just.* III, 38, II.

leány tiz éven alul tiz, fölül husz arany pénzzel fizettetett; harminczczal, ha valami mesterséget tudott, ötvennel, ha irt, hatvannal, ha orvos vagy szülész volt; a herélt tiz éven alul harminczczal, fölül ötvennel, s ha kereskedésre volt alkalmazható, hetvennel fizettetett.

Justinián törvénykönyvének hiányai.

Triboniánt vádolják, hogy a törvényeket pénzért s a maga és ura tetszése szerint hozta s törlötte; Procopius ez utóbbit megrója, hogy törvényhozásában szeszélye szerint mindennap változtatott valamit [1]). Egy dusgazdag, örökösének az emesai egyházat nevezte, a császár ekkor az elhunytnak követeléseit vagyonos syriai polgárokat érdeklő álkötelezvényekkel nevelte; midőn pedig ezek a harmincz vagy negyven évi törvényes elévülést veték ellen, a császár kinyilatkoztatá, hogy az egyház joga száz évig érvényes és visszaható erőt adva a törvénynek, olly zavart idézett elő, hogy rövid idő mulva maga törölte azt el. Máskor ok nélkül változtatott: igy rendelé, hogy a nő, hozománya vesztése nélkül, férjétől elválhasson, ha ez a házasság czélját két évig be nem tölté; utóbb három évet rendelt, mintha ez különbséget tett volna [2]). Bár egy uj s eredeti törvényhozást vágyott behozni Justinián, alapos intézményt mégis egyet sem létesitett, sőt még amaz összeütköző törvényeket sem tudta öszhangzatba hozni, mellyekkel a rómaiak társaséleti s házi viszonyaikat rendezék. Törvényei az esetleges szükségektől sugaltatva, s gyakran a majd népszerü, majd patricius szellemü, majd maradó, majd haladó tanács érzülete szerint változatos czéluak lévén, önmagukkal ellenkeznek; az általa kibocsátottak gyakran csak utánzatai a régi törvényeknek, mellyeket eltörölni nem mert, mikép ezt a világ állásának változása kivánta volna [3]).

---

[1]) *Hianti homo et inexplicabili avaritia, unice lucro serviebat; erantque apud illum jura venalia; iamque legum nundinationi deditus, quotidie pretio refigebat alias, alias figebat, pout e re erat atque usu poscentium.* De Persis I, 24

[2]) Leg. I. Cod. *de repudiis.* — *Sed hodie*, u. o.

[3]) Ime közöljük a római jognak Gans által adott rajzát:

„A római világ azon csatatér, mellyen a véges a végetlennel, vagy, ha ugy tetszik, az elvont átalánosság a szabad személyességgel harczol. Világa a hadnak, a született hadnak, a hadnak magában a békében.

A patriciusok a vallás és a végetlen mellett; a köznép a véges mellett. Minden végetlen, melly kényszeritve van a végessel érintkezni, melly őt el nem ismeri s magában nem tartja, nem egyéb, mint *gonosz végetlen.*

A római állam tehát egy végesnek más végesek felé haladását képezi. Annak története tehát épen ugy foglal el tért, mint időt, minthogy illy haladás nem lehetséges, csak térben és időben egyaránt. A kelet ellenkezőleg csupán térben, Hellas csupán időben van.

Sok jogi s erkölcsi zavart okozott a jogtudomány tanulmányának ollyatén szétdarabolása, hogy egyrészről a jogtudósok véleményei halmoztattak össze, mellyeket néha a véleményezők különböző

Olly történet a rómaiaké, melly hosszu pályát fut be, mellynek betöltésére roppant tér s idő kivántatik; ez az első történet, mellyről elmondhatni, hogy vannak *időszakai*. Az időszakok a küzdelem *előkészitésére*, magára, a legfensőbb foku *küzdelemre* és végre a két résznek bekövetkezett *elgyöngülése*- s ugyanakkori bukására vonatkoznak; röviden a három időszak: fejedelemség, köztársaság, császárság. Az első időszak, mellyben a két elem még azonos s egyik a másikba van forrva, a *fejedelemség*. A második, mellyben elválnak s küzdenek, a *köztársaság*. A harmadik időszak, mellyben elgyöngülnek, egymást alávetik s összezavarják, a *császárság*.

Első időszak: *Fejedelemség*. Az egyptomi képjelirat egy percz alatt tünik fel ismét Rómában; ez a római dualismusnak hetruszki oldala. Megjelennek a papok, de az istenség már egy titokszerü távolba lebbent el; kelettől idáig nagy haladás. A vallás, hogy ugy mondjam, magántulajdonná lesz, és e körülmény veti meg alapját uralmának. De igy lényegének is legott meg kellett támadtatnia. Később a küzdelem idején, valahányszor a lényegről van szó, a fejedelemség, Romulus és Numa időszakára kényszerülnek visszatérni. A mi a köztársaságot illeti, ennek minden intézménye egy másiknak eltörlése. A fejedelemség századainak, mint isteni korszaknak, nem történeti jellemmel kell birniok. A mi a régi római történetben meseszerü, az nem önállólag áll fenn, hanem csak a köztársasággali ellentétben.

Második időszak: *Köztársaság*. Czélnélküli küzdelem, mellyet gyámolit egy elvont átalánosság, a személyes szabadság ellenében, az önkényesség alakában. Bármillynemü legyen a küzdelem vagy annak örve, benne mindig ugyanazon egyalakuság, ugyanazon egység, minden lényegestöli elvontság található. Csak a külháboru csillapitja le a belsőt. Az erő világa ez, mellyben az esemény helyén a szabály áll. Csupán a háboru diadalmaskodik önmaga fölött, szünedezve az erő kimerülése által. Ez a valódi nyomor, a valódi hanyatlás. A győző nép, a véges (köznép) kényszeriti a gonosz végetlent (a patriciatust), hogy elismerje, mikép ő is csak véges.

Harmadik időszak: *Császárság*. A véges mind egymás mellett nyugszik. A küzdelem megszünte által a fontosság- és czéltól megfosztatva, egyenlőségbe esnek. S ez nem eredeti erő, nem természeti hatalom, mint keleten, hanem csak az ellenállás egyszerü hiánya. A fejedelem, nem burkolhatván többé a vallás köpenyébe, csak a hizelgés által istenittetik. Az ó-kor, miután körének három fő pontját, a keletet, Görögh ont és Rómát befutotta, visszatér azon helyre, hol e három pont: a kelet, Görögh on és Róma, elkorcsulva, összezavarodik. Göröghonban a jog csak nyilvános s még nem áll egészen elkülönitve a szép- és jótól. A római jog egyszerüen a logikai lehozás remekmüve, de a szellem nem idézi elő az erkölcsiséget. A rómainak hibája logikai fensőségében rejlik.

Jog. *Első időszak:* A jog egy titok kevés avatottak kezeiben. Nyilatkozott ezen rövid de jelentményes kifejezésekben: *Jus divinum, pontificium aut feciale.*

Második időszak: a küzdelemé, mellyben a patriciusok megosztatlanul akarják a jogot maguknál tartani, a köznép pedig azt megszerezni.

Harmadik időszak: nincsenek többé pártok; az a mi már most legfontosabb, az egyéniség s a modor, mellyel létét fenntartja s védi. A méltóságdús állam tehát jogtudósi s véletlenségi állam. A jogtudomány egyedüli igaz és saját tudománya a ró-

körülményei sugaltak; másrészről, az eredetökre nézve tekintélyes császári határozatok. Aztán amaz elsők toldatnak, csonkittatnak s elválasztatván az utórész az előrésztől, homályosak- s kétértelmüekké tétetnek, vagy egyéni felfogástól törvényi méltóságra emeltetnek; a császári határozatokban pedig összekevertetnek a különböző s majdnem ellenséges szellemből eredtek, a nélkül, hogy a nyilvános és magán tapasztalat gyümölcsei erőteljes összetétel által s teljes öszhangzatban szedetnének össze, a mi aztán a törvény nevét valójában megérdemelné. Az összegyüjtők mentésére megjegyeztetik, mikép ama mü nem tudományos, hanem tisztán gyakorlati czélu; ennyi sikerült is nekik, s bár a kelet előtt, hol éltek, ismeretlen forrásokból kényszerültek meritni, a kiválasztás mégis annyira helyes, hogy a római jog szellemének mind mai napig leghivebb kifejezését képezi.

Az igaz, hogy vele olly szellem is maradott reánk, melly az evangeliom által hirdetett szeretet- s jóakarattól idegen. A zsarnoki császár s az ő lekötelezett szolgája kihagyták a köztársaság lázitó törvényeit s mindazt, a mi a szabadságra, vagy a régi jogokra vonatkozott, miket a zsarnokság elrablott vagy elrabolhatott. A köztársasági időből csupán három jogtudósról tétetik említés, az első császárok alatt virágzottakról is gyéren, hanem ellenben egész sereg hozatik fel azon időből, midőn Rómának az idegenek egész serege nyujtotta be hizelgése zálogát. Még nyomorultabb eljárás volt az, hogy a régi jogtudósok nevei meghagyattak, holott törvényeik megcsonkittattak, vagy érteményök elcsavartatott, mint ezt maga a törvényhozó bevallja [1]; de tőlünk elvétetett az önmeggyőződés eszköze, miután az utóbbra minden érvénytől megfosztott eredeti iratok elveszni hagyattak. Ellenben mi sem mellőztetett el, a mi szilárditotta vagy nagyitotta az egyeduri (monarchicus) önkényt, a mi aztán, azonkivül hogy akkor is ártott, utóbb az europai alkotmányokra rosz befolyást gyakorlott s mentette a zsarnokságot azok előtt, kiknek igazság és törvényesség mindegy. Midőn tehát utóbb a fejedelmek a törvények ismeretét s alkalmazását könnyitni törekedtek, akkor, miután hivatalos, egyedül kötelező gyüjteménybe szorították azokat, csupán saját maguk

---

mai népnek; nem viseli magán többé a nyilvános szónoklat jellemét. A tanácskozás csak szóbeli s felirata: *Jus privatum.*

A jognak jelleme tehát, az első időszakban: erő s rövidség; a másodikban: kiméletlenség s ellenmondás; a harmadikban szétcsapongás és véletlenség."

[1]) *Nonina quidem servavimus, legum autem veritatem nostra fecimus. Itaque si quid erat in illis seditiosum, multa etiam talia erant ibi reposita, hoc decisum est et definitum, et in perspicuum finem deducta est quaeque lex.* Cod. Just. I, 17, III.

akaratát ismertették, támaszkodva az ugynevezett k i r á l y t ö r v é n y hamis magyarázatára [1]).

Justinián törvénykönyvének érdemei.

De bármennyi részletes hibák fedeztetnek is fel Justinián törvénykönyvében, csodamüve az mégis amaz átalános hanyatlás korszakának. Igen, valódi hanyatlás volt az, de hanyatlása a régi eszméknek, mellyek az ujabbaknak adtak helyet. Eltünt a sokistenimádás, eltüntek Alexandria bölcsészeti és Athenae törvényes meséi; eltünt a patriciusi förendurság kizárólagos szelleme, melly magát a törvények előtt most már egyenlősitve találta; eltünt ama nyers kor, melly az igazságot holt alakokkal ostromolta; — egyedül a kereszténység maradt fenn. És Justinián ettől merte magát vezettetni engedni, s müvét Krisztus és a Sz.-Háromság nevével kezdvén meg, bevallá, mikép a hatalom Istentől jő, és elismerte az egyházat, midőn az általa megszentelt hitet fogadta el. Innét származik mindaz, a mi müvét eredetivé teszi, az emberek egyenlősége, ama bölcs democratia, ama helyreállitása az erkölcsi embernek. Elég erővel birva a keresztény előtételekből következményeket vonni, a jövő emberévé lőn, mindig oda törekedvén, hogy valamelly természetszerü javitást [2]) és előhaladást eszközöljön, mellynek legfensőbb kinyomata a kereszténység [3]).

Az alak imádói Justiniánt mindenesetre gáncsolni fogják; de a ki a tartalmat tekinti, az fennen fogja csodálni azon előhaladást, melylyet a classicus jogtudósok fölött tanusit [4]). A megrozsdásodott római eredetiség s az akkori állapotokkal többé össze nem illő rendszerek iránt Justinián nem viseltetett már azon figyelemmel, mellyre Con-

---

[1]) Lib. IX, 7, I, I. II.

[2]) *Nitimur aliquid invenire semper et naturae consequens et quod possit priora corrigere.* Nov. 18. praef.

[3]) Megjegyzendő, miszerint a Codex és a Digesták nem jutottak hozzánk ugy, a mint összegyüjtve voltak.

[4]) Troplong igy következtet: „A római jog helyesebb volt a keresztény századokban mint azelőtt; ellenkezőt állitani balvélemény vagy rosz felfogás volna. A mai törvényhozásnál azonban alantabb áll, minthogy ez a kereszténység árnya alatt született s annak szellemétől jobban van áthatva."

Paganini G. 1638-ban keserü gunynyal illeté Justiniánt, minthogy az aparokonság törvényeit eltörlé s a nőnem jogai iránt kedvezést mutatott. Bálványzása ez a pogány eszméknek, melly századunkban Cato előitéleteit s az átalános jog ellenében a szabadalmakat akarná fölélesztení. — Hopital a franciákat a római törvényhozástól a hazai szokásokhoz akarván vezetni, megbizta Hotman Ferenczet az „*Anti-Tribonien ou discours sur l'étude des lois,*" irásával. Ez is Cujacius elleni gyülöletből ostorozza nem csak a justiniáni, hanem az egész római törvényhozást, néha szerencsés, de mindig részrehajló elmeéllel.

stantin még kötelezve hivé magát; ő a betüt, melly öl, a szellemmel, melly éltet, váltotta fel; a classicus jogtudósokból kivonta azt, a mi világpolgári jognak tetszett, és elvetette, a mi tisztán római volt, mitsem habozva változtatni a szövegeken, hogy a törvényeket egy viszszamenő gyámság alól felszabaditsa. Aztán saját törvényei s leginkább a codexbe foglaltak, Theodosius rendeletein s uj törvényein mind tartalom- mind külalakra nézve felülállnak; s minthogy ő inkább még hit- mint jogtudós, a jogot mindig a kereszténység egyszerü s tiszta jellegével illeszti össze.

Ám mégis a jog kisérleteket tőn, hogy a vallási s aristocraticus elemtől külön váljék s független állást foglaljon el; a mi csökkenté a kereszténység befolyását, mit ez annál több erővel ügyekezett fenntartani [1]). A császárok alatt mind a hit-, mind a jogtudósok az elnyomott világ fölemelésén müködtek, de különböző utakon. Utóbb a polgári s egyházi jog egymás mellé álltak, mig végre bölcs Leo egyesitette mindkettőt az ő „Basilicá"-iban. Azonban az igazság diadala csak a mai időben fejeztetett be.

De a régibb multnak tulbecslése nem maradt káros befolyás nélkül; mert ha Justinián törvénykönyvének Európában megujitott tanulmánya a rend- és igazgatásra legszerencsésb fogalmakat nyujtott is, de azon előitéletre is vezeté az utókort, hogy bálványozza mindazt, a mit Justinián, elődei bölcsesége-, de egyszersmind bárgyuságas kegyetlenségéből összegyüjtött. A fejedelmek arra támaszkodva, megcsonkitgatták a német fajok, hübérrendszer s helyhatóságok által behozott szabadságokat; a monarcha pogány mindenhatósága ismét hirdetteték, és az emberi ész haladása megbékóztatott az által, hogy a világot annyi század előtti, egészen más társadalom- s más valláshoz tartozó törvényekkel akarták kormányozni.

ÖTÖDIK FEJEZET.

II. Justintól I. Heracliusig.

II. Justin. 565.

Justinián nem hagyott gyermeket, hanem Vigilantia nővérének Justin fiát jelölte ki utódául, kit a csoport, melly a tanács nevét bi-

---

[1]) E mellett szól nem mondom Gibbon önkénytes vakoskodása, hanem Hugo csodálata, hogy a kereszténység erősebben nem müködött a római jog mellett; és Montesquieu vallomása, hogy „a kereszténység a jogtudományra saját jellegét nyomta, minthogy a birodalom a papsággal mindig viszonyban állott."

torlá, legott megválasztott; és a nép ugyanazon reggel, mellyen megilletődés nélkül hirét vette az öreg császár halálának, megtapsolta ama pompát, mellyel az uj császár fehér köntösbe öltözve, bibor palástban s vörös csizmában, egy tribun által a fővezéri diszlánczot nyakába akasztatá, a patriarcha által pedig a koronát fejére tétette. Megjelenvén a hippodromban, a zöldek és kékek, vetélkedve vágyván kegyeit megnyerni, végnélküli felkiáltásokkal üdvözölték; ő pedig teljesité nagybátyjának némelly kötelezettségeit, és (szavakkal nagylelkűen, mikép kezdetben minden uralkodó tenni szokott) megigérte, hogy a jót megőrzi, a bajokon pedig segiteni fog, s hogy felveszi a jövő évre (566) a consuli méltóságot is, mellynek eltörlését a polgárok annyira fájlalták, mert az által megfosztattak a szokott ajándékosztástól.

Csakhamar megjelentek az avarok követei, kik, midőn annyi nép letelepedett már, állandó lakhelyet még nem találtak volt, s Justint szövetségök elfogadására s megfizetésére fölszólitották. Hogy tiszteletre gerjeszsze sajátszerü fénynyel fogadta őket Justin, s miután hallá, mikép magasztalják ezek nemzetök. hatalmát s khagánjok kegyességét, boszusan felelé, hogy mind ellenségeskedésöket, mind segélyöket egyaránt megveti [1]).

Nem sokára Disabul, a törökök khánja szinte a persák elleni védszövetség s kereskedelmi viszonyok kötése végett küldött követséget (568).

E fény, e követségek Augustus korát látszottak feltüntetni, hanem a birodalom s fejedelme végerőtlenségén nem segithettek; ez kéjelgésbe merülve, tartományait az ellenség által elvétetni, a megmaradottakat pedig ministerei által kizsaroltatni engedé. Neje Zsófia uralkodott rajta, ki Theodorának, ha nem is olly galádfajtalan, de fondorkodás-, büszkeség-, gyanakodás- s kegyetlenségben méltó unokahuga s férjének a bünös tettekben tanácsadója volt. Talán általa ösztönözve gyilkoltatta meg egyik rokonát csak azért, mivel az alexandriai néptől szerettetett; ugy Narses irányábani méltatlankodása okozta, hogy a longobardok Olaszországot a görög birodalomtól mindenkorra elszakiták.

Elvesztvén betegségében lábai használatát, Justin helyettesről gondolkodék s illyenül, tekintetbe nem véve rokonait a thrák Tiberiust választá, ki irástanitóból a testőrség parancsnokává emelkedett. Ennek e szókkal adta át hatalmát: „Ha beleegyezendel, élni

[1]) Az idézett történészeken kivül lásd **Coripput.** *De laud. Justini* Lib. IV.

fogok; ha parancsolandod, meghalok. Az ég és föld Ura töltse be szivedet azzal, a mit én feledtem, vagy elhanyagoltam. Négy évet élt még ezután, s halálakor Tiberius császárnak kiáltaték.

II. Tiberius. 578.

Zsófia elősegité e választást, mivel talán Tiberius kezét remélé. Azért midőn ez Anastasiát kiáltá császárnőnek, ki neki titkos neje volt, a megboszankodott özvegy őt megbuktatni akarta; de törekvése fölfedeztetvén, a nagylelkü Tiberius által csak kincseitől s udvari pompájától fosztatott meg. E legjobb fejedelem ájtatos és nyájas, józanitéletü és a háboruban ügyes vagy legalább szerencsés volt, mit a persák ellenében be is bizonyitott. Alattvalói szerencsétlenségét szeretetteljesen enyhité; egész sereg foglyokat váltott ki s táplált, mig visszaadta őket családaiknak: olly diadal minőt a régi caesarok nem ismertek. Azért az ő négyévi uralkodása igen rövidnek tetszett s ő, mikép maga is választás által jutott a trónra, szintugy adta azt át Mauritiusnak (582), ki Arabissusban, Cappadociában régi római családból származott, és nem csak jámborsága, hanem gyermekkorától gyakorlott vitézségéről is hires vala. Negyvenhárom éves volt, midőn a trónra jutott, mellyen husz évig ült; s bár komoly méltósága néha göggé, igazsága kegyetlenséggé, takarékossága fukarsággá fajult, ő mégis azon fejedelmek közé számitandó, kik alattvalóik javát kivánták s birtak is értelemmel és bátorsággal azt felismerni s előmozditni.

A persa Örményország lakói, nem türhetvén a magusok vallási türelmetlenségét, elpártoltak a sassanidáktól s a görög császárok hatalmába veték magukat, s Justin ezt elfogadta volt [1]). Chosroë panaszt emelt, állitván, hogy ez által a béke meg van sértve, de Justin azt felelte, hogy egy üldözött vitéz néptől, melly vele egy vallâson van, segélyét meg nem tagadhatá (569.). Másrészről Chosroë, Yemen birtokára vágyván, az abyssiniaiakat a Vörös-tengeren tulra visszaüzte és alkirályul a régi imiariták egyik ivadékát küldte oda; mire Justin a vele szövetséges és keresztény abyssiniaiak boszulójául vallván magát, megtagadta a persáktól az adót. Chosroë rögtön hadat gyüjtött és megmutatván, mikép nyolczvan évc még meg nem törte őt, visszaverte Nisibistől a görögöket a szövetséges aethiopokkal és törökökkel együtt (572.); Artabanes, jeles hadvezére, átkelvén az Euphráton, Antiochia ellen nyomult, de azt el nem foglalhatván, megtámadta s elpusztitotta

[1]) **Evagr.** V, 7—13. **Cedrenus** III. 18. — **Menand.** 16.

Heracleát és Apameát, majd meg egyesülvén fejedelmével segité őt Daravárnak, a birodalom védfalának bevételében.

Justint rémület fogta el; de Tiberius, kinek a kormányt általadta (575.), kért és nyert három évi fegyverszünetet, s ezen idő alatt hadat gyüjtött, mellyet a hir igen nagynak mondott. Chosroë azonban megelőzte őt s a persa Örményországba betört, hogy azt visszafoglalja; ázután Cappadocia ellen indult; de a császáriak hadvezére Justinián, Germánus fia, megverte őt Melitene mellett (578.), s egész a Kaspitengerig nyomulván, Hyrcaniából hetvenezer foglyot vitetett Cyprusba, aztán Persia fővárosához közeledett.

Chosroë halála. 579.

Chosroë fájlalva e veszteségeket, mellyek uralkodása fényét elhomályositák, s mellyeket jóvátenni ideje többé nem volt, meghalt negyvennyolcz évi országlás után. A keleti irók, kik őt a királyok s hősök példányaul tüntetik fel, mondják, hogy dicsősége tetőpontján mult ki, miután fiának a következő tanitást adta: „Én Nushirván, Persia és az Indiák ura, végakaratomat intézem Ormuz fiamhoz, hogy szolgáljon neki fáklyául a setétség napjaiban, ösvényül a pusztában, és sarkcsillagul a hánykodó tengeren. Ha majd az én szemeim, nem birhatva el többé a napfényt becsukódnak, ő üljön fel az én trónomra, s az ő fénye hasonlitson ama dicső csillagzathoz; de nagyságában el ne feledje, hogy a királyok alattvalóik javára rendeltetvék s hogy ugyanaz legyenek azoknak, a mi az ég a földnek. Lehetne-e termékeny a föld, ha az ég meg nem harmatozná s kegyesen nem tekintene rá? Édes fiam! az egész nép érezze jóságodat; először kik körülted vannak, aztán a többiek egész a legtávolabbiakig. Ha merném, önmagamat állitanám fel példányul, de felállitom inkább azt, a ki nekem is példányképül szolgált. Látod a napot? néha elrejti magát szemeink elől, de csak azért, hogy mint a mindenség jóltevője, fényét minden népre áraszsza ki. Be ne tedd lábadat valamelly tartományba, hanemha lakóival jót akarsz tenni, és el ne hagyd, hanemha egy másikat akarsz boldogitni. A gazembereket meg kell büntetni; ezek homályositják el a fenséges napot. A jók buzditást érdemelnek és meg kell világittatniok a korány sugarai által. Mikép a nap az összes czéloknak, mellyekre teremtetett megfelel, ugy ügyekezzél te is mindig mint király cselekedni, ha mint király mindig akarsz tiszteltetni. Fiam! sokszor kérd az ég segélyét, de tiszta lélekkel. Avvagy bebocsáttatnak-e kutyáid az imolába? Kérelmeid ekkép meghallgattatnak, elleneidet rémület fogja el, barátaid hivek leendnek. Te alattvalóidnak, ők pedig neked lesznek gyönyöröd. Gyakorold az igazságot, nyomd

el a daczosokat, vigasztald a szerencsétleneket, szeresd gyermekidet, pártold a szép tudományokat, hallgasd ki az öregeket s ne engedd, hogy az ifjak a közdolgokba avatkozzanak, és terveidnek egyetlen czélja néped java legyen. Isten veled! nagy országot hagyok rád, mellyet megőrzendesz, ha követed, és elvesztendesz, ha megveted tanácsimat" [1]).

III. Hormisdas. 579.

A királyutód Ormuz (Hormisdas) a bölcs Buzurg-Nuhirra bizta magát, ki őt három évig apaként igazgatta, s kinek fiui tisztelettel engedelmeskedett. De alig hogy ez az öregségtől megtörve, a közügyektől visszavonult, az ifju fejedelem legott szenvedélyeinek s az ezeket növesztő környezetének engedvén át magát, az országot a helytartók (satrapák) rablásvágyának s igazságtalanságának veté martalékul. Mint korcsfia a nagy Nushirvánnak, a hadsereget fösvénysége, a népet és nagyokat pedig az által idegenité el, hogy közölök gyanujának tizenháromezret áldozott fel; ugy hogy kegyetlensége gyülöletet, a gyülölet lázadásokat idézett elő. S valóban Babylonia, Susa s Caramania tömegestül keltek föl; Arábia, Scythia s India fejedelmei megtagadták az adót; a nagy khán a keleti tartományokat a törökök százezreivel öntötte el.

Baharam (Varanes), ki a régi R á g i fejedelmektől s azon hét család egyikétől származott, mellyek Darius óta Persiában az elsőséget vitték, ki vitézsége által a hadsereg fővezére, Media kormányzója s a királylak felügyelőjévé tétetett, egymaga mutatott bátorságot, midőn az egész udvar remegett; és föltüzelve a babonás népet, kicsiny csapatot vezete a törökök temérdek csordái ellen s Media határán meg is verte azokat. Innen a rómaiak ellen ment, kik Mauritius, a leendő császártól vezéreltetve Araxes felé nyomultak; ezeket nagy gőgösen felszólitá, választanának napot és helyet a megütközésre. Mauritius a legalkalmasb állást választotta, hol Baharámot le is győzte. Ormuz e hadvezérrel, kit győzelmeiben irigy és gyanus szemmel nézett, legyőzetésekor méltatlanul bánt, miután guzsalyt s nőruhát küldött neki, kényszeritvén őt, hogy a hadsereg előtt abban jelenjék meg. E gyalázatot lázadás mosta le; egész Persiát a méltatlanság szava futotta át s felizgatta azt a gyáva zsarnoktóli megmenekedésre. Bindoë, sassanida herczeg, kiszabadulva a börtönből, mellyben eddig tartatott, Ormuzt vetette abba s a trónra ennek elsőszülöttét Chosroë-Parviz-t emelte, azon reményben, hogy ennek neve alatt ő uralkodandik. Or-

[1]) **D'Herbelot**, Modain Nouschirvan; **Mirkond, Lebtarikh**, sat.

muzt, a nemesek s helytartók elé állitá, hogy igazolja magát (keleten mindekkorig hallatlan eljárás); midőn azonban ez Chosroëről mint lázadóról beszélt, s helyébe másodszülöttét tétetni ajánlá, ez utóbbi kivégeztetett, magának Ormuznak szemei kiszurattak s Chosroë választása megerősittetett (590).

Az uj király atyja balsorsát enyhiteni törekvék, eltürve ennek haragját és sértegetéseit; majd Baharámot is kiengesztelni ügyekezett, felajánlva neki az országbani második állomást: ez azonban boszankodva, hogy a forradalom nélküle és hadserege nélkül végeztetett be, egy levéllel felelt, mellyben magát a satrapák satrapájának, a persa hadak fővezérének, az emberek hóditójának, az istenek barátjának, a zsarnokok ellenségének s tizenegy erénynyel ékes fejedelemnek nevezi, s Chosroë-nak meghagyja, hogy, ha atyja sorsát el akarja kerülni, veresse lánczba az árulókat, tegye le a bitorlott koronát s fogadja el a bünbocsánatot s egy tartomány kormányzóságát. Ekkép fegyvernek kelle határoznia; de Chosroë párthivei Baharam régi vitézei előtt megfélemlének s a helytartók is fellázadtak ellene, kit csak előbb fölemelének; Chosroë tehát futott, atyját Ormuzt pedig Bindoë megfojtatta.

Hölgyeivel s csekély kiséretével az Euphráthoz érvén, Mauritius császártól kért menedéket, ki hizelegvén magának azzal, hogy a nagy Nushirván unokáját magához folyamodni látja, emberségesen fogadta öt s a vitéz Narses vezérlete alatt jelentékeny sereggel bocsátotta el. Persia már megbánta volt, hogy a sassanidák ivadékának egy lázadót eléje tett, s a magusok Baharam fölszentelését megtagadták. Igy tehát az összeesküvések és zavarok megkönnyiték a rómaiak vállalatát, kik Modain trónjára Nushirván unokáját visszahelyezték. Baharam emberei maradványával Oxus keleti oldalára futamodván, hogy Persiát háborithassa, a törökökkel lépett szövetségre, életének azonban mérgezés vagy meghiusult kisérletének szégyene csakhamar véget vetett. A visszaállitott Chosroë nem volt elég nagylelkü vagy bátor megbocsátani; s diadalünnepeinek örömét Baharam s a királygyilkos Bindoë párthiveinek vére emelé s mocskolta be (591.).

Mig Mauritius uralkodott, Persia a birodalom iránt barátsággal viseltetett, átengedvén Martyropolist és Darát. Persa-Örményország visszatért a sassanidákhoz, azon biztositás mellett, hogy vallásában nem fog többé háborittatni. És Chosroë csakugyan annyira tisztelte Syria püspökeit, hogy hire járt, miszerint Syra (Shirin) nejének, egy keresztelt görög hölgynek kedveért ő is kereszténynyé lett.

Az avarok.

Kevesb szerencsével harczolt Mauritius nyugaton [1]). Hasztalan kértek tőle az olaszok segélyt a longobardok ellen, kiket ő meg nem gátolt, hogy uralmukat e tartományban megalapitsák. Ezeknek Pannoniából távozása az avaroknak adott helyet, kik az Alpesektől a Fekete-tengerig uralkodtak, s khagánjuk, Bajan, ki hatalom- és gőgben Attilával vetélkedett, a császárokat koronkint sértegette. Kivánczsi vagyok látni egy elefántot, — mondá egyszer — s Mauritius a legnagyobbat küldte neki, mellyet India tenyésztett: szeretnék egy arany ágyat, s a legszebb, melly a konstantinápolyi fejedelmi lakban találtatott, Sirmium urának álmai s képei alá vitetett. Igy kért majd selyem kelméket, majd aranyozott edényeket, majd borsot és fahéjat, s végre olly adót, melly nyolczvantól egész százhuszezer aranyig menő összeget tett. Később kinevetve a követségeket, kihivá a hadsereget, ármánykodás és hitszegés közt dölyfösen Belgrádtól Konstantinápolyig száguldozott, mig másfelől parancsainak és szövetségeinek az Odera szabott határt.

Mauritius megtagadta a lealázó adót, de miután ezek Thraciát elpusztiták, a békét megvásárolni kényszerittetett. Ezt azonban az avarok csakhamar megszegték s egyesülvén a gepidák-, szlávok- s más népségekkel, a birodalmat megsemmisitéssel fenyegették. A konstantinápolyiakat olly rémület fogta el, hogy már az ásiai partra készültek menekedni; de a császár visszaadta bátorságukat s az ellenségre Priscust küldé, ki azt ötször megvervén egész a Tiszáig hatott s számos tisztet és közkatonát, még a khán fiaiból is hetet foglyaivá tett. De a hadseregben föl volt bomolva ama fegyelem, melly a legiókat rettentőkké tette, s minthogy Mauritius a katonák zsoldjából a

---

[1]) Philippicus, Mauritius császár hadvezére és sógora, midőn megütköznie kelle, sirni kezdett, elgondolva, mennyi nép fog megöletni. Montesquieu előadván e tényt, hozzáveti: *Milly különbözők voltak az arabok könyei, kik a fölötti fájdalmukban sirtak, mivel vezérök békét kötött, melly őket a keresztény vér ontásában megakadályozá.* Bizonyára más, de dicséretesb könyek voltak-e ezek? Philippicus hibája abban állott, hogy a győzelem eszközeit nem készité elő; azt csak a kegyetlen hóditó nem veszi számba, mennyi élet kivántatik egy állomás elfoglalása- vagy egy erősség bevételére. A lauffeldi ütközet előtti napon a szász tábornagy hallgatagon gondolatokba merült. Ennek okáról kérdeztetvén Senac barátja s orvosa által, kezét megszoritva, *Andromache* következő soraival felelt neki:

Álmodd át, Cephisus, e kegyetlen éjjelt,
Melly egy egész népre hozott örök éjjelt;
Álmodd át a győzők kidültásait
És a meghalóknak haláljajjait... sat.

fölszerelés költségeit levonni akarta, ezek zajongni kezdtek s a császárnak tervével fölhagyni s bocsánatot adnia kelle. E gyöngeség még nagyobb vakmerőséget szült, mellyet ismét csatavesztésekkel kelle megfizetni. A khagán átkelvén a Dunán, ajánlatot tett tizenkétezer római fogoly kiadására. Mauritius azonban vagy fösvénységből vagy a katonai lázadást megbüntetendő, a kivánt váltságdijt megtagadta; s igy a khagán a foglyokat kardra hányatá. Ezért feldühedve a nép, rút sérelmekkel illeté a császárt, s a katonák oly haragra gerjedtek, melly kevés idő mulva lázadásba tört ki, s ők Phocast, a századosok parancsnokát kiálták ki császárnak (602.). A régi katonai önkénynek három század után megujitott jelenete!

A konstantinápolyi nép elősegité a katonaság mozgalmait; Mauritius tehát mindenkitől elhagyatva látván magát, egy templomba menekedett, mig Phocas, inkább a népkegyre, mint saját bátorságára támaszkodva a városba vonult és kikiáltatott. Az ekkor rendezett ünnepélyek közt a zöldek és kékek szokott panaszaikkal álltak elő, s miután Phocas által megfékeztettek, a vesztett fél ezt kiáltozá: Emlékezzél, hogy Mauritius még él! Ez annyi volt, mint az utóbbinak elitéltetése; Phocas tudniillik legott Konstantinápolyba hozatta öt s öt fiával együtt kivégezteté. Mauritius hösi állhatatossággal s kereszténvi önmegtagadással halt meg, a profétának e szavait ismételve: Te igazságos vagy Uram, és a te itéleteid igazságosak. Már elöbb, midőn hallá, minő ember Phocas, az ő vágytársa, felkiáltott: Jaj nekem! ha ő gyáva, ugy orgyilkos is lesz. Kis fiainak nevelőnője az egyiket saját fiának helyettesitésével akarta megmenteni, de a császár figyelmessé tette a bakót a cselfogásra. Sokan csak azért lakoltak, mivel rokonai vagy barátai voltak, és pedig előbb gyalázatos alaku perfolyam, utóbb fondorlatos kinzások által.

Az olaszok, kiknek okuk volt Mauritius ministereinek zsarolásai ellen panaszkodni, megünnepelték Phocast. Rómában képszobra a tanács és papság tisztelettárgyaul állittatott ki s a caesarok régi palotájában Constantin és Theodosiusé közé helyeztetett. Nagy-Gergely örvendezve adott hálát az Istennek, hogy őket a hosszu elnyomástól megszabaditá, s áradozva magasztalta Phocást és nejét Leontiát; nem tudva vagy feledve, hogy amaz a trónra orgyilkosság által jutott s azon magát egészen más módokkal tartotta fenn, mint a mellyeket ő

magasztalva dicsért [1]). Phocas, kinek személyisége rút, tekintete vad, hajai vörösek, szemöldöke összehuzott s arcza sebhelyektől elektelenitett vala, a bornak s asszonyoknak adván magát oda, mint vérengző s kérlelhetlen zsarnok semmit sem tudott sem törvényekről, sem tudományokról; felesége is alig volt nálánál jobb : ugy hogy az ő uralkodását inkább becstelennek, mint nyomorteljesnek mondhatni, habár alatta az országot döghalál, terméketlenség s rendkivüli hidegek látogatták meg. A népet játékok által ügyekezett megnyerni, de midőn ott tapsok helyett gyülölet- s megvetéssel találkozott, megrohantatta a nézőket, kik közöl némellyek megsebesittettek, mások fogságba hurczoltattak, honnan azonban a zajongó nép által kiszabadittattak.

Mauritius egyik fia Theodosius, Persiába menekedett, Phocas őt egy követe által csalárdul visszahija s megöleti. Narses a kelet hadvezére föllázad s összeszövetkezik Chosroëval, hogy a zsarnokot megbuktassa; Phocas szent fogadással igér neki kegyelmet és méltóságot, s miután lefegyverzé, legott elevenen megégeti. A persák, mielőtt hazájokba visszatérnének, felduljják Mesopotamiát és Syriát; Phocas előbb jó ideig hagyja őket vakmerően dühöngni, utóbb ellenök küldi Bonosus keleti grófot, kit azonban csakhamar visszahí, hogy megbüntesse Antiochiát, hol a zsidók fellázadva öldöklést tettek a keresztények közt s Anastasius patriarcha hulláját az utczákon hurczolák. E merény uj vérengzéssel s a zsidók kiüzésével toroltatott meg.

Hogy magának némi támaszt szerezzen, Phocas egyetlen leányát Domnitiát Crispus patriciusnak s az őrsereg parancsnokának adja nőül; utóbb gyanuba véve őt lest hány neki, mire ez a zöldek pártjával s az afrikai helytartóval összeszövetkezik. Ez utóbbi, ki már két év óta lázongott, Crispusnak s a legelső tanácsosok ösztönzésére, Konstantinápoly ellen saját fiát Heracliust és Gregoras-nak, a maga helyettesének Nicetas fiát küldé, az egyiket hajóhaddal, a másikat hadseregekkel. Phocas, ki az összeesküvéseket sokszor csupa gyanuból megbüntette, erről legkevesebbet sem tudott, mig csak az afrikai hajóhad Hellespontusban nem vetett horgonyt. Ekkor, pongyolán, a mint volt, futásnak eredt, de megfogatván Heraclius elé hurczoltaték, kinek, midőn ez gaztetteit szemére lobbantá csak ezt felelé : T e j o b b a n f o g s z u r a l k o d n i? Feldaraboltatván megégettetett (610.).

---

[1]) *Benignitatem vestrae pietatis ad imperiale fastigium pervenisse gaudemus. Laetentur coeli et exultet terra, et de vestris benignis actibus universae reipublicae populus, nunc usque vehementer afflictus, hilarescat.* Ep. 38. XI.

I. Heraclius.

Heraclius közohajtásra Sergius patriarcha kezeiből fogadta a koronát s első volt azon fejedelmek sorában, kik a birodalmat négy nemzedéken át kormányozták. Nicetas e tény után érkezvén Konstantinápolyba, aláveté magát megkoronázott barátjának, nőül kapván annak leányát. Crispus, kitől Heraclius azért félt, mivel a ki saját ipát elárulta, az barátjához kevésbbé leendne hü, zárdába vonulni kényszerittetett.

Heraclius egy nemes s gazdag cappadociai családból származván, felséges kinézésü, türelmes s a hadban jártas volt; miért is alattvalóit azon reményre jogosithatá, hogy a bajokat megorvosolandja [1])

Persa háboru.

E végre mindenekelőtt Chosroët kelle visszanyomni, ki egy ártatlan nép kiirtásán folyvást dolgozott. A mint tudniillik Narsestől többé nem félhetett, megverte a római csapatokat, bevette s lerontá Merdent, Darát, Amidát és Edessát; és átkelvén az Euphráton, elfoglalta Hierapolist, Chalcist és Bereát, aztán megtámadta Antiochiát s bevevén megsemmisitette mindazt, a mit még az ismételt földrengések s zavargások fennhagytak; hasonlóképen bánt Caesareával, feldulta Damascus paradicsomi tájait, aztán tüzzel s vérrel jelölve utját, Jerusalemet támadta meg (614.).

A magusok türelmetlen buzgalma már Nushirvánt izgatta e hóditásra; most pedig Chosroë, vállalatában huszonhatezer, hazáját nem feledő zsidótól látta magát segittetni. Ekkép Dávid városa rohammal vétetett be; az egyházak, miket Ilona és Constantin e szentemlékü helyeken emeltek, a lángok martalékivá lettek, az adományok, mellyeket az áhitat évek óta összehordott, elraboltattak; a zsidók kilenczvenezer keresztényt kegyetlen kinzásnak vetettek alá, s Zacharias patríarcha tömérdek zsákmánynyal s a kereszt fájával Persiába vitetett.

A hivek, kik megmenekedhettek, szeretetteljes fogadtatást találtak Egyptomban, különösen alamizsnás Jánosnál, Alexandria érsekénél; ámde Chosroë még itt sem hagyta őket nyugodni. Ezen tartományt, melly külellenségtől annyi ideig nem félhetett, most ez uj Cambyses támadta meg, ki a tengertől Aethiopiáig uralkodott; aztán az afrikai part hosszában nyomulván elő, ha Carthagót be sem vehette, de Cyrenét, a görög gyarmatot, melly az anyaországot tul-

---

[1]) Viselt dolgai elbeszéltetnek a szemtanu pisidiai György által illy czimü munkában : *Carmina in honorem Heraclii.*

élte [1]), földig lerontatá s aztán Libya pusztáin diadalmasan tért vissza.

Ezalatt a hadvezér Sais (616.), egy másik hadsereg élén a thrák Bosporus felé ment s meghóditotta a Fekete-tenger partját, Ançyrát és Rhodust. Bevevén Chalcedont, a persák tiz évig lobogtatták a kovács-bőrkötényt Konstantinápoly szemei előtt, felfuvalkodva a fölött, hogy Cyrus egykori birodalmát egészen meghóditák, az europai vallást s szokásokat követő tájakon a tüzimádást és a kettős alapelvet határtalan hatalommal kérkedve terjeszték, vasvesszővel fenyitve az uj tartományok politikai s vallási elégedetlenségét.

Chosroë talán nem vezette személyesen e hadakat, hanem időről időre, azok gyümölcseit élvezendő, Destagardába, egy tigrisentuli városba jött, melly Ctesiphontól északra hatvan mérföldnyire (=15 földir. mfd.) feküdt. Az ő királylakának paradicsomában (diszkertjében) a madarak édes énekét a vadak rettentő orditása váltogatta, kilenczszázhatvan elefánt, tizenkétezer közönséges és nyolczezer nyargateve (dromedár), hatezer ló és öszvér emelte az udvar fényét s kéjeit; hatezer fegyveresből állt a testőrség, tizenkétezer rab- és háromezer szabadlányka, Ásiának virágai, tettek szolgálatot; a harminczezer gazdag szőnyeg, negyvenezer ezüst oszlop, az egy kúpra aggatott s a csillagok mozgásait utánzó ezer arany golyó, az arany- s ezüsttel himzett szövetek, selyem kelmék, drága-kövek, az illatos füszerekkel telt száz pincze, talán csak a képzelem országából valók, de bizonyára amaz udvar szerfölötti fényüzésére mutatnak.

Illyen volt azon udvar, melly előtt a keleti birodalomnak mintegy elsülyednie kelle, képtelen lévén ama dühnek ellenállani, miután ezenkivül még az avaroktól is szorongattatott. Ezek khagánja, ki mindig dölyfösebb lőn, midőn épen a tőle vásárlott béke ünnepeltetnék, megkisértette a császárt a konstantinápolyi hippodromban lepni meg, azonban csak a külvárosokat rabolhatta ki, tömérdek kincset és kétszázhatvanezer foglyot hurczolva magával (620.).

Heraclius kétségbe esvén a birodalom felől, már arról gondolkodék, hogy Carthágóba menekedjék, ám a vallás fölélesztette benne a honszerelmet s a patriárcha sz. Zsófia oltára előtt esketteté meg őt, hogy népével együtt élni és halni akar. Heraclius a chalcedoni parthoz ment, mellynél a persák táboroztak; követeket külde Chosroëhoz azon intéssel, hogy miután Mauritius gyilkosa nem él többé, adná meg

[1]) E vállalatokra vonatkoznak Sinesius elbeszélései s tettei, mellyekről a VII. könyv. 21. fej. emlékezénk.

a világnak a békét s kimélné annyi ártatlanok vérét. De mit felelt Chosroë? Köztem sa római császár közt semmi egyezménynek nincs helye, mig ő és alattvalói el nem állnak ama megfeszitett Istentől és nem imádják a Napot, Persia nagy istenségét. Sais hadvezér, ki a követek elébocsáttatását kieszközlé, elevenen nyuzatott meg, a követek fogságra vettettek; azonban miután hat évi tapasztalás meggyőzte Chosroët, hogy Konstantinápolyt be nem veheti, elfogadta az évi adót, melly ezer talentom aranyból, ugyanannyi ezüstből, ezer selyemruhadarabból, ezer lóból és ugyanannyi szüzleányból állott.

E gyalázatos békére csak az határzá el Heracliust, hogy időt nyerjen ellenállhatási készületekre. Akkoráig talán a fejedelmi palota kéjeiben udvaroncz ministereitől tartatott fogva, kik méltatlannak tarták, hogy egy császár az ő titokszerü felségéből kilépjen; vagy talán unokahuga Martina bájai tarták őt vissza, kivel vérfertőző házasságra lépett, melly összekelésnek a történészek amaz idő összes szerencsétlenségeit tulajdonitják. Annyi igaz, hogy mindezekből kibontakozva, mint hős állott elő; a kiürült kincstárt a papság által felajánlott drága edényekkel fedezte; és miután fiát Constantint és a kormányt Sergius patriarchára és Bonus patriciusra bizta, bibor saruit feketékkel váltva fel, a persák ellen indult.

Mint Scipio, mitsem ügyelve arra, hogy az ellenség a fővárost fenyegeti és a körülfekvő tartományokat elnyomja, számos barbárokat bérlett föl s elhajózván Syria és Cilicia határira, összehuzta minden oldalról a szétszórt őrségekot, s helyreállitván a fegyelmet, mint egy vallásháboruban, Krisztus zászlaját lobogtatta, buzditván a hiveket a megfertőzött oltárok visszaállitására (622.). Az ő példája tette, hogy seregei semmi fáradalmat sem tartának nehéznek, semmi fegyelmet fölöslegesnek; ekkép vezetheté őket az Issus melletti győzelemre, melly után Halys partjainál biztos telelő szállásokat állitva fel, visszatért Konstantinápolyba, hogy a nyugtalankodó avarokat lecsöndesitse.

Ujra kiindulva (623.) ötezer emberrel Trapezuntba hajózott s miután békeajánlatai sikertelenek maradtak, behatott magába Persiába, elfoglalva s lerontva számos várost és futni látva Chosroët negyvenezer válogatott harczosával, miután Gazat (Taurist) töméntelen kincsekkel megrakva neki engedte. Csak a tél állitotta meg Heracliust, mellynek beköszöntével a Kaspi-tenger hosszában s Albaniába vonult vissza, mint azt neki az evangeliomos könyv esetleges fölnyitása parancsolni látszék. A hadjárat alatt a tüz oltárai s a nap templomai lerontattak, és hogy Jerusalem megboszultassék, Ormea, melly Zo-

roaster hazájának tartaték, feldulatott. Hanem Heracliust a müveltség s keresztény szeretetnek szép tanuságát ádta, midőn ötvenezer foglyot, kik a hideg telet nehezen állták, váltságdij nélkül visszaküldött.

A jövő tavaszszal betört Mediába, Irakba sőt Ispahanba is, hová még egy római sem jutott. A megrémült Chosroë összegyüjté seregeit még Egyptomból és Hellespontus tájáról is. A mieink remegni kezdtek, de Heraclius a hős érzelmeit a kereszténvéivel egyesitve, igy szólt: Ne féljetek az ellenség nagy számától! Isten segélyével egy római ezer barbárt győzhet le. Ha feláldozzuk életünket testvéreink megmentéseért, Istentől és az utókortól a halhatlanság koszorúját nyerjük el. A tettek beválták a szavakat s ő az ellent nem csak visszaüzte, hanem be is szoritotta Media és Assyria erősségeibe (626). Már a főváros ellen nyomult, midőn Chosroë elhatárzá magát őt utánozni. Uj adószedés által kisziván a már különben is a hosszu háboruk által tönkre jutott tartományokat, három hadtestet állitott fel: az arany lándzsásokat Heraclius elébe küldé, a másikat a segédhadak utjának elvágására állitotta fel, a harmadikat Sarban (Sarbaraz) alatt Konstantinápoly ellen inditá, mig az avarok khagánja az ő sürgetésére Thraciát pusztitá, és átrohanván a hosszu védfalon, gepidák-, oroszok-, bolgárok- és szlávokból összeszedett nyolczvanezer emberrel a fővárost vette körül (jun. 26.), s nem hallgatva semmi ajánlatra, ismételve rohantatá azt meg. A tanács és a nép Heraclius példájától látszottak lelkesitve lenni, s a mit csak a mesterség, kétségbeesés, honszerelem és áhitat eszközölhet, az a főváros védelmére mind igénybe vétetett, ugy hogy a büszke khagánnak visszatérőt kelle futvatnia s a városiak ezen, valóban csodálatos védelem dicsőségét Szüz-Máriának tulajdoniták.

E hir uj erőt lehelt Heracliusba, ki másrészről a volgai törökökkel lépett szövetségre. Negyvenezer lovas a kazarok törzséből lépett a csatasikra, Zébely (Ziebel) khán vezérlete alatt, kinek hódolatát Heraclius az által nyerte meg, hogy őt fiának nevezte, fejébe saját koronáját tette s gazdag ajándokok mellett leányát igérte neki nőül. Erre a persák nyakra-főre visszavonultak. Sarban, ki még Chalcedonban állomásozott, egy (vagy igaz vagy az ellenségtől koholt) levelet kapott kezéhez, mellyben Chosroë az ő lassuságát megbüntetendő, megparancsolja a helytartónak, hogy Sarbant ölesse meg és a sereget Persiába vezesse vissza. Sarban a maga neve helyett sok tisztekéit szurván a levélbe, megmutatta ezeknek a király hálátlanságát s a közelgő veszélyt, s ekkép fellázitá őket.

Chosroë állása tehát mindig veszélyesebbé lön, habár, miután a háborut nemzetinek kiáltá ki, a persák a római beütők visszatorlására ezrenként keltek föl. Ninivénél ment véghez a borzasztó csata; Heraclius hősien harczolt, saját kezével ölt meg három ellenséges vezért és magához ragadta a győzedelmet; aztán pihenés nélkül átkelvén a Zab-on, Assyriában mint Trajan idejében a római zászlókat lobogtatá s egész Destagarda fővárosig hatott el, hol minden várakozást meghaladó s még a telhetlenséget is kielégitő kincseket talált. Az imolák, királylak, paloták, minden fölégettetett, az elfoglalt zászlók visszaszereztettek, a foglyok kiszabadittattak; a szerencsés győzelem kedvet adott elöhaladni Ctesiphonig, hol a tél közbejötte megállapodást parancsolt.

A történészekből nem lehet sem Heraclius váratlan vitézségének sem Chosroë váratlan gyávaságának okait kikutatni. Ez utóbbi kétségbeesve a végveszélyben, a helyett, hogy fővárosát védte volna, Syrájával s még három ágyassal megfutamodván Ctesiphonba ment, melly várostól őt babona vagy megvetés mindig távol tartá. Miután pedig látta, hogy Heraclius visszafordult, ő is visszament palotáinak romjai közé, mellyek az ő kérkedő fenyegetéseit annyira meghazudtolák.

Kobad Shirujeh.

Leveretve s megbetegedve ennyi baleset miatt, elhatározá magát Merdezas kedvencz fia részére lemondani; hanem elsőszülöttje, Kobad Shirujeh, hogy a trónöröklést magának biztositsa, összeesküdött ellene; s miután a harczosoknak fölemelt bért, a kereszténeknek türelmet, a foglyoknak szabadságot, a nemzetnek békét s adókönnyitést igért, huszonkét helytartó hozzá állt s ő királynak kiáltatott ki (628.). Chosroë börtönre vettetett, hol a nép ekkép ingerelte őt: Hát miképen izlik a kehely, mellyet te egész nemzetekkel itattál? Igen jó, hogy a trónról a börtönbe jutottál, ki, midőn a trónon ültél, a börtönöket töltve tartád! Szeme láttára huszonnyolcz fia életett meg, ő maga is minden legszörnyübb méltatlansággal kinoztatott egész halálig.

Midőn hatalma tetőpontján állott, egy ismeretlen mekkai arab irt neki s felhivá, ismerné el Isten küldöttetül Mahomedet, ki tanitását akkor kezdette meg. A büszke shach széttépte a levelet, mit midőn a próféta hallana, mondá: Igy tépendi szét Isten Chosroë országát s igy utasitandja vissza könyörgéseit. Igazán jósolt, minthogy Chosroëval a sassanidák dicsősége is eltünt s a trónkövetelők egész serege lépett föl, kik Shirujeh uralmát kétségbe vonva, Persiát nyugtalaniták. Shirujeh megöletvén, fia Adeser foglalta

el a trónt, ki hét hónap mulva szinte letétetett s halálra vitetett (629.). Ezután az apró zsarnokok egész sora váltá fel egymást egész III. Yezdedshirdig (632.), ki utolsó volt Artaxerxes nemzetségéből, mellynek hanyatlása a kalifák könnyü diadalát készité elő.

Heraclius örvendett Chosroë bukásán, s midőn Shirujeh barátságos követséget állandó békeajánlatával küldött hozzá, visszaadatott magának háromszáz zászlót, a foglyokat, a jerusalemi keresztfát s a tartományokat, miket Chosroë a birodalomtól elszakitott; s igy a legöldöklőbb háboru által a két birodalom területe régi határai szerint egyenlittetett ki. Honfiui s vallási diadallal tért vissza Heraclius Konstantinápolyba, hol is, a mint viselt dolgai érdemlék, a papság éneklése közt, olajágakkal teritett uton, a nép tapsaitól fogadtatott. A következő évben maga ment el Jerusalembe a szent keresztfát visszaállitandó, melly visszaállitás emlékére a kereszt felmagasztalásának ünnepe hozatott be.

Ah de mennyibe került ama diadal! kétszázezer harczosnál többen estek el; a népesség, földmüvelés s ipar tönkre tétetett; a kincstár kiürült, miután a persa zsákmányok részint a katonák közt osztattak szét, részint a hadviselés által nyelettek el, részint végre az átszállitás közben vesztek el; uj adók a persák zsarolásai által ugyis véginségre jutott tartományokban nem szedethettek. És mégis bár Heraclius a birodalom legrettentőbb elleneit megsemmisité, Arábia egyik szögletében egy uj ellenség támadott, melly a birodalmat rendszeresebb ostrom alá fogta, s melly kilencz század mulva ennek elestével végződött s a sz. Zsófia tetejébe a félholdat emelte.

HATODIK FEJEZET.

A barbárok Olaszországban. — Theodorik.

Az északi népek föl nem tartva többé a római fegyverek rettentőségétől, zsákmányt, nagy tetteket s egy szerencsésb hazát ohajtva, neki esnek a kimerült Olaszországnak, kirabolják, meghóditják s ujra elhagyják azt, miglen némellyek állandó lakhelyet alapitnak meg benne.

Bécs közelében a Dunánál lakott a remete Severin, ki a vidék lakóitól szent életeért tiszteltetett s főállásu személyektől látogattatott. Finom viselete s tiszta latin beszéde előkelő származást gyanittatának benne, de ő titkolta valódi kilétét, ezt felelve a kérdezősködőknek: A mi létünk itt alant olly csekély, hogy azt számba

sem kell vennünk, hanem csak azt, melly minket az örökkévalóságban vár. Távoztassuk el az olly kevésbe kerülő ovatossággal a hiuság kisértését, melly bármilly nevetséges légyen, mégis veszélyt okozhat. A keleti remetéktől, kikhez maga tökélyesbitése végett ment, visszatért Felső-Pannoniába, Isten tervei szerint, ki őt azon nemzetek épülésére szánta, mellyek csak saját vaderejök érzetével a régi müveltséget lerontani jöttek. Sokakat téritett meg, sokaknak vadságukat megszelidité, a hivőknek védőjévé, a sanyargatottak vigasztalójává lön.

Odoaker.

Odoaker, amaz összeszövetkezett csoportok vezére, mellyekre Constantin tehetlen utódai vagy nemzeti vitézség hiánya miatt, vagy bizalmatlanságból az állam védelmét bizták, midőn ama tájakon átvonulna és Severinnek hirét hallaná, látni ohajtá ama férfiut; miért is szegény öltözetet véve föl, bement a remete lakába, melly olly alacsony volt, hogy meghajolva kellett belépnie. Severin, miután lelki dolgokról beszélgettek, a nemzet fejeül üdvözölte őt és mondá: Te Olaszhonba mégy, szegény ruhába öltözve, de kevés idő mulva a legmagasb méltóságok fölött fogsz határozni[1]).

E jóslattal Odoaker, vitézségének tudatában, szerencséjét keresni Olaszországba megy, s a nélkül hogy mást tenne, mint hogy a császárok által bérelt harczosokat ellenök fordità, megdönti a caesarok trónját és czimét. Misem változott, miután az ország már egy időtől fogva barbárok által kormányoztaték; a tanács összegyült mint azelőtt, consulok neveztettek ki, császári törvények hirdettettek, egy császári vagy helyhatósági tisztviselő sem tétetett le, az őrségparancsnok alárendeltjeivel Olaszország igazgatását s az adók beszedetését tovább folytatá. De Odoaker is csak egyike volt azon sok idegeneknek, kik Rómában a tront elfoglalták, azon különbséggel, hogy sem császárnak, de még talán királynak sem czimezteté magát[2]); nem követelt magának a többi országok fölötti felsőbbséget, sőt Zeno császártól Olasz

---

[1]) **Bollandistae** *ad 8. Januarii*; **Eugipius**, *Vita sancti Severini*, **Pez**: *Script. rerum austriacarum.* I. kötetében.

[2]) A történészek a herulok királyaul minősitik őt, talán mivel eme góth nemzet képezte seregeinek legnagyobb részét. — **Jornandes** *De rebus geticis* a 37. fej. s a *Hist. miscella* XV, 101. lapon a rugiak s turcilingek királyának mondják őt. Bécsben illy feliratu pénze találtatik: FL. ODOVAC.

ország patriciusának czimét kérte, ki neki azt, mint bitorlónak, büszkén megtagadta.

Jó hadierővel birva védte Olaszországot ujabb beütések ellen, s hogy saját tekintélyét megszilárditsa s Julius Nepos gyilkosait megbüntesse, meghóditá Dalmatiát. Személyes gyülölségből, vagy, hogy Olaszország és Illyria közti szabad közlekedést fenntartsa, haddal támadta meg a Duna bal partján lakó rugiakat, ott hol most Ausztria és Morvaország áll; és uratlanul hagyva e földeket, számos népséget s magát a rugiak utolsó királyát Feletheust is fogságba hurczolá. Euriket, a nyugati góthok királyát megerősité Gallia azon részében, mellyet Julius Nepos alatt foglalt el s hozzáadván még Arverniát és a déli Provencet, vele szövetségre lépett, valamint Hunnerich vandal királylyal is, ki neki évi adóért Siciliát engedte át.

A ki a szelid s vizsgálódó lelkeknek az erős jellemek fölötti hatalmát ismeri, el fogja hinni, hogy a jámbor bécsi remetének szavai megszelidité a vad kalandort s későbbi olasz alattvalóit sok fájdalomtól kiméltek meg. Odoaker, bár arianus volt, tisztelte a katholikus püspököket és papokat, megtiltá az egyháziaknak javaikat eladni, nehogy ellátásukról a hivők ájtatossága kényszerüljön gondoskodni. De ő hóditó volt, és jaj a legyőzötteknek! A császárok alatt a földmüvelésre kevés gond fordittatott, miután a császári adakozás a vásártérre olly áru gabonát szállitott, mellyel a magánosok ipara nem vetélkedhetett. Azért ellenkezőleg, mint a római tájakon még ma is látható, a végetlen földbirtokokon marhagulyák tenyésztettek, a rabszolgák jutányos felvigyázata alatt; mire a beütők elrabolva az egyiket mint a másikat, pusztaságot s éhséget hagytak hátra. A legvirágzóbb tartományokban alig találtattak emberek [1]); a nép, melly hozzá volt szokva közadományokból vagy uraiéból élni, midőn amazok elenyésztek, ezek pedig elvesztek, éhen halt vagy kiköltözött.

Odoaker a föld egy harmadát harczosai között osztotta fel, de azért az ország nem népesittetett be s az ugarföldek nem müveltettek, mint egyvalaki álmodá, hanem a hatalmaskodók a birtokosokat földeik javától fosztották meg. Aztán az uj államban senki sem nyugodhatott meg, s minthogy az minden nemzeti öszhangzat hiányával volt s csak erőszakon alapult, előrelátható vala, mikép amaz uralom kevés ideig tartand és hogy uj barbárok élvezendik, a mit az olaszok megmüveltek.

---

[1]) *Aemilia, Tuscia caeteraeque provinciae, in quibus hominum pene nullus existit.* Gelasius pápa, ep. ad. Andromach. **Baronius**-nál ad an. 496. N.-o 36.

A keleti góthok. Theodorik.

És ugy történt. Azon időben Theodorik a keleti góthok királya, nem nyugodhatván s nem is akarván a császároknak zsoldért katonáskodni saját honfiai ellen, ajánlatot tőn Zenonak, hogy Olaszországba megyen, visszafoglalni azt a barbároktól, s hogy majd a császár nevében s a tanács dicsőségére kormányozandja azt [1]). Az ajánlat tetszett. A góthok ezen illy vezértől intézendő vállalat hirére tömegestül tódultak össze és télnek közepén indulva el, barmokkal, pogyászszal, asszonyokkal, öregekkel és gyermekekkel, mik nehezitik ugyan a háborut, hanem azoknál, kik nem hóditást, hanem hazát keresnek, annál szükségesebbek, hétszáz mérföldet (= 175 földir. mfd.) haladtak, mig a juliai Alpeseken átkelhettek, betörésöket a római birodalom védelmével indokolván [2]). Más vándor csoportok maradványai, mellyekkel utközben találkoztak, Theodorik valamirjeivel egyesültek, s hogy milly tömeget képezhettek, elég legyen mondani, hogy Epirusban egyetlen ütközetben kétezer szekeret vesztettek. Az adók, mellyeket mind az ellenállók-, mind a hódolókra vetettek, a vadászat, marháik teje és husa, és a gabona, mellyet az asszonyok kézimalmokban őrlöttek, élelmöket képezé.

Odoaker, hogy a rohanó árt elforditsa, segélyül hivta a bolgárokat, gepidákat és sarmatákat, kik a már népes Dacia pusztái közt bolyongtak; ő maga az Adriai-tenger legszélsőbb partjaira ment az ellenség elé, de bár számra erősebb volt és sok királynak osztá parancsait, Isonzonál, nem messze Aquileja romjaitól megveretett (490.). Theodorikot háborgatták a burgundok, kik rablásvágyból az Alpeseken leereszkedtek; hanem ő segélyül hivta Galliából a nyugati góthokat, kik őt a páviai ostromzár alól felszabaditák. A veronai rónaságon Odoakerrel elhatározó ütközetbe bocsátkozott. Itten az amali hős, anyja és növére által, ezek saját kezével szőtt gazdag ruhába öltöztetve, rohant a harczba; a góthok már gyalázatos futásnak eredtek midőn a vezér anyja eléjök áll, szemökre veti gyávaságukat és uj helytállásra és győzelemre küldi öket. Odoaker a tenger és erősitvények által megvíhatlan Ravennában találá csak menedéket, három évig tartotta magát benne, mig végre a püspök közbevetése által, életmentséget s az uralom megosztását kikötve, egyezkedett; hanem Theodorik alig néhány hónappal később szavát szegve, megölette őt

[1]) L. fönebb a 75. lapot.

[2]) **Ennodius** *Paneg. Theod. Migrante tecum ad Ausoniam mundo ... sumpta sunt plaustra vice tectorum, et in domos instabiles confluxerunt, omnia servitura necessitati. Tunc arma Cereris et solventia frumentum bobus saxa trahebantur: oneratae foetibus matres inter familias tuas, oblitae sexus et ponderis, parandi victus cura laborant.*

azon bérenczeivel együtt, kik lerontották Augustus trónját, és szokás szerint az elárultat árulással vádolá (493.).

Olaszország az Alpesektől a tengerszorosig alávetette magát Theodoriknak; a vandal követek Sicilia hódolatát hozták meg; a nép s a tanács szabaditóként fogadta, mint már ez az olaszoknak szokott hizelgésök.

A birodalommali viszony.

A közte s a császár közti egyezkedésnek olly határozatlan kifejezései voltak, hogy kétes maradt, vajjon a szép országot mint hűbérnöke vagy mint szövetségese birja-e; azért is visszakérte azon koronaékszereket, miket Odoaker Konstantinápolyba küldött; és Anastasius visszaadva azokat, uralkodói hatalommal látszott őt felruházni. A császári nagyravágyás helytartóul tekinthető őt, de ő urnak, Olaszországot kormányzó urnak érzé magát [1]).

Annyi igaz, hogy a császárok barátságát eleinte fenntartani ügyekezett, megtisztelő feliratokat [2]) szentelve nekik s képeiket a

---

[1]) L. **Cassiodor** *Chronicon*-ját, s különösen *Variarum libri XII.* Garet kiad. Rouen 1679, és Velencze 1729. KÁr, hogy Maffei Scipio nem teljesité az igért értelmezett kiadást.

Jornandes, *De rebus geticis. Rerum ital. script.* T. I.

Ennodius, *Paneg. Theod.*

Procopius, *De bello gothico*, lib. IV.

Isidorus Hispalensis, *Chronicon gothicum.*

Anonymi chronicon. Valois adta ki Párisban 1681-ben, Ammianus Marcellinus végén.

Historia Miscella lib. XIV. Muratori gyüjteményében. 700-ban látszik irva lenni.

Cochlaeus, *Vita Theodorici*, Peringskiold J. kiad. Stockholm, 1699. Benne foglaltatik két régi életrajz is, de csekély értékkel.

Muratori, *Annali*; — *Rer. ital. Scriptores* és *Antiquitates medii aevi*, kit egyszer mindenkorra idézek.

Sartorius, *Essai sur l'état civil et politique des peuples de l'Italie sous le gouvernement des Goths.* Páris 1811, mellyet a franczia tud. társ. megjutalmazott, de melly **Rovelli József** *Como történetéhez* irt szép előbeszédének másolataul tünik fel.

Hurter, *Geschichte des ostrogothischen Königs Theodorich und seiner Regierung.* Schaffhausen, 1808.

Manso, *Gesch. des ostrogothischen Reichs in Italien.* Boroszló, 1814. — *Übersicht der Staatsämter und Verwaltungsbehörden unter den Ostgothen.* U. o. 1823.

Amalung-Dietrich von Bern, azaz: Veronai Amál Theodorik név alatt magasztaltatott Theodorik a *Heldenbuchban* (hösök könyve); egy XIII. századi német költeményben.

[2]) **Banduri**, *Numism. imp. rom.* (II, 601.) illy feliratot tesz közzé: SALVIS DOMINO NOSTRO ZENONE AUGUSTO ET GLORIOSISSIMO REGE THEODORICO.

pénzeken meghagyva; sőt irt is nekik illyeténkép: A ti államtokban tanultam meg, mikép kelljen a rómaiakat igazságosan kormányozni; semmi meghasonlás se legyen a két birodalom közt; egy akarat, egy gondolat vezesse a kettőt[1]). Anastasius azonban mindezt csak általtásnak véve, szakitott vele s a vitéz Sabinián alatt Daciába tizezer rómait[2]) és számos bolgárokat küldött; miután pedig ezeket a Margus partjain szétveretni látta, felboszankodva kétszáz hajót s nyolczezer embert küldött Apulia s Calabria partjainak pusztitására, mellyek parancsnoka lerontva Tarentumot és a kereskedelmet, a becstelen győzelemben büszkélkedve hozta kalóz-zsákmányait a byzanti zsarnok elé. Theodorik azalatt ezer könnyü hajót szerelvén föl, a császároknak nem volt többé kedvök őt háboritni, de Theodorik azért nem szünt meg őket atya néven sőt urnak szólitni[3]), olly felsőbbséget engedvén Anastasiusnak, minőt ő más királyoktól igényelt, avval egyetértve választá a nyugati consult, mikép még a birodalom fennálltakor szokásban vala.

A barbárokhozi viszony.

Szerencsés hadak által kiterjeszté uralmát Rhaetiára, Noricum-, Dalmatia- és Pannoniára, a bavarokat adózóivá tette, az alemannokat pedig védelme alá vette. Meghódoltatá a gepidákat, kik Sirmium romjai körül telepedtek le; a svéveket, herulokat s másokat, kik az ő törvényei alatt kivántak élni, alkalmas gyarmatokra osztotta, s miután Chlodvig frank király a nyugati góthok tartományait a Pyrenaeusok északi oldalán elfoglalta s Alarik királyukat csatában megölte, Theodorik Arles ostromával felhagyni kényszerité őt, mellyet valamint a narboi tartományt is uralma alá hajtott, megnyitván ekkép Spanyolországgali közlekedését, mellyben megszilárditá unokája s gyámfia, Amalarik vagy inkább saját uralmát. Ekkép Galliában a Praefe-

---

[1]) *Et nos maxime, qui divino auxilio in republica vestra didicimus, quemadmodum Romanis aequabiliter imperare possimus, regnum nostrum imitatio vestra est, forma boni propositi, unici exemplar imperii, qui, quantum vos sequimur, tantum gentes alias anteimus... Pati vos non credimus inter utrasque respublicas, quarum semper unum corpus sub antiquis principibus fuisse declaratur, aliquid discordiae permanere... Romani regni unum velle, una semper opinio sit.* Variar. I, 1.

[2]) Észrevehette az olvasó, hogy a „*római*" név uj jelentményt nyert, vonatkozván mindazokra, a kik nem valának barbárok, akár a keleti birodalom alattvalói voltak az olaszok, akár a nyugatinak legyőzöttjei. Igy nevezték el a törökök *Romaniá*-nak a keleti császárok utolsó tartományát, igy a leigázott görögöket *rómaiak*-nak, *rumili*-knek.

[3]) **Cassiodor**, *Variar.* gyakran.

ctura praetoriana megujittatott s a nyugati és keleti góthok olly hosszu elszakadás után ismét egyesültek, s a góth hatalom a macedoniai hegyektől Gibraltarig, Siciliától a Dunáig terjedve, az egykori római birodalom legszebb tartományait foglalta magában.

A szomszéd uralkodók, kik ezen, az ő uj országaikra veszélyes gyarapodástól remegtek, midőn látták, hogy Theodorik megfékezi nagyravágyását és a győztes kardot ifjusága teljes erejében teszi le, bizalmas tisztelettel tekintének feléje és az ő inditványára némi békés társadalmi rendszerezéshez fogtak. A herulok királyának fiát hadseregébe fogadta; nővérét Amalafridát Thrasamund vandal királynak; unokahugát Amalabergát Hermanfrid thuringiai herczegnek; leányát Ostrogothát Zsigmondnak, a burgundi király fiának, másik leányát Theudogothát II. Alariknak, a nyugati góthok királyának adta nőül; maga pedig Chlodvig frank király nővérét Andifledát vette el. Ennek egy zenészt, Gundobáldnak egy nap- és vizórát küldött. Egy elüzött skandinav fejedelem hozzá futamodott; más uralkodók lovak- s fegyverekkel kedveskedtek neki; a góth félszigetről czobolybört hoztak neki; még a legtávolabbi esthek is a Balti-tengernél termő borostyánkövel adóztak neki.

Az olaszokkali viszony.

Theodorik Olaszországban, mint a többi barbárok, uralkodását azzal kezdé, hogy a meghóditott föld egy harmadát övéi közt osztotta fel, kik azon névszerint mint vendégek, tettleg mint urak terjeszkedtek el. Theodorik törvény által legalább azoknak engedett teljes szabadságot, kik a hóditáskor mellette voltak; ellenben Odoaker hivei nem rendelkezhettek javaikkal s végrendeletet sem hagyhattak. Az ekkép megbüntettek siralmait Epiphanius paviai püspök Lőrincz milanoi püspökkel Ravennába a király elé vitte, ki is őket, néhány főbbeket kizárva, kihallgatta s aztán ekkép szólt Epiphaniushoz: Látjátok, minő pusztulásban áll Olaszhon; a burgundok megfosztották lakóitól. Én ki akarom őket váltani s ez esetben nem találok alkalmasb püspököket, mint ti vagytok. Menjetek, a szükséges pénzt megfogjátok kapni.

Epiphanius tehát Victor turini püspökkel Lyonba ment s Gundobald királytól ezt nyerte válaszul, hogy váltságdij csak a fegyveresen elfogottakért fizetendő. A szabadulás örvendetes hire megható volt egész Galliában az olly számos szenvedőkre; Lyonból egy nap négyszázan tértek haza; hatezeren váltságdij nélkül adattak vissza; Godegisel király Genfben ugyanezt biztositá Ennodiusnak. Gallia ke-

resztény szeretete kisegité az olaszok szegénységét; Syagrius a váltságdijra még hiányzott pénzösszeget maga adta meg, és a pápa Rusticius lyoni s Aeonius arlesi püspöknek köszönetet szavazott az Olaszországba küldött tölsegélésért [1]). Epiphanius a néptől áldatva tért vissza s munkáját azzal fejezte be, hogy Theodorikot rábirá a visszatérteknek elvesztett jószágaikba visszahelyezésére.

De mikép folytak az olaszoknak dolgaik alatta? A nép azt feleli, hogy legroszabbul; s a góth névvel minden barbárságot, minden tudatlanságot, minden élet- és gondolatbeli aljasságot köt össze. A tudósok Theodorikot olly fejedelemnek akarták feltüntetni, minő a mai korban is ohajtandó volna, és országlását egyikeül azoknak, mellyek Olaszországra nézve legörvendetesbek vagy legkevésbbé fájdalmasak voltak. Tulzó vélemény mind a kettő. Theodorik érdemei azon dicsbeszédből tünnek elő, mellyet Ennodius magának a hősnek jelenlétében szavalt el, hogy hálálkodjék vagy hogy megnyerje öt; továbbá titkárának, Cassiodornak leveleiből, ki az ő nevében barbár csinnal diszes határozatokat szerkesztett, magasztalva a fejedelmet, az iránta szép engedelmességet, a felvirágzást, mellyre alattvalóit emelte, s ezeknek hálás jóakaratukat. Gyanus kutforrások, mellyek a tények kellő megitélését nehézzé teszik.

Tagadhatlan érdeme Theodoriknak, hogy a félszigetnek harminczhárom évi békét szerzett, a mi még a rosz kormány alatt is nagy enyhület; de nem tudja a történetet, a ki képzeli, hogy a góthok vagy más barbárok az olasz nemzetbe belevegyültek. Nyelv, szokások s a vallás elkülöniték öket; a góth, maga a harcziasság, a tudományosság nyugalmas tanodáit gunyosan nézte; a harcziatlan olasz, multjával nyomoruan kérkedve, azzal torolta meg ama megvetést, hogy hóditóit barbároknak czimezte: s habár ezek a legyőzöttek némelly szokását elsajátiták [2]) és a kormányzók az összeolvasztást ohajtották [3]), ez még sem sikerült; és ha a történet a legyőzötteket tekintetére méltatja,

---

[1]) *Vita Epiph.* — *Concil.* t. IV.

[2]) Theodorik nemzeti öltözetét a biborral váltotta fel; hanem alaptalan Muratorinak azon állitása, hogy a többi góthokat is ugyanarra birta volna. Valois Anonymusánál Theodorik arról panaszkodik, hogy *Romanus miser imitatur Gothum et utilis* (azaz gazdag) *Gothus imitatur Romanum.*

[3]) *Cum se homines soleant de vicinitate collidere, istis praediorum communio causam noscitur praestitisse concordiae: sic enim contigit, ut utraque natio, dum communiter vivit, ad unum velle convenerit... Una lex illos et aequabilis disciplina complectitur. Necesse est enim ut inter eos suaviter crescat affectus, qui servant jugiter terminos constitutos.* — *Theod. Cassiodor*-nál *Variar.* II, 15. 16. Szónoki alakok. Hány századig éltek együtt a görögök és törökök? és talán megszületett köztük az édes szeretet?

följegyezte volna a véres óvásokat, miket ezek ollykor-ollykor hóditóik ellen tettek [1]).

Közigazgatás.

Az adóztatás a rómaiak alatti rendszerben, vagyis végetlenül terhes és a tisztviselőknek a visszaélésre alkalmat adó maradt. A rómaiak és góthok földei egyaránt adóztattak meg, a királyi javakat sem véve ki [2]). A népnél meghagyatott a helyhatósági igazgatás, csakhogy a decuriokat a király nevezte ki; a nép köréből választott birák ítéltek polgártársaik fölött, felügyeltek a rendre, feloszták s beszedék az adókat, miket a Praefectus praetorii minden községre kivetett [3]). A tisztviselők góthok s rómaiak voltak, kivéve a grófot (graphion), vagyis a góthok hadi vezérét, ki béke idején a pereket intézte el, egy római jogtudóst véve maga mellé, midőn góth és római közt folyt a per [4]). Hét tanácsos (consularis), három javító (corrector) s öt elnök (praeses) kormányozta Olaszország tizenöt kerületét, a római jogtudomány formái szerint. A határ-tartományok egy herczegre bizatván, az uj megtámadások ellen megerősittettek. Még most is birjuk egész sorát a formuláknak, vagy inkább a kinevezési okmányoknak, hol minden megválasztottnak értelmeztetnek kötelességei, egy intelemmel azok hü teljesitésére, hanem a tiszta világosság, melly belőle kisugározhatnék, elhomályosul a szóvirágok által, melylyekbe azt Cassiodor burkolni szerette. Azt mégis tanusitják, milly rövid idejüek voltak a tisztviselések és hogy, a jó közigazgatás hátrányára, magasb állomások után az alsóbbak adattak [5]).

---

[1]) Ennek nyoma találtatik Theodorik egyik levelében Sunivadus tanácsoshoz: *ut petat Samnium, jurgia Romanorum cum Gothis compositurus.* Variar. III, 13.

[2]) *Variar.* I, 19. IV, 4. XII, 5.

[3]) Cassiodor *curialis-t, defensor-t, curator-t, quinquennalis-t* sat. említ.

[4]) *Variar.* VIII, 3. III, 13. 14. 15. *Necessarium duximus illum sublimem virum ad vos comitem destinare, qui secundum edicta nostra inter duos Gothos litem debeat amputare; quod si etiam inter Gothum et Romanum natum fuerit fortasse negotium, adhibito sibi prudente Romano, certamen possit aequabili ratione discingere. Inter duos autem Romanos Romani audiant, quos per provincias diriginus cognitores. Scitote autem unam nobis in omnibus aequabiliter esse charitatem.* VII, 3.

[5]) Felhozok egyet Cassiodor *formulái* közöl, melly felmutatja a dagályt, de azért napjainkban talán még sem lesz érdektelen. — „Inter utilissimas artes, quas ad sustentandam humanae fragilitatis indigentiam divini tribuerant, nulla praestare videtur aliquid simile, quam quod potest auxiliaris medicina conferre. Ipsa enim morbo periclitantibus materna gratia semper assistit. Ipsa contra dolores pro nostra imbecillitate confligit; et ibi nos nititur sublevare, ubi nullae divitiae, nulla potest dignitas subvenire. Causarum periti palmares habentur, cum magna negotia defenderint singulo-

Megtartva tehát a római formákat, Theodoriknak olasz ministereket is kelle használnia, s neki szerencséje volt a jó választás, érdeme pedig, hogy nem félt a magasb elméktöli elhomályositatástól. Laberiust, daczára annak, hogy ez Odoaker iránt mutata hüséget, a P r a e-

---

rum: sed quanto gloriosius expellere, quod mortem videbatur inferre, et salutem periclitanti reddere, de qua coactus fuerat desperare! Ars quae in homine plus invenit, quam in se ipse cognoscit, periclitantia confirmat, quassata corroborat, et futurorum praescia, valetudini non cedit, cum se aeger praesenti debilitate turbaverit: amplius intelligens, quam videtur; plus credens actioni, quam oculis; ut ab ignorantibus pene praesagium putetur, quod ratione colligitur. Huic peritiae deesse iudicem nonne humanarum rerum probatur oblivio? Et cum lascivae voluptates recipiant tribunum, hoc non meretur habere primarium? Habeant itaque sospitatem. Sciant se huic reddere rationem, qui operandam suscipiunt humanam salutem. Non quod ad casum fecerit, sed quod legerit, ars dicatur: alioqui periculis potius exponimur, si vagis voluntatibus subjacemus. Unde si haesitandum fuerit, mox quaeratur. Obscura nimis est hominum salus, temperies ex contrariis humoribus constans, ubi quidquid horum excreverit, ad infirmitatem protinus corpus adducit. Hinc est, quod sicut aptis cibis valetudo fessa recreatur, sic venenum est, quod incompetenter accipitur. Habeantur itaque medici pro incolumitate omnium: et post scholas magistrum vacent, libris delectentur antiquis. Nullus justius assidue legit, quam qui de humana salute tractaverit. Deponite, medendi artifices, noxias aegrotantium contentiones, ut cum vobis non vultis cedere, inventa vestra invicem videamini dissipare. Habetis, quem sine invidia interrogare possitis. Omnis prudens consilium quaerit: dum ille magis studiosior agnoscitur, qui cautior frequenti interrogatione monstratur. In ipsis quippe artis huius initiis quodam sacerdotii genere sacramenta vos consecrant. Doctoribus enim vestris permittitis odisse nequitiam, et amare puritatem. Sic vobis liberum non est sponte delinquere, quibus ante momenta scientiae animas imponitur obligare. Et ideo diligentius exquirite, quae curent saucios, corroborent imbecilles. Nam videro, si quod delictum lapsus excuset. Homicidii crimen est in hominis salute peccare. Sed credimus iam ista sufficere, quando facimus, qui vos debeat admonere. Quapropter a praesenti tempore comitivae Archiatrorum honore decorare; ut inter salutis magistros solus habearis eximius, et omnes iudicio tuo cedant, qui se ambito mutuae contentionis excruciant. Esto arbiter artis egregiae, eorumque discinge conflictus, quos iudicare solus solebat effectus. In ipsis aegros curas, si contentiones noxias prudenter abscidis. Magnum munus est subditos habere prudentes, et inter illos honorabilem fieri, quos reverentur caeteri. Visitatio tua sospitas sit aegrotantium, refectio debilium, spes certa fessorum. Requirant rudes, quos visitant, aegrotantes, si dolor cessavit, si somnus affuerit. De suo vero langvore te aegrotus interroget, audiatque a te verius, quod ipse patitur. Habetis et vos certe verissimos testes, quos interrogare possitis. Perito siquidem Archiatro venarum pulsus enunciat, quid intus natura patiatur. Offeruntur etiam oculis urinae, ut facilius sit vocem clamantis non advertere, quam huiusmodi minime signa sentire. Indulge tu quoque palatio nostro: habeto fiduciam ingrediendi, quae magnis solet pretiis comparari. Nam licet alii subjecto jure serviant, tu rerum dominos studio praestanti observa. Fas est tibi nos fatigare jejuniis: fas est contra nostrum sentire desiderium; et in locum beneficii dictare, quod nos ad gaudia salutis excruciet. Talem tibi denique licentiam nostri esse cognoscis, qualem nos habere non probamus in caeteros.“

fectus praetorii méltósággal ruházta fel; Symmachusnak, kora nagy tudósának, barátja volt; Cassiodor, hit-, történettudós és államférfiu, aztán Boethius, az utolsó római irók, a király által mindig elfoglaltattak és sokat tettek arra, hogy a barbár uralma az egykoruak és az utódok előtt szép szinben tünjék fel.

Ezek müve volt ama rendelet, mellyet Theodorik azon számtalan panasz következtében adott ki, mellyek azok ellen, kik a tartományokban a törvényt lábbal taposák, nyujtattak be neki; melly rendeletet mind a barbárok mind a rómaiak megtartani tartoztak, sértetlen maradván a közjog s az egyesek törvényeinek tisztelete. A százötvennégy czikkely, mellyekhez Athalarik tizenkét fenyitőt és a perfolyamra vonatkozót függesztett, kevés polgári törvényt tartalmaz; a többi a theodosiusi törvénykönyvből vétetve, a góthok szokásait [1]) s azok grófjának hatóságát nem is érinti. Mikép egyeztethető ez össze a kihirdetett egyenlőséggel, nem tudom.

A király volt, ugy látszik, az egyedüli törvényhozó, miután a germánoknál szokásos nemzeti gyüléseknek semmi nyoma. Egy Ravennában székelő államtanács megvitatta a főhatalom rendeleteit, mellyek aztán a római tanácscsal közöltettek. Ezen elfajult testület büszke lehetett, midőn a király a régi tanácsvégzések alakában szerkesztett rendeleteket intézett hozzá, irván: Ohajtom, hogy a szabadság szelleme, rátok összegyült atyák! kegyes szemmel tekintsen! Tettleg azonban csak bókolnia s igent mondania lehetett.

A törvényhozó összes rendeleteiből [2]) és Cassiodor szavalmányaiból kitünik, hogy a római törvények iránti tisztelet [3]) nem egyéb mint álarcz vagy az egybegyüjtőnek hazafiui csalódása. Minden rendelet csak pillanatnyi s tünékeny intézkedések bélyegét hordja magán, mellyek bizonyitják a király jóakaratát, de nem egyszersmind képességét a végrehajtásban, miután az átalános felfogás s az egyetemes czélok hiányzanak. Rendeli, hogy az igazságszolgáltatás haladéktalan gyors legyen, hogy a peres felek rangja s születése tekintetbe ne vé-

---

[1]) Ugy látszik irott intézményekkel birtak, miket *bellagines (Belege*, okmányok?) néven neveztek. *Quas usque nunc bellagines nuncupant*, **Jornandes** 34, 35.

[2]) Különös összehasonlitást lehetne tenni amaz atyai bevezetéssel, mellyet a mostani Nagy-Ur (sultán) a *Hattis-sherif* elé tesz, mellyet népe állapotának javitására tesz közzé s melly semmi mást nem tanusit, mint talán az ő jó szándékait.

[3]) *Jura veterum ad nostram cupimus reverentiam custodiri. — Delectamur jure Romano vetere. — Reverenda legum antiquitas. — Secundum legum veterum constituta.*

tessék; gyülöli az árulkodókat és a kémek ezreit [1]), kiket a római császárok annyira használtak, s kiknek leselkedése nem a közbátorságot biztositotta, hanem inkább a magánosak békéjét háboritá; ohajtja, hogy a nép jól birja magát, és a drágaság idején ellátassék: azt hinnéd uralkodása maga a boldogság volt; ám a történet felmutatja neked, mint adott hitelt a kémseregnek, mint lakoltatta igy még legjobb barátait is; mint talált okot a földmüvelés felvirágzásában az adók fölemelésére, sujtva ez által az ipart [2]); a gyöngék a hatalmasak ellen a katonai segélyhez voltak kénytelenek folyamodni [3]); a tisztviselők birvágya s részrehajlása megvesztegette az igazságot [4]); gyakoriak s azért uj büntetéssel fenyegetett büntények voltak: az erőszakos berontás, gyilkolás, házasságtörés, soknejüség, ágyastartás, álrendeletekkeli csalás, az adományozásnak fenyegetésseli kicsikarása, a pernek mindig uj fölebbezés általi huzásvonása [5]). Egy akkori névtelen állitja, hogy az ajtókat nyitva s a pénzt a mezőn hagyni lehetett; de magának Cassiodornak levelei mind az utonállást mind a lopást gyakorinak bizonyitják — jó intőjel, miszerint a királyok dicséretét a tényekkel hasonlitsuk össze.

A felségsértés halállal és javak elkobzásával büntettetett; a lázadófőnökök s rágalmazók elevenen égettettek meg. Varázslók, bálványozók, sirbontók, szabadnő- vagy leányrablók, irás- vagy sulyhamisitók, megvesztegetett birák s baromtolvajok büntetése halál, a hivatallal visszaélők s hamis tanuké számkivetés volt. A vádló, ha a vádlott kitisztitja magát, az erre mérendett büntetést tartozik kiállni. A rómaiak a polgári ügyekben a római helytartóhoz, Alsó-Olaszország nyolcz tartományában pedig a városi főnökökhöz fordulhattak, kiktől nyitva állt a fölebbezés utja a Praefectus praetorii s végre a király személyéhez, — ide azonban nagy nehézséggel és költségekkel.

Hogy az elpusztult Olaszországot ujra megnépesitse, Theodorik a Noricumba futamodott rómaiakat visszahitta, a foglyokat kiváltá s rabszolgákat is telepitett, mi által a földmüvelés némileg jó karba ho-

---

[1]) *Is, qui quasi specie utilitatis publicae, ut si necessaria faciat, delator existat, quem tamen nos execrari omnino profitemur.* Edictum 35.

[2]) *Ibi potest census addi, ubi cultura profecerit.* Variar. IV, 38. És IX, 10-ben mondatik: Az adó fölemeltetik, mivel a *longa quies et culturam agris praestitit et populos ampliavit.*

[3]) *Variar.* VII, 42.

[4]) U. o. VI, 7. IX, 21.

[5]) U. o. IV, 18, 19.

zatott. Decius lecsapolta a pontini tavakat, Spes és Domitius a spoletoiakat [1]); s a termesztmények olly olcsók lettek, hogy Olaszország külföldre is szállithatott [2]). Ennodius Liguriát az emberi aratás anyjának nevezi, mivel nagyszámu földmüvelőket nevelt [3]); a királyi asztal borai Verona tájáról hozattak s Cassiodor ollyanul magasztalja azt, mellyhez Görögország hasonlóval nem dicsekedhetik, habár borait füszerekkel s tengeri anyagokkal keveri [4]). A király költségén fémek és márvány ásattak, s Calabriában aranybánya nyittatott [5]).

Theodorik volt az első barbár király, ki seregeit egy vezérre bizta. Csupán a góthok katonáskodtak; Theodorik azt a rómaiak által szabadalmi kegynek ohajtá tekintetni, holott az, az olaszok gyanus lefegyverzése s a barbárok használásának átalánositása volt. Olaszhon szelid ege alatt a góthok annyira szaporodtak, hogy rövid idő mulva kétszázezer fegyverest állithattak ki, kik nem zsoldért, hanem a nekik hübérbe adott földekért szolgáltak. Olaszország tehát mindig harczkészen állott s a góthok egy jelre királyuk köré gyülekeztek, a határokat védendők vagy az ellenség ellen indulandók, fegyverrel s élelemmel a Praefectus praetorii által láttatva el. A tengerpartokat is derék hajóhad védelmezte, miután Theodorik a cyprus- és fenyőfákat egész Olaszhonban s főleg a Po erdős partjain összevásároltatta s a

---

[1]) A spoletoiakról l. *Variar.* II, 32, 33.; a többiek emléke egy feliraton tartatott fenn, melly a terracinai egyházon olvasható:

DN. GLRMUS ADQ. INCLYT. REX THEODORICUS VICT AC TRIUMF SEMPER AUG BONO RP NATUS CUSTOS LIBTIS ET PROPAGATOR ROM NOM DOMITOR GTIUM DECENNOVII VIAE APPIAE ID E A TRIP USQ TARIC IT LOCA QUAE CONFLUENTIB AB UTRAQ PARTE PALUD PER OMN RETRO PRINCIP INUNDAVERANT USUI PUBCO ET SECURITATI VIANTIUM ADMIRANDA PROPITIO DEO FELICITE RESTITUIT OPERI INIUNCTO NAVITER ISUDANTE ADQ CLEMENTISSIMI PRINCIP FELIC DESERVIENT PRAECONII EX PROSAPIAE DECIORUM CAEC MAV BASILIO DECIO VC ET INL EX PU EX PPO EX COVS ORD PAT QUI AD PERPETUANDAM TANTI DOMINI GLORIAM PER PLURIMOS QUI ANTE NON ALBEOS DEDUCTA IN MARE AQUA IGNOTAE ATAVIS ET NIMIS ANTIQ REDDIDIT SICCITATI.

[2]) Theodorik alatt egy *arany hármason* (pénznem) hatvan véka gabonát s harmincz római akó bort lehete venni. Valois névtelenje mondja, hogy az élelmi czikkek ára egy harmadára szállt le. Cassiodor egy drágaság alkalmával irja Datiusnak, Milano püspökének, hogy a páviai s tortonai magtárban lévő gabona egy harmadát oszsza ki, és pedig az éhséggel küzdőknek méröjét (talán huszonöt véka) egy *hármasért.*

[3]) *Vita Sancti Epiphanii.*

[4]) *Variar.* XII, 4. Az ugynevezett *szent bor.* A gerezdek késő öszszel szedettek le s felfüzettek vagy edényben tartattak; decemberben kisajtoltattak s uj bort adtak, midőn az már ó kezdett lenni.

[5]) *Variar.* IX, 3.

halászati keritvényeket a Mincio, Oglio, Serchio, Arno s Tiberis folyókon elrontatá, hogy a fák és apró hajók leusztathassanak [1])

Ha nem hiszszük is, hogy a góthok neve jókat jelent [2]), némelly tények mégis szigoru fegyelmökről tesznek tanuságot, a mi fegyveres csoportoknál nem csekély erény. Midőn Theodorik a görögöket a Margusnál megverte, miután rablásra jelt nem adott, katonái egy ujjal sem érintették a gazdag zsákmányt. Később Totilas bevevén Nápolyt, nem csak megmenté azt azon erőszaktól, mellyet a vad hadijog még a müvelt nemzeteknél is megenged, hanem az ostromlottaknak ételt is osztatott és pedig mérsékelt adagokban, hogy a hosszu koplalás után meg ne ártson [3]).

A királyok, tudatlanok lévén, római titkáraik által a törvényeket ugy szinte az alattvalókhoz vagy az idegen fejedelmekhez küldött leveleket is latin nyelven szerkesztették; meghagyván a követeknek, hogy a dolgot az illető nemzeti nyelven bővebben magyarázzák meg [4]). Theodorik sem ismerte a betüket s azért aláiráskor egy arany lemezt kimetszett THEOD betükkel használt s azokon keresztül vezette tollát. Ám azért a tanulságos beszélgetéseket kedvelte [5]) s leányait nagy gonddal növelteté.

A római tanács és nép iránt olly tisztelet- s szivességgel viseltetett, hogy midőn oda ment, fogadtatása olly diszes volt, hogy a polgár képzelmében a caesarok diadalmainak, az ájtatos hivőében pedig a valódi Jerusalem ragyogványainak emlékét költhette fel. Apulia, Calabria s Sicilia gabnája ismét kiosztatott a tizedrészre olvadt népség közt, melly a pályakörben ismét láthatá a viaskodó vadakat, pártját foghatá a zöldek- vagy kékeknek, és büszke lehetett, midőn a hóditó góth a trajan-tért, a pompejusi szinházat, bámulatos kényelmét a vizvezetők- és sárcsatornáknak, aztán a legyőzöttektől elragadott s a győzők elől megmentett szobrokat csodálta. Theodorik a régi emlékeknek mind Rómában mind más városokban fenntartásáról, rendele-

---

[1]) U. o. V, 17.

[2]) A *gut*, jótól. Hugo Grotius az ő „*Góthok történetében*“ összehord mindent, a mi dicséretökre szolgál. Rosz modor az igazság föltalálására.

[3]) **Procop.** *De bello goth.* III, 8.

[4]) *Reliqua per illum et illum* (mint ma mondanák: *per NN.) legatos nostros patrio sermone mandamus.* Theodorik a herulok királyához.

[5]) Athalarik király irja Cassiodornak: *Cum esset* (Theodoricus) *publica cura vacuatus, sententias prudentum a suis famulis exigebat, ut factis propriis se aequaret antiquis. Stellarum cursus, maris sinus, fontium miracula, rimator acutissimus inquirebat, ut rerum naturis diligentius perscrutatis, quidam purpuratus videretur esse philosophus.* Variar. IX, 24.

tek, tisztviselők s költségek által gondoskodott; Paviát, Nápolyt, Terracinát, Spoletot s különösen Veronát, hol béke idején, és Ravennát [1]), hol háboru idején székelt, uj épületekkel gazdagitá: e szerint nagyon csalódik, ki a szépmüvészetek hanyatlását Olaszországban a góthoknak tulajdonitja, miután az jóval előbb kezdődött s jóval később érte végét.

A közutakat egész Olaszhonban helyreállittatá; a római szoborcsarnokok javitására évenként huszonötezer téglát adott, az elhordott márványdarabokat azon palotáknak rendelte visszaadatni, mellyekből elvétettek; büntetéssel fenyegette azokat, kik a középületekből rezet vagy ólmot ellopnának, vagy a vizvezetők vizét elteritnék; egy afrikainak, ki a források fölfedezéséhez hozzáértőnek mondotta magát, fizetést is rendelt.

Bár ariánus volt, tisztelte a katholika vallást; a pápák s püspökök iránt tisztelet- s bizalommal viseltetett, őket használva a királyok s császárhozi követségekre; a papoknak ministerei ellen tett panaszaikat meghallgatta s közbenjárásukra a szükölködőket fölsegité; sz. Péter egyháza boltozatának költségeihez ezernegyven font ezüsttel járult s azonkivül két, hetven font ezüstből álló gyertyatartót ajándékozott; Caesarius, arlesi püspöknek egy hatvan fontos ezüst medenczét s háromszáz darab aranypénzt adott. Anyja a katholika vallást követé, mellyre számos főrangu személy tért át a nélkül, hogy kegyelméből kiesett volna. Midőn Symmachus és Lőrincz a pápaság fölött versengének, az eldöntés két évi polgárháboru után Theodorikra bizatott. Az igaz, bogy a pápaválasztást mindig szemmel kisérte, félvén, nehogy a pápák az ő kárára a keleti császárokat pártolják; az egyháziak fölötti biráskodást is magának igénylé, habár a büntetés kiszabását a püspöknek engedte.

E mérsékletet vagy közönyt azonban nem tartá meg élte végeig. Midőn Justinián az ariánusoktól egyházaikat, méltóságaikat s vallásszabadságukat elvette, Theodorik kötelességének tartá hitfeleit támogatni, miért János pápát, számos püspököt és tanácsost azon fenyegetéssel küldött Konstantinápolyba (523.), hogy ő nyugaton hasonló türelmetlenséget gyakorland. A pápa, nem tudván vagy nem akarván Justiniánt rábirni, hogy rendeleteitől elálljon, visszatérte után fogságra

[1]) Jornandes, ki a VI. század közepe táján ravennai püspök volt, beszéli, hogy ama kikötő, melly egykor kétszázötven hajót fogadott be, kerttó alakittaték, a város pedig három részre osztatott: az első, a legmagasb fekvésü tulajdonképi Ravennának; a második, mellyben a császári lak vala, Caesareának neveztetett; a harmadik, mellynek neve Classis volt, Ravennától három mérföldre (=$^3/_4$ föld. mfd.) feküdt.

vettetett s ott halt meg. Ekkor merült fel a gyülölség s Theodorik szivét félelem szállta meg; azon félelem, melly az elnyomókat marczangolja; azon félelem, melly a régi császároknak a kegyetlenségek három negyedét sugalta; azon félelem, melly remegésbe ejté IX. Károlyt, midőn a Bertalan-éj perczei közeledtek. Eltiltott tehát az olaszoknak minden fegyvert, csak házi használatra hagyott meg egy kést; a nép s a király kölcsönösen leselkedés- s veszélyektől környeztetni hitte magát [1]).

Boethius. 470–524.

Boethius, egy fényes származásu s minden szép tudományban kitünő római, Theodorik bizalmát annyira megnyerte, hogy őt consulnak, patriciusnak s végre első ministerének nevezte; két fiacskáját is már gyenge korukban consulságra emelé, a nép ujjongása közt, mellyet az apa adakozással halmozott el. Midőn Boethius consullá lett, Ennodius, paviai püspök ezt irta neki: „Örvendek a rád ruházott méltóságon s hálát adok Istennek, nem, mivel mások fölé emeltetél, hanem mivel megérdemled azt. E consulság nem annyira fényes származatodnak mint érdemednek adatott meg, s ha ki ezt amaz által nyerné el, méltatlan utódja volna Scipiónak, miután nem ő, hanem ősei jutalmaztatnának. Te többet köszönsz saját tulajdonidnak, mint nemes születésednek. Itt nem ontatott vér, nem igáztattak le tartományok, nem vettettek a népek szolgaságba, hurczoltatva a diadalmi szekérhez kötve, mi szerencsétlen előzménye volt sokszor ama méltóságnak, melly a népnek nem romlására, hanem fenntartására van rendeltetve. Most, midőn Róma mély békét élvez, s legyőzőink bátorságának jutalombéreül szolgál, a consulokban más erények kivántatnak meg.“

Igy vonul át az olasz püspök elmélén a multnak dicsősége; uj rendeltetéssel vigasztalja magát s a régi dicsőség vad rohamát keresztény érzelemmel szeliditi. Boethius, mint nem szolgai eszköze az őt felemelő fejedelemnek, néha-néha ennek haragát fékezni, szigorát enyhiteni tudta; a tisztviselők ragadozását meggátlá, az engedelmeskedők állapotát könnyité. Nem feledé saját nemzetét, nehezen esett neki azt idegen járom alatt látni, kivált az utóbbi időben, midőn a jármat a gyanakodás még nehezebbé tette. Albinus tanácsos arról vádoltatott, hogy Róma szabadságát reméli, és Boethius felkiáltott: Ha ez büntény, akkor én és az egész tanács bünösek vagyunk.

Theodorik, ki már észrevette, milly veszélyes rá nézve a tanács,

[1]) Az olaszok aggodalma Boethiusnak e szavaiban nyilvánul: *Rex avidus communis exitii, (De consol.* L. I.) És Valois névtelenében: *Rex dolum Romanis tendebat.*

akkoron a ministert is a vádba keverte. Egy tőle s Albinustól aláirt levél hozatott fel, mellyben a keleti császár Olaszhon felszabaditására hivatik fel. Boethius ennek folytán egy paviai toronyba záratott s a tanács megerősité a jószágelkobzást és a halálitéletet. Boethius felkiálta: Vajha ama tanácsban velem azonegy bünben senki más ne találtassék! Kivégeztetését várva, irta a bölcsészet vigasztalásáról könyvet [1]), mellyben Tibull musája s Cicero ékesszólása véghangjaikat hallatják, keresztény eszméktől mérsékelve. Midőn abban a bölcsészettel a maga balsorsáról beszélget, mondja neki: „Ha kérded, mi elvégre az én bünöm, mellyről vádolnak, azt felelik, hogy a tanácsot szabaddá tenni akartam; ha kérded, miképen? arról vádolnak, hogy visszatarték egy feladót, hogy föl ne fedezze a királynak, személye ellen s a szabadság visszanyerésére intézett összeesküvést. Mit tegyek tehát, oktatónöm? mit tanácsolsz? Tagadjam? ah, hogyan! ha én a tanácsot szabaddá tenni valóban mindig ohajtám, és ohajtani meg sem szünöm? Bevalljam tehát, hogy igaz; és tagadjam, hogy a kémet visszatartám? de nevezhetem-e bünnek, hogy én ama testületnek üdvét ohajtám? habár ez, ellenem elkövetett eljárásért megérdemlé, hogy róla máskép vélekedjem; de a szemtelenség, melly önmagát hazudtolja meg, nem teheti, hogy a dicséretes és jó más legyen, mint a mi, s én nem tartom szabadnak sem eltakarni az igazságot, tagadva azt, a mi van, sem hazudni, vallva azt, a mi nincs. Hallgatok a levelekről, mellyeket én Róma felszabaditása reményében irtam volna; minthogy a csalás legott napfényre jövendett, mihelyt — mint a jog kivánja — megengedtetett volna nekem vádlóimmal szembesittetnem. Ugyanis, minő szabadságot szabad most remélni? Vajha adná Isten, hogy lehetne remélni! Én ugy feleltem volna, mint Cannius Caligulának, midőn ez őt arról vádolá, hogy egy összeesküvésről tudomása van: Ha én tudtam volna felőle, te nem tudhatnál felőle.“

A kivégzésnél feje egy kötéllel ugy összeszorittaték, hogy szemei majdnem kidültek, aztán botütlegekkel életett meg. Kortársai őt, mint vértanut és szentet, siratták; az utókor meg nem tagadja tőle ama szánalmat, mellyet a félénk zsarnokság és titkos eljárás áldozata érdemel. Mivel ipa, a jeles Symmachus, siratni merte őt, Theodorik attól félt, hogy meg akarja őt boszulni; hogy tehát gyanuját megnyugtassa, uj áldozatnak kelle esnie (525.).

[1]) Magyarra forditotta Horváth Dániel, cisterci áldozár.

Lonkay.

Theodorik halála. (526.)

Ám meg nem szüntek lélekfurdalásai. Egy eléje tett halnak fejében Symmachus fenyegető arczát képzelte látni a király s olly borzalom fogta el, hogy harmadnapra Ravennában meghalt. Az elnyomottak boszuja sirján tul is követte őt, azt beszélvén a nép, hogy látta, mikép hurczolták őt az ördögök a lipari-i tüzokádó hegyen át a pokolba. A szenvedélytelen utókor mégis a barbár királyok jobbjai közé számitja őt; a történet s költészet halhatlanitják; s ha méltó utódok követik őt, a birodalom és müveltség ujjászületése két századdal előbb történhetett volna.

HETEDIK FEJEZET.

A keletigóth uralomnak vége.

Eutarik. Amalasunta.

Theodorik nem hagyván fiakat, kik az amalok nemzetségét tovább terjesztenék, kihítta Spanyolországból annak utolsó sarját, Eutarik Cillicát, és nőül adván neki leányát Amalasuntát, Justin császár által katonailag örökbe fogadtatta, a néppel pedig a pályakör ragyogványos játékainál, vadászatok s viadalok alkalmával kedveltette meg [1]).

[1]) A következendők könnyebb érthetése végett adjuk itt a keleti-góth fejedelmek nemzetségfáját. Azok, kik Olaszhonban uralkodtak, nagy betükkel irattak:

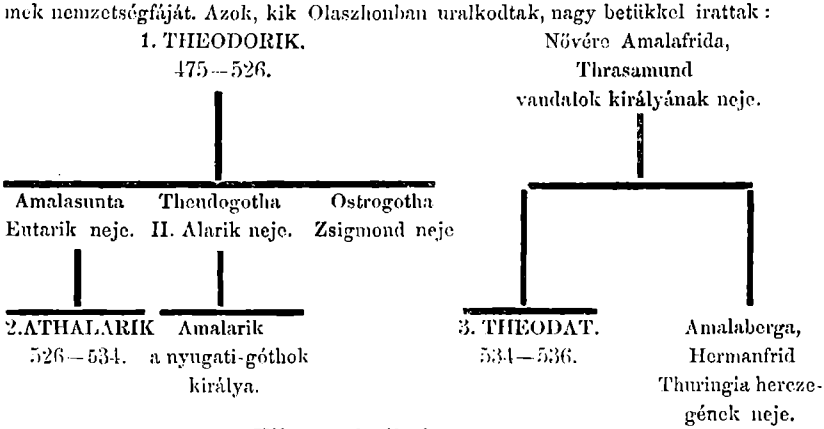

Választott királyok:

4. VITIGES 536—540.
5. ILDEBALD 540—541.
6. ERARIK 541
7. TOTILAS 541—552.
8. TEJAS 552—553.

E kijelölt örökös azonban még Theodorik előtt halt meg (525.); miért is ez a nyugati góthok országát Spanyolhonban unokájának Amalariknak biztositá, saját országát pedig a saját leányától, Amalasuntától született Athalariknak hagyta. Ezen ország délre Olaszhont s Siciliát foglalta magában, Lilybaeumot kivéve; északon Regensburgtól Nikápolyig a tauringiaktól, a csehektől, a mai felső Magyarhonban tartózkodó longobardoktól s a daciai gepidáktól a Duna választá el; a Lech vize és a constanczi tó, határa a régi Helvetiának, észak-nyugati határául szolgáltak. Itt, a régi Vindeliciában, az alemannok számos faját: a bojokat, herulokat, rugiakat, svéveket bavarok neve alatt egyesité Theodorik, kik a Lech és Enns között tőle függő herczegek alatt éltek; Galliában is birta Provencet, melly a Durance folyótól délre fekszik. Úgy látszott tehát, mintha a góth uralomnak a többi barbárok fölött tulnyomósággal birnia és, mint Alarik fivére mondá, a római birodalmat fölváltania kellett volna: azonban rövid idő mulva minden felbomlott.

Amalasunta, igen szép, kérkedőség nélkül müvelt, latin, görög s góth nyelvben jártas s titoktartó hölgy, atyját akkép ohajtva követni, hogy hibáit jóvátegye, mint kormányzónő vette át a kormányt, s e jogairól a keleti császárt mint legfőbb urát, tudósitá [1]). Atyjának Ravennában nagyszerü mausoleumot állitott, a tanácsnak minden kérelmét teljesitni igérte, s mivel nagyobb kedvelője volt a római fénynek, mint saját nemzete egyszerüségének, rajta volt, hogy a góthok szokásait megváltoztassa s a rómaiakkal egyenlőkké tegye; három ministerét, kik e női önkénynek ellenszegültek, halállal büntető. Fiát is római nevelők által tanittatá s tudós férfiak körében tartá; a góthok azonban, elkedvetlenitve ezen a rómaiak iránti elöszeretet által, igy gondolkodtak: Hogyan lesz a csatatéren vitéz, ki az oktató vesszeje előtt remegni tanult meg? Félve tehát az előrelátott változásoktól, fenyegetve zúdultak fel s a leendő királyt kiragadták anyja kezei közől. A fiu azonban, magára hagyatva, a testi gyakorlatokban s a fajtalankodásban annyira kimerité magát, hogy nyolcz évi országlás után elhalt (534.).

Theodat.

Meg nem engedvén a góth szokások a nőuralmat, Amalasunta

[1]) *Omnia regno nostro perfecte constare credimus, si gratiam vestram nobis minime deesse sentimus... Claudantur odia cum sepultis... Illud est mihi supra dominatum, tantum ac talem habere rectorem propitium. Sit vobis regnum nostrum gratiae vinculis obligatum. Variar.* VIII. 8.

Theodátnak, egyik rokonának, adta azt át, kiben a tudomány a birvágyat és kislelküséget el nem fojtá. Mint Toscana nagy részének ura, a szomszéd birtokosok elüzésével törekedett azt magának egészen biztositni; aztán a trónra jutván gyülöletes lett mind a rómaiak mind a góthok előtt; nem lévén képes sem ezek viszályait kiegyenlitni, sem amazok szeretetét megnyerni.

Jótevőnője iránt sem hálát sem tiszteletet nem mutatott, ki azért negyvenezer font aranyat gyüjtvén összeDurazzóba,Konstantinápolyban szándékozott nyugalmat keresni, vagy boszut forralni: Theodat azonban megelőzvén őt, a Lago di Bolsena szigetébe zárta s ott megfojtatta. Ekkor Justinián, ki leste az alkalmat Olaszhont birodalmához visszacsatolhatni, s erre a barbárok s eretnekek járma alatt nyügő olaszoktól is sürgetteték, mint Amalasunta boszulója lépvén fel, Belizárt, a vandalok legyőzőjét, a góthok ellen küldé.

Belizár hadjárata.

A byzanti politika a müvelt góthokkal a barbár góthokat állitá szembe és mórok, szlávok s hunnok által védeté az ugyanezek által fenyegetett birodalmat. Belizár tehát kétszáz hunnal, háromszáz mórral, négyezer szövetséges lovassal, háromezernyi isauri gyalogsággal s azonfelül az ő saját lovas osztályával szállt ki Sicilia partjára. E seregek a kétszázezer fölfegyverzett góthok ellen csekély csapatot képeztek volna, ha a góthok az egész nyugtalankodó vagy legalább elégületlen ország fölött örködni nem kényszerülnek. A vitéz hadvezér, könnyedén foglalva el Siciliát, Ebermortól, Theodat vejétől Reggiót is megkapja s Olaszországban erős állást vesz (535.).

Az elrémült Theodat önvédelem helyett egyezkedésre gondolt, s miután Péter, konstantinápolyi követ elmondá, minő föltétek alatt hajlandó Justinián az ellene inditott háborut megszüntetni, ekkép felelt neki: Te bölcsész vagy; tanultad Plátót s lelkismeretes dolognak tartod az embereket háboruban öldökölni; habár a világ annyiszor teszi ezt; ám Justiniánt, ki mint nagylelkü császár akar hadat viselni, semmi sem tartja vissza, hogy birodalma régi jogait fegyverrel neszerezze vissza. — Aztán igy végzé: Ha meg nem tarthatom az országot háboru nélkül, inkább lemondok. Miért is volna, az édes nyugalmat az uralkodás veszélyes s nehéz dicsősége miatt elveszteni? Csak legyen nekem ezerkétszáz font aranyat jövedelmező birtokom, Justinián tartsa

meg magának mind a góthokat, mind Olaszországot[1]).

Mig az egyezkedés folyt, addig Mundust, ki egy sereggel Dalmatiába tört, a góthok megverték s megölték; ez által felfuvalkodván Theodat, az egyezkedésről hallani sem akart. Oktalan gőgjét azonban csakhamar lealázta Belizár rohanó szerencséje, ki Nápolyt elfoglalta s azt a barbárok által vadul lekaszaboltatni látta, habár katonáinak ezt kiáltozá: Az arany és ezüst legyen a tietek, de a keresztény lakosoknak, kik könyörögnek, kegyelmezzetek meg.

Vitiges. 536.

A góthok látván, milly tétlen Theodat a veszély idején, mint a nemzethez méltatlant leteszik s Vitigest a vitéz hőst emelik paizsra, ki hogy az amalok nemzetségébe némileg belcolvadjon, Matasuintát, Athalarik hugát veszi nőül. Mig ez rajta van a bátorság fölélesztésén s a góth nemzet vitézségének megujitásán, addig Belizárt Róma ujjongó örömmel fogadja, mint megszabaditóját a barbárok és arianusok hatvan éves nyüge alól, épületesnek találja Belizár áhitatát a szent ereklyék s a dicső emlékek iránt és kikiáltja a megszabadulást, melly szó Olaszországban igen gyakran csak a szolgaság változását jelenti. Azalatt Vitiges köré százötvenezer góth gyülekezvén össze, ostrom alá veszik Rómát, hol Belizár alig ötezer emberrel vala; de e hiányt a vezér fáradhatlan munkássága s a városiak buzgalma pótolá. Hadrián mausoleumáról, melly erőssséggé alakittatott, a drága ékitmények s bámulatos párkányzatok, Lysippos és Praxiteles szobrai a rohanókra gördittettek: veszszen a müvészet, csak mentve legyen a haza!

Belizár és Vitiges, mindketten vitéz és nagylelkü hősök voltak; hanem az egyik pénz és hadsereg nélkül az olaszoknak puszta ohajaik által igen gyöngén támogattatik; a másik nem csak az olaszokban talál ellenségre, hanem saját seregeit s az országot is viszály által emésztetni látja és bátorsága még sem törik meg. Belizár attól tartva, nehogy a rómaiak az éhség miatt magukat Vitigesnek átadják, s az összeesküvés fejéül Silverius pápát gyanitván, azt leteszi s számüzi keletre, helyébe tévén Vigiliust, ki kétszáz font aranynyal szerezte meg magának Antonina kegyeit, ki, mint emlitők, férjének Belizárnak parancsolt, maga pedig Theodora parancsai alatt állt, ki felesége s urnője vala Justiniánnak.

Némi erősitések Görögországból visszaadják a római küzdők

[1]) **Procop.** *De bello goth.* I, 6.

bátorságát; Milanóból, nyugat legkiterjedtebb, legnépesb s leggazdagabb városából Datius püspök sok tekintélyes férfiuval [1]) jelenik meg Rómában s illy ajánlatot tesz: Ha adtok egy kis sereget, megtisztitjuk Liguriát a góthoktól. Vitiges megrontatva a szenvedések, rosz lég és a csaták által, Rómától visszavonulni kényszerül, hanem megszállja Riminit, felbujtatja Chosroët, hogy támadná meg a birodalmat keletről, a frankokat pedig, hogy jönének át az Alpeseken. És Galliából csakugyan tizezer burgundi, nem hallgatva Theodebert királyuk parancsaira, Olaszhonba jö s egyesül Urajasnak, Vitiges unokájának seregeivel, mellyek Milanót makacs ostrom után beveszik s felduljják (538.) [2]).

A győzelem és zsákmány kedvet ada Theodebert királynak, hogy a következő évben százezer részint lándzsás lovassal, részint paizsos és rettentő vivóbárdos gyalogossal rontson Olaszországba. A rómaiak is, a góthok is remegve figyeltek rá, ki ellen forditandja fegyvereit, és ő azokat mind a két nemzet ellen emelte. Megtámadá a góthokat s olly mészárlást tett köztük, hogy ezek alig tudtak a római táboron át megmenekedni; midőn pedig a rómaiak őt irányukban barátságosnak hinnék, megrohanja ezeket is s Toscanába vonulni kényszeriti; Liguriát elpusztitja, Genuát lerontja, áldozva honi isteneinek gyermekeket és nőket; az éhség azonban egyezkedni s hazatérni kényszeriti őt. Justinián erre mintegy győzedelmi zajt ütött; miért is Theodebert a góthokkal fogván kezet, Konstantinápolyt félmillió fegyveressel megszállni fenyegetőzött, vadászat alkalmával azonban egy bölénytől megöletett.

Belizár felujitva a keletiek szerencséjét a góthokat számos erősségeikből kizavarta. Vitiges Ravennába szoritva, egyezkedni kezdett Justiniánnal, ki hajlandó volt neki az ország egy részét hübérbe adni. Belizár azonban boszankodva látván kezéből a biztos győzelmet kiragadtatni, el nem ismeré az egyezkedést s követelte, hogy Vitigest mint foglyot Konstantinápolyba vihesse. Ekkor a góthok fejei a menekvés egy különös módjához folyamodva, Belizárt a koronával kinálták meg, s midőn ez hajlandónak mutatkozék, kapuikat megnyitották neki. „Midőn láttam — irja Procopius — a sereget Ravennába bevonulni, meggyőződtem, hogy sem nem vitézség, sem nem erő, sem nem sokaság viszi ki a vállalatokat, hanem az isteni kéz intézkedik az ő tetszése

[1]) Ἄνδρες δόκιμοι, **Procop**, *De bello goth.* II, 7.

[2]) **Procop**. u. o. háromszázezret kaszaboltat le (μυριάδες τριάκοντα); vagy nagyitás, vagy iráshiba.

szerint, a nélkül, hogy akaratát valami gátolhatná. A góthok felülmulták a rómaiakat számban és vitézségben; a város kapuinak megnyitása után semmi csata sem történt; nem is volt semmi, a mi a góthokat elrettenthette volna s mégis egy csekély csapat előtt iga alá hajták fejöket, a nélkül, hogy azt gyalázatnak tartanák. A nők, kik a rómaiakat izmosaknak hallák, midőn meglátták öket, lepökték férjeiket, szemökre lobbantva gyávaságukat, melly öket szobáikba zárta s olly megvetendő ellenségnek vetette alá." A góthok Belizárnak mindnyájan meghódoltak, ez azonban a koronát most el nem fogadta, már akár hüségből tette ezt, akár azért, mivel érzé, hogy egy, illy hamar kimerült, élet s egység nélküli népnél meg nem tarthatja azt.

Az irigység fulánkait még sem kerülheté el. Hogy elhomályositthassék dicsősége, Narses herélt már fel volt ruházva elegendő tekintélylyel, hogy a hadvezért vállalataiban háboritsa vagy hogy érdemeit alább szállitsa. Megparancsoltaték neki elhagyni Olaszországot, mivel müködése ott már szükségtelen; hanem térjen Konstantinápolyba, mivel a császár tanakodni akar vele a persa háboru iránt. Belizár, imádtatva a hadseregtől, szerettetve a legyőzöttektől, egy, hétezer vitézből álló s a sereg derekát képező, saját költségén tartott hadtesttel sikeres nem-et mondhatott volna; de képtelen lévén engedetlenkedni sőt csak meg is haragudni urára, nagy készséggel visszatér, magával vive a zsákmányt, mint vitézsége jeleit, és fogolyképen Theodorik utódját, mint előbb Genserichével cselekedett. Vitiges Konstantinápolyban illendő szolgaságban tartatott, a góth ifjak virága pedig császári szolgálatba lépett.

Ildebald. (540.)

A góthok maradványai Olaszországban a Po tulsó partjára vonultak vissza s egyesültek Pavia mellett Urajas parancsai alá, kinek javaslatára Ildebaldot nevezték királyuknak, ki vitéz katona s a spanyolhoni nyugati góthok királyának rokona vala. Ennek neje féltékeny lévén Urajas feleségének szépsége- s tiszteltésére, rávette férjét, hogy Urajast ölje meg, mi Ildebaldon csakhamar orgyilok által boszultatott meg. A rugiak, kik a góthokkal jöttek Olaszországba, Erarikot választák királynak, kit a góthok nem sokára megölvén, Totilast, Ildebald unokáját tették helyébe, ki megkisérté végerejét a góth nemzetet ujra felvirágoztatni.

Totilas. (541.)

A tizenegy tábornok, kikre Belizár az ország kormányzását bizta, külön-külön müködvén, nem semmisitheté meg az ellent, és Totilas egyesitve erejét Faënza mellett fényes győzedelmet vivott ki, a

vezéreket városaikba szoritá, s felbátoritva a szerencsés siker által Nápolyig nyomult s azt bevevén a legemberiesb módon bánt vele [1]). A benne talált rómaiakat szabadon bocsátá, elkisértetvén őket egész Rómáig, élelemmel és szamarakkal ellátva. Meghóditván egész déli Olaszországot, Róma alá ment s Tivoli kellemes halmain üté fel táborát.

Mint szilárd és emberséges, a kormányzatban, hadvezetésben s ostromlásban egyaránt ügyes s magát mérsékelni tudó férfiu, felszólitásokat bocsáta az olaszokhoz, mutogatva nekik, mennyit szenvedtek a három évi görög uralom alatt : hogy egy katholikus császár elhurczoltatá a pápát s egy elhagyott szigeten meghalni engedé; tizenegy zsarnok vetélkedett a városok becstelenitésén s kifosztásán; Alexander irnok, az államügyész segédje, ki pénzmegnyirbálási ügyessége miatt psalidion-nak, azaz ollócskának neveztetett el, minden törekvését az olaszok megrablására irányzá. Ő ellenben, Totilas, bünbocsánatot s nyugalmat igért; folytatnák jövedelmező munkásságukat, ő fegyvereivel védendi őket. Ekkép sok foglyot és szökevényt csődített zászlai alá, ugyszinte uraiktól elillant rabszolgákat; tiszteletben tartatá a női erényt, váltságdij nélkül bocsátá szabadon a tanácsosoknak Campaniában elfogott nejeiket; hadseregét fegyelemben tartá, mi a győzelemre legjobb ut; ekkép egyik várat a másik után vette be, lerontván azokat rögtön, hogy utóbbra a várostromoktól megkimélje magát.

Belizár második hadjárata. (546.)

A byzanti udvar ekkor jónak találta Belizárt ujra elküldeni, ki házi s udvari kettős szolgaságában bünhödött az Euphrates mellett szerzett dicsőségért. Miként előbb visszahivatása, ugy most ujabb küldetése is neje fondorlataiból történt; most még saját költségén is kelle hadakoznia, és volt annyi kincse, hogy ezt elvállalá. Egy kis hajóhaddal érkezvén Ravennába, ő is a császár nevében, fölhivásokat s igéreteket osztott, mikre azonban sem a góthok sem az olaszok nem hallgattak. Azért irta Justiniánnak : „Megérkeztem Olaszországba emberek, lovak, fegyverek s pénz nélkül, miket nélkülözve, hogyan viselhetem a háborut? Átvonultam Thracián és Illyrián, hogy hadat gyüjtsek, de csak igen kevés fegyvertelen, bátortalan s tapasztalatlan embert szedhettem. A kiket itt találtam, azok csak panaszkodni tudnak s remegnek azon ellenségtől, melly őket többször legyőzte, s hogy elkerüljék a harczokat, odahagyják fegyveröket, lovaikat. Olasz-

[1]) L. fönebb a 159. lapot.

országban a góthok uralkodnak, innen tehát pénzt nem kaphatok. A katonák előtt nincs tekintélyem, mivel zsoldjaikat nem fizethetem. Ha elég, hogy Belizár Olaszországba jöjön, ime itt vagyok; de ha győzni akarsz, más is kivántatik; a tábornok hadsereg nélkül semmi. Küldd nekem tehát az én lándzsásaimat, az én katonáimat [1]), számos hunnokat s más barbárokat s mindenekfölött pénzt.“

Kevéssé hallgattatva meg, nem gátolhatá Totilast a birodalom régi fővárosának ostromában, ki is lerontá a vizvezetőket, a régi és uj Rómának ezen fenségét; alkalmasint akkor romboltatott le az Aequa vergine nevü is, melly olly büszkén diszeleg a Frascati felöli rónaságon. A vitéz és fösvény Bessas védte és sanyargatta Rómát, üzérkedve a népnek éhségével, melly olly fokra hágott, hogy egy apa magához szoritva öt fiát, kik kenyeret kértek, hallgatag kétségbeesés közt a Tiberisbe ugrott.

Belizár e folyón odahajózva, a kellemes Pincion ütötte fel táborát, azonban minden ügyessége s vitézsége mellett Rómát saját szemeivel kelle elfoglaltatni látnia; de mégis a papok könyörgése s Totilas kegyessége megóvta azt a kardrahányatás- és megbecstelenitéstől. Rusticiana Symmachus leánya s Boethius özvegye minden vagyonát az ostrom alatti nyomor enyhitésére fordità és azt is hallván a góthok, hogy ö izgatta a népet Theodorik szobrainak lerontására, a legroszabb sors várhatott reá, ha Totilas figyelembe nem veszi erényét és nem szánakozik boszuja indokain. A tanácsosoknak is megbocsátott, hanem Róma védfalainak egy harmadát lerontatá, s a lángok martalékivá tette volna a régi nagyság emlékeit is, hacsak Belizár egy levélben nem mutatja meg neki, milly örök gyalázatot vonna maga után amaz ártalmatlan dicsőség lerombolása. És Totilas megkimélte az emlékeket, hanem a tanácsosokat túszokul vitte el, a polgárokat kiüzé s a világ urnöjét hullaként hagyta ott. Alighogy távozott, Belizár a várost egy kis csapattal legott visszafoglalá, a roppant körfalat, mellyben alig ötszáz ember lézengett, nagyából helyreállitá, és Totilast, ki huszonöt nap mulva ismét megjelent, háromszor verte vissza, és meg is semmisiti öt, ha közbe nem jö a konstantinápolyi politika, mellyet udvari ármányok, hittani vitály s pályaköri versengés határozott meg.

A rómaiak már az első megszállás alkalmával mondák: Ha a császár meg akar minket menteni, miért nem küld elegendö sereget? A Görögországból kapott erősitések majd háromszáz, majd nyolczvan emberből álltak; és Belizár, egyike a leg-

[1]) Valószinüleg az ö saját hétezernyi őrségét.

derekabb hadvezéreknek, kik valaha léteztek, sohasem vezénylett nyolczezer embernél többet; és ezek is független s vetélkedő főnökök alatt álltak; és igy értelmes vitézségét lassu s határozatlan háborura kelle vesztegetnie. Aztán hogy pénzhez jusson, a népeket a fellázitásig zsarolnia kelle; és igy babérait önhibája nélkül hervadni látván s megunván hallani a sok fondor bizalmatlankodást, a nélkül, hogy ezt megtorolhatta volna, kérte s meg is nyerte fölváltatását (548.).

Totilas az elvesztett városokkal magát Rómát is visszafoglalva, ezt a góth birodalom fővárosának szánta és visszahiván a tanácsosokat, élelmet szerzett össze s játékokat rendezett, mellyekben a nép még ennyi balsors közepett is gyönyörködni tudott. Uralmát a Dunáig terjesztve, megerősité ott a gepidák és longobardok elleni várakat; Siciliából a becses fémeket, a gabnát és nyájakat elvitette; Corsicát és Sardiniát meghóditotta; Görögország partjait háromszáz hajóval nyugtalanitá, kiszállt Corcyrában s egész a megnémult Dodonáig nyomult elő.

Narses.

Győzelmei közt sem szünt meg Totilas Justiniánnak békeajánlatokat tenni; ez azonban el nem fogadva azokat, ujabb vállalattal Narses heréltet bizta meg. Ez orsó mellett s nőlakokban nevelkedve, elsatnyult testében erős lelket tarta meg; az udvarban megtanulta a tettetési s rábeszélési mesterséget; azért is midön Justinián kihallgatta öt, bámulta férfias terveit; használtaték tehát követségekre, utóbb hadviselésre, akkép, hogy egyedül ő tünnék fel, mint Belizárnak méltó vágytársa. Félelmet tudott gerjeszteni ellenében, tiszteletet övéiben, annyira, hogy egy vitéz kapitánya, midőn a frankoktól körülvétetnék, meg nem szaladott, mondván: A halál nem olly borzasztó, mint a haragvó Narses tekintete.

Ő vonakodott Olaszország megszabaditásától, mig olly erőt nem kapott, melly képes vala a birodalom méltóságát megmenteni. Ellátva pénzzel, a hadviselés emez első föltételével, a seregek javához uj katonákat toborzott, segélyt nyervén a longobardoktól is, kik először jöttek Olaszországba rabolni, továbbá a herulok-, szlávok-, hunnok- s más népségektől, kikkel a szárazon Ravennáig nyomult, segittetve a frankok által is, kik Liguriát és Venetiát elfoglalták. Jól tudta Narses, milly rövid ideig tarthat a birodalomnak ezen erőkifejtése s a segédhadak egyetértése, s azért sietett Taginánál (Lentagio) Nocera mellett eldöntő csatára szállni. Totilas megjelenik a csatatéren, fényes fegyvereibe öltözve, mikben a nyers és szilaj lelkek kedvtelést találnak; bibor zászlaját lobogtatva, csapatjai előtt végig nyargal, felhajit

egy roppant lándzsát, jobbjával kapja meg s baljába veti által; majd hátra ereszkedik lován aztán székébe ül, horkoló fiatal paripáját ezerfélekép forgatva meg. Utóbb mint egyszerü közlegény öltözik fel és harczol mint egy hös, de halálos sebet kapva, meg nem gátolhatja övéinek teljes megveretését. Justinián ujjongva fogadta a vitéz góth királynak gyémántos sisakát s véres öltönyeit; Narses pedig hazabocsátván az ellenségnél is roszabb longobard harcztársakat, átvonul Toscanán s beveszi Rómát, melly eme háboruban már ötödször foglaltatva el [1]), végnyomorra jutott; s mellyet a tanácsosok megöletése azon testület képétől is megfosztott, melly az idegen uralkodók előtt istenségek gyülekezetéül tünt vala fel.

Tejas. (552.)

A góthok el nem csüggedve, Tejast választák királyuknak, ki roppant kincsen vásárolván meg a frankok szövetségét, Olaszországon a rómaiakat kétségbeesetten öldökölve vonult végig s Cumánál két hónapig védte magát. Hajóhadától elhagyatva, legvitézebb társaival az ellenségre veté magát, elhatározva, drágán adni el életöket. Egész egy napig harczolt s ha egyik paizsát a hajitó dárdák már beborították, mással váltotta azt fel. E váltogatás közben történt, hogy átszuratott s vele a keleti góthok uralma is elenyészett (553.). A fennmaradt góthok Pavia-, Lucca- s Cumában tovább egy évnél tarták még magukat; aztán némellyek keletre küldettek, mások az Alpeseken át visszaköltöztek, mások ismét a kard helyett az ekeszarvát fogták meg s Olaszhonban a legyőzöttekkel vegyültek össze.

A frankok betörése. 553.

Ezen ország, mellyet, midőn szépnek nevezünk, sohasc hagyjuk el a szerencsétlen nevet is, dulatva a barbárok és müveltebbek, az elnyomók és szabaditók által, uj uralom alá került, a nélkül, hogy legalább a szolgaságban nyugalmat talált volna. Ugyanis még vége sem volt a góth háborunak, midőn uj ostor emelkedett ellene. Theodebald, Chlodvig, keleti frankok királyának unokája, hasztalan kéretett Tejas által segedelemért: hanem a telhetlen Leuthar s a nagyravágyó Bucellin, testvérherczegek saját nevök alatt inditottak meg utóbb egy hadjáratot s hetvenötezer alemant vezettek Milano alá, innét pedig egész Samniumig, elpusztitva utjokban mindent. Itt ketté váltak: Bucellin Campaniát, Lucaniát és Bruttiumot ment feldulni, Leuthar pedig Apuliát és Calabriát egész a tengerpartokig. A mit a katholikus

[1]) 536-ban Belizártól, 546-ban Totilastól, 547-ben Belizártól, 549-ben ismét Totilastól, 552-ben Narsestől.

frankok megkiméltek, azt a bálványozó alemannok rontották le, kik honi istenségeiknek lófejeket áldoztak [1]). Azonban mértékletlenségök és betegségek a hadnál még jobban fogyaszták őket; miért is Narses Bucellint a következő tavaszszal Casilino mellett semmivé tette, mig Leuthárt övéivel Benacus tavánál (Garda-tónál) dühöngő epemirigy sodorta el, mi a szent dolgokon végbevitt sérelmeknek tulajdonittaték.

A góthok bátran mondhatták Belizárnak: Mi a császárok kormányzatában semmit sem változtattunk; a rómaiaknak meghagytuk törvényeiket, a polgári hivatalokat és vallásukat; azonban az olaszok megutálták Theodorik tétlen utódjait, kik sem a békét fenntartani, sem a hadban rettentők lenni nem tudtak; aztán ellenkező vallásukkal s a pápák választásábai avatkozásukkal napról napra gyülöletesbek lettek. Tizennyolcz évi lassu háboru, gondolhatni, milly nyomorba sülyeszté Italiát, a barátot, ellenséget egyaránt öldöklő s csak rablásból élő csordák között! A negyedik hadjáratkor Picenumban ötvenezer paraszt veszett ében; még szomorubb volt a déli tartományok sorsa, hol a makkot, mint csemegét ették. Procopius egy kecskét látott csecset adni egy elhagyott gyermeknek; és két asszony, beszéli ugyanő, Rimini körül szállásra fogadá az utasokat, hogy ezeket megölvén legyen mit enniök: nagyitások, mikből mégis a valóra lehet következtetni. Ennyi nyomornak iszonyu döghalál lön következménye [2]), és a roppant elnéptelenedés az Olaszhonban maradt barbárokat is végső inségre juttatá. Róma alábbszállt, mint Ravenna, s a népnek jajjait a katonaság dorbézolása gunyolta ki, kik, mint Agathias mondja, örjöngésökben paizsaikat és sisakjaikat borral és czitarával váltották fel. Ez iskolákban tanulhatá meg Olaszhon, mit tesz az, az idegenek által szabadittatni fel, és hozzászokott engedelmeskedni ennek is, amannak is, az önkény vasveszszeje alatt.

Görög kormányzat.

Azon tizennyolcz helytartóság között, mellyekre Justinián után

[1]) **Agathias.**

[2]) **Procopius** (*Anecd.*) mondja, hogy Afrikában három millió ember veszett el, Olaszországban pedig aránylag háromszor annyi; ő azonban szokása szerint nagyit, hogy Justinián kormányát a legszerencsétlenebbnek tüntesse föl. A döghalál 566-ban, különösen Liguria és Rómában annyira dühöngött, hogy nem volt kinek sem aratnia, sem szüretelnie. 571-ben végtelen sok marha esett el s számos ember is himlő- s vérhasban. Autharis király alatt egy másik döghalált vizáradás is követett. Warnefrid Pál (Paulus diaconus) tudósitása szerint majd minden évben járványok, száskák, szárazság, záporesők sat. váltogatták egymást.

a görög birodalom felosztva volt, az egyiket Olaszhon képezé, mellynek székhelye Ravenna volt, honnan Narses, az Alpesektől Calabriáig tizenöt évig kormányozott, törekedve némi rendet hozni be s uj életet adni a kihalt városoknak, mellyek közöl Nápolyt Silverius pápa épité ujra fel, oda egyesitvén a leégett környékek szétszórt lakóit.

Vigiliusnak, a régi Róma tisztelendő püspökének kérelmére, Justinián a nyugatiak számára huszonhét czikkben egy pragmatica sanctiót adott ki (554. aug. 15-én) [1]), mellyben Theodorik és unokája rendeleteit megerösiti s eltörli azokat, miket Totilas bitorlása alatt az erőszak és félelem csikart ki. A tanodákban s a törvényszékeken saját jogrendszerét hozta be; a római akademia maradványainak a jogtudósok-, orvosok-, szónokok- s nyelvészeknek fizetéseket rendelt; a pápát és a tanácsot (melly utóbbi értemény nélküli üres névvé lett) a suly és mértékek szabályozásával bizta meg. A polgári törvényhatóság, a barbárok szokásainak ellenére, a katonaitól elválasztatott, s hacsak a két peres fél katona nem volt, egyedül polgári biró itélhetett [2]). Különböző városokba grófok neveztettek, kik nem csak a katonaság, hanem a helyhatóság fölött is álltak s a peres ügyekben az első itéletet hozták, mellyet Konstantinápolyban lehetett fölebbezni [3]). Minden vezér alatt egy katonatiszt állott, ki őt helyettesitheté s kinek parancsai alatt ismét a szószólók vagyis védnökök álltak. Ez utóbbiak a müvészetek tanodáinak elnökei voltak s az ezek tagjai közt fölmerült ügyekben biráskodtak. A tanodák együttvéve a sereget tették; a mi ide nem tartozott, a népet képezé.

A kettedesek (duumviri) vagy negyedesek (quatuorviri) helyébe az adott birák (dativi) tétettek, mint a polgári törvényszé-

[1]) A *Corpus juris civilis* ben, az *Ujabb törvények s rendeletek* végén van. A többi közt mondatik:

Jura insuper vel leges codicibus nostris insertas, quas jam sub edictali programmate in Italiam dudum misimus, obtinere sancimus; sed et eas quas postea promulgavimus constitutiones, jubemus sub edictali propositione vulgari, ex eo tempore quo sub edictali programmate evulgatae fuerint, etiam per partes Italiae obtinere, ut una, Deo volente, facta republica, legum etiam nostrarum ubique prolatetur auctoritas.

Annonam etiam, quam et Theodoricus dare solitus erat, et nos etiam Romanis indulsimus, in posterum etiam dari praecipimus, sicut etiam annonas, quae grammaticis ac oratoribus vel etiam medicis vel jurisperitis antea dari solitum erat, et in posterum suam professionem scilicet exercentibus erigere praecipimus, quatenus juvenes liberalibus studiis eruditi per nostram rempublicam floreant.

[2]) *Lites inter duos procedentes Romanos, vel ubi romana persona pulsatur, per civiles judices exercere jubemus, cum talibus negotiis vel causis judices militares immiscere se ordo non patiatur.* Cap. 23.

[3]) Nov. 104. *de praet. Siciliae.*

kek elnökei; a tizedesek (decuriones) helyébe a consulok jöttek. Fennmaradt tehát és megszilárdult a helyhatósági kormányzat, melly a vezérek s helyetteseik működése által nem sokára függetlenné lett; a méltóságok örökösekké lőnek, mivel rendesen csak a gazdagoknak adattak.

A közigazgatás azonban roszabb lett, miután a tartományi főnökök nem a tanács által neveztettek, miként a góthok alatt, hanem Konstantinápolyból jöttek: olly emberek, kik a hivatalt pénzen vették s ezt visszanyerni ohajták. Annyira ment ez, hogy a sardiniai kormányzó, midőn vádoltatnék, hogy a bálványozást megengedte, ezt felelé: Hivatalom annyi pénzembe került, hogy azt még illy jövedelem által sem nyerhetem vissza. És Gergely pápa felkiált: A görögök roszasága felülmulja a barbárok fegyverét; annyira, hogy kegyesebbnek tetszik az ellenség, a kiöl, mint az állam birái, kik gonoszság, csalás és rablás által sanyargatnak.

Még roszabbra fordult Olaszország sorsa, midőn a gyönge de heves II. Justin Narses helyébe a fegyverben járatlan s az országot nem ismerő Longint küldötte. Mondják, hogy Zsófia császárnő a fösvény de vitéz heréltnek guzsalyt és orsót küldött volna illy parancscsal: Térj vissza fonni asszonykáimmal. Hanem Narses, ki nem volt olly nemeslelkü és félénk, mint Belizár, felelé: Fonni fogok olly szövetet, mellyből a birodalom nehezen fog kibontakozni; és behivá a longobardokat a tejjel-mézzel folyó földre, mellyhez hasonlót az Isten nem teremtett. Hanem a dulásokat, mikkel ezek Olaszhon eddigi csapásait tetézték, nem élte meg Narses, minthogy két évvel ura után ő is meghalt.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A longobardok.

A longobardok bátor és harczias nemzetét Tacitus az északi Rajna mellé helyezi a svévektől és angoloktól tovább nyugatra [1]), hol

[1]) *Habitant Germaniam quae circa Rhenum est, a parte septentrionali Brusacteri, parvi appellati, et Sicambri, Oqueni, Longobardi... Interiora atque mediterranea maxime tenent Suevi, Angli... qui magis orientales sunt quam Longobardi... Longobardos paucitas nobilitat, quod plurimis et valentissimis nationibus cincti, non per obsequium sed praeliis et periclitando tuti sunt.* **Tacitus** *de mor. Germ.* Aztán történetében: *Longobar-*

a mai Westphalia áll. Az azonban talán csak egyik törzsük vala, melly legyőzetve a szászokkal keveredett össze, miután az Olaszhont megháditó longobardokat nemzeti hagyományaik Skandinaviából [1]) utaztatják ki Gambara valkir (jósnő) vezérlete s Ibor és Ayo főnökök alatt. Ezek Freyát és Odint imádták, és mint minden odin-vallásuak, Istentől eredt nemességgel birtak. Legrégibb vezéreiket kuningoknak nevezték, kiknek elsejeül Agelmond emlittetik. Utóbb az Adelingiek [2]) alatt a heruloktól a régi Rugiát vették el, honnét Audoin, kilenczedik királyuk, Dunán tulra, Pannoniába telepité öket, melly az Olaszhont megrohanni készülő barbároknak, ugy látszik állomáshelyül szolgált. Hildechis, Risiulf fia, a longobardok trónjára vágyva, a gepidáktól kért segitséget, melly nemzet, mint a többi góth népségek, Attilától volt meghóditva, ennek halála után pedig függetlenné lévén, a dunamelléki tartományokat foglalta el, mellyeket a góthok Olaszországot Belizár ellen védelmezendök odahagytak vala. Ép azon időben folyamodott Audoinhoz egy gepida trónkövetelő; mire a két király egyezkedvén, egyik a másiknak vágytársát megölni segité s e kölcsönös büntény által köténck szövetséget.

A két szilaj törzs között, mellyet csak a Tisza választott el egymástól, a béke nem lehete tartós; s a longobardok a gepidák ellen Justiniánt segiték, midőn ez amazoknak az évi adót megtagadta. Folytonos háboruban éltek tehát, mellyeknek viszontagságaik énekekben vagy talán egy nemzeti költeményben [3]) tartattak fenn, mellyből War-

---

dorum opibus refectus (Italus Flavus, a cheruskok királya Claudius idejében) *per laeta, per adversa, res cheruscas afflictabat.* Elbe mentében még most is van egy *Longbord* nevü part.

[1]) Warnefrid I, 2. és a gothlandi dalnok igy énekel:

De flog Langbarder indum derum Land
Der bleff icke leffrend en eniste mand
Sra lodum de sig Langbarder kallum
Pannoniem bertriddum de ok med allum.

[2]) *König* királyt, *Adelig* nemest jelent. Igy *All-boin* mindenkormányzót; *Rosemond* rózsaszájut; *Autrich* régi urat; *Theud-linda* népkegyelőt; *Ogil-ulf* önkénytes segélyt; *Rot-her* béke urát; *Ar-preth* tiszteletben gazdagot; *Gund-preth* jóságban gazdagot; *Chuni-preth* nagy hátorságut; *Rad-wald* serényt s hatalmast; *Hildi-brand* nagyon égőt; *Rat-gis* tanácsban erőst; *Ahist-hulf* segélyre készet jelent sat.

[3]) Warnefrid mondja *(De gestis Longobardorum)* hogy Alboin tettei versekben magasztaltattak nemcsak a bajorok- és szászoktól, hanem az összes germán nyelvü népektől. — L. még ezeket is:

Procopius, *De bello gothico.* Igen fontos.

Anastasius *könyvtárnok, De vitis pontificum romanorum.*

Nagy-Gergely, *Levelek és beszélgetések.*

nefrid Pál, a friauliak diaconusa, nem annyira történetet, mint egy regényt vont ki; mellyet mi más adatok hiányában követendünk, legalább ama nép jellemére nézve.

Alboin. (566.)

Turismundot, Turisend, gepidák királyának fiát a csatában megölte Alboin, Audoin fia. A longobard főurak bámulva herczegök vitézségét, a győzelmi lakománál kérik a királyt, ültetné fiát oldala mellé, de Audoin felelé: Tudjátok, mikép öseink intézménye szerint egy herczeg sem ülhet atyjával egy asztalhoz, mig egy idegen király által fegyverrel nem ruháztatik föl. Mit tesz tehát Alboin? negyven elszánt vitézzel Turisend udvarába megy, s kéri ezt, öltöztetné fegyverbe. A gepida szivesen fogadja s megvendégli őt, de midőn az asztalnál ültek, szomoruan jegyzé meg: Az én fiamnak helyét az foglalja el, ki őt megölte.

E gondolat elkeserité a gepidákat, kik már is haraggal nézték a győzőt; és Kunimund, a király másik fia, boszuság- és bortól hevülten, gunyolódni kezd s összehasonlitja a longobardokat büzre és kinézésre nézve a kanczákkal, bizonyos kötőzékre czélozva, mellybe azok lábaikat göngyölték. Ha nem e kanczák — kiálta fel Alboin — hogy milly jól tudnak rugni, azt megmutatja az asfeldi róna, hol fivéreднek csontjai mint egy hitvány állaté feküsznek. E szóra, melly a metsző fájdalmat felujitá, mind a két fiu kardot ragad, s Turisend nagy nehezen tudta a vendégjogok tiszteletét fenntartani: majd Turismund fegyvereibe öltöztette Alboint, ki visszatérvén, atyjától a lakomához bocsáttatik és elbeszéli a maga merészségét és Turisend becsületességét.

Midőn Kunimund atyja halála után a harczosok közohajtására [1]) utódnak kiáltatott, legott a régi sérelmek megboszulására gondolt s a szinte atyja után kormányra jutott Alboinnak hadat üzent. Ez egy avar törzset, melly harczosainak harczért s barmainak legelőt keresve a Dunánál megjelent, szövetségre hivott fel s azt mutogatta, hogy

---

Gaillard, *Mém. historiques et critiques sur les Longobards.* (A franczia akad. évkönyv. 32. 35. 43. köt.)

Türk, *Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte.* Rostok, 1835.

Aschbach, *Gesch. der Herulen und Gepiden* Frankfurt, 1835.

Aztán Olaszhon valamennyi történésze és némi ujabb adatokkal: **Lebrecht** és **Leo**: *Gesch. von Italien.* Hamburg, 1829. I. könyv; **Balbo**, *Storia d'Italia.* Turin, 1830. 2. kötet; **Troya**, *Storia d'Italia.* Nápoly, 1841.

[1]) Ezt jelenti Warnefridnél a *mindnyájak ohajtása*, I, 27.

egyesült erejökkel nem csak a gepidákat győzik le, kik a görög császárral egyesülendők a többi germán nemzetektől elszakadtak, hanem a többi összes népeket is, mellyek a világ legszebb tartományait birják. Ám az avarok büszke khagánja, Bajan, csak azon föltét alatt volt hajlandó, ha barátsága a longobardok nyájainak egy tizedrészével, a zsákmány és foglyok felével s a gepidáktól elvcendő földdel jutalmaztatnék. Alboin semmit sem tartott drágának; megkötè a szövetséget, ellenségére rontott és legyőzte azt. Kunimund maga is megöletvén, a gepidák országa semmivé lett (566.); a nép maradványai a longobardokkal vegyültek össze, vagy az avarok rabszolgáivá lettek. Ezek a mai Oláh-, Moldva-, Erdély- s Felső-Magyarországban foglaltak helyet, s igy a mi a Kárpátok, a Pruth és Duna között fekszik, mind az avar khagánnak uj s rettentő hatalma alá volt vetve.

Alboin felfuvalkodva e győzelemben, további hóditásokra gondolt. Harczosai közöl sokan emlékeztek még arra, mikor Justinián által Totilas ellen Olaszhonba hivattak (552.); fennen dicsérték ama szelid eget, ama kellemes országot, mellyet annyi baleset sem tudott elektelenitni annyira, hogy az idegenek telhetlenségét föl ne ingerelte volna. Alboin akkép élesztè ez emlékeket, hogy asztalát mindig a legválogatottabb olasz gyümölcsök- s borokkal rakta meg. Narses, kit ök vitézsége- s nagylelkü ajándokaiért tiszteltek, nem védte többé ama szép tartományokat, söt talán sérelmei folytán boszulásra hivta fel öket. Kellett-e több, a mi tettre határozza ezen harczias nemzetet, melly hazával még nem birva, olly szépet vala magának szerzendő egy lefegyverzett nép könnyü legyőzése által?

Alig terjedt el hire, hogy a longobardok az Alpeseken túl akarnak menni, Germaniából és Scythiából legott gepidák, bolgárok, sarmaták, bavarok s különösen a szászokból is huszezeren, feleségeik- s gyermekeikkel csatlakoztak hozzájok, a fáradalomban és zsákmányban osztozandók. Illy külön faju, szokásu s vallásu [1]) sokasággal indult meg (568.) egy szilaj népfönök hibái- s jótulajdonaival felruházott Alboin, miután előbb az avarokkal a történetben példátlan egyességre lépett, melly szerint országát ezeknek hagyta azon föltét alatt, hogy, ha vállalata nem sikerülne, azt visszaadják.

Monreale-n [2]) át Venetiába tört be Alboin. Az Attila által feldult Aquileja nehezen állhatott ellent, s Paulin patriarcha az előkelőbb la-

---

[1]) *Cum uxoribus, natis, omnique suppellectili . . . cum omni exercitu, vulgique promiscui multitudine.* Warnefrid Pál. II. könyv. 7. S. fej.

[2]) Talán Montemaggiore, Cividale mellett Friaulban.

kókkal Grado szigetére menekedett, gyarapitván ekkép az adriai lagunák köztársaságát. A juliai Alpesek védelmét friauli herczeg czime alatt Gisulf unokájára bizva, számos családokat és jófaju lovakat s Olaszhonban addig nem látott bivalokat hagyva ott, Alboin tovább ment. A tizenöt évi görög kormányzat az ő államügyészi zsarolásaival még sajgóbbakká tette az olasz haza sebeit, hol a döghalál s éhség még a szolgaság nyugalmát is elrablá. A katonacsapatok tétlenül a várakban tartattak, a helyett, hogy gyorsan használtatva a veszély helyére küldettek volna; ujakat a persa háboruba kevert s az avaroktól, Alboin szövetségeseitől fenyegetett Justin nem küldhetett.

Alboin tehát alig öt hónappal Pannoniából kiindulta után [1]) elfoglalta Veronát és Milanót s itt királynak kiáltatott ki. A milanói főurak Honoratus püspökkel Genuába futottak s a Po bal oldalán csupán Pavia tartotta magát negyedfél évig. E rendkivüli makacsságon felboszankodva Alboin, megesküdött, hogy kardra hányatja; azonban, midőn az éhség megnyitotta a kapukat, a bevonuláskor lova elbotlott és leesett, mit a barbár istent intésnek magyarázván, felkiálta: E n é p v a l ó b a n k e r e s z t é n y! s nem csak kegyelmet adott, hanem Paviát az uj Longobardország fővárosává is tette. Azalatt a Po jobb oldalát is egész a Tanaro torkolatáig meghóditá; majd Umbriára is kiterjeszkedett s Spoletóba egy herczegett tett; talán délnek még tovább is elhatott s alapitá a beneventumi herczegséget [2]), melly a longobardi királyságot túlélte. Ha Alboin ügyesebb vezér és erélyesebb uralkodó, egész Olaszhont meghódithatta volna; de ő erejét apróságokra vesztegette, s vezéreit sem tudta fékezni, kik részint a meghóditott földön maradtak, részint más országokba csapongtak, mig annyi város meghóditatlan maradt.

---

[1]) A longobard királyság első tizenhét évének időtana még igen homályos. Muratori, Fumagalli s Lupi sem tudták azt eléggé fölvilágitni. Warnefrid Pál, az egyedüli iró, kire szoritkoznunk kell, meghatározván Alboin Pannoniából kiindultának idejét, azután csak határozatlan megjegyzéseket tesz. Épen akkor hagyták el az éveket a consulok szerint jegyezni fel; a közönséges számitás pedig még nem volt egészen behozva. A látszólagos ellenmondások talán akkép hárittathatnának el, ha azon év, mellytől a történészek Alboin uralkodását számitják, nem, mint szokottan történik, Milano bevételével, hanem Alboin Olaszhonba jöttével, vagyis 569. év elejével kezdetnék.

[2]) A történészek Pál diacont követve, Beneventumot csak Autharis idejében hiszik meghóditottnak; az első herczeg Zotto lett légyen. Azonban Nagy-Gergely II. k. 46. levelét Arechishez (Arigisus), Zotto utódjához intézi; s miután a levél 592-ben kelt, ha levonjuk azt a husz évet, mellyek alatt Pál szerint Zotto uralkodott, Pavia ostroma idejénél leszünk.

Aztán épen diadalmai közepett vesztette életét. Midőn Alboin a gepida Kunimundot megölé, koponyájából ivóedényt csináltatott, hogy a győzelmi lakománál a vad gyönyört még nagyobb fokra emelje [1]; aztán a megöltnek leányát, Rosamundát feleségül kényszerité magához. Midőn tehát Veronában sikerült vállalatai után ünnepélyt rendezett, fölkelvén az asztaltól, elökereste azon ivóedényt, s elköröztetve ujból megtölté, mondván: Vigyétek Rosamundának, hadd igyék atyjával! A nő szivét mélyen sérté e kegytelen tréfa; miért is összebeszélt a hős Peridaeus egyik ágyasával, hogy engedné ez neki át helyét; s midőn már a hős vele volt, előadta neki, hogy vagy ki kell állnia a királyon elkövetett sérelem büntetését, vagy azt megölnie. És Alboin meggyilkoltatott (573.) [2].

Rosamunda a gepidák segélyével a trónra emelhetni remélte szeretőjét, Elmichist; a longobardok azonban ellenszegültek s neki leányával, Albsuindával, két szeretőjével, néhány hivével és sok kinccsel Ravennába kelle menekülnie. A helytartó Longin, ki azzal hizelgett magának, hogy az ellenség viszálya segitendi öt arra, a mit fegyverrel kivinni nem mert, harmadik szeretőjeül lévén a szemtelen asszonynak, rábirta öt, hogy Elmichist ölje meg. Ennek tehát, mig a fürdőben vala, a nő mérget kever, de a gyanakodó Elmichis kényszeriti öt vele együtt inni a boldogtalan csészéből; és igy mindketten gonoszságuknak áldozatul estek [3]. Albsuinda a kinesekkel együtt Konstantinápolyba küldetett, hol Peridaeus nagyszerüen mutogatta erejét, megölve egy iszonyu oroszlánt, és erejére nézve Sámsonnal állittatva össze, mikép ez, ő is megvakittatott, s miként ez, ő is hasonló boszut kisérlett; azt szinlelve, hogy a császárnak fontos dolgokat akar föltedezni, az ennek helyében öt meghallgatni jött patriciusokat megölé.

Clephis. A harminez herezeg.

Azalatt a longobardok főbbjei Paviában Clephist választák királynak, ki a győzelmeket s a rómaiak irtását folytatván, hóditásait

[1] „Én magam (Krisztus legyen bizonyságom) láttam Rachis fejedelmet ama billikomot egy lakomán kézbe venni s a vendégeknek mutogatni.“ **Pál diac. II, 28.**

[2] Mindenki tudja, milly szerepet játszik az északi énekek ezen hőse Bertholdnak izetlen, de mindenki által olvasott történetében. Én nem tudom, Julius Caesar de Cruce honnan vette légyen ama legendát; minden, német eredetre mutat; Alboin udvara bár megváltozott Olaszhonban, a nevek mégis Bertholdéi, Markulf sat. A *Contradictio Salomonis* egyike a legrégibb regéknek, hóditó Vilmosnak egy Markulf nevü parasztfi vitáját adja elő, melly Berthold kalandjaival tán ugyanazon forrásból ered, melly utóbbiak minden nyelvben megvannak, s miket a németek, nem tudom, mi okból, Ásiából származtatnak.

[3] Látni való, mennyi regényszerü s költemény van ebben.

Ravenna- s Rómáig terjeszté, mig herczegei az Alpesek mellől a frankok földére rontván, a Rhône baloldalát s a Földközi-tenger partjait pusztiták.

Különben a longobardok hóditását senki se képzelje ollynemünek, mellyben egy főembertől függ mindenkinek akarata. A többi germánok módjára, midőn közös vállalatra határozták magukat, a nemzet különféle főnökei önkénytes követőikkel a király köré egyesültek, de csak a vállalat kiviteléig kötelezték le magukat, azontul függetlenek voltak s mindenki csak maga számára ügyekezett kinceseket s uralmat biztositni. Olaszhonba érve, megszüntek azonegy gondolattól vezettetni; mindenki egy-egy vidéket választott magának, a mi azonban nem igazgatási felosztás volt, hanem valósággal egy-egy külön uralom, saját modorban erősitve, terjesztve s kormányozva; csak a germán szokásokat s a törvénykezési hatóságot a katonaival egyesitve tarták meg mindnyájan. Midőn Clephist tizennyolcz hónap mulva orgyilok végzé ki (575.), azon vállalat, mellyért a nemzetfőnökök egy embernek veték magukat alája, bevégzettnek mondathaték; miért is fölöslegesnek tarták uj királyt választani [1]), hanem a harmincz herczeg [2]) közől mindegyik saját javáról gondoskodék. Ez gátlá meg a longobardokat egész Olaszhon elfoglalásában.

Olaszhonban akkor két nemzet állt egymással szemközt: az olaszok, császári vezérek alatt a hegyek közt, a tengermellékeken s a hová még a hóditók el nem jutottak; aztán a harczias longobard nép, csapatokra osztva s katonailag kormányozva. Friaul és a tridentinek földje képezte Austriát; az ivreai, turini s liguriai herczegségek Neustriát; Tuscia részint a királyé volt, részint Lucca, Toscana, Castro, Ronciglione s Perugia herczegségeket képezé; Aemiliában

[1]) Gibbon, ki a barbárokra a müvelt nemzetek jogait alkalmazza, azt képzeli, hogy a harmincz herczeg kormánya gyámkormány vala Autharis kiskorusága alatt. Az ő müvében a longobardok uralma egyike a legelhanyagoltabb részeknek s duzzadoz a szónoklattól. Vettessék össze Rosamunda tette benne és Pál diaconban.

[2]) Talán a longobardoknál is divatos volt, mint a többi germán népeknél két különböző tizedszámnak használata; az egyik t. i. tiz egységgel, a másik tizenkettővel; a mi okozza, hogy sokszor valamelly szám nem betüértelemben veendő. V. ö. **Rueh**: *Schwedische Geschichte* I. kötet. 19. § Ez esetben harmincznak longobard herczegségnek kellett volna lennie: tizenkettőnek Neustriában, tizenkettőnek Austriában s negyanannyinak Tusciában. Történeti adataink azonban csak a következőkről vannak: Friaul, Milano, Bergamo, Pavia, Brescia, Trento, Spoleto, Turin, Asti, Ivrea, San Giulio d'Orta, Verona, Vicenza, Treviso, Ceneda, Parma, Piacenza, Brescello, Reggio, Perugia, Lucca, Chiusi, Florencz, Soana, Populonia, Fermo, Rimini, Istria, Benevento. L. *Atti dell' accad. di Torino*, vol. XXXIX.

csak Reggiót, Piacenzát és Parmát birták a longobardok; déli Olaszhonban volt a Kis-Longobardia, melly a spoletói és beneventumi herczegségeket, a salernói fejedelemséget s Apuliát és a régi Calabriát foglalta magában. A következő hat nemzet, u. m. a sarmaták, bolgárok, gepidák, svévek, pannonok és noricumiak, kik Alboinnal jöttek, külön kerületekben telepedtek le, megtartva szabadságukat és nevöket [1]). A szászok, mintsem magukat a longobard törvényeknek alávessék, inkább visszatértek. A hajózásban járatlan longobardok a tengerről segitett partmellékeket meg nem hódithaták; miért is a Po és Arno torkolata közti vidék tőlük független maradt, ugy szinte Genua egyideig, a cotti Alpesek, Sicilia és a szigetek mindenkor.

Azon kerületek, mellyek a görög kormányzó (exarcha) alatt maradtak, s mellyek a rómaiak utolsó menedékét képezék, Romagnának neveztettek s Ravennán kivül, Bologna, Imola, Faënza, Ferrara, Adria, Comachio, Forli, Cesena és az öt tengeri városból: Ancona, Rimini, Pesaro, Fano és Sinigagliából álltak. Róma-, Gaëta-, Taranto-, Syracusa-, Cagliariban s másutt a görög helytartó herczegeket vagy katonai parancsnokokat helyezett be. Nápoly leghamarabb tette magát függetlenné, önmaga nevezvén magának herczegeket; Amalfiban a kereskedelem s fekvés rejté magában a szabadság magvát. Velencze, melly Olaszhon romjaiból emelkedett, száz szigetén egyesitette a latin vér maradványait s a byzanti császároknak inkább szövetségese, mint alattvalója volt.

A keleti császár uralma tehát ugyszólván csak a helytartóságra és a még nem egészen papi Rómára szoritkozott; hanem az olasz nemzet e kis térre gyülekezett össze, hogy biztositsa magát és kincseit a barbárok és üldözéseik elől, mellyeket ezek, mint arianusok véghez vittek. Szünet nélkül kérték a rómaiak a császár segitségét; a tanács, hogy sikert arasson, II. Tiberiusnak háromezer font aranyat küldött Konstantinápolyba, és a nép kiáltozá: Ha nem tudsz minket a longobardoktól megszabaditni, legalább éhen ne hagyj veszni. Tiberius csakugyan sok gabnát küldé Rómába, hanem a tanács maga helyzetében nem talált jobb módot, mint megvesztegetni a longobard főurakat, vagy Childebertnek, a frankok királyának barátságát megvásárolni, ki is ötvenezer aranynyal rábiratott Olaszhonba jöni, mig egy longobard herczeg a ravennai görög helytartónak veté magát alá [2]).

[1]) **Pál diacon**. II. könyv. 26. fej.

[2]) Droctulfnak hivaték; s Warnefrid megőrzé sirversét, mellyet, mint amaz kor kevés emlékeinek egyikét, ide iktatunk:

A longobard herczegek e veszélyben Autharist, Clephis fiát királynak választák (584). Minthogy pedig Alboin kincseit Rosamunda Ravennába vitte, az apai örökséget pedig a herczegek maguk közt osztak fel, ezek abban egyeztek meg, hogy vagyonuk felét a királynak engedik át. Autharis Childebertet gazdag ajándékokkal visszatérité az Alpesektől, midőn pedig a keleti császár az elölegezett pénzösszeget visszakövetelte, Childebert ujra visszafordult, hanem visszaveretett. E miatti boszujában a frank király összeszedi husz legrettentőbb vezérét s harmadszor is a longobardok ellen megy (590.), s bár megveretik Bellinzona mellett, mégis elönyomul s Milanót és Veronát elfoglalja. Autharis nem akarván az ország sorsát egy csatában koczkáztatni, a longobard erőt és kincseket erős várakba zárja; mitsem gondolva azzal, ha a tartomány ki is raboltatik. Ha a görögök, az egyezkedés szerint, Milano mellett a frankokkal egyesülnek, a longobard uralom megtörhetetlen volna; de mig az elsők Modena és Parma körül időztek, a frankok vezérei közé tétlenség s viszálkodás vette be magát s Childebert Etsch mentében visszavonult, a tridentinek földén számos várat rontva le.

Clauditur hoc tumulo, tantum sed corpore Droctulf,
Nam meritis tota vivit in orbe suis.
Cum Bardis fuit ipse quidem, nam gente Suavus;
Omnibus et populis inde suavis erat.
Terribilis visu facies, sed mente benignus,
Longaque robusto pectore barba fuit.
Hic et amans semper romana et publica signa,
Vastator gentis adfuit ipse suae.
Contempsit caros, dum nos amat ille, parentes,
Hanc patriam reputans esse Ravenna suam
Hujus prima fuit Brexelli gloria capti;
Qua residens, cunctis hostibus horror erat.
Qui Romana potens valuit post signa juvare
Vexillum primum Christus habere dedit.
Inde etiam retinet dum classem fraude Heroldus,
Vindicet ut classem, classibus arma parat.
Puppibus exiguis decertans amne Badrino
Barborum innumeras vicit et ipse manus.
Rursus et in terris Avarem superavit Eois,
Conquirens dominis maxima palma suis.
Martyris auxilio Vitalis fultus ad istos
Pervenit, victor saepe triumphat ovans.
Cujus et in templis petiit sua membra jacere.
Haec loca post mortem hustis habere juvat.
Ipse sacerdotem moriens petit ista Joannem,
His reddit terris cujus amore pio.

Ekkor Autharis kitörvén Paviából a tartományt ujra elfoglalja, és Francio-t, a császár hivét, Larius (Como) taván lévő Comacina szigetecskéből elüzi. Ezután központositván seregét Spoletóban, Samniumba megy s elérve Olaszország legszélsőbb határát, a tengerbe ugrasztja lovát, aztán a parton felállitott oszlopba ütvén dárdáját, felkiáltott: Ez legyen Longobardországnak határa! Hogy azonban Olaszhont egy uralom alá hajtsák — a mire a pillanat kedvező volt — a longobardoknak az olaszokat kiméllniök s a pápákat megnyerniök kellett volna; ámde az olaszok őket, mint cretnekeket és zsarnokokat gyülölték, mint barbárokat megvetették.

Alkotmány.

Autharis alatt a kormány czélszerübb alakot nyert s a királyi tekintély is szilárdabb állást vön. Ő a herczegeket az időközi kormány alatt bitorolt korona-javak visszaadására kötelezte, biztositván őket viszont, hogy a felségsértés esetén kivül jószágaiktól meg nem fosztatnak, azon föltét alatt, hogy had idején segitségére legyenek. A rex excellentissimus vagy flavius, mikép magukat Autharis utódai czimezék, nem mint egyszerü hadvezér többé, hanem mint valóságos fejedelem, a pénzeket és közokmányokat saját nevével látta el; a fontosb ügyekben maga itélt, a törvényeket, mielőtt kihirdette volna, nagyobb érvény végett a hatóságok s gyülések jóváhagyásának terjeszté alá, bár ki nem tünik, hogy a megerősitésre ezek beleegyezése szükséges lett volna.

Herczegek.

Mig a Longinus által görög modorban behelyezett herczegek polgári s katonai tisztviselők voltak, s kiki saját kerületét az ország közös törvényei szerint igazgatta, addig a harminez vagy harminczhat longobard herczegek, a polgári jogra nézve, az elfoglalt tartományokban mint uralkodók kormányoztak, nem függve a királytól, csak a politikai vétségek- s az egész országot illető dolgokban. Mint rangban egyenlők [1]), s eredetileg talán egyenlő számmal a longobard és alárendelt családokkal [2]), saját tetszésök szerint rendelkezhettek javaikkal; a meghalálozottnak legközelebbi, de nagykoru örököse volt utódja. Ha több fiat hagyott, ezek közösen kormányoztak; ha pedig a különféle utódok közt viszály támadt, azt a herczegség szabad em-

[1]) A különbség, mellyet Muratori nagyobb és kisebb herczegek közt tesz, semmi alappal sem bir.

[2]) Mellyek *fare*-knak mondattak, a *fahren*, nemzeni, igétől, melly elavult gyöke a *Vorfahren*, ősök, szónak. Megfelel ennek a régiek *γένος*-a és *gens*-e.

berei (exercitales) egyenliték ki, mibe a király, csak mint a nemzet legfőbb birája avatkozhatott be.

Minden herczegnek, ha mi földet az ellenségtől elfoglalt, az saját birtoka volt; de mégis a király főhatósága alatt; ki azt vissza is adathatta. Illy foglalások által némellyik ugy meghatalmasodott, hogy a királytól el is szakadt, mint különösen Spoleto és Beneventum, hová Rachis fejedelem a beköltözést épen ugy tiltá el, mint az idegen tartományokba.

A herczegtől függtek a sculdais-ok vagyis századosok, kik egy-egy községet kormányoztak s a népnek birái s háboruban vezetői voltak. Ezeknek valának alárendelve a tizedesek, tiz vagy tizenkét fára főnökei, mellyek igazgatás- és hadviselésben s talán a büntényekre nézve kölcsönös biztositások által voltak egyesitve [1]). Épen olly felosztás, mint a szászoknál, kiknek joga a velök rokonszármazásu longobardokéval sokban összeegyezik [2]).

Longobard jog.

A longobardok habár állandóan telepedtek le, miután ellenségtől voltak körülvéve, a katonai rendszerrel soha sem hagyhattak fel. Innét van, hogy az exercitus az egész nemzetet, az exercitalis pedig (Ahrimann vagy Heermann) szabad longobardot jelentett. A király hivására mindnyájoknak husz pénz büntetése alatt fegyvert kelle ragadniok, még a püspököket sem véve ki; az iparosok s kereskedők a katonai szolgálattól szinte nem voltak fölmentve [3]). E szerint senki sem változtathatta meg lakását még az ország határai közt sem, hanemha az egész fára-val, különben halálos büntetés várt rá, mint napjainkban arra, ki ezredétől megszökik. Mindnyájoknak volt joguk a nemzeti gyülésen megjelenni, hol a főbbek a közügyekről vitatkoztak és tanakodtak. A szabadok közt különféle nemességi s polgárjogi fokozatok voltak.

Tulajdon.

E rendszert azonban nem kell a hübérivel összezavarni. A kirá-

[1]) L. alább a XII. fejezetet.

[2]) *Pal diacon* a szászokat *amici vetuli Alboini* néven emliti, s mondja, hogy öltözetök a longobardokéval hasonló vala.

[3]) *Homo qui habet septem casas massaricias, habeat loricam cum reliqua conciatura sua; debeat habere et caballos... Homines qui non habent casas massaricias et habent quadraginta jugis terrae, habeant caballum, scutum et lanceam... Item de illis hominibus qui negotiantes sunt, et pecuniam (non) habent, qui sunt majores et potentes, habeant loricas, scutos et caballos et lanceas; et qui sunt sequientes, habeant caballos, scutum et lanceam; minores habeant coccoras cum sagittas et arcos.*

Astolf tövényei közzétéve Troyáfól.

lyok, herczegek s ahrimannok földeiket függetlenül s szabadon birták s katonáskodási kötelezettségök nem innen, hanem szabad minőségökből eredt, mellytől föl nem mentetett, a ki birtokait netalán elveszité. Ha a király vagy herczeg valamelly alattvalójának saját földéből adott, az nem hűbéri viszony, hanem szolgálati dij volt. Néha a tulajdonos egy másiknak élte fogytáig méltóságot is adhatott, melly azon jogból állott, hogy egy földtért, mint annak ura, kormányozhasson s a jövedelmeket is huzhassa; de azért a jótételvező (beneficiatus), habár az engedményező iránt hüségre s fegyverreli szolgálatra volt kötelezve, állapota a hadsereg rendes tiszteitől még sem különbözött. Szóval a herczegek, századosok s tizedesek földeiket mint a nemzet, vagy jobban mondva, a longobard hadsereg tisztviselői birták.

A királyi kincstár számos javadalmai fölött az ugynevezett gastaldok ügyeltek föl, birói s katonai hatósággal is felruházva a rómaiak fölött, s valószinüleg az ahrimannok fölött is a rájok bizott városokban. Városokban mondám, miután némellyek valóban a királyi javak egy részét képezék, mint például Como egy ideig, aztán Susa, Siena, Pistoja, Toscanella, Arezzo, Volterra s talán Pisa. Milanóban herczeg s egyszersmind gastaldo is székelt, ugy hiszem, mivel a város egy része a király udvarához tartozott; a többi városokban a gastaldónak, ugy látszik, biztositnia kellett a szabadok jogait s azon szabadalmakat, miket a polgárok a város átadásakor kikötöttek.

Törvénykezés.

Legfőbb s a többieknek alapul szolgáló jog a longobardoknál, mikép más germánoknál is a faida[1]) vagyis a vérboszu vala, akár maguk, akár rokonaik vagy barátaik sérelmeiért. Megszilárdulván a kormány, a tulajdonnak és életnek biztositására a törvénykezés behozatalát kisérté meg; melly végre törvényszékek állittattak fel, hanem, mint minden egyéb, ezek is katonailag rendezve, egyszerüek s rögtönitélők voltak. Bármi per támadt légyen a század vagy a tized tagjai közt, abban az illető elüljáró itélt, ki egyszersmind a birságokat is beszedé. Fontosb esetekben a századi gyülés itélt a százados elnöklete alatt, vagy hogy mindnyájokat össze ne kelljen gyüjteni, tiz jó férfiu, azaz született longobard választatott, kik eskütétel után megvizsgálták a dolgot s a törvény alkalmazását a hatóságra bizták. Hivatalos üldözésnek csak akkor volt helye, ha a birságban az államügyész is részesült, más esetekben a megsértettnek vagy örökösének sürgetése kivántatott meg.

[1]) Angolul *feud*, germánul *Fehde*.

Szokások. Theudolinda. Agilulf.

Néhány részletes tény, bár szépitve a longobard elbeszélő képzelme által, mégis fényt vet e népnek szokásaira. Autharis Garibaldhoz, az agilolfingiek házából való bajor herczeghez követséget küld, melly annak leányát Theudolindát számára megkérendő vala. A herczeg beleegyezik, de a húzás-halasztás a longobard fejedelmet türelmetlenné teszi s ő vágyván a megigért leánykát látni, követei közt álnév alatt maga is amaz udvarhoz megy s előadja, mikép ő Autharistól megbizatott, hogy neki menyasszonya szépségét leirja. Az előjött Theudolinda megtetszik neki s ő Olaszhon királynőjének üdvözli a leányt s kéri, hogy az ősi szokás szerint, leendő alattvalói egészségére poharat töltsön neki. Midőn ezt a leány tenné, Autharis a pohár visszaadásakor lopva megérinté annak kezét s ugy intézte a dolgot, hogy a leány jobb keze az ő arczát végig simitotta. Elbeszélvén ezt Theudolinda dajkájának, ez biztatta, hogy csak legyen bátor, mivel ezt a királyon kivül senki sem merte volna tenni; melly beszéd a leánykának annyival inkább tetszett, mivel az ifjut szépnek s jól megtermettnek találta. Autharis visszatérvén, midőn a határra ért, buesut vevén a bajor kisérettől, lóra veté magát s vivóbárdját egész erővel egy fának hajitván, mondá: Illy csapásokat oszt a longobardok királya!

Kevéssel ezután Veronában ment végbe a nász, hanem Autharis egy év mulva meghalt [1]); Theudolindát azonban a longobardok annyira megszerették, hogy megengedték neki férjet választani, ki egyszersmind nekik uj királyuk legyen. A választás Agilulfra, Turin herczegére esett (591.), kit nem kevesbbé ajánlott külseje, mint harczias bátorsága. A királynő lakomára hivta őt s poharat töltvén félig maga itta ki, aztán a herczegnek nyujtá. Ez köszönet közt kezét csókolta, mire Theudolinda mondá: Miért csókolod kezét annak, kinek száját van jogod csókolni? Ekkép nyilvánulván a választás, azt a nemzetgyülés megtapsolta s megerősitette.

A longobardok megtérése.

Theudolinda áhitata igen alkalmas volt a longobardok vadságának szeliditésére. Ezek már Olaszhonba jöttök előtt keresztények voltak, hanem, azonkivül, hogy némelly pogány szokást megtartottak (igy például negyven bebörtönözött római paraszt azért kinzatott, mi-

[1]) Autharis alatt árviz dühöngött Olaszhonban. Tiberis kiáradván, iszonyu pusztitást vitt véghez. Venetia és Liguria szörnyen megrongáltattak, s Nagy-Gergely beszéli, mikép Etsch vize Veronában szent Zeno egyházának felső ablakait érte, a nélkül, hogy az ajtókon behatott volna.

vel a longobardok által áldozott kecskefejet nem akartak imádni [1]), az arianusok tévelyeibe veték magukat. Eleinte háborították az ország vallását, elüzve a városokból a katholikus püspököket s arianusokat téve helyökbe; utóbb két püspököt türtek egy-egy helyen, hanem a katholikusnak kinevezése s megerösitése nehézségekkel járt. Autharis, ki a bálványozástól az arianismusra tért, félvén azon tulnyomóságtól, mellyet a katholikusok gyarapodása a püspököknek s papságnak, az idegen uralom ellenségeinek, adott, eltiltá a longobard gyermekeket katholikusoknak keresztelni. Kora halála büntetéseül tekintetett e rendeletnek, melly a katholikusok buzgalmát csak növeszté, annál is inkább, miután Nagy-Gergely pápa mindenképen gyámolitá öket s különösen az országos csapások alatt az arianusok megtéritését sürgeté. „Tisztelendő testvérünk serkentse a longobardokat, hogy e nagy halandóság idején vigyék az igaz hitre az arianismusban megkeresztelt gyermekeiket, hogy a Mindenható haragát megengeszteljék. A mennyiben rajtatok áll, téritsétek öket meggyőzés által az igaz hitre; hirdessétek nekik az örök életet, hogy ha majd a biró szine előtt megjelenendetek, buzgalmatok gyümölcseit megmutathassátok“ [2]).

Irt Magnusnak is, a milanói papnak, hogy buzditsa az egyháziakat és a népet, hogy püspököt válaszszanak Honoratus utódául. Magnus Rómába ment egy aláiratlan levéllel, melly szerint a közohaj Constantiusban pontosult össze, kit a pápa megerösitvén, az ambrosiusi egyház kiváltsága szerint fölmenté attól, hogy fölszenteltetés végett az ő lábaihoz jöjön: hanem meghagyá, hogy a Genuába futott milanóiaknak beleegyezésök is kikéressék. Ezek beleegyeztek s Constantius püspökké lett. Halála után Deodátnak kelle következnie; de midőn Agilulf saját tetszése szerint egy másikat akart adni, Nagy-Gergely irt a milanóiaknak, maradnának szilárdak s hogy ő sohasem fogadand el egy, nem-katholikusok s longobardok által választott püspököt. Másrészről — teszi még hozzá — titeket erre senki sem fogkényszeritheti, miután a sz. Ambrus egyházánál szolgáló papoknak javaik Siciliában s más független részeken feküsznek [3]). Ime, milly kezek közé menekedett a szabadság.

---

[1]) **N. Gergely**, *Dial.* III, 28.

[2]) *Epist.* I, 17.

[3]) *Level.* III, 26. 29. 30; IV, 1. Csak egy példát hozok fel, mikép okoskodik Muratori a longobardok mellett. Beszélvén, mikép a milanói érsekek Albiontól Rotharisig Genuában laktak, igy végzi: „A miből következtethetni a longobard királyok mérsékletére, kik mint Milano legjelesebb városnak urai, megnyugodtak abban, hogy

Ennc nagy pápa megnyerte Theudolinda bizalmát s gyakori levelezés által megtartá öt buzgalmában, melly szerint ez férjét az igaz hitre térité; és a királyi pár példájára az egész nemzet megvált a bálványozás- és arianismustól. Katholikusokká lévén a longobardok, olly buzgón épitettek uj egyházakat [1]), hogy ezek száma némelly városban százra ment; s kivéve a plebánia-egyházakat, mindegyikhez zárda, vagy kóroda volt csatolva, betegek s utasok számára. Theudolinda visszaadatta az elrablott egyházi javakat s ujakkal tetézte azokat; aztán a maga, férje, fiai, leányai s az olaszhoni összes longobardok számára a monzai ker. sz. János-egyházát épité, mellyet sok arany ékszerrel ékesitett föl s kincstárába egy koronát tett le [2]). Ugyanott vala egy palotája, nemzeti szokásokat ábrázoló festvényekkel, a mi bizonyitja, miszerint a müvészetek nem vesztek volt el. A néphagyomány számtalan müvet tulajdonit e királynőnek, kinek emlékét az olasz nép még ma is áldja.

Agilulf kormányát némelly herczegek zavarták meg, kik nyilt lázadásba törtek ki, talán a bajor uralkodóház iránti gyülöletből, talán az arianusi visszahatásnál fogva a katholikus uralkodó ellen. Ő majd kegyesen majd meg szigoruan bánt velök, különösen azokkal, kik idegen hatalmassághoz szitottak, mint Minulf, Orta szigetének herczege, ki a frank beütéskor ezekkel kezet fogott, és Mauritius, ki Perugiát a keleti császár helytartójának adta át.

Róma fellázad.

Ez időben akarták a képromboló (iconoclastes) császárok — mint bövebben beszélendjük — a rómaiakat a képek tiszteletének elvetésére szoritni; mire ezek, nem tudván másképen lelkismereti, s vallási szabadságukat biztositni, el voltak határozva föllázadni s le-

annak érsekei Gemmában, egy ellenséges, mivel a keleti császárnak engedelmeskedő városban laktak." *Annali* 611. év. Épen ugy lehetne a sultán mérsékletét is bizonyitni, mivel ö is *megengedi*, hogy nálunk legyen *szkodári, dulcignoi, belgrádi* sat. püspök.

[1]) Leo mondja: „Egy király sem merte gazdagitni a katholikus egyháziakat, miután mindnyájan a római felsőbbségtől függtek." Vic. della costit. in Italia, I, 10. §. Rotharis bizonyosan alapitott monostorokat, mikép ezt egy a *Hist. patr. monumenta, Chart.* I. kötet. 7. l. közzétett okmány bizonyitja.

[2]) A gyémántos arany koronán, mellyről egy láncz ocskán egy kereszt függ alá, e körirat van: AGILULF GRAT. DI. VIR. GLOR. REX TOTIVS ITAL. OFERET. SCO JOHANNI BAPTISTE IN ECLA MODICIA. Itt találtatik elöször *„Isten kegyelméből,"* mit utóbb Pipin az okiratokba is behozott, valamint az *„egész Olaszország királya"* kitétel, mellyet utóbb nem csekély indokból Nagy-Károly és Napoleon is használt. Nem tünik ki, hogy a longobardok királyaikat megkoronázták volna, hanem meghatalmazták akkép, hogy kezeikbe egy dárdát adtak át.

rázni a jármat. Nagy-Gergely, ki az olaszországbani görög kormányzók visszaélései ellen többször emelt szót, bátoritá a rómaiakat szándékukban, távol azonban attól, hogy ezzel a longobardokhoz szitott volna, ezeket Callinicus görög helytartóval inkább kibékité. Midőn azonban a görögök hitszegően Parmára a béke idején rárontának s mágát a király leányát is rabságba hurczolák, Agilulf az avarok khagánjával, a keleti birodalom örökös ellenével összeszövetkezett, ki is megtámadva Thraciát s egy szláv csoportot Olaszhonba küldve, a longobardot tulnyomóvá tette; ez pedig a még császári kézben lévő Cremona, Mantua és Padua városokat elfoglalta, s a helytartó hitszegését megbüntetendő, fölgyujtatta.

Ámde az avarok, mint hütlen szövetségesek váratlanul Friaulba rontanak s felduljják azt. Gisulf, ama tartomány herczege, ellenállt, mig csak el nem esett. Neje Romilda, Forum Juliumba (Cividale) szoritva, a védelmet számos fiaival folytatá. A mint azonban a bástyákról a khagánt megpillantá, bujaság- vagy nagyravágyásból arra vetemedett, hogy a várat elárulja, s követet küldvén kijelenté, hogy ha a khagán nőül veszi őt, neki a várat mindenestül általadja. A khagán megigérte, de megkapván a várost földig rontatá, Romildát pedig egy éji birása után tizenkét vitézének adta át, aztán karóba vonatta, mondván: Illyen férj illik hozzád! Egészen máskép tettek leányai, kik tisztátalanoknak tettetve magukat, szabadultak az ellenség bujavágyától.

A frankokkal csak fegyverszünete volt Agilulfnak, miért is állandó békét kötött velök (606.), kötelezvén magát tizenkétezer pénzből álló évi adót fizetni, mellytől mindaddig meg nem szabadult, mig II. Chlotar három ministerének egy-egy ezer arany pénzt nem ajándékozott.

Adelwald. (615.) **Ariowald.** (625.)

Agilulf királytársul vette maga mellé fiát Adelwaldot (605.), ki neki Theudolinda gyámsága mellett utódjává lőn. Ez ájtatos nőnek gondjai által meg nem javittatva örjöngő kegyetlenkedésbe tört ki, mellynek oka egy, Heraclius által neki nyujtott italnak tulajdonitták. Többre becsülte a rómaiak, mint saját nemzete érdekeit; a még független vidékekrei berontást megtiltá; miért az ország nagyai őt letették, s helyébe a turini herczeget, Ariowaldot választották. Ennek kormánya békés volt, nevezetes események nélkül, kivéve a friauli két testvérherczeg lázadását s azon gyanut, hogy neje, Adelwaldnak nővére Gundeberga, kinek kezével a trónt elnyerte, szinte a lázadókkal tartott, mivel emlékezve anyjára Theudolindára, ő is a longobar-

dok szeretetétől támogatva, a kormányban részt venni akart. Ariowald nem érezvén elég erőt a lázadó fivérek elnyomására, megvesztegetett egy görög helytartót, ki azokat elárulva megölé; Ariowald viszonzatul azon adót engedte el, mit neki a ravennai helytartók fizettek.

Rotharis (636.)

Ennek halála után Gundeberga ki tudta vinni, hogy az ő uj férje Rotharis, Brescia herczege, királynak választassék. Ez azonban nem maradt hozzá hü s számos ágyast tartott. A mint egyszer Gundeberga Adaulf longobard udvaroncz szépségét dicsérte, ez merészkedett szerelmeért esengni, de visszautasittatván, bevádlá a királynőt férjénél, hogy Tason herczeggel összebeszélt a király megmérgezésére, mire a nő a lomellói várba záratott. II. Chlodvig frank király ezért panaszt emelt, s midőn Rotharis a gyanut hozta fel, a követek egyike igy szólt: A valóról legott meggyőződhetel. Rendeld ki a vádlót, hadd küzdjön meg a királynő egyik bajnokával, az Isten itélete dönteni fog. Ugy történt, a küzdésben a vádló megöletett, Gundeberga visszahozatott [1]).

Rotharis bár arianus hitü, a katholika egyház iránt nagylelkü volt, s miután Paviának, az ország fővárosának püspöke is katholikussá lőn, a szakadás véget ért. Hogy a nyugtalankodókat elnyomja, Rotharis sok longobard nemest öletett meg, s Lunatól (Carrara) a burgundi frankok földeig nyuló tengermelléket elfoglalta. Még másutt fogunk emlékezni Rómával folytatott harczairól, mellyek Longobardország felbomlásának főokai voltak.

E szerint a longobard történet e korszakban két tényben pontosul össze: az egyik a hóditók folytonos, de nem egyakaratu erőködése a görögök kárával mindig több földet foglalni; a másik a király és herczegek közti lelkiharcz, miután amaz alávetést követelt, ezek pedig annyira makacskodtak, hogy még saját nemzetök elleneivel is összeszövetkeztek, valamint azon frankokkal, kik az olasz ügyekbe már addig is avatkoztak.

Hogy a longobardok nem voltak számosak, bizonyitja Tacitus, beszélvén, mikép ők örültek rajta, hogy számra kevesen voltak, Procopius hozzáteszi, hogy a szomszédnépek közt a longobard legcsekélyebb volt [2]); ezt azonban legvilágosabban bizonyitja azon körülmény,

---

[1]) **Fredegár**; ki a dolgot Rodoaldnak tulajdonitja, mint szinte *Pál diacon* is; de az idők össze nem egyeznek.

[2]) *De bello goth.* II, 14. III, 34.

hogy harminczezer szászt kelle magukhoz segitségül hini, és hogy első rohamuknak, habár különféle legyőzött népeket egyesitettek maguk körül [1]), nem csak Pavia, Cremona, Padua, Monselice, Oderzo s Brescello állhattak ellent, hanem még a nyilt helyek is, mint a Larius tavi szigetecske Comacina, mellynek odavaló vagy odamenekedett lakossága husz évig maradt tőlük független, a császári uralomnak hódolva [2]). Utóbb a csaknem két századig tartott háborukban még inkább megfogytak; s katonailag lévén rendezve, a városok körül szorultak össze, a távolabbi s különösen a hegyes vidékeket a benszülötteknek engedve.

A rémület a barbárok beütését sodró árnak nevezte, a szánalom pedig dulásaikat nagyitva adta elő; nem is máskép értendő Nagy-Gergely, midön mondja, hogy az olasz nép, melly olly sürü volt, mint a vetés kalászai, akkoriban kipusztittatott s leöletett, s az egész ország csak vadaktól népesitett pusztasággá tétetett. Állitsuk evvel szemközt Pál diacont, dicsszónokát a longobard uralomnak, melly alatt, mint ő mondja, „semmi erőszak, semmi leselkedés, semmi igazságtalan zsarolás vagy fosztogatás nem történt; nem voltak tolvajok és rablók, mindenki bátran mehetett, a merre akart“ [3]).

Ah! hisz még a müvelt korban sem illy boldogitó a hóditók uralma, hát még a barbárok alatt, kik erőszakosan fosztották meg a benszülötteket előbb egy résztől, végre összes vagyonuktól!

Benszülöttek.

Ugyanezen történetiró, feledve sokszor használt szónoki virágait, beszéli Clephisről, hogy a nemességet kiirtá; aztán hogy a harmincz herczeg alatt számos római nemes „öletett meg kincsvágyból, másokat

---

[1]) *Ditiores effecti, aucto de diversis gentibus, quas superaverant exercitu, ultro coeperunt bella expetere. Pál diacon* I, 20.

[2]) A történet csak magáról a szigetecskéről beszél; ez azonban olly kicsike, hogy neve alatt szükségkép környületét is kell érteni Bizonyitja ezt Lennóban, a tó partján fekvő városban létező két felirat 571- és 572-ből, hol az év még a consulok szerint van megjelölve s Justinus *a mi urunknak* neveztetik:

HIC REQVIESCIT IN PACE FAMVLVS XRI LAVRENTIVS VENERABILIS SACERDOS QVI VIXIT IN HOC SÆCVLO ANNOS LV, DEPOSITVS SVB DIE III NONAS JVLII POST CONSVLATVM DOMINI NOSTRI JVSTINI PERPETVI AVGVSTI ANNO VI INDICTIONE IV.

HIC REQVIESCIT IN PACE BONÆ MEMORIÆ CYPRIANVS QVI VIXIT IN HOC SÆCVLO ANNOS PLVS MINVS XXXIII DEPOSITVS SVB DIE VII KALENDAS OCTOBRIS INDICTIONE V POST CONSVLATVM DOMINI NOSTRI JVSTINI PERPETVI AVGVSTI ANNO VI.

[3]) II, 16.

ismét a longobard v e n d é g e k adózóikká tették, elvevén tőlük jövedelmeik harmadát; az egyházak kifosztattak, a papok legyilkoltattak, a városok feldulattak s a népesség kiirtatott" [1]) Ime milly sorsra jutott az olasz nemzet virága!

Nem oszták meg többé földeiket, mikép a heral vagy góth v e n d é g e k alatt tették, hanem az aratás egy harmadát kelle a longobardoknak adniok. Mintegy haszonbérlőkké, harmadosakká vagy földmüvelőkké lévén, nem voltak többé független birtokosok, nem vehettek szabad leányt nőül, nem katonáskodhattak, nem szónokolhattak a törvényszékeken: mivel a barbárok szerint ez mind nem egy adózó nép állapotához illett.

Némelyek tagadják a nemességnek vagyis birtokosságnak ezen tökélyes vagyonvesztését, minthogy Nagy-Gergelyben milanói s más városi nemesek emlittetnek [2]): de eme pápa azonkivül, hogy saját udvara kifejezéseivel él [3]), a longobardok foglalását s a legyőzöttek kifosztását nem ismerte el, mint napjainkban a franczia legitimista párt a trónvesztett Bourbon-házat folyvást királyinak üdvözli.

Egy tanácsosnak Theodota nevü leánya is emlittetik, ki nem menekedhetvén Kunibert király bujavágyától, elrablott szüzességét Paviának Santa Maria della Posterla zárdájában siratta [4]). Majd az

---

[1]) *Populi aggravati per Longobardos hospites partiuntur.* II, 32. Az ambrusi könyvtár codexében *pro longobardis hospicia partiuntur* olvastatik. Akár igy, akár ugy kétes az értelem s a valódi olvasás talán: *multa patiuntur.*

[2]) Több levelét a longobard városokhoz *ad populum et ordinem* czimezi. Constantius, milanói püspök bizonyos Fortunatusról beszél, kiről hallá, hogy *per plurimos annos inter nobiles consedit et conscripsit. Epist.* IV, 29.

[3]) Ollyakat használ a thuringiak irányában is, kiknek pedig helyhatóságuk soha sem volt.

[4]) Theodota sirirata:

. . . . *Possim: Theodotae . . . .*
Coeliculae sic demum: ejus prosapiam texam
Mater vixit virginum: per annos nimium plures
In grege dominico: pascens oviculas Christi
Quas fovens docuit arguit correxit amavit
Invidus nec perderit ejus ex ovibus quenquam
Frontem rugatam tenens: erat quibus pectore pura
Cujus abstinebant a flagellis placidae manus
In tribuendo dapes aegenis dapsiles erant
Moribus ornata prodiens fautrix atque honesta
Patiens magnanimus: corde dextraque pia
Decebat sic denique: tali cum ex stirpe veniret
. . . *Ex novili: crescens ut fluvius fonte*
. . . *Extra sagga: genitorum extitit magna*

idegen uralom megszüntével gazdag földbirtokosok tünnek fel, kik római törvényekkel élnek, azaz olasz eredetüek. Azért nem kell feledni, hogy az első hóditás alkalmával számos benszülött család a szigetekre, tengerpartokra s hegyek közé menekedett, honnan mielőtt visszatért volna, a győzőkkel egyezkedve, czimeit és javait is biztositá. Még gyakrabban fordulhatott ez elő a később meghóditott helyeken, mellyek mielőtt megadták magukat, régi jogaik egy részének fenntartását kiköthették. Aztán más független tartományokból is telepedtek le családok a longobard földön, különösen midőn a hóditók már szelidültek s midőn a hatalom a frankokra ment át. Olly körülmények ezek, mellyek elegendők a római nemzet, nemesek s tanácsosok említésének megfejtésére [1]), melly czim mindenesetre személyes, de nem öröklött méltóságot jelölhetett.

A longobard törvények nem beszélnek legyőzött nemzetről [2]), miből némellyek következtetik, hogy az olaszoknak megengedtetett római törvények szerint élni. Ámde azonkivül, hogy ez a longobard törvény szellemével, mint látni fogjuk, ellenkezik, minő jelentéssel birhatna a római törvényekkeli élés, miután ez nyilvános hivatalokat s jogokat föltételez, mellyeket mégis a hóditás megszüntetett? Azon körülmény, hogy az olaszok adózókká s más néptől függőkké tétettek, bizonyára uj viszonyokat hozott létre; s mikép szabályoztathattak volna ezek római törvény által; mikép állhatott volna ez fenn, miután

---

. . . *Regali linea splendet* . . .
Si ad cursus rerum et praesentis studia saecli
Tendatur oratio multa sunt quae possumus dici
Per te semper virginis nitiscit pulcrum dilubrum
Auferens vetusta : instauras vilia cuncta
Namque domicilia sita caenubio ridunt
Vultu intuentium praecellentes moenia prisca
Nec sunt in orbe tales : praeter palatia regum
Nec ss. ecclesias : quae vibrant fundamine claro
Et piis exequatur qnm a cunctis coluntur
Hoc ergo Theodota alumnis tua Theodotae
Cui relinquisti nomen dignitatem cathetram
Nimis cum lacrimis afflicto pectore domna
Lapidibus sarcophago ornans excolui pulcris
Denos duosque circiter annos degens. . .
Egregia vitae spiracula clausit. . . d. p. s. II. d. mensis april. ind. tertia.

[1]) Igy vélekedik Troya, ellenkezésben Savignyval, V, 122.

[2]) Rotharis husz denár birságot szab arra, ki egy saját nemzetebeli — tizenkettőt arra, ki római szolgálóval paráználkodik. Ez utóbbi azokról értendő, kik Genua s más római városok meghóditása után nagy számmal rabszolgaságba hurczoltattak.

azok, kik azt a szükség szerint módosithatták volna, megszüntek lenni?

A ki látja, hogy a barbár törvények legnagyobb része fenyitő, azt hihetné, mikép a római jog legalább a törvénykezésben meghagyatott; ámde kik voltak a birák? A büntetés, melly a barbároknál leginkább birságra szoritkozott, mikép egyeztethető össze a római törvénynyel, mellynek alapja egészen más? Aztán a barbároknál a törvénykezés állandóan a katonai hatósággal volt összekötve; a rómaiak tehát, kik ez utóbbiból ki voltak zárva, mikép vehettek volna részt az elsőben? [1])

A barbárok törvényhozásában a sérelem s gyilkosság bünének különböző foka volt, a szerint, a mint a megölt több vagy kevesebb polgári jogokkal birt. Igy a frankoknál kétszer annyira itéltetett, a ki egy polgárt, mint a ki egy rómait ölt meg. A ripuari-aknál kétszáz lirát fizetett, a ki egy polgárt, százhatvanat, a ki egy idegen germánt, százat, a ki egy rómait ölt meg. Igazságtalan megkülönböztetés, melly mégis a római személyiség fennálltát bizonyitja. A longobardoknál azonban a rómaiakra nézve semmi illyesmit nem találunk; ők olly alárendelt állapotuak voltak, hogy sérelmök megtorlása csak uraikat illető elégtétel volt.

Midőn tehát a longobard törvényhozó az olaszokat saját törvényeik szerint engedte élni, az nem kegyelem, hanem mellőzés volt; mert épen ez által fosztattak meg az olaszok a polgári állással összekötött összes jogaiktól. Igy a régi rómaiak, midőn a plebeusok s rabszolgák házassága iránt mitsem határoztak, azt merő ágyasságnak tekinték, polgári törvényesség nélkül; épen igy a longobardok alatti olaszoknál a házasságot csak az azt megáldó egyház ismerte el. Ha tehát a római törvények egy része érvényben maradt is, az csak magánjognak tekintetett.

De épen e mellőzésből következteti valaki, hogy a helyhatósági kormányzat némi kis mértékben fennállott, bár módositva a longobar-

[1]) Rovelli József, kinél a józan értelem a hiányos tudományosságot pótolja, egy talán nagyobb fontosságu körülményt derit föl, melly kortársai figyelmét kikerülte: „A polgári s katonai hatóságnak minden, kisebb-nagyobb tisztségbeni egyesitése szülte azon, a longobard uralomnak alávetett olaszokra nézve olly kárhozatos következményt, melly őket minden hivatal- s tisztségtől eltiltá s tehát megfosztá őket a régibb méltóság s gazdagság megtarthatása vagy egy ujabbra emelkedhetésnek eszközétől." *Dissert. prelim. alla storia di Como.* I. k. 143. l. Ezen *„nagyobb-kisebb tisztségek"* olly tévedés, mellyet Muratoritól vett át. Neki is *valószinünek tetszik* utóbb, hogy „a longobardok legelőször a müveletlenül s pusztán hagyott földeket foglalták el." Különös valószinüség!

dok katonai rendszere s az adórendszer megszüntetése által, melly a rómaiak alatt alapul és czélul szolgált [1]). Azt már láttuk, mennyire megsemmitve volt az a birodalom vége felé [2]); a barbárok alatt pedig semmi más hatásköre nem volt a tanácsnak, mint följegyezni némelly dolgokat, mikép ezt a frankok formuláiból látjuk; a longobardok tartományaiban pedig még csak ezt sem találjuk. Különben ha csakugyan igaz volna, hogy a longobardok a legyőzötteknek régi törvényeiket meghagyták, hátra volna megmagyarázni: mikép kezdhettek volna ez utóbbiak pert a győzők egyikének gyilkosság vagy más erőszak miatti megbüntetése végett; hogyan büntettetett a longobard birsággal, a római pedig sanyargatással; hogyan tehetett a római végrendeletet, a longobard pedig nem; hogyan maradhatott a longobard nő örökös gyámság alatt, mig a legyőzöttekével nem ez történt; hogyan egyenlittethettek ki a rómaiak közti perek tanuság és igazolás, a longobardokéi pedig párbajok s más istenitéletek által; és mindez ugyanazon egy országban, ugyanazon egy király tekintélye alatt? Aztán a jog az azt védő hatalmat is föltételezi; az olaszok pedig egy idő óta a fegyverek használatától eltiltva, a győzők intézményei által minden jogtól megfosztattak.

Római modorban igazgattattak a tengeri s más városok, hova a góthok és longobardok vagy épen nem, vagy csak kevéssé hatottak el. Azokban a hatóságok nem barbárokból álltak; de a byzanti császárok, a nagy távolság miatt, sem küldhettek mindig kormányzókat, vagy nem is sokat gondoltak ezzel, a ravennai helytartóval pedig a közlekedés gyakran félbe vala szakitva. Akkor tehát e helyhatóságok önmaguk gondoskodtak kormányukról s maguk védelméről, erre forditva a pénzt, mellyet különben adóba szoktak volt befizetni; kezökben tarták a kincstárt, a hadsereget, a polgári igazgatást, a törvénykezést, szóval, a polgári szabadságot. Később, 890 körül Leo császár eltörölte a consul nevet, majd meg a tanácsot is, mint terhes és elavult intézményt, melly az által, hogy a császár mindenről maga gondoskodott, szükségtelenné is vált [3]). Az olasz városok és a keleti császár

[1]) Savigny állitja ezt, Leo és Troya kereken tagadja.

[2]) Ismételve hirdeti ezt Justinián, *Nov. XXXVIII, 546-ról: Curiales . . coeperunt se eximere curiae, et occasiones invenire per quas liberi ab his efficerentur. Ita civitates diminutae. . . Decuriones facultatibus . . et corporibus fraudare curiam voluerunt, rem omnium impiam adinvenerunt, a legitimis nuptiis abstinentes, ut eligerent magis sine filiis quam sub lege deficere. . . Transtulerunt curialium facultates ad alias personas, nihil exinde habente curia . . sub falsis causis facientes donationes. . . Vidimus quosdam sic adversos esse contra proprias patrias. . .*

[3]) *Nunc (curiae), eo quod res civiles in alium statum transformatae sint, omniaque*

közti kötelék azonban már akkor annyira megtágult, hogy a tanács, habár módositva, folyvást fennállott; a pater civitatis a nép által választatott, hanem a „defensores“ és „magistratus“ eltüntek; a polgári és katonai tisztviselöket utóbb a pápa és a helytartó nevezték ki. A két hatóság a törvénykezésben elkülönitve maradt, s volt hadi és polgári bíróság, bár néha mégis egy személyben egyesült [1]).

E városok többször foglaltattak el s többször szabadittattak meg talán önmaguk által. A longobardok iránt legellenségesb püspökök roppant gazdagság és hatalom birtokába jöttek, különösen a ravennai és római, melly utóbbinak székén egy nagy férfiu a nemzeti párt diadalát annyira elősegité. Már akkor visel hadat város város ellen, a püspökök a pápák és helytartók ellen; mindannyi előjele a szabadságnak, mikép az Lombardiában a XI. és XII. században tünik fel. A keleti császár által küldetni szokott herczeg helyébe polgártárs választatott s a szerint, a mint a görög uralom hanyatlott, Olaszhonban ismét a köztársasági erények éledtek föl; az ember visszanyerte méltóságát és az ezzel karöltve járó összes előnyöket.

Négy vagy öt századdal később jött az idő, midőn a longobardok alatti s más városok Lombardia-, Marca- és Romagnában szövetségben egyesültek s a helyhatósági kormányzatnak majdnem egyenlő alakait tüntették fel. Ha ki tehát meggondolja, hogy ez alakok csaknem azok voltak, mellyek a beütök általi elfoglaltatáskor, hajlandó hinni, hogy a helyhatósági kormányzatot a longobardoktól meghóditottak is némileg fenntartották.

Ám mégis annak nyomait hiába keresnök; a törvények csak a hóditókra vonatkozva a legyőzöttek állapotáról mitsem mondanak, habár amazok ezek között a papság méltóságát vagy az értelmiség fensőbbségét tisztelni, sőt jegyzőségekre s törvényeik összeszerkesztésére őket fel is használni kényszerültek. A ki azon időből az olasz népet akarja látni, keresse azt fel a békés műhelyekben, a lefegyverzetteknek hagyott földmüvelésnél és az egyletekben [2]), mellyeket ma-

---

ab una imperatoriae majestatis sollicitudine atque administratione pendeant, ne incassum circa legale solum oberrent, nostro decreto illinc submoventur. Nov. 94-et 96. Leonis.

[1]) **Savigny** V, 117.

[2]) Egynémelly azt hiszi, hogy ezen *egyletek (gilde* vagy *gildonie)* tisztán vallási társulatok voltak; előttem azok olly szövetkezésekül tünnek fel, miknek szüksége annál érezhetőbb, mennél tágultabb a társadalmi kötelék. Valóban, az egyletek megfélemlitték a hatalmasokat; Nagy-Károly eltiltá azokat a longobard törvényekhez hozzáadott 31-ik czikkel: „Senki se merjen egyletbe esküdni; ha ki segélyt akar nyujtani tüzvész vagy hajótöréskor, tegye azt másképp, de ne egyletbe esküvéssel.“ Még szigo-

guk közt tüzvész s más baleseményekbeni fölsegélés végett s talán védelmül is a hatalmaskodók baromisága ellen alakitottak.

Papi kormányzat.

De legerősebb támaszra találtak az egyházban és a papságban közt. A nép összegyülekezett püspökei s lelkészei választására s papjaihoz és szerzeteseihez annál hőbben ragaszkodott, mivel ezek az elnyomottak osztályából eredve, az elnyomottak védőivé, vigasztalóivá lettek. A papok közt fennmaradott legalább az egyházi ügyekre nézve a római törvény, melly öket a longobardnak hatósága alól egy részben kihuzá, átengedtetvén peres ügyeik elintézése a püspöki itélőszékeknek. Ám az egyháziak testvérei, fiai, rokonai voltak az olasz népnek, mellyre tehát saját rendök elveit s előnyeit is átvihették. „Nem gondol veletek a hóditó semmit? jó! ha viszály támad köztetek, bizzátok ránk, mi igazságosan egyenlitjük azt ki. Nem gondoskodik a longobard a községi szerkezet- s a rendről? gondoskodjatok ti a hagyományos szokások s intézmények szerint. Elvágja a nyugtalan uralom minden kereskedéstöket? jó! jőjetek össze a hét egyik napján a zárda udvarára s itt a szentelt helyen, az egyházi szabadságtól védetve, adjatok és vegyetek. Üldöz benneteket a hatalmaskodó kivont karddal? vonuljatok dühe elől azon menhelyre, mellyet mi nektek a szent helyeken nyitunk. Ti bár legyőzve igazhivők vagytok, mig amazok arianusok; ti az égben az Istennek, a földön a pápának fiai vagytok, ki titeket áld, mig a longobardok l e g u t á l a t o s b, l e g g y ü l ö l e t e s b faját kárhoztatja.“

Irhonban még ma is az egész földbirtok a nemesek vagyis régi angol hóditók kezében van, kik bár keresztények és országukban a szabadság hirdetői, a legyőzöttekkel még sem olvadtak össze s a nagyszámu néppel, minden ipar nélkül, csak földeiket müveltetik s a polgári és szabad intézményeket csak a nép elnyomására forditják. Azonban e népnek van saját, belső, az angoltól független, sőt azzal ellentes kormánya, mellyet a nyomor, érzelmek, vallás, szenvedések s érdekek közössége szül; melly engedelmességre talál, bár nem bir az erre szoritó eszközökkel, és mellynek központja a papság.

Hasonlóképen a longobard korszakban az egyedül fennmaradt

---

rubban I. Lothar longobard törvényeinek 4-kében: „Nem akarjuk, hogy valaki eskü vagy önlekötelezés által egyletet alakitson; ha mégis történnék, akkor az inditványozót a kormányzó Corsicába szállittatja, a többiek birságot fizetnek.“ Angolhonban is alakultak *guildek*, társulatok, mellyek tagjai *geld*-et, pénzt hoztak össze ipar és kereskedelemre. Az egyletekről szólani fogunk még a XI. *könyvben*, mint azon elemek egyikéről, mellyekből képződtek a községek.

egyházi tekintély képezte azon központot, melly köré egyesültek a még életben maradt olaszok reményei s jogai, s melly őket némi rendezett állapotban tartá. Egyátalában semmi sincs, mi községi, helyhatósági kormányzatra mutatna, és mégis a nép fennáll, még a hóditók által is tisztelt osztálylyá egyesül s föl is emelkedik, ha ez csak némi képviseletre vergődik.

Ekkép a püspököknek, a nemzeti párt fenntartóinak [1]) hatalma növekedett; miután pedig Theudolinda a katholicismusnak diadalt szerze, az, a mi előbb önkényesen történt, törvényesnek ismertetett el; a püspökök tovább is biráskodtak s itéleteiket csak a királyhoz lehete fölebbezni. Ám mégis csak Nagy-Károly alatt nyertek politikai állást s bocsáttattak a nemzeti gyülésekbe.

Nagyban gyarapodtak azon időben a monostorok, mellyek közöl némellyek, mint a püspökségek egyházi szabadalmakat nyertek. S miután ekkép számos cselédség s földmüvelők függtek tőlük, ezekért kezességet kelle adniok, melly által fölöttük mundiumot vagy olly gyámjogot nyertek, melly a longobard törvényhozásból az egyházba ment át. Némelly zárdák a városoknak adták a kezességet, mások a királynak, mellyek aztán nagyobb tiszteletben is álltak, ugy, hogy apátjok a birák- és gastaldokkal majdnem egyrangu volt. Néha maga a király mentett föl némelly monostorokat a rendes biróság, másokat az adózás alól.

Összeolvadás.

Az eddig mondottak eléggé mutatják, mennyire ellenkezünk mi azokkal, kik hiszik, hogy a longobardok és olaszok hason politikai jogokkal biró egy néppé olvadtak össze [2]). Mi okból mondtak volna le a longobard urak előjogaikról? Ugy uralkodtak ők két századon át az olasz földön, mikép olly hosszu ideig a török Görögországban, a magyar (?) és lengyel főurak pedig a köznép fölött.

Hogy meggátoltassék még csak megosztása is ama szabadalmaknak, a törvény megakadályozá a házasságot nem csak a legyőzöttekkel, melly lealacsonyitásról a törvény nem is szólt, hanem még a meg

---

[1]) Constantiusról irja Nagy-Gergely: *Quam fuerit vigilans in tuitione civitatis vestrae, non habemus incognitum.*

[2]) „A longobardok kétszázhuszonkét évig laktak Olaszhonban s ez idő alatt idegenlétükből csak nevöket tartották fenn.“ **Machiavelli**, *Ist.* lib. I. — „Megszünvén a különböző bánásmód s a rómaiak és longobardok egy néppé olvadván, az adó mindenkire egyiránt vettetett ki.“ **Muratori**, *Ant. Ital.* XXI. — „Boldogoknak kelle lenniök mind a longobard, mind az olasz polgároknak, kik együtt képeztek egy polgári társadalmat, egy köztársaságot.“ Antichità long. mil. I.

nem hóditott tartományiakkal is, kikre, mint én hiszem, vonatkozik azon határozat, melly rendeli, hogy ha egy longobard nő rómaihoz megy férjhez, elveszti jogait és fiai az apa törvényeit követik [1]), vagyis kizárvák az uralkodó nemzet szabadalmaiból. Aztán a fejedelmek mindig longobard királyoknak hivattak; a csupán a győzők számára hozott törvényeket csupán longobardok szentesiték: biztos tanuság, hogy a győzők és legyőzöttek nem olvadtak össze.

Némelly tények mégis bizonyitják, mikép az egybeolvadásnak megnyiltak utjai. A longobardok rabszolgákat is szoktak volt a hadseregbe venni [2]); ez által mód adatott, az olaszoknak is, vitézséggel méltóságokra, habár nem a legfőbbekre, emelkedhetni. Ha igaz volna, hogy a megváltott rabszolga felszabaditója törvényeit követé [3]), ez a legyőzöttekre nézve egy második mód lett volna bejuthatni a győzők társadalmába; ám a szöveg, mellyre e gyanitás támaszkodik, máskép magyaráztatik. Némelly felszabaditottak, mint szabad örökhűbéresek földeket nyertek, vagy nem szolgai müvészetekre adták magukat, mi által a harmadik rend gyarapodást nyert. Az egyháziak papi dolgokban római szabadalmakkal birtak, polgári jogokra pedig a longobardokkal egyenlők valának. A longobard önmagának is tetszett a maga állapotában s a birtokain élt olaszoknak jogokat engedett, különösen, hogy saját szerzeményökkel rendelkezhessenek. Ám, ha a nemzeti s vallási ellenszenv s a győzők dölyfössége nyitott is néha utat a legyőzötteknek a győzők jogainak megszerezhetésére, ez csak Liutprand idejében történhetett, midőn már szelidebb törvény hozatott be, gazdagulva a rómaiaktól átvett terjedelmesb és tudományosabb jog által, melly szellemi győzelmet vivott azok fölött, kik a római polgárjogot alabárdokkal rombolták le.

---

[1]) *Si romanus homo mulierem longobardam tulerit, et mundium ex ea fecerit... romana effecta est; filii qui de eo matrimonio nascuntur, secundum legem patris romani sint.* **Liutp.** *leg.* 74.

[2]) *Longobardi, ut bellatorum possint ampliare numerum; plures a servili jugo ereptos, ad libertatis statum perducunt; utque rata eorum possit haberi libertas, sanciunt more solito per sagittam, immutantes nihilominus, ob rei firmitatem, quaedam patria verba.* **Pál diacon.** I. 13.

[3]) *Omnes liberi, qui a dominis suis longobardis libertatem meruerunt, legibus dominorum suorum et benefactorum vivere debeant, secundum qualibet a suis dominis propriis concessum fuerit.* **Rotharis** 239. *törv.* Itt a „*lex*" világosan csak azon állapotokat jelöli, mellyekbe a felszabaditottat saját ura helyezé.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A frankok.

A frankok eredetéről és hogy két törzsre, a sali-ak- és ripuari-akéra oszoltak, már másutt emlékezénk [1]). Az utóbbiak nevöket onnan vették, hogy Gallia- s Germaniában a Rajna mindkét partján lévő tartományokat Kölntől Koblenzig, keletre pedig Fuldáig elfoglalták, hol ők a földeket, ugy látszik, az őslakókkal osztották meg. A sali-ak a batavi sziget és Toxandria egy részét birták, északra a tongrokig terjeszkedve, kiknek határszélökön emelkedett Disparagum városa [2]).

Büszkék és szilajok egész a vadságig, bátrak egész a vakmerőségig, hüségben gyengék de igen vendégszeretők levén, Libanius [3]) szerint „inkább félelmesek vitézségök mint nagy számuk által; vitézek mind tengeren mind szárazon; megvetik az égalj kellemetlenségeit; a háborut saját elemöknek, a békét nyomornak, a nyugalmat szolgaságnak tekintik; ha győztek, semmi sem fékezheti őket, ha le-

[1]) VII. *könyv* II. fej. — Kutfők:

Sidonius Apoll. *Carmina et epistolae.*

Tours-i Gergely, *Hist. eccl. Francorum. Lib.* X.

Fredegarius, *Hist. epitomat.*

Gesta regum Francorum. Bizonytalan szerzőtől.

Aimoin, *De gest. reg. Francor.* Lib. V.

Idatii, Prosperi Tyronis, Prosperi Aquitani, Marii Arenticensis, comitis **Marcellini** *Chronica.* Ezeken kivül **Hermannus contractus,** gemblours-i **Sigebert,** centulla-i **Ariulf,** verdun-i **Hugo,** szent Dénes nagy krónikáiba szőve. Aztán sz. Klotilda és más szentek élete. Avitus Clodoveus levelei. Remigius és mások, mindnyájan Bouquet által összegyüjtve.

Hadriani Valesii, *Gesta Francorum.* Páris, 1646.

Roth, *Über den bürgerlichen Zustand der Gallier zur Zeit der fränkischen Eroberung.* München, 1827.

Philips, *Deutsche Geschichte.*

H. G. Moke, *Histoire des France.* Páris, 1835. Csak az I. köt. jelent meg.

Luden, *Geschichte der Deutschen.*

Sismondi, *Histoire des Français.*

Fauriel, *Hist. de la Gaule méridionale.*

Türk, *Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte.*

Pertz, *Geschichte der Merovingischen Hausmeier.* Hannovera, 1819.

Thierry, *Lettres sur l'hist. de France. Récits des temps mérovigiens.* 1840.

Michelet, *Hist. de France.*

[2]) Tours-i Gergelyben közönségesen olvassuk: *Disparagum in terminis Turingorum.* Én *Tungrorum*-nak olvasom.

[3]) Orat. III.

győzettek, csakhamar fölkelnek, ugy, hogy az ellenségnek sisakát felkötni sem marad ideje.“ Teuton nyelvet beszéltek; termetök szálas, vörös hajzatuk a homlok fölé csúpositva; nyakuk s arczuk borotvált, csak állukon kis, jól fésült szakállt viseltek; szikrázó szemeik kékek; testöket majdnem térdig érő tunicával fedték, az ágyékon egy övvel leszoritva, mellyről a kard csüngött le; széles paizsot használtak, s kedvöket lelték a vivóbárd forgatása- s villogtatásában; előre mondták meg, hova találnak s meddig döfik azt az ellenség testébe, kire ugorva szoktak volt rohanni.

Hadivezéreik, kiket a legjelesb családokból választottak s kiket a történészek s költők királynak czimezve emlitnek, Disparagumban székeltek. Az első, kiről említés történik, Pharamund, Markomir vagy Theudemir fia, ki, ha csakugyan létezett, 419 és 428 vagy 430 között uralkodhatott, mikor aztán a fővezérség hosszuhaju Chlodio-ra ment által. Ez Disparagumtól Cambraynak indult és Somme folyóig nyomult elő, hanem miután Aëtiustól Helenánál (Vieux Hesdin) megveretett, a Maas és alsó Rajnához vonult vissza [1]).

Meroveus. (451.)

Meroveus (Meerwig), az ő utódja, legyőzvén a hunnokat Méry-sur-Seine mellett, saját nevét adta a frank királyok első nemzetségének, hacsak e név a különböző városok összes kis királyainak közös neve nem volt [2]).

---

[1]) *Francus Germanum primum, Belganique secundum*
Sternebat, Rhenumque, ferox Alemanne, bibebas
Romanis ripis, et utroque superbus in agro,
Vel civis, vel victor eras.

Sidonius Apoll. in *Aviti paneg.*

[2]) *Meer-wig*, tengerhös. — Itt következik a frank tulajdon nevek ó-német gyökök szerinti jelentése, Grimmnek „*Deutsche Grammatik*“-je után. Göttinga. 1822.

Hlodio, Hlod, hires.
Mero-wig, kitünő harczos.
Hilde-rik, bátor a csatában.
Hlodo-wig, hires harczos.
Theode-rik, vitéz vagy hatalmas a nép közt.
Hlodo-mir, hires fönök.
Hilde-bert, ragyogó a harczban.
Hlot-her, hires és kitünő.
Theode-bert, fénylő a nép közt.
Theode-bald, merész a nép közt.
Theode-ald, erős a nép közt.
Hari-bert, ragyogó a seregben.
Gont-hram, hatalmas a csatában.

Mondják (mint tours-i Gergely magát kifejezi), hogy a Chlodio házából való Meroveus a galliai frankok fölötti kormányt két évig fiára Childerikre bizta; hanem ez a harczosok lányainak szeplősítése által gyülöletessé lévén, letétetett s midőn látná, hogy leselkednek ellene, Thuringiába futott, Galliában hagyván a hozzá hü Viomádot, hogy irányában a kedélyeket kiengesztelje. Átadta neki egy kettévágott aranypénz felét, hogy azt, ha majd veszély nélkül térhetne vissza, jelül küldje el. A frankok Aegidiust [1]), a római katonaság parancsnokát s Soissons grófját választák helyébe (459.); de mivel ez Majorián császárhoz hü maradt, Ricimer gyülölségbe hozta öt s a katonai parancsnokságot Gunterik, burgund királyra ruházta s elfoglaltatta Theodorik által Narbót, hogy választó falat emeljen Aegidius és Olaszország között. Theodorik meg nem elégedve ezzel, Fridrik fivérét alán bérenczekkel Loire tájára küldé, mire Aegidius, veszélytől fenyegetve jónak látta a frankok által is visszaohajtott Childeriket visszahíni. Viomád tehát elküldé a fél aranypénzt s Childerik visszatérvén Aegidiussal országlott, megtörvén Orleans mellett a Galliában maradt utolsó alánokat.

I. Childerik. (464.)

Kimulván Aegidius járvány vagy méreg által, Childerik megerősité magát a saliak fölötti kormányon, kalandos vállalatokra vezetve őket egész a Loire partjaira, mellyek fölött akkor a rómaiak, nyugati góthok, szászok és britek versengtek. Midőn mint számkivetett, a

---

Hilpe-rik, hatalmas a segélyben.
Sighe-bert, ragyogó a győzelem által.
Dago-bert, ragyogó mint a nap.
Rod-bert, ragyogó a beszédben.
Land-rick, hatalmas az országban.
Berto-ald, ragyogó és erős.
Warna-her, kitünő a védelem által.
Ega, éleselméü.
Grimo-ald, erős a gögben.
Erkino-ald, erősen őszinte.
Ebro-in (Ebro-win), rohanó győző.
Wert, méltó.
Raghen-fred, hatalmas védnök.
Karle, izmos. *Karlo-man*, izmos ember.
Ode, gazdag vagy boldog.
Rad-ulf, segélyre kész.
Hug, értelmes, ildomos.

[1]) Hihetőleg nem tétetett királylyá, csak használta a frankokat, kik hozzá voltak szokva római zsoldban szolgálni.

thuringiai királynál mulatott, ennek neje Basina beleszeretett s visszatértekor el is szökött vele, mondván: Ha náladnál még izmosabb férfiut ismerek, annak adtam volna az elsőséget [1]).

I. Chlodvig. (481.)

E házasságtörö összekelésből származott Ludowig vagy Chlodvig, ki atyját a saliak kormányán tizenöt éves korában követé s a frank monarchia (Francziaország) alapitójául tekintetik.

Gallia akkor hat nemzet közt vala felosztva. A nyugati góthok tulnyomók voltak a déli tartományokban Loire, Ardêche és Rhône közt, birva a déli Provencet is. Ők képezék Eurik spanyolországi hóditásai után a barbárok közt a leghatalmasb népet.

Az armoricai vagy tengermelléki tartományok az elerőtlenült keleti császároknak inkább megvetés- mint lázadásból megtagadták az engedelmességet, és szabad városok szövetségét kötve meg maguk közt, önvédelmökre katonaságot szerveztek. A britek eredeti szigetökből, hová angol-szászok rontottak be, a Harmadik-lyonitartományba (Lugdunensis tertia) futamodtak, egy, velök azonegy, vagyis celta nyelvet beszélő nép közé. Az osismiánok, Armorica legszélsőbb lakói, bátorság-, tevékenység- s nemzeti főnökeikhezi hüségökkel régi vitézségöket is megőrzék; hanem megmaradva a druid vallásban, isteneiket, a törvények ellenére, gyakran embervérrel engesztelték. Némellyek, miután ifjuságukat rablás s pusztitás közt tölték el, bünbánva tértek a kereszténység kebelébe s ugyancsak a bünbánás utján sokan a szentek sorábai fölvétetést is kiérdemelték.

Basel és a Földközi-tenger, Nevers és az Alpesek közt 406 és 413 közt a burgundok telepedtek le, bekebelezvén az északi Provencet, Dauphinét, Cévennest, Lyonnaist, Burgognet, Franche Comtét, Langrest, a franczia Helvetiát, Valaist és Savoyát; fővárosuk Lyon vala.

Az alemannok Elsasst és Lothringent birták; aztán a franczia

[1]) *His ergo regnantibus simul, Basinia, relicto viro suo, ad Childericum venit, qui cum sollicite interrogaret, qua de caussa ad eum de tanta regione venisset, respondisse fertur: „Novi, inquit, utilitatem tuam, quod sis valde strenuus; ideoque veni ut habitem tecum: nam noveris, si in transmarinis partibus aliquem cognovissem utiliorem te, expetissem utique cohabitationem ejus.“ At ille gaudens, eam sibi conjugio copulavit,* Du Bos az utilist és utilitast igy forditja: *Én önt becsületes, vitéz s hajlamomra érdemes férfiunak ismerem... Ha lett volna a világon érdemesb ember, mint ön* sat. A szöveg és forditás közti különbségből lehet következtetni a forditás hüségére, s azon hézagra, melly tours-i Gergely és Du Bos korának müveltsége közt létezik.

részeken kivül a Rajna balpartján a Moselig, a jobb oldalon Constantiától Baselig és Mainzig nyuló tartományokat, vagyis Sveviát, Darmstadtot és Franconia egy jó részét.

A hátralévő északi Franeziaországot, az Alföldet s az alsó-rajnai nagyherczegséget, mint szinte a rajna-jobboldali tartományokat, a mai Hessent és Nassaut a ripuari frankok foglalták el, kik is, mint testvéreik állandó lakhely után ohajtozva Kölnt és Triert hatalmukba vették s Koblenztől Cleveig terjeszkedtek; a miből előreláthatő vala, hogy a háborut a burgundokkal el nem kerülik, s hogy e viszálkodás által a rómaiak utolsó galliai birtokaikat is elvesztendik. A többi vidékeken a saliak laktak kormányoztatva különféle főnökök által, kik közől az ismeretesbek Cambrayban, Théruane-, Tournay- és Mansban székeltek. A még pogány s a többiekkel kis idő óta háboruskodó frankok, kik Gallia müveletlenebb részét lakták, a burgundok- és góthoknál barbárabbak voltak.

E népségek közt éltek elszórva a gallok, kik mint számra tulnyomók, régi nemzeti intézményeiket fenntartották; ámbár, miután hazájok mintegy beleforrasztatott a római és germán világba, sokat kölcsönöztek a hozzájok legközelebb élt nemzetektől. Syagrius, a már emlitett Aegidius grófnak fia, Beauvais, Soissons, Amiens, Troyes és Reims városokban s környékeiken a birodalom megbukása után is fenntartá még a római tekintélyt; és a hatalomnak ezen árnya Galliában egyedüli törvényes tekintélynek tartaték, miután azt ötszázad szentesité, mig az uj kormányok csupán a kardra támaszkodtak. A birodalom tehát a galloknál a nemzeti függetlenséget képviselte s ha valaha az igát lerázni fölkeltek volna, annak nevében müködendettek. Syagrius, a régi müveltség szerint neveltetve s a germán nyelvet tisztán beszélve, a római jognak mintegy jósává lön a barbároknál, kik közt mint egy uj Solon vagy Dejoces jelent meg.

A ki tehát amaz eldarabolt államokat egygyé szilárditni s a gallokat a maga részére vonni ohajtá, szükséges vala, a római uralom maradványával, a becsületes hüség örvét is eltávolitni. Belátta ezt Chlodvig, ki meg nem elégedve öröklött tournayi fejedelemségével minden áron az egész népnek egyetlen fejévé kivánta magát tenni. Ötezer vitézzel, kis államának összes erejével, kikben a rómaiak kinseinek vágyát gerjesztő föl, áthatol az ardenni erdőségen s Soissons alatt csatára szólitja Syagriust. Ez összeszedvén északi Seine körül a még római katonáknak nevezett csapatokat, már akár legionariusok, akár szövetségesek voltak azok, harczra szállt, de legyőzetett. A folyó mentében visszavonulván, minthogy a Loire vidéki városokat véde-

lemre készületlenül találta, Toulouseba II. Alarikhoz, a nyugati góthok királyához menekült. Ez azonban, hogy a szerencsés Chlodvigot barátjává tegye, kiadja neki a menekültet, kit Chlodvig halálra vitet, városait elfoglalja s székhelyét Soissonsba teszi át. A gallok az olly távol fekvő byzanti udvartól segélyt nem remélhetvén, alávetették magukat.

Az első vállalatok sikere többre kecsegteté Chlodvigot; az iráutai bizalom s a zsákmány mindig több harczost csöditett zászlaja alá; de ő haditársai közt szigoru fegyelmet tartott fenn s jaj volt annak, ki barátságos földön csak egy szál füvet érintett. A győzelem után a zsákmányt felosztá köztük s a harczfiak örültek rajta, ha a Mars mezején tartott szemléken mint szép s izmos vitézek jelenhettek meg hosszuhaju urok előtt, ki őket győzelemre vezette.

Uj hóditásokra adott neki alkalmat a burgund herczegek közt támadt viszály (463.). Gundekar négy fiat hagyott: Chilperiket, Godemart és Godegiselt, kik Genfben, Viennében s Besançonban székeltek; hanem leghatalmasb volt a negyedik fiu Gundobald, lyoni király s római patricius. Ez genfi s viennei fivéreit megtámadta s legyőzte; Godemart, ki egy barlangba menekült, füsttel fulasztá meg, Chilperiket nejével s két fiával kutba vetteté; az igy nyert tartományokat Godegisellel osztá meg.

Chilperiktől egy leány, Klotilda maradt fenn, hires szépségü szüz, ki magányában áhitatot s jótékonyságot gyakorla. Chlodvig megkérte e leányt, gondolván: ha megtagadja öt Gundobald, ez elég ok lesz a háborura; ha odaadja, ugy Genfet a leány örökségeül követelendi. A kérést nem merték visszautasitni, miért is Chlodvig a leányhoz követet külde, ki neki szokás szerint a jegygyürüt s a vele tett vásár jeléül egy fillért s egy dénárt adna által. Ezután a menyasszony Genfből Soissonsba vitetett ökrös szekeren, mellynek lassu haladása méltóságosbnak tetszett, mint a lovak ügetése (493.). Az ara az öt kisérő katonák által felgyujtatott néhány burgundi falut, hogy lecsillapitsa a testvérgyilkos király elleni boszuvágyát.

Nagyfontosságu volt e házasság, miután a gallok mind e királynőre függeszték szemeiket, ki amaz ország fejedelmei közt egymaga követé a ker. kath. vallást. A gallok hitték, hogy ő Chlodvigot a keresztény vallásra s igazságos és emberies kormányzatra fogja hozni. A királynőnél gyakran fordultak meg püspökök, hanem Chlodvig azért meg nem szünt rabolni az egyházakat és a papi javakat. Épen egy, a frankok által a reimsi székesegyházból elrablott edény adott alkalmat, hogy sz. Remigiussal levelezésbe s barátságba jöjön. E püspök, Gal-

liának legjelesbike, Chlodvighoz, trónra léptekor, örvendő levelet intézett, irván a többi közt: „Töltsd be a Gondviselés czéljait! Mutasd magad mérsékeltnek a hatalomban, igazságosnak a jótét visszaadásában, kiméletesnek a pápák iránt s tanácsaikra fogékonynak; mert ha ezek szerint cselekedendel, népeid boldogok lesznek. Tartsd fenn a katonai fegyelmet; hadtársaidat emeld föl s ne nyomj el senkit; vigasztald a szerencsétleneket és tápláld az árvákat, miglen elérték a neked szolgálhatás korát; ekkép a félelem helyett szeretetet fogsz gerjeszteni. Helyes rendelkezéseid védjék a gyöngét s az idegent a rablástól. Senki előtt se legyenek zárva ajtaid és senkit se ereszsz el elégedetlenül. Te öröklött javakkal birsz; ha tehát telik a foglyoknak kiváltására is, add nekik vissza teljes szabadságukat. A birtokaidban letelepedő idegenek észre ne vegyék, hogy ők egy más nemzethez tartoznak. Ünnepélyeidet ifjak diszitsék, tanácsaidban csak öregek vegyenek részt.“

Az alemannok betörése. (496.)

Azonban nem annyira az észnek okai, mint a győzelem szeretete által kelle a barbárnak kereszténynyé lennie. Az alemannok, a frankok nyomdokait és szerencséjét követni vágyván, átkeltek a Majnán s Kölnig nyomulván Sigebertet, a ripuari frankok királyát megtámadták. Chlodvig, emennek unokája, segélyre fegyverzé embereit, s ráakadván az ellenségre Zülpichnél, Jülich tartományban, visszavonulni kényszerité azt, maga részére foglalván el a Mosel és Rajna, s ennek jobb partján a Majna és Neckar közti birtokokat, mellyek aztán Rajnai-Frankországnak neveztettek el. A többi alemann birtok egy, a győzőnek adózó alemann herczegtől kormányoztatott, kivéve a régi Vindeliciát, melly inkább a keleti góth Theodoriknak vetette magát alá, ki a békének is eszközlője volt.

Illy fényes győzelmek közt s ollyan időkben a csodálatos el nem maradhatott! A monda szerint tehát a frankok megveretve hátráltak már, midőn Chlodvig azon Istenre emlékezék, kiről neki Klotildája olly sokszor beszélt; fogadást tön, hogy, ha legyőzi Wodan imádóit, Krisztus vallására fog térni. Meg is tartá szavát s karácson napján Reimsban sz. Remigius által nővérével, Andifledával együtt megkereszteltetett; a keresztkut (baptisterium) mind mai napig fenntartatik, mint emléke egyikének, a legnagyszerűbb forradalmaknak. Semmi sem mulasztatott el, a mi a barbár népnek képzelődését fölingerelheté; a falak és a falak közti tér szőnyegekkel s különféle szinü kelmékkel voltak behuzva; a virágok az arab illatszerekkel vetélkedtek, ugy, hogy Chlodvig Remigiustól, ki mellette aranytól fénylő főpapi ruhában

ment, kérdé: Uram! ez-e a mennyeknek országa, a mit nekem igértel?[1])

Remigius, midőn megkeresztelé, mondá neki: Szeliden hajtsd meg nyakadat Sicamber! imádd a mit gyujtogattál, és gyujtsd fel, a mit imádtál[2]). A szent olajos korsót hozó pap a nagy sokaság miatt oda nem férhetvén, a püspök imádkozni kezdett, és ime egy hónál fehérebb galamb egy más korsócskát hozott olly kedves illatu olajjal, hogy a körülállók gyönyörködtek benne[3]). Chlodvignak egy angyal liliomokkal kihimzett zászlót hozott, Remigius pedig egy, fölséges borral megtöltött kulacsot ada neki, hogy azt hadjárataiban használja, mellyek ha szerencsésen voltak sikerülendők, a kulacs sohasem lett üres, bármennyit ivott belőle a király és kisérete. Illy mesékkel vette körül a képzelődés az utókor egyik legfényesb monarchiájának bölcsőjét, miként ez az ókor népeinél is történt.

Ez időtől fogva a frankok a müveltebb nemzetek közé számittattak; királyaiknak II. Anastasius pápa christianissimus czimet adott s az egyház első szülötteinek nevezé őket; miután akkor a többi nyugati fejedelmek Arius tévelyeit követék, a keleti császár pedig eutychianus volt. Háromezer főember rögtön azt tette, a mit Chlodvig, mások utánzásból vagy figyelemből vagy ujságvágyból lettek keresztényekké, mielőtt tudták volna, hogy mi a keresztség. Hogy Chlodvig maga is a mi vallásunk alapjaiba hatott s erkölcstanát felfogta volna, jelleme s viselete után itélve, nehezen hihető, habár egyszer, midőn Krisztus kinszenvedését hallá elbeszéltetni felkiáltott: Ha én a frank sereggel ott lettem volna, majd megboszultam volna halálát![4]) Chlodvig a megtérést talán politikai segédeszköznek is tekinté[5]), mellynek eredményei csakhamar

[1]) *Patrone! est hoc regnum Dei?* Gesta reg. Franc.

[2]) *Mitis depone colla Sicamber: adora quod incendisti; incendi, quod adorasti.* **Tours-i Gergely.** II, 31.

[3]) Tours-i Gergely részletesen beszéli el Chlodvig keresztelkedését, de a korsóról nem tesz említést; egy kortársának, ama szentnek csodáiról irt hosszu levele sem beszél róla. Először emliti fel Hincmar, reimsi érsek, a IX. században, hanem hagyományok- s régibb iratokra támaszkodva. A korsó megőriztetett egész a franczia forradalomig, a mikor bizonyos strassburgi Sühl, dühös jakobinus, ki utóbb megöletett, darabokra törte.

[4]) *Si ego ibidem cum Francis meis fuissem, iniurias eius vindicassem.* **Fredegarius** *Epit.* 13.

[5]) Annyi bizonyos, hogy uralkodása éveinek megjelölésében a hóditó és keresztény czimét egyesitette. *Primo subjugationis Gallorum et susceptae christianitatis nostrae anno*, olvastatik egy zárdaalapitó levélben.

jelentkeztek. Ugyanis az armoricai városok rögtön meghódoltak, az összes gallus-rómaiak szabaditójokul tekinték őt az arianus nyugati góthok és burgundok ellenében; a római katonák s császári csapatok, mellyek még a Seine és Loire közt állomásoztak, fegyvereiket a christianissimus szolgálatára ajánlák fel, megtartván a római zászlókat Chlodvig börködmönösei között.

Háboru a burgundokkal.

Ezen uj erőgyarapodásra támaszkodva Chlodvig, ki soha egy lépést sem tett megfontolás nélkül, elérkezettnek hitte az időt, mellyben a burgundokon boszut álljon. Már midőn Klotildát nőül vette, kéré Gundobaldtól ennek örökségét, de visszautasittatván, hallgatott; most látván, hogy Godegisel nincs megelégedve azon részszel, melylyel őt fivére a testvérgyilkosságbani részvétre s beleegyezésre birta, Chlodvig felszólitá ezt, nyujtana neki segédkezet Gundobald ellen; s Burgundiába tört. Gundobald egy zsinatot hí össze s a katholikus püspököknek ezt veti szemökre: Ha ti az igaz hitet valljátok, miért nem fékezitek meg Chlodvig nagyravágyását? Vallásosság az, máséra ásitozni s vért szomjazni? Mire Avitus, viennei püspök felelé: Mi nem ismerjük a frankok királyának terveit, hanem az Isten gyakran dönti meg azon országokat, mellyek az ő törvényétől eltávoznak. Térj vissza Ahhoz népeddel együtt s ő biztos békét adand neked.

A papság jó szemmel nézte Chlodvig diadalát, ki előnyomulva Gundobaldot legyőzte s üldözve őt egész országán át, Avignonban ostrom alá vette. Az olajfás kertek s a szőlők, Provencenak ezen örök mosolya, elpusztittattak, hanem az erős várfalak igen szilárdak lévén a frankok ügyetlen rohamai ellenében, egyezkedésre került a dolog: Gundobald Chlodvignak adót fizetni, Viennet és Genfet Godegiselnek adni és a katholikus vallásra térni köteleztetett. S bár ő ezt titkon s szive sugalma ellen teljesité, a gallok mégis szabad vallásgyakorlatot nyerve, hálával tartoztak Chlodvignak.

Hanem alig hogy ez visszatért, Gundobald boszutól égve, megszállja Godegiselt Vienneben, kihurczolja őt az egyházból s megöli (504.); a szolgálatában állt frankokat megkiméli ugyan, hanem a nyugati góthok királyához küldi öket, kinek szövetségébe s kiterjesztett országában bizva, Chlodvignak az adót megtagadja. Ez tehát fegyvert ragadva segélyül hija sógorát, a keleti góth Theodorikot. Mikép folyt légyen a háboru, nem tudjuk; annyi áll, hogy Theodorik Narbo tartományt (Narbonnensis secunda), mellyet már a nyugati góthok Gundo-

baldnak engedtek, elfoglalta, Gundobald Chlodviggal szövetségre lépett, s halálaig (516.) a leghatalmasb király maradott.

A segélyt, mellyet II. Alarik [1]) a burgundoknak adott, ürügyül használta Chlodvig a nyugati góthok elleni háborura, mellyet Alarik addig elkerülni ügyekezett, alkalmazkodva mindenben a frankok akaratához. A katholikus papság felingerülve az arianusok türelmetlensége miatt, egyetértett Chlodviggal [2]) s hítta is őt, ki a tüzet még inkább szítni ügyekezett; s bár az olaszországi király, sógora és unokája közt az egyetértést fenntartani törekedett; habár a két utóbbi Loire egyik szigetén összejövetelt tartott, ott testvéri szeretetet fogadva lakomázott, az ellenségeskedés mégis kitört. Chlodvig Mars mezején, hol a frankok a közügyekről vitatkoztak, igy szólt a vitézekhez: Ah! mint fáj az nekem, hogy Galliának legszebb részei ezen arianusok kezeiben vannak! Menjünk Isten nevében, hajtsuk hatalmunk alá! [3])

Ekkép az egész vállalatnak vallási szint adva, megindult (507.) az összes frank törzsekkel, kik megesküdtek, hogy szakállaikat le nem borotválják, mig a háborut szerencsésen be nem végzik; Chlodvig nagy erővel magasra hajitva vivóbárdját, fogadást tőn, hogy a hová az esik, oda az Apostolok tiszteletére egy templomot állit. Megtiltá seregének az egyházi szent edényekhez nyulni vagy Istennek szentelt szüzeket s özvegyeket bántani. Tours mellett haladván el, szent Márton iránti tiszteletből megtiltá egyébhez nyulni, mint vizhez és fühez. Egy katona mégis egy szegény embernek szénáját vette el, mondván, hogy ez fü. A király megölette őt, felkiáltva: Hogyan remélnénk győzedelmet, ha sz. Mártont megsérte-

[1]) Számszerinti megkülönböztése az egynevü uralkodóknak ujabbkori szokás. Hajdan valami melléknév volt a megkülönböztető szó, melly az uralkodónak legsajátosb természeti tulajdonára vonatkozott. Kettő közt legszokottabb volt az *öregebb* és *ifjabb* szavakkali megkülönzés. Okszerütlen pedig amaz ujabbkori hizelgés, midőn egy fejedelem még életében *elsőnek* hivatik, mielőtt tudatnók, lesz-e egy *második*.

[2]) „Volusian, tours-i püspök a góthok által azon gyanuból, hogy a frankoknak alá akarja magát vetni, számüzetett Toulouseba, hol meg is halt. Verus püspök is ugyanazon gyanuból számkivetésben halt meg.“ **Tours-i Ger.** X. k. Igy mondatik a IX. könyvben Quintianus rodezi püspökről, hogy székéről elmozdittatott, mivel a frankoknak akarta magát alávetni. A háboru kitörtekor Galactorius lescari püspök egy kis sereggel indult meg, a frankokkal csatlakozandó, hanem szétveretvén, Mimisanban megöletett. *Gallia Christ.* I, 1285. Ugyancsak tours-i Gergely mondja, hogy a kath. püspökök *omnes eos* (a frankokat) *amore desiderabili cuperent regnare.*

[3]) *Valde moleste fero quod hi Ariani partem teneant Galliarum optimam: eamus cum adjutorio Dei, et superatis eis, redigamus terram in ditionem nostram.* **T. Gerg.** II, 37.

nők? Gallia e csodatevőjének templomába lépvén, figyelmesen hallgatá az ekkor éneklett zsoltár szavait s azokból győzelmet jósolt magának. Megáradva találván a viennei folyót, egy fehér szarvas mutatta meg a gázlót; a poitiersi székesegyház fölött lebegő fényes légtünemények vezették az éji meneteket: mind olly csodák, mellyek a frankok vallásos vitézségét lelkesitették. Nagy előgondosság lett volna tehát Alariktól, az első rohamot kikerülni s bevárni Theodorik segélyét; de ő e helyett Poitiersnél szembe szállt az ellenséggel, s bár a góthok és az arverni igazhitü tanácsosok igen vitézül harczoltak, mégis legyőzetett s Chlodvig kezétől el is esett.

A papság s nép egész Aquitaniából az uj királyhoz sereglett össze, ki az arianus egyházak drágaságaival a katholikusokéit ékesiti fel; a Toulouseban összehalmozott kincset kezéhez veszi; a gallok földeit megkiméli, csak a góthokéit osztja el katonái közt, aztán elsőszülöttét Thierryt (Dietrich) az arverniek és albigek meghóditására küldi, kik közé Giselrik, a megöltnek természetes fia futamodott volt.

Olaszország királya azonban, ki unokája támogatására indult ki, most már azt csak megboszulni jött, s találkozván Thierryvel az arlesi sikságokon, legyőzte őt, s hatalmába keritvén az egész Provencet, az arlesi tartományt a marseilleibe olvasztja, mellynek már azelőtt ura volt. Chlodvig Aquitania tertiá-t saját országához kapcsolta, mig Narbonnensis prima tartomány, melly akkor Gothia és Septimania nevet nyert, a nyugati góthoké maradt, kiknek fővárosuk Toulouse helyett Narbo lett. A brit főnökök, kik az Atlantitengerbe nyuló földrészre szorultak, sehogy sem akartak Chlodvignak meghajolni, s bár ez Budik királyuk czimét erőszakosan adózó gróféra változtatta; kevéssel utóbb mégis Rioval, Budik fia lerázta a jármot s a franczia királyok iránt folyvást ellenségesek maradtak azon armoricaiak, kik a forradalom alatt XVI. Lajoshoz ekkép szóltak: Felség! mi kezcibe teszszük le a vitéz bretonok hü fegyverét; nem fogjuk azt, csak Felséged ellenségeinek vérébe mártani.

Chlodvignak hire olly messzire terjedett, hogy midőn visszatérne Párisba, hová a királyi lakot akkor tette át, a byzanti császártól bibor köntöst és arany koronát, a római patriciatus jelveit, kapta. Chlodvig felöltve azt, ugy vonult be lóháton Toursba, mindkét kezével pénzt szórva, s teljesen belátva, mikép ama jelvek fogják a római hagyományokhoz még mindig ragaszkodó gallok engedelmességét törvényszerüsitni.

Sovár nagyravágyását ekkor rokonai, a thérouanei, cambrayi,

mausi és kölni királyok ellen forditá. Sigebert, ki ez utóbbi helyen a ripuari frankokon uralkodott, egy a tolbiacumi (Zülpich) csatában kapott seb következtében sánta volt. „Chlodvig király — igy beszéli tours-i Gergely — követet külde titkon Chloderikhez, Sigebert fiához, üzenvén neki: A te apád öreg és sánta; ha meghalna, téged illetne az uralkodás joga és a mi barátságunk. Ez hizelegvén Chloderiknek, elhatárzá atyját megölni. Sigebert kiindulván Kölnből s átkelvén a Rajnán, hogy a buchoni erdőbe menjen, egy sátor alatt pihent; fia ott megölette őt, s uralkodhatni remélt; azonban Isten itélete szerint épen azon verembe esett, mellyet atyjának ásott. Ő tudatá Chlodviggal: Atyám halva, kincsei s országa kezemben van. Küldd hozzám néhány embered, s én szivesen fogom nekik átadni, a mi a kincsekből neked tetszenék. Chlodvig felelé: Köszönöm jóakaratodat, elég lesz, ha szivesked fogsz ama kincseket csupán megmutatni. A mint a követek a kincseket vizsgálták, mondá a fejedelem: E szekrénybe szokta volt apám aranyait összehalmozni. Erre a követek: Ugyan nyulj egészen fonekéig, hogy mindent megtalálj. Amaz ugy tett, de midőn meghajolna, a küldöttek egyike fölemeli bárdját s összezuzza fejét; s a fiut azon halál érte, mellyel ő atyját kivégzé. Chlodvig hallván, hogy sem Sigebert, sem fia nem él többé, Kölnbe ment, s összehiván a népet igy beszélt hozzá: „Halljátok, a mi történt: mig én a Scheldén hajókáztam, Chloderik, az én rokonomnak fia, azzal háboritá atyját, hogy én meg akarom őt ölni. Sigebert ezért a buchoni erdőbe menekülvén, Chloderik orgyilkosokat küldött ellene, kik őt meg is ölték. Utóbb ő maga is, midőn atyja szekrényeit föltárná, nem tudom, ki által, megöletett. Nekem semmi részem ez eseményben; nem is ontanám rokonaim vérét, mivel ez tiltott dolog. De miután a mi megtörtént, megtörtént, egy tanácsot adok nektek, ha tetszik, fogadjátok el: forduljatok hozzám s helyezzétek magatokat védelmem alá. A nép tapssal s örömrivalgással felelt s paizsra emelvén őt, királyává tette. Ekkép Chlodvig Sigebert országát és kincseit birtokába vette.“

Megtámadván ezután Chararikot, a thérouanei királyt, árulás által, fiával együtt kézrekerité, s megnyiretvén őket egy zárdába csukatá, hol nem sokára el is takarittatá őket láb alól. Rachnakar cam-

brayi királynak néhány főemberét arany edények által megvesztegette, kik a feslettsége miatt különben is gyülölt pogány fejedelmöket elárulják s Richar fivérével együtt Chlodvignak kézbesitik. Hát igy alacsonitod le nemzetségemet, hogy még meg is kötözteted magad? szólt Chlodvig a királyhoz s buzogányával agyonüté. Aztán Richárhoz fordulván: Szerencsétlen! — szólt — ha te kötelességedet teszed, fivéredet meg nem kötözték volna; s megölé azt is. Ekkor a főemberek panaszt emeltek, hogy a nekik adott edények hamis aranyból vannak; hanem Chlodvig felelé: Az árulók jobbat nem érdemelnek s köszönjék meg, hogy életben maradtak.

Rignomert, a mansi királyt, az utolsó meroving fejedelmet csak hamar a többiekéhez hasonló sors érte. Tours-i Gergely, ki a szokásoknak s a tényeknek is, a nélkül hogy tudná, valódi rajzát adja, igy zárja be: „Ekkép törte meg Isten naponként az ő ellenségeit s nevelte országát, mivel ő tiszta szivvel járt az Ur előtt s olly tetteket müvelt, mellyek kedvesek az ő szemeiben.“

Józanabb evangeliomi s emberiesb politika előtt, kevésbbé tetszhetnek Chlodvig számos jótékony intézményei, mellyekkel talán gonosz tetteinek egész sorát engesztelni ohajtá. Meghalt Párisban mint még teljes erejü, negyvenöt éves férfi (511.). Elme- s erényre nézve alantabb állván sógora Theodorik olaszhoni királynál, tevékenység- s nagyravágyásban felülmulta őt, s mig amannak országára feloszlás és szolgaság várt, ez a legjelesb monarchiának alapjait tette le, a katonai népuralom különvált tagjait egyesitve, a nélkül, hogy a benszülöttek szabadságát elnyomta volna.

A frankok, nem mint egész nemzet költözvén oda, nem is voltak kénytelenek a gallus-rómaiakat birtokaikból elüzni; a hatóságok a császárok alattiak maradtak, mint igen alkalmasak az adók beszedésére; a királyi ügyészek is szükségben ezekhez fordultak. Ha egy régi harczfi nyugalomra vágyott, egy darab földet kért a királytól, vagy pedig megölte a birtokost s foglalt magának földet, melly gonosztettért legfölebb is száz arany pénz fizetésére itéltetett. Ekkép némellyek igen hatalmasakká lettek, s határtalan földeket szerezvén, rabszolgáik s haszonbérlők által müveltették azokat. Ez által dölyfösökké lévén, elnyomták a szegényeket, még a frank származásuakat is. Ezek ugyan folyamodhattak a tartományi gyülésekhez, hanem a nagyok, hübéreikre támaszkodva, elnémiták az igazságot; annál is inkább, mivel a közgyülésekre ők maguk jelentek meg, az összehitt harczosokat ők maguk vezénylék; gazdagságukat ujabb kincsek szerzésére fordi

ták; mi által a zavargó katonai democratia kevesebb mint egy század alatt zsarnoki birtokos aristocratiává változott.

A hosszu hajazat, melly a merovingieket megkülönbözteté, a koronaöröklés megszilárditásának egyik módja vala; mert a netaláni bitorló nem növeszthetett hamarjában olly hosszu hajat, a ki pedig növeszteni kezdett, rögtön gyanuba vétetett. A germán népek közt nem volt még az elsőszülöttre ruházva a koronaöröklés joga; hanem az ország mint apai jószág valamennyi fiu közt felosztatott, a miben hosszu szenvedések s a két első uralkodó ház elenyészténck okai rejlenek [1]).

Chlodvig országának felosztása.

E szerint Chlodvig öröksége négy fia közt osztatott fel, de nem tartományok, hanem városok és kerületek szerint, mint egy magánbirtok. Thierry Austrasiát [2]) vagyis keleti Frankországot és Auvergnét kapta, hol csupa germánok laktak; székhelye volt Metz. Neustria vagyis a nyugati rész, mellyet gallus-rómaiak laktak, a többi három fiu közt osztatott fel: Chlodomir Orleans-ból Anjou, Berry, Maine és az orleansi tartomány fölött uralkodott; Childebert az Ile de France

[1]) **Merovingi királyok:**

Chlodvig 481—511.

I. Thierry (Dietrich). austrasiai király 511—554.	Chlodomir. orleansi király 511—521.	I. Childebert, párisi király 511—558.	I. Chlotar, soissonsi király 558 ban egyesiti a monarchiát.
I. Theodebert 534—548.	I. Charibert, párisi király 561—567	Gontran, orleansi 561 és burgundi király 561—593.	I. Chilperik, neustriai k. 561—584.	I. Sigebert, austrasiai k. 561—575.
Theodebald 548—555.			II. Chlotar, neustriai k. 584—628. 613-ban egyesitette a monarchiát.	II. Childebert, austrasiai k. 575—596. s Burgundiában 593-ig.
				II. Theodebert, austrasiai k. 596—612.	II. Thierry, burgundiai k. 596—613.

[2]) *Oster-rike*, keleti ország, Austrifrancia, Austria, s különböztetésül a német Austriától *Austrasia*. *Neoter-rike*, nyugati ország, Neustria.

és a tengeri vidékeken, Sommetól a Pyrenaeusokig; lakott Párisban; a többi északi részeket Chlotar birta s lakott Soissonsban. Furcsa s helytelen felosztás, melly nem a kormányzás könnyüsége, hanem az adók és birtokok minősége szerint intéztetett. Mindegyik részesülni akart a déli szőlőkben s az északi rétek- s erdőkben. A nemzet vagyis a frank hadsereg még egy vala. Béke idején a király majdnem semmi tekintélylyel sem birt; miután a régi gall hűbér, melly a római kormányzatból kinőtt, majdnem teljes függetlenségre emelkedett. Részletes hadjáratokban minden hűbéres saját urát követé, az átalánosakban pedig azt, a kihez több bizalma volt.

I. Thierry.

A Weser-melléki friesek és szászok Thierry főhatalma alá kerültek s talán a bajorok is, kiknek herczegeik Nagy-Károlyig folyvást Agilulf utódai voltak. Vitiges visszaadta Thierrynek a Theodorik által lefoglalt provencei részt. Amalaberga, ugyanazon Theodorik unokája Hermanfridhez ment nőül, ki Balderik és Bertarius fivéreivel a thuringiak fölött uralkodott. Egyszer a nő csak félig teritette meg férjének az asztalt, s midőn ennek okáról kérdeztetnék, felelé: Te panaszkodol, ha csak félig van az asztal számodra megteritve; és avval, hogy csak fél országot birsz, meg vagy elégedve? Hermanfrid ekkép ösztönöztetve megöli Bertariust s Balderikot is az austrasiai király segélyével legyőzi, ez pedig Balderikot egy magas falról leveti, és a thuringiak meghódolnak neki (530.).

Illyenek voltak a győzelem eszközei. Thierry ezután nem sokára, értekezletre hija meg Chlotárt; hanem ez észrevévén, hogy a sátorban fegyveresek vannak elrejtve, erős kisérettel megy be, mire Thierry barátságot szinlelve, fivérét gazdagon megajándékozva bocsátja el. Chlotar már most őrizkedett a kelepczétől s összeszövetkezvén másik testvérével Childeberttel, majd testvére hadseregében, majd Auvergne tartományában lázadást és nyugtalankodást idézett elő.

S midőn őt ez által elfoglalva látta, a legfontosabb hóditáshoz, Burgundia meghóditásához fogott. Klotilda ájtatos magányából Párisba jött volt s igy szólt három fiához: Ugy viseljétek magatokat, hogy meg ne bánjam azon gyöngéd gondokat, mellyek közt titeket fölneveltelek. Gerjeszszen haragra a méltatlanság, mit én harminczhárom év előtt szenvedtem. Boszuljátok meg szülőim halálát!

A fiuk megesküdtek erre s megtámadván Zsigmondot, Gundo-

bald utódját, legyőzték s kivonszolván őt a valais-i sz. Móricz monostorából, hová futamodott volt, Orleans mellett neje- s fiaival együtt egy kutba dobták, ki aztán utóbb vértanuként tiszteltetett. Chlodomir, a gyilkosság végrehajtója maga folytatá a háborut, de Gundemar, Zsigmond utódja, legyőzte s megölte őt (524.).

A megöltnek kisded fiai, Theodebald, Gunthar és Chlodoald, nevelésbe nagyanyjukhoz Klotildához vitettek, kinek iránt uki szeretetét megirigyelvén a nagybátyák, nyolcz év mulva összebeszéltek, hogy a fiukat megölik, vagy pedig levágják hajukat, a királyi nemzetség megkülönböztető jelét. Elkérik tehát Klotildától a fiukat, tettetve, hogy kormánytársakul akarják őket maguk mellé venni. A nagyanya megörül s jól tartván a fiukat, illy bucsuszók közt bocsátja el: Nem érzendem, hogy egyik fiamat elvesztém, ha helyette titeket látlak uralkodni.

Rövid önáltatás! csakhamar követ jelent meg karddal és ollóval, hogy választana Klotilda: halva vagy monostorba zárva akarja-e őket látni? Mintsem lenyirve, inkább halva! kiáltott fel a nő első felindultában. Chlotar hallva ezt, halálosan sujtja földhöz az elsőszülöttet; mit Gunthar látván, Childebertnek lábaihoz borul s olly meghatóan könyörög, hogy ez közbenjárójává lőn; de hasztalan, Chlotar megfojtatta öt. Egy zárdába menekedett a harmadik, ki utóbb sz. Chlodoald (Saint-Cloud) névvel tiszteltetett meg.

Burgundia meghódittatik. (534.)

Childebert és Chlotar elosztván fivérök birtokait, megujiták a Burgundia elleni háborut s elfoglalva azt megosztozkodtak rajta; az ország összokásait meghagyák, s a kormányt az ő nevökben egy patricius vitte, kit az ország nagyai majd mindig a gall nemzetből választottak. E hóditás biztositá a frankok tulnyomó uralmát Galliában; a sikon lakó burgundok elfrankosodtak, hanem a teuton Helvetia pásztorai soha sem vetkezték le nemzeti sajátságaikat.

I. Theodebert. (534.)

Thierrynek utódja fia Theodebert volt, Chlodvig után ama nemzetségből a legnagyobb király. Megismerkedvén Burgundiában bizonyos Deuteriával, egy koros de szép s vidor hölgygyel, nőül vette őt, habár mindketten házasságban éltek már. Deuteria, uj férjét saját leányától féltve, megvesztegette a kocsist, hogy a leányt kocsizáskor meredek helyen forditsa fel. Ez csakugyan halált hozott a leányra, min Theodebert elborzadva, első nejéhez tért vissza. Az akkor Italia birtoka fölött háboruskodó góth királytól és keleti császártól segitségül hivatva, háromszor ment át az Alpeseken, rabolva mindannyi-

szor, hanem rablását sok katonája életével fizetve meg. Utóbb fájlalva, hogy Justinián a frankok legyőzőjének czimét vette föl, több északi néppel szövetkezett össze, hogy Konstantinápoly ellen inditson hadat, de közbejött halála vállalatát félbeszakitá. (L. 167. l.)

Theodebald, egyetlen s a mellett kétes törvényességü fia nem hagyott gyermeket, miért is a soissonsi király, meg sem várva az osztozkodást, megszállta Austrasiát. Childebert felboszankodván ezen, bár egészen az ájtatoskodásnak élt, Chramnust, fivérének lázadó fiát titkon segitette.

I. Chlotar. (558.)

Miután azonban Childebert fiörökösök nélkül halt meg, Chlotar kézrekeritvén Chramnust, egy kunyhóban neje- s gyermekeivel együtt megégette. Hadjárata kezdetén segitségül hivta az Istent, ki diadalra segité Dávidot Absolon ellen; a harcz bevégeztével pedig gazdag ajándékokat tett le szent Márton sirján; a mikor is már a Pyrenaeusoktól a cseh hegyekig és a Földközi-tengertől a Zuidi-tengerig minden neki engedelmeskedett. A frankok olly roppant téren terjeszkedve el, elfoglalták a köztük felosztott katonai uralmakat, mi által a királyok még nagyobb hatalomra emelkedtek, miután többé nem a csatatér hadvezérei, hanem országok uralkodói voltak. A nemzeti gyülések tagjai a király hivei-, barátai- s nagy birtokosokból állván, a királyi tekintélynek csak növekednie lehetett [1]).

Chlotar ötven évig uralkodott. Végső esztendejében gazdag ajándokokkal ment sz. Márton sirjához, bünösnek vallva magát s esdekelve Istennek irgalmaért; — mire ama királyoknak ugyancsak szükségök vala! Vadászat alkalmával hideglázba esvén, meghalt illy felkiáltás közt: Milly hatalmasnak kell lenni az égi királynak, ha a föld leghatalmasb királyait akarata szerint veszíti el!

Az ország ismét felosztatik. (561.)

Halála után az ország ujonan felosztatott négy fia között: Charibert, a legmerészebb, ki az apai kincsekkel sikeretlenül kisérlé meg az egész ország elfoglalását, Párist kapta; a jó Gontran Orleanst, Sigebert Austrasiát s Chilperik Soissonst. Aquitanián s Burgundián mindnyájan osztoztak, talán hogy a távol déli határok védelmére mindnyájan kötelezve legyenek.

Charibert, nején kivül, ennek egyik szobalányát is nőül vette, aztán meg egy pásztor leányát, s midön Germanus püspök e feslett-

[1]) **Des Michels**, *Hist. gén. du moyen âge.*

ségért megdorgálta, kihozatta egy nőzárdából egyik feleségének hugát s ezt is nőül vette, s igy ágyasain kivül négy felesége volt már; azonban szerette a tudományokat, jól beszélt latinul, hatalmas volt honn, tekintélyes künn. Korán halálozván meg, ismét uj osztály történt (567.), s Gontran, ki Châlons-sur-Saôneban székelt, Burgundia királyának czimét vette föl; a távolfekvő Aquitania mindinkább szabadulni kezdett a frank uralom alól; Páris felosztatlan maradt s a királyok mindegyikének, csak a többiek beleegyezésével lehetett oda mennie.

Akkoriban Franeziaország két csatatérre volt felosztva a két különböző népfaj szerint. Austrasiát csupa germánok lakták, mig Neustria és Burgundia lakói gallus-rómaiak voltak. Ekkép a háboru, mellyet testvérölő nagyravágyás szült, nemzetiségi háboru dühöngését s fontosságát nyerte. A jó Gontran szent gyanánt tiszteltetett az arianusok és simonisták ellenében buzgalmaért, s tours-i Gergely még csodáiról is beszél. Neje, Austrigilda, haldokolva ezt mondá neki: Az orvosok ölnek meg; boszuld meg őket! s az orvosokat kivégezteté. Chundon szolgáját, mivel egy bivalát megölte, megkövezteté! S ő mégis „jónak" neveztetett! minő lehetett a többi testvér? [1]) Valóban félszázadon át orgyilkosságok s más undok tettek, kül- és belháboruk képezik tetteiket minden más eredmény nélkül, azonkivül, hogy a népeket szerencsétlenekké tették. Midőn a thuringiak az avarokat hivták segélyül, hogy a merovingiektől szabaduljanak, Sigebert Regensburgnál mind a két népet megveri, hanem az avarok négy év mulva visszatérnek Franeziaországba s foglyukká teszik magát Sigebertet is, kit csak tömérdek váltságdijért bocsátnak szabadon, mig végre a gepidák romlására a longobardokkal egyesültek.

I. Chilperik. Brunechilda és Fredegunda.

Sigebert fogságát Chilperik, ki fivéreinél müveltebb de gazabb is volt, arra használta fel, hogy országába törve elfoglalta Reimst. Azonban a visszatért Sigebert kiüzte az ellenséget, elfoglalta Soissonst s Chilperik fiát is foglyává tette, kit mégis a béke szeretetéből a várossal együtt visszaadott. Ugy tetszett, hogy a két fivér megszilárditja az egyességet, midőn Athanagild nyugati góth király két leányát, Galsuindát és Brunechildát vették nőül. Sigebert, ki becsületes embernek tartatott, Brunechildát [2]) kapta, ki hogy kedves dolgot te-

[1]) *Bonus* azonban az akkori irókban gyakran egyértelmü a latinok *divus*-ával és a mi „*boldogemlékü*" szónkkal. L. a sz. Lajos életéhez irt előbeszédet Joinville-től.

[2]) Brunechilda menyekzőjét megénekelte Fortunatus, némi költői szerencsével. Gonsuinda az arának anyja igy kiált fel az elváláskor: „Spanyolhon, melly lakóidnak

gyen a nemzetnek, megtagadta Arius tanait. Chilperiknek ágyasa volt Andovera, szeretője pedig Fredegunda, alacsony származásu, szép de fajtalan nő. Ez, ki Andovera kellemeit magára tudta ölteni, meg nem elégedett, hogy azonegy ágyat osztá meg vele, vágytársnőjének számára sajátszerü kelepczét készitett, hogy állásából kiforgassa. Andoverának egy lánykája született; Fredegunda ugy intézte a dolgot, hogy a keresztanya késett; Fredegunda tehát unszolta Andoverát, hogy a keresztelés ne halasztassék, lenne önmaga gyermekének keresztanyja. Midőn igy történt, Fredegunda mondá a királynak: Önnek nincs többé neje, a szent szabályok tudniillik tiltják az olly személylyeli együttélést, ki saját gyermekének keresztanyja. E kérdésnek hosszu vitatása nélkül Andoverának zárdába kelle vonulnia.

Galsuinda, kinek Chilperik, mielőtt elvette volna, megigérte, hogy semmi melléknőt nem tartand, midőn látná, hogy Fredegundával viszonyát folytatja, panaszt emel az összegyülekezett rendek előtt; hanem kevés nappal azután halva találtatik s Chilperik Fredegundát veszi nőül. Mint férje terveinek lelke, vissza tudta őt tartani állhatatlan indulataiban; ingerelte nagyravágyását, gyámolitá terveit; kivánesi, büszke, fajtalan és vérszomjas nő, hanem gazdag az eszközökben és erős, makacsság nélkül. Midőn leányát, Riguntát feslettségeért dorgálná, ez alacson származatát lobbantá szemére. Fredegunda engesztelnek mutatta magát, s elvezetvén leányát egy ládához, hogy választana abból kedve szerinti ékszereket, midőn ez lehajolna, a láda fedelét

olly tágas vagy, nekem anyának mégis olly keskeny vagy! Földje a napnak, melly nekem börtönné váltál; bár kiterjeszkedel a zefir honától egész az égető fuvalmakig a Tyrrheni-tengertől az Oceánig; bár elegendő vagy számos népeknek, nekem olly igen kicsiny lettél, mert nincs itt többé az én leányom! Nélküled, leányom, idegen leszek itthon, honleány és számüzött is saját országomban. Mit fognak nézni az én szemeim, keresve mindenütt az én leányomat? .. Ha bármi más gyermek mulatozni fog velem, a te emléked gyötrelmem leend; ha megölelek egy másikat, te fogsz keblemre nehezülni; ha egy másik fog elfutni, megállani, leülni, sirni, bejőni, kimenni, a te kedves képed leend örökké szemeim előtt. Ha te elhagysz, nekem idegenekre kellend gyöngéd szeretetemet pazarolnom; zokogva fogok egy más arczot száradt keblemre szoritni; csókjaimmal törlöm le egy más gyermeknek könyeit és megittasodom azoktól; ah! csak találhatnék majd némi enyhet égető szomjamnak! .. Minő kedves kéz fésülendi s rendezendi el a te hajzatodat? s ha én nem leszek veled, ki árasztja el csókjaival a te kedves arczaidat? Ki melegitend keblén, ki tartand térdein, ki ölelend át karjaival? Ah! ha te távol leszesz tőlem, nem leend anyád. Hanem halld az én szomoru szivemnek ohaját az elválásnak e perczében: Légy boldog! ezt kivánom neked! Hagyj el, menj, Isten hozzád! A végtelen légterületen át küldj némi vigaszt a te türelmetlen anyádnak s ha a szél valami hirt hoz nekem, legyen az kedvező!" *Carm.* VI, 7.

nyakába ereszté, ugy, hogy a leány nagy nehezen tudott szabadulni; hanem aztán orgyilkosokat fogadván anyja ellen, e szókkal küldte el: Menjetek; ha visszatértek, kimondhatlan fényre emellek titeket és családotokat; ha rajta vesztetek, alamizsnát fogok osztogatni a szentek sirjainál lelkeitekért.

A gyülölség Fredegunda és Brunechilda közt, nevelve a női, és pedig barbár női féltékenység dühös keseredettsége által, felforgatá az országot s Atreus régi házának borzalmait ujitá fel. Gontran lecsillapitá a két fivére közti háborut az által, hogy a Galsuindának nászajándokul jutott városokat Brunechildának adatta; hanem az egyesség rövid volt, és Sigebert, legyözve Chilperiket, Párist is elfoglalta; de midőn a vitryi gyülésen paizsra emeltetnék, egy, Fredegundától fogadott tör keresztül szurta öt (575.).

II. Childebert.

A hadsereg föloszlik, Brunechilda fiaival együtt Fredegunda kezeibe kerül. A fiuk egyike elillanván, Metzben austrasiai királynak kiáltatik II. Childebert név alatt, Brunechilda a fogságban Mervignek, férje első házasságából született fiunak adja kezét; de Fredegunda oda viszi a dolgot, hogy Mervig baráttá lenni kényszerül s még itt is annyira gyötri öt, hogy az halált ohajt magának. Praetextatust, a roueni püspököt, ki ama házasságot megáldá, egy gyülekezet Jersey szigetére számüzi. Később Fredegunda által fogadott tör tele templomban szurta le a főpapot, a nélkül, hogy valaki ellen mert volna állni. Fredegunda elég szemtelen volt a haldoklóhoz oda menni, mintha szánná s halálát megboszulni ohajtaná; de a püspök nem hagyván magát áltatni, szemére vetette gonosz tetteit, megjelentvén neki maradandó megvettetést e világon és örök kinokat a másikon. Gontran vizsgálatot rendelt ez orgyilkosság ellen, s a vallatott rabszolga előadta, miszerint Fredegundától s attól, ki a megöltnek püspöki székére vágyott, volt felfogadva. Azon körülmény, hogy a gonosztevők büntetlenek maradtak, magánál a bünténynél is jobban bizonyitja ama korszak boldogtalanságát. Csak a bayeuxi püspök bezáratta az összes roueni egyházakat s felfüggeszté a szent áldozatokat mindaddig, mig a gyilkos föl nem fedeztetik.

A nyilvános isteni-tisztelet átalános megszüntetésének (interdictum) ez az első példája [1]), melly utóbb gyakrabban a rosznak fékezésére, hanem néha boszuállásra is használtatott. Franco, aixi püspök,

[1]) **Daniel**, *Hist. de France.* I, k. 423. l.

megfosztatván Sigebert által egyik jószágától, szent Merry sirjához megy, s kikiáltja, hogy nem fognak többé énekeltetni zsoltárok, sem a lámpák meggyujtatni, mig az egyház javai vissza nem adatnak; erre tövissel hányva be a sirt, az ajtókat bezárta. Leo, agdai püspök a góthok alatt, hasonló okból sz. András egyházába megy s könyek és ima közt töltvén el az éjt, botjával az összes lámpákat kioltja, mondván: Meg nem fognak gyujtatni, mig az Isten ellenségei megboszulva nincsenek [1]).

Az uj társadalomnak Franciaországban, mellyet főleg a nagy politikai befolyást kifejtő papság rendezett, legott bomladozni kelle, mihelyt ez a feslettségnek adta magát oda, és pedig nem csak az alrendü, hanem a főpapság is, mellynek példát kell vala adnia. A királyok, hogy pénzt és párthiveket szerezzenek, az egyházi méltóságokat nem az érdemesnek, hanem a többet fizetőnek adták; s az igy megválasztottak vagy maguk is kereskedtek a szent dolgokkal, vagy világi gondoknak adták magukat által. Bodegisel, mansi püspök „alig hagyott egy napot elmulni, mellyen hübéreseinek valamelly birtokát el nem sajátitotta, vagy ellenök uj pert nem támasztott volna“ [2]). Salonius és Sagittarius, embruni s gapi testvér-püspökök, sisakkal és paizszsal fegyverkezve harczoltak, béke idején pedig semmi vétektől sem tarták magukat vissza [3]). Nagy-Gergely hijába kiáltozott és fenyegetőzött; ők siketek maradtak egy feslett udvar védelme alatt, mellyet viszont takargattak és támogattak. Szent Columbán Irhonból jött el az egyházi fegyelmet s a nép erkölcseit helyreállitni; de a zsinatilag összegyült püspökök okot találtak őt mint eretneket kárhoztatni el. Illy körülmények közt ki fékezhette volna az udvar romlottság- s makacsságát? Az ország nagyai az udvart utánozták, mindenben az undokság és törvénytelenség garázdálkodott.

Brunechildának sikerült Metzbe szökni fiához, ki azonban a zablát kezeiből kieresztve, az austrasiai főurakat az aristocraticus féktelenségre visszatérni engedé. Ezek keleti Frankországot az általuk választott udvarmester, Gogo herczeg által saját javuk szerint kormányoztaták; mig az alemann, bajor s más herczegek minden függés alól kihuzták magukat. Minthogy Chilperik Childebert örökségének jó részét elfoglalta, Gontran e gyarapodást féltékenyen nézvén, a visszaadást követelte; hanem utóbb, saját fiainak meghalálozása után, a

---

[1]) T. Gerg. *De gl. confess.* 71. — *De glor. martyr.* I, 79.

[2]) U. a. VIII, 59.

[3]) U. a. IV, 43. V, 5, 21, 37.

fiatal Childebertet magához hozatta s karjaira emelvén öt a hadsereg szemei előtt, saját lándzsáját adta kezébe, mondván: U n o k á m m á t ó l f o g v a f i a m l e s z; u g y a n a z o n p a i z s, f e d d j e n, u g y a n a z o n l á n d z s a v é d j e n m i n k e t.

Fredegunda férjének már két nejét s két fiacskáját takaritá el láb alól; az ő fiait már csak Chlodvig gátolhatá a tróntól. Ő tehát csak ettől félt már, bár visszatetszését nem mutatta, hanem kieszközlé, hogy Chlodvig arról vádoltaték, miszerint szeretője egy varázslónő leánya, kinek varázsitalai Fredegunda három fiát megölék, holott ezeket a döghalál ragadta el. A leánykát a legméltatlanabb kinzások érték, mig anyja a kinpadon bünösnek vallván magát, kivégeztetett; Chlodvig pedig megölvé találtatott, mint mondák önmaga által.

Chilperik egy napon, mielőtt vadászatra menne, Fredegunda szobájába lép. A nő, ki épen fürdőben volt hátat forditott, a király pedig közelebb menvén korbácsával gyöngéden meglegyinté őt, mire Fredegunda, a nélkül, hogy hátranézne felkiált: A h t e v a g y L a n d r i k? e l m e n t m á r a k i r á l y? Landrik udvarmester volt s a hang, mellyen Fredegunda szólt, olly viszonyt fedett föl a király előtt, mellyet csak ő nem tudott. Fredegunda észrevevén a cserét, érzé, hogy élete nem biztos, ha csak férjét halálnak nem adja; azért is este, midőn a vadászatról hazatért király lováról, egy udvaroncz vállára támaszkodva leszállt, egy orgyilok keresztülszurta őt (584.) [1]).

Chilperik, miként keleten Justinián, jogot vett magának a vallási dolgokba avatkozhatni, s egy rendeletet bocsátott ki, melly szerint nem volt szabad a három isteni személyt, hanem csak Istent nevezni. Ez otromba határozat a püspököknél természetesen ellenkezésre talált. Leányát Riguntát Spanyolországba adván férjhez, összefogott számos királyi jobbágyot, hogy a leánynyal menjenek, hanem ezek közől sokan megölték magukat, a többiek pedig átkozódva mentek el [2]). Egyedül Fortunatus költő halmozza dicséretekkel e fejedelmet, bizonyára, mivel a tudományoknak kedvezett, irván maga is prosát és verseket, mellyekben csak a szótagok számára, de nem millyenségére ügyelt. az a b c-be négy uj betüt hozott be.

Chlotárnak, Chilperik egyetlen kiskoru fiának törvényes volta kétségbe vonatott, s háromszáz nemes és három püspök törvényesen esküdtek arra, a mit egyátalában nem tudhattak, hogy tudniillik Fredegunda a fiut férjétől szülte. A gyermek tehát, anyja gyámnoksága

---

[1]) *Gesta reg. Francor.* 35. fej.

[2]) **T. Gerg**, VI, 45.

mellett királynak ismertetett el. Gontran azonban eltávolitá Fredegundát s a többi frank királyok fölött tulnyomóságot nyert. Ez utóbbiak ministerei tehát azon gondolkodtak, hogy ellenében egy vetélytársat találjanak. E végre Gontran-Boson herczeget és Mummolus, avignoni patriciust Konstantinápolyba küldék, hogy az oda menekült Gundobaldot, I. Chlotárnak törvénytelen testvérét hivnák fel trónhozi jogainak igénybevételére. Tiberius császár, hogy a frank ügyeket megzavarja, pénzzel látja el Gundobaldot, ki alig hogy haza érkezett, számos főurat lát részére állani.

Azok, kik már az első frank királyokban egy Nagy-Károlyt vagy XIV. Lajost, a gyülésekben pedig a régi parlament vagy a mai kamarák magvát látják, vegyék tekintetbe, hogy Chlodvig kérte haditársait, és ha többnyire engedelmességet tapasztalt, az onnan volt, hogy keze alatt mindig annyi embert tartott, a mennyinek látása tervei kivitelét sikeressé tehette. Midőn Soissons kiraboltatott, Chlodvig mondá embereinek: Társaim! kérlek, engedjétek nekem ezen edényt saját részemen kivül. — Hatéged illetend, megkapod, felelt a katonák egyike, darabokra törve az edényt, hogy az a zsákmány közsorsára jusson. Ugyanezen Chlodvig, mielőtt kereszténynyé lett, övéivel előbb tanácsot tarta, s midön a ripuari frankokat rábeszélte, hogy őt királynak válaszszák, azon czim alatt tette ezt, hogy nekik védnökük legyen (ut sitis sub mea defensione.)

A mi a gyüléseket illeti, szolgáljon például az, mellyet a jó Gontran Childebert jogainak tárgyalása végett hivott össze. Megjelentek Austrasiából Egyed rheimsi püspök, Gontran-Boson és Sigvald, kik a gyermek Childebert nevében kormányoztak s a gyülésre számos más austrasiai uraktól kisértettek; a mint beléptek, a nevezett püspök ekkép kezdé: Hálát adok a mindenható Istennek, hogy téged, Gontran király! annyi baleset után tartományaidnak és országodnak visszaadott.

Valóban — felelé Gontran — a királyok királyának, az uralkodók urának hálával tartozunk. Ő az ő irgalma szerint intézte e dolgokat, de nem te, ki általanácsoddal s hitszegéseiddel tartományaimat lángba boritod; te, ki ember iránti hitedet sohasem tartád meg, ki nem mint pap, hanem mint országunk ellensége, mindenütt csalást terjesztesz.

A püspök haragjában nem felelhetett, hanem helyette a küldöttek egyike emelt szót: Childebert, a te unokád kér, ren-

delnéd el, hogy az atyja által birt városok neki visszaadassanak.

A király felelé: Mondám már, hogy azok az egyezkedés szerint enyeim s tehát visszanem fogom adni.

A küldöttek egyike ismét mondá: Childebert unokád kéret, küldenéd el neki azt a gaz Fredegundát, hogy boszulhassa meg rajta atyja, nagybátyja s unokafivérei halálát.

Azt — monda Gontran — én nem tehetem, miután neki egy király fia van; aztán nem is tartom igaznak a miről vádoljátok.

Ekkor Gontran-Boson lépett elő, hogy szóljon, de a király, miután Gundobald királylyá kiáltatásának hire elterjedt már, igy rivalkodott reá: Ellensége az országnak! miért mentél el keletre, hogy azt a Ballomért (illy névvel illeté állitólagos fivérét) tartományainkba hozd? Te mindig hitszegő voltál, soha egy szavadat sem tartottad meg.

Boson válaszolá: Te király és ur vagy; trónon ülsz s állitásaidat senki sem meri megtámadni. Én azonban ártatlannak nyilvánitom magam az ellenem felhozott vádban. Hogy ha valaki velem egyrangu titkon vádolt engem e bünről, lépjen elő most fényes nappal és beszéljen; te pedig az ügyet Isten itéletének fogod alávetni, egy zárt küzdhelyen.

Mindenki hallgatott, csak a király szólt: Mindenkinek vetélkednie kellene, hogy visszaüzessék amaz idegen, kinek apja malmot hajtott. Igen igazában mondom nektek, az ő apja gyapjut gyaratolt.

A követek egyike illy megjegyzést mert tenni: Hogyan? a te állitásod szerint tehát két apja volt, egy molnár és egy gyapjugyaratoló. Vigyázz, uram király! mit beszélsz; mert még sohasem hallottuk, a lelki dolgokat kivéve, hogy egy embernek egyszerre két apja lett volna.

Erre a gyülés nevetni kezdett, miglen a küldöttek egyike ekkép végzé: Mi bucsut veszünk tőled, o király! de miután nem akarod unokád városait visszaadni, mi ugy tudjuk, hogy van még éle azon bárdnak, melly két fivérednek nyakát leszegte, s csakhamar a tiedet is le fogja vágni.

Igy mentek el fonyegetőzve, a haragra gyult király pedig gúnyjaival s murvával dobáltatta meg őket, ugy hogy szörnyü kudarczczal s bepiszkitott ruhával kelle hazatérniök [1]).

Ime illyenek voltak az akkori gyülések. Felboszankodván az austrasiai urak, egyesültek az aquitaniabeliekkel, hogy támogassák Gundobaldot s igy Gontran még az egyháziaktól is, kikben bizton hitt, elhagyatva látván magát, a megsértetteket kiengesztelni kényszerült s örökbe fogadván Childebertet, tetemes erőt gyüjtött és a bitorló Gundobaldot Comingesben ostrom alá fogta. Itt maguk a lázadás fejei árulókká lettek; Mummolus eladta magát az ellenségnek; mások Gundobaldot a falakról vetették le s Boson, ki őt már első megérkeztekor megfosztotta volt kincseitől, most egy kővel verte agyon; a város bevételtén, egy lábig kardra hányatott (585.).

Gontran a győztes hadsereggel Septimaniát támadá meg, de visszaveretett, s ez összeütközés a frankok és góthok közt utolsó vala. A longobardok és szászok is többször beütöttek Francziaországba, miként a frankok Olaszországba, részint önkénytes rablásvágyból, részint a keleti császár unszolására; mig egy egyezkedés Agilulffal Alboin és Meroveus utódai közt az Alpeseket tüzte ki határul.

II. Childebert, olly erős lelkületü lévén, minővel Chlodvig utódai közől egy idő óta egy sem birt, azonkivül Brunechildától is izgatva, kegyetlen zsarnokká lett. Gyanuba vette az austrasiai főurakat, kik régi haditársaik jószágrészeit is bitorolva meghatalmasodtak, és királyi előjogokat tulajdonitván maguknak s hübéreseikre támaszkodva az előbb választó herczegségeket örökösekké tették. Childebert ezek ellen részint nyilt harczban a Gontrantól kapott segélyerőt, részint magánál az udvarnál ünnepélyek közepett orgyilkos tört használt. Egy bikaviadalnál önmaga gerjesztő nevetésre Magnovald herczeget, mig hátulról a bakók jöttek elő s a nevetőnek fejét a porba gördítek. Ez orgyilkosság zugolódást s Fredegunda közremunkálására lázadást idézett elő, mellynek fejei azonban vérpadon hulltak el.

Az andelotl szerződés. (587.)

Hogy e zavaroknak valahára végök vettessék, Andelotban, Langres mellett egyezkedés köttetett Gontran, Childebert, Brunechilda s az austrasiai és burgundi főurak között, mellyben a két ország határa megállapittaték; Childebertnek nagybátyja öröksége biztositatott, Brunechildától Galsuinda nászajándoka elvétetett, a hübéreseknek pedig a királytól nyert földek örökös használata megerősittetett.

[1]) **Tours-i Gergely**, ki jelen volt.

Meghalálozván Gontran, Childebert (593) az orleansi s burgundi királyságokat elfoglalja, de Fredegunda a fiát illető részt követelni kezdi s ebből háboru támad, melly az austrasiaiakra kedvezőtlenül üt ki. Childebert, kinek élete ellen gyakran les hányatott, huszonöt éves korában meghalt, mint tudni akarták, méreg által; s Brunechilda gyámsága alá vette a fiukat, II. Theodebertet, kinek Austrasia, és II. Thierryt, kinek Burgundia jutott (596.). A frankok fölött tehát három kiskoru uralkodott két vérszomjas és féltékeny nőnek gyámnoksága alatt. A csaknem csupa galloktól lakott Neustriát a frank Landrik; a germán lakosu Austrasiát pedig a Brunechildától kinevezett gall nemzetbeli Protadius kormányozta. Ki remélhetett volna békét? Fredegunda egy váratlan támadással beveszi Párist, az austrasiai haddal Soissons mellett találkozik s maga is mint a hadsereg lelke, fiával, a harczosok sorában áll; de legyőzetve, fiától a legszebb tartományokat elvétetni látja. Végre maga is egy, orgyilok, méreg s vérpad közt töltött élet után ágyában hal meg; miután az Isten nem mindig itt szokott fizetni (597.).

Brunechilda, ki Fredegundánál talán szebb, de kevésbbé gonosz, mindenesetre müveltebb s elmeélre s lélekerőre sem volt kisebb, most már egyedül maradt, hogy kedve szerint költsön nagyszerü épületekre s gyakorolja nagyravágyását az által, hogy az austrasiai főurakat fékezé, s a római müveltség felé hajlitá; s bár vén és gyülöletes volt már e nő, olly felsőbbségben tudta magát mégis tartani, mellynek okát nehezen adhatni [1]). Végre a főurak szekérre rakták s nem tették le csak Burgundia határán, hol II. Thierry vette őt által. Ő e fejedelem szenvedélyeit melengetni tudta s rimákkal vevén őt körül [2]), a patriciusokat és udvarmestereket ármány és boszu által majd föl-

[1]) Brunechilda *(barna hösnő)* emlékét több másokon kivül az ifju Huguenin ur vette védelme alá egy a metzi tudós-társaság előtt felolvasott értekezésben, melly ennek évkönyveibe van iktatva. Megmutatni törekszik, hogy ő a frankok társadalmát a római jogtudományból vett törvények szerint akarta rendezni s azt az ó-római modorban igazgatni; hogy az utakat helyreállitá s épületeket emelt, mellyek még most is nevét viselik, különösen Flandriában, Hainaut- és Cambresisben. „Brunechilda a VI. század austrasiai s burgundjaival ugyanazt akarta tenni, a mit Nagy-Theodorik és Nagy-Károly kevésbbé vad emberekkel tett. Ámde a frankokat megszeliditni s a rendnek érzetére szoktatni a törvény rideg szigora képtelen vala. Egyetlen eszköz volt a papság finom s átható befolyása. Ez alakitotta át a frank népet a következett két század alatt s készité azt elő Nagy-Károly kormányára. Brunechilda leroskadott s vele emléke is; s a helyett hogy *nagy* Brunechilda lett volna, nem volt más, mint Fredegunda vetélytársa s a frankok üldözőnője."

[2]) *Ut regia proles ex lupanaribus videretur emergere.* **Fredegarius.**

emelte, majd lesujtá : elüzette szent Columbánt, ki a királynak, mint ker. sz. János Heródesnek, Isten haragát hirdette ; Dezsőt, a viennei püspököt, mivel Thierryt törvényes nejéhez akarta visszatéritni, megölette. Az austrasiai főurak ellen örökös boszut forralva, rábirta Thierryt, hogy Theodebert ellen nyilt hadat inditson, mellyben Thierry győzvén fivérét lenyakaztatta, unokájának pedig szétzuzatta fejét, s tehát két országnak lőn urává ; végre még Chlotar, Fredegunda fia ellen indult, hogy mutogassa vitézségét, ezen egyedüli érdemét, hanem a halál hirtelen kiragadta őt (613.).

Hátrahagyott természetes négy fia közől Brunechilda az egyiknek az austrasiai hübéresek által hódolatot akart esküdtetni, hanem ezek, nehogy ismét igája alá jussanak, inkább Chlotart hitták meg, ki is kardcsapás nélkül győzvén, Thierry fiait megfojtatta, a nyolczvan éves Brunechildát pedig kézrekeritvén, ellene ezerféle büntetteért hadserege előtt vádat emelt. Bünösnek nyilvánittatván a vén asszony, egy tevén körülhordoztatott, s miután a katonaság sértő ingerléseit kiállta, hajánál, karjánál s lábánál fogva egy szilaj ló farkához köttetett, szétroncsolt testdarabjai pedig megégettettek.

Radegunda.

A gyalázatot, mit a nőnemre e két asszony hozott, eltakarja kortársnőjök, Radegunda emléke. Bertarnak, thuringi királynak ezen gyermeke még mint kis leány I. Chlotartól fogságba hurczoltatott. Ez őt fölneveltetvén, nőül vette. De látván, hogy a nő szigoru ájtatoskodását folytatja s aranyozott ruhái alatt sanyaröltönyt (cilicium) hord, ráunt s végre, megölvén fivérét, egy zárdába küldte őt, hol sz. Medárdtól egyházi segédnővé (diaconissa) szenteltetett. Ott kettőztetve gyakorlá a bünbánat és áhitat müveit. Zárdákat alapitott, szent ereklyéket keresett össze, egy monostort állittatott, mellynek láttára a hivők ezt mondák : Ime a mentő hajó, melly számunkra épittetett a szenvedélyek örvénye s a bünök árvize ellen. Itt vette ő pártfogása alá Venantius Fortunatus költőt [1]), ki hozzá s Ágneshez irta epigrammjait, virágok, gyümölcsök, tojások, csemegék s más apró zárdai mulattató tárgyak fölött, mellyek az akkori szokások vadságával s a világiak tetteivel összeállitva különös ellenkezetet képeznek. Oda menekült az ártatlanság, miként ez a csendes és alacsony foglalkozásokból kitetszik, mellyeket Radegunda sem szégyenlett teljesitni, a költő pedig leirni, olly kicsinyletességgel, melly fölött, a ki csak a müvészetre néz, csak szánakozni tudand, de

[1]) L. alább a huszadik fejezetet.

melly kedvesen esik annak, ki az örök öldöklés s orgyilkosságok közepett kicsit megpihenni ohajt [1]). Majd szelidebb s mélyebb érzetüvé lesz musája, midőn énekli azon panaszt, mellyel az ájtatos Radegunda nemzete elveszett diszét siratta [2]). Sajnos, hogy az ájtatos püspök versei az érdemtelen Fredegundának is tömjéneznek [3]).

[1]) *Suis viribus scopans monasterii plateas vel angulos, quidquid erat foedum purgans, et sarcinas quas alii horrebant videre, non abhorrebat evehere... Credebat se minorem sibi si non se nobilitaret servitii vilitate, ligna supportans brachiis, et focum flatibus et forcibus admovens... Ipsa cibos decoquens, aegrotis facies abluens; ipsa calidam porrigens... Illud quoque quis explicet quanto fervore excita ad coquinam concursitabat, suam faciens septimanam... Aquam de puteo trahebat et dispensabat per vascula, olus purgans, legumen laxans, focum flatu vivificans... hinc consummatis conviviis, ipsa vascula diluens, purgans nitide coquinam, quidquid erat lutulentum ferebat foras in locum designatum.*

Baudouine szerzetesnő, beszélvén Radegunda erényeiről, magasztosb foglalkozásairól emlékezik: *Semper de pace sollicita, semper de salute patriae curiosa, quandoquidem inter se regna movebantur, quia totos diligebat reges, pro omnium vita orabat, et nos sine intermissione pro eorum stabilitate orare docebat; ubi vero inter se ad amaritudinem eos moveri audisset, tota tremebat; et quales litteras uni, tales dirigebat alteri, ut inter se non bella nec arma tractarent, sed pacem firmarent, patriae ne perirent. Similiter et ad eorum proceres dirigebat, ut praecelsis regibus consilia ministrarent, ut eis regnantibus populi et patria salubrior redderetur...*

[2]) *Hinc rapitur laceris matrona revincta capillis,*
Nec laribus potuit dicere triste vale.
Oscula non licuit captivo infigere posti,
Nec sibi visuris ora referre locis.
Nuda maritalem calcavit planta cruorem,
Blandaque transibat, fratre jacente, soror...
Quod pater extinctus poterat, quod mater haberi.
Quod soror aut frater, tu mihi solus eras.

(Öcsese Amalafrid.)

Prensa piis manibus heu! blanda per oscula pendens,
Mulcebar placido flamine, parva, tuo...
Si pater, aut genitrix, aut regia cura tenebat,
Cum festinabas, jam mihi tardus eras.
Anxia vexabar si non domus una tegebat,
Egrediente foras te, pavitasse vocas...
Vos quoque nunc oriens et nos occasus obumbrat.
Me maris Oceani, te tenet unda Rubri...
Crede, parens, si verba dares, non totus abesses,
Pagina missa loquens pars mihi fratris erat...
Quae loca te teneant si sibilat aura requiro;
Nubila si volitent pendula, posco locum.

De excidio Thuringiae

[3]) Erről énekli:

Conjuge cum propria quae regnum moribus ornat,
Principis et culmen participata regit.

Egységes Francziaország.

II. Chlotar, az istenfélő, becsületes s mindenki iránt hihetlen nyájasságu fejedelem [1]), rokonai meggyilkoltatván, az egész franczia monarchia fejévé lön; s hogy azt törvények és vallás által megszilárditsa, gyülést hivott össze Párisba, mellyben a főurakkal először ültek együtt a püspökök. Amazok az uralkodó nemzetet képviselték, ezek a legyőzötteket és a népet gyámolitták, felhasználván tudományuk s tekintélyöket hasznos törvények hozására s azok tiszteltetésére, gyakorolván az édes igazságot, melly jellemöknek sajátja volt, hogy szeliditsék a harczosok szilaj vadságát. Az örökös alkotmány, mellyet e gyülés szerzett, bölcs és előgondos volt; a közbéke biztositttatott, halál mondatván ki arra, ki azt bármi módon megzavarná; a biráknak megtiltatott szabad embert vagy rabszolgát kihallgatás nélkül elitélni; a püspökök választási módja meghatároztatott; a főpapok az egyháziak fölött, az egyházi szabályokkal megegyezőleg, világi hatalmat is nyertek; a hübéreseknek a polgárháboruk alatt elvett javaik visszaadattak; a népnek megigértetett, hogy kérelme tekintetbe vétetik, valamikor az uj adók eltörlését kivánandja.

Ekkép némi jobb rend hozatott be, az egyházi fegyelem visszaállittatott és tizenötévi béke behegeszté Francziaország sebeit. Azonban a régi bajok helyébe uj rosz csuszott be, a fejedelmek gyöngesége, kik a kormányügyeket mindinkább udvarmestereikre bizták, melly méltóság utóbb a hübéresek leghatalmasb családjában örökössé lett, mig végre Chlodvig nemzetségét kiforgatta.

TIZEDIK FEJEZET.

A nyugati góthok Spanyolországban.

A góthok neve, melly Olaszhonban barbárságot és rombolást jelent, a spanyoloktól nemzeti önérzettel emlittetik, miután egy sanya-

---

Provida consiliis, solers, cauta, utilis aulae,
Ingenio pollens, munere larga placens.
Omnibus excellens meritis, Fredegundis opimo
Atque serena suo fulget ab ore dies.
Regia magna nimis, curarum pondera portans,
Te bonitate colens, utilitate juvans.
Qua pariter tecum moderante, palatia crescunt.
Cujus et auxilio floret honore domus.

[1]) **Fredegarius.**

rubb uralom, az araboké, a góth névvel egy szerencsésb, keresztény s független állam eszméjét tanitá öket összekötni [1]). Vallia, miután a Spanyolországban képződött germán államokat meghóditá [2]), Toulouse (Tolosa) fővárosban a nyugati góthok országát megalapitá. Választott utódja I. Theodorik (415.) átkelt a Pyrenaeusokon, hogy a fejöket ujra fölemelő alánokat, svéveket és vandalokat az engedelmességre visszahozza; ez utóbbiak által segélyül hitt Attila fölött Châlonsnál győzelmet vivott, de maga is a csatatéren maradt. Fiát Torrismundot, fivére II. Theodorik nem sokára megölé s utódja lett.

II. Theodorik. (453.)

Ez emberséges- s nagylelkünek mutatta magát, sokat adott az arianus vallási gyakorlatokra, az igazságszolgáltatásra, kihallgatásra és a testgyakorlásra; evésben mértéktartó s barátaival nyájas volt. A svévek, kik a vandalok elvonulása után Galiziában telepedtek le, az egész félsziget után ásitoztak, miért is a római császárok megfékezésökre seregeket küldtek, s Theodorik Rechiar királynak, a maga sógorának szinte hadat üzenvén, embereivel s a frankok- és burgundokkal a Pyrenaeusokon átcsapott, kikötve, hogy a hegyeken túl teendő hóditás saját birtoka leend. Győzelmeskedvén Urbico folyónál, Bragát, a svévek fővárosát elfoglalta s bár megkimélte ezt az öldöklestől s megbecstelenitéstől, a tartományt mégis elpusztitá, s a futásnak eredt Rechiárt elfogva, megölette. Aztán Lusitaniában egész Meridáig nyomulva, bár a császár nevében müködött, a hóditást mégis saját használára forditá.

Sidonius Apollinaris, püspök [3]), ki általa hazájába s székébe visszahelyeztetett, megénekelte dicséreteit s Narbóból, sógorához Agricolához irt levelében mondja: „E fejedelem Istentől s a természettől olly tulajdonokkal áldatott meg, mellyektől a dicséretet maga az irigység sem vonhatja meg. Haja magas homloka fölé kerekded bojtba van szedve, szemöldei sürük és hosszuk, orra kellemesen görbe, ajkai vékonyak, szája kicsiny, szép rendezetü fogai fehérek; borbélya

[1]) Spanyolországnak akkoriban nem volt történetirója, a külföldiek keveset beszélnek róla, miután mind területre, mind érdekekre nézve fel vala osztva. Isid. Hispalensis, Victor Tununensis, Joannes Biclariensis hagytak hátra száraz és tökélyetlen évkönyveket. Az ujabbak közt a franczia történészeken kivül lásd ezeket is:

Masdeu, *Ist. critica di Spagna.* Madrid, 1787.

H. Aschbach, *Gesch. der Westgothen.* Frankfurt, 1827.

Ferreras, *Ist. generale di Spagna.*

Ch. Romey, *Hist. d'Espagne.* Kijött Párisban.

[2]) L. a VII. könyv 13. és 15 fej.

[3]) L. a VII. könyv 16. és 22. fej.

által orrlyukaiból a hajszálakat gondosan kivágatja, szakállát is levéteti, csak halántékai alatt hagyván barkót; bőre fehér, arczai pirosak, vállai szélesek, termete karcsu, czombjai vastagok, lábszárai izmosak, lábai kicsinyek;" olly tulajdonok, mikkel őt a költő a saját finomságukra olly hiu rómaiak előtt kevésbbé barbárnak hitte bemutathatni. Folytatja ekkép: „A fejedelem csekély kisérettel hajnalkor papjainak reggeli ájtatosságára megy, pontosan imádkozik lassu hangon, a mit természetesen inkább szokásból, mint vallásosságból tesz; a nap többi részét a kormányügyeknek szenteli. A fegyverhordó gróf széke mellé áll s ekkor behozatik a böröltönyös őrsereg, hogy jelen legyen; de, hogy ne háboritsák őt, kissé hátravonulnak a függönyözött korlátozat mögé, hol kedvök szerint fecseghetnek. Ekkor bejőnek a nemzetek követei, ő figyelmesen kihallgatja őket s röviden felel; ha a dolog megfontolást kiván, elhalasztja, ha sürgős, azonnal elvégzi. Két órakor fölkel, megtekinti a kincs- és fegyvertárt; ha vadászatot rendezett, elindul, hanem királyhoz méltatlannak tartja az íjat oldalára akasztani, azért is ha madarat vagy vadat lát, kinyujtja kezét s apródja átadja az íjat, hanem lecsüggő hurral, mivel megfeszitve átvenni asszonyosnak tartaná. Ekkor azt kérdi, hová találjon, s nyila legtöbbször biztosabban talál, mint szemed. . ." Asztala egyszerü, a társalgás komoly, s „görög ékesszólás, gallus böség, olasz gyorsaság, egy magánasztal gondja s királyi rend egyesitvék lakomáján.... „Asztal után keveset vagy épen nem nyugszik le. Játéknál gyorsan összeszedi a koczkákat, figyelmesen megvizsgálja, könnyedén forgatja meg s határozottan veti fel, közben élénken beszél s türelemmel vár; ha szerencséje van, hallgat, ha nincs, nevet, föl nem ingerül, a sorsot bölcsészként veszi; méltatlannak tartja félni vagy visszatorlást kivánni; az adott alkalmakat föl nem használja; ha veszt, meg nem zavarodik s nem gunyolódik ha nyer; azt hinnéd, a játékban is csatát vezet, annyira nem gondol másra, mint a győzelemre: illyenkor királyi komolyságából valamicskét enged s arra tüzel, hogy vigan s mint egyenlők közt folyjon a játék; ő fél, hogy tőle félnek, de tetszik neki, ha ellenese fel van indulva, s ha szomorkodni látja azt, azt hiszi, hogy a győzelmet nem hizelgésből engedte neki.... Kilenczkor ujra kezdődnek a napi gondok s a sürgő foglalkozás, mellynek estve az esteli megjelentése vet véget, s melly ekkor az udvaronczokra megy által, kiknek mindegyike ura mellett éjfélig virraszt. Néha, de csak ritkán, az esteli alatt a mimjátszók bohózatai is megengedtetnek, de ugy, hogy élczeik a vendégek közöl senkit se sértsenek. Nála nincsen helye orgonamünek, betanult éneknek, czitarásnak, énekeseknek és ze-

nészeknek; ő csak olly zengzeteket szeret, mellyek nem csak fület, hanem lelket is gyönyörködtetnek. Ha asztalától fölkelt, a kincstárörök megkezdik éjjeli őrködésöket, fegyverrel állva a királylak kapuinál, mig az első álom órái tartanak" [1]).

Ekkép ügyekezett a költő a gallokat a nyugati-góth uralommal megbarátkoztatni. Oda czéloz a Theodorik csekély vallásosságáról megjegyzés, hogy öt ekkép csak szokás s nem meggyőződés szerinti árianusnak tüntesse föl. Az ő udvaránál látta Sidonius „a kékszemü szászt tisztelni azon király partjait, ki nem birt hajókkal, hanem még sem félt a messze tenger hullámitól; ott a vén Sicambert, ki meggyőzetése után lenyiretve, haját ujra növeszté; ott a herult, kinek arczai zöldesek, mint az Oceán, mellynek legszélsőbb öbleit lakja; ott végre a hét lábnyi burgundi királyt térdet hajtani s békeért esdeni," sőt mi több, ha hitelt akarunk adni, maga a persa shach is a nyugat hősétől kért tanácsot.

Eurik. 466.

Theodorik volt első, ki a nyugati góthok szokásait egybefoglaltatta; de mikép ő testvérgyilkosság által jutott a trónra, ugy vette azt el töle fivére Eurik [2]). Ez, a nyugati góth királyok leghatalmasbja, a római birodalom felbomlását saját uralma terjesztésére használta fel. A keleti góthokat tudniillik a keleti birodalom felé nyomván, önmaga a Róma alatt állt galliai és spanyolországi birtokok meghóditásához fogott. A Loire-melléki déli s a Rhône-melléki nyugati tartományok

---

[1]) **Sidonius Apoll.** *Epist.* 1—2.

[2]) *Nyugati-góth királyok a baltok nemzetségéből:*

I) I. Alarik. 382—412.
II) Athaulf. 412—415.
III) Sigerik. 415.
IV) Vallia. 415—419.
V) I. Theodorik. 419—451.
VI) Torrismund 451—453.
VII) II. Theodorik. 453—466.
VIII) Eurik. 466—484.
IX) II. Alarik. 484—507.
X) Gesalrik. 507—511.
XI) Amalarik (az utolsó balt) 511—531.

nem álltak neki ellent, kivéve Auvergnet, melly Aecdicius, Avitus császár fia alatt védte magát; hanem utóbb Julius Nepos ezt is átadá [1]), s miután Odoaker a nyugati birodalmat végkép megdönté, Eurik átment a Pyrenaeusokon és segittetve Widemir keleti góth királytól, Galizián kivül, az egész félszigetet elfoglalta, ugyszinte Provencet, melly még a császárság mellett vala. A római tanács Odoaker javaslata- vagy parancsára tekintélyét egy hiu rendelettel akará gyakorolni, melly által Euriket az Alpesek, Rhône és az Oceán közti hóditmányaiban megerősité. Hanem Eurik félvén a katholikus papságtól, dühösen üldözte azt; számos püspököt meg is öletett, üresen hagyva székeiket: s igy a gyülölet, melly a győzők és legyőzöttek közt szokott fennállni, még keseredettebb lőn s egy erős ország alapitását megakadályozá.

II. Alarik. (484.)

Meghalván Eurik tizenkilencz évi kormánya után, fia II. Alarik lőn utódjává, kiben a jóság mellett hiányzott az erő. Megszünteté a katholikusok üldözését, a püspököket székeikre visszatérni s egyházi zsinatot tartani engedé. Egy Adurában összegyült bizottmány által a római törvényekből kiszedette azokat, mellyek a nyugati góthok szokásaival összeegyeztek, s ekként gallus-római alattvalói számára egy törvénykönyvet (Breviarium) szerkesztetett (506.), mellyet egy nemesek- s főpapokból álló gyülés megerősitett.

A frank Chlodvig félelmes hatalma ellenében Alarik csak engedékeny tudott lenni, annyira, hogy a hozzá menekült római grófot Syagriust kiadá neki, melly árulással azonban csak megvetést vont magára; s Chlodvig már ellene indul, ha ipa, Theodorik, az olaszországi király, közbe nem veti magát. Észrevévén vagy gyanitván, hogy az országabeli papság a megtért frank királylyal titkon egyetért, megujitá az üldözéseket; de minthogy a nép mindig az elüzött püspökök pártját fogta, a gyülölség még elkeseredettebbé lőn. Chlodvig az eretnekek és zsarnokoktóli felszabaditásra hivatván, eljött s a vougléi csatában Poitiers mellett Alarikot országától is, életétől is megfosztá.

Gesalrik. (507.)

A nyugati góthok csakhamar minden részen visszaverettek; Gesalrik (Giselrik), a megöltnek természetes fia, miután Amalarik, a törvényes utód még csak alig öt éves volt, átvette a kormányt s tán Chlodviggal egyetértve a Pyrenaeusok tulsó oldalára vonult vissza s a góthok a hegyeken innen minden uralmukat elvesztik vala, ha Theodorik Olasz-

[1]) L. a VII. könyv 16. fej. és a VIII könyv 148. lap.

honból Hibbast egy hadsereggel unokája tekintélyének a beütök s a bitorló elleni támogatására nem küldi. Hibbas megvervén Arles alatt Chlodvig fiát s a háboruskodó burgundi királyt, Rhônetól az Alpesekig, Toulouset kivéve mindent meghódit; aztán átkelvén a Pyrenaeusokon Amalarik tekintélyét helyreállitá; Gesalrik pedig Barcellonánál legyőzetvén, Afrikába a vandalokhoz menekült.

Amalarik. (511.)

Bár unokája nevében müködött Theodorik, mégis Olaszországból Spanyolországban is uralkodott, a nyugati góthokat a keletiekkel egy uralom alá egyesitve. Halála után azonban ismét a Rhône jelölte a nyugati Góthország határát, mellyben a huszonnégy éves Amalarik uralkodott. Chlogviggal szövetségre lépvén, leányát Klotildát is nőül vette; midőn pedig a leány a katholika valláshoz szilárdan ragaszkodnék, az arianus férj durván s méltatlanul bánt vele. A kegyetlen bánásmód jeléül Klotilda egy saját vérébe mártott kendőt küldött fivéréhez, mire Childebert párisi király rögtön egy sereget inditott Narbo felé, s legyőzvén és megölvén Amalarikot s elpusztitván Septimaniát, nővérét visszahozta.

Választott királyok. — Theudes. (531.)

Kihalván az amalok törzse, Góthország választó királysággá lőn [1]). Theudes, ki mint Amalarik gyámnoka ép olly ügyességgel mint nagyravágyással párthiveket szerze s tán a király halálára is közremunkált, ugy használta a körülményeket, hogy királynak választatott. A góth főurakat nagy kiváltságokkal ajándékozta meg s a katholika

---

[1]) *Választott spanyolországi királyok.*

I. Theudes. 531—548.
II. Theudiselus. 548—549.
III. Agila. 549—554.
IV. Athanagild. 554—567.
V. I. Liuva. 567—572 (fivérével)
VI. Leovigild. 569—586.

Szent Hermenegild. 585.
VII. I. Reccared, a katholikus 586—601.
VIII. II. Liuva 601—603.

IX. Witterik. 610.
X. Gundemar. 612.
XI. Sisebut. 621.
XII. II. Reccared. 621.
XIII. Svinthila és Ricimer. 631.
XIV. Sisenand. 636.
XV. Chintila. 640.
XVI. Tulga. 642.
XVII. Chindasvinth. 652.
XVIII. Recesvinth. 672.
XIX. Vamba. 680.
XX. Ervig. 687.
XXI. Egiza. 700.
XXII. Vitiza. 710.
XXIII. Roderik. 711. (utolsó nyugati góth király.)

vallást pártfogolta. Székhelyét Narbóból Barcellonába tette át s ha dakoznia kelle a Pyrenaeusokon innen és túl a frankokkal, kik Saragossát is megszállták, de visszaverettek (543.). Midőn a görögök az olaszhoni góthokat nyugtalaniták, Theudes, hogy az ellenséget elvágja, megtámadta a byzanti császárt uraló Ceutát, de a kitörő lakosoktól visszaveretvén, hazatért Spanyolországba, hol utóbb meggyilkoltatott.

Theudiselus vitézsége által megérdemelte, hogy utódja legyen, valamint erőszakoskodása s feslettsége által, hogy tizenhét hónap mulva meggyilkoltassék (549.). Agila sem soká tudta magát fenntartani, miután a meghatalmasodott főurak nem akartak engedelmeskedni s Athanagild élökre állván, Justiniántól segittetve, megtámadta a királyt, kit aztán saját emberei öltek meg, hogy a polgárháborunak véget vessenek.

Athanagild mindnyájoktól elismertetve (554.), drágán fizette meg a görög segélyt, miután ezeknek számos erősséget s tengeri várost átadni kényszerült, melly birtoklás által utódai nyolczvan éven át nyugtalanittattak.

Leovigild. (567.)

Halála után az ország nagyai meg nem tudtak egyezni s igy I. Liuva Septimaniát, Leovigild pedig Spanyolországot kapta. A két fivér békében élt, miglen az első meghalt, Leovigild pedig a megfelezett uralkodást ismét egyesité. Szerencsésen harczolt a görögök ellen s kiüzve őket Cordovából, néhány tengeri városra szoritá. Hogy a megujuló zavargásokat elfojtsa, a nagyok hatalmát korlátozta, magát pedig királyi fénynyel vette körül, meg nem jelenve máskép, mint trónon és biborban; azonkivül udvarába is uj szertartásokat hozott be. Vitéz és takarékos lévén, rendet hozott be ott, hol zavart talált; szabályozta a pénzügyet s ismervén a góth kormányzat hibáit, azokat kijavitni törekedett s fegyelmet hozva be a katonaságba, a cantabriakat s többi hegyilakókat megzabolázta.

Sz. Hermenegild.

Ekkép hatalmát s tekintélyét még magasabbra emelheté vala, hacsak önmaga nem adott volna okot szerencsétlen szakadásra. Első neje Theodosia, Severián, Carthagena kormányzójának leánya, Hermenegildet s Reccaredot szülte neki s ezeket az igaz hitben nevelte. Az elsőnek nejét Ingundát, Brunechilda királynő leányát, mivel katholika volt, Gosvinda, a király második neje, dühös ariána, annyira üldözé, hogy végre hajába kapott, megverte s meztelenül egy tóba vetette. Leovigild, hogy a viszálynak véget vessen, Hermenegildnek

Sevillát jelölte ki székhelyül. Ez azonban neje ájtatos példája s Leander püspök buzditásaira anyja hitére tér, és látván, hogy atyjával ki nem békülhet, fellázasztja az ország katholikusait, szövetségre lépvén a svévekkel, görögökkel, baskokkal, frankokkal s a góthok összes ellenségeivel. Az apa, megvásárolván a görögöket, győzött s árulás által elfoglalta Cordovát is, végső menedékét a lázadó fiunak, ki a templomot, mellybe menekült volt, atyja bocsánatigéretére odahagyta. Valenciába számüzve, vagy mivel csakugyan ujabb kisérleteket tett, vagy mivel az arianismusra visszatérni vonakodott, elfogaték s Tarragonában lefejeztetett (585.). A szilárdság, mellyel Arius tanait visszautasitá, szent vértanu koszoruját szerezte meg neki. Ingunda, ki görög hajón Konstantinápolyba indult, utközben halt meg.

A svévek országa.

Ekkor Leovigild büntetni kezdé azokat, kik lázadó fiát segitették. Azon ország, mellyet a svévek Galiziában s egy részt Lusitaniában alapitottak, a nyugati góthoktól mindeddig független maradt; s ha II. Theodoriknak sikerült annak egy részét meghóditni, Remismund visszafoglalta azt s az országba az arianus vallást hozta be.

Milly viszontagságokon ment által nyolczvan éven át, nem tudjuk, hanem a következő század közepén (560.) megjelenik Cariarik, ki az országot a katholicismusra hozta vissza. A monda szerint egyik fiáról az orvosok már lemondottak, ekkor kérdé a király: Azon Márton, ki Galliában annyi csodát müvel, minő vallásu volt? — Püspök volt — felelék — ki nyáját arra tanitá, hogy az Atya egyenlő a Fiuval és a Szentlélekkel. — Jó, — mondá a király — menjetek sirjához gazdag ajándokokkal s ha fiamat meggyógyitja, azt fogom hinni, a mit ő. Ezt mondva, annyi aranyat küldött el, mennyit fia nyomott, a fiu azonban nem lett jobban. Egy templomot épitett tehát s ismét a szent sirhoz küldött valami ereklyét kérni. Midőn ott egy darabka posztónál, melly egy ideig a siron feküdt, egyebet nem adnának, a küldöttek egy darab selyem kelmét tettek le, kérve a szentet, hogy jelképen, tenné azt nehezebbé. Másnap reggel nehezebb volt a kelme, miről a követek mindinkább meggyőződve, hazahozták a tisztelt ereklyét: a fiu meggyógyult s az apa megváltoztatta vallását, népével együtt [1]). E megtérést különösen elősegité egy másik szent Márton, ki Pannoniából jött s a szentföldön is zarándok volt, s ki Braga mellett a hires dumai zárdát alapitotta. Az arianis-

[1]) **Tours-i Gergely**, *Szent Márton csodái.*

must aztán végkép kiirtá a svévek közt Theodemir, a mikor is a papság a bragai zsinaton (synodus Bracarensis) összegyülve, ünnepélyesen katholikusnak vallá magát.

Ez által a svévek a benszülöttekhez sokat közeledtek, hanem csakhamar polgárháboru ütött ki köztük, midőn Andeca, unoka öcscsét Eurikot, ki Mirónak fia és utódja volt, a tróntól megfosztotta. Ez alkalmat megragadta Leovigild, hogy megboszulja a fiának adott segélyt. Beütött tehát s a száznyolczvan évig fennállott országnak véget vetett (585.).

A cantabri escaldunac fajnak is, mellyet mi baskoknak vagy gaskonoknak nevezünk, s mellyet sem a rómaiak, sem a barbárok meg nem törhettek, hadat üzent Leovigild s legyőzvén ők et, fővárosukat Victoriát is lerontá. A legyőzöttek nagy része elhatárzá odahagyni a hont, mellyben szabadon többé nem élhettek, s átkelvén a Pyrenaeusokon, lakhelyt keresének Aquitania Novempopulaniában, s II. Childebertnek fiaitól azon föltét alatt, hogy Genial herczegnek legyenek alattvalói, engedélyt nyertek Lampourdanban letelepedhetni. Ekkép keletkezett a Gascogne herczegség.

I. Reccared. 586.

Hogy unokáját Hermenegildet megboszulja, Gontran burgundi király megtámadja Spanyolországot szárazon s tengeren; Leovigild fiát Reccaredot állitja ellenébe, ki nem csak visszaveri az ellent, hanem Galliába is behat, meg sem állapodván, mig atyja haláláról nem értesült. Meghivatván tehát a kormány átvételére, a frankokkal békét köt, aztán elhireszteli, hogy atyja halálos ágyán megtagadta az arianismust s neki meghagyta, hogy az igaz hitre térjen. Azért is Toledóban hetven püspök- s kath. és arianus nagyokból álló gyülést hi össze s ott kijelenti, miszerint Rómával egy valláson akar lenni, felszólitván a népet is, hogy ugyanezt tegye. Meddő vitatkozás helyett, melly a helyhez s a nép nyers értelméhez nem is illett, győző okul hozaték föl az arianismusból kiábrándult egész világ közvéleménye és azon csodák, mellyek a kath. igazságról mind szent Márton sirjánál, mind Baeticában Osset keresztelő edényénél, melly minden husvét éjjel önmagától telt meg, bizonyságot tevének. Az arianus könyvek elégettettek, s hódolat és tanácskozás végett Nagy-Gergelyhez követség küldetett, ki is a drága ajándékokat néhány ereklyével viszonozta, mellyek közt volt egy darabka a szent keresztből, ker. sz. János néhány hajszála s szent Péter bilincseiből kevés fürészhulladék.

E megtérés kedvessé s mintegy szentté tette a spanyolok előtt Reccared nevét, ki az arianus elégületlenséget féken tartá. Első volt a

spanyol királyok közt, ki magát ünnepélyesen megkoronáztatá s igy a papság tekintélyét növelte. Leander sevillai püspök tanácsára az egyházat bölcsen rendezé s fegyelmét illető jó szabályokat hozott, miket Nagy-Gergely tetszéssel fogadott. A burgundi Gontrannak egy ujabb beütését visszaverte (225. lap); Mauritius görög császárral azon tartományokra nézve, mellyeket a görögök a félszigeten még birtokoltak, egyezkedést kötött, mellynek folytán a nyugati góthok, svévek, gallus-rómaiak és spanyol-rómaiak utóbbra egy királyu, egy vallásu, egy törvényhozásu nemzetet képeztek.

Reccareddel a nyugati-góth dicsőség is elenyészett. A fiatal II. Liuva alig maradhatott tizennyolcz hónapig a trónon, midőn az arianus Witterik őt elfogatván, megölé; ki aztán az arianismus megujitására mindent megkisértvén, egy lakománál szinte megöletett (610.). Csak két évig tudott uralkodni az utána következett Gundemar is, ki vitézségét a görögök és gaskonok ellenében gyakorlá, kik Biscaya, Cantabria- s Navarrában elszórva Gallia és Spanyolország ellen rablójáratokat kezdettek.

Sisebut. 612.

Utódja Sisebut jeles volt mint fejedelem, mint vezér, és a mi azon korból olly ritkaság, mint tudós. Fennmaradt töle sz. Dezső élete, különféle levelek s hatvanegy hatméretü vers a holdfogyatkozás fölött, mit egynémelly tudós Varro Attacinusnak tulajdonitott. Több fölkelést nyomott el az északi részeken, szerencsésen hadakozott a görögök ellen és a cantabri gaskonokat meghóditá. A héberek, kiket egy hagyomány még Nabuchodonosor [1]) alatt akar ide telepitni, de kik valószinübben a Bar-Kochab alatti fölkelés után Hadrián császár által küldettek ide, Spanyolországban végetlenül megszaporodtak, midőn egyszer Sisebut türelmetlen buzgalmától indittatva, megparancsolta, hogy keresztelkedjenek meg, vagy megöleti őket. Hasztalan állt ellent ez erőszaknak a papság, nyilvánitván, mikép az Isten tür és kegyelmet ad annak, a kinek akar [2]) : kilenczvenezer zsidó vitetett a keresztségre, bár tetteikkel megtagadták azt.

Svinthila. 621. **Sisenand.** 631.

Fia és utódja II. Reccared elhalván Svinthila tétetett helyébe, ki első uralkodott egész Spanyolország fölött, megtörve végkép a gaskonokat és elüzve a görögöket az Atlanti-tenger azon mellékéről is, melly utóbb Algarbiának (Algarve) hivatott s hová őket Sisebut szo-

[1]) L. az I. köt. 444. lapjának 2) jegyzetét.

[2]) *Concil.* III. *Toletan. sub ann.* 633. c. 57. 59.

rità. Felfuvalkodván szerencséjében zsarnokilag uralkodott, a toledói egyházi- s országgyüléseket megszüntette, fiát Ricimert kormánytársul vette maga mellé, mintha családjában a koronát örökössé akarta volna tenni. A nagyok, kiknek ez visszatetszett, halálra vitettek; hanem a góth Sisenand összeszedvén Septimaniában az elégületleneket, átkel a Pyrenaeusokon, foglyává teszi mind a két királyt, s győzelemmel igazolva lázadását, a III. toledói zsinattól, helybenhagyást kért. Lefedett fővel s lesütött szemekkel jelent meg a gyülésen (633. dec.) s térden és sirva kért a püspököktől bocsánatot és királyi jeleket. Ezek megbocsátnak neki s elismerik őt, hanem a legsulyosb büntetésekkel fenyegetik azt, a ki királyi méltóságra merne törekedni.

Alkotmány.

Spanyolországban a germán alkotmány a római igazgatással alakult össze, mikép a góth nyelvet a római tolta ki. A királyok függetlenül vezénylék a hadsereget, pénzt veretek, hivatalokat osztottak, az egyházi zsinatokat is ők hivták össze s minthogy azok egyszersmind politikai gyülések voltak, hozott rendszabályaikat ők erősiték meg. Megszünvén a Rómávali kormányzás egysége s a területi egység is csak akkor alakulván meg, az uj félsziget nemzetiségének első alapjait az egyháziak tették le. Már akkor, midőn Spanyolhonban a svévek, alánok és vandalok vért ontva pusztitottak, a bragai Szent-Mária egyházba tiz püspök gyült össze (411.) s Pancratián a helybeli főpap ekképen beszélt: „Mikép dulják fel a barbárok egész Spanyolországot, testvéreim! tudjátok. Lerontják a templomokat, öldösik Krisztus szolgáit, szentségtelenitik a szentek emlékeit, a csontokat, a sirokat, a temetőket; szétzuzzák a birodalom erejét, s ugy bánnak mindennel, mikép a polyvával a szél. S minthogy e csapás már a ti fejeiteket is fenyegeti, össze akartalak gyüjteni, hogy egyenként és mindnyájan keressünk orvoslószert az egyház közinsége ellen; hogy vigasztaljuk a hivők lelkeit, nehogy a bajok és szenvedések sokasága a bünösök utjára vagy az eretnekek egyházaiba téritse, vagy az igaz vallás hithagyóivá tegye őket. Adjunk példát nyájunknak állhatatosságunkkal, mellyel Krisztusért az általa érettünk kiállott szenvedések egy részét elszenvedjük.“

Itt a hitvallást mondta el a főpap, mellyet mindnyájan utána mondának, egy hittel, egy reménynyel, melly őket a közelgett vértanuság ellenében egyszerüen állhatatosakká tette. Igy várván az ellenséget testvéri szeretettel, sikerült nekik azt a müvelődésnek megnyerni. Még csak az arianismus ellenezte az egyesülést, leesvén pedig ezen korlát is, a katholicismus alaka s eszköze is lett a szabadságnak. A

papság tehát itt is, mint másutt, az ő szárnyai alatt melengeté a nemzetiséget, s távol a frankországinak feslettsége- s udvari gazságaitól, tiszteltté tette magát, mivel önmagát tisztelte és növekedve hatalmában, az országos dolgokba befolyt s olly gyakran gyült össze, hogy csak Reccaredtől Vitizáig tizenhét zsinatnak birjuk emlékét. Ott ültek azokon a régiségi rang szerint Toledo, Sevilla, Merida, Braga, Tarragona s Narbo érsekei, aztán a püspökök s apátok. Miután az első ülésekben a hitelveket s egyházi fegyelmet tárgyalták, bebocsáták az udvar nagy tisztjeit, az ország herczegeit s grófjait, a birákat és nemeseket, kiknek szavazataik által a magasb politikai kérdéseket s a polgári jogot illető határozmányaikat megerősitették; végre magánügyek döntettek el. Akárkinek volt panasza a püspök vagy valamelly világi ellen, joga volt megjelenni a zsinaton s a jogot az erőszak ellen segélyül híni. A ki idéztetve meg nem jelent, erővel hozatott el, a püspökök itéltek fölötte s itéleteik, a királytól helybenhagyva, végrehajtattak. Hat hónap alatt az eloszlás után a püspökök tartoztak összehíni a népet és a papságot, hogy a zsinat határozatait közöljék velök.

E szerint mig Francziaországban a hadi s polgári gyülések néha egyházi szint öltöttek, addig Spanyolországban az egyházi zsinatok mindig politikai jellemüek voltak. A legyőzöttet püspöki vagy papi öltöny a győző oldala mellé ülteté, s a hadsereg feje lassanként a földterület királyává lőn. E közgyüléseken, vagy az ezek által rendezett részleteseken a barbárok vad szilajságát mérsékelte egy fegyvertelen osztálynak ildoma és szelidsége: és a püspökök, kik szavazattal birtak a nemes góth származatu király választásánál, egyrészről szilárditák ennek hatalmát, midőn az alattvalóknak a hűséget hirdették, másrészről akadályozák a hatalommali visszaélést, vagy mivel a koronázáskor esküt kivántak a királytól, vagy mivel örködtek a fölött, hogy a törvény meg ne szegessék.

Ama zsinatok III-án (633) ezt mondá a király a püspököknek: Határozzátok meg, mit kelljen tenni és mit kerülni, s én egyet értendek veletek. Ők tehát határozták, hogy a püspököknek évenként egybe kell jöniök, a helybeli biráknak és a királyi javak felügyelőinek pedig gyüléseiken megjelenniök, hogy megtanulják, mikép kelljen a népet kegyesen és igazságosan kormányozniok; „mert a püspökök ellenőrzik a biráknak a nép irányábani viseletöket, megintik, megjavitják őket; a visszaéléseket a királynak bejelentik, és ha még sem sikerül a gonoszokat megtéritniök, kizárják őket a hivők gyülekezetéből.“ (18 fej.). Ugyanott határoztatott, hogy a

nyugati góthok egyházai ugyanazon liturgiát használják, mellyet utóbb mozarabica-nak (mistarabica) neveztek el.

Ezen zsinaton olly hatalmasan jelent meg a papság, hogy képes vala az ország alkotmányát megváltoztatni. Előbb a királyok a nagyok akarata szerint választattak és tétettek le. Miután Reccared által a katholikusok diadalmaskodtak, a zsinatok megerősitési jogot tulajdonitottak maguknak. Akkor határoztaték meg, hogy senki se juthasson a trónra, hacsak a püspökök s fő udvari tisztek beleegyezését nem birja, aztán hogy ezek minden királynak halála után utódot választani összegyüljenek; a király halálos itéletet az ő tanácsuk nélkül ne hozhasson, a papságot minden tehertől fölmentse s hogy a püspökök ügyeiket mindig a zsinatokhoz fölebbezhessék, mellyekből ők tetszésök szerint mindenkit kizárhattak.

A IV. toledói zsinat (636.) hozzáadta, hogy a király mindig a régi góth nemességből választassék; de mig egy király él, másik ne választathassék.

De habár minden módon biztositották a hüséget, a lázadókat mégis soha sem fenyegették halállal, s mindig fenntarták maguknak a királytól kegyelmet kérhetni. „A fejedelmek (mondja a III. zsinat 31. f.) a papokat gyakran világi ügyek- s felségsértésekbeni biráskodással bizzák meg. A papok, Krisztustól a lelki üdv eszközlésére választatva, soha sem fogadják el a királyoktól a birói megbizást, hacsak esküvel nem igéri nekik, hogy a halálbüntetés elengedtetik. Ha pedig mégis valamelly pap a halálraitélésben részt vesz, a kiontott vérért Krisztus előtt felelős s egyházi méltóságát elveszti.“

Spanyolországban tehát a zsinatok vagyis főpapok- s országnagyokból alakult nemzeti aristocraticus gyülések által választó s képviseletes egyedurság állott fenn. Miután a kereszténység az országban egy vallást s egy törvényt hozott létre, hátra volt még a győzők és legyőzöttek összeolvadása. Ezt teljesité a musulman beütés, mellynek visszanyomásában a spanyolokat még azon vallás buzditá s gyámolitá, melly az egyedurságnak is dajkája vala.

A közigazgatásra nézve az ország herczegségekre s grófságokra volt felosztva; hanem a herczegségek nem, mint a többi germán országokban, élethosszanti hübérek, hanem a király tetszése szerint visszavonható méltóságok voltak. A ki azonban egyszer herczeg volt, e czimet mindenkorra megtartotta, s ha utóbb valami más magasb hivatalt nyert, megkülönböztetésül még grófi czimet is vett föl, melly minden magasb méltóságnak sajátja vala. Innen a herczeg-gróf czim Spanyolország némelly családaiban. Herczegség annyi volt, a hány

főváros, vagy inkább a hány tartomány : Carthagena, Baetica, Lusitania, Galizia, Tarragonia s Septimania, mellyeknek fővárosaik Toledo, Sevilla, Merida, Braga, Saragossa, Tarragona és Narbona voltak. A toledói gróf herczegi czimet is viselt, megtisztelésül azon város iránt, mellyben a király székelt. A herczeget az összes szabad lakosok választák, nem csak a nemesek, kik alatt a régi nagy birtokosok értettek. Az igazságszolgáltatást minden kerületben a gróf, a püspök s a gardingus [1]), talán egyesülve, kezelte.

Spanyolországban tehát, mint másutt is, két különérdekü párt vala : a papság és nép a királyi tekintély s ez által a közbátorság fenntartása mellett, mig az országnagyok, hogy nagyravágyó erőszakoskodásaikat senki se fékezze, azt aláásni törekedtek. Az első párt Chintilát és fiát Tulgát trónra emelte (636.), hanem a nagyok nem nyugodtak addig, mig a koronát Chindasvinthnak nem adták (642.). Ezen erélyes fejedelem a papságtól idegenkedve, kormányának tizenegy éve alatt kizárta azt a világi ügyekből s nem kérte ki beleegyezését sem trónraléptekor, sem midőn fiát kormánytársul vette, de azért az egyházak iránt nagylelkü vala. Hanem a nagyokkal is érezteté keze sulyát, midőn többeket kivégeztetett, másoknak javait kobozta el, a menekülteket pedig véres törvényekkel üldözteté.

A nagyok, kiket ő királyválasztási joguktól meg akart fosztani, kezet fogtak a városokkal, mellyektől szinte számos kiváltság vétetett el, s igy terhes felhö csoportosult már össze, midőn ezt a király fia- s utódja-, Recesvinthnek kegyessége eloszlatta, ki is a multak feledését s a bajok orvoslását igéré. Egybehivta tehát a VII. toledói zsinatot (653.), melly egyike volt a legnépesbek- s legfontosbaknak. Ez a király kivánatára a közrend megzavarói elleni legszigorubb rendelményeket módositá, a kegyelmezési jogot a királynak engedé; megerősité ellenben az azok elleni szigort, kik a trónra erőszakosan s tiltott uton törekesznek; továbbá hogy a király csak akkor választassék, midőn utódja már meghalt s ennek természetes örökösei csak azon javakat kapják, mellyeket atyjok trónralépte előtt birt. Végre, hogy az uj király esküvel fogadja, hogy sem az eretnekeknek, sem a zsidóknak nem kedvezend, hanem a katholikus vallást támogatandja.

Már Chindasvinth is összeszedeté a nyugati góthok törvényeit s lefordittatá azon nyelvre, melly a rómainak, a hóditók teuton nyelvének, az iberinek s a régi phoeniciai nyelvnek vegyületéből támadt. A

[1]) *Gardings* a *garda*-tól, melly jószágot, birtokot jelent. A történészek *proceres*-eknek nevezik.

munkát Recesvinth végezte be, tizenkét kötetü törvénykönyvben, mellyet az országgyülés erősitett meg (655.). A törvények teuton eredetüek, kevés hozzáadással a rómaiakból. Intézve vannak a nemzetnek egyesitésére, eltörlik a rómaiak s góthok közti házasság tilalmát; minden egyéb törvényt, még a rómait is érvénytelenné teszik; csak az idegen kereskedők itéltethettek saját nemzetök ügyvivői által, nemzeti szokásaik szerint.

Recesvinth békével uralkodott, hanem utána bomlásnak indult a góth uralom. Az Amal nemzetség kihalta óta tán tizenkét család emelkedett a trónra, de minden trónmegürüléskor a meghaltnak rokonai nyugtalankodás és ármány által zavarták meg az uj választást, és nem akarván magukat alávetni, minden választás ellen ellenzéket képeztek s a maguk javára forradalomra kerestek alkalmat [1]). Méltán vonakodott tehát Vamba a korona elfogadásától, mellyet mind erényei, mind nemes származata által megérdemlett. Végre ráállott (672.), hanem ime Hilderik a nimesi gróf fellázad ellene a septimaniai góthokkal, kik megtagadták tőle elismerésöket, mivel ők nem szavaztak reá. A languedoc-i papság támogatta Hilderiket, s Paulus görög tábornok, kit Vamba a lázadás elnyomására küldött, elfoglalván az Ebro és Pyrenaeusok közti tartományokat, önmagát kiáltatta ki. Vamba vitézül védte a vonakodva elfogadott koronát s legyőzvén a lázadókkal tartó gaskonokat, Cataloniát, Narbonát, a septimaniai városokat s magát Nimest is elfoglalta, hol a régi félkörszinházba (amphitheatrum) menekült Paulus megfogatván, holtiglani börtönre itéltetett.

Vamba látván, mikép a papság hatalmának növekvése a királyi tekintélyt veszélyezteti s hogy a nemesek püspökségekre vergődni törekesznek, s igy a helyett, hogy az aristocratiát ellensulyoznák, azzal kezet fognak, ezt látva, a bajnak elháritásáról gondolkodott. Elöször is elrendelé, hogy az egyháziak, épen mint a világiak, katonáskodásra kötelezteссenek. És csakugyan, a mennyiben a legszebb jószágokat ők birták, igazságosnak látszott, hogy a terheket is viseljék, mik közt legfőbb volt a katonáskodás: hanem ez által megtágult minden fegyelem, különösen az alrendü papság közt; s az ország, mellynek ereje az egyháziak méltóságos erkölcsösségén alapult, ennek hiányában végromlásához sietett.

A papság elkedvetlenitve Vamba rendszabályai által, összees-

---

[1]) „A góthok azon kellemes szokást *(hanc delectabilem consuetudinem)* hozták be, hogy a melly király nem tetszett nekik, megölték, s választottak kedvök szerint mást.“ **T. Gerg.** III, 30.

küdt ellene. Több év előtt jött Toledóba Konstantinápolyból mint számüzött, bizonyos Ardobast s Recesvinthtől kegyesen fogadtatva, ennek egy közel rokonától nemzé Erviget, ki Vamba udvaránál kegyeltetve, tiszteletben élt. Ezen Ervig azt hiresztelé, hogy Ardobast nem volt más, mint szent Hermenegild fia, ki atyja vértanusága s anyja halála után Konstantinápolyba került. A népszerüség, mellyet e monda által szerzett, az elégületlenek szemét reá függeszté, s ő ezekkel egyetértve álomhozó italt ad be Vambának. Alig hogy ezt az álom elnyomá, a püspökök legott barátruhát adtak rá s levágták haját, minek folytán mint egyházi személy többé nem uralkodhatott; Erviget pedig tüstént királynak kenték (680.). Vamba, midőn fölébredt s megtudta, a mi történt, nem tehetett mást, mint hogy türelmesen zárdába vonuljon, hol még annyit élt, hogy nem volt kedve irigyelni a tengeren hánykodókat, mellynek ő már partjára jutott.

A XI. toledói zsinat (681.) megerősité Erviget, s határozá, hogy ha egy fejedelem, bár tudtán kivül, barátnak öltöztetik, azzá maradni köteles s többé nem uralkodhatik. Ervig a papság iránt azzal mutatá hálaját, hogy megengedé, miszerint a megürülő püspökségeket a toledói érsek töltse be; melly rendszabály által a koronát az egyetlen eszköztől is megfosztá, mellyel az aristocratia ellen még küzdhetett; miután a világi nagyméltóságok egy idő óta örökösekké lettek. Ám Ervig vagy büne furdalatától, vagy a következmények félelmétől indittatva, rávette a XII. toledói zsinatot (683.), hogy nejét s leányait sérthetlenekül nyilvánitsa, hogy igy halála után semmi baleset ne érhesse őket. A zsinat hozzáadta még, hogy a királyok özvegyei, egyházi átok büntetése alatt férjhez ne mehessenek többé, még királyhoz sem.

Ervignek nem lévén fiai, hogy hibáját jóvá tegye vagy talán félelemből egyik leányát Egizának, Vamba unokájának adta nőül, megesketvén őt, hogy a boszura nem fog gondolni; aztán érezvén, hogy végéhez közeleg, Egizát utódjának választá s a bünbánat ruhájába öltözött (687.).

Az illyetén választás ellenkezett a VII. zsinattal, de a papság a XIV. zsinaton (688.) megerősité Egizát, ki a zsinatnak e kételykérdést terjesztő eléje: „Én esküdtem Ervignek, hogy a Vambán elkövetett méltatlanságot meg nem boszulandom; koronáztatásomkor ismét esküdtem, hogy az igazságot sehogy sem gátolandom. Mellyik eskü köt már most engem?“ A gyülés felelé, hogy az eskü megtörhetlen, de ha bünnek védelmére irányoztatik, érvénytelen.

Mikép használta légyen e választ, nem tudjuk, csak annyi bi-

zonyos, hogy Vamba párthiveinek az elvett javakat és méltóságokat visszaadta. Országlása alatt a zavargás és élete elleni összeesküvés egymást követte; de még szomoritóbb seb volt Spanyolország testén a romlottság, melly a nemesség legmagasb osztályaitól s a papságtól a köznépig terjedt. Ama zavarok közt az Afrikába menekült zsidók a félszigeten maradt s magukat kereszténveknek tettető testvéreikkel közlekedésben álltak, s ez utóbbiak sohasem házasodva góthokkal, a törvények által ohajtott összeolvadást kikerülték. Azon gyanuból, hogy a hazába idegeneket akarnak behozni, egy másik zsinat a még benmaradt zsidókat is számüzé, javaikat elkobozta s elrendelé, hogy a hét éven aluli gyermekek tőlök elvitessenek, hogy kereszténvekül neveltetvén, utóbb kereszténvekkel házasittassanak össze. Innen jött az uj és ó keresztények megkülönzése egész a XV. századig, és a zsidó vonalmak, mellyeket számos spanyolban felismerhetni gondolnak.

Vitiza. 700.

Egiza, a gyülés megkérdezése nélkül fiát Vitizát nevezte utódául, miután őt, hogy a kormányra előkészitse, a svévek régi országának, Galiziának igazgatására használta. Ott maradott ő, miglen atyját kellett követnie, hanem a tágabb körü uralkodásban a kisebb kormányon keltett reményeket meghazudtolta. Uralkodása ideje olly homályos, hogy nem láthatni ki egyebet, mint, hogy Spanyolország mindinkább az örvény felé vezettetett a királyi tekintély hanyatlása, az öröködés képtelen rende, a főurak nagyravágyó nyugtalankodása s az egyháziak türelmetlen árményai s rakonczátlan beavatkozásai által. Ezek annyira kivetköztek a régi érzelmekből, hogy a XVII. [1]) s utolsó zsinaton Rómától függetleneknek nyilváníták magukat, az odafölebbezést eltilták, a papoknak a nősülést, a zsidóknak az országba visszatérést megengedék. Talán a toledói érsek müve volt ez, hogy ellene tegyen a sevillai érseknek, ki, hogy az ő mindig növekvő követeléseinek határt szabjon, Rómába folyamodott volt.

Roderik. 710.

Mi csak a mesék közé sorozhatjuk ama hagyományokat, mellyek Vitiza országlására, kegyetlenségére s az általa élesztett polgári háborukra vonatkoznak; ugyszinte azokat is, mellyek Roderiknek, az utolsó nyugati góth királynak emlékét nehezitik. Alatta a különféle trónkövetelő családok a dühödésig mentek; Leovigild és Reccared utódai egyrészről, másrészről Chindasvinth unokái, végre Vamba s Er-

[1]) Vagy XIX, ha a 400- és 527-ki is számba vétetik.

vig barátai, Vitiza fiaival egyesülve, kiket Roderik a tróntól elüzött. Oppa sevillai érsek s tán toledói is, Vitiza fivére, Roderik ellen nagyban lázitott, pártoltatván Juliántól, Vitiza sógora- s Andalusia kormányzójától, és Requiltől, Mauritania Tingitana [1]) kormányzójától, kik, hogy győzhessenek, nem irtóztak Afrikából az arabokat behini (711.), s hazájoknak nyolczszázados szolgaságot és szenvedéseket, bár gyávaságnélkülieket, készitni elő.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Angol- és Irhon. — Angol-szászok. [2])

Midőn Róma otthon fenyegettetve, a legiókat a határokról visszahivá, Britanniát is odahagyta, mellyen olly sokszor hirdeté a sohasem tökélyes diadalmakat. Tizennégy jelesb városa közöl egynehány a müvészetek-, csinosodás- és fényüzésben előhaladást tett; London kereskedelemben virágzott, és mikép York, Canterbury s Cambridge, helytartóságilag kormányzá magát; hanem a társadalmi élet előnyeitől visszatartá őket az idegen befolyás és a fegyvertilalom. Midőn Honorius által felszólittattak, hogy szövetkezve, biztosságukról önmaguk

[1]) Mauritania Tingitana régenten csakugyan a római Spanyolországtól függött; de mikép került a nyugati góthok alá, nem tudatik.

[2]) **Gildas Cormac**, *Liber querulus de excidio Britanniae*, és *Epistolae.*

Nennius, *Hist. Britonum sive eulogium Britanniae.*

Galfridus Monmouth, *Hist. Britonum.*

Chronicon Walliae. Ezek vonatkoznak a britekre; az angol-szászokra pedig:

Beda, *De sex mundi aetatibus. — Hist. monasterii Wearthmouthensis. — Vita sancti Cuthberti.*

Chronica Saxonica. (Szász nyelven.)

Henr. Huntingdonensis, *Hist. Anglorum.*

Malmesbury V., *De gestis reg. Anglorum.* Több szentek élete. L. ezen irók fölötti itéletét **Lappenberg**-nek a *Geschichte von England*-hoz irt előszavában. Hamburg, 1838.

Az ujak közöl megtekinthetők:

Withaker, *Genuin history of the Britons.* London, 1773.

Sharon Turner, *Hist. of the Anglosax.* U, o. 1828.

F. Palgrave, *The rise and progress of the english commonwealth*; *anglosax. period.* U. o. 1832.

Philips *Angelsächsische Rechtsgeschichte.* Göttinga, 1825.

Lingard, *History of England.* London, 1819—32. — *Antiquities of the anglosaxon Church.* Newcastle, 1806.

Thierry, *Histoire de la conqu. de l'Angelterre par les Normands.*

Schmitz Rajnold, *Gesetze der Angelsachsen.*

gondoskodjanak [1]), akkor érzék, milly nehezen nyerhetni idegen zsarnoktól függetlenséget s az ajánlattal nem gondoltak. A pictek és skótok, hegyeikből, hol régi függetlenségöket helyreálliták, előtörvén, s átrontván az ellenök felállitott sánczokon a lapály lakóit a régi bátorsággal rohanták meg. A partokat azalatt kalózok háboriták, a lakosság vagyonát, gyermekeit s asszonyait erdőkbe rejté, parlagon hagyván a földmüvelést; és igy a többi csapáshoz az éhség is járult, mit természetesen belháboruskodás követett. Illy véginségben ismét a római birodalomhoz fordultak s elküldék a britek fohászait Aëtius consulhoz, üzenvén: A barbárok a tenger felé, a tenger a barbárok felé nyom minket; igy csak két halál között választhatunk: vizbe fulni, vagy megöletni.

Aëtius igen elfoglalva lévén a birodalom központjának védelmével, meg nem hallgatá e fohászt, s igy az egyik rész Armoricába vándorolt ki, egy másik a pictek és skótoknak veté magát alá, hanem egy harmadik rész, megbizva Istenben és saját karjában, az ellent visszaverte s földeit ujra müvelheté. Akkoron a caledonok a Grampian hegylánez által két részre osztattak: északkeletre, aztán a Hebridákon és Orkádokon a skótok laktak; délkeletre és alsó Skócziában a pictek.

Megszünvén a római hatóságok minden hatalma, a régi törzsek fejei ujra fölvergődtek, kik bár elnyomva a hóditóktól, nemzetségöket mégis egész a hatodik s hetedik ágig hü emlékben tarták [2]); miután csak ezen czimek adták meg a teljes polgárjogot a nemzeti cantonban, vagyis egy clan-nak, egyetlenegy nemzetségnek régi birtokában. A mezei lakók megőrzék, mikép celta nyelvöket, ugy nagyobbrészt nemzeti erőteljöket, és a gazdagok, megtanulva, mikép egyedül a néppel egyesülve találnak üdvöt, a nemzeti nyelvet és szokásokat ujra felkarolták, s midőn a szomszéd néppel harczra keltek, a római szolgaságnak semmi nyoma sem tetszett meg rajtok.

Ekkép a clan-uralom visszaállittatott, s a törzsek összeszövetkezvén, hogy a külbeütések ellen egységet s erőt alakitsanak, egy főnökök főnökét (penteyrn vagy pendragon) vagy királyt választottak, kinek székhelye London vala. De minthogy ekkép a logrok, kiknek területökön e város feküdt, könnyebben emelkedhettek,

[1]) L. a VII. könyv 13. fej. vége felé.

[2]) *Genealogiam quoque generis sui etiam de populo quilibet observat, et non solum avos atavosque, sed usque ad sextam vel septimam et ultra procul generationem memoriter et prompte genus enarrat.* **Girald. Cambresensis**, *Itiner. Walliae.*

a camberek féltékenyekké lettek, s a királyi méltóságot kizárólag az ő törzsüknek követelték, állitván, hogy ez a szigeten a legrégibb, mig a többiek utóbb jöttek s hogy nekik nevöket is a camber Aoodnak fia Prydain adta, kinek az egész sziget birtokában vala.

A viszályok a barbárok módjára mindig dühöngöbbek lettek; királynak választatott az erősebb; a ki pedig emberiségi érzelmeket tanusitott, mint gyáva, megbuktattaték [1]). A pendragonok sohasem vergődhettek az egész nemzet fejeivé, és a római legiókat a tartomány biztossága végett rendezett hadierövel nem helyettesithették. Midön a római birodalom felbomlása a briteket csak magukban bizni tanitá, Vortiger, a cornwallisi herczeg, akkoron a főnökök főnöke az önvédelem végett a különböző törzseket szövetségbe s egy kormány alá egyesitni törekedett; de midön ezt az egyetértés s bizalom hiánya meghiusitá, idegeneket hitt be, kik pénzért s földbirtokért védenék a gyámoltalan országot (447.).

Ugyanazon partnál, mellyen egykor Caesar olly könnyen szálla ki, állapodtak meg ez időben három hajóval a jütek vagy geták, kik azon nemzethez tartoztak, melly Holsteintól az egész Oceán-parton s Eidertől az Ems torkolatáig terjedt volt el s melly magát szásznak nevezte. Ezek gyors és könnyü bőrhajókon haladva, mellyeken mind a vitorla, mind az evező igen használható vala, a zivatarokkal szembeszállva, érkeztek a brit partra, raboltak s elszöktek. Vortiger tehát Hengist- és Horsttal, Vitigisel fiaival s Wodan utódjaival, kik a szászokat vezették, akkép egyezkedett, hogy nekik segélyökért a tenger és Themse két ága közt fekvő Thanet szigetet adja át. A kalóz nép az illy áron szerzett helynek, mellyen zsákmányát lerakhatá s a viharok elől menedéket találhatott, annyival inkább örült, mivel közte azon jóslat keringett, hogy a tartományt, mellybe behivatnak, kirabolandják és hogy kétszer lesznek annak uraivá. Azért csakhamar tizenhét hajóval s ezerötszáz vitézzel jelentek meg s kitüzvén szigetökön fehér sárkányos zászlójokat, nemzeti szokásaik szerint rendezkedtek el, a britektől minden szükségessel elláttatva, a hegylakókat pedig sulyos bárdjaik- s lándsáikkal félelemben tartva. Legyőzvén elleneinket — énekli egy régi költő — ők a győzelem vigalmában velünk egyeledtek össze, mi megérkeztökön végnélkül örvendeztünk. De szerencsétlen volt a nap, mellyen megszerettük őket! szerencsétlen Vortiger és az ő gyáva tanácsadói!

---

[1]) **Gildas**, 15—19. ff.

Tartós egyetértés csakugyan nem volt remélhető, az erősbek mindig magasbra csigázták követeléseiket, fenyegetve azokat, kiket védeni jöttek; és miután gyönge voltukat kiismerték, Germaniából még több népet hivtak be s a pictekkel is szövetkeztek, hogy a sziget belsejébe hassanak. A britek a kötések- s egyezményekkel álltak elő, de ez a tulhatalom irányában erőtlen védszer volt; fegyvert ragadtak tehát, de Vortigernek nem sikerült győzelem által tenni jóvá egykori helytelen lépését s a vezérséget fiának Vortimernek kényszerittetett általadni. Ez Aylesfordnál legyözte a szászokat s vezéröket Horstot is megölte, hanem maga is idő előtt elhalt. Vortiger visszatétetvén nem birt ellenállni s üldöztetvén övéinek szemrehányásaitól, megszökött, hogy távol rejtse el gyalázatát. Hengist megerősödve, nagy darab földet foglalt el a Themse jobb oldalán s Aësc fiával Kent embereinek országát (K e n t-w a r a-r i c e) alapitá (455.).

Huszonkét év mulva Aella a déli Kentbe más szászokat vezetett, s daczára a vitéz pendragon Ambrosiustól vezetett britek ellenállásának, megalapitá a déli szász gyarmatot (S u t h-s e a x n a-r i c e, Sussex 491.). Kevéssel ezután Cerdic és fia Cynric, az előbbieknél erősb sereggel, a déli szászoktól nyugatra kötött ki s egyesülvén ezekkel s támogatva más, Port által vezetett csapatok által, visszanyomta a briteket, Nazaleod pendragonjokat megölé s a felső Themse és Wight-sziget közti tért elfoglalva, alapitá a nyugati szászok országát (W e s t-s e a x n a-r i c e Wessex, 519.) s székhelyül a belgák régi fővárosát (V e n t a B e l g a r u m, Winchester) választá. Cerdic emberei mindig tovább terjeszkedtek, az öket gyámolitó ujabb beköltözők a keleti parton kötvén ki, elfoglalták a Themse baloldalát és Londont, Erkenvin ott a keleti Saxoniát (E a s t-s e a x n a-r i c e, Essex, 526.) alapitá.

Arthur. 514—542.

Mint urai a logrok egész partvidékének, a camberek határát képező Savernához jöttek, hol azonban Arthurnak, a középkor regényes hősének kemény ellenállására találtak. A caërleoni silurok ezen főnöke az egyesitett benszülöttekkel a szászokat többször legyőzte s leginkább Badon hegyénél Bath mellett, melly győzelem a camberek függetlenségét megmenté s a beütöket harmincz évig visszatartá. Arthur ezután fegyvereit saját britjei ellen kényszerült forditni, kik vállalataiban akadályozák; s midőn igy saját unokája ellen harczolna, megsebesittetett, s átvitetvén a Glastonbury mellett több folyó által képezett szigetre (A v a l l o n i a s z i g e t é r e), ott meghalt. A költészet azonnal birtokába vette nevét, felmagasztalá tetteit, megénekelte tizenkét kitünő győzedelmét s még halálát is tagadá, állitván, hogy

Aetna tövében alszik az ő Gömbölyü asztalának hires lovagaival; fenn is maradt több századig azon élénk remény, hogy neki még egyszer meg kell jelennie és forgatnia azon kardot, melly egyedül volt képes a germánokat legyőzni.

Vele társittatik össze Merlin, fődruida-papja a megujult tölgyfaimádásnak [1]), ki a következő szerencsétlenségeket jósolta meg: „Vortiger egy kiszáradt tó partján lakott, midőn abból egyszerre két sárkány jött ki, egy fehér és egy vörös, s a vörös elüzé a fehéret. A király kérdi Merlintől, mit jelent ez, és Merlin sir. — A fehér a brit, a vörös a szász. A cornwallisi vadkan taposandja le fejeiket; az Oceán szigetei neki lesznek alávetve, s ő birandja a gallusok meredek szikláit. A népek szava magasztalandja őt s az ő tettei tárgyat nyujtandnak annak, ki azokat felveszi. De eljő az igazság oroszlánja, mellynek bőgésére remegni fognak a gallok földei s a szigetek sárkányai. Eljő az aranyszarvu s ezüstszakállu kecskebak is, melly orrlyukaival olly erősen fog lehelni, hogy az egész sziget képét gőzzel tölti el. A nők kigyókként fognak járni s lépésök telve leend göggel. A máglyák lángjai hattyukká változnak, mellyek a földön ugy fognak uszni, mint a vizben. A szarvas, mellynek szarvai tizáguak, négy arany koronát hordand, másik négy pásztori szaruvá változik, mellyeknek még soha nem hallott zsibaja elbóditja a három szigetet; az erdő zugni fog s emberi hangon kiáltandja: Jőj Cambria; vedd oldalodhoz Cornwallist s mondd a guintonoknak: A föld elnyel téged! Akkor leend az idegenek öldöklése; az armoricai források örülni fognak, Cambria örömtől telik el, a cornwallisi tölgyfák ujra kizöldülnek, a sziklák beszélendnek, a galliai szoros még keskenyebb lesz. . . Három tojás fog a fészekben kikelni, róka, medve és farkas. A gonoszság óriása, kinek tekintetére a világot a hideg fogja el, életben maradand."

E jóslatok táplálták a camberek reményét és mikép Arthurról, ugy Merlinről sem hitték, hogy meghalt. Neje Viviana kérte, hogy iránta szerelmének jeléül mondaná meg neki azt a vészteljes szót, mellyel ő teljesen leköthető. Merlin ismerve bár neje szándéklatát, kérelmét meg nem tagadhatá, s önként szállott le azon sirba, mellyben, uj rendeltetését várva, zárva maradt.

Angolok.

Még fel sem száradt az első hóditáskor ontott vér, midőn annak hire már uj népeket csalogatott oda. Az angolok a Balti-tenger partjairól, mindnyájan együtt indultak el a vitéz Idda és tizenkét fiának ve-

[1]) L. VII. könyv. 11. fej.

zérlete alatt (547.). A még érintetlen északi Britanniának tartva, kiszálltak Flamboroughban, a Forth és Tweed torkolata közt. Ott a pictekkel szövetkezve olly rémületet terjesztettek el, hogy főnökük égő tüznek (Flamddwyn) neveztetett el. Urien, az északi britek feje, övéinek ezt kiáltá: Fiai ugyanazon fajnak, kik ugyanazon ügy védelmére egyesültünk, tüzzük föl zászlónkat a hegyek fölé, aztán szálljunk le a sikságra, rohanjunk az Égő-tüz ellen, kaszaboljuk le őtet, katonáit és szövetségeseit. S a britek csakugyan vitézül álltak ellent, megölték magát Iddát is, s bár Urien a clydei parton elveszett, föl nem hagytak a háboruval, mig csak az elhatározó ütközetben a győzelmeskedő angolok és pictek a britek vezéreiből sokakat meg nem öltek (560.). A fennmaradtak a camberek tartományába, a mai Walesbe futamodtak.

A hóditók elterjedvén az országban, telepeiket a régi földirati nevekkel különbözteték meg; s igy egy rész Humber férfiainak északon (Northan-hymbra-menn, northumbriak), a másik Deihr férfiainak, a harmadik Brynich férfiainak nevét vette föl, mellyek később egyesülve, Northumberland királyságot képezék. Anglia (East-Englaland, Est-Anglia) nevét csak a kis keleti partvidék viselte, hová már eleinte egy kisszámu gyarmat telepittetett s hol utóbb Uffa Est-Anglia királyának czimét vette föl (571.).

A coraniak, egy régi néptörzs, melly a britekkel sohasem barátkozhatott meg, miként egykor a rómaiakkal, ugy most az angolszászokkal egyesültek. A tartomány, mellyet már előbb a Humber és Themse közt laktak, Marknak (Merk) neveztetett, mivel a szabad britek ellen határképen szolgált. Itt Crida a hetedik országot alapitá Mercia név alatt (584.).

A közlekedés a többi müvelt világgal annyira félbeszakadt volt, hogy Procopius Angliáról mint egy távoli szigetről beszél, „mellyben a valóság országát a költeményétől nagy fal választja el. Ugyanis a keleti részen egészséges viz és lég müveltebb népet éltet; a nyugati részen a dögleletes lég csak kigyóknak való s ott a holtak árnyai bolyongnak, mellyek az ellentes partról erős hajókon vitettek oda frank halászok által, kik az adó alól föl vannak mentve. Ezek éj közepén felváltva szólittatnak a titokteljes szolgálattételre, mellynél csak azon láthatlan szellemek beszédét hallják, mellyeket szállitnak.“ Ki hinné, hogy e sziget Britannia, mellyet Caesar olly jól ismert, s melly fölött ötszázötven év előtt a rómaiak uralkodtak?

A barbár szászok foglyaikat leöldösék s a büntetést magánbo-

szuállásnak engedték át; a szárazföldi rabszolgakereskedőknek saját honfiaikat, sőt gyermekeiket is eladák, isteneiket, kik előtt csak a gyávaság volt bün, emberek áldozásával engesztelték. Odin vérengző vallása hóditási vad ösztönüket még növelé, s képzelmöket az ég által kivánt s jutalmazott öldöklés eszméjével táplálta. Tiz szabad emberből álló társulatokra (f r y b o r g) voltak felosztva; minden tag le volt kötelezve a közbéke megzavaróját elégtételre szoritni. Minden tized egy t u n g e r e f a alatt állt, s minden tiz társulat egy századot (w a p e n t a e c e) képezett, egy-egy gróf (g e r e f a) alatt; több század pedig kerületi osztályt (s h i r e) alkotott, mellynek főnöke a s h i r g e r e f a volt.

Az egész néptörzs három rendre osztatott: nemességre, melly e o r l e s-ekből és t h a n e s-ekből állott; szabad emberekre, kikhez a földmüvelés- s kereskedéssel foglalkozó c e o r l e s-ek tartoztak, és rabszolgákra vagyis d e w e s-ekre. A királyi család után elsőrendüek voltak az e a l d o r m a n-ok, kik, mint a teutonoknál a grófok, kerületeikben (s h i r e) az igazságszolgáltatást kezelték s a katonaságnak is parancsnokai voltak.

A hetedurségi (heptarchiai) **szervezet.**

Az angol-szászok tartományait [1]) egy közös érdek egyesité, melly végre náluk egy országos gyülés (w i t t e n a g e m o t) vagyis a bölcsek gyülekezete divatozott. De mit érnek a bölcsek egy, szokásaiban s erejében vad nemzet között? Legtöbbször szabad menetet adtak a

[1]) Eleinte nyolcz, aztán hét, utóbb hat, s majd ismét nyolcz germán-szász ország létezett a különféle forradalmak szerint; különben a *szász hetedurság* (heptarchia) nevezet tulnyomó vala, ha mindjárt nem mindig hét s nem tisztán szász országok voltak azok. Ime itt következik ezen hetedurság átnézete:

Faj	Név	Főváros	Alapitó	Év	Mai grófságok
Szász faj	1. Kent	Canterbury	Hengist	455	Kent. Sussex. Surrey. Southampton.
	2. Sussex	Chichester	Aella	491	
	3. Wessex	Winchester	Cerdic	519	Hamp. Dorset. Wilt. Berk. Wightsziget. Somerset.
	4. Essex	London	Erkenvin	526	Essex. Middlesex. Hertford.
Angol faj	5. Northumberland	York	Idda	547	Northumberland. Durham. Westmoreland. York. Lancaster.
	6. Est-Anglia	Norwich	Uffa	571	Cambridge. Suffolk. Norfolk. Elyszig.
	7. Mercia	Lincoln	Crida	584	Glocester. Worcester. Leicester. Northampton. Bedford. Buckingham. Derby. Nottingham. Hereford. Warwick. Lincoln. Oxford. Chester.

vad szenvedélyeknek; a rablás- és hóditásvágy s a nőélvezés önmaguk közt veszité őket össze; királyaik (koning) csakhamar megromolva, elhanyagolták a hajózást, melly erejöket képezé, s nem gondoltak másra, mint hogy egymást kölcsönösen kiirtsák. A camberek ezt fölhasználva, megtámadák őket, miért is Uffa, Mercia királya egy árkot és védfalat emelt a Dee torkolatától a Wye és Saverna összefolyásaig.

A bretwaldák.

Jobb elővigyázatból a szász királyok egyike bretwaldának vagyis a hadierők főparancsnokának választatott, melly állásban holtaiglan hagyatott meg; hanem végre is hatalma nem az összes germánfaju királyokra terjedett ki és a választás sem volt rendszeres és megszakitatlan; s egyátalában ama kor annyira bonyolodott, hogy az események valódi fonala nehezen fogható fel. Az első bretwalda Aella a sussexi király volt (480.); utána körülbelül egy századon át egynek emlékét sem találjuk egész Ceawlinig, Cynric utódjaig, Wessex királyságban, ki Ethelbertet, a kenti királyt hatalma alá veté s a briteket többször megverte, miglen saját alattvalói fellázadván a britek- és skótokkal egyesülve legyőzték s letették őt. Ekkor bretwaldának a kenti király választatott el (592.), ki Bertát, egy keresztény herczegnőt vevén nőül, a szászokat a keresztség fölvételére készité elő.

Redwald est-angliai király, elődjének Ethelbertnek udvaránál a kereszténységre tért át, hanem aztán visszaesett a pogányságba, mellyet hogy a kereszténységgel összetársitson, Wodan imolájában Krisztusnak is egy oltárt emelt. Edwin, Aella fia, Deihra első királya, kit Edelfrid, Idda unokája s Bernicia királya a tróntól megfosztott, ellenét Idla mellett az est-angliai bretwalda segélyével legyőzte s a két országot Northumbria név alatt egyesité; aztán bretwaldává lévén, hatalmát majdnem az egész szigetre kiterjeszté, a britek fejedelmeit adózóivá tette, Anglesey és Man szigeteket elfoglalta s olly rendet tudott behozni, hogy az ő koráról mondaték, miszerint az asszony kis gyermekével hátán az egész szigeten veszély s bántalom nélkül mehetett által [1]).

Megtérés.

Az evangeliom igen korán ültettetvén át ama szigetbe, nagy előhaladást tőn, bármilly nagy akadályra talált az ország előbbi szokásai- s törvényeiben. Az angol-szászok hóditása azonban a kereszténység minden nyomát eltörlé. A Galliába menekült britek kereszt-

[1]) **Beda**, *Hist. eccl.* II, 16.

tények maradtak ugyan, de, miként országilag a frankoktól elválva éltek, szintolly kevéssé akartak ezeknek püspökeik alatt lenni. Ez okból kizárattak az egyházból s mivel hontársuk-, Pelagiusnak tévelyeit fogadták el, a frank királyok ollykor-ollykor alkalmat vettek maguknak megtámadásukra, a nélkül, hogy vallásukat megváltoztatniok sikerült volna. Bármilly sajnosan esett a kath. papságnak a brit sziget vesztesége, előbb még sem nyerhették azt vissza, mig Ethelbert kenti király, Charibert párisi királynak leányát, a katholika Bertát nőül nem vette, ki férjére ugyanazon hatást gyakorlá, mellyet Klotilda Chlodvigra, s néhány papot is vitt magával, kik prédikálván Canterburyban, számos szászt kereszteltek meg.

Nagy-Gergely, még mint egyszerü pap, jelen lévén egyszer a római rabszolga-vásáron, feltünt előtte néhány ifju; kérdé tehát őket, melly nemzetből volnának: Angolok; volt a felelet. Mondjátok inkább, Angyalok; — mondá ez — s elég fájdalmas, hogy a sátán hatalmában. És mi a neve országotoknak? — Deihra. — Jó! DE IRA; az Ur irgalommá változtatja haragát iránta. És királyotoknak mi a neve? — Aella. — Alleluja; rajta leszünk, hogy az Urnak alleluját énekeltessék; viszonzá a jobbszivü, mint izlésü pap, kinek, miután szent Péter székére emelkedett, semmi sem feküdt jobban szivén, mint hogy az angolokat megtéritse. Elküld e végre negyven térítőt (596.), Ágoston apát alatt, kit előlegesen canterburyi püspöknek szentelt föl, s ezek, bár elrémitve a veszélyek s a csekély siker által, mellyet egy ismeretlen nyelvü nemzet közt várhattak, áthaladának Gallián s buzdittatva a frank királyok által, kiszállnak Thanet szigetére, melly annyiféle hóditók elfogadására vala rendeltetve. Ethelbert király s bretwalda, a megigéztetéstől [1]) félve, szabad ég alatt hallgatván ki őket, igy kiálta fel: Szép okoskodások s kedves igéretek! hanem egyszersmind uj és bizonytalan dolgok. Azért én nem tehetem, hogy félretegyem azt, mit az angolok annyi idő óta hisznek; de miután olly messziről jöttetek s én is ugy látom, hogy jobbra akartok minket oktatni, én ellátlak titeket a szükségesekkel s téritsétek meg, a kit megtérithettek.

Ezek tehát szent menettel vonultak be Canterburyba, s követő-

[1]) *Ne si quid maleficae artis lubuissent, eum superando deciperent.* **Henricus Huntingdonensis**, *Hist. Anglorum.*

ket szereztek már akár beszédeik, akár életszigoruk, akár a szertartások és csodák által. A következett pünkösdkor (597.) maga a király is tizezer szászszal keresztelkedett meg s a téritőknek földeket adott, hogy azon ország nekik mintegy hazájok legyen, s ők szünnének meg abban idegenek lenni. A király példáját annyian követék, hogy Ágoston nyája szerfölött megszaporodott, habár a király senkit sem kényszeritett, csak több vonzalmat mutatott azok iránt, kik, a mennyeknek országát elérendők, hozzátársultak.

A pápa örülvén a szerencsés sikernek, uj téritőket küldött, kikhez mondá: „Tartózkodni kell a bálványok templomainak ledöntésétől, hanem meg kell önteni szentelt vizzel s oltárokat és ereklyéket helyezni beléjök. A nemzet látván, hogy régi vallásának imahelyei fennmaradnak, szokásból is folytatni fogja azok látogatását, hogy majd az igaz Istent imádja. Nekem mondták, hogy azok ökröket áldoznak isteneiknek. E szertartást keresztény ünnepélylyé kell változtatni, s azon napokon, midőn az imolák egyházakká szenteltetnek föl, ugyszinte a szentek ünnepein engedjétek, hogy az uj hivők az egyházak körül zöld gallyakból sátrakat állitsanak szokásuk szerint; s az állatokat is odavivén, öljék le, de nem mint az ördög áldozatát, hanem hogy lakomát tartsanak az Isten tiszteletére, kinek az áldomás után dicséretet és hálát zengjenek. Az által, hogy némi külső örömet engedtek nekik, könnyebben vezetenditek a belső örömek izleletére.“

Ezen uj küldöttek Ágostonnak érseki palástot hoztak s azon szabályokat, mellyek szerint az ország, ha már az igazságnak meghódittatott, rendezendő vala. Tizenkét püspökség volt felállitandó s Londonba, mihelyt kereszténynyé leend, egy országos érsek (metropolita) behelyezendő, ugy szinte Yorkba is. Vitalián pápa a canterburyi székre Theodorust, ciliciai Tharsusból való barátot küldé, ki a hellen s latin nyelvben, a csillagászat-, zene- s verselésben jártas vala s egy Homert és egy szent Chrysostomust vitt magával. Hadrián, afrikai eredetü nápolyi szerzetes vezette őt el, ki szintolly tudós volt s Franczia országban kétszer megfordult, olly szerzeteseket hagyva ott, kik hosszu idő mulva is hellenül és latinul mint anyanyelvökön beszéltek. Akkoron hitt Biscop Benedek Franczia országból kőmüveseket s épitteté a wearmouthi monostort Northumberlandban, római izlés szerint, a falakat Rómában vett festvényekkel diszitve, az ablaküvegeket pedig Franczia országból hozatva. Az egyházi éneklés tanitására Rómából a szent Péter egyházától jött egy énekl ő [1]). Theodorus

[1]) **Beda**, *Hist. ab. Wirem.*

és Hadrián tanitványai voltak Alcuin és Adelmus, Ina királynak rokona, az első szásznak, ki latinul irt; ő maga az utczákon éneklé az ő szász énekeit [1]). E szerint Angolország első müvelődését a pápáknak köszöni, kiknek annyi év után képeiket évenként megégeté.

A camber-britek, függetlenül maradván az angol-szászoktól, a római pápával minden köteléket megszakasztottak; nem tőle kérték érsekeik palástjait; püspökeik állandó hely nélkül bolyongtak; a husvétot nem a Rómában megszabott ünnepélylyel tartották meg; a papok sem nem ruházták, sem nem nyirték magukat szabályszerüen, és zárdáikban mindenkinek egy mesterséget kelle tudnia, s az imádkozókat munkások váltották fel. Eltértek az igazságtól a szent malaszt és a kereszteletlenül meghalt kisdedek sorsára nézve is. Gergely tehát ajánlá a brit püspököket Ágoston buzgalmába, hogy a tudatlanok oktattassanak, a tétovázók megerősittessenek s a romlottak megjavittassanak. Ágoston tehát összehitta őket Saverna partján egy nagy tölgyfa alá, hanem azok, rosz szemmel nézvén az érseket, mintha ez ellenségeikkel tartana, hogy függetlenségöktől megfoszsza őket, a pápától a felsőséget makacsul tagadák, állitván, hogy az csak az Isten és az ő caërleoni érseköket illeti. A bangori nagy monostornak nem sokára ezután bekövetkezett lerontása s szerzeteseinek egy lábig leöldösése egy angol-szász pogány csoport által, ama makacsság fenyitéseül tekintetett.

A térités a többi részekben is több-kevesb szerencsével folytattaték. Edelbergát szent Ethelbert leányát nőül vevén Edwin, Northumberland pogányfőnöke, nejével a kereszténységet is magával vivé. De, mielőtt saját isteneitől eltért volna, soká daczolt Edwin neje kérelmeivel, és a pápával, ki neki szent Péter nevében, egy aranynyal himzett inget, egy anconai gyapjuból szött köpenyt; nejének pedig egy ezüst tükröt s egy aranyozott elefántcsontfésüt küldött. Végre mégis engedett, midőn Paulin érsek feltárta előtte egy ifjukori látását, mellyet pedig Edwin senkivel sem közlött volt.

Nem akarván azonban alattvalói lelkismereti szabadságát sérteni, egy wittenagemotot (nemzeti gyülést) hitt össze, s mint Theodosius a római tanácsban, kitüzte a kérdést: Mellyik Istent akarják? A pogány főpap mondá: Senki sem tisztelte s szolgálta jobban az isteneket, mint én; és mégis sem gazdagabb, sem tiszteltebb nem vagyok; ők tehát nem tehetnek semmit. Egy harczos igy szólt: Midőn

[1]) **Warton**, *Diss. on the Introd. of learning into England.* CXXII.

télen a szobában melegszünk, o király! néha betéved egy-egy madárka, melly a melegben föléled, hanem aztán csakhamar ismét a hidegre megy. Ilyen az élet; rövid vándorlás a lefolyt és a jövő idő hosszusága között. A jövő homályos, s ha a keresztények valami bizonyost tudnak felőle, megérdemlik, hogy kövessük őket[1]). A következmény a vallás megváltoztatása volt s a mit senki sem mert kezdeni, a pogány főpap maga adta az első csapást a pogány istenek képeinek. Paulin pap, ki Edelbergával jött, első yorki érsekké lőn; Bernicia mégis makacsul a pogányság mellett maradott, a mi a két államnak állandó összeforrását akadályozá.

Mercia trónjára Ceorl-t Penda, Crida unokája követte, ki harczias szellemü lévén, a régi vérengző istenségeket a kereszténységnek eléje tette és szövetkezvén Cedvallával gwynedhi brit királylyal Walesben, Edwint haddal támadá meg s a heathfieldi csatában meg is ölte Offrid fiával együtt. A győzők üldözék a kereszténységet s elpusztiták Northumbriát, melly különálló királyságot képezni megszünt. Enfrid, Edelfrid fia, visszatérvén Skócziából az apai trónt Berniciában ismét elfoglalta, mig Deihrát Osrik, Edwin rokona vette hatalmába. Mindketten üldözék a kereszténységet, hanem csak rövid ideig, miután Cedvalla, nekiesvén Northumbriának, megölé őket (634.).

Est-Angliában viszont a pogányság ellen folytattatott erélyesen a harcz a megtért király Eorpwald és fia Redwald, különösen pedig ennek fivére és utódja Sigebert által, ki mint számüzött a kereszténységgel Francziaországban ismerkedett meg s behozta azt hazájába a szárazföld tanodáival együtt. Miután pedig a másik fivér Egrik ült a trónra, Penda, Edwin legyőzője ezt is megtámadá s megölvén őt a csatában üldözé a vallást, mellyet mégis támogatott Anna, Egrik utódja, s még hatályosabban Edelfrid másodszülöttje, Oswald. Ez Enfrid halála után összeszedvén Skócziában egy kis keresztény sereget, Hexham mellett (635.) megtámadá a Berniciát rabló briteket. A maroknyi vitéz csapat a támadás előtt egy nagy fakeresztre borult s aztán Istennek tulajdonitá a Cedvalla halálával végződött győzedelmet. Ekkor Oswald Berniciát és Deihrát egyesité, a britek, pictek- és skótoknak hódolatukat fogadá, bretwalda czimet vett föl, föleleveníté mindenütt a kereszténységet s azt Wessex királyságra is kiterjeszté. Cynegil és Cwichelm, Ceolrik fiai, kik a nyugati szászok fölött együtt

[1]) **Henr. Huntingdon.** *Hist.*

uralkodtak, Birin pap kezeiből vették a keresztséget, ki az evangeliomot hirdetni Rómából akkor jött.

Ám Mercia királya Penda vakbuzgalmával még sem hagyott fel s uj hadat üzenvén a kereszténveknek, legyőzte s meg is ölte Oswaldot, Northumbriát feldulta, miglen Bamborough városától elveretve visszavonult. Ő azonban összeszedvén erejét, szomszédait ujra megtámadá, s hogy nővére visszautasittatását megboszulja, Coinwalchot, Cynegil fiát a wessexi tróntól megfosztá s a tartományt elpusztitá. Minthogy pedig Anna, Est-Anglia királya a legyőzöttnek menedéket adott, ezt is megtámadá, legyőzte s megölte (654.); utódját pedig Ethelert arra kényszerité, hogy erejét az ő szolgálatára Oswin ellen forditsa. Ez, mint a megölt Oswaldnak fivére, bretwaldának és Northumbria királyának választatott; hanem a deihrai ország független maradt egy másik Oswin, Osrik fia és ennek utódja Ethelwald alatt. Penda a bretwalda ellen nem mert eleinte nyilt hadat kezdeni, hanem egyességre lépett vele, melly kettős házasság által erősittetett meg, miután ő Cyneburga és Peada gyermekeit Alfred- és Alfleda Oswin gyermekeivel összeházasitotta. És mégis, midőn ujabb győzelmei után Ethelwald deihrai királylyal s a britekkeli szövetsége által erősnek érzé magát, Berniciát ismét megtámadá.

Winead folyó Leed mellett volt tanuja a kereszténység s bálványozás közti utolsó nevezetes csatának (655.). A kereszténység győzött. Mercia Bernicia tartományává tétetett, utóbb pedig Wulfhernek, Penda fiának adatott, ki a megtérést befejezte, mig fivére, Peada a kereszténységet a middle (közép) angolok között terjeszté. III. Sigebertet, Essex királyát Oswin hozta be a kereszténységbe, s igy csak még Sussex maradt meg a bálványozásban, miglen később Wilfrid püspök ezt is megtérité (680.).

Oswin, ki öszhangzásba hitte hozhatni a kereszténveket a brit és angol-szász papság közti egyenetlenségek elháritásával, egy zsinatot hitt össze Whitbybe, hol az angolok részéről Wilfrid a yorki püspök, a britek részéről Colman püspök elnökölt. Miután a britek, skótok s irhoniak közt a husvétnak külön időben megtartása s a nyiretkezés körül megállapitott szokás megvitattaték, ezen eltérők is rábirattak a római gyakorlat elfogadására. Cedvalla, wessexi király Rómában I. Sergius pápától vette föl a keresztséget, hol utódja Ina egy templomot s nemzetebeli utasok számára (718.) egy kórházat (Santa Maria in Saxia) és egy angol-szász papnöveldét alapitott, mellynek fenntartására Uffa, Mercia királya megrendelte, hogy az összes alattvalók szent Péter-fillért (romescot) fizessenek, melly pénz utóbb rendes

adóul tekintetett. Oswinnal megszünt a bretwaldai méltóság s következőleg az angol-szász országok közti egység minden köteléke. A három leghatalmasb, mint Northumbria, Wessex és Mercia vetekedtek a sziget főuralma fölött, miglen Nagy-Egbert wessexi király az egészet egy kormány alá egyesité (809—27.).

A benszülöttek. A bardok.

Mi történt ezalatt a régi népességgel? A déli Logria britjei az első berohanáskor hazájukból Galliába futottak s északi tengerparton foglaltak lakást Coesnon kis folyótól egész a régi venetek (V a n n e s) fővárosáig, aztán egyesülvén testvéreikkel, kik már előbb telepedtek le Armoricában, mellyet hazai néven Britanniának (B r e t a g n e) neveztek el, ottan sok századig fenntarták szabadságukat s nemzeti nyelvöket.

A többiek a szigeten makacsul védték magukat a hegyes és terméketlen vidéken, melly a tenger mellett a savernai és solvayi öböl közt nyulik el, hová futamodtak volt mindazok, kik a szép de szolgai országnak a bár szenvedésteljes szabadságot eléje tették. Ott alapitottak három következő országot: Damnonia és Westwalia országát délnyugaton, Cambriát és Waliát nyugaton, és Cumbriát vagy Cumberlandot észak-nyugaton. Itt tartá fenn függetlenségét, néha-néha az armoricai britektől segittetve a vörös sárkány egész 750-ig, a mikor is a cornwallisiak a camberekkel összekeveredve a nyugati szászok alattvalóivá lettek; ötvenkilencz évvel később Wessex királysággal egyesittettek; hanem adót sohasem fizettek. A walesiek Reynuc s Elyluc, Powis, Margan, Gwynedh, Dehenbarth öt herczegségre fölosztva egy állammá csak Nagy-Coderik által egyesittettek 843-ban, s bár ennek három fia közt ismét felosztattak, tulélték mégis a szászok uralmát. Méltatlan elkülönzöttségökben majdnem egészen vadakká lévén, meztelenül csaptak össze az ellenséggel. Vitézségöket leginkább lelkesiték a bardok — költők — kik ott sokkal fontosb szerepet játszottak, mint bármelly más országban s a társadalom három oszlopának egyikeül tekintettek. A királyokat a háboruba követék s a zsákmányból a legszebb tehén az ő jutalmuk volt; mig a tőlük függő zenészek a nyugalom óráit felviditva, a mesteremberek s a papság nagylelkűségét vették igénybe. A haza eseményeit elbeszélni, balsorsát siratni, egy jobb jövő reményét táplálni volt az ő verseiknek örökös feladata. Igy eszközölték, hogy egy nagy nemzetnek ezen kis maradványa soha sem hitte magát meghaltnak, hanem, hogy még a siron tul is él, mikép Arthur király, bizván, hogy egy napon még Britannia koronáját fölvennie s uj dicső rendeltetésre föltámadnia kellend.

A rendeltetés kövének nevezték azt, mellyre királyaikat ülteték s melly tiszta hangot ada, hogyha a választást az ősök helyeselték. Egy jóslat szerint a nemzetnek virulnia kellendett, akár hová költözzék is a végzetteljes trón, melly előbb Skócziába, utóbb 1283. évben I. Eduard által Westminsterbe hozatott; de a celta fajnak nincs többé királya, bár a trónvesztetteknek, szánalmán kivül menedéket is adott, mint Skóczia a stuartoknak, a franczia Bretagne a bourbonoknak.

Azok, kik hazájokban maradtak, roszabb sorsra jutottak, mint bármelly más, azon időben leigázott nép. Mig a többi Europa barbárainak csupán a római legiók s más hóditók ellen kelle harczolniok, addig az angolok az egész benszülött nép ellen hadat viseltek; miért is a legyőzötteket valóságos ellenségekül tekintve, ölésnél, rombolásnál egyébre nem is gondoltak. És igy városok és faluk elhamvasztattak, a római s keresztény müveltség minden maradványa megsemmittetett, a benszülöttek, kik a kardot elkerülhették, rabszolgákká tétettek s idegenek (wales) neve alatt saját hazájok földét a győzők számára müvelték.

Mennél messzebb terjeszték az angol-szászok hóditásaikat, annál kisebb térre szorult a camberek uralma, miglen a pictek és skótok legyőzve Egfridet, Oswin fiát, Northumberland királyát, délre Forthtól egész Tweedig nyomultak elő (680.), s területök határait itt mérték ki, mellyek által a sziget mindig két részre oszolva maradt, Angol- és Skótországra.

A régi cimri nyelv divatozott azon részeken, mellyeket ‚idegent' jelentő (wales) szász név szerint Wales-nek s Cornwallisnak neveztek; a többiek az angol nyelvet fogadták el, melly dán, szász vagy alnémet keverék volt. Ennek legrégibb emléke egy, bizonyos Cedmon által a VII. században eszközlött verses biblia-forditásnak egy töredéke. 1776-ban egy cornwallisi aggastyán mondá: Alig vagyunk négyen—öten s mindnyájan hatvan—nyolczvan évesek, kik még a honi nyelvet beszéljük, ifjaink nem értik máre hangokat. Maga a Britannia név Angolországénak adott helyet s föl sem támadott a XVIII. századig.

Az angol-szász városok kicsinyek, a faluk egymástól messze s a mezők olly néptelenek voltak, hogy egy legjobb minőségü szántóföld négy juhot ért, s a Tyne és Tees közötti térség vadon erdőség vala. A hóditók megtérése nagy könnyebbülést hozhatott a legyőzötteknek, terjeszteni segitvén azok közt a szelidséget, melly a hóditás első rohama után természetesen be szokott következni, midőn tudni

illik az ellenállás megszüntével, az ur a szolgákat földein épen ugy fenn akarja tartani, mint a barmokat.

Irhon.

Érintetlenül maradt a régi népesség Irhonban, a szentek szigetén, a tengerek smaragdján, a nagy gondolkodók s buzgó hazafiak szülőföldén. Törzsekre volt felosztva (sept), mellyek fejei confinnieseknek hivattak, sok törzs államot képezett. Állam öt volt: Ultonia északon, Connacia nyugaton, Momonia délen, Lagcnia dél-keleten és Midia a keleti parton. Ez utóbbi volt a leghatalmasb s ennek feje (ardriagh) a többi riagh-okat tanácskozásra hitta össze Teamorba.

A kereszténység ott már korán hirdettetett s Palladius Rómából már 431-ben küldetett oda püspökül. Az armoricai szent Patricius segité öt, leghatályosabban müködvén az egész sziget megtérítésében. A népek és királyok egyaránt rombolták össze a bálványokat, mindenütt zárdák, templomok s szegények tanodái állittattak fel. A buzgók egész sora folytatá Patricius müvét és a zárdákból, a tudomány és szigoru erény menedékeiből, gyakran indultak térítők, az igazság fényét messzire vinni.

Sz. Columbán. 560—615.

Ott született Columbán, ki nem hallgatva szép külseje s megtapsolt müveltsége csábszavaira, barátnak ment Bangorba, azután veszélyek s üldözések közt indult el a pictek és skótok közé prédikálni, viselete s hite egyszerüségében. A jonai sziklán, a Hebridák egyikén szegény és munkás szerzetesek számára zárdát alapitott, mellynek tiz tagjával utóbb Galliába ment a vogesi pásztorok s erdőlakók megtérítésére. Ott egy meleg forrásnál Luxeuil falu mellett telepedvén le, számos monostorral népesité meg a vidéket, mellyeknek egyszerü szabályai az alázatosság- s önsanyargatásra voltak irányozva. II. Thierry, burgundi király, látogatására jött s Columbán birt azon bátorsággal, melly a frank papokban hiányzott, s szemére veté neki feslett életét. A mint a király finom ételekkel kinálta, Columbán mondá: Isten roszalja a gonoszak ajándokait s az Isten szolgájának ajkai meg nefertőztessenek; s darabokra törte az edényeket. Brunechilda hozzá vitte eme királynak természeti fiait, hogy áldná meg őket, de Columbán mondá: Nem; ezek egyike sem lesz uralkodó, mivel bün által születtek. Az asszony attól félvén, hogy ez a királyt egynejüségre birja s igy a tőle s a bünöktőli függés alól kihuzza, rávette a telhetlen s nagyravágyó frank papságot, hogy Columbánt eretnekül kárhoztassa el. Columbán

ekkor Irhonba akart visszatérni, de „miután egy papnak sem kell eme vagy amaz utra indulnia, hacsak az Urnak engedelmével nem", inkább II. Theodebert országáb a ment, Zürich aztán Constantia tava mellé. Innen Olaszországba menvén a Bobbio monostort alapitá, hol „késő öregségben Krisztushoz szállt fel" [1]).

Irhonban az örökösödő egyedurság már a kereszténység előtt volt megállapitva, miért is azt itt, nem mint másutt, a papság hozta létre s azért nem is emelkedett uralomra, habár találunk néhány püspök-királyt, a mi inkább összeelegyitésre, mint öszhangzatra mutat a két hatalom gyakorlásában. Magának a papságnak ártott, hogy Rómával némelly szokásokra, például a husvét idejére nézve ellenkezett; ugyszinte, hogy az egész mintegy szerzeties volt a szabályok egysége nélkül, s végre jobbjainak gyakori kiköltözése is erejét fogyasztá.

Anglia.

Számos angol-szász ifju ment az irhoni kolostorokba nevelésbe, tanulván ott müveltebb modort, emberiesb eszméket s tiszteletet azon legyőzöttek iránt, kiktől a tudományban és áhitatban tanitást nyertek. Beda tudósit, hogy Angolhonnak 728-ban tizenhét püspöke volt, kettő Kentben, négy Northumbriában, egy Londonban, kettő a keleti szászok közt, kettő a keleti angolok közt, kettő a nyugati szászok közt s négy Merciában. Ide számitvák sokan azon tartományokból, mellyek most Skóciát képezik. Bár Colman püspök és papsága, melly a whitbyi gyülésen megjelent, skótnak neveztetik, az még sem tünik ki, hogy azon ország rendezett papsággal birt volna 1057 előtt, a mikor is azt III. Malcolm hat egyházmegyére osztá. A szerzetesek sokkal számosabbak voltak, mint az áldozó-papok; néha maguk a püspökök is szerzetes társulatokhoz tartoztak, mellyek azért kevéssé is voltak hajlandók a pápa felsőbbségét elismerni. A tulajdonképi Angolhonban is a hetedursági felosztás akadályozá a püspökök egyetértését s ezeknek hatalma majd növekedett, majd csökkent az ország szerint, mellyhez tartoztak. Theodor utóbb Vitalián pápa által canterburyi érsekké s egész Anglia primásává választatott. Az angolok annyi buzgalommal csüggtek az uj valláson, hogy királyaik s királynőik közől harmincznál többen a biborpalástot barátcsuklyával cserélték föl. Azon időtől kezdve nem egy rabszolgát látunk alsóbbrangu szabad emberré felszabadittatni; utóbb pedig Ethelbert a téritők tanácsára irott törvényeket s törvénykezési rendszert adott ki. Ina, a wessexi törvényhozó,

---

[1]) *Scr. verum Franc. et Gall.*

gondoskodott a nemzeti rabszolgák sorsáról s udvaránál négy brit ur méltóságos állást nyert. Egy hatalom ismerhető fel, melly a kardétól különbözik, egy hatalom, mellyre a király és nép közötti nagyobb viszályoknál hivatkozás történhetett, olly hatalom, melly a részrehajló érdekektől idegen s a nemesblelkü résznek állhatatos védője vala, s melly fékezé némileg azokat, kik semmi féket sem ismertek. A northumbriai s merciai zsinatokon (787.), mellyeket I. Hadrián pápának két követe tartott, az egyházi rendszabályokon kivül ez határoztatott: „Meg nem engedtetik, hogy a király egyetlen egy párttól választassék. A választás törvényszerüen a püspökök s az ország urai által történendik. Törvénytelen születés meg nem választathatik; mert ha az illy szennytől bélyegzett ember a szabályok szerint pappá nem lehet, ugy az Isten fölkentjévé, az egész ország királyává, a haza örökösévé sem lehet, a ki nem törvényes házasságból való. A királynak engedelmesség és tisztelet adassék, mikép ezt szent Péter és Pál leveleikben megirják“ [1]).

Az ezen zsinatok előtt élt yorki érsek Egbert egyházkönyvében benfoglaltatik az angol-szász királyok koronázásának szertartása ezen esküvel: „Fogadom a szent-háromság nevében, 1-ör hogy kormányom alatt az Isten egyháza s az egész keresztény nép valódi békét élvezendnek. 2-or hogy minden rendü s rangu emberek közt a rablás és igaztalanság minden nemét el fogom nyomni. 3-or hogy elrendelem, miszerint minden itéletnél az igazság az irgalommal egyesittessék, miután Isten, ki legjobb és legirgalmasabb, az ő örök irgalma szerint mindnyájunknak megbocsáthat.“

Miután a szent olaj a király fejére kenetett, a fő thanesek s a püspökök kezébe adták a jogart (sceptrum), az érsek pedig mondá: „Uram, áldd meg e fejedelmet, te, ki az összes királyok országait kormányzod. Add, hogy neked mindig félelemmel hódolva élhessen; hogy neked szolgálhasson; hogy országlása békés lehessen; hogy paizsa által ő maga és az ő szolgái megvédethessenek; hogy vérontás nélkül győztes lehessen. Éljen nagylelküen a nemzetek gyülései közt, kitünve igazsága és itéletei által. Engedj neki hosszu éveket s az igazság uralkodjék az ő egész életén. Legyenek hozzá hivek a nemzetek; és nemesei élvezhessék a békét és szeressék az irgalmasságot. Légy neki dicsősége, öröme s gyönyöre! vigasza a balsorsban, tanácsa a vészben, vigasztalója a kellemetlenségekben! A Te tanácsaidat keresse ő, s Tőled tanulja országát kormányozni; hogy

[1]) **Labbe**, t. VI. col. 1866. (1671-ki kiadás.)

élete a boldogság élete legyen, aztán pedig az örök élet örömeit élvezhesse.“

A körülállók minden pontnál ezt felelték : A m e n.

Olly alakok ezek, mellyek rendkivüli változásra mutatnak ; a vad sárkány megszelidült az oltár lábai előtt.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A b e r o h a n á s. — A b a r b á r o k s z e m é l y e s á l l a p o t a.

Mikép éltek a germánok honi erdeikben, már láttuk. (VII. k ö n y v I. f e j.) Tán maga a g e r m á n név h a d i e m b e r t jelent, s a fegyverviselés a nemzet megkülönböztető jellegeül s a szabad ember előnyeül tekintetett. Minden germán a haza veszélyének idején a h e e r b a n n vagyis országos hadi zászló alá szólittatott [1]). Különbözött ettől a h a r c z o s t á r s u l a t, melly birtoktalan szabad emberekből állott, kik kizárva az átalános gyülésből valamelly gazdag birtokos szolgálatába kényszerültek állani, kinek vagy földeit müvelték, vagy hazájokon kivüli háboruba követék őt. Minthogy az első nemtelen foglalkozásnak tartaték, az ifjak inkább a másodikat választották s egy nagyeszü s erejü vagy fényes származásu főnökre bizták magukat, ki iránt mindenesetre engedelmességre kötelezték magukat, de nem mint szolgák, hanem mint társak, vetélkedve annak kedvét megnyerni. Ha ez valami vállalatot szándékolt, előterjeszté azt nekik s ők a milly merészek és kalandkedvelők voltak, követék őt, vitézekül dicsértetve, ha jó és becsületes szolgálatot tettek ; ellenkező esetben gyáva ficzkókul gyaláztatva [2]). Eleinte csak egy válla-

[1]) *Heerbann : Heer* sereg, *Bann* ó-németül : rendelet, fölhivás. A *Heerbann* néha *Landwehr*, honvéd- (sereg) nek is neveztetett. Érthetővé lesz ama katonai rendezet, ha a maival hasonlittatik össze. A poroszoknál a polgár katonáskodik huszadik évétől a huszonnegyedikig, a nélkül, hogy mást állithatna maga helyébe. Három évig gyakorolja magát a fegyverforgatásban azon altisztek alatt, kik mindig a seregnél vannak s magas állomásra nem szoktak jutni. Huszonnégy éves korától a harminczkettedikig a polgár mint *Landwehr* otthon van, hanem köteles minden két évben legalább három hétig lakhelyén kivül tenni szolgálatot ; háboru idején pedig táborba menni. Harminczkét éves korától negyvenig a második sorozatban áll, föl van mentve a gyakorlatoktól s nem szólittatik fegyverfogásra, csak az elsők után. Mindnyájan pedig, tizenhéttől ötvenig, képezik a népfölkelést *(Landsturm)*, melly csak az ország határain belül s a haza nagy veszélyében rendeztetik.

[2]) A *harczos-társulatot (Kriegsgesellschaft)* Tacitus *comitatus*-nak, *comites*-eknek, követőknek nevezi. Innen a *comes*, németül *Graf* összehuzva az ó-szász *gereffa*-ból,

latra alakultak illy társulatok, utóbb némellyek egész életökre egy főnöknek ajánlták fel magukat, nem önlekötelezés vagy eskü, hanem azon gyalázat által lekötve, melly a szószegőt érte. Ragaszkodással vezérökhez körülötte álltak a harczban; dicsőségét s diadalait a magukénak tekinték; a vezér viszont élelmezte s meggazdagitá őket s innen a mindig megujuló hadak szüksége. Annál nagyobb volt egy vezér tekintélye, minél több vitéz követte; belül őt s alattvalóit kölcsönös védelem s kölcsönös megboszulás erős kapcsa füzé össze, a külföldre nézve a vezér fogadta a követeket, ő adott segélyt, inditott hadat, ment zsákmányolni barmot, asszonyt, földet. Ismervén a rómaiakat, felajánlták ezeknek szolgálatukat, harczolandók mindenütt, a hol parancsolnák, még honfiak ellen is, csak fizettessenek. Ha valamellyike ezen, gyakran több ezerből álló társulatoknak megveretett vagy elüzetett, berontott a szomszédföldre, mint ezt Caesar idejében látjuk, gyabrabban a császárok alatt, leggyakrabban a birodalom hanyatlásakor.

A harczos-társulat befolyással volt a népnek eredeti alkotmánya és szabadsága megmásitására vagy felforgatására. A szabad emberek udvaraikat a mezőkön egymástól messze álliták fel, köröskörül szolgáik lakaival; s ott, kivéve a köznépgyülések idejét, elszigetelve éltek, semmi által sem köttetve össze azon örök jogon kivül, melly a szomszéd életét s vagyonát kimélni parancsolja. Ez állapot fenntartá az egyenlőséget; de miután a gazdagság alkalmat nyujtott alattvalókat szerezni s ezek által egyedül létesitni azon vállalatokat, mikbe mások csak egyesülve foghattak, némelly családok tulnyomóságra vergődtek, melly tulhatalom, örökség gyanánt hagyományozva, gazdagságiból csakhamar fejedelmivé lett. Katonai fegyelmet használva sokkal több erőt fejthettek ki, mint a zajos népgyülések; és az egy főnök iránti engedelmesség érzete elnyomta a tekintélyt, mellyben előbb a papok jóslói fejtegetése állott. Illyképen a régi független szabadságból egy, fokozatos szolgálattételeken alapult alkotmány fejlett ki. Ezen ragaszkodás a főnökök iránt és a fegyelemtartás könnyüsége volt egyik főbb oka a népvándorlásnak és jó sikerének.

Máskor ismét a kiüzöttekből alakultak illy társulatok; miután a sabinok v e r s a c r u m-a gyanánt, az északiak népességök fölöslegét elüzték o u t l a w s vagy w a r g r (farkasok) neve alatt. Irva

---

melly u. a. mi *Geführte*, társ. Neveztettek *gasindo*-knak is a *senden*-től (küldeni), és *degene*-knek a *dienen*-től (szolgálni). Caesar Galliában is talált *comes*-eket s *ambacti* néven emliti őket, melly az ó-német *ambgt* (szolga) szóval rokon.

van, hogy a skandinávok a megnőtt fiukon minden ötödik évben tuladtak, csak a családok fenntartására szántakat vévén ki. A wargr port szórván rokonaira, füvet dobál visszafelé, s botjára támaszkodva átugrik az apai keritésen s kalandot keresendő messzire távozik.

A barbárok száma.

A ki erre figyel, észreveszi, milly hibás vélemény az, hogy Skandinavia- s Germaniából a barbárok végtelen árja öntötte volna el a birodalmat. Skandinavia alig adhat helyet ötmillió embernek, ma, midőn a mostoha természetnek terméketlen s sziklás földével olly erélyesen küzdött meg. Alapos kutatások, mellyeknek a makacsság ellenmondhat, a könnyelmüség pedig kinevethet, de mellyek okokkal nehezen támadhatók meg, bebizonyitják, hogy a régi Germania a mostani népességnek legfölebb tizedrészét táplálhatá; a mi nem is lehetett máskép ha tekintjük a végetlen erdöket, kietlen mocsárokat és szabályozatlan folyókat. Aztán azon népek sohasem értettek a földmüveléshez, a vadászok és pásztorok pedig nem is lehet, hogy olly igen szaporodjanak, miután bizonytalan önfenntartásuk igen nagy területet igényel. Azonkivül némellyek városaik körül szivesen láttak végtelen pusztákat; mások az egyik évben megmüvelt földet a következőben parlagon hagyták. Nem a tulnépesség tehát, hanem a zordon égalj s az aratás bizonytalansága vagy hiánya zavarta ki a népeket Skandinaviából [1]).

---

[1]) Összevethetők:

Savigny, *Gesch. d. röm. Rechts im Mittelalter.* Heidelberga, 1814—26.

Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer.* 1829. Mellyből sokat használt fel Michelet az ő *Origines du droit français*-jében. Páris, 1833.

Eichhorn, *Deutsche Rechts- und Staatsgeschichte.*

Philipps, *Deutsche Rechtsgeschichte.* — *Angelsächsische Rechtsgeschichte.* Göttinga.

Montag, *Gechichte der deutschen staatsbürgerlichen Freiheit.* Bamberga, 1812.

Raynouard, *Hist. du droit municipal en France.*

Guizot, *Hist. de la civilisation en France.*

Canciani, *Barbarorum leges antiquae.* Velencze, 1781.

Baluzio, *Capitularia regum Francorum.* Páris, 1680.

Walter, *Corpus juris germanici antiqui.* Berlin, 1824.

Legrand d'Aussy, *Mém. sur l'ancienne légistation de France. (Mém. ds l'Inst. t. III.)* S ugyanitt a VII. könyvben egy emlékirat **Naudet**-től: A személyek állásáról Francziaországban az első uralkodó-ház királyai alatt.

Poncelet, *Précis de l'histoire du droit français.* 1838. és **Laboulaye** *Hist. du droit de propriété foncière en Occident.* 1839.

Maurer, *Gesch. des Gerichtsverfahrens.* Heidelberga, 1824.

Bernard, *Origine et progrès de la législation française.*

Germaniában egy-egy harczos-társulatnak sikeres vállalata ujabbakra ada kedvet; kaland- és zsákmánysovár emberek csatlakoztak a szerencsefihez, ki ekkép rettentőleg ronthatott az ellenséges földre. Másutt ismét egész törzsek voltak, mellyek hazájokban nem találtak többé elegendő legelőt, vagy nagyobb erő által nyomattak ki, vagy a háboru mulékony veszélyeit a parlag földek megmüvelése, hegyekvölgyek egyengetése s tavak kiszáritása fáradalmainak eléje tették. Azonban a hadjárat nehézségei, a csaták s még inkább a változtatott égalj s életmód megritkitá soraikat, mielőtt a kitüzött földre érhettek volna.

Akkor tehát, midőn mégis a népek árjairól beszélünk, első figyelembe kell vennünk az egykoruak rémületét, kik az ismeretlen vészt könnyen nagyitották s rémületöknek mentséget vagy szánalmat az azt támasztó okok roppant voltában kerestek. Az évkönyvirók tudósitásaikat ama rémület behatása alatt dolgozták vagy megfélemlett és sanyargatott emberektől szedték össze; aztán hozzánk csoportozatban jutottak azok el, mintegy egyik a másik hátán, rablásjáratok és hadviselések együtt, mellyeket pedig évek sőt századok különitettek el. Belőlük mégis az igazság néha önként derül ki, midőn például beszélik, hogy a burgundi sereg meg nem haladta a hatvanezeret; az alemannok ugyanannyian, a vandal harczosok negyvenezeren, a sali frankok alig hatezeren voltak; a longobardokról már másutt beszéltünk [1]). Minthogy a többi népekkel is s különösen a góthokkal szinte nagyitás történt; a végeredmény az, hogy a barbárok száma sokkal kisebb volt, mint azon népeké, mellyek közt helyet foglaltak. Főjele ennek az, hogy a latin nyelv előnyt vivott ki magának Olaszországban a longobard fölött, Galliában a frank s más teuton nyelvek fölött, annyira, hogy azt a győzők is magukénak fogadták, mig tőlük a legyőzöttek csak igen kevés szót vettek át s azt is talán csak a hadügyre vonatkozót; innen van, hogy az iberusi félsziget nyelvében alig találtatik néhány gótheredetü szó.

Montlosier, *De la monarchie française.*

Möser, *Osnabrück Geschichte.*

Niklas, *Rheinische Geschichten und Sagen.* Frankfurt, 1817.

Meyer G. D., *Espit, origine et progrès des institutions judiciaires dans les principaux états de l'Europe.* Haaga, 1818.

Maurer, *Geschichte des altgermanischen und namentlich altbairischen öffentlich-mündlichen Gerichtsverfahrens.*

Kolderup-Rosenving, *Dän. Rechtsgesch.* Németre forditva Homeyer által.

[1]) Fönebb a VIII. fejezetben.

Ezekkel tisztában kell leunie, a ki a hóditóknak a régi lakókkali vegyületéből eredt változásokat érteni akarja. Azon körülmény, hogy a hóditók roppant országokat tartottak hatalmukban, nem képez ellenmondást, mert hisz a legujabb időkig láttuk, mikép egy algiri dey ezerkétszáz janicsár élén, igáját gyülölő öt millió ember fölött uralkodott, ő tudniillik harczosaival a fővárosban tartá magát fenn, hatalmas egység és fegyverzet által, a szétszórt és fegyvertelen népnek ellenében. Még ma látjuk, mikép egy maroknyi angol hazájától olly roppant távolságban annyi millió indiai fölött kénye-kedve szerint uralkodik.

A berohanások.

A berohanások egyes apró járatokkal kezdődtek, midőn egy csoport váratlanul jelent meg, rabolt s ujra eltünt. A megfélemlett vidékre, midőn ama zivatar elvonult, a régi nyugalom látszott visszatérni; hanem az egyesek szenvedtek s az egyes ember szenvedései pedig nem egyedül benne pontosulnak össze, hanem az egész társadalomra s messze jövőre hatnak ki. Leverve kára által, minden perczben annak megujulásától remegve, összeszoritja viszonyait, életmódját, vállalatait s iparát; nem gondol végre a holnapi nappal, nem a gyermekek édes jövőjével; ő tétlen elszigeteltségbe esik.

Ez volt a tartományiak állapota, midőn a római birodalom még fennállott. Az országok közti rendes közlekedés félbeszakadt; a jelennek minden biztossága, a jövőnek minden reménye eltünt; megtágultak ama kötelékek, mikkel Róma a világ különféle részeit fáradalmasan összekötötte, a posták, utak, közmunkák s az összefüggő közigazgatás rendszere; semmi sem maradt fenn, csak a mi magánosan is fennállhatott, mint a helyhatósági rendszer. A római nevezetek és méltóságok még megvoltak, de csak a városra szoritva, a római világ ezen első elemére, melly ismét némi erőre emelkedett azon mértékben, mellyben a legfelső elnyomó központositás hanyatlott.

Hanem a római müveltség, a hová elhatott, borzasztóan támadott meg törvényt, szokást, vallást s nemzeti nyelvet, annyira, hogy uralmának kevés százada alatt eltörlé s minden vonásától megfosztá a legyőzött s hóditóikhoz hasonlókká tett népek eredeti intézményeit. A germánokon ellenkezőleg egy, a rendezetlen barbárság fölött rendezett müveltség természetes felsőbbsége uralkodott; ők megveték a rómaiakat mint egyéneket; ámde meg kelle ragadtatniok ha nem a tisztelettől, legalább a csodálattól, midőn ama büszke épületeket, a vizvezetőket, a szinházakat s a hatalomkezelés szabályszerü rendszerét látták. Miután a római földeken letelepedtek s földbirtokosokká lévén, több-

félc s az előbbieknél állandóbb viszonyokba jutottak, egy uj s terjedtebb rendezet szükségét kezdték érezni. Ezzel pedig épen a római törvényhozás kinálkozott s igy mig a politikai rendszert ledönték, a társadalmit felkarolták; és a kiket semmivé tettek, azoknál alsóbbaknak ismerték magukat, midőn őket utánozni törekedtek.

Ha a barbárok a birodalomba rontva, ott azon kemény hazafias ellenállást találták volna, mellyet a rómaiak Hannibal és Pyrrhus ellen fejtettek ki, irtóháboru támadt volna, mellyben az egyik résznek vesznie kellendett, s hogy mellyiknek, azt könnyen belátja, ki figyelembe veszi, hogy a germán vándorlás kimerülés nélkül századokig tartott. Európát azon sors érte volna, melly később Ásiát és Afrikát az arabok által, kik ott az előbbi müveltség minden csiráját elfojták.

Nyugaton ellenben a barbárok (kivéve mindig a hunnokat, kik megjelentek, romboltak és elszéledtek) majdnem mindnyájan már mint keresztények jelentek meg, s tehát a vallás által azon testvériségben voltak egyesülve, melly jogokat oszt és kötelességeket szab. Közepette az europai társadalomnak emelkedett föl a papság, egy uj rend, melly a többi összes osztályokból, szabad vagy rabszolga, idegen vagy római különsége nélkül választatott. Ugyanazon férfiakat, kiket a barbár ismeretlen veszélyekkel látott megküzdeni, midőn neki, honi erdeiben az igazságot hirdették, most az ostrom alá vett városok előtt találta, kereszttel védve azokat, vagy a foglyok, sebesültek s elnyomottak oldalánál, hogy megkönnyitsék ezek szenvedéseit; a gyülölségnek hozzáférhetlen s fensőbb erejü hatalom nevében hallá őket beszélni. Ekkép a papok jogaik-, jótéteik-, sőt bitorlásaikkal is oda müködtek, hogy kevesbitsék a földi szenvedést, a társadalmi s családi életet jobbá tegyék; szolgálatokat tettek a barbároknak is, mivel mind a két párt részéről hasznos közbenjárók voltak, és egyesitvén az, államokat, erőt s értelmiséget alapitó s fenntartó két hatalmat, megmentek Európát a teljes barbárságtól.

Bármilly boldogtalan volt tehát az akkoron legyőzött europaiak állapota, mégis össze sem hasonlitható azzal, melly például az ásiai tartományokat a törökök által és az amerikaiakat a spanyolok által érte.

A megszállott tartományokban a lakosok a papságon kivül magas nemességre, kézmüvesekre, kisebb birtokosokra, földmüvelők- s rabszolgákra oszoltak. Az alsó néposztály átalában szivesen fogadta a barbárokat, némi könnyebbülést várva azon nyomorok közt, mellyekben azt az elnyomás tartá. Az első berohanások alkalmával a rabszolgák nagy része elhurczoltatott; a fennmaradottak, kik inségre

voltak kárhoztatva, keveset gondoltak vele, mellyik urnak szolgáljanak. Ugyanez mondható a földek müvelőiről, kik semmit sem vesztehettek, sőt nem ritkán nyertek is. A római patricius nemességből már a császárok sokat irtottak ki; a barbárok azt végkép megsemmiték, miután alkalmatlannak találták azon mesterségekre, mellyekre nekik szükségök vala; s igy nem is voltak iránta azon tekintettel, mellyel a földmüvelők s kézmüvesek iránt szükségkép viseltettek. Azonban a római tartományokban egy uj nemesség alakult volt, mellynek némelly tagjai a győzők szerencséjét ármány által csakhamar felhasználták, ugy, hogy a zsákmány egy részét magukhoz ragadták; hanem a nagyobb rész lealázva, méltóságából kiesve, javaitól is egy részben vagy egészen megfosztatva, a hóditókat csak gyülölni tudta. Ki is tölték boszujokat néha-néha, midőn a közigazgatást, leginkább a törvénykezés ágát magukhoz ragadták, máskor meg föl is lázadva elnyomóik ellen, mint ezt az olaszokat a góthok ellen megkisérteni láttuk. A keseredettebbek terjedelmes birtokaikra vonultak vissza földmüvelőik s védenczeik közé, miglen a barbárok onnan is kizavarták őket, hogy rombolásukat rendszeres barbársággal bevégzetté tegyék. A germánok mégis, ha megfosztották is a legyőzötteket politikai szabadságuktól, a természetit, sőt talán a polgárit sem vették el egészen, miután nem tették őket rabszolgákká; melly nagylelküség a régieknél ritkaság s itt onnan ered, hogy a két népnek különnemü életiránya volt: a győzőknél fegyverforgatás, a legyőzötteknél földmüvelés, müvészetek és tudományok.

A barbárok gyakran használták a rómaiak közremunkálását; igy alkalmazta Theodorik Cassiodort, Boethiust és Symmachust, a férfiak diszét; Chlodvig követségbe Aureliánt (481.) és Paternust (507.) küldte; Gundobaldnak Avidius volt tanácsadója; Theodebertnél nagy hitelök volt Asteriolus- és Secundinusnak, kik jeles tudományu s ékesen szóló férfiak voltak [1]; Gontran követül Felixet, előadóul Flaviust használta [2]; II. Childebertnek kanczellárja Claudius volt s a frank ministerek legtöbbször római nevet viselnek; a barbárokra nézve igen bonyolodott pénzügyi rendszert rómaiak módositák, ők sugalták a törvényeket is, mellyek azért a legyőzöttek nyelvén irattak. Mindez különben nem tisztelet-, hanem szükségből történt, mint utóbb a törökök a görögökkel s phanariotákkal bántak; végre is egy rómainak élete kevesbre becsültetett, mint egy barbáré; eltiltva a fegyvervise-

[1] **T. Gergely**, III, 33.
[2] U. o. VIII, 13. V, 46.

léstől, sem a polgári közigazgatásban sem az igazságszolgáltatásban nem vehettek részt; a győzők közé felvétetni [1]) s a király asztali vendégének neveztetni [2]) legfőbb kegyelemnek tartaték.

A mi a jószágokat illeti, azok különböző arányban voltak a győzők és legyőzöttek közt felosztva. Az angol-szászok Britanniában, miként a vandalok Afrikában, mindent elvettek; a nyugati góthok a birtokosoktól a földek, rabszolgák, háziállatok s munkaeszközök [3]) két harmadát sajátiták el; a burgundok az udvarok és kertek felét, a megmüvelt földek két harmadát s a rabszolgák egy harmadát vették el; közös használatra hagyván az erdöket [4]). A másodszor hóditó burgundok a földek felét foglalták el rabszolgák nélkül; aztán a felszabaditott rabszolgák számára egy harmadrész jelöltetett ki [5]). Mikép intézkedtenek a frankok és svévek, nem tudatik; hanem ugy látszik, hogy amazok a földeket el nem osztották s a római adórendszert megtartották [6]). Vannak adatok, hogy az adóztatás olly terhes volt, hogy sokan ez okból meg nem házasodtak, némellyek gyermekeiket adták el, a zsidók még üzérkedtek is velök, a mit elháritandó Bathild királynö, a szerfölötti adózást megszünteté (655.).

Az egykori császári javak talán a királyok javadalmaivá lettek, a tanácsosok nagy birtokait pedig a vezérek kapták, mig a többi harczosok rang és érdem szerint jutalmaztattak; e tárgy azonban igen

---

[1]) *Vos ergo, Euspici et Maxime, desinite inter Francos esse peregrini; et sint vobis in locum patriae in perpetuum possessiones, quas vobis damus.* Chlodvig, adom. 508-ból **Mabillon**-nál *De re diplom.* VI, Nr. 2.

[2]) A saliak törvénye a rómaiak közt a *conviva regis*-t (a király asztali vendége), *possessor tributarius*-t (földbirtokost) és *capitatio*-t (adózót) különböztet meg.

[3]) *Nec de duabus partibus Gothi, aliquid sibi Romanus praesumat aut vindicet; aut de re tertia Romani Gothus sibi aliquid audeat usurpare.* A nyug. góthok törv. 10. 1. 8. A földek egy vagy két harmadát a legyőzöttektől elfoglalni a rómaiaknál is szokásban volt. **T. Livius** II. k.-ben mondja: *Cum Hernicis foedus ictum, agri partes duae ademptae.* A X. k.-ben: *Truinates tertia parte agri damnati.* De vajjon e harmad minden birtokostól vétetett, vagy pedig a rómaiak az elfoglalt földtér egy harmadát vették hatalmukba? Az utóbbi eset valószinübbnek tetszik, a miben tehát a germánoktól különböztek volna.

[4]) *Populus noster mancipiorum tertiam, et duas terrarum partes accepit.* Gombetta törv. 54. cz.

[5]) *Tit.* 54—57. *addit.* II. De miféle földek tartathattak készen az idönként felszabaditottak számára?

[6]) *L. Salica emendata. T. XLIII.* §. 6. 8. A frankok közt bizonyára voltak római birtokosok. *Si quis Romanus homo possessor, idest, qui res in pago, ubi remanet, propria possidet, occisus fuerit...* XLIV. 15. *Si quis Romanus tributarium occiderit.* U. o. 7.

homályos. A császárok szövetségesei Italiában a földek egy harmadát kérték s miután ez megtagadtatott, letették az utolsó nyugati császárt s megnyerték Odoakertől, a mibe Augustulus bele nem egyezett. Az utóbb berohant keleti góthok szinte ezt tették. Hanem vajjon az államjavak vagy a magánbirtokok harmada vétetett-e el? Ha, mint látszik, az utóbbi, akkor mit akar Theodorik mondani, midőn állitja, hogy egy gazdag góth egy szegény rómaival egy lábon áll? Ha az utóbb beütő barbárok ugyanazon földeket foglalták el, mellyeket elődeik, ugy föl kell tenni, hogy a góthok épen annyian voltak, mint Odoaker heruljai vagy turcilingjei, és hogy a földbirtok rendszerezve volt, kiméréssel s adókönyvvel, a mi mégis a barbárok állapotával össze nem egyeztethető. Aztán ha az első berohanáskor minden barbár földbirtokos lett, mikép vehették el ismét a földeket az utóbbi hóditók? És az igazságtalan felosztás esetére mikép s ki előtt védhette jogait a régi tulajdonos? Aztán mi történt ezeknek birtokaikkal, midőn a görögök által legyőzettek? és mi történt az olly öldöklő háboruban elesett góthokéval? Gondolható-e, hogy ama bonyodalomban a földek első uraiknak adattak vissza avvagy az államügyész által foglaltattak el? Mindezen fontos kérdésekről Justinián sanctio pragmaticájában semmi szó.

A longobardok is egy harmadot foglaltak el, hanem igazságtalanabbul; mert mig a góthok az elfoglalt földek müveltetési költségeit egy részben elvállalták, a longobardok a termés egyharmadát szedték be, a mi által a legtöbbeket szolgákká lenni kényszeriték, ha már rendszerileg nem váltak azokká.

Elvenni felét vagy harmadát a földnek egy, a háboruk által megfogyott néptől, aztán fölmenteni őt az adók terheitől, mellyek a rómaiak alatt olly sulyosakká lettek, hogy az államügyész gyakran magát a birtokot vette át, nem látszanék a győzelem visszaéléseül; még kevésbbé akkor, ha bebizonyulna, mikép a földmüvelésben járatlan germán csak a termés egyharmadát kivánta, a mi amaz elnyomást szelidebb rendszerüvé teendé, mint minőt némelly mai földbirtoki viszonyokban találunk. Ezt hozzák fel a barbárok magasztalói; de ha ma véletlenül az összes tulajdonosoktól birtokaik fele vagy harmada elvétetnék, mi lenne ebből? A paraszt állapota nem sokkal lenne roszabbá; hanem a birtokosé? Aztán a felosztás, mellyet a hóditók egy fegyvertelen és saját jogai védelmére semmi képviselettel sem biró népség ellenében tettek, csak iszonyu erőszak eszméjét keltheti fel, mellyet minden főnök a hatalmába vett vidék vagy község fölött külön gyakorlott. Midőn a frankok a király szolgálatában vagy

annak udvarából valamelly tartományon keresztül mentek, lépteiket a legnagyobb pusztitás követte; hát még mi történhetett, midőn egész sereg vonult keresztül? Ki hinné, hogy a barbárok annyi hadat viseltek eleinte, aztán annyi dusgazdagot irtottak ki, csak azért, hogy a termés egy harmadát kapják, miután a birtokosokat kiölték? De bármint álltak a dolgok az első pillanatban, a leigázott népeknek nem sokára nem csak a föld egy részét kelle a hóditóknak átengedniök minden hozzátartozóval, a miből aztán az uri és szabad udvarok alakultak; hanem rövid idő mulva még megmaradott birtokuk fölött is a tulajdoni jogot elvesztették s csak mint kegybelit tarták ezt meg; miután a barbárok közt az adózónak állapota a szabadéval mindig ellentétben állt, és az adófizetés szolgaságot vagy valamivel kevesebbet jelentett [1]).

Az elfoglalt földeken tehát kevés szabad ember maradt fenn, miután a birtokosok csak földmüvelőkké, ezek pedig valóságos napszámosokká lettek. Több szabad ember maradhatott fenn a városokban, hol iskolai vagy kézmüves-egyletekre osztva, nem juthattak egyenként egyeseknek uralma alá, hanem nagyobb tömegekben a királyok és herczegek közt voltak felosztva. A mezei birtokosnak mi gondja volt arra, hogy munkásai életben maradjanak? ha meghaltak, a föld megmaradt [2]) s müvelőknek másokat is találhatott; ám a kézmüvesek kiirtása csökkenti sőt semmivé teszi vala a nyereményt, mellyet az őket osztályrészül kapó győző huzott. Azon kelle tehát lenniök, hogy azokat fenntartsák; különben csak annyit tudunk, hogy a longobardok alatt a városiak kettős adóval terheltettek: egyenessel és keresetivel [3]).

A győzők javai. A szabadbirtok (allodium).

Vendégeknek [4]) hivattak azok, kik a régi urakat helyökből kiszoriták, és sortes barbaricae néven neveztettek a nekik jutott földrészek; szabadbirtoknak — allodiumnak [5]) — hivatott

---

[1]) **Eichhorn**, *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte.*

[2]) A *fundora exfundata* volna ez, mellyről beszél Arechi, beneventumi herczeg kötése.

[3]) Ezt csak *Leo* következtetéseiből állitom, mellyek nem meggyőzők.

[4]) A *Gast* (vendég) szó a germánoknál, mint a rómaiaknál a *hospes*, *idegent* is jelentett.

[5]) Az *allodium* szót némellyek az *all* egész, és *od* jószág, szóból származtatják; csakhogy ekkor még nem voltak a *jótétes* birtokok *(proprietas beneficiaria)*, mellynek az *allodium* ellentéte lehetett volna. Mások *a* fosztó szócskából és *leodes* vagy *lodis* hübéresből teszik össze, de ezen állapot szinte ismeretlen vala. Helyesebbnek vehető *an-lot*, sorso-

pedig az, mellyet semmi adó vagy szolgálattétel sem terhelt. Tehát a szabadbirtok állapitá meg valódi személyiségét a polgárnak vagyis a hóditónak, ki épen annyiban birt teljes jogokkal, a mennyiben birtokos volt. A hol nincsen sem rendes adózás, sem állami kiadás, ott a férfiunak első kötelessége s első szabadalma, saját költségén katonáskodni. Nem lehet részese a társadalom becsületének, ki annak védői közt nem állhat, vagyis, ki nem bir elég vagyonnal saját költségén katonáskodhatni, a miért is birtokos, harczos, polgár, egyjelentésüek voltak.

Ennek következtében a barbárok törvényei az örökséget a nők kizárásával a fiuknak ügyekeznek biztositani; a burgund törvény megtiltja a szabadbirtok elidegenitését, habár a cserébe beleegyezik; a frank törvény rendeli, hogy a terra salica a nőkre soha át ne szálljon. Az ingatlanság ezen jellemét nem mondhatjuk a hóditás kifolyásának, miután azt a hazájokból soha ki nem indult germánoknál is feltaláljuk [1]; a törekvés nem oda irányult, hogy a családi büszkeség fenntartása végett az örökség nagy része az elsőszülöttnek hagyassék; hanem ellenkezőleg a jószágok mindig több részre osztattak a fiuk közt, nem képviseletileg, hanem fejenként. Minthogy a faida vagyis magánháboru volt az egyedüli biztositék az erőszak ellen, a longobard törvény az örökösöket hetedizig a magánháboru folytatására kötelezte, következőleg a csatázásban járatlan nőnem az örökségből kizáratott. Utóbb, midőn a hübérrendszer megszilárdultával a kevésbbé elszórt birtokdarabok néhány hübéres kezei közt kezdenek összehalmozódni, a fegyverforgatás is megszünik első polgári előjog lenni s a nők iránti szigor is szelidül, a nélkül, hogy az államvédelem elve elhanyagoltatnék.

Minthogy e birtokrendszer a közbátorsággal volt összekötve, a hübéradományos az országból el nem távozhatott; hogy ha ezt tette, földei örököseire mentek át [2]. Miután ama társadalmak a kölcsönös

---

lattal, vagy az *al-oad*, melly a hollandban még most is *legrégibbet* tesz, s az ős birtokokat *(terra patris aviatica)* jelölhette, az uj szerzeményektőli különböztetés végett.

[1] A thuringi törvényben áll: *Hereditatem defuncti filius, non filia suscipiat. Si filium non habuit, qui defunctus est, ad filiam pecunia et mancipia, terra vero ad proximum paternae generationis consanguineum pertineat.* Tit. VI. art. 1. E törvény annál fontosb, minthogy eredetét mutatja fel azon jognak, melly az örökösre az elhunytnak fegyvereit s ez által boszujának betöltését is ráitéli: *Ad quemcumque hereditas terrae pervenerit, ad illum vestis bellica, id est lorica et ultio proximi et solutio leudis debet pertinere.* Art. 5. (**Canciani**, *Leg. barb.* T. III. p. 31.)

[2] A longobard törvény Liutprandtól, (lib. III. art. 4.) halállal fenyegeti, a ki az országból eltávozik.

biztositékon (b o r g) épültek, már akár a háborubani közös védelem, akár a békés idő büntető rendszere volt az, a ki ezeknek akármellyike alól kihuzta magát, szökevénynek tekintetett. A saliak törvénye [1]) eltiltja a szülővárosbóli elköltözést, hacsak annak minden lakója bele nem egyezik; ha pedig elbocsáttatása után három napig még a városban maradt, mellyhez többé nem tartozott, a gróf, ha észrevette ezt, kiüzvén őt, harmincz fillérben elmarasztalá s épületeit a község számára elfoglalta. A polgárjog elnyerhetésére tizenkét havi szakadatlan egyhelybenlakás kivántatott.

Az illy rendezet tehát sem nem a nyilvános szolgálatokért engedett földekre, sem nem az utóbb, háboru, vétel vagy öröklés általi szerzeményekre, hanem csak azonnemü birtokra vonatkozhatott, melly a régi rómaiak a g e r-ének felelt meg [2]), melly a teljes polgári jog alapját tevé. Azért az örökségből kizárt nőnem a tróntól is ki vala zárva, s a frank királyok fiai a trónnal a királyi hatalmat is megoszták, s ez eljárás az első és második fejedelmi ház alatt folytonosan követtetett. A s z a b a d b i r t o k különben, melly Isten nevében karddal foglaltatott, a barbár társadalomnak s az akkor kezdődött hűbéres aristocratiának alapkövét teszi.

Adományozások.

Azoknak az első hóditóknak, akár királyok, akár vezérek voltanak, vannak barátaik, hiveik; ezeknek ők jutalmul birtokrészeket osztanak, holtiglan vagy örökösen is, bizonyos lekötelezés mellett, főleg pedig katonai szolgálatért. Az igy engedett birtokok a d o m á n y o z á s o k n a k (b e n e f i c i a) neveztetnek s a szabadbirtokoktól (a l l o d i u m) ugy különböznek, mint a ki kap és a ki ad.

A föld tehát a személyek elökelő volta szerint osztatott fel, ugyannyira, hogy ezektől kapta értékét; hanem időjártával annyira megfordult a dolog, hogy nem mondatott többé: ezen embernek földe, hanem: ezen földnek embere. Söt a X. s XI. században a földbirtok az igazságot, az itélőt, az itélendőt s a hóhért is magába zárta vagyis urijogokkal s élethalál fölötti hatalommal volt összekötve; melly hatalom, miután a jogot egy helyhez köté, erkölcstelen volt. Amaz első

---

[1]) Tit. XLVII.

[2]) Vagy a *res mancipi*-re, melly csupán római polgárok tulajdona, a *quiritesek* birtoka volt. Ha a germán és római intézmények között egyformaság találtatik, nem következik, mint Zachariä *(Programma de originibus juris romani ex jure germanico.* Heidelberga, 1817) akarja, hogy az utóbbiak az elsőktől vették vagy megforditva: hanem a közös eredetnek tulajdonitható s az Odera- és Tiberisnél keletkezett uj harczostársulatok hason körülményeinek.

birtokokból támadtak a hübérek, hanem azok még nem hübérek voltak.

Harmadik neme a tulajdonnak voltak a bérjószágok, mellyek olly haszonbérlök által müveltettek, kik a tulajdonosnak évi földbért fizettek, pénzben vagy termesztményekben.

Az angol-szászoknál is, kik a többi barbároktól sokban különböztek, szabadföldeket (b o c k l a n d s), adományozásokat (f o l k l a n d s) és bérjószágokat különböztethetünk meg. A ki egy bocklandot bir, azt egy urnak védelme alá helyezheti, kinek ő aztán párthive (t h a n e) lesz, a nélkül, hogy tulajdoni jogát elveszitné; ellenben a folkland birtokosa az azt adományozó királynak vagy gazdag birtokosnak saját szabad birtokait is aláveti, ugy hogy csak ura beleegyeztével tehet végrendeletet, s mellyben egy részt (h e r i o t) urának kell hagynia. A bérjószágok a szabad birtokostól csak akbor vétethetnek vissza, ha ez kötelezettségét be nem tölti [1]).

Személyek.

Olly időben, midőn az ipar és kereskedelem nem léteznek vagy bölcsőjökben vannak, a gazdagságot csak földbirtok adhatja s tehát ennek különböző természetéből származik a személyek megkülönböztetése. A harczos-társulat minden tagja, ki a hóditás után birtokot nyert, szabad ember volt; hanem a barbárok összes törvényeiben három osztályra találunk, mellyeknek egyenlő fokozatu aránya a mindig méltóság szerint mért büntetések és birságok számaiban van kifejezve [2]).

A burgundoknál, kiknek törvényeik legszelidebbek voltak, a legtöbb, a mi egy megölt nemesért a rokonoknak fizettetett, százötven aranypénz (s o l d o) [3]) volt; egy k ö z é p o s z t á l y u é r t száz, egy

---

[1]) L. **Lingard**, Angolország történ. Az első kötethezi első toldalékot.

[2]) Ezen elvnek, melly a barbárok törvényeiben átalános, a rómaiaknál is nyomára akadunk. Az *Edictum praetorium* határozza: *Secundum gradum dignitatis vitaeque honestatem, crescit aut minuitur aestimatio injuriae.*

[3]) A római denárok helyett, már Nagy-Constantin előtt az aranyból vert *soldó*-k jöttek forgalomba. Ennek idejében egy font arany 84 nehezékből (uncia) állt; Valentinián alatt pedig 72 nehezéket vagyis 6000 rézpénzt ért. Egy illyen rézpénz pedig hatvan centimet tőn. Az első frank fejedelmi ház alatt egy arany soldo 85⅓ szemert nyomott, és egyenként 21 szemer nehézségü 40 ezüstpénzt ért. Egy font arany 72 soldóra osztatott s 6144 szemert nyomott s mai értéke 1104 lira s 16 soldo volna, és egy arany soldóé 15 lira, 6 soldo, ⅔ denár; egy ezüst denáré = 7 soldo, 8 denár. A salifrankok soldója = 60 denár. Nagy-Gergely (Epist. 38. IX.) és Isidorus (Orig. 16) a *siliqua*-t 1/24 soldóra, tehát 1/4 scrupulus vagy 1/20 unciá-ra becsülik. A ripuari frankok soldója = 12 denár. A longobard soldóról nem tudatik arany vagy ezüst volt-e; a

alrendüért hetvenöt. Az aleman törvény egy szabad ember gyilkosát kétszázhatvan, egy középrendüét kétszáz aranypénz birságával bünteti; a középrendü itt alsóbb osztálybelit jelent. Egy pótléktörvényben egy alrendü ember (baro de minoflidis) százhatvan, egy középosztályu kétszáz, egy elsőrangu kétszáznegyven soldóra becsültetik. Szintugy a nők is. Az angolok- és thuringiaknál egy nemesnek halála hatszáz, egy szabadé kétszáz soldóval fizettetett. A friesek törvénye egy nemesért nyolczvan, egy szabadért ötvenhárom soldót és egy denárt, egy szolgáért huszonhét soldót és egy denárt kivánt. A szász törvény egy nemest kétannyira becsül mint egy szabadot, egy szabadot kétannyira mint egy szolgát. Ugyanez áll a northumbriai és angol törvényekben Alfred alatt. A ripuari és sali frankoknál hatszáz soldo fizetteték egy nemesért, kétszáz egy ripuari- vagy sali-frank születésü szabadért, s száz egy szolgarendüért. És miután (a barbár törvényhozás szellemében) a személyek állapotai az elősorolt értékek szerint annyira különbözők, szintolly különböző birságokra itéltetik az, ki egy, ezerkétszáz vagy egy hatszáz soldo értékü embernek házicsendjét megháboritá, vagy ki egy kétszáz, egy hatszáz, egy ezerkétszáz soldo értékü embert ölt meg.

Nemesek.

Első osztálynak a nemességet nevezhetni, habár az örökös és áthagyományozható czimekkel nem birt. Azoknál, kik népök közt már a kiköltözködés előtt nemesek voltak, nem tünik ki, hogy valami előjogokat tartottak volna meg, mig azok, kik honn maradtak, kiváltságaikat megtartották, mint a friesek, szászok, thuringiak s bavarok [1]). A frankoknál a nemesség csupán az által nyeretett, ha valaki a király szolgálatába s védelmébe vétetett [2]), minélfogva, bármilly rangu volt

---

tremissis egy soldónak harmada volt. *(Cum die quodam (Alachis) super mensam numeraret, unus tremissis de eadem mensa cecidit; quem filius Aldonis, adhuc puerulus, de terra colligens, eidem Alachi reddidit.* **Warnefr.** P. V, 39.) Talán azon idomtalan pénzek ezek egyik oldalukon szent Mihálylyal, a másikon egy király képével, mellyek a muzeumokban találtatnak, de megrongált állapotuk miatt nehézségök meg nem mérhető. A legépebbek meg nem haladják egy olasz aranynak felét.

[1]) A szászokra nézve igy ir Nithardus a IX. században: *Sunt inter illos, qui ethilingi, sunt qui frilingi, sunt qui lazzi eorum lingva dicuntur. Latina vero lingva hoc sunt nobiles, ingenuiles, serviles.* Volt-e a longobardoknál is nemesség? *Pál pap* az I. k. 21. f.-ben emliti az *adalingi*-ket, *sic enim apud eos quaedam nobilis prosapia vocabatur.* Egy 1280-ból való friauli iratban szinte előjö az *edeling* név. L. **Savigny**-t, *Gesch. des röm. Rechts im Mittelalter.* II. k elöbesz. — **Mayer** *(Inst. judiciaires* I, 7.) állitja, hogy nemesség minden barbár nemzetnél volt.

[2]) A frankoknál a nemesek *leudes, antrustiones, vasalli*, a longobardoknál

légyen azelőtt, a közrendüek közől kiemelteték s a főranguakkal egyenlővé tétetett. E szerint nemes volt minden adományos, vagy a ki a királyi udvarnál szolgált, és ezek nyertek a királytól adományképen földeket. A gyermekek csak mint nagykoruak élveztek polgári jogokat. A nemesek fiai apáik által ajánltattak a királynak, a mi ismét bizonyitja, hogy nem születésöknél fogva voltak leudesek. Ugy látszik, csupán a püspökök voltak állásuknál fogva nemesek, habár azok is átalában királyi javakat birtak. Igy voltak az angol-szászoknál nemesek (ethel, jarls) a királyi thanesek, a nyugati góthoknál szinte a magas királyi tisztviselők.

A nemesség tehát nem volt más, mint egy neme a hűbériségnek (vasallagium) [1]), mellynek eredete mind a germánok-, mind a galloknál igen régi. E viszony az egyik embert a másiknak akkép vetette alá, hogy ha egy főur királyi küldetésben távol volt, minden pör nem csak ellene, hanem barátai s hűbéresei ellen is felfüggesztetett. Az elsőrangu, saját földükön született szabad emberek alkották a gyülést és biráskodtak; mint a tisztviselők segitői s mint birák befolytak a közigazgatásba; talán ők választották vagy megerősitették legalább a biró alatt álló tisztviselőket. Ha vádoltattak, kinvallatás alá nem estek s nem is zárattak el, hanem egy rangtársuk biztositéka mellett annak tisztességes őrizetére bizattak. Minden tavaszkor a marcziusi vagy majusi mezőn összegyültek, hogy az ország szükségeiről gondoskodjanak; rendkivüli gyülés is tartatott, midőn trónöröködés, had, béke s országos kormányügyek tárgyaltattak.

E gyüléseken szoktak volt a frankok felszólittatni, hogy készen tartsák magukat, miszerint első jelre indulhassanak, a merre a király parancsolná; a ki meg nem jelent az országos zászló alá, birsággal büntetteték s ama kötelezettségtől csak is a király különös engedélye menthetett föl valakit. A nemeseknek kötelessége vala a király hirnökeit beszállásolni, öket utjokban tovább szállitni, a grófot és a szá-

---

másnadieri, Angolországban *mesnelordok* vagy királyi *thanesek*, a latin törvényekben *fideles*, *optimates*, *seniores* nevet viselnek. S minthogy ez utóbbi czim a rómaiaknál a gazdagság szerint adatott, föl lehetne tenni, hogy a nemességre csak is az kivántatott meg; mint ez az angol-szászoknál kétségkivül divatozott.

[1]) E névnek származtatása még nincs meghatározva. Némellyek a celta *gwass*-tól származtatják, melly szolgát jelent; mások *vassen* ó-német igétől, melly ugyanannyi mint *fassen*; s tehát *wal-vassor* *nagyon-ragaszkodót* jelentene. Én hajlandóbb vagyok *gesell*-től származtatni azt, melly ó-németül s hollandul *társat* jelent, a mint hogy a vasallt Tacitus is *comes*-nek (társnak) fordítja. A lengyel nemesek *szlacheic*-nek (slagzic) nevezik magukat, és Nürnbergben *nemzetség*, *családok* helyett *Geschlechter* divatozik, mint a rómaiaknál *gentes* használtatott.

zadost a bünösök elfogásában segiteni; a gyüléseken megjelenni, az utak s hidak jó karban tartásának költségeihez járulni. Őket illette minden méltóság, habár a király arra alacson sorsuakat is fölemelhetett. Jószágaiktól semmi adót sem fizetvén, a királyt önkénytes adózással gyámolitták és gyakorolták a magánhad jogát, a germán szabadalmak legbecsesbjét.

Szabadok.

A második osztályt a tulajdonkép ugynevezett szabadok vagy a h r i m a n n o k [1]) képezék. Olly birtokosok voltak ezek, kik sem a gyülésekben, sem az igazságszolgáltatásban részt nem vettek, s a kinek földén laktak, annak hatósága alatt álltak. Szabadságuk és vagyonuk a törvény oltalma alatt állt. Kötelesek voltak katonáskodni vagy ettől pénzzel váltani ki magukat; továbbá a hadseregnek élelmet szolgáltatni s a királynak személyesen is szolgálni. E köznépi osztály annyiban növekedett, a mennyiben a nemesség alábbszállott. A barbárok tudatlan gondatlansággal a feslettségnek engedvén magukat által, javaikat eltékozolták; a fekvő szabadbirtok a törvény szerint a mindig több fiuk között végetlenül eldaraboltatott; a mihez aztán hozzájárulván a csekély ipar, az ősi javakat nagyon alábbszállitá. A szabadok ekkép elszegényedve nem birtak többé önköltségükön sietni a zászló alá, lemondtak jogaikról s egy gazdagabbnak védelme (m u n d e b u n d) alá adták magukat.

Bérfizetők.

Az illyenekből alakult aztán valószinüleg a harmadik osztály, a bérfizető földmüvelők vagyis haszonbérlők [2]), kik képtelenek levén szabadságukat önmaguk védeni, egy hatalmasbnak védelmét keresék,

---

[1]) *Liberi, ingenui, ingenuiles*, később *boni homines*; a longobardoknál *ahrimanni* vagy *herimanni*; a frankoknál *rachimburgi*. *Ehre* becsületet, *Heer* sereget jelent; tehát *ahrimann* vagy a becsület vagy a sereg emberét (hadfi) jelenti. Troya megjegyzi, hogy a szó ἀρίμανες előfordul Arriánban. *De bello Mithrid.* *Rek* ó-németül nagyot, hatalmast jelent. A szászoknál a szabadok neve: *Fryburghi*, az angol-szászoknál *alsóbb thanesek*. I. Otto 967-ben egy monostornak egy várost ajándékoz *cum liberis hominibus qui vulgo herimanni dicuntur* (*Ant. ital.* I, 717.). IV. Henrik 1074-ben: *Donamus insuper monasterio liberos homines, quos vulgo arimannos vocant* (U. o. 739.). Hibáz Sismondi, midőn hiszi, hogy az ahrimannok szabad földészek voltak, és saját javaikon kivül bér mellett a nagyok jószágait is müvelték, s hogy a nemesekkel együtt a gyülésekre is megjelenhettek; ugy szinte Müller (*Allg. Geschichte*), midőn állitja, hogy az ahrimann a longobardoknál egy-egy város katonai parancsnoka volt.

[2]) *Coloni pagenses*; a longobardoknál *aldii* vagy *aldioni*, az angol-szászoknál *ceorls*. Ugyanazok lehettek, kik a frankoknál a *liti*-k vagy *leti*-k; szabadok, de nem polgárok; az országos gyülésekben nem vehettek részt, fegyvert sem viselhettek, hanemha uraik szolgálatában.

kinek saját javaikat akkép engedték át, hogy azokat bérfizetés mellett használhassák [1]). Uraiknak némelly személyes és tiszteleti szolgálatokat tettek s gyakran le voltak kötelezve csak az uri birtokon házasodni. Bertham, mansi püspök (615.) végrendeletében számos római és barbár rabszolgát szabadit fel, a Saint Pierre de la couture apátság védelme alá helyezvén őket, azon kötelezéssel, hogy halála évnapján mindig az apátság templomába gyülekezzenek s az oltár előtt mondják el, mikép nyerték meg szabadságukat, aztán azon napon régi rabszolgai dolgokkal foglalkozzanak, másnap pedig az apát által megvendégeltessenek [2]): tehát keresztény saturnaliák, de mellyek nem az emberek egyenlőtlenségének bebizonyitására, hanem a hála örökitésére irányoztattak.

Az ur, kinek engedelmesség- s hüséggel tartoztak, néha nemcsak földdel, hanem gazdasági eszközök-, barmok- s minden szükségessel ellátta őket; s innen volt, hogy az illyen bérlőgazda halálakor az ur az ingó vagyon s barmok egy részét igénybe vette [3]).

A nemesek tehát szabadsággal, tulajdoni s hatósági joggal birnak, az ahrimannok csak a két elsőt élvezik, a bérlő osztálynak csak

---

[1]) Az *Acta fund. monasterii Muvensis*-ben ezek olvashatók: „Helvetiának Wolen városában, közel Bremgartenhez az argaui cantonban lakott a hatalmas és dusgazdag Gontran, ki a szomszédok javai után ásitozott. Ugyanazon városnak néhány szabad lakosa, jónak s kegyesnek hivén Gontrant, felajánlták neki földeiket akkép, hogy neki törvényes haszonbért fizessenek, de viszont védelme alatt békésen élhessenek. Gontran örömmel fogadta az ajánlatot, hanem csakhamar elnyomni kezdé őket. Elcinte ezerfélét kivánt szivesség czime alatt, utóbb tekintélyjel kezde követelni, végre ugy bánt velök, mint szolgákkal, a mezőkön kaszálás- és aratásra kényszeritvén őket, végnélkül sanyargatá. Midőn pedig a szenvedők panaszt hallattak, felelé nekik, hogy a mi saját birtokuk volt, azt mindaddig nem használhatandják, mig az ő parlagföldeit ki nem müvelik, mezőiről a dudvát ki nem irtják s erdőit ki nem vágják; azoktól továbbá, kik a patakon tul laktak, az erdő használatáért egyenként két tyukot, az innensőktől pedig egyet követelt. A védtelen szerencsétlenek kénytelenek voltak ezt teljesitni; azonban, midőn a király Solothurnba jött, hozzá mentek, fennszóval panaszkodtak, segélyért esdve az elnyomó ellen. Azonban némelly meggondolatlan szándéklataik s az udvaroncok serege, panaszaikat nem engedé a király elé jutni s a szerencsétlenek még szerencsétlenebbül mentek vissza, mint a hogy jöttek" Hozzáadja az évkönyviró, hogy a muri-i szerzetesek 1106-ban Gontran utódaitól ennek összes birtokait megvették s igy a lakók sorsa jobbra fordult. **Hergott**, *Geneal. Habsburg.* t. I, pag. 324.

[2]) **Brequigny**, 113. lapon.

[3]) Ezen, az egész germán Europában elterjedt jog a franczíák által *le droit de meilleur cattel*-nek (a javának kiválogatási joga) neveztetett.

a személyes szabadság marad meg; még csak katonáskodhatási joguk sem volt s a földbirtokkal, mellyen éltek, elidegenittethettek [1]).

Gyámság.

Minthogy a hadsereghez csak a szabadok tartoztak, a nők, gyermekek és szolgák nem a hadvezérektől függtek, hanem a legközelebbi rokonnak vagy az őket védő urnak voltak alávetve. Az illyetén védelmet a longobardok m u n d i u m-nak nevezék, a ki fölszabadult alóla a m u n d n a k, a védői joggal biró ur pedig m u n d w a l d n a k hivatott. A mundwald köteles volt védenczét oltalmazni s pártfogolni s érette elégtételt kérni; maga szedvén be az eztillető büntetéspénzeket. A nő sohasem szabadult föl a gyámság alól; mint hajadon, atyja, nagybátyja vagy fivére alatt, ha férjhez ment, férje alatt, mint özvegy pedig emennek legközelebbi rokona alatt állt [2]). Midőn a nőnek nem voltak férfi rokonai, vagy ha mint özvegy a nászajándok felének visszaadásával fölszabaditá magát, ha gyámnoka őt fajtalanságról vádolá, ha akarata elleni, vagy tizenkettedik éve előtti házasságra akarta kényszeritni, ha élete vagy becsülete ellen tört vagy boszorkánynak nevezte őt, ez esetekben a nő a király gyámnoksága alá jutott, kinek gastaldja a férjhezmenés esetében a férjtől dijt kapott s a nő javainak, ha ez meghalt, egy részében örökösödött. Hogy a mundwaldok a nőnem gyöngeségével vissza ne éljenek, Liutprand elhatárzá, hogy ha egy nő férje beleegyeztével valamelly birtokát eladja, a szerződésre két vagy három rokonát elhíhassa a csalás vagy erőszak meggátolására.

Látni tehát, milly kevesen élveztek teljes szabadságot; a földhöz kötött jobbágyok legkevesebbel sem birtak. E néposztály mindeniknél többet szenvedett a berohanások alkalmával; kiraboltattak, elhurczoltattak, sorsuk mindig sanyarubbá lőn, mig a rabszolgáké jobbra fordult, minek folytán végre ezekkel összekeveredtek. Átalában három napon tartoztak urdolgára menni hetenként, hanem az azon korszakbeli hatalmaskodás még többel terhelte őket. Theodorik e néposztály

---

[1]) Pipin 755-ben Szent-Dénesnek adja Szent-Mihály házát a hozzátartozó javakkal, mellyeken egyháziak és szolgák éltek. 1000-ben Anthelm a clunyi barátoknak egy földet ajándékoz két szabad emberrel s ezeknek örökségével. L. **Guerard**-nak értekezését a *Revue des deux mondes*-ban (1839. jul. 15-i füzet.)

[2]) *Nulli mulieri liberae, sub regni nostri ditione lege Longobardorum viventi, liceat in suae potestatis arbitrio, idest sine mundio vivere, nisi semper sub potestate viri, aut potestate curtis regiae debeat permanere; nec aliquid de rebus mobilibus aut immobilibus, sine voluntate ipsius in cujus mundio fuerit, habeat potestatem donandi aut alienandi.* Rotharis. 205. §.

panaszainak urai ellen mind a polgári, mind a fenyitő törvényszéknél elzárta utját.

Rabszolgák.

A negyedik osztályhoz tartoztak a született vagy arra elitélt rabszolgák. A ki rabszolgától vagy rabszolganőtől született, az is maradt; a szabad vagy önként lett, vagy erőszak által tétetett azzá: önként, ha magamagát adta el, hogy vagy életszükségeit fedezze, vagy vétkeinek hódoljon, vagy ha egy monostornak vagy egyháznak önként ajánlta magát oda (oblati); erőszak által, ha nem volt képes valamelly birság- vagy adósságot megfizetni s tehát a megsértettnek vagy hitelezőjének önmagát adta oda; épen igy a hadifogoly, vagy a ki alacson házasságra lépett. A ripuari frankok törvényei szerint a rabszolgához férjhezment szabadnőnek egy orsó s egy kard nyujtatott, ha az elsőt választá, rabszolganővé lett, ha a másodikat, meg kelle férjét ölnie [1]). A törvények különben e pontra nézve szelidültek.

A feslettség s rosz igazgatás okozta nyomor, a nagyok és hatalmasak zaklatásai, kik a szegényebb szabadok birtokait kezökre keriték, a baromias közjog, a bünmerények sokasága, melly az ősi javakat a sok birságfizetéssel fogyasztá, a rabszolgákat ugy megszaporitá, hogy Francziaországban a második fejedelmi ház vége felé, alig találtatott szabad földész. A lázadó nagyok dulásai s a fejedelmek hadjáratai ezek fékezésére egész tartományokat elnéptelenitettek, akár ellenálltak, akár ha rögtön hódoltak. Ugy látszik, még hajók is küldettek a tengerpartokra, hogy elragadják s eladják az embereket, szent Bersciarius és szent Eligius az utakon váltogatták vissza a szerencsétleneket; az egyik tizenhatot szabaditott meg egy nap, a másik százat, kik közt rómaiak, gallok, britek, szászok s mórok voltak.

A házi szolgák (ministeriales) nem képeztek egész sereget, mint a rómaiaknál, hol azok uruk kéjének szolgáltak, hanem vadszilaj nemzet kevés szükségei szerint kevesen voltak, különböző számmal mégis uruk állapota szerint, kinek méltósága rájok is visszahatott. Legtekintélyesbek voltak az egyháziak (ecclesiastici) és a királyiak (fiscalini), melly utóbbiak még kerületi grófok is lehettek. Ez okból szabadok is beálltak a király szolgálatába, mi által aztán a szabad szolgák osztálya alakult. Ezek közt is némi rangfokozat volt s az első, ki háznagynak (major domus) neveztetett, ura javainak igazgatását is intézte.

A rabszolgák némileg dolgok, némileg személyek voltak. A bir-

[1]) Tit. 59. §. 18.

tokokra vonatkozó szerződésekben mint dolgok jönek elő, a pénzbirság, mellyek a törvények a rajtok ejtett sérelemre róttak, épen ugy illeté az urat, mint egy levágott fáért, vagy egy megölt baromért. A rabszolga egy szabadot sohasem üldözhetett fegyveres kézzel; az ur épen olly felelős volt szolgájaért, mint valamelly barmának ártalmaiért. Másrészről a szolgák maguk is birhattak valamit gazdálkodás által, ha a bért megfizették, szerzeményöket növelhették: örökölhettek, vehettek, néha maguk is rabszolgákat tarthattak; hanem mindezt csak uruk kedvezménye által [1]).

De mennyire javult sorsuk a pogánykorihoz képest! Ha a barbár ur haragában elverte, vagy megölte, legalább nem kinozta kigondolt gyötrelmekkel, nem gyilkolta öt meg hidegvérüleg, mint a rómaiak; és az egyház közbevetette magát értök. Mig a rómaiak eltilták öt a biróhoz vagy a népszószólóhozi folyamodástól [2]), addig a barbár birák a szerencsétlenekről is gondoskodnak. A burgundi, kinek érzelme a rómaiéhoz közelit, fejeikre mindig verést vagy halált szab; az inkább germán sali-frank választásukra hagyja, vagy verést kapni, vagy minden ütleget egy denárral fizetni meg [3]): testi és lealázó büntetés, a köztük és a szabadok közti különség végett, de mégis törvény által van meghatározva és nem az urnak szeszélyére bizva. Az istenitéletet is igénybe veheték de nem a párbaj általit, miután veszedelmesnek tartaték öket fegyverre szoktatni, melly a szabad embernek tulajdona s különböztető jele volt.

Rotharis törvénye a rabszolga irányában olly vad mint a római, dolgokkal egyenlősitve öt [4]); utóbb azonban a longobardok is határt szabnak az urak önkényének a rabszolgák élete fölött, kivéve a törvényes eseteket. Az ur, ki egy rabszolganővel paráználkodik, fölötte s ennek férje fölött minden jogát elveszti. A ki pedig egy rabszolga aráján erőszakot ejt, az a völegénynek birságot fizet, s ez utóbbi, ha tetten kapja öket, meg is ölheti mind a kettőt [5]). Egy szolgának megsértése egy negyedrészét teszi egy szabadénak; a ki egy idegen rabszolgának szakállát vagy haját megtépi, egy soldót fizet neki; a ki pedig urától azért veretett meg, mivel bevádolta öt, szabaddá lesz [6]).

---

[1]) *Siquis cujuslibet de potentioribus servis, qui per diversa possident...* Decr. Clotarii II. ann. 595. §. 9. ap. *Baluz.*

[2]) *Instit.* IV, 4. **Seneca** *Contr.* III.

[3]) *Leg. Burg.* tit. IV. *Leg. Sal.* tit. XIII, XIV.

[4]) *Siquis res alienas, idest servam aut ancillam seu alias res mobiles...* Leg. 232.

[5]) Liutpr. VI. 36 Roth. l. 213.

[6]) Rachis l. 3.

Ha egy az egyházba menekült rabszolgának ura biztosságot igér és meg nem tartja, negyven soldót fizet [1]). Ha az ur, midőn már el volt határozva szolgájának a szabadságot megadni, meghalt, Astolf szerint [2]) a rabszolga felszabadittatott, még pedig alaunechild, kárpótlás fizetése nélkül; mert „legnagyobb dicsőségnek tetszik előttünk, ha a rabszolgák szabadokká tétetnek, mertMegváltónk is szolgává lett, hogy nekünk szabadságot adjon.“ Utóbb a kereszténység mindinkább jobbra forditani ügyekszik a rabszolgák sorsát; a nyugati-góth Egiza kikiáltja, hogy ők is az Isten képére vannak alkotva, azért nem kell őket megcsonkitni vagy elektelenitni [3]). A frankok a felszabadítást Isten előtt kedves érdemül tekintik; az angol-szászoknál a püspök a rabszolgák pártfogója, kiknek ő a felszabaditást hirdeti.

Hogy Olaszországban sok rabszolga tartatott, bizonyitja a rájok vonatkozó számos törvény, mellyekben rómaiakra s nemzetiekre (gentiles) osztatnak. Miután azonban az önkénytes munka sokkal kényelmesb- s hasznosabbnak találtatott, a rabszolgáknak néha bérbe adattak a földek, az egyház példájára, mi által a gazdák, vagyis aldioni-k osztálya gyarapult. Ezek fönebb álltak a rabszolgáknál, bár uruknak alá voltak vetve; birhattak földeket és rabszolgákat, de nem mint független tulajdont; s nem is adhattak vagy vehettek, mig uruknak az engedélydijt (laudemium) meg nem fizették. Hasonlitnak tehát a rómaiak földészeihez, csak abban nem, hogy a földbirtoktól külön is eladathatnak. A haszonbéri, kegyeletadományi s örökbérleti szerződések, mellyek szerint valamelly föld, kimüvelés végett egy időre vagy holtiglan, bizonyos föltétek mellett átengedtetett, Olaszországban azon forradalmat készité elő, melly a XII. században a tulajdon megállapitásával végződött, a midőn az örökbérlet ideiglenes haszonbérré, amannak birtokosa pedig a ma is látható haszonbérlővé változott.

Felszabaditás.

Rotharis a felszabaditásnak két nemét különbözteti meg: egyet, midőn valaki amundnak vagyis ura gyámságán kivülinek [4]), s

[1]) U. o. 277. A rabszolgák ára képességök arányához méretett. Szent-Ambrus levéltárának iratai szerint egy rabszolga 721-ben három arany soldón adatott el, 725-ben egy nő egy fiut tizenkét arany soldóért ad el; 807-ben Toto két gyermeket harmincz ezüst soldóért. Brunetti Codex diplomaticusának LIX. okmánya szerint egy kisgyermekes rabszolganő huszonegy soldón adatott el, pénzben és marhában.

[2]) *Leg.* 14.

[3]) *Ne imaginis Dei plasmationem deforment. Leg. Visig.* VI. 13. 15.

[4]) *Leg.* 225 és 226.

egy másikat, midőn a szolga fulfreal-nak [1]) vagyis csak a robotolástól fölmentettnek nyilvánittatott. Az első csakugyan felszabadult, a másodikat ura iránt fivéri vagy rokoni kötelék kapcsolá s urának örökösévé is lehetett. A germánok- s még inkább a longobardoknak régi szokásuk volt háboru alkalmával számos rabszolgát szabaditni fel.

Fegyverviselés lévén a szabadság jele, a régi longobardok a rabszolga felszabaditásakor egy nyilat adtak át neki s nemzeti nyelvökön néhány szót sugtak fülébe [2]); az angolok lándzsát és kardot adtak neki [3]); a ripuari frankoknál kinyitották előtte az ajtókat [4]); Rotharis a római szertartást hozta be, hogy az amundot egy másik személy egy keresztutra vezesse s mondja neki: Menj a merre tetszik [5]). Néha egyszerüen a király szava megadta a szabadságot [6]). Liutprand idejében elég volt az oltár előtti felszabaditás, hogy valaki valóságos longobard polgárrá tétessék [7]).

Néha a rabszolga sorsa az által, hogy földészszé tétetett, csak megkönnyitették, mire csak elbocsátó levél kivántatott. Nincs reá törvény, hogy a hálátlan szabados ismét rabszolgává tétetett volna, Astolf azonban megengedé, hogy az ur a felszabaditottnak szolgálatát holtaiglan maga részére biztositsa [8]). Némellyek a papságba vagy egy kolostorba felvétetés által szabadultak fel, hol, legalább szent Benedek szabályai szerint a szabadoktól semmiben sem különböztek. A törvényhozás különben bizonyos megszoritást határoz a rabszolgáknak a papság közé felvétetése iránt. A felszabaditási szertartás után az illető önmagával teljesen szabad lett; de ha örökös nélkül halt meg, vagyonát még mindig a régi mundwald foglalta el.

---

[1]) Hollandul *volvry* tökélyesen szabadot tesz. Az egyszerüen felszabaditott *widerborn*-nak vagyis *widergeborn*-nak ujjászülöttnek neveztetett.

[2]) **Pál pap** I, 13.

[3]) *Leg. Henr.* c. 78.

[4]) Tit. 61.

[5]) *Eam pergat partem, quamcumque volens canonice elegerit, habensque portas apertas etc.* **Lindemer**, 101.

[6]) *Qui per impans, idest in votum regis dimittitur.* Roth. l. 225.

[7]) Lib. IV. art. 5.

[8]) *Leg.* 9.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A barbárok politikai alkotmánya.

Kimutattuk fönebb (264. lap) azon módosulásokat, miket az eredeti germán alkotmányba a harczos-társulat rendszere hozott. Összetes egyedurság helyett, minő a persiai volt, Germaniában a szabadok és nemesek szövetkezetét találjuk, örökös vagy választott fejedelmek alatt. Nem engedelmeskedtek mint nemzet egy közös fejnek, hanem kis részekben családokra s védencztársulatokra oszoltak, mellyek mindegyike magánérdekeit az országos gyülésen rendezé [1]), hol az elsőséget a birtokos családfők vitték, határozva had és béke fölött, itélve az állambünösök fölött, a városok számára igazságügyi tisztviselőket nevezve s fegyverrel ruházva fel azt, ki annak viselésére képesnek mutatkozék. A csak egyes várost érdeklő ügyek végett csupán annak családfői gyültek össze; nagyobb fontosságu eseteknél azonban, midőn tudniillik valamennyinek karjára szükség volt, az egész nemzet összegyült, tanácskozott és tett. Az összehítt nemzeti gyülésen a főpap kötelessége volt a rendet és csendet fenntartani; a vezér tette az előterjesztést, a nagyok véleményt adtak, s a többség tetszését vagy visszatetszését zajongással és fegyvercsörgetéssel jelenté.

A főnökök véleményének nagy fontosságot adott védenczeiknek velök egyetértése, mi által néha majdnem egyeduri hatalomra vergődtek. A védenczeket erre leginkább a szakadatlan hadak hosszusága ösztönözte, mellyekben kénytelenek voltak magukat egynek parancsai alá vetni, ki aztán az általa vezetett népnek, melly nélküle többé semmi uj vállalatba fogni nem mert s az aratás és zsákmány szinétjavát neki adta, egész éltében korlátlan ura maradt.

Midőn a germánok a római birodalomban telepedtek le, majdnem átalánosan királyok kormánya alatt találjuk őket. Ezek a legjelesb családokból választatva, távol a korlátlan hatalomtól, nem voltak egyebek, mint elsők a hasonranguak közt s hirt-nevet erény, adakozás, vitézség s az urak és alattvalók közti egyensuly fenntartása által kényszerültek keresni. Saját javaikból éltek, hanem tisztelet czime alatt a néptől és az idegenektől ajándékokat fogadtak, ugyszinte az ellenség és zsákmány s a büntettekre rótt birságok egy része őket illeté; semmit sem kaptak különösen az udvartartásra; a tisztviselők a

---

[1]) Ó-németül: *Gauding*, *Gau*, megye, vidék, és *dingen*, tanakodni igétől. **Grimm** 747. l.

községéi voltak, a harczosokat a vezérek tarták fenn. Mint legfelsőbb birák a polgári ügyekben, a királyok sürgős esetekben nyilvános gyüléseket hirdettek, a határozatokat végrehajták s elvégre sem az államügyeket, sem az igazságszolgáltatást nem ők kezelték, miután a birákat a nagyok közől maga a nép választá, adván melléjök egy községi tanácsot.

A község összes tagjai közremunkáltak a közbátorság fenntartására s minden egyes tagtárs tetteiről felelősek voltak. Ha egy tag megtámadtatott, a többiek annak pártjára álltak [1]). Ezért mintegy viszonzatul senki sem adhatta el javait községe beleegyezése nélkül. A javak tehát nem egyesek, hanem a község tulajdona voltak s ha valaki örökös nélkül halt meg, vagyonán a többi polgárok osztoztak meg, mint szinte a birság-pénzeken is [2]). Alapja az illynemü társaságnak leginkább a rokonság, aztán a barátság és szomszédság volt. A rabszolgák is birságot fizettek uraikért; a vendégért a családfő volt felelős [3]).

Ha egy büntény födöztetett fel s a bünös nem tudatott, a község tagjai egybehivattak, hogy fedezzék föl a tettest, szabad birtokosok udvara előtt [4]), hol a népgyülésen választott tisztviselők elnököltek. Kihallgatlan- s meggyőzetetlenül senki sem itéltetett el [5]). Ha ki az egész társadalom ellen vétkezett, testileg fenyitteték [6]); a ki pedig valakinek élete vagy vagyona ellen tört, azzal birságfizetés mellett kibékülhetett, melly birság a megbántottnak állapota szerint különböző volt; a községnek, mellyhez a bünös tartozott, a birsághoz járulnia kellett, mellyben a megbántottnak községe részesittetett [7]). A ki meg nem fizette, a községből kizáratott, megtagadtatván tőle a törvényes védelem, s igy a megsértett magánhadat (faida) üzenhetett neki. Még a tulajdon ellen intézett bünmerényeknél is a birság egy

---

[1]) *Suscipere tam inimicitias patris seu propinqui, quam amicitias necesse est.* **Tacitus**, *Mores Germ.* 21.

[2]) *Pars mulctae regi vel civitati; pars ipsi qui vindicatur, vel propinquis ejus exsolvitur.* U. o. 12.

[3]) Mindezeknek bizonyitványai feltalálhatók **Eichhorn**-nál, *Deutsche Rechtsgeschichte.* I. k. 18. §. c. jegyz.

[4]) *Centeni singulis ex plebe comites, consilio simul et auctoritate adsunt.* **Tacitus** id. h. 12.

[5]) *Convicti mulctantur.* U. a. u. o.

[6]) *Proditores et transfugas arboribus suspendunt; ignavos et imbelles et corpore infames caeno ac palude, injecta super crate, mergunt.* U. a. u. o.

[7]) *Luitur homicidium certo numero armentorum et pecorum; recipitque satisfactionem universa domus.* U. a. 21.

részét az egész község viselé, valamint az, mellynek békéje (f r e d a) az ekkép támadt viszályok által megzavartathatott [1]). Figyelemre méltó, hogy az egyetlen halálos esetben, az árulásában tudniillik, a büntetést sem a nemzetgyülés, sem a király nem mondhatá ki, hanem a nagy pap, mint a nagy Istennek képviselője, ki az életnek egyedüli ura, s a hitszegésnek boszulója.

Náluk tehát az intézmények három rendszere vegyül össze: örökös és szent, vagy választó és harczias egyedurság; a közérdekek fölött tanácskozó szabadok gyülése; és az aristocraticus védurság a vezérnél a csapatok fölött, az urnál családja és földészei fölött. Ámde ezen, bár valódi rendszerek, még csak csirájukban vannak, minthogy az egyéni tekintély tulnyomó lévén, az ember alá nem veti magát, csak a mennyiben maga akarja, vagy a mennyiben kényszerittetik, az erőket egy czél felé semmi nyilvános hatalom sem huzza össze.

A germánok alkotmányáról adatok hiányában sok pontra nézve bizonytalanságban maradunk; hanem a mondottak már is elegendők, hogy átlássuk mennyire különbözött szabadságuk a classicus népekétől. Görögországban és Rómában a szabadság egy öszfogalom, az állam volt minden, a polgár semmi, miután egyediségét csak hősi erőködés által tarthatá fenn, s hogy bizonyos erényekben nagygyá legyen, bizonyos vétkeket kelle elfogadnia; Germaniában ellenkezőleg a szabadság személyes, mindenki élvezi saját jogát és házi függetlenségét, melly szerint az egy családtagon ejtett sérelem a testvérek- és rokonokra is kiterjed.

A függés nem, mint másutt, az itt vagy amott születéstől, hanem a személyesen kötött szerződéstől s a szabad ember által egy vezérnek esküdött hüségtől tételeztetik fel. Ezen, a classicus népek előtt ismeretlen állapotban az öröködésre a végrendelet nem szükségeltetik. Az a sali- és ripuari-frankok törvényei szerint mindig a férfiágon folytattatik.

Az igazság nem egy külső társadalmi, tényleges, mindenütt egyenlő elv, melly az egyedek érzelmeit egy átalános eszme körül pontositja össze; hanem a szivnek részletes hajlama; a büntetés embernek emberhezi viszonya; a miből a megsértetteli kibéküles joga foly, képtelenné tevén a társadalmat a bünös üldözésére, ha ez a megbántottnak elégtételt adott. Innét ama szokás is, hogy egy tény valóságára több férfiu esküvék, a miben a mai esküdtszékek eredete rej-

---

[1]) A vérengző esetekben az egyezkedési birság *weŕigeldnek*; a vagyonelleniekben *widrigeldnek* mondatott. **Grimm**, *Deutsche Rechtsalterthümer*. 650—653. ll.

lik, mellyek tán majd mindenütt a törvényszékek helyét foglalandják el.

Szabadságára illy féltékenyen védte a germán az államot, az állam ötet s ez elég volt. A családfő, a mig élt, itélt gyermekei és alattvalói fölött, a nélkül, hogy valakinek számot adott volna; csak akkor, midőn felesége fölött büntető itéletet volt hozandó, annak rokonait is összehítta [1]). A személyes bántalom a megsértettnek rokonai vagy barátai által boszultatik meg, kik mégis, ha kárpótlást fogadnak el, a boszu jogát elveszitik. Ha a per birák elé vitetett, ezek a peres felek osztályából választattak. A peres felek előadták ügyöket ügyvéd nélkül s a bölcsek határoztak méltányosság és a szokások szerint. Nők és gyermekek, minthogy jogot karddal nem szerezhetnek, folytonos gyámság alatt maradnak.

A germán intézmények Tacitusnak és számos ujabb irónak csodálkozását keltették föl, látszatos szabadelmüségök által. Mi azonban, kik a szabadságot rend nélkül épen nem ohajtjuk, megjegyezzük, mikép a még nyers társadalmakban csupán az egyedeknek tulajdonittatik fontosság, kik közt csupán esetleges különbség található. Miután egyenlők, nincs ok, miért hajtsa magát egyik a másiknak akarata alá; azért semmi aristocratia, semmi kormány, hanem önkényben s szeszélyes és féktelen erőszakban álló szabadság. Illy államban nem marad fel egyéb, mint a függetlenség szenvedélye, melly olly fokra hág, hogy a társadalmat lehetlenné teszi; mindenki annyiban hiszi magát szabadnak, a mennyiben erős; elkülönödve s fegyveresen, csupán önkénytes kötelezettségre tekint; még azon földhöz sem érez ragaszkodást, mellyet müvel; igazságot karddal szolgáltat maga magának.

Lassanként növekesznek a társadalmi egyenetlenségek, a törvényhozás folytonos erőködéssel az emberi egyediséget hatalma alá hajtani s a polgári társadalomba beszoritni törekszik, végre a közerő tulnyomóvá lesz az egyéni akarat fölött, egy felsőbbnek vetve azt alá. Idővel azonban az aristocratia maga s a kormány zsarnokivá lesz; s a társadalmi erő, melly előbb a kormányt a béke szeretetéből gyámolitá, most a szabadság szeretetéből meggyengitni törekszik azt.

Az illy szabadság mégis, melly szereztetik vagy kerestetik, mennyire különbözik amaz elsőtől! Ebben a még nyers, tudatlan, szenvedélyes emberek nem maradhatnak békében s igazságban, hacsak egy erős kéz nem fékezi öket: ám itt az ember már müveltebb

[1]) **Tacitus** *id. h.* 9.

s magasb tökélyü, elméje messzebb hat, akarata szabályozottabb; s érezi, hogy a társadalmi jóllét felé, minden mozdulatát intéző, kemény zabola nélkül is vezettethetik. Az illyetén megkülönböztetést nem tartották szemeik előtt a barbárság magasztalói, s mivel a germánoknál néhány, a müvelt nemzeteknek is ohajtandó intézményre találtak, olly szabadságról álmodoztak, melly a sok egyenetlen akarat szilaj vadsága közt nem létezhetett.

A honi erdeikben maradt germán törzsek amaz eredeti alkotmányukat megtartották, hanem a kik római földeken telepedtek meg, azoknak el kellett attól térniök, miután a vándorélet s az egyenlőség megszüntével a harczos-társulatnak, eredeti államuk alapjának jelleme nagyon megváltozott. Szabad társak egy szabad akarattal választott vezér alatt, ki beleegyezésök nélkül mitsem tehet, mennek, hóditnak, birtokosokká lesznek, lassan-lassan a földmüveléshez szoknak s az állandósitott tulajdon fölött egy uj társadalmi rend alapul meg. Minden vezér, letelepedvén azon földön, mellyet számára választása vagy a véletlen jelölt ki, egy törzset alapita ott, nem mint hazájokban, hol ott ütötték fel a sátrat, hol az erdő s a folyam tetszett, hanem terjedelmes földterületen, körülvéve hiveitől s szolgálva földészeitől vagy a birtokvesztett régi urak által. A társulat tagjainak nem volt volna tanácsos egyenként elszéledezni; azért mikép a had idején a vállalatok, ugy most a béke élvei, a játékok, vadászatok, lakomák, a vezér köré gyülekezni édesgette őket. Ezen vezér hatalmas földbirtokossá változott, miért is közte és társai közt igen nagy lett a különbség; a régi egyenlőség eltünt, ollyannyira, hogy némellyek földészi állapotra jutottak. Másoknak a vezér osztogatott adományozás czime alatt földeket, a mi jutalom is, kötelék is volt; az adományozott, földeiből ismét másoknak osztogatott ugyanazon föltétek s uj alárendelés mellett; ebből aztán földesuri aristocratia s birtokosok uralma keletkezett, melly bármilly távol állt is még a hübérrendszertől, mégis előkészité azt.

Terjedelmes tartományokon elszórva, hogyan gyülhettek volna egybe az összes szabadok minden egyszerü ügy tárgyalása végett? s minthogy a képviseleti rendszert még nem ismerték, a germán szabadság lényege, a nemzeti gyülések meggyérültek és a szabadokat kötelezni kelle annak gyakorlatára, a mit egykor legbecsesb joguknak tekintettek. Végre a gyülések azzal pótoltattak, hogy minden kerület számára s c a b i n o k — törvénybirák neveztettek ki, s az ügyeket, mik egykor az összes ahrimannok előtt tárgyaltattak, ezek intézték el.

Királyok.

Felforgattatván tehát gyökerestül a törzsek eredeti intézményei, a társadalomnak át kelle alakittatnia. A különböző germán népek alkotmányai kevésben ütnek el egymástól, miután természetökből folynak. A királynak, ki a hadsereg vezére, de nem korlátlan hatalmu, vannak társai, kiknek a törvényhozásban mindnyájoknak részt kell venniök [1]). A germánok midőn a birodalomba nyomultak, vezérektől kormányoztattak, kiket a hadjárat előtt a harczosok paizsra emeltek s a táborban körülhordoztak. Szabadon választattak ezek, hanem bizonyos hősi vagy félisteni családokból, a góthoknál az amalokból, a bavaroknál az agilolfingiakból, a szászok- és frankoknál Odin és Meroveus utódaiból. E családok kihaltával a teljesen szabad választás visszatért, mint ez az olasz- és spanyolországi góthoknál bekövetkezett, a longobardoknál pedig folyvást fennállott.

A germán királyok nevére azonban senki se gondoljon a mai királyokra, kiket fényes udvar, gazdag jövedelmek, hadsereg, ministerek, egy szóval terjedelmes és szövedékes államgép főbb mozdonyai környeznek. Amazok csak elsők voltak a hozzájok hasonlók között; hanem miután béke idején birák, háboruban vezérek voltak, hatalmuk természetesen növekedett, kivált miután hazájokból kiindulva, szakadatlan háborukat viseltek, vagy a meghóditott földön leigázott de ellenséges nép között telepedtek le.

Törvényhozói hatalmat gyakorolni ritkán volt alkalmuk, miután ama népek saját természetökön alapuló régi intézményeikhez ragaszkodtak, mellyek sem a szabadságot meg nem szoriták, sem a polgári viszonyokat nem rendezték, mintha csupán a bünök elnyomására lettek volna intézve. A szabadok csekély száma, egy harmadik rend s kereskedelem hiánya távol tartá azon bonyodalmakat, mellyek minden lépten átalakitást, ujitásokat kivánnak. A királyok azonban, miután a római szokásokat s a császárok alatti olly jól rendezett közigazgatást megismerték, a császárokat önmaguk törekedtek pótolni s képességöket sokkal felülhaladó rendszabályokat életbe léptetni. A két Theodorik, aztán Eurik és Chlodvig a császárságnak mind jelveit,

[1]) Az angol törvények előszavában mondatik, hogy *omnium consensu* hozattak; az Alfred és Gontran közti egyezkedés *cum omnis gentis consensu* történt. A saliak s bajorok törvényei szinte *cum consensu cuncti populi christiani* hozattak; az alemannoké *omnis populi consentientis in publico concilio*, (Tit. 51.). Thassilo végzésében: *universae consentientis multitudinis*; Alarik *Breviariumában*: *adhibitis sacerdotibus et nobilibus viris*; Rotharis rendoletében: *cuncti felicissimi exercitus nostri*, áll. Az utóbbi kifejezés mutatja, mit kelljen a nép alatt értenünk.

mind jogait elsajátitni törekedtek; az egykori tanácsbeliek és elnökök helyett grófokat és herczegeket neveztek, egyszersmind az adók beszedését és az ujonczozást is rájok bizva; egyszóval elfoglalni egyenként, miután egészben nem lehetett, a caesarok örökségét. Eleinte tisztán katonák lévén, utóbb államférfiakká, sőt hittudósokká lesznek, s ez uton későbben egynek csakugyan sikerült a császári méltóságot visszaállitni.

Ez volt törekvésök czélja; de mig azt elérék, semmit sem találunk fel bennök, a mit a király névvel szoktak összekötni. Sem szervező törvények, mellyek a hatalom határait megszabnák, sem más ministerek, mint egy titkár, kire minden ügy elintézése bizatott, s egy udvarbiró (comes palatinus), ki az eléje terjesztett ügyeket megoldá. Még királyi javadalmaikat sem birják ugy, mint legfelsőbb személyek, hanem mint hadi foglalmányt vagy más fejedelmektől a győzelem jogával elvett jószágot. Még azt sem mondhatni, hogy valóságos alattvalókkal birtak, ha ezek alatt ollyanokat értünk, kiknek polgári életöket a király legfelsőbb hatalmával s tekintélyével intézi; mert ama fejedelmek alattvalóik fegyvere- s vagyonával csak annyiban rendelkeztek, a mennyiben azok hübéreseik, vagyis irántuk bizonyos szolgálatokra szerződésileg kötelezve voltak a nekik adományozott földek viszonzatául. Ha nem engedelmeskedtek, elveszték földeiket, de nem büntettetének meg mint alattvalók legfelsőbb büntető törvények szerint. Röviden a hatalom annak kezében vala, ki legszilárdabb akarat- s határozottsággal birt; és, mint Manzoni mondja, a korona egy fémkoszoru, mellynek értékét az azt viselő fej adta meg.

Nemzetgyülések.

A királyok hatalma mindenben meg vala szoritva a nemzetgyülés [1]) által, melly a haza üdvéről s a közjóról szokott volt határozni. Olly társas gyülések voltak ezek, mellyeknek tagjai nem a rabszolgaságból fölszabaditott személyek, kik csekély erejöket a közerőtlenség palástolására odaengedni jöttek, hanem bátor és független emberek voltak, kik joguk- s kötelességöknek tarták mindazt ismerni, a mi a társadalmat, mellynek ők egyenként biztositó tagjai voltak, érdekelte; kik nem tarták szükségesnek engedelmeskedni, csak saját akaratuknak s annak, a mit meghánytak s megvitattak. Egyesitve volt ama gyüléseken a kormányt alkotó három hatalom: itélő, midőn körükből valaki fölött itéltek; törvényhozó, midőn a törvényt eltörölték vagy

---

[1]) A gyülések neve *placiti* vagy *malli*; a frankoknál *marczius* vagy *majus mezeje*; a nyugati-góthoknál *concilium*; az angol-szászoknál *witenagemot* volt.

ujat hoztak; legfelsöbb s végrehajtó, midőn béke s háboru fölött határoztak. A gyülések, mellyek a már érintett okok miatt mindinkább meggyérültek, közönségesen marczius- vagy májusban tartattak, midőn a tavasz már ugy kivirult, hogy a harczosok lovainak abraka már biztositva volt, mert a vezérekkel együtt mentek el a harczosok is, hogy öket az elhatározandó hadjáratra rögtön követhessék.

Pénzügy.

Az, a mi a mai kormányzatoknak egyik főága, vagy legalább annak tekintetik, a pénzügy tudniillik, akkoriban igen egyszerü volt. A királyi kincstárt a birságok egy része, önkénytes ajándékok, a király szabadbirtokai s más, jószágelkobzás, öröködés s idegenek adója által növekedett javadalmak, aztán a kiskoruak gyámsága képezé, kiknek jövedelmöket nagyrészint maguk a helyről helyre utazó ügyészek emésztették föl.

Had.

Közigazgatási nagyobb fontosságot csak akkor nyert a pénzügy, midőn a személyes szolgálatokat az adózás váltá fel s a sereget és hivatalnokokat a királynak kelle fizetnie: akkor azonban a cultust, ministereket, udvart, közoktatást s nyilvános intézeteket még nem kelle fenntartania; a közigazgatási s hadi költségek viselésére a hübéresek voltak kötelezve. Ha az egész nemzet háborut inditott, minden szabadnak az országos zászló alá kelle mennie saját grófja alatt, saját költségén fegyverkezve s táplálkozva; a ki ezt nem birta, egy másikkal egyesült egy katonának kiállitására. Magánvállalatok- s ellenségeskedésre azonban a király csak saját szolga-hübérnökeit szedhette össze.

Vasallok. (Hübéresek.)

Mig a rómaiaknál a hadügy mindinkább hanyatlott s a személyes vitézség hiányát nagy önveszélyzés nélküli, gépies, mesterséges embergyilkolás pótolá, addig a barbárok karjaik erejénél egyebet nem ismertek s a legiókkal kézij-, parittya-, kétélü bárd- s kisszámu nyilas és dárdás lovassággal szálltak szembe, meggondolt haditerv és csatarend nélkül, nem is szoktatva katonai fegyelem- vagy egyenlő fegyvergyakorlatra, miután minden vezér saját modora szerint vezénylé a maga vasalljait, melly névvel a királynak azon hivei jelöltettek, kiknek ő egy földbirtok ideiglenes használatát engedte át, azon kikötés mellett, hogy öt hüséggel, meghatározott ideig s a fölfegyverzett és eltartott harczosok bizonyos számával háboruba kövessék. A tekintélyesb urak aztán a királyt utánozták s a kapott földek egy részét ismét kisebbek közt osztak fel, ugyanazon kötelezettség mellett,

s ezek voltak a vasallok vasalljai (valvassori, vassi vassorum).

A királylyal együtt jöttek még más főnökök, kik magukat nálánál csak annyiban tarták kisebbnek, a mennyiben őt fővezérnek választották. Ezen főnökök a meghóditott földek egy részét herczeg czime alatt elfoglalva, csupán politikai jogok- s közügyekben tekinték magukat függőknek, különben saját akaratuk szerint hoztak törvényeket, inditottak hadat, még a király ellen is. Tulnyomó vala ez alkotmány, mint láttuk, a longobardoknál; hanem a góthok- és frankoknál talán személyes felsőbbségök által a királyok az egész ország fölött, ugy látszik főhatalmat gyakoroltak.

Közigazgatás.

Ez a közigazgatásra nézve kerületekre vagyis vidékekre (pagi, Gauen) osztatott, mellyek mindegyikében a polgári, rendőri, igazság- és pénzügyet egy gróf (grafio, Gaugraf) kezelte. Egy herczegség több vidéket foglalt magába s ezek mindegyike a családok századaiból, a századok tizedekből, a tizedek egyes udvarokból (mansi) álltak, több egyes udvar falut, helységet képezett [1]). A longobardoknak grófok helyett sculdaisaik vagyis századosaik voltak; a frankoknál a grófok nem voltak a herczegektől határozottan megkülönböztetve egész a VIII. századig; később ez utóbbiaké volt a hadvezérség, a gróféké az igazságszolgáltatás, mindkettő élethosszant. Minden kerületben volt egynehány, a grófnak alája nem vetett hely (immunitates) mind az igazságszolgáltatás, mind a közigazgatásra nézve. Illyenek voltak eleinte a királyi urodalmak, később az egyházi javak, végre a szabad községek birtokai is.

Helyhatóságok.

Ha a hóditás által el is tüntek a felsőbb hatóságok s bár a tartományi kormányzók helyét a grófok foglalták el, a helyhatóságok elenyészte olly átalánosnak talán még sem mondható. A barbárok barbár grófok alá helyezik a benszülötteket, hanem gyülölve a városokat s magukat hadseregnek tekintve, a helyhatóságokkal mitsem gondolnak, miért is ezek belszerkezetöket a gróftól függetlenül tartják fenn vagy legalább nem háborittatnak általa, sőt szabadabb kört nyernek, mint a császárok alatt. Köztük tehát önként születik meg a belbéke és jórendről gondoskodás szüksége, miket a gróf feledett

[1]) A tizedes rendszer nyomai soká maradtak fenn Olaszországban. Cadore völgye egész 1500-ig tiz századra volt felosztva, minden századnak volt egy századosa s kétszáz fegyverese. A századosok veszély idején egy tábornokot választottak s ez és a gróf, vagyis venetiai parancsnok őrködtek a völgynek biztossága fölött.

és elhanyagolt. Megszünvén a tizedes testület az adó beszedéséről felelős lenni, e méltóság nem kerültetett többé, mint Róma uralmának végszakában, de nem is csupa nagy birtokosok léptek be többé, hanem minden jeles ember, sőt a gazdag kereskedők is. A góthok törvényei tanácsbirákat (curiales) és békefenntartó tisztviselőket említnek [1]; különben tudjuk, mennyit vett föl ama nemzet a római szokásokból vagy eredetileg, vagy a hosszu együttélés által. Alarik Breviariumában minden lapon előfordulnak a duumvirek, defensorok (népvéd) s más helyhatósági tisztségek, mellyeknek hatáskörük a fölebbvaló főnökök, tanácsbeliek s correctorok hiányában növekedett. A mit egykor a praetor tett, most a városbirák teszik [2]. A felszabaditás, melly egykor a praetor előtt történt, most a községtanács előtt megy végbez [3]. A községtanácsban nyittatnak fel a végrendeletek, és a gyámnokok a város előkelőinek egyetértésével a biró által neveztetnek [4]. A kettedesekhez (duumviri) és a népvédhez (defensor) tartozott mindaz, a mi nem vágott egyenesen a főhatalomba, mint a katonaállitás, adóbeszedés, községi javak kezelése. A községtanácsbeliek még a nagyobb hatóságokban is részt vettek, helyettesitve néha a birákat, ugyszinte a püspökök is, kik a népvédeket pótolák. E szerint tehát, mig a régi helyhatóság a római alkotmány által, melly szerint a magasb méltóságokkal politikai s vallási hatalom egyesittetett, aristocraticus jellemet öltött: most a népvéd nem önkénye szerint müködött többé, hanem mint a községtanács megbizottja, mellyben központosult mindaz, a mi élet, erő s fény a legyőzöttekben még fennmaradt s melly az uj községeket készité elő.

Ezt találjuk déli Galliában s Olaszország némelly részében, másutt mi történt légyen, nem tudjuk. A burgund törvények megkülönböztetik a kerületi tisztviselőket a városiaktól, a minek Longobardországban semmi nyoma. Tours-i Gergely a városiak törvényszékét, mint a gróf által tartott gyüléstől különbözőt idézi [5]. Anjou mintáiban a polgárok által választott tisztviselőkről; Sirmondéiben a közügyekre szánt helyről [6]; Lindenbrockéiben pedig közgyülések- s

---

[1]) *Edict. Theod.* 27. — *Leg. Visigoth.* V, 4, 19; és II, 1. 16.

[2]) *Interp. Pauli*, I, 7.; *Interp. cod. Theod.* XI, 4. l. 2.

[3]) *In Gajo*, I, 6.

[4]) *Interp. cod. Theod.* IV, 4 l. 4.; III, 17. l. 3.

[5]) **Greg. Turon.** VII, 47.

[6]) *Curia publica, ap.* **Baluz.** T. II.

városi népvédekről van szó [1]). Talán a germánok hazai községeik alakait a meghóditott földre is átültették, tán némelly helyen megszaporodva s békés szokásokat véve föl, római modoru községeket alakitottak, némelly helyen ezekkel olvadtak össze s a két különböző elemből egy terjedtebbet alkotának, a germán scabinok és a római rend igazgatása alatt. És e vegyület hozta létre az uj nemzeteket, a mai Európát [2]).

Személyi törvény.

Egy barbár nép, melly egy müvelt között telepedik le, elfogadja ennek közigazgatási intézményeit s kimüvelt jogtudományát, mivel ennek hasznos életrevalóságát belátja; azonban kiváltságkép fenntartja nemzeti törvényeit is, biztositás végett irásba foglalja azokat, hogy az idegen befolyás alatt nemzetiségét el ne veszitse. Saját jellege némelly barbár törvényhozásoknak, hogy a személyt helykülönbség nélkül tekintik. Ma, a ki melly országban él, magát és vagyonát annak törvényei alá veti s átalában a honpolgárok és idegenek közt csekély, vagy épen semmi különbség sincs [3]): a középkorban ellenkezőleg a polgár, akárhol volt, hazai törvényeket tartott; azért irta Agobárd püspök kegyes Lajosnak: Ha öten jönek össze, gyakran kettő sem követi ugyanazon törvényt.

Vajjon e szokás a germánok közt kiköltözésök előtt, a függetlenséghezi szeretetökből származott s a meghóditott földre általuk

---

[1]) **Mably**, *Obs. sur l'hist. de France.*

[2]) Igy vélekedik Savigny és Raynouard, ki mégis tulságba megy át, midőn déli Franeziaország intézményeit nagy szenvedelemmel vizsgálja, a barbár hóditás eredményeit pedig annyira elhanyagolja, hogy hiszi, miszerint a római rendszer változatlanul maradt fenn; aztán nem is különbözteti meg eléggé déli Franeziaországot az északitól. E véleményt egészen elvetették a germán eredet védői, mi még visszatérünk rá a XI. *könyvben.*

[3]) A zsidókra nézve a legujabb időkig, sőt némelly helyt még most is személyi törvények álltak fenn, például az elválásra s más egyebekre nézve. Ott, hol az egyházi hatóság szabadalma (privilegium fori ecclesiastici) még fennáll, két törvényhozást találunk: helyit és személyit. A schweiziak, midőn idegen hatalmak szolgálatába lépnek, kikötik, hogy hadifegyelemre csak honi törvényeik szerint kötelezteessenek. Németalföldnek Spanyolország elleni háborujában az 1587-i május 15-én a katholikus király nevében kormányzó parmai herczeg elrendelte, hogy a katonák ne a helyi törvényeknek vettessenek alá, hanem a polgári akár személyi, akár ingó javakra vonatkozó ügyekben a római és birodalmi törvények szerint itéltessenek. Milly bonyodalmas kérdések támadtak légyen, láthatni **Merlin**-nél: *Répertoire universel de jurisprudence*, a *Coutume* szónak 5-ik §-jában II. Washington seregében is voltak, kik saját hazájok törvényei szerint akartak itéltetni.

hozatott-e be? [1]) Ezt nehéz hinni; mert mi ok lett volna megengedni vagy követelni e jogot, midőn még mindnyájan külön-külön törzsekre voltak osztva? és ha egy góth történetesen a burgundok közt élt, ki szolgáltatott volna neki igazságot góth törvények szerint? Hogyan egyesittettek volna ezek annyira, hogy számukra egy törvényszék állittathatott volna fel? avvagy hol lehete találni burgundokat, kik az idegen szokásokat ismerték volna? A törvény tehát talán csak akkor lőn személyivé, midőn a germánok a római földeken terültek el, és midőn több nemzet lakott ugyanazon téren, hol miután csak azon körülmény egyesité őket, hogy ugyanazon vállalatra indultak volt meg, nem volt miért ősi szokásaikról lemondani s egy közös törvénynek vetni magukat alá. Bizonyitja ezt az is, hogy minden országban épen annyiféle törvény hagyatott helyben, a hány hóditó nép lakott benne. Igy Angolországban (bár ezt némellyek tagadják) megkülönöztetnek a nyugati-szász törvények a merciaiak- s dánokéitól; a saliaké az adókivetésben megkülönbözteti a frankok- s germánokat a rómaiaktól; a ripuari frankok törvénye érvényben hagyja a burgundok és alemannok jogait is.

Ugy látszik továbbá, hogy a személyi törvény azon népeknek volt sajátjok, mellyeknek még nem volt megállapodott lakhelyök, minők voltak a sali-frankok, bavarok, alemannok, szászok és friesek; mig ellenben a nyugati- s keleti-góthoknál és a longobardoknál, kik már megállapodva irták törvényeiket, föl nem találtatik. A burgundiak is meg voltak állapodva s a Gombetta-törvény egy más, régibb jogra vonatkozik. A longobardok Olaszországban eleinte (akárki mit mondjon) saját jogukon kivül semmi mást nem türtek, annyira, hogy a szászok, kik ehhez alkalmazkodni nem akartak, visszatérni kényszerültek. Rotharis határozottan meghagyá, hogy ha a külső tartományokból egy római jő be, az a longobard törvény alá vesse magát, hacsak ettől a király kegyelme által föl nem mentetik. Utóbb az érintkezés gyakoribb lett s a longobardok vadságukból sokat engedtek, kivált megtérésök után; a mikor talán megengedtetett már némellyeknek nemzeti törvényeik szerint élni [2]). Később a frankok és németek jövén közéjök, a jog olly változatossá lett, hogy minden szerződésben, minden itéletnél részletesen adatott elő, minő törvénynyel élnek a szerződők vagy a vádlottak. A törvény (lex) neve alatt

[1]) Montesquieu véleménye, *Esprit. des lois*, XXVIII, 2.

[2]) Ez okát adná Dezső és Adelchis törvényének, melly sz. Julia bresciai monostorának egyik iratán áll s határozza, hogy ha egy szabad római nő udvari rabszolgához megy férjhez, maga is rabszolganővé lesz.

azonban nem valami sajátos és megállapitott határozmányok gyüjtelmét kell érteni, hanem átalában jogot, szokásokat.

És ha meg volt állapitva a személyi jog, mi módon alkalmaztatott? Mindenki le volt kötelezve vagy feljogositva saját nemzeti törvényeivel élni; a nő férje jogát, az özvegy atyjáét, a felszabaditottak a burgundoknál azon nemzet jogait követék, mellyből valók voltak, a többi barbároknál a római jogot; a fattyugyermek, miután atyja nem tudatott, tetszése szerint választott jogot [1]).

Montesquieu, ki Dubost czáfolva, erősiti, hogy a frankok Galliában jogaikat megváltoztatták, azt is állitja, hogy ott mindenkinek tetszésétől függött magának törvényt választani. De minő zsarnokság lett volna az, hol a győző megengedi a legyőzöttnek, hogy az ő jogaiban részesüljön s magát tetszése szerint a hóditók osztályába sorozza? A szöveg, mellyre Montesquieu támaszkodik, csak hamisitott lehet, miután ellenkezik a dolog természetével [2]).

A longobard törvények egyike, mellyet Liutprand hozott, rendeli, hogy a ki szerződést köt, jelentse ki, minő törvény szerint akar szerződni [3]) : a miből némellyek következtették, miszerint mindenkinek szabadságában állt, tetszése szerint választani törvényt [4]). — Azonban figyelembe kell venni, hogy a római jog szerint is voltak esetek, mellyekben, mivel az államot közvetlenül nem érdekelték, a polgárok a külsőséget tetszésök szerint választhatták. Épen az illyen magánszerződésekre nézve rendeli Liutprand, hogy a jegyzők a felek jogához s annak külsőségéhez tartsák magukat, a nélkül, hogy a többi törvények használatát kizárnák. Annyi igaz, hogy ezen engedélyt a végrendeletekre ki nem terjeszté, mivel ezek nyilvános joguak. — Midőn utóbb az angol király Edgar a dánoknak a törvény választását

---

[1]) *Justum est ut homo de adulterio* (a római jog tágas értelmében véve) *natus, vivat, qualem legem voluerit.* **Canciani** I, 244.

[2]) Egy sali-frank törvény mondja : *Si quis ingenuus Franco aut barbarum, aut* HOMINEM QUI SALICA LEGE VIVIT, *occiderit* sat. Tit. 44. I. §. De ugyanazon törvény Nagy-Károly alatt szerkesztve, javitottan igy szól : *Si quis ingenuus, hominem Francum aut barbarum occiderit, qui lege salica vivat* sat.

[3]) Liutpr. VI, 37. **De Scribis** : *Perspeximus, ut qui chartam scripserint, sive ad legem Longobardorum, sive ad legem Romanorum, non aliter faciant, nisi quomodo in illis legibus continetur... Et si unusquisque de lege sua descendere voluerit, et pactiones atque conventiones inter se fecerint, et ambae partes consenserint, istud non reputatur contra legem, quod ambae partes voluntarie faciunt. Et illi qui tales chartas scripserint, culpabiles non inveniuntur esse.*

[4]) Ezt hiszi **Lupi** is, ki első irt értelmesen s józanon a „*Professiones*“ tárgyában.

megengedi, kimondja, miszerint a legyőzötteknek ezen engedélyt azért adja, hogy mindnyájokat az angol szokásokhoz téritse [1]).

Viszály támadván II. Eugenius és a római nép közt, kegyes Lajos Rómába küldi fiát Lothart, hogy „a békét az uj pápa s a római nép között megállapitsa s megerősitse.“ Lothar ez alkalommal (824.) a pápa beleegyezésével megjavitá a római nép statutumát [2]). E kijavitott statutum egyik fejezete rendeli, hogy a római tanács és nép kérdeztessék meg, minő törvényt akar használni. Ezt aztán tartsa meg, vagy ha megszegi, büntetés alá vonassék. — Hanem ez is először csak külön eset, melly egyedül Rómára és herczegségére vonatkozik, mellyek nem voltak meghóditva, s hol tehát a régi közigazgatás állt fenn; a miért is a barbárok büszkesége nem volt megsértve, ha saját törvényeikről lemondottak. A törvények közötti választás valószinüleg csak akkor engedtetett meg, midőn uj törvényhozás vala létesitendő, ugy, hogy a ki millyen törvényt választott, utódai is ahhoz leendettek kötve [3]).

Áll tehát, hogy a legyőzöttek nem osztoztak a jogban a győzővel, hacsak nem kiváltság által. Annyi igaz, hogy valahányszor hozzánk hallik a legyőzöttek szava, azon panasz hangzik benne, hogy ők a hóditók előjogaiból ki vannak zárva. A gall, urától törvény által volt megkülönböztetve s élete a frankénál kevesbre becsültetett; azért is, miként Göröghonban a phanarióták a törökök alatt, önlealázás s szolgálatok által ügyekezett magának némi jogot s tiszteletet szerezni. Lett is belőle római birtokos, jószágbérlő, vagy királyvendég; a szerencse legfőbb fokának tartá ha f r a n k k á lehetett; annyira, hogy e szó utóbb a s z a b a d-dal egyjelentésüvé lőn [4]).

Római törvény.

Midőn tehát mondatik, hogy a barbárok e vagy ama népnek

[1]) *Deinde volo, ut in usu sit apud Danos quod optima eligi possit lex; et ego illis dedi permissionem, et placare volo quamdiu vita mihi concedatur pro vestra fidelitate quam mihi semper promisistis; et hoc cupio, ut unum jus in quolibet scrutinio nobis omnibus sit commune ad tutamen et pacem omni populo.*

[2]) **Eginard**, *De gest. Lud. Pii ad* 824. *Bouquet*-nél, VI. k. 184. l.

[3]) Ezen alkotmányról elmélkedik Savigny III. f. 45. §-ban. V. ö. az e könyvhez tartozó felvilágositások közt C.-t.

[4]) Nehezen lehetne több határozatlanságot halmozni össze, mint a következő körmondatban: „Az északi nemzetek szép előjogot engedtek a polgároknak, szabad választás szerint őseik törvényeinek vetni magukat alá, vagy átalában azoknak, melyeket az igazság- és szabadságróli fogalmaikkal összeegyezőbbeknek találtak. A longobardoknál hatféle törvényhozás divatozott: római, longobard, sali, ripuari, alemann és bajor; s a felek a per kezdetekor kijelenték a bináknak, hogy ez vagy ama törvény szerint élnek és akarnak ítéltetni.“ **Sismondi** *Az olasz köztársaságokról.* II. fej.

meghagyták a római törvényt, ezalatt nem valami engedményt, hanem inkább kárhoztatást kell érteni, melly által a törvényhozástól és a hóditó nemzet elöjogaiból kizárattak. Máskép volt az egyháziakkal, kiknél az általános jelleg a helyi fölött minden időben tulnyomó volt s nem is tettek római mintáju törvényeik ország és faj között különbséget. Aztán megtartották saját törvényhatóságaikat, mellyek előtt önmaguk vitatták meg s döntötték el saját ügyeiket, a hozott itéletek végrehajtásának eszközeivel is birva. Ám mégis általában talán a papok is saját nemzetök törvényeit követék s csak az egyházi ügyekben s különösen a császári határozmányok által engedett kiváltságokra nézve álltak a római törvény alatt [1]). Galliában miután a sali jog országos törvénynyé lett, az egyházi s papi ügyekben is elrendelve találjuk a párbajt mint itéletet s más a római jogtól idegen s egészen barbár szokásokat és intézményeket. Olaszországban még gyakoribb példáira akadunk annak, hogy az egyháziak a longobard törvény szerint éltek [2]).

A ki a személyi jognak általunk kifejtett származását elfogadja, az könnyen fogja megmagyarázni, mikép alkalmaztathattak annyiféle törvények. Ehhez nem volt szükséges, hogy a birák az összes törvényeket ismerjék, a mi a barbároknál fölösleges tanultság leendett; hanem a birák a peres felek nemzetéből választattak; ezek pedig az ugyanazon földön élő két nép egyikéhez tartoztak. Hogy minő gyakorlat követtetett, midőn két különnemzetü pörlekedett, nem tudjuk, hanem az adatokból kitünik az, hogy a pénzbirság büntetése a megsértettnek törvénye szerint szabatott. Polgári ügyekben a szerint hozatott az itélet, a mint a felek megegyeztek. Törvényes eljárásnál,

---

[1]) *Lege romana, qua Ecclesia vivit.* L. Ripuaria. T. LVIII, 1. — *Ut omnis ordo ecclesiarum lege romana vivat.* Kegy. Lajos long. törv. 55. czikk. Eckhard, midőn ama ripuari törvényczikkelyt értelmezi, egy okmányt hoz fel, melly szerint két, longobard születésü pap, *a papság diszére*, római törvény szerint él: *Qui professi sumus ex natione nostra vivere legem Longobardorum, sed nunc pro honore sacerdotii nostri videmur vivere legem Romanorum.* Ollykor azonban Olaszhonban longobard törvénynyel éltek a papok. **Fumagalli** szerint (*Codice diplom Sant' Ambrosiano*, Nr. 124. p. 502.), Theutpert, szent-juliáni archipresbyter 885-ben longobard törvényt követett. **Lupi** (*Codex dipl. Bergomat.* p. 225.) mondja, hogy e szokás Bergamo táján a X. és XI. században általános vala. A farfai monostor nem római törvény szerint élt; **Mabillon**, *Annales Bened.* T. IV, p. 129. 705. S hosszabb kutatás után talán kiderülne, mikép a longobardok alatt a papoknak sem volt szabad a győzők törvényeitől eltérni, melly kiváltságot csak a frank hóditás után nyertek meg. Különben ez egész tárgyban a tudósok hosszu értekezései mellett is, nagy setétség uralkodik.

[2]) L. **Troya**-t *Della condizione dei Romani vinti dai Longobardi.* CXL. s kövv. §§.

például szerződés, végrendelet s eskü körül, az eljárást okozónak törvénye követtetett [1]).

Olaszországban a személyi jog lassanként rómainak adott helyet, azon időben, midőn a szabad községek törvényei hozattak be [2]). A frankoknál ellenben sok helyt már korán enyészett el, a nélkül, hogy a római jog határozottan érvénytelenné tétetett volna [3]). Miért is talán a legrégibb időben kell annak okát keresni, hogy északi Franczia ország egész a forradalomig szokások által, a déli pedig irott törvénynyel kormányoztatott. Északi Galliába hatva az eleinte számos, erőszakos és zsarnokoskodó frankok számüzték a római törvényt; hanem utóbb midőn dél felé terjeszkedve már kisebb számuak s müveltebbek voltak, a rómaiak a tulsulyt fenntarthatták. Midőn aztán a régi fajok kimerültével az összevegyült elemekből az uj nemzetek jöttek létre, a személyi jogot, melly a különböző nemzetiségen alapult, nem lehete többé fenntartani; s a hübérrendszer felálltával nem az vétetett többé tekintetbe, mellyik törzshez, hanem hogy ki mellyik hübérhez tartozik, s a germán intézmények északon nem mint személyi jogok többé, hanem mint helyi szokások, gyökeret vertek. Délen ellenben a mikép a római népfajok tulnyomók voltak, ugy tartá fenn azoknak joguk is régi alakát s egységét, s még akkor is, midőn ama fajok egy uj nemzetté alakultak, a római jog, melly nem volt, mint a germán, ridegen eredeti, hanem tudomány- és eszmékben gazdag, terjedelmes és hajtható, a változásokhoz könnyen volt alkalmazható, és erőtetés nélkül követheté mozgalmait ama társadalomnak, mellynek szolgált.

Összehasonlitás.

Nekünk, kik egy felülről sugalt igazgatáshoz, megállapitott s az egész országban hasonló törvényekhez, a polgároknak egy fejedelem

---

[1]) Egy veronai codexben Rotharis 182. törvényének mintája szerint a törvényszéken a gróf elnököl s a birákhoz fordulva kérdi tőlök: *Dicite nunc vos, judices, quid commendet lex.*

[2]) II. Fridrik alkotmánya (Lib. II, tit. 17.) eltörli a személyi jogot Siciliában, hol tehát a XIII. századig állott fenn. — **Lupi** *(Cod. diplom.* 231.) egy bergamói határzatot hoz fel 1451-ből, mellyben egy *Liber juris Longobardorum*-ról van szó, s elrendeltetik, hogy *ipsum jus vacet in totum, et servetur jus commune.*

[3]) Egy 1220-ki egyh. törvénykönyv mondja: *In Francia et nonnullis provinciis, laici romanorum imperatorum legibus non utuntur.* Hanem kopasz Károly 864-ben kimondá: *Super illam legem (romanam) vel contra ipsam, nec antecessores nostri quodcumque capitulum statuerunt, nec nos aliquid statuimus.* S a különséget mégis ő maga határozza meg: *In illa terra, in qua judicia secundum legem terminantur, secundum ipsam legem judicentur. Et in illa terra, in qua judicia secundum legem romanam non judicantur etc. etc.*

alatti egyenlőségéhez vagyunk szokva, nehezen esik kellő fogalmat képeznünk az akkori olly csodálatos szerkezetü társadalomról; hol annyi volt az ur, a hánynak ereje s akarata volt azzá lenni, és a törvények, mellyek minden egyesnél nemzetiség s méltóság szerint különbözők voltak, csak azokat kötelezték, a kik nem akartak nekik ellenállni. Hogy mégis képletet szerezzünk magunknak erről s lássuk, milly nehéz föladata volt annak, ki a rendszeres rendetlenség helyébe jobb rendet törekedett behozni, érdemes lesz figyelembe vennünk Európának némelly a legujabb időkig fennállt kormányait, hol a hóditási szerkezetet a hübér rendszere sem változtatta meg.

Magyarországon sok nemzet élt együtt s közeledett egymáshoz, a nélkül hogy egybeolvadtak volna, habár egy korszak óta maga a győzők nemzete is Ausztria alatt állt. A nemesség, vagyis a magyarok, az uralkodófaj feloszlik gazdag s méltóságos nagyokra, birtokos és birtoktalan nemességre, melly utóbbi kiváltságait a nyomorban is fenntartá. Ezek a főpapsággal, a szabad királyi s más kiváltságos városokkal, aztán a kunok és jászok kerületeivel egyesülve tették a magyar nemzetet, mellynek jogához tartozott királyt választani, evvel együtt törvényeket hozni, a minden harmadévben tartott országgyülésen, mellyen kardosan és sarkantyusan jelentek meg s a legujabb időkig latin nyelvet használtak, az adót kiszabni: a többi népség (misera plebs contribuens) csak fizetni tartozott s minden politikai jogtól meg vala fosztva.

A király üzen hadat s köt békét, de csak a nemzet vagyis nemesség beleegyeztével, mellyet tömeges fölkelésre szólithat fel; esküszik, hogy az alkotmányt meg fogja tartani, hogy a királyi táblák itéleteit végrehajtatja, hogy elitéletlenül senkit sem végeztet ki; jogot ad a magyaroknak, hogy, ha szabadságukat megsérti, ellene fegyvert ragadhassanak [1]). A nemes mint állampolgár az egész országban birhat földeket, a városi polgár csak saját városának területén. A nemesnek személye s javai meg nem támadhatók, csak ha gonosztettről vagy politikai bünről győzetett meg, vagy a felkelő seregből megszökött; egyenesen a királytól függ s nem fizet semmi adót sem személyétől, sem javaitól. Őt illetik egyedül a legmagasb méltóságok a megyei s törvénykezési hivatalok. Nem szállásol katonákat; szükség esetén a felkelő seregben saját költségén szolgál az ország határain

[1]) Az erre jogositó hires 31-dik czikkelye az Arany bullának még I. Leopold alatt töröltetett el.

Lonkai.

belül, közköltségen kivül is. Ő első birája jobbágyainak s szolgáinak, s a nem nemest a nemesi jószágról elmozdithatja [1]).

Az ingatlan javaknak egyedüli tulajdonosa a korona, mellyre azok örökös hiányában visszaszállnak. A birtokosok e javaknak haszontulajdonosai. A jobbágy müvelés végett kapta a földet annak birtokosától bizonyos kötelezettségek mellett, mellyeket ha teljesitett ki is válthatja magát s ekkor jogot nyer ama földre, nem üzethetik el róla s jogát másnak is elajándékozhatja vagy eladhatja. A termesztményekből szokottan egy ötödöt a földesurnak, egy tizedet a papnak tartozott adni; ötvennégy napon szekérrel vagy kétszerannyit gyalog napszámra menni. E robotnapokat azonban harmincz—negyven krajczárral meg is válthatta. Végre a jobbágy ingó javakkal birhatott; ha szegénységbe esett, az ur tartozott őt eltartani s adósságait kifizetni. A pártütések szaporiták a jobbágyok számát.

Minden mágnás, ha az országgyülésen személyesen nem jelenik meg, képviseltetheti magát, hanem képviselője az alsóházban ül. Az országgyülésen valamennyi szabad k. város egygyel, valamennyi káptalan egygyel, minden megye pedig külön egy-egy szavazattal bir; hanem a főhatalom nem az országgyülésé, hanem azon közgyüléseké, mellyek időnként mind az ötvenkét megyében tartatnak; s a követek el nem térhetnek a megyéknek sokszor minden kicsinyességre kiterjedő utasitásaiktól. A papságnak a nemességgel ugyanazon s még némelly saját kiváltságai vannak. Az idegent csak az országgyülés honositha meg.

A megyéket főispánok igazgatják, a városok helyhatósági kormányzattal birnak. A királyi kormány mindig pártolta a városok fel-

---

[1]) Csak az utóbbi időben rendeltetett el, hogy a birák a születésrei tekintet nélkül érdem szerint választassanak. Némelly megye minden ugynevezett honoratiornak megengedé, hogy a megyei tisztviselők választásakor szavazhasson. Lásd:

Gustermann, *Ungarisches Staatsrecht.*

Piringer, *Ungarns Banderien und desselben gesetzmässige Kriegsverfassung.*

Széchenyi István gr., *Hitel.*

Mindezt halomra dönté az 1848-iki forradalom, s Ausztria, mellynek sikerült a magyar nemességet legyőzhetni, az összes népségek közé egyenlő jogot hozott be. *)

*) Magyarország minden lakója tudja, mert az egész ország szine előtt történt, hogy a csupán *förendüek* és *nemesekből álló országgyülés* — hiszen a királyi városok összesen csak egy szavazattal birtak — még 1848-ban a *nemesi rend kiváltságait* önként, minden külső erőszak nélkül eltörölte, s a jobbágyokat szabad akaratából szabad állampolgárokká tette. Olly tett, mellyhez hasonlót Europa más országaiban hiába keresünk! Sőt a *nemesekből álló országgyülés* még 1848 előtt a törvény előtti egyenlőséget fokonként előkészitette, s hogy teljesen keresztül nem vitte, nem rajta mult.

S—ky.

szabadulását, mellyek vagy pénzen váltak meg magukat uraiktól, vagy közvetlenül a nádor vagy király hatósága alá helyezték magukat, ki is nekik az országgyülésen a nemességtől kiváltságokat szerezni törekedett. Különben magukban a városokban kevesen birnak polgári joggal, ezek is jobbára németek; a tőzsérek, nagykereskedők, kézmüvesek, iparosok s mindennemü jövevények az alkotmányon kivül állnak.

Ugyanazon földön él négy millió magyar, öt millió szláv, két millió német, aztán oláhok, görögök, örmények, zsidók s czigányok.*)

---

*) Lehetetlen e stereotyp hibát e helyen meghagynunk. Az 1857-ki országos összeirás szerint a *magyar szent korona területén* a népesség 14,083,496 főből áll. Ebből levonva Dalmátország, Horvát-Tótország s horvát-tótországi végvidékek népességét vagyis: 2,032,575 lelket, marad Magyar- s Erdélyország népessége: 12,050,921; és részletesen:

Magyarországban van	6,339,569	magyar ajku
	1,105,208	tót „
	314,575	rusznyák „
	259,664	szerb „
	51,360	horvát „
	30,128	vindus „
	754,692	román „
	725,380	német „
Összesen:	9,580,576	lélek
Erdélyben	710,838	magyar ajku
	214,156	német „
	1,248,710	román „
Összesen:	2,173,704	lélek.

A magyar katonai végvidéken, névszerint a német-bánsági, román-bánsági, illir-bánsági végezredekben s a titeli végzászlóaljban:

	15,649	magyar ajku
	23,750	német „
	106,355	szerb és tót ajku
	150,887	román ajku
Összesen:	296,641	lélek.

Azaz összesen Magyar- és Erdélyországban:

	7,066,056	magyar ajku
	2,154,289	román „
	963,286	német „
	1,105,208	tót „
	366,019	szerb „
	314,275	rusznyák „
	51,360	horvát „
	30,128	vindus „
Összesen:	12,050,921	lélek.

A magyar baromtenyésztéssel s földmüveléssel, a német kereskedelem- s bányászattal, a slavoniták és horvátok földmüvelés s kereskedelemmel, a zsidók s örmények kereskedés s haszonbérlettel foglalkoznak, a czigányok kovácsolnak és zenélnek; a tótok vizen fát szállitnak, vadásznak s fuvaroznak. Bár össze vannak szedve különféle királyok törvényei, mégis minden népség megtartja saját szokásait s kiváltságait, némellyek a német jog szerint élnek, a mi ugyanaz, mi a középkorban a római törvényekkel élés volt. Minden rend, minden népiség, mellynek külön törvényei vannak, külön tisztviselőkkel is bir, s mindenki a magához hasonlóktól itéltetik. Hosszu s bonyodalmas dolog volna előadni a különféle törvényszékeket, mellyek alá a különféle fajok polgári s fenyitő perei tartoznak. Vannak legalsóbb sorsu emberek, kik csak a király által itéltethetnek el, épen mint a mágnások, kikkel ők közös eredetüek. Hogyha két különhatóságu személy közt támad per, az elnök mindegyik fél számára egy-egy ülnököt választ, ki azt képviselje [1]).

A királynak tehát szükségkép oda kell törekednie, hogy elnyomja a nemességet, melly az ő hatalmát megszoritja; aztán hogy fölemelje a köznépet s rabszolgákat, némi jogokkal ellátva s a királyi tábla alá helyezve őket. Mária Terézia s II. József kieszközlék, hogy a jobbágyok valamennyire felszabadittassanak, hanem az urak sohasem engedték meg átalában, hogy a parasztok birtokképesek legyenek, vagy hogy a magyarnak és az idegennek földei egyaránt adóztassanak meg. Ime egy, a középkorból fennmaradt kép! [2])

Oroszországban a nemesség olly számos, hogy azt nyolczszázezerre teszik, melly számitással minden hatvan emberre jutna egy

---

leginkább az egyházi névtárak nyomán *részrehajlatlan hüséggel* összeállitotta Fényes Elek „A magyar elem s ellenesei. Pest, 1860.“ czimü röpiratában. S – ky.

[1]) Nem változtattam semmit az olasz irónak ezen, hazánkra vonatkozó adatain. Nem változtattam egyrészt azért, hogy olvasóim tisztán lássák, milly hiven szokott a külföld még az ujabb időben is állapotainkról értesülve lenni; másrészt azért, mivel — talán azt az egy adatot, hogy nemzetünk képviselői az országgyülésen kardosan és sarkantyusan szoktak volt megjelenni — kivéve, hazai állapotainkról egy egészen uj, önálló rajzot kellett volna adnom: ez pedig forditói körömön is tulesett, s a mennyiben ezen, magunk előtt ugyis igen ismeretes tárgyról számos hazai irót üthetünk fel, fölösleges is lett volna. Lonkai.

[2]) Ezt kissé régebben lehetett volna elmondani; most a magyar nemzet iránti méltánytalanság! Az a szerencsétlenségök a külföldi iróknak, hogy hazánkról irván, nyelvünket s minmagunkat nem ismernek, összes adataikat holmi hibás, néha roszakaratu német munkákból meritik. — Azért nekünk egyik főtörekvésünk legyen nemzeti nyelvünket a külföld tanulmányára minden lehető eszközökkel érdemesiteni. Lonkai.

nemes; sőt Volhyniában minden tizenhatodik, Podoliában minden tizedik ember nemes. Tudniillik az egész hóditó törzs a nemességhez tartozik. Őket illeti valamennyi törvényhozói, közigazgatási s törvényszéki hivatal; övék a hadseregbeni gyors fokozatmenet; ki vannak véve a személyes adótól, katonaszállásolástól, termesztményeik eladásának adójától s az összeiratástól; csak hozzájok hasonlók itélhetnek fölöttük; testi büntetéssel nem sujtathatnak; egyedül ők birnak rabszolgákkal, kikkel kereskedést üznek. 1840-ben halt meg Sangouka Károly herczeg, ki hétszáz ötvenhatezer földet, huszonötezer parasztot s több mint hat millió forint készpénzt hagyott maga után.

Minden kormánykerületben van egy követek gyülése (dvorianskoyé sobranié), melly a nemesség érdekeiről gondoskodik, a családok származati jegyzékét kezeli s egyenesen a császár elé járulhat. Egy a kiskoru nemesek gyámságaul felállitott hatóság is létezik.

Az állam fejének tehát a hóditó faj ezen féktelen hatalmának csökkentésére kelle törekednie. Először is a papság a nemességnek minden jogait elnyerte, kivéve a rabszolgatartást; ekkép minden szabad ember módot nyert az urral egyenlővé lehetni. Utóbb Nagy-Péter ejtett a birtokos urirenden sulyos csapást azon rendeletével, hogy a nemesség ne csak születés, hanem polgári s katonai szolgálatok által is szerezthessék. Azóta az érdemes férfiak, kereskedők, gazdag polgárok s művészek folyvást fölvétetnek a nemesi osztályba; a mi a született aristocratiának hitelét csökkenti ugyan, de mégis akadályozza a középosztálynak erösödését, melly ekkép legjelesb s legtehetősb részétől fosztatik meg.

Mi a parasztokat illeti, ezek vagy önálló földmüvelők, vagy szolga-jobbágyok; a császár azonban ezek közt is a koronai jobbágyság előjogát osztogatja, a mi a rabszolgák és szabadok közt valami középet tesz, s utat nyit a legalsó osztálynak emberi jogok nyerhetésére. Nyolcz millió vergődött már illyen állapotra, mig tiz millió valóságos rabszolga. Sándor császárnak egyik ukáza 1819-ből minden kizárást eltörölve, az iparüzletet az összes oroszoknak megengedé.

Felhozhatnám Irhont is, hol az urirend és nép annyira elkülönödve állnak; és Lengyelhont, hol a szlacheicek vagyis a hóditók a zemian-okkal vagyis a benszülött birtokosokkal összeolvadtak. Az 1830-ki lengyel forradalomban, a szolgai földnépet annak hallatára, hogy őt szabaddá akarják tenni, irtózni látjuk, azon hitben, hogy ő veszélynek leend kitéve, ha megfosztatik uraitól, kik őt eltartani tartoznak: és igy a felkelőknek, kiktől a szerencsétlenség a hősi

nevet el nem rabolta, egyik első teendőjök volt eltiltani annak hirdetését, hogy a rabszolgák felszabadittatnak. A fölkelés elnyomása után a császár, számüzve a főurakat s elkobozva roppant jószágaikat, a szolgák sorsát jobbra fordità, s öntudatlanul előkésziti a szabadságot. Igy változtatja a Gondviselés a baleseményeket az emberiség nyereményeivé. Ez tanulságul szolgálhat azoknak, kik meg nem nyugodhatnak azon, hogy a középkorban olly sokáig tartá magát fenn a rabszolgaság, miután már a kereszténység az embernek természeti egyenlőségét kikiáltá [1]).

A törökök is Európában folyvást táborozó seregül maradtak, a nélkül, hogy a legyőzöttekkel annyi századon át összeolvadtak volna. Átalában a benszülöttek közt telepedtek le, a nélkül, hogy e fajt kiirtották volna; megakadályozák annak előhaladását, hanem maguk sem tettek semmit egy gyülöletes kormány alatt s a rajáik fölötti személyes uralommal, melly mind mai napig fennáll. A meghóditott fajok, épen mint a rómaiak a középkorban, mig politikai s társadalmi tekintetben az uralkodó nemzet alatt állnak, képesség- s értelmességre nézve azt sokkal felülmulják. Mi alig képzelhetjük, hogy ezen vad hóditók a legyőzötteknek semmi jogot sem adtak; és csakugyan nem adtak, hanem meghagytak némieket a régiekből; e szerint a rajáik községeiket helyhatóságilag választott tisztviselők által igazgattatják, az adókivetés- s beszedésről maguk gondoskodnak, hanem a katonai s politikai tisztségekből ki vannak zárva. A háboruk tehát, miután részt nem vesznek azokban, ki nem irtják őket; azért is szaporodnak, mig ellenben az elnyomók fogynak. Egy külhatalom beütése esetében nem is kelnének föl a rajáik a törökök mellett, s ezek csakis a maguk karjaira volnának hagyatva, mikép Olaszországban a góthok és longobardok a görögök és frankok ellenében.

A melly fejedelem tehát amaz országot jobb állapotba akarja hozni, annak a rajáik állapotán segitnie kell. Igy gondolkodott Mahmud, midőn 1833-ban a hadseregbe léphetést a kereszténveknek is megengedte, kik azonban, minthogy tisztségekre nem juthattak, igen kis számmal álltak be. Az ő nagy ellensége, Mehemed Ali ellenben egy arab sereget állitott fel Egyptomban, hol a keresztények egész a kapitányságig mehettek. Ekkép hatalmát a benszülöttek roppant erejével növelhette volna, ha különben roszul nem bánt volna velök.

---

[1]) 1817-ben, midőn a würtembergi király a személyes rabszolgaságot eltörölte, keserves panaszt lehete hallani, nemcsak a nemesség közt, melly önérdekből a régi rendet szerette volna fenntartani, hanem még az irók és jogtudósok közt is.

Ugy hiszszük szükségtelen több példát hozni fel, miután ezek ha nem is elégitnek ki, de megkönnyitik a középkori meghódított országok állapotainak s a rendes kormányok nagy előhaladásának megmagyarázását [1]). Most menjünk tovább a barbárok intézményeinek fejtegetésében.

Törvénykezés.

Már érintettük, mikép szolgáltattak a barbárok maguk közt igazságot, berohanásuk előtt. Bár nem akarjuk őket Sismondival társas kötelékek nélküli rablóknak hinni, de intézményeik- és szokásaikat, miután eredeti adataink nincsenek, a meglevőket pedig hanyag és előitéletes rómaiaktól birjuk, nehezen világosithatni fel. Lehettek-e egy, irni nem tudó, állandó birtokok s végrendelet szokása nélküli nemzetnek sok törvényei? A természeti jogérzet s némelly szokások elegendők voltak az egyszerü viszonylataik által könnyen megoldható kérdések legtöbbjének kiegyenlitésére. Még ma is láthatjuk, mikép az angol törvényhozásnak legkitünőbb s fontos részei régi szokásokon, hasoneseteken s előbbi határozatokon (precedents) alapulnak, a mi, bár igen javitott állapotban, ama germán szokások maradványa.

Kölcsönös kezesség.

Ám még sem voltak minden törvényszék nélkül. Tacitus szerint a kisebb jelentőségü polgári ügyek a talán szabadon választott helybeli tisztviselők elé terjesztettek, a fontosabbak és a bünperek a nemzetség (gauding) gyülése elé [2]). Ez volt a legfőbb törvényszék minden germán népnél, a minek alapja egy, valószinüleg az összes germánoknál divatozott intézményben, a kezességben (wadia) fekszik, mellyel minden törvényszék az egész nemzetnek, minden század a törvényszéknek, minden tized a századnak és minden fárának vagyis családnak feje a tizednek tartozott, ugy, hogy mindnyájan kölcsönösen biztositák egymást.

Az angol-szászok közt tisztábban tünik föl e rendszer, melly utóbb Angolhonban az ipar s politikai és személyes szabadság előhaladásának nagy emeltyüje volt. Az emberek tiz családból (teódunge) álló kis községbe egyesültek; néha százan álltak össze (hundrede), kikhez tartozott minden szabad ember (freoman), egy tizedfőnök

---

[1]) *Troya* az ő „*Condizione dei Romani vinti dai Longobardi*“ czimü müvéhez irt zárszavában roszalja az általunk tett hasonlitásokat, minthogy a különség a hasonlatot mindig felülmulja. Nekem azonban azt mellőzni még sem volt kedvem, mivel ugy látszott, hogy a barbárok hóditásait valóban felvilágositja.

[2]) *Principes qui jura per pagos vicosque reddunt... Licet apud concilium accusare quoque, et discrimina capitis intendere.* Cap. 12.

(tienheofod) vagy egy századfőnök alatt. E főnökök voltak a törvényszéki tisztviselők. Az egyesültek egyenként s összesen kötelezve voltak azon büntetés viselésére, mellyet közölök akármellyik kiérdemlendett; hanem viszont a birságban is, melly akármellyiköknek fizettetett, közösen részesültek. E szerint mindenkinek érdekében volt a bünteny gátolni, a bünöst följelenteni, a sértőt üldözni [1]); a törvénykezés az államügyek egyik nemévé lőn, miután mint mindnyájokat érdeklő közösen intéztetett. Szükség esetében mindnyájan fegyveresen siettek az itéletet a sértő fél társain végrehajtani.

Hogy más germán népek is még a költözködés után is illy kölcsönös kezeskedéssel voltak rendezve, okunk van hinni már csak azért is, mivel II. Chlotar rendeleteiben találjuk, hogy az éji tolvajok üldözésére századok képeztettek, mellyek a megkárositottnak birságot fizetni köteleztettek. Aztán századosokat a frankok- és alemannoknál s különösen a longobardoknál még tizedeseket is találunk. Az idegen be nem vétetett e kölcsönösen biztositó egyletbe s a mig az országban maradt, a kinél tartózkodott, az volt érte felelős s azért, midőn elutazott, a következő szálláshelyig kisérte őt, nem udvariságból, mint némellyek hiszik, hanem hogy önmagát biztositsa.

A nemzetgyülések tehát nem csak törvényhozó-testületek, hanem itélőszékek is voltak s minden, fegyverhordásra jogositott szabad ember részt vehetett bennök. Vezettettek ugyanazon főnökök által, kik a hadsereget vezérlék. E rendszernek azonban, bár a legbecsesb szabadalmat képezé, szükségkép módosittatnia kelle, miután a hóditás a hatóságok körét messzebb terjeszté s a legyőzöttekkeli viszonylatokat hozta létre; és miután az általános és gyakori összegyülés megnehezittetett, a vizsgálattétel- s itélethozásra minden kerületben bizonyos számu ahrimannok köteleztettek.

Háromnemü törvényszék létezett, u. m. a királyi itélőszék (curia regis, Hofgericht), mellynek elnöke maga a király vagy az udvari gróf, tagjai a király összes hübéresei s udvari tisztjei voltak; az urak itélőszéke, mellyet szinte a király de csak kevés hübéresével tartott, s végre a grófi törvényszék, mellyre ez kerületéből néhány szabad embert hitt össze. A grófnak eredetileg a néptől kelle válasz-

[1]) E rendszer fejtegetve van Eduard törvényeinek 20-ik fejezetében: *Haec securitas hôc modo fiebat; scilicet, quod de omnibus villis totius regni sub decennali fidejussione debeant esse universi; ita quod si unus ex decem forisfecerit, novem ad rectum eum haberent; si aufugeret... capitalis de friborgo... si duodecimo existente, purgaret se et friborgum suum, si facere posset, de forisfacto et fuga supradicti malefactoris. Quod si facere non possit, ipse cum friborgo suo damnum restauret.*

tatnia, hanem miután a hóditás a királyi hatalmat a barbárok közt megszilárditá, a grófok a király teremtményeivé lettek, ki nekik minden polgári hatalmat kezökbe adott. Ezenkivül a százados (tunginus) a maga megyéjében, a tizedes a maga határában szolgáltatott igazságot. E törvényszékek nem voltak egymásnak alárendelve s nem is különböztettek meg illetékességre, hanem csupán többé kevesbbé kiterjedt hatáskörre nézve. Ezen intézmény az angolok és longobardok között csekély különséggel egyaránt divatozott; s jellemèhez tartozik, hogy a polgári s katonai hatóságot egyesité.

Perfolyamat.

A pertárgyalást többnyire tizenkét, a peresfelek nemzetéből választott birótárs (scabini) vitte [1]), esküvel fogadva, hogy nem a jog, hanem a tény szerint itélendnek. Ha a megsértett a szabadok gyülése elé idézett valakit, a biráknak, már akár a gróf volt legyen, akár a kettedesek (d u u m v i r i), nem volt egyéb teendőjök, mint meghatározni az illető törvénypontot, vagyis hogy mit határoz a törvény a fennforgó esetben s e szerint kiszabni a büntetést vagy a törvényes kárpótlást.

Minden perfolyamatnak természetesen nyilvánosnak kelle lennie, miután minden szabad ember jogositva, sőt kötelezve volt a törvényszéken megjelenni, s tehát a vádat, a védelmet s a bizonylatokat ismernie kellett. Sohasem gondolt tehát senki arra, hogy a perfolyamat, a vádlás, a tanuvallatás s a megvitatás titkon történjék, mert mintegy saját érdekében volt a társadalomnak, hogy minden tagját jogaiban biztositottnak tudhassa, és meggyőződhessék, ha vajjon a birság, mellynek fizetésére ő is köteleztetett, igazságosan rovatott-e az elitéltre. Rájövünk később arra, mikép hozatott be a titkos perfolyamat, melly utóbb többé kevésbbé Europa összes rendszereiben tulnyomóvá lett, kivéve az angolt [2]).

---

[1]) Egy ausonai *(Vic d'Osona)* törvényszéken 918-ban 16 biró a rómaiak, 4 a góthok, 8 a sali-frankok részéről ül együtt. *Gallia. Christ.* T. XIII, Instr. col. 2.

[2]) Hogy ostorozza saját kora törvényhozásait Filangori, tulmagasztalja a barbárok törvénykezését. „Nincs barbár törvénykönyv, melly a törvénykezési vádlatot jobban nem rendezné, mint korunk müvelt nemzetei. Senki sem tagadja meg a polgártól a vádolási jogot, de a vádolás szabadsága a rágalom nehézségével össze nem vettetik. Nagy-Károly törvényeiben határoztatik, hogy a biró senkit se itélhessen el, hacsak egy törvényszerü vádló nincsen (Cap. Car. M. et Lud. lib. V, cap. 248; *Edict. Theod.* cap. 20.). Theodorik rendelete a rágalmazót hasonbüntetésre itéli *(Edict.* c. 13; *Cap.* C. *M.* lib. VI, cap. 399; lib. VII, cap. 180.). Theodorik megtiltá a titkos vádolást *(cap.* 50.). Nagy-Károly törvényei rendelik, hogy a biró az egyik fél távollétében ne itéljen (lib. VII, c. 145. 167.). A longobardok kiesapják maguk közől azt, ki hütlen-

Magához hasonlóknak gyülése által csak a szabadok osztálya itéltethetett; a hübéresek, nemesek, szolgák és földészek a grófoknak vagy véduraknak különös és területi hatóságaik alá tartoztak; mig végre e hatóságok midőn a hübérrendszer átalános és örökössé lett, a főhübérbe olvadtak.

Bizonylatok.

Ha bizonylatokra volt szükség, azokkal nem egy birót vagy törvényszéket, hanem az egész népet kelle meggyőzni, s a tény valósága és a vádlottnak bünös volta egészen másképp vitattaték meg, mint napjainkban. Irományok és tanuk által bizonyitni egy, iráshoz szokatlan s az illy bizonylatokat ügyesen megitélni képtelen népnél, nehezen lehetett. Illy bizonylatok tehát csak a tetten kapatás vagy törvényes külsőséggel kötött szerződés megsértése esetében használtattak. A kinvallatásnak nem találunk nyomára, csak némi maradványát leljük a római törvénynek a rabszolgák irányában [1]). Szokott és jellemző bizonylatok voltak az eskütétel [2]), istenitélet [3]) és párbaj.

Esküvők.

Az eskütétel intézménye a nemzettörzsek szellemén s az általunk már elbeszélt kölcsönös kezességen alapult, melly szerint a germánok rokonuk vagy társuk köré épen ugy csoportoztak a törvényszéki peres versengésnél, mint a boszu-magánhad alkalmával. A vádlott barátai- vagy rokonainak egész gyülekezetével jelent meg, kik megesküdtek, hogy ő a ráfogott büntől tiszta, vagy hogy ők az ő esküjének teljes hitelt adnak.

Bármilly visszásnak tessék hitelt adni annak, ki saját érdekében esküszik, s még inkább, tagadó tanukat használni olly tény ellen, melly ezt épen nem engedi meg, mégis bizonyos, hogy e szokást az összes germán fajok gyakorolták. Nem az kerestetett, hogy a dolog vizsgálat s kikérdés által világosságra jöjön; esküdtek s ez elég volt; ártatlannak nyilvánittatott, a kit egy csapat szabadember hajlandó volt szava- s fegyverével gyámolitni. Szokottan tizenkettő volt az es-

ségnek adta tanuságát (*Cod. Long. lib.* XI, tit. 51. *de testibus* §. 8.) vagy azt, ki viselete s bünei által a törvény bizalmát elvesztette (*Cap. C. M.* Lib. I, c. 45; lib. IV, c. 144; lib. VI. c. 298.). A tanuk a vádlott jelenlétében tesznek bizonyságot; előtte kérdi ki őket a biró s a vádlott feleleteikbe beleszólhatott. — Ez üdvös intézmények ellenében pirulhat a mai Europa, melly a törvénykezést titokban folytatja.“ *Scienza della legislazione.* Lib. III. Cap. 2. 3.

[1]) *Leg. Burgund.* tit. 7.

[2]) *Conjuratores, collaudantes, purgatores, sacramentales, consacramentales*: a longobardok által *aidos*-oknak mondattak; *Eid* németül *eskü.*

[3]) *Ordalia* = *Urtheil*, hollandul is *Oordeel* = itélet.

küvő a vádlottal együtt, kinek nem mindig állott szabadságában azoknak választása. Némelly esetekben ő ötöt, a vádló hatot hozott s igy betelt a megkivántató szám. Rotharis rendelé, hogy husz soldót meghaladó értékü ügyekben a vádló esküdjék tizenharmadmagával, kik közöl hatot ő választott, egyet a vádlott, ötöt mindketten egyetértve [1]); néha azonban husz, ötven, hetvenkettő- sőt százra ment az esküvők száma, a vádlottnak méltósága vagy a vád terhes volta szerint. A burgundi király Gontran előtt háromszáz nemes s három püspök esküdött, hogy Frodegundának egyik fia törvényes születésü. A longobardoknál az első esküvő kezét egy szent tárgyra tette, a második az elsőnek kezére és igy tovább egész a vádlottig, ki az esküt illy helyzetben tette le. Ezt semmiesetre sem lehetett határozottan elitélni vagy fölmenteni, hacsak az esküvők mindnyájan egyet nem értettek, a mint ez az angoloknál még most is divatozik. Ám ha tekintjük, hogy az egyletek (g i l d e) egyik szabálya [2]) azt határzá, hogy egyik társ a másik ellen soha se bizonyitson, az igazságnak egy ujabb akadálya tünendik föl előttünk, s hogy átalában inkább a vétketlenités, mint a meggyőzés volt a czél, mintha ekkép ügyekeztek volna a vádlókat a boszu-magánhadaktól inkább a törvényszékhezi folyamodáshoz édesgetni.

Ugyane végből az eskütétel bizonylatát az egyház is szentesité, mire aztán imák, szertartásos áldások közt, egy szent ereklye, megáldott fegyverek, az evangeliom fölött, vagy végre szentelt ostya fölött, melly a fel- és alperes között osztatott el, tétetett le az eskü. Az angol törvények szerint a püspök és király szava eskü nélkül is elég volt; a diacon szava is elég volt, ha az oltár előtt ünnepélyes ruhában mondá, hogy nem hazudik; a kisebbrendü egyházi személynek négy esküvőre volt szüksége [3]).

Magánhad. (Faida.)

A törvénykezés rendszerének ezen bármilly idomtalan vázai a társadalom abbeli törekvésének tekinthetők, hogy a magánboszu nyilvánossá változzék. A barbár, féltékeny levén saját függetlenségére, hogy ennek egy részét a köznyugalomért feláldozza, ennek szükségét föl nem tudja fogni, valamint nem a megboszulás jogát egy eszményi lényre átruházni. Megsértetve viszont sért; barátai, hübéresei, néha az egész város vagy f á r a, melly tagjaiért a birságot közösen fizeti

[1]) Rotharis, leg. 364.

[2]) L. fönebb a 197. lap 2. jegyz.

[3]) Leg. *With.*

vagy kapja, védelmére fegyvert ragadnak; s a magánhad (f a i d a) a barbárnak legkedvesebb joga. A papok és királyok, kik az egész középkoron át annak elnyomására törekedtek, sokat értek el már az által is, hogy a magánhadat bizonyos külsőségekhez kötötték, midőn a megsértettet az által, hogy a megtámadást bizonyos idővel előbb megüzentetni rendelék, halasztásra kényszeriték, és az egyházakban s más szent helyeken menedéket nyitottak. A megüzenés időköze alatt kibékülés vagy kárpótlás iránt történik alkudozás; a pap jót áll a megsértettért, a védur a maga védenczeért, a király bárójáért; idővel a szenvedély lecsillapul, a jogtalanságnak gát vettetik, a megsértettek kibékülnek vagy pedig a fegyverekkeli elhatárzás a törvényszékre vitetik s a büntetés vagy birságpénz itten szabatik meg.

Hanem a büntetésnek egyetlen tárgya és indoka a megsértettnek megboszulása; a társadalom egyénnek egyén elleni bünét számba sem veszi, s ha a megsértett a sértőnek megbocsát, ez minden büntetés nélkül marad [1]). Ha néha a büntetéshez törvényes birság is járul, ezt, költségek czime alatt, biztosság végett egyelőre a kezes teszi le.

Egyezkedés.

A törvényhozó nem támadhatván meg a megsértettnek boszuvételi jogát, megengedi a sértőnek, hogy a dolgot birsággal s egyezkedéssel egyenlitse ki [2]). Eleinte a megsértettől függött elfogadni azt,

---

[1]) Holland lord 1819-ben a felsőház elé London városa nevében terjesztett egy törvényjavaslatot a büntető törvények megváltoztatása iránt; egyik fő panasz abban állt, hogy nincsen felállitva tisztviselő, ki a bünöst hivatalosan üldözze; mig ellenben valamelly bünöst az illetékes biróság előtt vádolhatni mindenkinek jogában áll. E jog a társulás és kölcsönös kezeskedés maradványa.

[2]) A birság *(fried)* nyilvános kárpótlás, az egyezkedés *(werigeld)* magánkárpótlás. Az egyezkedést már Homer is emliti. Ilias Σ. 497. v.

A városteren egy tömeg állt: ugyanis vita támadt
Két peres ember közt, kik gyilkolt férfiu diján
Törzsöngtek, bizonyozván egy közepettök, egészen
Mindeneket megadott: a más, hogy nem kapa semmit.
Mindenikök tanuval követelte szakasztani végét.
A sokaság mindkettejeket biztatva kiáltott,
Ámde betiltották a hirnökök: ekkor az aggak
Megfaragott sima köpadokon szent körbe ülének,
És a légrázó hirnökkar emelt jogarával
Sorra fölálltanak, és egymást fölváltva itéltek.
Két talentom arany vala föltétetve középen,
A legigazságosb itélet urának adandó.

(Szabó Ist. fordit. szerint.)

Az athenaei törvények némelly esetekben szinte megengedik azt. A skótoknál is igen régtől divatozott s a *Croo* egyezkedés, a *galnes*-től — birságtól — különbözött:

vagy nem; miután azonban a kormány annyi erőt nyert, hogy a személyes boszu helyébe a törvényt tehette, az elfogadást megparancsolá s a birságot egy másik igaztalanság, az ember és ember közötti különböző érték szerint szabta ki.

Egynémelly e büntetésnemben a szabadságnak egy jellegét csodálja, melly a mai törvényhozásokban nincsen meg. A mi törvényeink sujtják a bünöst, akár annak ismeri magát, akár nem: az egyezkedés ellenben fölteszi, hogy a bünös elismeri hibáját s választást enged neki a megsértettnek boszuja s a kárpótlás között. A megsértett elfogadva a kárpótlást bocsánat- s feledésre kötelezi magát s olly elégtételt nyer, minőt a mai büntető rendszer nem ad [1]).

E büntetéseknél tehát nem a siker vagy indokok, hanem csupán a megsértettnek, méltósága s szenvedett sérelme szerinti kártalanitása vétetett szemügyre. Hogy milly kicsinyletességgel méretett ki a birság, alább látandjuk. A ki éjjel másnak házában lepetik meg, ha nem engedi magát megfogni, ölessék meg; ha megadja magát, fizet nyolczvan soldót, bármi lett légyen ottvoltának oka [2]). Állatok vagy lelketlen dolgok által tett kár után hasonul birság fizettetett [3]). Az Alfred előtti angol törvények szerint a ki az egyházat megrabolja, az okozott kárt tizenkétszer; a ki püspököt, tizenegyszer; a ki áldozárt, kilenczszer; a ki diacont, hatszor; a ki kisebbrendü egyházi személyt (clericus) rabolt meg, háromszor térité vissza [4]). A ki a király lakában fegyvert rántott, vagyonát s életét veszté, a ki pedig Isten házában tette azt, husz soldót fizetett [5]). Egy barátnak vagy egyházi személy-

Croo fejében egy grófnak 140 tehén, egy tane-nak pedig 60 adatott. Az araboknál is előbb létezett a koránnál, melly azt szentesité. Montesquieu, ugy látszik, azt hivé, hogy az egyezkedéssel nem a bünhödés, hanem csak a vétkesnek a megsértett boszuja elleni védelmének eszméje volt összekötve (*Esprit des lois* XXX, 19 20.). Én ellenkezőleg azt tartom, hogy a czél a megsértettnek kárpótlása, az ellenségeskedés megszüntetése s másoknak a sértegetéstől, a birság félelme általi visszatartása volt.

1840-i augusztusban a Nagy-ur, ki a török barbár intézményeket némileg javitni törekszik, a büntető törvényekhez egy toldalékot tett közzé, hol ez olvastatik: „Ha valaki öl s a megöltnek rokonai vagy örökösei a gyilkosnak nem kivánják halálát, hanem megelégesznek a vérdijjal, a hatóság csak 8 évi gályarabságra itélendi azt. Ha a rokonok vagy örökösök sem a gyilkos halálát sem vérdijt nem követelnek, a hatóság a gyilkosra belátása szerinti büntetést rovand. Ha a megölt rokonai vagy örököseinek lakhelye nem tudatik, a gyilkos addig tartassék fogva, miglen a rokonok vagy örökösök jelentkeznek."

[1]) **Rogge**, *Versuch über das Gerichtssystem der Germanen*. Hala, 1820.

[2]) Rotharis, l. 22.

[3]) Rotbaris, l. 138. 144. 330. 333. Ugyanez divatozott a dánoknál.

[4]) *Leg. Aethelb.* Lib. 1.

[5]) Leg. In. Lib. 6.

nek (clericus) gyilkosa elkerülheté a canonszerinti büntetést, ha az egyház szolgájának vallá magát [1]); egy áldozár- vagy püspöknek gyilkosa azonban a király hatalmának adatott át.

Itéleti párbaj.

Ugyanazon törekvés, hogy a magánhadat törvényes szabályok pótolják, hozta be a párbajt, melly által a személyes boszu bizonyos szabályok- s külsőségekhez köttetett. Ha a megsértett átalkodottan fegyveres boszut kiván; ugy legalább bizonyos határok közt tegye azt, a közbéke megzavarása nélkül, ember ember ellen, tanuk jelenlétében. Innen az itéleti párviadalok, mellyek az egész középkoron át magán s nyilvános viszálkodások eldöntésére használtattak. A törvényhozás soká foglalkozott, mig a magánhadat igy átalakitá, meghatározva, minő személyek üzenhetnek párbajt s minők fogadhatják el, milly esetekben, minő szabályokkal. Nők, gyermekek és papok ki voltak véve; ezek azonban mást helyettesitettek, ki az ő nevökben vivott; kit mégis mint pénzen fogadottat a közvélemény s a törvény is megvetett, s ha nem győzött, büntetéssel is sujtott.

Azon emberek, kik előtt első erény a vitézség volt, könnyen hihették, hogy annak hiánya roszaságot jelent s hogy a ki legyőzetett, csak gonosz lehetett. E vélemény gerjeszthet-e csodálatot, midőn a nemzetek közti háborura nézve némellyek ma is hasonul okoskodnak? gerjeszthet-e csodálatot azon században, mellynek egy, nem megvetendő iskolája fennen hirdeti, hogy nagyszerü küzdelmeknél mindig a jó ügy győz?! Holott akkoriban Theodorik vagy inkább Cassiodor a pannoniai barbárok- s rómaiaknak igy irt: Mit használ embernek a nyelv, ha dolgát fegyverrel dönti el? Mi lesz a békéből, ha a müvelödés közepett harcz folytattatik? Kövessétek a mi góthjainkat, kik megtanulták künn csatákat vivni, benn háborgás nélkül élni [2]). Liutprand, longobard király az itéleti párbajt képtelenségnek tartá, hanem, mivel nemzete szokásaiba mélyen begyökerezve volt, eltiltani nem merte [3]).

Az egyház sohasem helyeselte e bizonylatot, a zsinatok folyvást roszalták, hanem Gundobald király az azt ellenző Avitusnak ezt felelte: Nemde a nemzetek háboruiban, épen mint a magányviadalokban a siker az Isten kezében van?

---

[1]) *Capit. Theod.* c. 51.
[2]) *Variar.* III, 24.
[3]) *Leg.* VI, 64.

Hogy ne adná tehát az ő gondviselése a győzedelmet az igaz ügynek?

Valóban azon, mély vallásérzettől áthatott századokban, midőn annyi csodás monda keringett a nép közt, a kimenetelben nyilvánuló istenitélet eszméje igen könnyen merülhetett föl; mellytől aztán nem volt nehéz azon állitásra térni, hogy az Istenség az ártatlanság megmentésével mindig egy-egy csodát müvel. Igen régi e vélemény s a legkülönbözőbb népeknél találunk rá példát, hogy az igazság istenitéletek által deritteték fel [1]). A germánok közt továbbá a viz és tüz nem csak az istenség eszközei, hanem maguk az istenek voltak, kik itéltek, határoztak, a bünöst elüzték vagy megégették; a hulla, a gyilkos elé vitetve, vérzett. Ám az istenek, fölforgatva bár a természeti törvényeket, fenyitést kivántak; miért is a kivégzés nekik hozott áldozat s a tisztviselő vagy pap az Istenség nevében hajtja azt végre.

A barbárok tudományos rendszerü intézmények hiányában s a társadalomnak olly fokozatán, hol rendszeres vád és védelem lehetetlen vala, különféle uton Isten itéletéhez folyamodtak, annak akaratát kisértve. Néha a két peresfél az egész mise vagy más ájtatosság alatt kezét fölemelve tartá, s a mellyik fél elfáradva leereszté kezét, az elvesztette a pert. Néha mindketten egy szentelt kenyér vagy sajtdarabot nyeltek le, meggyőződve, hogy a bünösnek torkán fog akadni. A kik boszorkányságról vádoltattak, leginkább nők, folyókba vettettek, s ha el nem merültek, bünösökül tekintettek. Legszokottabb volt a forró viz és izzó vas általi bizonylat. Egy forró üst fenekére egy golyó tétetett, s a vádlottnak meztelen kézzel kelle azt kihuzni; vagy egy megtüzesitett vasat tartania, vagy pedig mezitláb menni át izzó vasrudakon vagy két égő farakás között. A lábak és kezek aztán begöngyöltettek s harmadnap megnézetvén, ha sértetlenül találtattak, a vádlott föl vala mentve. Sokszor történt, hogy két egymáshoz igen közel álló máglya ünnepélyesen meggyujtatott, s a versengők vagy

[1]) Példát hoztunk föl erre a III. könyv 421. lapján. Siciliában a *Palicai istenek* templománál *(Palicorum lacus* nevü tónál) két, forró kénköves vizü mély forrás buzgott. Ha valaki lopásról vagy egyébről vádoltatott, tagadó esküje egy lemezkére iratott s ez a vizbe dobaték: ha fennúszott, a vádlott fölmentetett, ha elmerült, a bünös a forró vizbe vetteték. Más alkalommal a vádló olvasta azt, a mi a lemezkére irva volt, a vádlott pedig, ki koszorukkal s tunicával volt övezve, s kezében egy ágat forgatott, szavonként ismétlé az olvasottakat, mindig a forrás szélét érintve; ha egy szót sem hibázott el, fölmenteték, ha elhibázta, megfulasztaték vagy szemeitől fosztatott meg. **Diod.** XI, 89.; **Macrob.**; **Arist.** *Mir. Ausc.* 58. Lásd a törvényhozásról szóló mellékkötetünket, hol az istenitéletekről bővebben értekezünk.

küzdéreik a lángok közepett haladtak át, ártatlannak nyilvánittatván, a ki sértetlenül jött ki. Nagy-Károly végrendeletében meghagyá, hogy ha fiai közt viszály tamadna, azt kereszt-bizonylat döntse el. Midőn Verona védfalait az avar-hunnok ellen ujra megerősitni kelle, vita támadt, hogy vajjon a papságot illeti-e egy harmad vagy egy negyedrésznek fölépitése. A kiállitott küzdér az egész szent Máté szerinti kinszenvedés (passio) elolvasása alatt feltartá kezét s a papoknak igazuk volt [1]). Kunigunda, szent Henrik császár neje, ugyszinte Emma, angol királynő, hogy szüzeségöket bebizonyitsák, tüzes vasrudakon lépdeltek át. Theutbergának, lotharingiai Lothar nejének ártatlanságát egy küzdér forró vizben mutatta ki. János, ki Igneus-nak (tüzinek) neveztetett el, és Liprand, hogy a florenczi s milanói érseket a simoniáról meggyőzzék, két máglya között sértetlenül haladtak át. Bertalan Péter ugyanezt tevé, hogy Longin lándzsáját, melly az első keresztes háboruban Antiochiánál találtatott meg, valódinak bizonyitsa. Illy bizonylatnak vettettek alája gyakran az ereklyék s a tüzből sértetlenül láttattak kiugrosni. Mondják, hogy az Ambrus-féle miseköny-vek hasonul menekedtek meg, midőn Nagy-Károly azokat eltörölni akarta; Spanyolországban pedig az arab-keresztény szertartás párviadallal támogattaték. Sőt mi több; polgári jogu kérdések is illy uton döntettek el. Midőn az vitattatott, meg kelljen-e engedni az öröködésnél az egyenes ág képviseletét vagy sem, egy császár két küzdért állita ki, s a győző a képviseletnek érvényt adott.

Ime mint változott a perügy viadallá, aminthogy annak eredeti görög és latin neve csakugyan viadalt jelent [2]), és látmánynyá, melly az egészen érzéki népnek mindig tetszett [3]). A vitatás kihivássá fajult, mellyel a vádlott az ellenfelet, a tanukat sőt magukat a birákat is párviadalra szólitá. Az istenség megkisértetik és felhivatik az igazságnak csodák általi bebizonyitására. A győzelem a versengés tárgyát, a tanukat és az itéletet igazolta [4]).

---

[1]) Egy uj bizonyság arra, hogy az egyháziak nem a római törvényt követék.

[2]) A görög *Κρίνειν* mint s. inte a latin *decernere* ige is itélést s megküzdést is jelent.

[3]) Az istenitéletek látmányos jelenetének példáját adjuk a D. alatti *Felvilágositásban.*

[4]) X. Alfons spanyol királynak, ki az előtte divatozott szokásokat összeszedte, gyüjteménye IV. könyvében ezek állanak: „A királytól kinevezett tanuk a küzdőket az általa kijelölt helyre vezették, s kimérték nekik a küzdtér határpontjait, hogy jól ismerjék a helyet, mellyből kilépniök csak a király vagy tanuk parancsára s az ezek által kijelölt móddal lehetett; s ha a küzdők egyike a kimutatott határon vagy akarva vagy ellenfelétől kényszeritve, tulment, le volt győzve. De ha lovának megbot-

Vége-hossza nem volna. ha az összes népeknek annyi századon át gyakorolt efféle ezernemü bizonylatait elsorolni akarnók; elég lesz azokat helyenként fölemlitnünk. Uralkodó szükségül tünik fel egyesekben és társadalomban az affelöli meggyőződés, hogy a büntetés ki van érdemelve. Azon korban, melly az észtan csalhatlanságában hitt, egy irásbeli szöveg találtatott, mellyel vitatták, hogy két tanu elég a bizonylatra, a mellékkörülmények tekintetbevétele nélkül, mellyek pedig a tényt néha tanuk nélkül is igaznak, néha azok ellenére hamisnak tüntetik fel; tehát követeltetett, hogy a meggyőzés, nem a népé többé, hanem a biróé, meghatározott számnak vettessék alá. Utóbb belátva az eljárás veszélyes voltát, a bünösnek vallomását is kivánták, mintha az igazság gyakran ennek tagadása mellett is ki nem derülne, vagy mintha nem volnának elegen, kik önmagukat igaztalanul vádolják. És ezen elvnek gyakorlati kivitelére föltaláltattak, az idők szerint, különféle módok, mikkel a vádlott vallomásra kényszerittetett, a rábirástól a faggató eljárásig, a gyötrő kinzástól a halogató kegyetlenkedésig. A középkor inkább hitt mint okoskodott s azt képzelve, hogy az Isten gazembernek nem adhat diadalt, itéletének kinyilatkoztatására hivta öt fel. Mindkettő ama korhoz mért hiba; hanem hogy mellyik a szomoritóbb, alig határozhatni meg.

Ha mindjárt némelly istenitéletek zárt ajtóknál történtek, legtöbbje mégis nyilvános és látmányos volt, azon eljárások természetéhez mérve, mellyeken az egész nép jelen volt, melly a milly képtelen volt törvényes bizonylatokból itélni, épen olly kiváncsi vala az érzéket megkapó jelenetekre, mellyek hatalmas képzelmére erős benyomást gyakoroltak. Az Isten a tettek nyelvén beszélt s a társadalom meg volt győződve. Azonban hány ártatlannak kelle elesnie s hány gonosznak megszabadulnia megedzett kezek és lábak, a fegyverforgatásban gyakorolt vagy gyakorlatlan karok által! Az egyház, melly a középkorban mindenben szerepelt, e bizonylatoknak, mellyeknek példáját a szentirásban is feltalálta [1]), mindegyikét szertartások- s külsőségekkel kötötte össze, bár sohasem egyetemes határozat vagy pápai tekintély által. Azonban még sem hiányzott, ki mindezt kárhoztassa, s Agobard, lyoni érsek 825 körül az itéleti párviadalok s istenitéletek

lása, a kantár elszakadása vagy más véletlen körülmény miatt lépett tul, a nélkül, hogy ellenfelétől nyomatott volna ki, nem tekinteték legyőzöttnek, ha a kijelölt határba akár gyalog, akár lován lehető leggyorsabban visszatért."

[1]) A viz például, mellyet a pap a házasságtöréstől vádolt nőnek adott, mellytől, ha bünös volt, meghalt. E szokás még a mai héberek közt is néhol fennáll.

ellen irásban szólalt fel [1]), visszamenve a különböző nemzeteknek szent Pál által kihirdetett egyenlőségére s igazságtalannak nyilvánitva Gundobald törvényét, melly a nem ugyanazon nép közt született tanukat kizárta. „Innen a képtelenség — irja ő — hogy a nyilvános vásárokon s népgyüléseken elkövetett bünök egy burgundi által nem bizonyittathatnak s a vétkesnek, tanuk hiányában megengedtetik, magát hamis eskü által kitisztitni. A Gundobald-féle törvény szerint az itéleti párbaj az igazság földeritésének legjobb módja; s igy gyakran haszontalan okból még erőtlen s öreg emberek is öldöklő viadalra szólittattak. Hogyan derül ki az igazság, ha mindketten elesnek? Ha itt alant az ártatlanok mindig győztek volna, a saracénok Jerusalemet, a góthok Rómát, a longobardok Italiát legyőzték volna-e?“

E szózat valamint sok más sikeretlenül hangzott el; s Nagy-Otto belátva a hamis esküvés könnyüségét, a 962-i római zsinaton arról tanakodott, nem volna-e jobb az itéleti párbajt gyakrabban alkalmazni. A pápa mitsem határozott, miért is ama császár a veronai longobard gyülésen 967-ben előterjeszté, miszerint itéleti párbaj által döntessék el a hamis okmányfölötti kétely, ugyszinte a kétes földbirtok kérdése, s azon állitás, hogy valaki egy földbirtokra vonatkozó kötelezvényt kényszeritve irt alá; nemkülönben a hat soldót meghaladó lopás esete, a letét tagadása, vagy hogy egyik a másiknak szolgájává tette magát. Minden szabad ember személyesen vala megküzdendő, csak egyháziak s özvegyek adhattak helyettest [2]).

A hübér behozatala által az embereket nem kötvén össze többé a kölcsönös kezeskedés, az eskütétel rendszere csökkent, növekedvén helyébe az itéleti párbaj, mellyet az egészen harczias kor magához illőbbnek talált. A szokás tulélte az okot, melly azt behozá, akkép, hogy annak nyomai még a XVI. században is feltünnek, hogy ne említsük Angolhont, hol az itéleti párbaj eltörlése a gyilkosság eseteire nézve csak 1820-ban terjesztetett elő [3]).

---

[1]) *Liber adversus legem Gundobaldi, et impia certamina quae per eam geruntur.— Liber contra opinionem putantium divini judicii veritatem igne vel aquis vel conflictu armorum patefieri.*

[2]) *Leg. Oth.* 1. 2. 5. 6. 7. 9. 11. 12.

[3]) Lásd a *törvényhozásról* szóló mellékkötetünket. Az angol törvény hétféle bizonylatot fogad el: A tényre emlékezést, törvényes tekintélynél; a helyi vizsgálatot; az irott bizonyitványokat; a biró előtti tanukat; a párbajt *(by wager of battle)*; az esküt és az eskütevőket *(by wager of law)*; és az esküdtszéket. **Blackstone**, *Comm. on the laws of England.* III, 22.

Miután a büntető rendszer a nemzetek társadalmi állapotának legfőbb jellege, ugy hisszük e pont körül tulhosszak nem is lehetünk.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A barbár törvénykönyvek.

Most vizsgáljuk magukat a törvénykönyveket, mellyekből az előadott, többé kevesbbé átalános eljárásokat vettük.

A ki a barbárokat nem akarja, mint némelly történész, rablócsordának nézni, annak hinnie kell, hogy már eredeti hazájokban is kormányzási s törvénykezési szokások- s intézményekkel birtak; hanem csak miután a római tartományokba telepedtek, látszik meg, hogy a viszonyok szövedéke vagy igazabban a rómaiak példája ösztönzé őket törvényeiket irásba foglalni. Ezek ott, hol a római faj tulnyomó volt, csak utánozattal módosittattak; hol pedig a hóditók nyertek határozott tulnyomóságot, megtartották eredetiségöket.

Midőn a nyugati birodalom szétbomlott, a theodosiusi törvénykönyv uralkodott benne, nem ugyan mint egyetlen törvény, hanem mint ollyan, melly szerint az europai tartományok igazgattattak. A barbárok nem hozva magukkal semmi tökélyes törvényhozási vagy kormányzati rendszert, olly keveset gondoltak annak eltörlésére, hogy némellyek inkább saját törvénygyüjteményök alapjaul vették, hódítmányaik területén.

Tizenkét barbár törvény jutott el hozzánk, mindegyik saját jelleg-, saját szükségességgel. Egynchánya csak egyes irat s intézkedés; mások pedig könyvekre, fejezetekre s czikkelyekre osztott törvénykönyvek; némellyek törvénygyüjtemények, az egy-egy uralom alatt kibocsátott királyi intézmények tartalmával. Valamennyie latinul, és pedig a mai okmányoknál kevésbbé barbár latinsággal van irva.

Theodorik törvénye. 500.

Az első, vagyis Theodorik E d i c t u m-a, a római jogon alapszik s alája rendeltetnek a góthok is, azon czélból, hogy a latin müveltség, mellynek becsét Theodorik elismerte, köztük is elterjedjen, hanem a fegyverviselés a góthok osztatlan joga maradt. Senki se higyje, hogy góth szokások eltöröltettek, mert ha az uj intézkedések mindnyájukat kötelezték is, az egyesek joga mégis érvényben maradt, s a góth góth, a római római eljárást követett, kivéve a határozottan megjelölt

esetekct [1]). Tanusitja ezt az is, hogy e törvény majdnem csupán a büntetőjoggal foglalkozik, elhanyagolva egészen a polgárit, a mit olly rendezett kormányban, minő a Theodoriké volt, vele nem gondolásnak épen nem tulajdonithatni, hanem való az, hogy ő szabályozni akarta azt, a mi az államot közvetlenül érinté, a két nép magánjogait sértetlenül hagyva [2]).

Magában foglal ezen E d i c t u m százötvennégy, leginkább Paulus s e n t e n t i á i b ó l vett czikkelyt; miután Paulus ama kornak gyakorlati kézikönyve volt. Hanem a régi jogtudósok s törvényhozók helyett az uj összegyüjtő saját nevében beszél, elváltoztatja s elferditi az egyes helyeket, s megfosztja azokat önkényes felosztásával való értelmöktől. Különös dolog, hogy a római törvényeknek a barbárok alatti legroszabb gyüjteménye Olaszországban készült. Látni mégis, mennyire feledék a góthok és herulok is a fegyarányt, midőn a gyilkosságot is testi büntetéssel fenyiték. Ezt rendelé a corneliusi törvény is, a mi által, minthogy az aránytalanság kisebb volt, a legyőzöttek sorsának is valamivel enyhülnie kellett.

Alarik Breviariuma. 506.

II. Alarik nyugati góth király római alattvalói számára a L e x r o m a n a, később B r e v i a r i u m czimü törvénykönyvet adta ki. A hozzánk jutott példány Anianus előadó által Timotheushoz az ország egyik grófjához intéztetett, egy királyi rendelettel Gojarik udvari grófhoz, mellyben, miként Theodosius és Justinián előbeszédeiben, a munkának története adatik elő. „Isten segedelmével, népünk érdekében megjavitottuk érett megfontolással mindazt, a mi a törvényben igazságelleninek látszott; akkép, hogy a papok s nemesek közremunkálásával a római törvény s régi jog fölött minden homály eloszlattaték, s nem is lesz a perlekedők közt folytonos vitályra semmi ok. Megfejtetvén s egyesittetvén e törvények egy könyvbe, okos férfiak kiszemelése szerint s a tisztelendő püspökök s az e végre kiválasztott

---

[1]) *Salva juris publici reverentia, et legibus omnibus, cunctorum devotione servandis, quae Barbari quoque sequi debeant super expressis articulis, edictis praesentibus evidenter cognoscant.* Ez áll az *Edictum*-ban; Alarik pedig **Cassiodor** leveleiben (IX, 18.) mondja: *Sed ne pauca tangentes, reliqua credamur noluisse servari, omnia edicta tam nostra quam domini avi nostri, et u s u a l i a j u r a p u b l i c a sub omni censemus districtionis robore custodiri.*

[2]) Igy például a végrendeletnélküli öröködésre nézve ez egyetlen törvény volt: *Si quis intestatus mortuus fuerit, is ad ejus successionem veniat, qui inter agnatos atque cognatos gradu vel titulo proximus invenitur, salvo jure filiorum ac nepotum.* Hogyan alkalmaztathatott volna ezen, annyira határozatlan rendszabály, ha az öröködésre nézve az előbbi időkből nem léteztek volna intézmények?

tartományi főembereink beleegyeztével e gyüjtemény világos magyarázattal egyesitve megerősittetett. A mi kegyességünk elrendelé, hogy e könyv hozzád, Gojarik grófhoz, elküldessék, a végből, hogy ezentul minden per annak rendelményei szerint végeztessék, s ne állhasson senki elő más törvény- vagy jogszabálylyal, mint a melly e könyvben foglaltatik, fejed és javaid vesztésének büntetése alatt.“

Magában foglal e gyüjtemény tizenhat könyvet Theodosius törvénykönyvéből, Theodosius, Valentinián, Marcián, Majorián és Severus császárok ujontörvényeit (novellas), mellyek leges névvel jelöltettek, mig a jus név a jogtudósok müveit jelenté, mellyek eme törvénykönyv másik kutforrását képezék, Gajusnak Institutiói tudniillik, aztán Paulus elfogadott határozmányaiból (receptae sententiae) öt könyv; a hermogenesi törvénykönyvből két czikk, a gregorius-féléből tizenhárom; Ulpián meg sem neveztetik és Papiniánból csak egy rövid darabka adatik. A szöveghez semmi toldás nem adatik, hanem sok hagyatik ki; s bár az eredeti törvényhozás helyei egészben adatnak, az értelmezőknek mégis az átalakitott alkotmány által előidézett változtatásokat számba kelle venniök, fejtegetve, módositva, néha el is változtatva a szöveget s ekkép hagyva nekünk ama társadalom állapotának tanubizonyságait.

Papiani responsum.

A burgund-rómaiak is saját törvénykönyvet nyertek [1]), melly az előbbinél rövidebb és kevésbbé teljes, hanem a Theodorikénél jobb vala, nem levén benne a szöveg elferditve. A czimek a régi kutforrások egyikével sem egyeznek, mig a burgund törvényeivel egytől egyig összevágnak; a miből hinni kell, hogy ama törvénykönyv a burgundiak római alattvalóinak volt szánva; még a kárpótlási egyezkedésekben is, mellyeket a római törvény nem vett tekintetbe, a burgundi mérték alkalmaztatott [2]). Meg kelle e törvénykönyvnek szünnie, mihelyt a burgundok a frankok uralma alá kerültek.

Ez utóbbiak alatt déli Galliának római alattvalói valószinüleg

---

[1]) Kiadatott 1856-ban Cujastól *Papiani responsum* czim alatt. Vita támadt, honnét eredt e különös név. Leghihetőbb Savigny véleménye, ki azt gyanitja, hogy Cujas a burgund-római törvényeket Alarik góth-római törvénykönyvével folytatásaul találta; s minthogy ez Papinián, vagy mikép sok kéziratban találtatik, Papián *Liber responsorum*-jának egy helyével végződik, Cujas vigyázatlanságból az egész következő műnek a csak egy részre vonatkozó czimet adta.

[2]) Tit. II. *Et quia de pretio occisorum nil evidenter lex romana constituit, dominus noster statuit observandum, ut homicida secundum servi qualitatem, infrascripta domino ejus pretia cogatur exsolvere; hoc est pro actore C. solidi, pro ministeriale LX. solidi etc. etc.*; Ezek épen a burgundi törvények által meghatározott vérdijak.

Alarik Breviariuma szerint igazgattattak; s bár az északi részen egy gyüjtemény vagy a régi törvény átalakitásának semmi nyomát sem találjuk, van mégis okunk hinni, hogy ott a helyhatósági kormányzattal ugyancsak a Breviarium használtatott. A ripuari- és salifrankok törvényeiben az áll, hogy a rómaiak saját jogaik szerint itéltessenek. Azonkivül a polgárjogi főbb eljárások, mint végrendelet, adományzás, eladás és felszabaditási minták gyüjteménye maradt fenn [1]), mellynek nagyobb része a római jog utánzata, és az évkönyvekben is helyhatósági rendezet emlegettetik; mindezen körülmények azon gondolatra hoznak, hogy a legyőzöttek közt a római törvényhozás folyvást fennállt.

A római jog össze nem férhetvén többé a népvándorlás által előidézett rendezettel, ahhoz képest módosult és viszont módositólag hatott arra. Maguk a barbároknak irott törvényeik sem tüntetik elő a germánok müveltségi állapotait azon fokon, mellyen a birodalomba rohanásukkor álltak; mert államuknak költözködés előtti saját intézményei számos egészen ujakkal keveredtek össze, miket azon körülmény idézett elő, hogy a germánok birtokosokká, földmüvelőkké, uralkodó nemzetté lettek. Ha még a theodosiusi s justiniáni törvénykönyvek összegyüjtői sem tudták a különböző elemeket egyesitni, hogyan remélhetnök ezt olly korban és helyeken, hol a tudatlanság s tapasztalatlanság nagyobb volt? Semmi csoda tehát, ha e törvényekben ellenkező tények, különböző kor- és müveltségbeli érzelmek fordulnak elő.

Sali-frank törvény.

E keverék hozott némellyeket azon állitásra, hogy a sali-frank törvény, mint még hóditáselőtti, valamennyi barbár törvények közt a legrégibb, mit mások tagadnak. Két szöveg maradt fenn, egy latin, egy másik germán szavakkal kevert, jegyzetek- s magyarázatokkal régi frank nyelven [2]). Mellyik lehet a régibb? Némellyek az utóbbit hiszik, arra támaszkodva, hogy a kéziratok czime igy hangzik: Lex salica antiqua, antiquissima, vetustior, mig a latin előtt ez olvastatik: Lex salica recentior, emendata, reformata [3]). Mások azt hiszik, hogy a latin nem előbb gyüjtetett

[1]) A főgyüjteményt Marculf barátnak köszönjük, valószinüleg a VII. század végéről.

[2]) A latin szövegnek a különféle kéziratok szerint 70, 71 vagy 72 czime, és 406, 107 vagy 408 czikkelye van; a másiknak 80 czime, s 420 czikkelye.

[3]) Guizot, kit én e részben követek, Savigny, Wiarda, (*Gesch. und Auslegung des salischen Gesetzes.* Brema, 1808.) a latin gyüjteményt a jegyzetesnél régibbnek ál-

össze, mint a VII. században, Rajna balpartján az ardennei erdőség, Maas, Lys és Schelde között, hol a sali frankok sok ideig laktak. Ha ez ugy volna is, e gyüjtemény bizonyára a költözködés előtti szokásokra támaszkodik, aminthogy a bevezetések is oda mutatnak, mellyekből itt némieket közölni érdemesnek tartjuk.

„A frankok dicső nemzete, mellyet Isten alapitott, melly erős fegyverben, szilárd a békekötésben, mély a tanácskozásban, testében nemes és egészséges, különösen szép és fehér, hatalmas, tevékeny és kitartó a csatában; gyorsan a katholika vallásra tért és tiszta az eretnekségtől; midőn még barbár hiten volt, Isten sugalatából kereste a tudomány kulcsát; sajátságainak természete szerint ohajtá az igazságot s őrzé az áhitatot; a sali-frank törvényt azon főnökök hozták, kik akkor a nemzet élén álltak.

„A sok közől négy férfiu választatott: Visogast, Rodogast, Salogast és Vindogast, Saloghevo, Bodoghevo és Vindoghevo helyekről [1]), kik is háromszor gyülést tartva, a perfolyamnak minden esetét nagy gonddal megvitatták, mindegyiket külön tárgyalták, meghatározván mindenütt az értelmet, akkép mint következik. Azután, midőn Chlodvig, a nagyhaju, szép és dicső frank király, Isten segedelmével első vette föl a keresztséget, akkor, a mi e törvényekben kevesebbé illőnek találtatott, Chlodvig, Childebert és Chlotar dicső királyok által világosan kijavittaték s egyszersmind a következő határozat iratott:

„Éljen Krisztus, ki a frankokat szereti! Ő őrizze országukat és vezéreiket kegyelmének világával töltse el; védje a sereget s engedje, hogy zászlai az igaz hitről a béke öröméről s a boldogságról tegyenek bizonyságot. Az Ur Jézus Krisztus igazgassa az áhitat utjain az általa kormányzott országokat. Ugyanis ezen, számra kicsiny, de vitéz nemzet, lerázván a rómaiak sulyos jármát, miután a keresztség szentségét elismerte, nagy diszszel ékesitette föl aranynyal s drága-kövekkel a szent vértanuk testeit, mellyeket a rómaiak megégettek, leöldöstek, megcsonkitottak, vagy a vadakkal tépdestettek szét.“

Daczára e határozatnak még mindig kétes maradt, hogy vajjon e sali-frank törvény kihirdettetett-e valaha törvényes hatalom által,

litják; azonban erős érvekkel czáfolta meg őket *Feuerbach*, ezen művében: *Die Lex salica und ihre verschiedenen Recensionen*. Erlangen, 1831.

V. ö. **J. M. Pardessus**, *Loi salique, ou Recueil contenant les anciennes rédactions de cette loi et le texte connu sous le nom de Lex emendata*. Páris, 1843.

[1]) Azok, kik a történeti személyeket képzelmi lényekké hajlandók változtatni, itt csak a különféle törzsek egyesületének kifejezését láthatják; miután *gast* annyi mint vendég, *ghev* vagy *gau* pedig megye, vidék; ama szavak tehát annyit jelentenének, mint Sale-megyei, Bode-megyei (lakó, vendég) sat.

avvagy nem-e inkább a szokásoknak, magánember által eszközlött, még csak nem is teljes gyüjteménye? Ugy, a mint ma van, a tárgyak rendetlen halmazát képezi a jogból, a fenyitő s polgári törvényes eljárásból, a mezei rendőrség- s kormányzati jogból; hanem e tárgyak körül is, sok dolgot, mint ismeretest elmellőz, mig a büntetéseknél nagyon is soká időz, mintha leginkább a bünök elnyomására törekednék [1]), mellyeket minden lehető változattal sorol fel. Valóban beszélő tanusága az a nép vadságának, mellynél az erőszak tettei olly gyakoriak voltak; és a törvényhozóénak, ki nem tud átalánositni, hanem minden egyes esetben uj rendeletet ad ki. A büntetés sohasem halál, de még nem is testi vagy fogsági, hanem mindig pénzbirság és magánegyezkedés. Ennek oka nem a frankok szelidsége; hanem, miután mindnyájan szabadok- és egyenlőkül tekinték magukat, nem voltak hajlandók magukat olly büntetéseknek vetni alá, mellyek féltett méltóságukat sérthették volna; ezt bizonyitja az is, hogy midőn a büntetés nem szabad embert, hanem rabszolgát vagy földészt vala érendő, a sali-frank törvény a kinzások- s kivégzéseknek irtózatos baromiságát fejti ki. Azon törvény, mellynek czélja a személyeknek értékét, nemzetiség és foglalkozás szerint szabni meg, szükségkép az uralkodó nemzetnek kizárólagos kiváltsága.

Az eljárásra nem sok gond fordittatik, legtöbb mégis az istenitéletekre. Különben a sali-frank törvény nélkülözve az öszhangzatot és rendet, minden vonásában mulékony és változó állapotát tünteti fel azon népnek, mellynél született; és ha birt is egy ideig törvényes tekintélylyel, csakhamar elvesztette, hogy helyet adjon uj szokásoknak s a körülményektől előidézett intézkedéseknek. Mi alig tekinthetjük azt másnak, mint a birságok s egyezkedések árszabásának; hanem hogy megállapittathassék, kinek van joga boszut állani, szükséges vala a családot törvényesen rendezni. Tehát a polgári jog s becsületvédelem körül különös gyöngédséget tanusit. Az, ki valakinek egyetlen fegyverét lopja el, ollyan birságot fizet, mintha soknak birtokosától hetet lopott volna; a ki mást személyesen megtámadva megöl, kétszáz soldót fizet; ha pedig czinkostársakkal ölte meg, hatszázat. Gyermekgyilkos háromszor annyit fizet, mint a ki meglett embert ölt. A ki egy

[1]) 343 czikkely foglalkozik evvel, mig az összes többi tárgyakkal csak 65. Amazok közöl 150 lopásra vonatkozik, és pedig 74 állatok lopására, még különebben 20 disznólopásra, 16 lólopásra, 13 bika-, ökör-, tehénlopásra, 7 juh- és kecskelopásra, 4 kutyalopásra, 7 madárlopásra és 7 méhlopásra. 113 czikkely személyek elleni erőszakra vonatkozik; ezek közöl 20 a csonkitásnak minden lehető nemével foglalkozik, 24 a nők elleni erőszakot tárgyalja sat.

férfit az utczán vert meg, tizenöt soldót fizet, asszonyverésért negyvenötöt. Nősértésért a kik jelen voltak, egyenként egy negyedét fizetik annak, a mi egy emberhalál miatti egyezkedésre kivántatnék. Életet veszélyeztető rágalom gyilkosság gyanánt büntettetik. A ki más házának keritésébe lopott ruhát dob, háromszor annyit fizet, mint egy kartörésért [1]).

A nő nem áll örökös gyámság alatt; még a férj sem avatkozhatik világos meghagyás nélkül neje javainak igazgatásába. A nő még férje életében szabadon rendelkezik a neki adott nászajándokkal s osztozkodik férje jövedelmein.

Nagy hirre kapott e törvénynek azon czikke, melly rendeli, hogy a sali-frank föld asszonyra ne mehessen át az egész örökség a fiukra szálljon [2]). E gondoskodás, melly a barbárok közt általános volt, a szabadbirtokkali katonáskodási kötelezettségből származott; hanem midőn a XIV. században Valois Fülöp s III. Eduard a franczia trón fölött versengtek, elővonatott ez elv s a trónöröklésre is kiterjesztetett. E körülményről azonban sem a sali-frank, sem más törvénykönyv nem tesz említést; miért is különös, hogy mig az, ki polgári vagy fenyitőjogi esetben sali-frank törvényczikket idézne, nevetségessé tenné magát, ez egy nemcsak fenntartá magát, hanem meg is szilárdult annyira, hogy Franczia országban a nőnemet a trónöröködésből kizárta. A történet bebizonyitá, mennyire alkalmas volt az meggátlására annak, hogy egy ország idegen uralom alá ne kerüljön s a trónkövetelők száma kisebb legyen.

Ripuari-frank törvény.

Miként ez a saliak számára, szintugy a ripuari-frankok részére is készittetett egy törvénykönyv Chlodvig fia, Thierry által. E gyüjtemény is fenyitő [3]), hanem a saliakénál magasabb foku társadalmat tüntet föl. Az eskütétel igen gyakran emlegettetik benne s az itéleti párbaj akkép van szabályozva, mintha a törvényhozó megkisértette volna a személyes boszut a törvénynek alárendelni. A királyi hatalom itt szilárdultabb, mint a sali törvényben; a király nagy birtokosnak s igen sok rabszolga s földész urának tekintetik, kinek javai különös szabadalmak- és szigorral biztositttatnak. A ki megsemmit egy királyi

[1]) Tit. 9. 41. 74. 28. 45. 34. 14. 21. 37.

[2]) Art. 6. tit. XII.

[3]) Áll 89 vagy 91 czimből s a különféle felosztások szerint 224 vagy 277 czikkelyből, mik közöl 113 a politikai vagyis polgári jogra, és a perfolyamatra, 164 a fenyitő jogra vonatkozik. Ezekből ismét 24 személyek elleni erőszakról. 16 lopásról, 64 vegyes büntettekről szól.

levelet, a nélkül, hogy egy másikat, melly amazt megszüntetné, elömutathatna, mint felségáruló, halál fia. A földbirtok s földészek iránt adott szabadalmakat a királylyal csak az egyház osztja meg. Mindezért s a benne található rend- és nagyobb szabatosságért ama törvényt egy lépésnek kell tekintenünk a régi két müvelödés összeolvadása felé.

A személyi jog biztositva van benne, miután rendeltetik, hogy ha valamelly frank, alemann, burgundi vagy más a ripuariak közt tartózkodó idegen törvény elé idéztetik, nem a helyi, hanem saját nemzete törvényei szerint védhesse magát [1]). Hogy mégis a sok személyi törvény zavart ne idézzen elő, néha egy-egy frank törvény bocsáttatott ki, mellynek érvénye minden népre vagyis inkább egy-egy területre terjedt ki.

Utóbb a sali és ripuari törvény teljesebbé alakittatott át II. Chlotar fia Dagobert által, Rotharis idejében, ki, bár egész Galliának királya, a győzők és rómaiak közti aránytalanságot meg nem szünteté; ámbár némelly helyekből kitünik, hogy az utóbbiak fenntarták tanácshatóságukat, s több afféle.

Gombetta törvény.

A burgundi törvényt, melly Gombettának is neveztetik, e bevezetés előzi meg: „A burgundok legdicsöbb királya, Gundobald. Miután népünk java- s nyugalmaért, érett megfontolás alá vettük mindazt, a mi minden tárgyban és ügyben a becsületességhez, rendhez, joghoz és igazsághoz tartozik, mindazt, összehitt nagyainkkal megfontoltuk, s az ö és a mi jóváhagyásunkra megiratni rendeljük a következő határozmányokat, hogy azok örökösen törvényekül szolgáljanak:

„Isten nevében, a mi dicsöséges Urunk, Zsigmond országlásának második évében, a rendeletek könyve a mult és jelen törvények örökitése végett elkészittetett Lyonban marczius huszonkilenczedik napján.

„Az igazság szeretetéből, mellyel az Isten megkérleltetik, és a földi hatalom szereztetik, tanácskozmányt tartva grófjaink- és nagyainkkal, rendezéséhez fogtunk a dolgoknak akkép, hogy a becsületesség és igazság a romlottságnak minden utját elzárják. Mindazok tehát, kik hivatalt viselnek, a mai naptól kezdve a burgundok és rómaiak közt ezen, általunk szerkesztett s kijavitott, közösen helybenhagyott törvény értelmében fognak itélni, akkép, hogy senki se re-

[1]) Tit. XXXI. §. 3.

méljen vagy merjen, itéletnél, vagy perügyben az egyik féltől ajándok vagy adomány czime alatt valamit elfogadni, hanem a kinek igazsága van, nyerje azt meg, s erre elég a biró becsületessége. (Itt következnek a megvesztegetés elleni fenyegetések s büntetések.) Eltiltván ekkép a megvásároltatást, rendeljük, mint őseink tették, hogy a rómaiak római törvény szerint itéltessenek, a kik pedig itélnek, tudják meg, hogy a törvényeknek, mellyek szerint itélniök kell, irott szövegét s mintáit kapják, hogy senki se menthesse magát tudatlansággal. . . . Ha törvényeinkben valamelly pont nem volna meghatározva, ezen egy pontra nézve elénk fölterjesztés tétessék."

Van okunk hinni, hogy eme törvénykönyv hármas időben állittatott össze; az első negyvenegy czim Gundobald király alatt 501-ben; a következők, mellyek amazokat fejtegetik s módositják, ugy látszik Zsigmond alatt 517-ben tétettek közzé, s a két utórészt vagy toldalékot talán ugyanez adta hozzá [1]).

Ama bevezetés már mutatja, hogy azon gyüjtemény nem csupa szokásokat, hanem jogtudományból folyt valódi törvényhozást tartalmaz, melly politikai irányzat jellemével bir. Általa csak a burgundok köteleztetnek s az ezek és a rómaiak közötti különség ki van fejezve, a helyhatósági kormányzatnak minden nyoma nélkül; hanem a törvényhozó a különséget csökkenteni törekszik, kötelezve némileg a rómaiakat is, s ezeknek jogaik alá helyezve a burgundokat. „A burgundi és a római egyállapotuak legyenek [2]). Ha egy római leány burgundihoz megy férjhez, a szülők tudta nélkül, mitsem örököl ezektől [3]). Ha egy szabad burgundi másnak házába versengeni megy, a ház urának hat soldót fizessen, büntetésül pedig tizenkettőt; s erre nézve a burgundi a rómaival egyenlő legyen [4]). Ha ki magánügyben utaz s egy burgundinak házához érve szállást kér, ha bebizonyul, hogy a burgundi egy rómainak házához utalta öt, a burgundi három soldót fizessen annak, kinek házához utasitá; hármat pedig büntetésül" [5]).

A büntetések legtöbbször pénzbirság s egyezkedés. Egy házfelügyelő vagy jó aranymüvesnek gyilkosa száz soldót fizet; hatvanat a ki személyi, harminczat, a ki földész vagy kanász rabszolgát ölt

---

[1]) A tartalom összesen 110 czim, 354 czikkelylyel. Ezek közöl 142 a polgári jogra, 30 az eljárásra, 182 a büntetőjogra; e közt ismét 76 személy elleni, 62 tulajdon elleni bünre vonatkozik.

[2]) Tit. X, §. 1. *Romanus et Burgundio eadem conditione teneantur.*

[3]) Tit. XII, §. 5.

[4]) Tit. XV, §. 1.

[5]) Tit. XXXVIII, §. 6. E törvénynek indoka a vendégnek biztositása.

meg. Azonban a birságok mellett testi büntetések is alkalmaztatnak [1]), néha még a megszégyenités módja is megkisértetik [2]). S itt kezdődnek azon tulvitt büntetések, mellyekkel a középkor annyira bővelkedik. Igy a nő, ki férjét elhagyja, sárbafulasztásra itéltetik [3]); a ki pedig karvalyt lop, ezzel saját husából hat nehezéket kell megetetnie vagy hat soldót fizetnie. Hasonszellemüek Liutprandnak longobard törvényei, mellyek szerint a czivódó asszonyok bőrig nyirettek s az utczán megkorbácsoltattak; Paviában a hidon egy pózna volt felállitva tetejében kosárral, mellyel az Isten és a szent Szüz káromlói a folyóba fulasztattak [4]). Egyik erőszakos bünt a másik pótolá, jele az összebonyolódott társadalmi viszonyoknak.

Különös figyelem fordittatik a végrendeletekre, adományzásra, házasságra és szerződésre. A javak öröklöttek- és szerzettekre osztatnak. Az öröklött jószág régi törvény által biztositott apai hagyomány, melly vagy mint a hóditók közt elosztott földek egy része, vagy a király bőkezüségétől nyeretve marad hátra. Ettől tételeztetvén föl a teljes jog czime, nem idegenittethetik el, hanem fiuról fiura száll, mindig többek közt osztatva fel, miután az öröködés személyszerinti és nem képviseletes. A leányoknak semmi részök; csupán az, ki apáczának megy, huzza a jövedelemnek legfölebb harmadát. Ha valaki fiörökös nélkül hal meg, javai szerzettekül tekintetnek s a közönséges öröködési törvények alá esnek, mellyek mainap nem mindig érthető szabatossággal vannak megállapitva. A völegény a menyasszonynak nászajándokot (w i t t e m a n) ád, mellyet ennek atyja vesz át; ő maga csak harmadát fordithatja ékszerekre, a többit megözvegyültekor kapja meg. Ha pedig előbb hal el fiuk nélkül, a nászajándok fele atyjáról nagybátyjára, fele nővéreire száll. A férjtől maradt javakból az özvegy csak egy harmad vagy negyednek jövedelmeit élvezhette.

Ha el is hallgatjuk az irálynak kevésbbé darabos voltát, világos, hogy a törvényhozó szeme előtt tartá a római jog kutforrásait, annyira, hogy ezek sokszor össze is ütköznek a germán szokásokból vett

---

[1]) A ki egy szabadszületésüt öl meg, csak saját vérével moshatja le a bünt. Tit. II, §. 1.

[2]) *Illa facinoris sui dehonestata flagitio, amissi pudoris sustinebit infamiam.* Tit. XLIV.

[3]) Tit. XXXIV, §. 1.

[4]) **Aulicus Ticinensis**, c. 14. Hason büntetések divatoztak a régi germánoknál. *Ignavos, imbelles, corpore infames caeno ac palude injecto super crate, mergunt.* — Igy büntették az angolok a czivódókat.

rendezetekkel [1]). A burgundiak különben a rómaiaktól a törvényeken kivül még többet kölcsönöztek, a rendezett kormány eszméjét, megkisértvén a nemzetgyülés s papság csökkentett hatalmának a királyi tekintélyt állitni fölébe a császári hatalom példájára. A frankok általi meghódittatásuk után is fenntarták törvényeiket, mint személyi jogot, mellyet mégis kegyes Lajos eltörölt.

A nyugati-góthok törvényei.

Eurik, ki Toulouseban uralkodott, összeszedette a nyugati-góthok intézményeit [2]), mellyekből azonban misem maradt fenn. Midőn utóbb a nyugati-góthok visszanyomattak Spanyolországba, Chindasvinth eltörölte a római törvényt, mellyet a benszülöttek Alarik Breviariumában tartának fenn, s a rómaiakat a góthokkal egy rendszer alá vette (652.). Törvénykönyve, Fuero juzgo (Forum judicum), mellyfia, Recesvinth alatt fejeztetett be, némi utótoldalékkal, magában foglalta az Euriktől Egizáig hozott vagy átalakitott összes törvényeket s ismeretlen eredetü töredékeket, mellyek közt más germán törzsektől kölcsönzött szokások is voltak. Felosztatott az anyagra nézve tizenkét könyvre, ötvennégy czimmel s ötszáz kilenczvenöt czikkelylyel. Az első könyv a törvényhozó és törvények tulajdoniról átalában értekezik; a második az itéletekről, a harmadik a házas rendtartásról szól. Ezután következik a természeti eredet s a rokonságok; az ötödik könyvben az egyezmények; a hatodikban a bünvád, a hetedikben a lopás- és csalásról; azután az erőszak- és kártételről; a kilenczedik könyv a szökevény rabszolgák- és katonákról, a tizedik a felosztásról, a korszakok- és határokról; a tizenegyedik a betegekről, orvosokról, halottakról s idegen kereskedőkről; az utolsó végre az eretnekek- és zsidókról értekezik. Habár a római jog világosan eltöröltetik benne, mint szinte a régi szokások is, a rendezés mégis római kezet árul el; a czikkelyek sokhelyt a császári rendeletek nyomán szerkesztvék; s a népiségeknek nemzetiség szerinti megkülönböztetése helyett, a rendszabályok az egész földterületre alkalmaztatnak. Előre nem látott esetekben a királyhoz kell folyamodni, ki a törvényeknek mintegy kiegészitő élő toldaléka.

Ez nem kisérlet többé, hanem egyetemes, kifejlett s terjedelmes törvénykönyv, mellynek törekvése a társadalom összes szükségeiről

[1]) Igy a XXXIV czim alatt a 2. §. megengedi az elválást egyszerü birság fizetése mellett; a 3. és 4 §§. csak a házasságtörés, mérgezés s sirbontás eseteiben engedik azt meg, a mi nem más, mint meghamisitása a theodosiusi törvénykönyvnek.

[2]) *Sub hoc rege, Gothi legum instituta scriptis habere coeperunt; nam antea moribus et consuetudine tenebantur.* **Sevillai Izidor**, *Chr. Goth.* aera 504.

gondoskodni, s azonkivül, hogy a kormányzati, polgári s büntetőjogot magában foglalja, értekezik még helyenként a társadalom eredetéről, a hatalom természetéről, a polgári rendezetről, közbeszőve erkölcsi intelmeket, bölcseleti eszméket, fenyegetéseket s tanácsokat, gondot forditva mindenütt még a kifejezésekre is, s egész szónoklatot fejtve ki, melly azonban üres szóárba megyen át. Hogy megfoghassuk ezen, a többi barbároktóli eltérést, vissza kell emlékeznünk a spanyolhoni nemzetigyülések természetére, mellyeken a papság tulnyomó vala. Nem a tudatlan s csupán csak erős bárók által sugaltatott, hanem a főpapoktól, kik jártasak voltak a római és egyházi jogban, miért is e törvénykönyv a többi barbárokéit igazságban, szelidségben s szabatosságban felülmulja, az emberi jogok, a társadalmi érdekek s a büntető jogra nézve messzeható.

Legfőbb tekintély tulajdonittaték a püspököknek; kik is az ő területökön történt eseményekre nézve a biró itélete ellen felszólalhattak s a dolog mibenlétét önmaguk előtt megvizsgáltathatták; mit ha a biró ellenzett, a püspök az elnyomottat egy uj itélet által fölmenthette [1]). Létezett továbbá egy népvéd (defensor), vagyis a polgárok oltalmazója, ki a rendre, kereskedelemre s az adókra felügyelt és a panaszokat kihallgatta.

A rendes törvényszékekből a király és püspökök kizárvák, hogy azoknak függetlensége fennmaradjon. A rabszolga megidézhet bármelly szabad embert, és senki sem képviseltetheti magát ellenfelénél magasbrangu személy által, hogy amaz a tekintély által el ne nyomathassék; a szegény ellenben, ügyét ellenfelével hasonállásu személyre rábizhatta [2]). Ha a biró törvénytelenül járt el, a panaszos fél fölebbezheté az itéletet a herczeghez vagy a püspökhöz. A birót, kinek itélete megmásittatott, kisebb büntetés érte, mint azt, ki az igazságszolgáltatást megtagadta s ki büntetésül le is tétetett s birságot is fizetett [3]).

A menhelyjog igen meg volt szoritva. Az előleg bebörtönözöttek nem fizettek semmi költséget s a netalán szenvedett rövidségért kárpótlást nyertek. Az itéleti párbaj helyébe a szó- vagy irásbeli tanuskodás tétetett. „A biró kérdje ki előbb a tanukat, aztán vizsgálja meg az iratokat, hogy az igazság kiderüljön, s az esküvétel ne olly könynyedén következzék be. Az igazság kutatása kivánja, hogy az okmányok jól megfontoltassanak és az esküvés szüksége mind a két félre

[1]) L. II. tit. 1. leg. 30.
[2]) U. o. L. V. tit. 2. leg. 9.
[3]) U. o. L. 6. tit. 4. leg. 3.

nézve jól megfontolva, váratlanul álljon be. Az eskü csak akkor tétessék le, ha a biró az igazság földeritésére semmi iratot, semmi bizonylatot, semmi jelt sem födözhetett fel“ [1]). Egy áldozárnak tanuságtétele két vagy három világiéval ért fel [2]).

A többi barbár törvényhozásban a büntény megállapitásánál csupán az okozott kár, aztán ennek anyagi megtéritése jő tekintetbe; a nyugati-góth törvény által ellenben valódi s erkölcsi lényegére, a szándékra vitetik vissza. A fenyitést nem a sérelem és személy szerint fokozza; s a gyilkosságnál például szántszándékost, előidézettet s előre átgondoltat különböztet meg. Az emberek közt csupán szabadok és rabszolgákra nézve tesz különbséget. A rabszolgaság nem ollyan többé, minővé azt a római törvény tette, hanem olly szolgai állapot, melly fokozatosan egész a szabadságig emelkedhetik. A szolga becsülete s élete nem áll az urnak hatalmában; melly becses birtokok roppant hézagot jelölnek ki a római és nyugati-góth törvények között.

„Ha senkit sem szabad büntetlenül hagyni, ki valamelly bünnek elkövetője vagy részese, mennyivel inkább fenyitendő az, ki akár szándékosan, akár vigyázatlanságból gyilkosságot követett el? Minthogy pedig némelly kegyetlen urak rabszolgáikat büntetlenül a halálnak adják, illő dolog e szabadosságnak véget vetni s elrendelni, hogy a jelen törvény mindenek által, minden időben megtartassék. Semmiféle ur vagy urnő sem ölhetend meg nyilvános itélet nélkül rabszolgát vagy rabszolganőt, vagy más alattvalóját. Ha egy rab vagy más szolga halálosan vét, az ur, vagy a vádló értesitni fogja a birót, a grófot vagy herczeget az eseménynek helyszinéről; megvizsgáltatván az ügy, ha a bün valósul, a vétkes akár a biró, akár ura által a megérdemlett halálbüntetés alá vonatik; ugy mégis, hogy ha a biró nem akarná öt kivégeztetni, az itéletet irásban hirdeti ki, mellyet aztán az ur vagy végrehajthat vagy elengedhet. Ha a rabszolga szerencsétlen merényletből urának valóban ellenállt, azt megütötte vagy akarta megütni fegyverrel, kővel vagy más egyébbel, s az önmagát védő ur haragában a rabszolgát megölé, ez nem lesz annak véreért felelős, ha a tett a jelenvolt rabszolgák és rabnők, mint szinte az urnak esküje által bizonyittatik. A ki gonoszságból, saját vagy másnak keze által itéletlenül öl meg egy szolgát, az becstelennek nyilvánittatik, tanuskodásra képtelenné lesz, életét számkivetve s bünbánatban tölteni tartozik s javai legközelebbi törvényes örököseire szállanak“ [3]).

[1]) L. XXI. tit. 1.

[2]) L. V, tit. 9. leg. 7.

[3]) Lib. XII. t. 5.

A házasság iránt nagy tisztelet nyilvánul, a kötelék feloldhatlanná tétetik, s a hóditók és legyőzöttekközti házasság tilalma eltöröltetik. A férj nászajándokot ad s a gyermekek egyaránt örökölnek, tehát a leányok sem záratnak ki. Igazságos, mond a törvény, hogy az öröködési rend szét ne válaszsza azokat, kiket a természeti vérrokonság egyesitett [1]); a férj csak kezelője neje jószágainak, s az anyai tekintély az apaival egyaránt tiszteltetik [2]). A végrendelet nem volt érvényes, hacsak egy pap vagy számos tanuk jelenlétében nem tétetett közzé. Az utas, kit hirtelen halál lep meg, szóval teheti azt szolgái előtt, kik a birót vagy püspököt rögtön értesitni tartoznak s ezek a dolog valóságát megvizsgálják [3]).

Mindez a kereszténység elvének kifolyása, melly még inkább jelentkezik a népvédek s a szegények gondnokainak intézményében, kiket a püspökök által vezetett nép választott a társadalom legelhanyagoltabb részének gyámolitására. Ide tartoznak még leginkább az egyháznak intézményei. Ez nem fogad el adományt, ha az ajándékozó családja ez által szegénységre jutna, a mi ha mégis bekövetkeznék, az ollyan családnak joga van az egyház segélyére [4]). Egy püspök beiktatásakor annak egyházi javairól leltár készittetett s halálakor örökösei kötelesek voltak azokat egészben visszaadni [5]); ha örökös nélkül halt meg, családi öröksége is az egyházra szállt [6]). A ki az egyháznak adományozott, azon jogot nyerte, hogy annak néhány rabszolgáját felszabadithatá [7]). A pap fiai azon egyház szolgáivá voltak kárboztatva, mellyhez atyjok tartozott [8]); hanem jóviselet által szabadokká s aztán papok lehettek [9]).

Különben e törvénykönyv már eredete által a papságnak és királynak korlátlan hatalmat ad, mellyet nem fékeznek, mint máshol mindenütt, a régi intézmények. Innen van, hogy a hübérrendszer Spanyolországban sohasem verhetett gyökeret, kivéve a szomszédokkal érintkezett vidéket. „Senki se foglalja el nagyravágyásból a trónt, semmiféle követelő se támaszszon a népek közt hadat; senki se es-

---

[1]) Lib. IV. t. 2. l. 9.
[2]) Lib. III. t. 1. l. 7.; és tit. 5. l. 5. és 7.
[3]) Lib. II. t 5. l. 14. 13.
[4]) *Conc. Tolet.* IV, c. 38.
[5]) Lib. V. t. 1. l. 2.
[6]) Lib. IV. t. 2. l. 12.
[7]) *Conc. Tolet.* IV, c. 69.
[8]) *Conc. Tolet.* IX, c. 10.
[9]) U. o. c. 11.

küdjék össze a fejedelmek élete ellen; hanem miután a király békében meghalt, az ország fejei egyetértve a püspökökkel, kiknek hatalmuk van megkötni és megoldani, és kiknek áldása s fölkenése erősiti meg a fejedelmeket, egyértelmüleg határozzák meg az utódot, Istennek helybenhagyásával.“ Az uralkodó szelidség különben összeütközésben áll a zsidók üldöztetésével, kiknek vallaskülönbségök halállal büntették; miért is ezek, rejtezni kényszerülvén, a hóditó arabokat utóbb szabaditókul tekinték.

Hogy a Fuero juzgo elterjedjen, meghatároztatott, hogy egy példány se árultathassék tizenkét soldónál drágábban. A vevő vagy eladó, ki ezt meg nem tartá, száz vesszővel büntették. Az egész középkoron át érvényben maradt, mig végre X. Alfons fölélesztő a római jogot, Justiniánt véve alapul Partidas-aiban.

Longobard törvénykönyv.

A longobardok törvényeit Olaszországban Rotharis irta meg (643); nem mintha ő állitott volna elő egy teljes törvénykönyvet, hanem kijavitá az előtte élt királyok rendeleteit [1]), az előbb csak emlék és gyakorlat által fenntartottakat, s a páviai országgyülésen a longobard nemzet által jóváhagyatta azokat. „Az Ur nevében. Itt kezdődik a törvénykönyv, mellyet fő biráimmal megujiték, én Rotharis, Isten nevében király, nagyméltóságu személy, a longobard nemzet XVII. királya, Isten kegyelméből országlásomnak nyolczadik, koromnak harmincznyolczadik évében, a korjelölés szerint hatvanhat évvel azután, hogy a longobardok az akkor uralkodott Alboin alatt, az isteni hatalom segélyével Olaszországba érkeztek. Kelt paviai lakunkban. Menynyire szivünkön hordtuk alattvalóink javát, megmutatják az itt következő intézmények, leginkább a szegények folytonos kinlódása s a gyöngéknek tulcsigázott zsarolása ellen, kikről tudjuk, hogy erőszakot is szenvednek. Azért is tekintve az isteni irgalmat, szükségesnek tartottuk a jelen bajokon segitni, s olly törvényt állitni össze, melly az összes előbbieket megujitsa s megjavitsa, adja hozzá, a mi hiányzik, törölje el, a mi fölösleges; aztán hogy egy kötetbe legyen gyüjtve, hogy mindenki a törvény és igazságtól védetve, nyugalomban élhessen, ellenei ellen erővel birjon s védhesse magát és határait.“ Végül

[1]) Elsorolja e királyokat előbeszédében. Törvényeinek egy szép példánya áll fenn a cavai s egy másik a vercellii levéltárban, mellyeknek uj kiadását eszközölte Vesme az ő „*Monumenta historiae patriae*“ művében, Turinban. Ő a vercellii codexben Rotharisnak egy uj előbeszédét találta fel, mellyben a régi longobard királyok különözetesebben számláltatnak el s melly ugy látszik kutforrásaul szolgált *Pál diacon* első könyveinek, ki a neveket pedánsságból és szónoki negélyből valamennyire elferditė.

aztán igy zárja be: „A törvénykönyv ezen rendeletei, mellyeket Isten akarata- s kegyelméből, sok virasztással felelve meg a mennyei segélynek, megállapitánk, átvizsgálva öseinknek iratlan régi törvényeit, mellyek egész nemzetünknek közös üdvére vannak, főembereink, biráink s dicsőséges egész seregünk tanácsával és beleegyeztével elrendeltük, hogy leirassanak, elhatározván egyszersmind, hogy a mire, a régi longobard törvényekből, szorgalmas kutatás után vagy magunk vagy öregeink emlékezni fognak, e gyüjteményhez csatolandjuk hozzá.“

Rotharisnak háromszázkilenczven törvénye van, mellyek közől 182 büntető, 3 vallási, 17 a polgárok, rabszolgák s idegenek állását, 18 a király méltóságát és házát, 7 a katonaságot és az állam biztosságát, 15 a belbékét, 2 a földmüvelést és kereskedelmet, 14 a vadászatot és halászatot, 54 a városi és mezei rendőrséget, 24 a törvénykezési rendet illeti; fennmarad 54 polgári törvény, mik közől 19 személyekre, a többi dolgokra vonatkozik. Többeket tett még közzé Liutprand, sokkal polgáribb érzéssel „birái és az egész nép“ hozzájárultával; még többeket Alfons s a következett királyok. Két gyüjteményben adattak ki. Az első történeti s a törvényeket ugy, a mint azok Rotharistól I. Konrád császárig kiadattak, rendbe szedé; a másikban, melly longobard codexnek mondatik s melly I. Henrik után fejeztetett be, a törvények tudományosan három könyvre osztvák; az első harminczhét, a másik ötvenkilencz, a harmadik negyven czimmel. Tehát igen különböző koruak, melly körülményt kevés figyelembe vettek azok, kik a longobard müveltséget ezek szerint itélték meg. Az elsőkoruakban kevés van a római jogból, mig az angol-szászszal nagy a rokonság. A vallásról nincs szó, az egyházi fegyelemről csak kevés; világosság kedveért azonban hemzseg a longobard szó, a mi megfejtésére szolgál a győzők szokásainak, kiktől és kiknek számára irattak [1]).

Az észszerü törvények mellett, némellyek barbárság s tudatlanság bélyegét hordják magukon. Rotharis kárhoztatja a boszorkányokbani hitet, miután lehetetlen, hogy egy asszony eleven embert nyeljen el [2]); eltiltja továbbá a küzdéreknek, midőn küzdenek, varázsfüvet vagy más gonosz szert hordani magukkal. A halálos büntetés bőven

[1]) *Et ipse quartus ducat eum in quadrivium, et thingat in wadia, et gisiles ibi sint.* Roth. 225. *Reddat in octogilt et non sit fegangi.* Roth. 375. *Si servus regis oberos, aut vecorin seu mernorphin fecerit.* 376.

[2]) Roth. 179.

alkalmaztatik a rabszolgákra, mig a szabadok még a meggondolt gyilkosság s fegyveres megtámadás büntetése alól is pénzzel kiválthatják magukat [1]). A birságokra nézve különbség van téve egy olasz és egy longobard meggyilkolása közt [2]), ugyszinte férfi és nő között [3]). A ki egy földészt öl meg, fizet hatvan soldót, egy házügyelő vagy inas rabszolgáért ötvenet; egy mezei rabszolgáért tizenhatot, egy ökrészért huszat; egy kanászért, ki alatt két vagy három más szolga áll, ötven soldót; az alattaállókért huszonötöt [4]); ellenben egy szabadnak meggyilkolása kétszáz soldóba kerül. Három soldót fizet, a ki egy kanczánál vagy egy rabszolganőnél idétlen szülést okozott [5]); melly közönbösség természetes ott, hol a birság által az urnak kára térittetik meg, és nem a társadalom- s emberiségnek okozott sérelem. A birságok egy harmada a birákat illeté; királyi itéletért kétszeresen kelle fizetni.

A királyi hatalom nem alapult többé, mint hajdan, a gasindok szabad választásán s a vallás által sem volt még megszentesitve; és Rotharis elődei közől csak Agilulf és Ariowald haltak meg természetes halállal. A törvényhozó tehát szigorral akarta a királyi hatalmat megszilárditni. Azért is arra, ki a király élete ellen tör, halál és jószágelkobzás mondatik ki; mig az, ki a király rendeletéből öl meg valakit, fölmentetik.

A magánbünteny ek közt halállal büntették a házasságtörés, a férjnek vagy urnak meggyilkolása; az állami bünök közől az ellenségnek az országba bevezetése, vagy bármi módoni segélynyujtás, had idején a vezér elleni föllázadás, a csatából megszökés, a királyi laknak fegyverreli megtámadása, vagy saját fá r á-jának odahagyása. A pénz- vagy okmányhamisitónak keze vágatott le [6]); az eskü, mint eldöntő bizonylat gyakran használtatik polgári s fenyitő perekben: „a házasságtörésről vádolt nő tizenkét esküvő által tisztitsa ki magát, s ekkor férje visszafogadja öt“ [7]): a párbaj általi bizonylat megengedtetik, bár Liutprand azt képtelennek vallja [8]); a tisztviselőknek is

---

[1]) U. o. 5. 11. 12. 14. 19. 141. 253. 284. 285; Liutpr. VI, 81. 85.

[2]) U. o. 194.

[3]) U. o. 33. 130. 131. 200. 201. 202. 203. sat.

[4]) U. o. 129—136.

[5]) U. o. 338—339. A *Lex aquilia* sem tesz különbséget egy rabszolga vagy egy idegen baromnak megsebesitése közt.

[6]) U. o. 246. 247.

[7]) U. o. 179; aztán 153, 165. 166. 364. 365. 366. 367. 369.

[8]) U. o. 198. 203. 214. 231; Grimoald 7; Liutpr. VI, 61.

megengedtetik az ajándokvétel, csakhogy a király a maga járulékát megkapja. Kiváltságos föld, mint a frankoknál nem találtatik.

Még az első törvények közől is némellyek a római jog ismeretét árulják el; igy Rotharisnál az, melly a család fiának peculium castrense vagy quasi-castrense czimü szerzeményére vonatkozik [1]; igy továbbá az örökségből kizárás három esete [2], és az örökség elosztása [3]. Az utóbbi királyok alatt bőven találjuk fel a római jognak nyomait; illyen a rabszolgáknak egyházbani felszabaditása, a tulajdonjog igazolására megszabott harmincz év, a kiskoruak javai eladásának meggátlása, a végszükség s birói felhatalmazás esetén kivül; illyen a nőnem jobban rendezett öröködése, az örökbefogadás sat. A birság s egyezkedés helyébe Liutprand sanyarbüntetéseket hozott be; illyen volt a földalatti börtön, a megnyiretés, a tüzes vassali megbélyegzés s a megostorozás [4]. Liutprand továbbá azt is behozta, hogy a szántszándékos gyilkos ne csak birságot fizessen a megölt családjának, hanem összes vagyona a család és a király közt osztassék el; ha pedig az illyen osztályrész vérdijul nem volt elegendő, az egész vagyon a megölt családjának adassék [5].

A női becsületet számos rendbeli intézmény védte. A ki az utczán ostromolt egy szabad nőt, kilenczszáz soldót fizetett [6], s még egyszer annyit, a ki egy nőt hozzámenésre kényszerit [7]. Birságot fizetett az is, ki jegyesét két év alatt el nem vette [8]. A házasságtörő asszonyt, ha a törvény még meg nem büntete, megölheti a férj, kinek beleegyezése vagy netalán parancsa a vétkezőt a törvényes büntetés alól még föl nem menti. Istentelen gonosz, ki egy szabad nőt kurvának vagy boszorkánynak nevez; husz tanuval kell esküdnie, hogy azt felforrt haragában mondta s birságul fizet husz soldót, vagy állitását párviadallal védi, mellyben ha legyőzetik, a biró által itélt birságot megfizeti [9]. A szabadok és fölszabaditottak, nemesek és nemtelenek közti házasságok annyiban különállók, hogy az ezekből születtek hivatalra nem bocsáttatnak. A kiskoruak az apai vagy anyai

---

[1]) Roth. 167.
[2]) U. a. 168. 169, 170.
[3]) U. a. 158. 159. 160.
[4]) Liutpr. VI, 26.
[5]) Liutpr. IV, 2.
[6]) Grimoald, 2.; Liutpr. VI, 87.; Aistulph, 3. 14.
[7]) Roth. 186.
[8]) U. a. 178.
[9]) U. a. 179. 198.

rokonokra bizatnak, a nemes árváknak közvetlen gyámnokuk a király. Követésre méltó törvénye vala Liutprandnak [1]): „Ha a nő, férje beleegyeztével, birtokot akar eladni, a vevő annak három legközelebbi rokonát oda fogja hivni, hogy a nő ezek előtt bizonyitsa, miszerint nem erőszakoltatott.“

A fiak egyenlően örökösödnek atyjok után, ki fölöttük teljes hatalommal bir ugyan, hanem ki nem zárhatja őket csak azon esetben, ha őt megverték, életét fenyegették, vagy mostohájokat ostromolták [2]). Az öröködésnek három törvényes rende van: 1-ör a fiuk, és képviseletileg az unokák; 2-or a leánytestvérek, egyenlő részben; leányok hiányában az elhunytnak még hajadon növérei vagy nagynénjei; ez esetben a rokonok, vagy ezek hiányában a király egy hatodot kap; 3-or a legközelebbi rokonok ág- és nemkülönbség nélkül egész a hetedik ágig, melly után az örökség a királyt illeti [3]). A fatytyugyermek nem lehet örökös. A természetes fiakat, ha az apa törvényes örököst is hagyott, az öröksége fele illeti, ha pedig nem hagyott, akkor a pénznek egy harmada. Szintugy részesültek az örökségben a nők; a hitbizomány nem ismertetett. Végrendeletek nem voltak szokásban, s ki gyermek hiányában javaival rendelkezni akart, szerződés (thinx) mellett tehette azt. Megengedte utóbb a végrendeletet Liutprand, nem csak az egyház, hanem egy fiu javára is. Az illyen fiunak osztályrészét megtoldhatta az apa egy harmaddal ha két-, egy negyeddel ha három fia volt, s igy aránylagosan tovább [4]). Ennek azonban nem volt helye a másodházasságbeli gyermekeknél, mig az anya élt. Kedvenczként örökösitni leányt is lehetett.

Habár a személyes boszut törvényszéki tárgyalások pótolták, ezek mégis, mint minden egyéb, katonailag rendezve, igen egyszerüek s rögtöni eljárásuak voltak. A polgári pereknél az eljárási modor még egyszerübb volt, példaul: „Péter! téged megidéz Márton, mivel ezen és ezen a helyen egy földet jogtalanul birsz — Az a föld sajátom, apámtól örököltem — Te nem lehetsz örökös, mivel apád egy szolgálójától nemzett — Igen; de mikép irás is van róla, felszabaditá azt és nőül vette — Bizonyitsd ezt be, vagy vesztesz“ [5]). És főbenjáró perben ekkép: „Péter! téged idéz Márton, hogy fivérét, Donátot igazságtalanul megölé — Ha felelte: Ő római volt, nem va-

[1]) VI. 2.

[2]) Roth. 173. 168. 169.

[3]) Liutpr., I. 1—5; II, 8; III, 3; VI, 18.; Roth. 157—169.

[4]) Liutpr. VI, 6.

[5]) *Ad. leg.* 53. lib. VI. Liutpr.

gyok érte neked felelős; vagy be kellett ezt bizonyitnia, vagy felelős volt“ [1]). Mindenkinek személyesen kelle megjelennie, csak az árvák, özvegyek s bebizonyitott tehetetlenek részére, a király engedelmével, ügyvéd neveztetett. Tényleges bizonylatokul szolgáltak az irott okmányok, megesketett tanuk s az elévülés; ha ezekből semmi sem világlott ki, leggyakrabban párviadal döntött. A hamis tanuskodás birsággal büntetteték, mellynek fele a fejedelmet, fele a megsértettet illeté, ha pedig nem birta megfizetni, rabszolgájává lön a megbántottnak. Az elévülésre Rotharis öt évet szabott ki, ha vita támad, eskü vagy párbaj határozott [2]); Grimoald harmincz évre terjeszté azt [3]), utóbb pedig még több módositás történt.

A mi a fenyitő pereket illeti, a bünöst a tizedes fogja el, a századoshoz kiséri, ez pedig a birónak adja át [4]). A másnak házában fölfedezett gonosztevőt mindenki elfoghatta sőt meg is ölheté [5]). Ha valaki egy szabad embert a király parancsa vagy elegendő ok nélkül megkötözött, birságul annak élete értékének két harmadát fizette [6]). A biró kikérdi a bünöst, ha nem tisztitja ki magát, elitéli. Kinvallatás

---

[1]) *Ad. leg.* 7. lib. II. Liutpr. Ime más példák: „Petre, te appellat Martinus, quia tu consiliatus es de morta sua, aut occidisti patrem suum. De toto me appellasti. Si dixerit quod consiliatus esset cum rege aut occidisset per jussionem regis, aut approbet aut emendet, secundum quosdam. Secundum quosdam aliter est: in anima jurare debet. Sed melius est secundum alios, quod dicat, non consiliatus sum, nec occidi, quod per legem emendare debeam pro usu.

„Petre, te appellat Martinus, qui est advocatus de parte publica, quod D. levavit sedicionem contra tuum comitem, et occidit suum caballum cum ipsa sedicione, et tu fuisti consentiens in ipso malo.

„Petre, te appellat Martinus, qui est advocatus de parte publica, quod homines de civitate Roma levaverunt sedicionem contra homines de civitate Cremona, vel contra comitem de Mediolano; et tu fuisti in capite cum illis.

„Petre, te appellat Martinus, quod homines de civitate Ravenna levaverunt adunaciones contra homines de civitate Roma, et tu fuisti consentiens in isto malo.

„Petre, te appellat Martinus, quod ipse tenebat cum rege, et tu spoliasti casam suam de tanto mobili, qui valebat solidos C.

„Petre, te appellat Martinus, quod ipse sponsavit Aldam tuam filiam puellam, et tu dedisti eam alteri in conjugium ante duos annos. Non sponsasti meam filiam. Tunc ille qui appellat, probet. Si dixerit: Sponsasti tu meam filiam, sed non erat puella; tunc ille qui appellat, probet quod erat puella, et si non potuerit, juret ipse qui appellatus est, quia non erat puella.“ L. az E. alatti felvilágositást.

[2]) Leg. 230. 231.

[3]) Grimoald, 4.

[4]) Liutpr. II, 25.

[5]) Roth. 32.

[6]) U. a. 42.

nem emlittetik. A tolvaj első lopásért két vagy három évi börtönt áll ki; s ha a kárt meg nem téritheti, a meglopottnak adatik át, hogy tegyen vele a mit akar; második lopásra a biró megnyireti, megbotoztatja, s megbélyegzi homlokát és arczát; harmadikszorra külországba adja öt el [1]). Különös, hogy a tolvaj meg nem válthatja magát, mig a gyilkos igen. Az elitéltek javai fiaikra szálltak. A birák hanyagsága néha birsággal büntettetők, melly az államügyész s a kárositott fél között osztatott el; néha pedig sajátjából köteleztetett lefizetni a panaszlónak azon összeget, mellynek kieszközléseért folyamodott [2]).

A perek első tárgyalására tulságos megszoritással négy nap volt határozva, a fölebbezésre hat, a király legfelsőbb itélete alá bocsátásra tizenkettő [3]). Roszul volt továbbá kimérve a különféle törvényszékek illetékessége; a trónhozi folyamodás igen gyakori, s azon határ sem volt kiszabva, melly után a perlekedők hallgatásra utaltattak volna. Nagy-Károly egyik törvénye, melly a longobardokéihoz is hozzáfüggesztetett, megparancsolja, hogy a birák éhgyomorral üljenek össze; a mi azonkivül, hogy a longobardok mértékletlenségére mutat, talán a szentirás egyik helyére is czéloz [4]). Vagy talán arra való volt ez, hogy az eljárást gyorsitsa; mikép az angol esküdtek még ma is nem étkezhetnek, mielőtt Verdict-jöket (határozatukat) ki nem mondták.

Van tehát támasztéka annak is, ki a longobard törvényeket legroszabbaknak, s annak is, ki fölségeseknek hiszi [5]). Hosszabb ideig maradtak érvényben, mint bármelly más barbár törvények s átszivárogtak az olasz köztársaságok határozmányaiba is, annyira, hogy még 1451-ben is történik hivatkozás a longobard törvényekre, hanem, mint én hiszem, csak bizonyos birtokok természetére nézve.

A bajorok törvényei.

II. Chlotar és I. Dagobert idejében valószinüleg a bajorok törvényei is összegyüjtettek [6]), mellyek a házasságtilalom, másodházasság, eladás, letét s fölségsértés eseteire nézve sok határozmányt a római jogtól kölcsönöznek, sokat pedig a nyugati-góthokéból szóról

---

[1]) Liutpr. VI, 26.

[2]) Roth. 25. 26.; Liutpr. IV, 7. 8. 9. 10; VI, 27.; Rachis 7. 8.

[3]) Liutpr. IV. 7. 8. 9.

[4]) *Vae tibi terra, cujus rex adolescens et principes mane comedant.* Eccl. X, 16.

[5]) Iserniai András *jus asininum*-nak nevezi; Lucca di Penna pedig irja: *longobardicas leges fuisse factas a bestialibus, neque mereri appellari leges sed faeces;* Montesquieu az összes többi barbár törvénykönyvek fölé emeli.

[6]) **Mederers**. *Beiträge zur Geschichte von Bayern*. Ingolstadt, 1793.

szóra vesznek át. Sokat foglalkoznak az egyházi ügyekkel, miután az összeállitásra a papság nagy befolyással volt s a bajor törvénykönyv szerzői közt Claudius, Cadeindus Magnus és Agilulf valenziai püspök emlittetnek. Ha ki püspököt öl meg, egy a megölttel egyenlő nagyságu alak öntetik ólomból, s a mennyit aztán ez nyom, annyi aranyat tartozik a gyilkos fizetni [1]). Sokban hasonlit ehhez az alemannok törvénye, melly harminczhárom püspök jelenlétében hirdettetett ki, s melly egyházjogi huszonhárom czikkelylyel nyittatik meg.

A friesek törvényei.

Nagy-Károly előttieknek látszanak az angolok és verinek, Jütlandból Thuringiába áttelepedett népeknek törvényeik is, mint szinte a friesekéi, mellyek tisztán germánjoguak, miután ezek hazájukból ki nem költöztek volt [2]). Ez utóbbiak tizenhét czimet foglalnak magukban. Az adaling vagyis nemes hatszáz soldóra, a szabad ember kétszázra becsültetett, melly arány aztán minden birságnál megtartatott; a szolgarendü felcannyit ért, mint egy szabad. Sok törvény bizonyára igen régi, miután a bálványozástól veszi eredetét; igy az, melly rendeli, hogy a ki a szentelt berket megsérti s belőle valamit elvisz, vezettessék a tengerhez s ott a homok fölött levágatván fülei, heréltessék meg s ugy áldoztassék fel a megsértett isteneknek. A királyi hatalomnak semmi nyoma. A ki tagad, esküdjék tizenharmadmagával vagy a küzdtéren vivjon meg. A szabad birtokokban csak a fiu örökösödik, az asszony nem. Ha fiuk nem maradnak, a leányt illeti a pénz s a rabszolgák, a föld pedig a legközelebbi fiurokont.

Angol-szász törvények.

Kevés töredéke maradt fenn az angol-szász törvényeknek, mellyeket a heptarchák (hét király) hoztak [3]), nem latin nyelven irva, mint a többi barbárokéi, hanem angolul [4]), kivéve a hitvalló Eduard által alkottakat: másik tanusága a beütök határozott tulnyomóságának ama sziget benszülöttei fölött. Az első hetvenkilencz Ethelberttől gyüjtetett össze, tizenhat pedig Lothar és Eadriktól eredett. A Vitredéinek (695) előszava mondja, miszerint azok az országnagyok gyülésében adattak, az érsek s egy püspök jelenlétében, s hogy az összes

[1]) *Lex Bojar.* 11.

[2]) **Goupp**, *Lex Frisonum.* Wratislavia, 1832.

[3]) *Leges Jutarum, Anglorum, Saxonum, Danorum in Anglia conditae; accedunt leges normannorum regum Guilielmi conquestoris et Henrici primi, et Magna Charta libertatum Angliae, edita regnante Johanne, collegit David Wilckinsius;* a „*Barbarorum leges antiquae.*“ IV. kötetében.

[4]) *Quae conscripta Anglorum sermone hactenus habentur.* **Beda**, *Hist. eccl.* II, 5.

egyházi rendeknek szavazatuk volt benne; a mi onnan is kitetszik, hogy az ünnepnapokoni dolgozás s a rabszolgáknak böjtnapokoni hussaltartása tiltatik. Ugyanezt mondja az Ina hetvenhét törvényéhez irt előszó is. Elfred az ő nyolczvankilencz törvényét, mint egy szent beszédet, Mózessel kezdi. A római jog ismeretének Angolhonban igen kevés nyomára, de mégis akadhatni, legalább a tanodákban és a papság közt.

Szász törvény.

A szász törvények harmincznégy czimmel s egy toldalékkal Nagy-Károlytól, talán ennek idejében szedettek össze. Bennök a megsebzés a legkisebb esetig tekintetbe van véve. Egy nemesnek meggyilkolása ezernégyszáznegyven soldóba kerül; egy szabad emberé szászhuszba; ugyanannyiba egy szolgarendünek vagy férjes nőnek, s kétszer annyiba egy szüznek gyilkolása. A ki tagad, tizenharmadmagával esküszik. A nemes, ki szolgáját megöli, fizet harmincznat soldót, vagy negyedmagával esküszik. A király ellen összeesküvő, ugyszinte a ki lovat, egy kas méhet vagy négyéves ökröt lop, halált kap. A ki feleséget akar, a leány rokonainak háromszáz soldót fizet s kétszerannyit, ha beleegyezésök nélkül veszi el.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A barbárok szokásai.

Az elsorolt törvényekből az okulni tudó leghivebb rajzát veheti ki a müveltség fokának és a szokásoknak. Először is látjuk, hogy az angolt kivéve, valamennyi törvény latinul iratott, a miből következik, hogy ama népek irásban járatlanok voltak, ha a legyőzöttek irása- s nyelvéhez kényszerültek folyamodni, még az azokat nem érdeklő törvényeknél is. Némellyek állitják, hogy a frankok nem irtak saját nyelvükön csak Nagy-Károly idejében, s hogy a papok és nagyok latin irást használtak [1]). Angolhonban olly gyér volt az irásbani jártasság, hogy a halálra itélt, a ki irni tudott, a tudomány (clergie) érdekében fölmentetett [2]).

A törvények összegyüjtésében tehát a benszülöttek segélyét használták fel, hanem a jogtudományi nézletig emelkedett hagyomány ezek között annyira kiveszett, hogy nem voltak képesek az egyete-

---

[1]) **Eckhard**, Leibnitz fölötti jegyzete, *De origine Francorum*. Art. 18.

[2]) **Blackstone**, *Comm. on the laws of England*. IV, 28.

mesre kiterjeszkedni, hanem minden egyes esetre, sokszor gyermekes kicsinyletességgel, külön törvényt hoztak, mellyekből azonban a barbár szokások tünnek elő. Ha három ember egy szabad leányt a házból vagy a screona nevü földalatti lakból rablott el, mindegyik ezerkétszáz denárt fizetett; ha többen voltak, mint hárman, mindegyik szinte ugyanennyit fizetett [1]). A ki tüzet csinál az utczán, mielőtt elmenne, oltsa azt el [2]). A ki egy vadat megsebesitve, tőrbe fogva vagy ebektől körülvéve talál s megöli, ha a dolgot őszintén beszéli el, a vadból a jobb czombot s az oldalast kapja [3]). Illy felfogáshiány volt oka, hogy a vétkek megkülönböztetése nem a szándék, hanem a valóban okozott kár szerint történt, ez pedig igen önkényesen osztályoztatott. A ki másnak fején olly sebet ütött, hogy a vér a földig csurgott le, fizetett hatszáz denárt; még egyszer annyit, ha a seb a bordák közt ejtetett s a testbe hatott; ha a sebbe rák veszi be magát, kétezerötszáz denár, s ezenkivül gyógyitási költségbe háromszázhatvan fizetendő. Igy a sali-frank törvény, a szász pedig még kicsinyletesebb. A ki másnak négy előfogát ütötte ki, fizetett hat shillinget, hanem a hátulsókból csak egyért is ugyanannyit. A hüvelykujnak körme három shillinget, az orr megsértése ugyanannyit ért. A ripuari-frank törvény harminczhat arany soldóra becsüli azon ujat, mellyel a nyil kilövetni szokott.

Mindez feltárja azon társadalom állapotait, melly az ezernemü erőszakoskodás ellen illy kicsinyletesen kényszerült intézkedni, mint ezt a birságok árjegyzéke elénk tünteti. A sali-frank törvényben, melly valamennyi közt a legdurvább, a lopásnak részletezett büntetései a különféle állatok árát s azon nagy gondot mutatják föl, mellyel a bomlott viszonyu birtokokat biztositni szükséges vala. Egy lopott malaczért, értékén kivül százhusz denárt kelle fizetni; nyolczszázat ha a keritésből lopatott el; hétszázat a kanért, ha már megherélve áldozatra volt szánva s ekként megszentelve [4]); hatszázat fizetett az, ki egy kocza nyakáról a kolompot levette; s ezernégyszázat, ki egy borjas tehenet lopott. Egy lóért vagy kecskéért százhuszat; a ki pedig egy vadászkutyát megöl vagy ellop, ezernyolczszázat, egy pásztornak kutyájaért százhuszat; egy sólyomért ezernyolczszázat: olly élénk volt a vadászati szenvedély! A ki valamelly keritésből egy fát kivág vagy elvisz, százhusz denárral birságoltatik; ezernyolcz-

[1]) *Lex Salica*, tit. XIV.

[2]) Roth. 147.

[3]) U. a. 317.

[4]) E törvény azok közé tartozik, mellyeket a költözködés előttieknek mondánk.

százzal, a ki zárt helyről egy kas méhet lopott el; ezerkétszázzal végre, a ki másnak küszöbét engedelem nélkül lépte át.

A szabadok és rabszolgák, a győzők és legyőzöttek közti különbség a sérelemért fizetendő kárpótlás vagyis birság különségéből tetszik meg. A ki elrabol egy rabszolgát vagy rabszolganőt, ki sertésőrzésre, fémásásra, bor- vagy lisztkészitésre, vagy a lovakrai felügyeletre használtatott, kétezernyolczszáz denárt kelle fizetnie, mindig az értéken és perköltségen kivül. Ha egy szolgarendü egy szabad nőt rablott el, meghalt; ha egy szabad ember rabszolganőt vett feleségül, ennek sorsára jutott; a római, ki egy frankot foszt ki, fizet kétezerötszáz denárt. A frank, ki egy rómait ok nélkül lánczra ver, fizet hatszáz denárt, de még egyszer annyit a római, ki egy frankon ugyanezt követné el. Ha a zavargás közt egy antrustio (nemes) megöletik, a birság hetvenkétezer; s fele ennek, ha egy római vagy szolgarendü hal meg. A vad sicamber a rómait vagyis a legyőzöttet mindig félannyira becsülte, mint a legutolsó frankot, s még a keresztség fölvétele után sem hagyott fel ez aránytalansággal. Ritka rómainak jutott a szerencse a király asztalvendégévé lenni, melly czim aztán kétszeresité az ember értékét [1]). A gombetta törvénye X. szakasza rendeli, hogy a római vagy burgundi, ha egy barbár rabszolgát megöl, kárpótlásul harminczöt s birságul tizenkét soldót fizessen; ha a megölt földész vagy kanász volt, harminczat; ha aranymüves, százhatvanat; ha kovács, ötvenet; ha ács volt, negyvenet. Köztük e szerint már létezett a mesterségeknek némi finomabb fokozata. Egy római vagy burgundi nemesnek kiütött fogáért tizenöt soldo, egy középsorsu emberéért tiz, egy alrendünek fogáért öt soldo fizettetett; ha a tettes rabszolga volt, kezét veszté.

A ripuari-frank törvényekben is kicsinyletes határozatokat találunk a csonkitások fölött. Igy ha egy szabad a másiknak fülét vágja le ugy hogy megsiketül, fizet száz soldót, felét pedig, ha a hallás megmarad; szintigy a szem-, orr- és kézért, mindig kétszeresen, ha a tag használhatlanná lesz s a vádlott ártatlanságát tizenkét tanu esküjével be nem bizonyitja. A ki egy rabszolgát megöl, harminczhat denárt fizet, százat pedig, ha a megölt a királyé vagy az egyházé volt s a vádlott az épen most emlitett módon ki nem tisztitja magát. Ha egy ripuari-frank egy sali-frankot öl meg, fizet kétszáz soldót; százhat-

[1]) Heroldnak hires szövege: *Si quis ingenuus francum aut barbarum, aut hominem qui lege salica vivit, occiderit,* — mellyből következtették, hogy némellyeknek megengedtetett a sali-frank törvény szerint élni, mitsem bizonyit, mivel a második *aut* egy kéziratban sincs meg.

vanat egy burgundiért, alemann-, fries-, bajor- vagy szászért; százat egy rómaiért [1]). A ki gyilkosság utáni egyezkedés szerint fizetni tartozik adhat pénz helyett egy jó ökröt két soldóba, egy tinót hatba, egy kanczát háromba, egy kardot hüvelylyel hétbe, hüvely nélkül háromba, egy jó vértet tizenkettőbe, egy sisakot vagy egy pár lábpánczélt hatba, egy paizsot lándzsával kettőbe, egy betanitott sólymot hatba, betanitatlant háromba, ha pedig a vedlésen tulesett, tizenkettőbe.

Épen igy különböztetnek a longobard törvények is. Egy öklözésért három, egy pofonért hat soldo fizetteték. Egy fejreütés, ha csak a bőr érintetett, hat soldo, két fejreütés tizenkettő, három vagy több ütés tizennyolcz; egy eltört csont tizenkét soldo, két csont huszonnégy, három vagy több csont harminczhat, de csak ugy ha a csont olly nagy, hogy, ha közönséges emberi tizenkét láb távolságra egy paizs ellen dobatik, hangot ad. Egy elhasitott ajakért tizenhat; ha pedig ugy elhasadt, hogy egy, vagy két vagy több fog kilátszik, husz

---

[1]) Ime itt a birságok (widrigild) árjegyzéke:

I. Osztály. A sali- és ripuari-frankoknál egy megölt püspökért fizettetett			900 soldo
Egy nemesért (anstrustio)			600 „
Erdőben végbevitt gyilkosságért			1800 „
Egy papért, grófért vagy báróért			600 „
Egy diaconusért			500 „
Egy aldiaconusért			400 „
Egy római király-vendégért			300 „
II. Osztály. Egy szabad frankért			200 „
Ha erdőben öletett meg vagy megégettetett			600 „
Egy szabad rómaiért			100 „
Ha csak részes a gyilkosságban			300 „
Egy idegen burgundi, fries, germán vagy bajor megöléséért			160 „
Egy viselős nőért			700 „
III. Osztály. Egy római földész megöléséért	45 (sali)	és 36 (rip.)	
Rabszolgáért	36		
Sebzések. Kéz- vagy lábelvágásért	100 (rip.)	62½ (sal.)	
megcsonkitásért	50		
Szemkiszurásért	100	62½	
megsebzésért	50		
Füllevágásért	100	45	
megsebzésért	50		
Bántalmak. A ki a gyermeknek haját levágja		62½	
A frank, ki egy rómait megkinzott	15		
A római, ki egy frankot kinzott meg	36		
A ki mást gyávának csufolt	15		
ha nyulnak	6		
ha rókának	3		

soldo; ha kiütött valaki egy fogat azokból, mellyek nevetéskor látszanak, fizetett tizenhat soldótól kezdve arányiag; a zápfogakért egyenként nyolcz soldót. A hüvelykujért a megsértett egyén árának egy hatodát, a mutató-ujért tizenhatot, a középsőért hatot, a gyürüsért nyolczat, a kicsinyért tizenhármat [1]; hanem mindig a szerint, a mint a megsértett szabad vagy rabszolga volt [2].

Hason megkülönböztetések fordulnak elő a burgund törvényekben. A nyugati-góthoknál kevés illy sérdij fordul elő. Egy megütés öt soldo; ha a bőr megsértetett, tiz, csontig ütött seb husz, eltört csont száz soldót ért [3]. Az angol-szászoknál különböző a vérdij, két és hatszáz, aztán hatszáz s ezerkétszáz shilling közötti arányban. A frieseknél [4] ha valaki a négy hosszabb uj közül ugy megüt egyet felsőbb részén, hogy vérzik, fizet egy soldót; ha a közép részen üti meg, kettőt, ha az alsón hármat. A kéznek a karrali csuklóján vagy a könyökön ejtett sebért négy, a hüvelykujnak felső részeért két soldo, alrészeért három fizettetett. A szemnek ollyatén megsértéseért, hogy a látás elveszett, husz soldo és két tremissis, a szemkiszurásért az ember értékének fele fizettetett, s illy fokozattal különböztetett meg a test minden része.

A becsületre-tartás, melly az ujabbakat a régiektől megkülönbözteti, már az akkori, becstelenitő szókra kimért büntetésekben je-

---

[1]) Roth. 46. 47. 50. 51. 52. 67. Hasonértelmü hóditó Vilmosnak törvénye az angoloknál: *Si alguns crieve oil al altre per aventure quel que seit, si amendrad LXX. soldei solz engleis, e si la purvele i est remis, si ne vendra lui que la meite.*

[2]) A longobard törvény igy különbözteti meg a sérdijt szabad ember, földész és rabszolga közt:

vétek	*szabad ember*	*földész*	*rabszolga*
Gyilkosság	900	60	50. 26. 20. 16 soldo minőség szerint.
Egy fejreütés	6	2	
Két fejreütés	12	4	
Egy kiszurt szem	450	30	25. 12½. 10. 8.
Levágott orr	450	8	4
Elhasitott ajak, ugy hogy a fogak látszanak	20	6	4
Egy kiütött zápfog	8	2	1
Egy kiütött előfogért, melly nevetéskor kilátszik	16	—	2
Egy levágott kéz vagy lábért a gyilkosságdij fele.			
A hüvelykuj levágásáért	150	8	4

[3]) Tit. VI, 4. 1.

[4]) Tit. XXII.

lentkezik. A longobardoknál a ki egy másiknak azt mondja : becstelen, fizet százhusz denárt; a ki mondja : gyáva, még egyszer annyit; a ki mondja : kém (spion), hatszázat fizet. A nő ki egy másikat kurvának nevez, a nélkül, hogy bebizonyithatná, fizet negyvenöt soldót; a gyámnok, ki gyámlányával illetlenül bánik, megszünik mundwaldja lenni.

Jelves szertartások.

A jelvek, mellyek a római patriciusi jogban a polgári cselekvényeket szinpadilag képlegesiték, a frank s a többi barbár jogban ujra megjelennek. „A ki a családtól elszakadni kiván, jelenjék meg a népgyülésen s ott a százados előtt négy kőrisfavesszőt saját feje fölött törjön el s a darabokat dobja biróság elé és mondja, hogy a családnak esküje-, öröksége- s minden közösségétől megválik.“ A szászoknál a rabszolgának vagy a kiskorunak felszabaditásakor feje fölött egy nyil lövetett ki [1]). A sali-frank törvény szerint a ki valakit rabláson, továbbá neje vagy leánya bántásán rajta kapott, s meg nem kötözhetvén azt a küzdésközben megölé, a hullát egy keresztuton tanuk jelenlétében egy fonadékra emelni, aztán tizennégy vagy negyven napig őrizni tartozik s a biró előtt tanutársakkal szent dolgokra esküdni, hogy önvédelemben ölte azt meg; ha igy nem tesz, gyilkosnak tekintetik.

Beiktatás.

Elhallgatom a felszabaditásnak már emlitett s a rómaiakat utánzó szertartásait, csak a gyakorlott hagyományokat mondom el, mikkel a birtokba-, hivatal- vagy méltóságbai iktatás szokottan összekötve volt. Illettek e szertartások azon néphez, melly keveset irt s mellynek képzelmét csak kézzelfogható látmányok ragadhatták meg. Ha vétel történt, a vevőnek egy fa-ág, egy kés, egy szalmaszál, egy kis fü, néha egy maroknyi föld is adatott át egy beleszurt ágacskával. Az egyházi méltóságoknál a főpásztori bot s gyürü nyujtatott át; a kisebbeknél a papi föveg, a kehely, egy gyertyatartó, az egyház kulcsai s a füstölő; vagy a beiktatandó megérinté a harangkötelet, elégetett egy darabka tömjént s a misekönyvből olvasott : e szertartások az egyházban még ma sem hagyatnak el egészen *). Karddal iktattaték be néhol a király, lándzsával a longobard fejedelmek, zászlóval a velenczei dogék.

---

[1]) **Kopp**, *Bilder und Schriften der Vorzeit.*

*) Ezen, az egyház zsenge korából való szertartásokat, mellyeket az egyház mind maig gondosan fenntart, s az egyházirend szentségének kiszolgáltatását megelőző ugynevezett kisebb rendek fokozatos föladásánál használ is, részletesen leirva s tanulságosan megmagyarázva találjuk Lonovics J. ‚Népszerü egyházi Archaeologia‘-ja II-dik kötetében 325—353. l. S—ky.

II. Otto Bobbio vidékét ama monostor apátjának egy arany gyürüvel adta hübérbe; a XI. századból Ingulf biztosan állitja, hogy a barbároknál a földek irás nélkül adatnak által, csak szóval, aztán kard, sisak-disz, kürt, billikom, sarkantyu, kengyel s íj vagy nyil átadásával; és hogy e szertartások az irott szerződések behozatala után is fenntartattak.

Az illy jelvek néha az átengedett birtokra legkevésbbé sem vonatkoztak. Igy volt szokásban átadni keztyüt, könyvet vagy kést [1]); kutya, egy kis haj vagy egy szij, egy pár olló, szittyó, kalapács, köpeny, lenöltöny, sőt márvány, halak, kardmarkolat vagy egy tengeri vizzel telt korsót. A hagyományul szolgálandó tárgyak, ha ollyanok voltak, mellyek ismét közhasználatba jöhettek, átlyukasztattak, vagy eltörettek s igy tétettek el a beiktatottnál, mintegy a szerződés bizonylataul. Innen van, hogy a levéltárakban tört kardokat, átfurt pénzeket, néha egy nyalábka szalmát, a pecsét viaszában fej- vagy szakállhajat; darabka fát vagy kést, mellynek nyelébe a vevő neve volt bevésve, találunk. Néha más jelentős szokás is gyakoroltatott, illyen a kézszoritás [2]), a jobb hüvelykuj odanyujtása, egy csók; egy oszlopnak vagy kürtnek érintése, a kapuni bemenés, a megvett földöni járkálás, egy kis ásás vagy együtt-áldozás.

A sali, ripuari s alemann törvények előirták e szertartásokat, mellyeknek némellyikét még a római törvényekkel élt személyek okmányaiban is feltaláljuk, mint például azt, melly szerint a ki a törvényes okmányt iratta, a tentatartót s a pergamentet a földről felemelte s a jegyzőnek adta át. Igy volt azon korban megszabva az is, mellyik órában itéljen a biró, mellyik táj felé forduljon arczczal, a hatóságnak minő jeleit tartsa kezében s arczának minő tekintetet adjon [3]). A lon-

[1]) *Atramento, pinna et pargamena manibus meis de terra elevavi, et Teutpaldi notarii ad scribendum tradidi per vasone terre et fistuco nodato seo ramo arborum accepi... per coltello et wantone seo aldilaine et sic per hanc cartula, justa legem saliga, vindo, dono, trado atque trasfundo etc. etc.* Luccai irat, 983-ból, Guinigi levéltár.

[2]) A kézszoritás, mint a végbevitt szerződés jele legrégibb eredetü. L. **Servius**-t *Aeneis*-hez III, 607. — **Plautus**-ban *(Capt.* II. 3. v. 82.) Tyndaros mondja:

Haec per dextram tuam, te dextera retinens manu,
Obsecro, infidelior mihi ne suas, quam ego suam tibi.

És Terentiusnál *Ἑαυτοντιμωρούμενος* III, 184. *Cedo dextram, porro te idem oro ut facias, Chreme.*

Azért a *mandatum* szó, mellyet Izidor (Orig. IV, 24.) *manu datum*-ból származtat, annyi, mint bizalommal kötött egyezkedés, melly szerint valami ügy másra bizatik, ki azt elfogadja, A *Machabaeusok*-ban mondatik: (II, 13. 22.) *Iterum rex sermonem habuit ad eos qui erant in Bethsuris, dextram dedit, accepit, abiit.*

[3]) **Michelet**, *Orig. du droit français.* L. II, IV.

gobardok keveset gondoltak e külsőségekkel a törvénykezésnél, s az eladásnál inkább használtak irott okmányt, kimutatván abban az elidegenitett tárgyat és annak árát, s hozzáadván a biztositékot, kétszeres ár fizetésének büntetése alatt; hanem a hagyományos jelvek használata sem volt ritka. Különösen náluk divatozott a launechild vagyis olly kárpótlási dij, mellyet a megajándékozott az ajándékozónak adott; illy viszontajándok volt a ruha, köpeny, aranygyürü, ló, egy pár keztyü vagy pénz, melly szokás egész a XIII. századig tartotta magát fenn; végre mégis a ruha helyett elég volt az ajándékozóval annak szegélyét megérintetni. Rotharis rendelé [1]), hogy ha az adományos az adományozótól felszólittatnék annak bebizonyitására, hogy a launechildet megadta, az adományos esküvel erősitse ezt, vagy ha nem teszi, akkor a ferquid-et vagyis az adomány hasonértékét fizesse le. Liutprand [2]) érvénytelennek nyilvánitá az adományozást launechild és thinx [3]) nélkül, kivéve az egyházaknak s szenthelyeknek, lelkek megváltására tett ajándékozásokat.

Erkölcsök.

A nép, melly hazájától megválik, elveszti nagy részét azon gyöngéd érzelmeknek, mellyek — mert ollyan az emberi természet — bizonyos helyekhez, ünnepekhez s emlékezésekhez vannak kötve. Elegendő példát nyujtanak ama kicsapongások, mellyeknek magukat a letelepülők az elfoglalt tartományokban odaengedék. A müvelt spanyolok, portugallok s angolok a XVI. században, a XII-iknek vallásos és lovagias kereszteseinél nem kevesbbé barbárokul tünnek fel. Ki hinné tehát jónak s erkölcsösnek ama harczias, különféle nemzetekből összekevert s vezéreihez olly gyönge kötelékkel kapcsolt népet, minők a germán beütök voltak?

Olly társadalom közé jöttek ők, mellyet a bujaság kimeritett, a rabszolgaság elaljasitott s a bálványozás megrontott; mellybe a kereszténység még be nem hatott annyira, hogy azt megjavitsa; s igy saját roszaságukat a legyőzöttekével tetézék, s midőn egyrészről csalás, aljasság s finomitott feslettség taszitnak vissza, másrészről rablás, vad jogtalanság s baromias feslettség riasztanak el. A pogányság szomoru örökségül a babona s képtelen hiedelmek gyakorlatát hagyta; boszorkányságokat, halottak és vampirok jelenéseit, mellyekkel Apulejus és Lucián telvék. A barbárok mindezt saját babonájokkal egyc-

[1]) *Leg.* 175.

[2]) Lib. VI, leg. 19.

[3]) Grotius a *thinx*-et ünnepélyes adománynak értelmezi. L. a milanói long. régiségeket a XXII. ért. és **Du Cange**-t az *Investitura* szónál.

siték; aminthogy törvényeik is varázslatokat s ördöggeli czimborálást gyakran emlitenek. A longobardok hitték, hogy bizonyos nők elnyelik az embereket, miért őket a törvényhozó kárhoztatta. A burgundoknál v e g i i-k emlittetnek, kik dijt fogadtak el azért, hogy varázslataikkal az elveszett marhát feltalálni segiték [1]). Az agdai zsinat megtiltja a papoknak szentek segélyülhivásával jövendölni és madárjóslatokat üzni [2]); szent Caesarius panaszkodik azok ellen, kik a madárjóslatokra figyelnek, fákat, forrásokat s a pogányság egyéb maradványait tisztelik.

Sok borzasztóságot beszéltünk már el s még többet szedhetnénk össze a bár csekély számu évkönyvekben. Maga a papság sem adott mindig épületes példát. Tours-i Gergely emlitést tesz Anastasius papról, kit a caulini püspök boszuból egy hullával együtt elevenen temettetett el. Az első toursi zsinaton följelenteték, miszerint „némelly papok bent a templomokban — kimondani is borzasztó! — korcsmákat állitnak fel; s ott, hol szent beszédeket s Isten dicséretét kellene hallani, lakmározás, trágár beszéd, veszekedés s czivódás zaja hangzik.“

Az érzék annál hatalmasabb szokott lenni, mennél csekélyebb az észlelet, s igy ama korban a hősi tettek csak természeti erények; a vendégszeretet s a boszuállás csupán az érzéket illetik s azért is fordulnak olly böven elő a barbárok között. Hanem a mi legfeltünőbb ama korban, az a megtestesült barbárság és az egyház javitó müvei közti ellentesség; azért látjuk, hogy mig a királyokat az első a nagyravágyás és feslettség minden büneibe belesodorja, a második arra birja, hogy monostorokat alapitsanak, a remetéktől kérjenek tanácsot s a bünbánatnak vessék magukat alája; a nép, melly a hatalmaskodás és feslettségbe merült, a vértanuk sirjainál zokog, segélyül hija Istent s hisz az ő jóságának csodáiban.

A mi a barbárok lakházait illeti, ezek is durvák voltak, s bennök a legszükségesb butornemüek csak fejszével voltak faragva. Legbecsesb kellék volt a szekrény, mellyben a fegyverek tartattak s melly azért a r m a r i u mnak neveztetett. Első butornemü volt ez, miután benne foglaltattak a szabad ember és polgár jogai. A régiek asztali fekágyait padok (b a n c h e) pótolák. (Innen a banquette = lakoma). A vad magában az étteremben süttetett, mellyben nagy tüz égett. A bor, mellyet arányozott kürtből s néha emberkoponyából is ittak, nem csak vidámságot, hanem gyakran czivódást s vérengzést is szült.

---

[1]) *Lex. burg.* addit. tit. 8.

[2]) L. a VI. könyv. 179. lap. 3-dik jegyz.

Hanem ama társadalom alapjában mégis mindig valami egyszerüt, valami gyermetegséget találunk. Nagy-Károly nem átallja törvényeiben udvara csirkéiről, s a fölösleges tojás és zöldség eladásáról is gondoskodni [1]). A vérengző Fredegunda mondá egyszer Chilperikhez: Ugy veszem észre, éléstárunkból több sódar lopatott el. Fortunatus püspök az ő lelkianyjának Radegundának és növéreinek maga által szedett erdei szilvát küldött saját keze fonta kosárkában. A királyoknak elég volt egy kis darabka kert, hol rózsák, liliomok s rozmarinok közt ők maguk ültettek hüvelyes veteményeket, maguk oltottak és szedtek cseresznyét, fügét és naspolyát. Ha utazniok kellett, egy ökrösszekérre vetették magukat s szép lassacskán utaztak a májusi gyülésekre vagy azon faluba, hol jövedelmeiket természetben valának elköltendők. A királyi lak tövében a rabszolga barmokat legeltetett s éjjelre a harczi ménekkel egy ólba zárta azokat; egy másik vajat köpült, a gastald pedig almát és tojást számolgatott s eperrel és szőlővel telt kosarakat hozott a terembe, melly diadalmi jelekkel s vadászatban elejtett farkasok fejeivel volt diszitve.

De ugyanezen királyok ünnepélyek alkalmával, a szilaj lelkeket elragadó, fényes diszt tudtak kifejteni s gazdag ajándékokat osztogattak. Még ma is csodáljuk a királyi ajándokokat, miket Agilulf és Theudolinda a monzai szent Jánosnak felajánlottak. Chlodvig szent Mártonnak ajánlá nemes paripáját s midőn utóbb száz arany pénzzel ki akarta váltani, a mén egy lépést sem tehetett, mig meg nem kettőztetett a dij, mire a király felkiáltván: Szent Márton jó szolgálatot tesz, hanem drágán téritteti meg! — lefizette [2]). Egy napon sz. Remigiussal beszélgetve — a mit igen szivesen tett — annyi földet ajánlott neki, a mennyit ez a királynak ebéd utáni nyugvása alatt befutni képes. Ezzel egyszersmind neje könyörgéseit s a lakók esdekléseit is betölté, kik panaszkodva a tulterhelt adócsikarások ellen, inkább ohajtottak a reimsi egyháznak, mint a királynak fizetni. A szent férfiu tehát utnak indul s mielőtt a király fölébredne, roppant földtért került meg, mellyet a király, mint adományozást meg is erősitett. Eligius Dagobertnek tömör ezüstből készitett egy trónt, mellyen a király fehér s égszinü palástban, koronával s jogarral jelent meg, körülvéve herczegek-, grófok-, püspökök- s báróktól, kiken drága prém-öltöny s

---

[1]) Eszembe jut itt a szokásoknak azon egyszerüsége, mellyel Homer Priamos királyt cselekedteti. L. Ilias (*Γ*) III, 310. s köv. verseit. Lonkay.

[2]) *Vere beatus Martinus est bonus in auxilio, sed carus in negotio.* **Greg. Turon.**

aranytól és drága-kövektől nehéz övek ragyogtak. Pohárnokok, sültdarabolók s pinczemesterek szolgáltak a tömör ezüstből való asztal körül, melly alakok- s virágokkal volt ékesitve s mellyre a legyőzöttektől elrablott drága edények is föl voltak rakva. Ez edények közöl egy, zálogba adatván egy frank királynak, sok esztendeig ki nem váltathatott. Ama fejedelmek igen szivesen mutogatták az idegenek előtt dusgazdag asztalszereiket s ünnepélyek alkalmával bibormennyezet alatt álló szekrényekre rakatták ki. Beszélik, hogy egy lakomán harminczezer ökör fogyasztatott el.

Ebéd alatt tánczosok, bohóczok s mimjátszók hozattak be szinpadi játékok előadására; a bardok (dalnokok) Theodorik, Alboin s Meroveus tetteit éneklék, a fatisták (mesélők) pedig elbeszéléseket tartottak. Majd meg a kert uj látmányokat tárt fel; mire a hirnök fölnyitva a palota kapuit, a sokaság közé aranypénzt szórt, kiáltva: ime a király bőkezüsége! Legkedvesebb mulatság a medve- és vadkanvadászat volt, mellyben az erő gyakoroltatott s a harcz képe tüntettetett föl. A rómaiaknál csak azon tilalom szoritá meg a vadászatot, hogy másnak tulajdona ne háborittassék; a barbárok azon megszoritó kiváltságot hozták be, melly szerint csak a királynak volt szabad nagy területeken vadászni (F.). A longobardok ugy látszik nem nagy kedvet mutattak a vadászathoz, miután törvényeik mitsem határoznak e tárgyban; ellenben hogy milly becsben tarták azt a salifrankok, kitetszik az ezernyolczszáz denárnyi roppant birságból, melylyel egy sólyom megölője büntetteték. A normannok utóbb a sólyomvadászatot egész Europára kiterjeszték.

Bajusz, szakáll és hajazat.

A góthok bajuszt viseltek s felkondorított hajaikat füleik mellé fésülvén a fej hátulján csomóba kötötték. Honorius császár eltiltá a rómaiaknak a góthok viseletét követni; Theodorik ellenben, hogy a legyőzötteket megnyerje, rómaiasan hordta magát s övéinek az utánzást ajánlá [1]).

A longobardok fejök hátulját egész a nyakszirtig borotválták, elül megnövesztek hajukat mig szájukig ért, aztán homlokuk fölött üstökbe szoriták; hosszu bajszuk- és szakálluktól származtatják némellyek a longobard nevet. Talán tisztátlanságuk hozta közéjök a betegséget, melly nem ismerve bár, bélpokolnak neveztetett. A ki ezt megkapta, kiüzetett nem csak házából, hanem a városból is; melly

[1]) **Sidonius** Lib. I. ep. 4. mondja, hogy Theodoriknak szokása volt *aurium legulas (sicut mos gentis est) crinium superjacentium flagellis operiri.*

elögondosság semmivel sem volt tulságosb, mint a közegészségügynek annyi más rendszabálya; hanem az ollyan szerencsétlenek sorsát az tette szörnyüvé, hogy megholtakul tekintetvén, nem csak a javaikkali rendelkezés, hanem önmaguknak azokbóli fenntartása is megtiltatott nekik [1]).

Kicsiny vagy épen semmi szakállt sem viseltek a frankok, s néha csak bajuszt növesztettek. Hajaik rövidre voltak nyirve, a hosszu hajzat a merowingiak megkülönző jele levén, mig a karolingiak körhajat viseltek. Az első borotválkozás ünnepélylyel történt, mellyen jelen volt a keresztapa; a borotválkozásra kényszerittetni gyalázatnak tartatott.

Az akkori rómaiak borotválták vagy legalább rövidre nyirték szakállukat s hajaikat is máskép viselték, mint a longobardok. Mert midön Dezső uralkodása alatt a longobardok Rieti- és Spoletóból Hadrián pápához jöttek, hogy magukat ennek alávessék, a pápa, mielőtt esküjöket fogadná, szakállaik- s hajaikat rómaiasan nyirette meg.

Tudva van, milly gonddal ápolták a többi barbárok hajzatukat, mint a szabad ember ékességét [2]). A nagyok bearanyporozták, csata előtt pedig lángszinre festék azt; a hajzat mindig vállaikra szabadon hullámzott alá. A szerető kedvese sirján vágta le haját s a hajzatra esküdni szent eskü vala. A fizetni nem tudó adós hitelezőjének nyakát átkarolván egy ollót nyujtott neki, hogy vágná le haját, annak jeléül, hogy mig adósságát le nem törleszti, rabszolgája akar lenni. A harczos, ha ellenétől elfogatott, mindenre kéri az őt lenyakazó csatárt, ne hagyná hajzatát vérben fetrengni s ne engedje, hogy azt rabszolga érintse. Bölcs Constantin császár, az ő fiainak Justinián- és Heracliusnak hajából néhány fürtöt külde II. Benedek pápának, s e küldemény Rómában nagy diszélylyel fogadtatott; s szent Péternek nemsokára ezután a bolgárok királya ajánlta fel hajzatát. A világiak egy hajfürt által valamelly monostornak ajánlták magukat fel, s valakinek saját hajából küldeni, a legmélyebb tiszteletnek volt jele. Az első nyirés szertartásos áldással ment végbe. Ha két ellenség összebékült, hajat vágva le fejeikről, összevegyiték; az adományozás néhány hajszálnak az oltárra tételével erősittetett meg; és a kik összeesküdtek, zálogul

---

[1]) Roth. 176. A bélpoklosokról szólni fogunk a XI. könyvben.

[2]) *Crinis rufus et in nodum coactus apud Germanos;* **Seneca.** *Crinibus in nodum tortis venere Sicambri;* **Martialis.** *Hic quoque monstra domans rutili quibus arce cerebri. Ad frontem coma tracta jacet, undataque cervix setarum per damna nitet;* **Sid. Apoll.** *Ante ducem nostrum flavam sparsere Sicambri Caesariem, pavidoque orantes munere Franci;* **Claudianus.**

egymásnak egy-egy hajfürtöt vágtak le [1]). Hajadonnak (esse in capillis) neveztetett a lányka, mig férjhez nem ment, mivel longobard szokás szerint, csak mint asszonynak rövidebbre vágatott le hajzata [2]). A bünbánók sem nem borotválkoztak, sem nem fésülködtek; a szerzetesek, midőn beöltöztek, hajaikat Istennek szentelék, mint ez az egyházi fej-nyiretnél (tonsura) még ma is történik. Másnak szakállába kapni olly sérelem volt, melly biró elé vitetett; s a ki egy fiunak haját, szülői tudta nélkül levágta, ezernyolczszáz denárral birságoltatott.

Utóbb a divat az idővel változott. I. Ferencz franczia király egy ünnepély alkalmával egy fejére esett üszök által megsebesülvén, lenyirette haját, de megtartá szakállát; az udvaronczok követték őt, melly divat aztán Olaszországba is átment, nem komoly méltóság-, hanem hiuságból; miért is a tisztviselők visszavetették azt s Franciaországban nem fogadtatott a parlamentbe, a ki szakállt viselt. A piperőczök különféle s furcsa alakot adtak szakálluknak; igy némellyek fecskefark, mások legyező vagyis kerekded alakban növeszték; szorgalmasan fésülék s kenték, éjjelre pedig zacskóba szoriták. A XVII. században a parányszakáll jött divatba, melly az áll fölött az alsó ajakon hagyatott meg. Ujabb időben a szakállviselet majdnem átalánossá lett.

Az egyháziak rendesen a világiakkal ellenkezőleg növeszték vagy borotválták szakállukat. A 721-i római zsinat meghagyja a papoknak, hogy hajaikat az egyházi nyirettől eltérő hosszuságra ne növeszszék. Cerularius Mihály 1053-ban az egyház ujjáalakitását sürgetvén, szemökre veti a papoknak a borotválkozást. A papok a XII. századtól a XV-ig hosszu szakállt viseltek [3]); ekkor azonban a világiak is felkapván e szokást, X. Leo az áldozárok- és apátoknak azt levenni parancsolá [4]).

---

[1]) L. **Du Cange**-t és a *Leg. long.* l. I, tit. 17.

[2]) Illyen eredetü volna e a magyar *hajadon* szó is? En hihetőbbnek tartom a ma is fennálló okot, melly szerint csak leánynak illik fedetlen fejjel (asszonyi fejkötő nélkül) járnia. Lonkay.

[3]) A XI. s XII század papjairól egy névtelen irja: *Raduntur in summitate capitis, capillis remanentibus sparsis circa tonsuram, nec descendentibus sub oculis, neque sub auribus.* **Sarti**-nál: *De veteri casula dypthyca*, c. 5. nr. VI.

[4]) Berninek egy hangzatkája *(sonetto)* van, mellyben az anconai Domonkos szakállának siratására szólit fel. Furcsa iratok maradtak fel ama korból, mellyekből kitünik, milly elégületlenséget szült ama rendelet, mint ügyekeztek némellyek azt kijátszani s milly csüggedetten kényszerültek mások engedelmeskedni.

Ruházat.

A longobardok hosszu lenöltönyt viseltek, különféle szinü szegélylyel; lábszáraikat furcsa alaku bugyogó takarta, lábaikat pedig kétfelé váló, szijakkal füzött, a nagy uj végeig nyuló saruk vették körül, miglen végre csizmával cseréltettek föl [1]). Illy alakokban festette le Theudolinda nemzete viselt dolgait a monzai egyházban [2]). Azonban Olaszhonbani maradásuk ugy megváltoztatta viseletöket, hogy a későbbi nemzedék csodálkozva, sőt némi borzalommal nézte ősei arczképeit.

A frankok aranyozott sarukat viseltek, háromszinü kötő-szalagokkal; mezbe göngyölt czombjaikat egyszinü, hanem a legczifrábban kivarrott lenbugyogó takarta. E fölött hordták a g l i z z i n a nevü inget, melly fölé a kard-öv szorittatott. Végre fehér vagy zöld köpenyt vettek magukra, melly ugy volt szabva, hogy elül és hátul talpig, a két oldalon pedig csak térdig ért. Jobb kézben botot hordtak ezüst- vagy aranynyal kivert göbbel s borzasztó vasazattal [3]). 1638-ban a milanói Ambrus-egyházban fölfedeztetett Bernard, Olaszország királyának, Nagy-Károly unokájának sirja, mellyben mint Puricelli irja még épen találtatott két vörösbőr czipő, szijakkal fatalphoz kapcsolva, melly az ujak szerint ugy volt készitve, hogy csak egy lábra volt alkalmas; a felbőr csak a sarknál volt összevarrva, elül kihasitva; kötőszalagokkal erősittettek a lábhoz.

A harisnyakötés, mellyhez ma minden leány ért, ismeretlen vala. A rómaiak, mint tudva van, nem hordtak nadrágot, s igy Caesarban különösen feltünt, midőn a hideg ellen az alsónadrág egy német használta [4]). A barbárok ellenben viseltek nadrágot, mit kényelmes volta miatt a legyőzöttek is csakhamar felkaptak. A bőrruhák viselése közönséges volt s mig a köznép róka-, bárány- s kosbőrt használt, a gazdagok szürke s fehér öltönyei czoboly-, hölgymenyét- s nyestbőrből készültek. A miseingnek adott s u p e r p e l l i c e u m név bizonyitja, hogy bőrruhát a papok is viseltek, minek nyomai a főpapi gallérokban s a nagy palástokban még ma is fenn vannak. A velenczeiek s tán a görög kormányzóság (exarchatus) lakói is görögök módjára öltözködtek, kikkel gyakori érintkezésben voltak; s midőn a keresztesek Konstantinápolyt ostromolták, a velenczei Alberti Péter,

[1]) **Pál diacon** IV, 33.

[2]) **Vasari** *Proemio alle vite de' pittori.* A festészet tehát ki nem halt volt Olaszországban.

[3]) **A sz.-galleni barát**: *De rebus gestis a Carolo Magno*, I, 36.

[4]) *Femoralia.* **Svetonius** *in Caes.*

ki első mászott fel a falra egy franczia által öletett meg, ki őt görögnek tartá. Ugyanők szakállt is hordtak és pedig byzanti módra fésülték azt.

Kereskedelem.

Nem szükség mondanom, mennyit ártottak ama berohanások a kereskedelemnek; ám mégis olly nagy volt annak életereje, hogy el nem veszhetett, habár a sulyos baleseteknél még többet ártottak neki a meggondolatlan rendszabályok s a rendszeres védelem. A keletigóth király Theodorik előmozditni ohajtá a kereskedelmet, miért is Olaszországban főnökségek- s bíróságokat állitott fel a kül- és belföldiek közti ügyek elintézésére; az utakat kijavittatá s biztositá az utonállók ellen; az áruczikkek szállitására s a tengerpartok biztositására mintegy ezer hajót szereltetett föl s a kereskedőket igéretek- s adómentességgel édesgette az országba. És csakugyan a Valoisi Névtelenből kiveszszük, hogy Olaszországba számos idegen kereskedő jött s hogy a bor, gabna s más terményekkeli kereskedés nagyban üzetett; és a góth kormánynak azon kicsinyletes gondossága, melly szerint az áruczikkeknek ára is megszabatott [1]), inkább gazdászati járatlanságra mint gondatlanságra mutat. A nyugati-góthok elég belátással birtak a jövevény kereskedőknek megengedni, hogy a köztük fölmerülő perügyekben saját nemzetökbeli bíróságok által itéltessenek [2]); azonban mennyire csökkenthette másrészről a kereskedelmet azon engedély, hogy a nagy folyók medrének felét magánemberek foglalhassák el, akkép, hogy a másik fele hajók s hálók számára szabadon maradjon! [3])

A longobardok meg nem szüntették a kereskedelmet, sőt el-el jártak a párisi vásárokra is, hol szász, spanyol, provencei s más frank nemzetbeli kereskedőkkel érintkeztek [4]). Astulf törvényeiben kalmárokról is van szó [5]), s elrendeltetik, hogy ők is fegyvert s lovat tartsanak, de a belföldi kereskedőknek a rómaiakkali közlekedés eltiltatik.

Nők.

A régi germánoknak a nők iránti tiszteletből származtatják némellyek azon érzelmeket, mikkel a nőnem iránt a mai társadalom,

---

[1]) **Cassiodor**, Lib. IX, ep. 14.

[2]) Lib. IX. tit. 3. §. 2.

[3]) Lib. VIII. 4. 9.

[4]) Ezen uj tudomás **Marini** *Papyrusának* LXI. számu okmányából vétetett, s a 629-ik évre vonatkozik.

[5]) L. a Troya által feltalált uj törvények III-át és IV-ét.

a régiek zsarnoksága- s megvetésétől annyira elütve, viseltetik. Igazán szólva a germán törvények legkevésbbé sem tanusitnak gyöngédséget a nőnem iránt, miután azt, csak mint a harczosok szülöit veszik tekintetbe. Egy még gyermekezhető asszony meggyilkolása hatszáz soldóval birságoltatott; ellenben csak kétszázzal akkor, ha a nő vagy még éretlen vagy a fogamzásra már képtelen vala. Igy volt ez a longobardoknál; a frankoknál pedig a ki egy már gyermekezett asszonyt ölt meg, fizetett huszonnégyezer denárt, ha a nő terhes volt, huszonnyolczezeret, ha pedig magtalan volt már, csak nyolczezeret. E szerint a nők csak mint a fák, a gyümölcsözhetés szerint becsültettek. Ujak tehát a törvénykönyveknek női szemérmet biztositó rendeleteik, mellyek azt szabatosságukkal néha inkább sértik, mint védik. A szabad ember, ki egy szabad nőnek ujját megszoritá, fizet hatszáz denárt; ha karját fogta, még egyszer annyit; ha a könyökön fölül érinté, ezernégyszázat; ha végre melléhez nyult, ezernyolczszázat fizetett. A bajor törvények szerint hat soldót fizetett, a ki egy szabad nőnek ruháját térdig fölemelte, s még egyszer annyit, a ki kirántotta fésüjét, hogy haját kedvtöltésből szétbontsa. Igen nevezetes látni, mikép a barbárok szeretet nevében kezdték a nők egyenlőségét hirdetni [1]).

A nőnek örökös függéséről már szóltunk. A longobardoknál a mundwald eladta a nőt a férjnek, ki ez által annak örökösévé lőn s a sérelmeérti birságokat is ő szedte be. A nászajándok tulajdonkép nem volt meghatározva, hanem helyette a faderfium, mefium és morgengabium volt szokásban. Az első apai örökséget (Vater-Erde) jelentett, mellyet az apa vagy a fivérek a menyasszonynak tetszésök szerint adtak, megfosztva őt ekkép az örökséghezi minden igénytől. A mefium (medium) szabad ajándok volt, mellyet a férj a nőnek a menyekző előtt adott s melly jobbára földbirtok- s rabszolgákból állott. Különbözött ez a mundium-tól [2]), melylyel a

[1]) Marculfnál a többi közt ez találtatik:

Dulcissimae filiae NN. Diuturna sed impia inter nos consuetudo tenetur, ut de terra paterna sorores cum fratribus portionem non habeant. Sed ego, perpendens hanc impietatem, sicut mihi a domino aequaliter donati estis filii, ita et a me sitis aequaliter diligendi, et de rebus meis post meum decessum aequaliter gratulemini. Ideoque per hanc epistolam te, dulcissima filia mea, contra germanos tuos, filios meos N., in omni hereditate mea aequalem et legitimam esse constituo heredem, ut tam de alode paterna, quam de comparata, vel mancipiis, aut praesidio nostro, vel quodcumque morientes reliquerimus, aequa lance cum filiis meis, germanis tuis dividere vel exaequare debeas, et in nullo penitus portionem minorem quam ipsi non accipias, sed omnia inter vos dividere vel exaequare aequaliter debeatis etc.

[2]) Muratori összezavarja.

mundwaldtól a nő fölötti gyámnokság szokott volt megvétetni, s melly néha husz soldóból állt, Liutprand által azonban háromra határoztatott [1]). Ugyanez a mefiumot a birák- s más magasállásuaknál négyszázra, a nemeseknél háromszázra, a többieknél tetszésök szerinti kisebb összegre szabta. A morgengabium vagyis reggeli ajándok az volt, mellyet a férj a menyekzőéj utáni reggelen adott, azon czélból, hogy a menyasszony annál buzgóbban őrizze azon szüzeséget, mellyel amaz ajándokot kiérdemlé. De miután némelly férjek az első szerelem hevében egész vagyonukat odaajándékozák, melly tehát a netalán özvegységre jutott nőnek birtokává lőn, Liutprand elhatárzá, hogy a férj vagyona negyedrészénél többet ne ajándékozhasson [2]), eltiltván egyszersmind az emlitetteken kivül egyebet is ajándékozhatni. A góthoknál a nászajándok a vagyon tizedrészét tul nem haladhatá; Siciliában egy harmadrész adathatott, a frankoknál pedig e részben semmi sem volt meghatározva [3]). Az alemannoknál ha az özvegytől a férjnek örökösei a faderfiumot megtagadták, párviadalnak kelle döntenie; ha ellenben csak a morgengabiumról volt szó, ugy a nőnek csak saját keblére kelle esküdnie s kielégitteték [4]). Szép s gyöngéd megkülönböztetés, melly elfogadja a nőnek saját keblére tett esküjét azon ajándok igazolására, mellyet keble odaengedéséért kapott.

A longobardoknál meg nem engedteték az összekelés a leánynak tizenkettetik, a fiunak tizennegyedik éve előtt s az aránytalankoruaknak összekelése átalában tiltva volt [5]). A kik egyszer összekeltek, el nem válhattak többé. A nő, bármennyit forgolódott férje más hölgyek körül, nem emelhetett panaszt, de ha ő lett hütlen, csábitójával együtt férje boszujának engedtetett át. Hogy e tekintetben a longobardok Olaszországban keveset javultak, mutatja Liutprandnak hosszas törvénye a bünös viszonyok ellen s egy másik a keritők, nejeiket eladó férfiak s a férjet követelő apáczák ellen [6]). Theodor,

---

[1]) *Mundium non sit amplius quam solidi tres.* II, 3.

[2]) L. II, 1.

[3]) ... *Consentientes mihi suprascripto genitor meus, per hunc scriptum secundum legem in morincap dare videor tibi, Imilla dilecta et amabilis conjus mea .. quartam portionem ex integra de omnia et ex omnibus casis et fundis ... vel quod in antea Deo adjuvante legibus atquisiero, de omnia ex integra quartam partionem abeas tu jam nominata Imilla dilecta et amabilis conjus in morincap etc. etc.* Luccai okmány az érseki levéltárból 986-ból.

[4]) Alemann törv. 56.

[5]) Liutpr. II, 6 ; VI, 59. 78.

[6]) L. VI, 68. 76. L. V, 1.

angol érsek szabályai szerint a férfi özvegysége első hónapja után, a nő csak egy év után kelhetett ujra össze. A férj a hütlen feleséget elüzhette s más nőt vehetett [1]; ha pedig elhagyatott nejétől, hét évig kelle várnia, mellyeknek elteltével, ha az asszony nem tudta magát menteni, más nőt vehetett; ha rabszolgaságba esett, elég volt egy évig várnia, mivel a visszaszerezhetés nehézségén kivül, ha vissza is tért volna, nehezen leendett férje ágyához méltó. Egy tizenötödik évén tuli leánykát csak saját beleegyeztével lehetett férjhez adni.

Az eljegyzés a frankoknál akkép ment véghez, hogy az eljegyzendők ugyanazon edényből ittak s az apa bemutatván leányát a vőlegénynek, ekkép szólt: Neked adom leányomat, hogy nöd és boldogságod legyen; hogy örizze kulcsaidat és részese legyen ágyad- és javaidnak; az Atyának, Fiunak és Sz. Léleknek nevében. A körülállók rámondák: Ugy legyen! A következett vasárnapon bemutattaték a menyasszony a fiu szülőinek s aztán az ugynevezett szép vasárnapot töltötték, szabadon beszélgetvén egymással.

A menyekző reggelén a vőlegény övéivel a leányhoz jött, hol a rokonok s barátok össze voltak gyülve; megzörgette többször a zárt ajtót, s ekkor öszhangzatos párbeszéd kezdődött a benn- és künnlévők között, mig végre megjelent az ara s kedvese által a jelves szalaggal öveztetett át. Meg nem válhatott előbb az apai háztól, mig csak egy indiai Sacuntalaként, meg nem simogatta még egyszer az ökröket és lovakat, mig jól nem tartá a majorságot, mig el nem bucsuzott minden zugtól, minden butordarabtól, mellyek az ő csendes gyermekéveinek s utóbb a szüz sovárgó nyugtalanságának tanui voltak. Ezek után az összes rokonoktól kisértetve, a vőlegény lakába vonult. A férfiak közönségesen lóháton kivont karddal léptettek, hogy védjék őt a vetélytársak vagy azok ellen, kik nem szivesen látták vidéköket vagy fárájokat egy szép lánykától megfosztatni [2]).

A pap, ki a házaspárt az oltárnál megáldá, mindkettőnek fejére virágot szórt; ők pedig kenyér- és boradományt tettek le az oltárra, aztán mindnyájan a Szüz-Anya kápolnájába mentek, ki Nealennia istennőnek helyét foglalta el, ki ott a pogány korban fátyolozott arczczal, oldalánál kutyával, kezében gyümölcsös-kosárral személyittetett. A szülők ott az oltár előtt egy megszentelt guzsalyt vettek át s a

[1]) *Can. Theod.* 72. 116. 113. 82.

[2]) Nem olly régen volt, hogy Valtellinában minden menyasszonyt, ki más vidékre ment férjhez, mintegy fegyveresen kellett elrabolni. L. **Chateaubriand**-t, *Etudes etc.*

menyasszonynak adták, ki is néhány szálat font annak jeleül, hogy munkásságra érzi magát rendeltetve. Ekkor visszatértek a lakásra, hol is a meghivottaknak egész seregét találták. Folyt a lakoma, mellynek vége felé a leánykák a menyasszonynak egy virágbokrétát s egy galambot nyujtottak át s avval rákezdték a menyekzői dalt. Ezután a házaspár a menyasszonyi hálószobába vezettetvén, azon összekelés boldogságáért pohár ürittetett, mire a menyasszony szülőinek áldását vévén, az összes jelenvoltaknak csókjukat és szerencsekivánatukat fogadta. Másnap gyászruhában az elhunyt rokonokért fekete misét hallgattak, összetársitva mintegy az örömöt a bánattal, a nemzés gyönyöreit a sir fölötti komoly elmélkedéssel.

Megjegyzésre méltó, hogy a melly nevek e korból erény vagy gonoszság által népszerüekké lettek, női nevek; emlitettük Theodorát, Fredegundát, Amalasuntát, Radegundát, Klotildát s Bertát, Nagy-Károly anyját. Bourg mellett még nemrégiben mutogattaték Brunechilda várlaka, Tournay mellett Brunechilda sziklája, Etampesnál tornya, Cahors közelében erőssége; Belgiumban a római utak neki tulajdonittattak; mikép Lombardiában utak, várlakok, egyházak, tornyok a hagyomány által Theudolinda müveiül tartatnak. Továbbá a nőknek köszönték, vagy legalább nekik tulajdoniták az ujabb országok keresztény hitre téritését; a mi végre is azon végetlen hatalmat bizonyitja, mellyet az erényes szépség az erősek képzelmére gyakorol.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A keresztény köztársaság.

Ezzel áttérünk különzetesb elbeszélésére azon behatásnak, mellyet a vallás, az uralkodó erőszaknak ezen egyetlen ellensulya s enyhszere, a müvelödésre gyakorolt. Eleinte nem is volt keresztény társadalom; a császárok csak annyiban ismerték azt, a mennyiben üldözék; s az egyháznak nem maradt egyéb hátra, mint hallgatni és szenvedni, hiveit, kik a várakozásban éltek, a kitartásra tanács és példa által bátoritni. Harczra kényszerittetve, a keresztények az ő vezéreik, a püspökök köré gyülekeztek, kiknek állásuk- s erényöknél fogva legelül kelle állniok mind a jónak gyakorlatában, mind a szenvedések eltürésében. Azért az apostolok által alapitott szent uralom (h i e r a r c h i a) politikai hatalmat is nyert, melly a világi hatalommal nem csak ellenkezett, hanem össze is ütközött, támogattatva a szeretet által,

melly közepette annyi bajnak olly igen szükséges volt, és a tudomány által, melly a mennyiben a világiaknál hanyatlott, nála ugyanannyiban növekedett.

Midőn Constantin alatt az egyház megszünt az államvallás ellen küzdeni, kiváltságai s befolyása megszilárdultak, s a mit a trón és a helyhatósági kormányzat vesztett, azt mind felkarolták a püspökök, készek levén minden terhet elvállalni, a hol csak fiaikon segithettek vagy szenvedéseiket kisebbithették. Már a birodalom hanyatlásakor is a püspökök és pápák méltóságos és az erőtlen császárokénál fontosb állásban tüntek fel; később pedig a barbárok berohanása után erejök egész nagyságában fejlett ki. Akkor lehullott a régi egyedurság alaka, mellynek irányában az egyház alattvalóilag viselte magát, a mi, ha mindjárt látszatos volt is, a biztos szabadságot mégis gátolá. Az uj királyok ellenében megváltoztatta állását, s mint egyedüli rendszerezett hatalom maradván fenn, midőn a többi mind eltiporva fetrengett, életerővel birt s tiszteletre gerjesztett, a mi a rendnek kettős sajátsága. A barbárok hozzá levén szokva buzogányaikkal zúzni szét mindent, meg nem szelidittethettek azon erő által s ki nem müveltethettek azon irodalom által, mellyet megvetettek vagy föl sem fogtak: hanem ime eléjök jő a papság egyszerü s világos tannal, ragyogva azon diszben, melly a szilaj képzelemre olly behatással bir; szilárd s öszhangzó szent uralommal s azon vallással, melly nem igényelt szőrszálhasogató okoskodásokat, hanem hitet parancsolt, olly erkölcstantól támogatva, mellynek szentségét amazoknak, még midőn vétkeztek is ellene, érzeniök kelle; azon papság, melly nem fegyverrel, hanem szóval, nem ingerlő lenézéssel, hanem meggyőző okokkal szegült ellenök s Isten nevében szólitá fel öket az emberöldöklés megszüntetésére.

Milly szerencse, hogy mégis volt, a mi az átalános felbomlásnak gátot vessen és a ki szót emeljen azok előtt, kiktől Róma csak méltatlankodást és rémülést várhatott? Fegyvertelen papok mennek ama csordák közé s a kereszténséggel az emberiség némi eszméjét öntik beléjök, s letenni taniták a kardot, miután azokban, kiknek fejök fölött villogtatták, testvérekre ismertek. A gyöngék mindig védelemre találtak az egyházban, melly arra Alapitója által utasittatott; az üldözöttek az oltárokhoz futamodtak; a szerzetes házakban vásárosok és kézmüvesek gyültek össze; a veszélyben forgott szüzek, a bukott ministerek, a letett királyok a zárdákban találtak menhelyt; és a nép, melly mindenből csodát csinál, a papság jótéteit az ő népies költészete szerint azon szörnyek- és sárkányokban fejezte ki, mellyekről

a legendák beszélik, hogy a városokat megszabaditák. A püspökök magasztos hivatásukat épen olly méltósággal, mint szeretettel tölték be; együtt voltak ők a néppel, az elnyomottakkal, s mint nyájuk atyjai, szemtől szembe álltak a hóditókkal, hogy vagy megszeliditsék öket, vagy egyezkedjenek velök, és a tisztelet, mellytől környeztettek s jellemöknek szentsége tiszteletre gerjeszté iránt ők Attilát és Genserichet. Ők használtattak követségekre, ők igazgattak tisztviselök nem létében [1]). Epiphanius, a paviai püspök volt, ki Gundobald és Godegisel burgund királyokhoz küldetett, nagyszámu olasz foglyok kiszabadulásának eszközlése végett, s ő csakugyan a legszebb diadallal hozta el azokat s azt is megnyerte Theodoriktól, hogy segittetnének; később pedig, midőn a liguriabelieket az Alpeseken-túliak berohanásai tönkre juttatták, rábirta ugyanazon Theodorikot, hogy nekik az adó harmadát elengedje. Szent Caesarius, arlesi püspök, hogy a rabszolgákat kiváltsa, eladta a drága tálakat és kelyheket, mondván: Krisztus cserép- és nem ezüstedényből evett. Euspitius, sergiopolisi püspök, Euphrát mellett, Chosroë persa királytól tizenkétezer susai foglyot visszaváltott. Sz. Germán, párisi püspök, saját öltönyét is alamizsnába adta, „ugy hogy gyakran fázott, mig azoknak, kikkel jót tett, melegök volt; legfőbb gondja volt a rabszolgák kiváltására s az általa megszabaditottak számát az összes szomszéd nemzetbeliek közt meg sem lehetne mondani. Ha már semmie sem volt, szomorkodni kezdett; ha lakomára hivatott, felszólitá a vendégeket a foglyok kiváltására egyesülni. Ha kapott valamit, tekintete vidámabb lett s nagy fürgén sietett el, mintha másokat kiváltva, önmagát szabaditotta volna meg.“

Néha a szükség által uralkodói jogok gyakorlatára is kényszeritve láták magukat. A novarai Honoratus, mig Theodorik Odoakerrel verekedett, övéinek védelmére néhány helyet katonailag erösittetett meg. Nicetius, trieri püspök, az apostoli férfiu s jó pásztor, végig menvén a mezőn, ott „nyája számára egy aklot készitett, egy halmot harmincz toronynyal vett körül, mellyek azt minden oldalról elzárták s épületet emelt oda, hová előbb erdő vetett árnyékot“ [2]). Ekkép sa-

[1]) *Per vos episcopi, regni utriusque pacta conditionesque portantur.* **Apoll.** VI, 6. ad *Basil. Per vos legationes meant. Vobis primum, quamquam principe absente non solum tractata referuntur, verum aliam tractanda committuntur* U. a. ad *Graecum.*

[2]) *Haec vir apostolicus Nicetius arva peragrans*
Condidit optatum pastor ovile gregi.
Turribus incinxit terdenis undique collem,
Praebuit hic fabricam quo nemus ante fuit.
Venant. Fortunatus III, 10.

játitá el az egyház egy részét azon hatalomnak, mellyet a hóditók csak erőszakra, az egyház ellenben a zabolátlan népek rendbeszedésére vagy az elnyomottak védelmére használt.

A longobardokkal bevégződött a germán költözködés nagy mozgalma s a különféle nemzetek letelepedtek ugyan, de egyenetlenül s egymás közt ellenségesen. Közepette olly különböző érdekeknek s átöröklött ellenségeskedésnek minő emberi hatalom remélhette azoknak egyesitését? Az egyházi hatalom, melly épen oda irányult, hogy a társadalmat ujjáteremtse, az országokat testvéri köztársaságba egyesitvén. E végből egy vallásra kelle hozni a népeket, kiirtva az erőnekséget és mind a barbár, mind a római pogányságnak maradványait; elháritani a joggali visszaélés okozta bajokat s a romboló erőt erkölcsi rendnek vetni alája. Innen a püspökök és pápák gondja a királyok megtéritésében; aminthogy, midőn Chlodvig, Autharis és Ethelbert nyakát a keresztviz alá tartá, nem egy, Krisztusnak megnyert embernek, hanem egy, az emberiségnek megnyert nemzetnek ügye forgott fenn. A szerzetesek csüggedhetlen buzgalommal rendezték a barbárokat az uj vallásban s ujjá alakiták egész életmódjokat. Amaz ismeretlen hősök léptei tehát a müvelődés léptei, mellyet ők a kereszt jelével minden tájon elterjesztettek.

A téritők.

A vandalok csak akkor hagytak fel tévelyeikkel, midőn országuk is felbomlott, épen ugy a keleti-góthok is Olaszországban. Remigiusnak a frankok, Nagy-Gergelynek a longobardok, Ágostonnak az angol-szászok közti jósikerü törekvéseit már láttuk. Alig hogy Chlodvig példát adott, a kölni, noyoni és tongresi püspökök legott téritőket küldtek az északi frankokhoz is. Szent Remoclus a stablói és malmedyi apátságokat alapitá! Lüttich városa a sz. Lambert sirja fölött épült székesegyház körül emelkedett (707.); egy más város Rajna mellett az aquitaniai szent Goarnak nevét tartja fenn, ki azt csodák és prédikállás közt alapitá. A nantesi sz. Amand Dagobert idejében a Gent-vidéknek vérengző bálványozóit téritette meg, honnan a szlávok közé ment prédikálni.

A pogányság ellen Galliában élénken küzdött Wulfiliak stylites, ki toursi Gergelynek imezt beszélte: „Midőn Trier tájára jöttem, Dianának egy szobrát találtam ott, mellyet a lakosok még imádtak volt. Saját kezemmel állitottam e hegyen a kunyhót, mellyet itt látsz. Egy oszlopot emeltem s azon tartózkodtam mezitláb olly szenvedéssel, hogy a téli fagy miatt majdnem leestek körmeim és szakállamról jégcsapok csüngtek le. Tápom füből, kevés kenyér- s vizből állott. Ha-

nem magamhoz kezdém vonzani a vidék népét, s hirdetém neki, hogy Diana sohasem létezett, hogy a szobor s tiszteletök többi tárgyai alanynélküli hiu képzetek voltak, hogy ivás és tobzódás közbeni énekeik az Istenséghez méltatlanok s hogy jobban illenék dicséretöket s áldozatukat a mindenható Urnak mutatni be, ki a mennyet és földet teremté. Egyuttal kértem az Istent, méltóztatnék ledönteni a bálványt s ama népet tévelyeiből kirántani; és az ő kegyelme meglágyitá ama durva sziveket s azok szavaimra hallgatva, rábirattak, hogy a bálványozást elhagyva, az Urat kövessék. Összegyüjték néhányat közölök, hogy segélyökkel ledönthessem a bálványképet, mit magam megtenni képtelen valék, habár több más szobrot döntöttem már le. Sokan gyültek össze a szobor körül s hozzá fogtak nagy bátran, hogy kirántsák, hanem azt semmi erőködés sem mozdithatta ki. Ekkor én az egyházba menve, földr e borultam s zokogva kértem az Isten kegyelmét, rombolná össze mennyei hatalmával, a mit a föld le nem ronthatott. Imám után visszatérvén segédtársakat kerestem, kötelet fogtam s huzgálni kezdtük és a bálvány első rántásra a földön volt. Aztán összezúztuk s vaskalapácsokkal porrá törtük."

Sz. Columbánon kivül, kinek egyik követője St.-Gallen városnak eredetet ada, Irhonból még Kilián jött ki Würzburg tájékára prédikálni, melly a régi thuringiaknak fővárosuk vala. Megkeresztelte ott Gesbert herczeget, de midőn kötelezni akarta őt sógornőjéveli házasságának megsemmitésére, a nő boszuja által megöletett (689.). Ha tehát a bálványok lerontása tán csekély fáradsággal járt, a család ujjáteremtése sok vérbe került. Gyakran történt, hogy a vérfertőzött ágyból elüzött nő vassal, méreggel üldözé a térítőt; másszor elcsábittatva, a szentet vádolá a csábitásról, s rokonai boszujának tette őt ki [1]). Mennyi idő-, mennyi erőködésbe került, mig a hatalmas herczegek, kiknek a szokás tiszteletből többnejüséget engedett, arra birattak, hogy törvényeikben a keresztény házasság komoly elveit hirdessék.

Egbert, angol szerzetes, akadályozva lévén önmaga, más térítöket külde apostolkodni a friesek, dánok, rugiak és szászok közé, kik testvérei voltak az angol föld meghóditóinak. Az irhoni szent Willibrod, a friesek fölszentelt püspöke heristali Pipin által a régi Trajectumba helyeztetett, s ekkor eredett az utrechti püspökség.

Sz. Bonifácz.

Szinte Angolhonból jött ki Germania apostola Wilfrid vagy sz. Bonifácz. Kirtonban, Devonshireben születvén (670.), térítője lett a pogányoknak; és megerösittetve Rómában II. Gergely látása s ta-

[1]) *Vita s. Kiliani, s. Corbiniani, s. Emmerani.*

nácsai által, segitette szent Willibrodot Friesia megtéritésében; onnan Hessenbe ment, hol Geismar mellett a szent tölgyfát, a régi tölgyimádás maradványát levágatta s belecépité sz. Péternek fritzlari egyházába. Hasonul dönté le a thuringiai bálványokat is; Ohrdrufban, a gleicheni vidéken, tanodát állitott fel téritők nevelése- s a kertészet és földmüvelés tökélyesbitésére.

Ő az Urnak szőlejébe uj munkásokat hivott s az angol-szász monostorokból az Istennek számos szolgája, olvasni, irni s más egyéb müvészetre képes egyének jöttek ki s mentek át Germaniába. A tanitványok egész gyülekezete vette körül a mestert s a leendő püspökök s az apátságok alapitói köztük valának. Velök járt a szüzek és özvegyek, vagyis a téritők anyjai- s nővéreinek csapatja, kik velök az érdemeket és veszélyeket megosztani ohajták. A vad germánok, kik csak előbb csata- s vérontásra gondoltak, térdet hajtának e kedves hölgyek előtt, kiknek alázatos fáradalmaikat csend és homály boritja, hanem a történészet helyet jelöl számukra a germán müvelődés kezdeténél, mintha Isten ugy akarta volna, hogy minden bölcsőnél nők forgolódjanak.

Kevés év mult s Bonifácz százezer megtértet számlált. Ő ada törvényeket ezen uj népnek s hogy kiengesztelje a hagyományok szigorát a hivek gyöngeségével, a kérdések egész sorát a szent pápa elé terjeszté. II. Gergely tizenkét czikkelyben felelt, teljes erélylyel s római kiméletességgel, értekezvén a házassági törvényekről, az egyházi fegyelemről, a szentségek kiszolgáltatásáról; eltiltá az áldozathus élvezetét és egy méltatlan szolga által végbevitt keresztség ismétlését; ragályos betegség esetében a papok és szerzetesek álljanak helyt és szükség esetében haljanak is meg. „A mi illeti a házassági akadályokat, jobb volna, ha a házasság elmaradna mindaddig, mig csak a rokonságnak valamelly foka felismerhető; hanem mi inkább az engedékenységet mint a szoros törvényt tekintve, kivált egy barbár nemzetnél, rendeljük, hogy a házasság a negyedágon tuli rokonságnál megengedtessék. . . A bélpoklosok, ha hü keresztények, az Üdvözitő teste- s vérében részesitendők, de a közlakomákból kizárandók. . . A mi a tévelygő papok- s püspököket illeti, ki ne zárjátok társaságtok- s asztalotoktól; mert gyakran történik, hogy a lázadó lelkek meghitt együttélés s barátságos intelmek által a javitó igazságnak visszanyeretnek“ [1]). A római határozmányok megvigasztalták a szeretetteljes püspököt.

[1]) *Ep. Greg pap.* **Schannati**-nál; *Conc. Germ ; Ep. Bonifacii, edidit Wurdtwein. epp.* 2. 15. 22.

731-ben metropolitai méltóság jeleül palástot kapott a pápától, s hol kevéssel előbb az első fakeresztet állitotta fel, ugyanott a bajor egyházakat öt egyházmegyére, u. m. salzburgi-, freisingi-, regensburgi-, passaui- s neuburgira osztá. Ezután alapitá meg a hires fuldai monostort hét szerzetessel (744.), kiknek számuk még életében négyszázra szaporodott. Ott nyugodott meg egy kissé, miglen a helyett, hogy a megnyert mainzi érsekségben nyugalmas napokat élt volna, még mint nyolczvanéves is a Krisztustól elpártolt friesekhez ment prédikálni, hol is a bálványozóktól ötvenhárom társával együtt megöletett [1]).

Bámulatos látni, milly egyszerüen kezdettek s milly buzgalommal töltettek be az olly veszélyes küldetések. Columbán a Vogesekben alapitá a laus perennis-t, a mennyei harmoniának e földöni folytonos viszhangját. Bonifácznak utolsó járatában minden holmija azon lenöltöny volt, mellyet sirjába vala viendő és sz. Ambrusnak a halál haszna s előnyeiről szóló értekezése. Néha Dánieltől, a winchesteri püspöktől, ki neki tanitója volt, kére tanácsot; ez válaszolta neki: „Ne légy tulbuzgó az ő hamis isteneik leszármazása irányában. Hadd ismételjék, hogy isteneik, egyik a másiktól női ölelések közt származtak; aztán mutasd meg nekik, hogy az emberileg született istenek és istennők nem egyebek, mint emberek, és hogy miután kezdetök volt, nem létezhettek mindig. Ekkor kérdezd tőlük: volt-e a világnak kezdete, avvagy tán öröktől fogva áll? ha kezdete volt, ki teremtette? s a teremtés előtt minő helyen székeltek az ő születő istenségeik? Ha öröktől fogva áll a világ, akkor ki által kormányoztatott, mig az ő isteneik megszülettek? Avvagy mikép vethették törvényeik alá azon világot, melly nélkülök is ellehetett? Honnan jött első istenök s kitől született az, ki a többieket nemzé?... Illy ellenvetéseket tégy nekik nem kihivólag és ingerlőleg, hanem egész mérséklettel és szelidséggel. Közbe-közbe szükség lesz babonáikat a mi hitelveinkkel összevetned, olly éktelenül mutatva fel amazokat, hogy a pogányok zavarba jöjenek, s mielőtt felingerülnének, piruljanak el hiedelmeik képtelensége miatt s ne véljék, hogy mi az ő meséiket s kárhozatos szertartásaikat nem ismerjük... Tüntesd föl előttök a keresztény egyetem nagyságát, mellynek ellenében ők olly csekélyek. És hogy bálványaiknak emlékezethaladó uralmával ne dicsekedjenek,

[1]) L. az ő életirásait Willibaldtól, az ő tanitványától és Othlon szerzetestől **Mabillon**-nál *Acta ss. o. s. Benedicti*, és **Pertz**-nél: *Mon. hist. Germ.* L. **Werner**-t is: *Der Dom von Mainz.* — **Mignet** *Sur l'introduction de la Germanie dans la société de l'Europe civilisée.*

tudasd velök, hogy a bálványok az egész földön imádtattak, miglen az, az Istennel, Jézus Krisztus kegyelme által kiengesztelődött“ [1]). Ennyi szelidség, ennyi erő- s tekintélylyel párosulva!

Más alkalommal hallván Bajorországban, hogy egy pap ekkép keresztel: Baptizo te in nomine Patria et Filia et Spiritua sancta; felboszankodott e tudatlanságon s a szentséget érvénytelennek s ismétlendőnek nyilvánitá. De Virgilius elleneszegült és a pápa ennek részére állott. Ezen Virgilius, irhoni szerzetes volt az, ki állitá, hogy a világ gömbalaku s hogy vannak ellenlábuak.

Ide iktatjuk Bonifácz esküjét, mellyet mint választott püspök a pápa kezeibe tett le s melly mint a jog megalapitásának ünnepélyes cselekménye, már Gelasius pápa idejében szokásban volt. „Az Ur Jézus Krisztusnak, a mi Megváltónknak nevében. Nagy-Leo uralkodása alatt, consulsága után VII-ik, fiának, Nagy-Constantinnak pedig IV. évében. Én Bonifácz, Isten kegyelméből püspök, igérem neked, szent Péter, mint az apostolok fejedelmének, és a te helyettesednek szent Gergelynek és az ő utódainak a megoszolhatatlan szent Háromságra, Atya, Fiu és sz. Lélekre, és annak itt jelenlevő legszentségesb testére, hogy a katholika hit tisztaságát és a hüséget megtartom, hogy Isten segélyével ugyanazon hit egységében maradandok, mellytől kétségkivül függ a kereszténység összes üdve. Igérem egyszersmind, hogy sohasem egyezendem bele a közönséges egyház egysége elleni izgatásba, hanem mindenben hü és őszinte leszek, hogy segiteni foglak téged és a te egyházad érdekeit, mellynek az Ur, mint szinte helyettesednek és utódaidnak a megkötés és megoldás hatalmát adta. Ha ismerendek főpapokat, kik a szent atyák régi szabályaival ellenkezőleg élnek, kötelezem magamat, hogy velök semmi közöm, semmi viszonyom nem lesz; hanem, ha lehet, elnyomom; ha nem, hüségesen tudósitandom az én uramat, az Apostol utódját. Ha én (a mit Isten ne adjon) bármiképen, bármelly alkalommal jelen nyilatkozatom ellen akarnék cselekedni, bünösnek akarok találtatni az örök itélet előtt, és Ananias és Saffira büntetésével fenyittetni meg. Én Bonifácz, alázatos püspök, saját kezemmel irtam ezen eskü szövegét és szent Péter legszentebb testére tettem azt le. Ugy a mint fönebb irva ván, a tanuságul s biróul hitt Isten előtt tettem ezen esküt s igérem azt megtartani“ [2]).

Gyülölvén a friesek a frankok, az ő ellenségeik által követett

---

[1]) *Ep. Bonifacii.*

[2]) A szöveget közzétette Wurdtwein.

vallást, szent Wigbertnek fáradalmai kevés sikert arathattak, miglen vezérök Ratbod, fegyverrel kényszerittetve a frankoknak hódolni, megigérte, hogy kereszténynyé lesz. „Midőn már a keresztvíznél voltak, a herczeg megfordul s kérdi a paptól: Az én herczeg-apámnak s többi elődeimnek lelkei hol vannak? Midőn a püspök felelné: A pokol fenekén; a büszke fries válaszolá: Jó, akkor az én lelkem se váljék el azoknak lelkeitől, kik az én nemzetségemnek diszei.

A frank születésü sz. Emmerán az avaroknak prédikálva, Regensburgban találta meg a vértanui koszorut (654.). Ekkor sz. Rupert III. Theodosius császár kérelmére a mondott rettentő nemzet közé ment s a régi Juvavum romjai fölött egy templomot épitett, melly körül aztán Salzburg városa emelkedett; épen ugy alapitá a freisingi egyházat sz. Corbinián (718.).

Hosszas s könnyen unalmas is volnék, ha rendre követném homályos nyomait ezen gőgnélküli tanitóknak, remény nélkül jóttevőknek, fénynélküli vértanuknak. A történészet mellőzi őket, mikép a patakcsának, melly a mezőket termékenyiti, még csak nevet sem adnak, mig ellenben a Po, melly bősz dühében egész vidéket elöntve, pusztulást terjeszt, nagy fennen királynak neveztetik.

A hol a kereszténység elterjesztetett, ott a közös testvériség is elismertetett; a rabszolgaság nehéz járma enyhült; egy jövő élet eszméje az érzelmeket fölmagasztalá s legalább némelly kötelességeket gyakoroltatott; a szent könyvek megértése végett némi oktatás és tudomány szükségeltetett. A nagyok fiai neveltetés végett a kolostorokba küldetvén, a becsületes életnek eszméit elsajátiták; a szerzetesek tanitották a földmüvelést, a hasznos mesterségeket s a rend és fegyelemnek modorát.

Midőn utóbb a püspökök az országgyülésekre is bejutottak, rendezték némileg a nemzeti tanácskozmányokat, rajta voltak olly törvények megállapitásán, mellyek az erkölcsnek nyilvános sértését meggátolnák s a békét lehetőleg biztositnák. Ha egyrészről szabályaikban néha nevetséges kicsinyességig terjeszkednek ki s szabad emberhez méltatlan büntetéseket rendelnek; másrészről a barbárokat a törvények üdvös jármához szoktatják s az életet megbecsülhetlennek tanitják lenni, midőn eltörlik a törvényt, melly szerint a gyilkosság pénzzel helyrehozható vala.

A szerzetes társulatokból számüzetett a származási különbség s a legyőzött a hóditóhoz emeltetett föl. Miután pedig az egyháziak birtokosokká lettek, a rabszolgaságot, miután a szabad munka eszméje

még nem ismertetett, egy csapással el nem törölheték; a földészek felszabaditása tudniillik akkoriban épen olly különösnek tetszett volna, mintha ma valaki a gyümölcsfákat kivagdalná. Hanem megjavittatott a rabszolgák sorsa nem csak az irgalom és szeretet szelleme által, melly az egyháznak minden tanát átlengi, hanem azon szempont által is, mellyel az a kéznek munkáját tekinti, nem engedvén, hogy az a megszabott áron alábbra essék; a mi megtörtént, midőn a protestantismus a legkisebb diju munkát hozta be s megszülte azon fenét, melly mainap a társadalmon rágódik. Aztán a papság a maga rendjébe nem csak saját, hanem mások szolgáit is fölvevé, mi által a felszabadulásnak ujabb utját nyitotta meg; és földeinek örökbérbe adása által a középkor legnagyobb forradalmát, a szabad földmüvelést idézte elő.

Az egyház viszonya az államhoz.

Egyátalában a kereszténység mint maga a szabadság s egyszersmind féke a szabadságnak már akkor élére állott a müvelődésnek, akkép hogy az egyiknek története a másiké is [1]). Csupán ebben találhatunk még egységet, melly a többi intézményekből s a politikából eltünt. Nem más, mint a vallási kapocs kötötte össze nyugatot kelettel; ez a vallásban Rómának veté magát alája, amaz elismeré a nagyszerü keleti zsinatokat, bár saját kebeléből igen kevés püspök által volt képviselve [2]). Azonban a kettő közt igen nagy különbség támadt. Mig tudniillik a keletiek a hitelvek fölött végnélkül vitatkoztak s a felekezeteket s eretnekségeket gyarapiták: a nyugati részletes zsinatok gyakorlati szelleme inkább a fegyelem- s az erkölcsök javitására forditá figyelmét; annyira, hogy az ötvennégy közől, mellyek a VI. században Galliában tartattak, csak az orangei (529.) s valencei (584.) vitatkozott tanok fölött, kárhoztatva a semipelagianusokat.

A keleti császárok, vitályok közt nevelkedve s maguk is hittudóskodók lévén, gyakran háborgatták a hivők lelkiismeretét, sőt néha karddal akarták véleményeiket rájok erőszakolni. A barbár fejedelmek föl nem fogták vagy mitsem gondoltak ama szőrszálhasogatással;

[1]) Valóban elmondhatni, hogy Guizot „A müvelődés története Francziaországban" czimü munkájában folytonosan az egyház története körül forog. Mi követjük őt mint jó vezért, bár nem tartjuk csalhatatlannak.

[2]) Az első hat általános zsinaton jelenvoltak a

Nicaeain . . .	325-ben	keletiek	315-en,	nyugatiak	3-an.
Konstantinápolyin	381-ben	„	149	„	1.
Ephesusin. . .	431-ben	„	199?	„	1.
Chalcedoniain .	451-ben	„	357	„	3.
Konstantinápolyin	553-ban	„	145	„	6.
U. o.	680-ban	„	155?	„	5.

némellyek, mint Theodorik, türelmet hirdettek; azok, kik a katholikusokat vagy arianusokat üldözték, azt politikai tekintetekből tették.

Ama császárok folytatólag azon állást tarták meg az egyház irányában, mellyet akkor foglaltak volt el, midőn ez zsenge korában maga biztossága miatt a trón védelme alá vonta magát. Gyámságukban tartották tehát s beleavatkoztak ügyeibe egy nemével a főhatalomnak. Justinián kielégité két nagy vágyát, a törvényhozásit tudniillik s a vallási dolgokba avatkozás vágyát, melly szerint egyházi tárgyu rendeleteket adott ki. Az ő törvényei 541-ből parancsolják, hogy püspökválasztáskor gyüljenek össze a papok s a város előkelői, jelöljenek ki három személyt s esküdjenek meg az evangeliomra, hogy nem fogadtak el ajándékot; melly kijelölési jogát, ha a város hat hó lefolyta alatt gyakorlatba venni elmulasztaná, a választást tegye meg az, kinek jogához tartozik a választottat fölszentelni. Választván pedig egyet a három közől a fölszentelő, előbb hite vallását kivánja töle irásban, aztán a keresztelés s felajánlás formulájának s más ünnepi imáknak könyvnélküli tudását. A választott esküdjék, hogy sem nem adott, sem nem igért ajándékokat elválasztatása végett; ha valami vád terhelné, előbb tisztitsa ki magát. Harminczöt éven fölül legyen s ha világi, három hónapig oktatásban részesüljön. Minden évi junius és szeptemberben zsinat hivassék össze; egyébiránt ez időn kivül is a püspök az érseknél, a papok és szerzetesek a püspöknél bevádoltathattak. A római főpap első legyen valamennyi közt, aztán következzék a konstantinápolyi. Justinián a püspököknek ezenkivül az egyházi személyek fölött biráskodó hatalmat engedett, továbbá hogy a városjavak fölött őrködjenek, hogy az apai hatalom alól fölmenthessenek, a helyhatósági kormányzatban tulnyomóságot gyakoroljanak s a birák által sem bizonyitásra sem eskütételre meg ne idéztethessenek. Püspökök és szerzetesek nem lehetnek gyámnokok, a többi egyháziak is csak saját beleegyezésök után, hanem akkor is sem haszonbérlésbe, sem egyéb világi dolgokba nem creszkedhetnek, egyházuktól nem távozhatnak, nem játszhatnak, de még csak nézők sem lehetnek. Bünpereknél megidéztethetnek a püspök vagy világi biró elé a vádló tetszése szerint. Később Heraclius a püspököket a papság fölött büntető hatalommal is felruházta; s igy az egyházi társadalom a világitól mindig függetlenebbé lett. A görög császárok ugyanazon időben az egyház kormánya s hitvallása fölött hatalmat akarnak gyakorolni s határozatokat hoznak vallásügyek s hitelvek fölött. Az olaszhoni papság igy ir a francziaországihoz: A görög püspökök nagy és hatalmas egyházakkal birnak s az egyházi ügyek kor-

mányzatától csak két hónapra sem függesztetnek fel; miért az időhöz s a fejedelem akaratához alkalmazkodnak, s ellenszegülés nélkül tesznek meg mindent a mit ez akar[1]).

Nyugaton a fejedelmek ellenkezőleg nem sokat gondolnak az egyházi fegyelemmel s a papság belviszonyaival, hanem megszoritják annak világi hatalmát. A püspök-választásra befolyást követelnek, sőt néha egyenesen gyakorolni akarják, miután a gazdag püspöki javadalmakkal kedvenczeiket ohajtják megörvendeztetni. Az egyház óvást tesz e visszaélés ellen, hanem az meg-megujul, mig végre némi egyezkedés történik, melly szerint a választásokat a fejedelem vala megerősitendő. II. Chlotar (615.) rendeli, hogy egy püspöknek halála után az utódot a papság és nép válaszsza, a metropolita aztán és püspökei a fejedelem parancsa szerint szentelendik fel. Az orleansi zsinat (549.) megtiltja a püspökséget pénzen venni, hanem a ki a papság s nép által elválasztatik, a király beleegyeztével szenteltessék föl. A nyugati-góth fejedelmek is, miután katholikusokká lettek, bele szeretnek avatkozni s a XI. toledói zsinatnak (681.) hatodik szabálya elsorolja, melly püspöknek kinevezése tartozik a korona előjogai közé : ennek oka az általunk már előadott kormány természetében fekszik. Angolhonban a király jelenlétében történt a választás; melly jogról Witered kenti király 692-ben lemondott. Mikép folyt be Theodorik még a pápaválasztásba is, mindjárt látandjuk.

Zsinatok.

A zsinatok a király rendeletére s engedelmével tartatnak, annyira, hogy Sigebert azt irja a cahorsi püspöknek; hogy „miután ő a zsinat egybehivásáról semmit sem tud, elhatározá nagyaival, hogy azt meg nem engedi.“ A nyugati-góth királyok jelen voltak az első zsinatokon, nem azért, hogy vezessék, hanem inkább, hogy a püspökök befolyását növeszszék ; melly végre világi dolgokat terjesztettek elébök, ugy hogy a zsinatok végre nemzetgyülésekké lettek. Ugyanez történt a szász hetedurságban, bár ott a püspökök nem jutottak olly hatalomra, mint Spanyolhonban. Hanem a mennyit a hatalomban nyertek, annyit vesztettek a szabadságban, miután a királyok azon gyülések vezetését, mellyeken államügyek tárgyaltattak, természetesen magukhoz ragadták.

A papválasztás megszoritása.

Miután a papság a katonai szolgálattól föl vala mentve, a kirá-

[1]) **Manso.** *Conc.* T. IX, 153.

lyok meghagyák, hogy szabad ember csak az ő beleegyezésökkel szenteltethessék pappá. Akkor kapott fel a papoknak szolgák s különösen papi szolgák közöli választása; a mi ha csökkentette is a papság fényét, másrészről az alsó osztály nyomorainak enyhitésére szolgált s megnyerte azoknak rokonszenvét, kik egykor a köznép terheit viselték s közte még rokonokat és barátokat számláltak.

Hasztalan követelt magának a franczia papság biráskodási jogokat, mellyekkel a keleti püspökök birtak. A csupán papokat illető polgári ügyekben maguk a papok itélhettek; hanem ha egy világi volt belekeverve, ez a papot a rendes bíróság elé idézte. Az orleansi zsinat (511.) megerősiti a római törvény szerinti menhelyeket, eltiltván kihurczoltatását a bünösnek az egyházból, templomcsarnokból vagy a püspöklakból. Nem is követelhette a bíróság a menekültet, mielőtt meg nem esküdött, hogy sem csonkitás, sem más testi büntetés alá nem vonja azt, ekkor is csak ugy, hogy a bünös a megsértettel egyezkedjék. Más galliai zsinatok az egyháziakat a világiak birósága alól fölmenteni törekesznek; hanem a merovingiak, kik az egyháziak hatalmát mindig nyirbálni szerették, maguknak tarták fel a zsinatok összehivását, a böjtnapok meghatározását s a házassági akadályokat; a püspököket is ők akarták kinevezni; innen a két hatalom közti folytonos küzdelem, melly a merovingiak enyészetével végződött.

Az egyházi javak sem maradtak mindig biztosak a nagyoknak vagy a királynak ragadozása elől, ki ollykor el is törölte némelly elődjének adományozását, vagy az egyházi birtokokkal parancsok által (regiae praeceptiones) rendelkezett, daczára a zsinatok tiltakozásának. Galliában az egyházi javak rendes adó alá voltak vetve, kivéve, a mellyek különös kiváltsággal birtak, aztán a püspökségek első eredeti alapitványához tartoztak, mellyre a longobard törvény szerint annyi volt határozva, a mennyit két rabszolga két pár ökörrel megmüvelhet [1]). Reccared adómentesité a nyugati-góth papság javait, mellyet azonban katonáskodásra látunk köteleztetni.

Hanem az egyház, mig a lelki hatalmat megtartá, mindig elég hatalmat tarta meg. Ennek segélyével visszanyeri, a mit elvesztett; elismerteti a menhelyjogot, megszilárditja a végrendeletek s házasság körüli tekintélyét; kieszközli, hogy a hol a perbe papi személy is van keverve, ott a világi birókhoz egyháziak is adassanak; ekkép belefolyva a polgári rendbe, a püspöki birtokok által politikai állásra is vergődik; s a főpapoknak az ország- s nemzetgyülésekbeni részvéte

[1]) Lib. III. tit. 1. c. 46.

azon világi hatalomra nyitott utat, mellyel a későbbi korban találkozunk.

A világiak részesítése.

A világiak társadalma a szenvedések közössége által az egyháziakéhoz közeledve, némi utat talált evvel kissé összeolvadhatni. A papi nyiret (tonsura) föladása egyházi rendek nélkül, mint a papságrai hivatás puszta jele, egy a világiak és papok közti középosztályt képezett, mellynek tagjai az egyházéi voltak, a nélkül, hogy hozzá tartoznának, és részesültek kiváltságaiban a nélkül, hogy fegyelmére szorittattak volna.

A világiak egyházakat alapitva s javadalmakkal fölruházva, jogot szereztek áz egyház imáira s némi megtiszteltetésre; utóbb az illy egyházak papjainak választásába is egy kis befolyás engedtetett nekik. Előbb a püspökök, kik megyéjökön kivül alapitottak egyházakat, ezekhez a papokat ők nevezték ki; utóbb e jog a világiakra is kiterjesztetett; Justinián császár avval az összes alapitókat, sőt ezek örököseit is felruházta [1]). E jog bár nem teljesen, Európában is lábra kapott, a kijelölés (praesentatio) neve alatt. Néha az egyházak védurai a jövedelmek s adományok egy részét is maguknak tarták fenn, ugy, hogy az ájtatos alapitványok, inkább ügyes számitásnak, mint istenes buzgalomnak lehettek eredményei. Az illy védurság befolyást szerzett a világiaknak az egyházi kormányzatba, s magvát veté el azon visszaéléseknek, mellyeknek a zsinatok erélylyel, de nem mindig sikerrel szegültek ellen.

Ezenkivül azon magánkáplánok, kiket a főurak házaiknál s jószágaikon tartottak, világi véduraiktól függtek s a püspököknek, miként más, semmi egyházhoz sem tartozó papok, kevésbbé voltak alávetve. „Ha a hatalmasok (mondja az orleansi zsinat) javaikon templomokat állitottak s az azokat ellátó papok a véduri jog ürügye alatt, a városi főesperes intésének daczára, elmulasztják azt, a mivel az Ur egyházának tartoznak, egyházi fegyelem szerint javittassanak meg. — Sok püspöktestvérünk (adja hozzá a châlonsi zsinat) emel panaszt a szent zsinat előtt a főurak jószágain emelt imaházak tárgyában, melyeknek véduraik a püspököktől az azon imaházaknak ajándékozott javakhozi jogot megtagadják, s azt sem türik el, hogy az azoknál alkalmazott egyháziak a főesperes hatósága alatt álljanak.“

A püspökök ellenszegültek a felszabaditás ezen nemének, melly az egyháziak egy részét az engedelmesség szükséges egysége alól ki-

[1]) *Novellae*, LVII. 2.; LXXIII, 16.

vonta, hanem kevésre mehettek; miután pedig a hűbérrendszer megszilárdult, a világiak számára a vallási társadalomba egyeledésnek ezen utja nyitva maradott.

Egy másik ut nyilt az által, hogy az egyházak által szerzett javak kezelőket, aztán a törvényszék előtt s a küzdmezőn védőket s tehát világi pártfogókat szükségeltek. Az egyházaknak tehát képviselő véduraik voltak, kik azokat a törvényszék előtt védték, a jószágoknak megrohanását visszaverték, s a püspöki jogokért itéleti párbajra keltek. Ezeknek az egyház bizonyos előjogokat s némelly jószágok haszonvételét engedte által. Néha a király által adományozott vagy különösen pártfogolt egyházakhoz a király által neveztettek ki, s ezek aztán a püspöktől függetlenekül tekinték magukat; s midőn utóbb e hivatal is hübérré változott, némelly egyházak azoknak látták magukat alárendelve, kiket előbb ők szoktak volt kinevezni.

Belső változások.

A birtokok gyarapodása s a püspökök tulnyomó hatalma képezik az egyház belrendezetének két fő eseményét. Nyugaton habár egy sem volt olly gazdag, mint a konstantinápolyi vagy más keleti egyház, együttvéve mégis a keletieknél gazdagabb kincshalmazt képeztek, melly nem a pénznek bizonytalan kincséből, hanem fekvő javakból állt, mellyek nem olly könnyen pazarolhatók el s mellyeknek értéke a népesség s földmüvelés gyarapodtával szinte magasbra szállt. Spanyolhonban és Galliában semmi egyház sem alapittathatott, hacsak elegendőleg nem volt megadományozva. Azonkivül behozattak a kegybeli szerződések, mellyek szerint valaki javainak tulajdoni jogát az egyházra ruházta, kikötve magának azoknak holtaiglani haszonvételét. E nagylelküség azonban az örökösöknek nagy kárával volt összekötve. Néha viszont az egyház adott ki javakat ideiglenes haszonbérbe, hogy a parlag földek jól megmüvelt birtokká váljanak.

A szokás, mellyet már Origenes, Ambrus, Ágoston és Chrysostom ajánlott, hogy tudniillik a papoknak, mint a zsidóknál volt szokás, tized fizettessék, megszilárdult. A toursi zsinaton (567.) kimondatott, hogy az összes hivők tizedet fizessenek, mellyet a püspökök a foglyok kiváltására forditandottak; a mâconi (585.) pedig azt rendelte, hogy a tized Isten törvénye s a keresztények ősrégi szokása szerint, egyházi átok büntetése alatt, az egyház szolgáinak fizettessék; ez azonban csak N.-Károly alatt lőn általánossá, ki a tized fizetését, még a koronai javakat sem véve ki, minden birtokosnak kötelességévé tette (779.).

Püspöki hatalom.

A kereszténység alakulásakor a püspök mintegy első tisztviselő volt s a városban székelt, mig a vidék fölött a mezei püspökök (chor episcopi) ügyeltek föl *). Minthogy pedig az utóbbiak amazoknak könnyen vetélytársaikká lettek, lassan-lassan eltörültetének, állittatván helyettök a parochiák, egy-egy áldozárral, ki a legközelebbi város püspökétől neveztetett ki. Az egy-egy püspöktől függő összes parochiák egyházmegyét képezének. Erő és rendszeresség gyarapitása végett több parochia egy-egy vidéki káptalanba egyesült egy archipresbyter alatt; több káptalan egy kerületet képezett egy főesperes (archidiaconus) alatt, melly intézmény a VIII. század vége felé szilárdult meg [1]). Az egyházmegyék, mellyek egy polgári tartományban léteztek, a tartományi főváros püspökétől függtek, ki azért metropolitának (fővárosi püspöknek) neveztetett. Ez hitta össze s vezette a tartományi zsinatokat, ez erősitette meg az elválasztott püspököket; neki nyujtattak be a püspökök elleni panaszok, vagy azok itéleteinek fölebbezése, mellyet ő a tartományi zsinat elé terjesztett, melly egyedül birt azon joggal, hogy a fölebbezett ügyekben végkép határozzon. A galliai és spanyolhoni zavarok, ugyszinte az angolhoni s germaniai egyházmegyék nagy kiterjedése megszilárditá a püspöki hatalmat, miután a rend és nyugalom biztositására szilárd tekintély szükségeltetett.

A népköltözés s az uj országok változandósága a politikai renddel a főpüspöki szerkezetet is fölforgatták. Theodemir a svévek királya a lusitaniai egyházi főhatalmat a bragai s lugoi püspökök közt osztá meg, mellyet utóbb a meridai püspök kezeiben egyesitni csak világi közbenjárásnak sikerült. A frankok között először felállitott mainzi érsekség, aztán a kölni és salzburgi sohasem terjeszkedhettek ki az egész régi tartományra. A patriarchatusokat sem lehete itt megalapitni, mint keleten, s bármennyire törekedtek Spanyolhonban a toledói, Angolországban a canterburyi, Franeziaországban az arlesi, viennei, lyoni és bourgesi érsekek a püspökök közt azon felsőbbségre, mellyet városaik, mint állami fővárosok élveztek, sohasem érhettek czélt, miután egyrészről a maga felsőbbségére féltékeny Róma szegült ellenök, másrészről a püspökök, kik a távollevő pápától szivesebben

*) Lásd Udvardy Ign. Egyházi Jogtan I. köt. 179—180. l. S—ky.

[1]) Az első oklevél bizonyossággal 774-ből való, mellyben Eddon, strassburgi püspök Hadrián pápa által megerősitteti az ő hét főesperességet foglaló megyéjének felosztását. L. fönebb a VII. könyv 19. fejezetét.

függtek. Ekkép a püspökök az egész egyházi uralmat magukban pontositák össze; miből következett, hogy a fölöttük álló tartományi zsinatok minél gyérebbek lettek.

A királyok jogbitorlása a püspökök választása vagy legalább megerősitése körül megtágitá a köztük és a papság közti kötelékeket. A királyok tudniillik nem a papság köréből választák a püspököket, hanem idegen, ismeretleneket küldöttek nekik, kik iránt a nyáj, melylyet legeltetniök kelle, sem szeretet-, sem bizalommal nem viseltetett; s kik néha becstelen cselszövények által nyerték a püspöki botot. Az idegenkedés tehát a püspök és papsága között mindig nagyobb lett, s minthogy a már emlitett okokból a papok gyakran rabszolgákból választattak, a püspökök sajátjaikul tekintvén őket, nem adták meg nekik a teljes szabadságot, vagy ha megadták, a hosszu szokás által megrögzött uralkodástól meg nem válhattak. Spanyolországban a toledói érsek, ki mindig a király oldalánál állt, felsőbbséget nyert a többi fölött, s miután ekkép az uralkodó akaratát ismeré, püspökökül csak a király előtt kedves személyeket terjesztett föl, a miből következett, hogy a zsinat a kijelölést egészen reá ruházta, kizárván a népet és a papságot.

Maguk a püspökök kezelték az egyházi javakat, mellyek akár fekvő birtokok-, akár a hivek adományaiból s tizedből álltak, nem az egyes egyházak, hanem a püspök tulajdonaul tekintettek, ki azonban el nem adhatá, csak rendelkezhetett velök, s általuk hatalmát növelte. Miként a dolgokkal, majdnem ugy rendelkezett papjaival is, miután minden lelkész mintegy oda volt láncolva a maga parochiájához.

Midőn utóbb a püspökök a nemzetgyülésekre s az udvarokhoz is bemenetelt nyertek, lelki hatalmuk a világival egyaránt növekedett, mellyel visszaélve, panaszokra adtak alkalmat. Az 589-i toledói zsinat mondja: „Tudtunkra esett, hogy a püspökök parochiáikkal nem püspökileg, hanem kegyetlenül bánnak s bár irva van: Ne urkodjatok az Urnak örökségében, hanem önmagatokban mutassátok anyájnak példát; mégis megyéiket adókkal és zsarolásokkal nyomják. Azért megtiltatik a püspököknek, többet tulajdonitani maguknak, mint a mennyit a régi intézmények megengednek. Az általok netalán háboritott papok s lelkészek vagy megyebeliek tegyenek panaszt a metropolitánál, ki a visszaéléseket rögtön elnyomandja.“

A papság részéről a visszahatás el nem maradt s ők egyesülve

szegültek ellen a püspököknek [1]), vagy pedig panaszt emelve a világi hatalomhoz vagy a zsinatokhoz fordultak. A carpentrasi zsinat 527-ben, midőn azon panasz terjesztetnék eléje, „hogy némelly püspökök a parochiáknak a hivektől kapott adományait akkép használják, hogy az egyházaknak kevés vagy épen semmi sem marad" rendelé, hogy a mi a püspöki székesegyháznál fölösleges, az a parochiáknak adassék; az orleansi zsinat 533-ban meghagyja, „hogy a püspök látogatás alkalmával az egyházaktól ne vegyen el többet, mint a mennyi öt tiszteletjeleül illeti." A bragai 572-ben és a toledói 663-ban ismétlik a panaszokat és az ezeket orvosló rendszabályokat [2]). A világi dolgokkal megszokott foglalkozás olly nagyravágyókká tette a püspököket, hogy némellyek még hadat viselni sem iszonyodtak.

Szerzetesek.

Még nagyobb ellensulyt képeztek ellenök a mindinkább gyarapodó szerzetesek. Nyugat kelettől e részben is különbözött. Az utóbbiban a szerzetesek többnyire remeték voltak, kik szigoru magányban önmegtartóztatást gyakoroltak. Némellyek különös szabályok alá egyesültek, minők voltak az Antonius, Macarius, Pachomius s Hilarion által adottak; utóbb szent Vazul szabályai lettek átalánosakká; hanem a monostorok még mindig világiak társulatai voltak, papi foglalkozások, kötelességek és jogok nélkül, kivéve a netalán közéjök lépett papi személyeket.

A nyugati részeken a remeték tulságos erényei találtak ugyan követőkre, minő volt szent Senoch, ki Tours közelében olly szük négy fal közé szorittatá magát, hogy mozdulni sem tudott s mégis a nép nagy csodálatára sok esztendeig élt ott; aztán Caluppas Auvergneben, Patroclus Langres vidékén, Hospitius a Provenceban elzárva; végre Wulfiliak stylites, kiről már emlékezénk, kit maguk a püspökök szoritottak életmódjának megváltoztatására, s kinek oszlopa ledöntetett, — ám a nyugati szerzetesek nem annyira a hallgatag önsanyargatásra, mint a társas tevékenységre ügyeltek. Illy értelemben szerzetett egy rendszabály, melly az előbbieket nem sokára kiszoritá, s az egyéni áhitat eltérő ösztöneit s a szigoru önsanyart egy czél felé tudta irányozni.

---

[1]) „Hogyha némelly papok, mint már többhelyt történt, az ördög unszolásából a tekintély ellen föllázadnak s összeesküdnek személyes esküdás vagy irás által . . . a püspökök büntessék meg a vétkeseket." 538-ki orleansi zsinat XXI. fej.

„Ha a papok lázadási szándékkal társulatba állnak s összeesküdnek, vagy irás által akarnak a püspöknek lest vetni, ha megintetve sem lépnek vissza, tétessenek le." 625-i reimsi zsinat. II. fej.

[2]) Mindezekre nézve főtekintélyünk Planke.

Sz. Benedek.

Ennek szerzője Benedek, ki Norciában, a spoletói herczegségben 480-ban gazdag szüléktől származván, tanulni tizenkét éves korában Rómába jött. Midőn itt csak a régi nagyságot siratni s a jelen elaljasodás fölött csak szánalmat hallana, ugy megutálta ama romlott világot, hogy mint tizennégy éves ifju Cyrilla nevü dajkájával egy Subiacum melletti barlang mélyébe futott, melly utóbb szent barlang neve alatt nagyszerü épület s özönlő ájtatoskodók által lőn nevezetessé. Ott tartózkodott ő csodálatosan, feledve végre, hogy künn a napok jőnek s mennek. Előtte, mint Jeromos előtt a palaestinai pusztákon, egy, első éveiben csodált szépség lebegett; a csalán és tövis fáradalmasan zabolázta a lázadó testet. Nem soroljuk fel a Gondviselésnek vagy az ő akaratának csodáit, mellyekkel az ifjunak minden lépte jelölve van, annyira, hogy a közel vidék pásztorai előtt, utóbb pedig a távolabbiak előtt is hiressé lett, s a vicovarói szerzetesek őt 510-ben főnöküknek ohajták. Ő vonakodott egy darabig ezen annyira sülyedt monostort átvenni; végre elfogadta s nagy erélylyel fogott hozzá annak ujjáalakitásához. Felboszankodva ezen a szerzetesek, mérget öntöttek kelyhébe, melly azonban midőn megáldatnék, darabokra tört, mire Benedek felkiáltott: Isten bocsásson meg nektek testvéreim! Nem megmondtam, hogy minem fogunk egyezhetni? Keressetek magatoknak elüljárót, ki jobban hozzátok illik! s ezzel subiacumi magányába tért vissza.

Hanem ez nem volt többé magány. Közelről és távolról, világiak és papok, parasztok és polgárok egyaránt siettek hozzá, hogy hallhassák, tanácsot kérjenek tőle s mint szentet tiszteljék. Equitius és Tertullus, római nemesek hozzá küldék fiaikat, Maurust és Placidust, kik neki első tanitványai lettek; azután a környéken tizenkét monostort alapitott, mindegyiket tizenkét szerzetessel, hogy kisérletet tegyen azon rendszabályra nézve, mellyet lelkében hordott. De midőn itt is az irigységtől üldöztetnék, Placidus- és Maurussal visszavonult (528.) oda, hol Melfa partjain a Monte Cassino (hajdan Forum Cassinum) a leggyönyörübb helyek egyikén emelkedik, kilátással a kellemes völgyekre, mellyek az abruzzói Apenninek közt kigyóznak, miglen a termékeny Campania térein vesznek el. Itt még fennállt Apollo temploma és szobra s Benedek kiirtva a bálványozást, uj tanitványokat vett föl, egy monostort alapitott a hegy magaslatán, hol tetteinek példájával s ildomos bánásmóddal rendszabályát életbe lépteté.

Rendszabálya.

Ezen, a világ évkönyveiben uj törvényhozás, melly hosszabb ideig s számosb egyének közt folytatta életét, mint sok más régi és uj szerzetszabály, figyelmünket méltán köti le. Benne először is az akkori szerzetes állapotok tárgyaltatnak [1]). — „Négy neme áll fenn a szerzeteseknek: az együttélők (coenobitae), kik egy monostorban egy rendszabály s egy apát alatt élnek; aztán a remeték (anachoretae), kik nem ujonczi hévvel, hanem a szerzetesi élet hosszu tapasztalatában tanultak az ellenséggel, sokak javára, megküzdeni, s midőn jól elő vannak készitve, kiválnak testvéreik sorából, hogy a küzdelmet magánosan folytassák. Harmadik neme a szerzeteseknek a sarabaiták, kik meg nem próbálva, mint az arany az olvasztás által, minden rendszabályt és tapasztalati oktatást nélkülöznek s inkább hasonlók az ólom lágy természetéhez, tetteik szerint a világ fiai s Isten előtt hajnyiretökkel csak hazudnak. Ketten, hárman, sőt többen járnak együtt elüljáró nélkül, nem az Ur nyájával, hanem saját javakkal elfoglalva; tetszésök szerinti törvényt adnak maguknak; szentnek mondják mindazt, a mi eszökbe s ajkaikra jő, a mi pedig nincsen inyökre, azt tiltottnak tartják. Negyedik helyen állnak a bolygóbarátok (andarini, gyrovagi), kik egész életökben három—négy napig laknak egy kunyhóban; szünet nélkül bolyongnak különféle tartományokban, saját kéjök- és hasuknak szolgálva, mindenben roszabbak még a sarabaitáknál is. Életmódjokról tanácsosabb hallgatni, mint szólani; mi tehát Isten segélyével az együttélők legerősebb társulatát szabályozni fogjuk."

„Midőn tanodát nyitunk az Ur szolgálatára, reméljük, semmi túlzordont, túlnehezet nem rendeltünk; de ha mégis valami a méltány tekintetéből, a hibák megjavitására s a szeretet fenntartására igen tövises utnak látszanék, ezért az üdvösség ösvényétől nem kell visszaijedni; az tudniillik eleinte szoros, hanem a ki egyszer a rendes életben s a hitben előment, szive megtágul s ő kimondhatlan gyönyörrel halad az isteni parancsok utján."

Az, ki összezavarva a korokat, a szerzetesnek csak említésére is a henyélésre gondol, vegye figyelembe, hogy sz. Benedek azon korban, midőn henyélni diszes, dolgozni gyalázat volt, az ő társulatának a foglalkozást kötelességül szabta. „A henyélés ellensége a lélek-

[1]) Szent Benedek rendszabálya hetvenhárom fejezetből áll, mik közül kilencz erkölcsi és általános, tizenhárom a szerzetesi kötelességekről, huszonkilencz a fegyelemről, hibákról, büntetésekről sat., tiz a beligazgatásról, tizenkettő különféle tárgyról, mint utazásról, vendégszeretetről sat. szól.

nek, azért a szerzetestársak, bizonyos órákban kézimunkával, máskor ismét ájtatos olvasással foglalkozzanak. Husvéttól oktober elejéig reggeli hat órától tizig dolgozzanak, azután tiztől tizenkettőig olvassanak. Fölkelve az asztaltól, fekhelyeiken zajtalanul pihenjenek; ha pedig valaki ekkor is olvasni akar, azt ugy tegye, hogy a többieket ne háboritsa. Délutáni félkettőre a nona (délut. három órára rendelt ima) mondassék el, azután estig ismét dolgozzanak. Ha a helynek szegénysége, a szükség, vagy az aratás folyvást elfoglalva tartja őket, avval mit se gondoljanak, mert azok a valódi szerzetesek, kik a szent Atyák s az Apostolok példájára saját munkájok után élnek. Hanem mégis mindenben mértéket tartani s a gyöngék iránt tekintettel kell lenni."

Oktobertől nagyböjtig reggeli hat órától nyolczig olvassanak, s aztán énekeltessék a tertia (reggeli kilencz órára rendelt ima). Ezután délig mindegyik avval foglalkozik, a mihez hozzáállittatik. A déli első csengetésnél abbahagyják a munkát s mindegyik készen várja a második csengetést. Étkezés után olvasás van, mellyet a zsoltárok elmondása követ" . . .[1])

„Mig a szerzetestársak olvasnak, kettő vagy három az öregek közöl körjáratot tartson köztük, hogy senki se aludjék vagy fecsegjen, a mi neki mitsem használna, másokat pedig háboritana. Ha valaki ugy találtatnék, egyszer—kétszer feddessék meg s ha meg nem javitná magát, szabályszerü fenyités alá vonassék, a többieknek rettentéseül. Vasárnap mindnyájan olvassanak, a különösen mással elfoglaltakon kivül. A ki hanyagság- vagy restségből elmélkedni s olvasni nem akar vagy nem képes, annak, hogy hiába ne éljen, más munkát kell adni. A gyöngékre azonban az apát tekintettel legyen."

Ez volt foglalkozásuk reggeltől estig; mellyet teljesitve a szerzetesek a monostoraikkal határos földeket müvelhetőkké tették, tavakat csapoltak le, erdőket irtottak s a földmüvelés módszereit tökélyesiték. Annak felvirágoztatása levén az utódoktól is felfogott közös törekvés, olly munkák hajtattak végre, mellyekre egyes birtokos élete s eszközei nem voltak elegendők, s az utas, midőn jól megmüvelt földek, gondosan ápolt szőlők, ültetett gyümölcsfák s mesterséges rétöntözés tünt szemébe, bizton hiheté, hogy monostor közelében halad. A szerzetesek földei adómentesek voltak, s miután nem haszonleső magánosak által kezeltettek, a parasztoknak nagyobb jóllétet engedtek; miért is monostor szolgálatában lenni, mintegy kiváltságnak tartatott. Letéve utóbb a kapát, könyveket másoltak s nekik köszönhet-

[1]) Ezen időfelosztásban a misehallgatásra csak vasárnap van óra kitüzve.

jük a classicusok fennmaradását. Később nagyszerü klastromokat emeltek, mellyekbe menekültek a müvészetek és tudományok, s melyeket a világ még ma is csodál, midőn feledve van már, mennyit segitettek azok a köznépen.

A kormány választó vala, miután az apátot a szerzetestársak saját körükből választák; hanem a ki egyszer elválasztaték, az korlátlan hatalmat nyert, habár a fontosb esetekben köteles volt a szerzetestársak véleményét kikérni.

Az uj erény, mellyet a társadalomba amaz evangeliomi parancs: Engedelmeskedjetek fölebbvalóitoknak, hozott be, a vallásos társulatok által a legföltétlenebb s szenvedőleges önalávetésig vitetett. „Ha előadná magát az eset, hogy egy szerzetesnek nehéz vagy lehetlen dolog parancsoltatnék, fogadja a parancsot nyájasan és figyelemmel. Ha látja, hogy az csakugyan felülmulja erejét, adja azt elő illem- s alázattal, gög, ellenszegülés s ellenmondás nélkül. Ha a főnök ezután is parancsánál marad, az alattvaló tudja meg, hogy annak ugy kell lennie s bizva az Urban engedelmeskedjék.“ (LXVIII. fej.)

Ebből a saját akaratnak, sőt a személyiségnek is teljes megtagadása következett, mert a szabály mondja, hogy a szerzetestárs „nem birhat saját hatalommal sem teste sem akarata fölött.“ (XXX. fej.) Az apát tehát parancsolt, büntetett, jutalmazott, helyben s hivatásban változást tett, kiegyenlité a versengéseket s az ellenszegülőket megfenyité. Ő azonban, bár parancsainak mindenben engedelmeskedni kelle, még sem volt zsarnok; miután ő is kötve volt a monostor alkotmányához és az emlékbeli vagy irott hagyományokhoz, mellyek minden kétes esetben tanácsul szolgáltak s a napi élet legkicsinyletesb részleteit is meghatározák, minő volt az öltözködés, borotválkozás, mosakodás ideje, aztán hogy a babhoz s más hüvelyesekhez melly napokon kelljen olajat s mellyeken zsirt használni; mikor kelljen az asztalra tojást, halat és gyümölcsöt hozni. Az engedetlenek először megintettek, aztán nyilvánosan feddettek meg, aztán következett a kizárás vagyis munka- s imábani elkülönzés; a makacsabbakat böjtölés sőt testi büntetés is, végre pedig kiüzetés érte.

A legnevezetesb változás, mellyet Benedek a szerzetesi életbe hozott, az ünnepélyes fogadalmak holtaiglansága volt. Előbb azonban szükségesnek tartaték, hogy az ujoncz megismerje azokat s tehát próbaévet álljon ki, melly alatt a rendszabály többször olvastatott, hogy kitünjék, miszerint ama terheket, akarja és képes is lesz elvállalni. Az ujonczok azon, utóbb hiuvá s gyermekessé lett önsanyargatásban

s fáradalmas önkisérletben gyakoroltattak, mellyeknek elbeszélése nekünk gyermekkorunkban, mulatságunk s ámulatunk tárgya volt. Azonban ők mitsem tartottak soknak a szellemnek az anyag fölötti diadalaért s azon való szabadságért, melly a szenvedélyek legyőzésében áll.

És mégis az általános fegyelem szigorát olly mérsék, olly szelidség s józan értelem lengi át, melly kipótolja mindazt, a mit benne egy müveltebb század hiányosnak találhat. Az öltözet ollyan volt, minő a vidéken divatozott, s hogy a reggeli csengetéskor annál készebben kelhessenek föl, nem is vetették azt le, kivéve a kertészkést. A szerzetestársak világiak voltak, maga Benedek sem vette föl az egyházi rendeket. „Ha áldozár ohajt belépni — mondja ő — ne engedtessék meg neki könnyedén; de ha kérelmében állhatatos marad, befogadtatván a fegyelemnek minden kivétel nélkül vettessék alája.“

Szóval, ama rendszabály kivonata s alkalmazása volt a kereszténységnek, a szent atyák intézményeinek s a tökélyesbülési tanácsoknak. Benne tünik fel a bölcseség az egyszerüséggel, a bátorság az alázatossággal, a szigor a szelidséggel, a szabadság a függéssel, s mindez az önmegtagadásra, az engedelmességre s munkásságra alapitva. Medici Cosmus s más törvényhozók mindig kezöknél tarták sz. Benedek rendszabályát, mellyben a tapasztalt szem a valódi kormányzati bölcseség titkait fedezi fel; mellyben a lélek szükségei a test szükséges tevékenységének összes fokaival olly öszhangzatban állnak; melly menhelyt nyit a nagy gondolatoknak, nagy fájdalmaknak s nagy lelki furdalásoknak; mellyben az önkénytes szegénység a gögös dusgazdagság s a nyomor ostoba csüggetegség közé van helyezve.

Beszélik, hogy Totilas, haddal vonulván át Campanián, látni ohajtá szent Benedeket, s hogy meggyőződjék, ha ugyan profétai lélekkel bir-e, saját ruháiba öltöztette egy fegyveresét, maga pedig a kiséret közé vegyült. Azonban a szent fölismerte öt rögtön s feléje menvén, megdorgálta kegyetlenségeért; megjósolta neki közelgő halálát s inté, készülne arra bünbánat és javulás cselekedetei közt. Ezen és sok más tettéről jeles történészek által értesittetünk, kiket (nem utolsó szerencse) sz. Benedek életiróiul nyert; mint mindjárt eleinte Nagy-Gergelyt és később Mabillont. A szépmüvészetek föléledésökben, aztán virágzásuk legszebb fényében, felujiták s megörökiték az egész világon ama tetteket, mellyek mégis egy helyen sem olly meghatók, mint Monte Cassinón, az ő rendének legtiszteltebb bölcsője- s menhelyén.

Ott a monostornak adott erősség képe, melly többszöri megrohanást volt kénytelen visszaverni, bár többször el is kellett esnie; ott a gazdag birtokok, mellyekről az oda minden részről összehalmozott régiségmaradványokon olvasható feliratok tesznek bizonyságot; ott a nagyszerüen fényes épület, ékesitve mindazzal, a mi szépet az ecset és véső előállithatott; ott a tudósok emléke, kik ama helyen a legsötétebb századokban menedéket találtak; és az oklevelek s könyvek gazdag gyüjteménye, — mindezek csodálatos módon társulnak össze a szent férfiu cellájának eredeti alacsonyságával és a szegényes sirral, mellyben nyugodott mindaddig, mig csontjait a saracén dühöngés meg nem bolygatta. Az, ki ama helyre a bámulat, kiváncsiság s áhitat érzelmei közt fellépdel, elolvashatja ama rendnek egész történetét, mellyben egyszersmind a müvelödés szakai nagyrészben följelölvék. Ama tölgyfa, melly alatt a franczia szent Lajos igazságot szolgáltatott, meg nem hatott jobban, mint Nápolyban szent Severin klastromának boglárfája, mellynek árnya alatt, mint mondják, szent Benedek a zsoltárokat énekelte s az uj megtérteknek Isten igéjét hirdeté; és mellynek ösrégi ágai alatt két fügefa vert gyökeret, miként a Benedek-rend kebeléből minden században s minden nemzetnél más uj szerzetek fejlödtenek [1]).

Még szigorubb rendszabályt szerzett szent Columbán. A szerzetes egy főnök fegyelme alatt és sokak társaságában éljen, hogy amattól alázatot, ezektől türelmet tanuljon. Tökélyesbülnie kellvén minden nap, minden nap imádkoznia, olvasnia s dolgoznia kell. A szegényes étkezésnek csak estve legyen ideje. A fölösleges dolgoknak nem csak birása, hanem ohajtása is kárhozatos. A szerzetes le ne feküdjék, mig csak a fáradságtól el nem nyomatik, és keljen föl, még mielött kialudta magát. Ne itélgesse elüljárói parancsait, miután neki kötelessége engedelmeskedni, Mózesnek ama szavai szerint: Figyelj Israel, és hallgass!

A külállapotra nézve a szerzetesek növekvö száma s befolyása a püspökök éber figyelmét vonta magára, kik látván, hogy bennök vagy igen hasznos támogatókat, vagy hatalmas vetélytársakat találhatnak, a szerzetesek jellemzö függetlenségét mindinkább megszoritni s öket az egyházi társadalomba belevonni törekedtek. A chalcedoniai zsinaton rendeltetett: „Azok, kik biztosan s valódilag karolják fel a

[1]) Ezen eszme jelvesitve van egy remek festvényen, mellyet Palermo mellett a monrealei klastromban láttam, hol szent Benedek akkép van lefestve, hogy kenyeréből a saját szerzetéből támadt összes többi rendek tagjainak osztogat.

szerzetes életet, kellő tiszteletben tartassanak; de miután némellyek szerzetesek szinlete s neve alatt a polgári s egyházi ügyekben zavart támasztanak, a városokat kalandozva járják be s még monostorok felállitását is önmaguktól kisértik meg; határoztuk, hogy a városi püspök engedelme nélkül, senki se épithessen vagy alapithasson szerzetes- vagy imaházat. A szerzetesek minden városban vagy vidéken a püspöknek legyenek alávetve, szeressék a békét, böjtöljenek és imádkozzanak s maradjanak azon helyen, hol a világról lemondottak. Ne avassák magukat egyházi vagy polgári ügyekbe s ne távozzanak a monostorból, hacsak ezt a városi püspök valamelly szükséges ügyben nem parancsolja." (Can. IV.)

Igy rontatott le a szerzetesek szabadsága, s a következett zsinatokon a püspökökre az apátok, az ő szerzetestársulataik, azok fegyelme s az uj monostorok alapitása fölötti felügyelet bizatott. A számban növekvő szerzetesek maguk némi kiváltságokat kivántak, mellyek azonban korlátaik lettek. Igy követelték példaul azt, hogy nekik monostorukban legyen templomuk s ne kényszerüljenek a parochiára járni; hanem ekkép egyuttal áldozárokat is be kelle bocsátniok, kik a püspökkel szoros viszonyban álltak, a társulat szellemétől pedig idegenek voltak.

Még nagyobb lett függésök, midőn becsvágyból a papságba fölvétetni törekedtek. Némi akadályok legyőzése után IV. Bonifácz őket mindennapi szolgálatra *több mint alkalmasaknak* nyilvánitá. Részeseivé lettek tehát az egyházi kiváltságok- és tekintélynek; hanem az által a püspököknek a monostorok fölötti hatalmuk is megszilárdult. Ollykor tehát a zsinatokhoz fordulva, zsarnokoltatásról panaszkodtak, aztán a régi formákban kerestek védelmet s azt soha sem türték el, hogy birtokaik a püspök által kezelt javakkal összezavartassanak, hanem minden társulat a maga javait külön tartotta meg. Néha erővel álltak ellent a püspök beavatkozásának és küldötteit fegyverrel üzték vissza. A püspök egyházi átok alá veté őket, mire aztán, hogy a botrányos küzdelemnek vége legyen, egyezkedés következett. A szerzetesek javaik egy részét általengedék, ugy hogy a többit biztosan élvezhessék s papok fölszentelése s más kiváltságokkal birjanak. Ez iránt valóságos irott szabadalomlevelek adattak [1]);

[1]) Az e nembeni legrégibb két okmány sz. Germán, és szent Dénes párisi apátságainak szabadalom levelei; mellyeknek hitelessége ha meg is támadtatott, Marculfnál fennmaradt egy formula, melly eléggé bizonyitja, mikép az illy kiváltságok a VII. században már divatoztak. A bobbioi apát és a tortonai püspök közt, ki amazt hatalma alá akarta hajtani, vita támadott, mellyet midőn Ariowald király elé vittek, ez

mellyek miután gyakran megsértettek, a szerzetesek a királyoktól, mint a monostorok alapitóitól kértek biztositást, mit is évi dij fizetése s katonaállitás kötelezettsége mellett meg is nyertek. A püspökök kijátszani törekedtek e védelmet s leghathatósb eszközt abban találtak, hogy a monostorok apátjaivá önmagukat tették. Ám mégis a monostoroknak a püspöki hatalom alóli fölmentése nem ama kornak tervezete, az csak később a pápák által létesittotott.

A ki a müvelödést tanulmányozza, miért hanyagolná el a zsarnoklat és felszabadulás ezen kisérleteit, mellyek utóbb a községeknél s az országokban terjedtebb alakban tünnek elö? Röviden elmondhatni, mikép a kolostorok, a mit alig tudunk képzelni, központjai voltak a tevékenységnek s menhelyei a szabadságnak. Azt mondja valaki: Számos kéz vonatott el a munkától? Én meg azt mondom: Számos kéz vonatott el a büntől, az öngyilkosságtól; s már az is nagy dolog, leláncolni a szenvedélyeket és irtani a bünt, azon korban, melly nem birt, mint a müvelt népek, rendszeres börtönökkel, rendőrséggel s más fegyszerekkel, s mellyben nem tartatott még szükségesnek, hogy a kormány mindenbe beleavatkozzék. A világnak nem voltak menhelyei, nem volt egysége s biztossága; s igy hol lehetett helye a társaséletnek, a nyugalmas vizsgálódásnak s az elmélkedésnek önmaga és mások fölött? És ime, a monostorok tökélyesen társas és munkás életet tártak fel s alkalmas helyet az értelem fejlesztésére, az eszmék terjesztésére, a vizsgálódásra, elmélkedésre, tanitásra. Mig másutt mindenhol önkény és kard uralkodott, a monostorok mindegyike féltékenyen örzé alkotmányát és elüljáróit s tisztviselöit a királyok- s báróktól háboritatlanul szabadon választá. Azért is sokan ohajtoztak ama társulatokba bejutni, a nélkül, hogy valódilag leköttetnének; épen mint hajdan az idegenek a római polgárjog után sovárogtak. Urak és polgárok felajánlták magukat (oblati) a monostornak; beiratták nevöket annak lajstromába, hogy a szellemi életben az imáknak, a világiban a kiváltságoknak részesei legyenek; a haldoklók a szerzet ruháját kivánták felölteni, aztán annak egyházában vagy temetöjében takarittatni el.

Elszakadva a világtól a szerzetesek ugy voltak, mintha rendi elödeiken kivül más ösökkel nem is birtak volna; nem vágytak egyébre, mint monostoruk és szerzetök gyarapitására. Sokan elszegényiték nem csak magukat, hanem rokonaikat is, hogy társulatukat

nem akarván beleavatkozni, megengedte, hogy Rómától kérjenek eldöntö itéletet. Honorius pápa az apátot a püspöktől függetlennek nyilvánitá.

meggazdagitsák. Az adományozási okmányokat még nagyobb féltékenységgel őrzék, mint a községek az ő szabadalmi leveleiket; s a ki kétségbe vonta birtokukat, az szentségtörőnek, a szegények és Krisztus ellenségének tekintetett.

A jószágokon kivül minden klastrom még egy tisztelt szentet is szerzett magának, a mi nem csak lelki, hanem világi kincs is volt. Az ájtatos nép, tisztelésére s majdnem imádására özönlött; mindenki adományt hozott tehetsége szerint; minden végrendeletben a vagyon egy része a szentnek volt hagyományozva; aztán ünnepe alkalmával a nagyszámu népség odaédesgeté a kereskedőket s a szent hely körül a rablók megtámadása s a bárók zsarolása ellen biztositva, vásár tartatott. A szent mintegy képviselte a szerzetes társulatot, azért az ez elleni bántalmak a szent elleni szentségtörésnek tekintettek.

A monostorok azonkivül hogy meggazdagodtak, meg is szépittettek. A müvészetek a barbároktól, s a romboló tudatlanságtól elriasztva, a szerzetesek közé menekedtek, hogy számukra egyházakat emeljenek s azokat a védszent erényeit s vértanuságát ábrázoló müvekkel fölékesitsék.

Különben az egyén szegényesen élt, az asztalnál finom étkeket csak akkor látott, ha valami országnagy vagy főpap volt meghiva; semmit sem mondhatott sajátjának, s végre még arról is vita támadt, sajátja-e a kenyér, mellyet megeszik. Nagy botrányul szolgált, midőn egy flavignyi szerzetesnél halála után két soldót találtak elrejtve; beszenteletlen földben temettetett el [1]).

Mig másutt a hivatalkodás és igazgatás mindenhol zavarban volt, a monostorban rend uralkodott; meg levén határozva, ki parancsoljon és ki engedelmeskedjék; ki másoljon könyveket, ki prédikáljon, ki ügyeljen föl az éléstárra, a szőlőre, a konyhára, ki fogadja az utasokat, ki látogassa a betegeket, ki énekelje a zsoltárokat és ki foglalkozzék tanitással. Habár szent Benedek rendszabálya a lelkeket inkább imában, munkában s magányban, mint az istenes tudományban s apostolkodásban akarta erősitni; a pápák mégis a benedictinusok közt legbuzgóbb térítőket és a tudomány is menhelyét találta; és igy őket illeti Europa megtéritésének, a vadonpuszta vidékek megmüvelésének, s a tudományosság megőrzése- s fölelevenitésének hármas dicsősége [2]). Közöttök, kiket tunya restelkedőknek nevezgetnek, egy

[1]) **Guibert** apát, *A maga életéről.*

[2]) A *Magnum chronicon belgicum* szerint (**Pistorius**-nál *Scriptores rerum germanicarum* 3. köt. 389. l.) XXII. János a XIV. században kiszámitotta, hogy a Benedek-rend 24 pápát, 183 bibornokot, 1484 érseket, 1502 püspököt, 15,070 apátot, 5555

barát a föld forgását hirdette ki; egy másik, hogy a szabályszerinti időfelosztást kimérje, az órát, egy harmadik meg vegytani kisérletek közt a lőport találta fel; mások ismét először hozták be a szélmalmokat [1]). A nonantolai apát évenként tizenkét leányzót küldött a florenczi sz. Mihály arkangyal apáczáihoz, hogy ott a len- és gyapjuszövést megtanulják [2]). A milanói Alázatos barátok a gyapju- és posztókereskedésre nézve legfontosb társulatot képeztek. A polirói benedekrendiek, Mantua mellett, háromezer pár ökörnél többet dolgoztattak a földmüvelés körül. Szent Benezet pásztor, elragadtatásában felsőbb intést kapott, hogy Avignonban egy hidat épitsen; a püspök nem akar neki hinni, hanem ő felemel egy iszonyu nagy ködarabot, munkához fog s elkészíti azt, minek emlékére aztán a hídkészítő barátok monostora állittatik fel [3]). Egy más alkalommal, midőn egy templom körül a megrohanások ellen védfalat kelle emelni és a parasztoknak a fáradságos munka nem igen tetszett, egyszerre csak

szentet adott, és hogy a constantiai zsinat idejében 15,107 conventje volt az egész világon, mellyek mindegyikében legalább hat szerzetes élt.

[1]) „Sok ideig vigasztalására volt az emberi nemnek, hogy találtattak nyilt menhelyek azok számára, kik a vandal és göth elnyomás elől futni akartak. Majdnem mindnyájan, kik kastélyokkal nem birtak, rabszolgák voltak. A kolostorok szelid ölében menedék volt található a zsarnokság és háboru ellen ... A csekély ismeretek, mellyek a barbárok közt megmaradtak, a kolostorokban megőriztettek. A benczék lemásoltak némelly könyveket; a zárdákból lassanként hasznos találmányok kerültek ki; azonkivül ama szerzetesek müvelték a földet, józanéletüek és vendégszeretők voltak; s ekkép példájok szeliditőleg hatott ama barbár idők vad szilajságára. ... Nem tagadhatni, hogy a kolostorokban magasztos erények honoltak s még ma is alig van monostor, melly bámulatos lelket, az emberi természet tiszteletcül ne zárna magába. Sok irónak tetszett kutatni azon rendetlenséget s bünöket, mellyekkel az áhitatnak ama menhelyei néha bemocskoltatnak. Annyi bizonyos, hogy a világi élet mindig vétkesebb volt; s hogy a legnagyobb gonoszságok nem a zárdákban követtettek el; csak föltünőbb volt a vétség a szigoru rendszabálylyal szemben. Egy társadalmi osztály sem volt tisztább. A carthausiak, daczára gazdagságuknak, életöket böjtölve, hallgatva, imádkozva s magányban töltik. Háboritatlan csendben élnek, közepette annyi mozgalmaknak, miknek zaja alig jut el hozzájok. A nagyokat nem ismerik, csak az imákból, mellyekbe neveik befoglalvák." **Voltaire** *Essai sur les moeurs.* 139. fej. És a *Dictionn. philos.*-ban az *Apocalypse* és *Biens de l'Église* czikkeknél: „Meg kell vallani, hogy a benczék sok jeles müvet adtak ki; hogy a jezsuiták nagy szolgálatokat tettek a tudományoknak Áldani kell a szeretet barátait, kik a rabszolgákat kiváltották. Első kötelesség igazságosnak lenni. ... El kell ismerni, akármennyit beszéltek légyen visszaéléseik ellen, hogy köztük mindig tudomány s erény által kitünő férfiak éltek; és ha sok roszat, sok szolgálatot is tettek, s hogy öket általában inkább szánni, mint kárhoztatni lehet."

[2]) **Tiraboschi,** *Storia dell abbadia di Nonantola,* II, 78. *ad annum* 895.

[3]) **Bollandist.** April 11-kére.

egy reggel roppant kötömegek, a legmesszebb vidékről odahordva s alapul letéve találtattak.

Egy templom vagy egy monostor védfala a környéknek menedékhelye és a hozzátartozó birtok a szegények kenyere volt. Az a mit a paraszt urának adott, megtérités nélküli kötelesség volt. Azt a soldót vagy kevés gabnát pedig, a mit a papságnak önként ajánlott, uzsorával kapta vissza, hogy elhallgassunk számos apróságot s a lelki vigasztalást, mellyet semmi pénz sem képes megfizetni. Ha a mezők csatatérré váltak, vagy két, egyik a másiknál gazabb ur egy birtok miatt háboruskodott, milly vigasztalás lehetett a parasztra és utasra a monostorok békéje s azon gondolat, hogy ott bizonyosan menhelyet s nyugalmat találnak, mellyet a fegyveres urak kastélyaiknak biztositani nem voltak képesek! Akárki jött be s meleg ételt keresett, megtalálta; melly szeretetnek nem szükség mutatni czélszerüségét a zsarnokoskodás és gyilkolások azon korszakában. Hányan voltak, kik megfosztatva mindenöktől, éhen haltak volna meg, hacsak a monostorok által Isten nevében el nem tartatnak? Egy lelketlen tudománynak pongyola szónoklatát a barátok és papok telhetlensége ellen, elfojtották a napjainkban mindig növekvő szegénységnek sirámai vagy fenyegetései, leginkább ott, hol a kereszténység hanyatlik s az emberszeretet és politika mindig messzebb hagyják el egymást.

Csalogatva ama biztosság által, a kézmüvesek és parasztok a zárda köré gyülekeztek, hol ekkép nem sokára falucska sőt gyakran város képződött. Végre a monostorokban találtak menedéket, kik a földi nagyságban csalódtak, vagy attól elüzettek: az özvegyek, kik férjeikkel fényök- s méltóságukat is elvesztették; az arák, kik elárultattak vagy leláztattak; a megesett, de a becsületre visszatérni vágyó nők; a tudósok, kik tudományos álmaikban csalódtak; és mindezek adójokat gazdagsággal, tudománynyal, emberszeretet- s erénynyel rótták le.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A pápák.

Az imént festett nagy mozgalmat a katholikus Róma intézte nem a hajdani pogány Rómának szinlett s erőtetett egységével, hanem a meggyőzés hatályával, melly behat a lelkek mélyébe és meghajtja az akaratot. Miként az ujabb időben láttuk, hogy a szerzetesek Spanyolország- és Tirolban az elnyomóik ellen fellázadt benszülöttek

közt a közlekedést fenntartották, épen ugy tette a papság akkoriban a közös törekvések központjaul Rómát; és Róma az ő bámulandó várakozni-tudásával megszilárditá azon hatalmat, mellyel megvédé Europa szabadságát a barbárok ellen; az emberi tudás függetlenségét az udvarok aljassága s a háborus hatalmaskodás ellen; a házasság szentségét a királyok fajtalansága ellen, és az országok alkotmányait a bitorlók és zsarnokok ellen.

Meghalván Simplicius (483.), a szent szék csak hat napig maradt betöltetlen. Ezalatt Vazul, testörparancsnok, Odoaker nevében a papság és városi elüljárók gyülésébe jött s ekkép szólt: Emlékezhettek, mikép a mi boldogult pápánk, Simplicius, a zavar elkerülése végett azt ajánlá, hogy a választásnál beleegyezésünket kérjétek ki. Mitehát csodálkozunk, hogy ez ügybe nélkülünk fogtatok. Erre eltiltá egyszersmind, hogy a jövendő római püspökök semmi átöröklött tárgyat, egyházi ékszert vagy szent edényt el ne idegenithessenek.

III. sz. Felix. — Gelasius.

A választás a római Felixre [1]) esett, ki elválasztatását a fejedelemmel tudatá, intvén őt, hogy az igaz hitre térjen. Több levél maradt fenn töle s egy monophysiták története „Gesta de nomine Acacii, seu breviarium historiae Eutychianorum“ czimmel.

Ennek utódja az afrikai Gelasius (492.) volt, ki énekeket irt és az akkor vitatott kérdésekhez előbeszédeket s értekezéseket. Irt Andromachus tanácsos és más rómaiak ellen is, kik a lupercaliák bohó ünnepeit ujra be akarták hozni, állitván, hogy mióta Februarius isten nem tiszteltetik, a betegségek sürübbek lettek. A szeretetteljes, féltől s izgalmaktól idegen férfiu a papi fölszentelést a négy időszakra (quatuor tempora, kántorböjt) szabta; üldözé a már meghalt konstantinápolyi Acacius emlékét, annyira, hogy még azokat is, kik kárhoztatásáért nehezteltek, egyházi átok alá veté, melly szigor szakadást okozott. Egy zsinaton (494.) megkülönözte a canonicus szent könyveket az apocryphusoktól, a nicaeai, konstantinápolyi, ephesusi s chalcedoniai zsinatokat egyetemeseknek nyilvánitá s meghatározá, melly irókat illet az egyház-atyák czime.

II. Anastasius. 496. — Symmachus. 498.

Anastasius két évig ült a szent széken s Chlodvig megtérése

[1]) Második vagy harmadik, a szerint, a mint számittatik vagy nem azon Felix, ki 335-ben még Liberius életében választatott.

neki szolgált vigaszul. Habár semmi nagyobb eretnekség nem háborítá az egyházat, az előbbieknek azonban annyi maradványa divatozott még, hogy némellyek a chalcedoniai zsinatot elvetették s szakadás támadt leginkább a konstantinápolyi patriarcha választása körül. Ennek véget akarván vetni Zeno császár, közzétette Henoticon-át vagyis egyhitüségi parancsát, mellyben elrendelte, mihez tartsa magát mindenki a hit dolgában (lásd a 72 l.). Tulajdonkép semmi sem volt abban a kath. hittel ellenkező; hanem a chalcedoniai zsinat nem említeték benne; aztán a császár mintha illetéktelen tekintélyt követelt volna magának, az isteni dolgokban határozhatni. Az tehát, a minek az egység jelvének kell vala lennie, az egyenetlenség magva lön, miután a pápák elvetették, a császárok ragaszkodtak hozzá. Anastasius Festus tanácsost a császárhoz küldé, hogy venné ezt rá az emlitett zsinat élismerésére; hanem a követ ellenkezőleg kötelezte magát, hogy az időközben meghalt Anastasius utódjával a Henoticont fogadtatja el. Visszatérvén, már megválasztva találta a sardiniai diacont Symmachust; ő azonban szerzett más szavazatokat s elválasztatá Lőrinczet; s midőn a két követelő meg nem egyeznek, Theodorikra, Italia királyára bizatott az eldöntés, s igy egy arianus fejedelem vala határozandó a katholikusok feje fölött. Ő Symmachus részére nyilatkozott, ki tizenöt évig kormányzott.

Az elégületlenek nem késtek öt Theodorik előtt szörnyüségekről vádolni s Lőrinczet Rómába visszahivták; Festus és Probinus szinte unszolták a királyt, küldene Rómába egy látogató püspököt, mint szokás, midőn a szent szék üres. A katholikusok tiltakoztak ilyetén küldetés ellen, melly miután a pápa törvényes volt, szükségtelen vala; azonban Theodorik jelenléte sem csillapithatá le a haragvókat. Zsinatra gyülvén össze Olaszhon püspökei (504.), Symmachus, midőn szinte el akarna menni, közáporral támadtatott meg, az egész városban zavar támadt s még a monostorok sem kiméltettek meg. A pápa, kinek ártatlansága végre kiviláglott, visszatétetett; hanem a béke helyre nem állt, miután Lőrincz, Festustól támogatva, különféle egyházakat négy évig erővel tartott hatalmában, mig végre Theodorik vetette magát közbe. A Symmachus elleni vád alkalmasint erkölcstelenség volt; mert Theodorik, hogy még az illyen gyanut is elháritsa, rendelé, hogy minden püspöknek oldalánál legyen egy ismert erkölcsü férfiu, mint tanuja összes tetteinek.

Anastasius császár is háborité az egyházat, bár nem az eutychianusokat, hanem az ugynevezett fejetleneket (acephali) követé, kik követelték, hogy mindenkinek tetszésére hagyassék a chalcedoniai

zsinatot elfogadni vagy nem. Csak a Symmachus után következett (514.) campaniai Hormisdasnak jutott az öröm ama zsinatnak az uj császár Justinus általi elismertetését, az eutychianusok kárhoztatását s az arianusok templomainak elvételét láthatni.

Miután a görögök álbölcselő szelleme meg nem nyugodhatott, a fölött kezdtek vitatkozni, lehet-e mondani, hogy a Sz. Háromság közől egy vagyis egy személy fölfeszittetett. Aztán az evangeliomnak azon helye fölött: hogy senki, még a Fiu előtt sem ismeretes a végitélet napja, azon vita támasztaték, ismeretlen volt-e az Krisztus mint ember előtt? Igy eredett az Agnoiták vagyis Nemismerök, aztán a Triclitákfelekezete, melly megengedte, hogy a Sz. Háromságban a közösön kivül három részletes természet is van. Haszontalan szőrszálhasogatások megfoghatlan titkok fölött, egyszersmind az erkölcstan eszméi körül is zavart okozók, miután szenteknek kiáltattak ollyanok is, kiknek semmi más érdemök nem volt, mint, hogy küzdöttek vagy szenvedtek, ez vagy ama véleményért.

I. János.

Az arianusok elleni parancs visszatetszett Theodorik olaszországi királynak, miért is az uj pápát I. Jánost Konstantinápolyba küldé (523.), hogy azoknak szabad vallásgyakorlatot eszközöljön; ha pedig nem, ő Olaszhonban hasonul fog a katholikusokkal bánni. A pápa nem tudott vagy nem akart czélt érni, miért is Theodorik börtönre vetteté, gyanakodván ellene, hogy az Olaszhon fellázitására intézett összeesküvésnek ő is részese. Meghalván ez a nyomorok között, rövid ideig kormányzott utána IV. Felix (526.); aztán a góth származatu II. Bonifácz (530.), ki vetélytársának, Dioscorusnak emlékét megátkozta, s engedelmet kért, hogy önmaga jelölhesse ki utódját, a mit később mégis bánnia kellett.

Bebizonyulván, mikép II. János Mercurius választásánál (532.) a szavazatok cselszövénynyel nyerettek, a byzanti császár kijelenté, mikép az e tárgybani kötések érvénytelenek, s hogy a ki egy püspökválasztási szavazatért elfogadott valamit, azt visszaadni tartozik; megengedte mégis, hogy az udvari hivatalnokok, ha a pápaválasztás versengésre ad alkalmat, háromezer arany soldót, a patriarchák választásánál kétezeret fogadhassanak el; egyszerü püspökválasztásnál pedig ötszázat lehessen a nép közt kiosztani.

Agapitus. 535.

A következett pápa, Agapitus, egyike a legdicsőbbeknek, ki Rómában a szépmüvészetek akademiáját állitá fel. Theodat királytól

békeajánlatokkal Justiniánhoz küldetvén siker nélkül tért vissza; hanem Byzantban leverte az eretnekséget s Anthimust, a szabályellenesen másunnan odavitt patriarchát letétette. Midőn Justinián eleinte ellenkezett, sőt számkivetéssel is fenyegette, Agapit felelé: Én azt hivém, hogy kath. császárral beszélek, de látom, hogy Diocletián előtt állok, s szilárdul megmaradt követelése mellett, miglen a császár engedett. Megsértve érzé magát Theodora, ki a római egyház diaconjával, Vigiliussal fondorkodott, s pápaságra törekedett őt emelni, akkép, hogy a konstantinápolyi s antiochiai főpapokkal s Severus baráttal, a fejetlenek főnökével egyetértsen és semmítse meg a chalcedoniai zsinatot.

Visszatérvén Vigilius Rómába, kétszáz darab arany igéretével rábirta Belizárt, hogy elkövessen mindent Silveriusnak, Hormisdas pápa fiának megbuktatására, kit Agapit halála (536.) után Theodat helyezett be s aztán a papság is megerősitett. Vádoltaték tehát a pápa, hogy Theodattal a góthoknak Rómába vonulása iránt egyetért és Belizár palotájába hivatván őt, levetteté vele pápai ruháit és számkiveté Patarába, Lyciában, aztán megparancsolá, hogy pápának Vigilius választassék. Olly szomoru idők jártak, hogy senki sem állt ellent, s igy Vigilius nagyravágyó czéljait elérte (537.). A patarai püspök azonban, Silveriust védendő, a császárhoz ment, ki felelé, hogy a történtekről mitsem tud s elrendelte, hogy a letett pápa Rómába visszavitossék s az ellene támasztott vádban vizsgálat tétessék. De Belizár, ki Theodora kivánatait törvényekül tekinté, megfogatta a pápát az utban s Terracina átellenében Palmaria szigetére vitette, hol éhen vagy megfojtatva halt meg. Az üldözött igaz férfiu iránti szánalom annak szentségét számos csoda által bebizonyitóttnak akarta látni.

Vigilius. 538.

Vigilius ekkor megerősittetett a papságtól is azon széken, mellyre méltatlanul tolakodott fel. Theodora vallás körüli szeszélyeinek ellen tudott állni s Konstantinápolyba jövén nagy erőt fejtett ki a viszálkodók ellenében, miért is egyszer az uteza hurok vettetvén nyakába, egy torony fenekére vitetett, mig végre Anthimus halála a szakadások ürügyét is magával vitte.

A három fejezet.

De nem sokára egy uj, a három fejezet neve alatt szomoruan emlékezetes szakadás támadt, nem annyira élő nagyravágyástól, mint meghalt személyek által idéztetve elő. A chalcedoniai egyetemes zsinatnak három fejezet terjesztetett eléje, mellyekben kivántatott a mopsuestiai Theodorus iratainak és személyének kárhoztatása, továbbá

hogy az edessai püspök, Ibasnak levele, mellyben Theodorust magasztalja, aztán a cyrrhusi Theodoretusnak irásai szinte kárhoztassanak. Theodorus a nestoriusféle tanok valódi szerzője vala. Theodoretus és Ibas eretnekségről vádolák szent Cyrillt, lábbal taposák az ephesusi határozatokat s Theodorust és Nestoriust égig magasztalák. A Chalcedoniában összegyült atyák tekintetbe vévén, hogy ama püspökök tanaikat visszavonták s kárhoztatták Nestorius és Eutyches tévelyeit, mellyek e gyülésnek tárgyai voltak, mint fölmentetteket küldték őket vissza egyházaikba, mellyektől egy törvénytelen zsinat által elmozdittattak volt.

Ekkor a konstantinápolyi követ, Pelagius diacon, egyetértve Mennas patriarchával, kieszközlé, hogy Justinián kárhoztatta Origenes némelly tévelyeit. Theodorus Ascidas, caesareai püspök, a fejetlenek egyike, hogy ellene tegyen Pelagiusnak, visszavonta ama kárhoztatást s elhiteté a császárral, hogy a katholikusok s fejetlenek egyesülésének az volna biztos eszköze, ha a fönemlitett mopsuestiai Theodorus, Theodoretus és Ibas átok alá vettetnének.

Mind a hárman rég elköltöztek volt már, számot adandók véleményeikről Annak, ki egyedül volt képes azokat megitélni; a császár mégis kárhoztatta őket s a chalcedoniai zsinat ellenére egy, Konstantinápolyban összegyült zsinat által átok alá vetteté. A nyugatiak keveset tudtak görögül, nem is olvasták Theodoretust vagy Ibast, hanem azt tudták, hogy a chalcedoniai zsinat igazhitüeknek ismerte el őket. Azért is István követ, Pelagius utódja, látván mikép az egyetemes zsinat tekintélye ez által kisebbittetik, ellenszegült s Vigilius pápa nem csak támogatta őt, hanem midőn a Rómát ostromló Totilas ellen segélyt kérendő, Konstantinápolyba jött, visszahuzta magát mindazoktól, kik a három fejezeti kárhoztatáshoz ragaszkodtak. Hanem kevéssel utóbb ő is rá hagyta magát birni, hogy ama három püspököt szinte kárhoztassa, sértetlenül hagyván a chalcedoniai zsinat tekintélyét s azon kikötés mellett, hogy a három fejezet sem szóval sem irással no vitattassék többé. E középut, mint történni szokott, mind a két pártot elkodvetlenité, a fejezetek elleneit a fenntartás, a katholikusokat a kárhoztatás által, s Afrika, Illyria és Dalmatia összes püspökei a pápától különváltak [1]). A gyönge Vigilius megret-

[1]) A *Három fejezet* hosszas és fájdalmas kérdése fölött megtekinthetők az V. konstantinápolyi zsinat irományai, sok hiteles, de hiábavaló okmánynyal. A görög Evagrius kevesebbé részletes s kevesebbé pontos, mint a három afrikai: Facundus, Liberatus és Victorius Tunnonensis. Anastasiusnak *Liber pontificalisa* eredeti, hanem

tenve a katholikusok minden részröli felszólamlásán, határozmányát visszavonta; hanem Justiniánnak esküvel fogadta, hogy rajta fog lenni a három fejezet szerinti kárhoztatáson, csakhogy ezen esküje titokban tartassék s a dolog függőben maradjon mindaddig, mig egyetemes zsinat össze nem hivatik.

A császár azonban közzétette a maga határozmányát ujra, s a meg nem hallgatott pápa a keletiektől elválván, végre fogolyképen tartatott; hanem ő bátran türvén mindent, mondá: Engem tartatok fogva, de nem sz. Pétert. Az üldözés annyira ment, hogy a pápának egy oltárhoz kelle menekülnie; s midőn a praetor, őt elhurczolandó, oda is benyomult, a nép a pápa védelmére kelt s lehetővé tette, hogy Chalcedoniának sz. Euphemia egyházába futhasson, honnan vissza nem akart térni, mig Ascidas és Mennas ki nem jelenték, hogy a négy zsinatot, minden határozmányaikkal együtt elfogadják. Ekkor visszajött Vigilius Konstantinápolyba, s midőn ki nem vihetné, hogy a zsinat Olaszországban vagy Siciliában a nyugati püspökök közbejöttével tartassék, Konstantinápolyban látta azt megnyittatni (553. maj. 4.) a patriarchák és százegyvenöt keleti püspök által. A pápa kárhoztatta ama három főpap iratainak hibáit, nem mint eretnekek-, hanem mint az igazhitüség tulzó védőitől eredteket. Olaszhonban Aquileja, Milano és Ravenna érsekei az istriai, venetiai és liguriai tartományi püspökökkel együtt a pápa ellen keltek; némellyek a három fejezetben előadottak kárhoztatását nem akarták, mint olly tanokét, mellyek vakmerők talán, de nem szakadást idézők s tehát eltürhetők; mások ismét a pápát hibáztatták, s Paulin, aquilejai metropolita püspökeivel egy tartományi zsinaton (556.) elvetette az V-dik zsinatot, nem akart a pápával egységben maradni, melly szakadás [1]) egész 698-ig tartott, a mikor Sergius pápa kérelmére egy uj aquilejai zsinat amaz V-dik zsinatot elfogadta.

Origenisták.

Az isteni természet fölötti kérdés annyira elfoglalta a figyelmet, hogy az egykor annyira vitatott origenes-féle nézetek (VI. könyv. 509. l.), mint látszott, feledésbe mentek. Azonban éltek még ama nézetek s tán Palaestina, az ascetismus fészke, volt a középpont, hol Jordán vize mellett sz. Sabas főnöksége alatt mintegy ezer remete élt. Ennek halála után (530.) az origenesi tévelyek legott ujra feltünedeztek, és

kizárólag az olaszoknak kedvező okmány. Az uj kutforrások közöl l. **Dupin**-t *Bibl. ecclés.* V, 189—207. ll.; és **Basnage**-t *Hist. de l'Eglise* I, 519—541 ll.

[1]) Ez alkalommal adták az elszakadtak az aquilejai püspöknek a *patriarcha* czimet.

Theophil régi kárhoztatásának az antiochiai főpap általi megujitása az origenisták önhittségét csak növelé. Justinián elnyomhatni hitte őket 545-i rendeletével, melly a római, konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai s jerusalemi főpapok által volt aláirva; ám mégis az origenisták annyira gyarapodtak, hogy szükségesnek tartaték egy formaszerinti átokalávetés. Az V. egyetemes zsinaton tehát, melly egészen más teendők miatt gyült össze, a császár Origenes hittanának kárhoztatását kérte. S csakugyan elvetteték mind világrendszere, mind a megtestesülésről eretneksége; aztán a lélek előléte vagyis minden embernek személyes eleste; a teremtő és teremtmények eredeti egysége; az anyag kárhoztatása, az angyalok, emberek s ördögök azonsága, Krisztusnak angyali természete, a test jövendő megsemmülése, a végleges egység, vagyis a teremtményeknek az Istenségbe visszaolvadása. Mindez elvetteték, de ki nem mondatott a lélek támadásának vagy fejlődésének törvénye, vagy hogy minővé változandik a mennyekben, minő lesz a feltámadó testnek és a kárhozottaknak állapota.

Vigilius Origenes kárhoztatása körül is eleinte vonakodott, utóbb beleegyezett olly tétovázással, melly az igazság mellett olly szilárd pápák egész sora irányában botrányos vala.

I. Pelagius. 555.

Midőn Vigilius visszatérne Olaszországba, Syracusában meghalt s utódjává nem annyira a papság és nép szabad választása, mint a császár akarata által Pelagius lett. Azért is számos római nem fogadta őt el s ugy hirlett, hogy ő elődét megmérgezni segité, hogy ő izgatta föl ellene az üldözéseket, mellyekben inkább társa s vigasztalója volt, s hogy végre, a kik ellen küzdött, az eretnekekkel egyetért. Annyira elterjedt e hir, hogy fölszentelésén csak két püspök volt jelen; ő azonban az eretnekségből terjedelmes vallástétel által tisztitá ki magát, a büntől pedig egy szent körmenet által, melly után sz. Péter szószékére lépve, egyik kezében evangeliommal, a másikban kereszttel ártatlannak esküvé magát, s a jó kormányozhatásra a papság segélyét kérte ki.

A kormányzás azonban, mig a szakadás tartott, nehéz vala; midőn pedig Pelagius, annak véget vetendő, a konstantinápolyi zsinatot pártolá, ellenei azzal vádolák, hogy a chalcedoniain sérelmet ejt. A toscanai püspököknek irta: „Hogyan hihetitek, hogy nem szakadtok el az átalános egyességtől, ha a szent titkok közt, mint szokás, az én nevemet nem emlititek; mert, bár érdemem nélkül, bennem egyesül most a szent hit ereje, az apostolságbani örö-

ködés szerint?“ S minthogy a franczia püspökök a hitet szinte megsértettnek találták, Pelagius elküldé Childebert királynak az ő hitvallását „köteleseknek tartván magunkat — irja ő — a botrányok elkerülése végett hitvallásunkat kinyilatkoztatni a király előtt, kinek alattvalói tisztelettel tartozunk, miképp a szentirás rendeli.“

Ennek halála után kezdődnek a hosszabb betöltetlenség esetei, a császár megerősitésének várása miatt, ki e hatalmat magának tulajdonitá. A növekedő rendetlenség közt a tudósitások is mindinkább meggyérülnek.

III. János (560.), ki tizenhárom évig uralkodott, bevégeztette sz. Jakab és Fülöp egyházait sok történeti festmény és rakmüvel (mosaik). Utána következett I. Benedek (574.), aztán II. Pelagius (578.), ki a szakadás megszüntetésén fáradott, és nagylelkünek mutatta magát mind sz. Lőrincz egyházának fölépitésében, mind a longobard fegyver elől futó számos menekvők és az epemirigytől meglepettek irányában.

Belnyugtalanság s külfenyegetések közepett szilárdult meg azon elsőség, mellyet a pápák az apostoli hagyomány alapján birtak. A hóditók nagy része arianus, a keleti császárok pedig gyakran eretnekek lévén, a pápát egész Europa katholikusai fejökül s általános védőjökül tekinték, tőle kértek tanácsot lelki üdvök tárgyában és pártfogást életveszélyeikben. A hozzá legközelebbi király, a keleti-góth Theodorik, leghatalmasb lévén ama királyok közt, ez által a pápa tekintélye is öregbedett, ő lévén nála a többi püspök és fejedelem részére a közbenjáró, mint szinte a byzanti császárokkal is annak nevében ő érintkezett.

Egyházi törvények gyüjteménye.

Növelte a pápai tekintélyt az egyházi törvények (canones) összegyüjtése is. Kezdettől fogva az egyház, önkormányzatára, rendeleteket adott ki, mellyek a kültársadalomhozi viszonylatok gyarapodása szerint szinte növekedtek. Legelőször nyolczvanöt gyüjtetett össze Canones Apostolorum czim alatt, mellyek ha nem is apostoliak, bizonyára régiek. Apocryph-okul tartatnak a sz. Clemensnek tulajdonitott rendelmények, s az első pápák különféle határozmányai. István, ephesusi püspök 385 körül, százhatvanöt, a keleti egyetemes és tartományi zsinatoktól származott egyházi törvényt gyüjtött össze, mellyekhez aztán a következett zsinatok határozmányai csatoltattak; hanem ezek s talán más gyüjtelmek is, általános te-

kintélylyel nem birtak. A részletes zsinatok rendeletei az egyházi jogot tartományok szerint különbözővé tették; némellyek a görög eredetiből roszul fordittattak, miért is egy uj s jobb gyüjtemény szükségelteték.

Dionysius Exiguus. 527.

Belefogott ebbe a scytha Kis-Dénes, mint a görög nyelvben s különféle tudományokban jártas férfiu. Támogattaték Cassiodor által, kinek ajánlására a gyüjtemény csakhamar egész nyugaton elfogadtatott. Fölvette Dénes a pápai rendeleteket is Siriciustól kezdve, melyekben a római püspöknek a többiek fölötti régi felsősége igazolva volt. Miután e rendeletek jogi érvényt nyertek, a pápai elsőség meg volt szilárditva.

Ezalatt berontottak a longobardok; Olaszországnak nem volt egy átalános feje; a leigázott és a még szabad rómaiak nem láttak kitünőbb személyiséget, mint a pápáét, kire tekintetöket függeszszék. Roppant jószágokkal birt ez Siciliában, Calabriában, Apuliában, Campaniában, Sabina-, Dalmatia-, Illyria- és Sardiniában; sőt a cotti Alpesek közt és Galliában is. E jószágok a régi modorban müveltettek vagyis földészek által, kik fölött ő törvényes hatalmat gyakorolt, tiszteket küldvén s rendeleteket adván ki számukra. A behuzott jövedelmekből segélyt nyujthatott a drágaságban, elfogadhatá a menekvőket, s katonákat is tarthatott. Félbeszakasztatván a hóditók által a Róma és a ravennai helytartó (exarcha) közti közlekedés, a pápa egyedül kormányzott s egyenesen a byzanti udvarral közlekedett; hadat üzent s békét kötött a longobardokkal; midőn pedig szembeszállt velök, a nemzeti párt képviselőjeül tünék fel.

Nagy-Gergely. 550—604.

Csak az hiányzott, hogy szent Péter székét egy olly férfiu foglalja el, ki annak fontosságát érezze s méltóságát egész lényegében kifejtse. Illyen férfiuvá lőn Nagy-Gergely [1]). A régi s gazdag Anicia családból származva, a tudományok iránt már gyermekkorában élénk felfogást s rendkivüli tehetséget tanusitott. Hivatalra szánván magát, II. Justin által a római parancsnokság legfényesb méltóságával ruháztatott fel; hanem ráunván a világra, apái példájára sz. András monostorába vonult, mellyet önmaga saját házában alapitott, azon hét

[1]) **Gregorii Magni** *opera, studio mon. ord. sancti Benedicti*, Páris, 1705. 4. köt.
Joann. Diaconi, *Vita sancti Gregorii Magni* s ugyanaz egy névtelentől; mindkettő a Bollandisták gyüjteményében marczius 12-kére.
Denys de Saint-Marthe, *Hist. de Grégoire le Grand.* Rouen, 1697.
Maimbourg, *Hist. du pontificat de saint Grégoire le Grand.*

klastromon kivül, mellyeket Siciliában állitott fel. Megerösödvén a magányban, hová a gyönge lelkek a vihar elől menekültek, az erősek pedig küzdelemre készültek, midőn látná, hogy az igazságot ő is terjeszthetné, engedelmet kért I. Benedek pápától, hogy azt Britanniába vihesse s elment; de a római nép ezt kiáltá a pápának: Te megsértetted sz. Pétert, megrontottad Rómát, midőn Gergelyt menni hagytad. A pápa tehát visszahivta őt. II. Pelagius a római egyház hét diaconai egyikeül nevezte őt ki (580.), s utóbb a görög udvarhoz segélykérés végett követségbe küldte. „Add elő a császárnak, mikép a hitszegő longobardok esküjök ellen, annyi roszat tettek nekünk, hogy azt kimondani lehetetlen. Ha az Isten meg nem inditja a császárt, hogy legalább kevés hadierőt küldjön, mi minden segedelemtől meg vagyunk fosztva; s különösen a római terület, mellyen semmi őrség sincsen. A helytartó irja, hogy tőle nem segittethetünk, miután ő a maga környékét sem képes védeni. Adja Isten, hogy a császár védelmünkre jöjön, még mielőtt e gyülöletes nemzet mindazt, a mi még a birodalomhoz tartozik, hatalmába keritné“ [1]).

Gergely, mig Konstantinápolyban mulatva, ama kormány természetét tanulmányozta, mindenkinek tiszteletes jóakaratára érdemesité magát, annyira, hogy Mauritius császár fiának, keresztatyjaul kivánta őt. Midőn II. Pelagius halála után a közohajtás őt kiáltá ki pápának (590.), Gergely elrémülve hallá megválasztatását, s három napig kellett őt keresni azon magányban, mellybe zárdájából futott volt egy szállitó-szekér-kasba rejtve magát. Mauritius császárnak is irt s barátságukra kérte őt, hogy ne erősitse meg a választást. Utóbb is mindig régi nyugalma után vágyakodott s a sevillai Leandernek ezt irta: „Nem fojthatom el könyeimet valahányszor visszagondolok azon boldog kikötőre, mellyből kirántottak; és sir a szivem, ha csak emlékezem is azon szárazföldre, mellyre kikötnöm többé nem lehet.“

És valóban oka lehetett rettegni a pápaságtól. A pápa kitünő állásánál fogva, felelős volt mindenért, a mi Rómában történhetett; pedig ő nem volt szabad, miután a császári herczeg, a parancsnok, a tanács, a decuriók, semmi segélyt nem adva, csak háborgatni tudták. Körüskörül, bálványozó vagy ariánus népek, fölötte hittudóskodó császárok, kik majd vitáik-, majd követeléseikkel háborgatták; a meg-

[1]) 584-i oct 1-ről kelt lev. **Joannes Diaconus**-nál I, 31.

téritett tartományok papsága közt simonia és feslettség [1]); Róma kapui előtt a fenyegetőző longobardok; Olaszország egy hosszas szakadás által eldarabolva s ahhoz még egy borzasztó döghalál által is megrongálva! . . .

Egy roskadozó, meghasadozott és vihartól megrongált hajónak kormányzatára — mikép ő Rómát nevezé — igénybe vette az imák segélyét, s felhasználta megtörhetlen jelleme összes erejét. A világ egyik végétől a másikig terjeszté Gergely az ő gondosságát, hogy az igazságot elterjeszsze ott, hol még nem ismertetik, és leküzdje a tévelyeket, és gyámolitsa az erkölcsöt. Egy zsinatot hitt össze Rómában, hogy véget vessen az aquilejai szakadásnak, a mi egyrészben sikerült is; az afrikai donatistáknak gátot vetett, bármilly kevéssé segittetett is ama tartomány püspökeitől; a frank és burgund királyokhoz levelet levél után küldött, hogy kiirtsa a simoniát, melly az egyházi méltóságokra alkalmatlanok- s méltatlanokat emelve, sülyesztette az erkölcsöket s megtágitá a papi fegyelmet; ugyane végből küldé el Cyriacus apátot, hogy Galliában aztán Barcellonában zsinatot hijon össze. Azt már láttuk, mint buzgólkodott az angolok, longobardok s nyugati-góthok megtérítésében, s hogy milly szerencsés siker által vigasztaltatott meg; még több téritőket is küldött a barbaricaiak- vagyis Sardinia bálványozóihoz.

Azon volt továbbá, hogy a görög császár és a longobardok közt a békét fenntartsa; ám azért hetenkénti litaniákra szólitá fel a sicilia-belieket, a longobardok eltávoztatására, kiknek gonoszságukról az egész feldult Italia tett bizonyságot [2]); aztán midőn Agilulf Rómát ostromolta, annak erélyesen ellenállt és az egyház szabadságát a császárok sértegetései ellen alázatos szavakkal de szabad tettekkel védelmezte. „Én, ki uraimmal igy beszélek, mi vagyok egyéb, mint por és romlékony test? De ha meggondolom, hogy ez intézkedés Isten, a minden dolog kutfeje ellen van, nem hallgathatok uraim előtt. Krisztus nektek általam, legalsóbb szolgája és szolgátok által ekkép válaszoland: Én tégedet titkárból az örsereg parancsno-

[1]) A második vaisoni zsinat egy rendelete 529-ből, mellyet a tudós Thomasin atya közöl (*Discipl. de Benef.* p. II. c. 88. Nr. 10.) Olaszhon irányában ily tanuságot tesz: *Omnes presbyteri, qui sunt in parochiis constituti, secundum consuetudinem, quam per totam Italiam satis salubriter teneri cognovimus, juniores lectores secum in domo retineant, et eos quomodo boni patres spiritualiter nutrientes, psalmos parare, divinis lectionibus insistere, et in lege Domini erudire contendant, ut sibi dignos successores provideant.*

[2]) *Lib.* XI. *epist.* 51.

kává, aztán császárrá és császár atyjává tettelek; kezeidre biztam az én papjaimat és te az én szolgálatomra katonáidat megtagadod? Felelj kérlek, istenfélő császár! felelj szolgádnak: mit fogsz Istenednek mondani az ítélet napján, ha majd ekkép beszélend veled? .. Hódolva parancsaidnak, törvényedet az egész világra szétküldöttem; hanem e lapon, mellyre észrevételeimet tettem, kijelentem felséges uraimnak, hogy ama törvény a mindenható Istenével ellenkezik. Megtettem tehát kötelességemet mindkét részről, engedelmeskedtem a császárnak, de el nem hallgathattam azt sem, mit Isten elleninek találtam“ [1]).

Midőn a konstantinápolyi patriarcha, böjtölő János egyetemes (oecumenicus) püspök czimét vette föl, Gergely őt ezen tulzó és gőgös czimért megdorgálta. „Nem tudod-e, — irta neki — hogy a chalcedoni zsinat e czimmel a római püspököket tisztelé meg, egyetemeseknek nevezvén őket? És mégis egy sem akarta azt elfogadni, nehogy a püspökséget, többi összes testvéreitől elvonva, csupán magának tulajdonitni látszassék. Ha netalán az, ki egyetemes püspöknek neveztetnék, tévelybe esnék, volna-e még püspök, ki az igazság részén állana?“ [2]).

Midőn Eulogius, alexandriai patriarcha ezt irá neki: „Megszüntem a konstantinápolyi püspököt egyetemesnek nevezni, miként parancsolád;“ Gergely felelé: „Hagyd el, kérlek, a parancsolni szót; én tudom, ki vagyok én, és ki vagy te; testvérem vagy állásodra, apám erényeidre nézve, én mitsem parancsoltam; csupán figyelmeztettelek arra, a mit jónak tarték, de te azt még sem teljesitéd pontosan, mert hisz én mondám, hogy az egyetemes czimet senkire se ruházd, s te azt nekem tulajdonitod leveled kezdetén. Nem tartom megtiszteltetésnek, a mi testvéreimnek kisebbitésére szolgál. Félre a szavakkal, mellyek hiuságunkat nevelik, a szeretetet pedig sértik.“ És hogy ama patriarcha beosvágyát lesujtsa, az Istenszolgáinak szolgája czimét vette föl, s Mauritius császárnak ezt irá: „Az egész egyház kormánya s az elsőség Péternek adatott s ez még sem czimeztetik egyetemes apostolnak. S most, midőn látjuk, mikép Europa a barbárok zsákmánya, a városok feldulva, a várak lerontva, a tartományok elpusztitva, a hivők élete a bálványozók hatalmában; némelly püspökök, kiknek ezt hamuhintetten siratniok kellene, hiuságuknak uj czimekkel hizelegnek. Én nem a magam, hanem

[1]) Ep. III, 65. Mauritius császárhoz.
[2]) *Ep.* IV, 38.

Isten és a közönséges egyház ügyét védem. Én szolgája vagyok az összes püspököknek, mig azok püspökül viselik magukat; s ha valamellyik Isten ellen kel föl, remélem, az én fejemet le nem sujtja karddal.“

A ki mondja, hogy a pápai tekintély csak az ál-decretales-ek által terjedett el, vegye tekintetbe, mikép Gergely jóval azok előtt, a püspökök- és királyokhoz az egyetemes egyházfő kedves de erélyes méltóságával beszél. Ő maga beszél nekünk a külső s világi gondokról, mellyek a pápai vállakra nehezültek [1]: olly tetteket is gyakorol, mellyek a világi főhatalmat illették: Nepibe kormányzót küld, parancsolván a népnek, hogy annak, mint magának a pápának engedelmeskedjék; Nápolyba tribunust helyez be, ki ama nagy várost védelmezze [2]; a terracinai püspöknek ajánlja, hogy a várfalakoni őrállás alól magát kihuzni senkit se engedjen [3]. Szóval a pápa Olaszországban a görög császárok irányában ugyanaz lett, a mi az udvarnagy a merovingiak irányában. Aztán e nagyszerü gondok mellett a földesuri igazgatás legkisebb részleteit sem téveszté szem elől; s gondoskodott, hogy az egyház földeinek mivelői semmiben se nyomorgattassanak; a siciliai gazdatisztnek ezeket irta: „Hallom, hogy a parasztoknak a gabona, bőség idején kevesebbe számittatik; ne tedd ezt, hanem a fizetés a folyó ár szerint történjék, annak lehuzása nélkül, a mi netán hajótörés által veszett el. A haszonbérlők se fizessenek vagy szolgáltassanak többet, mint a mi kiköttetett; s hogy halálunk után senki által ne terheltessenek, adj nekik egy irott szabályzatot, mellyben az ár meghatároztassék. Tudom, miszerint némellyek, hogy a kiszabott időben fizethessenek, kénytelenek voltak tulságos uzsorával kölcsönt venni fel; te tehát ez összegeket az egyház tőkéjéből fogod nekik kiszolgáltatni, aztán kis részletekben beszedni, hogy ne kényszerittessenek termesztményeiket potom áron adni el. Egyátalában nem akarjuk, hogy az egyház kincstára piszkos nyerészkedéssel mocskittassék be“ [4].

A gazdag jövedelmeket, udvari fényének fenntartásán kivül alamizsnákra, tanodák s kórházak alapitására, a legtávolabbi tarto-

---

[1]) *Hoc in loco, quisquis pastor dicitur, curis exterioribus graviter occupatur, ita ut saepe incertum sit utrum pastoris officium, an terreni proceris agat. Ep.* I, 25.

[2]) L. II, ep. 11. és 31.

[3]) *Quia comperimus multos se murorum vigiliis excusare, sit fraternitas vestra sollicita, ut nullum usque, per nostrum vel Ecclesiae nomen, aut quolibet alio modo, defendi vigiliis patiatur, sed omnes generaliter compellantur.*

[4]) *Ep.* I, 42.

mányok segitésére, s vendégszeretet gyakorlására fordità; asztalához káplánja által minden nap tizenkét idegent hivatott meg, s a hálás nép azt beszélte, hogy egyszer Krisztus is személyesen ült asztalánál. Ő maga igénytelen életmódu volt s Péter aldiaconnak, a siciliai jószág igazgatójának ezt irta: „Te nekem egy rosz lovat s öt jó szamarat küldtél; én az elsőre föl nem ülhetek, mivel rosz, a többiekre sem, mivel szamarak.“ Takarékos asztalt tartva s pontosan a monostori szabályok szerint élvén, önmagára kevés gondja volt, s mitsem adván a világ méltósága- s dicsőségére, csak kötelességét tartá szeme előtt. A milly erős, épen olly engedékeny volt az eretnekek iránt, s a nápolyi püspöknek irá, hogy akárki akarna az egyház kebelébe visszatérni, fogadja vissza. „Én magamra veszem — mondá ő — mindazon bajt, a mi a netalán hamis kiengesztelésből származhatnék, a tulzott szigor kárukra lenne a hivők lelkeinek.“ A terracinai, cagliarii, arlesi s marseillei püspököknek pedig eltiltá a zsidók ellenében, kevéssé böles buzgalomból eredt kényszeritéseket; nehogy a forrás, melynél uj életre kell születni, a hithagyás által egymásik, az elsőnél még szomorubb halálra adjon alkalmat; adassék nekik vissza az elvett zsinagóga s csak szelid és szeretetteljes bánásmódot tapasztaljanak [1]).

Alig hihető, hogy az annyira elfoglalt férfiunak ideje maradt még azon müvek irására, mellyek neki, nem kevesbbé mint erényei, a Nagy nevet vivják ki. Midőn János ravennai érsek, a püspöki kötelességekről tenne kérdést, Gergely a pásztori szabályt intézte hozzá, négy részben értekezvén a fölött: milly uton kell a szent szolgálatba belépni, milly kötelességei vannak a belépettnek, mikép oktatandók a népek, mikép kelljen végre mások megszentelésének gondja mellett saját üdvét is eszközölni, nehogy, midőn az ember önmagának titkon tetszik, törekvései jutalmát elveszitse. Mauritius császár egy másolatát kérte e münek s Anastasius, antiochiai patriarchához küldte azt, hogy fordittatná görögre s terjesztené el a keleti egyházak között; Alfred király az angolhoni püspökök számára szász nyelvre fordità; a spanyol és franczia egyházak a püspököknek mintául tüzték azt ki; és Nagy-Károly és utódai azt törvényeikben is ajánlották.

Dialogjaiban, az olasz szentekről sok, mondhatni, nagyon is sok csodás történetet beszél el, miket maga látott vagy hallott

[1]) *Ep.* II. 35.

s mikben az alapigazságok feltámadt halottak kinyilatkoztatásai s más afféle által bizonyittatnak. Az itészet elveti azokat, hanem a szent férfiu, kit müvei koránsem tudatlannak mutatnak fel, százada izlését követé s azok felfogásához alkalmazkodék, kiket megtéritni akart. Aztán távol van a csalni-akarástól, miután mindenütt a kutforrást idézi. A munka nagy zajt ütött s elküldetvén Theudolindának, sokat tett a longobardok megtéritésére, kikre számos ott elbeszélt csoda vonatkozék. Utóbb még arabra is lefordittaték s a görögöknek annyira tetszett, hogy Gergelynek maguk közt dialogos melléknevet adtak.

A mindig körében tartott különös áhitatu szerzetesekkeli társalgása szülte a Job fölötti erkölcsi oktatást. Utóbb Ezechielt értelmezé s az evangeliomok fölött homiliákat készitett. Távol a szépmüvészetek becsmérlésétől, az ifjak számára tanodákat állitott, énekeket [1]) és a misc összes részeire antiphonariumot irt, mellyet hangjegyek után kelle énekelni. A római szent András monostorban lefestette magát s e képnek elterjedt másolatain a Szent-Lélek galamb alakában a pápa feje fölött lebegett; ujabb tanuság, hogy a festészet azon korban is létezett.

Ezek után elég lesz fölemlitnünk a ráfogott koholmányokat, mellyek szerint a Bibliotheca Palatinát elégettette s a római nagyság emlékeit lerontatta volna, a végre, hogy ezek bámultatása meg ne vonja a szent dolgoktól a tiszteletet; miért is egy valakitől irodalmi Attilának neveztetett el [2]). És hogyan! talán legfőbb ura volt ő Rómának, hogy ezt tehesse? E tény az itészettel ellenkezik; hanem annyi igaz, hogy Gergely nem volt a classicusok kedvelője, mellyekben csak alakot és semmi mást nem talált, mint a kecsegtető szépnek veszélyét azon korban, midőn a szépnek az igazzali tusája még be nem végződött. Mikép tehát a IV. carthagói zsinat eltiltá a püspököknek a pogány könyveket [3]); ugy feddi meg Gergely is Dezsőt, a viennei püspököt, mivel grammaticai tanodákat tartott; és habár párbeszédeiben mondja, hogy a beszélgetők szavait meg nem tartá, mert mint igen parasztosak nem jól illettek volna [4]), másutt mégis irja:

[1]) Gergely énekei közé tartoznak: *Primo dierum omnium; Nocte surgentes vigilemus omnes; Ecce jam noctis tenuantur umbrae; Clarum decus jejunii; Audi benigne conditor; Magno salutis gaudio; Rex Christe factor omnium; Jam Christus astra ascenderat.*

[2]) A franczia forradalom alatt a Vendôme téren több napig tartott a kéziratok s eredeti okmányok égetése azon ürügy alatt, hogy a nemesség történetét tartalmazzák.

[3]) *Libros gentilium non legat episcopus.* C. 16.

[4]) *Dial.* 1.

„Nem kerülöm sem a metacismusok összeütközését sem a barbarismus zavarát; az elüljárók helye- s változásával sem gondolok; méltatlannak tartva, hogy az égi jóslatok szavai Donát szabályai alá szorittassanak“ [1]). És csakugyan iratai kevés gondot árulnak el, rajtok a kornak és irójoknak hibái láthatók; itészete csekély, tudománya nem szabatos, szólásmódjai hibásak, sokszor hosszasan s egyszersmind homályosan és bonyodalmasan ugyanazt ismétli; minden fölvett tárgy fölött minden dolgot el akar mondani s tulságosan hajlandó a beszédmásitásra (allegoria).

Levelei leginkább a fegyelemre vonatkoznak s tanusitják, milly fáradhatlanul müködött ő az egyház kormányzatában s mennyire mély ismerője volt az isteni és emberi törvényeknek [2]). Ő hozta be az akkor

---

[1]) *Ad Leandrum in comm. lib. Job.*

[2]) Ide iktatjuk levelét Constantina császárnőhez: „Ismervén a mi felséges császárnőnknek a mennyei haza és lelke üdve fölötti gondosságát, igen vétkesnek tartanám magamat, ha elhallgatnám, a mit a mindenható Isten tiszteletéért előadnom kell. Értésemre esvén, hogy Sardinia szigetén még sok pogány létezik s hogy gonosz szokásuk szerint bálványaiknak áldoznak, és hogy ama sziget papjai a Megváltó tanának hirdetésében hanyagok; egy olasz püspököt küldtem oda, ki Isten segélyével számos pogányt téritett meg. Hanem ugyanez egy szentségtörő dologról értesitett engem; hogy tudniillik az ottani bálványozók, hogy azt tenniök szabad legyen, a birónak dijt fizetnek. Ezek közől némellyek megkeresztelkedvén elhagyták a bálványozást s ama sziget itélőbirája a szokott dijt még mint keresztényektől is követeli tőlök. Megdorgáltatván a püspöktől, felelé: hogy elnyert hivatalaért annyi pénzt igért, hogy azt csak illy uton szerezheti meg. Corsica szigete továbbá olly túlfeszitett zsarolásoknak van kitéve, hogy a lakók saját gyermekeiket eladva nagynehezen tehetnek eleget. Miért is elhagyva a keresztény társadalmat, a longobardok leggyülöletesb nemzetéhez kényszerülnek folyamodni. S valóban érheti-e őket a barbárok részéről nehezebb, kegyetlenebb csapás, mint, ha saját fiaikat eladni kényszerülnek? Siciliában bizonyos István nevü tengermelléki tisztviselő helyről helyre jár s olly zsarolásokat visz véghez, hogy, ha összes tetteit, mellyekről értesültem, el akarnám mondani, arra egy nagy kötet sem volna elegendő. Felséges asszonyunk tehát vegye mindez ügyeket tekintetbe s törölje le az elnyomottak könyeit. Én bizonyosan tudom, mikép e dolgok felséged füleibe még el nem jutottak, a mi ha történt volna, nem tartandottak mindez ideig. Adja mindezt annak idejében tudtára legájtatosb urának, hogy saját lelkéről, birodalmáról és fiairól távoztassa el e nehéz bünt. Ő alkalmasint mondani fogja, hogy a mi az emlitett szigetekből beszedetik, Italia költségeire hozzánk küldetik; hanem én azt mondom, adjon inkább kevesebbet Italia költségeire, hanem birodalma elnyomottainak törölje le könyeit. S talán azért van olly sok költségnek kevés látatja, mivel bün hozzájárultával szereztetnek. Parancsolják meg tehát felségtek, hogy semmi illy bünös dijszedés ne történjék. És ha ekkép kevesebb fordittatik is az országos költségekre, mégis mindenesetre nagyobb javára van; s inkább kevesbbé legyen gondoskodva a mi földi életünkről, mintsem hogy felségtek örök üdve akadályoztassék. Gondolják meg, minő lélekkel, minő szivvel, minő kinokkal tehetik azt a szülők, hogy maguk megmentéseért

dühöngött döghalál alkalmával azon szentmenetet, melly sz. Mark napján mind mai napig megtartatik, nagy litániák neve alatt. Első volt, ki a pápai breve-ket a mai szokás szerint a nap és hónap megjelölésével kelteté.

Akkoráig még nem sikerült volt az egyháznak, liturgiájába is az őt jellemző egységet hozni be. Gergely gondja erre is kiterjedt, midőn ujra kidolgozá azon könyvet, mellyben Gelasius pápa az általa már készen talált imákat rendezte volt el. Igy támadott a Sacramentarium, melly az Antiphonarium- és Benedictionariummal a római misekönyvet képezé, s miután a lényeges rész, a szentségek kiszolgáltatásában s különösen a misetartásban használt formulák a mai szertartásokban is változatlanul megvannak, ez nagy bizonyitó ok azok ellen, kik mondják, hogy az utóbbiakban ujitások történtek. Gergely sokat fáradott abban, hogy a római liturgiát a többi egyházakba is behozza, hanem az idő nem jött volt még el, mellyben a pápák azon egyenlőséget parancsolhatták volna. A milanóiak szilárdul megmaradtak az ambrus-féle szertartás mellett; Franczia- és Spanyolországnak saját, ugy látszik görög eredetü szertartása volt, melly az elsőnél Nagy-Károly alatt, az utóbbinál a XI. században VII. Gergely idejében szünt meg. Keleten ugyanazon énekek és szertartások tartattak meg, mellyek Kiew, Moszkva s Konstantinápoly egyházaiban még ma is divatoznak [1]). Később, midőn a pápának nö-

---

saját gyermekeiket adják el! A kinek gyermekei vannak, tudhatja, mennyire szánandók ama szülők! Én részemről eleget tettem midőn ezeket röviden előadám; nehogy, ha felséged tudtán kivül maradna, a mi e tartományokban történik, a szigoru biró előtt én az ön hallgatásomért vétkeltessem és fenyittessem.“

E levélből (mondja Balbo Caesar az ő *Storia d'Italia*-jában) sőt amaz olly sötét és aljas században olly tiszta s magasztos férfiu leveleinek egész sorából kivehetni azt, a miről a többi összes eredeti okmány tehetne bizonyságot; vagyis, hogy minden fény, minden tevékenység, melly Olaszhonban, sőt az egész világon fennmaradt, amaz időben mind az egyházban és annak főpapjaiban, s különösen Róma főpapjaiban pontosult össze. Ha az idegenek, kiket a főpapok Olaszbon teljes és nyugalmas zsarnoklásában olly sokszor háboritottak meg, öket gyülölettel s boszusan itélték meg, és történeteikben amaz emlékeket elváltoztatták s roszul értelmezték, ez igen természetesnek látszhatik. Hanem az Istenért! az már mégis csak ostoba együgyüség, minket kényszeritni akarni, hogy történeteinkben, az övéiket követve, hajdani elnyomóinknak hizelegjünk, legállhatatosb védbajnokainkat pedig gyalázzuk.

[1]) A szertartásokra nézve ajánlhatók az *Institutions liturgiques, par le r. p. dom.* **Prosper Gueranger,** Páris. 1840. Hasznos mü nem csak papoknak, hanem a mükészitőknek is, hogy az összeillőség ellen olly gyakran ne hibázzanak *).

*) E szakra nézve honi s legujabb irodalmi termékekre is utalhatunk. Mind az egyháziak, mind a világiak valódi lelki élvezettel olvashatják: **Lonovics József** *Nép-*

vekvő teendői miatt nem lehetett az olly igen hosszu liturgián jelen lenni, VII. Gergely saját kápolnájában megrövidité azt, melly szokás Róma s a világ egyéb egyházaiba is átment, hanem némellyek Nagy-Gergely rendezetéhez hivek maradtak.

Eltiltotta temetésért dijt kivánni, nehogy kedves dolognak látszassék a papok előtt mások halála. Egy levelében panaszkodik, hogy a pogányság maradványai még mindig fennállnak; hogy vannak, kik bálványoznak, bizonyos fákat tisztelnek s állatfejeket áldoznak. Midőn Constantina császárnő néhány ereklyét kért tőle, azt felelte neki, hogy nyugaton a szent testekhez hozzányulni szentségtörésnek tartatik s hogy csodálkozik, mikép a görögök máskép vélekednek; Rómában semmi sem adható, csak kis részecske sz. Péter láncából, szent Lőrincz rostélyából, vagy posztódarabkák, mellyek ládikába zárva a szentnek testéhez közel hozattak. Hozzáteszi még, hogy elöde, midőn szent Péter teste fölött néhány ezüst ékszert kicserélni akart, habár csak tizenöt lépésnyire közeledett, mégis borzasztó látmány által riasztatott vissza; néhány káplán és szerzetes pedig, szent Lőrincz jelenését látván, tiz nap alatt meghalt.

A római zsinaton határozá, miszerint a diaconok s más egyháziak komoly viseletével össze nem illik a hiuságnak kedvező zenét tanulni, a mi a lelki foglalkozások méltóságával annyira össze nem fér, és a hangot is emészti, melly rendeltetve van Isten igéjének hirdetésére s a hiveknek a keresztény erényekbeni erősitésére. Eltiltá tehát a diaconok- s áldozároknak a zenetanulást, a zsoltárokat és szent leczkéket az aldiaconok- s kisebbrendüekkel énekelteté méltóságos, komoly s nyugodt hangon. E végre tanodákat is állitott, mellyeket személyesen vezetett s mellyek utána háromszáz évig álltak fenn; Ágoston, ki Angolhonba ment, néhány éneklőt is vitt magával, kik Galliában tanitványokat szereztek.

Észrevevén Gergely, mikép a zene tizenöt hangja közöl az utolsó nyolcz nem egyéb mint a hét elsőnek ismétlése, azon gondolatra jött, hogy hét jegy elegendő az összes hangokra, habár megkülönböztetésével az al- és felhangoknak, az ének, hang és eszközök terjedelme szerint [1]). Hanem hogy milly hangjegyek használtattak a g e r g e l y-

---

szerü egyházi Archaeologiá-ját, *vagyis a kath. ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezésé*-t. I—III. kötet. Bécs. 1857. — Ennél rövidebb, a kutfőkben szintén gazdag, különösen egyháziak számára irt: *Liturgica sacra catholica exhibens sacrorum ecclesiae Romano-catholicae rituum origines, causas, significationes; scripsit* **Carolus Kozma** a-dioecesis Agriensis presbyter etc. Agriae. 1861. S—ky.

[1]) Abból a mi keveset tudunk, kitetszik, mikép az egyházi ének eleinte nagy s

féle éneklésmódban, nem tudatik, csak abc betüiről, kulcsról, felső s alsó vonalakról tétetik említés. Ama fölséges dallam, mellyben a régi görögök csodált zenéjének becsesb maradványai voltak fenntartva, növelte az istenitisztelet fényét; hanem utóbb feledésbe ment, egész a mi világias korunkig, mellyben az áhitatot hadi s színpadi dallamok szórakoztatják.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Tudomány a görögöknél.

Miként ezer más kérdés, melly megvizsgálatlanul ismételtetik, épen ugy jár szájról szájra a beszéd, hogy a barbárok a tudományok világát eloltották. Feladnunk kellene, mennyire hanyatlott állapotunak mutattuk azt fel már az előbbi korszakban, és hogy az okok fennálltával mindig mélyebbre kelle sülyednie; be kellene szemeinket hunynunk azon tény előtt, hogy a görög birodalomnak a barbároktól illetetlen közepében egy, épen annyira gazdag és eredeti irodalom, a mennyire a latin nem volt az, már elsatnyulva s tehetetlenül halálos tespedésben feküdt, mig a latin hasonlitott egy lombfosztott fához, melly nem sokára erös csemetéket hajtva, ujra kizöldül.

Bölcsészek.

Az athenaei bölcsészek és szónokok, tisztelve a régi tudományt és irodalmat, állhatatosak maradtak ostromlási tervökben azon vallás

önkényes keverékből állott. Az egyszerüség természetesen az eszközök szük voltából eredt; azonban a hangrendszerek közől részint a héber, részint a jóniai, részint egy vegyes használtaték. Szent Ambrus át akarta azt alakitni a görög hangászat szerint. A görögök hangászatában a négyhurrendszer *(tetrachord)* s az ebből eredt változatok uralkodtak. Ambrus látván, mikép sok egyházi ének nem más, mint görög változat, s hogy egy nyolczad határain túl nem mennek, arról gondolkodott, hogy a görögök négyhurrendszere helyébe a sokkal egyszerübb s könnyebb nyolczadrendszert állitja, a görögöktől kölcsönözvén a négy eredeti változatot, mellyek az egyházi ének alapjává lettek. Megállapitá tehát ezen változatokat:

dóriai *re, mi, fa, sol, la, si, do, re,*
phrygiai *mi, fa, sol, la, si, do, re, mi,*
lydiai *fa, sol, la, si, do, re, mi, fa,*
mysiolydiai *sol, la, si, do, re, mi, fa, sol.*

Ekkép rhythmicus ének támadt, melly közelebb állt a görög zenéhez, mint a gergely-féle énekhez, melly rendesen egyértékü hangjegyeken haladván, egyhangu (monoton) s cadenzák nélküli.

ellen, melly nem mondathaték többé ujnak, miután a forradalmaknál egy jobb eszközzel, az ifjuság növelésével segitett magán. Midőn pedig Justinián a tanároktól megvonta az évdijt, aztán, mint emlitettük [1]), tanszékeiket is megszünteté, ezek boszuságukban a persa Chosroëhoz futamodtak, remélvén, hogy az, mint a birodalom és kereszténység ellensége, terveiknek kedvezend. A hős azonban egyébbel lévén elfoglalva, nem figyelt rájok; miért is elszéledve a tartományokba, külön-külön önték ki mérgöket azon vallás ellen, melly már nagyon megerősödött volt [2]).

Egy vándorló Hierocles, különböző a grammaticustól [3]), ki az V. század elején Alexandriában tanár vala, egy értelmezést hagyott fel nekünk Pythagoras Arany Versei fölött és egy értekezést a Gondviselésről, a rendeltetés- és szabad akaratról. Törekvése Platont Aristotelessel összeegyeztetni s megczáfolni a stoicusokat és Epicur hiveit, valamint azokat is, kik álliták, hogy a rendeltetést a születésből olvashatni s hogy a felső végzeteket varázslatok s titkos bübájolás által megváltoztathatni. Azonban a Gondviselés fölötti fogalom körül tulságba esett, miután egy kisebb müvecskében (*πῶς τοῖς θεοῖς Χρηστέον*) állitja, mikép az istenek, mint változatlanok, a bünnek megbocsátására imák által rá nem hozhatók. Tanitványa a gazai Aeneas, kereszténynyé lévén, megtartotta Platon iránti szeretetét s egy Párbeszédben a Lélek halhatlanságáról s a testek föltámadásáról védi ezen hitelveket s Platon logos-róli tanának s világszellemének ellenébe a Szent-Háromságot állitja. Különben sokkal könnyedebb, mintsem hogy bölcsész lehetne.

A keresztény vallásvitályok ösztönt adtak Aristoteles Dialectic ájának tanulmányozására. Világot deritett ezen iróra Themistius, a platonicusokról birt ismeretei segélyével. Hermias Ammonius és fivére Heliodor, bár Proclus hallgatói, Alexandriában Aristoteles bölcsészetét taniták, vagy jobban mondva, elfogadtak holmit a peripateticus rendszerből, mellynek minden nem platonicus, követőjeül tartatott. Azonban legvilágosb s legtudósabb magyarázója Aristotelesnek a phrygiai vagy ciliciai Simplicius, ki az athenaei tanodák bezárása után szinte Persiába menekedett. A régiek erkölcsi müvei közt legszebb helyet érdemel az ő Epictet kézikönyve fölötti magya-

[1]) L. a VII. k. 23. fej.

[2]) L. az idézett **Schoell**-t és **Heeren** t: *Geschichte des Studiums der classischen Literatur*. Göttinga, 1797.

[3]) Nem tudom, mellyik Hieroclesnek tulajdonitsam az *Ἀστεῖα* czimü izetlen tréfát.

rázata, mellynek egy darabja [1]) utóljára találtatott meg s méltó, hogy ide iktattassék. Leirván a bölcsnek erkölcsét, folytatja: „Ha olly országban él, mellynek kormánya romlott, tartózkodjék a közügyek igazgatásába avatkozni; mert vagy azokat bántaná meg, kik kormányoznak, gyülölve azok elveit, vagy ha végrehajtaná az igazságtalan parancsokat, a törvényesség- s becsületről kellene lemondania. Meg lévén győződve elvetemültségökről, ne is kisértse meg tanácsaival javitni őket; hanem ha lehet, keressen más jobb országot, mint tett Epictetus, midőn gyülölve Domitián zsarnokságát, Rómából Nicopolisba költözött. Ha maradni kénytelen, vonuljon el a világ szemei elől, saját laka falai közt őrizvén a maga, s ha lehet mások erényét; hanem legyen gondja, hogy el ne szalaszszon semmi alkalmat, mellyben a becsületes embernek barátai-, családja- s polgártársaiért föllépni kötelessége. Semmiféle más helyzetben sincs olly nagy szükség tanácsaira és segélyére egy hü barátnak, ki részvétével a szenvedéseket megenyhiti, és szeretete által a veszélyek részesévé lesz. Ha gondjait szerencsés siker követi, adjon hálát Istennek, hogy erőt adott a vihar idején. Ha a rendes életnek a rendetlenség elleni örökös küzdelmében és a mérsékletnek a mértékletlenség elleni harcz közepett veszélyes helyzetekbe jő, épen akkor illik erényét bebizonyitnia; akkor azok, kik magukat a félelemtől leveretni hagyják, méltókul tünnek fel arra, hogy romlott államban éljenek; mig ellenben azok, kik az illy eseményeket a vitézség kisérleteiül tekintik, és mikép a küzdérek, kik a nyilvános játékoknál annál nagyobb bátorságot fejtenek ki, minél erősebb ellenesekre találtak, és megköszönik a szinigazgatóknak, hogy vitézségök kitüntetésére alkalmat adtak, — azok kárpótlást nyerendnek nem a herwatag koszoruban, hanem az erény és bölcseség gyarapodásában.“

Ékesszólás.

Az ékesszólás rohanó sülyedtéről bizonyságot tesz Péter ravennai érsek, ki hiányában az érzelmeknek, mellyek az örök igazságok fölötti elmélkedésből önként fejlenek elő, haszontalan szőrszálhasogatásokat halmoz össze: csak arra figyelvén, hogy elmés mondatok és szóvirágokat használjon s a kisszerü eszméket sokféle alakban ismételje, hogy a beszéd hangzatos és ragyogó legyen. Miért is Chrysologos-nak (aranybeszédünek) neveztetett el [2]).

---

[1]) **Schweighäuser** fia beiktatta az „*Epicteteae philosophiae monumenta*“ czimü könyvbe.

[2]) A Mágusokról mondja: *Qui habet stellam non habetur a stella, nec iste agitur cursu stellae, sed ipse stellae agit cursum; cujus per coelum sic cursum dirigit, sic mo-*

János, ki az ö szerzetesi szabály fokozatától (κλίμαξ), melly szerint a földi élet fokozatos tökélyesbitésére, az égbejutásig harminez lépcsöt képzelt, Climaxnak neveztetett, palaestinai születésü s nazianzi Gergely tanitványa volt. Sokáig élt Sinai hegyén önsanyargatásban s hátrahagyott müvei szent érzelmektől vannak ihletve. Irálya tiszta és házias, miért még ma is kedvesen olvasható s benne egy agg remetének beszélgetését vélnéd hallani.

Költök.

Pál, Justiniánnak titkos tanácsosa, nem minden becs nélkül énekelte meg a pythiai fürdöket s sz. Zsófia leirását, mellyet amaz egyház fölszentelésekor fel is olvasott. Pisidiai György, konstantinápolyi levéltárnok versezetet irt Heracliusnak a persák elleni hadjáratáról és az avarok táborozásáról hazája falai alatt; inkább történész, mint költö. Kristóf, egyik császárnak titkára, százharminczkét versü satyrát irt a szenvedélyes ereklye-gyüjtök ellen. A többi csekély számu s még csekélyebb elméü verselök a görögök régi költöi hajlamát kiveszettnek bizonyitják.

A caesarcai Priscianustól, ki jobbára Konstantinápolyban élt, maradt fenn a legteljesb nyelvtan, mellyet a régiek hátrahagytak [1]). Az első tizenhat könyv a beszéd részeit tárgyalja, a két utolsó pedig a szókötést. Azonkivül irt még az ékezetekről, névragozásról, a szóalakokról, a könyvek czimeiről s más egyebekről. Nálánál későbben irt a konstantinápolyi Phocas a névről, az igéről s a hehezetről. Nagy-Gergely panaszkodik, hogy Konstantinápolyban nem volt, ki jól tudott volna görögből latinra és viszont forditni; s Theodorus helytartó mód nélkül bámult, midön Olaszországban bizonyos Janniciust talált, ki a keletről jött sürgönyöket leforditni s görög leveleket irni tudott; mellyeket olvasván a keleti császár, megkedvelte s magához hivatá [2]).

Történészek

A caesareai Procopius, konstantinápolyi rhetor, Justinus által Belizár mellé adatván, ennek a csatatéren is, irodájában is hasznos szolgálatokat tett. Utóbb tanácsossá s a császári főváros parancsno-

---

deratur incessum, sic viam temperat, ut Magorum serviat et mittatur ad gressum: nam ambulante Mago, stella ambulat; sedente Mago, stat stella; Mago dormiente, excubat stella; sic sentit Magus, ut quibus viandi par conditio est, par sit necessitas serviendi; et stellam jam non Deum credit, sed judicat esse conservam, quam cernit taliter suis obsequiis mancipatam.

[1]) *Commentatoriam grammatic. libri* XVIII; vagyis: *De octo partibus orationis, earumque constructione.*

[2]) **Agnellus.** *Vita Theod.* c. 2.

kává neveztetvén, jól értesülhetett kora viszonyairól, mellynek ő egy személyben történésze, magasztalója és gyalázója is. Utánozni törekszik a classicusokat több tehetség- mint szorgalommal, s csakugyan erőre és csinra nagyon hátramaradt. Az ő története (*τῶν καθ' αὐτὸν ἱστοριῶν*) nyolcz könyvből áll, mellyekből a két első persa háboruval foglalkozik, támaszkodva Pusant Posdus, konstantinápolyi püspök örmény munkájára, mellyben az örmény dolgok vannak leirva 390-ig s melly nagy részben fenn is maradt. A harmadik és negyedik könyv az afrikai, a többi az olaszhoni góthok elleni háborut tárgyalja. Mindig jól értesülve, részrehajlatlanul ir, valahányszor nem Belizárról, az ő bálványáról vagy Justinián- és Theodoráról van szó. Még hizelgőbb magasztalással tetézi a császárt a *császári épületekről* irt öt könyvben, mellyekben azoknak magasztos voltát tulzással irja le. Azután talán felboszankodva, hogy reményei s aljasságához képest meg nem jutalmaztatott, irta titkos történetét (*ἀνέκδοτα*), mellyben az udvart irgalmatlanul ostorozza, Justiniánt képmutatónak, Theodorát boszuálló s a legfajtalanabb nőnek, Belizárt pimasznak s egy ármányos és buja nő játékszerének festvén.

Rút dolog, ha ki öntudatát meghazudtolva, titkon megtagadja azt, a mit nyilván hánytorgatott; de miután az illy gyalázatos eljárás nem ritka eset, halljuk, mint mentegeti magát ezért Procopius: „Összeirtam e munkát, mivel lehetlennek láttam az igazságot kimondhatni addig, mig a benne szereplők élnek. Nem lett volna maradásom a kémek miatt s ha fölfedeztetem, el nem kerülendém a kinpadot; azért legkedvesb barátaimban sem bizhattam meg. El kelle tehát hallgatnom sok általam elbeszélt dolognak okait, mellyeket, előbbi müveimben elhallgatva, most teszek közzé. Csak azon gondolat aggaszt, hogy Justinián s Theodora életéből olly dolgokat kell elmondanom, mellyeket az utókor alig hihetend, s én mesemondónak tartatandom, midőn, a kik szemtanuk voltak, nem lesznek többé. Ám mégis vigaszomra szolgál, hogy mitsem akarok mondani, a mi tanuk által nem bizonyittathatnék."

Távol ez utóbbi igéret megtartásától, még a józan izléstől is eltér, midőn az ördögök trágár beszédeit hordja össze, mellyek Justiniánt mind trónján mind ágyánál körülállják s örködnek mellette borzadalmas alakokban, mellyeket csak az ájtatos remeték látnak. Azon emberi hajlamból, melly szerint könnyebben hiszszük a roszat, mint a jót, még szellemdus irók is több hitelt adtak a titkos történetnek, mint a nyilvánosnak; de miután az egyik mindenesetre hazugság, mindakettőnek hitele elvész.

Myrinai Agathias Justinián viselt dolgait 553-tól 59-ig irta le, de a mellett, hogy müve hosszadalmas, költöi kifejezések- s hibákkal teljes, irmodora dagályos és ügyetlen. Azt mondja magáról, hogy habozott e munkába belefogni, miután nagyobb hajlama volt a képzelem szárnyain röpkedni. És ugyan, minö tanuságát adta ennek? egy epigrammok anthologiáját gyüjté össze! Az ö kicsapongási modora, akarva vagy nem, olly tudósitásokat hagyott fenn számunkra a góthok-, frankok- és Persiáról, mellyeket különben nélkülöznénk.

A hunnokról, avarokról s más északi s keleti népekről a konstantinápolyi Menander tudósit, ki folytatta Agathiast egész 582-ig s megörzé számunkra Justiniánnak Chosroëvali fontos egyezkedését, melly elég arra, hogy a többi haszontalanságot kipótolja.

Theophylactus, midön történetének egy részét fölolvasá, mellyben Mauritius császár halálát irja le, a nagyszámu hallgatókat sirásra fakasztá. S csakugyan az ékesszólás nem hiányzik benne, a hol azt, bölcselési dühhel nem rontja el.

János Lőrincz, Lydus melléknévvel, Justinián kortársa volt s mind verselésben mind prosában jó irónak tartatott. Fennmaradt tőle egy irat a tisztviselőkről római statistica a császári s előbbi idökből; s egy más müvecske a jósjelekről (De ostentis), magábanfoglaló mindent, mit a hetruscok és rómaiak a madárjóslatról tudtak.

Byzanti történészek.

Ez utóbbi közzététetett Párisban 1823-ban, az előbbiek a byzanti történészek gyüjteményéhez tartoznak, melly egyedüli tekintély a középkorban a konstantinápolyi kormány és a vele közlekedésben állt országokra nézve. Puszta összehordása ez az eseményeknek Constantintól kezdve, városa elestéig, gyüjtve itészet nélkül, gyakran elhanyagolt nyelv- és irálylyal, összehalmozva a régit az ujjal, a világit az egyházival, olvasás vagy hallomás szerint; végre terv és összefüggés nélkül, csak ott ér valamit, hol egykoru történeteket beszél el. Mi itt egybefoglaljuk ezen, bár különféle korszakhoz tartozó irókat.

Zonaras János, konstantinápolyi, tábornok és a császári kormány titkára, mint barát halt meg Athos hegyén 1118 után, melly ideig terjed az ő, a teremtéstől kezdett krónikája. Kora eseményeire nézve dicsérnünk kell részrehajlatlanságát; az ókorra nézve elveszett irókból meritett; s bár nem jelöli meg, kiből vette ki, a mit elbeszélésébe fölvett, belátta mégis, hogy mitsem kell hozzá adnia, melly hibától a többi gyüjtögetők, kiknek rhetori inyöket az igazság ki nem elégité, nem tartózkodtak.

Azon időponttól, mellyben Zonaras irni megszünt, folytatta a

történetet Nicetas Acominatus egész 1206-ig. Finom becsülője a szépmüvészeteknek, gyakran szavalóvá lesz s gunyoros szeszélyének engedi át magát. Nicephorus Gregoras, mint a Palamiták párthive, 1351-ben egy klastromba záratott, hol meg is halt. Irata 1204-től 1341-ig szenvedélyes és részrehajló a dolgokra, tulzáskodó és negélyes az irályra nézve. Az athenaei Laonicus Chalcondylas látta s elbeszélte a törökök győzelmeit a birodalom fölött 1298-tól 1462-ig; tettdús, hanem hiszékeny.

Ezek nevezhetők történészeknek. Sokkal szárazabbak az évkönyvirók. Ők irataik első könyvében Ádámtól századukig jőnek, hol aztán kissé kiterjeszkednek. György, ki méltósága után Syncellusnak is mondatik, 800 körül halt meg; chronographiájával nagy világot árasztott a régiek által annyira elhanyagolt időtanra s különös becsünek tartatott, mig az ujabb időben fölfedezett Eusebiusból ki nem derült, hogy amaz csaknem egész könyvét ebből vette. Csak Diocletiánig megy (284.), honnan a konstantinápolyi Theophanes Isaurius viszi a folytatást, ki mint a képtisztelők pártolója, örmény Leo által Samothraciába számüzetett, hol 817 körül meghalt. Az antiochiai Malalas János s több más, említésre sem érdemes.

Nagyobb hasznuak azok, kik egy életirást vagy egy részletes időszak történetét hagyták hátra. A már emlitett Agathiason kivül Briennius Nicephorus, Alexius Comnenus veje, ki 1096 ban Konstantinápolyt bouilloni Gottfried ellen védte, 1108-ban az antiochiai fejedelem Bohemunddal békét kötött, és ha több bátorsággal bir, Alexius halála után császárrá lehetett volna, Történeti anyag czim alatt irt Comnen házáról, Izsáktól kezdve Alexiusig; jó hanem a legrészrehajlóbb elbeszélő.

Utána a folytatást neje, Comnen Anna vitte, ki atyja évkönyveit irva, kielégité nagyravágyását, mellyet férje nem melengetett, fivére pedig el nem nyomott. „Én — mondja ő müve kezdetén — én Anna, Elek császár és Irén császárnő leánya, ki biborban születtem s növekedtem, és tudományos oktatásban részesülve még a hellen nyelv müvelésével is foglalkoztam; ismervén a szónoklattant, Aristoteles költészettanát és Platon párbeszédeit is; begyakorolva továbbá a mathematica négy tudományába, melly által értelmem megerősödött (bármilly hiuságnak látszik is, megbocsáttatik nekem, hogy fölemlitem tulajdonaimat, mellyeket részint a természet- és magam ügyekezetének, részint Istennek és a kedvező körülményeknek köszönök) elhatározám elbeszélni apám tetteit, mellyek méltók, hogy — mint mondják, az idő rohama által a feledés örvényébe ne sodortassanak."

A többi irók alacsony középszerüsége, némi fensőbbséget ad Anna történetiratának; hanem mégis terjedelmes, dagályos és üres; határozatlan körmondatokban átvitt értelmü szavakba burkolja a haszontalan gondolatokat, még többet fecseg, mint egy asszony, tudósságot fitogtat s irálya virágos, majdnem költői s olly pontos, hogy még a tetteket is feláldozza neki. Magasztalja atyja vállalatait s erényeit, mellyek közé sorozza a megaláztatást is, mondván, hogy atyja bünbánatból vetette magát annak alája. Gondolhatni, mennyire nem voltak inyére a tudós herczegnőnek a keresztes vitézek, kiknek viseletök sőt nevök is durvának tünt fel s kiket annyira sem méltatott, hogy nevöket görögre forditotta volna. A keresztesek uralmát Konstantinápolyban Acropolita György beszélte el.

Más byzantiak régiségeket s országismét irtak, mikép a már emlitett Lydus. A miletusi Hesychius évkönyveket irt az assyriai Belustól Anastasius császár halálaig. Egy becses töredék is maradt fenn tőle Konstantinápoly eredetéről. Hierocles grammaticus a keleti birodalom hatvannégy tartományát s kilenczszázharminczöt városát irta le.

A biborban született (porphyrogenitus) Constantin császár nagyatyjának, macedoniai Basiliusnak életén kivül, fiához, Románhoz egy iratot intéze a birodalom kormányzásáról, értekezvén egyszersmind eredetök-, szokásaik- s tetteikről azon barbároknak, kikkel a birodalom akkoriban tusakodott. Az északiakról beszélve, mondja: „Azoknak birvágya telhetetlen; csekély szolgálatokért tömérdek viszonzást kivánnak; azért kéréseiket ügyességgel szükség kijátszani. Ha tehát a kazarok, törökök*), oroszok vagy más hason nemzet császári ruhákat, koronákat vagy más becses dolgokat kérne, azt kell felelni, hogy nem emberi kéz által készittettek, hanem az Isten egy angyal által küldte Constantinnak, midőn öt első keresztény császárrá tette, megparancsolván, hogy sz. Zsófia egyházában tegye azokat le s csak vasárnap használja; és fenyegetőzvén, hogy a melly császár kénye-kedve szerint használná vagy csak legkisebb részecskét is másnak engedne, Isten ellenségévé lesz s a hivők gyülekezetéből kizáratik. És hogy milly veszélyes e parancsot megszegni, kitetszik a kazar Leo esetéből, ki egy köznapon az egyik koronát a patriarcha akarata ellen fejére tévén, szemein olly kelés támadt, hogy meg kellett halnia.“ Hason választ tanácsol, ha azon tüzből kérnének, melly a vizben ég.

Constantinnak tulajdonittatik továbbá egy dolgozat a konstantinápolyi udvar, az egyház, a hadsereg s a nyilvános játékok szertartásairól. Irt a hadtudományról is, habár a minő fáradhatlan a tudomány

*) „*Turci*“, igy nevezi Constantin a magyarokat. S—ky.

körül, épen olly ügyetlen volt a kormányzásban. Metaphrastes Simon által összeszedette a szentek legendáit; mások által ismét a lóorvoslati s földmüvelési müveket. A könyvek olly drágaságában nagy érdemére szolgál, hogy a számos kötetből kiszedette azt, a mi leghasznosabb vala. Nagyszerü s gazdag könyvtárral birván Constantin, hogy a tudománykedvelöket segitse, megparancsolá kis Theodosiusnak, hogy minden egyéb könyvet pótló tudományösszletet (encyclopaedia) szerkeszszen. Kirekesztettek a képzelmi müvek, mellyek termé szetöknél fogva föl nem darabolhatók, aztán a tisztán mütudományiak is, hogy csupán közhasznu s világra termett embernek való tárgyaknak adassék hely. A gyüjtemény anyagra nézve ötvenhárom könyvre osztatott, minden könyv egy-egy különös czimmel, minő például: A császárokról és fejedelmekről, kiklemondottak; — az egyházi ügyekről; — a csodákról sat. Csak két szakasz maradt fenn; a követségekről, aztán az erények- és vétkekről.

Az első a rómaiakhoz küldött követségekről tudósit, részben elveszett, részben eldarabolt kutforrásokból meritve s épen ez mondható a másikról is. Ha végig menve rajtok, elgondoljuk milly roppant sok jeles mü forgott az akkori görögök kezeiben, mindig jobban győződünk meg, hogy a tudományosság a leghaszontalanabb dolog, ha csak arra szolgál, hogy fölmentsen az önmagunk fejéveli gondolkodástól. Ama görögök saját nyelvökön nagyszerü irókat olvastak, és mégis sem egy természettudományi fölfedezést, sem egy a régi gondolkodók fölötti valóban bölcsészeti értelmezést, sem egy eredeti eszmét, sem egy vig- vagy szomorujátékot, de még csak egy méltó másolatot sem hagytak hátra. Fölfogták ők a classicusok szellemét, elemezték az aestheticai szépet; de mikép a boneczkés alatt a lélek, a régi méltóság valódi érzete eltünt előlök; s bár olvasták saját nyelvökön a hazafiuság lelkesedését, mégis gyáva császárnak csak gyáván porba hullni tudtak, s ragyogó szólamokat használtak, hogy semmiségök s aljasságukat eltakarják. Dühös szenvedélylyel csödülve a pályakörbe, jól utánozni hitték római elödeiket; bölcsészeknek fitogtatták magukat, mivel haszontalan szörszálhasogatással bibelödtek; ékesszólóknak, mivel szavalgattak; tudósoknak, mivel fölélesztettek egy-egy részecskét az ösi bölcseségből. Ekkép történt, hogy a tudós hitvány tettekot classicus szólamokba burkolt; a hadvezér uton utfélen Homer verseit szórta, s az uralkodók, ajkaikon Aristoteles és Platon elveivel, sem erövel nem birták a régi nagyságot uj életre hozni, sem alázattal a Krisztus hirdette szerény, de annál termékenyebb tudományt felkarolni.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Latin nyelv.

Nyugaton ez időszakban legfontosabb tény az irodalom történetében a latin nyelv átváltozása, melly már csak az iratokban használtatott s ujabb nyelveknek készült helyet adni. És minthogy a nyelv a népek szellemének igaz tükre, jellemöknek kinyomata, benső életöknek nyilatkozványa, nem átallkodtunk e tárgy fölött bővebben szólani.

A classicus hazafisághoz tartozott saját nyelvét másnak kizárásával szeretni. Themistocles halálra ítéltette a persa követekkel jött tolmácsot, mivel megszentségtelenité a hellen nyelvet, átforditva erre a tüz és föld követelését [1]). A carthagóiaknak eltiltatott hellenül tanulni [2]); a római tisztviselők még a görögöknek is latinul válaszoltak [3]), s csak ezen nyelven adathattak ki a praetori rendeletek [4]). A szolgasághoz, melly alá Róma a legyőzötteket hajtá, a latin nyelv ráerőszakolása is tartozott [5]). Claudius császár megfosztott polgári jogától egy lyciabelit, ki neki nem tudott latinul felelni [6]). Csodatevő szent Gergely mondja, hogy majdnem elfeledte a görögöt, miután a római törvények rettentő, büszke, parancsoló, neki nehéz s a görögöknek barbár nyelven voltak irva [7]). Molon, Cicero tanitója volt első, kinek megengedtetett a tanácsban hellenül beszélni, a mi utóbb mégis közönségessé lett [8]); hanem a gyülésben komoly vita tárgya volt, hasz-

---

[1]) **Plutarchus** *in Themist.*

[2]) **Justinus,** lib. XX.

[3]) *Magistratus prisci, quantopere suam populique romani majestatem retinentes se gesserint, hinc cognosci potest, quod inter caetera obtinendae gravitatis indicia, illud quoque magna cum perseverantia custodiebant, ne Graecis unquam nisi latine responsa darent. Quin etiam ipsa linguae volubilitate, qua plurimum valent, excussa, per interpretem loqui cogebant; non in urbe tantum nostra, sed etiam in Graecia et Asia; quo scilicet latinae vocis honos per omnes gentes venerabilior diffunderetur. Nec illis deerant studia doctrinae, sed nulla in re pallium togae subjici debere arbitrabantur; indignum esse existimantes illecebris et suavitate literarum imperii pondus et auctoritatem domari.* **Valer. Maximus.** II, 2.

[4]) **Triphoninus,** gc. L. 48. ff. *de re judic.*

[5]) **Sz. Ágoston** : *Opera data est ut imperiosa civitas non solum jugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis imponeret.*

[6]) **Dio** lib. X ; **Syphilinus** in *Claud.*

[7]) *Ἐκφρασθέντες δὲ καὶ παραδοθέντες τῇ Ῥωμαίων φωνῇ καταπληκτικῇ καὶ ἀλάξονι, καὶ συσχηματιζομένη αὐτῶν τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ βασιλικῇ, φορτικῇ δὲ ὅμως ἐμοί.* Origenes dicséretéről.

[8]) **Valer. Max.** II, 2.

nálhatni-e vagy nem e vagy ama görög eredetü szót, s Tiberius császár, hogysem m o n o p o l i u m-ot mondjon, inkább körüliráshoz folyamodott.

Innen a régi nyelvek amaz egysége, ama saját jelleme, melly nem változik a származtatás- és összetételben, mikép az a különböző töredékekből alakult ujabb nyelvekben szétmegy, mellyekben népszerübb levén az irodalom, az alak is kevesbbé tiszta. A latin nyelv, melly testvére a phrygiainak, hetruriainak s a görögnek, emennél többet hasonlit közös anyjukhoz az ind nyelvhez, több szót tartván meg ebből, mint a görög, melly viszont a szóvéghangzatban (d e s i n e n t i a) változatosabb, mint a latin. Ennek saját fő jelleme a f e n s é g, melly testvéreinél névszerint sem ismeretes. Végnélkül alkalmas nyelv a k o r m á n y z á s r a, miért is rajta iratott a legjelesb törvényhozás, rajta később a vérengzéstelen uj birodalomnak szent szabályai; a müveltség nyelve, melly összevegyül az összes barbárok nyelveivel, hogy fölszabaditsa azokat az anyagiság alól; mellyet az egyház egyetemes nyelvül fogadott el az egész világ keresztény társadalmában, mellyben mindennek e g y n e k kelle lennie. És igy azon határokon túl, a hová a római sasok el nem vitték, általvitetett a nemzetek testvéritésének magasztos eszméjében; s hol a latin nyelvet értik, a müvelődésnek ott van határa.

E nagyságra azonban nem egyszerre emelkedék, s első elemei, mellyek Thracián át Indiából származtanak, az Olaszhonba költözködött különféle gyarmatok, meghóditott vagy társul fogadott népek nyelveivel vegyültek össze. Komoly méltóságával hü képét adja viszsza a rajta beszélt aristocraticus társadalomnak, épen ugy, mint Judaeának ihletett, Indiának papi s Hellasnak népies nyelve. Legrégibb emlékeit másutt hoztuk már fel; mellyekből kitünik, hogy kezdetben, mint épen nem vagy kevéssé irott nyelv, igen határozatlan vala, ugy, hogy egyik emlék a másiktól annyira különbözik, miszerint koruk külső bizonylatok nélkül meg nem határoztathatnék. Igy Lucius Scipio siriratát, atyja Scipio Barbatusénál régibbnek lehetne tartani.

Ugy látszik a rómaiak első irásmódja az ugynevezett s z á n t ó f o r d u l a t i (*βουστροφηδόν*) volt, melly szerint balról jobbfelé a sor végére jutva, a következő sor mindjárt onnan jobbról balra folytattatik, épen mint a gazda a földet szokta szántani. Innen van, hogy v e r s u s (fordulat) sort jelent; a r a r e, e x a r a r e, s u l c a r e pedig ugyanannyi, mint i r n i.

Az a b c.

Az a b c hiányos vala, nem lévén benne R, mellyet pótolt a D; miként a G-t a C, az X-et szinte C vagy CS, melly Z helyett is használtaték. Mint számtalan szót ugy kölcsönözték az aeoloktól a digammat is, mellyből képezték az F-et; az Y és Z csak Augustus idejében hozatott be, s a J és K-nak csak idegen nevekben volt helye. A három uj betü, mellyet Claudius császár akart használatba hozni, csak az ő uralma végeig tarthatá fenn magát [1]). Nagy előhaladás volt a latin a b c-ben az, hogy a betüket nem különös nevezettel, hanem mindegyiket saját hangjával jelölé; mig a görög a l p h a, b e t a, g a m m a-t, a héber a l e f, b e t h, g h i m e l, d a l e t h-et, a szláv a s, b u k i, v i e d i, g l a c o l, d o b r a, s i s t-et, a római a, b e, c e-t mondott; hibáz ellenben, midőn a mássalhangzóknál az önhangzót ok nélkül majd előre, majd hátra teszi, e f, e r, e l-t mondván f e, r e, l e helyett. Önkényes végre az elrendezés, mint melly sem a hangszervektől, sem a betük természetéből nincs lehozva.

A fegyver hatalma s a kereszténység elterjedése mintegy átalánossá tették ezen a b c-t Európában, midőn minden nép az uj nyelvekhez alkalmazta azt; benne őriztetett meg, a mi kevés a celta nyelvekből még fennmaradt; Ulfilas némi változtatással behozta azt a góthoknál, mellyből támadt a mai német. Sok szláv nép is saját nyelve hangjaihoz hajlitá azt, mig mások a görög a b c-t használták.

I. Korszak.

A római nyelv szabályszerüséget s finomságot idegen, vagyis határozottan szólva, a görög irodalomtól nyert. Nyers és müveletlen a saliusok énekeiben, rövid és harczias Enniusban; hanem ettől kezdve Ciceróig mindig tisztább s határozottabbá lesz. Az első irók még némelly betük használata körül is tétováznak, fölcserélve azokat egymás közt [2]); néha kiszoritnak egy-egy önhangzót a szó kö-

---

[1]) L. a. VI. könyv. 50. lap.

[2]) *E*-t *a* helyett *(defetiscor, emor)*, aztán *i* helyett *(Menerva, magester, amecus)* és *o* helyett *(hemo, peposci)*.

I-t *a* helyett *(bacchinal, beneficere)*, *e* helyett *(luciscit, quatinus, consiptum)*, *o* helyett *(quicum, absquivis)*.

O-t *au* helyett *(coda, plostrum, clostrum)*, *e* helyett *(advorsum, voster)*, *i* helyett *(agnotus, olli)*, *u.* h. *(folmen, fonus, servom, volgus)*.

U-t *e* h. *(dicundum, legundum)*, *i* h. *(existumo, optumus, dissupo)*, *o* h. *(adulescens, frums, epistula)*.

Ai-t *ae* h., *au*-t *o* h., *ae*-t *i* vagy *u* h. *(triviai, caudex, poplae)*.

B-t *v* h. és viszont. *(ferbeo, amavile)*.

C-t *g*, *qu*, *x* h. *(acnum, cotidie, secus*, és viszont *arquus, oquulus)*.

zepéből [1]) vagy végén [2]); leginkább az S-et és az M-et, sőt egész szótagokat is [3]), mig ellenben másutt betüket sőt szótagokat is hozzátoldanak [4]).

Sok szó fordul elő az első irókban, mellyet utóbb a classicusok elhagytak [5]); sok más ismét, mellynek különböző értelmet [6]) s különböző végzést [7]) adtak; és midőn ezek a görög végzetektől nem ide-

---

S-et *r* és *x* h. *(esit, arbos, nugas).*

D-t *l* és *r* h. *(dacrumae, medidies).*

F-et *h* h. *(fostis, fircus).*

M-et *s* h. és viszont *(prorsum, domus)* sat.

[1]) *Defrudo, audibam, caldus, repostus, sis* és *sos suis* és *suos* h. *periclum, vinclum, seclum.*

[2]) *Volup, facul, luxu, victu, sati, priu.*

[3]) *Conia, ciconia* h., *momen, monumentum* h., *dein deinde* h.

[4]) *Stlis, stlocus, stlatus, gnatus—foretis, frucmentum, trabes, ips—exemplea, sale—postidea, mavolo, donicum.*

[5]) *Anquinae*, kötelek; *aplude* hang; *aqualis* ercsz-al; *aquula* vizecske; *axicia* olló; *bucco* hetvenkedő; *bulga* erszény; *bustirapus* pénzért mindent koczkáztató; *capronae* üstök; *casteria* fegyvertár; *carinarius* és *flammearius* sárga- és vörösfestő; *conspicillum* őr; *cordolium* szivfájdalom; *dividia* fájdalom; *estrix* torkos; *fala* fatorony; *famigerator* hirmondó; *grallator* mankós; *haniota* horoggal halászó; *legirupa* törvényszegő; *limbolarius* rojtkészitő; *luca bos* elefánt; *mando* falánk; *mantellum* köpeny; *offerumentum* adomány; *perduellis* ellenség; *perlecebra* kecsegtető; *petro* paraszt; *proseda* kurva; *sedentarius* varga; *statutus* rátartó; *struix* alkat; *subulo* fuvolázó; *suppromus* algazda; *suras* czövek; *sutela* ravaszság; *temetum* bor; *tenus* tör; *terginum* vesszö; *trico* roszfizető; *vesperugo* estveli csillag. Elhallgatjuk a ruhaczikkek, mesterségek s természettörténet szavait, melly az utóbbi irókban nem fordulnak elő.

[6]) *Arrhabo* felpénz értelemben; *caudex* pimasz; *flagitium flagitatio* h.; *heres* tulajdonos h.; *hostis* idegen h.; *labor* mint kór; *nugae* mint gyászdal; *usus, opus* h. sat.

[7]) A régiek egyes számban használtak sok nevet, mellyek utóbb csak többes számban voltak szokásban; olly kicsinyitőket csináltak, mellyek utóbb eltünek *(digitulus, diecula)*; a harmadik declinatio szerint hajlitottak sok nevet, mellyek utóbb az első alá soroztattak: *angustitas, concorditas, differitas, impigritas, indulgitas, opulentitas, pestilitas, tristitias*; aztán: *amicities, avarities, luxuries, duritudo, ineptitudo, miseritudo, maestitudo, autumnitas*; némellyeket más nemben használtak, mint: *gladium, nasum, collus, deliquio, emenda*; ugy használtatott együtt: *similitas* és *similitudo*; *vicissitas* és *vicissitudo*; *dulcitas* és *dulcedo*; *claritas* és *claritudo*; *inania* és *inanitas*; *cupedia* és *cupiditas*; *largitas* és *largitio*; aztán *artus* h. *artua, raptus* h. *raptio; gelum, cornum, genum* a második declinatio szerint hajlittatott. Az első declinatio genitivusa mindig *ai* v. *as*-szal végződik görögösen; a másodikban sok *us* végzetü ugy hajlittatik mint a negyedikben. Az *ius* és *ium* végzetüek genitivusa egyszerü *i*-vel megy ki; az *r* végzetüek vocativusához *e* betüt adnak (puere). A többes genitivust sokszor *ûm*-ba huzzák össze, a harmadik declinatio accusativusa s dativusa határozatlanul majd *im*, majd *em*, majd *i* majd *e*; a többes nominativust *is*-szel, a genitivust *um* vagy *ium*-mal képzik. A második declinatiót sokszor fölcserélik a negyedikkel s a

genkedtek, a régiek azokat tulságosan használták [1]), s olly összetételekkel éltek, mellyek Augustus korában szörnyekül nézettek [2]).

Határozatlan volt még nemcsak a declinatio, hanem a nemek is [3]); a melléknevek alakitása szabadabb [4]), az utóbbi használattól eltérő declinatióval [5]) s néha különböző értelemmel [6]). Igen sok, a régi iratokban előforduló ige [7]) meg nem szenvedtetett a későbbi szokás által, melly a beszédnek főtörvényhozója, vagy pedig más értelmet

---

genitivust *uis*-szal képzik (*domuis, exercituis*), a dativustól elveszik az *i*-t (*anu*). Az ötödikben a genitivus egyenlő a nominativussal, s a dativusban elmarad az *i*, (*facie, faciei* h.).

[1]) *Architecton architectus* h., *batiola βατιον*-tól, *gaulus γαυλος*-tól; *halophanta αλοφαντης*-ből; *horaeum ωραῖον*-tól; *incloctor κλωγμος*-tól, (vesszőző); *lepada λεπας*-tól; sat.

[2]) *Argentienterebronides, dammigeruli, deutufrangibula, ferritribaces, flagritribae, gerulifigulus, nucifrangibula, oculicrepidae, parenticida, plagipatidae, sandaligerulae, subiculumfragri* sat.

Nem is emlitem a Plautus s mások által tréfából kovácsolt neveket; *bilbare, pubulicottabi, buttubata, taxtas* sat.

[3]) *Agnus, lupus, porcus* mind a két nemre szolgáltak; *aerarium* him-, *finis, praesepe* és *metus* nőnemü volt, himnemü továbbá: *frons, stirps, lux, crux, calx, silex, aetas, grando. guttur, murmur*; középnemü *sexus*.

[4]) *Crucius*, (gyötrő) *deliquus, dierectus, elleborosus, exsinceratus, gravastellus, inanilogus, labosus, macellus, malacus, medioximus, munis* (mellytől *immunis*), *oculissimus, privus, stultividus, voluptabilis*.

[5]) *Alter, solus, nullus* s az idetartozóknak genitivusok nem volt *ius*-szal; *celer*-nek semlegese *celerum*. Aztán *gnarures* mondatott *gnari* h., *gracila gracilis* h., *hilarus hilaris* h., *utibilis utilis* h., *munificior munificentior* h., *spurcificus sporcus* h., *tentus extentus* h.

Igy *ipsus ipse* h., *ipsipsus ille ipse* h., *qui* és *quips quis* h., *ips is* h., *cujalis cujus* h., *em* és *im eum* h., *emem eundem* h., *hic, haec istaec, hi, hae, haec* h., *hisce his* h., *quojus cujus* h., *vopte vos ipsi* h., *me mihi* h., *sum, sam sas* és *sos, suum, suas suos* h., *ibus iis* h.

[6]) *Assiduus* annyit tett mint gazdag, nem származtatva *ad-sedeo*-tól hanem *ab assibus duendis; cupidus* kivánatos; *curiosus* sovány; *immemorabilis* emlithetlen; *incredibilis* hitelt nem érdemlő; *superstitiosus* jövendölő.

[7]) *Abjugo* elkülönitek; *adverrunco* elforditok; *alludio* czélzok; *ambabedo* körülrágok; *betere* menni; *calvire* elkoptatni; *caecultare* roszul látni; *cuperare* homlokot összehuzni; *causificari* vádolni; *cicurare* szeliditni; *collabescere* megsoványodni; *corvitare* körülnézni; *depucere* vágni; *elinguare, esitare* enni; *exdorsuare, frigultire* és *vitulari* ugrani; *fuo* vagyok; *gnarigo* beszélek; *imbito* bemegyek; *lamberare* elvágni; *lapire* megkeményedni; *mutire* beszélni; *obsipare* meghinteni; *obsorduit* elavult; *praestinare* venni; *protollere* halasztani; *quiritare* kiáltani; *redhostire* megköszönni; *regrescere* nőni; *sardare* érteni; *urvare* körülvenni; *verunco* forditok. Némellyek meg egészen görögök: *badizare, harpagare, patrissare, protelare*.

nyertek [1]), olly alakok- és végzetekkel, mellyekből kivetköztek utóbb [2]), midőn az igehajlitás meg volt állapitva [3]). Nem csekélyebb volt az eltérés az igehatározókban [4]), az elüljárókban [5]), és a belőlök képzett szólamokban [6]).

II Korszak.

Az ó alakok nyoma némelly jobb irókban s különösen Cutullus és Sallustiusban is feltalálható, kik régieskedni szerettek. Melengetve a hazafiság- és szabadságtól, megerősödve kül- és belharczok közepett, a nemzeti méltóság érzete által szabatossá, más nyelvek zsákmánya által gazdaggá lévén, s tökélyesbitve annyi iró által, megnemesbülve az alakokban, aztán teljes értelmességre s egy uralkodó néphez méltó csinra tevén szert, a latin nyelv, ugy látszék, sok ideig vala megőrzendő fenségét, mellyre a köztársaság végszakában jutott volt. Ám mégis Cicero, ki a nyelv tökélyét Scipio és Laelius korába helyezi [7]), már az ő idejében érzé annak hanyatlását [8]). Egy eredeti terméket-

---

[1]) *Corporare* megölni; *decollare* megfosztani; *grassari* menni v. hizelegni; *latrocinari* katonáskodni.

[2]) Számos ige, melly hajdan cselekvő volt, később csak letevő alakban használtatott: *arbitro, aucupo, auspico, cohorto, congredio, consolo, contemplo, cuncto, digno, elucto, expercisco*; ellenben mint letevők használtattak: *adjutor, bellor, certor* sat. Különbözőleg végződtek: *accepto*, accipio; *augifico* augeo; *blatio*, blatero; *congrueo*, congruo; *claudeo, viveo, diceo, duo* (do), *creduo, perduo* sat.

[3]) A négy ige-hajlitás gyakran fölcseréltetett. Aztán mondatott *editur* h. *estur*; *fit* h. *facitur*; *odi* h. *osus sum*; *possetur, potestur* és *poteratur*; *dant* h. *donunt*; *nequeunt* és *solent* h. *nequinunt, solinunt*. A harmadik és negyedik hajlitás jövője *ebo* és *ibo*-val ment ki; aztán a parancsolóban: *duce, face, dice*; *siem, volam, edim sim, velim edam* h.; *faxo* és *faxim faciam* h.; a szenvedő hatart. módhoz *er*-t adtak: *dicier* sat.

[4]) *Aetatem* = *diu*; *ampliter, antidhac, assulatim, astu* = *astute, eccere* = *ecce*; *furatim* = *furtim*; *insanum* = *valde*; *nox* = *noctu*; *nullus* = *non*; *numero* = *nimium cito*; *simuli* és *anose* = *simul*; *topper* = *cito*; *tuatim, vicissatim*.

[5]) *Am* = *circum*; *apor* = *apud*; *ar* és *ab* = *ad*; *af* = *a*; *se* = *sine*; *endo* = *in*.

[6]) *Adire manum alicui*; *gallam bibere ac rugas conducere ventri*; *caedere sermones*; *colere vitam*; *quadrupedem constringere*; *dapinare victum*; *dare bibere*; *suum defraudare genium*; *herbam dare*; *follitim ductitare*; *paratim ductare*; *emungere aliquem argento*; *ex aliquo crepitum polentarium exciere*; *expergere frontem*; *curculiunculos minutos fabulari*; *exepeculiatus fieri*; *fraudem frausus est*; *mulsa loqui*; *datatim ludere*; *obsipare aquulam*; *obtrudere palpum*; *ornare fugam*; *os occillare*; *percutere animum*; *sub vitam praeliari*; *sermonem sublegere*; *fulmentas suppingere soccis*; *thermopotro gutturem*; *pugilice et athletice valere*; *asyarebolum venire*; *de symbolis esse*; *aestive viaticari*.

[7]) *Aetatis illius ista fuit laus tanquam innocentiae, sic latine loquendi*. Cic. De offic. I, 37.

[8]) *Tuscul. Quaest.* II, 2.

lenség nem engedte azt a hellen nyelv módjára meggazdagodni; a szellemi világ s magasb eszmék körében hiányos volt, a népiességet visszataszitá s midőn kizáratott a szószékről, az ő küzdhelyéről, az udvarba menekedett, hol a caesarok szeszélyétől függve s hivatalos közlönyül szolgálva, az alávaló zsarnokságnak lőn eszközévé.

III. Korszak.

Ekkor kezdett a csuszás-mászás olly szavakat behozni, miket a köztársasági egyszerüség sohasem hallott. Ha nem volt elég a coelestis és divinus czim, mondatott coelestissimus; a fejedelem foglalkozásai sacrae, szenteknek mondattak, személye pedig majestas-nak, melly előtt az embernek meg kelle semmisülnie, nem beszélvén többé magáról, hanem csak parvitas, mediocritas-, sedulitas-áról. Ezen elvont nevek összetes melléknevekül használtatva, egyik első jelét adják a hanyatlásnak, mellyet az ujabb nyelvekben is a franczia utánzása által napról napra jobban látunk elterjedni [1]).

Illő, hogy elhallgassuk a féktelenség szavait, mikkel a finomult fajtalanságok jelöltettek; a hellen szólamok egész serege jött divatba [2]); a tisztán csak költői szólamok behozattak a prosába is [3]), s mig egyrészről régieskedés üzetett, másrészről uj szavak alakittattak, vagy uj végzést s érteményt [4]) nyertek és más szóvonzat fogadtatott

---

[1]) Gazdagsághoz számitjuk: a *pauperismus*, *notabilitas*, *capacitas* s t. efféle szavakat.

[2]) *Opus habere*, *clari genus*, *animum conversi*, *laetus animi miles*, *modicus pecuniae*, *canere tibiis*, *doctus*, *bonus militia* mind Tacitus szólamai; ugyszinte *amare*, *solere* h.; aztán *hetaeria*, *monopolium*, *barbarismus*, *analogia*, *apologare* (απολογειν) *malacizo μαλακιζω*, sat.

[3]) *Praemia* = *spolia*: *claude naves*, *moriens libertas*; *exedere rempublicam*; *laudare annis*, mind Tacitusnál.

[4]) Uj nevek: *breviarium*, *conversatio*, *dormitorium*, *gratitudo* és *ingratitudo*, *inquisitio*, *ligatura*, *superfluitas*, *voracitas*, *puerilitas*, *summitas*, *adversitas*, *nimietas*, *sustentaculum*, *salvator*, *diffugium*.

Uj melléknevek: *amanuensis*, *fictitius*, *immaculatus*, *intelligibilis*, *visibilis*, *invisibilis*, *rationalis*, *rationabilis*, *neutralis*, *praesentaneus*, *rorulentus*, *sapidus*, *spontaneus*, *supercilliosus*, *frigidarius*, *famigeratus*, *indubius*, *faenebris*, *exsurdatus*, *inerrabilis*, *infraitus*, *lapsabundus*, *lychnobius*, *occallatus*, *valetudinarius*, *segrex*, *stigmosus*.

Uj felsőfokok: *fidissimus*, *piissimus*, *prudentissimus*, *caelestissimus*.

Uj igék: *adunare*, *explantare*, *collatrare*, *columbari*, *sagittare*, *annoctare*, *confiscare*, *restaurare*, *remediare*, *extimere*, *auctitare*, *corrotundare*, *nepotari*, *molestare*, *crucifigere*.

Hactenus időről is használtaték; *adhuc*, melly annyit tett mint: *eddig*, *még* értelemben is vétetett; *interim* = *interdum*; *subinde* = *saepe*; *obnixe rogare*. Ujak:

el [1]), néha akkor is, midőn azt uj eszmék kifejezésének, vagy uj bölcseleti szabatosság szüksége nem igazolhatta [2]).

A dolgok, mikép várható vala, bomlásnak indultak, midőn a birodalomba annyi idegen tódult be, s Rómában az egész ismert világ barbárai polgárjoggal birtak s tehát hasonjoggal követelhették, hogy, ha néha a nép előtt vagy a tanácsban beszéltek, nemzeti kifejezéseiket használhassák. Aztán ha a főméltóságokra sőt a császári trónra is Latiumtól s Italiától idegen vezérek emelkedtek, követelhették-e ezektől a nyelvtanárok, hogy a nyelvet pártolják és tisztaságában tartsák meg?

IV. Korszak.

Itt állott be azon idő, mellyet megkülönböztetésül az arany, ezüst, és réz korszaktól vasnak mondanak, minek ama kor iróiban csakugyan siralmas bizonylatait találjuk fel. A mindig növekvő csuszás-mászás nagyhangu minősítéseket talált fel, hogy hizeleghessen a fortissimus, felicissimus, inclytus, providentissimus és victoriosissimus uralkodónak, meg aztán az illustris, magnificus és serenissimus grófok, patriciusok, udvarmesterek sat. egész seregének. A császárok nagyságuk s hatalmuk lassankénti hanyatlásában önmaguk is fölfuvalkodott czimekkel szóltak magukról ekkép: nostra serenitas, tranquillitas, lenitudo, clementia, pietas, mansuetudo, magnificentia, sublimitas sőt aeternitas is, mit Constantius mondott magáról.

---

aliquatenus, clamose, exacte, favorabiliter, impatienter, recenter, specialiter, solummodo, adducte = *severe, neoterice, obiter, insimul, an-an* e. h *utrum-an.*

Uj összetételek: *transmutatio, coaequalis, conversari* = társalogni; *imprecari, concivis, conterraneus.*

Megváltoztatott vagy kiterjesztett értemény: *aegritudo* betegség, *advocatio* halasztás, *fiscus, famosus* (hires); *ingenium* lelketlen dolgokra alkalmazva; *avus* = *atavus*; *gener* a fiu özvegyének uj férje. (L. Tacit Annal. V, 6. VI, 8.) *subaudire* alattomban érteni; *decollare* lenyakazni; *imputare* = kérni, hogy valami számba vétessék; *studere* általánosan.

Megváltozott végzetek: *consortium, sternutatio, vaticinium, viror, aemulatus, audentia, superfluus, voluptuosus, corporalis, occidentalis, orientalis, rubeus, perniciabilis, crepax, nutricius*, mellyek előbb igy végződtek: *consortio, sternutamentum, vaticinatio, virilitas, aemulatio, audacia, superfluens, voluptarius, corporeus, occidens, oriens, rufus, pernicialis, crepans, nutricatus.*

[1]) *Invidere alicui rei*, e h. *aliquid*; *versari circa rem* e h. *in re*; *quod me attinet* e h. *quod ad me*; *egredi urbem* e h. *urbe*; *adipisci alicujus rei*; *adversari aliquid*; *benedicere quenquam*; *jubere alicui*; *paenitentiam agere* sat.

[2]) Illyenek lettek volna *ens* és *essentia.*

Igen sok kölcsönöztetett a görögből nem csak a tudományos, hanem a hivatalos és közéleti nyelvben is, különösen a birodalom áthelyezése után [1]). Maguk azon irók is, kik a régiséghez ragaszkodtak [2]), nem maradhattak tiszták az uj szavak özönétől [3]), az uj összetételektől [4]), uj végzésektől [5]) s uj érteméuy-

---

[1]) Görögből vett szók : *argariare, agon, agonizare, anatomia, neotericus, decaprotia, sitona, anathema, anathematizare, baptizare, blasphemare, hypocrisis, chaos, monasterium, coenobium, eulogium, agape, acedia, diabolus, canceroma, apocrisarius, idolatria, eleemosyna, eremus, eremita, ethnicus, catholicus, martyr, orthodoxus, propheta, scandalum, apostata, masticare* (μαστίζειν), *monachus, clericus, laicus* sat.

[2]) Akkori avult szók : *repedere* = reddere , *sublimare* , *penitudo, rhetoricare, obaudire* = *obedire ; fortiviter, rancescere, interibi* és *postibi, prolubium, pigrare* és *repigrare, usio* e h. *usus.*

[3]) Uj nevek : *beatitudines, sanctimonium, cervicositas, collurcinatio, localitas, consistorium, figmentum, incentor, incentivum, inordinatio, constellatio, juratio, protectio, triumphator, magistratio, capitatio, burgus, desolatio, gratitudo, rectitudo, sufficientia, praevalentia, latrunculator* sat.

Elvont szavak : *visibilitas, populositas, summitas, possibilitas, uniformitas, nimietas, calamitas, deitas, accessibilitas, infinitas, supremitas, negotiositas, ternitas, nescientia, secabilitas, christianitas, antistatus, almitas,* sat. Aztán : *farinarium* (malom), *disciplina corporalis* (testi büntetés), *cambium, allodium, mansum, adjacentia, epistolarius, benefactor* sat.

Uj melléknevek : *bestialis, incitator, superbeatus, labilis, populosus, sensatus, sensualis, vassionalis, passibilis, abecedarius, coaevus, aequaneus, magistralis, carnalis, spiritualis, partibilis, flectibilis, caminatus, clericalis, affectuosus.*

Uj igék : *unire, repatriare, calculare, certiorare, deviare, decimare, exorbitare, intimare, meliorare, minorare, tenebrare, salvare, subjugare, jejunare, excommunicare, justificare, latinizare, humiliare, fructificare, mensurare, cassare, contrariare, aptificare, sequestrare, assecurare, familiarescere, coinfantiare* sat.

Ezekből ismét számos név s *iter* végzetü igehatározó képeztetett ; azonfelül : *medio* e h. *mediocriter, e contra* e h. *e contrario, quoquam* e h. *unquam ; non utique* e h. *neutiquam ; efficaciter* e h. *certe ; taliter, qualiter, ubi* e h. *quo* sat.

[4]) *Historiographus, psalmographus, antecantamentum, suppedaneum, mundipotens, semijejunus, glorificare, congaudere,* s több efféle ; *multilaudus, multiscius, multivira* sat. *disunire, abbreviare, exambire, compatior, complex, confoederatus, superintendens, multimodus, urbicremus, ventriloquus, parvipendulus, oviparus, blandificus, dulciosus, inaccessibilis, incarnatio.*

[5]) Változott végzések : *alternamentum, exercitamentum, effamen, baptismum, erratus, altarium, favum, colludium, exspectamen, interpolamentum, otiositas, vitupero* = *vituperator ; nigredo, peccamen, profunditas, unio, scrutinium, albedo, cautela, dubietas, gratiositas, honorificentia, signaculum, sensualitas, refrigerium, interpretator* és *interpretamentum, regimentum, speculatio* és *speculamen, creamen, devotamentum, infortunitas, malitas, dulcedo, missa, remissa* = *missio, remissio ; cruciatio, cruciatus* helyett ; *pascuarium* = *pascuum ; agrarium* = *ager ; praeconiatio* = *pr onium ; oramen* = *oratio ; vindicium* = *vindicta ; crassedo, aedifex, concinnatio* sat.

töl [1]); az annyi részint ujon kovácsolt, részint kicsinyitett vagy megmásitott melléknevektől; nem kerülhették ki a szokatlan igevonzatot [2]) s más nyelvhibákat (soloecismi) [3]), mellyek ellen nem birtak többé óvószerrel a folyónyelvnek tisztaságában.

Mindez csupán az irodalmi nyelvre vonatkozik, melly a müvelt társadalom nyelvétől egy részben, a köznépétől pedig egészen különbözött. Az első állitás igazsága, ha nem csalódom, eléggé bebizonyul az által, ha Livius- és Ciceróval összevetjük a comicusokat, kiknek a színészek szájába természetesen a beszélt nyelvet kelle adniok, és Caesárt (az egyetlen Rómában született prózairót), ki Commentariusait, gyermeksége óta használt nyelvén mesterkéletlenül adja elö. Benne valamint Cicero és barátainak leveleiben az olvasó távol érzi magát a bonyodalmas körmondatoktól és az erőtetett elrakástól, mellyet némellyek a szép latinságtól elválaszthatlannak tartanak. S ki tudja, azon patavinitas, mellyet Pollio Titus Liviusban megrótt, nem épen az az erőtetettség-e, mellyet az ujabb nyelvekben min-

---

A következő igék is elváltoztatták végzetöket: *effigiare, honorificare, obviare, exhereditare, significare, magnificare* sat.; ugyszintén e melléknevek: *additicius, somnolentus, congruus, dubiosus, dubitativus, participalis, sapientialis, mundialis, concupiscibilis, creabilis, abominabilis, aeternalis, notorius, accessibilis, infernalis, meridialis, infirmis, scholaris, urbanicianus, peculiaris, cordax, vigilax, despicabilis, illuster, anxiatus, astreans = astricus; coelicus, praedicatorius, divinalis, payensis, multiplicus, coactius, fallibilis*, sat.

[1]) Változott értelmü szavak: *Gentilis* és *paganus* = bálványozó; *strata* út; *vice* a sorszámnevekkel: *prima, secunda* vagy *versa; infractus = non fractus; benedicere = consecrare; bellum = praelium; deputare = delegare; humilitas* jó értelemben; *linea* = sor; *deliquium = delictum; ducatus = ductus; edulium = convivium; tractator* = szentirás magyarázó; *ecclesia = templum; latitudo = multitudo; capella* = templomocska; *prosapia, parentes, pudenda, saecularis, devotio; fides* = vallás, a miből *fidelis* = hivő; *credulitas, persecutor, seducere, condolere; innatus = non natus; magnanimitas, discurrere, festivitas, rancor* erkölcsi értelemben; *imminatus* tagadólag; *imminere = servire; indigitare* = ujjal mutatni; *promoscere*, vonzat nélkül; *invidere = non videre*; igy *sanctus* = szent; *scholasticus* = tudós; *otiosus* = henyélkedő; *gratus = ludens; subditus* = alattvaló; *affinis = consors; puerascere, decrescere; dirigere = mandare; praesumere* = merészelni; *applicare* = hozzáadni; *affirmare* = bizonyitni; *ampliare* = gyarapitni; *destituere = negligere.*

[2]) *Benedicere, fungi, frui, erudire* tárgyesettel; *incumbere, queri, renunciare, contrahere, petere* tulajdonitóval; *amare in aliquo, privari a re, ambire ad aliquid* sat.

[3]) *Pacem alicui tribuere; vilissime natum esse; bona opera facere; peccata remittere; homo pleraque (= in plerisque) haud indulgens; vita interficere; contemplatione alicujus = habita ratione alicujus; affectionem habere = habere in animo; in pendenti esse; insuper habere, ut in sermone = rumor erat; trahere sanguinem = genus ducere.*

dennap végetlen különbség gyanánt láthatunk azok közt, kik azt mint anyanyelvöket, és azok közt, kik mint megtanultat irják? S bár a mi gyakorlatlan fülünk nem képes többé a nagy történészben e hibát fölfedezni, mi mégis hajlandók vagyunk hinni, hogy ő a valódi római iróktól különbözik.

Köznépi nyelv.

Egy köznépi nyelvnek létezését, ha nem volna természetes dolog, bebizonyitná Plautus, ki nobilis-t és plebeját különböztet meg. Különbség tétetett továbbá a városi és vidéki nyelv között, miután az első urbana- vagy classica-nak azaz: az első osztályok nyelvének, a másik vulgaris- vagy rustica-nak mondatott. Ez utóbbit Quintilián quotidiana-, Vegetius pedestris-, Sidonius usualis-nak nevezi. Ugyancsak Quintilián panaszkodik, hogy az egész szinház s a pályaköri közönség nem átall sokszor inkább barbár mint római szavakban kiáltozni [1]). Innét a szükség latin mestereket adni a gyermekek mellé. Néha a köznépi nyelv az irásba is átment; miért is Caecilius a nyelvhibáknak egész sorát mutatta fel, mellyet kerülnie kellett annak, ki hibátlan irónak akart tartatni [2]). Curióról mondaték, hogy nem a legroszabbul beszélt latinul, holott mindig csak a házias szokástól vezettetett s tudománynyal épen nem birt [3]). Cicero kivánja, hogy a szónok latinul beszéljen, a mit nevelés s tanulmány által érend el [4]). Martialis bizonyos paraszt szavakat emlit, mellyekre a müvelt olvasó nevetni szokott [5]); Virgiliusnak hibául rovatott fel, hogy paraszt kifejezéseket használ [6]); Gellius megjegyzi, hogy a mi barbarismusnak neveztetik, nem a barbároktól jö, hanem a köznép szokásaiból [7]), és sz. Ágoston is némi köznépies és kevésbbé latin módokat idéz [8]).

Nagyon hibázna, a ki azt hinné, hogy a rómaiak a meghóditott tartományok nyelveit teljesen kiirtották. Cicero inti Brutust, hogy

[1]) *Instit.* I, 5.

[2]) **Isidorus**, *Etym.* I. 32.

[3]) **Cicero** *in Brut.* 58.

[4]) *De orat.* III, 10.

[5]) *Non tam rustica, dilicate lector,*
Rides nomina?

[6]) Donatus egy parodiát mutat fel Virgil harmadik eclogájának kezdetére:
Dic mihi, Dameta, cujum pecus? *an ne latinum?*
Non, vero Aegonis, nostri sic rure loquantur.

[7]) *Quod nunc autem barbare quemque loqui dicimus, id vitium sermonis non barbarum esse sed rusticum, et cum eo vitio eloquentes, rustica loqui dictitabant.* XIII. 6.

[8]) *Sermonem vulgarem et male latinum.* De vita beata I.

Galliában, hová proconsulnak volt szánva, Rómában kevéssé használt (parum trita) kifejezéseket halland; és a történet följegyzé, mikép Decimus Brutus, a köztársaság véglehelletében, Bolognától Aquileja felé futásában ama tartományok tájbeszédének értése által segittetett [1]). Az oscus nyelvben az Atellán-dalok folyvást énekeltettek, s a nép gyönyörködött bennök; és Pompejus Festus fájlalja, hogy a latin nyelv nem ismertetik többé azon Latiumban, mellytől nevét vette [2]). Quintilián megjegyzi, hogy tiszta latinsággal nem mondhatni: due, tre, cinque, quattordice; s nekem némi képzetem van arról, hogy az annyira különböző olasz tájbeszédek az olasz nyelvének legrégibb eltéréseit bizonyitják, mellyek függetlenek voltak a barbárok berohanásától, melly tán kevesebb befolyást gyakorlott, mint némellyek gondolják. A góthok soká uralkodtak Spanyolhonban, és mégis azon ország nyelvében góth szavakat alig fogsz találni. Velenczét semmiféle barbárok sem szállották meg, Veronát mindnyájan; és mégis a kettőnek nyelve többet közelit egymáshoz, mint a veronai a szomszéd bresciáéhoz. Megerősittetem e véleményben, midőn látom, milly keveset foly be a különbözésre a távolság; mert hisz egy hegygerincz, egy folyó medre a milanói tájbeszédet a bergamóitól, a toscanait a bolognaitól különválasztja.

Mennyivel inkább kelle fennállniok a régi nyelveknek Itálián kivül? Caesar mondja, hogy a belgák, celták s aquitanok nem csak intézményekre, hanem nyelvre nézve is különböztek egymástól, és sz. Jeromos három nyelvüeknek nevezi a marseilleieket. Claudius azt vette észre, hogy Görögországba olly kormányzót is küldött, ki latinul nem tudott [3]); sz. Ágoston dicsekszik, hogy e nyelvet vessző nélkül, dajkái enyelgései közt tanulta [4]). Strabo szükségesnek tartja megjegyezni, mikép déli Gallia nagyobb része a latin nyelvet fogadta el [5]). Septimius Severus elnézte, hogy a hitbizományok ne csak latin vagy görög, hanem in lingua punica et gallicana is megengedtethessenek [6]). Cicero azt találta, hogy egy roszul beszélőt hallani

---

[1]) *Sumpto cultu gallico, non ignarus et linguae, fugiebat prae Hispanis, pro Gallo habitus.* **Valerius Max.** Lib. III.

[2]) *Latine loqui a Latio dictum est, quae locutio adeo est versa, ut vix ulla ejus pars maneat in notitia.* De verb. signif.

[3]) *Splendidum virum, verum . . . verum latini sermonis ignarum.* **Svetonius** in Claud. 16.

[4]) *Confess.* I, 14.

[5]) Lib. III.

[6]) *Fideicommissa, quocumque sermone reliqui possunt, non solum latina vel graeca, sed etiam punica et gallicana.* Digest. XXXII, 1. l. 11.; és sz. Ágoston: *Proverbium*

épen olly nevetséges, mint egy carthagóit vagy egy spanyolt [1]). Sidonius Apollinaris örül, hogy az ő országának nemessége sermonis celtici squamam depositura, nunc oratorio stylo, nunc etiam camoenalibus modis imbuebatur [2]). Alexander Severus császárnak egy druidanő mutattaték be, ki szerencsétlenségeket jósolt gall nyelven. Sulpicius Severus fél, hogy ő, mint gallus, az aquitanok kényes füleit parasztos beszédével megsértendi [3]).

A tartományokban állomásozott hadosztályok, aztán az idegenek közől toborzottak, mellyek később Itáliában telepedtek le, szükségkép igen sok, a müvelt irók előtt ismeretlen szavak és módok vegyületét hozták be. A latin nyelvnek legszebb virágzásában is, midőn a classicusok igy irtak: esse, hyems, minae, percutere, os, pulcher, rubeus, equus, a köznép igy beszélt: essere, vernus, minacia, batuere, bucca (Plautusnál), bellus, russus (Catullusnál), és caballus, mit Horatius is használt. Servius tudósit, miképen fimus helyett a köznép letamen-t mondott, Gallius szerint pedig pumilio helyett nano használtatott [4]), melly két szó Olaszországban ma is él. Petronius rabszolgákat léptet föl, hogy nyersen s olly szólamokban beszéljenek, mellyek a mai olaszhoz is közelitnek: „Nem kaphattam egy falat kenyeret — az volt az élet — már ruháimat ettem — [5]). Még a jobb korszakban sem volna nehéz alakokat találni, mellyek mai nap olasz szójárásokul tünnek fel [6]):

---

notum est punicum, quod quidem latine vobis dicam, quia punice non omnes nostis; punicum enim proverbium est antiquum: nummum quaerit pestilentia, duos illi da, et ducat se. Serm. 168. *De verb. apost.*

[1]) *Tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro sine interprete loquerentur.* De div. l. II.

[2]) *Lib.* III. *ep.* 3.

[3]) *Dum cogito me, hominem gallum, inter aquitanos verba facturum, vereor ne offendat vestras nimium urbanas aures sermo rusticior.* Dial. I.

[4]) **Servius** *ad Georg.*; Gellius XIX, 13. Igy mondatott: *granarium, scoparc, jubilare, birotas* sat., mellyek csinosabb nyelven igy hangzanak: *horreum, verrere, quiritare, curras* sat. Továbbá *sanguisuga* = *hirudo*; *majale* = *verres*; *rasores* = *novaculae*; *cloppus* = *claudus*; *parentes* = *affines* sat. L. Galvani Jánosnak illy czimü munkáját: *Delle genti e delle favelle loro in Italia.* Florencz, 1849.

[5]) *Non hodie baccam panis invenire potui — illud erat vivere! — tanquam unus de nobis — iam comedi pannos meos.*

[6]) **Horatius**: *Praeter plorare.*

Lucretius: *Adlevare sitim fontes fluviique vocabant.*

Justinus: *Facere amicitiam, literas, foedus, classes.*

Quintilián: *Sic descernet haec discendi magister, quomodo palestricus ille cursores faciet, aut pugilem aut luctatorem.* II, 8. Omnes tres *de bonis contendunt.*

és ha kicsinyletesen szavakhoz ragaszkodnánk megmutathatnók, miképp a mostani olasz szólamok a latinban egytől egyig meg voltak.

S valóban a latintól eltérő változások leginkább csak nyelvtaniak, minő például a viszonylatoknak elüljárók általi jelölése, aztán a különböző végzetek s némelly cselekvő meg az összes szenvedő időknek segédige általi képezése. Az illyen használat pedig, melly a többi indo-germán nyelvekben, tehát a persa- és németben is feltalálható, a latin nyelv szellemétől idegennek épen nem mondathatik. És bizonyos, mikép ez utóbbiban sokszor vétettek igénybe az elüljárók majd a világosság, majd a változatosság kedvéért. Augustusnak, kinek Svetonius hibául rója fel, hogy inkább a kiejtés, mint helyesirás szerint irván, betüket, sőt egész szótagokat is elhagyott [1]), első gondja volt magát világosan fejezni ki; miért is az igékhez elüljárókat csatolt, a kötszókat pedig megismételte [2]). Illy szokás nem ritkán a classicusoknál is előfordul [3]), kiknél a névmásnak olasz módu használatát is fel-

---

Marc. Capella VI. Omnes tres *lineas inter se inaequales habet.*

Plautus: *Quid hic* vos duae, *agitis ? Mostell.* — *Et nescio quid vos velitati estis* inter vos duos. Menoech.

Cato: *De re rust.* 142. egy imát ir le az istenekhez s különösen Marshoz, hol a többi közt áll: *uti tu fruges, frumenta, vina virgultaque grandire, beneque evenire sinas*: a mi az olasz *ingrandire* és *venir bene* igével egy.

Virgil: *Dispeream nisi me perdidit iste* putus. *Catalecta.* 9 Igy Ausoniusban *caput* helyett *testa*; **Palladiusban** *cribellare ;* Apuleusban *minare* = menare ; Senecanál *jornus* = giorno ; *tonus* = *tuono.* Másokban ismét: *retornare, putilla, puta, strata* e helyett: *redire, puella, via.*

Henricus Stephanus: *De latinitate falso suspecta,* számos szólamot hoz fel a classicusokból, mellyek maiaknak mondathatnának. L. **Bonamy**-t is: *Reflex. sur la langue latine vulgaire. Mém. de l'acad.* XXIV. és **Quadrio**-t: *Storia e ragione d'ogni poesia* I, 1.

[1]) *Non litteras modo, sed syllabas aut permutat aut praetervit,* COMMUNIS HOMINUM ERROR. In Aug. c. 88.

[2]) *Praecipuam curam duxit sensum animi quam apertissime exprimere, quod quo facilius efficeret, aut necubi lectorem vel auditorem obturbaret ac moraretur, neque praepositiones verbis addere, neque conjunctiones iterare dubitavit, quae detractae afferant aliquid obscuritatis, etsi gratiam augent.* **Svet.** in *Aug.* 86.

[3]) **Terentius**: *Ne partis expers esset de nostris bonis.* Heaut. IV, 1. — *Si res de amore secundae essent.* Adelph.

Horatius: *Caetera de genere hoc — De medio potare die — Rapto de fratre dolentis.* — Ep. I, 14.

Svetonius: *Partes de coena.*

Ovidius: *Arbiter de lite jocosa — De duro est ultima ferro.* Met. I, 127. — *Nec de plebe deus.* I, 595.

Virgil: *Solido de marmore templa Instituam, festosque dies de nomine Phoebi.* Ecl. 5.

találhatni [1]; a miből aztán nem volt nehéz az átmenet a határozott névelőre; a mi pedig a határozatlan névelőt illeti, erre is elég példát találunk [2].

Kell-e több, ha már az igét is olasz módra látjuk hajlittatni?

Plinius: *Genera de ulmo.* XVI, 17.

Lucretius: *Portenta de genere hoc.* V, 38.

Cicero: *Homo de schola.* De orat II, 7. — *Declamator de ludo.* U. o. 15.

Phædrus: *De credere,* egy czimben.

Plautus: *Filius de summo loco.*

Cicero: *Audiebam de parente nostro.*

Ovidius: *De cespite virgo se levat.*

Plautus: *Lassus de via.*

Terent. *De Davo audivi.* Adelph III, 3.

Virg. *Quercus de coelo tactas.*

Cæsar: *Magnam haec res contemptionem attulit.* Bell. civ. III, 60.

Terent. *Alere canes ad venandum.* Andr. I, 1.

Livius: *Patrum superbiam ad plebem criminari.* III, 9. — *Incautos ad satietatem trucidabitis.* XXIV, 38.

Cicero: *Ad omnes introitus armatos opponit.* Coccin. 8. — *Ad meridiem spectans.* Divin. I, 17. — *Quid ad dextram, quid ad sinistram sit.* Phil. XII, 11. — *Esse sapientem ad normam alicujus* Amicit. V.

Varro: *Turdi eodem revolant ad aequinoctium vernum.* Res Rust. 5.

[1]) *Inde* ugy használtatott mint az olasz *onde* vagy *ne.*

Ovid. *Stant calices, minor* inde *fabas, olus alter habebat.* Fast. V.

Plautus: *Cadus erat vini;* inde *implevi cyneam.* Amphitr. I, 1.

Cicero: *Romani sales salsiores quam* illi *Atticorum.*

És az evangeliomban: *Exiit Petrus et* ille *alius discipulus.* — *Currebant duo simul et* ille *alius praecurrit.*

[2]) **Cicero**: *Cum* uno *forti viro loquor.* — *Sicut* unus *paterfamilias.* De orat. I, 29. — *Ita nobilissima Graeciae civitas sui civis* unius *acutissimi monumentum ignorasset.* Tusc. V, 23. *Tamquam mihi cum Crasso contentio esset, non cum* uno *gladiatore nequissimo.* Philipp II, 3.

Curtius: *Alexander* unum *animal est temerarium, vecors.*

Horat. *Qui variare cupit rem prodigaliter* unam. Art. p. 29.

Cæsar: *Inter aures* unum *cornu existit.* De bello gall. VI.

Seneca: *Historici cum* unam aliquam *rem nolunt spondere, adjiciunt etc.* Ep. 25.

Plautus: *Quis est is homo?* unus *ne amator?* Truc. II, 1. 32. — *Est huic* unus *servus violentissimus,* II, 1. 39.; IV, 3. 9. — Unum *vidi mortuum efferri foras.* Most.

Plinius: *Tabulam aptatam picturae anus* una *custodiebat.* XXXV, 10.

Ifj. **Plinius**: *Tanta gratia, tanta auctoritas in* una *vilissima tunica.* Ep IX, 6.

Terent. *Forte* unam *adspicio adolescentulam.* Andr. I, 1. 91. — *Ad* unum *aliquem confugiebant.* U. o. I, 5.

Igen fontos e tekintetben a magyarázat, mellyet Donat akkor irt, midőn a latin nyelv még élő volt: *Ex consuetudine dicit* unam, *ut dicimus* unus *est adolescens.* Unam *ergo τω ιδιοτισμω dixit, vel* unam pro *quamdam.* L. **Corn. Nepost.** *in Hannib.* XIII.: **Tacit.** *Ann.* II, 30. sat.

sőt nem elég, hogy a jövő helyett mult jövőt használtak, melly megrövidítve az olaszszal egyenlő [1]; hanem ismerték a habere [2] és stare [3] segédigéket is, melly utóbbiból lett az olasz stato, az essere igének igeszava.

Aztán vegyük hozzá, hogy a kiejtésben az M, C és S végbetük [4]

[1] *Daravero* és *daravo*, *respiravero* és *respiravo* e h. *durabo*, *respirabo*. — A jövő idő *habeo*-val is képeztethetett: *adire habeo* = adir ho, adirò. — Viszont az olasz is mondja: *fu nato* e h. *nacque*; *fu morto*; *ebbe trovato* = *trovò*; *fece offensione* = *offese*, sat.

[2] **Cicero**: *Satis hoc tempore dictum habeo.* Philipp. V, 28. — *Clodii animum perfecte* habeo cognitum, indicatum. — *Bellum, nescio quod,* habet susceptum *consulatus cum tribunatu. Pro lege agr.* II. — Domitas habere *libidines. De or.* I, 43. — *Si* habes *jam* statutum, *quid tibi agendum putes Ad Famil.* IV, 2. — *Aut nondum cum satis* habes cognitum? XIII, 17. — *Nimium saepe* expertum habemus. X, 24. — *Haec fere dicere* habui *de natura deorum.* — Habeo *etiam dicere.* — *Habuisti statutum.* — *Habere notata; conductas haberet;* — és végre: *Bellum* habere indictum *diis.*

Cæsar: *Idque se prope jam* effectum habere. — *Quorum* habetis cognitam *voluntatem in rempublicam.* — *Praemisit equitatum omnem quem ex omni provincia coactum* habebat. — *Vectigalia parvo pretio* redempta habere. Bell. Gall.

Lucretius mondja, hogy némelly bölcsészek hibáznak, *amplexi quod* habent *perverse prima viai.*

Plinius: Cognitum habeo *insulas.*

A. Gellius egy régi praetori rendeletet hoz fel azok fölött, *qui flumina retunda publice* redemta habent. XI, 17.

Terentius: *Quo pacto me* habueris *praepositum amori tuo.* Hec. IV, 2, 7. — *Quae nos, nostramque adolescentiam* habent despicatam. *Eun.* II, 3, 91.

Igy fordul elő igen gyakran: *compertum habere.*

Plautus-nál a *habere* még *esse* helyett is használtatik, olasz modorban: *Quid hac quid isthic* habet? (che ci ha?)

És **Tertulián**-nál: *Etiam filius Dei mori* habuit (ebbe a morire). — *Si inimicos jubemur diligere, quem* habemus *odisse?* (abbiam ad odiare) sat.

Pompejiben irva találtatott: *Abiat venere pompejana irata qui ve legerit.*

[3] **Lucret.** III. *Manus et pes atque oculi partes animantis totius* exstant.

Horat. Sat. I, 8. *Hoc miserae plebi* stabat *commune sepulcrum.*

[4] A régi költők szokásán kivül, kiknél például a hexameter igy végződik: *Actius Sextus*, vagy *Optimus longe*; bizonyitja ezt Victorinus f. 2467: *Scribere quidem omnibus litteris oportet, enuntiando autem quasdam litteras elidere.* Quintilián mondja, hogy az *m* kiejtése alig hallatszott: *Atqui eadem illa litera, quoties ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiam si scribitur, tamen parum exprimitur, ut* Multum ille, *et* Quantum erat, *adeo ut pene cujusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur, sed obscuratur, et tantum aliqua inter duas vocales velut nota est, ne ipsae coeant. Instit.* IX, 4. — **Cassiodor** *de ortogr.* 1. Coruttusnak egy helyét idézi, mellyben mondatik, hogy az *m* kiejtése magánhangzó előtt *durum ac barbarum sonat*; *par enim atque idem est vitium ita cum vocali, sicut cum consonanti m literam exprimere.* Finom megkülönböztetés volt ez, mellyet a nép nem kö-

gyakran elhagyattak; aztán az U O-val (servom, voltis), az O E-vel és AU-val (vostris, olla = aulla), a V B-vel vellum = bellum) cseréltetett föl; melly uton a culpa, mundus, fides, tres, aurum, scribere, sic és per hoc-ból colpa, mondo, fede, tre, oro, scrivere, si és però képződött. Quintilián mondja [1]), hogy Augustus calida helyett calda-t mondott. S valóban, hogy a régi latin nyelv kiejtésben többet közelitett a mai olasz nyelvhez, mint irásban, mutatják azon hibák is, mellyek a feliratokban észrevehetők. Midőn a Pompejiben kiásott Faunus-háznak egyik székén HAVE-t láttam felirva, azt hivém, hogy ez a kisvárosi tudatlanság hibája; azonban, midőn az érdekes salernói székesegyház egyik kövére [2]) ugyanazt láttam felirva, azon gondolatra jövék, hogy ama felirat azon partmelléki kiejtés eredménye. Számosabban tünnek fel e hibák a kereszténység első korszakának feliratain, miket Bianchini, Donat, Gruter, Muratori s Boldetti őrzött meg: olly hibák, mellyek által a latin szavak a mai olasz kiejtéshez közelitnek [3]) s mellyek közt még függelékes (ephelcusticon) I is találtatik [4]), a mi pedig az olasz köznyelv sajátságának tartatik. Azon körülmény, hogy ama felirati hibák többnyire az együgyü keresztény osztálytól erednek, mindig jobban megerősit véleményemben, miszerint a mai olasz nyelv a régi Rómának köznépi nyelve volt. Tehát mikép Quintilián mondja, hogy a mi roszul iratik, az szükségkép

---

vetett. Az *m* sok feliratban is elmaradt, mikép *Gruter* gyüjteményében látható, például: *ante ara posilu est.*

[1]) Lib. I, 6.

[2]) A gyóntatószékhez vezető lépcső fölött áll.

[3]) A római sz. Ilona temetőben egy III. vagy IV. századi feliraton ez áll:

TERSU DECIMU CALENDAS FEBRARAS
DECESSIT IN PACE QUINTUS ANNORO
OCTO MENSORUM DECE IN PACE.

Egy másik feliraton pedig:

GAUDENTIUS IN PACE QUI VIXIT ANNIS XX
ET VIII MESIS CINQUE DIES BIGINTI
ABET DEPOSSONE X. KAL. OCTOBRES.

Muratori a *Novus Thesaurus*-ban (IV. köt. 1829. l.) a római szent Caecilia temetőjében kiásott feliratokat idéz bizonytalan de régi korból, mellyek igy hangzanak:

QUI JACET ANTONI
DIO TE GUARDI
ET JACOBA SUA UXOR

MADONNA JOANNA
UXOR DE CECHO
DELLA SIDIA.

A Capitolium alatt pedig:

ITE DELLA DICTA ECHIESA.

[4]) *Ab ispeciosa*, olvastatik a vaticani feliratok egyikén.

roszul is ejtetik ki; ezt megforditva elmondhatni, hogy a mi roszul ejtetik ki, roszul is iratik.

Ha igy volt Róma közelében, mi történhetett a tartományokban, mellyek távol estek a helytől, hol mégis a beszéd és kiejtés jobb vala? hát még, a hol a benszülöttek nyelve fennmaradott? Erasmus beszéli, hogy midőn ausztriai Miksát, mint császárt Europa összes nemzeteinek követei üdvözölni jöttek, mindnyájan latin beszédet mondtak, hanem mindegyik saját országa kiejtése szerint; mintegy azt lehete hinni, hogy mindegyik anyai nyelvén fejezte ki magát. Elgondolhatni tehát, mennyit kelle a római nyelvnek változnia annyi különböző szájban; s mennyit szenvednie a helyesirásnak, miután a müveltség csökkentével, az irók inkább a szokásos kiejtésre, mint a tudományos szabályokra ügyeltek.

Később, már akár esetleg akár valami okból, a latin eredetü irók egyszerre megszünnek, s a fővárosba a tartományokból s különösen Spanyolhonból romlott elemek s példák özönlenek. Seneca, ki maga is nagy rontó, panaszkodik, hogy a jó latinságból kitanultak [1]), s hogy sok szó, mint történni szokott, a gyakorlatból kijött [2]); aztán kineveti azokat, kik csak régi szókat hajhásztak, mig mások csak a legszokottabbakat szenvedték meg; melly részletesség által a sértett nyelvnek természetesen romolnia kelle [3]). Gellius is fájlalja, hogy az ő korában a latin szavak valódi értelmöktől más, vagy hasonlóra vagy különbözőre vitettek által, visszaélése vagy tudatlansága által annak, ki a szavakat használja, mielőtt értelmöket megtanulta volna [4]).

Az ‚Arany szamárban' egy katona kérdi egy kertésztől: quorsum vacuum ducis asinum? amaz meg nem érti, s a katona ujra kérdi: Ubi ducis asinum istum? ezt megérté s felelt reá. Nem tünik-e ki ebből, hogy a quorsum nem vala többé használatban? Hámos ló helyett buricus, irásban nem, hanem a közbeszédben használtatott [5]).

A latin nyelv megromlásának vagy jobban mondva, átalakulásának különös emléke maradt fenn a katonai parancsszavakban, mik-

[1]) *Haec quae nunc* vulgo *Breviarium dicitur, olim, cum* latine *loqueremur, Summarium vocabatur.* Ep. 39.

[2]) Az 58. lev -ben mondja, hogy az ő korában *asylum* avult szó volt; és **Plinius** II, 28. 34. ezt irja: *asilo sive tabanum dici placet.*

[3]) *Ad Lucilium* ep. 114.

[4]) *Noct. Att.* XIII, 27.

[5]) *Dignitate perflati, vias publicas mannibus (mannis = equus) quos vulgo buricos appellant.* Sz. Jeromos, *in Eccles.* X.

kel a vezérek a csapatokat vezénylék: Silentio mandata implete — Non vos turbatis — Ordinem servate — Bandum sequite — Nemo dimittat bandum — Et inimicos sequc[1]). Látnivaló, hogy itt a bandum vexillum helyett van s hogy a sequite és turbatis szokatlan parancsoló módok és előzői azon bizonyos elferditéseknek, mellyeket a katonai parancsszavak minden nyelvbe behoznak.

Midőn az udvar s a tehetősb osztály Konstantinápolyba tette át székét, s a szószék s a tanács elnémult, még inkább változnia kelle a nyelvnek, mellynek tisztán tartására sem az irók, sem a főuri rend szokása nem folyt be többé. Az akkor uralkodott formákban semmi barbárság sem volt, hanem a nép természetesen a pontos név- és igeragozás helyett, inkább az elüljárók és segédigék általánosságát használta, a tárgyakat a névelő által jobban megkülönité s a szavak végtagjait elvagdosta. Röviden én azt hiszem, hogy a finomabb latin nyelv egyszerübbé lett, melly a mai olasz nyelvtől keveset vagy semmit sem különbözött; s tehát a beszéd, mellyet vas korszakunak neveznek, nem volt más, mint azon fordulata a nyelvnek, melly szerint az irási a beszélt nyelvből sokkal több szót és szólamot vett föl[2]).

Az illyetén forradalmat elősegiték a világiak helyébe jött egyházi irók, kik irataikkal nem a társadalom finom osztályához fordultak, hogy a nőket rontsák, a tanultak előtt pedig tetszelegjenek; hanem leereszkedtek a néphez, hogy abba az élet és remény szavait sugalják. A szent Atyák nem a müvelt nyelvet vették föl, hanem a legközönségesebbet, melly közelitett a rabszolgákéhoz (vernae), kiknek nevétől vernacula-nak mondatott. Tehát mint minden egyéb, a nyelv is a kereszténység által alakittatott át. A szent Atyák megvetni látszanak a csint, sőt a hibátlanságot is; sz. Ágoston mondja, hogy az Isten megérti a tudatlant is, ki inter homines helyett inter hominibus-t mond; és sz. Jeromos bevallja, hogy az olvasó könnyebbsége végett a köznép nyelvét tulságosan is használja[3]). A ki tehát csak Augustus korának tisztaságára ügyel, annak a sz. Atyák szólamaitól el kell szaladnia s őket barbároknak szidalmaznia[4]).

---

[1]) Görög betükkel van irva *Urbicius*-nak egy latin codexében, melly hadtudományi munka az V. század végéről való; mellyet lemásolt Fabretti, V. k. 390. lap.

[2]) Passeri tábláin egészen a mai végzettel áll *postquam* helyett *poi*, aztán: *pane, capro, porco, bue, atro, ferina, sonito.*

[3]) *Volo, pro legentis facilitate, abuti sermone vulgato.* Ep. ad Fabiol.

[4]) Figyelemre méltó, milly nyelvtani töredelemmel panaszkodik **Runken Dávid** (*Scheller* latin-belga szótárához irt előbeszédében. Leyden, 1789.) Tertullián irálya

És mégis a keresztény irodalom egy, a keleti és népies közé tett uj oltovány által képes volt a latin nyelvnek vén fáját megifjitani. A classicus irók a mesterséges körmondatok azon szövevényét hozták be, melly nem található fel az egyszerübben iróknál, mikép irt az utólérhetlen Caesar. A szentirás forditásában számüzettek a mintegy lekötött szólamok s inkább a közbeszéd vétetett figyelembe, s igy a bibliafordítás menete egyszerü, a kitétel gyermeteg. A tanárok, kik sohasem a szerint, a mi van, hanem szeszélyök rögeszméi szerint itélnek, romlottságot s barbárságot kiabálnak, mivel az aranykori irók által nem használt szókat és szólamokat találnak benne [1]). Pedig nem

---

ellen : *Fecit hic, quod ante eum arbitror fecisse neminem. Etenim cum in aliorum vel summa infantia appareat tamen voluntas et conatus bene loquendi, hic, nescio qua ingenii perversitate, cum melioribus loqui noluit, et sibimet ipse linguam finxit, duram, horridam, latinisque inauditam, ut non mirum sit per eum unum plura monstra in linguam latinam, quam per omnes scriptores semibarbaros, esse invecta. Ecce tibi indicem atrum paucorum e multis verborum, quae viris doctis non puduit in lexica recepisse :* Accendo *pro lanista*, captatela *pro captatio*, diminoro *pro diminuo ;* extremissimus, inuxorius, irremissibilis, libidinosus gloriae *pro cupidus gloriae ;* linguatus, multinubentia, *pro polygamia ;* multirorantia, noscibilis, nolentia, nullificamen *pro contemptus:* obsoleto *pro obsoletum reddo* ; olentia *pro odor ;* pigrissimus, postumo *pro posterior sum ;* polentator, recapitulo, renidentia, speciatus, templatim, temporalitas, virginor, visualitas *pro facultas vivendi ;* viriosus *pro viribus praestans.*

[1]) Én azt állitom, hogy a szentirásnak állitólagos nyelvhibái valódi népies szólamok voltak, mellyeknek nyomai a mai olasz köznép nyelvében is feltalálhatók. Ime példák : Mensuram bonam et *supereffluentem dabunt in sinum vestrum ;* **Lukács** VI, 38. Repone in unam partem *molestissima tibi cogitamenta ;* **Esdras** IV, 14. *Et nemo* mittit *vinum novum in utres veteres ;* **Luk.** V, 37. *Populus* suspensus erat, *audiens illum* ; XIX, 48. *Quaerebant* mittere *in illum* manus ; XX, 19. *Non enim vides in faciem hominum ;* **Márk.** XII, 14 *Non male tractaverant eum ; Eccl.* XLIX, 9. *Sed nemo* misit *super eum* manus ; **Ján.** VII, 44. *Quasi absconditus vultus ejus et despectus, et non* reputavimus eum ; **Isaias** LIII, 2. Non est dicere, *quid est hoc, aut quid est istud ? Eccl.* XXXIX, 26. *In tempore redditionis* postulabit tempus ; XXIX, 6. *Habebat Judam semper carum ex animo, et* erat viro inclinatus ; **Machab.** II. k. XIV, 21. *Ipsi diligunt vinacia uvarum ;* **Oseas** III. 1. *Sed rex* accepto gustu *audaciae Judaeorum ;* **Mach.** II. k. XIII. 18. *Etiam rogo et te, germane* compar, *adjuva illas* ; Pál a philipp. IV, 3. *Moyses* grandis factus ; U. a. a zsid. XI, 24. *Cum* dixerint omne malum *adversum eos ;* **Mát.** V. 11. *Et omnes* male habentes *curavit ;* VIII. 16. *Mulier quae sanguinis fluxum* patiebatur ; IX. 20. *Corripe eum inter te et ipsum solum* ; XVIII. 15. *Apud te* facio pascha; XXVI. 18. *Par turturum ;* **Luk.** II. 24. *Spero os ad os loqui* ; **Ján.** II. lev. 12. *Oblatus est et non aperuit os suum ;* **Isai.** LIII. 7. Mindezek olasz módoni szólamok, mint : dar la buona misura, mettere da una banda, essere inclinato ad uno, prenderci gusto, compare, diventar grande, dir tutti i mali, aver male, patir un male, tra sè e lui, far pasqua, bocca a bocca, non aprir bocca, star sospeso, metter le mani addosso sat. Megjegyzendő még **Lukács**-nál : (VII, 40.) *Simeon, habeo tibi aliquid dicere.* Igy találtatik gyakran határozatlan névelő is : *Et ecce* una *mulier fragmen molae desuper jaciens*

kellene feledniök, hogy a legrégibb ugynevezett olasz fordítás a legcsinosabb latin nyelven történt, s a ki olvassa ama zsoltárokat, ugy a mint azok még az Ambrus-féle szertartás szerint énekeltettek, érezni fogja, mikép Latium nyelve uj erőre kap; találand hangzatosságot, különbözőt attól, mellyet a prózairók a körmondatok kikerekitésében, a költök pedig a hellen mérték utánzásában kerestek; egyszóval ollyat, mellyet az énekmesterek magának az olasznak is eléje tettek [1]).

Ezen föléledése a népies nyelvnek, ezen visszafordulás kelet felé, melly az eredetet adta, megifjithatá a latin nyelvet, a szép a r a m nyelvek erőteljét s a' görögnek egyszerü szerkezetét lehelvén bele. Azonban erőszakos események megzavarták a dolog menetét, és az irodalom ujjászületése a birodalom felbomlásakor sem volt remélhető. Hibáznak tehát azok, kik a latin nyelvből eredt ujabb nyelvek alakulását főképen a barbárok berohanásának tulajdonitják. Ezek véleménye szerint hinni kellene, mikép egy szép napon az olasz nemzet megválván a maga római nyelvétől, a barbárokét fogadta el. Miért lett volna ez? Az olasz nem kért a hóditóktól, csak irgalmat, azok ellenben az élet összes szükségeiért a legyőzöttekhez folyamodtak: tehát a hóditó volt kénytelen az ő nyelvét az olaszéhoz alkalmazni és nem ellenkezőleg. S hogy ez igaz, bizonyitja az is, hogy az olasz nyelvben igen kevés teuton eredetü szó maradt meg, s azok is vagy

---

illisit capiti Abimelech; **Birák** IX, 53. *Petrus sedebat foris in atrio, et accessit ad eum* una *ancilla, dicens*; **Mat.** XXVI, 69. *Per diem solemnem consueverat praeses populo dimittere* unum *vinctum, quem voluissent*; XXVII. 15. *Et videns fici arborem* unam, *venit ad eam*; XXI. 19. *Interrogabo vos et ego* unum *verbum*; **Márk.** XI. 29. Unus *autem* quidam *de circumstantibus*; XIV. 47. – A *quia* és *quod* ugy használtatik, miként a *che*: *Ut cognovit* quod *accubuisset in domo Pharisaei*; **Luk.** VII. 37. *Praedicate dicentes*, quia *appropinquavit regnum coelorum*; **Mát.** X. 7. Az *intro* és *foris* elüljárók is olaszosan használtatnak: *Ingressus intro*; **Mat.** XXVI. 58. *Egressus foras*; XXVI. 75. *Hypocritae*, quia *mundatis quod* de foris *est calicis*; XXIII. 25. Aforis *quidem* paretis (= parere = sembrare) *hominibus justi*; XXIII. 28. *Exeuntes foras de domo*; X. 14, valóságos olasz pleonasmus. — Praevenit *eum Jesus, dicens* sat. XVII. 24.

[1]) A szentirásnak néhány népies szólama találkozik a római vigjátékirók mondataival; igy ennek: *In saeculum saeculi*, megfelel Plautus ezen szólama: *Perpetuo vivunt ab saeculo ad saeclum* (Mil. Glor. IV. II, 41.). *Viderunt Aegyptii mulierem, quod esset pulchra nimis* (Gen. XII, 14.); ennek megfelelő Platusnál: *Legiones educunt suas nimis pulchris armis praeditas* (Amphitr. I, I. 63.). *Servitutem qua servivi tibi* (Gen. XXX, 36.). = *Amanti hero servitutem servit* (Aulul IV, I, 6.). *Ignoro vos* (Deut. XXXIII. 9.). = *Ne tu me ignores* (Captiv. II, III, 74.). *Feci omnia verba haec* (III. Reg. XVIII, 36.). = *Feci ego isthaec dicta quae vos dicitis* (Casina, V, ult. 17.). *Bonum est confidere in Domino quam confidere in homine* (Psalm. CXVII, 8.). = *Tacita bona est mulier semper quam loquens* (**Plaut.** Ruden. IV, IV. 70.) Lásd **Dom Martin** t *Explications de plusieurs textes difficiles de l'Écriture.*

fegyvert vagy az elnyomás uj nemeit jelentik, vagy némellyek az élet szükségeire vonatkoznak, de mellyekre élő latin szava is van az olasznak.

Az olasz nyelv tehát a többi római eredetüvel együtt nem más, mint a régi latinok által beszélt nyelv, természetesen azon módosulásokkal, mellyeket husz század leforgása, minden nyelvbe behozni szokott. Uj bizonylatokat talál, a ki figyelembe veszi, mint használ a mai olasz szavakat, miktől a classicus iró vagy mint elavultaktól [1]) vagy mint megromlottaktól tartózkodott; de mellyeknek a nép között divatozniok kelle, minthogy föléledni látjuk azokat, midőn a tudományos nyelv megromlik vagy elnémul. De mivel a mai olaszok nem néhány tudóstól, hanem a nagy latin népségtől származnak; azért a mai szavak egyértelmüek az alrendü latinokéival, de nem az arany irók szavaival [2]).

Justinián uralmának harmincznyolczadik évéből egy Ravennában kelt irat maradott fenn, melly már tele van olasz szóalakokkal, mint: Domo quae est ad sancta Agata, in tra civitate Ravenna; valentes solidouno; tina clusa, buticella, orciolo, scotella, bracile, baudilos [3]). Ammianus Marcellinus mondja, hogy a korabeli rómaiak in carrucis, solito altioribus [4]) jártak, carrocia-t pedig carrozza helyett ma is használ a lombardi köznép. A ‚Vegyes történet' beszéli, miképen 583-ban, Mauritius császár alatt, midőn Commentiolus tábornok a hunnokkal hadakozott, egy öszvér levétette terhét, mire a katonák az öszvérhajtónak ányai nyelvökön kiálták: Torna, torna, fratre! [5]) mit a harczosok arra értvén, hogy hátat forditsanak, megszaladtak. Ajmoin beszéli, hogy midőn Justinián egy, fogságába esett barbár királyt maga mellé ültetett s parancsolta neki, adná vissza a meghóditott tartományokat, midőn a barbár igy felelt: Non dabo, a császár ezt felelte: daras; a mi valósággal az olasz dare igének rendes jövője volna [6]).

[1]) Fönebb láttuk, miképen az aranykor irói elhagyták a következő irást: *claustrum, coda, vulgus, magester, audibam, caldus, repostus, cordolium*, sat. ugyszinte a *finis* és *frons*-nak nőnembeni használata, a mi egészen olaszos.

[2]) Elég egy tekintetet vetni a fönebb felhozott példákra.

[3]) Látható **Mabillon** *Diplomaticájának* végén; és **Terrasson** ban: *Hist. de la jurispr. rom.* Lásd még **Manded**-et: *Hist. de la langue romaine.* Páris, 1840.

[4]) Lib. XIV, 6, 9, 10.

[5]) *Τῇ πατρωα φονῇ, τόρνα τορνα φρὰτρε.* **Theophan.** *Chronogr.* fol. 218. és **Theophilact.** *Hist.* II, 15. *Επεχωρίων τῇ γλοττῃ, ἄλλος ἄλλω, ρετόρνα.*

[6]) *Cui ille*, non *(inquit)* dabo. *Ad haec Justinianus respondit:* daras. L. II. 5.

Igy közeledett a latin a mai olasz nyelvhez; de meg nem szünt beszéltetni Spanyolhonban, a római Helvetiában s déli Galliában [1]). Mint emlitettük rajta irattak a barbárok törvénykönyvei, mellyekben gyakran a latin kifejezéshez a köznépi hasonszó is hozzácsatoltatik [2]).

Annyival inkább kellett ezt tenniök s népies szólamokat használniok az iratokat s évkönyveket szerkesztő bárdolatlan iróknak, s ama kornak legfontosb történésze, püspök és udvari ember, bevallja, hogy himnemüek helyett nőnemüeket s az elüljárók eseteit föleserélve használja [3]); annyira nem volt szégyen a nyelvet csak a közszokás szerint tudni beszélni. Ekkép akarjuk mi az olasz nyelv eredetét kutatni, vagy jobban mondva, a réginek a maira fokozatos átváltozását, miglen azon pontra jutott, hogy az uj szólamok alakot és állandóságot nyertek.

HUSZADIK FEJEZET.

Latin irodalom.

A világi irodalom, melly már csak elmondott dolgok ismétlésére szorult volt, a barbárok eljöttével teljesen elhalt, s némi kivétellel Olaszhonban, csupán a papok tanultak és irtak, majdnem kizárólag vallási tárgyakról. Az egyháznak, miután czélja a pogányság megdöntése volt, korán kellett annak fegyvereit venni fel; s minthogy senkit sem fogadott kebelébe, ki a sarkigazságok ismeretével nem birt, szükséges vala tanodákat felállitnia mindenhol, a püspökök oldalánál, a zárdákban, sőt a falukon is, hová a nevelést átvinni addig senkinek eszébe sem jutott, miután a régiek intézményei csupán a

---

Egy tiburi kövön Lanzi mellett *Dono dedro* áll; és Festusban *danunt* e helyett: *dant*.

[1]) Midőn II. Chlotar 622. legyőzte a szászokat, egy ének készittetett, melly a népnek lévén szánva, mutatja, hogy Franczia országban a latin nyelvet beszélték:

De Clotario est canere, rege Francorum,
Qui ivit pugnare cum gente Saxonum:
Quam graviter provenisset missis Saxonum.
Si non fuisset inclitus Faro de gente Burgundionum.

[2]) Leggyakrabban fordul ez elő a longobard törvénykönyvben; igy: *Barbam, quod est patruus* (Rot. 161.), *novercam, idest matriniam* (U. o. 185.); *privignum, idest filiastrum* (U. o.). *Si quis palum, quod est caratium, de vite tulerit* (U. o. 298.). *Cerrum quod est modo laiscum*, v. *liscum* (U. o. 305.).

[3]) *Saepius pro masculinis faeminea, pro faemineis neutra, et pro neutris masculina commutas; ipsasque praepositiones loco debito plerumque non locas, nam pro ablativis accusativa, et rursum pro accusativis ablativa ponis.* **Toursi Gergely.**

városokra szoritkoztak. A sz. Caesarius alapitotta arlesi zárdában (526.) kétszáz szerzetes nő főleg könyvek átirásával foglalkozott. Az erkölcsi vagy hitoktatási tanodák mintegy növeldéi voltak a jó papok-, prédikátorok- s téritőknek; azonban az isteni tudományokon kivül legalább felülegesen tanittattak a görög, latin és keleti tudományok, a mennyiben azon népeknek, kikkel érintkezniök kelle, nyelveiket, törvényeik- s szokásaikat ismerni szükséges vala.

Midőn a régi kormány megszüntével a tanárok fizetése megszünt, a keresztény tanodákon kivül minden egyéb iskola bezáratott. A püspöki vagy székesegyházi tanodák azonban mindinkább szárazakká lettek, a parochiálisak pedig tudomány és szeretet nélküli egyének kezeibe jutottak; hanem a monostorokban állhatatos szeretettel folyt ugy az elemi mint a felsőbbnemü tanitás, mellyből támadt az előitélet által scholastica névvel bélyegzett uj bölcsészet. Különös hirre emelkedtek a toursi, reimsi, clairmonti, lerinsi és párisi tanodák Franeziaországban; a monte-cassinói és bobbiói Olaszhonban; a canterburyi, yorki, westminsteri, armaghi és cloghari Angolországban, hogy ne emlitsük az irhoniakat, mellyekben buzgó apostolok növelkedtek; ugyszinte Germaniában a salzburgi, regensburgi, hersfeldi, corvey-i, fuldai s st. blasieni tanodákat. A vaisoni zsinat (529.) meghagyja a plebánosoknak, hogy házaikban ifjakat tanitsanak az egyházi szolgálattal összeférő tudományokban, „az egész Olaszhonban gyakorlott üdvös szokás szerint.“

Illy kezekbe kerülvén az oktatás, nagyon természetes volt, hogy az valóban a szent tudományokhoz ragaszkodott, fejtegetvén az örök eszméket s értelmezvén a szent könyveket a történészet, bölcsészet, beszédmásitás és erkölcstan segélyével. Az értelmi gyönyöröknek nem egyedüli vágya többé a szépnek bálványozása, melly a társadalomra csupán esetleg foly be; hanem az irodalom és tudomány az emberek kormányzásának gyakorlati czélja felé fordulnak, meghatározni a hitet s megjavitni az erkölcsöket.

Irodalom azonban, mint azt közönséges értelemben veszszük, nem létezett; hanem az alkalmi iratok, hittani viták, homiliák, serkentések s magyarázatok sokfélesége biztos tanuság arra, milly sok veszhetett el s maradt kiadatlan, melly körülmény meghazudtolja azokat, kik hiszik, hogy a szellem munkássága megszünt s a gondolkodás csak a vallásra szoritkozott. Épen ellenkezőleg; vizsga mozgalom fejtetett ki az uj társadalmat megalakitandó rend fogalma körül, és a fölött, hogy az ifju s romlatlan elmékbe a vallás eszméi csepegtessenek, mellyek egyedül voltak képesek a vadságot szeliditni. A

püspökök minden héten szónokoltak, téritők küldettek az igazság terjesztésére, miután maguk annak ismeretére ugy megtanittattak, hogy az ellenvetéseket megczáfolhassák; a pápák melengették a tudomány ösztönét s számosaktól egyházi tudományossággal teljes levelek maradtak fenn.

Theodorik, habár a tudományokat rontóknak tartá, annyira, hogy góthjainak el is tiltá, a rómaiak közt mégis pártfogolta azokat, visszaállitá a főorvosok grófjának méltóságát s kevés üres idejét is Cassiodor természettani értekezéseinek hallgatására fordità. Ez utóbbi egy nyelv-, egy szónoklat- s egy jogtanárról beszél [1]), kik a capitoliumban tanitottak, s tán csak is hárman voltak azon helyen, midőn ifj. Theodosius oda három szónoklat-, tiz latin nyelvtanárt, öt sophistát, tiz görög nyelvtanárt, egy bölcsészet- és két jogtanárt küldött. Ennodius dicséri a Theodorik alatt virágzott milanói tanodákat, ugyszinte a liguriai kitünő elméket, hol közmondássá lett [2]), hogy ott Cicerók születnek. A többi barbár királyok keveset vagy épen nem kegyelték a tudományokat; csak a merovingiaknak Venantius Fortunatus költő iránti kegyességök emlittetik és az arany s ezüst bot, mellyet Kunibert longobard király Felix nyelvtanárnak ajándékozott [3]).

Cassiodor. 479—575.

Cassiodor Scyllaceumban (Squillace) előkelő családból született. Odoaker őt a magánügyek s ájtatos adakozások ügyvivő grófjává nevezte; később pedig titkára lett Theodoriknak, kinek és utódainak nevében szerkesztette a leiratokat és rendeleteket, mellyek V a r i a r u m l i b r i XII. czim alatt tétettek közzé. Az első ötben a Theodorik nevében irt rendeletek vannak összegyüjtve; a következő kettőben minták és a különféle polgári s katonai hivatalok számára okleveles foglaltatnak; ezután három könyv Theodorik utódjainak leveleiből áll; a két utolsó végre a Cassiodor mint örségi parancsnok által kiadott rendeleteket tartalmazza. A darabos irály- s örökös dagálynak, a szellem-, ékesszólás- és tudomány-fitogtatás dühös vágyalmának megbocsáthatunk azon érdekből, mellyet kelt az akkori olasz történetnek ezen egyetlen emléke. Bámulatos azon időre nézve az általa nyilvánitott vallási türelem, midőn Theodat nevében Justiniánnak ezeket irja: M i u t á n I s t e n m e g e n g e d i, h o g y t ö b b v a l l á s á l l j o n f e n n, m i n e m b á t o r k o d u n k e g y e t m e g p a-

[1]) Lev. 533-ból.

[2]) Melly előfordul Alariknak Aratorhoz irt levelében.

[3]) **Pál diacon** VI. 7. 8.

rancsolni, mert emlékezünk, hogy olvastuk, miszerint Istennek önkényt és nem a felsőség parancsára kell szolgálnunk [1]). Megdőlni látván a trónt, mellynek erős támaszát képezé, a vivarii monostorba futamodott, hol életét az áhitatnak és tudományoknak szentelé.

A szerzetesek közt azt kivánta, hogy a kik a tudományra nem alkalmasak, azok kézimunkával s jelesül földmüveléssel s a mezei gazdászat apróbb dolgaival foglalkozzanak, miután ez, mondá ő, nem csak a foglalkozóknak van hasznára, hanem módot nyujt a szegényeken és betegeken is segithetni. A nyugalom óráiban könyveket másoltak, melly végre ő, kit már kilenczvenhárom év terhe nyomott, helyesirási szabályokat irt. De anima czimü könyvében, barátai által eléje tüzött tizenkét kérdést oldott meg, midőn még világi állásu volt. A zsoltárok értelmezését sz. Ágostonból s másokból vette ki. A vizözöntől 519-ig terjedő krónikája az utolsó századhoz némi tudósitásokat nyujt, különben semmit sem ér. Tizenkét könyvben irt góth története, mellynek Jornandes által csak kivonatát ismerjük, valóban sajnálandó. Fájlalván, hogy mig a világi tudományok diszesen tanittatnak, az isteniekre nem találkozik mester, s Agapitus pápa is az olaszhoni bonyodalmak miatt a bajon ohajtása szerint nem segithete, Cassiodor megkisérté a hiány pótlását, irván a keresztény tudományok elemi folyamatát. Az ő ohajtása szerint az oktatás a szentirás s különösen a zsoltárok betanulásával kezdődjék; azután a szent Atyák s irásértelmezők tanultassanak, nem mellőztetvén az egyház és zsinatok története; végre tanittassék a világeredet, a földrajz s a classicus irók, azon tartózattal, mellyel őket a szent Atyák tanulmányozták [2]). A tudományokat észlelet-, ismeret- és a dolgok megitélésébe helyezi, vagyis elméletiek- és gyakorlatiakra osztja azokat fel; az elsők közé sorozva a nyelv-, szónoklat- és észtant, az utóbbiak közé a szám- és mértant, a csillagászatot és zenészetet [3]).

---

[1]) *Variar.* X, 26. Cum divinitas patiatur diversas religiones esse, nos unam non audemus imponere; retinemus enim legisse nos, voluntarie sacrificandum esse Domino, non cujusquam cogentis imperio.

[2]) *De institutione divinarum litterarum. De artibus ac disciplinis liberalium artium.*

[3]) E tudományok, mellyek *Marcianus Capella* felosztása szerint három (trivium) vagy négyévi (quadrivium) folyamatot tettek, következő barbár két hexameterbe foglaltattak:

Gram. *loquitur*; dia. *vera docet*; rhet. *verba colorat*;
Mus. *canit*; ar. *numerat*; geo. *ponderat*; ast. *colit astra*.

Szebben találtatnak egybefoglalva a „*Summ. litt. de magistris*“-ben:

Ezen, általa Marcianus Capella példájára kifejtett tanöszleti rendszer a nagy példányképek közvetlen tanulmánya helyébe nyomorult böngészetet hozott be; hanem azoknak ismeretét talán ő maga is, müveltebb kortársaival együtt csak a IV. és V. századbeli kivonatokból birta; mert sevillai Isidor előtt Cicero s Quintilián szónoklati müvei olvasásra hosszaknak tetszenek. Aztán a gyakorlati tudományok is Cassiodor által alighogy érintetnek; a számtan csak két levelet foglal el, a közönséges szabályok alkalmazása nélkül, ellenben haszontalan s képtelen állitásokkal a számok erejéről. A mértan ugyanannyi lapon néhány meghatározást s főelveket ad; a nyelv- és szónoklattan is rövid és bevégezetlen; csak az észtan valamicskével terjedelmesb. Különösen tárgyalá a zenét, mellynek Theodorik udvaránál müveltetnie kellett; miután arról Boethius is irt, s Chlotar király Theodoriktól egy zenészt kért, ki az éneket hangszerrel kisértesse.

Boethius. 470–524.

Boethius Severinus Rómában született kevéssel előbb, mintsem ez nyugat fölötti uralmát elveszité. Atyja, ki nagy méltóságokat viselt, tiz évig tanittatta őt Athenaeben a görög tudományokban, hol Boethius tizennyolcz évig tartózkodván, Aristoteles néhány müvén kivül, Ptolomaeust, Nicomachust, Euclidest, Platót és Archimedest forditotta. Ezek fölötti magyarázatai [1]) a középkor szabályaivá lettek, s elterjesztek Olaszországban a stagirai bölcs müveinek ismeretét: ennek rendszerét alkalmazta ő az isteni egység és háromság tárgyalásánál. Visszatérvén hazájába megnyerte Theodorik kegyeit, ki őt tanácsosi méltóságra emelé s titkos ministerévé tette. Az utókor fölmentette őt az árulás bünétől, mint fölment mindenkit, ki titokban itéltetett el.

Börtönre vettetve, ott irt a bölcsészet vigasztalásáról, folyó párbeszédet, vegyitve különféle mértékü versezetekkel. A bölcsesség megjelenvén szerzőnek, vigasztalja őt, mutogatván,

Grammatica. *Quidquid agunt artes, ego semper praedico partes.*
Dialectica. *Me sine doctores frustra coluere sorores.*
Rhetorica. *Est mihi dicendi ratio cum flore loquendi.*
Musica. *Invenere locum per me modulamina vocum.*
Geometria. *Rerum mensuras et rerum signo figuras.*
Arithmetica. *Explico per numerum quid sit proportio rerum.*
Astronomia. *Astra viasque poli vindico mihi soli.*

[1]) Ime igy határozza meg a bölcsészetet: *Est sapientia rerum quae sunt comprehensio.* Arit. I, 1.

mikép a világot Isten kormányozza az ő örök s a halandó által megközelithetlen végzetei szerint. Nem kell tehát a szerencse állhatatlansága ellen panaszkodni, mellynek kezei csak hiu s veszendő javakat osztogathatnak; sőt nem is neveztethetik egyenesen rosznak, a mi Istentől jő, s boldogitni csak az erény képes. Végezetül különféle kérdéseket tesz a véletlenről és a Gondviselésről s azon mód fölött, mikép kelljen ez utóbbit a rosznak létezésével összeegyeztetni. Eclecticus inkább mint katholikus a legnehezebb kérdés körül, azonban kora összes többi iróit messze maga után hagyja, s a régi jobb szerzők tökélyes ismeretét árulja el.

Prózája, melly rendesen foly, de néha mégis döczögős és barbár, hátrább áll, mint költészete, melly könnyüsége mellett, nemes képekkel gazdag, bánatos hangzattól [1]) van átlengve, s némelly a classicusok által nem használt mértéket s alakzatot mutat fel [2]).

---

[1]) *Carmina qui quondam studio florente peregi*
Flebilis, heu! maestos cogor inire modos.
Ecce mihi lacerae dictant scribenda Camenae,
Et vivis elegi fletibus ora rigant.
Has saltem nullus potuit pervincere terror
Ne nostrum comites prosequerentur iter.
Gloria felicis olim viridisque juventae
Solatur maesti nunc mea fata senis.
Venit enim properata malis inopina senectus,
Et dolor aetatem jussit inesse suam
Intempestivi funduntur vertice crines,
Et tremit effoeto corpore laxa cutis.
Mors hominum felix, quae se nec dulcibus annis
Inserit, et maestis saepe vocata venit,
Eheu quam surda miseros avertitur aure,
Et flentes oculos claudere saeva negat!
Dum levibus malefida bonis fortuna faveret,
Paene caput tristis merserat hora meum.
Nunc quia fallacem mutavit nubila vultum,
Protrahit ingratas impia vita moras.
Quid me felicem toties jactatis amici?
Qui cecidit, stabili non erat ille gradu.

[2]) Az ugynevezett *adonicus* verseket, mellyek a régiektől csak a sapphói oda három-három sora után használtattak, ő önállólag gyüjti össze:

Nubibus atris — *Misceat aestum.*
Candida nullum — *Saepe resistit*
Fundere possunt — *Rupe soluti*
Sidera lumen — *Obice saxi.*
Si mare volvens — *Tu quoque, si vis*
Turbidus auster — *Lumine claro*

Ennodius. 473—521.

Sokkal alantabb áll Ennodius, paviai püspök, ki tanodaias serkentéseket s más ó-modoru szavalmányokat irt. Fennmaradt még tőle néhány egyházi tartalmu levél, sz. Epiphanius és lerinsi sz. Antal élete, egy homályos és dagályos dicsbeszéd Theodorik fölött, végre néhány sirirat és epigramm [1]).

Cernere verum,
Vitrea dudum
Parque serenis
Unda diebus
Mox resoluto
Sordida caeno
Visibus obstat;
Quique vagatur
Montibus altis
Defluus amnis
Tramite recto
Carpere callem:
Gaudia pelle,
Pelle timorem,
Spemque fugato,
Nec dolor adsit;
Nubila mens est,
Vinctaque frenis
Haec ubi regnant.

A következő szerkezet is uj:

Quid tantos juvat excitare motus,
Et propria fatum sollecitare manu?
Si mortem petitis, propinquat ipsa
Sponte sua, volucres nec remoratur equos.
Quos serpens, leo, tigris, ursus, aper,
Dente petunt, iidem se tamen ense petunt.
An distant quia, dissidentque mores?
Infestas acies et fera bella movent;
Alternisque volunt perire telis,
Non est justa satis sevitiae ratio.
Vis aptam meritis vicem referre?
Dilige juré bonos, et miseresce malis.

[1]) Sirirata a páviai sz. Mihály-egyházban igy hangzik: (**Muratori** 1762.)

Ennodius vatis lucis rediturus in ortu
Hoc posuit tumulo corporis exuvias.
Clarus prole quidem, generosior ipse propinquis
Quos functus laudum jussit habere diem.
Reddidit hos caelo vivacibus ille figuris
Cum fecit famae vivere conloquiis.
Quid mirum si morte caret post busta superstis
Qui consanguineos restituit superis?
Quantus iste foret mundi celebratur in ortu
Nec silet occidui cardinis oceanus.
Scismata conjunxit dudum discordia legi
Atque fidem Petri reddidit ecclesiis.
Pollens eloquio doctrinae nobilis arte
Restituit Christo innumeros populos.
Largus vel sapiens dispensatorque benignus
Divitias credens quas dedit esse suas.

Krisztus jótéteiről hagyott hátra egy költeményt Rusticus Elpidius, Theodorik orvosa.

C. Maximianus.

Cornelius Maximianustól néhány idyll maradt fenn, mellyekből kitünik, hogy ő testgyakorlatok közt s szónoknak növeltetett s tán egyike volt az Anastasiushoz küldött követeknek, midőn Theodorik olaszországi királyságát a császár által elismertetni törekedett. Konstantinápolyban egy lánykába beleszeretvén, előhaladt kora őt boldogtalanná tette, mit is eclogájában hosszasan sirat meg [1]). Sok hibája mellett olly gyönyörü képei s némelly helyt a classicusoknak olly szép utánzatai vannak, hogy eclogái sok ideig Cornelius Gallusnak, Virgilius barátjának tulajdonittattak.

Ő is a tizenkét poëta scholasticus közé számittatott, kiktől különféle gyakorlatok maradtak fenn [2]); ugymint huszonnégy

---

Templa Deo faciens hymnis decoravit et auro,
Et paries functi dogmata nunc loquitur.
Depositus sub. d. XVI kal. augustas
Valerio V. C. consul.

Némelly olaszhoni feliratokon nem épen becsnélküli költői müvecskék találhatók. Illyen a gaëtai püspök sirirata ugyanazon város székesegyházában 530-ból:

Pande tuas, Paradise, fores, sedemque beatam
Andreae meritum suscipe pontificis.
Cultor justitiae, doctrinae et pacis amator,
Quem vocat ad summum vita beata bonum.
Plenus amore Dei, nescivit vivere mundo,
Et famulo Christi gloria Christus erat.
Quae meditata fides et credita semper inhaesit
Haec te usque ad caelos et super astra tulit.
Nunquam de manibus tibi lex divina recessit,
Eloquium Domini vixit in ore tuo.
Romanamque prius decoravit presbyter urbem
Culminis auctus honor hic dedit esse patrem.
Districtus sub jure pio et moderamine certo
Utque bonus pastor rexit ab orbe gregem.
Hospitibus gratus, se ipsum donavit egenis,
Illos eloquio, hos satiabat ope.
Praesule sub tanto florens Ecclesia mater
Crevit muneribus, crevit et officiis.

[1]) *Nugae maximianae*, vagy *De incommodis senectutis.*

[2]) A tizenkét költő nevei: *Asclepiades, Asmenus, Basilius, Euphorbus, Eusthenius, Hilasius, Julianus, Maximianus, Palladius, Pompejus, Vitalis, Vonanus.* Basiliustól érdemes ide iktatni a következő epigrammot:

Nec Veneris, nec tu vini capiaris amore,
Uno namque modo vina, Venusque nocent.

sirvers Ciceróra: tizenkettő három párversben (d i s t i c h o n), tizenkettő pedig kettőben; továbbá változatok e fölött: M a n t u a m e g e n u i t; más tizenkettő Virgilre ugyanannyi párversben; az Aeneis énekeinek foglalatai, mindegyik más-más költőtől öt versben készitve; tizenkét hatméretü vers a szerencse játéka fölött (D e r a t i o n e t a b u l a e); huszonnégy párvers a nap fölkeltéről, negyvennyolcz a négy évszakról, Ovidnak V e r q u e n o v u m s t a b a t-ja szerint; tizenkettő végre egy befagyott folyó fölött: valóságos erőtetett fagyosságok.

Arator.

A liguriai Arator, ki hihetőleg Milanóban született, de bizonyosan ott neveltetett, ügyvédi pályára adta magát. A dalmaták öt követül küldték Theodorikhoz (527); utóbb Athalariknál udvari gróffá lett (534.); végre megválván a polgári gondoktól a római egyház aldiaconává lett (556.). Itt az Apostolok cselekedeteit két könyvre terjedő hatméretü sorokban irta le [1]).

Ut Venus enervat vires, sic copia vini
Et tentat gressus, debilitatque pedes.
Multos saevus Amor cogit secreta fateri;
Arcanum demens detegit ebrietas.
Bellum saepe parit ferus exitiale Cupido;
Saepe manus itidem Bacchus ad arma movet.
Perdidit horrendo Trojam Venus improba bello;
At Lapithas bello perdis, Iacche, gravi.
Denique cum mentes hominum furiavit uterque,
Et pudor et probitas, et metus omnis abest.
Compedibus Venerem, vinclis constringe Lyaeum,
Ne te muneribus laedat uterque suis.
Vina sitim sedent, natis Venus alma creandis
Serviat: hos fines transiluisse nocet.

[1]) Ime egy kis mutatvány:

Primus apostolico parva de puppe vocatus
Agmine Petrus erat, quo piscatore solebat
Squamea turba capi, subito de littore visus
Dum trahit, ipse trahi meruit: piscatio Christi
Discipulum dignata rapit, qui retia laxet
Humanum captura genus; quae gesserat hamum
Ad clavum translata manus; quique aequoris imi
Ardebat madidas ad littora vertere praedas,
Et spoliis implere ratem melioribus undis
Nunc alia de parte levat: nec deserit artem
Per latices sua lucra sequens, cui tradidit agnas
Quas passus salvavit oves, totumque per orbem
Hoc auget pastore gregem. Quo munere summus
Surgit, et insinuans divina negotia, coram

V. Fortunatus.

Felülmulta ezeket Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, valdobiadenai születés [1]), ki Ravennában nyelvtant s költészetet [2]) tanult, mitsem gondolva a bölcsészettel s a szent tudományokkal. Szembajban szenvedvén s szent Márton egyik oltárán égett lámpának olajával meggyógyittatván, hálából a szentnek sirját tisztelendő, Toursba utazott (565.). Itt jól fogadtatván Sigebert királytól, ki Brunechildát épen akkor vette nőül, nász- és dicsköltemény t irt, utóbb pedig a thuringiai Radegundának meghittje s alamizsnása lett [3]). A poitiersi püspökségre emeltetvén, kora jeleseivel levelezést folytatott. Megirta hét szentnek életét, szent Mártonét pedig, mellyet Sulpicius Severus irt meg, hatméretü versekbe szedte, melly munkát Perigueux Pál (P e t r o c o r u s) is megtevé. Irt még hittani leveleket prózában s kétszáznegyvenkilenez darab különféle mértékü versezetet egyházak alapitása vagy fölszentelésekor; némellyek toursi Gergely neve alatt vannak, némellyek egyenesen hozzá vagy más személyekhez intézvék. Többnyire vidor s rózsaszinü költészete ama roppant komor időszakban igen érdekesen veszi ki magát. Őt tartják szent Athanasius symbolumának szerzőjeül, mivel magyarázatot irt fölötte [4]). Énekei azon időre jók és hangzatosak; hanem prózáját elrutitja a sok ellentét (a n t i t h e s i s) s rimes szóhangzat. Midőn Radegundának II.

Sic venerandus ait: Nostis quam proditor amens
Mercedem sceleris solvit sibi etc.

[1]) *Per Cenetam gradiens, et amicos duplavicenses,*
Qua natale solum est mihi.
Vita sancti Martini. IV.

[2]) *Ast ego sensus inops,* italae *quota portio* lingvae
Faece gravis, sermone levis, ratione pigrescens,
Mente hebes, arte carens, usu rudis, ore nec expers,
Parvula grammaticae lambens refluamina guttae,
Rhetoricae exiguum praelibans gurgitis haustum,
Cote ex juridica cui vix rubigo recessit,
Quae prius addidici dediscens, et cui tantum
Artibus ex illis odor est in naribus istis.

U. o. I.

Szolgáljon ez tanuságaul mind költői érdemének, mind az akkori tanulmányoknak. Megjegyzendő az is, hogy itt tudtomra először emlittetik *olasz nyelv*, jóllehet az alatt a *latint* kell érteni.

[3]) L. fönebb a 218. és 227. lapokat.

[4]) Quesnel diss. XIV. Vigiliusnak, az utolsó tapsói katholikus püspöknek, az arianusok és monophysiták ostromlójának tulajdonitja, ki sok müvet tett közzé mások neve alatt; a mi aztán sok tévedésre adott alkalmat.

Justin császár az igazi szent keresztből egy darabkát küldött, akkor irta Fortunatus a Vexilla regis prodeunt éneket s egy keresztalakba rakott elegiát, melly igy kezdődik: Crux mihi certa salus, crux est, quam semper adoro.

Ez önkénytes s kellemetlen nehézségek gyakran használtattak fel a csin és hibátlanság pótlására. Innét az anagrammák [1]) s más verselési elménczkedések; innét a rimelés szokása is, melly már Damasus pápának egyik epigrammjában világosan nyilvánul. A rimnek hangzatossága tetszett a fülnek, melly nem volt képes többé minden

---

[1]) Hogy föl ne hozzuk a könyvekben is feltalálható anagrammákat, csak azt az egyet iktatjuk ide, melly a vercellii székesegyházban találtatik a IV. vagy V. századból:

Limine virgineo hic splendida membra quiescunt,
Insignes animas castis velamine sacro
Crinibus impositо caelum petiere sorores,
Innocuae vitae meritis operumque bonorum
Noxia vincentes, Christo juvante, venena
Invisi anguis palmam tenuere perennem
Aspide calcato, sponsi virtute triumphant.

Laetanturque simul pacatae in secula missae
Victis carnis vitiis saevoque dracone
Obluctante diu subigunt durissima bella,
Nam cunctis exuta malis, hic corpora condunt.
Sanctus amor tenuit semper sub luce sacratus
Jungeret ut tumulo sanctarum membra sororum,
Alvus quas matris mundo emiserat una.

Floribus et variis operum gemmisque nitentes
Lucis perpetuae magno potiuntur honore
Adventum sponsi nunc praestolari jubentur
Este sacra domino comptae domante beatae
Immortale Deus numerosa prole parentes
Aeterno regi fidem pietate sacrarunt.

Ad coelum mittet pariter domus una sepulcri
Virifico genitrix factu, quae quatuor agnas
Protulit electas, claris quae quatuor astris
Emicuit, casto dono comitante Maria
Laetatur gaudens germanis septa puellis.
Ingressae templum Domini, venerabile munus
Accipiunt duros quoniam vicere labores.

Nomina sanctarum, lector, si forte requiris
Ex omni versu te littera prima docebit:
Hunc posuit titulum neptis Taurina sacratum.

szótag mértékét fölismerni, s igy a költészet, melly mértékes volt, lassan-lassan rimesre változott.

Nyolczvannál több epigramm maradt fenn bizonyos Luxoriustól, ki Afrikában Thrasamund vandal király alatt élt, ki alatt Flavius Felix is virágzott. Remnius Fanniusnak három költeményt tulajdonitnak, mellyek talán Priscianus nyelvtanáréi; az egyik a sulyról és mértékekről, a másik a csillágokról szól, a harmadik földiratot tartalmaz ifjak számára, melly világos és egyszerü fordítása Dionysius Halic. Itinerarium-ának; hanem a hol pogány eszméket talált, kereszténveket tett helyökbe, Solintól véve az arra vonatkozó ismereteket. Az afrikai Flavius Cresconius Corippustól Justin császárnak magasztalása maradt fenn négy énekben, melly mutatja, mennyire aljasulhat a hizelgés, hanem egyuttal fenntartattak általa különféle részletei az akkori szokások- és szertartásoknak, ugymint a császár temetése, uj császárnak vagy egy consulnak beiktatása körül.

Ugyanezen korba való egy, mintegy félszázad előtt fölfedezett költemény, Attila hadjáratáról s Gualtier, aquitaniai fejedelem tetteiről. Némelly, a történészek által elhanyagolt részletek merithetők belőle. Az irály rosz, de elárulja mégis, hogy szerzője a classicusokat s különösen Virgilt olvasá. Ennek utánzatával iratott az ajtatos Eucheria is, ki nőül kéretvén egy rabszolgától, bántott érzetét harminczkét versben fejezi ki, mellyek a nagy mantuai költő nyolczadik eclogájában majdnem egészen föltaláltatnak. Sokkal szabadabban mozognak a Commonitorium fidelium versei Krisztus születése fölött s más énekek, miket Orientius, Illiberis püspöke irt.

Avitus. 527?

Alcinus Ecdicius Avitus azon Arverniának fia, melly Gallia egyik legszebb részét képezé, atyjának a viennei érsekségben utódjává lévén (490.), szent hivatalában nagy buzgalmat fejtett ki, különösen az által, hogy a Dauphinében uralkodó arianus burgundoknak dicsőségesen ellenállt. Számos irataiból fennmaradt száz levél kora eseményeiről és öt költemény. Az első három, mintha egy hőskölteméný énekei volnának, bennök az elbeszélés a teremtés első pillanatától egész első szülőinknek a paradicsomból kiüzetésökig foly: „A földre esnek mindaketten; belépnek az elhagyott világba s rohanva futosnak majd ide majd oda. A föld mindennemü fákkal s viránynyal mosolyog feléjök; zöldelő mezők, források és folyók; és mégis milly semmi ez hozzád képest, o paradicsom! mint irtóznak ők mindettől és siratják azt, a mit elvesztettek! Nekik keskeny a föld s bár nem látják határát, szorulva érzik magukat és zokognak; a nappal sötét az

ő szemeiknek s a napfény égetése alatt a világosság eltüntéről panaszkodnak“ [1]). Ő tehát megelőzte Miltont, ki néhány eszmét tőle is vett, hogy megszépitse az emberiség bölcsőjét. A szépség azonban azé, a ki felhasználja, mikép a lant nem azé a ki megvette, hanem a ki kellemes hangokat hallat rajta.

Sz. Fulgentius. 468–533.

Avitussal az egyházi irók egész hosszu sorát kezdhetném el, kik püspökök és szentek voltak, s az igaz, inkább szent buzgalmuk sáhitatuk tettei által nevezetesek, de mégis tudományos tekintetben sinecsenek érdem nélkül. Sz. Fulgentius, ruspai püspök Afrikában, Bossuet által ama kor legnagyobb hittudósának s legnagyobb szentének neveztetik. Anyja, a legvallásosabb nő, mielőtt a latin nyelvre tanittatná, előbb azt kivánta, hogy egész Homert s Menander egy részét könyv nélkül tudja. Sz. Ágoston tanitványának vallá magát, de bár kortársait világosság és rendre felülmulja, irályra nézve mégis sz. Ágostonnál sokkal alantabb áll, és szintugy hátrább áll Tertuliánnál erőre, Cypriánnál könnyüségre nézve; egyátalában Fulgentius inkább hittudós mint szónok. Midőn egyszer Theodorik udvaránál vala, s királyi fény- és disztől látta magát környeztetni, bámulatát félbeszakasztva, mondá: Ha illy fény környezi a földi királyokat, minőnek kell az égi Jerusalem fényének lennie! És ha emberek, kik csak mulandóságnak fejei, annyi tiszteletben részesülnek, minő dicsőséget s boldogságot élvezhetnek az üdvözültek az igazság ölében! Midőn az arianus vandal Thrasamund a katholikusokat üldözőbe vette, Fulgentius hatvan püspöktársával Libyába menekült, kik közt, bár ő volt a legfiatalabb, mégis főtekintélylyel birt, s a legtávolabb vidékek is tőle kértek tanácsot.

Sz. Remigius reimsi érsektől (533.), ki arról nevezetes, hogy Chlodvigot megkeresztelte, birunk négy levelet és végrendeletét. Az

[1]) Igy ösztönzi Eva Ádámot, hogy az almából egyék:

Sume cibum dulcis vitali ex germine conjux,
Quod similem summo faciet te forte tonanti,
Numinibusque parem. Non hoc tibi nescia donum,
Sed jam docta fero. Primus mea viscera gustus
Attigit, audaci dissolvens pacta periclo.
Crede libens, mentem scelus est dubitasse virilem
Quod mulier potui. Praecedere forte timebas,
Saltem consequere, atque animos attolle jacentes.
Lumina cur flectis? cur prospera vota moraris?
Venturaque dia tempus furaris honori?

armoricai Faustus, lerinsi apát, később riezi püspök (462.), kit a nyugati-góth Eurik az arianusok elleni irataiért számüzött, a szent malasztról s a szabad akaratról beszél s kissé a pelagianusok felé hajlik.

Sz. Caesarius. 470—542.

Sz. Caesarius, arlesi érsek, nyugaton a szerzetesség egyik legbuzgóbb elömozditója, Châlons-sur-Saône-ban született nemesség s áhitat által kitünő házból. Tanulmányait a lerinsi apátságban végzé, mellyet már annyiszor a tudomány, szeretet, hit s mindannak, a mi vigasztalja, gyönyörködteti s ujjáteremti az emberiséget, menedékeül emlittetünk. Elgyengülve a prédikálásban, hogy helyreálljon, Arlesbe ment, hol püspöknek kiáltatván az agdai, arlesi, carpentrasi s orangei zsinatokat mint elnök vezette. Alarik, nyugati- és Theodorik, keleti-góth királyok gyanuba vették, mintha a Provencet a burgundok kezére akarná játszani, miért is az első számüzte, az utóbbi pedig láncra verve Ravennába hozatta; hol meghatva a férfiu méltósága- s rettenthetlenségétől, szabadságba helyezé s egy, hatvan fontot nyomó arany edényt s háromszáz arany pénzt adott neki, mit a sz. férfiu foglyok kiváltására forditott. A köznép számára irt szózatmincz beszéde bövelkedik ellentétek- s a közéletből vett hasonlatokkal. Idegenkedve azon tanodáktól, mellyekben a kereszténység elpogányositatik, inkább apostoli s egyszerü férfiunak mutatja magát s beszédeit maga a természeti érzelem, maga a szeretet s a nép iránti benső vonzalom lengi át.

Sz. Columbán viharos tevékenységének emlékeiből a szerzeteseinek adott szigoru rendszabály maradt fenn, aztán tizenhat sz. beszéd, tele tüzzel s képzelő erővel, hanem olly szigorral egyszersmind, melly kizár minden kényelmet s olly szorgossággal, melly szenvedélynek mondathatnék. A **mézajku** czimet, mellyet Lőrincz novarai vagy navarrai püspöknek adtak, hátrahagyott homiliái nem igazolják.

Történészek.

Ezen kornak kevés és hiányos történészeit, Marcellint az illyriai grófot kivéve, ki Valenstől 534-ig terjedő krónikát irt, a papok között kell keresnünk. Victor, vitai püspök, vallása miatt számüzetve, Konstantinápolyban irta meg a 487-i vandal üldözés történetét. Böles Gildas, Badonicus melléknévvel, mivel Chalcedoniában épen azon évben született, mellyben a szászok az angolok által **Bathnál** (490.) megverettek; pappá lévén, Britanniába ment, hol megalapitván a ruysi monostort 543-ban irta meg ama tartomány viszontagságait illy czimmel: **Liber querulus de excidio Britanniae.** Kis Dénes (540.) scytha vagy Fekete-tengermelléki, Rómába jövén, szerzetessé

lett s a már emlitett egyházi törvényeken kivül, a husvét évi fordulatait (cyclus paschalis) dolgozta ki 95 évre, kezdve az 531-től. Ő hozta be a Krisztus születésétöli számitást, Augustus 43-ik évére határozva azt. Venerabilis Beda, az ő De sex mundi aetatibus ab orbe condito ad annum 726. czimü történetében, a vértanuk szerinti időszámitás helyett elöször használja ama Krisztus születésétöli évfolyamot, melly aztán átalánossá lett. A góth születésü Jornandes vagy Jordanes, egy alán királynak titkára, utóbb talán ravennai püspök (552.) kivonatot készitett Cassiodornak részrehajló s itészetlen góth történetéből. Florusból is egy kivonatos római történetet irt ki Romulustól Augustusig.

Victor, tunnunai püspök Afrikában (564.), Konstantinápolyba idéztetvén, hogy számot adjon, miért keveredett ö is a három fejezet körüli vitába, ott egy klastromba záratott, hol meg is halt. Ez folytatta aquitaniai Prosper krónikáját 444-töl 566-ig. Őt ismét János, nyugati-góth püspök, Biclarus melléknévvel, mellyet az általa a Pyrenaeusokban alapitott monostortól nyert, folytatta 590-ig. Leginkább a spanyol történetre nézve hasznosak. Egy másik folytatója ama krónikának 581-ig Marius, avranchesi püspök volt.

Sz. Izidor.

Sz. Izidor, sevillai püspök (601.) Origines vagy Etymologiae czim alatt husz könyvet irt, mellyeket barátja Braulius, saragossai püspök fejezett be. Az akkori tudományok encyclopaediájának mondható e munka, mellyben elöször a nyelvtan és történészet, a szónoklattan, bölcsészet, számtan, zene, csillagászat, orvostan, jogtudomány és időtan tárgyaltatik; azután a biblia, a könyvtárak, kéziratok, zsinatok és a naptár; majd fölemelkedik az Istenhez, angyalokhoz, emberekhez, valláshoz; mellyek után az eretnekségről, a sibillákról, mágusokról, istenekről, a különféle nyelvekről, a népek neveiről s a méltóságokról értekezik; végre sok roszul értett szónak eredetét kutatja. Bár sokszor helytelenül beszél, érdemül kell neki mégis felrónunk, hogy számunkra a régiségnek sok töredékét örizte meg. A szók különsége- és sajátságairól is irt és számos magyarázat szinte neki tulajdonittatik. Hátramaradt még töle egy krónika a világ teremtésétől Heracliusig, 626-ig, melly az utolsó időszakot illető némi uj tudósitásokon kivül, korábbiakból van kivéve [1]); aztán két történetirat a germán népekről, mellyek az V. században Spanyolhonban

[1]) *De temporibus*, vagy *Abbreviator temporum*, vagy *De sex mundi aetatibus*, vagy *Imago mundi*.

alapitottak országot [1]), egy függelékkel a vandalok- és svévekről. Ő, ki köztük élt, hitelesen beszélhetett róluk. Ő volt végre sz. Jeromos ‚egyházi irók sorozatának' folytatója.

Tanitványa, sz. Ildephonsus, toledói érsek, tovább irta a góthok történetét 647-től 667-ig, melly évben meghalt. 670-ig vitte Julianus Pomerius, ugyanazon város érseke. Utóbb a XIII. században Lucas Tudensis, tuyi püspök egész 1236-ig nyujtotta azt. Ime ezekből áll Spanyolország történészete.

Egyházi történet.

Epiphanius scholasticus, Cassiodor kérelmére összegyüjté Socrates, Sozomenes és Theodoret egyházi történetét, mellyhez Rufinus hozzáadván Eusebius folytatását, megalakult a Historia tripartita tizenkét könyvben, melly nyugaton az egyházi történet kézikönyve lett. Gennadius, marseillei pap 492-ig folytatta sz. Jeromosnak tudományos történetét [2]), mellynek száz szakasza közől az utolsó magáról a szerzőről szól.

Toursi Gergely. 539—595.

Florentius, ki ősatyjától, a langresi püspöktől Gergely nevet örökölt, Auvergneben született egy már több püspök által diszesitett tanácsosi családból. Gyógyulásaért esdeklendő, toursi sz. Márton sirjához ment, kinek később utódjává választatott. Ugy látszik, Rómában is volt, s a czivódó frank királyok közbenjáróul ötet használták. A franczia történet atyjának neveztetik Historia ecclesiastica Francorum czimü, tiz könyvü munkája miatt. A czimről nem kell következtetni, hogy csak egyházi dolgokat érint, mert ő alkalmat vesz az összes történtekről szólani. „Vegyesen beszélendem el a szentek erényeit s a népek szerencsétlenségeit; nem is hiszem, hogy különösnek tünnék fel, ha az elbeszélésben, nem az iró kényelméért, hanem az események menetének követése végett a boldogok életének szerencséje s a boldogtalanok nyomorusága együtt tárgyaltatnak."

Az első könyvben, Ádámtól kezdve, elbeszéli a választott nép történeteit, Krisztus és a császárok életét, a kereszténységnek Franciaországban elterjedését, egész sz. Márton halálaig; a másodikban átmegy a tulajdonképi frank történetre s Chlodvig halálaig viszi azt; a többi nyolcz könyvben 592-ig halad. Bár látszik, hogy Virgilt, Sallustiust s Gelliust ismeri, irálya mégis nyers és szenvelgő, erő, szine-

---

[1]) *De historia, sive Chronicon Gothorum. Chronicon breve regni Visigothorum.*

[2]) *Catalogus de viris illustribus.*

zet és minden rend, még időrend nélkül is, mintha csak, a mit itt-ott hallott irásba foglalta volna. És ő mégis feljajdul a tudományok hanyatlásán! „Sülyedvén, vagy inkább kiveszvén a tudományok müvelése Gallia városaiban, közepette a bennök elkövetett jó és gonosz tetteknek, midőn tudniillik a barbárok szilaj vadságuknak, a királyok dühösségöknek engedték magukat által, és az egyházak felváltva majd meggazdagittattak az ájtatos hivőktől, majd meg kifosztattak a hitetlenek által, nem találkozott egyetlen tanult ember, ki a dialecticában elég erős lévén, ama tetteket folyó vagy kötött beszédben leirta volna. Sokan panaszkodtak tehát ekkép: Mi szerencsétlenek! a tudományok kivesznek s nem találkozik ember, a ki korunk eseményeit le tudná irni. Én tehát ezt látván, jónak tartám, bár durva irályban, fenntartani a történt dolgok emlékét, hogy eljuthassanak az utókorhoz.“

Benne nincsen meg sem a régiek őszintesége, sem az ujabbak itészete; fontos tetteket elmellőz, hamisakat és kétesekét fölvesz [1]). S minthogy ő nem csak kortárs, hanem gyakran a tettek szemtanuja és részese is volt, bizonyos buskomorság vonul át müvén, mert ő látta az emberek és dolgok, a bünök és erények zürzavarát, mellyben halálát lelte a régi müveltség. Müvészhez méltó, jellemző vonásokkal fest, elbeszélésében megható, kifejezése- s érzelmében van bizonyos valódiság, s ekkép korának hü rajzát adja, habár akarata ellen, miután ő maga is a tettek részese; feltünteti azon fajok, állapotok s osztályok küzdelmét, mellyeket a hóditás ugyanazon földön állitott egymással szembe.

Fredegarius.

Fredegarius, kiről nem tudunk egyebet, mint hogy burgundi volt, a VII. század közepe táján élt s hihetőleg barát volt. Egy egyetemes krónikának első három könyvében kivonatban adja Julius Africanust és Idaciust; a negyedikben toursi Gergely első hat könyvét némi hozzáadással; az ötödikben aztán folytatja öt 641-ig. A burgund királyok iránt az illemen túl részrehajló, Austrasiát s a többi Franeziaországot mellőzi, s választott példányánál az elbeszélésben hátrább áll. Ő maga sem adván a régi tudományosságnak semmi jelét, mégis felkiált: „A világ elvénhedik; a szellem ereje eltompul, senki sem mérkőzhetik ma a hajdankor iróival, de nem is követeli azt.“ — Valamivel jobb Aimoin fleuryi barát, ki szinte öt könyvben irta meg a frankok történetét; irálya hosszadalmas és utczai, a tények és részletek megválasztásában semmi ügyessége.

[1]) Erélyesen védi öt Ruinart *Előbeszédében*

Legendák.

Az irodalom uj nemeül tüntek föl a legendák és a szentek életrajzai, mellyek gyakorlati czélból, nem az értelem gyönyörködtetésevagy az ész kielégitésére, hanem az akarat megindítására irattak. A nép hőseiről, a mint mi a szenteket nevezzük, különféle mondák terjedtek el, mellyek egy része költött volt, gyakran nagyitva vagy roszul fogva fel; s igy a képzelődés azokban néha csodákat látott, miket a tudatlanság a természetesen magyarázható tettekben is feltalálni hitt. Ismételtetve s növesztve a hir által, végre igazság gyanánt fogadtattak el azon nép által, mellynek több szüksége volt hitre és szeretetre, mint a vitatásra. Görögország is hagyomány által ismerte azon trójai hősök tetteit, kik talán sohasem léteztek; és déli Olaszhonban minden város majd fegyvereit, majd sirját őrizgette Aeneas egy-egy társának, a ki az olasz partokon talán sohasem kötött ki.

Cerán, párisi püspök az összes papokhoz iratot bocsáta, kérvén tőlök vidékeik szent hagyományait. Mosch János Alexandriából Rómába jövén, ott irta a Lelki ligetet, mellynek kétszáztizenkilencz fejezete csodákat tartalmazott. Ugyanezt tárgyalják Nagy-Gergelynek már emlitett párbeszédei; s Metaphrastes iratai is. Toursi Gergely is a vértanuk dicsőségét vagyis csodáikat százhét fejezetben, a hitvallókéit száztizenkettőben; a sz. Atyák életét huszban, sz. Julián brioui püspök csodáit pedig ötven fejezetben irta le; ugyszinte sz. András, különösen pedig sz. Márton csodáit, melly müvek akkoriban jobban tetszettek, mint a történet.

Ollykor a barátok illy életrajzokban gyakarolták tehetségeiket s a körülmények feltalálásában tulságig mentek. A jobb dolgozatok a monostorok levéltáraiba tétettek le, honnan sok esztendő mulva elővonva, régiségök miatt hitelességet nyertek, miglen eljött az itészet, hogy megtisztitsa azokat a salaktól s beleolvaszsza azon történeti halomba, melly tizenöt századot, s az összes országokat, összes szokásokat és rangokat körülkarolja. Ruinárt kinyomatta az első atyák és vértanuk tetteit; a nagytudományu Mabillon a benedekrendi szentek életeit szedte össze; Baronius is az Egyház Évkönyveibe sokat vett föl; hanem a legjelesb gyüjtemény az, mellyet Bolland János antverpiai jezsuita 1643-ban kezdett meg, melly 1794 ig folytattatva s ötvenhárom kötetben mintegy huszonötezer életet foglalva még csak október közepeig jutott el [1]).

---

[1]) Most nyomatik folytatása. Ha valaki a jobbakat izlés- s itészettel időszerint rendezné el, nagy szolgálatot tenne a történészetnek.

A legendák mintegy a képzelőerő visszahatását képezék azon kornak erkölcsi rendetlensége ellen, jóságot s igazságot tüntetve fel, midőn azok a világból kivesztek vala. Aztán a legendai szendeség és részvét ama kor fájdalmai közt tápot nyujtott a képzelemnek, melly ugyis, minden egyéb éleménytől meg vala fosztva. Vigaszul szolgált ama korban az annyira hányatott életnek, látni a Gondviselés folytonos jelenlétét. A Bibliában a képzelődés a hit határai közé vala szoritva; a legendákban szabadon röpkedhetett, változtatva tiszteletét helyek és idők szerint; a vértanuktól a remetékhez, a nagy püspöktől a müvészekhez, a tudósokhoz, a hősökhöz s végre egy uj világ uj apostolaihoz fordulva [1]).

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Tudományok és szépmüvészetek.

Földirat.

A tudományok és szépmüvészetekre ama kor nem volt kedvező. Annyi uj nemzet közeledvén egymáshoz, a világ ismerete tágult; hanem senki sem találkozott, ki azt tudományosan irta volna le, az egyptomi Cosmast kivéve, ki Indicopleustesnek neveztetett el, indiai s aethiopiai utazása miatt. Cosmas az első, ki megnevezi Ceylont. Ptolomaeus rendszerét, melly a földnek kerek voltát s az ellenlábuak létezését vitatta, Lactantius, sz. Ágoston és Chrysostom a szentirással ellenkezőnek találták, s egy mást képzeltek; mintha a szent könyvek, mikép örök üdvet, szintugy tudományt is igértek volna. Ezek nyomain Cosmas (536.) nekifogott megmutatni, hogy Ptolomaeus rendszere istentelen, a mivel utóbb némelly hittudóskodók Copernicus rendszerét is megtámadták volt. Cosmas tana tehát szent szertartásokkal hirdettetett ki s keresztény czimmel ruháztatott fel (*χριστιανικὴ τοπογραφία*). Szerinte a föld lapos, kétszer olly hosszu mint széles, az oczeántól körülvéve, mellynek négy utja áll nyitva, a Földközi- s Kaspi-tengeren, azután a Persa- s Arab-öbölben. Az oczeánon tul egy más világ van, mellybe az emberek el nem juthatnak, bár régenten egy részét lakták; ugyanis ott áll keleten a földi paradicsom, a négy folyóval, mellyek most a mi vizözönutáni világunkra földalatti ereken át bugyognak elő. Ádám az Édenből kiüzetve azon földrészen maradt mindaddig, mig a vizözön a bárkát a mi partjainkra nem hozta.

[1]) Példákat hozandunk fel a XI. könyv 12. fejezetében.

A mi világunk négy oldala fallal van körülvéve, melly függőlegesen emelkedik, aztán be-be hajlik minden oldalról, ugy hogy a világ fölött az égboltozatot képezze. E boltozat alatt futja meg a nap és hold napontai pályáját, nem a világot kerülve meg, mivel ezt a fal nem engedi, hanem csak egy kúpalaku hegyet, melly északon fekszik s megmérhetlen magas. Nyáron a nap a hegy teteje felé emelkedvén, a nappalok meghosszabbodnak, ellenben mindig rövidebbek lesznek, midőn a nap tél közeledtével a hegy magasabb része mögé ereszkedik.

Ezekhez hasonlóan fejtegeti Cosmas a hold szakait, a naptogyatkozásokat, s a többi tüneményeket, épen olly elmés, mint képtelen modorban.

Orvostudomány.

A mi az orvostudományt illeti, némellyek a Justiniánéval akarják összehasonlitni azon gyüjteményt, mellyet a VI. század közepe táján amidai Aetius, a korábbiak s különösen Galenus orvosi müveinek pontos felhasználásával készitett. Saját rendszere nincsen, de gyakorlatilag sok tapasztalatot tanusit; azonban a készitmények s ápolgatás körül nagy kedve telik a babonáskodásban [1]).

Thralle Sándor, ki Olasz-, Franczia- és Spanyolországot orvoskodva járta be, meg tud a régiektől válni és saját fejével gondolkodik, ajánlván, hogy az orvos ne hagyja magát elvakittatni a rendszer szelleme által, hanem figyeljen a beteg korára, erejére s életmódjára, ugyszinte az éghajlatra az évszakokra s az időváltozásra. Az iránt közömbös, mellyik részen kelljen eret vágni, bár néha a bajhoz legközelebbi ereket nyitja meg, mint például torokgyuladásnál a nyak- és békaereket (r a n i n a e). Roszalja a mákonyt a fejgörcsnél, az összehuzó szereket a hasmenésnél s a burogatásokat a köszvénynél; érzi az erkölcsi velebánás fontosságát, bár utóbb ő is a gyakorlatba istenbölcseleti s lélekidézési eszméket kever [2]).

A protospatarai Theophil, a császári őrség parancsnoka, Heraclius alatt, kivonatot készitett Galenus- és Ruffusból; inkább hit- mint

---

[1]) Hogy a torok egy fennakadt testtől megszabadittassék, érinteni kell a beteg nyakát és mondani: *Mikép Jézus kivonta Lázárt a sirból és Jónást a czethal gyomrából; ugy jöj ki te is csont, vagy szálka a torokból*; vagy pedig: *Jöj ki szálka! Biagius vértanu és Krisztus szolgája parancsolja neked.*

[2]) Köszvény ellen leginkább Homer ezen versét adja:

Τετρήχει δ' ἀγορή, ὑπὸ δ' ἐστοναχίζετο γαῖα.

Holdfogytakor egy arany lemezkére ezt iratta: *μει, θρεν, φορ, τενξ, ξα, ξων θε, λου, χρι, ξε, γε, ων.* Legjobb mentőszernek azonban egy olajfalevél tartatott illyen felirattal: *κα ροι α.*

orvostudományi munka, miután a tagok használatában az isteni gondviselést akarja feltüntetni.

Aeginai Pál, ki az araboknál nagy hirben állott, különös figyelmet forditott a gyermekszülésre. Kivonata a régibb orvosi müvekből, különösen a sebészetre nézve, nem érdemnélküli.

Különben a nép olly gyógyszerekhez folyamodott, mellyeket az orvostudomány nem ismert. Szembajban ráborultak sz. Márton sirjára Toursban, vagy megkenték szemeiket lámpájának olajával. A váltó-hideglázban szenvedők [1]) Beneventumba mentek sz. Deodát porait tisztelni. Igy folyamodtak más bajokban is János agustaldi püspök, szent Ida, Egbert szász király ne jének s más szenteknek maradványaihoz.

A barbárok inkább arra gondoltak, hogy ejtsenek, mintsem, hogy gyógyitsanak sebet. Ha a keleti-góth Theodorik az egészségügyi felügyeletre egy főorvost nevezett ki, a nyugati-góth törvényben ez áll: „Egy orvos se merjen egy szabadnőnek eret vágni atyja, anyja, fivére, fia, vagy nagybátyja jelenléte nélkül; nagy szükség esetében egy becsületes szomszéd vagy cseléd legyen jelen; különben a férjnek vagy a rokonoknak tiz soldót fizet; mert az érvágás ürügye alatt igen könnyen más valami czél rejlhetik. Ha az orvos meggyógyit egy szemhályogot, fizettessék neki öt soldo. Ha eret vágva, egy szabad embert elerőtlenit, fizet száz soldót, ha halált okoz, adassék a rokonok hatalmába [2]). Ha elront, betegebbé tesz vagy megöl egy rabszolgát, tériteze azt meg. Ha orvos hivatik, mihelyt látta a sebet vagy a fájdalmat, a beteget bizonyos biztositék mellett vegye gondja alá, s ha az meghal, biztositékát az orvos vissza nem kapja.“

Szépmüvészetek.

A szépmüvészetek, mellyek már az utolsó római időkben hanyatlani kezdtek, mindinkább alább szálltak. A barbárok nem csak hogy le nem ronták a régi emlékeket, hanem Theodorik még tisztviselőket is rendelt azoknak megőrzésére a polgárok gondatlansága ellen. A középületek helyreállitására egy tapasztalt épitészt nevezett ki, évenként kétszáz aranypénzt s a még akkor el nem pusztult lucrini kikötő vámjövedelmeit szentelvén e czélra. Eleroztatván Comóban egy rézszobor, száz arany soldót igért annak, ki a tolvajt följelenti,

---

[1]) A chinapor századában is én magam láttam, hogy a beteg a váltóláz elleni biztos gyógyulást abban keresett, hogy a palermói kapuczinusok csodás sirboltjainál egy szentnek testvéza elé borult.

[2]) *Ut quod de eo facere voluerint habeant potestatem.* Lib. XI

panaszkodván egyszersmind, hogy mig ő a város diszeit gyarapitni törekszik, a régi emlékek veszni hagyatnak. Rómába jövén nem győzte csodálni az akkor még fennlevő remekmüveket, a Capitoliumot, a Forum Trajánumot, Pompejus és Marcellus szinházát, a Colosseum-ot, mellyek az idő s az ellenség rombolása után is bámulandók maradtak; a vizvezetőket, az appiusi utat, mellyen kilencz század a rakott kövek közt egyetlen hasadékot sem tudott felmutatni; az Aqua-Claudia-t, melly a sabini hegyekből egész az Aventinus tetejébe harmincznyolcz mérföldnyi (=9½ fd. mfd) távolból hozta a vizet. Azon dagály, melylyel Cassiodor a Quirinál tüzes lovait, Miro tehenét, a Via sacra sárgaréz-elefántjait leirja, bizonyitja, hogy a szép és nagy még akkoriban is ismerteték.

Theodorik e tekintetben az egykori császárokkal még versenyre is kelt. Ravennában egy diszlakot emelt s vizvezetőket épittetett, melly vállalat annyival nehezebb volt, mivel Ravennát a hegyektől mocsárok választják el. Egy másik diszlakot emelt Bidente mellett az Apenninek oldalában; egyet ismét nagyszerü csarnokokkal Veronában, hol a vizvezetőt s a védfalat is helyreállitá. Paviában is vizvezetőt, meleg fürdőt s pályaszinkört állitott; ugy anazt tevé az abanói fürdők közelében.

Milly hibásan neveztetik a hegyes szegletü épitésmodor góthnak, ezen épületek bizonyitják. Az utas, ki egyhangu utjában a pontini mocsárokon áthaladott, elkomoritva azon gondolattól, hogy a hol ma néma pusztaság terül el, hajdan huszonhárom város és olly gyönyörteljes mezei lakok emelkedtek, végre mégis felvidul a tenger látására, midőn szemébe ötlik a balra fekvő Terracina, egykor népes és virágzó, most nyomorult és VI. Pius gondjai által csak némileg helyrehozott város. Ez szolgált a görög uralom felé határvárosul és védfalul a tenger felé, miért is Theodorik hosszu fallal vétette körül, felváltva négyszegü és gömbölyü tornyokkal. Aztán a várost uraló domb tetejében is egy erősséget vagy inkább egy diszlakot állitott fel, melly még ma is fennáll s bámulatos szép kilátást nyujt Latiumra, Campaniára és a tengerre. Ama tornyok s ezen épület valóban a hanyatló római modorban épitvék, és hasonlitnak Odin templomához Upsala mellett Svédhonban, a csucsos boltozat minden nyoma nélkül. Ravennában egy fal, melly ma a ferenczrendi zárda előrészét képezi, s Theodorik királylakának maradványaul tartatik, az oszlopoknak a felső részszeli rosz összeillesztésére s az iv arányára nézve egy fokon áll Diocletiánnak spalatrói diszlakával. Igy az ugyanott Theodorik által felállitott sz. Apollinaris templomán és egy arianus keresztelő-

edényen ugyanazon modort találod fel, melly akkoriban Rómában divatozott, ékitményekkel, mellyek a folytonos hanyatlásra mutatnak.

Amalasunta, atyjának kerek boltozatu mausoleumot állitott, egy kúppal, mellyen négy oszlop emelkedett, tizenkét bronz-apostoltól környezett porfiredényt tartva, mellyben a király nyugodott. Ha a leirás nem meseszerü, e mausoleum nem más, mint a Santa Maria della Rotonda, melly mindenesetre az V. század végéből vagy a VI-nak elejéből való. Az átalános elrendezésben a régi jó hagyományok látszanak megőrizve lenni; a terv egyszerü, emelkedése nem fenségnélküli, kúpja bámulatos, egyetlen egy kőből faragva, mellynek átmérője harmincznégy láb; a tömegnek tehát, mellyből vágatott legalább kétmillió fontot kelle nyomnia, miután a kivágott kő kilenczszáznegyvenezeret nyom; hozatott, mint látszik, az istriai kőbányákból s fölemeltetett száznegyven lábnyi magasságra, a mi különösen ügyes erőmütanra mutat [1]). Az ékitmények szerencsétlenül helyezvék el, nehezkés és kellemetlen vésetüek, önmaguk közt és az egészhez képest aránytalanok; az elosztás roszul van kiszámitva; az ajtók rajza roszul felel meg a többi résznek; a gyámkövek rendetlenül osztvák el, a falpilérek párkány helyett izléstelen hornyolatot tartanak.

Cassiodor ismeré s fel is mutatta a korabeli épitészet hibáit: rendkivuli magasság az épületekben, vékony oszlopok, tulzás az ékitményekben [2]), mellyek a góth modornak hibáit, de nem lényegét képezik. Hason alakot mutat fel egy emlékpénzen Theodorik királylaka, vékony oszlopokkal s k e r e k ivekkel. A góth épületeknek némelly spanyolhoni maradványa kellem nélküli erőt, vastag piléreket és semmi ujat sem mutat fel. Nem létezett tehát góth épitésnem, hanem az csak a régi izlésnek átalános megromlása volt; s ez annyival igazabb, mivel Tiberis festői hidján, mellyet Rómától három mérföldnyire (=¾ fd. mfd.) 565-ben Narses épittetett, a szép az erőnek van feláldozva; pedig ez nem a góthok müve [3]).

---

[1]) A számitás *Soufflot* épitészé.

[2]) *Quid dicamus colamnarum junceam proceritatem? moles illas sublimissimas fabricarum quasi quibusdan erectis hastilibus contineri, et substantiae qualitates concavis canalibus excavatae, ut magis ipsas aestimes fuisse transfusas, alias ceris judices factum, quod metallis durissimis videas expolitum.* Variar. XV, 6. *Form. de fabricis et architectis.*

[3]) Ime milly gőgös volt a felirat:

Qui potuit rigidas Gothorum subdere mentes,
Hic docuit durum flumina ferre jugum.

Traján midőn sokkal nevezetesb győzelmek után az appiusi utnál épittetett hidat, csak ezt iratta rá: *Trajanus imp. p. m. strarit.*

A keleti birodalomban is hanyatlásnak indult az építészet [1]). A Constantin által épitett annyi egyházra nem vala annyi anyag, mint Rómában, de nem is háboritá az izlést annyi korábbi épület, mint itt, s igy ott a templomépitésben a keresztény modor fejlődhetett elő. Az oszlopok hiánya miatt mellőzni kelle a basilicák hosszu szárnyait, hanem ügyesség szereztetett viszont az ivek és boltok alkalmazásában. Egy négyszegü térség, mellynek oldalai négy hajóra nyultak ki, egyarányos keresztet képezett; ennek belső szögletein négy pilér (pilaster) állott, összekötve bolt-ivekkel, mellyek ollyformán emelkedtek és hajlottak, hogy tetejökkel kört alkotának, melly a kúpnák támaszul szolgált.

A byzanti épitészet jellege tehát az egymásbafüzött bolt-ivek- és kúpokban, a görög templomok egyenes és szögletes vonalainak hajlottakká változtatásában áll. Talán már Constantin templomai a görög kereszt- és kúp-alkattal birtak; ezzel egyezik ama leirás, mellyet nazianzi Gergely az Apostolok-templomáról ad; ugyanezen alak számtalanszor ismételtetett a Justinián korában emelt ezernyolczszáz egyházi épületben.

A keleti templomok legragyogóbbja, Sz.-Zsófia egyháza tanusitja, mikép az épiteszet ott is hanyatlott, hová a barbárok el nem hatottak; ékitményein inkább gazdagság mint izlés tetszik meg; az oszlopok aránytalanok, az oszlopfejek tulhalmozottak, a bolt-ivek fölött hiányzik a párkányzat. Constantin szokott hamarkodásával épittetvén azt fel, a tartóssággal olly keveset gondolt, hogy a templom alig felépitve, összeomlott. E példa s annyi embernek szerencsétlensége rá nem birta a thrallesi Anthemiust és miletusi Izidort, hogy azt erősebben épitsék. Ezek a templom kúpját négyszegü oszlopokra fektették. Huszonöt év mulva ismét beszakadásától kelle tartani; s az épitészek nem találtak más módot, mint kivülről erősitő-iveket alkalmazni, a templom nehezkés és nyomasztó külsőt kapott.

Kúpok.

A kúpok, mellyek a mai templomoknak legfőbb részét képezik, az akkori épitészet legfontosb ujdonságaul tekinthetők. A régieknek nem voltak valódi kúpjaik; vagyis nem ismerték ama, fölfelé gömbalaku, többé-kevésbbé magas és széles, oszlopokon vagy alapfalakon, mellyek négy- vagy sokszöget képeznek, nyugvó kerek alkatot, melly többnyire három részből áll, tudniillik: gyámoszlopokból,

[1]) Heyne a göttingai egyetem évlapjaiba a byzanti épitészetre vonatkozó számos emléket vett föl.

mellyeken a dob nyugszik, ez pedig a kúpot tartja. Rómában egy régi, a rabszolgák tornya nevü épületben csak félgömb-alaku kúp áll nyolczszögletü térség fölött. Caracalla nagyszerü fürdőinek egyik, Herculesnek szentelt termében nyolcz oszlop maradványai látszanak, mellyek egy félgömb-alaku kúp fenntartására voltak rendeltetve. A Pantheonnak kúpja is félkörü. A kúp mindig az alaptérből kiemelkedő hengeren (cylinder) nyugodott. Csak Sz.-Zsófia egyházában kezdenek feltünni a nagy arányok s a gyámoszlopok belső fejlődése, mellyek a négyszögü alaptérből emelkedve, bolt-ivekbe mennek át s a kúp köralaku alapját képezik; e fölé a merész fenséget kifejező dob-alak csak később alkalmaztatott.

A Sz.-Zsófia temploma beszakadása által figyelmeztetve az épitészek, a kúpokat erősebb oszlopokra fektették; a négy pilaster-re homlokzatot tevének, hogy ennek függélyes nyomása a gyámoszlop és bolt-iv ferde nyomását ellensulyozza; mi az épületnek egyszersmind változatosságot és könnyüséget kölcsönzött. Illy módositásokon mentek át a kúpok. A páviai Sz.-Mihály-egyházának kúpja egy nyolczszegü alaptéren nyugszik, melly gyámoszlopok segélyével a négyszöggel van összekötve: a dob-alak első eszméje. A velenczei sz. Márk öt kúpja majdnem egyszerkezetü a sz.-zsófiaiakkal; a pisai székesegyházé hosszu kerekded; alrészét négy roppant iv képezi, mellyek fent nyolcz kisebb ivbe mennek át. Hosszu kerekded Corneto egyházának kúpja is a XII. századból; mellynek hat íve egyenetlen szegletü négyszöget képez.

A kúpok egy másik különséget képeznek a VI. századi és a góth épitészet között. Ha majd a góth modor fényesebb korszakához érünk, világossá lesz előttünk, hogy ezen elnevezés nem igazolható.

A byzanti épitészet emlitett ujitásához tartozik az is, hogy hiányában lévén a régi kész oszlopfejeknek s ujakat készitni nem birván, jónak találta az oszlopok fölé négyszög darabokat rakni, mellyeknek egész ékességök vésett levelek- vagy keresztvonalakben állott; a mi a konstantinápolyi sz. Zsófia egyházán kivül a ravennai sz. Vitalis és a velenczei sz. Mark egyházában is feltalálható.

Az ivek is csak teljes kerekded alakban alkalmaztattak; de különböző oszlopokon nyugodva, egyenlő átmérőjük miatt, alsó részök egyenes vonalban meghosszittatott, mi annyira tetszett, hogy a kis iveknél is a teljes félkörtől eltérés történt, s ezek majd csúcsivekké szorittattak össze, majd patkó-alakban hosszittattak meg, majd végre homlokfal-alakot nyertek. Ezentúl egy

nagy boltivben más kisebb, kis oszlopokon nyugvó ivek jelennek meg [1]).

Konstantinápolyon kivül sok más helyt is illy modoru épitészet divatozott; illyen modoru Velenczében is, hogy sz. Márkot ne emlitsük, Santa Fosca di Torcello a IX. századból; Anconában a szent Cyriacus egyháza a X. századból; Pola d'Istriában sz. Katalin; Salonichiben sz. Demeter és sz. Zsófia; Aleppo mellett sz. Simoné (stylites), melly a IX. században lerontatott s mellynek kúpja alatt eme szentnek oszlopa állott; aztán Francziaországban sz. Caesarius egyháza Arlesben, sz. Vincze és Anastasiusé pedig Párisban, hogy elhallgassuk a későbbi számos utánzatot.

Ravenna, melly a keleti határon fekszik, jobban megőrzé a keleti jelleget s tehát a római-byz anti modort itt kell keresnünk. Sz. Vitalis egyháza kivülről közönséges és egyhangu; de ha belépsz mint egy keleti álom ötlik szemedbe az öszhangzó szépség: egy szabályszerü nyolczszög, két egymásfölötti karzattal, mellyek a kerek kúpot tartják; az alsó karzat nyolcz, görög és egyptomi márványnyal boritott vastag oszlopon (pilaster) és más tizennégyen, mellyek görög sikos márványnyal bevonvák, nyugszik; régiségi maradványok különösen az amphitheatrumból, aztán a rakmüvek ékitményekül vannak felhasználva. Illy rakmüvekkel vannak körülvéve az ajtók, ablakok és az oltárok minden illy modoru épitményekben.

Szent Vitalis mellett áll Galla Placidia emléke, sz. Nazarius és Celsusnak szentelve, latin keresztben, mellynek közepén oltár áll három nagy keleti alabastrom táblából, mellynek felseje négy oszlopocskán nyugszik. A Theodorik által épitett szent Apollinaris uj egyháza háromhajóju és hosszu négyszeg alaku. Felismerhető benne a byzanti modor, rakmüvekkel, sirboltokkal, feliratokkal, alabastrom, porfir, párosi- és kigyós-márványmüvekkel; valóban sajnos, hogy illy remekmü a barbárok vagy inkább a javitók által elektelenittetett. Ugyanazon városban 417-ben fejeztetett be sz. Agatha egyháza, mellynek három hajóját husz gránit oszlop támasztá; hanem idővel, az alapot kivéve, minden megváltozott. Csak egy kereszteese emlékeztet szent Lőrincz egyházára Classis-ban (Ravenna egyik városrésze), melly Honorius idejében épült s 1553-ban romboltatott le; ugyancsak Classis-ban sz. Apollinaris temploma, melly 534-ben emeltett, egészen ujon épült, a szentélyt kivéve, melly rakmüvekből van csinálva.

Illy épitések nem csak a római tartományokban történtek; a

[1]) Minderről példányt nyujt a ravennai sz. Vitalis egyháza.

vallásos áhitat minden helyen templomokat emelt; az épitészet, miként az irodalom egészen egyházivá lön, s a ki jól tudott irni, jól festeni és jól vésni, az az első egyházi méltóságokra nyitott magának utat. Leo a toursi püspökségre emeltetett, mivel az épitési szerek készitésében igen ügyes volt; szent Eligius, mint hires aranymüves és rézmetsző noyoni püspökké lett; a jelvek szerinti épitési mesterség papi tulajdonnak tekintetett. Egy szent pap, megtéritvén néhány bálványozót Bourges mellett, papokká szentelte s a liturgiára és templomépitésre tanitotta meg őket. Maga ezen szó: aedificare, erkölcsi értelemben annyi, mint jó példával jó hatást gyakorolni. A paviai székesegyházat Epiphanius püspök, a parenzóit Istriában pedig Euphrasius püspök épittette (540.) számos rakmüvel. Más szent férfiak által emelkedett ismét a montecassinói egyház és monostor, aztán a nápolyi, luccai, sipontói, s florenczi egyházak; a pápák közől is alig volt, ki épitéseket nem tett volna.

A longobard királyok is szaporiták az egyházakat; Theudolinda a monzai diszlakot és sz. János egyházát emelteté; leánya Gundeberga ugyanazon szent tiszteletére Paviában, hol Aribert a San Salvadore templomot emelteté (660.); Grimoald sz. Ambrus egyházát; Pertharit a Sant' Agata al Monte monostort és Santa Maria in Pertica egyházát (675.); Liutprand San Pietro in ciel d'auro (aranymeny ezetü sz. Péter) egyházát (732.) s egy sokszögü kereszt-kutat, melly a bolognai sz. István-egyházhoz van csatolva. Kunibert Coronate mellett, hol fényes győzelmet vivott, sz. György tiszteletére templomot emelt; a civatei sz. Péter, a bresciai sz. Julia egyházak, a milanói Maggiore és sz. Vincze monostorok Dezsőnek, a bresciai kerek főegyház Grimoaldnak köszönik létöket.

Ugyanezen korra vitetnek vissza San Pietro de Domo Bresciában, szent Hilarius Voghera mellett Staforában, sz. Zeno s a veronai székesegyház, különösen pedig sz. Mihály egyháza Paviában. Nem ide tartozik vitatni, ha vajjon a fennálló egyházak mostani neveik alatt léteztek-e a longobard korszakban, vagy hogy mennyire alakultak át azóta; hanem lényegben valamennyien a birodalom vége felé divatozott szerkezethez hasonlitnak. Ám mégis a külszerkezet, a homlokzat, az oszlopfejek, emberek s állatok legfurcsább alakjaival is az alaptól az épület tetejeig nyuló vékony oszlopok, az ivek és párkányzatok bizonyos ujitást tanusitnak az épitészetben, melly utóbb átalánossá lön. A veronai sz. Zeno egyházában a templomhajók oszlopok által különitvék el, mellyeknek fejeik állatszörnyeket mutatnak; ezen oszlopok kis kerek-iveket tartanak, s ezeken ismét egy ablakos fal

nyugszik, melly a tetőt tartja; hanem egy nagy diadalmi iv helyett, melly a hajót a szentélytől választaná el, oszlopokra fektetett kis ivek vágják keresztbe a templomot. A sirboltot oszlopok futják körül lombardi oszlopfejek- és kerek ivezetekkel; ezekre nehezedik a pompás szentély talaja, mellyről a templomhajóba tizenkét a templom szélességével egyenlő lépcső vezet be.

Az egyetlen egyház, melly belsejével együtt változatlan maradt, a luccai sz. Fridián egyháza. Megemlittetik egy 685-i pergament-okmányon, mint mellyet Flaulon, Kunibert udvarmestere állitott helyre, melly még ma is a lombardok basilicájának neveztetik. Belszerkezete basilica-modoru, legegyszerübb; van három hajója s két nyilt oldalkápolnája, mellyek talán szinte két hajót képeztek. Mindkét oldalán tizenegy oszlopa van, néhány görög, néhány római; roppant magasságukat tekintve véknyaknak látszanak. Ugyanott longobard eredetünek hiszik a Santa Maria foris portam egyházát, melly 800-ban ujittatott meg, s azt is állitják, hogy sz. Justus terén, hol most a Lucchesini marquis-k laknak, hajdan a herczeg palotája diszelgett. Még sokkal régibb szent Sándor egyháza, habár csak 1056-ban emlittetik. Ugyancsak Lucca város gazdag levéltárának egy 763-i okmánya bizonyos Auripert nevü festészt emlit, kinek Astolf király San Pietro-Somaldi-t odaajándékozá, mellyet ez Auricus püspöknek engedett által. Longobardnak hiszik szent János egyházát is a hozzákapcsolt kereszt-kúttal együtt; s 778-ban szent Mihály egyháza emlittetik, melly szinte longobard épitmény lehetett. Nagy-Károly előttinek tartják a Santa Maria in Campo egyházát Florenczben.

Azt senki sem fogja hinni, hogy a longobardok valami épitési rendszert, vagy legalább saját épitészeket hoztak volna magukkal; még a kik itt-ott emlittetnek is, azok olasz nevüek [1]). A benszülöttek pedig azon minták szerint dolgoztak, mellyek szemeik előtt voltak; de a longobardok olaszhoni uralmának egész hosszu ideje alatt semmi haladás sem látszik, annyira, hogy 600. körüli épitményeik keveset különböznek a XI. századbeliektől, midőn a sokkal haladóbb normannoknak adtak helyet. A spoletói tornyok hasonlitnak a paviaiakhoz, s egy a városon kivüli egyház, mellybe lépcsőzeten kell fölmenni, mint a paviai sz. Mihály-egyház, állatfejekkel van ékesitve.

A templomok és tanácsházak Italián kivül is az egyházak és

---

[1]) L. **Maffei**-t *Verona Illustrata.* T. I. c. 2., és **Seroux d'Agincourt**-t. A longobard törvények sokhelyt beszélnek *magistri comacini* vagyis comói épitészekről; még ma is a lombard kőmüvesek nagyobb része Como kerületéből való.

monostorok mintájára épültek. A mi ujonan emeltetett, az barbár s egyszersmind keresztény jelleggel birt, magán hordva jelvi és szertartási alakokat, s a régiség romjaiból vett ékitményeket. Szent Gergely Dijonban szent Benedek egyházát alapitá, melly a forradalom alatt lerontatott s mellyben egy közös központ körül három köralaku karzat emelkedett száznégy márvány oszlopra támaszkodva. Megjegyzésre méltó, hogy az épületek egész Európában egyenmodoru alakot öltenek, a mi a góth épitészet korszakában még világosabban tünik elő, s a mi, nem tudjuk, eléggé van-e megfejtve, ha fölteszszük, hogy a szabad-kőmüvesek társulata már akkor létezett.

Rakmüvek (mosaik)

Rómában a tarka márvány izlése már a császárok idejében hozatott be; még mesterségesen is festetett s aranyoztatott s bizonyos talajok, mellyek görögöseknek (g r a e c a n i c i) [1] neveztettek, akkép készültek, hogy fehér márványon kigyós márvány s porfir darabkákból festmény alkottatott össze. Folytatták ezt a byzantiak s nagyban üzetett másutt is, különösen az olaszhoni barátok által. Rakmüveket Cassiodor is emlit, s alig képzelhetnők másféle münek azon s z o b r o t, mellyet Procopius szerint [2] a nápolyiak Theodoriknak emeltek, s melly egészben tarka kis kő-darabkákból készült. A rakmüvek épületek talajára, de még inkább falakra, oszlopzatokra, püspöki karszékekre szoktak volt alkalmaztatni. Kemény ködarabkák rakattak be a gazdagon faragott márványba, néha zománczozva vagy bearanyozva. Én találkoztam Rómában egy jeles francziával, ki egy munkájához középkori emlékeket gyüjtögetett s az örökvárosban csak tiz napig tartózkodott, mondván, hogy ott ama korból semmi sincsen. Csak szemeit kell vala felnyitni, s észreveendé, hogy ott az épitészet minden korban folytattatott; azonkivül tanulmányozhatta volna a minden korbeli rakmüveket, mellyek elegendők volnának egész szépmüvészeti történet összeirására. A legrégibb talán a szent Sabina-egyházé, mellyet Coelestin pápa 424-ben rendelt meg; legnevezetesebb pedig a ravennai belvárosi sz. Apollinaris egyházé nyolcz lábnyi magas alakokkal, mellyek az összes oldalfalakat betakarják.

A rakmüvészetet nem csak a görög kezekben maradt városok üzték, a longobardoknál is nyomára akadunk. Rakmüvekkel birt a paviai S a n-P i e t r o in ciel d'auro és Liutprand is azokkal ékesitette fel sz. Anastasius egyházát Corteolonában a Po mellett. Italián kivül nem láthatni illy régi rakmüveket.

[1] **Plinius** *Hist. Nat.* XXXVI, 25.

[2] *De bello goth.* I, 21.

A festett üvegek a byzantiaktól tökélyesittettek, miután az uj épitészet szerint ezekkel kelle az ablakokat bevonni. A nemes fémekbeni müvek, minők Monzában láthatók, aztán az aranymüvesi ügyesség, melly a párisi sz. Eligiusnak tulajdonittatik, bizonyitják, mikép e müvészet sem volt kiveszve; habár az akkori pénzek általában durvák.

Az évkönyvek gyakran emlitnek festvényeket. Nagy-Gergely Ábrahámnak áldozatát látta, melly olly élénken (t a m e f f i c a c i t e r) volt visszaadva, hogy a sirástól nem tartóztathatta magát. Toursi Gergely beszéli, mikép Numantius püspök neje, midőn Autun elővárosában sz. István templomát épittetné, azt festményekkel akarta diszesitni, s e végre egy könyvet hozott elő s régi tetteket olvasván abból, a festészeknek tárgyakat jelölt ki, mellyeket a falakra felrajzoljanak. Methodius ugyanazon században egy U t o l s ó i t é l e t e t festett, mellynek látása megtéritette Bogorist, a bolgárok királyát; illy hatást a Michelangelóé sohasem gyakorlott.

ZÁRBESZÉD.

A történeti időszakok között adatokban talán ez a legszegényebb; mert Procop után ugyszólván csak Agathiast; Pál diacon után csak a valoisi Névtelent; toursi Gergely után csak Fredegariust lehet nevezni; ezeken túl csak tapogatózni kell kevés klastromi irat, néhány szentek élete s a törvénygyüjtemények között. Annyi azonban kiviláglik, hogy ezen idő a zürzavar időszaka volt; miután a régi épület lerontva, az ujnak alapja pedig még nem volt megvetve.

Azon állam, melly k e l e t e n még mindig a római birodalom czimét bitorolja, mint biborba öltöztetett hulla, csak fővárosának rendkivüli jó fekvése s a régi intézmények hagyománya által tartja fenn magát, annak köszönvén, hogy a barbárok és persák ellen néhányszor szerencsésen küzd. A legnagyobb erőködés, mellyet a rómaiak valaha kisérlettek, fejtetik ki, az egységnek egy törvénykönyv általi behozatalára; ám lehetett-e sikert várni ott, hol benn az államban visszavonás és eretnekség dúl? Pedig nem a népnek a főurak elleni, sem a községeknek a hübérrendszer elleni nagyszerü harcza az, hanem gyermekes pártoskodások szekeres pályázók vagy fondorkodó heréltek miatt: nem szorongása a terhes és a bizonyosság- s tisztábajövésre komolyan törekvő öntudatnak, melly még tévedésében is figyelmet érdemel; hanem türelmetlen vitatás-tan, melly nem a lényeges hit-

elvek körül gyakorolta magát, hanem a másodrendü pontokat rostálgatta, alaptalan alkalmazással s tehát megoldhatási képesség nélkül. Ám mégis e vitály olly makacscsá lett, hogy végre azon szakadást idézte elő, mellynek alapja nem a kereszténységben, hanem a mellék-eseményekben keresendő.

Mig a keleti egyedurság ekkép sorvad, nyugaton számtalan apró nemzet fejlik ki, külön nyelvvel, külön szokásokkal, külön müveltséggel, össze nem kötve csak azon megmagyarázhatlan közérzet által, melly szerint a multat ők maguk helyettesiték. A longobardokkal bevégződött a germánoknak déli Europába özönlése, melly a kereszténységgel kezdődött; s miután állandóan letelepedtek, mint beütőket tekintik a normannokat, saraceneket és magyarokat, kik őket hadrohamaikkal háboritják.

A régi germán társadalom felbomlott, a harczos társulatok megsemmisiték az egyenlőséget, melly annak jellemét képezé. A fegyveres erő tulnyomó maradt a barbárok községei s a régi birtokosok fölött, kik részint földészekké, részint rabszolgákká lettek. A beütőkben vegyületét látjuk a jónak és rosznak, a gyöngeségnek s hatalomnak, és látszólag összeütköző érzelmeknek; miután természeti sajátságuk hazájok odahagyása után igen megváltozott, s természetökkel a legyőzöttek sajátságai össze nem egyeztek. A római földön ők jelenlétökkel, de meg odahozott intézményeikkel is hatnak, habár azok a meghóditott népekkeli viszonylatok által módosuláson mentek át.

Mig Rómában minden az államnak áldoztatott fel, a germánok az egyéni szabadság érzetét hozták be, melly szerint az ember csak azt teszi meg, a mit önmaga megvizsgált és elhatárzott. Azon szabad tetszés, melly szerint mindent lehetett tenni, a mi másnak ártalmára nem volt, ismeretlen vala a régi társadalom előtt, mellyben a főszemély, akár egy akár több, kénye kedve szerint gátolhatta a magánembert, és a nyilvános hatalom törvényesen rendelkezett mindennel, s az embert a polgárnak áldozta fel. A hóditóktól ered tehát a mai müveltség főeleme, mint szinte a való haladás, melly a tróntól a magánosnak hajlékáig terjed el.

A római név, melly egykor annyit tett, mint világ fölött uralkodó, most mint gyalázat, a leigázott nemzetre illeszteték. Ám mégis, a római társadalom, mellyet az előbbi korszakban bomladozni látánk, legyőzetése s leveretése után ujra föléled s utat tör magának, javitva s átalakitva a hóditók társadalmát; némelly helyeken fenntartja a helyhatósági intézményeket, mindenfölött pedig az ősi törvények em-

lékét és az irodalmat, mellyet hóditóival elfogadtat, kik törvényeiket is a legyőzöttek nyelvén irják meg.

Legtöbb befolyást gyakorol azonban a keresztény társadalom, melly mig a római birodalom bomladozik, megszilárditja saját egységét, függetlenül idő-, hely- és uralomtól; miután nem esetleges dolgokon, hanem az eszmék örökkévalóságán alapszik. A barbárok árja felforgatja a trónokat, de megtörik a kereszt lába alatt. Mig a berohanás északról délre özönlik, a térités müve ellenkező irányban halad; amaz uj vért önt a kimerült társadalomba, ez megjavitja a barbárságot; amaz erőszakkal rohan, ez lassu, de tartós. A kereszténység a társadalomba a rend és béke eszméjét oltja be; szeretetet, szemérmet, kötelesség- s becsületérzést, nemes önfeláldozást tanit; tanitja, hogy a saját meggyőződéshez dicsőségesen kell ragaszkodni, nem ismerve el semmi földi hatalmat, melly a lelkiismeretet megszorithatná; hogy a legyőzötteket nem kell megölni vagy emberi jogaiktól megfosztani; miért is ezek a kiméltetés s a személyes szabadság biztositásának reményében kevesb keserültséggel állnak ellen, s a hadak vesztenek régi vad kegyetlenségökből.

A mint minden hatalom összedőlt, a népek, érzetök által vezetve, figyelmöket arra függeszték, melly mint egyedül valódi, egyedül állt fenn, a szellemi társadalom hatalmára. A barbár berohanás előtt az egyház bel-összefüggés nélkül, kifelé kevés hatást gyakorolhatott s befolyása leginkább csak a városokra szoritkozott, miután minden egyéb a régi gép által vitetett. De midőn ez összezúzatik, a világi és lelki hatalom közti korlátok szinte lehullanak, egymásba vegyülnek, összeütköznek, módositják egymást s elkezdik ama küzdelmet, melly a társadalomnak olly élénk lendületet adott. Különösen a pápák Krisztusban összetársitják a győzőket a legyőzöttekkel, felállitva ekkép az erkölcsi egyenlőség elvét, miglen utóbb Nagy-Károly alatt a politikai egyensuly képviselőivé s a társadalmi igazság őreivé lesznek, s egyuttal a legyőzötteknek a hóditók ellenébeni egyesülése is bennök pontosul össze.

Egy átalános csüggetegség beálltával, midőn a világiak a közügyektől egészen visszavonulnak vagy a győzők megvetése által viszszaüzetnek, a püspökök és papok magukra vállalják ezen terheket, s uj küldetésök buzgalmában, fölveszik mindazt, a mit mások odahagytak; melly bitorlás a legjogszerübb erkölcsi hatalom, melly meggyőződés-, hála- s érzelemre volt alapitva; egyetlen gát a nyers erő rohama ellen, mellyel bizonyos rend s emberinél fensőbb törvény esz-

méjét állitja szembe ; s biztossá teszi a lelkiismeret szabadságát mind az aljas leselkedés mind a nyilt erőszak merényei által.

Azonban az egyház épen nem bir annyi külső hatalommal, hogy a világot igazgathassa ; s hosszu időnek kelle lefolynia, mig az összebonyolult elemek helyöket lelték s azon egyetlen elv köré pontosultak, melly azokat megérlelendő vala. Azalatt a monarchia, democratia s theocratia egyik a másik mellett tünnek fel, mindegyik külön müködve s erejét gátolatlanul fejtve ki, ugy, hogy a ki csak az egyiket tekinti, egyedül azt vélné uralkodónak ; a mi tanusitja, hogy mindannyi együtt létezett. A barbárok monarchiája utánozni törekszik a rómait s legalább részben megnyerni a császári örökséget ; a birtokosok földesuri aristocratiát ügyekeznek megalapitni ; a papság részt vesz e törekvésben s bár e társadalmi tényezők közöl, a végczélt, hová törekszik, egy sem ismeri, egy sem vallja be tisztán, feléje mégis a körülmények túlhatalma által sodratott.

Innét a dolgok zavart menete, melly inkább meggondolatlan erőszaknak mondathatnék ; innét a különböző elemek vegyülete : helyhatósági, egyházi s germán kormányzat ; római, egyházi, longobard, frank s burgundi törvények ; uj törvénykönyvek, mellyek a társadalmat általános elveknek ügyekeznek alárendelni ; fajok, nyelvek, állapotok, szokások, eszmék, erkölcsök, mindez eltérő s különböző egymástól. A vándor nép lakhelyet és birtokot keres, a barbár némi polgárisodásra vágyik ; a legyőzöttek visszaszerezni némi hatalmat ; az egyház a világi hatalom oldalánál foglal állást, hanem ez visszahat rája s az adományozás a hübérrel, a püspökpálcza a karddal zavartatik össze ; a rabszolga földészszé törekszik lenni ; az alhübéres kibontakozni azon békók közöl, mellyek őt a főurhoz kötik ; a szabad tulajdon adományozássá lesz, az adományozás örökségi sajátságot nyer ; a védur korlátlan urrá, a parancsnok birtokossá, aztán fejedelemmé akar lenni ; a fejedelmek a hasonranguak közti elsőséggel nem elégesznek meg többé s királysággá törekesznek azt átváltoztatni ; az országoknak nem szab többé határt a nemzetiségi elkülönöztetés ; azért a thuringiak, dánok és szászok a frankokat, ezek a longobardokat, a szlávok a germánokat fenyegetik ; a nyers erő, nem mérsékelve még erkölcsök által, mindenhatónak hiszi magát ; azonban mégis a keresztény igazság, jog és szeretet határainál ellenzetre talál.

És mindamellett, hogy ama korszakban a boldogtalanság napjai folynak le, s az egyén irtózatosan szenved, mint a régi zsarnokoskodás alatt ; az emberiség mégis halad, mivel a müvelődés uj elemeket vesz magába fel s uj népekre terjed ki. Azonban századoknak kell

elmulniok, mig a földterületi tudat a faji fölött tulnyomóvá lesz; mig a törvényhozás a személyiségtől az átalánosságra tér; mig a nyers barbárság a fegyveren kivül más zabolának veti magát alá; mig a család, a középkornak ezen főeleme, állammá alakul, és a fegyverek, törvények s igazgatás megváltoztával, nemzeti egység ered ujra azon lassu és fáradalmas összeolvadásból, mellyre az előbbi társadalmak mindegyike befolyással birt. És igy hol a Liguri-tenger a nyugat kellemes partját csapdossa, minden hullám megtörik és visszatolódik; de minden hullám egy-egy sziklatöredéket, egy kis tengeri füvet vagy egy kagylót hoz, mik együttvéve tovább terjesztik a partot és az idő megszilárditja az uj üledéket, melly az emberkéz segélyével termékeny földdé lesz, s bár előbb csak hinár és káka, utóbb vadbuza fogamzik rajta, végre mégis gyököt vernek az örökmosolyu olaj- és narancsfák : és az ember, ki ott kellemes lakot állit, hálát ad az Urnak, ki lassan, de biztosan vezeti az emberiséget haladásában. Idő és remény!

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a VIII. könyvhez.

(A) 125-dik laphoz.

A kitett gyermekek.

A régieknél az apa gyermeke fölötti korlátlan hatalmát akkép gyakorlá, hogy kitette öt az utczára, hol hideg, vagy inség miatt elveszett. Spartában az idomtalan ujszülöttek a Taygetes nevü barlangba dobattak, melly kegyetlen gunynyal raktárnak mondatott. Thebae megtiltotta a gyermekölést, hanem az eltartásra tehetetlen apát arra kötelezé, hogy gyermekét a hatóságnak adja át, melly azt az állam nyereségével eladta. Az igy eladottakból rabszolgák lettek; melly sors, nem tudom, nem volt-e kegyetlenebb a halálnál. Maguknál a hébereknél is, hol Israel népének egy lélekkeli szaporodása áldásnak tekintetett, a gyermekek ha egy fa alatt a város közelében s a zsinagóga kerületében ruhákba takarva s körülmetélve találtattak, mint bizonytalan eredetü korcsok vétettek föl; de ha ágra akasztva, messze a várostól és az uton találtattak, törvénytelenekül tekintettek és a polgáriságból hatodiziglen kizárattak. Philo mégis biztosan állitja, hogy a gyermekkitétel a hébereknél bünnek tartatott: „Lex gravius quiddam prohibet, expositionem infantium, quae apud multas gentes propter nativam inhumanitatem vulgaris est impietas. Nam si prospiciendum est ne ante praefinitum tempus nativitatis vim patiantur in utero, quanto magis conservandi sunt jam editi, et quasi novelli coloni adscripti ceteris hominibus, ut una fruantur naturae donis: haec tanta bona quisquis adimit pueris, et alimenta statim a nativitate denegat, sciat se violare jura naturae, et hoc modo incidere in magna crimina, libidinosus, immanis, homicida, atque adeo infanticida prolis propriae.“ A müvelt Athenae a kitevésre kagyló alaku agyagedényeket készitett, mikép Rómában füzfából font kosarak (corbem supponendo puero) használtattak, mellyekben

a két kitett fiu által alapitott város gyakran látott egy-egy fa vagy oszlop alá kitett kisdedeket. A történészet bizonyitja, mikép az ujonszülött leánykák, aztán a vézna vagy hibás fiuk többnyire megölettek, azonkivül a gyermekelhajtás szabad kegyetlenséggel üzetett. Romulus elrendelte, hogy a leány ha elsőszülött, életben hagyassék : E s o l i s f e m e l l i s n u n q u a m e x p o n u n t u r p r i m i t i v a e ; és a többi? A római szomorjáték sokszor, a vigjáték majdnem mindig a gyermekek fölismerése körül forognak, mellyek vagy szerencsétlen csillagjóslat vagy bünpalástolás miatt vagy csupa szeszélyből kitétettek; s a római szinpad borzalommal tölt el, midön anyák és apák Rousseau hidegségével vallják be, hogy gyermekeiket elvetették. Terentius egyik darabjában a férj megtalálván husz év előtt kitett leányát, nejéhez ekkép szól : „Ha ugy akartad volna, mint én, meg kellett volna öt ölned; és nem szinlelni ollyan megölést, melly neki az élethez reményt hagyott.“

Menander világosan mondja : „A leány terhes és alkalmatlan jószág. A fiukat még a szegények is fölnevelik; a leányokat még a gazdagok is kiteszik.“ Ovid Á t v á l t o z á s a i b a n (IX. k ö n y v.) Littus megparancsolja nejének, hogy, ha leányt szül, ölje meg :

„Edita forte tuo fuerit si faemina partu,
(Invitus mando; pietas, ignosce) necato.

Apulejus az ‚A r a n y s z a m á r‘ X. könyvében beszéli, hogy a „pater peregre proficiscens mandavit uxori suae, quod enim sarcina praegnationis oneratam eam relinquebat, ut si SEXUS SEQUIORIS“ (ez a szokott kifejezés) „edidisset foetum, protinus quod esset editum necaretur.“ Költemények, de mellyek a szokásokat leplezik fel.

Az első törvényekben meg volt irva : „Pater insignem ob deformitatem puerum cito necato. Ezt még Theodosius korában is ismételtetni találjuk Macrobius által, ki a S a t u r n a l i á k XII. könyvében igy ir : „Portenta prodigiaque comburi jubere oportet.“ Azt mondjátok talán, hogy itt csak a szörnyetegekről van szó? De a vitázó bölcs, Seneca világosan bizonyitja, hogy a gyöngealkatuakat is e sors érte : „Nascuntur quidam aliqua parte corporis multati, infirmi, et in nullam spem idonei, quos parentes sui projiciunt magis quam exponunt.“ (C o n t r o v. 33. lib. V.) És ismét : „Portentosos foetus extinguimus, liberos quoque si debiles, monstrosique editi sunt, mergimus“ (D e i r a I, 13.). Az illy szülötteket a rómaiak baljóslatnak tarták, azért, hogy szabaduljanak tőlök, veszni hagyták öket.

A gyermekhajtás olly tökélyre vitetett volt Rómában, mint ma a szüléstitkolás. Seneca, anyjának, Helviának magasztalásai közt (D e

consolat.) dicséri őt, hogy magzatát soha sem el nem rejté sem el nem hajtá : Nunquam te faecunditatis tuae, quasi exprobraret aetatem, puduit; nunquam, more aliarum, quibus omnis commendatio ex forma petitur, intumescentem uterum abscondisti, quasi indecens onus, nec intra viscera tua conceptam spem liberorum elisisti." E dicséret majdnem megfejthetlen volna, ha föl nem fedné előttünk Juvenalis ezen a gazdagok közt átalános kegyetlen szokást :

„Sed jacet aurato vix ulla puerpera lecto ;
Tantum artes hujus, tantum medicamina prosunt,
Quae steriles facit, et homines in ventre necandos
Conducit."

E közromlottságot maguk a bölcsészek is helybenhagyták. Aristoteles azt javaslá, hogy a nagyon szapora nő gátoltassék ; mig Plato azt hitte, hogy a mag a méhben elevenedik meg, a stoicusok azt állíták, hogy a magzat csak egy a női testhez tartozó rész ; melly tan, mint sok más, a stoicus csarnokból a római törvényhozásba ment át s Ulpián irja : (Dig. leg. 1. tit. De inspic. ventre) „Partus, antequam edatur, mulieris portio est seu viscerum ; és Papinián : (Leg. 9, tit. Ad legem falc.) „Partus nondum editus homo non recte fuisse dicitur." Csak akkor büntették meg a gyermekvesztő asszony, ha azt férje gyalázatára vagy kárára tette, mert — mondá Marcián jogtudós — (leg. 4. tit. De extr. crimin.) „indignum videri potest eam maritum liberis fraudasse. Itt semmi személyiség nem engedtetik sem az anyának, sem a magzatnak s a dolog csak annyiban bün, a mennyiben a férj megbántva érzi magát.

A gyermekkitevésnek a régieknél hatalmas indoka volt a végzetbeni hit. A csecsemő megszületése után a csillag- s egyéb jósok vizsgálódást tettek a gyermek szerencséje körül ; ha roszat jövendöltek, az apa föl nem emelte azt a földről. Firmicus Maternus megjelöli a gyermekekre nézve kedvezőtlen csillagállást s a VII. könyv 1-sö fejezetében huszonegy csillagállási esetet számlál elő, mellyekben „is, qui natus est, statim exponetur ;" nyolcz ollyan esetet, mellyekben nem csak kitétetik, hanem a kutyáknak vettetik : „Is, qui natus fuerit, expositus et a canibus laceratus extinguetur ;" két esetet, mellyekben a gyermek megfojtandó.

Midön Germanicus meghalt, Tacitus által a közfájdalom jelei közt a „partus conjugum expositi" is elöszámláltatnak. Végre azon gyermekek is kitétettek, kiknek törvényességökről az apák kételkedtek.

Ha egy csecsemö közhelyen tétetett ki, mindjárt találkozott, a

ki mint nyerekedési tárgyat, birtokába vette; némellyek magtalan házasok által fogadtattak fiakul, mások rabszolgákul adattak el; miért ez egy különös üzletet képezett a lelencznevelők számára, kik mégis azon esetre, ha az apa kivánta, és az ápolási dijt megtérité, kötelesek voltak a gyermeket visszaadni. Későbben a jó Traján Pliniushoz irt levelében azt akarja, hogy a lelenczápoló dijkövetelés nélkül is köteles legyen a gyermekét követelő apának eleget tenni. Lipsius e rendszabályt méltán nevezi „novum ne dicam, impium;" melly a kegyelet kárára, a bünösöknek pedig hasznukra szolgált. Hanem aztán mégis megengedtetett, hogy a ki fölveszi a gyermeket, tőle azt senki vissza ne követelhesse.

Először a keresztények itélték nyiltan és minden esetben bünnek a gyermekölést. Minutius Felix, Octavius párbeszédében gyilkosságnak nevezi a leendő emberek elfojtását; és Athenagoras, védvén Marcus Aurelius alatt a keresztényeket, mondá: „Mulieres medicamentis abortivis utentes, homines occidere et rationem Deo reddituras." „A nők, kik gyermekhajtó szereket használnak, gyermekgyilkosok és Isten előtt fognak számot adni." És Tertullián: „Nobis vero homicidio semel interdicto, etiam conceptum in utero, dum adhuc sanguis in homine deliberatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est prohibere nasci: nec refert natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet. Homo est et qui futurus, et fructus omnis jam in semine est." Azért az egyház olly szigorral sujtá e bünt, hogy a gyermekvesztő asszonyt a hivek gyülekezetéből mindenkorra kizárta, melly szigor az ancyrai zsinat által 314-ben tizévi bünbánatra szelidittetett (Can. XX.).

A kitett ártatlanok rendszeres összeszedésének eszméje a kereszténységgel született meg, melly már akkor, midőn üldöztetett még, üldözőit azzal boszulta meg, hogy erkölcseiket átalakitá. Példáját és szavát még azok által is hallatja, kik szemeiket az igazság előtt behunyják; és a római jogtudósok Paulus Aemilius által a II. században igy nyilatkoznak: „Én gyilkosnak nevezem nem csak azt, ki a magzatot a kebelben, mellyben fogantatott, elfojtja, hanem azt is, a ki elhagyja, megtagadja tőle a tápot, közhelyre teszi ki, mintegy mások kegyeletét kérve, mellyet önmaga megtagadott."

Alig hogy trónra jutott Nagy-Constantinnal a keresztény vallás, a gyöngék- és szerencsétlenekről legott gondoskodik; a talált ártatlanok számára menhelyeket nyit, a gyermektartásra tehetetlen szülőket ruhával s élelemmel látja el; felhíja a kegyeletet a segélyadásra; felszólitja a megesett leányokat, hogy büneik ártatlan gyümölcseit a

templomokba hozzák, mellyekben néhol oldalrejthelyek s bölcsők is tartattak a csecsemők elfogadására. Constantin 315-ben Ablavius őrség-parancsnoknak meghagyá, hogy Italia összes városaiban hirdesse ki: miszerint a ki fiakat mutatand elő, kiket táplálni s ruházni képtelen, az ő magánpénztárából segélyt nyerend, csakhogy a gyermekgyilkolás elhárittassék. (Cod. Theod. L. I. De alimentis, quae inopes parentes de publico petere debent): „Aeneis tabulis vel cerussatis, aut linteis mappis scripta, per omnes civitates Italiae proponatur lex, quae parentum manus a parricidio arceat, votumque vertat in melius; officiumque tuum haec cura perstringat. Ut si quis parens auferat sobolem, quam pro paupertate educare non possit, nec in alimentis, nec in veste impertienda tardetur, cum educatio nascentis infantiae moras ferre non possit. Ad quam rem et fiscum nostrum, et rem privatam indiscreta jussimus praebere obsequia."

Intetve bár a kereszténységtől, a császárok nem tudták vagy nem akarták a meggyökerezett visszaélést egyszerre kiirtani. Azért Tertullián nem csak a köznépnek, hanem még a tartományi helytartóknak is szemökre lobbantja a gyermekkitevést: (Apolog. adv. gentes c. IX.) „Sed quoniam de infanticidio nihil intersit sacro an arbitrio perpetretur, licet de parricidio intersit, convertar ad populum. Quos vultis ex his circumstantibus, et ipsis etiam vobis justissimis et severissimis in vos praesidibus, apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent? Si quid de genere mortis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori, aut fami et canibus exponetis. Ferro enim mori aetas quoque major optaverit.

Határozottan csak I. Valentinián, Valens és Gratián által tiltatott el: „Unusquisque sobolem suam nutriat; quod si exponendam putaverit, animadversioni quae constituta est subjacebit." E törvény azonban be nem iktattaték a theodosiusi codexbe s azért nyugaton nem is ismertetett, mig Tribonián a justinián-féle törvénykönyvbe föl nem vette, elferditve azt egy képtelen hozzáadás által. Justinián törvényhozása tudniillik megtagadta az apáktól a kitett gyermek visszakövetelhetési jogát, a mi ugyanannyit tett, mint eltürni a kitevést. Egyátalában ez ügy körül olly tétovázó ama törvény, hogy a valódi szellemet fölismerni lehetetlen.

Ime itt a törvény szövege, ‚De infantibus expositis' czim alatt:

Sancimus nemini licere, sive ab ingenuis genitoribus puer parvulus, procreatus, sive a libertina progenie, sive servili conditione maculatus expositus sit, eum puerum in suum dominium vindicare, sive nomine do-

mini, sive adscriptitiae, sive coloniariae conditionis. Sed neque iis, qui eos nutriendos sustulerunt, licentiam concedimus penitus cum quadam distinctione ita eos tollere, et educationém eorum procurare, sive masculi sint, sive faeminae, ut eos loco servorum, aut loco libertorum, vel colonorum, aut adscriptitiorum habeant: sed nullo discrimine habito, ii, qui ab hujusmodi hominibus educati sunt, liberi et ingenui appareant, et sibi acquirant, et in potestatem suam vel in extraneos heredes omnia quae habuerint, quomodo voluerint trasmittant, nulla macula servitutis vel adscriptitiae, vel coloniariae conditionis imbuti: aut quasi patronatus jura in rebus eorum, iis qui eos susceperint, praetendere concedimus, sed in omnem terram, quae romanae ditioni supposita est, hoc obtinere. Neque enim oportet eos qui ab initio infantes abjecerunt, et mortis forte spem circa eos habuerunt (incertos constitutos si qui eos susceperint) hos iterum ad se revocare conari, et servili necessitate subjugare. Neque enim ii qui eos, pietatis ratione suadente, sustulerint, ferendi sunt denuo suam mutantes sententiam, et in servitutem eos retrahentes, licet ab initio hujusmodi cognitionem habentes ad hoc prosiluerint; ne videantur, quasi mercimonio contracto, ita pietatis officium gerere.

Aztán Justinián; uj törvényeinek 153-ában rendeli:

Crimen a sensu humano alienum, et quod ne ab ullis quidem Barbaris admitti credibile est, Dei amatissimus thessalonicensis Ecclesiae apocrisarius Andreas ad nos retulit, quod quidam vix ex utero progressos infantes abjiciunt, inque sanctis eos relinquunt ecclesiis, et postquam educationem atque alimoniam ab hominibus pietatis studia exercentibus promeruerint, hos vindicent et servos suos esse pronuncient, cupientes crudelitati suae hoc etiam apponere, ut quos in ipsis vitae primordiis ad mortem exposuerint, eos postquam adoleverint, defraudent libertate. Ex quo igitur hujus generis factum multa simul in se absurda complectat, caedem videlicet ac calumniam, et quaecumque aliquis in tali actione facile enumeraverit, aequum sane erat, ut qui talia perpetraverint, vindictam quae proficiscitur ex legibus non effugerent, sed quo magis alii exemplo horum temperatiores fierent, extremis poenis subjicerentur, ut qui per actionis impudentiam sua detulerint flagitia. Id quod in posterum custodiri jubemus.

Qui itaque in eum modum in ecclesia, aut vicis publicis, aut aliis locis projecti fuisse comprobati erunt, hos omnibus modis liberos esse praecipimus, licet ei qui praejudicio contendit ad hoc, manifesta existat probatio, et possit ejusmodi personam ad suum pertinere dominium ostendere. Nam si nostris praecipitur legibus, ut aegrotantes

servi, a dominis suis pro derelicto habiti, et quasi desperata jam valetudine, cura domini non dignari, prorsus ad libertatem rapiantur; quanto magis eos, qui in ipso vitae principio aliorum hominum pietati relicti, et ab ipsis nutriti fuerunt, non substinebimus in injustam servitutem protrahi? Quin sancimus ut tam religiosissimus Thessalonicensium archiepiscopus, quam sancta Dei sub ipso constituta Ecclesia, et gloria tua his opem ferat; neutiquam illis qui haec patrant, legibus nostris constitutas poenas effugientibus; nimirum qui omni inhumanitate et crudelitate referti sint, tanto deteriores homicidio pollutis, quanto calamitosioribus id inferunt.

Quae igitur nobis placuerunt, et per hanc sacram nostram declarantur legem, ea tam gloria tua, quam qui eundem pro tempore magistratum suscepturi sunt, et obtemperans vobis cohors, effectui ac fini tradere et observare studento. Quinque enim librarum auri poena imminebit tam his qui haec transgredi pertentaverint, quam qui alios transgredi permiserint.

Még különösebb látni, mikép ugyanezen Justinián kevés évvel korábbi két törvényében parancsolja, hogy a törvénytelen szülöttek ne neveltessenek, a mi annyit tesz, hogy ölessenek meg; s igy a kitevést kegyes cselekvénynyé tette (Nov. 74. et 89.): „Neque naturalis nominandus neque alendus est a parentibus;“ és a 82-ben: „Ex complexu nefario, aut incesto, aut damnato, liberi nec naturales sunt nominandi, omnes paternae substantiae indigni beneficio, ut nec alantur a patre.“ Ha ki mondja, mikép ebben csak annyi áll, hogy a fattyugyermekek miként nálunk a házasságtörésből származottak joggal ne követelhessenek ápolást, mi ez állitás ellen felhozzuk a törvényhozó következő indokát: „Sit supplicium etiam hoc patrum, ut cognoscant quia neque quidquam peccatricis concupiscentiae habebunt filii.“

A keresztény zsinatok legsürgösb gondjainak egyike vala e rendetlenséget elháritni, részint a vétkezők fenyegetése, részint a magzatok fölszedése által. A hitehagyott Juliánnak a keresztények ellen emelt vádjainak egyik legfőbbike az, hogy kegyes tettek s különösen a lelenczek fölszedése által maguknak népszerüséget szereztek. Az igaz, hogy ő azt akarta mutogatni, mikép amazok a lelenczeket csak azért szedték föl, hogy utóbb mint rabszolgákat eladhassák, vagy nehéz munkákra kárhoztassák; azonban az álbölcselő elfeledte, hogy ő császár is, s hogy az illy bünt, ha valónak hitte, nem szemrehánynia, de megbüntetnie lett volna kötelessége.

A Sylvester által 336-ban Arlesben összehitt zsinaton egyházi birság rovatott a gyermekkitevőkre, elvétetvén tőlök a tiz napon túli

visszakövetelhetési jog is. Még nagyobb mértékben gyakoroltatott a keresztény szeretet, midőn a VI. és VII. században egész népségek olly inségre jutottak, hogy gyermekeiket az északi tájakról a provencei és italiai partokra hozták eladni.

A középkorban, mellyet egyébnek nem, csak a barbárság korszakának neveznek, a lelenczek fölkarolásának kegytettei folyvást gyakoroltattak; hanem a történet, melly fenntartotta a népgyilkoló hősök neveit, a jótevőkről megfeledkezett, kiknek vallásos érzetök kielégittetett azon tudat által, hogy tetteiket ismeri az Isten.

A frank királyok törvényeiben említés tétetik a betegek, elaggottak és lelenczek ápoldáiról; hanem az első lelenczház, mellyről történeti emlékkel birunk, Milanóban 785-ben alapittatott bizonyos Datheus milanói archipresbyter által. Talán fölösleges dolog, ide iktatnunk alapitó levelét azon kegytettnek, melly a milanóiaknak nagyobb becsületökre válik, mint hiuságuk és hizelgésök többi összes emlékei? Nevessék a pedánsok a tudatlan irmodort, a pedánsok, kiknek, a milly gőgösök, épen olly durvák- és haragvóknak lehetni, örökös kiváltságuk.

„In Christi nomine. Regnantibus dominis nostris Karolo et Pipino excellentissimis regibus, anno regni eorum in Italia tertiodecimo, sexto calendas martias, inditione X. Constat sancto Exsenodochio, quod divina adjuvante clementia Datheus archipresbyter sanctae mediolanensis Ecclesiae, filius bonae memoriae Dommatoris Magercarii, intra hanc Mediolani civitatem juxta Ecclesiam majorem instruere et confirmare videtur. Si desideriis subactis carnalibus, ex multis utique sordibus animae nostrae nitorem sedamus, expedibile valde est ut ex multis misericordiarum conatibus animam a contagione pestifera abluamus, ut id genus peccati, quod suadente hoste occidit innoxios, e contrario genus justitiae vincant, et vivant per clementiam, quos consuevit negare crudelitas. Et quia frequenter per luxuriam hominum genus decipitur, et exinde malum homicidii generatur, dum concipientes ex adulterio, ne prodantur in publico, factos teneros necant, et absque baptismatis lavacro parvulos ad Tartara mittunt, quia nullum reperiunt locum in quo servare vivos valeant, et celare possint adulterii stuprum, sed per cloacas et sterquilinia fluminaque projiciunt, atque per hoc toties exercentur homicidia in orbe, quoties ex fornicatione conceptus fuerit infans: idcirco ego qui supra, Datheus archipresbyter, tam pro mercede animae meae, quam pro universorum civium salute dispono atque ordino, et per praesentem judicatum meum confirmo, ut sit Exsenodochium praedictorum parvulorum in domo mea, quam emi de Andrea

et Bono germanis, filiis quondam Gausoni, cum universis rebus, quae ex his mihi per emptionem vel donationem advenerunt, simul et portionem Thomae presbyteri germani praedictorum, quam emi de Thoma notario, qui in uno membro se tenere videntur, qualiter cartula emptionis meae legitur, vel in antea Deo juvante addidero. Et volo, ut sit ipsum Exsenodochium in potestate et jure sancti Ambrosii, seu pontificis, qui pro tempore fuerit, et volo, ut regatur per archipresbyterum sanctae mediolanensis Ecclesiae, pro eo quod ipsa domus Ecclesiae cohaeret, ut ipse absque fatigatione ad officium Ecclesiae occurrere possit. Ordo dispositionis meae ita est.

Volo atque statuo, ut cum tales faeminae, quae instigante adversario ex adultero conceperint et parturierint, si in Ecclesia provenerint, continuo per praepositum colligantur et collocentur in praedicto Exsenodochio, atque nutrices eis provideantur mercede conductae, quae parvulos lacte nutriant et baptismatis purificationem perducant. Et cum ablactati fuerint, illic demorentur usque ad annos continuos septem, et artificio quocumque imbuantur sufficienter, habentes ex ipso Exsenodochio victum et vestitum seu calceamentum: et cum ad septem annorum aetatem expletam pervenerint, stent omnes liberi, et absoluti ab omni vinculo servitutis, cesso eis jure patronatus eundi vel habitandi ubi voluerint. Quod si forte archipresbyter noluerit hujus mercedis fieri particeps, et renuerit esse praepositus, volo ut praefatus pontifex de ipso ordine presbyterorum seniorem, qualem meliorem praeviderit, ordinare dignetur, ut ipse hoc Exsenodochium gubernet et perficiat universa, sicut supra statui, per providentiam sacri pontificis. Et ut communiter omnium nostrorum merces accrescat, ita sane ut tres partes sine hujusmodi accessione, vel redditibus ipsius Exsenodochii praepositus, qui pro tempore fuerit, in suo stipendio, in familiae gubernatione, vel infra paramentis tectis habeat, et in luminaribus santae Dei Genitricis Mariae, quam ego, Deo juvante, mihi aedificavero, vel congregavero. Quartam vero portionem, sine diminutione ex integro habeat, ut diximus, in victu et vestimento supradictorum parvulorum. Et si forsitan de tali procreatione parvuli nati aut jactati non fuerint, quibus ipsa quarta portio tribuatur, tunc ex omnibus dentur egenis, pauperibus et peregrinis. Et hoc vero statuo atque confirmo, ut in ipso Exsenodochio presbyteri ex ordine cardinali in sala, quam ego aedificavero, habeant hospitium per partem si quis voluerit, aut quanti ex his voluerint, ad manendum quatenus ad officium Ecclesiae noctu sine impedimento aliquo possint esse parati, nullam dominationem vel impertionem aliam ibi habentes, nisi pro Dei

amore et ipsius Exsenodochii existentes adjutores vel defensores, in quantum valuerint, ut participes efficiantur nostrae mercedis. Custodes etiam praedicti Exsenodochii majores sint diebus vitae suae, quos ego, aut quem me vivente ordinavero, sub cura cautae sollicitudinis pontificis sanctae mediolanensis Ecclesiae. Post vero eorum decessum in curam et potestatem jam fati pontificis deveniat, ut superius institui ordinandum; reservata autem mihi diebus vitae potestate inibi in omnibus imperandi et gubernandi, nec non in alio modo judicandum habiturus. Adjuramus omnes pontifices sanctae Ecclesiae mediolanensis per inseparabilem Trinitatem, adventumque aeterni Regis, ut hanc dispositionem meam inconvulsam, et sine aliqua transmutatione conservent, et nullam suppositionem Exsenodochio faciant, nisi in quantum mea decrevit voluntas: et si fecerint, retribuatur illis in judicio judicis sempiterni. Quam enim cartulam dispositionis vel judicati mei, Anspertum subdiaconum sanctae mediolanensis Ecclesiae rescribere rogavi, et subter propriis manibus confirmavi, testibusque obtuli roborandam.

Actum Mediolani, die, regno, et indictione suprascripta.

Következnek az aláirások.

Igy a müveletlen, de istenfélő pap. Az ő kegytette nagyon a korhoz van alkalmazva, vagyis több benne a jóakarat, mint a helyes itélet; miután a gyermekeket hét éves korukban vagyis akkor szabaditja fel, midőn legnagyobb felügyeletre van szükségök; ő gondoskodott szabadságukról, de nem egyszersmind jó neveltetésökről is. Azonban ne feledjük, hogy ez uj nagylelkü tett volt, midőn nem tartotta meg rabszolgákul azokat, kiknek életöket ő mentette meg. A jó főpapnak a San Salvador egyházban illy felirata olvasható:

SANCTE MEMENTO DEUS QUIA CONDIDIT ISTE DATHEUS
HANC AULAM MISERIS AUXILIO PUERIS.

E kegytett megelőzője a történet által sokkal később emlitett hasonló intézeteknek, minő 1062-ben Montpellierben, 1070-ben Párisban alapittatott. Később, a XIII. században Guy tanár a Sz. Lélekről nevezett ápoló rendet alapitá, mely csakhamar Marseilleben Bergamóban és Rómában házakat nyitott. A hagyomány beszéli, hogy midőn 1204-ben a halászok Tiberisből néhány elvetett gyermeket huztak ki, a pápa elhozatta Guy tanárt, hogy e bajon segitsen. Félszázad alatt Európa összes tartományai birtak illy intézetekkel, melyeket elszámlál V. Miklós egyik bullájában. 1445-ben egy franczia rendelet megengedi, hogy a leleneczek számára a párisi főegyházban alamizsna gyüjtessék. Velencze 1380-ban, Florencz 1444-ben, ezen időn túl pedig Olaszhon többi városai is birtak illyen intézetekkel.

A Guy által alapitott házakban szoptató dajkák tartattak készen, aztán fölvétetési lajstrom s mindegyiknek rendeltetéséről könyv vezettetett. Azonban paulai Vincze idejében, a XVI. század polgárháborúi közt roszra fordult minden. A törvény, hogy megboszulja az erkölcsösséget, megsértette a szemérmet, midőn a lelenczek származását kikutatni rendelé. Már pedig jaj akkor, midőn hivatalnokokra bizatik az, a mi csak a szeretet műve lehet.

Midőn Vincze, csecsemőket keresgélve az utczán járna, meglátott egy koldust, kinek karjai közt egy gyermekese vala; Vincze hozzá fut, hogy köszönetet mondjon neki, . . . de mit lát? A koldus a gyermeknek csontjait huzogatta szét, hogy a nyomorékkal annál sikeresebben koldulhasson. Akkor hallatá ő ama bámulandó szónoklatu kiáltást: „Te barbár! te megcsaltál engem; én messziről embernek hittelek.“ Mindenki tudja, minő részvétet idézett elő a Kegyes-Néknél ama csecsemők iránt, s mint buzditotta őket fel, hogy tegyék magukat ama gyermekek anyjaivá.

Gyorsan szaporodtak mindenütt a lelenczházak, és különösen Olaszországban Miani Jeromos buzgalma által. Fájlaljuk, hogy az e tárgy körüli intézmények vizsgálatát egy jegyzet határai közé kell szoritnunk, csak azt jelöljük meg mégis, hogy Rómában (hol a Sz. Lélekről nevezett, a nagy és szidalmazott III. Inczétől felállitott jeles lelencz ápolda áll fenn, melly jelenleg évenként 800 kisdedet vesz föl, s 2100-at táplál) a kis ártátlanok gyakran papi pályára neveltetnek; Nápolyban joguk van a seregbe léphetni; Spanyolhonban egykor nemesekül tartattak; Oroszországban II. Katalin ápoldáinak lelenczei szabad kézművesekké neveltettek s a tartományi rabszolgákkal sohasem tétethettek egy lábra; hanem az 1737-i augusztusi ukázban a mostani czárnak (I. Miklós † 1855.) méltóztatott őket az állam tulajdonának nyilvánitani. Genuában a lelenczek virágokat csinálnak. A kormányok gyakran pénzügyi kérdésnek tekinték, a mi emberiségi kérdésnek vala tekintendő. Angolhonban segély nyujtatik az inséggel küzdő anyának, hanem aztán gyermekeinek táplálására kötelezteték; Poroszországban amelly anya felfedezteték, hogy gyermekét a lelenczekhez vitte, holtiglan fenyitő házba záratott. — Ime a törvény, ime a szeretet.

Bernard Benoit Ramacle: *Des hospices d' enfans trouvés en Europe et principalement en France, depuis leur origine jusqu' á nos jours.* Páris, 1838.

Gourroff: *Recherches sur les enfans trouvés et les enfans illegitimes en Russie, dans le reste de l' Europe, en Asie et Amérique,*

précédees d'un essai sur l' histoire des enfans trouves depuis les plus anciens temps jusqu' á nos jours. U. o. 1839.

Armaroli Leop, *Ricerche storiche sull' esposizione degli infanti presso gli antichi popoli at specialmente presso i Romani.* Velenczc 1838.

(B) 209-dik laphoz.

A burgundok arianus királyának megtérítése.

Szent Remigius sürgetésére Burgund-tartomány számos püspöke gyült össze, tanácskozandó a fölött, mikép lehetne Gundobaldot és arianus népét a katholika egyház egységéhez visszatéritni. Hogy azonban meg ne tessék, mikép ez előlegesen kiszámitott dolog, István püspök irt a többi püspököknek, meghiván őket szent Justus ünnepére, mely a csodák sokaságával roppant néptömeget szokott volt összecsőditni. Avitus viennei, Aonius arlesi, aztán a valencei, marseillei s más számos püspökök, mindannyian a katholika hitet vallók, összejöttenek. István püspök legott Sardiniacumba (helység nem messze Lyontól) vezette őket a király üdvözlésére, ki a legtekintélyesebb arianusokkal ottan együtt vala. Miután már a katholikus püspökök üdvözölték a királyt, Avitus, ki habár sem nem legkorosabb, sem méltóságban nem volt első, mégis igen nagy tiszteletben álla, ekkép szólt: „Ha felséged őszintén óhajtja az egyház békéjét, mi készek vagyunk két dolgot világosan megmutatni: először, hogy a mi hitünk megegyezik az evangeliommal és az apostolokkal, másodszor, hogy az arianus hit sem nem Isten- sem nem egyházszerinti. Felségednek arianus hivei, kik itt együtt vannak, jártasak minden tudományban, parancsolja meg, hadd ereszkedjenek vitába velünk s majd meglátszik, képesek-e érveinkre választ adni, mikép mi készek vagyunk az övéikre megfelelni."

A király mondá: „Ha a ti hitetek az igaz hit, miért nem gátolják püspökeitek a frankok királyát, ki nekem hadat üzent és ellenségeimmel szövetkezett, hogy országomat elpusztitsa, s nekem ártson? Nincs annak hite, ki máséra vágyakodik, és vért szomjaz; a frankok királya bizonyitsa be hitét tetteivel."

Avitus, kinek képén és beszédében angyali szelidség ömlött el, válaszola alázatosan: „Oh király! mi nem tudjuk, mi okból cselekszik a frankok királya ekkép, hanem a szentirásból azt tanuljuk, hogy az Isten törvényének elhagyása gyakran okozta egész országok bukását és a ki Isten ellenségévé lesz, az ellenségek csoportjait látja fölkelni maga ellen. Térjen vissza népével együtt az Ur törvényéhez s ő meg-

szilárdítja a békét az ország határain; mert a ki Istennel békében van, békében van az másokkal is, és ellenségei nem vesznek erőt rajta."

Erre a király: „Hát én talán nem követem az Isten törvényét? Mivel én nem akarok három Istent elismerni, ti azt mondjátok, hogy nem követem törvényét; pedig én olvastam a szentirásban, hogy csak egy Isten van és nem három."

Ekkor Avitus megmagyarázta neki a Szent-Háromság személyeinek egylényüségét s midőn látta, hogy a király türelemmel hallgatja, felkiálta: „Oh király! ha éles elméje beláthatná, milly rendületlen alapon nyugszik a mi hitünk, minő javak kutforrása támadna abból felségedre és népére nézve! A mennyei dicsőség szállna ide le, és béke s boség uralkodnának felséged váraiban. Hanem felséged hivei ellenségei lévén Krisztusnak, haragra gyujtják öt felséged hatalma és népe ellen. Ez nem történnék, ha felséged igazat adna intelmeinknek s rendelné meg, hogy mi itt felséged s népe jelenlétében a felséged papjaival vitázhassunk, hogy tudja meg mindenki, miként az Ur Jézus az örök Atyának öröktől való Fia, és a Szent-Lélek mind a kettőtől öröktől fogva származik."

Amint e szavakat kimondá, Avitus a király lábaihoz borult, átkarolta azokat és keservesen sirt, példájára a többi püspök is földre borult. A meginditott király lehajolt, fölemelte Avitust és mondá nekik, hogy másnap minden kérésökre felelni fog. Másnap épen midőn már hajóra akart szállni, hogy a Saone-n visszatérjen Lyonba, István és Avitus püspököket magához hivatá s mondá nekik: „Eleget teszek kivánságaitoknak, miután papjaim készek megmutatni nektek, hogy Isten mellett senki sem lehet egylényü és öröklétü. Én nem akarom, hogy a vita a sokaság előtt történjék, mivel félek, nehogy valami zavar támadjon, hanem igen is tanácsosaim s néhány általam választott személy előtt, ti is válaszszatok ki hiveitekből néhányat. Az értekezlet holnap fog megtörténni itt hol most vagyunk."

Ezt hallván a két püspök üdvözölték a királyt, s aztán mentek társaikat tudósítani. Épen akkor volt sz. Justus ünnepének előestéje, a püspökök pedig épen azt óhajták, hogy az értekezlet a szentnek ünnepén történjék. Elhatárzák tehát az éjt imával tölteni a szentnek sirja mellett, hogy annak közbenjárását megnyerjék. Midőn azon éjjen az olvasó, szokás szerint Mózsesből olvasni kezdett, az Urnak ezen szavaival kezdé: „Megkeményitem szivét, és megsokasitom a jeleket és csodákat Egyptom földén, és ő nem fog rám hallgatni." Aztán midőn a zsoltárok után a próféták leczkéi mondattak el, az Urnak kö-

vetkező szavai hangzottak Isaiásból: „Eltompitja a te néped szivét, és félelemből bedugja fűleit és szemeit bezárja, hogy az ő szeme ne lásson és az ő füle ne halljon, és szive ne legyen fogékony, hogy ő meg ne térjen, és én meg ne gyógyithassam őtet.“ Midőn pedig az olvasó az evangeliomos könyvet felnyitá, legott az Üdvözítő szavai ötlöttek szemébe, mellyekkel a zsidók hitetlenségét feddette: „Jaj neked Korazaim! jaj neked Bethsaida! mert ha Tyrus és Sidon a köztetek művelt csodáknak tanui lettek volna, már régen hamuban és sanyaröltönyben bünbánatot tartottak volna.“ Végre az Apostolból e szavak olvastattak: „Töredelmetlen szived keménysége által megsokasitod az Urnak haragát a boszú napján.“ [1])

Az összes püspökök megjegyezték, hogy amaz idézvények által Isten azt jelenté, hogy a király szive megátalkodott, s hogy Isten töredelmetlensége miatt elfordúlt tőle; elszomorodva tehát, könyek közt tölték az éjjelt, le nem mondva mégis a szándokról: az igazságot az arianusok ellen megvitatni. Elérkezvén az értekezlet ideje, mind a két rész a királyi lak felé indult. Avitus a katholikusok, Bonifácz az arianusok részéről beszélt s nehéz megoldásu kérdéseket tüzött ki, s midőn viszont Avitus is ollyakat adna ő neki, megigérte, hogy másnap minden ellenvetést eloszlat. Az arianusok végre méltatlan szavakkal illeték a katholikusokat, mágusok és pogányoknak nevezvén őket, mint kik sok Istent imádnak. A király, hogy véget vessen a zavarteljes jelenetnek, székéről fölkelt s a gyülést másnapig fölfüggeszté.

A katholikus püspökök maguknak tulajdonitván a győzelmet, sz. Justus egyházába mentek Istennek hálákat adni. Másnap, midőn a királyi lakba mennének, Avidius eléjök jött, hogy visszaforditsa őket, „E vitályok — mondá ő — rosz hangulatba hozzák a népet és semmi jót sem szülnek.“ De István püspök, ki előtt tudva volt, mikép Avidius, bár katholikus, mégis hogy a királynak kedvében járjon, az arianusoknak kedvezett, azt felelte, hogy az igazság szeretetéből támadt vitáktól nem kell félnie, sőt hogy a lelkek szent egyességére semmi sem kedvezőbb, mint megismerni az igazságot, mellyet megtalálva szükségkép szeretni és hirdetőit tisztelni kell. Beszédét azzal végzé, hogy ők a király kivánatának jönnek eleget tenni, melly utolsó szavak elcsititották Avidiust. A püspökök tehát bementek, s a király alig hogy meglátta őket, székéről legott fölkelt, aztán István és Avitus között foglalván helyet, soká beszélt velök a frankok királyáról, mondván, hogy az ő fivérét lázadásra bujtatta fel. Midőn a püspökök

---

[1]) Könyvek általi jövendölés, mellyel már másutt találkozánk.

azt felelték, hogy a vallásegység legjobb eszköz volna a béke megszilárditására s jó szolgálatukat ajánlották fel annak eszközlésére, Gundobald király elhallgatott, s mindenki tegnapi helyét foglalta el. Amint leültek, Avitus felállt s bizonyitá, mikép a katholikusok soha sem imádtak sok Istent; szónoklatában a világosság és hév oly nagyszerü volt, hogy mind az arianusok mind a katholikusok ámultak rajta. Bonifácz nem tudott egyebet, mint a tegnap mondottakat ismételni bántalmat bántalommal tetézve, lármázott, dühösködve annyira, hogy szava elállt, s kevésbe mult, hogy meg nem fuladt. A király fölemelkedék s haragos tekintetet vete Bonifáczra, hanem Avitus mondá neki: „Engedje felséged, hadd feleljenek mind addig, mig felséged megitélheti, melly hithez illik inkább ragaszkodnia.“

Azonban sem Bonifácz, sem a többi arianusok nem tudtak semmi érvet találni, olly bámulatra ragadta öket Avitus tudománya s ékesszólása. Ez tehát látván hallgatásukat, igy szólt: „Miután nem tudtok érveinkre megfelelni, mi gátolhat minket többé, hogy mindnyájan ugyanazon egy hitben egyesüljünk?“

Midőn pedig erre az arianusok felmorogtak, Avitus felkiálta: „Tehát jó, ha az ész okai elégtelenek meggyőzéstekre, bizzuk a vita eldöntését az Istenre. Parancsolja felséged, hogy az arianusok velünk együtt az Isten férfiához, sz. Justus sirjához jőjenek, mi kérdést teszünk a mi vallásunk felől és Bonifácz tegyen az övéről, és az Ur az ö szolgája által nyilatkozni fog elöttünk.“

A király beleegyezni látszott, hanem az arianusok kiálták, hogy ök hitök igazságának kijelentése végett nem tehetik azt, a mi Saulra az Urnak haragját vonta, hogy tudniillik bübájoláshoz folyamodjanak, s hogy ök beléjegesznek a szent-irással, melly szerintök minden varázslatnál több figyelmet érdemel. Nem lehetett az arianusokról más választ kapni. A király, ki székéről fölkelt, kezénél fogta Istvánt és Avitust s egész saját szobájaig vezette öket, hol átkarolván kérte öket, imádkozzanak érte, elárulván ekkép megtödését s szive aggályait; ám mégis akkor még nem tért meg a katholika hitre.

Script. rer. Francor. et Gall. t. IV. pag. 99—101.

(C) 299-dik lapho z.

A személyi jogról a longobardok alatt.

A törvényirókról (scribae) igy értekezik Troya Della condizione dei Romani sat. CXLI. §.:

Elmondám mily része vitetett át a római jognak Liutprand által 727-ben a longobard törvénybe: hanem egy másik részét a római törvénynek, melly jogtudományinak nevezhető, a longobardok önkénytelenül gyakorlatba vették, miután polgári életök szükségei naponként növekedtek, s ez által a longobard törvény szegény volta s szükkörűsége mindinkább napvilágra jött; elégtelen lévén e törvény, számtalan kérdésnek, különösen pedig az egyházak alapítása s adományozása, aztán a véduri jog, a haszonvétel, örökbér s átalában a kereskedelem és földmivelés körüli kérdéseknek megoldására. A mit a longobard országgyülés s a király gyakran tettek, hogy tudniillik törvényeikbe a római jog némely határozványait is fölvették, azt a magán longobardok gyakorlatilag üzték, különösen a végrendeleteknél; igy Buono János saját javairól a milanói egyház javára végrendeletileg intézkedett, mielőtt Liutprand törvényei illy végrendeletek készitését megengedték volna. Másrészről Liutprandnak a gyilkosok elleni szigora elháritá a római és longobard törvény közti legnagyobb különbséget.

Liutprand nagyszerü gondolatokat forgatott elméjében. Ő az exarchatust s a többi olasz tartományokat, nem fegyverrel, mint a többi longobard királyok, hanem mint a nagy Theodorik, és ildom által akarta meghódítani s a longobard uralmat megszilárditni. Átlátva, milly nagy hatással volna a közös törvény Olaszország különböző népeinek egyesitésére, feladataul tüzte ki s keresztül is vitte az országgyülésen, hogy a már ugy is megszilárdult szokás szerint minden longobard, szükség esetében, a római jog segélyét vegye igénybe. Ez pedig akkép eszközöltetett, hogy az egyezkedő felek összejövén, a jegyzők (törvényirók, scribae) által a római jog szellemében mintegy magán törvényt irattak maguknak, melly érvényes volt, ha az országgyülés által meghatározott pontok szerint iratott. E pontok pedig a következők voltak a longobard törvénynek szövege szerint:

1 o. „De scribis hoc **prospeximus**, ut qui chartam scripserint, sive ad legem Longobardorum, quae aptissima et pene omnibus nota est, sive ad legem Romanorum, non aliter faciant, nisi quomodo in illis legibus continetur.

2-o. „Nam contra Longobardorum legem, aut Romanorum non scribant.

3-o. „Quodsi nesciverint interrogent alios; et si non potuerint ipsas leges plene scire non scribant ipsas chartas.

4-o. „Et qui aliter praesumpserit facere, componat widrigild suum, excepto si aliquid inter conlibertos convenerit.

5-o. „Et si unusquisque de lege sua descendere voluerit, et pactiones atque conventiones inter se fecerint, et ambae partes consenserint, istud non reputetur contra legem, quod ambae partes voluntarie faciunt.

6-o. „Et illi qui tales chartas scripserint, culpabiles non inveniantur esse.

7-o. „Nam quod ad hereditandum pertinet, per legem scribant.

Itt világosan nem polgárokról vagy rómaiakról, hanem csak a római jogról van szó, melly szerint a longobardok 727-től kezdve egymásközt egyezkedést köthettek. A mi a törvényirók fölötti fönebbi határozmányok eredményét illeti, a ravennai görög helytartóságban (exarchatusban) azon időtől kezdve, melyben ezen helytartóság Liutprand hatalmába került, a törvényirók fölötti határozmányok kettős uralmat gyakoroltak, először a régi longobard nép között, másodszor az ujon elfoglalt tartományok longobard és római lakosai között. Ravennában 727-től kezdve, a longobardok és rómaiak közti egyezkedések a törvényirók előtt történtek; hanem Liutprand uralma Ravennában nem vala hosszú, s ő az exarchatusból csak Bolognát, Imolát és Brento várát tartotta meg. [1]) A törvényirók fölötti határozmányok tehát a rómaiakra csak ezen három helyen terjeszkedtek ki; ellenben Longobard országban átalános érvényben maradtak s utóbb állandóan ama népnek törvényei közé iktattattak.

(D) 317-ik l a p h o z.

Párviadal.

Az istenitéletek látmányos jeleneteinek egyike a párviadal melly az északi népeknél volt legszokottabb.

A vádló törvény elé állitja a bünöst; a biró megvizsgálja a tettet; ha az köztudomásu, vagy világosan be van bizonyitva, a bünös, minden további eljárás nélkül, elitéltetik; ellenben kétes esetben, vagy ha a vétség oly természetü, melyre nézve a törvény a párviadalt megengedi, a párviadal rendeltetik el, s a küzdésre bizonyos nap kitüzetik. A felek zálogot tesznek le, mellyet a viadal után visszavesznek.

Ollykor a kihivó kesztyüt vagy egyebet dobott a biró elé, s a kihivott a biró engedélyével azt fölvette, és ezzel a kihivás elfogadottnak tekintetett. A felek békére nem léphettek urok beleegyezése nél-

---

[1]) **Savioli** *Annali bolognesi.* T. I. parte I. pag. 66. 68. 71. 76. 77. 80.

kül; a kitüzött napig őriztettek, s becstelennek nyilvánittatott, ki szökési kisérletet tön. A viadalt megelőző napot imában tölték, vagy fogadalmakat tőnek.

Elérkezvén a kitüzött nap, egy e czélra elkeritett helyiségen, a látmányos jeleneteket kedvelő néptömegnek közepette, megjelennek a birák és a viaskodók; ezeket követi néhány törvényszolga, kiknek feladatuk a legyőzöttet a győztesnek haragja elől óvni; távolabb készen áll egy gyászpad, mellyen a megsebzettet elviendik.

Ekkor a hirnök a küzdtérre lép, hirdetve rendet és tilalmat, nehogy valaki akár tettel, akár szóval pártoskodjék; azaz: hogy a küzdők rokonai vonuljanak el, a nép csöndet tartson, senki segélyt ne nyujtson a küzdőknek.

Most a megküzdendő felek esküsznek, hogy a küzdtérre egyedül az igazság érdekében lépnek; megvizsgáltatnak a fegyverek, nehogy füvel vagy egyébbel megmérgeztessenek, sem bűvös szerrel el ne láttassanak; végül a küzdtér egyenlően osztatik fel közöttük. Kardot és vértet használnak, vászon és börruhát ölthetnek, keztyüt huzhatnak, csak a homlok és lábak maradjanak meztelen. A vétség szemrehányásával kezdik; aztán szóváltásból fegyverre kelnek; az egyik győz, a másik elesik, lefegyvereztetik, ügyét a becsülettel együtt veszti, s a győztestől és a biráktól vétsége elismerésére kötelezteték; majd a törvényszabta büntetésre itéltetik, melly gyakran az esküszegők büntetésével sulyosittatik; és mint hazug mindig becstelennek tartatik. Ha egyenlően küzdöttek, a vádló lőn a vesztes. (V. ö. „Legislazione e Diplomazia. Documenti alla Storia úniversale di C. Cantu.“ Turin 1857. 443—483 l.)

(E) 339-ik l a p h o z.

A longobard perfolyamat.

Liutprand uralkodásának kezdetén (mondja Troya CXVIII. §). igen fontos per támadt Luperczián arezzói, és Deodat sienai püspök között, melly per mint mondják, bizonyos Ambrus által döntetett el, ki Liutprandnak udvarnagya volt. A fennmaradt per némellyek által hamis okmánynak tartatik; azonban soha senki sem vonta kétségbe azon irományok valódiságát, mellyek Liutprand parancsára az ő megbizottja- s jegyzőjének, Gunteramnak, azután neki magának terjesztettek eléje. Arról folyt a vita, vajjon a sant-ansai imaház s más imaházak és parochiák a sienai vagy az arezzói egyház-megyéhez tartoznak-e. Gunteram a legöregebb emberek közől, kik közt száz

évesek is voltak, hetvennégy tanut hallgatott ki, hogy megtudja, a kettő közől melyik püspökhöz tartoztak amaz imaházak a rómaiak alatt, vagyis Justinián és Justin császárok idejében. A rosdlei püspök egy őt helyettesitő clericus által tette tanuságát; azután kihallgattatott még husz áldozár, egy diacon, öt clericus s negyvenöt szabadember. Ausfrit és Matuchis esküvel erősiték, hogy a tonsurát Rómában vették fel, Matuchis hozzáadta, hogy rabszolga volt s hogy papnak a passenai sz. Peregrin egyházba küldetett annak alapitója, Ursus által, ki arimann vagyis szabadember és longobard birtokos volt. Egy másik, Sameris nevü, öregebb pap, szinte esküvel erősité, hogy ő is rabszolgája volt Vilerat és Rottusnak, kik által a tőlök alapitott sant-ansai kolostorba küldetett el a papi pályára. Semmi sem volt tehát, a mi Luperczián ellen rómainak bizonyitotta volna a vita tárgyát. Az illető áldozárok egy része longobard rabszolgákból lett pappá, s longobardok voltak csakugyan egykori uraik; longobard volt Warnefrid, királyi gastald és sienai biró, kiről, mint szinte Jordánról, az arezzói püspöki jószág kezelőről a tanuk gyakran emlékeznek; longobard volt Gunteram, a ki ezeket kihallgatta; longobardok végre a püspökök és birák, kik, midőn Liutprand az arezzói püspöknek kedvezve itélt, a király mellett ültek. A két perlekedő püspök római származatu lehetett, és a per tárgya egészen egyházi volt; mindez még sem gátolhatta, hogy a birák, a mit maga Pecchia is bevall, longobardok legyenek, nem rómaiak, s bár egyházi ügyben, még is a longobardok régi szokása szerint, nagyobb részint világiak, ámbár Pecchia állhatatosan hiszi, hogy amaz egyháziak római törvény szerint éltek.

Ime itt adjuk magát a pert. (Muratori), VI. 372.)

„In nomine Domini Dei Salvatoris nostri Jesu Christi. Sub die duodecimo kalendarum juliarum, indictione tertiadecima. Breve de singulos presbyteros, quos pro jussione excellentissimi domini nostri Liutprandi regis ego Gunteram notarius in Curte regia senensis inquisibi de dioceas illas et monasteria, de quibus intentio inter episcopum senensis civitatis, nec non et Aretine ecclesie, idemque episcopum vertebatur. Posita quatuor Dei evangelia, et crux Domini, et santum calicem ejus et patena.

Idest primum omnium interrogavimus Sameris presbitero, de monasterio sancti Ampsani, jam seniorem, ut nobis diceret veritatem, de cujus diocea esset, aut ad qualem episcopum habuisset sacratio-

nem. Qui nobis dixit: Jam Ambrosio misso domno [1]) regi de causa ista professionem feci. Et vobis veritatem dico quia ab antiquo tempore oraculus [2]) fuit de sub ecclesia sancte Marie in Pacena, et corpus sancti ibi quiescit. Nam tempore suo quodam Vilerat et ejus filius Rotto eum a fundamentis restaurasset. Et interrogavimus eum: Te quis sacravit presbiterum? Respondit: Bonus homo episcopus ecclesie Aretine: ipse me consacravit, et manu mea in sancto Donato feci, et sacramentum secundum consuetudinem ibidem prebui. Nam in ipso monasterio me Vilerat et Rotto ordinaverunt. Quia servus eorum proprius fui. Et interrogavimus eum: Quando te episcopus Aretine ecclesie consecravit, in Sena erat episcopus? Respondit: Memoro quia erat bone memorie Magnus episcopus, qui post ordinationem meam episcopus Magnus de Sena ibidem consacravit duo altaria: altare priorem renovavit ad ipsum corpus sancte Marie, et sanctorum Petri et Juliani. Iterum interrogavimus eum: Quando episcopus senensis ista altaria consacravit erat episcopus? Respondit . . . . . Interrogavimus eum: Ad qualem episcopum obediebas? Qui nobis dixit: Vecibus ad sanctum Donatum ambulabam, et sales [3]) . . . . Aretine ecclesie pro sacratione mea portabam in me dotem, nec aliquid de ipso monasterio episcopo senensi nunquam per . . . . excepto per sanctorum benedictionem de civitate senensi portabam. Item interrogavimus eum: Antecessor tuus, qui ibidem officia faciebat, quomodo dictus est? Respondit: Dominicus de ecclesia sancte Marie in Pacena. Et interrogavimus eum: Ipse Dominicus presbiter, ubi fuit consecratus? et baptisterium ejus ubi pertinebat? aut de qualem crisma accipiebat? Respondit: Ab episcopo aretino, unde et ego post ejus decesso per annos quinque, dum ipsa ecclesia tenui crisma excepi.

Item secundus presbiter introductus est Gunteram senex, de ecclesia et baptisterio sancti Stephani Accennano, qui interrogatus dixit: Veritatem dico, et non mentior per ista sancta quatuor Dei evangelia, et crucem Domini nostri Jesu Christi, quia sacrationem ab episcopo Aretine civitatis, nomine Vitaliano accepi, et manu mea in sancto Donato scripsi, et sacrationem prebui. Et ab illo tempore usque modo, jam quinto episcopo Aretine ecclesie semper inde chrisma

---

[1]) *A király küldöttje, megbizottja.* A frankoknál igen tágas körben találjuk a *missus dominicus* méltóságát. Egy más iraton *major domus*-nak neveztetik, melly méltóság bár a longobardoknál szokásban volt, főleg mégis a frankoknál divatozott.

[2]) Oratorium.

[3]) Azaz: *salutationes* — kisebb kedveskedések, ajándékok.

omnem annum accepi, et salutationem et obedientiam ibidem habui. Et quando nobis tetalus [1]) intra plebe nostra sacrari fuit opportunum, per manus pontifici Aretine ecclesie factum est. Nam antecessores mei similiter exinde sacrationem habuerunt, nec unquam ab episcopum senensem condicionem habuimus, nisi si de seculares causas nobis oppressio fiebat, veniebamus ad iudicem senensem, eo quod in ejus territorio sedebamus.

Tertius presbiter Maurianus, de basilica sancti Simpliciani in Sextano, interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et istam crucem Domini, quia non mentior, sed veritatem dico: quia basilica ista dedicavit Vitalianus episcopus de Sena, et me sacravit Albanus episcopus de Aretio, et manu mea ibidem feci, et sacrationem prebui. Electus ambulavi cum epistola iudici de Sena; et baptisterium habeo in Pacena. Pro ipso baptisterio, episcopo aretino obedientiam et chrisma exinde tuli.

Quartus presbiter Onninus, de baptisterio sancti Ippoliti Resiano, interrogatus dixit: Per Deum vivum et verum, et ista quatuor Dei evangelia, et crucem Domini, quia sacrationem de episcopo Aretine ecclesie, nomine Bonumhomine suscepi, et antecessores mei, et ego semper de episcopo aretino omnem annum chrisma tuli, et obedientiam secundum canones ibidem habui usque modo; et sacramentum ad sanctum Donatum prebui, et manu mea scripsi. Et quando oratorius opus fuit dedicare per manus episcopi de Aretio facta est.

Quintus presbiter Deusdedit senex, de baptisterio sancti Joannis in Rancia, interrogatus dixit: Per ista quatuor Dei evangelia, quia veritatem dico, et non mentior: quia misit me Vilerat ad Bonumhominem episcopum Aretine ecclesie, ut ipse me consecraret. Ille vero erat ab episcopo electus, et non erat adhuc sacratus. Fecit me jurare secundum antecessorum meorum consuetudinem; et feci mea ad sanctum Donatum; et sic cum epistola sua misit me ad Vitalianum episcopum de Sena, et per rogum ejus me consecravit. Nam semper obedientiam ad episcopum Aretine ecclesie habui, et hodie, trigiuta et septem anni sunt, quod presbiterato accepi, semper chrisma ad episcopo Aretine civitatis tuli; et filio meo in diaconato et in presbiterato episcopus aretinus consegravit, et oratio aut oblatio in plebe nostra similiter.

Sextus presbiter Theodeus de Ecclesia suprascripta sancti Joannis interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia et

---

[1]) Talán *titulus*, egyház, parochia.

crucem Domini, quia cum epistola Warnefrid ambulavi ad Aretio, et me consecravit Lupercianus episcopus de Aretio: et chrisma inde tollemus, et obedientiam ibidem faciemus semper. Et manu mea scripsi, et sacramentum prebui, secundum consetudinem antecessorum.

Septimus presbiter Garibaltes de monasterio sancti Archangeli in Funduluco, interrogatus dixit: Monasterio isto fondavit Totto, et pecunia ibidem dedi. Et per ista sancta quatuor Dei evangelia, et crucem Domini, quia me consecrabit bone memorie Vitalianus episcopus Aretine ecclesie, per rogo quondam Tottoni, quia epistola eius ad eum ambulavi.

Item introductus est Germanus diaconus de ecclesia et baptisterio sancti Andrace in Malcenis, qui interrogatus dixit: Per ista sancta Dei evangelia quia veritatem dico: quoniam prelectus a plebe cum epistola Warnefrid rogaturus ambulavi ad Lupercianum Aretine ecclesie episcopum; et per eum consegratus sum, et sacrationem ad sanctum Donatum prebui et obedientia, sicut decet ad episcopum suum ibidem habemus et nos et antecessores nostri usque modo, et chrisma semper exinde tulimus.

Item introductus est Audo presbiter de baptisterio sancti Petri in Pava, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia et crucem Domini, et sanctum calicem ejus, quia sacrationem ab episcopo Aretine ecclesie suscepi diacono per manus episcopo nomine Bonushomo, presbiterato per manus episcopo nomine Vitaliano, ambo Aretine civitatis episcopos: et chrisma semper usque modo suscepemus et nos, et suo tempore antecessores nostri, et obedientiam secundum canones episcopo aretino fecimus; et sacramentum in sanctum Donatum prebui, et manu mea promissa secundum consuetudinem ibidem feci, quia diocea sancti Donati fuit et est.

Item introductus est Rodoald presbiter senex, de baptisterio sancti Quirici et Joannis in Vico Palluino, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et istam crucem Domini, quia cum epistola Warnefrid ambulavi ad Aretio, et per manus Luperciani episcopi sacrationem, hodie annus est tertius, eo quod Sena minime episcopum habebat; nam exinde chrisma nunquam tuli, nec obedientiam ibidem habui, nec manu mea feci, nec sacramentum prebui, nisi posteris episcopis in Sena est ordinatus, semper et obedivi iuxta canonicam institutionem.

Item introductus est Tanigis presbiter de suprascripta ecclesia sancti Andree Malecino, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et crucem Domini, quia in ecclesia Senense ad Calic

militavi, et per manus episcopi senensi, nomine Magno, sacrationem presbiterati suscepi, hodie sunt anni duodecim, et per ipso in ecclesia Sancti Andree ordinatus sum, et obedientiam episcopo senensi feci, et chrisma exinde suscepi. Nam diacono meo, Germano nomine, Lupercianus episcopus Aretine ecclesie consecravit, per rogo Warnefrid judici meo, pro eo quod in Sena episcopus in diebus illis non esset: similiter et uno altario.

Item introductus est Maurianus presbiter, de ecclesia sancte Marie in Pacina, qui interrogatus dixit; Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et istam crucem Domini, quia me consacravit Albanus episcopus de Aretio, et manu mea fecit, et sacramentum prebui et chrisma exinde tuli. Nam et quoties de Sena tuli chrisma; nam habeo aliam basilicam sancti Simpliciani, ubi resedeo. Illa episcopus senensis sacravit, nomine Vitalianus.

Item introductus est Florentinus presbiter de baptisterio sancte Restitute in fundo Resciano, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et istam crucem Domini, quia cum epistola rogatoria Warnefrid iudici ambulavi ad Aretio, et sacrationem ab episcopo ecclesie Aretine, nomine Luperciano, suscepi, et manu mea, et sacramentum prebui secundum consuetudinem. Nam antecessor meus nomine Aunigis, in peccatis incriminatus est, nam et ille ibidem habuit sacrationem. Et chrisma, quando non erat, suscipieban de Sena aliquoties, et de Ruscellas accipiebam chrisma.

Item introductus est Firmolus presbiter, de baptisterio sancti Felici in Avala, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, et crucem Domini, quia electus a plebe cum epistola Warnefrid iudici ambulavi ad Aretio, et per manus Luperciano episcopo Aretine ecclesie consecratus sum, et ibidem manu mea feci, et sacramentum prebui, sicut et antecessor meus. Sed tunc episcopus in Sena non erat, et chrisma inde tuli. Nam post ejus episcopus in Sena factus est, semper de Sena suscepi chrisma.

Item introductus est Bonushomo presbiter, de baptisterio sancti Viti, qui interrogatus dixit: Per isto palio sancti Quirici, et evangelia que hic lecta sunt, quia me consegravit presbiterum Bonushomo episcopus de Aretio. Et fontis et ecclesia ipsa, ubi servio, consagravit Vitalianus episcopus aretinus; et inde semper chrisma tollemus, quia diocea sancti Donati sumus.

Item introductus est Mauricius clericus senex, de suprascripto baptisterio, qui dixit ut supra: quia semper diocea sancti Donati fuemus, et inde fuet sagratio, et chrisma inde accepemus.

Item Godelricus, de suprascripto baptisterio sancti Viti, qui dixit: Habeo annos pene cento. Semper diocias istas sancti Donati; et chrisma inde tolemus. Et si coves infantes interroga, ipsi vobis similiter veritatem dicunt.

Item introductus est Leo presbiter, de baptisterio in Massala sancte Matris Ecclesie, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, quia me consagravit presbiterum Bonushomo episcopus de Aretio, hodie sunt anni viginti; et manu mea in sancta Donato feci, et sacrationem prebui, et chrisma, juxta antecessorum meorum consuetudinem, semper inde accepi et obedientiam ibidem habuemus, quia aretina diocea sumus.

Item introductus est Bonifacius presbiter, de ecclesia et baptisterio sancti Valentini in Casale Morsina, qui interrogatus dixit: Per ista sancta quatuor Dei evangelia, quia ab infantia in ista ecclesia sancti Valentini militavi, et semper antecessores mei in ecclesia aretina, et ab eius episcopo sacrati sunt, et obedientia ibidem fecerunt. Nam me, dum episcopus in Aretio minime esset, electus a plebe, ambulavi in Aritio ad Iordano vicedomino, et ipse cum epistola sua, et sacerdotum et iudici, eo quod episcopum non habebat, misit me ad episcopo senense, nomine Magno, rogandum, ut ipse me consegrare deverit [1]) quod per ipsa eius petitione factum est. Nam post sagrationem meam, hodie sunt anni numerum quindecim, semper obedientia ad sanctum Donatum feci et chrisma omnem annum inde suscepi, sicut et antecessores mei numquam fecerunt. Habeo annos pene sexaginta, nec vidi, nec audivi, nec a parte Senense usque modo molestatus nunquam fui. Sed, ut dixi, voluntatem de episcopo sancti Donati semper obtemperavimus et fecimus.

Item introductus est Ausfrit presbiter, de monasterio sancti Donati ab Abso, qui interrogatus dixit: Quia oraculus iste fuit antiquus de sub ecclesia sancte Marie Cosona, et quando veniebat Angelo de sancto Vito, Ausfrido domnus presbiter de Cosona, et faciebat ibidem officio, et quod inveniebat a Christianis, totum sibi tollebat[2]).

---

[1]) Megjegyzendők ez okmányban a számos olaszos kitételek: *cento ; me*, e helyett ego; misit me *ad episcopo* senense *rogandum ut ipse me consecrare deverit*, olaszul: mandó me al *vescovo* die Siena pregando *che esso mi dovesse consacrare ; hodie sunt anni viginti ; omnem anno* e. h: ogni anno; *habeo annos sexaginta ; in Roma! a lumen* e. h. al lume; *nisi duo sunt anni quod . . .* e. h. non son che due anni stb.

[2]) Látogatás alkalmával a püspökök magukkal elvitték mindazt, a mit a hivek az egyház számára összehoztak, miután az, a mit az egyes egyházak kaptak, mind együttvéve az egyházmegye tulajdonának tekintetett.

Et interrogavimus eum: Presbiteros de ecclesia sancte Marie Cosona, aut sancti Quirici, cuius erant? Respondit! Aretio episcopo. Et interrogavimus eum: Tu ubi tonsus? Respondit: In Roma; et ab infantia mea postea fui in Cosona: militavi in diocea sancti Donati; et hic veniebam cotidie, faciebam officio. Et interrogavimus eum: Te quis sacravit presbiterum? Respondit: Lupercianus episcopus Aretine ecclesie adhuc per rogo de presbiteros suos de ecclesia sancti Quirici de Palecino, et de ecclesia sancte Marie de Cosona. Et ambo presbiteri mecum fuerunt, quando sacratus sum, idest Ursus presbiter de Cosona; et Rodald presbiter de sancto Quirico, pro eo quod ipse oraculus sancti Petri antecessores eorum ab antiquo tempore. Et Dominicus presbiter senex, qui tunc supererat in ipsa ecclesia custos. Et postea a ipsi occurrebant, et officio faciebant. Nam isto monasterio domnus Aripertus rex instituit, atque donavit propter suam mercedem. Sed Warnefrid gastaldus de sua substantia hic beneficio fecit. Nam cum epistola Warnefrid fuemus, et toti tres Ursus, Rodald, et ego per manus Luperciano episcopo Aretine ecclesie insimul sagrati sumus. Et tunc Sena episcopum habebat nomine Adeodatus, qui nunc est. Et hec omnia per evangelia, quia omnia veritatem locutus sum. Nam et iste Ursus sacratus fuit, ut esse in oraculo sancti Donati in Cintiliano, quia tunc barbas ipsius Dominicus presbiter erat in Quosona. Et tam ipsa ecclesia sancti Quirici in Palaceno, et isto sancto Petro ad Apsubiano Doegosum presbiter; ipse Dominicus presbiter de sua manu habebat. Sed post eas mortuus est Dominicus; sic ibidem ordinatus est suprascriptus Ursus presbiter. Nam et sancto Donato in Cantiliano Vitalianus episcopus de Sena sagravit per rogo sacerdotum Aretine ecclesie. Et mihi bene constat, eo quod tunc episcopum non habebant. Et post eas super ipse ordinatus de sub presbitere ecclesie sancte Marie Quosona fuit, qui est, ut dixi, diocea sancti Donati.

Item dixit nobis supsascriptus Ausfrit presbiter: Homines fuerunt senenses: ambulabant ad sancto Felice, diocea Clusina. Postea quod viderat subtraxit eos de plebe clusina. Illi vero fecerunt sibi basilica in honore sancti Ampsani. Dedicavit ea episcopus de Sena, per rogo sacerdotum Aretine ecclesie, eo quod in eorum diocea erat. Nam ipsa baselica usque in anno semper sub presbiteros de sancto Vito fuit, qui est diocea sancti Donati. Et ipse ibit, et missa et omnem officio fieri faciebat. Et ipsi homines ibidem ad sancto Vito. Et ad sancto Quirico, et alii in Quesona baptisabamur. Sed postea ego presbiter factus sum, semper ego ibidem missa faciebam. Nam in isto anno infra quadragesima fecit ibi Deodatus episcopus de Sena fontes,

et per nocte eas sagravit, et presbiterum suum posuit uno infantulo de annos duodecim. Antea, ut dixi, semper ipse Tedolus de sub ecclesia sancti . . . fuit.

Item introductus est in presentia nostra Matuchis presbiter, de monasterio sancti Peregrini in loco Passeno prope baptisterio sancti Stephani, qui interrogatus dixit: Monasterio isto Ursus ariman fundavit, et eum dedicavit Bonushomo episcopus Aretine ecclesie semper Tedolus iste fuit sub presbitero sancti Stephani, qui est diocea sancti Donati. Ego vero fui tonsus in Roma. Monasterium habui Presto in fines clusinos. Inde me tollerunt. Et sacravit me Magnus episcopus de Sena. Nam in ista baselica ordinavit me Ursus fondator. Nam certissime ut dixi, diocea sancti Donati fuit, et est.

Item Audechis clericus, custos de ipsa baselica sancti Ampsani, jam senex dixit: Semper ab infantia mea scio baselica ista sancti Ampsani esse de sub ecclesia et baptisterio sancti Viti, ubi est Bonushomo presbiter, qui est diocias sancti Donati. Et isti homines ibidem usque in anno isto presente, indictione tertiadecima, semper a baptismum ibidem ambulavemus, quia diocea sancti Donati fuemus et sumus. Nam modo pasca ista venit episcopus de Sena. Sic fecit hic fontis et posuit presbiterum suum. Nam et in ecclesia sancti Quirici in diocea sancti Donati ambulabamus: sed quia fuemus homines senenses, subtraxit nos exinde Vilerat gastaldus, at fecit nos plebe sancti Donati, ut diximus, quando ad sancto Quirico, quando ad sancto Vito intra fines de dioceas sancti Donati habitabamus.

Item Manechis exercitalis de eodem loco, similiter dixit.

Item Teudo exercitalis, similiter dixit.

Item Audoin exercitalis germano ipsius, similiter dixit.

Item Candidus exercitalis patrinus eorum, similiter dixit: Quia ex quo natus sum, semper ad episcopum sancti Donati habuemus consegrationem, et ipsius diocea sumus. Simili modo fortia patemus, et non presumemus favellare.

Item introductus episcopus de Fesola, dixit: Per plures annos in ecclesia sancti Donati notritus et litteras edoctus sum. Cum epistola Vilerat multoties electus clericus venire ad ecclesiam sancti Donati, et sagrationem ab episcopo aretino suscipere, et manus suas facere et sagramenta prebere, idest presbitero dominicus de Pacena, et Constantio de ecclesia sancti Juliani, et Constantino, et reliquas: nam et episcopo de Aretio quotiens per istas dioceas fui. Item Damianus presbiter de ecclesiam in Plausena. Propter sanctuaria ad ipsa ecclesia sanctificandum misit me, ut pergere et adducere reliquias sancti Am-

psani. Veritatem dico coram Domino quia tribui munera episcopo Aretine ecclesie, et ipse misit missus suos, qui mihi de sancto corpus panocias dederunt.

Item Gaudiamus episcopus de Rosellas testificatus est per misso: Quia dioceas istas sancti Donati esse scio, et multoties per rogo de episcopos aretinos ibidem altaria et fontes sagravi, et presbiteros et diaconus multoties feci per rogo de sacerdotes Aretine ecclesie, quando fortassis non habebant. Sed et chrisma per rogo eorum dedi. Nam per impositionem episcopi senensi, aut sacerdotum eius ibidem nunquam nulla feci, nec me nunquam facere imperarunt, quia eorum diocea nunquam fui.

Item Trabonus clericus de fines Rosellanus, dixit: Quia semper dioceas istas scio esse aretinas, et parentes per ipsas ecce habeo multus: cum eos ad Aritio ambulavi, et chrisma exinde tollebamus, et altaria multas vices episcopos aretinos hic sacrare per istas dioceas vidi, et consignationem in populo facere, quia pecunia hic habeo. Nam episcopo de Sena nec vidi, nec audivi, quod aliquando eius fuisset, nisi anno isto exorta audivi intentione.

Item Campanianus clericus, similiter dixit:

Item Gundoald exercitalis de vico Reunina de prope sancta Restituta, dixit: Scio ab infantia mea, et parentes meos dicentes audivi, et per me post eis natus sum; scio istas dioceas, sed et isto baptisterio sancte Restituite semper sacrationem apud episcopo aretino habere, et consegrationem in populo facere, et presbiteros sagrare et altaria.

Item Tiso exercitalis de eodem vico, similiter dixit.

Item Ellerard centenario de vico Pantano, dixit: Avus et besavus meus tenuerunt ecclesia sancte Restitute. Semper sagrationem a sancto Donato habuerunt; et semper usque modo eius diocea fuit.

Item Sindori centenario, similiter dixit.

Gisulfi centenario similiter dixit.

Gunfrit similiter dixit: Diocea sancti Donati fuit, et infantes nostri consignatione ad episcopum aretinum habuerunt.

Item Decoratus exercitalis, similiter dixit: Quia ex ipsa plebe sumus.

Item Troctoald exercitalis, similiter dixit.

Item Landoari exercitalis de Cosona, dixit: Quia semper diocea sancti Donati fuemus, et consignationem in plebe nostra inde habuemus et nos, et nostri habuerunt parentes.

Item Allerat clericus, dixit: Quia ab infantia mea usque modo habeo pene annos quinquaginta, semper dioceas istas, unde mihi breve ostendis, a sancta madre Ecclesia in Messola usque in sancta Angelo Abbollenis fines pisanas, et usque in sancta Maria fines clusinas in fundo Sexta semper sancti Donati esse scio, et sacrationem et pontificem aretine civitatis habere.

Item Ursus presbiter senex de sancto Felice fines clusinas, dixit: Vecinus sum cum istas dioceas, de quibus mihi breve ostendistis, semper sancti Donati esse scio, et sagrationem a pontifice Aretine ecclesie habere. Nam episcopus senense numquam ibidem habuit nulla dominationem nec numquam vidi, quod ad senense episcopo pertinuisset, nisi semper ab aretino episcopo sacrationem et obedientia habuerunt, nisi anno isto in Vico nomini oraculo sancti Ampsani, que intra sua diocea episcopus aretinus sagravit nomine Bonushomo. Iste Adeodatus episcopus isto anno fecit ibi fontis et sagravit eas a lumen per nocte. Et fecit ibi presbitero uno infantulo habente annos non plus duodecim, qui nec vespero sapit nec madodinos facere, nec missa cantare [1]). Nam consubrino eius coetaneo ecce mecum habeo. Videte, si possit cognoscere presbiterum esse.

Item Romanus clericus de Castro Policiano, dixit: Warnefrid gastaldus mihi dicebat: Ecce missus venit inquirere causa ista. Et ut, si interrogatus fueris, quomodo dicere habes? Ego respondi: Cave, ut non interroget; nam si interrogatus fuero, veritatem dicere habeo. Sic respondit mihi: Ergo tace tu viro, qui est missus domini regis. Modum invenisti, et non te potest concedere. Deo teste, quod veritatem scio. Tibi dico, quia dioceas istas Messolas, et castello Pullicianas, que in sancto Angelo fine pisana cum oraculis suis, unde modo mihi breve legis, semper sancti Donati dioceas esse scio usque in die isto ab infantia.

Item Teodal filius quondam Aussioni exercitalis de Vico, qui dicitur Amonte, similiter dixit.

Item Poto liber homo senex, dixit: Ecce sunt anni quinquaginta et supra, que de Trans-Pado hic me collocavi, semper istas dioceas santi Donati esse cognovi, et omnem sagrationem obedientiam ab Aretio abuerunt.

Item Dominicus liber similiter dixit.

---

1) Visszaélés, melly szerint nem csak papi rendek, hanem parochiák is gyermekeknek adattak, mikép itt is egy tizenkét esztendös emlittetik.

Item Castorius exercitalis iam senex, de Vico Cemonia, dixit supra: Et meo tempore episcopus Aretine ecclesie hic in plebe sancti Petri in Paba tres altares consegravit, et diaconos, et presbiteros similiter.

Item Godegis clericus, custos sancti Marcellini prope sancto Petro in Paba, dixit: Hodie sunt anni sexaginta, quos . . . semper dioceas istas sancti Donati scio.

Item Mario de Vico Ceunesam, senex, de plebe sancti Angeli in fundo Lacti, dixit: Scio semper ex quo ecclesia ista facta est, semper ad sancto Donato sagrationem in presbiteros et diaconos habere, et ibidem obedire, et dioceas eius esse.

Item Marcus senex liber homo, similiter dixit:

Item Johannes liber homo exercitalis de Vico Grecena, similiter dixit.

Item Rudulfus senex, similiter dixit: Quia dioceas istas semper sancti Donati fuerunt, sed et parentes meos sic dicentes audivi.

Item Preto senex, scarion regis de Curte, que dicitur Sexiano, dixit: Scio, semper dioceas istas baptisterio sancti Andree in Malceno, et baptisterio sancte Epoliti diocea sancti Donati esse.

Item Cumoald liber homo, similiter dixit: Omnes istas dioceas semper sancti Donati esse scio.

Item Amari homo senex, dixit: Scio, semper sancto Petro in fundo Gellino, et baselica sancti Vincentii in fundo Bonuspagi, de sub ecclesie sancte Marie in Alteserra, et ipsa ecclesia sancte Marie cum suis oradoriis, diocea esse sancti Donati: et sagrationem exinde procedere, ex eo natus sum habeo annos septuaginta. Nisi anno isto venit Deodatus de Sena episcopus, et fecit in oradorio isto sancti Petri fontes. Nam et nos et iste oradorius de ecclesia sancte Marie fuemus: de diocea sancti Donati esse volumus, si nos propter iudicem aut episcopum de Sena liceat.

Item Bonefazius senex liber homo de Altiserra, similiter dixit.

Item Juvenalis liber homo similiter dixit.

Item Gaudiosus liber homo, similiter dixit: Quinquaginta anni sunt, quod de Lusana civitate hic me collocavi. Et sedeo in terra quondam lottani. Semper istas basilicas sancti Petri e sancti Vincenti, ubi modo Deodatus episcopus fontes fecit, scio esse de sub ecclesia sancte Marie Alteserra. Et ipsa ecclesia fuit, a die fundationis sue diocea sancti Donati: et modo est.

Item Gaosoald liber homo, similiter dixit.

Item Venerioso senex dixit: Habeo annos plus cento. Semper ecclesia sancte Marie Alteserra diocea fuit sancti Donati, et oracula ista sancti Petri, et sancti Vincentii de sub ipsa fuerunt. Nam quando sancti Vincentii oradorius sagratus est per manus bone memorie Servando episcopo Aretine ecclesie, interfui. Et posteans tempore novo renovebamus, et ampliare fecimus ipsum sanctum Vincentium, sic nobis ibidem Lupercianus episcopus Aretine ecclesie nunc superest et duo altaria consagravit in onore sancti Quirici et sancti Laurentini.

Item Tanoald liber homo, dixit: Oradorio isto sancti Viti semper esse scio de sub ecclesia sancte Marie in Pacena, qui est diocea sancti Donati. Nisi duo anno sunt, quod episcopus de Sena presumptivo more fecit hic fontes contra ratione in aliena diocea, et ecclesia.

Item Eunulfus similiter dixit:

Item Fusculus liber homo, dixit ut supra: Secundus annus est, quod iniquitas provenit. Nam semper antea diocea sancti Donati fuerunt.

Item Pitio liber homo de plebe sancte Marie Alteserra, similiter dixit.

Item Vitalianus iam senex liber homo, similiter dixit.

Item Secundo decanus iam senex, similiter dixit.

Item Manulfus liber homo, similiter dixit.

Item Piso decanus de plebe ista dixit, ut supra, cum filiis suis duo.

Item Princulo, Deusdedit, Rodald, Mainald dixerunt: Quia diocea sumus sancti Donati, si nos licebit propter Warnefrid gastaldus et episcopo Deodato. Et semper a baptisterio sancte Marie in Alteserra ambolabamus. Et iste oraculus sancti Petri de sub ipsa fecit; nisi modo fecit hic fontes episcopus de Sena anno isto; et invitus nos et parentes nostri semper pleve sancte Marie fuemus, qui est diocea sancti Donati, et sagrationem et consignationem chrisma, et nos usque in anno isto, et nostri parentes presentes credimus ecclesie habemus, et amodo si nos licet gaudenter habere desideramus.“

Romagnosi (Dell' indole e dei fattori dell' incivilimento, p. II. §. 4.) mondja, hogy Liutprand az itélethozást négy püspökre, s egy Gumerian nevü jegyzőre bizta, kik mind olaszok voltak. Gumerian Gunteramra változtatható, de akkor nem tudom honnan vette Romagnosi, hogy Gunteram olasz volt; ez azonkivül csak mint jegyző müködött és a közbenszóló-itélet egyedül a püspökök által mondatott ki.

(F) 352-dik laphoz.

A vadászat.

A vadászat olly régi, hogy eredetére visszamenni lehetetlen. [1]) Gyakorlata által az ember a többi állatokra nézve, rettentővé lett; habár a viszonos zsákmánylási ösztön közte s némelly állatok közt a társulásnak egy nemét alkotta. S valóban az ember, a ló, a kutya, a szarvas és a sólyom együtt inditnak hadat a többi állatok ellen. E társas viszony annál könnyebben állhat fenn, minthogy a szenvedélyes vadászok elméje keveset különbözik bizonyos vadállatok ösztönétől. Minden időben s minden nemzetnél, annál általánosbnak találjuk a vadászat gyakorlatát, mennél kevésbbé haladott elő a müvelődés. A tudományok és szépmüvészetek szeretete, miként a nagy és nemes eszmék, össze nem férhet baromias és zsarnoki kedvtöltéssel. Őseinknek megbocsátunk, hogy a vadászatot olly hévvel gyakorolták, mert a müveletlenség megfosztá őket a szellemi élvek s a társas élet kellemeitől. Azért ők sokkal nagyobb vadászok voltak mint mi; hanem ez rájok nézve épen nem ajánló czim.

A milly kedvező volt a vadászatra nézve a pogányság, épen annyira ellenkezik vele az Isten törvénye, mellynek föladata az emberek erkölcseit szeliditni, s rosz hajlamaikat megjavitni. Nimród erős vadász volt az Urnak szemei előtt, k i ö t m e g d o r g á l t a, mondja a szentirás; és ezen a pogány hittan által istenitett kedvtöltés Mózses által eltiltott foglalkozás vala. Ám mégis a regetan diadalmaskodni látszott a szent könyvek fölött s az ember a vadászat és halászat különféle nemeit találta fel, hogy az állatokat elejtse; egész tanulmányává tette, mikép fogjon ki rajtok legkönnyebben; az állatok különböző hajlamaik- és szokásaikhoz különböző lest és tőrt alkalmazott; kitanitotta a kutyát, megnyergelte a lovat, dárdát vett magához s meghegyesitette a nyilat; és az oroszlán, a tigris, a leopárd és medve, lövései alatt hulltak el, sőt a szelidebb állatok sem kiméltettek meg. Ezen állatelejtési mód mesterséggé vált, mellynek kiváltságát a gög magához ragadá [2]), és a gazdag, ki szükség nélkül ölte az állatokat,

---

[1]) „Nem taglalgatjuk e mesterségnek a legrégibb időktől napjainkig tett előhaladását, mert erre adataink sem volnának; és az, a mit tanulhatnánk belőlök, ha volnának, nem válnék becsületére az emberi nemnek, és igy azok hiányát épen nem siratjuk.“ *Encyclop.* 3. k.

[2]) „A fejedelmek felségi jogaihoz tartozik a vadászat szabályozása; ők eltilthatják vagy megengedhetik azt, a kinek tetszik.“ **Lebrun**, *A királyok felségéről*, III. könyv. 4. fej. A vadászat tilalma eltöröltetett az 1789. aug. 11-ki törvény ál-

vérengző törvényeket hozott a szegény ellen, ki azokat éhsége csillapitásaért ölte meg. [1])

A természet és népjog azonban a vadászat gyakorlatát mindenkinek szabadon engedi meg; s ez a legrégibb neme a vagyonszerzésnek, mellyre az embert a természet utalja. Midőn a földtől önkényt nyujtott gyümölcsök élelmére nem voltak többé elegendők, arra kellett gondolnia, hogy a megfogható állatok husával táplálkozzék, mellyek miután ügyessége s szorgalmának gyümölcseivé lettek, méltó joggal váltak tulajdonává. [2]) Cochin szerint a vadászatnak nem kellene sem a király sem a főurak kiváltságának lennie; a fejedelmek szabályozhatták gyakorlatát, de nem rendelkezhettek vele, mint királyi vagy felségi tulajdonnal [3]).

A rómaiaknál mindenki vadászhatott ugy saját, mint mások birtokán; azonban minden tulajdonosnak jogában állott mást a maga földeitől eltiltani, vadászni vagy akármi okból jött légyen oda [4]). E népről azonban nem kell hinni, hogy a vadászatot mindig nagy becsben tartotta volna; mert az már Sallustius idejében annyira megvetett vala, hogy csak rabszolgák által üzetett. Ezen időszakban ellenkezőleg a vadászat gyakorlata kizárólagos előjogává lett a nemességnek, melly, minden más tanulmányt elhanyagolva, semmi egyébbel nem gondolt, mint lovakkal, kutyákkal és madarakkal. A vadászati jog maguk a nemesek közt a féltékenység s legnagyobb viszálkodásoknak, a hübérenczek irá-

---

tal és az ép olly igazságos mint természetes jog saját birtokán mind a vad mind más kártékony állatokat megölhetni, a tulajdonjoggal köttetett össze. **Leopold**, *Dict. général de police adm. et judic.*

Kivételt akart tenni egy rész a királyra nézve s számára, — mint Clermont-Tonnerre ur mondá, — annyit fenntartani, a mennyi ő felsége személye mulatságára elegendő; a kivánat a királyi előjogra alapittatott, hanem Mirabeau ezt kiáltá: „A király előjogának semmi köze a *királyi mulatságokkal*, mellyek nem kevesebbre, mint huszonöt mérföldnyi térre terjednek ki, hol a vadászatnak összes finom zsarnoklatai gyakoroltatnak! Mindenkinek joga van saját földén, de nem másén, vadászni: s ezen elvnek, mint bárki más, ugy az uralkodó előtt is szentnek kell lennie!“ **Barthe**, *Les Orateurs francais* t. I.

[1]) *Vadászati törvény.* 1601-ből.

[2]) **Favard de Langlade**, *Rapport de la nouvelle législ. civ. comm. et admin.* t. I.

[3]) **Cochin**, *Oeuvres* t. I. XXII. *Consult.* Maga Lebrun is a vadászati jogot inkább uri-, mint felségi jognak nyilvánitja, habár megengedi, hogy a király azt tetszése szerint osztogassa vagy elvegye. *A királyok felségéről.* III. könyv. 4. fej.

[4]) *Instit.* Lib. II. tit. I. §. 12.

nyában pedig számtalan sérelmeknek bő kutforrása lett, kiknek jószágain a vadászatra fennhagyott állatok sokszor iszonyú károkat tettek; a vaddisznók, szarvasok, dámvadak s mindennemü madarak gyakran az egész vetést elpusztiták; a földmivelés egész gyümölcse elveszett, anélkül, hogy helyrehozathatott, vagy a kár megtérittetett volna. Némelly tartományban az igazságtalanság annyira ment, hogy a paraszt vadászni, aztán a saját maga által fogott vadat saját pénzén megvenni kényszerittetett. Egy paraszt, mivel vadászni ment s egy szarvast elejtett, arra itélteték, hogy elevenen egy szarvasnak hátára köttessék.

A frankok, mikép a rómaiak, a vadászatot szabadnak hagyták [1]); hanem a sali-frank törvény a vadászat fölött különféle rendszabályokat foglalt magában. Eltiltá elrablását vagy megölését olly szarvasnak, melly fölnevelve s az akkori szokás szerint vadászatra kitanitva volt. Ha a szarvas vadászatra már alkalmazva volt, s a tulajdonos bebizonyitá, hogy annak segélyével már két vagy három vadat elejtett, az illy szarvasnak gyilkosa negyven soldóval birságoltatott meg; ha nem volt még használva a szarvas, a birság harminczöt soldóból állott. Ugyanazon törvény különféle büntetéseket szabott arra, ki már egy más vadász által üzőbe vett szarvast vagy vadkant ejtett el. Az is megbüntetteték, ki egy másik által meglött vadat vagy kitanitott vadászkutyát vagy madarat ellopott. Olly törvény azonban nem találtatik, melly a vadászati természetes szabadságot megszoritotta volna; még a sali-frank törvény által is a vadászat, ugy látszik, kivétel nélkül, mindenkinek megengedtetett.

Ellenben a római tartományokban a vadászat körül szigoru törvények hozattak. A dühös vadakat, mint az oroszlánt, tigrist, párduczot stb. senkinek sem volt szabad megölni, csak önvédelem esetében, mert az ezek elleni vadászat olly időtöltésnek tekintetett, mellyre csupán a királyok és társaik birtak joggal. [2]) E tilalom azonban csak a dühös vadállatokra terjedett ki, a többi vadakat, tengeri nyulakat s más hasonnemü állatokat mindenki szabadon ölhetett meg; sőt még a rabok is föltétlen tulajdonosai voltak az általuk megölt állatoknak. [3]) Más birtokán is lehetett törrel fogni vadat, [4]) hacsak a tulajdonos a bemenetelt el nem tiltá. [5])

---

[1]) **Merlin**, *Répert. de jurispr.* t. 2.

[2]) *Cod. Theod.* XV. II. 1.

[3]) *Instit. Justin.* lib. II.

[4]) Leg. III. *De aquir. rerum dom.* **Lesparat** és **Dussans** *Dict. du Digeste.*

[5]) Nem volt szabad más birtokán vadászni a tulajdonos tilalma ellen. *Leg. 16. Dig. de servit. rustic. praed.*

Az összes jogtudósok egyhangulag állitják, hogy a vadászati szabadság minden nemzetnek polgári joga által többé kevésbbé megszoritást szenvedett, hanem azt egy sem jelöli ki, melly időben vettetett alája bizonyos szabályoknak, s vált kiváltsággá. Annyi bizonyos, hogy a frank monarchia kezdete óta a fejedelmek és nemesek kedves időtöltést találtak a vadászatban, a béke idején: egy fővadászmester neveztetett ki, ki alatt számos erdőőrök mind az erdők, mind a madarak és vadak fenntartására felvigyáztak. A merovingiek főbenjáró bünnek tekinték a királyi erdőkbeni vadászást, s Gontran, egyik sütőjét, mivel a vassaci [1]) erdőben egy bivalt ejtett el, megköveztetni parancsolá. E tett gyülöletessé teszi a burgund királyt, mikép Nagy-Károlynak a fekete-erdei adoma becsületére válik. Ez tudniillik egyszer a perzsa követek kedveért bivalvadászatot rendezett, hogy megmutassa amaz idegeneknek, mennyire fölülmulják a frankok a többi népeket a vadászat mesterségében, — mondja Eginard [2]). Egy megsebzett bival lehajlott fővel, neki rugaszkodott a király lovának, Nagy-Károly megforditá a kantárt, hanem a dühös állat lábszárába döfött, mellyet a magas csizma nem tudott eléggé védeni. A bival épen másodszor akart döfni, midőn egy bátor férfi, ki nem tartozott a fejedelem kiséröihez, megölve a bivalt, megmenté a király életét. Károly tetteté, mintha nem látta volna a vitéz kart, s az udvaroncok épen nem hivták fel figyelmét azon emberre, ki több bátorságot s lélekjelenlétet mutatott, mint ők. Ekkor mindnyájan vetélkedve siettek a királynak szolgálatot tenni, melly nem kerül veszélybe; leakarták huzni csizmáját, megvizsgálni s bekötni a sebet, hanem Károly mondá: Hagyjatok igy; a mint vagyok, akarom magamat megmutatni Hermingarda királynőnek, — ez fiának Lajosnak neje vala. Bemenvén csakugyan a királynőhöz, megmutatja neki a szaggatott csizmát, a vérző lábszárt s a bival szarvait [3]), és kérdi: Mit gondolsz, mivel tartozom én annak, a ki engem illy veszélyből mentett ki? — Ah! — kiálta a megrémült és sirásra fakadt Hermingarda, — mivel tartozol? nem tartozunk-e neki mindnyájan? — Hát jó — viszonzá a fejedelem — kérjetek számára kegyelmet, mert ő nem más, mint Isam-

---

[1]) *Répert. de jurispr.* t. II. a vadászatról a II. §.

[2]) *Quod illi gentilium erat, quia vix ulla in terris natio invenitur, quae in hac arte Francis possit aequari.*

[3]) *Nagy-Károly és Vitichind*, **Gaillard** és **Dreux du Radier** által II. köt. 3. könyv. 4. fej.

bard.[1]) Mindenütt csak a fekete-erdei szép tettről folyt a beszéd; hanem a fejedelem hálája sem vala kisebb, mint a számüzöttnek nagylelküsége.

A kereszténység, melly maga a szeretet, s melly olly forrón ajánlja a szánalmat s részvétet, csak roszalni tudta azon időtöltést, melly eltompitja az ember érzékenységét, s hozzászoktatja a vérontáshoz, a fájdalom s természetelleni halál nézéséhez. Ám mégis tetszett s hasznosnak látszott közeledni a pogánysághoz; s mikép Diana istennője volt a vadászoknak, ugy lett szent Hubert a vadak gyilkosainak pártfogójává, s e pártfogás vásároltatott,[2]) és a vadászatnak Isten általi kárhoztatása feledésbe ment, miképp feledésbe mentek a zsenge egyház erényei; a pogányságból átvett, állatok öldöklésébeni gyönyörködés előkészité a kereszténveket, hogy embertársaikkal akképp bánjanak, mintha nem is volnának evangeliom szerinti testvéreik.

Toulot és Riva: Hist. de la Barbarie.

Nagy segélyül szolgáltak a vadászatban a kutyák. Egy XV-ik századi monda szerint sz. Hubertnek, a vadászok pártfogójának kutyája Souillart-nak neveztetett, miért is a legjobb kutyák ezen jó jelentésü néven hivattak. Nagy becsben áltak az angol vadászkutyák, mellyek farkas és vadkan-hajtásra használtattak, igen mérgesek voltak, kenyérrel és tyúkokkal táplálttattak, szabadon bocsáttatva a hol csak disznót vagy bárányt találtak, mind megfojtották. Nagy számmal tartattak továbbá az agarak és paracskók; VII. Amadénak négy vadásza, kilencz vadászszolgája és nyolczvan vadászebe volt. Azonban a kutyák- s hálókkal viselt háboru korán sem volt olly mu-

[1]) Isambard vétke, mellyet a történészek föl nem lepleznek egészen, de melly sok körülmény bizonyitása szerint Hermingardára vonatkozik, igen sulyos lehetett, miután összes javai elkoboztattak volt. E tett után visszaadattak neki s Nagy-Károly nagylelkü jótétek által bizonyitá iránta személyes hálaját. Igy Gaillard.

[2]) Az aindaini apátság szerzetesei dúsgazdagokká lettek sz. Hubert testének birtoka által. Az ő stólája, melly sohasem kopott el, többet hozott be nekik évenként, mint a chinaiaknak Ispahan gyönyörü kelméi. A kik dühös ebektől marattak meg, a szent monostorba siettek, hol a jó szerzetesek a beteget gyógyiták, homlokára kötvén a szent stólájának egy darabkáját. A hiszékenyebbek még testökbe is belevágatták a kis ereklyét, hogy ennek hatása annál gyorsabb legyen; mások elegendőnek tarták sz. Huberthez imákat intézni. Áhitatokat mindnyájan sok misepénzzel s gazdag adományokkal bizonyiták. L. Sz. Hubert életét **Bailletnél.**

latságos, mint az, mellyre a ragadozó madarak szolgálata használtatott.

A vadászat ideje korán reggel, vagy alkonyodáskor volt. A vadász lóháton ment ki, kezében vivén egy betakart sólymot. Ha észrevett egy madarat, melly a sólyom természetéhez való volt, vagyis, mint akkor mondatott, mellyet ő kihivandó vala, levette a sólyomról az annak látását akadályozó kis föveget, s ez szabadon eresztetve, rohanó szárnyalással emelkedett föl jóval magasabbra, mint a kijelölt áldozat vala, s keringéséből egyszerre hátára esett, ha a madár kicsiny volt; de ha nagy és hatalmas vala, mellynek csőre- és szárnyaitól a sólyom félhetett, akkor csalárd és óvatos móddal keringett körülte mindaddig, mig kileshette a támadásra legalkalmasb időt: ha megfogta, nagy keringős szárnyalattal repült a solymász feje fölé s elhozta neki a zsákmányt. A solymász vadásztáskájába tette azt, s a vadászmadárnak a számára készitett eledelt eléje tette.

A sólymok vagy magas röptüek voltak, mellyek magasan repülő madarakat üldöztek, vagy alantiak az az mezeiek, vagy folyamiak, mellyek vizi madarakat fogdostak.

A vizi madarakra különben kutyák is használtattak. Midőn például egy gémcsoport fedeztetett föl, a vadász rejtezve odament, s hirtelen dobzajt támasztott, mellyre a gémek, mielőtt a solymot észrevették volna, (mert ha látnák föl nem repülnének,) felriadva, szárnyra kelnek, s a vadász ekkor szabadon ereszti a sólymot, s míg az a légben kapkodja őket, az ugató kutyák alant zárták el a szegény gémeket, hogy a vizbe vissza ne bujhassanak.

A sasok s legnagyobb faju solymok rókák, özek s nyulak fogdosására is megtanittattak. A nők igen szivesen vadásztak sólyomfaju himmadarakkal, karvalyokkal, erdei sólymokkal, s fogdostak rigókat, foglyokat és fáczánokat.

A gyönyör, mellyet e nemes gyakorlatban találtak, olly nagy volt, hogy egy vastag kötet elégtelen volna a sólymászat egész mesterségének előadására; előadására azon szabályoknak és módoknak, mellyel a vadász-madarak neveltettek s a kivánt szárnyasok megfogására tanittattak, aztán, hogy a csal-toll hangjára visszatérjenek, hogy a kézen, mellyen vitettek, nyugodtan maradjanak, hogy szépen meghagyják magukat simogatni, és a látásukat eltakaró kis sólyom-föveget fejükön hagyják; hogy továbbá némellyek fennrepüljenek, mások a viz fölött a vizi madarakat fogdossák, mások ismét az alant röpködöket üldözzék, miben némelly sólyom a különböző madarak természetét csodálatosan tanulta ki. A keringő sólyom igen erősen repül a

szél ellen is; a halász-sólymok a németek által a legislegjobbaknak tartattak; a fehér karvalyok igen gyorsaknak, általában pedig a nőstények a hímeknél erősebbeknek tartattak.

A jó sólyommester helyre tudta hozni s összeszerkesztgetni az ő nemes solymának eltört vagy megrongált szárnyait; ugy szinte körmeit és csőrét; megtudta választani mennyiségét és minőségét az ételnek, észrevette rajta, ha baja volt, s megtudta itélni, jól vagy roszul emészt-e. Néha-néha, hogy erősebb legyen, orrlyukaiba tiszta fehér bort csepegtetett; egyszóval annyi gondot forditott reá, menynyit egy jó anyának gyermekére forditni kellene, kipuhatolta végetlen szorgalommal minden szükségét.és hajlamát.

A sólymok etetése négy időszak szerint volt felosztva; midőn pelyhesedni kezdettek borjuhust és tojást, vagy pedig denevér-, fecskehust és galambmájat kaptak; midőn tollaik gömbölyedni kezdettek, gerliczehus és galamb melle adatott nekik; első vedléskor a repülni kezdő galambok husát, ezentul borjuhust ettek. Vedléskor éjjel a sólyom elé egy égő lámpa tétetett, hogy a világosságtól háboritva ne alhassék torkán, mi neki emészthetlenséget s gyomorkeményülést okozott volna.

Ha a madár engedetlen volt s a hivásra nem akart visszatérni, szája éjjel lóhájjal kenetett meg, s akkor ugy megszerette a solymászt, hogy nem is akart kezéről elrepülni. Hogy növeltessék bátorsága, galambhus eczettel adatott neki; ha pedig mérsékelni kelle őt, hus és borral táplálták. Ha nagyon magasra repült, farkát egy kicsit megkoppasztották, miért is, na magasabban repült, a felső hideg lég kellemetlenül hatván reá, visszatért. Ha szerelmes volt s a többi sólymokat kergette, ételébe egy kis vörös egérkő tétetett. Ha nagyon megkövéredett, száraz darázsokat s egy kis kömézet kapott.

Végetlen sok volt ezenkivül a szabály a sólymok világos vagy rejtett betegségeinek gyógyitása körül, annyira, hogy egy, e fölött irt előttem fekvő könyvben csupán e tárgy ötvenegy fejezetet foglal el.

A ragadozó madaraknál megkülönböztettek az erkölcsi — bocsánat e kitételért — tulajdonok, vagyis a bátorság vagy gyávaság; a munkásság vagy restség, a mint erre vagy amarra a dologra alkalmasabbak voltak, aztán hazájok. Számláltatott kilencz faja a sasoknak,még több faja a solymoknak; ugymint: vándor-sólyom, szelid- s or-sólyom, kert-, halász-sólyom, mezei- halász-, szelid-halász-sólyom, korcs-, spanyol-, tövisorru-sólyom, szikla-, erdei sólyom, ide nem számitva a héjákat és karvalyokat. Legbecsesebb volt a szelid- és vándor sólyom.

Ez utóbbi vándorlásától, költözködő természetétől kapta nevét. Nem lesz érdektelen leirását adnunk.

„A vándorsólyom igen szép s magasan repülő madár. Tollazata barnás, bizonyos fehérséggel vegyitve, háta s szárnyai majdnem gerlicze szinüek. Czombjai hosszak és nagyok, belülről mint a hermelin hasa, fehérek minden tarkaság és pettyek nélkül. Láb-ujai vékonyak, s héjuk, mikép a lábszáraké is finom, s nem olly durva és repedezett, mint a hegyieké. Lábai és lábszárai szine zöld és kék között játszik. Nyaka és begye fehér, tarkaság nélkül. Képe tisztafehér, setétfekete szemkörnyekkel.“

Vége a VIII. könyvnek.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Tartalom:

Arábia: Mahomed. Az islam. A kalifák. Hódítások. — Spanyolország: A mórok. — Görög birodalom: A képrombolók. — Franczia ország: Az udvarnagyok. A második uralkodó ház. Nagy-Károly. — Olaszország: A longobardok enyészete. A pápák világi hatalma. A nyugati birodalom megujulása. — China: Uralkodóházak V—VII. Budda-vallás. Tibet.

ELSŐ FEJEZET.

Arábia.

Nyugat-Ásia Syriától az Indiai-ocán felé egy nagy egyenetlen négyszöget nyujt ki, mellyet Egyptommal a suezi földszoros köt össze, nyugatról a Vörös-tenger, keletről Euphrát locsol, melly határt vetvén Persia felé, a Persa-öbölbe hömpölyög. Vörös-tengernek nevezték el a görögök az Arab-öblöt talán az Idumaea névtől, melly ugyanannyit tesz; a héberek Bar-souph-nak mondák, talán a szép moszatoktól, mellyekkel néha födve van. Ezzel majdnem egyenvonalban, Libanontól egész az öböl végeig egy hegysor fut le, mellynek magasságait a rendes eső, junius közepétől szeptember végeig, áztatja. [1]) A félsziget többi részén nincs egy tó, nincs egy folyó, nem

[1]) Az arab, persa és syr történészek átalános gyüjteményét még nélkülözzük. Sok ismeret meríthető mégis a következőkből:

D' Herbelot, *Biblioteca orientale.* Páris, 1783. 6. k.

Assemani J. S., *Bibl. orientalis clementino-vaticana.* Róma 1719—28. 3. k.

Monumenta antiquissima historiae Arabum. Gotha, 1775.

Notices et extraits de quelques mss. de la bibliothèque du roi et autres bibl., publiés par l' Institut royal de France. Páris 1787—1832. Sacy Silvester ezekben és az *Academiai évlapokban*, az arabokra vonatkozó sok tudósitást vett föl.

A „*Fundgruben des Orients*"-ben Hammer-Purgstall s dolgozótársai igen nagybecsü értekezéseket tettek közzé, különösen: *A mahomed-vallás befolyásáról a szel-*

egy bokrocska sem vidítja fel s csak csüggesztöleg hat rá az egyforma terméketlen pusztaság, a mindig derült ég, s a napnak heve, melly a szomjazás kínját megkettözteti néha azáltal, hogy a délibábban távol vizek és tavak csalképeit mutatja fel. Ollykor még Simum szele is utóléri öt, s a megfojtottnak hullája egész az ismerhetlenségig feldagad és a homok-hullámok alá temettetik. Az arab, ki a Simum közeledtéről a nehéz s kénszagu lég által eleve figyelmessé lesz, arczczal földre borul; mikép a többi állatok is, orrukat a földhöz szegezik, mig a gyilkos fuvallat elhaladott: épen mint az üldözött igaz, ki meghajlik s türelemmel várja, míg a gazember diadalának napjai lejárnak.

Ám mégis a homokos pusztaság közepett itt-ott találhatni kutakat, miket az ösök önzéstelen szeretete a késö utódok számára ásott; és virányszigeteket buja növényzettel s tiszta forrásokkal, mellyeknek fris vize életnedvet kölcsönöz a gyümölcsdús datolyák-, pálmák- s kókuszoknak, az érzikének (mimosa) és az illatozó fehér liliomnak s a nagy csillának.

Ezen oázok szigetei ama homoktengernek, hajója pedig az egypúpos teve. A legtürelmesb teherhordó, megedzve éhség-, szomjuság- és fáradságban. Egy neme a sós és kövér dudvanövénynek, az áloë, a délvirág, a szakósavar, s a mérges mézgaágak elegendök éhsége lecsillapítására; mire gazdájának éneke mellett ujra felüdül, uj erövel rugaszkodik utnak s elérve a kitüzött helyre, megmenti szomjas urát a haláltól. Egész negyven évig él s minden részében hasznot hajtó; mig fiatal, husa megehető; teje mindig jó; szőréből az arab ruhát készít, húgyából becses sót; ganajából tüzet éleszt, s mig e mellett kisded lepényeit süti, s a társak egyike haditetteket vagy szerelmi kalandokat beszél el, a teve, melly hasa alá rakott lábakkal szinte nyugszik, fejét a szakállas férfifejek közé nyujtja, mintha ura figyelmében vagy megindulásában ő is részt venne.

Épen olly kedves s még nagyobb becsben áll a ló, elválaszthatlan társa az arab férfiunak, ki annak származatrendét épen olly féltékenyen örzi meg, mint a magáét; s boldog az, ki a Koklanok egyikét birja, mellyek egyenesen Salamon méneitöl vagy a Próféta öt kanczájától származnak! Ha egy nemesfaju csikó születik, az arab nemzeti ünnepet tart; fiaival együtt s hason gonddal neveli fel; beszélget vele; szereti mint hölgyeit, mint szülöfölde pálmáit; ha meghal, megsiratja, mint hön szeretett barátját. [1]) Nem is csoda ez olly nép-

[1]) Az arabok lovaikat két nagy fajra osztják: *faras kadis*-okra, vagyis ismeretlen fajuakra, és *faras koklan*-okra, vagyis olly lovakra, mellyeknek szárma-

nél, mellynél a hadi-kémle annyira divatos, olly népnél, melly egy távoli tábort vagy karaván hirtelen szeret meglepni, aztán villámként tünni el, lehet-e becsesebb birtok, mint olly ló, melly evés, ivás és megállapodás nélkül hatvan-nyolczvan (=15—20 fd. mfd.) mérföldet halad?

A szamár is teherhordásra erős, s harczban ügyes lévén, a hősökkel együtt, kik között küzd, becsültetik.

Felosztása.

Az arab félszigetnek hajdan semmi átalános neve nem volt, csak egy részre vonatkozván a szentirás által használt Saba és Dedan, miként a mai Hedsasz és Yemen is, mellyel majd a törökök által elfog-

---

zatrendők több mint kétezer év előtt iratott. A kadisok nem becsültetnek többre, mint az európai lovak, s teherhordásra és közönséges munkákra használtatnak. A koklanok nagy becsüek, csak lovaglásra használtatnak, s áruk is igen magas. Nagy fáradalmat tudnak kiállni, egész napokon át mennek minden élelem nélkül. Az arabok, mint némelly uzbék tatárok, nemesfaju lovaikat próbára szokták kitenni, melly alatt sok ló el is vesz; tudniillik mindig kevesebb táp adatik nekik, ugy, hogy végre minden huszonnégy órában csak egy marok árpát kapnak.

A koklan ló nagy bátorsággal rohan az ellenségre. Biztosan állítják, hogy megsebesittetvén, ha urát többé meg nem tarthatja, kiviszi őt a csatából, hogy biztosságba tegye; ha pedig a lovag esik a földre sebe miatt, a koklan mellette marad s addig nyerít, mig segitség nem jő. A koklan ló hazája nem a puszta Arábia, hanem Yemen, aztán Syria, Irak és Egyptom szomszédsága.

A *gelfe* nevü koklan Yemenből származik, felülmulja a többit futásban, s csatában csupa élénkség, csupa tüz; szomj- és éhségtürő; nem annyira tanulékony mint bárányszelid, nem daczos, nem rúg sem nem harap. Abrakot szüken kell neki adni s folyvást mozgásban tartani. Alkatra e faj nem a legszebb, hanem elvitázhatlanul a világon a legjobb; mellyet a tapasztalt szem első tekintetre megkülönböztet.

A koklanfajról az arabok a legrégibb idő óta származati lajstromot vezetnek, hogy a rendszeres leszármazást hitelesen bizonyíthassák, s egy kancza sem hágattatik meg soha törvényes tanuk jelenléte nélkül. S bár a hamis eskü az arabok lelkismeretét nem igen furdalja, a kérdéses ügyben mégis olly szigoruak, hogy nincsen reá példa, miszerint valaki egy lónak születésére nézve hamis tanuságot tett volna. Az arab bensőleg meg van győződve, hogy ő és egész családja megbecsteleníttetnék, ha illy fontos ügyben nem az igazságot vallaná be.

Ha egy idegennek koklan-kanczája van, s azt egy hasonfaju csődör által akarja meghágatni, köteles egy arab tanut híni, ki husz napig a kancza mellett marad, hogy biztos lehessen, miszerint azt semmi közönséges ló meg nem becstelenité, a kanczának sem szabad nem nemes lovat vagy szamarat még csak messziről sem látni. Ugyanazon arabnak jelen kell lennie a szülésnél, s az első hét napban törvényszerü irat szerkesztetik a koklan csikó törvényes születéséről. Ha netalán megtörtént, hogy két különböző faj vegyült össze, a csikó mindig alsóbb fajbelinek tekintetett.

lalt rész, majd az egész ország jelöltetik. Már Krisztus előtt három nemzet volt megkülönböztetve, a sabaiak [1]) délen; az ismaeliták vagy agarenek az ország belsejében, és a saracenok északon. [2]) A felosztásnak alapjaul csak a különböző néptörzsek nevei szolgálhatnak, de nem azon önkényes elnevezések, mellyekkel Ptolomaeus Puszta-, Sziklás- és Boldog-Arábiát különböztetett meg. Helyesebben osztják fel a keleti földleirók hat részre: Hedsasz, boldogtalan terméketlen föld, mellyen keresztül csak a Mekkába zarándoklók járnak; innen az Indiai-tengerig az Arab-öböl partvidéke vagyis a sabaiak Yemenje terül el; Yementől délre az Indiai-tenger Hadramaut tartományt locsolja; Omannak neveztetik a legdélibb rész; a Persa-öböl alatt nyúlik el Lahsa (Agiar) a Bahrein szigetekkel, mellyeken a gyöngyhalászat üzetik; a félsziget kellő közepében fekszik Nedsed, melly a vehhabiták elleni hadjárat előtt nem ismertetett, s melly észak felé Siam vagy a syriai, kelet felé pedig Arábia pusztáit érinti. [3]) Ezen hálátlan homoktérség kietlensége Euphráttól az Arab-öbölig és Egyptomtól a Persa-öbölig nyolczszáz ötven s ezer ötszáz mérföldén (=212 s 375 fd. mfd.) terül el, hegyek, folyók és emberi lakások nélkül; mindenütt néma pusztaság, csak itt-ott tenyészik egy kis keserü ugorka, tejes apoczin (kutyakáposzta), jerikói rózsa, tamarinda, egyptomi tövis, mellyből csepeg az arab mézga (gummi arabicum); arab fa, mellynek gyümölcseiből sajtoltatik ki a mirha; kaporna-, pamut- és oleander-cserje.

A kiváncsiakat és ájtatoskodókat magasztos hagyományok vonzzák a Suezi- s Ailathi (Aelana-i most Akaba-i) öblök közötti félszigetre, honnan hajdan Salamon hajóhada Ophirba vitorlázott s ma a

---

[1]) Lásd Horváth Istvánnak „Rajzolatait a magyar nemzet legrégibb eredetéről.“ A ford.

[2]) A *saracenok* neve a különböző kiejtés szerint keletieket, rablókat vagy lovászokat jelent *(Scerchiun, Sarikin, Serragin)*. Valószinüleg őslakói voltak ők *Schiahar* vagy *Sahara* pusztának. A törökök és persák a vándornépeket még most is *Ssahraniscin* néven vagyis homokpuszták lakóinak nevezik. Vagy tán keletieknek neveztettek a saracenok ellentétben a *magrebinek*- vagyis nyugatiakkal. Valóban sajnos, hogy Herodót Arabiát is le nem irta.

[3]) **Jomard** *(Etudes géographiques et historiques sur l' Arabie... suivies de la relation du voyage de Mohamed-Aly dans le Fazogl* sat. Páris, 1839.) Arábiát az Indiai-tenger, a két öböl és a Ras Mohammed által Euphrát torkolatáig húzott vonal közt határozza meg, kizárva a Sziklás-, és Puszta-Arábiát, s kelettől nyugatig nyolcz részt különböztet meg: Mahrah, el-Oman, el-Haça vagy Bahreyn, el-Ahgaf, el-Hadramaut, el-Nedjed, el-Yemen, el Hedjaz; mindezt *Edrisi* nyomán. Az A-Syr tartomány Jomard leirásaig ismeretlennek mondható.

zarándokok Mekkába indulnak. A határos pusztába, melly a megszabadított Israelnek hosszas bolyongásáról nevezetes, keresztények, zsidók és musulmanok egyenlő tisztelettel mennek el, meglátogatni a rettenetes Sinai hegyet. Egyptom és Palaestina közt, hol egykor az edomiták, amalekiták és moabiták laktak, alapiták a rómaiak a Tertia Palaestina tartományt, mellynek fővárosa Petra romjai napjainkban látogattatnak, s köztük és a felásott nagyszámu sirboltok között egy gazdag s eredeti épitészet emlékei födöztetnek fel.

Termények.

Yemennek Boldog Arábia nevet kölcsönöztek a vizzuhamoktól elevenitett völgyek s a termékeny sikságok csodaszép s hasznos növényzete. Buján terem itt a pizangfa (banan), a betel és szerecsendió, dinnye, ugorka, csodafa, szenneslevelek, a storaxfa, az olajtermő sesam, a finom tamarinda, melly festői látványt, árnyékot s kellemes italt ad; ott tenyészik a pamut és az indigó, mellyek a beduinnak ruházatára kelmét és festéket nyujtanak; a cserje, melly megrázatva izletes mannát hullat; és az, melly tömjént, álomszert (laudanum) s galbánt izzad; ott a szélesárnyu ákáczok; a czukornád, melly onnan Syriába, innen pedig Sicilia- s Amerikába ültettetett át, és a mi valamennyinél becsesebb, a balzsam-, pálma- és kávéfa. Az elsőből a legillatosb mézga csepeg, melly mekkai balzsam név alatt egyensúlyú aranynyal fizettetik. A pálma nem kevesbbé jótékony az arabra, mint a kókusz India- s a kenyérfa az Oceánszigetek lakóira; árnyával enyhíti a forró pusztákat, törzsökéből házak építtetnek, rostjai csepűt adnak, béle hasznos eledelt, gyümölcse pedig ama lakóknak a legfőbb tápot szolgáltatja. A kávét a régiek nem ismerték, miglen egy buzgó musulman arra a gondolatra jött, hogy álom ellen használja; az élvvágy nem sokára italt készitett belőle, hogy az, a hol a bor el van tiltva, ennek helyét pótolja, az összes többi országokban pedig a legkeresettebb tápszer legyen. (A). E hüvelyes növény mai nap a Yemenen átfutó hegység nyugati lejtőin, esö áztatta helyeken terem, a legjobb mégis Aden, Kusma s Gebi tartományokból hozatik Mokkába és Aleppóba, s innen szállittatik el kelet és nyugat minden országába. A keletdéli partokon agyagos és salétromos földből nyeretik a tömjén, mellyet a keresztények az isteni szolgálatnál használnak. Ugyanott szerencsével termesztetik a gabona, durra, a török- és szerecsenbúza, az árpa a lovak abrakolására, a teherhordó barmok babja, az indigó és az orlean a festők számára.

Olly szelid éghajlatu földön nem kivántatik a müveltetésre egyéb, mint az öntözés; a viz ott a leg is legbecsesebb. Gyakran mégis le-

pusztitják a vetéseket a sáskák, miért is egy faja a rigóknak, melly keleti Persiából minden évben sáskairtásra jön el, tiszteletben tartatik. Néhány rigófaj kedves falata az arabnak, ki vadászni is eljár a térségeken a foglyok, az erdőkben gyöngytyúkok, a hegyekben fáczánok ellen, a pusztákon pedig a strucz által a fövény melegére bízott tojásokat szedi fel. Az ő józansága azonban többnyire megelégszik egy marék gyúrott, tevéje ganajánál megsütött tésztával, s mit sem kiván többet, ha van rozskenyere, teveteje, olaja, vaja és zsírja.

A műveltebb s fényüző nemzetek óniksz-, agát-, karniol-, beryll-, topáz- és borostyánkövet kaptak az araboktól. Tőlök nyerte Alexandria és Róma az illatszereket, az elefántcsontot, a mirha-edényeket, mellyeket az arabok is India-, Caramania- és Sericából kaptak. Azon körülmény, hogy az egyptomiak irtóztak a hajózástól, az arabokat annak gyakorlatára ösztönzé, s tehát nyomorult sajkákkal keresték fel az indiai szigeteket, sőt talán keleti Afrikát is, hosszadalmas és ezerbaju uttal, miután a szelek járását nem ismerték. A dseddai kikötőben összevásárolták mind azt, a mit Abyssinia és Afrika belseje termeszt; ezzel áthaladtak a félszigeten s Mekkában megpihenve, egész Dserrába, a kősóból épült városba vitték a terményeket, honnét az Arab-öböl gyöngyeivel egész Euphrát torkolatáig mentek fel. Mások Yemenből évenként Syriába menvén, megkimélték az indiai hajókat a vörös tengereni fáradalmas uttól, s a rettenetes Halálszorostól (Bab el-Mandeb).

Karaván ok.

A szárazoni utazások mind mai napig karaván okban tétetnek,[1]) mellyek egy főnököt (karavan-bachi) választanak, ki az utat kijelöli, a pihenő helyeket meghatározza, s a felmerülő viszályokat az utasok főbbjeivel elintézi, a közköltségeket kiveti s az adót beszedi. Ha a nap heve megengedi, a karaván ugy igyekszik állomására, hogy elég ideje legyen még világos nappal sátort ütni, tüzet rakni, főzni, s az árukat lerakni és elrendezni; éjjel aztán néhány kereskedő őrt áll a beduinok ellen, kik mindent megkisértenek, hogy tévutra vigyék, zavarba hozzák, legmélyebb álmukban megtámadják a karaván okat, vagy bokros tevéiket megriaszszák, hogy a zavarban zsákmányolhassanak.[2])

---

[1]) *Karoun* arabul járatot, utat jelent. Firoazbadi *Kamos*-a (egy 60. kötetes szótár) a *Kairovem*-et utra egyesült kereskedők csapatjának határozza meg.

[2]) A keleti utazók gyakran számitanak a karaván ok napi járata szerint. Rennel *(Philosoph. Transact.* T. LXXXI. p. 144.) a tehermélküli karaván ok napi utját $17\frac{1}{3}$ földirati mérföldre, a megterheltekét $16\frac{1}{6}$-re teszi. Walkenaer *(Recherches*

Mig az europai kereskedő irodájából üzi a közlekedést a legtávolabb országokkal, addig a keleti maga tesz utat, maga keresi fel az árukat ott, a hol termenek, s átviszi oda, a hol elköltetnek; s mig ezt teszi, veszélyekkel, nehézségekkel küzd meg, különböző szokásokat lát, sokat tanul, és visszatérve mindazt elbeszéli s másokkal közli. Azért egy karaván megérkezése megünnepeltetik, mivel az nemcsak a szükségeket, hanem a tudvágyat is kielégíti, s igy e kereskedők utai az ismeretek és müvelődés csatornáivá lesznek.

Még ma is egy-egy arab karaván Abyssiniába megy, hol másokkal áll összeköttetésben, mellyek Afrika belsejéből Kairoba mézgát, aranyport, elefántfogakat, ebenfát, strucztollakat s ezer meg ezer mindkétnemü rabszolgát hoznak, s mindezt szövetek-, csinált gyöngyök-, korallok-, fegyverek- s szép ruhanemüekért cserélik ki. A karaván átutazása s állomásozása képezi egyedüli életforrását azon számos falunak, mellyek a nyugati partvidéken egész Medináig feküsznek, melly város épen a karaván összetalálkozási központján van épitve. Ettől a termékeny el-Safra völgyön át Mekkába vezet az ut, hol az Afrikából a Persa-öböl felé ügyekvő karaván kipihennek: és mikép a legrégibb templomokat a kereskedés s cserevásár helyein láttuk felállittatni, hogy a kereskedelem a vallás védelme alatt a népcsődület által előmozdittassék: ugy emeltetett Mekkában is a nemzeti áhitatnak egyháza. És igy a karaván okat utjokban a kereskedelem s vallás, az érdek s a szent érzelem vezeti; és a pontok, mellyek felé tartanak, zarándoklat s egyszersmind vásárok helyei. Más városok ott épültek, hol a véletlen vagy az állatok ösztöne, vagy az ipar vizforrást talált; szintúgy a Vörös-tengernél vagy Yemenben, hol böviben van a viz, mellynek szüke miatt az ország többi része néptelen marad.

Az olly régi hagyományoknak a kereskedöktől átutazgatott hazája, mellyről a történészek és költők egyaránt beszéltek, még mindig majdnem ismeretlen; a régiek tudósitásai igen hiányosak, az ujabbak, hogy szivébe hathassanak, keleti neveket s alakokat vettek föl, sőt musulmanokká is lettek. [1]) Különösen nagy hasznu volt a dán, Niebuhr által vezetett járat: aztán Mehemet Ali, egyptomi pasa hadai és ezen országnak növekvő müvelődése elősegiték az arabok hazája-

géographiques sur l' intérieur de l' Afrique. Páris 1821.) 15 egész 17½ mérföldet számit. Lásd a B. alatti magyarázatot.

[1]) Vincze Sheik Mansur nevét vette föl; Badia Aly-Beynek, Burkhardt Sheik Ibrahimnak, nem régiben pedig Finati János Mohammed Hadsinak nevezte el magát; és Seetzen 1809-ben lett musulmanná.

nak leirását, megritkítva a fátyolt, mellyel azt eddig a babonás és féltékeny türelmetlenség eltakarta.

Faj.

Az arabok két törzsüeknek mondják magukat, mellyeknek elseje Katan- vagy Yoctantól Heber fiától s Sem unokájától származott légyen, ki ismét Sabának, ez pedig Ymiarnak és Kalannak ada eredetet. Ezek eredeti araboknak (al-arab, al-ariba) neveztetnek, megkülönböztetésül a megarabositott fajtól, melly Ismaeltől, Agar fiától s azon patriárchától származik, kitől a heberek erednek. Ismael, a szilaj vad férfiu, ki kezét mindnyájok ellen emelte, és ki ellen mindnyájan fegyvert fogtak, kisátrait összes véreinek sátraival szemben ütötte fel, kiüzetett az apai házból, miért is az arabok feljogositva hiszik magukat, rablás által szerezni vissza az örökséget, mellytől ősatyjok elüttetett. Ismael Arábiába jövén, a dsoramita Modad leányát vette nőül, s nemzőjévé lőn egy az arabhoz hasonló fajnak, melly származási rendét Adnantól kezdve tudja lehozni. [1])

Az arabok tehát Semnek fiai: bár némellyek talán Chustól, Cham utódjától származnak, kik Kurdistán- és Susianából Euphrátig s a Persa-öbölig tezjeszkedtek, miért is Arabia a szentirásban Chus földének neveztetik. Nyelvök is semi nyelv, [2]) s egyike a leggazdagabb- és zenélyesebbeknek, melly igéinek összetételével a gondolat legmerészebb röpkedéseit követni képes, zenélyességével pedig az állatok szavát, a habok moraját s a szél fuvalmát utánozza. Kétszáz szóval birtak a kigyó megnevezésére, nyolczvannal a méznek, ötszázzal az oroszlánnak, ezerrel a kardnak jelölésére: olly bőség, melly könnyüvé teszi a rimelést, melly még a prózában is gyakori. Mahomed idejében két fő nyelvjárás divatozott, az imiaritáké [3]) és a koreisitáké, melly utóbbi a próféta által is használtatván, tulnyomóvá s irási nyelvvé lett. Nem kis dicsőségére szolgál, hogy a régi nyelvek közöl,

---

[1]) Fresnel három nemzetet különböztet meg: az *Aribah*-t, melly kilencz tisztavérü törzsből áll; a *Mouta-Arribiket* (nem tisztákat), kik Zahtantól származnak, és a *Mustarribiket*, Ismael utódait. *Almostariba* annyit tesz, mint kegyelemből arab. Az arab népismére nézve lásd a C. alatti magyarázatot.

[2]) Niebuhr régi feliratokról hallott beszélni, miket utóbb Cruttenden és Wellsted feltaláltak és tanulmányoztak. Fresnel hiszi, hogy a régi nyelv Hadramautban él. Az ujabb utazók déli Arábiában városok s alagok *(hypogaea)* maradványait fedezték föl.

[3]) A nyugati nyelvekben e név omeriták-, immirenusok- és omirenusokra módosittatott.

az egy chinait kivéve, mai napig egyedül maradt életben és virágzásban.

A törzsek őshazájokbóli kiköltöztük után összeegyeledtek s ma az arab névvel, melly alkalmasint közel van ahhoz, hogy a világ eseményeiben bámulatos fontosságot nyerjen, három különböző faj, ugymint a keleti, nyugati arabok és a beduinok faja jelöltetik. Az első faj, melly a Vörös-tenger mellől, vagyis a tulajdonképi Arabiából jött, az egyptomi felláh-k és kézmüvesek között, ugy szinte Afrika többi termékeny tartományaiban szaporodott el. Alkata a középszerünél valamivel magasabb, izmos, jól képzett, barna s rugalmas bőrrel, hosszukás arczulattal. A nök nem szépség nélküliek, jól képzett tagokkal, szabályos és arányzatos lábak- s kezekkel, tartás- és járásban méltóságosak.

A második, a Mauritaniában honos afrikai arabok faja az elsőtől kevésben különbözik, és pedig csak a szokásokban. Juhnyájak, tevék s lovak tenyésztésével foglalkoznak, fejöket leborotválják, szakállukat hosszura növesztik; a nők hosszu hajzatukat s szemöldeiket is többé kevésbbé setét szinre festik, ugyszinte lábaik- s kezeiket egész az újak hegyeig aranysárgára szinezik. Mind a férfiak mind a nők turbánt viselnek, mellynek kelméje az egyén állapota szerint többé kevésbbé gazdag.

Beduinok.

Az arabok közöl mindig csak egy kis rész foglalkozott földmüveléssel, állandó lakkal és tulajdonnal, a többi földtér közös, miként a lég s a viz, s a vándorcsapatok (a harmadik faj, mellyet emlitettünk,) szabadon, mint a pusztalakó zerge, a szabad ég alatt élnek, Sátorosak (Scenitá k) vagy beduinok [1]) neve alatt, törzsekre osztva, mellyeket egymáshoz semmi kötelékek sem füznek. Tekintetök a többiekéhez hasonló, csak fekete szemeikben több a tüz, napbarnitotta arczvonalmaikban kevesebb a kifejezés, alkatuk nem olly erős, de igen fürge; gyermekségöktől kezdve lovaglásban, íj és lándzsaforgatásban gyakoroltatnak, felfogásuk élénk, jellemök büszke és független. Legtöbbjeik Syria pusztáit járják be minden irányban, s míg egy rész egész éven át a termékeny földrészek szélein marad, a másik csak kedvezötlen időszakban közeledik Irak és Chaldaea termékeny térségeihez, vagy fel is megy egész Syria határaiig, hogy majd jobb időszakban visszatérjen. Ekkép, patriarchai szokásokkal bolyongva, ott tartózkodnak, hol forrást s nyájaik számára legelőt találnak; s

[1]) Σκηνή sátor, *beday* térség, puszták lakója.

hogyha ezek kiszáradtak, tovább költöznek sátraikkal, mellyeknek száma gyakran nyolczszázra megy. Jó helyre érve, felütik kecskeszőr sátraikat, mindegyiket két részre osztva, férfiak és nők számára; a családapa a sátor elé szegezi lándzsáját s ahhoz köti békózott lábu lovát, mig köröskörül a kecskék és tevék tanyáznak.

Nyáron a beduin durva gyapot-inget visel, melly fölé a gazdagok selyem ruhát, legtöbben azonban gyapju köpenyt (h a b b a) öltenek, melly alkatuknál még egyszer hosszabb darabból ugy van kiszabva, hogy közepén a fej és karok számára kivágva legyen. A fejet a k e f f i e vagyis körültekert kendő födi, mellynek egyik lebenye a nyakszirtre, a másik kettő a halántékokra hull alá. A meghagyott hajak hosszu fürtökben a vállakra simulnak. Fegyverök kard, néha buzogány, kivétel nélkül pedig a gerely (d s e r i d), mellyet csodálatos ügyességgel forgatnak.

A nők, nem igen különböző öltözetben, soha sem teszik le a fátyolt, gyürük- fülbevalók- s karkötőkkel terhelik meg magukat; kezeik- s lábaikat, mellyek, miként a férfiakéi, sarutlanok, sárgára, körmeiket pirosra, szempilláikat feketére festik s néha testöket alakokkal rajzolják be. Ám mégis a szerelmesek és költők mindezt szépnek találják, magasztalván a szemeket, mellyek olly édesen epedők, mint a zergeszemek, a hatalmas csipőket, a termetet, melly sugár, mint a nád vagy a d s e r i d, a kebel halmait, a fekete hosszu hajzatot, melly a teveszerü hosszukás nyakot körüllengi. [1])

Szokások.

Minden férfi több feleséget vehet, ámbár közönségesen beelégesznek egygyel, vagy legfölebb kettővel; habár annál gyakrabban változtatják, miután a férj nejét kénye kedve szerint elüzheti. A ki szüzleányt ohajt nőül, megkérése végett a családhoz egy barátját küldi el. Ha a leány beleegyezik, az apa sem ellenzi; nászhozományt nem a nő hanem a férj ad, melly elválás esetében a nőt illeti. Az eljegyzés után néhány nappal a vő a leány szülőihez egy bárányt hoz, tanuk jelenlétében leöli s a vér megszenteli az egyességet. Menyekző tartatik, melly után a szökést szinlelő leány megfogatik s a nászéjre felállított oldalsátorba vitetik. Ha a házasság szerencsétlen, a nő visszatér szülőihez, s a férj vissza nem követelheti, csak uj férjhezmenésben gátolhatja őt.

[1]) Lásd az Énekek énekét. **Lamartine** *Keleti Emlékei*-ben Fatalia Sayeghir előadása foglaltatik, ki Napoleon parancsára utitársa volt a piemonti Lascarisnak. Ezen előadás egyike korunk legkülönösebb utijegyzeteinek; s már akár hiteles, akár nem, az arabnak tökélyes képét találjuk föl benne.

Az arabok nem használnak családneveket, hanem atyjok nevétől többnyire akkép különböztetik meg magukat, hogy eléje b e n-t vagy e b e n-t tesznek, mellyből az europaiak a v e n-t csináltak; vagy pedig gyermekeiktől kölcsönöznek nevet, mint Mahomed A b u 'l K a s s e m-nek, Kassem atyjának, és az első kalifa A b u 'l B é k r-nek, a szűz atyjának nevezte magát. Ezen előretett A b u valaminek birtokosát, urát, feltalálóját jelenti. Az imiarita királyok nevök elé a d u, többesben a d v à szócskát, melly birtokost, tulajdonost jelent, tették. Sok név ezen szavakból tétetik össze, a b d szolga, és k a d e r, r a m a n, azaz erős, kegyes. Sok arab díszes, festői vagy tréfás előnevet visel, mint: A i a l a, az állhatatlan; D a l d a l, a remegő; al-M e s t h, a részeges; A s f a r, a vörös; al-S e r i f, a kitünő; al-A h m e d, az óhajtott; S a d d i k-A l l a h, Isten tanuja; E m a d el-D o u l a t, az állam támasza sat.

A lányoknak a kellemektől, erényektől s a természettől kölcsönzött jelentéses nevek adattak: Sobeiha, h a j n a l, Redhya, é d e s és k e d v e s, Nocima k e l l e m e s, Zahra v i r á g, Saida s z e r e n c s é s, Amina h ü, Selima b é k é s, Zahira v i r á g o s, Safia v á l a s z t o t t és t i s z t a, Naziha g y ö n y ö r ű, Kengie k i n c s, Kethira t e r m é k e n y, Maliba s z é p, Lobna t e j f e h é r, Luln g y ö n g y sat. A spanyolhoni araboknál a gyermek születése után nyolczadnapra családi ünnep rendeztetett, melly az ujonszülöttnek elnevezésével végződött; a nagyapa vagy az apa Allah segélyülhivása után a nevet a csecsemő fülébe sugta, aztán a jelenlevők előtt elismételte; a szertartás után a szegények közt ajándokok osztattak.

Az arab tüzes mint lova, józan mint tevéje, babonás, vérengző és nagylelkü; végetlenül szereti az elbeszélést s a kalandokat; egész éjeken át képes hallgatni, ugy hogy az elbeszélőről le sem veszi szemét. Ez kellemes zenélyességgel hangoztatja elbeszélését, el nem hagyva semmi részletet, sem származatrendet, sem egy párbeszédet. A hallgatók részt vesznek a hős érzelmei- s viszontagságaiban, szánják öt balsorsában, csodálkozásukat felkiáltással nyilvánitják, s imádkoznak érte, ha veszélyben forog.

A bosszuállás, mellyet az apa után a fiu vesz magára, vallási kötelesség, s a ki megbocsát, gyáva. Néha vérdijt fogadnak el, s igen gyakran a bünös helyett az ártatlant büntetik. Az illy boszuállásra a magánosak közt az annyira érzékeny becsületérzésnek legkisebb megsértése elég okot ad, a törzsek közt pedig egy kút, egy legelő egy kis nyáj, egy ló, egy nő; s az illy semmiért hosszu éveken át

tart a kiütött harcz. A vallás közbeveti magát az illy viszályok alkalmával, négy havi fegyverszünetet rendelvén minden évben.

A milly kegyetlen boszuállásuk, olly határtalan hálájok; a szolga urának, a fiu apjának, az alattvaló főnökének vak engedelmességet fogadnak. A milly lomhák s nehezkesek magánosan, épen olly élénkek, ha társaságba gyülnek; ugrálnak, fegyverjátékot tartanak, rögtönöznek. Ha idegen jő, nemes vendégszeretettel fogadtatik, akármilly sorsu s hazáju legyen; a menekült, ha elérte azt, hogy vele a törzsfő kenyerét és savát megosztá, minden les és erőszak ellen védelmeztetik. Midőn Mekkában arról folyna a vita, a három sheik közől a bőkezüség pálmáját mellyik érdemli meg; ennek megkisérlésére egy arab segélykérő alakában küldetett el. Ez először is Abdalláh-hoz ment, ki épen akkor kengyelbe tette lábát, hogy messze utra induljon. Meghallgatván a szinlett zarándok kérelmeit, tevéjét, összes szereit s négyezer darab aranyat ajándékozott neki, kardján kivül mit sem tartva meg magának. A kéregető ekkor Kaishoz ment, kinek szolgája felelé, hogy ura alszik, hanem adott hétezer aranyat, vagyis mindazt, a mi a házban készpénz találtatott, és elrendelé, hogy a zarándok egy rabszolgát s egy tevét kapjon; Kais fölébredvén, helyeselte szolgája tettét, csak azt sajnálván, hogy föl nem keltetett. Végre a vak Arabáh-hoz közelített a zarándok, ki két rabszolgájára támaszkodva mendegélt, s midőn kihallgatá a kéregetőt, felkiálta: Semmim sincs többé, csak ez a két rabszolgám, vedd el őket: s feltapogatva egyedül tért vissza pusztult házába.

Illy elbeszélések s számos más hasonló mondák melengetik az arab kandiságát, jutalmazzák s nevelik nagylelküségét. Különben náluk a lopás és az egyezkedésbeni csalás épen olly kevéssé szégyenletes dolog, mint nálunk a becsületes nyereség.

Az arabnak örökös függetlensége fölmagasztalja önérzetét, megnemesíti jellemét, ugy, hogy más nemzettől sem nem fél, sem barátságát nem keresi. Távol minden egyéb hetvenkedéstől, nemességére a legféltékenyebb, s minthogy az nála sem földbirtok- sem méltósághoz nem köthető, mint nálunk, tehát az ősök hosszu s kétségbevonhatlan sorára alapitja s apái nevét sokszor a patriarchákig megakadás nélkül tudja elmondani, mint szinte azon kedvező vagy kedvezőtlen viszonylatokat, mellyekben őseik a vándorlásban minden egyes törzszsel álltanak.

Müveltség.

Vannak egész törzsek, mellyek irást nem tudnak, habár azt az arab, és pedig talán az ék-alakút a legrégibb időtől fogva

ismeré. [1]) Kevéssel Mahomed előtt az imiarita irás divatozott, melly ekkép a Yemenben uralkodott háztól neveztetett el. Utóbb a különböző uralkodó házak és felekezetek szerint változott az irás, mig végre két fő irás-alak vált ki, az úgynevezett forma cufica (kufai-alak), melly a hedsira III. századában kezdődött, s melly szerint a betük kos- és tevecsontra vésettek, és a neski-irás, melly ma is használtatik. [2]) Midőn a syr abc a kufai irásba vitetett által, sok betü összezavartatott; miért is a különböztetés végett a hedsira IV. százada táján a különböztető pontok (puncta diacritica) hozattak be. [3])

Költészet.

Az eleven, festői, jelentéses nyelv, az élénk s termékeny képzelem, a szenvedélyek hevülete, az arabokat a költészet felé ragadta, melly versek s zenélyes próza vegyületében áll, s mellyre a gazdag s hajlékony nyelv bőséges rimeket szolgáltat. A próza gyakran költőibb, mint a versek, hanem egyik ugy mint a másik eszmejátékkal bővelkedik s inkább csak a szellemet gyönyörködteti, a kedélyt pedig hidegen hagyja. Ha uj költő lépett föl, az egész törzs ünnepet tarta; víg lakomára hivattak össze a barátok s az uj dalnok dicsősége tárogatók harsogása közt hirdettetett ki. Aztán az okkadi vásáron Mekka környékén a költői pályadij fölött folyt a vita, kifüggesztetvén mindegyiknek költeménye a Kaaba kapujára, arany betükkel. Ugyanott őriztetett hét költészeti mü (moallakas), mellyek még a próféta előtt szerzőik dicsőségét megalapiták. Különben az arabok költészete nem müvészeti, mint a mienk, s nincs is lelkesitve regetani mesék által, mint a görögök- s indusoknál; hanem csak önkénytes kifejezése az égő szenvedélyeknek, a rohamos vágyaknak, a szerelem lángjának

---

[1]) Job, (ki hihetőleg arab volt) kivánta, hogy szavai vasvesszővel kő- és ólomlemezekre irassanak. Lásd

Lanci M. A., *Dissertazione storico-critica sugli Omireni e loro forme di scrivere trovate ne' codici Vaticani.* Roma, 1820.

Sacy, *Mém. sur l' origine et les anciens monuments de la littérature parmi les Arabes.* Az akademiai emlék. IV. köt.

Seetzen, *Min. de l' Oriente.* Tomo II. pag. 283.

Castiglioni, *Monete cufiche dell' i. r. museo di Milano.*

[2]) A neski-irásról azt hivék, hogy csak 1000. év táján találtatott fel, most azonban bebizonyul, hogy már az islam első korszakában a másik irással egyetemben használtatott. A párisi könyvtár koránjában van egy jegyzet neski betükkel, 181-dik (797) évről.

[3]) Nem lévén meg e pontok sem a feliratokban, sem a pénzeken, a megfejtés igen megnehezíttetik; s innen az orientalistáknak olly igen eltérő magyarázataik.

s a boszu hevének ; aztán példaképek, rejtélyek s mondatok alakos nyelvben s rendezetlen képekben. Maga sokistenségök sem költőileg magasztosítva, sem tudományosan rendezve nincsen.

Leghíresebb nemzeti költőjök Antar, hadfi és pásztor, ki népe szokásait élethíven rajzolta le s még ma is mindenki által említtetik,[1]) habár a mi időszámitásunk szerint a VI. században élt. A hagyomány fekete rabszolgaul mutatja öt fel, ki saját tettei által mind szabadságát, mind az általa szeretett Ablát megnyerte. Megénekli saját kalandjait érzelemmel s az igazságnak ollyan hangjával, mint a ki valót beszél el. Többször dolgoztatott által s jelen alakát talán Harun al-Rasid alatt nyerte.

Kormányzat.

A sheik, a család feje, vagy az emir, a törzs feje kormányozza az alatta állókat ; hanem sem a személyes szabadságot nem nyomhatja el, sem a vétket nem büntetheti meg ; az átöröklött magánhadakat nem csak hogy el nem nyomhatja, hanem inkább elömozditnia kell azokat. Tekintélye csak abban áll, hogy ő vezeti a törzset vándorlásában vagy a háboruban, ő köt békét s üzen hadat, ő egyenliti ki a viszályokat ; s bár minden sheik közönségesen ugyanazon családból választatik, mellőztethetik mégis, valahányszor nálánál öregebb, vitézebb és nagyobblelkü férfi találtatik. Némelly sheikek nagyobb hatalomra törekedtek, midőn a persa uralkodók- s a konstantinápolyi császárokkal szövetségre léptek.

---

[1]) „Antar művei a vándor arab nemzeti költészetét képezik, ezek az ő képzelmének szent könyvei. Hányszor láttam az én arabjaimat esténként sátram tüze köré heveredni, kinyujtott nyakkal, figyelmes füllel, az elbeszélőre szegzett tüzes szemekkel hallgatni egyik társukat, ki e nevezetes költeményekből egyes helyeket mondogatott el, mig pipáik felgomolygó füstje fejeik fölött álomszerü ködfelhőt képezett, lovaik pedig fejeiket föléjök fektetve, uraik egyhangu szavára, mintegy ők is figyelni látszottak. Én nem messze a körtől szinte helyet foglaltam s hallgattam magam is, habár mit sem értettem : hanem értém a szónak hangját, az arczok kifejezését, a hallgatók hevületét ; tudtam hogy az költészet, s képeztem magamnak ájtatos, drámai, csodálatos elbeszéléseket, önmagamnak mondám el azokat. Hallgatván ekkép az érzelmes és dallamos zenét, azt hivém, hogy a szavakat is értem ; és az éneklett nyelv költészete föltárta s elbeszélte nekem az irott nyelvnek költészetét is. Kell-e mondanom, hogy soha sem olvastam ahhoz hasonló költeményt, melylyet az araboknak előttem érthetlen nyelvén éreztem ; s minthogy a képzelem mindig tulszárnyalja a valót, ugy tetszett, mintha a puszták eredeti, vagyis a patriarchai költészetet hallottam volna ; ott láttam a tevét, a lovat, a zergét ; láttam az oázok zöldelő pálmált, a vörös homokhalmokat, a csatárok harczát, az elrablott s harczközben visszafoglalt arab szépségeket, kik szabadítóikban kedveseikre ismertek.“ **La Martine**, *Voyage en Orient.* I. partie pag. 481.

Megtörtént néha, hogy több törzs egyesült s egy sereget, ha pedig tovább maradtak együtt, egy nemzetet képeztek. A városokban különféle kormányalakok kisértettek meg; Mekkában egy neme az oligarchiának divatozott, hol hat, majd nyolcz s végre tiz tisztviselőből állt a tanács, mellynek elnöke a legöregebbik volt. Némelly városoknak királyaik is voltak.

Vallás.

Abrahámtól származván az arabok, miként az izraeliták, ezekkel ugyanazon vallásuk, ugyanazon hagyományaik voltak, s a körülmetélés is divatozott náluk. Minthogy azonban bálványozási hajlamukat nem fékezték a próféták buzgó intelmei, már a legrégibb időkben tévutra tértek. A sabaiak egy Istent hittek, hanem imádták egyszersmind a csillagokat vagy az azokat mozgató szellemeket. Ügyekeztek tökélyesíteni magukat a négy lelki erény gyakorlata által, hogy ne kelljen a kilenczezer százados kínra jutniok, melly a gonosz életüeket várja. Háromszor imádkoztak napjában: napkeltekor nyolcz imát mondva, mindegyik alatt háromszor vetve magukat a földre, délben ötöt, és ugyanannyit naplementekor. Arczaikat délnek, vagy azon csillag (k e b l a) felé forditák, mellyet minden törzs különösen tisztelt; az imiariták a nap, a kanenahiak a hold, mások Merkur, Jupiter s más égi testek felé. Hét égitestnek ugyanannyi híres templomot emeltek, mellyek egyike Beit Gomdam név alatt, Yemen fővárosában, Sanaában Venusnak volt szentelve. A bűvszerekre (talisman) az állatkör jegyeit s a csillagzatokat vésték fel, s a hétnek napjait a bolygókat igazgató hét angyalnak szentelték.

Ezen angyalokat ők közbenjárókul tekinték az ember és a legfelsőbb lény között, kit A l l a h T a a l a névvel jelölének, mig az alárendelt istenségek neve a l - I l a h a t vala; melly neveket hallván a görögök, a nélkül hogy értették volna, állíták, hogy az arabok két istenséget imádnak, Orataltot és Alilatot, kik Bacchos és Uraniának felelnek meg. [1]) Szent városuk vala Haram, Mesopotamiában, aztán a mekkai templom, s az egyptomi gúlák, mellyekben alszanak Henoch és Sabi, vallásuk szerzői. [2])

Mások durvább bálványozást követtek, s az egy-egy törzsnek saját Istenén kivül, minden családapa különös házi isteneket tartott, minők a régi italusok l a r e s e i voltak, kik a házba lépéskor először,

---

[1]) **Herodot** III, 8. **Strabo** XVI. **Arrián.**

[2]) **Herbelot.** — **Hyde,** *De relig. vet. Persarum.* — **Prideaux,** *Connection of the history of old and new Testament.*

a kimenéskor utoljára üdvözöltettek. Némellyek idomtalan köveket tiszteltek, melly szokás tán onnét eredt, hogy az ismaeliták midőn Mekkából távoztak, a honi földről néhány követ vittek magukkal. Még a mai mórok is, midőn a keresztények elleni szent háborujokat folytatták, hazájokból kövecskéket hoztak, s azokat midőn imádkoztak kezeikben tarták.

Mondják, hogy a Ben-Hanifá-k tésztából csináltak maguknak bálványt, mellyet aztán nagy drágaság idején megettek. Mekkába hihetőleg az összes törzsek istenségei együvé gyüjtettek, hogy a zarándokok annál nagyobb számmal csődüljenek oda; azért is ott mintegy háromszázhatvan bálvány létezett, melly naptári szám a bálványozásnak a sabaeismussali közösségét bizonyitja. Nem is valami rendkivüli a mit Azraki áilit, hogy a mekkai bálványok egyike csecsemőt tartó asszonyt ábrázolt. A tüzimádást a kettős elem tanával együtt a mágusok hozták be; s mindez vadul kegyetlen babonával köttetett össze, melly szerint az istenek tiszteletére gyermekek áldoztattak, s szüzleánykák ölettek le vagy tétettek ki.

Az emberi nem első atyái, kik a paradicsomban egy házat láttak, melly előtt az angyalok imára borultak le, utánozni akarták azt a földön, s annak mintájára Ábrahám vagy Ismael Mekkában a Kaabát vagy is a négyszögü házat épitette, melly egész Arábiának szentélye vala. Ott őriztetett a fekete kő, őscsirája a földnek, az egykor lángoló rubin, melly midőn az égből leesett, egész Arábiát hajnal fényével árasztá el [1]); hanem utóbb, midőn az emberek gonoszak lettek, sötét feketévé lőn, hogy majd fényét csak az itélet napján nyerendje vissza. Ama házhoz zarándokoltak az ájtatoskodók minden évben, megkerülve azt gyors léptekkel hétszer, hétszer csókolva meg a fekete követ s ugyanannyiszor látogatva a szomszédhegyeket, köveket dobálva a minai völgybe, s a szertartásokat végre tevék s kosok feláldozásával fejezvén be, a gyapju s a körmök szentelt földbe takarittattak el. Az imiarita királyok a szent ház befödésére évenként egyptomi lenszövetet küldöttek, mint azt ma a török sultán selyem s aranyból küldi.

Történelem.

A tudatlanság korszakából, mikép az arabok a Mahomed előttit nevezik, összeszedhetné, a ki akarná, minden egyes családnál az ősapák sorozatát, hanem biztos történészet nem található. Már többször volt alkalmunk látni, milly kevéssé egyezik össze a keleti szellemmel az adatok szabatossága, az itészeti vizsgálódás s a támogató fejtege-

[1]) Paphos, Hierapolis és Ephesusban is tiszteltettek a légkövek.

tések; a mellékes ékesgetések árja eltemeti a valót, és a rózsás felhő homályában meg nem különböztethetni a valót a koholmánytól, a hősöket az istenektől, a tényeket a bizonytalanságtól, az elbeszélést a regétől; s gyakran a száraz krónika alakjai közt a legképzelemdusabb költemény fedezhető fel.

Az arabok ugy látszik többször hagyták el hazájokat nem csak rablásjárat, hanem hóditás végett is, különösen Egyptom ellen; s mi gyanitottuk már, hogy a Nilkörnyék fölött uralkodott pásztor-királyok arab eredetüek voltak. Ellenök emelé a mesés Sesostris Pelusiumtól Heliopolisig az ezerötszáz futamatnyi (stadium) hosszú falat [1]); s mondják hogy az Arab-öblön is átkelt Dire mellett, vagy is Bab-el-Mandeb szoroson, s e beütésnek akarják tulajdonitni az egyptomi modoru épületeket a félszigetben. Nagy-Sándor az arabok meghóditásáról is gondolkodott, halála azonban megkimélte őt terve meghiusulásának kudarczától s ők folytatták Egyptom, Syria s Persia elleni rablásjárataikat. Vizetlen pusztáik belsejébe be nem hatottak vagy legalább meg nem állapodhattak soha az idegenek, de nem is volt lehetséges leigázni a nemzetet, melly lóháton s tevéken oda tette által hazáját, hol biztositva érezheté magát. Csak a müveltebb földszéleken lakó törzs adott alkalmat a rómaiaknak az arabok meghóditásával dicsekedhetni. Lucullus támadásokat intézet ellene; Pompejus Sziklás-Arabiában Aretát foglalta el; Augustus Kr. u. 24-ben Gallust tekintélyes erővel küldte el Arábia meghóditására, mi azonban a legrosszabbul ütött ki; Palma, Trajan helytartója engedelmességre szoritá a határlakó arabokat, hanem ez is csak rövid ideig tartott, s a latin büszkeség kénytelen vala őket győzhetleneknek vallani. [2])

A nem arab történészekből is igen keveset merithetünk. Tudósitásaikban bizonyos Katan vagy Yoctan emlittetik, ki Yemenben telepedvén le, füzfaág koszoruval koronáztatott meg. Ez Jarabot nemzé, ki Yemen atyjának nevezteték s először köszöntetett az utóbb közönségessé lett üdvözlettel: T á v o z t a s d e l a z á t k o k a t! és Dsorhamot, (Joram), ki alapitá Hedsasz országot, mellyet utódai egész Ismael Ábrahám fia megérkezteig birtak; a mikor is ama törzs szétveretvén, utóbb vizözön által veszett el.

---

[1]) **Diodorus Siculus.** I.

[2]) Horácz éneklé: *Non ante devictis Sabeae regibus.* 1. 29. *Intactis Arabum thesauris.* III. 23. És Propertius:

India quin, Auguste, tuo dat colla triumpho,
Et domus intactae te tremit Arabiae.

Jarabtól származott Jahsseb, aztán Saba hős, ki hóditásokat kezdett s a foglyokat a tőle elnevezett város s Mareb tartomány védfalainak épitésére alkalmazta; isteni tiszteletet nyert s a csillag-imádást hozta be. Első szülötte Imiar adott nevet az imiarita uralkodóháznak, mellyben utóda fivére Kahtan vala. Ennek fiait megfosztá a tróntól Naman, ki Moakkernek is neveztetett. Naman ivadékai Tobba (hozzátartozó) czimet vettek föl, s hóditásaikat, ha a hagyomány való, China határaig terjesztek. Annyi bizonyos, hogy uralmokat, melly husz századig állt fenn, minden más uralkodó háznál tovább tartották fenn.

Hogy megtermékenyittessék Mareb, mellyben Saba városa feküdt, a szomszéd vizzuhamok és források vizei egy mesterséges tóba fogattak fel. A gátak azonban, bár igen erősek voltak, megszakadoztak, s a kirohanó vizek elpusztiták a tartományt, mellyet előbb termékenynyé tettek [1]). Nyolcz törzs hagyta oda az elpusztitott tartományt, s egy rész Mesopotamiában telepedett le, melly vidékek az arab főnököktől kölcsönzött neveiket mai napig is fenntartották, mint Diar-Bekr, Diar-Modar, Diar-Rabia; a másik rész Gassan és Hira országokat alapitá meg, az elsőt Syria Damascenában, melly hat századig állott fenn, különféle fejedelmek alatt, kiket a görögök Aretáknak neveztek; a másikat Irakban, melly ugyanannyi ideig állt fenn, s mellynek királyai a persa uralkodók atattvalóivá lettek.

A Yemenben maradt törzsek tovább is régi fejedelmeiknek engedelmeskedtek. Oda menekült számos zsidó, miután Nabukodonozor Jerusalemet lerontá; másokat Titus foglalása üzött oda s még többeket zavart ki Aurelián Palmyrából, hová öket Zenobia összegyüjté. A kereszténység Valens alatt vitetett oda, s a syriai szerzetesek megtéritették a gassanida saracenokat. Theophil, Constantin parancsára az imiariták közé ment apostolkodni, hanem Arius tévelyei szerint, mellyeket utóbb mégis elvetettek.

---

[1]) Az arabok ez eseményt seil-elarim (gátszakadás) névvel jelölik. A Koran XXXIV. f. mondja: „A Sabából jövők lakhelyeiken mindenhatóságunk jeleit látták, jobbról és balról két kert volt. *Táplálkozzatok* -- mondatott nekik — *a mi Urunk ajándékival s adjatok neki halát* . . . . Ők azonban föllázadtak, s mi a gátakat elszaggattuk. A két kert helyébe, mellyet eddig használtak, két másikat adtunk, mellyek csak keserü gyümölcsöket teremnek, tamarindát és czeltist (lotos)."

Sacy, *Mém. sur divers événements de l'hist. des Arabes avant Mahomet*, a gátat Lockman, Ad fia által épitteti, s kiszakadását a közönséges időszámitás 210. vagy legfölebb 170. évére teszi; Gosselin ellenben Kr. előtti 374-re, Schulters a Kr. u. 30 vagy 40-re; Perron a Mahomed előtti 553-ik évre teszi.

Al-Numan hirai király, ki Abu-Kabusnak is neveztetett, részeg lévén, két barátját elevenen eltemettette, mit utóbb megbánván, emléket emelt mindkettőnek, s minden évre két napot határozott meg egy szerencsétlent s egy szerencsést, azon másithatlan határozattal, hogy a ki az első napon eléje jő, az a két szerencsétlen sirjánál halálnak adatik, a ki pedig a szerencsés napon jő szembe, az kegyességet s ajándékokat nyerend.

Egy arab a taiyi törzsből, ki egyszer a vadászatban eltévedt királyt szivesen fogadta s megvendégelte, épen a szerencsétlen napon jött a királyi lakba; most tehát két, egyaránt szent törvény ütközött össze, a vendégszeretet s a királyi szó tisztelete. A király az utóbbihoz ragaszkodván inkább, a legfényesb ajándékokkal bocsátotta el a roszkorjöttet, azon kötelezéssel, hogy azon naphoz egy évre jöjjön vissza meghalni. Az alatt egy udvaroncz álla jót, ki szánakozásból kezesül adta magát. Az esztendő elteltével meg nem jelenvén az arab, a király, ki jótevőjét szivesen látta megmentve lenni, sietteté a kezes kivégeztetését. Előbb azonban, hogysem a szerencsétlen nap lefolyt volna, a családjától nehezen elszakadt arab megjelent. A király csodálva nagylelküségét, kérdé, miért nem gondolt élete megmentésére, mire ez felelé, hogy azt vallása, melly a keresztény volt, meg nem engedé. A király oktattatni óhajtá magát ebben s összes alattvalóival megkeresztelkedett [1]). Ekkép Hira országa jakobita kereszténynyé lett, s befogadta a másutt üldözött kereszténeket. Az araboknak két jakobita püspöke közől az egyik Bagdad mellett Akulában, a másik Hirában a Thaalab törzsbeli scenita arabok püspökének neve alatt lakott s mindketten a kelet maftianjától függtek.

Beszélik, hogy az imiari héberek a velök szomszéd keresztényeket nyilvános vitára szólitották fel, melly három napig, szabad ég alatt a király, a nemesek s a nép jelenlétében folytattaték, mig végre a héberek kifogyván minden okoskodásból, mondák: Ám jól van, ha Krisztus él s imádói esdeklését hallja, jelenjék meg s mi őt imádni fogjuk. Ekkor elsötétedett az ég, s Krisztus mennydörgés és villámlás közt az ő dicsőségében megjelent, felkiáltva: Lássátok azt, kit apáitok megfeszitettek. Ezt mondva, eltünt; a keresztények földreborultak, Kyrie eleison t kiáltozva, a héberek vakok maradtak, mig csak a keresztséget föl nem vették [2]) Ennnek daczára Imiarban a héberek voltak tulnyo-

[1]) Al-Meidavi és Ahmed ebu Jusef Pococknál, *Specimen* sat. pag. 72.

[2]) Gregentius, Tefra (Dhafar?) püspöke beszéli ezt, *(Disp. cum Herbano Ju-*

móságban s Du-Navass zsidó vakbuzgóságból üldözte a kereszténye-ket, kik Aethiopiába futván ott a negus Elesbaas nem csak befogadta őket, hanem I. Justin császár kérelmére Arábiába hadat is vitt Du-Navass ellen, ki végre magát a tengerbe vetni kényszerittetett. Ekkor négy aethiopi fejedelem vette át a Yemen fölötti uralmat, miglen az imiarita Seif, segittetve Chosroë Nushirvántól, kiüzte őket (539.) Meggyilkoltatván pedig Seif az aethiopok néhány párthivétől, Yemen a Persiából adott fejedelmeknek engedelmeskedett, kiknek legutóbbika Basan, Mahomednek veté magát alá!

A vizáradás miatt kiköltözött yemeni törzsek egyikét Amru ben-Amer, a kalanidák főnöke, Akk területére vezette; a joktanidák törzse Jatrebben telepedett le; egy ismét Kozai által a Mekka melletti Batt el-Marrba vezettetett, s ezek kozaitáknak neveztettek el. Hedsasz fölött a Yoktan harmadszülöttétől származott dsoramiták uralkodtak. Ők birták Mekkát s őrizték a Kaabát és a Zemzem forrást, melly szent hivatal a zarándoklatok szempontjából mind politikai mind anyagi tekintetben hasznukra szolgált. Midőn azonban a szent ház látogatóival rosszul bánnának s ajándokaikkal visszaélnének, az ismaeliták ellenök támadtak s ki is verték s Yemenbe nyomták őket vissza. A kozaiták, kik Ismael fiainak segédkezet nyujtottak, a Kaaba őrizetét magukhoz ragadták s harmadfél századig tarták azt meg, miglen Kozai, Mahomed nagyapja, a maga törzsebeli Koreis családra vitte azt által, melly törzs aztán az arabok közt elsőségre vergődött (464).

Mekkában, mint már mondtuk, minden törzs saját bálványát óhajtá fölállitani, s igy azok száma háromszáz hatvanra ment, mi összevágott a sabaeusok csillagászi eszméivel. A bálványok embereket, zergéket, sasokat s oroszlánokat mutattak; legkitünőbb volt pedig Ebalnak vörös agátból készült bálványa, kezében hét tollatlan nyillal, mik a jós-tehetség jelei voltak. E durva bálványozás ellen hadat inditott Abrah el-Asran, Yemennek aethiop királya s Mekkát ostrom alá vette; hanem ennek védője s öre Abdol Motalleb visszaverte az elefántos hadat (570). Midőn egyezkedés volt inditványban, Abdol nyájainak visszaadatását követelte, mire a csodálkozó Abrah mondá:

---

daeo) ki ott a kereszténveket védte. Egy másik csodát emlit a mahomed hitü Massudi. Midőn tudniillik Du-Navass nagy tüzet gerjesztete, hogy Krisztus állhatatos hiveit belevettesse; egy nő szopó gyermekével karján tétovázni kezdett, a csecsemő azonban megszólal, s emlékezteti anyját egy sokkal rettenetesebb tüzre, s az anya fennen vallván hitét, gyermekével együtt a lángok közé vettetett.

Mért nem kéred inkább kegyelmemet a veszélyben forgó templom számára? A koreisita felelé: Mivel anyájak enyéim, a Kaaba pedig Istené, ki azt meg is fogja védeni. És csakugyan meg is védte, miután a madaraknak egész serege kövecseket hullatván az ellenségre, ez megveretve, egészen összesebzett testtel vonult vissza [1]).

Alig adhatok jobb tudósitást az akkori arab müveltségről, mintha idézem Chosroë Parviz beszélgetését Numannal, az arab kisfejedelemmel, ki a keleti törzsek fölött uralkodván, a persa királytól függött s Hirában Euphrát partján lakott [2]). Numan a persa udvarnál összetalálkozott a byzanti, indiai s chinai követekkel, s midőn uraik hatalmával dicsekedni kezdtek s felhozták az erősségek sokaságát, a városok nagy és gazdag voltát, Numan is az arabokat a világ összes nepei fölé emelte, még a persákat sem véve ki.

Chosroë büszkesége meg volt sértve, s a hirai királyhoz ekkép szólt: „Numan! nekem tetszett az arabok polgári s politikai állapotát a többi népekével összehasonlitni, kik hozzám évenként követségeket küldnek. A görögöknél találtam szép öszhangzatot, politikai hatalomra nézve a jobbak egyikét, elegendő nagy és kisebb várost, fölséges épületeket, s olly törvényt, melly meghatározza, mi szabad és mi nem szabad, elnyomja a böszültséget, megfékezi a vakmerőséget. Az indusoknál ugyanezen előnyöket, s még több mást is találtam, jól öntözött földet, buja növényzetet, válogatott gyümölcsöket, illatszereket, nagy népességet, bámulatos ipart, különféle szokások at, magas bölcsességi elveket s számtani legpontosabb módszereket. [3]) A chinaiak közt csodáltam a szilárd társadalmi köteléket, a kézművek menynyiségét s tökélyét, a hadi gépelyeket s a vasmüveket. Aztán a többi összes népeknél rendezett kormányt találok; mindnyájan egy királynak engedelmeskednek, még a törökök és kazarok is, daczára nagy inségöknek, földeik terméketlenségének, s az erősségek kevés voltának; ők habár a müveltség áldásait, mint a jó lakházakat s ruházatot, nem élvezik, mégis egy király alatt élnek, ki üdvök fölött örködik. Hanem az arakok közt ezen előnyök egyikét sem találom fel, sem szellemi sem anyagi jót, sem erőt sem állandóságot, és hogy milly alant

---

[1]) Vajjon nem himlőre vonatkozik-e ez?

[2]) Az elbeszélés ebn-Abd-Rabbu, cordovai összegyüjtőnek Kitab-Alickdjéből vétetett, ki a hires *rawi* ebn-Alkalbiyre vagyis Abu l' Mundir Hisamra támaszkodik.

[3]) E hely szerint az indusoknak kellene tulajdonitani a mennyiségtani találmányokat, mellyek az arabok dicsőségének tartatnak.

állnak az emberi nem családjai között, kitetszik életmódjokból, melly keveset különbözik a vadak és ormadarakétól, mellyekkel társalognak. Hozzá kell még adnom, hogy a gyermekeket a bölcsőben ölik meg, hogy ne lássák őket éhen meghalni; hogy egyik törzs a másikkal örökös háboruban él, s egymást ölik és kirabolják, hogy legyen mit enniök. Az élet összes élveitől megvannak fosztva; nem ismerik sem a szép ruházatot, sem az izletes konyhát, sem a jó borokat, sem a mulatságot; annyira, hogy a kik legfinomabbaknak s jó asztalt tartóknak hiszik magukat, a tevehust igen finomnak találják, melly pedig olly nehéz, kellemetlen izü s émelygést okozó. Ha egy beduin sátrában idegent fogad el, s eléje tesz egy semmit, erről már az egész puszta, mint nagy tettről beszél, a költök fennen magasztalják a nagylelkü vendégszeretetet, s az illető törzs büszke lesz reá. Illyenek az arabok oh Numan! Kiveszem mégis a tanukidák [1]) családját, mellynek uralmát nagyapám [2]) szilárditá meg, megmentvén azt az ellenségtől, s mellynek területén némelly emlékek, erősségek, virágzó városok s más, emberi müvekhez hasonló dolgok láthatók. Hanem rólatok, szegény beduinok szerencsétlen fajáról azt hittem volna, hogy nyomorotok öntudatában nem számitjátok magatokat azon népek közé, mellyek előttetek ismeretlen javakat élveznek. De ime, ti a helyett felfuvalkodtok, dicsekedtek, elsőséget követeltek! Kiállhatlan dolog!"

Numan felelé: „Isten növessze meg a te országod jóllétét. Van a földön egy nemzet, mellyet a fényes szerencse hasonlíthatlanná tesz, s azt te kormányzod. Hanem ezen kivül én a te összes vádaidat megczáfolhatom s megmutathatni hiszem, hogy az arabok legelsők, a nélkül, hogy ellenmondanék vagy meghazudtolnám a királyi szavakat. Biztosíts engem haragod ellen, s nyilatkozni fogok."

„Beszélj — szólt Chosroë — semmitől se félj!"

S Numan folytatá: „A mi a te népedet illeti, ki vonhatja kétségbe elsőségét? Szellemi ajándokokkal, nagy földterülettel, kétségbevonhatlan politikai nagysággal s azon kitünő előnynyel bir, hogy a te és öseid törvényei alatt él. Hanem a te néped után egyet sem látok, melly összehasonlitva az araboktól le nem győzetnék...

„Le nem győzetnék?... de ugyan miben?" — szakitá félbe Chosroë.

„Függetlenség-, szépség-, nemesség-, nagylelküségben; költé-

[1]) Azon imiari család, melly Yemen fölött az islam kezdetén uralkodott.

[2]) Nagy-Chosroë segitette Seifet Du-Jazam fiát az aethiopi bitorlók ellen; hanem Abulfeda szerint csak néhány száz, börtönből kibocsátott gonosztevőt adott neki.

szet-, közmondások-, szellemi mélyen ható erőre, aztán minden földi dolog megvetése-, mindennemü járom gyülölete-, jámborsága- s szótartásbani hűségre nézve. Szabadon mint a lég, századok óta barátaik s vendégeik a Chosroëknak, eme nagy királyoknak, kik annyi tartományt hóditottak meg, annyi rabszolgát szereztek, annyi hadsereget vittek győzelemre, s olly roppant birodalmat alkotának. Ezen kitünő uralkodók dicsekedtek az arabok barátságával, s meg nem szüntek öket tisztelni, miután függetlenségöket egy sem merte megtámadni. A lovak az ő erősségeik, ágyok a föld, fedelök az ég, bástyáik a kardok, hadi kiséretök pedig az állhatatosság. Mindez igen különböző a többi népektől, kiknek erősségök- s védelmöket kő- és földtömeg, tornyok és árkok képezik. Aztán elég egy tekintetet vetned rájok, hogy az arab személyét eléje tedd a rézszinü indusnak, az idomtalan s éhenholt chinainak, a rút töröknek, s a görögnek, ki ollyan vörös, mintha megnyúzták volna. Származatrendök s a fontosság, mellyet annak tulajdonitanak, elegendő arra, hogy őket a többi nemzetektől megkülönböztesse. Arábián kivül alig találsz népet, melly eredetét nagy részben el nem feledte volna, annyira, hogy ha kérdeztetik, nem csak szépapját de még nagyapját sem tudja biztossággal megnevezni. Nálunk ellenben nem találsz senkit, ki apáit egész huszadizig fölfelé, egyet sem hagyva ki, meg ne nevezhetné. Igy őrzik ők még a multnak s a rokonságnak emlékeit, s a beduinok közt is mindenki csak saját családjához számithatja magát.“

„A nagylelküség s különösen a vendégszeretet arab erény; a szegény beduin, kinek összes vagyona tevéje és a mit ez ad, ha váratlanul éjtől meglepett utas jő hozzá, ki megelégednék, ha torkát egy korty tejjel áztatná meg, épen nem kétkedik tevéjét föláldozni, s kész mindent elveszteni, csakhogy a nagylelküség s vendégszeretet dicsőségét megszerezze. Nyelvök, költészetök, bölcseleti elveik, és a mi ezekkel rokon, a legnagyobb ajándék, mellyet az ég a földnek adhatott. Hangzatos, változatos és csengő az arab költészet; rimei s a nyelv méretes tökélye a legkedvesebb hallomány. Említnem kell még dús szellemét a költőnek s a hallgatóknak, kik valamennyien gyakorlati ismeretekkel birnak, kellő helyen közmondást használnak, a leirásban jeleskednek, s úgy rögtönöznek, mikép azt sehol másutt föl nem találhatni. Lovaikat mindenki az egész világon elsőknek vallja; asszonyaik a legszüziebbek; ruházatuk olly kellemes, a minőt csak képzelni lehet; vannak arany s ezüst bányáik; hegyeikben az oniksz egész rakásban találtatik, s ők nevelik a jól megülhető tevéket, melyeken egyedül lehet a pusztán áthaladni.“

„A mi a vallást s annak törvényeit illeti, azokat tisztelik s nekik föltétlenül engedelmeskednek. Vannak szent hónapjaik, szent földük s egy szent házuk, mellyhez elzarándokolnak, hol a szent titkok ünnepeit tartják s áldozatokat szentelnek. Ha itt az arab atyja vagy fivére gyilkosával találkozik, bármilly könnyü volna öt megbüntetnie, a szent föld s a vallás iránti tisztelet mégis megtiltja neki a boszuállást. Becsületességéről elég legyen annyit mondani, hogy egy igenlő szemintés vagy tagmozdulat elegendő arra, hogy öt holtiglan lekötelezze. Az arab ha kölcsönt kér, egy ágacskát ad által hitelezőjének, s ez nem is kiván több biztositékot, tudván, hogy a kis lomb tanuk előtti kötelezvény erejével bir. Ha egy pusztai ember hallja, hogy valaki segélyeért esdekel, de mivel igen távol van, ellenségétől megöletik: kötelesnek tartja magát a gyilkost addig üldözni, míg vagy a sértő vagy a boszuálló törzse ki nem irtatik. A gyilkos és a kit a gyülölség vagy az igazság üldöz, ha olly családhoz menekül, mellyhez öt sem rokonság, sem ismeretség nem köti, befogadtatik, s azon percztől kezdve a menekült élete becsesebb azon család előtt, mint saját tagjainak élete.“

„Te szemünkre veted, miszerint a gyermekeket, hogy éhen halni ne lássuk, megöljük. Ám gondold meg, hogy csak a leánykák tétetnek ki erőszakos halálnak, vagy azon félelemből, hogy a felnövendő leányka majd gyalázatot hozand a családra, vagy tulságos féltékenység és szeméremből, melly az araboknál olly gyakori. Egy apa, ki férjhez adja lányát, szégyenli azt egy idegen karjaiba adni, ki gyermekével roszul bánhatandik.“

„Azt is megróttad, ó király, hogy az arabnak a tevehus legkedvesb étele. De ha te azt durvának tartod, a beduinok majdnem mindnyájan minden egyéb hust emennél kevesebbre becsülnek; egy szóval, megvetik azt, a mit te becsülsz. A tevét az arab meg is üli s ételt is kap tőle; minthogy teje a legis legfinomabb, husa pedig sok, zamatos, kövér, gyengéd, egészséges s más husoknál mindenesetre jobb.“

„A belhadak s a törzsek közti rablásjáratok az arabnak természetes életét képezik, mellyet ők a rendes kormányzatnál, hol a királynak kellene engedelmeskedni, többre becsülnek. A többi társadalmak, midőn alája vetik magukat egynek, saját gyöngeségüket vallják be, másokra ruházva a főhatalmat, mintha képtelenek volnának önmagukat kormányozni, s maguk közt és a külföldiek előtt is tiszteletet vini ki; a megtámadhatás félelméből a nemzetek főnökül egy legtehetségesb s legtekintélyesb embert választanak; ez szolgáltat aztán igazságot, vezeti a seregeket, a nemességet a többinek föléje emeli,

s a nemességgel méltóságot az egész országban egyedül ő köt össze. Az arab társadalmakban a királyi erények a legközönségesebbek, a nemesszivüség, becsületesség, nagylelküség s vitézség olly mindennapi náluk, hogy mindegyikök egyegy királynak nevezhető. Senki sem akar adót fizetni senkinek, s irtózik mindenki a rabszolgasághoz hasonló meghódittatás gondolatától."

„Kivételt tettél a yemeni arabokra nézve. O Chosroë! a te apád és nagyapád tudták, mennyit ér egy imiar király, és az imiar király tudja, mit érnek a pusztai arabok. Az aethioptól legyőzetve s országából kiüzetve, midőn az imiar király nagyapádtól segélyt kért, ügye olly nyomorultnak látszott, hogy a nagy Nushirván nem tartá érdemesnek érte fegyvert ragadni; ő tehát pusztai szomszédaihoz fordult, kik neki kedvező választ adtak: de ha nem talál köztük dárdahajitó férfiakat, kik az ahrarokat meggerelyezni, a kuffarokat pedig üldözni tudták, tartományait soha sem látta volna többé."

Chosroë bámulta Numan ékesszólását, s midőn bucsút vett töle, ruhatárából egy egész rendbeli öltözetet ajándékoza neki. [1])

Mi nem akarunk ezen előadásnak több fontosságot tulajdonítni, mint a minőkkel elbeszéléseiket a classicus történészek fölékesiték.

---

[1]) Ezen elbeszélés 1839-ben fordittatott le Fresnel Fulgentius, az arab dolgok legjelesb buvára által. Ő nem régiben átkutatta ama félszigetet, figyelve leginkább a szokásokra s hagyományokra, mellyek a régieknek magyarázataul szolgálhatnak. Az imiariak nyelve beszéltetik még Mirbat- és Zafarban, igen számos héber szóval vegyitve, és a patriarchai hagyományokból sok őriztetett meg. Meg vannak különböztetve a városok, a mezők és a puszták lakói. Az elsők kereskedők, birtokosok, s kézmüvesek; a mezők falvaiban földmüvelők laknak; különösen megkülönböztetendők a puszták lakói, kik idegenek uralmától mindig szabadok voltak, mint szinte a Hedsasz, Tiama s a tulajdonképi Yemen közt fekvő Assir nevü hegyes tartomány földmüvelői is. A törökök a legnehezebb föladatnak tartják Arábiának ezen helvetáit meghóditni, kiket az islam föl nem tud lelkesitni, hogy fegyvereiket s vallásukat messzire terjeszszék. Dsezan táján a körülmetélés kegyetlenséggel üzetik, miután a már felnőttnek egész tagja megnyuzatik és pedig arája jelenlétében, ki őt, hacsak egy jajszót ejtene, visszautasitná. Gyülölik a törököket, s el nem mulasztanak egy alkalmat sem, mellyben délfelé Yemenbe, észak felé pedig a szent Haramba beütést tehetnek. Yemen több sheik közt van felosztva, s a lakók nem hogy gyülölnék az idegeneket, hanem inkább ohajtanak egy ollyan kormányt, melly elég erős volna őket védelmezni. A egyptomi pasa tehát könnyen tartja meghóditva Yemen gazdag városait; s Assir szegény faluival csak a karaván biztositása végett visel ollykor hadat. Uralmán kivül állnak a Medina és Nedsed közötti vonalon lakó vehhabiták is, melly nép a beduin és földmüvelő életmódját egyesíti. Igen számos legjobb lova s tevéje van; ezeken szökik a pusztába, ha az alkirály ujonczokat akar köztük szedni. Lásd: *Bulletin de la Société de géographie*; május és junius 1839.

Ugy, mikép ezek, fölleplezi előttünk az akkori szokásokat és gondolkodást; és annál becsesebb, minthogy tizenkét század előtt iratott, és még ma is a mai társadalmat tünteti elénk. Mert az arabok hiven ragaszkodva szokásaikhoz, mikép a keleti népek mindnyájan, a gyermeklést kivéve, megtartották az ősi életmódot ott, hová a törökök el nem hatottak, különösen az amazék, a félsziget északi részén, és a jafék, Hadramaut urai s az ismaelita függetlenségnek utolsó képviselői.

MÁSODIK FEJEZET.

Mahomed.

Az Ábrahámfi Ismaeltől származott Koreis törzsben, melly mint a Kaaba őrzője az arabok közt első vala, igen jeles volt a Hasem család, melly egy drágaság alkalmával, kereskedelmi nagy nyereményeiből Mekka összes polgárait fenntartotta vala. Hasem fia, Abdol Motalleb, ki Mekkát a már említett (531 lap.) ostrom ellen védelmezte, százhusz évig élt, s nemzett hat leányt és tizenkét fiut, kik közt kedvencze vala Abdallah. Ez, midőn vigyázatlan fogadás miatt honi isteneinek föl kellett volna áldoztatnia, életét csak száz tevével tudta megváltani. Mint legszebb Ismael szülöttei között, midőn Aminát, a Zariták híres családjának virágát vette nőül, a kétségbeejtő féltékenység kétszáz más szüzleánykát halálra gyötrött.

Ez összekelés egyetlen gyümölcsét, midőn a fiuszületés szokott ünnepélye tartatnék, a nagyapa nem valamelly családbeli köznévvel, hanem Mahomednek [1]) ohajtá nevezni, remélvén, hogy Isten ama fiut

[1]) *Mahamad*, dicsért, dicsőitett; mellékneve *Abu l' Kassem* vala. Születése, melly szorosan meg nem határozható, 570 és 578 közé tétetik. A musulman naptárak születésnapját az első rabiè hónap 12-re teszik.

Kortárs életirója Mahomednek nincsen, s a legjelesebb **Abu l' Feda**, *(De vita et rebus gestis Mohamedis ed. Reiske.* Koppenhága, 1789.) már a XIV. században élt. Legjobb forrás a Koran, hanem egynémelly tudós ennek hitelét is kétségbe vonta.

El-Macin (El-Makhin) *Hist. Saracennica, arabice et latine, ed.* Erpenius. Leyd. 1625.

Prideaux, *Life of Mahomet.* London, 1697.

Boulainvilliers, U. az u. o. 1730.

Gagnier, U. a. Amsterdam, 1732. Az első értekezés, a második dicsbeszéd, a harmadik jobb.

Savary, *Abrégé de la vie de Mahomet.* Páris, 1783.

megdicsöiti. A fiucska két hónap mulva elveszté atyját, hat éves korában pedig anyját is, összes öröksége öt tevéből, egy fekete rabnőből s Abdol Motalleb pártfogásából állott. Ez midőn haldokolt, a gyermeket fiának, Abu Talebnek a Koreis törzs fejének s Mekka első emberének ajánlta, ki azt kereskedésre adván, tizenkét éves korában magával Syriába vitte. Ott a bosrai monostorban egy Bahira vagy Sergius nevü barát őket igen szivesen fogadta, s bámulva a fiucskának elmés feleleteit, szabatos kifejezéseit s őszinteségét, első jósolt neki nagy jövendőt, s ovatossá tette bátyját, hogy őrizze öt a zsidók incselkedései ellen. [1])

A felserdült ifju részt vett a chenanita s avazenita arabok elleni harczban, kik Mekka szent területét megsértették vala; és mikép e harczban a vitézségnek, ugy adta jeleit dús szellemének is azon fő emberekkeli társalkodása közben, kik bátyja házát látogatták. Tettei s beszéde egyenessége miatt őszintének (al-Amin) neveztetett el. Miután egy, illatszereket égető asszony felgyujtotta a Kaabát, a Koreis törzs elhatárzá azt előbbi mintájára, de mégis a növekvő ájtatoskodás szempontjából kissé nagyobb alakban ujra felépitni. Midőn a falak már azon magasságig emeltettek, mellyben a fekete kőnek elhelyeztetnie kelle, a törzsek között vita támadt a fölött, mellyiket illesse az elhelyezés tisztelete. Már ütlegezésre került a dolog, midőn az öregek azt javasolták, biznák a dolgot annak határozatára, ki a négyszög házba először lép be. Szerencse vagy csel épen Mahomedet vezette oda, ki javaslá, hogy a kő egy szönyegre tétessék, mellynek széleit minden törzsből egy-egy ember fogja; midőn ekkép a kő ember-magasságra emeltetett, Mahomed maga vette azt kézbe s letette a kitüzött helyre.

E találékonyság még inkább gyarapitá azon tekintélyt, mit neki

---

Olsner, *Mohammed.* A franczia akademiától jutalmazott emlékirat. 1809-ből.

De Brequigny, *Diss. sur la fondation de la religion de Mohammed, et de son régne.* A feliratok akad. emlék. XXXII. kötetében.

Sacy, *Vie de Mahomet.* Az életrajztárban.

Rampoldi, *Annali musulmani.* Milano, 1822.

Mill, *History of Mahommedanism.*

Taylor V. C., *The history of Mahommedanism and its sects, descrived chiefly from oriental sources.* London. 1834., szerző az islamot a héber és keresztény hittan elferditéseül tekinti.

Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hidschyret.*

[1]) Nem alaptalan régi adatokból gyanitják, hogy ezen Sergius lett légyen a Koran fő szerzője. Mások közte és Bahira közt különséget tesznek.

elméje, szépsége, nagy szakálla, élénk s átható szeme, kifejezésteljes arcza, s szavának hatálya már is szerzett volt. Nagy s tartós emléje, dús képzelme s józan itélete mellett a legtisztább nyelvjárást beszélte, nemzete első családjánál a finom társalgást is megtanulta, s viselete nem csak udvarias, hanem méltóságos is volt, habár nevelést annyit sem kapott, hogy legalább olvasni s irni tudott volna. Csak gazdagság hiányzott neki; azonban a gazdag özvegy Khadidsa, kinek kereskedése vezetéséhez egy tapasztalt s becsületes emberre volt szüksége, szolgálatába fogadta őt, utóbb pedig hűségétől nem kevesbbé, mint szépségétől kecsegtetve, kezét is neki adta, habár ő negyven, Mahomed pedig csak huszonöt éves volt, Abu Taleb nászhozományba tizenkét obon aranyat s husz tevét adott, és Mahomed Mekka első embereivel egyenlő állapotunak látta magát.

Az ő tervei azonban sokkal magasabbra röpkedtek. Büszkélkedvén a nemzetét alapitó patriarchátóli származatában, vallásos elmélkedésekre s hitelvi vitákra már mint gyermek hajlandó vala, s minden ramadan hónapban egy Hera nevü barlangba vonult, hogy ott a magánybani szemlélődés által erösödjék. Ott jutott azon meggyőződésre, hogy a bálványozás nem eredeti vallása Arábiának; s könnyen meglehet, hogy hazájában vagy külföldön tett kereskedelmi utja alatt Bosrában vagy Damascusban, keresztények-, héberek- vagy persákkali társalgás által szitt magába az istenség felől jobb fogalmakat; és hallván a különböző vallások közti szakadásokat, föltevé magában azokat mind egybe egyesítni, melly elveinek nagy egyszerüsége által egyet se zárjon ki. Figyelembe veheté azt is, hogy Ásia állapota igen alkalmas egy nagyszerü ujitás elfogadására, miután a héberek mindenütt az igért szabaditót várták; a persák az örökös belháboruk miatt minden erejökből kimerültek; Arábia a vetélykedő törzsek, a görög birodalom makacs eretnekségek által volt szétszaggatva. Tizenöt évig, melly idő alatt róla a történet hallgat, érlelte ő terveit, s tán azon buzgó meggyőződés, melly minden nagyszerü vállalatnál annyira szükséges, hitette el vele, hogy ő hivatva van a világot átalakítni, hogy ő a fekete s vörös néphez prófétaul küldetett, hogy hittanával az összes előbbieket eltörölje.

Negyven éves korában, élete teljében (610), midőn övéivel szokott negyvennapi magányába vonult, s az éjt imával tölté, megjelent neki Gábor angyal s mondá: Olvass! midőn pedig felelné, hogy ő olvasni nem tud, Gábor viszonzá: Olvass a teremtő Isten nevében, ő alakitá az embert egyesitve a két ne-

met. Olvass az imádandó Isten nevében; ő tanitá az embert a toll használatára, ő ereszté lelkébe bölcseségének sugarát. Ez az igazság, és az ember fellázad az ő jótevője ellen; a gazdagság neveli a hálátlanságot. Hanem az emberi nem Istenéhez bizonyára visszatérend.[1])

Mahomed elbeszélte e jelenést Khadidsának, s hogy egy szózat öt az Ur apostolának nyilvánitá. A nő örülvén, hogy ő az Isten prófétájának felesége, elbeszélte az esetet Varca nevü rokonának, ki mint keresztény pap, jártas lévén a szentirásban, példák után valószinünek találta az elbeszélést, s Mahomedet az arabok prófétájának kiáltá. Visszatérvén Mekkába Mahomed, megkerülte hétszer a Kaabát, tetteté, hogy az éggel összeköttetésben áll, és követőkre talált. Első volt az alig tizenkét éves unokaöcscse Ali, kit Mahomed saját fiaként tartott, aztán rabszolgája Said, ki ekkép szabadságát visszanyerte. Hanem sokkal fontosabb volt Abu Bekr, egyike a mekkai tiz elüljárónak, ki nagy tekintélylyel birt s barátai közt az uj hitet terjeszté.

Három évig titkon tanítgatta azt Mahomed, végre nyilvánitá, hogy neki Isten meghagyá hirdetni tanát az emberi nemzetnek. Alinak megparancsolá, készítne el egy bárányt, s egy fazék tejet, mire Abdol Motalleb összes ivadékait magához hivatá. Negyvenen jöttek össze, hanem midőn Mahomed az ebéd végével tanitmányát fejtegetni kezdte, Abu Laheb tréfálózva szavába vágott. Mahomed fájlalva ezt, de el nem rettenve, másnap ujra lakomát ad s kihirdeté a legdrágább ajándékot, a mit ember adhat, elégültséget a földön, s boldogságot az égben azok számára, kik elhagyva a bálványozást, istentársak nélkül egyetlen egy Istenben fognak hinni. Aztán hozzátevé: Ki akar közöletek segédem (vizir) lenni? Midőn az ámulattól mindnyájan hallgatnának, Ali szót emelt s felkiálta: Én; és ha valaki ellened mer kelni, kiverem fogait, kiszurom szemeit, összetöröm csontjait és kihasitom beleit. Mahomed átölelvén öt, igy mutatta be a jelenvoltaknak: Ime az én kalifám (helytartóm); tiszteljétek öt s engedelmeskedjetek neki. Az egész társaság nevetni kezdett s Abu Talebhez fordulva mondák: Szép, most te fogsz fiacskádnak engedelmeskedni.

A Koreis család tekintélye a Kaaba őrizetén alapult, Mahomed tehát, midőn az abban fészkelt bálványozást megtámadta, ama család

[1]) A Koran 96. fejezete.

hatalmát szinte aláásta. Rokonai tehát a helyett, hogy tanait hallgatták volna, elleneivé lettek; csupán csak Abu Taleb fogta pártját, bár tanait ez sem fogadta el; nem birhatván azonban az egész összeesküdt atyafisággal, inté unokáját, hogy, ha nagyobb veszélyeket kikerülni akar, terveitől álljon el. De Mahomed, mikép egy ujitóhoz illett, határozottan felelé: Ha a napot jobb kezembe, a holdat balkezembe teszik is, vissza nem lépek.

Egy félreeső kastélyba vonult el Mahomed, de midőn itt egy arabtól becsméreltetett volna, Amza, Abdol Motalleb fia az egész atyafiság jelenlétében vadásznyilával ütötte meg a vakmerőt; midőn pedig látná, hogy emennek rokonai vérboszut szomjaznak, mindnyájok előtt musulmannak [1]) vallá magát. A felingerült Koreis törzs elhatározá a próféta halálát s a szilaj vad Omar illy kegyetlen szándékkal el is indult már ellene, hanem utközben betérvén egyik nővéréhez, felolvastatni hallá ottan Mahomed müveiből néhány fejezetet, mellyek által annyira elragadtaték, hogy ő is musulmanná lévén, szilajvad erejét a próféta szolgálatára szentelte.

Mahomed folyvást téritette nemzetét; ollykor fejezeteket olvasott fel, miket neki Gábor angyal az égből hozott, s mellyekből utóbb szerkesztetett a Koran. Erre s a régi hagyományokra alapitá ö apostolkodását, mint igaz musulmanokat tüntetvén fel Ábrahámot, Ismaelt s az ezek előtti patriarchákat. A héberek ohajtva várták a közeljövő Messiást, sok keresztény felekezet is a Krisztus által igért Szentlélekre várakozott még; miért is Mahomed másokat is, magát is azon meggyőződésre hozta, hogy a ki váratott, ő benne érkezett meg; a Korannak sok helye szinte illy Szentlélekre, természetfölötti malaszt elárasztására, s a vallás megszilárditására czéloz.

Első Hedsira.

Ellene volt Mahomednek a mekkaiak érdeke, kik azonkivül, hogy honi isteneikhez hiven ragaszkodtak, a zarándoklatból gazdag jövedelmet huztak, s tehát ennek félbeszakitásától féltek. Az ekkép elkeseredett üldözés miatt, Mahomed beleegyezett, hogy hivei menekűljenek (első hedsira); s tehát nyolczvan férfi, tizennyolcz nő s néhány általa ajánlott gyermek az abyssiniai negushoz szöktek, ki is

[1]) *Islam* arabul annyi mint Isten előtti önodaadás. *Seilama* igének igeneve *moslemon*, mellytől van a *musulman* név. Maguk közt a musulmanok *muminin* azaz hivőknek, hiveknek nevezik magukat; miért is Mahomed első utódjai *Emir al-muminin* vagyis hivők fejedelmének czimezték magukat, mit az europai történészek *miramolinra* ferditettek. *Al-Koran* annyi mint *az olvasás*. *Kitab*-nak azaz könyvnek, *Kitab Allah*-nak, Isten könyvének, és *Kelam scheryt* szent szónak is hivatik.

vendégszeretettel fogadva őket, kiadatásukat a koreisitáknak megtagadta, s a nélkül, hogy Krisztustól elállott volna, Mahomed apostolságát elismerte. A Koreis törzs ekkor rettentő átkot mond a Hasem családra, s megszakitván azzal minden közlekedést s kereskedelmet, bősz haragának okmányát, pergamenre irva, a Kaabában teszi le. Hasem fiai, akár musulmanok voltak, akár nem, Abu Talebbel s Mahomeddel a hegyekbe vonultak s ott maradtak három esztendeig, melly idő eltelte után Mahomed azt hirdette, hogy amaz átok az Istennek visszatetszett, minek jeléül molyt külde a gyilkos iratra, melly azt a kezdeti „Isten“ szónak kivételével összerágta. Abu Taleb tudtul adta ezt a Koreis törzsnek, kérvén azt, győződnék meg a dolog felöl, s ha ugy találná, szüntetné meg az átkot. Minthogy pedig Mahomed állitása igaznak találtatott, a kiátkozottak jogaikba visszahelyeztettek.

A gyászév.

Kevéssel ezután meghalt Abu Taleb, s utána mindjárt Khadidsa, Mahomed legfőbb támasza s első hive; Abu Sofián pedig az ommiáhdok sheikje, főemberré lévén Mekkában, mint buzgó bálványimádó meg nem szünt háboritni Mahomedet imája-, asztala- és hittanitásánál. Midön pedig utóbb a zarándoklat idején tanát a sokaság előtt hirdette, Abu Laheb ellene támadt, vagy szavait nevetségesekké tette.

„Mit tartasz azon emberről, ki háboritja Isten szolgáját imája közben, s midőn az égnek rendeletét tölti be és az áhitatot ajánlja?“

„Mit kelljen hinni a hitlenröl és hitehagyottról? nem tudja, hogy Isten látja öt?“

„Ő tudja ezt; s ha még sem hagy fel az istentelenséggel, mi hajánál, gonosz és hazug hajánál fogva hurczoljuk el ötet. Hija össze az ő hiveit, mi a mi őreinket egyesitendjük.“

„Ezen szavakban van az igazság: ne engedelmeskedjél az istentelennek, imádd az Urat és hozzá közelits.“ [1])

Igy szólt az angyal a profétához, ki állhatatos maradván, sokakat vallására téritett, kik haza menvén, terjesztették azt földieik közt, s megesküdtek, a prófétát minden körülmények közt támogatni. Különösen Jatreb (Medina) tekintélyes s gazdag városában találkoztak pártfogói, s a legbuzgóbb tizenkét hivő Mekkába ment, hogy ott magukat a prófétának felajánlják. Ez addig megtértjeitől mit sem kivánt mást, csak, hogy egy Istenben higyjenek, ne raboljanak, ne paráználkodjanak s a gyermekeket meg ne öljék; most pedig ezektől, kik anzarok- vagyis segitöknek neveztettek, azt is követelte, hogy

[1]) A Koran 96. fejezete.

vallását egész erőből védelmezzék. Ha meghalunk ügyedért, prófétája az Istennek! mi lesz jutalmunk? — A paradicsom. S ezzel Medinába küldte őket, örülvén, hogy van egy biztos menhelye. Ugyanoda küldte többi hiveit is, maga csak Abu Bekr és Alival Mekkában maradván.

Hedsira 622.

Azalatt a Koreis törzs, elhatározva a botrányos ujitónak nyakát szegni, abban egyezett meg, hogy Mahomed meggyilkoltassék. Hogy pedig a gyülölet és boszuvágy ezen egy törzsre ne háromoljék minden törzsből egy-egy ember választaték, s ezek a próféta sátrát körül is vették. Mahomed saját ágyába fekteti Alit s betakarja őt a maga zöld ruhájával; s mig az orgyilkosok a próféta fölkeltét lesik, az Abu Bekrrel módot talál kimenni s a pusztán át elosonni (622). Későn vevén ezt észre a leskelődők, Alit bántatlanul hagyják s a szökevény után iramodnak. Ez Thur számos barlangjainak egyikébe rejtette el magát, s remegő társát a Koranban többször előforduló szavakkal bátoritá: Miért vagy szomoru és bátortalan? Velünk van Isten. S Isten csakugyan megvédte őket, miután a barlang nyilását egy pók hálójával szötte be, [1]) a méhek viaszukkal dolgozták azt be, s még egy galamb is fészket rakott ottan; miért is az üldözők érdemesnek sem tarták a barlangot megkutatni.

Lecsillapulván az üldözés első dühe, a menekültek baj nélkül Jatrebbe érkeztek. Mahomed, kinek ötszáz polgár jött eléje, egy tevén ülve vonult be, s födetlen feje fölött, miután szétterjesztett turbánja zászlóként elül vitetett, egy napernyőt tarta. E város kereskedelmi féltékenységből ellensége lévén Mekkának, a próféta számára egy házat s egy mecsetet jelölt ki; nem sokára megérkezett Ali s a többi hivők is, és Jatreb, kedvenczvárossá s az uj hitnek mintegy központjává lévén, Medinet al-Nabi, a próféta városának, vagy egyszerüen Medinának neveztetett el.

Ezen futástól kezdődik a mahomedán időszámitás, és pedig moharram hó elejétől, melly megfelel a 622-ik év julius tizenhatodikai pénteknapnak. [2])

---

[1]) A zsidó hagyomány ugyanezt beszéli Dávidról, midőn Saul elől menekült. Az LVII zsoltárnak második verse a *Targum*-ban ekkép alakittatott át: *Kérni fogom a Mindenhatót, ki irántami szeretetből egy pókot küldött, melly hálójával a barlang nyilását beszöje.*

[2]) *Al-Hegirah* költözést jelent. Ezen időszámitás Omar által hozatott be, tizenhét évvel az esemény után. A futás tulajdonkép 622-i sept. 13-án történt, hanem Omar a Mahomed által behozott évet megváltoztatni nem akarván, ráhagyta,

Eddiglen Mahomedben őszinte buzgalmat látunk hona vallásának megtisztitására; ő eddig, mikép a gyöngék tenni szoktak, folytonosan türelmet ajánlott; most azonban ereje növekedtével nagyravágyása is nött, s Isten országát a magáéval együtt erőhatalommal akarta terjeszteni. Midőn medinai anzarjai s mekkai tanitványai[1]) közt az elsőség fölött vetély támadt, ő ennek véget vete azon rendelete által, hogy minden medinai egy-egy mekkait válasszon magának társul, kivel különös testvéri szeretettel egyesülve védje a vallást. Mahomed mondá nekik: Egészben karoljátok fel az isteni vallást, ne csináljatok szakadást, emlékezvén Istennek kegyeire; ti ellenségek voltatok, s ő szivetekbe testvéri szeretetet öntött; köszönjétek ezt neki mindig. Mahomed önmagának Alit választá, nőül adván neki kedvencz leányát, Fatimát, maga pedig mint ötvennégy éves, Abu Bekrnek kilencz éves leányát Aisát vette el, az egyetlent, kit mint szüzet vehetett el. Ekkor rendezni kezdte vallását. Ramadan hónapra böjtöt parancsolt és imádságot, mellyre a jelt sem nem harsona, mint a hébereknél, sem nem harang, mint a keresztényeknél, hanem a muezin élő szava volt adandó, s melly alatt arczczal Jerusalem felé kelle fordulni. Ezzel talán a kereszténveket és hébereket akarta megnyerni, kiknek ama város egyaránt szent vala: midőn pedig e reménye meghiusulna, övéi honszerelmének akart hizelegni, elrendelvén, hogy a hivők akárhol lakjanak, ima alatt arczczal a Kaaba felé forduljanak.

Alkalmas lévén Medina fekvése a syriávali kereskedés megszakasztására, Mahomed háborgatni kezdte a karavánokat; a rablás érdemül tünt fel, miután a próféta ezeket hirdette: A paradicsom kulcsa a kard; egy csepp az Isten ügyeért ontott vérből, egy fegyverben töltött éj több érdemmel bir, mint két hónapi böjt és ima: annak vétkei, ki csatában hal meg, elengedtetnek, és sebei olly illatosak, mint az ambra és pézsma. Értesülvén egy gazdag karaván érkezéséről, mellynek kiséröi a Koreis törzsből voltak, háromszáz tizenhárom emberével Bedr mellett a Vörös-tengernél megtámadja azt (624. május 14.), s legyőzvén a kilenczszáz ötvenből állott s Abu Sofiántól vezetett ellenséget, a csatában elesett hatvan em-

---

hogy a hedsira moharram uj holdjával, vagyis a valónál ötvenkilencz nappal előbb kezdődjék.

[1]) A *moageranok*, *mahaggerim*-től, azok, kik a prófétával kiköltöztek.

beren kivül még kettőt lenyakaztatott; a gazdag zsákmányra nézve pedig megparancsolta Isten nevében, hogy egy ötödrész a prófétának és ájtatos czélokra tartassék fenn, a többi pedig egyenlően osztassék fel a katonák között, kik harczoltak, vagy a tábort őrizték, aztán az elesettek özvegyei és árvái között; a lovasságnak kétannyit osztatott. Tizennégyen, kik a bedri csatában, mint utonálló rablók estek el, lettek első vértanui és szentei az islamnak, melly erőszakos támadások által vala elterjesztendő.

Több izben is megverte a Koreis törzsbelieket, kik végre Abu Sofian vezérlete alatt három ezeren egyesültek. Henda, a vezér neje más tizenöt nővel verte a dobot s bátoritá a harczosokat, emlékökbe hozva a Bedr mellett kiontott vért. A menet Medina ellen irányoztatott. Mahomed, habár csak ezer embere s egy lova volt, elfogadta a csatát Obodnál; de parancsai nem teljesíttetvén kellőleg, szétvereték, s maga is csak nagynehezen menekülhetett meg (625. marczius 23.). E csapás kétségbe vonta az apostolságot, hanem Gábor angyal illy szókat hallata az égből: „Tetszett változóvá tenni a szerencsét, hogy Isten megismerje a hivőket, s megválassza közöletek a vértanukat... Hány próféta küzdött meg nagyszámu seregekkel, a nélkül, hogy a vesztett csaták miatt elcsüggedtek volna? ők el nem aljasodtak gyávaság által, és Isten szereti az állhatatost. Ők megeléglék mondani: Uram bocsásd meg vétkeinket és kötélyeink megszegését, és segíts minket a hitetlenek ellen.... Ó hivők! ha a hitetlenekre hallgatandotok, visszarántanak titeket a tévelyekbe s el fogtok veszni. Isten a védőtök, ki segíthetne benneteket jobban?... Ő betöltötte igéretét, midőn a megvert ellenséget üztétek; de mid ön hallá félelmetek suttogását, ti a próféta parancsai fölött vitáztatok és megsértettétek azokat, miután a zsákmányt, ohajaitok czélját, elértétek. Némellyeitek a világ, mások a jövő élet javai után sovárgtak, és Isten az ellenséget használta fel, hogy titeket megszalaszszon és megkisértsen; ti nem hallgattatok a próféta szavára, ki titeket csatára buzditott, és Isten megbüntette engedetlenségteket. Azonban az elvesztett zsákmány s a balesemény el ne csüggeszszen; Isten előtt minden cselekvéstek tudva van. Az esemény után némellyeitekre biztosságot s álmot külde az Isten, mások pedig nyugtalanságukban Istent elég botorul csalásról merték vádolni: Ezek á próféta igéretei? — mondák ők. Feleld nekik: A csatavesztést a Magasságbeli akarta. Ők viszonozzák: Ha a nekünk tett igéretek alappal birnak, közölünk senki sem esett volna el. Feleld nekik: Ha há-

zatokban maradtatok volna is, azok mégis, kikre nézve e nap vészteljes vala, eljöttek volna elesni azon helyen, a hol meghaltak; miután Isten szíveiket ismeré, és az ismeret ő hozzá tartozik... Ó hivők! ne legyetek hasonlók azokhoz, kik hitetlenekké lévén mondák: Testvéreink hadban vesztek el; ha velünk maradnak, meg nem haltak volna. Istentelen szók, mellyeket sok sohaj fog követni. Isten ad életet és halált; ő látja cselekedetinket; ha a vallás védelmében ölettek meg, Isten irgalma többet ér a gazdagságnál. Akár meghal, akár megöletik valaki, Isten egyaránt állítja őt itélőszéke elé. Ne higyjétek, hogy a kik elestek, megvannak halva, nem; ők élnek, s a tápot a Magasságbelinek kezeiből veszik; örömittasan, s az Ur kegyeitől halmozva, örvendeznek, és a ki nyomdokaikat követi, ment lesz a gyötrelmektől és borzalomtól; vigadnak, mivel az Ur az ő jósága kincseit árasztotta reájok, és a hivöktől a jutalmat meg nem vonja.“ [1])

E szavak ujra felbátorították a musulmanokat, s a Koreis törzs nem merte győzelmeit folytatni, hanem inkább áruláshoz s makacs üldözéshez folyamodott, mellyet kikerülni, a prófétának nagy fáradságába került. Ő azonban utóbb övéinek bizalmát uj győzelmekkel hozta helyre, leigázván számos törzset Syria határán.

Mahomed eleinte azt hivé, hogy a zsidókat megnyerendi, a mi csakugyan végetlen hasznu leendett rá nézve, ha sikerül neki elhitetni velök, hogy ő a várt Messiás, és hitét győzelmekkel erősitni meg; a zsidók azonban nem voltak hajlandók egy idegenben ismerni el azt, kit prófétáik jövendöltek. Mahomed tehát halálosan gyülölni kezdte a zsidókat, s Gábor angyal azt sugalta neki, hogy a Koraid törzsi zsidókat ki kell irtani, miért is őket erős hadsereggel megtámadta. A zsidók, mint egykor Caligulához, ekkép szóltak: Mi nem értünk a fegyverforgatáshoz, de azért fenntartottuk őseink vallását. Miért akarsz minket egy igazságos védelemre rákényszeritni? Azonban csakhamar a végső szükség által szorittatva, a dolog eldöntését az avasiták fejedelmére, Saadra bizták, azt hivén róla, hogy barátjok. Ez azonban, miután vallását megváltoztatta, a zsidó férfiakat halálra, a nőket és gyermekeket rabszolgaságra s javaik elvesztésére itélte. E szerint hétszáz fegyvertelen zsidó egy gödörbe vettetett, s a próféta szemeláttára elevenen temettetett el. Összes javaik az ég engedelmével a

[1]) A Koran 26. fejezete.

prófétának adattak, ki azokkal a legvitézebb musulmanoknak kedveskedett, maga számára csak a legszebb fogolynőt tartván meg.

Más népségeket is sikerült meghóditnia, még a mostalechitákat is, melly az arab törzsek közt legrégibb vala; és Dsavaira, emirjök leánya, szaporitotta a harczias és kéjszomjas apostol hölgyeinek számát. Elrémittetve Mahomed növekvő hatalma által a Koreis törzs, fegyverre szólitá összes szövetségeseit s Medinát tizezer emberrel támadta meg. Azonban a rettenthetlen apostol a védelmet olly jól intézte, hogy a hosszu ostromot meghiusitá, s az ostromlókat addig fárasztá, miglen elszéledtek. (627-i marcz.)

Ekkor a visszatorlásra kezde gondolni, s titkon hadi készületeket tett Mekka ellen. Eljutván azonban ennek nesze az ellenséghez, Arva, a takifiták fejedelme, Medinába küldetett, hogy Mahomednek ezeket mondja: A Koreis törzs párduczbört ölte, s te Mekkába csak élőerőn keresztül juthatsz be. De a visszaérkezett bálványozó fejedelem küldőinek ezeket jelenté: Én éltem uralkodók udvaraiban, láttam Chosroët dicsőségének egész pompájában, láttam Heracliust a Caesarok fényétől köritve; hanem egy király sem tiszteltetik alattvalóitól ugy, mint Mahomed az ő haditársaitól. A viz, mellyel mosakodik, ugy felfogatik, hogy abból egy csepp se veszszen el; ha egy hajszála kihull, az ereklye gyanánt tartatik; ha pök, van, ki nyálát fölszedi.

Ezt hallván a Koreis törzsüek, egyezkedésre léptek, melly szerint minden törzsnek szabadságában állott hozzájok vagy a musulmanokhoz csatlakozni, s ezeknek megengedtetett a szent város látogatása, hanem fegyvertelenül s csak három napi ott maradhatással. Mahomed hivei meghiusulni látván a gazdag Mekka kirabolhatásának reményét, zugolódni kezdtek, miért is a próféta a kaibari héberek ellen vezette őket, s miután a héberek főnöke megöletett, annak özvegyét hölgyei közé vette. Ezen hadjáratban Ali levágta párbajban az óriási Marah-t; s minthogy a rokonokat megboszulni az araboknál kötelesség, Zeinab, a megöltnek nővére egy mérgezett bárányt tett a próféta elé, mit ez elég hamar vett ugyan észre, de a lenyelt falatka mégis nagy veszélyt hoza rá, s ő azt egész életén át megsinlette. A kérdőre vett Zeinab azt felelte: Ha te próféta volnál, kikerülendéd a veszélyt, ha pedig nem, ugy éna világot egy csalótól szabaditom meg.

Azalatt az uj hit a bálványozás romjain nagyban terjedett. Om-

miah, a szent könyvekben jártas fejedelem, csalogatva Mahomed szerencséje által, ő is a magáét megkisérteni, s magát prófétának adni ki határozta el. Megindulván tehát Syriából Mekka felé, midőn a bedri csatatér mellett haladott el, megmutattatott azon gödör, mellybe vetettek a Koreis törzs fejei. Ő ekkor leszállt, levágta tevéje fülcit, s egy hosszu búdalt énekelt, mellyben ezek is bennfoglaltattak:

„Nem sirtam-e én Mekka főembereinek nemes fiai fölött?

„Midőn láttam elszórt csontjaikat, miként az erdő mélyébe elrejtezett gerle, jajaimmal töltém be a léget.

„Szerencsétlen anyák! vegyitsétek, földre borulva, sóhajaitokat az én sirásaim közé.

„És ti asszonyok, kik a meneteket követitek, énekeljetek halottas gyászdalokat, mellyeket hosszas zokogások szakitsanak félbe.

„Mivé lettek Bedr mellett a népek fejedelmei, a törzsek főnökei?

„Az öreg és az ifju harczos együtt fekszenek meztelenül és élet nélkül.

„Mennyire megváltozott Mekka tekintete!

„E letarolt térségek, e barátságtalan puszták részt venni látszanak az én fájdalmamban.“

Itt elfogva szive fájdalmától, kiadta lelkét [1]).

Hallván mesterök győzelmeit az abyssinai menekültek, a negus szerencsekivánatai közt s ajándékokkal halmozva tértek vissza. Mahomed vezérei egész Yemenig lobogtatták az islam zászlait: s ekkor a próféta elhatározva hittanát a félszigeten túl is terjeszteni, a határos országok fejedelmeihez iratot bocsáta, lezárva azt egy ezüst pecséttel, mellyre metszve volt: Mahomed Isten apostola. Chosroë elfogadván a követet, midőn az iratban a méltósága által igénylett czímeket és tiszteletjeleket föl nem találta, felboszankodva, szétszaggatá a levelet; mit hallván Mahomed, felkiálta: Ugy fogja Isten eldarabolni az ő országát. Heraclius, konstantinápolyi császár, megtisztelte a követet, de az iratot figyelembe nem vette. Mu-Kaukaus, egyptomi kormányzó, ki a görög birodalomtól elpártolván, a koptok fejedelmének czimét vette föl, a prófétának egy fehér öszvért, egy szamarat, lenruhákat, azután mézet és vajat küldött, hanem vallását nem fogadta el. Badar és Al Mondar, kik Yement és Barheint a persa király nevében kormányozták, több más fejedelemmel együtt az islamra tértek. A ki ezt nem tette, a prófétának rettentő fenyegetéseit kelle hallania. Midőn a mutai görög kormányzó

[1]) **Abu l' Feda**, *Mahomed élete*. 63. l.

egy követét megölette, Mahomed a görögök ellen hadat inditott, melly előjátéka volt az annyi százados harcznak, melly végre is a császári kereszt helyébe a próféta zászlaját vala feltüzendő. Mondják, hogy százezer rumi vagyis görög birodalmi alattvaló veretett meg egy maroknyi musulman csapat által. (629-i szept.)

Mahomed felhasználta a Koreis törzszsel kötött egyezkedést, melly szerint Mekkába zarándokolnia lehetett; leborotválta tehát fejét s hetven tevével zarándokolt el, mellyeket ott fel is áldozott. A Koreis törzsből sokan hittek most a prófétában, ki sirva nézte Ábrahám szentélyében a bálványozást, vagy talán ama város kincsei, s a Koreis törzs engesztelhetlen gyülölete inditák öt sirásra. Elhatározván utóbb, hogy ellenségét fészkéből kizavarja, kitüzte zászlaját s ostrom alá vette Mekkát. Halálos ellene, Abu Sofian fogságba esvén, az islamra tért, s megmutattatván neki a prófétának rettentő hadikészülete, övéinek tudósitása végett a városba küldetett.. Kihirdettetvén azután, hogy mindenkinek, ki házába zárkozik, vagy a Kaabába, vagy Abu-Sofian házába menekül, élete biztosittatik, a próféta önmaga vörös ruhát öltve, imáját végzé, aztán tevére ülve, támadást intéze (630). Mekka bevétele csak két musulman életébe került, s a próféta a templomba vonulván, lerontá ott a háromszáz hatvan bálványt, s összehivatván Mekka főembereit igy szólt hozzájok: Minő sorsot vártok ti tőlem? S midőn ezek felelék: Tőled, nagylelkü testvértől, nagylelkü apának fiától, csak jót várunk; Mahomed viszonzá: Menjetek szabadon.

Az ő kegyessége, mint minden fejedelemé, kivételeket tett s habár az égnek egy törvénye szerint a szent földterületet nem vala szabad vérrel bemocskolni, Mahomed egy másik törvényt nyilatkoztatott magának, melly megengedte neki most az egyszer négy férfit s három nőt a legmakacsabbakból megöletni. Al-Safa halmán lelki- s világi urnak kiáltatván ki magát, fogadta az összecsődült népnek esküjét (630. jan. 12); azután a Kaabába menvén, megkerülte azt hétszer, megilleté s megcsókolta a fekete követ, és a világnak mind a négy tája felé ezt kiáltozá: Nagy az Isten! Szent mosakodást és imát végzett kivül és belül s beszédet tarta az összeegyesitett néphez. Azon tizenöt nap alatt, mellyet ott tölte, a vallás és kormány rendezetével foglalkozott, elküldé embereit a környékre is, a bálványozás megszüntetésére. Némelly törzsek önkényt aláveték magukat neki, másokat erővel hódita meg, lecsillapitá a Koreis törzs dühöngő háborgását s az anzarok vágyainak eleget tett.

A követségek éve 630–31.

Ekkor minden oldalról követek érkeztek Medinába; Mahomed elfogadta azokat, s minden szövetségnek első pontja a bálványok lerontása vala. Hadat akart ezután inditni a syriai határon ellene összeszövetkezett görögök és arabok ellen, s minthogy e had nem ráblásjárat leendett többé, mellyben minden a gyors száguldozás és meglepéstől függ, hanem nagy csatákkal vala folytatandó, a próféta előadta hiveinek az uj veszélyek- és nehézségeket, buzditván őket, hogy tehetségök szerint segélyére legyenek. Barátai vetélykedtek a segélyadásban, de a nép zugolódott, ürügyül adván a kiállhatlan forróságot. Mahomed azt felelte, hogy a pokolban még nagyobb forróság leend, s némellyeket átok alá is vetett; de azért a vállalatot nem koronázta azon siker, mellyet tizezer lovas és kétszer annyi gyalogos igérni látszott. Annyi igaz, hogy a merre a hadsereg ment s a határszélen is számos fejedelem hódolt meg Mahomednek, kinek ez utolsó vállalata vala, mellyet személyesen vezetett.

Hogy az arabok képzelme folyvást foglalkodtassék, Mahomed Abu Bekr által nagyszerü bucsujáratot vezettetett Kaaba felé, mindazon szertartásokkal, mellyeket a próféta előszabott s mindenkor megtartatni parancsolt. Ekkor olvasta föl Ali a megtérésröli fejezetet, melly a prófétának kevéssel előbb volt kinyilatkoztatva, s mellyet, minthogy a fő tetteket s ama nemzet közjogát foglalja magában, közölni érdemesnek tartunk [1])

„Add tudtul az Isten és a próféta részéről a bálványozóknak, kikkel szövetségre léptek:

„Járjatok biztosságban négy hónapig, s gondoljátok meg, mikép az Isten karját el nem fordithatjátok, s Isten napfényre hozza a hitetlenek gyalázatát.

„Isten és az ő küldöttje kijelenték: A nagy bucsujárás napjai után a hitetlenek számára semmi kegyelem többé. Azért térjetek meg. Ha megmaradtok a hitetlenségben, a mennyei boszut el nem kerülhetenditek. Fájdalmas kinokat hirdess a hitetlenek számára.

„Tartsátok meg mind végig a bálványozókkal kötött szövetséget, ha ők maguk is megtartják s nem lesznek ellenségeitekké. Isten szereti azt, ki őt féli.

„A szent hónapok elteltével gyilkoljátok le a bálványozókat, a hol csak találjátok; fogjátok meg, vegyétek ostrom alá s vessetek nekik lest minden részen; ha pedig megtérnek, elvégzik az imát és le-

[1]) A Koran 9. fej.

fizetik a szent adót, hagyjátok őket békével, mert kegyelmes és irgalmas az Ur.

„Adj menedéket a bálványozóknak, kik könyörögnek, hogy az Isten igéjét hallgathassák; biztositsd visszatérhetésöket, mivel ők a tudatlanság homályában bolyongnak.

„Köthet-e Isten és a próféta a bálványozókkal szövetséget? Ha ők a mekkai templomban kötött szerződést megtartják, tartsátok meg ti is: Isten szereti azt, a ki öt féli.

„De hogyan tartandják ők azt meg? Ha túlnyomókká lesznek, sem a vér köteléke, sem a szövetség szentsége nem riasztandja őket vissza az esküszegéstől; eladták piszkos érdekből a Koran szentségét, eltéritették a hivőket az üdvösségtől; összes tetteik gonoszak; szétszaggattak minden féket; megsértik a rokonságot és az esküt.

„Ha megtérve elvégzik az imát és megfizetik a szent adót, a hitben testvéreitekké lesznek. Én az Urnak parancsait hirdetem azoknak, kik azokat felfogni tudják.

„Ha megsértik a szerződés szentségét, s titeket a vallásban háboritnak, támadjátok meg főnökeiket s ne kössön titeket semmi eskü. Ki átallná leverni a hitszegő népet, melly megkisérté elüzni a ti apostoltokat, melly titeket először támadott meg? félnétek talán? ha hivők vágytok, inkább Istent kell félnetek.

„Támadjátok meg őket. Isten megfenyitendi őket a ti kezeitek által, gyalázattal tetézendi őket, titeket védelmezend ellenök, és a hivők szivét megerősiti: eloszlatandja haragukat, kegyelmet ad, a kinek akar, minthogy mindent tud és az ő végzései bölcsek.

„Azt hiszitek, el vagytok hagyva, s hogy Isten meg nem különbözteti azokat, kik vitézül harczoltak, midőn minden szövetségesek nélkül, csak az Isten, az ő apostola s néhány hivő karja volt veletek! A Magasságbeli ismeri cselekedeteiteket.

„A bálványozók be ne menjenek a szentegyházba; ők méltatlanok arra hitetlenségök miatt. Az ő tetteik hiábavalók s a tüz lesz az ő örök lakhelyök.

„Hanem a ki hiszi Istent és az itélet napját, a ki imádkozik, és megfizeti a szent adót, s egyedül csak Istent féli, az látogassa meg az ő templomát. Ezeknek könnyü leend az üdvösség utja.

„Avagy azt hiszitek, hogy a ki vizet hord a zarándokoknak, vagy látogatja a szent helyeket, épen olly érdemmel bir, mint a ki fegyverrel védi a vallást? Az Ur különbözőleg itéli meg tetteiket, és a gonoszakat nem ő igazgatja.

„A hivők, kik odahagyják családjokat, hogy javaikat s életöket áldozva, Isten zászlai alá seregeljenek, a mennyeknek országában diszes helylyel birandnak, s örök boldogságot élvezendnek. Isten irgalmasságot igér nekik, kedve fog bennök telni, a gyönyörök kertjeit fogják lakni, hol a boldogság örök, az örömek végetlenek, mivel magasztosak az Urnak jutalmai.

„Ó hivők! szünjetek meg szeretni szülőiteket s testvéreiteket, ha azok a hitetlenséget eléje teszik a hitnek. Ha szeretitek öket, gonoszakká lesztek. Ha az apák, anyák, fivérek, vőlegények, rokonok, megszerzett kincsek, a kereskedelem gondjai s a drága lakások inkább uralkodnak fölöttetek, mint Isten, az ő apostola és a szent háboru, várhatjátok a Magasságbelinek itéletét: ő nem vezére azoknak, kik kötelmeiket feledik.

„Hányszor éreztette veletek a Mindenható védelme sikerét! Jusson eszetekbe a honeini csata, — midőn számos voltatokban felfuvalkodtatok; mit ért ama rettentő sereg? a föld szük vala nektek, midőn nyakra-főre szaladtatok.

„Isten védelmébe vette a prófétát és a hivöket; hogy megbüntesse a hitetleneket, angyalok zászlóaljait szállitott alá, mellyek a ti szemeiteknek láthatatlanok voltak. Illy sors várja azokat, kik kötelmeiket feledik. Ő megbocsát a kinek akar, ő engedékeny és irgalmas.

„Ó hivők! a bálványozók tisztátlanok, ne közeledjenek a mekkai templomhoz ezen év után: ha féltek az elszegényedéstől, Isten meggazdagitand malasztjával; Isten bölcs és gondos.

„Verjétek le, a ki nem hisz Istenben, és az utolsó itéletben; ki nem tartózkodik attól, mit Isten és a próféta tiltanak, ki a zsidók és keresztények közt nem az igaz hitet vallja. Verjétek ezeket mindaddig, mig kezeikkel nem fizetik le az adót s meg nem hódolnak.

„A héberek mondják, hogy Ozai Isten fia, a keresztények pedig, hogy Istenfia a Messiás; ugy beszélnek, mikép az öket megelőzött hitetlenek, s az Ég káromlásaikat megbüntetendi. Uraiknak szóllitják főpapjaikat s barátaikat és a Máriától született Messiást; holott pedig megparancsoltatott nekik, hogy csak egy Istennek szolgáljanak, kin kivül más nem létezik: átok arra, ki vallásukhoz csatlakozik.

„Elakarnák fojtani lehelletökkel Isten világosságát; ő azonban ragyogtatni fogja azt daczára a borzalomnak, mellyel a hitetleneket eltölti. Elküldé apostolát az igaz hit hirdetésére, és diadalma megszilárditására a többi vallások romjai fölött, daczára a bálványozók összes erőködéseinek.

„Ó hivők! a barátok és papok nagyobb része hiába nyeli el mások javát s eltériti az embereket az üdvösségtől. A ki szekrénybe gyüjti aranyát s megtagadja azt a vallás védelmétől, megmondhatni neki előre, hogy gyötrelmes fájdalmakon menend keresztül. Amaz arany, a pokol lángjaiban megtüzesitve, homlokára, csipőire s veséire fog alkalmaztatni, mondatván neki: Ime a kincs, mellyet gyüjtöttél, élvezd.

„Az év az Örökkévaló előtt tizenkét hónapból áll; ezen szám van a szent könyvben megirva. Négy ezek közől szent hónap; ez a mindenkori hit; e hónapok alatt kerüljétek az ellenségeskedést, hanem a bálványozókat verjétek le, akármikor támadtattok meg általuk. Az Ur avval van, a ki őt féli. A szent hónapokat általtenni hitetlenség ....

„Ó hivők! milly levertek voltatok, midőn mondaték nektek: Menjetek és harczoljatok a vallásért! Eléje tennétek-e az e világi életet a tulvilaginak? Mit érnek a földi javak a mennyeiek mellett? Ha nem mentek el a csatába, Isten szigorua n számot kérend töletek! helyetekbe egy más népet teend, s ti el nem fordithatandjátok boszuját, mivel végetlen az ő hatalma.

„Ha megtagadjátok a prófétától segélyeteket, megsegitendi őt az Isten; az ő karja védelmezte őt, midőn a hitetlenektől elüzetett. Futásának egy társa segélyére volt a barlangba menekültnek, s Mahomed akkor mondá neki: Ne szomorkodjál, velünk van az Ur. Az Eg angyalokból ada neki kiséretet, kiket a ti szemeitek nem látnak. Az istentelennek tervei meghiusultak, Isten szava pedig felmagasztaltatott; mert ő a hatalmas, ő a bölcs.

„Gyengék és erősek, csatára! áldozzátok fel kincseitek- s életeteket a hitért! Semmi nyeremény sem lehet nagyobb; ha tudnátok!

„A gyors és könnyü siker reményével repültek volna a csatába, de a hosszu ut visszariasztá őket. Ők esküvendnek az Istenre: Ha tehettük volna, követendettük zászlaidat. Elvesztik lelkeiket, mivel Isten ismeri hazugságukat. Bocsássa meg az Ég engedékenységedet vágyaik irányában. Időre vala szükséged, hogy elkülönözd a hazugokat az igazmondóktól.

„Azok, kik félik Istent és az utolsó itéletet, nem fogják kérni fölmentetésöket; odaadják kincseiket és véröket az Istenért: ő ismeri azokat, kik őt félik. Hanem a ki nem hiszi Istent és az utolsó itéletet, a ki kétkedik és tétováz, az kérni fog, hogy a csatázástól mentsd fel ötet.

„Ha arra gondoltak volna, hogy a vallás zászlaját kövessék, tehettek volna valamit; ámde az Ég visszautasitá szolgálatukat, növelte gyávaságukat s mondá nekik: Maradjatok asszonyaitokkal.

„Ha veletek indultak volna, költséget s visszavonást okozandottak, lázitó beszédeikre sokan hallgattak volna; de az Ur ismeri a gonoszakat. Zendülést akartak támasztani, ellene voltak terveidnek, miglen az igazság az égből alászált és Isten akarata ellenkezésök daczára kinyilvánult.

„Sokan mondandják neked: Ments föl a háborutól, s ne kisérts minket. Nem estek-e el egyaránt? Hanem a hitetleneket a pokol környezendi. Győzelmeitek sértendik őket, és, hallván baleseményeteket felkiáltandnak: Mi gondoskodtunk minmagunkról; és visszatérve a hitlenségre, ujjongni fognak balszerencsétek fölött.

„Mondd nekik: Az történendik velünk, a mit Isten rendelt; ő a mi Urunk, benne biznak a hivők. Minő reményetek van nektek? Mi azt reméljük, hogy vagy vértanuk vagy győztesek leszünk, s hogy titeket megbüntetend az Isten s reánk bizza az ő boszuállását. Ti vártok, mi is veletek várunk.

„Mondd nekik: Akár örömmel, akár szivetek ellenére ajánljátok fel javaitokat, visszautasittatnak, mivel ti gonoszak vagytok. Isten elveti adományaikat, mivel nem hisznek benne s az ő apostolában, és mivel tunyák az imadságban és roszakaratuak a segélyadásban. Kinceseiktől s fiaik számától nem kell félni; gyászosak azon ajándékok, miket az Ég az ő büntetésökre használand fel, meghalni hagyván őket a hitetlenségben.

„Istenre esküsznek, hogy részeteken akarnak lenni, pedig esküjök hamis, mivel ők csak fenyitéstektől félnek. A barlangokat és odukat keresik ők fel s gyáván azokba rejtik el magukat.

„Mások az alamizsna kiosztásáért vádolnak téged, megelégedve, mikor ők is részesek, s haragudván midőn nem. Nem kellene-e megelégedniök azzal, a mit Istentől és a prófétától kapnak? Nem kellene-e mondaniok: Elég nekünk az Ég kegyelme; Isten és a próféta javakkal halmoznak el minket, mivel csak az Urat kivánjuk?

„Az alamizsnákat a szegények fölsegélésére kell használni, kik fohászaikat Istenhez intézik, aztán a foglyok kiváltására, az adósok kisegitésére, az utasokra s a szent háborura; ezt rendeli az Ur, ki okos és bölcs.

„A prófétáról ezt mondja a rágalom: Csupa fül. Feleld nekik: Ő hallgatja azt, a mi nektek javatokra lehet; ő hiszen Istenben és a hivőkben. A hivők számára irgalom van fenntartva, ellenben

örök gyötrelmek azok számára, kik a Magasságbelinek apostolát rágalmazzák.

„Szórják az esküt, hogy megszerezhessék a ti javatokat; de jobban tennének, ha az Isten kegyelmét keresnék a próféták által. Feledik, hogy a ki elpártol Istentől és az ő apostolától, örökké a pokolban fog lakni s gyalázattal lesz tetézve?

„A gonoszak félnek, nehogy Isten egy fejezetet küldjön, melly föltárja mindazt, mit ők sziveikben rejtenek. Mondd nekik: Nevessetek: Isten nyilvánossá teendi, a mit ti titkolgattok. Ha kérditek ama félelem okát, felelik: Tettettük magunkat s csak tréfálni akartunk. Mondd nekik: Ti tehát Istennel, az ő vallásával s apostolával akartatok tréfálni.

„Nincs mentség többé: ti elhagytátok a hitet a tévelyért: ha remélhetnek is némellyeitek bocsánatot, a többi gonoszak örök kinokra fognak vettetni. A gonoszak egyesülnek, hogy a bünt fölemeljék, az igazságot pedig eltöröljék; nem adnak alamizsnát, elfelejtik Istent; de Isten el nem felejti őket, mivel kötelességsértők.

„A gonoszak- s hitetleneknek Isten a pokol tüzét igérte; ott lakolandnak ők átkának sulya alatt, örök gyötrelmektől emésztetve.

„Ti hasonlók vagytok a titeket megelőzött istentelenekhez; azok nálatoknál erősebbek és hatalmasabbak voltak gazdagság és fiaik száma által; ők a nekik osztályul jutott földi javakat élvezték. Ti, miként ők, a ti osztályrészeteket élveztétek, és beszéltettetek miként ők; az ő tetteik hiuk voltak s rosszaltattak ezen és a másik világon.

„Nem tudják-e az ős népek történetét Noe-, Ad- és Temudról, Ábrahám népéről, a madianitákról s a lerontott városokról? Azoknak prófétáik voltak, kik szemeik előtt csodákat müveltek; Isten igazságosan bánt velök, s romlásuknak maguk voltak szerzői.

„A hivők baráti társulatot képeznek; virágoztatják az igazságot s számüzik a gonoszságot. Buzgón imádkoznak, szent adót fizetnek s engedelmeskednek Istennek és az ő apostolának. Megnyerendik az Ur irgalmát, mivel ő hatalmas és bölcs. Számukra tartja fenn a folyók által nedvesitett kerteket, s ők bevezettetve az Éden gyönyörei közé, mindörökké az Ur kegyeit s a legfőbb gyönyörüséget élvezendik.

„Ó próféta! ostromold a hitetleneket és gonoszakat. Szigoruan bánjál velök; az ő lakuk a pokol! Borzadalmas lak!

„Istenre eszküsznek, hogy nem rágalmaztak téged: beszédeikben mikép hitökben esküszegők. Az ő fogadalmuk elenyészett; hálátlanokká lettek, miután Isten és a próféta javakkal halmozta el-

öket. A megtérés még nagy hasznukra volna; mit ha halasztanak, Isten czen és a másik világon megbünteti öket; nem lesz a földön sem védőjök sem barátjok.

„Némellyek fogadást tettek Isten előtt, hogy, ha javaival árasztja el öket, alamizsnálkodva az erényt követendik: Isten meghallgatta öket, s ök viszonzatul fösvényekké s hitetlenekké lettek. Ő megörökitendi a gonoszságot az ő sziveikben egész azon napig, mellyen előtte megjelennek, mivel feledve esküjöket, hitöket szegték.

„Nem tudták, hogy Isten az ő titkaikat s alattomos fondorlataikat ismeri, miután az ő szemei előtt semmi titok nincsen'? Azok, kik megszólják a saját kezök után élök nemes alamizsnáját, és kigunyolják a hivőket, kinevettetnek Isten által s a gyötrelem tüzére vettetnek

„Ha te magad hetvenszer kérended nekik Isten irgalmát, meg nem bocsátand nekik, mivel nem akartak benne és a prófétában hinni, ő meg nem világitja a kötelesség feledöket.

„Megelégedve azzal, hogy a prófétát menni hagyták, vonakodtak a szent ügyet vagyonuk- és személyökkel támogatni, mondván: Nem megyünk harczolni illy forróságban. Mondd nekik: A pokol tüze jóval forróbb lesz, mint a nyár. Ha ök ezt értenék!

„Nevetnek ök nehány pillanatig; hanem ezek után hosszu sirások jövendnek. Ha Isten téged ismét csatára hi s ök is követni akarnak, mondd nekik: Én titeket embercim közé föl nem veszlek, az én zászlóim alatt nem harczolandotok, ti házaitok menedékét mindjárt az első ütközetben a harcznál többre becsülnétek, maradjatok a gyávákkal.

„Ha ezek egyike meghal, ne imádkozzál érte, ne tartózkodjál sirjánál, mivel nem akart Istenben és az ő küldöttjében hinni, s hitetlenségben halt meg. Gazdagsága s fiainak száma ne ámitson el téged; Isten megbüntetésökre forditandja azt itt alant, s ök gonoszságukban fognak kimulni.

„Midőn Isten egy fejezetet külde, melly által a benne való s az apostolbani hitet és ennek a csatába követését megparancsolá, a legerősebbek fölmentetni kérték magukat, hogy családjaikkal maradhassanak. A gyávákkal akartak maradni; Isten eltompitá sziveiket, a bölcseséget nem hallandják többé.

„Hanem a próféta és a hivők, kik feláldozták javaikat s vérőket onták az islam védelmében, tetézve lesznek az Égnek kegyeivel, s boldogságot élvezendnek; Istentől készitett örökös helyen fognak lakni, gyönyörteljes kertekben, hol a boldogság legfőbb fokát éri.

„Sok pusztalakó arab mentegetni jött magát, hogy csatába ne

menjen: azok, kik otthon maradnak, Istent és a prófétát hazugnak hiszik, s meg is lakolnak ezért. A gyengék, betegek és a kik el nem tudják magukat tartani, nem csatakötelesek, s ha különben tisztaszivüek Isten és a próféta irányában, megnyerhetendik Isten irgalmát és bocsánatát.

„A hivők, kik tőled lovakat kérnek, s midőn nem kapnak, könyezve térnek vissza, leverve az által, hogy az Istenért véröket nem onthatják, ne féljenek a szemrehányástól. Hanem igen a gazdagok, kik fölmentetni kérik magukat, mivel szivesebben maradnak otthon. Isten megjegyezte őket kárhoztatásával, s ők ezt nem tudják.

„Ha visszatértek s ők mentségeskedéssel jőnek hozzátok, mondjátok nekik: Nem hiszünk nektek, Isten kijelenté nekünk kik vagytok; Isten és az ő szolgája vizsgáland meg titeket. El fogtok vitetni annak eléje, ki titkaitokat ismeri, ő leleplezi szemeitek előtt azt, a mit tettetek. Midőn visszatérendetek a küzdelemből, ők mindenekre kérendenek, fogadnátok őket barátságtokba; ha engedni fogtok kérelmeiknek, jusson eszetekbe, mikép az Urnak nincsen kegyelme a kötelesség-feledők számára.

„A hitetlenek s gonoszak között legmagacsabbak a pusztalakó arabok: ugy illik, hogy ne ismerjék a prófétának égsugalta törvényeit. Az Isten okos és bölcs . . . .

„A pásztor arabok közt is sok istentelen van; te nem ismered, de mi ismerjük őket; kétszeres fenyités éri őket, aztán szörnyü kinoknak adatnak által. Mások bevallák büneiket s jó tettek által akarták azokat jóvátenni: talán könyörületes szemmel tekint le rájok az Ur, mert ő irgalmas és engedékeny. Fogadd el javaik egy részét alamizsnába, hogy megtisztuljanak az engedetlenség bünétől. Imádkozzál érettök, a te imád nyugalmat szerzend lelkeiknek: Isten tud és hall mindent. Nem tudják, hogy az Ur szolgáinak bünbánatát és alamizsnáit elfogadja, mivel irgalmas és engedékeny?

„Mondd nekik: Müködjetek; Isten, az ő apostola és a hivek látni fogják tetteiteket. Megfogtok jelenni annak törvényszéke előtt, ki előtt titok nincsen; ő megmutatja nektek tetteiteket.

„Mások várakoznak Isten itéletére s készek fenyitést avagy jutalmat venni töle. A Magasságbeli okos és bölcs.

„Azok, kik templomot épitettek a bünnek és hitlenségnek házául, a hivők közti egyenetlenség magvául, a mi az Isten és az ő szolgája ellen harczolók leskelődéseinek czélját képezi, esküvel erősitik, hogy szándokuk tiszta; de a Mindenható meghazudtolja őket. Vigyázz, hogy oda be ne menj. Az igazi templomnak alapja az áhitat; ott kell

imádat végezned, ott kell a halandóknak tisztulás után sóvárogniok, mert a tisztákat szereti az Ur. Az egyik templom az isteni félelmen alapul, a másik agyagon, melly vizzuham által mosatik, s melly közel van ahhoz, hogy az örvénybe sülyedjen; mellyik a szilárdabbik? Isten nem a gonoszak vezetője!

„Törödött lesz az ő szivök, midőn az általuk emelt épület összeroskad. Gondos és bölcs az Isten.

„Isten megvette a hivők életét és javait; az ár, mellyen vette a paradicsom. Ők harczolni fognak s megölik a hitetleneket. Mózses öt könyvének, az evangeliomnak és a Korannak igéretei betöltetnek; mert van-e hivebb szövetséges, mint az Isten; örvendezzetek szövetségtek fölött, az a ti boldogságtoknak pecsétje.

„Azok, kik bünbánatot tartanak, az Urnak szolgálnak, őt dicsérik, imádják, böjtölnek, igazságot akarnak s meggátolják a bünt és az isteni parancsokat megtartják, boldogok lesznek.

„Nem az összes hivőknek kell egyszerre fegyvert ragadniok; minden törzsből egy rész maradjon honn; hogy taníttatva a hitben, visszatéréskor a többit oktathassa.

„Ó hivők! verjétek le a veletek szomszéd hitetleneket! legyetek engesztelhetlen ellenségeik; s jusson eszetekbe, mikép a Magasságbeli azzal van, ki őt féli.

„Valahányszor uj fejezet küldetik nektek az égből, mondani fogják: Mellyitek ad hitelt e tannak? Az azonban megerösiti a hivők hitét, kik abban vigasztalást fognak találni. Ellenben megnagyobbítja a megfenésedett szivüek sebét, s ők gonoszságukban halnak el.

„Közöttetek egy jeles próféta támadt, hogy kiráncson benneteket tévelyeitekből. Üdvötökérti buzgalom lelkesiti őt, s a hivők csak engedékenységet s irgalmat várhatnak tőle. Ha hitelt nem adnak az általad hirdetett tannak, mondd nekik: Elég nekem az Isten. Nincs más Isten, mint ő; benne helyezem én bizalmamat; ő az Ur felséges trónján.“

E bucsujárás ünnepélyessége növelte a buzgalmat az uj vallás iránt, mellyet a legtávolabbi törzsek is elfogadtak. Basan és Shar megtérvén, bezárták a yemeni királyok ezredéves sorát.

A végső zarándoklat. 632. febr. 22.

Még egyszer zarándokolt Mahomed Mekkába, kisértetve kilenczvenezer ájtatos hivőtől, kiknek egy halomról hite szertartásait s azok jelentését fejtegette. Egy másik halomról az Isten egységéről beszélt, mondván: Szerencsétlen, ki megtagadja a ti vallástokat! Ne tőle féljetek, hanem én tőlem. Ma hoz-

tam tökélyre a ti törvényteket s elárasztám fölöttetek kegyelmemet, és ohajtom, hogy az islam legyen a ti vallástok. Ekkor levágott hatvanhárom tevét, éveinek száma szerint, Ali pedig harminczhetet; átalakitá a naptárt, holdévet hozva be, szökő nap nélkül, s betölté szigoruan a zarándoklat áhitatának minden részletét.

Mahomed halála.

Visszatérvén Medinába, épen midőn a Syria s a rumiak elleni háborúra készülne, hideglázba esett, mellyet nevelt a két hitehagyottnak sikeres működéséről vett tudósitás. Hölgyeit, kikkel felváltva mulatott, arra kérte, hogy, míg betegsége tart, csak egy maradjon mellette, s a hölgyek e szerencsét közakarattal Aisának engedték. A próféta, míg csak ereje el nem hagyta, meg nem szünt imádkozni, s elvitetvén magát a mecsetbe, a vallás védelmében elestekért imádkozott, dicsérte Istent, bűnei bocsánatáért könyörge, aztán egy támra dülve mondá: Van-e köztetek, kit megütöttem? itt a hátam, üssétek vissza. Ha megsértettem valakit becsületében, tegye velem ugyanazt; ha pénzben kárositottam meg valakit, itt az erszényem. Egy a nép közől felállt s mondá: Nekem régidőtől fogva tartozol három drachmával;[1]) a próféta visszafizetteté ezt kamatostul, megjegyezvén, hogy jobb e világon megszégyenülni, mint a másikon.

Elhagyván őt minden ereje, Abu Bekrnek hagyta meg, hogy a mecsetben imádkozzék. Az anzarokhoz igy szólt: Irtsátok ki a bálványozókat a félszigetről; az uj megtérteknek a többi musulmanokkal egyenlő kiváltságokat engedjetek, s legyetek állhatatosak az imádságban. Tizenöt napi szenvedés után Gábor angyal vigasztalta őt, jelentvén neki a két lázadó hitehagyottak egyikének halálát, mire a próféta megengedte a halálangyalnak, hogy oltsa ki életét, s felkiáltva: Könyörülj rajtam Uram! s helyezz azok közé, kiket kegyelmedben fölemeltél, kiadta lelkét Aisa térdein (632. junius 6.). Élt hatvanhárom esztendeig,[2]) apostolkodott huszonháromig, uralkodott tizig.

Termete közép volt, feje nagy, testbőre barna s szinezett, vo-

[1]) Az első mahomedán idők drachmája szélesebb s vékonyabb, mint a görög, de sulyra majdnem egyenlő. Ugy van az aranypénzzel is.

[2]) Holdévek, mellyek mintegy hatvanegy napévet tesznek.

nalmai kifejezésteljesek, szemei nagyok s élénkek, homloka magas és kiálló, orra sas, hajzata ébenfekete, szakálla sürü; arczulatán kedves méltóság honolt, de ha haragra gyult, szemöldei közt egy ér rettenetesen dagadott ki. Alattvalói iránt nyájas, s barátai előtt kedves volt. Még akkor is, midőn már roppant kincsekkel birt, kimért adagban csak árpakenyeret evett; házában néha két hónapig sem rakatott tüzet, megelégedvén datolyával és tiszta vizzel. Szokásaiban egyszerü, maga kezével fejte kecskéit, maga söprött s rakott tüzet, maga foltozta ruháit s végezte a többi házi dolgokat, királyi fényre soha sem vágyott.

Nem tudott sem irni sem olvasni, vagy legalább tetteté, hogy a neki irásban tett kinyilatkoztatást a nép annál könnyebben higye el. Az irást ama kinyilatkoztatásokkal akarta tiszteletessé tenni, miután, mint mondá, az Isten is felhasználta azt. Minden lépten ajánlta a tudományt, mondván: A tudatlanságból ered minden rosz; de még ennél is egy nagyobb rosz létezik: a maga tudatlanságát be nem látni. A tudatlan mit sem ügyel arra, mi körülötte történik, vagy a mit más tesz: ha egy erénynyel bir, azt hiszi, hogy százzal bir, s ezer hibája közöl egyet sem ismer el. Ez is szavajárása volt: A tudatlanság egy rosz gebe, mely nevetségessé teszi azt is ki rá ül, s azt is ki vezeti. Midőn egy arab arról panaszkodott, hogy egy tudós két napig házában mulatott, Mahomed mondá neki: A hegyek viszhanggal adják jelét a tetszésnek, mellyet egy kedves hangban találnak; a rózsák és jázminok kinyilnak a csalogány dalára;[1]) még a teve is föléled gazdája énekére. Kőnél durvább s a baromnál ostobább az, kinek egy tudóssali társalgásban kedve nem telik.

Türelmes volt a balsorsban és, a mi igen ritka, a szerencsében is. Midőn hallá Bakia leányának halálát, igy kiálta fel: Áldassék Isten! még gyermekeink halálát is jótéteményül kell tőle fogadnunk. Valahányszor saját biztossága kivánta, kegyetlen vala, hanem megbocsátni is tudott; elleneivel nagylelküen bánt, s az egyezményeket sértetlenül tartá meg.

Az arab irók szerint négy dologban multa felül az összes embereket: erőben, harczban, bőkezüségben s a férji tehetségben. A bő-

[1]) A keletiek költészetében a csalogánynak a rózsávali szerelme többször megénekeltetett.

kezüség — mondá ő — a boldogság fájának egy ága, mellynek gyökere a paradicsomban van, hol Kauster folyónak vize által öntöztetik. Mondá továbbá: Az e világi boldogság abban áll, hogy barátainkkal jót tegyünk, s az ellenségtől vett roszat állhatatosan türjük.

Ötvenedik éveig hü maradt Khadidsához; neki köszönte szerencséjét, s mindig tiszteletben tartá. Azon négy nő közé számitotta őt, kiket az erények tükrének nevezett. Azon nők pedig, Khadidsán kivül: Mária Mózses nővére, Mária Krisztus anyja, és Fatima. Midőn többi hölgyeivel gyakran beszélne róla, Aisa egyszer szavába vágott, mondván: De hisz Khadidsa vén volt, s helyét olylyannal pótolád, ki jobb szolgálatot tett. — Istenemre, nem! — felelé a próféta — Khadidsánál egy nő sem volt jobb; ő hitt bennem, midőn az emberek megvetettek; és gondoskodott szükségeimről, midőn szegény és üldözött voltam.

Meghalván Khadidsa, egymásután tizenöt feleséget vett, habár a Koranban csak négyet enged meg. Az égtől még arra is felhatalmaztatta magát, hogy másnak nejét is elvehesse. Tartott még tizenegy ágyast, s ugyanazon időben többnek keblén kéjelgett. A kopt Mária, kit neki Mu-Kaukas, egyptomi kormányzó rabnőül küldé, szerelmessé tette Mahomedet, s midőn kettejöket a próféta egyik neje Afssa Omar leánya meglepé, Mahomed, hogy megnyugtassa őt, esküvel fogadta, hogy Máriához többé nem fog nyulni s hogy Abu Bekr után Omar fogja a hivőket kormányozni, csak el ne beszélje az eseményt. Afssa azonban nem tudott hallgatni, s elbeszélte a dolgot egy másik feleségnek, Aisának, ez pedig atyjának, Abu Bekrnek. Mahomed észrevévén mindkettőnek visszatetszését, elüzte Afssát s többi feleségeihez is egy hónapig nem közelitett, hogy Máriávali uj szerelmét élvezhesse. Ekkor iktatta a Koranba azon fejezetet, melly megengedi a musulmanoknak, hogy esküjöket, megszeghessék.

Afssának büntetése annál borzasztóbb vala, mivel a prófétától elüzött asszonyt semmi más férfi nem vehette el. Mahomed tehát félvén, hogy elkedvetleniti Omart, állitá, miszerint Gábor angyal elrendelte, hogy ő Afssa böjtjeit s áhitatát visszafogadásával jutalmazza. Egy éjjeli ut alkalmával Aisa hátra maradt, s minthogy csak másnap reggel egy harczostól kisérve jelent meg a sátor előtt, az arabok közt nagy zúgolódás támadt. Mahomed, bár féltékeny volt a legnagyobb mértékben, mivel talán, mint Caesar, azt ohajtá, hogy nejeit még csak

gyanuba se vegye senki, egy kinyilatkoztatás által biztositá neje ártatlanságát, megbüntette a rosz nyelveket, s törvényt hozott, melly szerint a nő házasságtörés miatt csak ugy itéltethetett el, ha büne négy férfi által láttatott. Aisa Mahomed hölgyeinek legkedveltebbje, s haláltusája titkainak avatottja volt; később a hivők anyjának (Omm el-Moslem), s a próféta gondolatainak értelmezőjeül tartatott.

Fatimán, Alí nején kivül egy törvényes gyermeke sem élte Mahomedet túl; törvénytelen gyermeke annyi maradott, hogy még ma is vannak ivadékaik, kik származatukkal dicsekesznek, s a zöld turbán viselésének jogával egyedül ezek birnak.

Nagy emeltyüje volt Mahomed hatalmának a folytonos kinyilatkoztatás, melly által ő az istenséget, valahányszor czéljainak kivitele kivánta, közbenjáróvá tette. Azonban csak kárhoztatni lehet a rút visszaélést, mellyel ő az isteni szózatot saját kicsapongásainak szentesitésére használta, annyira, hogy az ő élete folytonos kivételt képez az általa hozott rendszabályok alól, mellyektől magát időnként az angyal által fölmentette. Ekkép bár eleinte a bálványozás elleni heves gyülölettől vezettetett, utóbb csalásra vetemedett, az istenséggeli folytonos közlekedést színlelve, s annak tulajdonitva minden intézkedését s a vad türelmetlenséget, mellyet a zsidók és keresztények irányában kifejtett. Ő maga mondta ki magára a kárhoztatást, midőn irta: Van-e nagyobb gonoszság, mint Istent hazugság részesévé tenni? valótlan kinyilatkoztatásokat tulajdonitni magának és mondani: Én egy könyvet adatok magamnak, ahhoz hasonlót, mellyet Isten küldé!

Csodákat nem tulajdonitott magának, s ha ellenei azt kivánták, hogy küldetését csodákkal bizonyitsa, ő győzelmeire hivatkozott, mellyeket a csapatjai közt harczoló angyalok segélyével vivott ki. „Ők esküvének, hogy ha csak egy csodát látnának, hinnének a neked küldött könyvben. A csodák, bár a hitetlenek el nem ismerik azokat, valóban Isten kezében vannak. Mondd nekik: Az, ki a vetéseket növeszti, ki az embert kenyérrel táplálja, s azt benne hussá s csonttá változtatja, nem volna képes kertet hozni létre a pusztában és a köziklából forrást fakasztani? Valóban az ő mindenhatósága megdönti a hitetlenek okoskodását. Mondd nekik ó próféta! hogy ha millió angyalt látnának, ha a holtak beszélnének, ők az isteni jótéteményekben még sem hinnének többet, mint a mennyit jelenleg hisznek. Népek! létezik elegendő ok, melly titeket az igazságról meggyőzzön. Én a csodákat csak a gonoszok megrettentésére fogom használni. Nem va-

gyok-e én ember, mint a többiek? mirevalók a csodák? Én elküldettem, hogy felszólítsalak benneteket elfogadására a nektek ajánlott javaknak és rettegésére a rosznak, melylyel fenyegettetétek. Én csak azt hirdetem, mi elém szabatott; jaj annak, ki szavaimra nem hallgat.“

Daczára e határozott nyilatkozatnak, követői mégis minden tettével csodát kötnek össze: a kövek és fák hódolnak neki, ujai érintése alatt források fakadnak, az éhezők tápot kapnak, a betegek fölgyógyulnak, a holtak feltámadnak. E csodák között, mellyek a Sunna-ban összegyüjtve vannak, legnevezetesebb az ő utazása az égbe. Egy éjszaka, midőn a szabad ég alatt aludt közel Mekka mellett, Gábor angyal felnyitotta szivét [1]) s kinyomván abból a fekete cseppet, megtöltötte hittel és tudománynyal; ezután hetven pár szárnyat terjesztvén ki, elhozta neki Al-Borak kanczát, melly a prófétákat az isteni küldetésekben hordozta; gyorsabb e kancza, mint a villám, értelmes mint az ember, csak a beszéd hiányzik neki. Midőn hallá, hogy az, kit hordoznia kelle, közbenjáró, apostol, és az islam szerzője, megszelidült, hátára vette s Jerusalembe vitte őt. Ott a templomban Ábrahám-, Mózses- s Jézussal és más szentekkel jött össze, kik őt szivesen fogadták s vele együtt imádkoztak. Találva ezután egy hágcsót, Gábor angyal és Mahomed egész az első égbe mentek föl, melly tiszta ezüstből van, s hol arany lánczokon látták a csillagokat felaggatva, olly nagyokat, mint Noho hegye Mekka mellett; angyalok álltak ott őrt, hogy az ördögök a paradicsomhoz ne közeledhesssenek. Más angyalok ismét az állatok minden fajának alakját viselék, s mindegyik a maga által képviselt állatfajért imádkozott. Rémitő nagy volt a fehér kakas, mellynek feje a második égig nyult, mellyhez az elsőtől ötszáz esztendeig tart az ut [2]). Az Isten felé szüntelen három hang zeng: annak szava, ki mindig a Korant olvassa, aztán, a ki minden reggel bünei bocsánatáért könyörög, végre, a melly legkedvesebb, az óriás kakas éneke.

Nagy tisztelettel fogadtaték ott Mahomed, és Ábrahám által fiainak és a próféták legnagyobbjául üdvözöltetett. Innen kevesebb idő alatt, mint a mennyi az elmondásra szükséges, a második vagyis vas égbe jutott, hol Noe, Jézus és János jöttek eléje. A harmadik, gyémánt égben volt az Isten Hive, olly angyal, kinek parancsai alatt más százezer angyal állt, s kinek nagysága akkora volt, hogy egyik

[1]) A görögök szerint Mahomed nehéz nyavalyában szenvedett s azt akarják itt némellyek érteni.

[2]) E mese, mint sok más, a babyloni Talmudból vétetett.

szeme a másiktól hetvenezer napi távolságra volt; előtte egy nagy lemez állott, mellyen folytonosan irt és törölt: ez a halál angyala volt. Azon égben lakott Dávid, Salamon és József, kik utódjokat tisztelettel fogadák. A negyedik, tiszta smaragd égben Henoch élt, még nagyobb angyal-sereggel, mellyben egy akkora nagy volt, hogy fejével az ötödik eget érte, mellyet a negyediktől ötszáz évi ut választa el; ez óriási angyal szüntelen az emberek bünei fölött siránkozott. Az ötödik ég, Áron lakhelye, tiszta aranyból van; ott lobog az Isten haragának tüze a megátalkodott bünösök számára. A hatodik égben Mózses testvéreül üdvözlé Mahomedet, de fájt neki, midőn elgondolta, hogy ez több muzulmant vezetend az égbe, mint a mennyi hébert ő vezetett be. A hetedik égben Isten legnagyobb teremtményét, egy angyalt láttak, hetvenezer fejjel, mellyek mindegyikén ugyanannyi száj volt, s minden szájban hetvenezer nyelv, mellyek hetvenezer nyelven szóltak s annyiféleképen dicsérték az Urat.

Egész a lotosz fáig emeltetett föl Mahomed, mellyen túl még az angyalok sem mehetnek. Itt elhagyatván Gábor angyal által, Asrafeltől egész a Mindenhatónak trónjáig vitetett, melly két fény- s egy homálytenger közt álla. Itt a próféta e szózatot hallá: Mahomed! jer elő, s közelits a hatalmas és dicsőséges Istenhez. Ekkor előre lépvén, két nyillövésnyire jött az istenséghez s a trón jobb oldalán ezt olvasá: Nincs más Isten, mint az Isten; Mahomed az ő prófétája. Isten érinté öt, szent borzalommal tölté el s számos titkot fedett föl előtte. Megfordult ezután Mahomed, s feltalálta Gábor angyalt, ki öt Jerusalembe vitte vissza, hol Al-Borak várakozék rája.

Mindez kevés óra alatt ment végbe, s midőn Mahomed Gábor angyal előtt azon aggodalmát fejezé ki, hogy népe illy roppant csodadolgokban nem fog hinni, s öt hazugsággal vádolandja, az angyal felelé: Abu Bekr, a te hűséges tanud, igazolandja az általad elbeszélendő dolgokat.

Ezek voltak Mahomed hiveinek szép koholmányai; ő azonban joggal mondhatá, mikép az ő csodája abban van, hogy szegény emberből a félvilág mesterévé emelkedett. Mint kalmár, próféta, hitszónok, hős, törvényhozó s költő, a vallások harcza közepett egy legegyszerübb hitelv feállitásáról gondolkodván, a lassu siker melletti türelemben s a viszontagságok próbájában megerösödött; az üldözés menedéket biztosita neki Abyssinia s Medinában; a megátalkodottság

kizáratta vele a kereszténycket és hébereket, hogy csak honfiainak kedvezzen ; aztán kezébe ragadván a zászlót, a dicsőséges győzelmek és még dicsőbb vértanuság közötti választást hirdette. Ama zászló alatt vezette Mahomed hiveit az első diadalokra, olly lelkesedést öntve beléjök, melly győzelmeket szerez és létrehozva azon vezéreket, kik az ő művét befejezték. Nem is nyugodott meg többé azon zászló [1]). Maga a vezér hordozta egyik kezében, mig a másikkal harczolt, az islam harczai után pedig először a musulmanok fővárosában, Medinában, aztán Damascus, Bagdad- s Kairóban, utóbb Osman házában tétetett le, jelenleg pedig Konstantinápolyban tartatik. Bele van gyöngyölve azon Koran, mellyet Omar kicsided betükkel maga másolt le, és a Kaabának ezüst kulcsa; most csak akkor vétetik elő, midőn a Nagy-Ur, vagy a fővezérek egyike a hadsereget vezényli, vagy az t honfiui s vallási lelkesedésre gyulasztani akarja.

Midőn Mahomed meghalt, a hivek közt általános siránkozás támadt, utóbb azonban a kétely s elégületlenség moraja hallatszott. Némellyek azt mondák, hogy a próféta nem halhatott meg, s mint Mózses negyven nap mulva visszatér, vagy mint Krisztus, fel fog támadni. Még a rohamos Omar is kardjával fenyegette azt, ki máskép mert beszélni. Azonban az okosabb Abu Bekr dicsérve a buzgalmat, annak következményeit roszalta s mondá: Mahomedet imádjátok-e ti vagy Mahomed Istenét? Ez örökön él, hanem apostola halandó vala, mint ti, s földi pályáját bevégezte. E véleményben, mellyet a testnek bekövetkezett enyészete megerősitett, mindnyájan megnyugodtak; az eltakaritásra a legfényesebb előkészületeket tettek; sirás és zokogás helyett magasztalást zengtek a nagy férfiunak, ki a költői babért törvényhozói jogars vezéri karddal egyesité.

Uj vita támadt, midőn az eltakaríttatás helyéről tanakodtak; a moagerek Mekkába, melly születéshelye volt, az anzarok Medinába

---

[1]) A musulmanok *Ucab Sandjak Scherif*-nek hiják. Mahomed zászlaja, melly ma Konstantinápolyban az ereklyék termében áll, negyvenszeresen, a próféta ruhái pedig ötvenszeresen vannak selyembe takarva. Minden évben ramadan 15-én nagy ünnepélylyel göngyöltetik ki a zászló, s az egész udvarnak csókolásra adatik. A fölovászmester minden csók után egy musselmi darabbal törli meg, mellyet a csókoló becsés emlékül visz el. Az ünnepély után a csókolt rész nagy ezüst edényben megmosatik s a viz üvegecskékbe pecsételve a fejedelmek s nagyokhoz küldetik, kik az elhozót gazdag ajándokokkal fogadják. Nehány csepp az első pohárvizbe öntetik, mellyel este a böjtnek véget vetnek. Óvószerül is tartatik betegségek és tüzvész ellen. **Hammer** Staatsf. und Staatsv. d. Osm R. I. 19.

melly neki menedéket adott, mások ismét Jerusalembe a próféták közé akarták vinni. E czivódásnak is Abu Bekr vete véget, állitván, miszerint a próféta meghagyá, hogy halála helyén temettessék el. Igy hát halálos ágya alatt ástak sirt, s abba tették le, hol később nagyszerü mecset emeltetett a mekkainak mintájára, fedett karzatoktól körülvett torony alakjában, közepén egy kis épülettel; a mecsetet kétszáz kilenczvenhat, a földről felnyuló, egymástól különböző és arabeskek-, drágakövek- s arany feliratokkal ékesitett oszlop tartja. Délkeleti szögében áll Mahomed sirja, fekete kövekből épült s két oszlopon nyugvó négyszög állványon. Mellette nyugszik első két utódja, kiket mindig drága szőnyegek takarnak.

Minthogy Mahomed haldokolva igy kiáltott fel: Átkozottak legyenek a zsidók, kik prófétáik sirjait templomokká változtatták; neki, miként Istennek, templomot emelni nem vala szabad; hanem sirjának meglátogatása az islam vallás fő kötelyei közé tartozik. A ki oda zarándokol, folyvást kell bizonyos imaformákat elmondania, különösen, midőn Medina határának fáit már megpillantja. Mielőtt bemenne, mosakodás által tisztitja magát, legjobb ruháit ölti fel, a legkellemesb illatokkal keni be magát, s alamizsnát oszt. Midőn már a mecsethez közeledik, mondania kell: Uram, légy irgalmas Mahomednek és Mahomed családjának; oh Uram! bocsásd meg vétkeimet s irgalmad kapuit nyisd meg nekem. Ekkor a dicsőséges virágágyhoz vagyis a sirhoz megy; aztán imádkozik a különféle szentemlékü helyeken s végzi mindazon szertartásokat, mellyeket az islam első apostolai gyakoroltak.

HARMADIK FEJEZET.

A Koran.

Mahomed tévelyei, tana, erényei s hibái a Koranban vannak letéve, mellyet ő az arabok polgári s vallási törvénykönyveül szánt, azon czéllal, hogy a szétszórt törzseket egy törvény, egy hit, egy javitott erkölcstan s megtisztitott istentisztelet alatt egyesitse s hogy utódai a nemzetnek egyházi- s világi fejeivé legyenek.

Al-Koran vagyis „olvasni való könyv“ nevet visel az egész gyüjtelem, és az egyes fejezetek is, mellyek máskép sura-knak mondatnak. Száztizennégy, terjedelemre nézve egyenetlen fejezetből áll a mü, mellyek nem számok, hanem részletes, egy egy versecs-

kétől vagy a beszélő személytől kölcsönzött, vagy önkényes czimek által különböztetvék meg. Folyóbeszédben de párhuzamosan s gyakori rimekkel vannak irva, mellyek elérése végett néha megszakittatik, sőt meg is zavartatik az értelem. A kilenczedik fejezeten kivül mindegyik igy kezdődik: A kegyelmes és irgalmas Urnak nevében, a mi arabul igy hangzik: B'ism Illah elrohman elrakkim. Igy kezdik a musulmanok összes irataikat.

A Koran öröktől fogva egy nagy lemezre van irva, melly őrzöttnek neveztetik; mivel ezernyi angyal áll mellette őrt, hogy tartalmát az ördögök meg ne másitsák. Annyira terjed, mint az ég a földtől, s széles mint a kelet és nyugat közti tér, s az egész egy legfehérebb drágaköből áll. Az Isten trónja mellett állt az a hetedik ég fölött, s onnan hozta le Gábor angyal a prófétának, selyem- s gyémánttal ékesitett papiron irva. Minthogy azonban a versecskék időnként nyilatkoztattak ki neki, a szerint, a mint azokat egy fontosb esemény kivánta, vagy Mahomed valamelly nehézséget legyőzni, valamelly tettét igazolni, vállalata iránt lelkesedést kelteni, vagy valami véleményt módositni akart; azért hiányzik a sugallat és czélnak egysége, s a próféta nemcsak ismétel, hanem ellent is mond magának. Ha egy versecskét közzé tett, tanitványai azt rögtön betanulták, s leirván pálmalevelekre, fehér kövekre, vagy bőrdarabokra, egy szekrénybe zárták, mellynek őrizete Mahomed hölgyeinek egyikére bizatott. Később Zeid, egyik legderekabb titkára, összeszedte azokat, tárgy- és időrend nélkül, ugy, hogy a végén találod azt, minek világosan az elején kellene állnia; a Medinában adottak a mekkaiakkal vannak összekeverve, néha ugyanazon fejezetben; egyszóval ugy vannak összeállitva, a mint az összegyüjtő kezeibe kerültek. Ugyanez okból az első fejezetek roppant hosszak, mig az utolsók igen rövidek; s a kilenczedik mégis igy kezdődik: Átgondolt renddel van e könyv felosztva, miután az annak müve, ki bölcseséggel s tudománynyal bir.

E zavaron kivül még számos helynek bensö homálya is sok kételyt támaszt. Miért is a musulman hittanároknak s értelmezöknek a látmányok-, elbeszélések-, parancsok-, tanácsok-, való- és valótlan-, fenséges- és képtelennek ama zürzavara végetlen fáradalmat okozott. A szembeszökő ellenmondásokat azon állitással akarják elháritni, hogy Isten olly dolgokat is parancsolt, miket utóbb visszavonnia tetszett. S ezek közöl némellyekre nézve mind a szó, mind az értemény elvettetett; másokra nézve az értemény megmaradásával csak a betü, vagy a betü megmaradásával az értemény vettetett el,

Minthogy pedig az arab abc-ben, miként a többi semi nyelvekben az önhangzók hiányzanak, és a pontozás Mahomed után sokkal később hozatott be, a különböző olvasás a Koran értelmezésében roppant eltéréseket okozott, habár mokrik állittattak fel, kiknek hivataluk a Korant a meghatározott pontozással olvasni.

A közönségesen kivül még hét kiadása van a Koranuak: kettő medinai, egy mekkai, egy kufai, a többi bosrai és syriai. Különböznek ezek egymás közt a versek számára nézve, hatezertől hatezer kétszáz negyvenháromig. Magában foglal a Koran hetvenhétezer hatszáz harminczkilencz szót, vagyis háromszáz huszonhárom ezer tizenöt betüt; [1]) még azt is megszámitották, egyegy betü hányszor fordul elő.

A sabaeismus, az arabok régi vallása, babonás bálványozássá fajult volt. A kereszténység, melly behatott a felszigetbe, éreztetni kezdé egy szellemi s erkölcsi vallás szükségét, melly felszabadítsa mind az Istent mind az embert az anyag kötelékei alól; diadalmát azonban hátráltatta egy részt a régi vallás iránti tisztelet, más részt a zsidók ellenkedése, végre saját eretnekségei. Az uj vallás tehát csak közvetitő lehetett ezen elemek között. Mahomed, a tudatlan próféta, hogy törvénykönyvét összeszerkeszthesse, s a többi vallások ismeretét megszerezze, mások segélyére szorult. Azok tehát, kik kinyilatkoztatásait sem isteni, sem ördögi kinyilatkoztatásnak nem tartják, [2]) Mahomed dolgozótársaiul a héber Abdallah ebn-Salam-ot; Sergius nestoriánus barátot; Salvan magust, ki a kereszténységre tért; és Kain vagy Aich keresztény könyvárust nevezik, ki neki olvasás végett egy szentirást adott. Ezen ellenkező hagyományok azonban e személyekben talán csak a régi három vallás által ezen uj hitre gyakorlott befolyást jelvezik. Az különben, a mi a Koranban persa szellemü, Arábiába már a sabaeusok tanával hozathatott be. Az evangeliomot, ugy látszik, alig ismerte, miután keveset vett föl belőle, s azt is elferditve, mint a ki csak messziről hall, vagy hamisitott könyvekből tud valamit. Többet vett föl az ó-szövetségből, miután Mózses öt könyvét és a zsoltárokat nyilván idézi, a patriarchákra támaszkodik s történetöket beszéli el, azon nyiltan bevallott czéllal, hogy azok tanait s példáit föléleszsze. Hizelegni akart ezzel nemzete hiuságának, melly magát a patriarcháktól származtatta.

---

[1]) Illy haszontalan türelemben a rabbik is gyakorolták magukat a szent könyvekre nézve.

[2]) Marracci azt hiszi, hogy Gábor képében az ördög hozta a kinyilatkoztatást Mahomednek. Akkor megkellene vallani, hogy az ördög sokkal költőibb s kevésbbé oszes, mint minőnek az emberek gondolják.

A Koran tizenkét század óta a leghatalmasb nemzetektől vallási s politikai törvénykönyvül tiszteltetik, s a beltartalma iránti kegyelet külsejére is kiterjeszkedik. Minden musulman köteles azt vagy saját kezével, vagy más által lemásoltatni. A sultánnak kettővel kell birnia, egygyel mint hivőnek, a másikkal mint fejedelemnek. Gyémánts aranynyal ékesitik ki, s hozzá nem nyulnak, mielőtt szertartásosan meg nem tisztultak. Olvasva az övnél lejebb soha sem tartják; zászlaik- s házaikra verseket irnak ki belőle; magukkal viszik a háboruba, tanácsot kérnek tőle kétes esetekben, s szentségtörésnek tartják azt a nem musulmanok kezébe engedni.

Irodalmi érdeme.

Az arabok még mint irodalmi remekmüvet tisztelik a Korant. Beszélik, hogy Mahomednek a könyvet ember sugalta: a megjelölt ember azonban idegen nyelvet beszél, holott a Koran nyelve a tiszta s ékes arab nyelv. [1]) Igy czáfolta meg a próféta a mendemondákat, a minthogy a Koran csakugyan a legsimább mekkai nyelven volt irva, melly utóbb a tanodákban tanított irodalmi nyelvvé lön. Ama mü szépségével akarta Mahomed isteni sugaltatását bebizonyítni, erősitvén, hogy ahhoz hasonlólag sem ember sem angyal csak egy lapot sem képes irni. Legjelesebb költő azon korban Abu Okail Lebid vala, ki a Kaaba kapujára függeszté egyik müvét, melly igy kezdődött: Minden dics, melly nem Istenre vonatkozik, hiu; s minden jó, melly nem Istentől jö, csak árnya a jónak. E mü olly fenségesnek tartaték, hogy versenyezni senki sem mert vele. Midőn azonban a Koran al-Bakrah [2]) fejezete függesztetett ki, Lebid cso-

[1]) 6. fejezet.

[2]) Ide iktatjuk ama fejezetnek elejét; minthogy abban először a Koran csalhatatlanságáról, aztán az elörendeltetésről (praedestinatio) van szó:

„A kegyelmes és irgalmas Isten nevében.

„A. L. M. Semmi kétség e könyvről; szabály az azok számára, kik félik az Urat;

„Azok számára, kik hisznek a fenséges igazságokban, imádkoznak s a szegényeknek adják egy részét az általunk nekik adott javaknak;

„Azok számára, kik hisznek a tanban, mellyet mi neked az égből küldénk, és az irásban, és szilárdak a jövő élet iránti hitben...

„Az Ur lesz vezérök, osztályrészök pedig a boldogság.

„A hitetlenek, akár hirdettetik nekik az islam, akár nem, ök vakságukban megmaradnak.

„Isten lezárta sziveiket és füleiket, szemeiket fátyol lepezi, s a gyötrelmek borzalma vár rájok...

dálatra ragadtaték, s nemcsak legyőzöttnek vallá magát, hanem azon hitben, hogy illyet irni isteni sugallat nélkül lehetetlen, a bálványimádástól az islamra tért. [1])

Néhány vig vagy komoly festés, néhány kellemes és nagyszerü kép, az Isten mindenhatóságának leirása, olly kitünő pontok, mellyeket az idegen is feltalál; hanem a ki az eredetit nem érti, annak az a néhány felséges hely [2]) a hosszadalmasságért, az untató ismétlésekért, a tárgyzavarért, s a gyakori homályért kevés kárpótlást ad.

Sunna.

A musulmanok a Koranon kivül még a Sunna-t vagyis a hagyományt tisztelik, melly megfelel a héberek Misna-jának, s a próféának szóval hirdetett tanait tartalmazza, miket két századdal később al-Bochari szedett össze, ki a háromszázezer bizonytalan közöl hétezer kétszáz hatvanöt hitelest választott ki. Al-Bochari mindennap a mekkai templomba ment imádkozni és mosakodni, hogy kezdett müve jól sikerüljön, mellyet bevégezvén először a próféta támszékére, utóbb sirjára tett le.

Ehhez járul az Ijmar, vagyis az igazhitü imam-ok egyértelmü határozatai a vitályos kérdések fölött; és a Kias, mellyben az elöbbeni határozatokból az ujabb esetekre vonatkozó hasonintézmények foglaltatnak.

Ezek a musulman hittan kútforrásai, mellyet (islam-ot) annak tudorai két részre osztanak: iman-ra vagyis hitre, a vallás elméleti részére; sdin-ra vagyis gyakorlati részére, erkölcstanra.

Hogy a hitelvekkel kezdjük, először is a Koran csalhatatlan, miután homlokán ez áll: Semmi kétség e könyvről. A Koran megtestesült örök ige, melly önmagától létezik; tehát az élő Isten helyébe egy holt Isten tétetett; s egy élő magyarázó testület, miként az a kereszténységben létezik, nem állittatott fel.

„Ha kételkedtek a könyvben, mellyet szolgánknak küldénk, szerkesszetek csak egy fejezetet, melly az abban foglaltakhoz hasonló legyen; és ha öszinték vagytok, hivatkozzatok Istenen kivül más tanukra."

[1]) E költő halála órájáu egy verset irt, mellyet a fenség legfőbb fokának tartanak:

Vagiadto jiedid' al mout gair ledhidh.

„Mondják, hogy minden, a mi uj, örvendetes: én még sem találom ezt, habár a halál nekem uj."

[2]) Legfenségesbnek tartatik ez, mit a 9. fejezetben Isten a vizözön után beszél: „Föld! nyeld be vizeidet, s te ég! szidd fel, a mit kiöntöttél. A viz visszatolult s Isten parancsa betelt; a bárka megállapodott a hegyen, s emo rettentő szók harsogtak el: *Jaj a gonoszoknak!*"

Istenről való tan.

A fő alapszabály, mellyet a musulmanok mindig szájukban tartanak, ez: Nincs más Isten, mint Isten; csak egy az Isten s kivüle nincsen más Isten. A Koran minden fejezete ezen igazságot bizonyitja, mellyel Mahomed a küzdő vallásokat egyesithetni remélte. „Isten önmagától létezik, nem nemz és nem nemzetett; nincsen társa; övé az országlás és a dics csupán övé. Ő fejti ki a kalászból a gabnaszemet, a datolyából a magot; ő kelt halálból életet s életből halált; ő különiti el a hajnalt a sötétségtől, ő rendeli nyugalomra az éjt; elhelyezi a csillagokat az égbolton, hogy titeket a sötétségben, szárazon és tengeren vezéreljen. Ő képezett benneteket egyetlen egy emberből; ő helyez el titeket apáitok veséiben és lakot készit nektek anyáitok keblében. Ő hullatja le az esőt, hogy megtermékenyitse a növények csiráit; viránynyal boritja be a földet, kikelti a magot, növeszti s gyümölcscsel terheli meg a pálmát. Neki kell köszönnötök a szőlőgerezdet, az olajfákat s kerteitek gránátalmáit. Ha teremteni akar valamit, azt mondja: Legyen meg, és meg van.“

Ez volt az első patriarchák hite. „Mi megmutattuk Ábrahámnak a menny és a föld országát, hogy hitét rendületlenné tegyük. Midőn őt az éj homályával befödé, meglátott egy csillagot és felkiálta: Ime az én istenem! midőn pedig a csillag eltünt, mondá: Én nem imádok eltünő istenségeket. Látván a felkelő holdat, igy szólt: Ime az én istenem! s amint az lement, hozzáadá: Ha az Ur meg nem világit engem, tévelybe estem volna. Midőn a nap a láthatáron feltünt, ő felkiálta: Ez az én istenem; nagyobb a többinél; amint azonban a nap is leáldozott, folytatá: Én népem! én megtagadom istenségeidtől tiszteletemet; ahhoz emelém fejemet, ki a mennyet és földet teremtette; az ő egységét imádom; az én kezem nem égetend többé a bálványoknak áldozatokat.“ [1])

E szerint Mahomed Istene nem a sabaeusok szerinti természeti erő, melly lényegileg a természet és emberiség különféle alakaiban jelen van; hanem olly Isten, ki a világot teremtette, és pedig nem önmagából, hanem semmiből. A világgal nincsen egyesitve természeti kötelék vagy folytonos szükségesség által, hanem el van különítve mindentől, mint a Jehova, természeti vegyület nélkül, csupán örök

[1]) A Koran 6. fej. s több más helyén.

akaratával. A világ az ő müve, s alá van vetve egy feltétlen szükségességnek.

Hogy az egy Isten eszméje annál tisztább maradjon, Mahomed kizárta a háromságot, eltiltá a képek és ereklyék tiszteletét, s maga is csak a próféta czimet fogadta el.

Az angyalokról.

A mindenható, mindentudó, igazságos, jó s irgalmas Isten teremtette az angyalokat, az ő legfehérebb, világosságból alkotott szolgáit. Főbbek közöttök: Gábor, Mihály, Azraël a halál angyala, és Israfil a feltámadásé. [1]) Két angyal őriz minden embert, s följegyzi tetteit. Nem képeznek tehát, mint a sabaeusok vallásában a teremtő és teremtmény között felállitott uralmat, hanem csupán követek, kik az ember szolgálatára teremtettek.

Egy a nagyobb angyalok közöl megtagadta Istennek az engedelmességet, miért is leüzetve sátánná (Eblis) változott. „Mi mondtuk az angyaloknak: Imádjátok Ádámot s ők imádták. Csupán Eblis tagadta meg a hódolatot, s az Ur mondá neki: Miért engedetlenkedel s nem imádod Ádámot? — Én magasb természetü vagyok mint ő, felelte Eblis; én tüzből, ő sárból van. — Elinnen — mondá az Ur — a paradicsom nem a büszkék számára van; menj el gyalázattal tetézve s bocsánat reménye nélkül.“ [2])

Az angyalok és daemonok közt vannak tüzből teremtett anyagiabb lények is, mellyek esznek, isznak, nemzenek és meghalnak. Fajuk többféle, u. m. dsin-ek, nemtők; peri-k, tündék; dii-k, óriások; tacwin-ok, a végzet angyalai; némellyek jók, mások gonoszak. Ők lakták a világot Ádám teremtetése előtt. Ezeknek megtérítésére is Mahomed küldetett.

Kinyilatkoztatás.

A paradicsom számára teremtett ember a gonosz angyal incselkedése által abból kiüzetett; miért is a földön élve, az örök életet ki kell érdemelnie, vagy pedig kárhezatot szerez magának. Isten segitette az embert, kijelentvén neki többször akaratát százhuszonnégy

[1]) Ugyanaz olvastatik sz. Barnabás apocryph evangeliomában; csakhogy ott a két utóbbi angyal Rafael és Uriel nevet visel. Átalában a Koran és az *apocryph* iratok között sok összevágó hely találtatik. Ezen evangeliom példányában, mellyet a musulmanok birnak a *paracletos (vigasztaló)* szó *periclytos*-sal *(dicső, híres)* van fölcserélve, a mi megfelel az arab *mahamad* szónak; miből azt vonják ki, hogy Mahomed jövetelét Krisztus előre megjövendölte.

[2]) A Koran 7. fej.

szent könyvben, mik közöl tiz Ádámnak, ötven Szethnek, harminez Edrisnek vagyis Henochnak, s ugyanannyi Ábrahámnak adatott, Mózses öt könyvén, Dávid zsoltárain s Krisztus evangeliomán kivül; mindezek közt pedig legjelesebb Mahomed Koran-ja, melly pecsétje s záradéka a kinyilatkoztatásoknak. Isten mégis százhuszonnégyezer választottját küldé a földre; hanem különösen az embereknek a bálványozásból kiragadásával csak háromszáz tizenhárman voltak megbizva, kik közöl hatan az előbbeni törvényt eltörölve, ujat alkottak; ezek pedig: Ádám, Noë, Ábrahám, Mózses, Jézus és Mahomed. Ádámnak utódaira nézve kevés érdeme van, miután azokat bűne által boldogtalanokká tette; Noë rendeletei a zsinagógában tartattak fenn; Ábrahám sem zsidó sem keresztény, hanem musulman volt, s egy Istent imádott, habár ő csak kevés chaldaeai által tiszteltetik; Mózses története a Koranban elbeszéltetik s megszépittetik; Krisztus tiszteletben tartatik, mint egyike azoknak, kik leginkább közelitenek Isten képéhez; elbeszéltetnek csodái ugy, a mint az apocryph iratokból átvétettek; különben állittatik róla, hogy nem volt halandó, hanem, midőn bevádoltatott, helyette egy csalkép, vagy egy gonosztevő feszittetett fel, ő pedig a harmadik égbe szállt, honnan az itélet napján jövend el, hogy megszégyenitse a zsidókat, kik őt el nem ismerték. Azon számos példák közöl, mellyeket Mahomed a szentirásból vett át, legtöbb annak megmutatására vonatkozik, milly büntetéssel fenyiti Isten azokat, kik prófétáival roszul bántak. Erre Mahomednek okai voltak.

A hitvallás ekkép van szerkesztve: Hiszünk Istenben, a nekünk küldött könyvben és abban, ami Ábrahámnak, Ismaelnek, Izsáknak, Jákobnak és a tizenkét törzsnek kijelentetett; Mózses, Jézus és a próféták tanában, a nélkül, hogy különbséget tennénk köztük; és musulmanok vagyunk. A mahomedan vallás tehát nem ellensége a keresztény vagy héber vallásnak, és az annak nevében vadul gyakorlott üldözések inkább nemzeti ellenkedés- s uralkodási nagyravágyásból folytattattak.

Sirontúli élet.

A musulmanok háromfélék: legtökélyesbek, kik a paradicsomba elöszőr mennek be; középszerüek, és ollyanok, kik csak tettetésből jók; ezek csak irgalmat, de dicső jutalmat nem nyernek. Legelőbb a musulmanok támasztatnak fel, s egy emeltebb helyen állittatnak fel, és ha mindjárt haláluk óráján bünökkel voltak terhelve, a feltámadás-

kor még is csak jó tetteiket viszik el magukkal, miket maguk vagy mások által müveltek.

Mihelyt a sirba tétetik a test, két fekete angyal jelenik meg előtte, Monker és Nakir, s felköltvén azt, kikérdezik az Isten egysége s Mahomed küldetésébeni hitről; ha nem felel jól, szigoru büntetésre vitetik a barzakba, mikép a halál és feltámadás közötti időköz neveztetik. A jámboroknak testeik nyugalomba tétetnek; lelkeik, ha tökélyes musulmanok voltak, egyenesen az égbe szállnak; a vértanukéi zöld madárkák torkában maradnak, hogy a paradicsom gyümölcsei- s vizeivel tápláltassanak; a többi hivők lelkei sirjaik körül bolyongnak, vagy a legalsóbb égben várják a feltámadás napját.

Végső ítélet.

Senki, a ki teremtetett, el nem kerüli a halált, még az angyalok sem, kik közől először fog Israfil feltámadni, s ő fuja meg az utolsó ítélet tárogatóját. Ezt többé kevésbbé feltünő jelek előzendik meg; a vallás az emberek közt alább száll; alrendü személyek a legfőbb hivatalokra jutnak, s olly szerencsétlenségek következnek be, hogy a ki egy sir mellett halad el, felkiáltand: Miért nem fekszem én is itt! A nap nyugaton kelend föl, mikép a világ kezdetén; egy borzasztóan szörnyü vadállat jelenend meg; az antikrisztus felforgatja az országokat, azután Krisztus még egyszer a világra jő s az islamot veszi föl. Ekkor a rémület zaja hangzik el, mellyre mind az ég mind a föld lakói elborzadnak, a világ megbomlik, az épületek alapjokbó kifordulnak; sőt az anyák is csecsemőiket elfelejtik, s a férfiak tiz hónap óta vemhes tevéiket is elhanyagolják. Negyven év elteltével Israfil, a jerusalemi templom tetejére állva, megfúja a feltámadás trombitáját, s a minden részről előszólitott lelkeket tárogatójába veszi; az utolsó fuvásra kijőnek ezek mint a raj, s betöltik az ég és föld közötti tért, aztán visszatérnek testeikbe, mellyek befogadásukra ötvenévi eső által már előkészittettek.

Az utolsó ítélet ezer vagy ötvenezer évig tartand.[1]) A keleti képzelem kiönté magát a feltámadás borzasztó s fenséges körülményeinek részletezésében, s hosszu volna előadni a legkülönbözöbb hagyományokat az összes lények, u. m. emberek, szellemek, angyalok s állatok fölött tartandó utolsó ítéletről. Miután már a gonoszok és igazak sokáig vártak borzasztó aggodalmak között, megjelenend az Isten és számot kérend mindenkitől. Miután pedig Ábrahám, Noe és Krisztus le fog mondani, Mahomed vállalja el a közbenjáró hiva-

[1]) A Koran eltérő állitásai, a 32. és 70. fej.

talt s a lelkek számot adandnak az üdőről, mikép töltötték azt el; a gazdagságról mikép szerezték s mire fordították; a testről, hogy mire használták azt fel; és tudományukról, hogy mikép éltek vele. Ha büneiket a lélekre vagy a testre háritják, Isten a vaknak és a sántának meséjét hozandja fel, kik a szőlő őrzetére rendeltetve, egymást segitették annak meglopásában, s mindketten elitéltettek. Gábor angyal egy mérleget tartand, mellynek serpenyői elegendők volnának az ég és föld befogadására: az egyik a pokol a másik a paradicsom fölött fog függni; és e hosszu vizsgálat be fog végeztetni annyi idő alatt, a mennyi egy teve megfejésére kivántatik. Ekkor a lelkek közt a szenvedett vagy másokon elkövetett igaztalanságok ki fognak egyenlittetni, és pedig a megbántók jó tetteinek egy része a megbántottak számára el fog vétetni. A szelid állatok boszut állandnak a vadakon, aztán mindnyájan porrá változtatnak. Az embereknek al Ssirat hidján kellend átmenniök, melly keskenyebb, mint a hajszál, s mig az igazak könnyedén haladnak át azon, a gonoszok az alant tátongó pokolba zuhannak.

Mahomed, mint volt kereskedő, a paradicsomot szerződés eredményeül tünteti föl: Isten megvette a hivőktől életöket és javaikat a paradicsom árán. Örvendjetek a vételen és az áron, mellyen megváltattatok, miután a nyereség a paradicsom. Ebbe mindenek elött Mahomed menend be, s a prófétáknak itt a legmagasztosb gyönyör-élvek jutnak osztályrészül. Ezután jönek a tudósok és hitszónokok, és igy a többiek, érdemeik szerint. Még a legutolsó hivő is élvezet végett hetvenkét fekete szemü s mindig megujuló szüzességü leánykát kap. Mahomed kéjsovár képzelme, miután az ember utolsó dolgait illetőleg a hébererektől és mágusoktól annyi eszmét vett átt, a menyországot csak konyhával és bordélyházzal tudta felszépitni.

A paradicsom és pokol közt egy elválasztó fal (at-Orf) fut végig, mellyen keresztül a boldogok a kárhozottakkal beszélgethetnek. A pokolnak hét kapuja van, mellyek mindegyike különböző büntetésre vezet; az első az elvetemült musulmanokat, a második a keresztényeket, a harmadik a hébereket, a negyedik a sabaeusokat, az ötödik a gebreket és mágusokat, a hatodik a bálványozókat, a hetedik a képmutatók- és fösvényeket fogadja be. A hitetlenek büntetése örökké tartand; hanem a musulmanok, bármilly gonoszak voltak is, elnyerik az üdvösséget, mihelyt a tüz őket vétkeiktől megtisztitá, s egész testök börét szénné változtatta.

Az asszonyok is jutalmat kapnak egy különös paradicsomban, a legtöbben azonban pokolba jutnak. Egy vén asszony egyszer arra kérte Mahomedet, juttatná őt a paradicsomba; a próféta felelé: Az nem a vénasszonyok számára való; midőn pedig elszomorodni látá az asszonyt folytatá: A paradicsomban nem lesznek vén asszonyok, mivel Isten visszaadja ifjuságukat és szépségöket. Ő megszentesité a nők alsóbbrendüségét, midőn jutalmaik- és büntetéseiket a másik világon, ugy, miként a földön a rabszolgákét, felényire szabta.

Megmásithatlan végzet. (Fatalismus).

Isten minden eseményt, az ember minden dolgát öröktől fogva rendelte el; a bizonylat könyvében minden megvan irva; a hitetlenek az öröktüzre vannak szánva; az ember saját végzetét nyakába akasztva hordja, s Isten a feltámadás napján megmutatandja neki a kinyitott könyvet.

A megmásithatlan végzet fekszik tehát a musulman erkölcsi életén. Hasztalan ügyekeztek hittanáraik a dogmát oda módositni, hogy az emberi akaratnak s tehát az erkölcsi cselekvésnek némi szabadság hagyassék. Változtathatlan végzet kormanyoz mindent; Isten akaratát az emberinek rendelni alája, magushoz illő káromlásnak s legnagyobb gonoszságnak nyilvánittatik. Az ember mintegy fémanyagot képez, mellyből az Isten pénzt ver, s akár gazember valaki akár szent, az nem saját érdeme, vagy hibája, hanem mivel Isten ugy akarta. Ekkép önté hiveibe a próféta azon szerfölötti bátorságot, melly által a veszedelem félelme nélkül rohantak az ellenségre, meggyőződve, hogy a kinek halála el van határozva, akár a csatatéren, akár ágyában legyen, egyaránt éri őt el. A végső óra Istentől van meghatározva, s azok, kik az ohodi csatában elvesztek, végzetöket otthon maradva sem kerülendették el, minthogy a halandó, Isten föltétlen határozata alól sehogy sem vonhatja ki magát. Ezen érzelem eleinte győzelmekre vezeté a musulmanokat, utóbb azonban amaz egykedvüséget szülte, melly jellemökké lett, és az Isten prófétája s ennek utódai iránti föltétlen engedelmesség föltétlen zsarnokságnak veté öket alája.

Vallás-erkölcsi élet.

A paradicsomot csupán hit által meg lehet nyerni, egy musulman sem záratik ki onnan, bármilly gonosztevő volt is. Csak hinni kell, a többire kevés gond. Mahomed tehát a helyett, hogy vándor

nemzetét egy szigoru erkölcstannal látta volna el, megelégedett annak megjavitásával, kizárva a józan észszel ellenkező dolgokat, a bálványozást, mások és önmaga meggyilkolását, a vérfertőző egybekelést, a gyermekek kitételét és az uzsorát. Az önmegtartóztatás érdeme előtte ismeretlen, és a törvény s a kéjsovár próféta példája által jóváhagyott soknejüség, az igaz, hogy csak négy nőre szoritkozik, de bérbe s bizonyos időre (kabin) mindenki annyi nőt vehet, mennyi neki tetszik. S így örökitve van az asszonynak szolgasága, öldöklő következményeivel. A fajtalanság száz vesszővel, a házasságtörés, mellyet négy szemtanunak kell bizonyitnia, halállal büntettetik [1])

Az elválás meg van engedve, de a harmadszori után a férj vissza nem veheti nejét, mielőtt az egy másnak birtokában nem volt. A férjnél elegendő bármi csekély ok, a nőnek fontosakat kell fölhoznia, s nászajándokát is elveszti; hanem három hónap mulva, ha viselős nem volt, máshoz is férjhez mehet. „A ti hölgyeitek — mondja a Koran — képezik a ti mezőtöket, müveljétek azt tetszéstek szerint, erősitsétek meg sziveteket s féljétek az Urat. Nőbirhatási vágyatok, akár nyilvánitjátok, akár nem, Isten előtt nem tesz titeket bünösökké; tudja ő, hogy nektek a nőre nem gondolnotok nem lehet [2]). Ne vegyetek nőül, csak kettőt, hármat, vagy négyet, választva azokat, kik nektek megtetszettek. Ha el nem tarthatjátok illőleg, vegyetek csak egyet, vagy elégedjetek meg rabnőitekkel. [3]) Bármennyire erőködtök, nőiteket nem szerethetitek egyaránt; de mindazáltal ügyekezzetek egyiknek sem adni különös előnyt. Ha elválás adja magát elő, Isten meggazdagitja egyiket is a másikat is, mert ő bölcs és végtelen.“

Ima.

Gábor angyal megjelenvén Mahomednek egy beduin képében, kérdé tőle: Miben áll az islam? Mahomed felelé: Annak vallásában, hogy egy Isten van, s hogy én vagyok az ő prófétája; az imaórák pontos megtartásában, alamizsnálkodásban, a ramadan-böjt és a Mekkába zarándoklásnak, ha csak lehet, betöltésében. — Valóban ugy! — kiálta fel Gábor angyal, álarczát levetve.

---

[1]) A musulman történet a házasságtörés miatti megkövezésnek csak két példáját tartotta fenn; az ottoman évkönyvek pedig csak egyet, mellyet Konstantinápolyban, IV. Mahomed alatt 1680-ban egy biró s Wani hitszónok szenteskedése s buzgalma hajtatott végre.

[2]) 2. fej.

[3]) 4. fej.

Öt kötelező ima van egy napra kiszabva: napfelkölte előtt, délben, naplemente előtt és után, s az éj első szakában. Az imák, a „vallás oszlopai s a paradicsom kulcsai", röviden végeztetnek az imam által meghatározott szertartások s testtartás kíséretében, mit mindnyájan utánoznak, ha az ima közösen végeztetik. Meghajtják magukat annyira, hogy homlokuk a földet érje; ujaikkal füleik mög é kapnak, mi annyit jelent, hogy a világi gondoktól teljesen megválnak. Magán imák is szoktak végeztetni, hanem mindenkor Mekka felé forditott arczczal. A minaretek magaslatáról, mellyek hasonlók a mi tornyainkhoz, a muezin a meghatározott órákban ezt kiáltja: Nincsen más Isten mint Isten, és Mahomed az ő prófétája. Musulmanok, siessetek imára; és e perczben az összes hivők gondolatai az istenséghez emelkednek [1]).

Isten előtt a musulman illő, de nem fényes öltözetben tartozik megjelenni; azért ima előtt leteszi ragyogó ékességeit, nehogy mint büszke jöjjön az Ur elé. A nőknek nem szabad a férfiakkal együtt imádkozni, mivel látásuk nem vallásos, hanem másnemü gondolatokat kelt.

A Kaabában állataldozat is tétetik, de nem tartatik az istentisztelet kiegészitő részeül. Gyakoroltatik azonban rendkivüli esetekben is, mint az utazás bevégzésénél, a gyermek születése vagy halálakor, egy mecset felszentelésénél vagy a Kurbam Bairam nemzeti ünnep alkalmával.

Miután a vasárnap és szombat a keresztények és héberek ünnepe, Mahomed a pénteket szentelte meg, melly napon Isten az embert teremtette, ő pedig Medinába bevonulását tartá. Ama napon a musulman jelen van a nyilvános istentiszteleten s az imam által a

[1]) Collier, a mult század elején a török Portánál hollandi követ, a drinápoyi sikságon sz ázötvenezer katonát s a környékből összecsődült ugyanannyi musulmant látott pénteki imájokat együtt végezni. „Amaz egész sokaság turbánnal fedett fővel készen álla a *Salat al dsuma* végzésére, melly a sultán megérkeztével vette kezdetét. Tisztelettel hallgaták mindnyájan, a mit a minden oltah vagyis ezred előtt álló imam mondott. Mindenki a maga sorában állott, eleven szinü ruhákban, mellyek legkellemesb látványt nyujtának. Mozdulatlanul álltak mint a szobrok; nem hallatszott sem köhintés, sem pökés, sem egy szó; még csak fejöket sem mozditák meg, szemeik az imamra voltak szegezve. Valahányszor ez Mahomed nevét emlité, fejöket mindnyájan egész a mell közepe irányáig, Isten nevénél pedig egész a földig meghajták. És midőn az imam ezt kiáltá: *Allah al Akbar*! a sokaság közt állott nagyszámu muezzinek fenhangon ismétlék ama szavakat, a háromszázezer ember földre borult, élökön a fejedelem állt, templomuk a természet vala. E látványt mély megindulás nélkül nem lehete nézni.

mecsetben végzendő imákon, mellyeket szokottan szent beszéd követ. Innen hazamenve, szokott foglalkozásait végzi.

Az ima mosakodással kezdődik, mellyet a musulman napjában többször köteles ismé telni. Ha nincsen vize, a mi Arábiában sokszor megesik, megtisztithatja magát homokkal. Midőn imára készültök, tisztakozzatok előbb, megmosva kezeiteket könyökig, képeiteket fülig, lábaitokat bokáig. A tisztaság az ima kulcsa. [1])

A környülmetélés, melly az araboknál már régebben divatozott, a Koranban nem parancsoltatik; de minthogy a próféta szóval olly sokszor ajánlta, isteni rendelményül tartatik, s néhol még a lánykákon is végrehajtatik. Különben nem a csecsemök metéltetnek körül mint a zsidóknál, hanem a hatodik és tizenhatodik év között, midőn a hitvallást már maga a gyermek képes elmondani.

Az alamizsnálkodás nemcsak mint szeretet müve ajánltatik, hanem kiszabva meg is hagyatik. A gazdag, ha nem becsületes módon szerezte vagyonát, egy ötödét; ha becsületesen, egy tizedét tartozik alamizsnába adni. A bairam-ünnepen minden tehetős egy sa-t köteles adni (ezer negyven drachma) gabonában, száraz szőlőben és datolyában a szegények számára; egyéb adakozások is történnek az élet különféle ünnepélyei alkalmával. Omar mondá: A paradicsom félutjáig az ima, a kapukig a böjt vezet el, az alamizsna kinyitja azokat. És a Koranban olvastatik: „Kérdendik tőled, minő jót illik tenni, mondd nekik: Segitsétek gyermekeitcket, felebarátotokat, az árvákat, a szegényeket s az utasokat. A jó, a mit teendetek, tudva lesz a Mindenható előtt. Adjatok alamizsnát nappal, adjatok éjjel, adjatok nyilván és titokban, és az Örökkévaló megjutalmazand titeket, és mentek lesztek a borzalom- és gyötrelmektől. A ki csak fitogtatásból ad, hasonló a porral fedett sziklához, jő egy zápor, és nem hagy rajta egyebet, mint a keménységet."

Az alamizsnálkodás kötelességeihez tartozik még az utasok iránti vendégszeretet, állások épitése a karaván ok számára, az utak mellett kutak és árnyhelyek készitése. E szeretet azonban kötelesség és nem érzelem, a saját üdvért kiszámitott érdemszerzés, mellyet mig a jobb kéz nagy pontosan gyakorol, addig a bal veri a rabszolgát, csalja a vevőt s megöli a vetélytársat.

---

[1]) 37 fej.

Böjt.

Ramadan hónapban napfölkeltétől naplementéig semmiféle ételhez sem szabad nyulni. „Éjjel közelithettek feleségeitekhez, kik nektek öltönyeitek, miként ti nekik. Isten tudta, hogy tilalmát megszegtétek volna s azért lenézett rátok s fölmentett titeket. Nézzetek hölgyeitekre s ohajtsátok az Ur által tett igéreteket. Enni s inni megengedtetik nektek a hajnalodás azon pillanatáig, mellyben a fehér czérna a feketétől megkülönbözhető. E pillanattól böjtölnötök kell egész estig; hölgyeitektől maradjatok távol s a napot imában töltsétek. Ezt parancsolja az Ur, ki törvényeit a halandóknak azért nyilatkoztatta ki, hogy ötet féljék.[1]) A böjtölönek szája — mondá Mahomed — illatosabb Isten előtt mint a pézsma. Az illatszerek- és fürdöktől is megtartózkodnak s illy szigorlattal készülnek a bairam-ünnephez.[2]) Minthogy pedig az esztendő holdév, ramadan hava felváltva különböző évszakba esik, de legterhesebb, midőn forró nyárban áll be. A gazdagok azonban a kellemetlenséget akkép játszák ki, hogy nappal alusznak, aztán egész éjjel dözsölnek.

Disznót, nyulat, fojtott állatot vagy vért enni, ugy szinte bort vagy más szeszes italt inni mindig tiltva van. E tilalom Arábiában épen nem terhes, de Mahomed azzal talán a keresztények vérnélküli áldozatát alapjában akarta megtámadni. A szerencsejátékok is keményen tiltatnak, különösen a nyil-sorshuzás. A még bálványimádó arabok valamelly vállalat előtt három nyilat tettek a tegezbe; az egyikre „Isten parancsolja", a másikra „Isten tiltja", a harmadikra semmi sem iratott. A kihúzott nyil szerint történt az önelhatározás. Máskor ismét felosztottak egy tevét huszonnyolcz részre, aztán elővettek tiz nyilat, hetet számokkal jelöltek meg, egytől hétig, az utolsó hármat számozatlanul hagyták. A ki számozottat huzott ki, annyi részt kapott, a hányadik számu volt a nyil, a kik a számozatlan nyilakat huzták, a tevét meg kelle fizetniök. Mahomed a babonát s a czivódás és csalás ezen alkalmait hivei közt kiirtani törekedett.

Zarándoklat.

Legünnepélyesb kötelesség a Mekkába zarándoklás, mellyet minden szabad musulman életében legalább egyszer megtenni tartozik, de csak ugy, ha józan észszel, egészséggel bir s módja is van, és ha nagy veszélynek nem teszi ki magát. Azok, kik be nem töl-

---

[1]) 2. fej.

[2]) A kis bairam-ünnep ramadan hó végével kezdődik, a nagy pedig Mekkában ünnepeltetik, midőn a zarándokok a minai völgyben állatáldozatokat tesznek.

tik, csupán maguknak ártanak, miután Istennek semmire sincs szüksége. Mahomed hívei tehát évenként különböző részekről indítnak szent karavánokat a mekkai bairam-ünnepre.[1]) Ezen ajtatoskodók, mielőtt utnak indulnának, levágják körmeiket, bajuszukat s hajzatukat kurtára nyírik, aztán a próféta által gyakorlott szertartásokat végzik el. A vallás feje, ki most a Nagy-Ur, viseli a szent karaván költségeit; számos ruhát is küld a pusztalakó arabok számára, hogy a karaványt ne háborítsák, s az utmelletti kutakat be ne hányják; sok tevét is küld megterhelve vizzel telt tömlőkkel; katonai kiséretet is ad, s egy-egy emir hadsit vagyis zarándokok fejedelmét, nevez ki, ki méltóságát holtaiglan viseli, s nagy fizetésén kivül roppant jövedelmet húz az általa bérbeadni szokott lovak- s tevékből; azon díjakból, miket neki a karaványhoz csatlakozó kereskedők fizetnek, és az utban elhaló musulmanok örökségéből. Már pedig a pusztákon ezer meg ezer hal el, részint Simum szele, részint szomjuság, részint betegségek által; azután a döghalál is az utóbbi harmincz év alatt a hullák százezreivel terité be ama homok tengereket. A zarándokok közt felmerülő viszályokat egy a Koranban s a törvényekben jártas kadi egyenlíti ki.

A zarándokok számára a musulman hittanárok, hogy az áhítat gyakorlatát növeljék, hosszabb imákat határoztak, s épen ugy van megparancsolva: a tevehajtókkal jól bánni, a meredek helyeken, hogy az állat ki ne fárasztassék, leszállni, azt, ki élelmet kér, vissza nem utasítni, a czivódástól s ocsmány beszédtől tartózkodni. A szent föld határába érve a szent iramot veszik fel, melly egy gyapotövből s vállöltönyből áll; fövegeiket leveszik, lábaikra papucsot huznak, melly sem a sarkot sem a lábfejhátat be nem takarja, és hallani vélik Mahomed tevéjét, melly láthatlan de halhatatlan s őket üdvözölve fogadja. Közeledve a szent kerítéshez, énekelni kezdik a telbiyé-t: Itt vagyok, Uram! szolgálatodra készen; te vagy az egyetlen, neked nincsen társad; téged illet a dicséret, tőled van a kegyelem; tied a mindenség; neked nincsenek társaid.

A keletiek által annyira magasztalt mekkai templom csupán egyszerüségéről nevezetes. Kivülről aránytalanul elhelyezett hét minaret ékesiti. Belül kétszázötven lépésnyi hosszu s kétszáz lépésnyi széles tér nyilik meg előtted, körülvéve keletről négy, a többi olda-

[1]) Jelenleg hat karaván jár: a damascusi legtekintélyesb, egy három lófarkos pasa által vezettetik s négy ötezer emberből áll; a többi Egyptomból, a berberiai araboktól, Persiából, Lahsa- és Nedsedből, Omanból és Yemenből megy.

lokról három sor oszloppal, mellyek mór modorú bolthajtással kötvék össze. Ezen ívezetekről lámpák függnek alá, és százötvenkét kis kúp emelkedik fölöttök. Tizenhét rész-aránytalan ajtó vezet a mecsetbe. Majdnem középen tizenkét lábnyi alapzaton emelkedik a kúpalakú Kaaba, csupán egy ajtóval észak felől; egészen ezüsttel van kiverve, s egy nagy fekete habos selyemből készült sátorral befödve, melly minden évben megújittatik. Ott öriztetik a fekete kő, ötlábnyi magasságban elhelyezve; alaka tojásdad, átmérője hét uj; s ugy látszik több darabból alakult a légkövek módjára. A Kaaba négy oldalán van az igazhitü musulman szertartások négy imamjának helye, kik a közönség ájtatoskodását vezetik. Évenként háromszor nyittatik meg a Kaaba ajtaja, egyszer a férfiak, egyszer a nök számára s egyszer tisztogatás végett.

A szent város határában tiltva van ellenséget üldözni, ártatlan állatokat megölni, sőt még a növények vagy gallyak kitépése vagy levágása is.

A zarándokok Saffah és Mervah hegyén teszik le hitvallásukat. „Saffah és Mervah Isten emlékművei; a ki bevégzé a mekkai zarándoklatot s meglátogatta a szent házat, föl leend mentve az engesztelő áldozástól; de ugy, ha ama két halmot körüljárja. A ki többet tesz, mint a mennyi parancsoltatik, az Urnak elismerését érdemlendi ki.“[1]) Megjárják ezután hétszer Makamer Ibraimot (Ábrahám lakát), háromszor lassu, négyszer sebes léptekkel, visszatekintgetve s megmegállva, hogy utánozzák az Ismael számára vizet kereső Ágárt. Naplemente felé futva sietnek Mozdalifah felé, hogy az esti imát ideje korán elvégezzék, ugy mint a próféta tett. Ez alkalommal sokan vesznek el összenyomatva vagy eltaposva a hullámzó s visszatarthatlan sokaságtól. Megkerülvén hétszer a Kaabát, megtisztakoznak az által, hogy a Zemzem[2]) forrásból isznak. Mindezt szertartásos imák közt végzik.

Bevégezve mindent, a zarándokok leborotválják fejöket s örömdalok és ájtatos énekek közt visszatérnek, de megviselve a hosszu ut s böjt által, rongyosan, betegen, megtizedelve. Midőn a zarándok (hadsi) hazájába visszaérkezik, ott bizonyos ünnepélylyel fogadtatik s egész életén át tiszteletben tartatik. Némellyek nyerészkednek

---

[1]) A Koran 1. fej.

[2]) Miután a Zemzem forrást őrző sheiktől ajánlott vizből nem inni vallástalanság volna, a török uralkodók sokszor felhasználták azt, megmérgezésökre azoknak, kiket nem sziveltek. L. *Al Bey el-Abassi utazását* 1803—1807.

az által, hogy a mekkai utat többször teszik meg mások költségén s nevében, kik személyesen nem mehetnek.

Szent háboru.

Egy más, a nép szenvedélyesen harczias és vérengző jellemehez illő kötélyt szabott még hiveinek Mahomed, tudniillik a hitetlenek elleni szent háborút. „Verjétek le elleneiteket a vallási háborúban; öljétek meg, a hol csak találjátok; üzzétek ki, a honnan ők titeket kiüznek. A vallás veszélyeztetése roszabb, mint a gyilkolás. Harczoljatok ellenök, miglen a kisértéstől nem félhettek többé, s az istentisztelet biztositva lesz. De szünjék meg minden ellenkedés, mihelyt a bálványokat odahagyják; haragotokat csak a gonoszak ellen öntsétek ki. Szegjétek meg ti is azon törvényeket, mellyeket ők irányotokban meg nem tartanak. A paradicsom a kardok árnyában van; a a szent háboru fáradalmai nagyobb érdem, mint az ima, böjt s más vallási tettek; a harczban elesett vitézek mint vértanúk, egyenesen az égbe jutnak.[1]) Ó hivők, midőn a szent háborúba mentek, fontoljátok meg tetteiteket; nehogy zsákmányvágyból hitetlennek kiáltsátok azt, ki titeket békésen üdvözöl. Isten végetlen gazdagsággal bir. A hivők, kik ok nélkül otthon maradnak, nem ugy fognak jutalmaztatni, mint a kik a vallás védelmében életöket s javaikat áldozzák fel. Isten ezeket amazok fölé emelte; mindnyájan a legfőbb jóban részesülnek, de mégis nagyobb mértékben azok, kik a csatába mennek. Az angyalok a halállal büntetendöktől kérdezendik: Minő vallásuak vagytok? ök felelendik: Mi egy bálványozó tartománynak nyomorult lakói voltunk. Az angyalok viszonozandják: Nem elég széles a föld? nem tudtátok lakástokat odahagyni? Az ő lakhelyök a pokol leend. A ki elhagyja hazáját, hogy védje a szent vallást, böséget s számos társakat találand. A hivő, ki elhagyva családját, az Isten és apostolai zász-

---

1) A Koran 2. és 4. fej. A héber hagyományban is gyakran ajánltatik a szent háboru. „A ki a törvény védelmére kél — mondja Maimonides — bizzék abban, ki Israelnek reménye, s megmentője a vihar idején; tudja meg, mikép az Isten egységének vallásáért küzd; azért ajánlja lelkét annak kezébe; ne is gondoljon se feleségére se gyermekeire, hanem irtson ki szivéből minden emléket, s egész lelkéből csak e háborút folytassa.“ (*Halach Melachim* 7. fej.) És a Kabalában: „Átkozott, ki hanyagul végzi az Ur dolgát! Átkozott, ki visszatartja kardját a vérontástól! Hanem az, ki a csatában rettenthetlenül minden erejét megfeszíti, azon czéllal, hogy Isten nevét dicsőitse, az bizalommal várja a győzelmet s ne féljen veszély- és balszerencsétől, biztosan remélvén, hogy Israelben hajlékot épite mind magának, mind fiai számára.“ Csak nem régiben is hallottuk a szent háborút hirdettetni Algirban a francziák ellen.

lója alá sietvén, meghalni jön el, kárpótlást nyerend a kegyelmes és irgalmas Urtól.“

Az arabok régi szokását, a négyhavi fegyverszünetet, Mahomed megerősité, kivéve annak megtámadását, ki magát e szent frigyet megsértette.

Polgári törvények.

A Koran nem csak vallási törvénykönyv, hanem alapja egyszersmind a polgári törvényeknek. A házasság- és elválásra vonatkozókat már láttuk. A fiu kétszer annyit örököl, mint a leány; a végrendelet érvényére legalább két tanu szükségeltetik, s a musulman tudósok a javak egy részének a családtóli elvonását, hacsak nem szentczélu hagyományozás, vallástalan tettnek tekintik. A gyermek, csak apja tudassék, akár feleségtől, akár ágyastól, akár rabnőtől szülessék, törvényes. A szerződések két férfi, vagy egy férfi és két nő előtt köttetnek, hanem ezek mind musulmanok legyenek. A tolvajnak keze vágatik le. A személyes sértéseknél hason-büntetés alkalmaztatik, legtöbbször azonban az egyezkedésnek van helye. Kisebb vétségek bot- s korbácsütleggel fenyittetnek.

Az egyesített zsarnokság olly régi, mint maga a kelet, s Mahomed azt megszilárditá, egyetlen tekintélyül állitván fel a Korant. Ez a hit, a főpap, az istentisztelet; mert senki sincs, ki annak értelmét csalhatlanul fejtegetné; semmi tekintély sem beszél ama könyvön kivül; annak olvasása istentisztelet. Mahomed világi tekintélyt sem alapított; sem egyházat, sem államot, sem politikai, sem vallási hatalmat. Mahomed azt irta, a mit neki Isten sugalt; halála után nem lévén utódja, minden változatlan s visszavonhatlan maradt; halálával a világi s lelki hatalom kioltatván, minden a Koran holt betüjének vettetett alája. Ennek isteni tekintélye pedig a világi hatalomra nézve igen kedvező, minthogy nem talál törvényes ellenzékre, mint a kereszténység zsarnokai. *Az uralkodás Istentől van, ki azt annak adja, a kinek tetszik; Istentől van az ország, ő azt kénye kedve szerint osztogatja.* A született, vagy hóditás által lett fejedelem tehát isteni jogból kényura s egyetlen tulajdonosa az országnak, mellyet hallgatag, vagy nyilvános szerződés mellett alattvalóival oszt meg. A sultan, falu mellett haladván el vizet kér, s a parasztnak ki neki inni ad, oda ajándékozza a földet, mellyet müvelt, s fölmenti őt ura iránti minden kötelezettség alól, s igy az egyedurnak ezen önkényes nagylelküsége a birtokost koldusbotra juttatja.

Papság.

Az islamnak tulajdonképi papjai nincsenek, miután a nyilvános imákat s a hitszónoklatot maga Mahomed s utódai végezték. Az, ki egy ájtatos gyülekezetben előimádkozik, imamnak neveztetik; s a főimam Mahomed törvényes utódja. A mufti az ulemák vagyis tudósok feje, s ő értelmezi a törvényt. A kereszténység főpapjához nem hasonlítható. A muezzinek a minaretekről az imát hirdetik ki. Az egyházi szolgák a polgári hatalomtól függnek; ha érdemetlenek, letétetnek; semmi sem különbözteti vagy jellemzi őket, a mi által a többi polgárok kötelességei alól fölmentetnének. A két hatalomnak a kereszténység által behozott elválasztása tehát ott a régi egységre vitetett vissza; a kalifatus és uralom közti különbség csak rövid ideig tartott; nincsen sem dogma sem jog, hanem csak tanitás és törvénytudomány; nincsen papság, melly a világi uralkodókat zabolázná [1]).

Mahomed irta: Az islamnak nincsenek szerzetesei; másutt azonban mondá: Jó dolog a szegénység; s az arabok, hogy a szemlélődésre ugy is hajló természetöknek hódoljanak, felkapták a próféának ama mondatát. S mig a musulmanok egy része a paradicsomot a csatatéren kereste, másrésze megtartózkodás és önsanyargatás által ügyekezett azt kiérdemelni. A hedsira utáni harminczhetedik évben Yemenben a karni Uveis Gábor angyal sugallatára kirántja fogait a próféta tiszteletére, ki az ohodi csatában két fogát vesztette el, s hitsorsositól ugyanazt kivánja. Más szerzetesnemü ájtatoskodók a persák- s törököknél dervisek-, az araboknál fakiroknak vagyis szegényeknek neveztettek s mint állitják, illy rendet Abu Bekr hármat, Ali huszonkilenczet alapitott volna. Később ben Abdulkari Ghilan sheik a kadirok rendét állitotta fel, kik Bagdadban a nagy imamok sirjait őrzék. A Levantében olly számos szemfényvesztők, kik késeket nyelnek le, tüzet okádnak s magukat tüzbe vetik, a Seid Amed Rufai által alapitott rendhez tartoznak. A nurbákok vagyis fényterjesztők a fényről bizonyos titokszerü tant tulajdonitnak maguknak; főelőmozditójok Dselaleddin Rumi, a hires költő volt, ki a mevlevek legnevezetesb rendét alapitá. Pir Mahammed Naksibendi 1400-ban a különféle rendeket egy vallásos társulatba olvasztá, melly sz. Ferencz harmadik rendétől keveset különbözik. Mindennemü, még legmagasbrangu személyek is belépnek e rendbe, mellynek összes kötelezettsége bizonyos imákat végezni s

[1]) Az idézeteken kivül lásd: **Chauvin Belliard**: *L' islam* Páris, 1845.

néha összejöni a tesbih eléneklése vagy elmondására, melly kilenczvenkilencz szemből áll s a keresztény olvasónak felel meg.

Sokkal terhesb kötelmeik vannak a valódi derviseknek. „Tiz kutyatulajdonnal kell egy dervisnek birnia (mondja Hassan-el Basri): éhes legyen mindig; ne birjon bizonyos fekvő helylyel; ne legyenek örökösei; urát még akkor se hagyja el, ha roszul bánik vele; éjjel viraszszon; elégedjék be minden aljas helylyel; helyet engedjen mindenkinek; ahhoz, ki megütötte, ha egy darab kenyeret mutat, térjen vissza; ha enni adnak neki, távol áldogáljon; azon helyre, melyet urát követve elhagyott, eszébe se jusson visszatérni.“

Helyesebben beszél Saadi a Gulistanban: „A jó musulman, mielőtt magányba vonulna, gondolja meg, hogy az öntudat nélküli remete ollyan, mint az ajtó nélküli ház; az áhitat nélküli dervis ollyan, mint világosság nélküli lak; a vallásos társulatok javai a szegényekéi; a fösvény dervis utczai rabló; a kövér remete hasonló az ártányhoz ... Legyen a dervis külseje elhanyagolva, csak belül a lélek legyen éber, a vágy és szenvedély lecsillapitva. . . Bírjatok az igaz dervis erényeivel, aztán, ha tetszik, használjátok akár a tatár kalpaliját.“

Sofik.

Különösen említendők a Persiá ban olly jelentékeny állásra vergődött Sofik, melly névvel azok jelöltetnek, kik a világtól elvonulva, különösen a lélek művelésére adják magukat. Az első musulmanok bizonyos, bűnbánatot s önsanyart gyakorló remetéket neveztek e néven, kik közé Abul a II. században szabályokat hozott be, mellyek a III. században nagyobb terjedelmet nyertek. A tagok azzal dicsekedtek, hogy Istennel közlekednek, hogy részeseivé lesznek az istenségnek, s hogy czéljok: „a szellemet és szivet a háborgatástól megszabadítni, az emberi természetet kiirtani, az érzékek ösztönét elnyomni, szellemi tulajdonokat ölteni fel, átalakulni a tiszta tudományban s a jónak minden nemét gyakorolni.“ Igy szól Dsunaid, a bölcseskedés fénye; ki midőn kérdeztetnék: minő tulajdonok illenek leginkább az Ur igaz szolgájához, felelé: Meggyőződve lenni, hogy minden Istentől jő, minden Istenben van s minden hozzá tér vissza[1]). Ezen mindistenségi eszmék mellett nem önkinzás által ügyekeztek az Istennel összeolvadni mint az indusok, hanem a tisztátlanság, kétely és szenvedélyek elnyomása által, hogy haláluk után a végetlen lénynyel azonosuljanak.

[1]) *Thoulouck Sufismus, sive Persarum theosophia pantheistica.* Berlin 1821.

A Goulchen Razban, melly hittanuk öszvességének nevezhető, a teremtésről ez van irva: „Mikép különödött el a véges az őslénytől? Olly ember kérdezheti ezt, ki az igazság ismeretére még el nem jutott. Egyik a másiktól soha sem különödött el. A véges egy lényegtelen phoenix. A neveknek egész özöne tünik elő, de valamennyi egyetlen egy lényt jelöl. A végetlen soha sem lehet végessé, különben mikép lehetne örök? A mi örök, az soha sem jöhet a végesnek határai közé; mint szinte a véges soha sem emelkedhetik oda, hogy örök legyen.“

A mindistenség, szokás szerint, öket is oda vezeti, hogy a vallások, sőt az emberi cselekedetek közt is semmi különséget se ismerjenek el. „Semmi cselekedet — mondja Asisi — sem ered tőlünk; mi az a jó és mi a rosz?“ Egy költeményökben pedig ez áll: „Én vagyok mind az, a mit látsz és élvezesz. Én vagyok az evangeliom, a zsoltárok, a Koran; én az Usa és Allat (két arab bálvány), én a Baal és Dagon, én a Kaaba és az áldozat-oltár. A világon hetvenkét felekezet van; és mégis csak egy Isten van; én vagyok a hivő, ki benne hiszek. Tudod-e, mi a tüz, a lég, a viz és a föld? én vagyok a lég, a föld, a viz és a tüz; én a hazugság és az igazság, a jó és rosz, a kemény és lágy, a tudomány, a magány, az erény, a hit, a pokol legmélyebb feneke, a láng legkinzóbb gyötrelme, a legfensőbb paradicsom, Uri és Riswan. Én vagyok a föld és a mit az magába zár; az angyal és ördög, a szellem és ember, szóval én vagyok a világ szelleme.“

Eretnekségek.

Már ebben is az islam eretnekségeinek egyikét látjuk, bár igen várható vala, hogy a szakadástól menten marad, miután egyszerü szabályokra s ugyszólván csupa tagadásokra szorítkozik, és mégis a vitályok és szőrszálhasogatások következtek be. A keleten elterjedt keresztény felekezetek bevitték a hanyatló hellen bölcsészetet oda, hová virágzása szép napjaiban el nem juthata. A pogányság és neoplatonismus romjai között egyedül a peripatetica iskola maradt fenn, s az egyedüli tanulmány Aristoteles Logicaja és Organona vala. Ezeket alkalmazták az arabok az ő hittudományukra, melly erejét csak vitályokra vesztegette az általuk ugynevezett négy sarkpont vagyis az isteni tulajdonok, az előrendeltetés, az igéretek és a fenyegetések tárgyában; végre annak feszegetésére, mennyi befolyást kell a történészetnek s az észnek a hitre gyakorolnia? melly kérdésbe a próféta küldetése s az imam tiszte is belefoglaltaték.

Az ezen kutatásokból felmerülő kérdések különböző felfogása

szerint a musulmanok vagy igazhitüek (orthodoxi), vagy eltérök (heterodoxi). Amazok sunnitáknak vagyis hagyománytisztelöknek nevezék el magukat, miután elismerik a Sunna tekintélyét, melly pótléka a Korannak abban, a mit ez a hitelvek és parancsok tárgyában elhallgat. Azonban bár megegyeznek a hagyomány alapjára nézve, a gyakorlatban mégis eltérnek egymástól, mi által négy felekezet támadt, mellyek mint igazhitüek a Kaaba körül egy-egy álványnyal birnak, mellyről mindegyiknek imamja az imát elömondani szokta. Az első felekezet (Anifakövetök 699—769) feje Abu Anifa volt, ki mint bagdadi fogoly halt meg, mivel a birói tisztet, mellyre magát alkalmatlannak hivé, elvállalni nem akarta. Ha igazat szólok — gondolá ö — ugy alkalmatlan vagyok; ha hazudok, ugy méltatlan vagyok. Fogságában hétezerszer olvasta át a Korant, s tana, melly eleinte Irakban terjedt el, most általános az ozmánok közt, s az ész felekezetének hivatik, miután saját vizsgálat és nem mások beszéde után határoz.

Szigoruan ragaszkodik a hagyományhoz az afrikaiak felekezete (malekiek), mellyet Malek Ebn Ans alapított, ki a hedsira 90 évétől a 177-ig élt. Meglátogatván öt egy barátja végső betegségében, csüggedező siránkozásban találta, s midön okát kérdé, Malek ezt felelte: Akarta volna Isten, hogy annyi korbácsot kapjak, a hány kérdést magam fejétől oldék meg! Ugy nem nagy számot kellene adnom Isten előtt. Az Ur dicsőségére fordità minden tudományát; miért is egyszer az eléje terjesztett negyvenkilencz kérdés közöl harminczkettőre igy felelt: Nem tudom.

Mohammed Ebn Edus el- Safei, ki Palaestinában, Gaza-ban Abu Anifa halála napján született, jártas volt az egész hittudományban s első volt, ki a jogtudomány körül vizsgálódott s azt rendszeresen tárgyalta. Az éjnek egy harmadát tanulmánynak, egy harmadát imának, egyet alvásnak szentelt; Isten nevére soha sem esküdött, s midön egyszer egy kérdés intéztetnék hozzá, hallgatva tétovázott, s a sürgetésre ezt felelé: Megfontolom előbb, beszélni lesz-e jobb, vagy hallgatni. Hazugnak mondá azt, ki állitá, hogy a világot s egyszersmind a Teremtőt is szereti. Az általa alapított felekezet (safeiek) az arabok közt terjedett el; és Ebn Anbal, ki tanitványainak öt hallgatni eleinte megtiltotta, utóbb azt állitá, hogy ő ollyan volt mint a világ napja, mint az egészség a testben.

Ezen, Ebn Anbal ada létet a negyedik felekezetnek (anbaliak). Született a hedsira 160 évében Meruban Khorasanban, vagy

Bagdadban, hol tanulmányait végezve hirében mindinkább növekedett. Mahomedről legalább millió hagyományt tudott. Midőn nem akarná elismerni, hogy a Koran teremtetett, Al-Motassem kalifa megostoroztatván őt, börtönre vetteté, hol midőn meghalt, koporsóját nyolczvanezer férfi s hatvanezer asszony kisérte. Ő a legszigorúbb vallásgyakorlatot hirdeté és mégis annyi követőre talált, hogy ezek al-Radi kalifa uralma alatt Bagdadban erőszakos zendülést támasztva (934) az élet minden kényelmeit, a fényüzés s vigalom minden eszközeit összerombolák. Utóbb mégis annyira megkevesbültek, hogy felekezetök mai nap Arábián kivül alig létezik.

Következik egész serege az eltéröknek, kik a hitbeli alapelvek tárgyában különböznek. Mint ugyanazon okok szüleményei, a keresztény és musulman cretnekségek közt sok hasonlatosságot találhatni. Amaz okok pedig ezek: szellemi nyugtalanság, melly szerint az ember többet akar tudni, mint a mennyit a vallás eredetileg tanit; türelmetlen gőg némelly rendszabályok irányában; politikai nagyravágyás és az előbbi vallások, mint például a mágus vallás maradványai. És a vélemények azonságából a tettek hasonlósága következik: üldözés és vértanuság, álbölcselet és homály, kiolthatlan gyülölség s vérengző hadak. Csakhogy a musulmanok tudatlansága s dús képzelme miatt, tévelyeik még különösebbek, csodáik képtelenebbek, képeik kicsapongóbbak. A mágusok, mondják a musulmanok, hetven, a keresztények hetvenegy, a héberek hetvenhárom felekezetre osztvák, mellyek közt egy igazhitü; az islam valamennyit felülmulja, miután hetvenhárom felekezete mind különvéleményü [1]).

A motazaliak, bölcselő hittudósok, tagadják Isten tulajdonait, kivéve örökkévalóságát, melly létét képezi s melly által (és nem

---

[1]) Gibbon, mikép tőle várható vala, Mahomed vallását a keresztény fölé emeli, s mint leghathatósb érvet, amannak állandóságát, emennek pedig változóságát hozza fel. Például szolgál szerinte az, hogy a musulman, Konstantinápolyban még ma is mondja: *Isten az egyedüli Isten, és Mahomed az ő prófétája.* A legszemtelenebb ingerkedés az értelmes olvasó irányában. Hisz köztünk nincsen gyermek, melly szóról szóra el nem mondaná az apostoli hitvallást; melly mégis meg nem másitott hitelvek összletét tartalmazza, mig a mahomedi hitvallás hét szóban sem hitelvet, sem hitelvi értelmet nem foglal magában, s tehát kevésbbé megrontható. Aztán ha igaz-e az islam állandósága, szóljanak az itt elősorolt felekezetek; **és a történet elbeszélendi, mennyi vérontást okoztak azok egész a mi napjainkig, a vehhabitákig.** Különben ez Gibbonnak nem eredeti hibája; legkedveltebb iróinak egyikénél ezt olvasom. *Ordo ecclesiae mahomedanae longe romanum antecellit; nam a quo tempore ista superstitio incoepit, nulla in eorum ecclesia schismata sunt.* **Spinosa**, *Opera posthuma* pag. 613.

az értelem által) tud. Megtámadják az elörendeltetést, miután Isten nem lehet a rosznak eszközlője; az ember szabadon cselekszik, s aki nagy bünben hal meg, örök kárhozatra jut. Feloszlik husz felekezetre mellyek közől mindegyik azt hiszi, hogy övé az igazság. Főfelekezet a kadroké, kik a föltétlen végzetet (al-kadr) tagadják.

A sefatiak vagyis tulajdonsághivők épen az ellenkező hitelvet vallják, hogy tudniillik Isten mind lényege- mind müködésére nézve örök tulajdonokkal bir. Ezeken kivül még értelmező tulajdonokat is vitatnak, vagyis ollyanokat, mellyekre a történeti fejtegetésnél szükséges hivatkozni, mint például, hogy szemei vannak, hogy beszél s több afféle. A különböző értelmezésök még is többféle felekezetet idézett elő, mellyek közt legnevezetesb volt Azari felekezete. Al-Azari tagadta a motazali Al-Dsobbai előtt, hogy Isten kötelezve volna mindig a jobbat cselekedni. Tedd fel, — mondá ő — hogy három fivér közől az egyik törvény szerint élt, a másik kicsapongó volt, a harmadik mint gyermek halt meg; mi történhetik ezekkel? Dsobbai felelé, hogy az első jutalmát veszi az égben, a másik a pokolban lakol, a harmadik sem jutalmat, sem büntetést nem kap. De Azari igy folytatá: Hát ha a harmadik ezt mondaná az Urnak: miért nem engedtél hosszabb életet, hadd nyertem volna el jobbik fivéremmel az örök dicsőséget? Dsobbai mondá: Isten felelendené, miszerint előre tudta, hogy az gonoszszá lesz s a poklot érdemlendi. Azari erre viszonzá: Jó, de a második igy fog szólani: miért nem vettél el engem is a világról mint gyermeket, mielőtt a kárhozatot kiérdemlém? Dsobbai nem tudott felelni, csak azt, hogy Isten meghosszitá annak életét, hogy alkalmat adna neki a tökélyesbülésre; de Azari tovább sarkalta, mondván; Hát mért nem hosszitá meg a gyermek életét is, melly azt szinte tökélyesbülésre használhatta volna? Dsobbai semmit sem felelhetvén, kérdé: Ugyan mond meg, ördögtől vagy te megszállva? [1]).

E felekezet hivei az elővégzet örvényeiben tévelygve azt hiszik, hogy az Isten örök akarattal bir, melly szerint mind saját, mind az emberek tetteit előre elhatárzá. Az ember azonban tetteiről mégis felelős, habár azok tulajdonkép Istentől erednek, ki az embernek ja-

[1]) **Ebu-Kalec**, Vita Jobbai.

vát és roszát, hasznát és kárát akarja, sőt lehetetlenségeket is parancsolhat neki.

A libanoni mardaiaktól eredtek a druzok, kik Hakem-Bamrillah egyptomi kalifa egyik téritőjétől neveztettek el igy, kit ők Istenül tiszteltek. Feloszlanak teimanokra, vagy is Sheab emir követőire, kik a Libanonban laknak, fővárosuk Deirolkamr; és Ibn Maan hiveire.

Karegeknek vagyis lázadóknak neveztetett tizenkétezer férfi, kik elszakadtak Alitól, elkedvetlenedve a miatt, hogy az, kalifasághozi jogait választott bíróság elhatárzására bizta. Azt vitatták, hogy imam az is lehet, a ki nem a Koreis törzsből való, sőt hogy szabad állásunak sem kell lennie, csak igazságos- és ájtatosnak; ha pedig letér az igaz utról, letétethetik.

Egészen az allenkező mellett vínak a siíták vagyis a szakadárok, kik törvényes kalifának és imamnak csak Alit és utódait ismerik el, és hogy ama méltóság nem a néptől függ. Némellyek Ali tisztelésében annyira mentek, hogy Mahomednek is eléje teszik. A siíták Aliban nemcsak vallási s polgári fejöket, hanem utódaiban természetfölötti előnyöket is, mint például az imamban az istenségnek jelenlétét látják. Tizedik (vagy hatodik) ivadékának csodálatos eltünése után azt hitették el magukkal, hogy visszatérend s birodalmát ujjáteremti.

A sunniták arról vádolják Alit, hogy ezen hitet ő maga terjeszté el azon szavaival, miket neki tulajdonitnak: „Én vagyok Allah, én a kegyelmes, az irgalmas, én a legmagasabb, a teremtő és fenntartó, én, ki osztogatom a kegyelmet. Én vagyok, ki anő keblében a cseppnek alakot adok [1]). A siíták viszont a sunnitáknak azt vetik szemökre, hogy Mahomednek számos mondását, sőt a Korannak egy egész fejezetét elsikkasztták, melly Alira vonatkozott s mellyben az általa szenvedett üldözések megjósolva voltak.

A siíták felekezete nagy fontosságra emelkedett, miután a török Otman és a persa Sofi (vagy Safi) család, habár Ali s Moaviah házaival semmi rokonságban sem állt, jogait mégis reáruházta. Azóta e felekezet a persiai életet, daczára az ország szépségének, elviselhetlenné tette. Minden, a ki hozzá nem tartozik, tisztátalan, legyen az héber, keresztény, vagy sunnita, főleg azonban a törököket gyülölik, mivel ezek tartják elfoglalva a helyeket, hova ők zarándokolni szoktak,

[1]) *Dabistan.* 33. I.

u. m. Kufát, hol Ali, Kerbelát, hol Hussein, és Bagdadot, hol Musa fekszik eltemetve, s melly az imamok állandó székhelye; ugy, hogy üdvösebb dolognak tartják egy sunnitát megölni, mint harminczhat keresztényt. Mekkán kivül még vagy tiz tizenkét helyre zarándokolnak a legnagyobb áhitattal, a miből aztán folytonos járáskelés az ő életök. Hölgyeiket még szigorúbban őrzik mint a törökök, utban fakalitkába zárva a lóra teszik, honnan evés s más szükség végett leemelik ugyan, de a kalitkából ki nem eresztik. A törökök házába semmi áron be nem mennek, sem étkéhez hozzá nem nyulnak, s minthogy az áhitathoz tartozónak hiszik szentjeik sirjai mellé temetkezni, mellyeket a törökök birnak, városaikban összegyüjtik a hullákat, mellyeket aztán Persián s Mesopotámián át dögleletes karavánok öszvéreken Kufába szállitanak. E szállitás, a temetés s az imák roppant költségökbe kerülnek, s gyülöletöket még magasabb fokra emelik.

A szakadárok majdnem valamennyien a vallási s erkölcsi igazságokban egy, csak kevesek számára fentartott, rejtett érteményt tételeztek föl, mellynek ismerete minden vallási kötélyen felül áll.

A mahomedvallásnak csak főbb eretnekségeit mutattam fel [1]); bonyolódott s unalmas levén a legujabbak felhordása egész a vehhabitákig, kiket századunk történetében fogunk látni, mikép folyatták patakban a vért, hogy a romlott islamot eredeti tisztaságára visszavigyék, mikép harczoltak az első musulmanok győzelmeivel vetélkedve, mikép indultak ki Nedsedből s a vándor törzseket meghóditva egész Damascus s Bagdadig rettegést terjesztettek el, végre pedig legyőzetve Ibrahim pasa által, (1818.) és vezéröket, Abdallaht elvesztve, némileg meghódittattak, hogy majd annál rettentőbben támadjanak fel ismét.

De ugyan mennyi érdeme van Mahomednek az emberiség irányában?

Lehetetlen a csalás vádjától fölmenteni azt, ki Istent beszélteti, hogy fölmentesse magát a másoknak adott törvények alól. „Mi ismerjük a házasság szabályait, miket a hivők számára állapitottunk meg; Te (Mahomed) ne félj, hogy vétkessé teszed magad jogaid használata által; Isten engedékeny és irgalmas. Te vágyaidnak tetszése szerint megölelheted vagy eltaszithatod a nőket; visszafogadhatod ágyadba a kit elüztél, hogy megszomoritott szivedbe az örömet

[1]) Sacy Silvester végső öregségében adott ki egy munkát *A drúzok vallásáról*, (1838.) Legélethivebb rajza az islam különféle felekezeteinek.

visszatéritsd. A te akaratod nekik törvény leend, ők ahhoz alkalmazkodandnak; Isten ismeri lelkeitek mélyét, mert bölcs és éber ö. Ne neveld feleségeid számát (kilencz volt neki), ne is cseréld fel öket másokkal, kiknek szépségök édesgetne; hanem rabnőidet látogatnod mindig megengedtetik; Isten figyel mindenekre. Ó hivők! ne menjetek be a próféta házába engedelem nélkül, csak akkor, midön asztalához hí, menjetek el, ha oda szólit; az asztaltól külön-külön menjetek el s ne huzzátok hosszura mulatástokat, mivel megsértenétek öt. Ő átallja azt nektek megmondani, de Isten el nem pirul az igazság miatt. Ha hölgyeitől akartok kérni valamit, fátyolon át beszéljetek velök, igy a ti s az ő sziveik is tiszták maradnak. Meg ne sértsétek az Ur apostolát, el ne vegyétek nökül, kikkel ő élt, ez vétek volna az Örökkévalónak szemei előtt."[1])

Mondjuk ki szabadon: a Koran egy követelős vakmerőnek műve, ki az előtte fölmerült alapkérdéseket megoldani hitte az által, hogy azokat, nehézségeik számbavétele nélkül, mintegy elvágja; s ekkép izeveszett s felületes theismust vagyis az istenségről tisztán tagadó hitet alakit. A tan terméketlen s tökélyetlen, az anyag ellenben böngészetet képez megrontott kutfőkből, különösen az apocriph evangeliomokból s Mózses öt könyve helyett a Kabalából. Költői érdeme el nem tagadható.

Ismael tehát nem tudott többre menni mint Israel: de habár a Koranban holmi szép igazságokat s jeles erkölcsi mondatokat találunk, azért mégis a vallás szellemét nem csupán tanitmánya szövegéből, hanem az abból eredő gyakorlatból kell megitélnünk. A Koran észszerübb vallást, kevésbbé vérengző erkölcstant hirdetve vagy föleleveníve[2]), az araboknak a hatalom és tudomány ösvényét nyitá meg. A rokonoknak kötelességök vala a meggyilkoltat megboszulni; ha két törzs verekedett, a győztes minden elvesztett rabszolgájáért s asszonyáért egy szabadot, s minden szabadért tiz rabszolgát ölt meg: Mahomed legalább annyira szelidité a visszatorlást, hogy egy szabadért egy szabad, egy rabszolgáért egy rabszolga, egy nőért egy nő ölessék meg, s ajánlta a vérdij elfogadását, mivel a ki a gyilkosnak megbocsát, irgalmat nyerend az Istentől. Hozzáadta még: „Isten gyönyörködik azokban, kik megsértőiknek megbocsátnak; tekintsétek mindenkiben a jó és nem a rosz tulajdonokat;

[1]) A Koran 35 f.

[2]) Az *egy* Isten már a Mahomedet megelőzött Antar egyik költeményében hirdettetik.

bocsássatok meg annak, ki megsért; távozzatok a tudátlanok-, gőgösek- és czivódóktól. Roszat roszal fizetni ildomnak, okosságnak látszik ugyan, hanem a jámborok a roszat is jóval fizetik. Az istenfélő a visszautasittatást ajándokkal, a rágalmat dicsérettel viszonozza, s hasonlit a gyümölcsfához, melly árnyat és gyümölcsöt ad annak, ki azt kővel hajigálja.“

De mit érnek e tanácsok, elszórva azon tanban, melly fölgerjeszti a szenvedélyeket s azoknak tüzét szitogatja? Ha gyakorolták is eleinte pillanatnyi hatást Mahomed honosaira, ezek mégis csakhamar előbbi életökhöz tértek vissza; s a mai arab, mikép a próféta előtti, szabadon, tudatlanul s szegényen él, barmokat legeltet, s rablójárataival háborgatja Palaestina, Syria és Irak nyugalmát. Nem régiben is (1840-ki aprilban) a Mehemed Ali seregeitől elhagyott Mokkát rettegés fogta el, mivel félt, nehogy a beduinok rajta üssenek, mint néhány évvel azelőtt, a mikor is berontva, a tartományt meggyalázták és kirabolták.

Az islam hatása tehát nem érezteték ott, hol született, hanem künt annál szembetünőbb. Mig Krisztus ember fiának nevezte magát, Mahomed a kard fiának hivatott. Ha tehát kegyes és szeretetteljes volt hivői iránt, annál hajthatlanabbnak mutatta magát tana ellenei irányában, és megszilárditá a győzelemnek régi jogát, melly rabszolgává teszi a legyőzöttet, vagy lelkiismeretét is megtámadja; és ha a musulman foglya fejét a próféta tiszteletére le nem vágja, lova farkához köti őt, mig csak a rabszolgaság járma alá nem hajlik. A házas szeretet szentségét megfertőzteti a soknejüség s az elválás könnyüsége; az apa jólléte több család közt oszlik fel, az anyai gyöngédséget a nőnek féltékenysége s a mostohának vetélye öli el. Mi borzadunk, ha fejedelmi házaikban olly gyakori testvérgyilkolásról hallunk; azonban nagy különséget kell tenni a mi családaink jámbor háziszeretete s a hárem kéjközössége között, hol az összekelés s az atyaiság csak hideg érzelem, s a gyermek már a bölcsőben gyülöletet s az anyák czivódását hallja, minek természetes eredménye a legkisebb lehetség esetében a gyilkolás.

A bortóli megtartózkodás [1]) olly országban, mellyben nem is terem, és az egész naponi böjt olly forró ég alatt, melly az egész napot átalunni kényszerit, csak szinlett megtagadások voltak, s mihelyt a musulmanokat fegyvereik Kis-Asia s Persia kellemes ege alá és

[1]) A bor a Koranban az elalacsonitás anyjának (*ummul-chabai*) nevezetik.

gazdag szüretü szigetekre vezették, ama parancsok kemények- s nehezeknek és a természeti hajlamokkal folyvást ellenkezőknek látszottak; miért is a saracennak vidor kedélye komor- és vaddá lett. Minden törzsi, nemzeti s családi kötelécket a musulman név váltott fel, családi közös nevezet, nemzetségi czimer s örökös nemesség nélkül; arra sem gondol senki, hogy lakházakat épitsen, vagy fákat ültessen egy végzetileg vak és megmásithatlan jövendő számára. Még maga Isten is féltékeny az ő jelveire, s innen semmi kép, semmi utánzó művészet. Isten és ember egyedül áll közvetitő s ama lépcsőzet nélkül, melly az alacson teremtményt a Teremtőhez emeli, mind égen mind földön szent uralom nélkül. Csak a szent szónoklat tartatott fenn, melly a keresztényeknél a művelődés fő eszköze; de amott a tannak javithatlan tökélyetlensége azt is terméketlenné tette. Vallási épitészet a musulmanok közt nem támadott, mivel hitök elkülönözi Istent művétől, nem ismeri őt fel sem magában, sem a teremtéshezi viszonylatokban, csak a föltétlen egység megkutathatlan homályába bilincseli őt. Azon szükség sem ébredt föl az arabok közt, hogy a tüneménytől az eszméhez emelkedjenek, és fölfedezzék a dolgok okait, mi a keresztények közt a tudomány gyarapodásának fő emeltyüje vala. A mi a régi keleti műveltségből fennmaradt volt, semmivé tétetett; Afrika a barbárságra tért vissza; Európa, hogy megküzdhessen amaz uj berohanással, ujjászületésének művét felfüggeszteni kényszerült. És ama gyilkos uralom a világ legnagyobb részében, a természettől legszebben megáldott országokban terjedt el, nem, hogy uj életet adjon mikép az északi barbárok tettek, hanem hogy a mészárlás dühe s a végzetbeni hit egykedvüsége által minden haladást megszüntessen. A Koran, vallási s polgári törvénynyé lévén, megakadályozá a törvényjavitást, és az isteni kinyilatkoztatás czime alatt megszentesité az igaztalanságot, és az átalakitást visszautasitá. A kalifák hatalma sem az egyház és községek kiváltságai, sem az előidő szabadalmainak emléke által nem fékeztetvén, a patriarchai kormány módjára korlátlan maradt; mint fejedelmek és papok, ők értelmezték a Korant, és minden igaztalanságot a vallás köpenyével palástolhattak el.

Még ma is, midőn a franczia eszmék, az angol fürkészések és az orosz fondorlatok a keletet minden oldalról mozgásba hozzák, miben találunk javitásokat, ha kiveszszük a borivást s az európaias öltözködést? Még a fennen dicsért Mehemed Ali alatt is, Egyptomban, kivüle más birtokost nem találunk; a fellah még csak a csonkitástól sem mentheti meg herélteknek szánt saját fiait; a megesett leányok

egy macskával együtt bőrzsákba varratnak s a tengerbe vettetnek; és a Pharaók s Ptolomaeusok hajdani országa csak másfél millió lakost számlál, odavéve a főváros kétszázötven ezernyi lakosságát. És mit mondhatunk az ozmán birodalomról? hol a gyermek-sultánnak atyja által adott parancsok olly eszméket és bajokat fednek föl, mellyek az európai társadalomnak mintegy ezer év előtt voltak sajátjai.

Ime ezek késő és természetes gyümölcsei az islamnak, melly századok műveit, a római törvényhozás és a kereszténység befolyását megakadályozá, és megujitá a házi rabszolgaságot, a soknejüséget az ehhez társuló bűnökkel és azon bajokkal, mikkel a természet a rajta ejtett sérelmet boszulja. (E). A szolgaság megörökíttetett, s megörökíttetett a fejedelmek zsarnoksága, kik önkényöket [1]), a hóditás gonosz jogát, isteni jognak hirdetik, és fenntartják amaz embertelen államelvet, melly a lelkiismeret szabadságát a kard alá hajtja; az elsőszülött biztositására a vetélytársakat, a fiukat, a fivéreket legyilkolja; megparancsolja, hogy a sultánnők leányainak púpja meg ne köttessék; annak, kit gyanuba vesz, meghagyja, hogy önmagát végezze ki; az igazságot a közjónak, vagy inkább az evvel azonositott fejedelmi szeszélynek áldozza fel, és az Europa legfölségesb tartományain felállitott birodalom törvényei közé ezt meri irni: A törvénytudók nagyobb része oda nyilatkozott, hogy bármelly fiam vagy utódom, ha trónra jut, a világ békéjének biztositása végett, testvéreit meggyilkolhatja; ekkép tegyetek [2]).

NEGYEDIK FEJEZET.

Első kalifák. 632—661.

Tudjátok-e ki előtt tünik fel Mahomed nagynak? a ki a sikert imádja s elvakittatni hagyja magát a pillanatnyi győzelmektől és a vérontás erőszakos mozgalmaitól, mellyekkel egyedül tanusitá a pró-

[1]) *A lázadás még gonoszabb, mint a kárhozat.* A Koran.

[2]) *II. Mahomed ozman alkotm.* -- Mindenkor művem tökélyesbítésére törekedve, miután a hazai kútforrásokból mindenről meggyőződést nem szerezheték, kérdést intéztem azokhoz, kiket legképesbeknek hittem arra, hogy tanácsot adhassanak vagy megjavitsanak, különösen azon tárgyakban, mellyeknél a kútforrásokhoz nem juthaték. Az arab dolgokra nézve ezek legjelesb ismerőjének, báró Hammernek ité-

féta magasb küldetését. S csakugyan valami csodaszerü van abban, hogy az ő tana ama puszták simumjának rohama gyanánt terjedett el, s nem is ismer a történészet birodalmat vagy vallást, melly olly roppant téren, olly rövid idő alatt alapult volna meg. Ki ezt az islam által az érzékiségnek engedett kedvezményekből magyarázná, nem ismeri az emberi szellemet, melly inkább a szigor felé hajlik. Én inkább azt hiszem, hogy az islamot annak hirdetése segité elő, miszerint a többi vallásokat megjavitja; miért is a támadó fél túlnyomóságához még az uj vallásbani rohamos meggyőződés járult. Utóbb magának a próféténak személyében trónra emeltetvén, az islam a társadalmat ama vallás szerint rendezte; a legyőzötteket ahhoz képest alakitott kormány alá veté, a mi egyetlen, korlátlan s tehát az egyesség s összhangzás fenntartására leghatékonyabb hatalmat teremté elé.

A szomszédok közől ellenben az arabok és a berberek ellenséges törzsekre voltak megoszolva; Persiát belháborgás szaggatá,

---

letét kértem ki s nyertem is tőle annyit, a mennyit tudománya- s udvariasságától várhaték. Köszönetet mondva neki a dicséretért, mellyel — tudom jól, csupán buzditás végett — mívem e részét, a IX. könyvet, megtisztelé, felhasználom az általa nyujtott adatokat, hogy az olvasón segitve legyen.

A mi a kútforrások birálatát illeti, megrovatom általa, hogy Thaberit nem eléggé használtam, s én akkor csakugyan csak Schultensnek általam idézett kivonatait ismertem, de nem a Rosegarten által forditott két kötetet, melly csak 1838-ban jelent meg. Ellenben kelletténél többre becsültem Wakidi Ökleyt az első musulman hadjáratokra nézve; miután az, mellyet nyomtatásban birunk inkább csak regény, mint ezt Hamaks bebizonyitá, összevetve azt az igazi Wakidival, ki a leydeni könyvtárban találtatik.

A mahomedán vallás körül csak Sale-t és Sacy-t tartja jó vezéreknek, mint ezt a bécsi tudományos évkönyvekben meg is mutatta, értekezvén különösen az utóbbinak *De la religion des Druses* czimü munkájáról.

Megczáfolja Lanci tanárnak tanát (kinek mégis elismeri abbeli érdemét, hogy a kufai irást legjobban olvasá) egy *ómiari* vagy, mikép ez mondja, *omiri* irás létezésének tárgyában. Fentartja magának a bebizonyitást az 1836-tól 1840-ig megjelent kilenczven keleti münek szemléjében, melly munkát Hammer az emlitett *bécsi évkönyvekben* el is kezdett.

Kérdést tettem a Koran különböző forditásairól is, miután azok közt olly nagy különséget találtam, különösen a Surák verseinek elosztása körül, melly az idézetek föltalálását annyira nehezité. Hammer válasza ez volt: „Én mindig Marracci-t idézem, melly állandóan a Koran legjobb szövege marad, mint ezt az *Évkönyvekben* mutogatandom, értekezve Kasimirski forditásáról, ki Flugel uj kiadását követte s Hinkelman kiadását vagy kényelem tekintetében vagy a protestans iránti hajlamból Marracci-énak eléje tevé. Ez utóbbival egyeznek össze a musulmanok által Tebrizben s másutt nyomatott Koranok. Sacy, ki illetékes biró volt, csak Marracci-t idézte. Meglátandja ön birálatomból, mikép Kasimirski csak ott volt hű, hol Marracci-t követte. A német forditások a legroszabbak.“

annyira, hogy Artaxar koronája négy év alatt négy különböző homlokot diszitett, s épen midőn a szavazatok egyhangulag a tizenötéves Jezdegerdre (Yezdedshird) estek, a musulman hadsereg akkor rontott be oda. A görög birodalomban a korlátlan egyedurság s a régi müveltség hatalmát az eretnekség s czivódasok alásták s védelme csak idegen karokra volt bizva. Aztán az utóbbi két ország egymás ellen hadakozva, Chosroë s Heraclius változatos győzelmei által, mind az egyik, mind a másik kimerittetett s mintegy elerőtlenitve állitatott a még illetetlen erejü ellenség elé. Az alattvalók kiszíva a zsarolások által, elfárasztva az egymást követő pártoskodások által s hitökben zavartatva, ellenállásra sem a haza, sem a kormány iránti szeretetből nem buzdultak. Ellenök azonban az arabok zsákmányt s vért szomjazva, nők és a győzelem által kiérdemlendő paradicsom után sovárgva rohantak; miután vezéreik ekkép buzdíták őket: Él az Isten s lenéz reátok; harczoljatok: előttetek fekete szemü s alabastrom kebelü leánykák, hátatók mögött a pokol áll.

Türelmetlenség.

A próféta, mig gyönge volt, egyebet nem tudott, mint türelmet és a lelkiismeret szabadságát hirdetni; semmi sincs szendébb, mint azon fejezetek, miket mint medinai menekült adott ki. De bezeg megváltoztatta hangját, a mint ereje megszilárdult, s a Koran minden egyéb vallás ellen gyülöletet s irtó háborút lehel. A harczias és vérengző nép inkább ez utóbbiban hallgatott reá, s ki több Istent vagy egyet sem imádott, az a föld szinéről eltörlendő ellenség vala. De mivel a kétségbeesés szilaj ellentállást szült volna, a próféta utódai jónak látták a félszigeten kivüli tartományok iránt türelemmel lenni: az indusoknak megengedtetett pagodáik megtartása; a keresztények és zsidók az islam és adózás között választhattak. Ha elfoglaltatott egy tartomány, a szerzetes fogadalmaitól feloldaték, a gonosztevő s adós fölmentetett, a hadi foglyok kiváltattak, de csak ugy, ha az islamot vették föl. E hitben növeltettek a gyermekek, erre szorittattak a hivők nejei; és ha a vallástétel s a környülmetélés olly kevésbe került, csoda-e, ha az islam annyi követőkre talált, kiktől sem tanulás, sem vizsgálat, sem erőmegfoszitó erénygyakorlat, sem önmegtagadás nem kivántatott.

A ki vonakodott az islamot fölvenni, ki volt téve a nép s a hadsereg dühének, a hitehagyott testvérek üldözésének, kik az elnyomottak osztályából az elnyomókéba léptek át, vagy a kalifák dölyfösségének, kik a héberek- és keresztényekkel csupa szeszélyből, majd

mint hiveikkel bántak, majd mint elleneiket üldözték. Aztán a keresztényeknek meg volt hagyva, hogy egy különszinü turbán által különböztessék meg magukat; eltiltatott nekik a lovon és öszvéren ülés, csak szamarakon és nők modjára járhattak; magán és nyilvános épületeik kiterjedése meg volt szabva; uton és fürdőkben a musulman elsőségét el kelle ismerniök; nyilvános istentiszteletök eltiltatott; és a ki a mecsetbe mert lépni, vagy egy musulmant megtériteni akart, halállal bünhödött. Még ma is, annyi század lefolyta után, midőn a győzelmek s a kereskedelem a nemzeteket összevegyité, midőn a musulman vakbuzgalom alábbszállt, s a müvelődés közéjök is behatott, még ma is, ha legmüveltebb városukba mégy, a keresztény kutya nevezetet minden lépten hallhatod, és ha Damascusba mersz menni, életed is veszélyeztetve van; mindezekből elgondolhatni, mennyit kelle a legyőzötteknek eleinte szenvedniök Mahomed fiainak fennen dicsért türelmétől [1]).

A mint a próféta szemeit behunyta (632.), Medinában legott az utód fölött kezdtek vitázni. A moagerek, mivel az islamot elöször karolták fel, az anzárok pedig, mivel védői voltak, maguknak tulajdoniták a választás jogát, s már vérengzésre került volna a dolog, ha a Jorfnál táborozott Osama seregét vissza nem vezeti s zászlaját az elhunyt próféta kapuja előtt kitüzve, a rendet fönn nem tartja.

Ali, Omar és Abu Bekr voltak a vágytársak. Az első, mint Abu Taleb fia s Mahomed egyetlen lányának, Fatimának férje, öröködési joggal állott elő; azonkivül Mahomed maga nevezte volt őt kalifájának, midőn a még veszélyekkel és semmi tisztelettel sem járó állomás semmi édesgető erővel nem birt; hanem Aisa, az elhunytnak legkedvesb hölgye, kit, mivel a próféta véglehelletét ő fogta fel, a musulmanok mint szentet tiszteltek, Alinak ellene vala, el nem feledvén, mikép Ali nem akart hitelt adni az ő önigazolásának azon hires éj után, mellyben a táborból eltünt vala. Omar Mahomed kardja vala, ki róla ezeket mondá: „Ha Isten még egy prófétát akarna a földre küldeni, senkit sem választana mást, mint Omart.“ Abu Bekr, a próféta ipája, ki őt a szolgálataiért kiérdemlett megkülönböztetésekkel tünteté ki, s akkor is, midőn magával nem birt többé, a mecsetbeni imák végzésével bizta meg, minthogy Aisától hatalmasan támogattaték, a többinek eléje tétetett, s a sheikek mindnyájan jobbjo-

[1]) Távol attól, hogy a legyőzött népeket szolgaságba igázzák, az arabok öket testvéreikül tekinték, velök az uralkodó nemzet jogait megosztá az islam fölvételének föltéte alatt; aztán különben is igazságosak, jótevők s nagylelkűek voltak.“ **Müller** *Világtörténet.* XIII. könyv.

kat nyujták neki, melly beiktató szertartás utóbb kétélü kard felkötésével s hüség fogadásával cseréltetett föl. Omar, ki egész lelkéből musulman volt, a béke kedveért feláldozta nagyravágyását; Alit fegyverrel kelle engedelmességre vagy legalább annak szinlelésére szorítni; hanem a musulmanok nagy része Ali jogait folyvást hirdeté s az első kalifákat bitorlóknak tekinté.

Kalifa vagyis Isten küldöttjének helyettese (k a l i f r e s o u l A l l a h) volt a czim, mellyel a próféta utódai megelégedtek, s mellyel, mint maga Mahomed, világi s egyházi hatalmat egyesitettek. Maguk értelmezték a törvényt, végezték az imát s a mecseti hitszónoklatot, melly ama vallás istentiszteletét képezé.

A két csaló.

Ám mégis számos arabban a régi függetlenség szeretete ébredt föl: a mekkaiak fölkelve, a kevesek uralmát visszaállitni ohajták, de a Koreis törzsi Sohailtól rendre utasittattak. Mások a bálványozás örömünnepeihez, némellyek a zsidó reményekhez, némellyek ismét a kereszténység vigaszaihoz fordultak; vagy felbátorítva a próféta könnyü sikerén, uj kinyilatkoztatáson s uj istentiszteleten törték fejöket. Moseilama, a még Mahomed életében fölkerekedett két álpróféta egyike, a jamamai Oneifa törzs előbbkelőiből való volt s a Koran modorában jelenéseket tevén közzé, számos követőre talált s Mahomednek ezeket irta: M o s e i l a m a, I s t e n a p o s t o l a, M a h o m e d, I s t e n a p o s t o l á n a k. F e l e a f ö l d n e k l e g y e n t i e d, f e l e e n y é m. Mahomed felelé: M a h o m e d, I s t e n a p o s t o l a M o s e i l a m á n a k, a c s a l ó n a k. A f ö l d a z I s t e n é; ő a d t a a z t s z o l g á i k ö z ö l ö r ö k s é g ü l a n n a k, k i n e k a k a r á; a k i ö t f é l i, c z é l t é r. Reményét vesztve az egyezkedhetés iránt, az ámitó összekelt Sedsich prófétanővel, és a fölgerjesztett lelkesedést hitsorsosok szerzésére használta fel, különösen miután Mahomed halála által a próféta helye a földön megürült. Minthogy pedig az islam nem az a vallás volt, mellyben a viszályok vitatás, vagy zsinatok által egyenlittettek volna ki, Abu Bekr Walid fiát, a vitéz Kaledet hadsereggel küldte el, ki győzvén, tizezer követőjével együtt lemészároltatá Moseilamát, ki bukása után csaló czimmel illetteték. Al-Aswad, ki Mahomedtől szinte elszakadt s közlekedésben állitá magát lenni két angyallal s ékesszólása s ügyessége által párthiveket szerezve, Yement elfoglalta, saját embereitől öletett meg a próféta halálát megelőzött éjjel. Csak illy sikert arattak a többiek is, kik Mahomedet utánozni merészlették.

Abu Bekr és két utódja, bár előbb fegyverforgató vitézek vol-

tak, a főpolczra jutva, inkább a vallás fejeinek tekinték magukat s hitöknek fegyverreli terjesztését vezéreikre bizták. Abu Bekr, hogy kivigye Mahomednek tervét Syria meghóditására nézve, az arabokat szent háborura hivta fel ezen levéllel: „A kegyelmes Istennek nevében! Üdv és áldás legyen mindnyájatokkal, kik igaz hivők vagytok. Dicsérem a mindenható Istent s kérem öt Mahomedért, az ő prófétájaért. Ezennel tudtotokra adom, hogy a hivőket Syria ellen akarom küldeni, hogy kiragadjam azt a hitetlenek kezeiből. Értéstekre akarám azt is adni, hogy a vallásért harczolni annyi, mint engedelmeskedni Isten akaratának.“

A felhivásra tömérdek föllelkesült sokaság gyült össze, mellyet Abu Bekr megszemlélve s megáldva, három vitéz vezérre, Abu Obeidah-, Amru- és Kaledre bizott. Az első napi utban saját maga gyalog vezette a tábort, de nem engedé meg, hogy a többiek is lovaikról leszálljanak, mivel — ugymond — ez is, az is egyenlő érdem, midőn azt a vallás szolgálatára teszszük. Búcsut véve aztán vezéreitől, ekkép szóla: „Emlékezzetek, mikép Isten szemei előtt s a halálhoz közel álltok; kerüljétek tehát az igaztalanságot és az elnyomást. Együtt tanácskozzatok testvéreitekkel s őrizzétek meg szeretetét s bizalmát seregeiteknek. Az Isten dicsőségeért férfiakul viseljétek magatokat, hátat nem fordítva soha: hanem kiméljétek meg a nőket, az öregeket, a gyermekeket, a pálmákat, a vetéseket, a gyümölcsöket s házi állatokat, csak az élelmi szügségletekhez nyuljatok. Mielőtt megszálljátok, szólitsátok fel a népeket az igaz hitre. Ha egyezkedést köttök, meg ne szegjétek azt. Előmenve szerzeteseket találandatok, kik monostorokban Istennek szolgálnak; ne öljétek meg őket, ne is rontsátok le menedéköket. Másokat ismét környiretü fejjel találandatok [1]), ezeknek hasitsátok szét fejöket irgalom nélkül, ha az islamra nem térnek, vagy az adót meg nem fizetik.“

Mahomed intézménye szerint a zsákmánynak öt részre kelle osztatnia; négy a hadsereget, egy a birákat, tanitókat, költőket, özvegyeket és árvákat illette. Daczára mégis ez intézkedésnek s intelmeknek, daczára a tilalomnak a régi vallási surlódások föllelevenitése, zavar támasztása s a borivásra nézve, ki várt volna mérsékletet és erkölcsösséget a rabló arabok rendetlen csordáitól? Mahomed a győzelmet a vallási lelkesedésre s jövő élet jutalmaira alapitván, honosai hadi rendszerén mit sem változtatott, s ők továbbra is gyalog, fél-

[1]) A hajnyiret a papok megkülönböztető jele volt, a szerzetesek mint többnyire világiak hosszu hajat viseltek. Minő különséget tesz köztük a kalifa, nehéz meghatározni; valószinüleg csak közbeszéd után indult.

meztelen, íjas és nyilas harczosok, vagy pedig lándsa és kardforgató lovasok maradtak. Több ügyességgel, mint haditudománynyal birtak s különösen a párbajban nagy vitézséget mutattak. Jól tudtak rabolni s csoportokban száguldozni, támadó- s ostrom-gépelyek nélkül, csak könnyü s igen tanulékony lovaikon rohantak, elszaladtak s ismét visszatértek elfáraszthatlanul. A csapatok nem képeztek egy összetes harczos tömeget, hanem számos lovas és nyilas osztályokat képeztek, mellyek minthogy nem egyszerre mentek csatába, a harcz napjában többször ujult meg, s az ellenség, melly már győzelmet énekelt, ujolag megtámadtatni látta magát, mig végre erejét vesztve, engedni kényszerült.

Kaled,

Kétfelé osztatván a hadsereg [1]), az egyik Kalednek, Isten kardjának, adatott át, ki Mahomednek egy öltönyét viselve, sérthetlen vala; harczosai minden veszélyben végetlen bizalommal viseltettek iránta, kinek mindegy volt vezér, vagy közkatonaként harczolni, csakhogy Istennek szolgáljon. Al-Mondar fejedelmek ellen inditá seregét, kik sok század óta Persia főhatalma alatt Irak fölött uralkodtak. Hira és Ambar falain nem sokára a próféta zászlaja lobogott, Kaled megölte az utolsó Al-Mondart s meghóditván népét, hetvenezer darab aranyból álló sarczot vetett reá.

Abu Obeidah.

Ezalatt a szelid Abu Obeidah Syriába nyomult a Jordán keleti oldalán. A római császárok, kik ama vidéket Arábiának csak azért nevezték el, hogy a legyőzhetlen arabok fölötti diadalokkal dicsekedjenek, azt erős várakkal biztositották; illyenek voltak: Gerasa, Philadelphia és különösen Bosra. Bosra lakói, kik a saracen folytonos berohanások miatt, a fegyverforgatásban gyakorlottak voltak, a négyezernyi arab hadnak olly vitézül álltak ellent, hogy a gépelyeket s tápszereket nélkülöző ostromlók már visszavonulóban voltak, midőn a küldetéséből visszatérő Kaled megérkezett s uj lelket öntve a rajongó hadseregbe, árulás által is segittetve a várost bevevé (633). Ezután haladék nélkül Damascust, Syria fővárosát, támadta meg, választást engedvén ott is az islam, vagy adófizetés közt. Azonban bármilly csodákat müvelt az ő ernyedetlen vitézsége, a keresztények hasonló kitartással harczoltak, s Kaled kénytelen vala az összes saracenokhoz

[1]) E hadjáratok legjobb elbeszélését **Okley Simon** adja ezen munkájában: *Conquest of Syria, Persia and Egypt by the Saracens.* London 1718. Fogságban bevégzett mű. A legjelesb történeti müvek közé tartozik: *A kalifák története*, melyet a hires orientalista Weil, heidelbergi tanár 1846-ban tett közzé.

felhivást intézni, hogy sietnének a Heraclius császár által küldött segélyhadak ellen harczolni.

Heracliusnak, mint egykor a persák ellen, személyesen kellett volna most is a hadsereget vezényelnie s a szomszéd s annyira veszélyes támadók rendetlen dühének haditudományt és egyetértést állitni szembe: de ő udvari kéjekbe s tanodai vitályokba merülve, megelégedett azzal, hogy egy tekintélyes hadsereget külde, melly támogatva a régi római fegyelem maradványaitól, az összecsödült musulmanok ellen kemény csatát vivott Eznadim mellett (julius 13.); de a vakbuzgó arabok, kik Rajta halálra s a paradicsomba! kiáltással rohantak, végre mégis szétverték s megsemmiték a keresztény hadat [1]).

Damascus bevétele.

A győzelemben felfuvalkodott saracenok Damascus ellen fordultak, hol Tamás, Heraclius rokona, fenntartá a bátorságot s a syriaiakat akkép lelkesité, hogy elejök Krisztus-képet, lábainál evangeliommal állított fel. Hetven napig állták az ostromot, mig végre elfogyván eleségök s reményök, egyezkedni kezdtek. A szende Abu Obeidah engedett s bement a városba (634); de midőn ekkép a damascusiak ébersége csökkent, Kaled, ki a fél győzelmet megveretésnek tartá, neki rohant a városnak a másik oldalról s borzasztó mészárlást vitt végbe. Nagy bajjal s csak az Isten és a prófétá nevével tudta Obeidah lecsilapitni a dühöngést; ő határozta meg az adót, mellyet a kereszténveknek vallásuk türéseért kelle fizetniök. Tamás meg nem hajolva, bátrabb bajtársaival a város közelében tábort ütött, mellyből futásnak eredve megmenekedett volna szerencsésen, ha a

---

[1]) Előadása az eznadimi csatának: „A legirgalmasb Isten nevében. Kaled, Walid fia, Abu Bekrnek, az Isten apostola utódjának. Dicséret az Istennek, az egyetlen egy Istennek, kin kivül nincsen más Isten. Az ő prófétája Mahomed, ki fölött örökös legyen az isteni áldás, és kinek én forró hálát mondok, hogy lerontá a bálványozást és felnyitá azok szemeit, kik sötétségben éltek. Tudd meg ó feje a hivőknek! mikép nekünk ütközetünk volt a római sereggel, mellyet vezetett Verdan, ki Jézusra esküdött, hogy vagy győz, vagy meghal, és meghalt. Mi is megesküdtünk győzni, vagy halni, s Isten segélyével győztünk. El vala rendelve, hogy elleneink legyőzessenek s mi legyünk a győzők; dicsőrtessék az Isten. Ötvenezernél többet öltünk meg, a többi szétszóródott mint a puszta homokja. Elvesztettünk négyszáz hetvennégy embert, kik már a mennyei dicsőséget élvezik. Irtam e levelet az első dsumada hó 30-án, s most Eznadimból, hol a csata történt, Damascusba térek vissza. Imádkozzál a mi további jóllétünkért s a szerencsés sikerért. Isten veled. Az Ur békéje s áldása legyen fölötted, Isten prófétájának utódja! és az igaz musulmanok fölött."

hitehagyott Jónás az arabokat nyomába nem vezeti, kik százötven órányira hatva be a római területre, utólérték s lekaszabolták egy lábig a menekvőket.

Abu Bekr halála 634.

Nem hallhatá már e diadalmat Abu Bekr, mert a próféta után két évvel ő is meghalt. Uralma inkább papi mint katonai vala; leányának Aisának meghagyá, hogy vagyonáról pontos lelettárt készitsen, hogy lássa, kalifasága alatt meggazdagodott-e. Önfenntartására csak három darab arany-pénzt, egy tevét s egy rabszolgát kért, és a mi minden megmaradt neki, azt péntekenként a szegényeknek osztá ki. Érezvén halála közeledtét, Omart bizta meg az imák végzésével, s midőn ez azt felelné, hogy nincs szüksége azon méltóságra, Abu Bekr mondá: De annak van te reád szüksége. Ezután titkárával, Otmannal a következőket iratta: „A kegyelmes Istennek nevében. E végrendeletet Abu Bekr tette azon pillanatban, midőn e világot elhagyá, hogy a másikba menjen; azon pillanatban, midőn a hitetlenek hisznek, a gonoszok nem kérkednek többé, a hazugok igazat mondanak. Én Omart rendelem utódomnak, hallgassátok őt, s engedelmeskedjetek neki. Ha igazságosan fog kormányozni, valósitandja róla táplált reményeimet; ha nem, ugy ő maga lesz felelős tetteiről. Az én szándokom szent, de a jövőt nem ismerem; hanem a ki roszat tesz, bünhődendik. Isten veletek. Az Ur irgalma s áldása legyen veletek.“

I. Omar.

Tehát Omar, a sahabeonok vagyis Mahomed régi társainak egyike, üdvözöltetett a hivők fejedelmének (emir al-muminin), maga Ali sem szegült ellene. Elődétől mindöszsze öt darab aranyat s egy durva öltönyt öröklött; miért is kijelenté, hogy képtelennek érzi magát annak életszigorát utánozni, pedig ő is csak árpa kenyérrel, datolyával és vizzel élt; a ruhán, mellyben szónokolt, tizenkét folt vala, s midőn egy persa helytartó hódolni ment neki, a mecset lépcsőin koldusok közt aluva találta őt. Midőn egy ágról szakadt szegénynek hatezer drachmát ajándékozott, egy barátja szemére hányta, hogy az idegeneket jobban szereti mint saját fiát, de a kalifa mondá: Fiamnak van atyja, ki őt táplálja, ruházza, s a szükségesekkel ellátja; de ezen idegennek a részvéten kivül az egész világon semmije sincsen.

Az antiochiai Refaa, Heraclius hatalmába esvén, kérdeztetett: Miért visel Omar olly durva öltönyt, miután a keresztényektől annyi kincset rablott? — Mivel a

jövő életre gondol és féli az Istent. Heraclius ismét kérdezé: Minő palotában lakik a kalifa? — Földből való házban. — Minő szolgák vannak udvarában? — Szegények és koldusok. — Minő szőnyegen ül? — A méltány és igazság szőnyegén. — Minő a trónja? — Trónja a mérséklet s az igazság megismerése. — Minők testőrei? — A legvitézebb egyisten-hivők. Mások hozzá teszik, hogy Omar, midőn kérdeztetnék, miért nem ruházkodik ugy, mint az általa meghóditott fejedelmek, felelé! Ők e világnak javait keresik, én pedig annak kegyét, ki Ura ennek és a másik világnak. [1])

E takarékosság lehetővé tette, hogy az első kalifák kincseiket háborukra, Mahomed régi bajtársainak s az érdemes emberek jutalmazására fordithassák. Azon egyszerüség által, melly őket az utolsó musulmannal egyenlőkké tette, nem éreztették a zsarnokság sulyát s hozzászoktaták ahhoz a musulmanokat. Ezzel s hajthatlan jellemével Omar megszilárditá az islamot; önmagát állitván fel példányul, gyülölve minden fényüzést, minden müveltséget; eltiltá a hajózást, az épitészet szépitéseit és az arabon kivül minden egyéb nyelvet. A mahomedán időszámlálást ő hozta be, s elrendelé, hogy minden musulman valami mesterséget üzzön. A kincsekről, mellyek a hóditásból befolytak, pontosan számot adott, s hadvezéreitől ugyanazt kivánta. Végre abban betölté a próféta akaratát, hogy Arábiát a zsidóságtól megtisztitá [2]).

Tiz évig uralkodott már, midőn Firuz, persa rabszolga, hazájáért boszut állandó, keresztülszurta öt (644). Haldokolva, utódjának kinevezésével hat legtekintélyesb barátját bizta meg. A buzgó musulmanok levágván hajzatukat, tiszteletből Omar sirjára tették le.

Otman.

Ekkor Ali választatott volna meg, ha hajlott volna az eléje szabott föltétre, hogy ne csak a Koranhoz, hanem a hagyományokhoz is tartsa magát; igy azonban Otman választatott meg, ki már Mahomednek titkára vala. Mint gyönge és élemedett, másokra bizta a kormányt és hadvezérséget, s vezettetni hagyván magát barátai s rokonai

[1]) **Theophanes**, *Chron.* — **Cedremus**, *Hist. comp.*

[2]) „Vagy ki sem voltak üzve egészen, vagy visszatértek oda, miután Tudela Benjamin a XII. században sok zsidót talált ott *rehabita* név alatt; és az ujabb utazók Arábiában mintegy hatvanezer zsidót találtak, kik birják Mózses öt könyvét, Samuelt, a királyok könyveit, Isaiást, Jeremiást s a kisebb prófétákat. Körül vannak metélve, vándorlók, harcziasak, a karavánokat megadóztatják L. **Wolf**-ot.

által, ezek fölötte, ő népe fölött zsarnokolt. Behozta az idegen fényüzést, nem csak az által, hogy Kufában egy százezer embert befogadó mecsetet épitett, hanem azáltal is, hogy udvaronczainak a kéjelgést és finomkodásokat, miket önmagától megtagadott, megengedte. Épen olly ájtatos lévén mint elődei, folyvást a Korant olvasá, rendesen prédikált s kegyetteket gyakorlott; hanem az idők megváltoztak, s ezen erények nem voltak többé elegendők arra, hogy a széles birodalomban minden oldalról felmerülő elégületlenséget s rendzavarásokat meggátolják. Az elégületlenek Medinába gyültek s fenhangon követelék, hogy vagy igazságot szolgáltasson, vagy a parancsnokságot tegye le. Egy lázadó csapat ostrom alatt tartván öt hat hétig saját házában, végre megrohanta s megölé, roszul védvén öt a Koran, mellyet óvószerül mellén hordott.

Ali. 656.

Ötnapi fejetlenség után Mahomed régi barátai Alinak nyujták jobbjaikat, elismervén végre annak jogait. Az imákat elvégzendő, a mecsetbe ment, csikos gyapot öltönyben, fején durva turbánnal, egyik kezében papucsait tartá, másikkal íjára támaszkodott. Két elődének meggyilkolásában ugy látszik, nem vala része; ő igy szólt: Ha ajánlatotokat elfogadom, tehetségem szerint legjobban kormányozandlak; ha fölmentetek, én legengedelmesb alattvalója leszek annak, kit uramul jelölendetek ki.

Ali a trónra nagysorú éveivel nem gyöngeséget, hanem tapasztalatokat hozott; s ugy látszék, hogy a próféta hagyományai szerint uralkodandik; azonban Talha és Zobeir, két hatalmas sheik lázadása csakhamar megzavarta öt. Amaz Aisatól, ez az egyptomiaktól segittetve, kalifaságra vágyott, s szolgálataik jutalmaul Irakot és Syriát követelték, sőt erőszakkal el is foglalák. Aisa, Alinak engesztelhetlen ellensége, azt hirlelé, hogy Omar és Otman halála Ali müve, s minthogy a hivők anyjául tiszteltetett, a lázadásnak némi vallási szint adott. Igy hát polgári háboru támadt, hanem a bassorai csatában Alié lőn a győzelem, Talha és Zobeir elestek, Aisa pedig, ki a sereget egy tevén követte, elfogatott s minden szemrehányás nélkül férje mellé temettetett.

Több bajt okozott Moaviah, Abu Sofian fia, ki segittetve a syriaiaktól, Amru egyptomi kormányzótól s az Ommiah családtól, Otman boszulójának vallá magát s Damascusban a megöltnek véres kaftánját s öt védni akaró feleségének levágott ujjait szemlére tette ki. Ugyancsak Damascusban kalifának kiáltatván ki magát fegyver-

hez nyult, s rábukkanván Ali seregére Euphrát mellett, száz napig álltak egymással szemközt, irtózván mindkettő a polgári vérontástól. Különösen Ali kemény fenyegetőzés mellett hagyta meg övéinek, hogy támadólag ne, hanem csak védőleg harczoljanak, és hogy a foglyokat megkiméljék. Ellenének azon ajánlatot is tette, végeznék el a dolgot párbajjal, mit Moaviah visszautasitott. Nemes büszkeség volt az és nem félelem; mert midőn a csata elkezdődött, lóra kerekedett, s kétélü kardjával rettenetesen harczolt, ezt kiáltván minden fej levágásakor: Allah akbar! (Isten a győző!)

Moaviah egy lándsára szurta a Korant, mondván, mikép arra hivatkozik ügyének igazsága tárgyában; a lelkiismeretes musulmanok tehát hozzá mentek altal, s a próféta veje jogait választott biróságra kényszerittetett bizni. Moaviah Amrut, Ali Musat választá, kik azt határozták, hogy a két kalifa köszönjön le, hogy egy uj választás szabadon történhessék. Musa a határozat szerint kikiáltja Ali lemondását; a ravasz Amru ellenben Moaviaht egyetlen kalifának üdvözli. Ez álnokság ujból föléleszti a háboru tüzét, melly miatt Irak és Arabia vértől ázik, s a hatalom megoszolva marad Ali és Moaviah s Amru közt; azonkivül a karegiek pártja is dühöngött, melly vakbuzgók a tiszta islam fenntartásával dicsekedtek. Ezek közöl hárman, hogy a botrányos czivódásnak véget vessenek, a három főnök meggyilkolását határozták el. Amru helyett egy más, a ki helyén ült, öletett meg; Moaviah csak megsebesült. Ali azonban sikeresen szúratott le hatvanhárom éves korában (661).

Ali a sunniták által a négy első szent között a negyediknek tekintetik; hanem a siíták, kik öt a próféta egyedüli törvényes örökösének hiszik, átkozzák a többi hármat és szentekül tisztelik Omar és Otman gyilkosait. Ali koporsója eleinte elrejtetett, hogy az ellenségtől megóvassék, később tisztelet tárgyává lön Kufa mellett, s a persáktól mint hü siítáktól, buzgón látogattaték. A próféta mondá: Én vagyok a tudomány városa, Ali annak kapuja; miért is őt az arabok közt Mahomed után legnagyobb férfiunak tartják. Őriztetik egy verses könyv, melly neki tulajdonittatik s mellyben jeles mondatok találtatnak. „Ha ki gazdag akar lenni a szerencse javai nélkül, hatalmas, alattvalók nélkül s alattvaló, Ur nélkül, hagyja el a vétket, szolgáljon az Urnak s eléri a három ohaját. Két közbenjárót adott Isten, maga és az emberek között; az első (Mahomed) meghalt, a másik mindig velök maradand, az ima.“ Ezt is mondá: „Legsikeresb köz-

benjárás a bünösre nézve a bünbánat, és a legjobb bünbánat saját vétkének bevallása [1]).“

Hóditások.

Azalatt a legfontosb győzelmek vivattak ki. Midőn Omar hallá Damascus bevételét [2]), dicsérte a vitézséget, de roszalta Kaled vakmerőségét s megfosztá őt a parancsnokságtól. A musulmanok azután Heliopolis (Balbek) és Emesa ellen mentek, s midőn a lelkesedéssel ügyességet is párositottak, győztek minden oldalon s roppant kincseket gyüjtöttek össze a legnépesebb ország zsákmányaiból. Emesa ostrománál egy ifju felkiálta: Mintha látnám, mint szegezik reám fekete szemeiket a tulvilági hölgyek, kik közől hacsak egyis megmutatná magát a földön, mindnyájan szerelemből halnánk meg. Én látok egyet zöld selyem fátyollal s drágaköves koszorúval. Int nekem és hí: Jer — mondja — jer hamar, én égek érted. Ime a musulman vitézség ingerei.

Két év sem folyt le s Orontes sikságai s a libanoni völgy megvoltak hóditva (636). Heraclius észrevévén, mikép ez nem rablójárat többé, hanem hóditás, hatalmas erőt fejtett ki, minőre csak a birodalom képes volt, s Európa s Ásiából nyolczvanezer harczost gyüjtött össze, kikhez Gassanból hatvanezer keresztény arab csatlakozott. Maga a császár nem szállt táborba Kaled ellen, ki a veszélyben parancsnokságát visszanyerve, a jermuki (Hieromax folyó) csatában mint nagy hadvezér, mint buzgó hivő s mint szeretetteljes betegapoló egyaránt tüntette ki magát. A vitézség s makacsság mindkét oldalról sokáig függőben tartá a győzelmet; mig végre a keresztény zászló a prófétáénak engedni kényszerült.

Jerusalem ostroma 637.

A musulmanok akkor a védtelenül maradt Syrián végig száguldozva, azon város ellen rohantak, melly előttök s a héberek és keresztények előtt egyaránt szent vala. Abu Obeidah egész seregével azon száraz sikságra érvén, melly az emlékezetes Jerusalemet környezi, ahhoz a szokott felszólitást intézte: Üdv és boldogság

---

[1]) A musulmanoknál nincs megszabva a gyónás, hanem hatása egyértelmüleg elismertetik. Abu Alvuat, egy az első elmélkedők vagyis sofik közől, egy erkölcsi értekezést irt, mellyben bizonyitja, hogy a bűnbánat első foka a bűnvallás, s hivatkozik a Koran 57. fejezetére: *A ki bűneit Isten előtt igaz bánattal bevallja, bocsánatot nyer, mert az Isten irgalmas és igazságos.*

[2]) Lásd 603 lap.

azoknak, kik az igaz uton járnak. Ezennel rendeljük, hogy ismerjétek el, mikép csak egy Isten van és Mahomed az ő prófétája: ha nem, ugy fizessetek adót s legyetek alattvalóink; különben olly férfiakat vezetek ellenetek, kiknek kedvesebb a halál mint nektek a borivás és a disznóhus.

Heraclius egykori győzelmei uj életet adtak volt Dávid városának, s a keresztfa a persáktól diadallal hozatott volt vissza. E szent fa ada hitet a csodákban s állhatatosságot a védelemben. Négy hónapi ostrom után, midőn semmi segély reménye nem vigasztalná őket, a patriarcha kijelenté, mikép a várost átfogja adni, ha az alkukötéseket maga Omar kalifának tekintélye s jelenléte biztositja. A szent város jelentősége méltónak látszék a kalifa előtt, hogy oda menjen. Elindult tehát Medinából egy tevén, mellyen összes utravalóját vitte, u. m. egy zsák zabot, egyet datolyával, egy fatálat s egy vizivó edényt. Ekkép haladott mint egy zarándok a próféták városa felé, az uton mindenütt igazságot szolgáltatott s a rosz erkölcsöket irtogatta. Találván néhány adózót, kik, mivel nem fizethettek, uraiktól a nap hevének tétettek ki, elbocsáttatni parancsolá őket, mondván, hogy a prófétától ezeket hallá: Ne gyötörjétek az embereket e földön, különben az itélet napján meg fogtok büntettetni. Másutt egy ollyat hoztak eléje, ki a régi arab szokás szerint ugyanazon szülőknek két leányát vette nőül: midőn Omar mondá, hogy az islam az illyen házasságot tiltja, az ifju fájlalta, hogy musulmanná lett; a kalifa ekkor botjával szájára ütött s megparancsolá az egyik nőt elbocsátni, kihez ha valaha hozzá nyulna, mint házasságtörő agyonköveztetnék. Egy öreget is talált, ki hogy tevéi számára vizet s más szolgálattételt kapjon, feleségét egy ifjunak is átengedte: Omar megfeddé az öreget s az ifjut fejvesztéssel fenyegette, ha ama nőhöz többé közeledni mer.

Jerusalembe érve, aláirta az alkukötéseket [1]) s a városba, Sophronius patriarchával beszélgetve, bevonult. Az ima órájában a Feltá-

---

[1]) „I. A nemes város keresztény lakói, midőn a musulmanoknak megadják magukat, megtartják nyilvános istentiszteletöket; de tiltva leend nekik a városban, vagy annak területén uj templomokat épitni.

II. A keresztények ki nem zárják a musulmanokat templomaikból, hogy ezek láthassák, mikép a közbátorság ellen semmi összeesküvés nem történik.

III. Házaik ajtaját mindennemü utas és zarándok számára nyitva tartandják és szállást fognak adni.

IV. Ha egy musulman utas kifogy az élelemből, a keresztények ingyen fog-

madás-templomába vezettetvén, nem akart ottan imádkozni, nehogy példát s ürügyet adjon a többi musulmanoknak, kik ott óhajtván imádkozni, hol ő, mások istentiszteletét háboritandanák. Ott, hol Salamon temploma állott, egy mecsetet emeltetett, melly még ma is Omar nevét viseli.

Visszatérvén Medinába, a sereget két hadtestre osztá; az egyiknek Amru és Yesid alatt Palaestinában kelle táboroznia, a másiknak Abu Obeidah és Kaled alatt Antiochiát és Aleppót megtámadnia. A magát önként föladó városnak kedvező engedmények adattak, az erősség, melly vitézül védte magát, meglepetéssel vétetett be.

Ha Heraclius elég bátor lett volna seregeinek élére állani és a syriaiakban mutatkozott honvédelmi vitéz lelkesedést felhasználni, visszatéritette volna Arábiába azon árrohamot, melly az első gáton áttörve, többé sehol föl nem tartatott; ő azonban egy uj eretnekséggel bibelődött, s midőn a fellegek feje fölé tornyosultak, az oltár elé veté magát Antiochiában, bünbocsánatot kért maga és népe számára, aztán Konstantinápolyba futott. Antiochia akkor megadta magát (638); Constantin herczeg pedig, ki Caesareában negyvenezernyi még illetetlen erővel állt, megboszankodva, vagy megfélemülve atyja futása

---

ják őt azzal ellátni, de csak egy napra, kivéve midőn betegség miatt nem utazhatna tovább.

V. A keresztények ne beszéljenek gyermekeikkel a Koranról megvetőleg, s ne is akadályozzák azt, ki musulmanná akar lenni.

VI. A keresztények illő tisztelettel lesznek a musulmanok iránt, kiknek mindig a tisztesb helyet engedik át.

VII. Nem öltözködhetnek musulman módra; a szokott köszöntő szólamoktól eltiltatnak s az igaz-nitüekkel hasonló neveket nem viselhetnek.

VIII. A keresztények csak szamáron és öszvéren járhatnak s fegyvert nem viselhetnek. Templomi s házi feliratoikban és pecséteiken arab irást nem használhatnak.

IX. Bort s más részegitő italt csak különös engedély mellett árulhassanak, s disznaiknak nem szabad az utczákon szaladniok.

X. Feketében fognak járni egy bőrövvel ágyékaikon, akár a városban, akár az utban.

XI. Templomaikra nem tehetik fel a keresztet, harangjaikat csak kongatni szabad, s ha elrepednek, ujból nem öntethetnek.

XII. A musulmanok tetteit nem vizsgálandják, sem feladók nem lehetnek.

XIII. A karachtot (minden fölserdült hitetlenre kivetett adó) pontosan fizetni fogják.

XIV. Mindenkor elismerendik a kalifák tekintélyét s ellene sem közvetlenül, sem közvetve nem működendnek.

XV. A kalifa biztositja a kereszténveknek az életet, a vagyont és a vallásszabadságot. A hivők fejedelmének pártfogása közvetlen és örökös leend."

miatt, nem ment a kalifa ellen, hanem ő is az apai palotába menekedett. Magára hagyatván Caesarea, megnyitá kapuit a musulmanok előtt, kik nemsokára Tyrust, Tripolist, Ramlát, Ptolemaist, Sichemet, Gazat, Ascalont, Berytust, Sidont, Kabalát, Laodiceát és Hierapolist is hatalmukba keritették. Csak a mardaiták a Libanon alatt, a hegyekben Mopsuesta és IV. Armenia közt lakott harczias nép tartá meg függetlenségét s verte vissza Kis-Asiából a musulman hadat.

A harcz, melly a vallásháboru összes borzalmait előidézte, a győzőknek is sokba került, miután a döghalál soraikból huszonötezret sodrott el. De mit bánták ők? hisz ezek mint vértanuk a paradicsom almájával élő s forrásaiból ivó zöld madárkák torkaiba jutottak. A többiek fogadásukat erősen be akarták tölteni s a következő évben átkeltek a Tauruson, elfoglalák Ciliciát s már Konstantinápolyt is rémülésbe hozták. Később megengedvén Otman, a mit Omar eltiltott volt, Moaviah, Syria uj kormányzója (648), Libanon erdeiből ezer hétszáz hajót készitetett s azokkal rettegésben tartá a Földközi-tengert, kirabolta Carthagót, Cyprust, a Cycladokat és Rhodust, hol a hires naposzlop (colossus) maradványait egy edessai zsidó vette meg s kilenczszáz tevén vitte el.[1]) Felfuvalkodván szerencséjében, megtámadta a II. Constantin által vezérlett görög hajóhadat s azt a jakubei ütközetben megsemmité. Konstantinápoly minden pillanatban attól rettegett, hogy az ellenséget Hellespontusban pillantja meg, s Moaviah csakugyan készületeket tett, de midőn Otman meggyilkolásáról értesült, a kalifaság reménye ébredt föl benne; s a kiütött polgárháboru a rumik elleni hadjáratot félbehagyatta. (655).

Persia.

Más győzelmeket is vivott az arab fegyver Persiában. II. Chosroë minden erejét a görög birodalom ellen vesztegette el, s Heraclinusnak fölötte kivivott rohamos győzelmei bizonyitják, mikép a fényes s roppant kiterjedésü persa birodalom egy kimerült s bomladozó hatalom vala. Élete alkonyán elszülötte Siroë helyett Merdezast akarván utódjává tenni, a Siroëhoz ragaszkodó harczosokat annyira elkedvetlenité, hogy ezek fogságra vetvén őt, harminczkilencz évi kormánya után letették (628), mikép ő egykor nagyatyját Hormisdast; és lánczokkal terhelve nyakát és lábait, egy börtönbe vetették, hol miután Siroën kivül minden gyermekét legyilkoltatni látta, nyilakkal lövetett által[2]).

---

[1]) Ez, mint sok egyéb, a nagyitások közé tartozik.

[2]) A *That-i-Kosruból* vagyis Chosroë diszlakából még ma is fennáll egy nagy csarnok, mellynek magassága 85, szélessége 76, hossza 148 láb. Mondják, hogy Mahomed születése éjjelén megrepedezett.

Siroë egyességre lépett Heracliussal, melly szerint a persa foglyok szabadon bocsáttattak; hanem Siroë véletlen halála által a béke reményei meghiusultak. Siroët a hétéves Adeser követte (629); kit hét hónap mulva Sarbazas, Chosroë tábornoka megölt s a trónt önmagának foglalta el. Ennek folyvást rettegnie kelle a királyi családtól, melly csakugyan polgárháborút idézett elő, melly alatt több herczeg emeltetett a trónra s öletett meg, mig végre a nép közakarattal a gyermek Jezdegerdet választá meg (632. jun. 16.), ki igazi vagy ál unokája volt Siroënek, kitől a persák uj időszámlálást kezdtek, tiz nappal Mahomed halála előtt.

Az arabok Persiát már Mahomed életében vésszel fenyegették; utóbb egyenes támadást intéztek ellene, a mikor is a tizenöt éves király a persa zászlót a vitéz és kéjsovár Rostam kezébe adta. Ez a musulmanokkal Kadezia sikságain akadt össze, s a csata több napig tartott, mig végre Rostamnak egy arab dárdára szúrt feje a persák futását s a musulmanok győzelmét elhatározá. (636).

Uraivá lévén Iraknak (Assyria), a kalifák ott Bassora városát alapiták, kevéssel alább Tigris és Euphrát összefolyásánál, melly város az indiai kereskedésnek kedvező állomásul szolgált. Ugyanazon persák, kik a rómaiaknak olly félelmesek voltak, a vándor és hadtudomány nélküli arabok ellen nem tudták megvédeni a két várost, mikép ők a Tigris nyugati partján feküdt Seleuciából s a keleti parton feküdt Ktesiphonból alakult Modaint nevezték. Bizonyos jóslatok a persa birodalomnak végpusztulást jövendöltek, ugy hogy a puszták rablói a leggazdagabb nép fővárosát csekély ellenállás után elfoglalták. Arany paloták, arany trónok, arany termek voltak ott; roppant nagyságu s megbecsülhetlen értékü szőnyegek; ott voltak az egész világból összehalmozott drágakövek s a tengerből kihalászott gyöngyök, szóval annyi kincs, hogy azt az arab három ezerszer ezernyi millió darab aranyra mondotta, [1]). Chosroë süvege, vértje, öve s karkötői egy öszvéren Omarnak küldettek el, s midőn a napsütötte arczu rabló magára aggatá ez ékszereket, társai meg nem tarthaták nevetésöket, hanem az ájtatosbak megemlékeztek a próféta mondatára: Ez fogja Chosroë karkötöit felölteni. A királyi könyvtár a Tigrisbe vettetett. Egy hatvan könyöknyi széles, négyszögü szőnyeg hozatván eléje, a legszebb himzésekkel ékesitve, a tudatlan, hogy betü szerint teljesitse a törvényt, darabokra vagdaltatá azt s harcztársai közt osztotta el. Csupán az Alinak jutott rész huszezer drachmán adatott el.

[1]) Elmacin.

Miként Ninive helyét Ecbatana és Babylonia, aztán Seleucia és Ktesiphon foglalta el, melly roppant városok fölemelkedtek és ismét eltüntek; ugy most Modain helyébe Kufa következett, hol a musulman hadastyánok ütötték fel rabló tanyájokat. Dsalula és Nehavend, Ecbatanától délre, csakhamar megadták magukat, és a győzelmek győzelme, mellyet az arabok az utóbbi városnál a függetlenség védelmére összecsődült százötvenezer persa fölött vittak ki, Artaxar birodalmának a végcsapást adta meg. (642).

Amadan (Ecbatana), Ispahan, Kaswin, Tauris és Rei (Ragae) elfoglalása után az arabok a Kaspi-tengerig hatottak, honnan midőn Örményországon s Mesopotamián át visszatértek s Mossulnál a Tigrisen átkeltek, összetalálkoztak a másik arab sereggel, melly Syria meghóditásával kérkedett. Innen aztán Persepolist, Cyrus birodalmának első székhelyét s a magusok szentélyét érték el.

Jezdegerd, midőn hallá Dsalula elestét, Farsistan hegyeibe futamodott s megerősité magát Reiben, mint Khorasan elővédhelyén, hol a tüz legrégibb templomainak egyike emelkedett. Midőn azonban itt is ráakadtak, Kirman pusztába menekült s azon véghelyéken foglalt állomást, mellyek a török birodalom s China határait érinték. Ez utóbbiban akkor a nagy Tai-tsung uralkodott, ki a bukott persa egyedurtól segélyét meg nem tagadta. Csodálatos! a többi világtól, Ásia véghatárai közt elrekesztett China az alig tiz év óta ismeretlen pusztákról elöbukkant beduinok rohama előtt szinte megrázkódék.

Otman kalifa a khorasani kormányzóságot igérte annak, ki először merne behatni ama legnépesebb tartományokba, mellyek egykor Bactriana országát képezék. Az arab mén nemsokára Oxus vizében itattaték. Ezen azonban már átkelt volt Jezdegerd, ki Farganában, Jaxartes partjain barátságosan fogadtatván, a samarcandai király, a sogdianai török csordák, Scythia s China segélyével még egyszer visszatért, hogy fegyverei szerencséjét ujra megkisértse, hanem a csöcselék nép védelem helyett ellene lázadt fel (652). A megfutamodott Jezdegerd Margus folyóhoz ért, hol egy molnárt talált, ki a trónok döltével mit sem törödve, mesterségét folytatá. Ennek a király gyürüket s aranyláncokat ajánlott, csakhogy a folyón hamar átszállitsa. A paraszt legkevesbbé sem indult meg a király balszerencséjén, s amaz ékszereket is semmire sem becsülvén, igy felelt: Én napjában négy ezüst drachmát érdemlek, ha kétszer annyit nem adsz, helyemből sem mozdulok. Boldogtalan késedelem! a török lovasok oda érkeztek s az utolsó Sassanidát agyon szabdalák. Fia Firuz chinai szolgálatba lépett. Ennek fia visz-

szafoglalni óhajtván ősei trónját, a királyok királya czimét vette föl s elindult, de midőn semmi sikert nem látna, visszatért, hogy Chinában haljon meg.

Az ásiai országok roppant kiterjedése, melly több, majdnem független helytartó közt van felosztva, az egész nemzet védelmi erejének egyesitését meg nem engedi; s ez az oka, hogy a persákat maroknyi vitéz nép által olly gyakran láttuk megveretni. Hogy megszilárditsák uralmukat e tartományokban, a próféta utódai Persiát több vezér közt osztak fel, kiknek mindegyike a neki adott részt teljesen meghóditni tartozott. Zidsad, ki Moaviah kalifa alatt Irak hóditását bevégzé, legkegyetlenebb vala. Midőn a kufaiak által ingereltetnék, egy mecsetbe záratta őket s ott nyolczvannak kezeit vágatta le. A karegieket s Ali párthiveit vérengzőleg nyomta el, s Bassorában a kapu bezárását mind éjjel, mind nappal, és az esti ima utáni járkálást is eltiltotta. Abu l' Mogheira, igen buzgó musulman, az esti ima után is a mecsetbe ment ájtatoskodni, és a kormányzó fenyegetéseire ezt felelte: Nem maradhatok el, ha az egész világot nekem adod is. — Jó, hát menj, de ne beszélj semmit. — Meg nem állhatom, hogy a jót ne dicsérjem és a rosszat meg ne rójam. Zidsad lenyakaztatta őt. Még kegyetlenebb volt helytartója Samrah, ki Bassorában hat hónap alatt nyolcz ezer polgárt öletett le.

Igy lett vége a sassanida uralkodóháznak Persiában; a tüz még a mágusok oltárain is eloltatott, s csak titkon őriztetett a guebrek által, kik, miként a keresztények és héberek, eltürettek. A kovács bőrkötény, melly Ábrahám idejében, midőn az országot Zoak zsarnokságától kellé megmenteni, zászló gyanánt tüzetett ki s mellyet a partusok levertek, Artaxar pedig ujra fölemelt, most darabokra tépeték; és Persia nem is nyerte vissza függetlenségét, mig az arab származatu s hitére nézve siita Ismael Sofi ott egy uj, a Konstantinápolyban székelt Ottoman családdal vetélykedő uralkodó háznak kezdetet nem adott (1499.)

Egyptom.

Egy más régi országot Amru hódított meg. Ezen, kéjhölgytől származott vezér, ki eleinte gúnyoló ellensége volt Mahomednek, miután megtért, a harczias a postolságnak igen vitéz s elhatározott akaratu bajnokává lőn. Ő is részt vett a syriai hadjáratban s midőn Kaled és Abu Obeidah diadalmait irigy szemmel nézné, négyezer arabbal Egyptom felé indult, melly a római birodalomhoz már csak névszerint tartozott. Omar, midőn e vállalatról értesült, megijedt, hanem

az elővégzet elve szerint megnyugodva, a vezérnek ezeket irta: Ha e levelem még Syriában ér, térj vissza rögtön; ha pedig már átlépted Egytom határait, menj előre s bizzál Isten és testvéreid segedelmében. Amru gyanitván a levél tartalmát, föl nem bontá azt, miglen az egyptomi földre nem ért; ekkor közölte azt főtiszteivel, s midőn ezek mindnyájan a hadjárat folytatására szavaznának, tovább ment s elfoglalván Pelusiumot, Egyptom kulcsát, behatott a titokteljes Nilvölgybe (638); Memphis, a Pharaók régi székhelye bevétetett, s a folyó ellenkező partján egy város épittetett, melly ma a régi Kairónak neveztetik.

Az arabok hóditását megkönnyíték a koptok, Egyptom őslakói, kik a konstantinápolyi császárokat, mivel őket jakobita eretnekekből katholikusokká tenni s nemzeti nyelvök s irásuk helyébe a görögöt akarták behozni, keseredetten gyülölék s tehát függetlenség s vallásszabadság után óhajtoztak. Mukaukas, gazdag kopt nemes, ki katholikusnak tettetvén magát, a császártól Felső-Egyptom helytartójává neveztetett, Mahomednek, midőn emelkedését még csak alig látta, hódolatát küldte meg, miért is ettől a koptok fejedelmének ismertetett el. Ez most meghódolt a kalifának ollyképen, hogy minden keresztényért egy darab aranyat fizessen, kivéve mégis az öregeket, a nőket, a szerzeteseket és a tizenhat éven aluli gyermekeket.

Alexandria ostroma.

A jakobiták ekkép békével maradtak, s most már főtörekvésök volt a görögöket Egyptomból kiverni s örömmel fogadni Amrút, ki meggyarapodott seregével Deltába, innen pedig Alexandria alá ment. Cyrus, ki az ottani patriarchai széket az eretnek Benjamin elüzése által nyerte el, a veszélyt egyezkedéssel ügyekezett elháritni, még meg is akarta téritni a kalifát, őt Heraclius leányával összeadni s ekkép biztositni a világ békéjét; de e jóakaró álmakat csakhamar félbeszakitá az Alexandria alatt fenyegetőleg fellépő musulmanok Allah al Akbar-ja (640). Ezen igen jelentékeny város mind a szárazföldi, mind a tengeri oldalról lehető legjobban vala megerősitve, s ha Heraclius segiti őket, nagy sikerrel használhatta volna fel a polgárok bátorságát, kik tizennégy hónapig rettenthetlenül verték vissza az ostromot, mellyben a faldöntő ostromszerek hiányát az arabok roppant vitézsége pótolta. Huszonhárom ezren estek el az ismételt rohamok alatt, mikben Amru mindig a sereg élén harczolt s első mászta meg a megtört falat. Egy alkalommal vakmerően a város belsejébe hatván, csak egyszer barátja- s rabszolgájával egyedül maradt. Megfogatván tehát s meg nem ismertetvén, Moslema nevü rabszolgájával

a parancsnok elé vitetett, ki szemrehányólag kérdé tőle, miért hoztak olly nagy pusztulást a keresztények földére? Mi jöttünk — felelé Amru — hogy kényszeritsünk titeket vagy az islam elfogadására, vagy hogy a kalifának évi adót fizessetek; hanem álltokrá, kardra fogtok hányatni. E bőszült hang árulója leendett, ha rabszolgája lélekéberen nyakon nem üti őt, parancsolván neki, hogy ura előtt hallgasson. A csel sikerült, s Moslema vélt rabszolgáival a békepontok kieszközlése végett visszaküldetett. Csak az arab tábor örömzaja jelenté az ostromlottaknak csalódásukat és az ellenség ujabb elbizottsága miatt megnagyobbodott veszélyt.

Amru nemsokára Omarnak ezeket irhatá: „Nyugat nagy városa katonáid által csodálatos bátorság- s vitézséggel bevétetett. Gazdagsága s szépsége szavakkal ki nem mondható. Van benne négyezer palota, ugyanannyi fürdő, négyszáz szinház s más mulató hely; tizenkétezer tápszerárus bolt, negyvenezer adózó zsidó s kétszázezer kopt és görög, kik szinte adózni fognak. A város föltételek nélkül erős rohammal vétetett be, miért is a musulmanok győzelmök gyümölcseit sovárgva várják.

Omar nem engedte meg a rablást, hogy — úgymond — a gazdag kincsek államszükségekre s a hit terjesztésére használtathassanak. Beszélik, hogy Amru, ki honosainál szelidebb vala, Alexandriában néha-néha János nyelvészszel s szorgalmas peripateticus bölcsészszel társalgott; ki is olly bizalmassá lett, hogy a királyi könyvtárt, mint a tanulatlan hóditók előtt haszontalan kincset, magának adatni kérte. Amru szivesen megengedte volna ezt, de minthogy Omar minden zsákmányról pontos számadást kivánt, Amru az ő megegyezését is kiakarta kérni. A tudatlan kalifa igy felelt: Ha azon iratok az Isten könyvével megegyeznek, fölöslegesek; ha ellenkeznek megsemmitendők. E szerint amaz iratok a város négyezer fürdője közt osztattak szét, s ezek hat hónapig könyvvel füttettek. Bár e tény csak egy későbbi iró elbeszélésén alapszik [1]), ama győzők

[1]) **Abdollatif**, XIII. századi iró a *Compendium mirabilium Aegypti*-ben. Belőle vette *Abul-farads*, jakobita-keresztény, ki 1226-ban Kis-Ázsiában született. Ebn-Kaldun, a hedsira VIII. századából ezeket irja: „Mivé lettek a persa tudományos művek, miket Omar az ország meghóditása után semmivé tett? hol vannak a chaldaeaiak, a syrok s babyloniak művei? hol az ezeket megelőzött egyptomiakéi? Csak egy népnek, tudnillik a görögöknek elmeszüleményeik jutottak el hozzánk.“ Nem mint tekintélyt idézem e helyet, hanem hogy megjegyezzem, miszerint az arabok a görög kutforrásokon kivül másokból is meríthették ama bölcseséget, mellyről magasztaltattak.

természetével egészen összeegyezik. Itt azonban nem a Ptolomaeusok által Bruchionban (Alexandria külvárosa) összegyüjtött könyvtárról van szó, mert ez még Caesar alatt lett a lángok martalékává; sem nem Marcus Aureliusnak Serapis-templomban felállitott könyvtáráról, melly még Theodosius idejében hordatott szét annyira, hogy csak az üres polczok maradtak meg [1]). Ha fel is teszszük, hogy eme veszteségek némileg helyrehozattak, a megsemmitett könytár még is sem a müvek számára, sem ritkaságára nézve nem nagy fontosságu lehetett.

Konstantinápolyban Alexandria eleste minden egyéb veszteségnél érzékenyebbnek tetszett, mivel azzal egyszersmind szokott gabnatárát is elvesztette. E csapás Heracliusnak épen végnapjait keserité el; utódja aztán megkisérté a város visszafoglalását, s a pharosi kikötő s az erösitmények két izben már a görögök kezében voltak, hanem Amru mindkétszer visszaverte őket s megeskü dött, hogy Alexandriát, mint egy bordélyházat, minden oldalról hozzáférhetővé teendi. És csakugyan lerontatá a falakat, s a költségek fedezésére Cyrenaicába rablójáratokat tett s alkudozásba ereszkedett a berberek vándor nemzetével, melly minthogy szokásaiban az arabokhoz igen hasonló, Omar által testvér népnek neveztetett.

Egyptom egy idegen beütés s egy nemzeti párt diadalának csapásait szenvedé, hanem Amru utóbb erélyesen s türelemmel uralkodott benne; gondoskodék arról is, hogy a gabna fölösleg, melly addig a római világ fővárosaiba szállittatott, Arábiának jusson; miért is Nil folyama a nyolczvan mérföldnyi (=20 fdr. mfd.) Kolzum csatorna által a Vörös-tengerrel összeköttetett; az igazságtalan fejadó helyett más adózás hozatott be, mellynek harmada a gátak és csatornák fenntartására fordittatott. Ekkép az egyszerübb s természetével jobban összeférő kormányzás alatt az ország mintegy uj életre támadt [2]).

---

[1]) Paulus Orosius mondja: *Extant, quae et nos vidimus armaria librorum, quibus direptis exinanita ea a nostris hominibus, nostris temporibus. Hist.* VI. 15. A reformatio idejében Omar szarvas okoskodása többször használtatott. A reformátusok, miután Berzé lelkészt elevenen megégeték, rajta ütöttek a hires Clugny apátságon, s elrombolák az összes könyveket és irásokat, állitván, hogy az mind misekönyv volt; **Beza Tivadar**. Az ujrakeresztelő Rothmann Münsterben azt hirdeté, hogy csak a biblia szükséges, a többi könyvet, mint haszontalant és veszélyest, meg kell égetni; miért is Lang Rudolfnak hellen s latin kéziratokból álló könyvtára lángba borittatott. **Catrou** *Hist. de l' anabaptisme*, V. k. 101. l.

[2]) Amru tudósitása Omar kalifához, al-Wakedi történész szerint:

„A kegyelmes Istennek nevében. A próféta utódjának, a hivők fejedelmének üdvöt. Képzelj magadnak egy gyönyörü mezőt két pusztaság és két hegysor

Mig Omar élt, Egyptomot Amru kormányzá; Otman azonban ikerfivérét Abdallaht küldé oda, ki Mahomednek irnoka volt, hanem kinyilatkoztatásait szántszándékkal elferdité s az ellenségnek rágalom s nevetség tárgyaul adta át. Bünét bánva utóbb kegyelmet kapott és hogy hibáját helyrehozza s a kalifa választását igazolja, föltette magában Afrikát a Niltől az Atlanti-tengerig meghóditni. Berontott tehát negyvenezer emberrel Tripolisba, hova a rómaiak s az elfoglalt tartományok menekültjei összecsődültenek. Gregorius helytartó összeszedett százhuszezer többnyire mór katonát s összeütközvén az ellenséggel, több napig csatázott. Annak, ki az arab vezér fejét levágná, Gregorius százezer darab aranyat s oldalánál harczoló leánya kezét igérte. Abdallah is ugyanazt igérte, csakhogy nagyobb sikerrel, miután Zobeir Gregorius fejét elhozá, hanem a kiérdemlett jutalmat visszautasitá, méltatlannak tartva, hogy egy musulman pénzt s keresztény leányt fogadjon el.

Egész Sufetaláig (Sabtelé) hatottak el az arabok, megkisértvén az atlanti völgyeket is elfoglalni; hanem a hosszu háboru s betegségektől emésztetve, visszatértek Egyptomba, hogy ólvezzék az any-

---

között, hasonlót a teve hátához, vagy egy aszkóros ló hasához. Sienetől Menkáig az összes gazdag terményeket a jótékony folyónak kell köszönni, melly a nagy völgy közepén fölségesen hömpölyög. Megárad s megapad olly rendes időszakok szerint, minők a napé és a holdéi. Az év bizonyos szakában minden forrás a gondviselés által rárótt adóját fizeti le a folyók ezen királyának. Ennek vizei ugy megnőnek, hogy a partokon kiöntve, egész Egyptomot elboritja s kövér iszapot hagy maga után. A városok s faluk közti közlekedés ollyankor könnyü ladikokon történik, mellyek olly számosak, mint a pálma lehulló levelei. Midőn a föld termékenyitésére a viz többé nem szükséges, az okos folyó a természet által kimért medrébe tér vissza, hogy az elhintett kincsek fölszedethessenek.

„Ezen, az égtől kegyelt nép, melly, ugy látszik, mint a méhek, más számára dolgozik, megszántja a földet, beveti s a termékenyitést azon lénynek jóságától várja, ki mindent kicsiráztat, mivel és megérlel. A mag kikél, a kalász felnő s a gabna megérik, elevenitve a bő harmat által, melly az esőt pótolja s a föld termékeny nedvességét fenntartja. A gazdag aratást legott terméketlenség követi. Illy módon, o fejedelme a hivőknek! a tartomány változatosan majd a homokos puszta, majd ezüstszinü vizsikság, majd fekete s agyagos tó, majd egy zöld s bujanövényzetü mező, majd egy virágos s gazdag vetésektől hullámzo kertnek képét tünteti fel. Áldott legyen az, ki annyi csodát teremte.

„Három dolgot tüzök eléd, o fejedelme a hivőknek! Egyptom boldogsága s lakóinak jólléteért, mellyek ha betöltetnek, a hivők fejére áldás háramlik. 1-ör. Az adók föl ne emeltessenek. 2-or. A jövedelem harmada a csatornák, gátak és hidak fenntartására fordittassék. 3-or. Az adó terményekben hajtassék be, a különféle vidékek termelése szerint. Igy tégy, ha akarod, hogy ezen uj alattvalóid boldogok legyenek. Ó fejedelme a hivőknek! az ég békéje s áldása legyen veled.“

nyira temérdek zsákmányt, hogy minden gyalog egy ezer, s minden lovas háromezer darab aranyat kapott. Kevéssel utóbb (a hedsira 31. évében) Ali Sarh Nubiába vezeté az arabokat, hol a nubok vagy nobadok a még alkalmasint bálványozó blemmek ellen hadat viseltek. Dongola, a főváros, föltételek mellett elfoglaltatott, s a királyok évenként háromszáz hatvan rabszolga adására kötelezék magukat, kikért a kalifák ajándékba gabonát s más élelemszereket voltak adandók. A mondott évi adó megtagadása, vagy késleltetése mindig megújuló háborura adott alkalmat.

Talán akkor kezdődött a fekete-rabszolgakereskedés, mellyet a sennaari karaván ok üztek s melly Egyptomban a győzőknek a legyőzöttekkeli egybeolvadását megkönnyité. Macrisi állitja, hogy a hóditó csapatok a meghóditottakkal hamar összevegyültek, s a vizsgáló csakugyan azt találja, hogy a kereskedelem helyreállott s a benszülöttek vallása annyira pártoltatott, hogy a mecsetek mellett kopt egyházak emeltethettek. Sok keresztény azonban Nubiába menekült s ott pásztoraitól elkülönödve élt. Utóbb 703-ban Egyptom összes keresztényeire személyes adó vettetett; azonkivül mindegyiknek kezére izzó vassal oroszlán sütteték, s a ki magát e kínzás alól kivonta, annak mindkét keze levágatott. Egy nubiai király (743) nagy haderővel indult ki e nyomatásnak véget vetni s némi könnyitést csakugyan kieszközlött.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az Ommiahdok 661—750. — Örökös kalifaság.

„A kalifaság vagy sajátlag az islam birodalmának politikai s vallási története csupa kegyetlenkedés, orgyilkosság, árulás s leggonoszabb kicsapongások látványát mutatja fel. Más birodalmak is éltek véres korszakot, de voltak boldog s békés napjaik is; a kalifáké nem élvezett egy órai nyugalmat, háborgattatva szüntelen, szüntelen felforgatva politikai pártok s vallási felekezetek által. Egynek uralkodása sem folyt le gonosztettek nélkül; a müvelődés csak feslettekké tette, de meg nem nemesité az erkölcsöket, s az emberiség a gyászt soha sem tehette le“ [1]). Ily látvány tünik fel az első három kalifa

[1]) Hammer-Purgstall.

után, mintha a musulmanok hóditásaikat csak azért terjesztették volna, hogy vérrel minél nagyobb földtért borithas sanak be.

Moaviah. 661—680.

Ali halála s a győzelem végre tetőpontra emelék Moaviaht, az Ommiah család s a bálványozó Abu Sofian fiát. Ekkép Mahomed véres öröksége üldözői családjára, s az islam főpapsága a bálványozás legmakacsabb védőire szálla. Omar által Syria kormányzásával megbizva, ott békében bőkezűsége, hadban pedig szerencséje által barátokat szerze, kik neki, midőn a meggyilkolt Otman boszulójaul lépett föl, segélyére voltak; megválasztását saját kardja s a fondorlatos Amru megerősité. Moaviah Hassant, Ali fiát minden földi uralkodásról lemondani s hátralevő életét nagyatyja sirjánál szent homályban tölteni kényszeríté. A kormányba nevezetes ujitásokat hoza be; s bármennyire ellenkezett is az arabok szokásai- s vakbuzgalmával az egyesitett vallási s uralkodói méltóságot örökösnek látni, Moaviah mégis Yezid fiát, kiben semmi férfiasság sem volt, utódjaul kiáltatta ki. A kormányszéket Medinából Damascusba tette át (672), s Mahomed szónokszékét átvitette volna, ha az ég roszalása napfogyatkozás által nem nyilatkozik.

Miként a Byzantba költözködött Constantin, a kalifák is Damascusban fölmentve érzék magukat az arab szokások megtartásától, miket a próféta nem mert megszegni. Egyszerü patriarchákból, minő az első négy kalifa volt, korlátlan uralkodókká lettek, támaszkodva, mint a többi királyok, fénytől környezett erőhatalomra. Legalább az imam vagyis a vallás fő fejének tisztje maradhatott volna a próféta családjánál; de Moaviah ezt is magához ragadá, s látván, hogy a Koran homályos helyei fölött a vita már oly nagy volt, hogy mintegy kétszázféle magyarázat keringett, ez okból Damascusba számos kadit és imamot gyüjtött össze, hogy egyeztetnék össze a különböző véleményeket. Ezek közől a legderekabb hatnak megparancsolá, irnák le, a mit legjobbnak tartanak. Igy támadt az A m a l e k vagyis a hiteles magyarázat, melly egyedüli tekintélynek hirdettetett ki, eltiltatván minden egyéb értelmezés; mintha illy tilalom megtartathatott volna.

Nem tetszettek ez ujitások a buzgó musulmanok- és a szabad araboknak, miért Ali párthiveivel az uj uralkodó család megbuktatására összeesküdtek. Azonban ellenök vala Amru hatalmas karja Egyptomban és a kegyetlen Zidsad, ki Persiát, a felvirágzó Kufát s Arábia egy részét kormányozván, a siitákat irtogatta. Vérbe fojtatván e zavargások, Moaviah megujitá a külháborút s a görög birodalom

ellen indulván, az ásiai tartományokat elpusztitá s hajóhadát a Bosporusra vitorláztatá. Minthogy pedig a próféta azt mondá, hogy Konstantinápoly ostromlóinak minden vétkeik megbocsáttatnak, a musulmanoknál a nagyravágyás és pénzszomj mellé vallási lelkesedés is járult feldulására azon városnak, mellyben Róma kincsei s diadaljelei összehalmozva álltak.

Görög tüz.

Itten akkoriban Constantin Pogonát, a kéjelgő s kegyetlen császár, uralkodott, kit azonban a veszély más emberré tett, s a példájára neki bátorodott görögök tömegestül tódultak az erős falak védelmére. E honszeretethez a szerencse is hozzácsatlakozott. Az egyptomi, heliopolisi Callinicus tudnillik a kalifa szolgálatából a császárhoz menvén által, feltalálta ott a görög tüzet, melly seregeket s vitézséget pótolt. Égő folyadék volt az, melly a falakról az ostromlókra öntetett; dárdákkal, vagy vasgolyókban vettetett, vagy gyujtó bajókról az ellenséges hajókra szóratott. Gyakran a gályák orrán álló bőrcsövekből lövetett ki, mit az ellenség tüzokádó sárkányoknak néze. Fát, embert, lovat egyaránt égetett s viz által még jobban élesztetett, s minthogy semmiképen sem oltathatott, a lovak elragadtak, az ember borzasztó kinok közt veszett el, a hajók megmenthetlenül égtek el. A készités titka féltékenyen őriztetett, s Constantin Tactica-jában meghagyja, hogy soha se fedeztessék föl, hanem a kérdöknek azt kell felelni, hogy azt Konstantinápoly alapitójának egy angyal nyilatkoztatta ki. A musulmanok négyszáz esztendeig fáradoztak annak feltalálásán, mig végre fölfedezve a keresztes vitézek ellen használták.

E találmány, mint isteni kéz megmenté Konstantinápolyt, hosszúra huzva az ostromot, mely alatt Abu Ayub, ki a szökő prófétának Medinába szállást ada, elesett s fényes temetéssel tiszteltetett meg. Midőn nyolcz századdal később Konstantinápoly a törökök által megvétetett, egy jóslat feltaláltatá Ayubnak elfedett sirját, s oda mecset épittetett, mellyben a próféta késő utódai kétélü karddal iktattatnak be.

Azalatt a mardaiták vagy maroniták Libanon magasairól Syriába rontottak, s Moaviah a görögöktől harminczévi békét kényszerült kérni, melly szerint néhány tartományt visszaadnia, évenként háromezer darab aranyat, ötven lovat s ugyanannyi rabszolgát kelle adnia. Ez volt a musulmanok első megaláztatása, s ezt is nagyrészt belviszályaiknak köszönhették.

I. Yezid 680. — Ali fiai.

Megujultak e viszályok Yezid, Moaviah fia alatt, ki megvettetett fösvénysége s mértékletlensége miatt, melly hibák az araboknál minél ritkábbak, annál becstelenebbek. Yezid szerette a bort s a kutyákat, heréltekkel szolgáltatta magát; s minthogy ez a nemzeti érzelmeket sérté, az araboknak a tiszta buzgalom s atyjaik becsületességének korát siratniok kelle. A siiták elkeserült gyülölete ujra föllgerjedt s Ali fiait jogaik kivivására ösztönzék. Hassan a világtól csakugyan elvonult volt, s életéről csak szent dolgokat beszélnek. Egy rabszolgája, ki történetesen forró levessel önté őt le, lábaihoz borult s a Koran ezen versét ismételgette: A paradicsomot nyeri el, ki visszatartja haragát. — De én nem haragszom, mondá Hassan, s a szolga folytatá: És azok, kik a sérelmeket megbocsátják. — Én megbocsátom a tiedet. — És azok, kik roszat jóval fizetnek. — Én is szabadsággal s négyszáz czüst pénzzel ajándékozlak meg.

Hanem Hussein, Ali kisebbik fia és Abdallah, azon vitéz Zobeir fia, ki Afrikában Gregorius helytartót megölé, uralkodásra vágyván, élére álltak a lázadásnak. Persiából eleinte buzditó hirek érkeztek, hogy tudniillik ott is sok az elégületlen; ekkép Hussein szerencséjét kisérlendő, Medinából Irak felé indult; de midőn a határra ért, megérté, mikép a kufai nép, melly az ő nevében föllázadott, Obeidalah, Zidsad fia által legott elnyomatott. Kerbela mellett maga ellenségtől vétetett körül. Hasztalan keresett becsületes feltételeket, hasztalan buzditá embereit, hogy futásban keressenek menekvést, a harminczkét lovas és negyven gyalog megütközött az ötezer lovas ellenséggel s Hussein, midőn társai mar mind elestek, utoljára kapta a halálos döfést (okt. 10.) A fatimita hullája gyalázat tárgyaul hurczoltatott s Obeidalah egy bottal ütötte száját, mit látván egy aggastyán, sirva kiálta: Ah! ah! amaz ajkakon én a próféta ajkait láttam! A persák vértanúul tisztelik ötet.

Yezid elég nagylelkü volt megkimélni Ali többi gyermekeit s növéreit, kik Medinában ájtatoskodva éltek, tizteletben tartatva az egész nép által. Ali, Hassan, Hussein s kilencz más utóduk képezik a siita musulmanok által Persiában tisztelt tizenkét imamot. Utolsó volt ezek közöl Mohammed al-Mahdi, ki visszavonulva Bagdad mellett egy barlangban élt, s minthogy halála helyét s idejét nem tudják, azt állitják, hogy még most is él, s az ispahani királyi istállóban mindig megnyergelve tartatik egy paripa, mellyre rá fog ülni Mahdi, ha

eljő az Antikrisztus zsarnokságát lerontani. Ali nemzetségének igazi, vagy álivadékai később Persia, Spanyolhon, Afrika, Egyptom, Syria és Yemen trónjait foglalták el.

Abdallah. 681.

Ali fiainál több félelmet okozott Yezidnek Abdallah ben-Zobeir, ki Mekkában kalifának kiáltatván ki magát, a medinaiaktól is hódolatot nyert. Alig mult volt el egy félszázad, hogy a próféta ezeket mondá: Ha ki az én városomat kizsákmányolja, Isten haragja lesz rajta s elfog enyészni, mint a só a vizben, s már is az általa alapított trónon idegen ül, s a két város, melly a béke ideje alatt ipar által felvirágzott, megtámadtatni látja magát Yezid boszuló karjai által. Medina kiraboltatott; Mekka ostrom alá vétetett; a Kaaba már részben lerontatott, s a szent város már már elesett, midőn azt Yezid halálának hire megmenté.

II. Moaviah. 683.

A sereg Damascusba tért vissza, hol II. Moaviah atyja helyébe ült; minthogy azonban azt hallá rebesgettetni, hogy ösei igaztalanul foglalták el a trónt, lelkiismeretesen vette a dolgot s hat héti országlás után összehiván a sheikeket, igy szólt: Az én nagyapám olly férfiutól ragadta el a kalifaságot, ki azt nálánál jobban megérdemlé. Apám sem volt reá érdemesebb; a mi pedig engem illet, én elvagyok határozva nem vállalni magamra a felelősséget olly terhes dologról, minő a musulmanok kormányzása. Válaszszatok tehát kalifát tetszéstek szerint.

I. Mervan 684.

Most tehát Abdallah és Ali utódainak mellőztével, Damascusban Mervan, az Ommiah család fia, Medina kormányzója, kiáltatott ki. Abdallah, kinek uralma Arábiára, Persia egy részére s Egyptomra terjedett ki, fegyverrel akarta czimét kivivni s kiindult Damascus ellen, azon kijelentéssel, hogy az Ommiahdokat egy lábig lemészároltatja. A kétségbeesés ezen család összes híveit fegyverre szólitá s a legvérengzőbb polgárháború fejlett ki.

Mervan igy kiálta fel: Ah! tehát egy aggastyán, mint én, egy élő váz annyi vitéz musulman vérébe fog kerülni? Ám mégis a syriai haderőt összeszedve a hedsaszi, egyptomi és iraki seregek ellen vezette. Mig az egyenetlenkedés tartott, a khorasaniakat Salem, Zidsad fia kormányzá, ki annyira kedveltetett, hogy neve huszezer fiura vitetett által. Ali párthiveinek egy része Abdallához állott, egy másik rész a kufaiakat bujtogatta azon

Hussein megboszulására, kit gyáván magára hagytak volt, kikiáltották tehát Mahomedet, a megöltnek unokáját. Minthogy pedig ez Abdallah udvaránál fogva tartatott, vezérül választák Solimant, Sord fiát, s tizenhatezren, zarándokok czime alatt, Damascus ellen indultak.

Vakbuzgalmas vitézségök mitsem használván nekik, megvéretlek s megöletvén vezérök is, Persiába visszatértek s ott vezérül Moktart választák meg, ki a fogoly Mahomed nevében, babonásan s kegyetlenkedve uralkodott. Azzal kérkedék, hogy az Ommiahdok párthiveiből ötvenezeret ölt meg, a csatában elesteken kivül; a hadsereg előtt az izraeliták frigyszekrényeként egy trónt állita fel, mint a győzelem zálogát, mellyhez közeledve a katonák igy kiáltának fel: Oh uram! engedj nekünk hosszu életet a neked tartozó engedelmességben; segits, el ne feledj minket, hanem végy ótalmad alá.

A mekkai és damascusi két kalifa Moktar ellen egyesült (686), ki Kerbela sikságain Mosaibtól, Abdallah fivérétől legyőzetvén, az ellenség kezébe esett s párthiveivel együtt irgalmatlanul leöletett. Ekkor a persák is Abdallah igája alá kerültek, kinek Mosaib kardja Őrményországot s Mesopotamiát is meghóditá; az Ommiahdok elleni háború még tizenkét évig folytattatott.

Abd el-Malek 685.

Mervan után fia Abd el Malek következett, ki a próféta politikájával egészen felhagyott, s miként egykor Jeroboam, hogy Izraelt Judától elkülönitse, Salamon templomának látogatását eltiltá, ugy ez is a mekkai zarándoklatot Jerusalembe fordità, hol Omar mecsetét tágasabbá tette. Minthogy pedig a rumi-k Syriába ütöttek, Abd el-Malek megujitá a Moaviah által kötött békét s megfizette a gyalázatos évi adót, minthogy összes erejét belelleneire kelle forditnia.

Először is Mosaib hatalmasodását akarta meggátolni s Irakba vonult be. Midőn pedig a legyőzött Mosaib feje eléje hozatnék, egy aggastyán igy kiálta fel: Én láttam ugyanezen épületben, midőn Hussein feje Obeidalah elé hozatott, aztán Obeidalah fejét Moktar előtt, Moktar fejét Mosaib előtt, kinek feje most neked mutattatik be. A kalifa megrázkódott, s hogy a baljóslat ne háboritsa, a szerencsétlen palotát földig lerontatá.

Elfoglalván Kufát s a lázadó felekezeteket is lecsillapitván, hatalmának már csak Arábia szegült ellen. Ő tehát Mekka ellen Hedsadsot küldé, ama kor legékesenszólóbb, legvitézebb de legis kegyetlenebb emberét. Abdallah az islam ostromlott szentélyét nyolcz hó-

napig védte, hanem egy kirohanás alkalmával elesvén, Mekka az irgalmatlan Hedsads kezeibe került (689). Abd el-Malek jutalmul Irak, Khorasan és Sedsestan kormányzójává tette őt. A mint Kufába ért, a szónokszékre lépvén, igy szólt: Irakiak, én látok fejeket, mellyek le fognak üttetni; látok bevérzett szakállakat és turbánokat; és csakugyan, midőn a siiták fölkelést kisérlettek, patakkal folyatta a vért. Kegyetlenségét a fejedelemnek tartozó föltétlen engedelmességgel igazolta, mellynek szerinte még nagyobbnak kell lenni, mint mellyel Istennek tartozunk, mert ugymond, a Koran parancsolja, hogy Istennek erőnk szerint szolgáljunk, a fejedelemnek pedig föltétlenül engedelmeskedjünk.

Egyesitve lévén ismét a kalifaság, Abd el-Malek az elvesztett tartományokat visszafoglalhatá s ujakat is hódithatott. Elfoglalván Cyprust, ott verette az első musulman pénzt [1]), mit II. Justinián a királyi jog bitorlásának tartván, a békekötés ellenére Ciliciába rontott Abd el-Malek Mahomed vezért küldé ellene, ki a megszegett békeokmányt a hadsereg előtt vitette, mintegy hivatkozásul Isten igazságára. Sebaste mellett csatára került a dolog, s a görögök olly jól verekedtek, hogy az arabok már hátat forditottak, midőn Mahomed Nebulon tábornoknak, ki a görögöknél huszezernyi szláv segédsereget vezérlett, egy tegezt tele aranynyal külde; ki is megvesztegettetvén, átszökése által a győzelmet az arabokhoz vitte. Kevéssel utóbb azonban III. Tiberius tábornoka, Heraclius, uj zsoldosokkal véletlenül Syriába ütött, s elhatván Sebastopolisig, rabolt mindenütt s megölvén kétszázezer embert, minden baj nélkül visszatért.

Afrika meghódittása.

Abd el-Maleknek szivén feküdt Afrika elfoglalása, hová a musulman fegyverek már Moaviah alatt elhatottak. II. Constans császár, beutazván afrikai tartományait, bár jól tudta, mennyit szenvedtek azok az arab háborúk alatt, őket mégis uj adókkal terhelte meg. E teher s a behajtók zsarolása végkép elkeseritő az afrikaiakat, miért ezek segélyül hiván az arabokat, a császáriakat mindenünnen kiverték.

---

[1]) Al-Makrizi Omar ben el-Katabnak tulajdonitja az első, ezüstből vert pénzt, a sassanidák pénzalaka szerint; némellyeken ez állt volna: *Dicséret az Istennek;* másokon: *Mahomed az Isten prófétája*, vagy: *Nincs más Isten mint az Isten;* némellyekon Omar neve is rajta van. Abd el-Malek megváltoztatta a sassanida feliratot s helyébe tette: *Allah samad.* Az Isten változhatlan. Utána minden kalifa saját pénzt veretett, később képekkel, mellyek gyakran a görög s római pénzekről vétettek. Az Abbasidák alatt minden *utód* fejdelem verethetett ezüst pénzt; rézpénzt a tartományi kormányzók is verethettek.

Még szerencsésebben vitte dolgait Akba, ki barátságot tudott kötni a berberekkel. Ezek segélyével behatott a beltartományokba, elfoglalta a még ott virágzott városokat s visszavervén a csak gyengén ellenálló görögöket, átcsapott a pusztákba, hol utódai Fezt és Marokkót alapiták. Az Atlanti-tenger partjára érvén, beugratott a habok közé s vakbuzgóan kiálta fel: Nagy Isten! ha fel nem tartana e tenger, megjárnám a nyugat ismeretlen tartományait, hogy hirdessem a te egységed szent nevét és kiirtsam a nemzeteket, mellyek kivüled más Istent ismernek. Hogy hóditásának állandóságot adjon és a pusztai homokként nyugtalan mórokat megfékezze, alapitá Kairvan városát. Nem egészen öt év alatt a téglafal, a kormányzói lak s egy mecset, melly numidiai márványból készült ötszáz oszlopon nyugodott, készen álla. Ekkor látogattatott meg először a rabló arabok által Sicilia is; s Akba itt sem állapodott volna meg, ha vissza nem hija őt egy a mór Kusil által támasztott s a görögöktől segitett átalános fölkelés. Kairvan bevolt véve, s a körülfogott Akbának nem maradt egyéb hátra, mint vitézül halni meg (682). Egy lázadó fogságba esvén, Akba eló vitetett, kitől midőn emberi bánásmódot látna, megfogadta, hogy jótevője ellen nem harczol többé. E fogoly, midőn látná, hogy a halál elkerülhetlen, inté Akbát, hogy szöknének; s midőn ez maradni akart, megölelték egymást, s összetörvén kardjaik hüvelyét, utolsó csepp vérig egymás oldala mellett küzdtenek.

Afrika kórmányzatában Akbát Zobeir váltá fel s megboszulta ugyan elődét, de egy, Konstantinápolyból Carthago segélyére küldött sereg által ő is megöletett (687). Midőn a görögök Afrikából az örményországi hadjárat végett visszaszólittattak, Abd el-Malek, hogy bevégezze ama hóditást, rászánta Egyptom jövedelmeit s a válalattal ennek kormányzóját, Hassant bizta meg. Ez tekintélyes hadsereggel megtámadta Carthagót (693), melly, még mindig jelentékeny város, menedékhelyül szolgált a lerontott városok lakóinak. Ekkor a byzanti kormány már belátta, mikép ama nagybecsü tartományt minden áron kell védenie; s tehát János patricius, jó hadvezér, olly hajóhaddal indult meg, minő ama tengereket még alig hasogatta. Erősitéseket kapott még Siciliából s a spanyolhoni nyugati góthoktól, kik előre látták, hogy amaz ellenség ellen egyedül a tenger meg nem védhetendi őket. János benyomulván erőrohammal a carthagói kikötőbe, még egyszer ragyogtatta a labarumot Cyprián városa fölött s Cahina, afrikai hősnő segélyével, Hassant egész Barcáig visszaverte (696).

Az arabok összeszedvén magukat, kevés idő mulva visszafog-

lalták Carthagót, és az Uticánál szétvert görögök, nagy nehezen hajóikra érvén, s Creta felé evezve, lángba borulni látták Hannibal házáját. Azon időben a kereszténység Afrikából kiirtatott, és a kereskedelemről olly hires ősrégi városok, mellyek egykor lelkes hitvallók- s vértanukat mutattak fel, most ráblók menhelyeivé lettek, kik Európa ellen még ma is ingerkedve fenyegetőznek.

Berberek.

A görögök kiüzése után hátra volt még a bensztilöttek meghóditása. Észak-Afrika eredetéről igen sokféle vélemény kering. Némelyek állitják, hogy a kereszténység első korszakában Malek Afriki Arábiából számos törzset vezetett Libyába, mellyet maga nevéről nevezett el; mások Berberahból, a Zanguebar partvidék régi városából származtatják őket; mások ismét a carthagóiaktól, kik a rómaiak által legyőzetve, függetlenségöket megtartandók a hegyek közé vonultak volna. Az első vélemény a berberek és arabok s különösen a yemeniek közös szokásain alapszik: vándorélet, s e m i nyelv, a vallásban keresztény és zsidó szertartások bálványozó babonával vegyülve. Azért is az arabokkal, midőn ezek Afrikába jöttek, könnyen megegyeztek; mit Omar kalifa ildomosan használván fel, népe testvéreinek nevezte őket.

Mórok.

A mórokat is némellyek a saba-i araboktól származtatják, mire ők büszkék is; mások Procopiust követve a jebuseusok vagy gergerek utódainak hiszik, kiket Jozsue, Mózses utódja, Palaestinából kergetett ki. Ezeknek is nagy hasonlóságuk volt az arabokkal, mi a lassankénti összeolvadást annyira megkönnyité, hogy már most semmi különséget sem tehetni köztök.

Azon időben, mellyet itt leirunk, királynőjök Cahina némi fegyelemben tartá őket; azonkivül prófétai szellemet tettetve, fölin gerlé vakbuzgóságukat s ugy vezeté őket a békeháboritó arabok ellen, kiket egyidőre egész Egyptom határaiig sikerült visszaverni. A győzelem után összehivá a törzsek fejeit s igy szólt: A m i v á r o s a i n k k i n c s e i k k e l é d e s g e t i k m a g u k h o z a z a r a b o k a t; d e m i t é r ü n k m i a z a r a n y n y a l é s e z ü s t t e l? e l é g e d j ü n k b e a f ö l d t e r m é n y e i v e l; a v á r o s o k a t é s k i n c s e k e t s e m m i t s ü k m e g, h o g y a m a t e l h e t l e n e k s e m m i ü r ü g y e t s e t a l á l j a n a k. A szó tetté lett, s Tangertől Tripolisig minden elpusztittatott, s nem maradván sem lak, sem növény, ama termékeny tartománynak három század óta kezdett rombolása befejeztetett. A benszülöttek ekkor a musulman zsarnokságot enyhület

képen ohajtva várták, s tehát az érkezőket nemcsak örömmel fogadák, hanem segitették is; az afrikai amazon pedig megütközvén, csatában halt meg.

A roppant gazdag zsákmány, mellyet Hassan Afrikából a kalifának küldött, Abd el-Asizt, a kalifa fivérét kincsszomjassá tette. Kinevezteti tehát magát Afrika kormányzójának s Hassant még kincseitől is megfosztván, vezérnek helyébe Musa ben- Nassert tette. Ez igaztalanságot elsimitották az uj tábornok diadalmai, ki meghóditván nyugaton és délen számos tartományt, onnan Abd el-Asiznak számos rabszolgát s ritka szépségü lovakat küldött. Ezután vigyázatos gondossággal müködve, a berberekkel elhitette, hogy ők csakugyan arab származatuak. Ekkép Gadam és Zab tartományok hozzá álltak s tizenkét ezer katonát is adtak neki.

Ezekkel már most az ujon fölkelt mórokat is megfékezhette (698), s rabszolgaságra vetvén háromszázezret, Asiába küldte. A kalifa hallván Musa szerencsés diadalmait, hatalma alá adta az összes afrikai hadakat, hogy a hóditást bevégezhesse; nagyobb tiszteletül Emir al-Magreb vagyis a nyugat fejedelmének czimével ruházta fel ötet; melly időponttól kezdve Afrika megszünt Egyptomtól függni. A felbuzdított Musa meghóditotta Daara, Sahara és Tafilet pusztaságok törzseit is, s tüszokat vevén a mórok legjelesb s legrégibb törzseitől, u. m. Zeneta, Mazmuda, Zanaga, Ketama és Hoarától, azokat nyugalomra hozni s velök az islamot elfogadtatni törekedett, melly ügyekezete igen jól sikerült, miután a vallás és házasság általi vegyület a két nemzetet egygyé olvasztá.

Hogy azonban kaland- és zsákmánysovár katonáit kielégitse, szükségesnek látta valami távolabb hadjáratra indulni, s szemeit a tengeren túl Spanyolországra vetette, hol a belviszályok jó alkalmat látszottak nyujtani a félsziget elfoglalására, mint ezt kevéssel alább beszélendjük.

I. Valid. 705.

E hadjáratok közben Abd el-Malek a legfösvényebb, de bátor s ildomos kalifa meghalálozott. Utána következett I. Valid, az egykedvü s harcziatlan ember, kinek uralma mégis az Ommiahdok legdicsöbb fénykora volt, kiterjedvén uralmuk a Pyrenaeusoktól Yemenig, az Oceantól a chinai falig. A derék de kegyetlen Hedsads, Irak kormányzója, altábornokát Koitabát India meghóditására küldte el. Ez átkelvén Oxus folyamán Buchara mellett (707), hatalmába kerité Samarkandát, Farganát és Nasebet; aztán elfoglalván egész Buchariát és Chovaresmet, átkelt Jaxartesen, s behatván Turkestanba,

a próféta zászlaját már a chinai határokon lobogtatta. Kazim tábornok azalatt bement Indiába, mellynek nyugalmas lakói inkább szolgaságra akartak jutni, hogysem Brama és Siva tiszteletét megváltoztassák, mellyet pedig már a buddisták, héberek és keresztények jóformán megingattak.

Görögök.

Még nagyobb vágygyal ohajták az arabok diadalaikat a görög birodalom megdöntésével megkoronázni. A mardaiták, kik Syriát minduntalan háborgatták és a hegyszorosokat zárva tarták, a musulmanokat mindig visszaverték; és mégis II. Justinián zsarnok vagy vakság-, vagy féltékenységből kezet nyujtott Abd el-Maleknek ama nép legyözésére, vezéröket megölette s Libanonról a Taurusra helyezte öket által. Megfosztatván ekkép az ország e rettenetes védfalától, a musulmanok, a mi Libanontól keletre fekszik, bizvást elfoglalták s Kis-Asiába rontottak be. Kemény ellenállást fejtett ki ellenök Leo, a vitéz isauriai katona, kire Anastasius császár seregeit bizta; de midön Anastasius letétele után Leo, mint trónkövetelö eltávozott Valid rettenetes hajóhadat szerelt föl, hogy avval Konstantinápolyt ostrom alá vegye.

Szulejman. 715.

A halál megakadályozá öt vállalatában, hanem utódja Szulejman, fivérét Moslemet százhuszezer emberrel s ezernyolczszáz hajóval küldte el, ki is a Bosporusra evezvén, az uj Rómát ostrom alá fogta. Ott már az imént említett isauri Leo uralkodott; ennek ügyes és vitéz védelme, a görög tüz s a déli népekre nézve gyilkos tél a musulmanokat tizenhárom hónap s több mint százezer ember elvesztése után visszavonulni kényszerité, minek következtében az arab hóditásban a rómaiak ellenében kis szünet álla be.

Valid volt első, ki a karavánok számára Damascusban egy kórházat s egy fogadót épitett, melly példát az utóbbi musulman fejedelmek is bökezüségök kitüntetése végett követni szerettek. Nyilvános iratokban a görög [1]) és persa nyelv használatát eltiltotta; Damascusban és Medinában a próféta sirja mellett roppant mecseteket épitett; ö látta el a Kaabát arany ereszszel (mizab), melly alól azon kevésszer, midön esik, a musulmanok veszekedve fogják fel a vizet. Valid fivére Szulejman buzgó volt az igazságszolgáltatásban, pártolta a keres-

[1]) Abulfaragius beszéli, hogy Valid az iróknak *(kateb)* a görög nyelvet könyveikben *(defater)* használni eltiltotta. Ebből némellyek azt érték, hogy a görög nyelvet végkép számüzte; de *kateb* az álladalmi adószedők irnokait jelenti; *defater* pedig διφθερα-ból elrontva jövedelmi kimutatást, jegyzőkönyvet jelent.

kedést, szabadon ereszté a foglyokat, a főbünösök kivételével; a Spanyolország s szélső k e l e t elleni vállalatokat lelkesen folytatá.

II. Omar. 717.

II. Omar az Ommiahdok trónjára azon egyszerüséget hozta, mellyet az első kalifák a szónokszékre. Hogy ki ne zavarja elöde családját, nem akart a palotában lakni; ruhára évenként alig két drachmát költött. Megkisérté az islamra téríteni Leo császárt s eltörlé a sunniták által minden imában, minden mecsetben elmondatni szokott átkot Ali és családja ellen. A keresztényeknek Damascusban templomaikat visszaadta s csak egy nőt vett, ki felesége is, szolgálója is volt. E viselete sokaknak visszatetszett s lassu mérget adának neki. Észrevévén ezt Omar, a méregkeverő szolgához igy szólt: E r e d j, f u s s, n y o m o r u l t ! t e d d k i n c s e s é a z o n á r t, m e l l y e t e l f o g a d t á l s h a g y d e l e f ö l d e t, h o g y s e n k i s e h a l l j o n t ö b b é f e l ö l e d, v a g y b ü n ö d f e l ö l b e s z é l n i. Méreg elleni szert nyujtván neki barátai, semmi sem kell — mondá — a mi el van végezve, ugyis megtörténik. Látogatására jövén sógora, pálmalevelekben, rongyos ingben találta őt, s midőn ezért nejének, Fatimának szemrehányást tenne, ez felelé, hogy már több nap óta semmi ruhája sincs, mivel mindent a szegényeknek adott.

II. Yezid. Hesam 720—724.

Egészen más ember volt az utána jött Yezid, Abd el-Malek fia, ki fényszerető volt s Ali hiveit üldözé. Fivére Hesam, kit utódjaul nevezett, uj hadat kezde a byzanti császár ellen s minthogy igen fösvény volt, kizsarolta a tartományokat, megtöltvén arany- s ezüsttel hétszáz ládát.

Még egy százados sem volt a szökevény próféta uralma, s kardját és vallását mégis olly roppant területre terjeszté ki, mellyet egy karaván öt hónap alatt alig haladna által, vagyis Tarsustól Surateig, Adentől Farganáig, az afrikai partokon kivül. A fegyver hatalmán kivül a kereskedelem is elősegité az islam és az arabnyelv terjesztését. Kufa és Bassora a karaványárás központjaivá lettek Phoenicia, Assyria és India között; Alexandria szárazról s tengerről sürüen látogatták; az oda csődült nép megismerkedék az islammal s megkedvelve annak egyszerü elveit s könnyü erkölcstanát, midőn haza tértek, ama vallást honosaik közt terjesztgették.

Daczára a szerencsés vállalatoknak, az Ommiah család Syrián kivül nem birt népszerüségre vergődni. A buzgó musulmanok emlékben tarták, milly keseredett ellensége volt az a prófétának első föllépteknek; aztán Ali s a többi szent imamok vére, mellyet az Ommi-

ahdok trónjok megtartásaért ontattak, boszuért kiálta, s ők sovárgva tekintének Fatima szülöttei felé. Ezek elmélkedő szent életre adták magukat, nagyatyjokat nem mint hőst, hanem mint apostolt utánozva. Azonban Al-Abbas, Mahomed nagybátyjától, született Abdallah, kinek fia volt Ali; ettől származott egy másik Mahomed, ki életét Syriában tölté s midőn látá, hogy a musulmanok Yezid és Hesam keseritő bánásmódja miatt elégedetlenek, előálla saját jogaival, azt hirdetvén, hogy Abbas fiai a próféta igaz utódai, hogy a kalifaságnak ezekre kell örökösen átszállnia, s hogy az Ommiahdok azt csak erőszakos bitorlás által birják.

E beszéd kedvesen hangzék a keleti tartományokban, hol ő s utána fia Ibrahim kalifának ismertetett el, s több sikerre, ugy látszék, csak alkalom s merész ember hiányzott. Kufában Zeid az imam titokszerü czimét vette föl, hanem a bassorai kormányzó legyőzte s megölte őt. (739).

II. Mervan. 744.

Ezután több kalifa következett egymásután, miglen Mervan, Mesopotamia kormányzója s az Ommiah család fia, erősen foglalta el a trónt. Nagylelkü s megbocsátó volt, a zavargókat vitézül verte le. Minthogy azonban a kormányt Damascusból Harranba, Mesopotamiába tette által, elidegenité magától Syriát, melly az Ommiahdoknak legfőbb támaszuk vala. A gyakori kalifa-változás alatt mindinkább elterjedett a karegiek és siíták pártja, mig végre emir Abu Moslem (746) Khorasanban kikiáltá az Abbasok nevét s annak rettenthetlenül védelmére kelt. Olly gazdag volt e család, hogy parancsaira harminczezer rabszolga állt készen, a mi hatalmas támasz volt a prófétávali rokonságra alapitott jogok mellett. Abu Moslem legyőzvén az azon részeken ellene kelt pártokat, hiveit barna ruhába öltöztette, mig a fatimiták zöld, az Ommiahdok emberei pedig fehér szint választottak. Mint egykor a byzanti pályakörben, itt is vészteljes szerepet játszottak a szinek.

Miután az Abbasfi Ibrahim kalifának kiáltatott, egész Persia- s Irak-Arabi-ban a fekete zászló lobogott. Syria is elszakadott Mervantól, kit Abu Moslem minden ütközetben megvert. Midőn azonban Ibrahim ájtatosságból s népszerüségvadászatból, azon reményben, hogy a próféta által megparancsolt sértetlenség megvédi őt, Mekkába zarándokolt, Mervan mégis elfogatta s halálnak adta őt (749).

Abúl Abbas. 750.

E szentségtörés gyülöletessé tette Mervant; midőn ellenei minden részen meggyarapodtak, kikiálták emir al-mumininnak és imam-

nak Abul-Abbast, Ibrahim fivérét. Az üldözőbe vett Mervan megütközvén, csatában esett el.

Elfoglaltatván ekkor Damascus, az Ommiahdok porai szélnek eresztettek, palotájok lerontatott, kegyenczeik elüzettek. Az Ommiah család nyolczvan tagja azon reményben, hogy még jobb időket érhet, önkénytesen meghódolt, s Abdallah, az emir al-mumininnak nagybátyja lakomára hivta őket. Midőn a lakoma javában folyt, bejött Khiabil ben-Abdallah költő, s szemére veti a házi urnak helytelen nagylelküségét. „Emlékezzél Husseinre, emlékezzél Zaidra. Hussein meggyilkoltatott, s hullája Siam térein hurczoltatván, lovakkal tapostatott össze. Zaid megfojtatván Hesam szemei előtt, mint egy gyalázatos gonosztevő künn hagyatott, miglen a kalifa meghalt. S akarod-e, hogy fölemlitsem azok erényeit, kik hütlenül ágyaikban nyakaztattak le? Beszéljek unokádról, Ibrahimról, ki a börtönben szentségtörőleg életett meg, teste pedig az utczára vettetett? Fel fel! fegyverre, mielőtt téged is meggyilkolnának: fel, fel! az ő haláluk engesztelje meg barátaid s rokonaid vérét; fel, fel, a boszu pillanata elérkezett!“

Abdallah leölette őket egy lábig, aztán halomra hányatván hulláikat, egy szőnyeggel takarta le; aztán asztalul használva azt, kegyetlen lakomát csapott. Illy véget ért az Ommiah család, melly eleinte olly nagy ellensége volt, utóbb pedig olly messze terjesztette Mahomed birodalmát.

HATODIK FEJEZET.

Az Abbasidák. 750—809.

A próféta helytartósága az Abbasok családjára ment át, melly arra előjogokat követelt. Abul Abbas, a vérengző (el-Saffah), mert igy neveztetett el trónfoglalási módjáról, négy évi uralkodás után meghalt himlőben, melly egész Arábiában dühöngött vala.

Al-Manzor.

Utódul fivérét Al-Manzort hagyta, ki megboszankodván a Damascusban surlódó vallási felekezetekre, kormányszékét, mellyet az Ommiahdok egy századon át ott tartottak, kelet-felé kivánta áthelyezni. Szorgos vizsgálódás után az uj város Tigris keleti oldalán alapittatott (762) tizenöt mérföldnyire (=$3^3/_4$ fdr. mfd.) fölebb Modain romjaitól, hol a Dad nevü keresztény remetének kunyhója állott, s innen a Bagdad nevezet. A város területe teljes kerekdedségben futotta körül a kalifa palotáját, s minthogy Bassora, Kufa, Vaset, Mossul, Savada szomszédságában s az indiai kereskedésnek is utjában feküdt, rövid idő alatt mind népességben, mind jóllétben igen

meggyarapodott. Fővárosa maradt a musulmán birodalomnak ötszáz esztendeig, azután a tatárok, mongolok és turkomannok kezébe esett, mig végre az ujjászületett Persia fővárosává lett.

A mekkai egyszerü kalifák utódai itt a keleti udvarok fényüzésének adták át magukat. Háremök számára a szépségekkel bövelkedő tartományokból adóba szép leányokat kivántak, a szőnyegek, drágakövek, vadaskertek s ménesek száma s fénye kimondhatlan nagy vala. Száz meg száz herélt szolgálta s aranyba öltözött testőrség őrzé a királyi beduint, ki csak pénteken lépett a szószékre, máskor a siami s Tigris melléki paradicsom kertekben bezárkózva hölgyei keblén kéjelge.

Al-Manzor számos épületet emeltetett, hadakat viselt bent is künt is, és mégis hatszáz millió drachmát s huszonnégy millió aranyat hagyott hátra. Jól tudtak fiai e kincscsel elbánni. Mahadi csak mekkai zarándoklata alatt hat millió aranyat költött el. Még jeget is vitetett oda tevéken ital-hüsitésre; s az islam uj és régi fővárosa között a hatszáz mérföldnyi (= 150 fdr. mfd.) hosszuságban igen jó felosztással vizfogókat s karavánszállásokat állitott fel. Egy arabnak, ki neki Mahomed papucsát mutatta, tizezer drachmát adott, hanem megjegyzé: A próféta ezt még csak nem is látta; de ha visszautasitnám, azt hinnék, hogy igazán övé volt, s én vádoltatnám, hogy kevésre becsülöm; mert a nép mindig a gyöngékkel tart a hatalmasok ellen. Midőn zarándoklata alatt mindenki ajándokot kért tőle, Mahadi kérdé az igen jámbor életü Ajaditól, miért nem kér ő is? Ez felelé: Szégyolném magamat Isten házában egyebet kérni, mint őt magát.

Unokája Al-Mamun utjában még el sem érte Mekkát, már is két millió négyszázezer aranyat ajándékozott el; menyegzőjén menyasszonya fejét ezer nagy gyöngy ékesité, vagy inkább terhelé; s az udvaroncok közé házakat s jószágokat nyeretö sorsjegyek szórattak.

E fényüzés elkorcsositá a fejedelmeket és a népeket sem nemesbitette; a hódításvágy elszunnyadt, csak az érzéki élvek gyarapodtak. De csak a kalifákban szunnyadt el ama vágy, mert a kéjdus királyi lakba, minden nap uj tartomány elfoglalásáról érkezett hir, olly tartományokról, mellyeknek nevét a kalifa először hallá. Minthogy minden musulman érdemül tekinté az örök életre, ha a földit csatában áldozza föl, tehát mindegyik tőle kitelhető erővel saját ösztönből harczolt. Azért ha a birodalom szivén fene rágódott is, a környékeken hősök harczoltak, nem a kalifa iránti engedelmességből, nem is a birodalomért, hanem mindegyik önmagáért, hiteért, lelkiismeretének engedelmeskedve, mint az istenség önkénytes vitézei.

Ekkor a musulman birodalom azon félszigeten kivül, mellyben született, magában foglalta Syriát, Palaestinát, Natoliát, Persiát, Armeniát, Mediát, Babyloniát, Assyriát, a régi müveltség országait, mellyeken kivül még a vad népekből is Sind, Sedsestan, Khorasan, Tabaristan, Georgia, Zablestan, Mavarannah (Nagy Bucharia) lakóit, egész a chinai határokig s északi India országaiig, mellyektől Hydaspes különité el. Afrikában továbbá Libyát, Egyptomot, Mauritaniát, s más vidékeket; Európában Spanyolhont s Francziaország egy részét; s mindezen, akkor jobban mint most benépesitett országokban legalább száz ötven millió ember lakott. Mindenhová katonai, földmivelő és kereskedő gyarmatok szállittattak, mellyek a musulman vallást, nyelvet, törvényeket s müveltséget erősen terjesztették. Spanyolhon tele volt illy szállitványokkal; Afrikában Marokko, Fez, Tanger, Oran, Algir, Kairvan, Mandia és Tripolis uj városok emelkedtek föl, az egyptomi Kairón és Fennisen kivül. Alább terjeszkedvén utóbb, Bab el-Mandebnél az arabok Afrika keleti partján uj városokat virágoztattak föl, és Magadoxo, Brava, Melinda, Mombaza, Quilon, Mozambik, Sofala és Madagaskaron által Hindostanhoz közeledtek. Még gazdagabb gyarmatok voltak az Irak-Arabi (Babylonia) tartományban, hol Basra, Kufa, Ascemia, Mohammedia, Rakka, Arunia és Bagdad hatvanhárom tornyával hirdeté Babylon régi dicsőségét. A kereskedelem Erzerumon át a Fekete-tengerig s a Persa-öbölig terjedezett, Balkon át Indiával és Bocharán s Samarkandán át Chinával üzetett. A karaván ok ezen tágas közlekedése Afrika belsejétől a Feketetengerig és Chinától egész Galliáig, aztán a Mekkába s az imamok sirjaihoz tenni szokott zarándoklatok némi életet s ipart fejtettek ki az uj országokban.

Azonban illy roppant fény és kiterjedés nem gátolhatta a lassu hanyatlást. Benn a zöldek, fehérek és feketék harcza vivatott. Ali hivei nem mondtak le jogaikról, az Ommiahdok elvesztett hatalmukat visszaszerezni törekedtek. Abdallah maga is kétségessé tette Al-Manzor unokája trónját, de Abu Moslemtől legyőzetvén, megöletett (755). E vitézkaru ájtatos férfi, kinek az Abbasok trónjukat köszönték, azzal kérkedett, hogy az Ommiah embereiből csatában hatszázezret vesztett el; asztalánál naponta nyolcz ezer süteményдarab, ezer bárány, számtalan ökör és majorság fogyasztatott el; konyháját ezer szakácsné látta el, s a konyhaszerek elszállitására ezer kétszáz teherhordó barom szükségeltetett. Három felesége volt, mindegyiket évenkint csak egyszer hozatta magához gyaloghintóban, melly aztán legott megégettetett; máskor a három feleség mindig zárva tartaték,

ablakon át kapván az élet szükségeit. Abu Moslem még Abul Abbas életében az Emir hadsi vagy a szent karaván fejedelmének méltóságát sürgette, de a kalifa, hogy boszantsa öt, Al-Manzort választá. Abu Moslem elégületlensége szavakban fakadott ki; aztán hogy elhomályositsa a kalifa öcscsét, megelőzte öt fényes kisérettel s kétszáz, utravalóval terhelt tevével. Az elökelöbb zarándokokat mindennap kétszer megvendégelte s lakoma után mindegyiknek egy-egy öltönyt adatott. Al-Manzor érezé ezen ingerkedést, és a kinek kardját egykor segélyül használta, most féltékenységből s annál is inkább, mivel Khorasanban független fejedelemül látta öt tiszteltetni, az udvarhoz csalta, és a vendégjogban bizakodót meggyilkoltatta.

Mahadi (775). **Hadi** (785.) **Harun al-Rasid** (786.)

Mahadi folytatá Ali hiveinek gyilkoltatását, kik az áldozatok véréből sokszorosan látszottak feltámadni. Buzgó vólt az igazságszolgáltatásban s a tartományok kormányzóit, hogy nagy hatalomra ne vergödhessenek, minduntalan változtatta. Fegyverei szerencsésen müködtek Harun fiának vitézsége által, ki Syriában olly sikerrel hadakozott, hogy a görög birodalmat adófizetésre szoritá. Atyja halálakor, midön az első szülött Musa al-Hadi távol vala, könnyen elfoglalhatta volna a trónt, de ő nemcsak vitéz, hanem nemeslelkü is lévén, inkább rajta volt bátyja jogainak kivivásán. Alig mult egy éve, s Musa al-Hadi megöletett, mint állitják anyja által, ki Musa al-Hadinak Harun elleni lesvetéseit megelőzni akarta. Harun a tronra jutván, igazságos (al Rasid) melléknevet nyert. Hires maradt e fejedelem a hagyományokban, és mint mindenki tudja az Ezer egy éjszakában. Ő az Abbasidák fénye s az utolso jeles kalifa.[1])

[1]) *Az Abbasidák származatrende:*

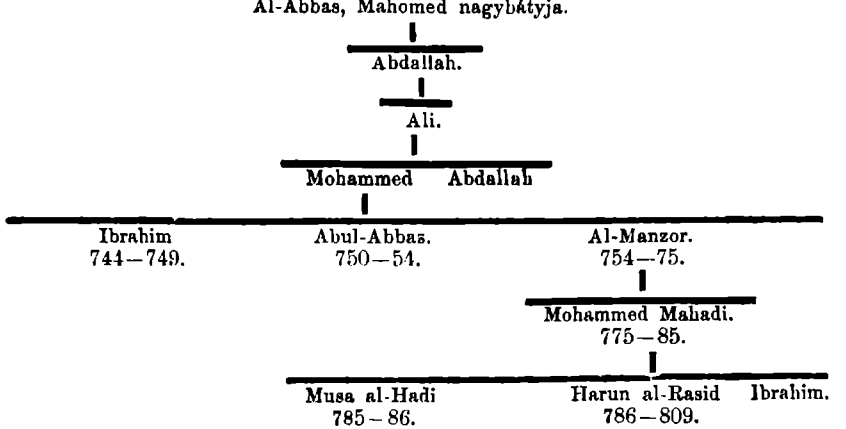

Tudományosság.

Láttuk, mikép a próféta s első utódai dicsőségnek tarták tudatlanságukat, s a Koranon kivül minden más könyvet megvetettek. Olly vallásnál mégis, mellynek irott könyve van, szükségképen egy értelmező s vitató irodalomnak kell [támadnia, melly aztán egyéb munkálatokra is vezet. A költészet, mellyet az arabok még pogánykorukban is kedveltek, az első kalifák közt is pártfogókra talált. Egy tolvaj a Koran szerint kézvesztésre ítéltetvén, Moaviahtól négy verse által kegyelmet nyert; s ez volt az első birói ítélet, mellyet a musulman fejedelem megváltoztatott. Egy más férfi hozzá jött s versekben panaszolta, mikép fosztotta őt meg a kufai kormányzó gyönyörü szép nejétől. A kalifa rögtön visszaadatni parancsolá a nőt, de a kormányzó könyörögve felelé, hagynák nála e nőt egy évig, aztán nem bánja, ha fejével adózik is. Moaviah ismerni ohajtá az olly égő szenvedélynek tárgyát, hanem alig hogy meglátta, el volt bűvölve nem annyira szépsége, mint gazdag szelleme s kellemes beszédmódja által. Felszólitá tehát a nőt, választana közte, a kormányzó és a költő közt. A fejedelem azt hivé, hogy a trón fénye elvakitja a nőt, de ez elragadó szép modorban első szerelmének kivánta magát visszaadatni, mit el is nyert dicséretek és ajándékokkal halmoztatva.

Daczára e példáknak az Ommiahdok nem buzditottak többre, mint a Koran értelmezésére és a költészetre; hanem az Abbasidák pártfogásuk alá vették a többi tudományokat is. Jó alkalmat ada nekik a tanulásra, hogy a régi tudományosság maradványainak helyeit. u. m. Indiát, Alexandriát s Chaldaeát elfoglalták. Mahadi Mervannak, tiszteletére csinált hetven pár-versért hetvenezer drachmát ajándékozott; al-Manzor a csillagászatot tanulmányozá s irigyelte az Ommiahdokat, hogy az Abbasidákat három dologban fölülmulták: nagy irókban, nagy tábornokokban és nagy muezzinekben; miután nem támada többé Hedsadshoz hasonló hadvezér, sem Baalbekihez hasonló népköltő, sem Ebn Hamidhoz fogható szépiró. Ez alakitotta át az arab betüket, de elhomályositatott Ebn Mokla által, ki a kufai irást találta fel, s kinek keze, miután a Korant háromszor remekül lemásolta, Al-Moktader parancsára levágatott. Ezt is fölülmulta Ebn Bauvab, ki 1022-ben halt meg.

A tudományok leglelkesb pártfogója Harun al-Rasid vala, ki a hol csak jeles embert talált meghóditott tartományaiban, mind udvarába vette. Neki köszönte létét a bagdadi akademia, mellyben különösen az orvosi tudományok tanittattak, mellyekből a régiség legjobb

tanait az arabok az utódoknak adták át, beszennyezve itt ott babonás észrevételek által. Ben-Onain Izsák arabra forditotta Ptolomeus Syntaxis-át, melly a középkorban a legismertebb könyvek egyikévé lőn Almagest (ὁ μέγιστος) neve alatt.

Malek által, ki, mint mondtuk, a második igaz hitü felekezet alapitója volt, magyaráztatta meg magának Harun annak hires Mautha czimü könyvét. Midőn Harun a magyarázat alatt az ajtót be akarta zárni, Malek olly feleletet ada neki, melly megérdemli, hogy felidézzük, azon hitvány büszkék számára, kik a tudományból, nem tudom, mi kiváltságot és titkot üznek: A tudomány nem használ a nagyoknak, csak a mennyiben a kicsinyekkel is közöltetett. Harun udvarába akarta őt venni fiai tanitása végett, de a bölcs igy felelt: A tudomány nem udvarol sekinek, hanem neki kell udvarolni. — Igazad van — mondá Harun — fiaim oda fognak eljárni, a hol te más gyermekeket oktatsz; és ugy történt.

Hogy véget vessen az islam tanai körül felmerült számtalan vitálynak, Harun megparancsolá, hogy a Koran legyen az egyedüli hitszabály, néhány mognevezett értelmező szerint; a többi magyarázó s vita-iratokat, kétszáz tevére rakatván, a Tigrisbe vetteté. Azonban mégis sok irat maradott fenn, s még több uj támadott, mintegy bizonyitásaul annak, hogy a vélemény-különséget nem rendeletekkel egyenlithetni ki. Harun jogtanitóul Asmait vette magához s inté őt, ne tanitná nyilván, s midőn egyedül vannak, ne intse, oktassa őt szüntelen, hanem várja, mig fölkéretik; továbbá hogy a kérdésre minden kitérés nélkül, röviden feleljen s őrizkedjék beléje saját érzelmeit oltani akarni; ne is követeljen véleményeinek tekintélyt; ha megjavitja őt, durva kifejezések nélkül tegye azt, s különösen a mecsetben s másutt tartandó beszédekben segitse őt, kerülve a homályos kifejezéseket. Olly szabályok, miket a nagyok, ha nem is mondják, megtartatni kivánnak.

Akkoriban a leghiresebb ulema Jacob Abu Yusef volt, ki a birodalom első nagy birája volt, Hadi és Harun alatt. Ennek egy esete megmutatja, mennyire képes a tudomány a hatalomhoz simulni. Harun szerelmes lett Ibrahim fivérének egy szép rabnőjébe. Ajánlott érte harminczezer darab aranyat; de Ibrahim esküdött a szép leánynak, hogy sem el nem adja, sem el nem ajándékozza. Harun tanácsot kért az ulemától, ki javasla, hogy az esküt akkép kell kijátszani, hogy a nő félig eladassék, félig elajándékoztassék. Igy történt,

s Ibrahim a kapott tizenötezer aranyat az ügyes ulemának küldte. Ámde a Koran tiltja, hogy valaki fivére ágyasával háljon, mig azt egy harmadik nem ölelte. Az ulema tehát azt tanácslá a kalifának, hogy a szép rabnőt össze kell adni egy rabszolgával, olly föltét alatt, hogy azt illetetlenül, rögtön elüzze. A rabszolga azonban bele szeretvén maga is a szép nőbe, midőn neki adták, tizezer drachmáért sem akarta visszaadni. A kadi éles elméje most akkép találta fel magát, hogy a kalifa ajándékozza a rabszolgát a szép nőnek, s minthogy a Koran szerint a nő saját rabszolgájának felesége nem lehet, a házasság föl lesz oldva. Harun czélhoz, a jogtudós pedig kincshez jutott.

A nyelvtudományban Abu Hassan jeleskedett, ki szembe jövén Harunnal, midőn állapota felől kérdeztetnék, igy felelt: Ha tanulmányaimnak semmi más gyümölcsét nem látnám, mint ezt a kegyelmet, melly szerint a hivők fejedelme reám is gondol, ez maga elég volna nekem a megelégedésre. A felelet annyira megtetszett Harunnak, hogy fia al-Mamun tanitójává tette őt. Midőn egyszer leczkére jött, a fiu czimboráival egy asztalnál mulatott s a tanitónak egy mirtus levelen ily értelmü verseket adott át: Van idő tanulásra és van mulatásra is[1]). Ez a barátság órája, a rózsáké s a mirtusoké, mellyek fejemet köritik. Hassan a másik oldalra válaszul ezeket irta: Ha ismernéd a tudomány fenségét, eléje tennéd annak gyönyörét mostani örömeidnek. Ha tudnád ki jön be ajtódon, leborulnál s hálát adnál Istennek, hogy téged illy kegyben részesitett. Az alázatosság tehát nem tartozott ama tudósok erényei közé; mint szinte a királyi tanácsadók sem dicsekedhettek szabadelmüséggel.

Már a hedsira első századában kezdetett meg egy arab szótár készitése, melly utóbb különösen Firuzabadi fáradozása által tökélyesittetett. A szavak gyökeiktől vannak benne származtatva, előadatik a használat-mód s a megjelölt dolgok természete; ugy, hogy a mü valódi ösztant (encyclopaedia) képez.

Általában az arab irodalomban gazdag képzelem, kevés izlés, inkább észlelet, mint okoskodás tünik fel. Hozzászokva nemzeti merész költészetökhöz, a hellen irodalom örök ifju szüziességét meg nem

---

[1]) Egy, Athenaeus által megőrzött töredék (VII. k.) sokkal ékesebben ugyanezt adja:

Ὥρη ἐρᾶν, ὥρη δὲ γαμεῖν, ὥρη δὲ πεπαίσεσθαι.

kedvelték. Egyet sem fordítottak le azon classicusok közől, kik minket bámulatra ragadnak, őket pedig hidegen hagyják. Gyönyört találnak ők a merész, óriási képekben, váratlan, tehát meglepő kifejezésekben; a festést be nem végzik, mig csak valami uj ékesség található; hasonlatot hasonlatra, szint szinre halmoznak, s meg nem elégedve a természetessel, a mesterségest, keresettet s nehezet hajhászszák. Verseikben rimet használnak, melly néha az egész költeményen igen sürüen ismételtetik. Husz vagy száz párversből álló idyllt kassidának neveznek; a hét vagy tizenhárom párból álló szerelmidal gazelának mondatik. A szerelmidalok gyüjteménye divannak hivatik. Az illy párversekben az első sor szabad, mig minden második sor az egész költeményen át egy rimbe megy ki.

Igen nehez volna költöikről részletesen beszélni; mert egynémelly orientalista ollyannak adja a babért, kit mások alig hogy megemlitnek. Bármennyire ügyekeztek némellyek az arab és az európai uj nyelveken irt első költemények közt felületes hasonlatot találni, én azt tartom, az összeegyező kifejezések az érzelmek azonosságából származnak, de nem, hogy az európai verselők a keletieket akarták volna utánozni. Inkább érezhető az arab befolyás a lovagregékben, mellyeket talán nekik köszönhetünk. Az a szenvedély, mellyel elbeszélni és hallgatni szeretnek, meggyarapitá náluk a regeirodalmat, melly különbözik a lovagitól, s nem is hadi kalandokat, hanem fényüzést, gazdagságot, utazást, kereskedelmet s több effélét tárgyal; a szereplők majd fejedelmek, majd kereskedők, majd királynők, rabszolgák, szerzetesek vagy odaliskok; harczfi gyéren fordul elő, akkor is a rémülés fölgerjesztésére. Tudnak érdeket gerjeszteni és fentartani, de csak mesterséges számitással és sohasem mély szenvedélyek fejlödése által. Legelterjedtebb regegyüjtelem az Ezer egy éjszaka, harminczhat részben, mellyek közöl Európában csak egy ismertetik [1]).

A bölcsészetben az elménczkedő araboknak legtöbb hajlamuk volt a peripatetikai metaphysica- és logicára; értelmezgetésnél azonban egyebet nem tettek, s egyetlen egy eredeti művet sem hagytak hátra, sőt a legfőbb fokot képzelték elérni, midőn Aristotelest lefordíták. És mégis bár mennyire tanulmányozták e bölcsészt, még csak

---

[1]) Hammer igen régi és pedig persa eredetünek állitja azt; Humai királynőnek, Herodót Parisatisának tulajdonitja, megengedvén a közbejött másitásokat és toldásokat. A keleti irodalomra nézve lásd: **Günther-Wahl**-t: *Allgemeine Gesch. der morgenländischen Sprachen und Literatur.*

meg sem értették; a legegyszerübb dolgokban titkot, a világos kifejezésekben homályt találtak. Averroe, a legjelesb értelmező, sokat ad hozzá a maga fejéből, s mindnyájan azon szavak és szólamok után kapkodnak, mellyek elaltatják, de ki nem elégitik az észt.

Nagyobb sikerrel működtek a természettudományok mezején. Abu Rian al-Biruny (941) negyven évig utazott, hogy a Drágakövekről tudományát tökélyesitse; s csakugyan található nála önálló észlelet s eredeti tudósitások. Ibn al-Betar Malagából (1248) a növényeket egész Európában, Afrikában s a legtávolabbi Asiában is megvizsgálta s számos tudósitást foglalt be a füvek erejéről, állatokról, kövek- s fémekről irt könyveiben. Azonban a természetbuvárok is félre hagyták magukat vezettetni babona és előitéletek által.

Érintkezésben lévén annyi tartománynyal, az ismereteket egyik helyről a másikra vitték át, és az indiai számbetüknek, mellyeket mi araboknak nevezünk, Európába hozatala által roppant nagy szolgálatot tettek. Sok irót is forditottak, de csak második kézből, tudniillik syr nyelvből s tehát természetesen sok hamis értelmezéssel. A választásban sem birtak tapintattal; igy a természettudományra nézve nem Aristotelest és Theophrastust, hanem Dioscoridest választák; a költök, történészek s államférfiakból pedig egyet sem dolgoztak át. Végre harczosaik módjára, az irodalomban is tolvajkodva, a bölcsészekből nem csak eszméket, hanem egész könyveket sajátitottak el.

Történészeik, mikép az olvasó észrevehette, a birálatot és időtant épen nem ismerik. Mindenben csodát s az istenség közvetlen beavatkozását látják. A későbbi másolók még több csodás körülménynyel toldották meg őket. Az események okait soha sem kutatják, mindenre csak azt mondják: Igy akarta az Isten. A fejedelmekről magasztalólag irnak, mivel a zsarnokság alatt a tetsző, vagy hasznos bünök erényeknek kiáltatnak. A háború kötelesség; a fennmaradottak a fejedelem bőkezüségében részesültek, s azért égig magasztalták őtet. Az elhullott ezerek emlékének egy hang sem szenteltetett. A szabadságnak és annak, a mi minden jó kormánynak alapja, a törvényelőtti egyenlőségnek eszméje nélkül, magasztalják azt, a mi ragyog, a kegyetlenséget igazságnak, a pazarlást bőkezüségnek a megátalkodottságot jellem-szilárdságnak nevezik.

Oda ügyekezzék, a ki minden költőtől, minden irótól magasztaltatni ohajt. Amaz irók előttünk csekély becsüek, mivel a népre semmi hatást nem gyakoroltak, ők csak a trónok setét árnya alatt tenyésztek. Az ő irodalmuk egy izmos, hanem dögleletes levegő alatt született ember eszméjét kelti fel; és csakugyan egy egyedur s főpap

zsarnoksága, a vak végzetiség képtelen hite csak satnya életet s korai halált idézhettek elő.

Harun, kit a tudományok nagylelkü pártfogójának nevezénk, még Nagy-Károlylyal is levelezésben állott, s egy kerekes órát külde neki, mellyben leeső golyók órát ütöttek, a kerekek pedig még a hold szakait és a hétnek napjait is mutatták. Képzelhetni, minő csodálatot gerjesztett ez az északi barbárok utódainál. Harun pártolta a kereskedést is, mint alattvalói főfoglalkozását. Neje Zobeida a kereskedők hasznáért Aderbidsanban Tadris várost épittette, s a közlekedés egész Chináig terjedett, mellynek mesterségeit, kézmüveit, pálinkáját, szürléjét (thea), porczellánját s más áruit elöször az arabok ismerték meg.

Megtagadván az adót I. Nicephor görög császár, Harun (805) Kis-Asiát elpusztitá; Heracleát ostrom alá fogta s lerontá, Cyprus ellen hajóhadat küldc; mig végre a béke ismét helyre álla azon föltétek alatt, miket még Irene s a kalifa atyja állapitottak meg. Minthogy pedig azokat Nicephor ismét megszegte, Harun megnehezité az adót, kivánván, hogy az aranyokban fizettessék, mellyek a császár és a kalifa képét viseljék, és az adót meghozó udvaroncz rabszolga maradjon. Első izben a konstantinápolyi udvar nagy pohárnoka nyolczvan görög urral hozta meg az adót; ezeket Harun szabadsággal s egy arany lánczczal ajándékozta meg. A bagdadi szegények közt mindennap háromezer drachmát osztatott ki, s háromszáz mekkai zarándokot évenként minden szükségessel ellátott. Maga is, mint igen ájtatos ember, ötször zarándokolt, és pedig egyszer fogadalma szerint gyalog; s mindannyiszor egy sereg tudóst vitt magával. Medinába érvén, Mahomed iránti tiszteletből igy szólt: Üdv és béke neked, Isten prófétája! édes rokonom! az Alitól származó Musa főimam pedig igy kiálta fel: Üdv és béke neked, ősapám! Harun ezt sértésnek vette s börtönre vetteté Musát, hol meg is halt.

Pártok.

E tett napfényre hozta, mikép az egykor uralkodott családok követelései s vágyai el nem szunnyadtak. Az Ommiahdok mindent elkövettek, hogy a kalifaságnak legalább egy részecskéjét visszaszerezzék; a gyermek Abderrhaman, ki családja balsorsát egyedül tudta kikerülni, Moaviah atyjával a beduinok és mórok közé szökve, Spanyolországot szerencsésen elragadta az Abbasidáktól, kiknek hatalma az uj emirt megfékezni képtelen vala. Edris, azon Abdallahnak fivére, ki Al-Manzor ellen kelt volt fel, Afrikába menekülvén, ott néhány berber törzsöt zászlaja alá vont (785), velök Tlemsent és keleti Mauritania nagy részét elfoglalván, megalapitá, a kalifáktól függetlenül,

az Edrisiek házát. Hasonnevü fia épitette Fezt (806), megnépesitvén azt az Ommiahdok párthiveivel és azokkal, kik a Spanyolhont felforgató pártoskodásban legyőzettek.

Aglabiták.

Ibrahim ben-Aglab, Ali sarja, Harun által Kairvan kormányzására s az Edrisiek megfékezésére küldetvén (790 körül), mihelyt biztositva érzé magát alattvalói szeretetéről, függetlennek nyilvánitá magát mind a kalifától, mind Spanyolhontól, s utódai (Aglabiták) az uj Tunis várostól Afrikának jó részére, egész Egyptomig terjesztek uralmukat; sőt Siciliát is elfoglalták, hol egy századnál tovább uralkodtak.

A Beno-Merdarok, kik al-Manzor zaklatásai elől Atlas hegynyilásaiba menekedtek, erejök növekedtével visszatértek Magreb Alaksába, melly Afrikának legnyugatibb részét képezé, s ott szinleg majd a kalifának, majd a spanyolhoni emirnek hódolva, függetlenül uralkodtak.

Megháborították Afrikát a marabutok is, melly vallási felekezet azt hitte, hogy az ember szigoru élet által angyaltermészetet ölthet fel s vétkezhetlenné lesz, hogy az elemekben valami isteniség foglaltatik, s hogy az első ember az Istenéhez hasonló mindentudással birt. Egy részök, a kabbalisták állitták, hogy az angyalokkal közlekedésben élnek s egy bizonyos Beni által összeszedett rendszabály szerint kormányzák magukat. Más felekezet ismét, a sunnakiták az islamba bálványozást, továbbá héber és keresztény szertartásokat vegyitettek. Ezek még a négerek között is elterjedtek.

Magában Ásia szivében is uj elleneik támadtak az Abbasidáknak; s a Kozar tatárok, vagyis keleti törökök, az Oxuson túli részekből Bucharára ütvén elpusztiták Bikendet.

Barmek-család.

A Barmek ház, a legrégibb persa családok egyike, Harun kegye által igen nagygyá lett. Egyik tagját Dsafart a kalifa fővezérnek választá, Mahomed- és Musára pedig a főbb tartományok kormányzatát bizta. De az ezek iránti szeretet Harunban halálos gyülöletté változott. Midőn Dsafar váratlanul öngyilkolási parancsot kapott (803), igy szólt a követhez: Lehet, hogy Harun ezt megparancsolá, de az is lehet, hogy nem volt egészen eszénél. Azért menj vissza s mondd, hogy véghez vitted a parancsot, s hogy az én fejem künn a sátornál van: ha ő szánni fog, akkor még életben maradok, ha pedig kérni fogja fejemet, akkor jöj ki, én a di-

ván kapujánál várandlak. Belépvén Dsesser, a követ, Harunhoz, az igazságoshoz, mondá, hogy a fővezér feje künn van; a kalifa viszonzá: Látni akarom. Dsesser ekkor visszafordulván, lenyakazta azt, ki a birodalmat tizenhét évig fékben tartá s Harun szeretetével dicsekedett. Ismerd meg — éneklé egy persa költő — Dsafarban a király hazug kegyeit s rettegj szerencsés lenni.

Számüzvén az egész családot, javait elkobozta s még csak neve említését is eltiltotta. Az öreg Mondir, azon kevesek egyike, kik a balszerencsében is hivek maradnak, siránkozott Dsafar elpusztult palotája előtt, s hirdette erényeit. Midőn elfogatva halálra ítéltetnék, végső kegyül csak azt kivánta, hogy a kalifának egy pár szót mondhasson. Megengedteték neki, s ő ama család érdemeiről kezdett beszélni. Harun el nem veszté türelmét, hanem megkegyelmezvén, meg is ajándékozta őt. Azonban midőn hálálkodást várna ezért, az öreg keletiesen földre borulva, igy kiálta fel: Allah! Allah! ime egy uj jótéteményt veszek a Barmek családtól.

Harun, az igazságos, meghalt marczius 25. 809-ben, élete negyvennyolczadik, uralkodása huszonharmadik évében [1]). A birodalomnak, mellyet annyi veszteség már is meggyöngitett, ő adta meg a végső csapást, midőn fiai Amin, Mamun és Motassem között osztá azt fel. Keseredett gyülölettel harczoltak ezek egymással s személyes biztosságuk végett török testőröket vettek magukhoz, kik nem sokára a római praetorianusok hatalmára vergődtek s az islam birodalmának uj forradalmakat készitettek elő.

HETEDIK FEJEZET.

Az arabok Spanyolhonban. Cordovai kalifatus.

Spanyolország e korban inkább ásiai mint az európai történészethez tartozik. Benne egy független Arabország s szinpada egy nemes küzdelemnek, melly csak a középkorral végződék. [2]) Elhagytuk

---

[1]) L. életirását az általunk irt *Életrajzokban.*

[2]) **Conde**, *Historia de la dominacion de los Arabos en Espanna.* Madrid 1820.
Viardot, *Hist. des Arabes et des Maures en Espagne.* 1840.
Lembke, *Gesch. von Spanien.*
Cardonne, *Hist. de l'Afrique et de l'Espagne.*

e félszigetet a góth királyok alatt, kik azt egészen uralmuk alatt tarták, mint szinte a szembefekvő afrikai parton Tanger, Arzilla és Ceuta erősségeket. Habár a góthok jó ideig laktak már Spanyolországban, a benszülöttekkel nem tudtak egy néppé olvadni; a nagyszámu héberek, kik ott a legrégibb időtől laktak, a zsinatok türelmetlenségéről panaszkodtak, mellyek minthogy nem csak vallási, hanem politikai ügyeket is tárgyaltak, a papság olly hatalomra vergődött, melly bár eleinte a győzők szeliditésére jó befolyással volt, utóbb mégis a papokat oly feslettekké tette, hogy csak a világi uralkodásra törekedtek. A királyok papi aristocratia bilincseibe voltak verve, s minden uj választás bonyodalmat s néha háborut okozott, melly nem csak a kormányt erőtlenité, hanem az elégületlenséget is mindig növelé.

A kegyetlen Vitiza után, Roderik (710), cordovai herczeg, legyőzve vágytársait, a trónra jutott. Azonban Vitiza fiai attól tartva, hogy atyjok gazsága majd rajtok is megboszultatik, Andalusiába menekültek, hol gróf Julián, Vitiza rokona, s a Roderik által a toledói érsekségtől elütött Oppának testvére parancsnokoskodtak. Ezek elfogadták az árvákat, s hogy a trónra visszasegitsék, Spanyolországban párthiveket kerestek. Összegyülvén Calderin hegyén Consuegra mellett a forradalmat biztositó eszközökről tanakodtak. Mikép a vak pártszenvedély tenni szokott, legjobbnak találták, a mi legroszabb vala, az arabok segélyét kérni ki [1]).

Julián tehát Musához, Afrika emirjéhez ment s felajánlta neki Tangert, saját és barátai segélyét, Spanyolország elfoglalására. Hizelgett az uj hóditás Musa nagyravágyásának; tetszett neki, hogy az islamot Európában is elterjeszthetendi, hogy kincsszomját is kielégiti azon ország zsákmánya, mellyet honosai már egyszer sikeretlenül tá-

---

Murphy, *History of the mahometan empire in Spain.* London, 1816.

Aschbach, *Gesch. der Ommiaden in Spanien.* Frankfurt. 1829.

L. továbbá Spanyolország összes történészeit.

[1]) Hogy Roderik beleszeretvén Juliánnak Kaba nevü leányába, azon erőszakot tett volna s ezzel késztette légyen fel a gròfot a lázadásra, alkalmasint arab eredetü hagyomány, melly a regékben is fennmaradt. Ezekben beszéltetnek el a csodák, mellyek Roderiket a közelgő veszélyre figyelmessé tették. Volt Toledóban egy régi épület, melly emlékhaladó időtől erősen elzárolva állott. Ennek megnyitása a monda szerint Spanyolhonban nagy felforgatásnak előjele leendett. Roderik, kincseket remélvén találni, felnyitá, de nem talált, csak egy koporsót, mellyen ismeretlen emberalakok voltak rajzolva; egy felirat pedig jelenté, hogy azok lesznek majd a félsziget meghóditói.

madtak meg [1]), s melly az arab költök szerint, „hatalomra felül mul minden ismert országot; az Syria, szelid éghajlatára s tiszta levegőjére nézve; az Yemen, termékeny földére; India, virágai- s illatszereire; Hedsasz, a föld terményeire; Cathai, gazdag bányáira; Aden, kikötői s partjaira nézve."

Igent mondván a megkérdett kalifa, Musa utnak inditá tizenkétezer önkénytest Tarik ben-Zeyad alatt, ki Magreb elfoglalásában páratlan vitézséget tanusita. Ez kiszállván a Zöld szigeten (711-ki april 30.) és szétvervén az első góth ellenállást, erős állást vön az annyira fontos Calpe sziklán, melly az ő nevéről aztán Gibraltárnak neveztetett el [2]). A góth Theodomir, ki ama partok őrzésére egy hajóhaddal küldetett volt el, sürgös segélyt kért Roderiktől, ki neki lovassága szinét küldte el. Tarik elégetvén hajóit s a futást lehetlenné tévén, övéit győzelemre kényszerité. S megis verték ezek Theodomirt minden ütközetben, s a száguldozó arab csapatok rémülettel töltötték el az egész országot, mig a nagy hadtest elfoglalva Sidonia környékét Sevillát fenyegette. Roderik, ki a lázadó guasconok ellen táborozott, a mennyit sietséggel összevonhatott, egész seregével az arabok ellen ment, kikkel a Guadalete folyó mellett összeütközvén, nyolcz napig folyvást csatázott, mig végre önmaga elesvén (julius 26.), emberei szétfutottak, s a góth uralom véget ére.

Musa örömmel vette a spanyol király fejét, de féltékeny lévén Tarik dicsőségére, megparancsolta elő nem nyomulnia, mig erősitést nem kapna. De Tarik belátván, mennyire fontos dolog a góthok rémületét s övéi önbizalmát felhasználni, az emir parancsát saját és tisztjei ildomának utána tette, s három részre osztván seregét, az egyiket Cordova, a másikat Malaga, a harmadikat Toledo ellen inditá. A zsidók, boszut állandók durva nyomattatásukért, segédkezet nyujtottak az araboknak, a földnépe pedig, nem értvén a fegyverforgatáshoz, ellenállás nélkül megadta magát. Cordova bevétetett; Ezija, Malaga, Elvira elfogadták a rájok rót véradót, vagyis az életváltság

---

[1]) Egy iró a X. századból (**Salmant Sebest.** 3. fej.) mondja, hogy az arabok már Vamba alatt megkisérték Algeziras mellett kiszállni, de a náluknál gyakorlottabb góth hajóhad által kétszázhetvenkét hajó veszteséggel visszaverettek.

[2]) *Gebel al-Tarik*, Tarik hegye. Némellyek különséget tesznek Tarik és Tarif között, ki 710-ben egy hadjáratot vezetett volna.

fizetését. Toledónak megengedtetett (712) törvényeit és biráit megtarthatni, vallását szabadon de ne nyilván gyakorolhatni [1]).

Itt a királyi lakban Tarik tömérdek kincset talált: az Alariktól Roderikig uralkodott királyoknak huszonöt, drágakövekkel kirakott koronáit s egy ritkaszép smaragd asztalt. E kincsek az arab hagyományokban végnélkül magasztaltatnak. Musa nem akarta továbbra is másoknak engedni ama hóditás babérait és kincseit; azért átkelvén nagyszámu arabok-, berberek- és számüzött héberekkel számos várost s köztök Carmonát és Sevillát is feladásra birta; behatott aztán Lusitaniába s a nyugati tartományba (Algarve) s körülvevén Merida büszke falait, felkiálta: Boldog, aki megvíja e várost, az emberi ipar roppant jelvényét! Hosszu ostrom után bevevé (712. jul. 11.), oly föltét alatt, hogy a kinek tetszik, a várost elhagyhassa, ott hagyván fegyvereit, lovait és javait; az egyházak kincseit a győzők kapják; a helyben-maradóknak védelem biztosittatik. Összetalálkozván Toledóban Tarikkal, szemére veté engedetlenségét, s habár ez a jó sikerrel mentette magát, megfosztá őt a parancsnokságtól s békóba vereté.

Abd el-Asiz, Musa fia, erősitéseket hozván Afrikából, meghóditá Andalusiát. Bement Murciába is (713), hol Theodomir, ugyanaz, ki az arabok kiszállását akarta meggátolni, a góthok fölött mint fejedelem uralkodott. A musulmanok vitéz lelkesedése csak a győzelmet ragadta el tőle, de nem a bátorságot; miért is Orihuelában megerősitvén magát, még a nőket is katonáknak öltöztette s a falak védelmére kiállitá. Abd el-Asiz nagyszámunak tartván a várőrséget, kedvező föltételeket engede. Egyezkedés végett maga ment el az ellenség táborába s csak midőn dolgát bevégzé, ismertette meg magát. Az arabok nagylelkűen bántak vele s megtapsolták, midőn nekik a felhasznált hadicselt elbeszélte [2]).

---

[1]) Az ekkép meghóditott toledóiak *mozaraboknak (mixti arabibus)* vagyis mintegy félaraboknak neveztettek el. Ezek az Izidór által a VI. században behozott s a rómaitól eltérő liturgiát tartották meg. Sok más spanyol város is elfogadta a mozarabok szertartásait, mig végre azokat 1064-ben a barcellonai gyülés eltörölte. A castiliai királyok ugyanezt akarták tenni, hanem a mozarab papság erélyesen ellenállt, annyira, hogy a dolog eldöntése isten-itéletre bizatott. Meg verekedvén a két párt bajnoka, a mozaraboké volt a győztes; azonban a római-szertartás lassan-lassan mindenütt lábra kapott, Toledón és Salamancán kivül, ho a mozarabok néhány templomot megtartottak.

[2]) Az egyezkedés az arab irók szerint így szólt:

„Egyezkedés és békekötés Abd el-Asiz ben Musa ben Noseir, és Tadmir beni Gobdos, Tadmir tartomány királya közt.

Abd el-Asiz folytatva győzelmeit (714), elfoglalta Jaent, Elvirát, Granadát, aztán Antequerát és Malagát, végre egész Andalusiát. Miután a kalifa parancsára Tarik a parancsnokságot visszanyerte, ő és Musa megosztották a félsziget meghóditásának gondjait. Tarik keletnek, Musa északnak indult, aztán Ebro partján mindketten ismét összejöttek s egyesült erővel szállták meg Salamancát, s azt véradó fizetésére kényszeriték. Ezután ujra elválva, folytaták a hóditást.

Musa azonban mindig setét szinnel festé a kalifa előtt a nemeslelkü Tarikot, ki a katonákat barátaivá tudta tenni. Tarik viszont Musát telhetlenségről vádolá, miért Valid mindkettőt visszahivta. Musa mintegy diadalmenettel térvén vissza, harminczezer spanyol foglyot hurczolt el magával s épen akkor ért Damascusba, midőn Valid végperczeiben volt. Ennek fivére Szulejman megüzente Musának, ne jöne az udvarba, mig ő a haldoklót a trónon fel nem váltja. Ekkép óhajtá magához ragadni a Musa által hozott megbecsülhetlen kincseket; Musa azonban nem engedelmeskedett. Kérdeztetvén a kalifától a tartomány és a háboru állapotairól, igy szólt: „A góthok váraikban oroszlánok, lovaikon sasok, gyalogon asszonykák. A jó alkalmat fel tudják használni. Legyőzetve, hegyeikbe szaladnak, mint a kecskebakok. A berberek sokat hasonlitnak az arabokhoz arczvonalmakban és hadviselésben. Józanok, béketürők, vendégszeretők mint mi; hanem a világon a leghütlenebbek. A frankok hevesek és vitézek midőn támadnak, a védelemben ügyetlenek, s ha megveretnek, zavart

---

„A kegyelmes és irgalmas Isten nevében. Abd el-Asiz ben Musa és Tadmir ben Gobdos a következő békét kötik és kérik Istent szentesitné azt meg s biztositná végrehajtását.

„Tadmir megtartja a maga tartományait s kivüle senki sem uralkodandik az azokban lakó keresztényeken. Minden ellenkedés a bennszülöttek és az arabok között megszünik; sem a nők, sem a gyermekek nem fogatnak el rabszolgákul, hanem megtartják vallásukat és templomaikat. A győzők iránti összes kötelezettségek abban fognak állani, hogy minden nemes évenkint egy aranyat (mintegy tiz frank), — négy mérő buzát, ugyanannyi árpát, édes bort, mézet, eczetet és olajat fizetend. A szolgák- és nem nemesekre ennek fele rovatik.

„Tadmir be nem fogadja államaiba a kalifa ellenségeit; hüséget fogad ennek, s hogy ügynökeit minden fölfedezendő összeesküvésről tudósitandja. A jelen békekötés érvénynyel birand Orihuela, Valentola, Alicante, Mula, Vacasora, Ota és Lorca városokban.

„Adatott rageb havának negyedik napján, a hedsira 94-ik évében. Otman ben-Abi Abda, Abib ben Abi Obeidah, Edris ben Maicera[1] és Abul Kazim el-Mazeli jelenlétökben."

[1] E négy arab sheik közöl az első Musának mindenkori barátja s haditársa, a második pedig Abd el-Asiznak jobb keze volt.

rémület fogja el őket. Az én musulmanjaim, mielőtt megtámadták, soha sem számlálgatták őket.

Szulejman drágán lakoltatá meg Musát engedetlenségeért; mert atvevén a kalifaságot(715.)börtönbe vetteté, s rettenetesen megsarczolá. Musa fia Abd el-Asiz azalatt meghóditá Lusitaniát egész az Oceánig, elfoglalta Pamplonát s a Pyrenaei hegyek városait, és a kalifának teméntelen kincset küldött. Ez attól tartván, hogy Abd el-Asiz és Musa többi fiai az atyjokon elkövetett méltatlanságot megboszulandják, orgyilkosokat külde rájok. A vitéz Abd el-Asiz imája közben agyonsujtatott (717). Midőn a szerencsétlen apa fia fejét meglátta, felkiálta: Istentől átkozott legyen a barbár, ki meggyilkolta a nálánál derekabb embert; s Arábia belsejébe vonulván, meghalt (718). Igy fizettettek Spanyolhonnak meghóditói. Mi történt légyen az árulókkal, kik hazájokat idegeneknek adták el, erről a történet hallgat, a hagyományok mesélnek.

Az arab sheikek Spanyolországban a hóditás folytatására Ayubot, Musa unokáját választották meg, hanem az uj kalifa II. Omar Abderrhaman el-Kaisi fiát El-Horr-t (Alaor) tette helyébe, ki mint telhetetlen és vérengző, teherként nyomta mind honosait, mind a benszülötteket.

Pelagius.

Ez utóbbiak egy része az asturiai hegyekbe vonulván, ott védte életét s felbátoritva néhány szerencsés siker ós a hazaszeretet által, a spanyol hatalom ujjáteremtéséről gondolkodott. Mig El-Horr narbói Galliába tett egy hadjáratot, ezek fegyvert ragadtak, összegyüjték az elégületleneket különösen Galiziából, Leon és Asturiából, s vezérül választák Pelagiust, ki, mint mondaték, királyi származatu vala, de, a mi a forradalmakban fő dolog, merész és okos volt mind tanácsban, mind csatában; a helyeket jól ismerte, veszélyben könnyen tudott magán segitni, s megveretve el nem csüggedett s a haza és jó ügy iránti reményét soha sem veszté el. Jól tudván, mennyivel könnyebb a védelem a hegyes vidékeken, kerülte a sik csatatért s csak részletesen támadta meg az ellenséget.

El-Horr csapatokat külde a maroknyi lázadók ellen, kiknek még nem volt alkalmuk hősökül tünni föl. Pelagius (718) felvonulván a Santa Maria di Cavadonga nevü legmagasabb hegyre, melly alatt iszonyu mélység tátong, a völgyet a móroktól megtisztitá; s a ki közeledni mert ama hegyhez, az kövekkel, karókkal s fatörzsökökkel sujtatott agyon. A helyzet reményt, a vallás vigasztalást adott, a győzelemtől szabadulást vártak. Pelagius visszavervén a haza és vallás ellenségeit, emberei közé azon fegyelmet hozta be, melly megkettőzteti

az erőt; azonkivül sok város felbátorodva a szerencsés siker által, szolgálatát, karját s vagyonát ajánlta föl neki.

El-Horrt, mivel ő okozta az elégületlenséget s legyőzetni hagyta magát, a kalifa El-Samah ben Melikkel váltotta föl, ki leginkább a gazdag Galliát óhajtván kirabolni, átkelt a Pyrenaei-hegyeken, s ostrom alá fogta Toulouset. Az aquitaniai herczeg ellene sietett s csatában átdöfé, a sereget is Abd el-Raman csak nagy ügygyel bajjal menthette meg, melly érdemeért a parancsnokság neki adatott által. Később Ambesa, a cordovai kormányzó, az afrikai emir által parancsnokká neveztetvén, a közigazgatást és az adórendszert jobb karba hozta. Azoktól, kik önkényt tértek az islamra, jövedelmök egy huszadát, a kényszeritettektől egy tizedet kivánt; a kalifának pontos népszámlálás eredményét küldte meg; Cordovában, az arab kormányzók székhelyén hidat épittetett; megzabolázta a lázadókat, kizsákmányolta Galliát egész a Rhone vizeig, hanem Sens falai előtt nehéz sebeket kapván meghalt. (525)

Otman abu-Nesa (Munusa) s kevéssel után Odaifa lőn parancsnokká Spanyolhonban (726), mint tizedik már olly rövid idő alatt. A syriai Alaitam kinzásaival panaszt támasztott a nép között, miért a kalifa őt letette s a parancsnokságot ismét Abd el-Ramannak adta át (728), ki a sebek behegesztésére s a nyomás megkönnyitésére mindent elkövetett. Összeszedvén minden erejét, Francziaország meghóditásához fogott, s a vállalattal Otman abu-Nesát bizta meg. A félszigetnek ezen egykori kormányzója, féltékenyen tekinte Abd el-Ramanra, azonkivül Eudessel, az aquitaniai gróffal rokonságban lévén, gyengén folytatta a háborut s a keresztényekkel huzamos békét kötött. Abd el-Raman ezt, mivel tudta nélkül történt, meg nem erősité, s Otman után embereket külde. Ez látván hogy elfogatik, megölé magát, keresztény neje pedig a damascusi hárembe küldetett. Az arabok ekkor elöntötték Galliát is, melly ország az islam tartományait szaporitotta volna, ha Martell Károly vitézsége nem szegül ellene.

Elesvén Abd el-Raman a poitiersi csatában (732), helyébe Adb el-Melik következett, ki parancsot kapott az egész félszigetből irtó szent hadat vezetni Francziaország ellen; azonban az arabok szivét már félelem fogta el, tehát legyőzettek; az uj kormányzó Okba pedig szinte tekintélyes sereget vesztvén el Septimaniában (734), nem tartá tanácsosnak uj csatákba ereszkedni. Szigoru lévén mind maga, mind mások iránt, a hatalmukkal visszaélő walikat és alkadikat le-

tette [1]); minden nagyobb városban kadikat vagy is birákat helyezett be, nyilvános tanodákat állita fel s mecseteket épittete. Midőn azonban az Afrikában nyugtalankodó berberek elnyomására eltávozott, minden wali függetlenné tette magát; az asturiabeliek, használva ezen alkalmat, egész a Dueróig nyomultak elö. Azonban nagy csapás érte öket Pelagius [2]) elvesztése által (757), ki mint a legnevezetesb hősök egyike, fentartotta a spanyol nemzetiséget, és segiteni tudott ott is, hol már minden elveszettnek látsz ott.

Favila. I. Alfonso.

Fia Favila békét vásárolt az araboktól, de nemsokára vadászat közben egy medve által megöletett s helyébe rokona Alfonso (739) tétetett, ki az asturiai kis királysághoz Galizia s Lusitania egy részét, Castiliának felét, Biscayát majdnem egészen s Navarra több vidékét is hozzá csatolá. Elpusztitá a térségeket s a kereszténveket arra szoritá, hogy vele a hegyek közé meneküljenek.

Kedvezett e gyarapodásnak az afrikai folytonos lázongás, melly a spanyolhoni emireket gyakran oda szólitá; aztán az Afrikában legyözött syr és egyptomi seregek egy része Spanyolhonba hajózván által, ott polgári hadat inditottak Abd el-Melik kormányzó ellen, kit elfogva le is nyakaztak (742). Hanem Taalaba és Balei, amaz egyp-

---

[1]) *Wali* tartomány vagy nagyobb város kormányzója; *alkali* kisebb város vagy vár parancsnoka, *wasir* alkormányzó.

[2]) *Az asturiai királyok származatrende.*

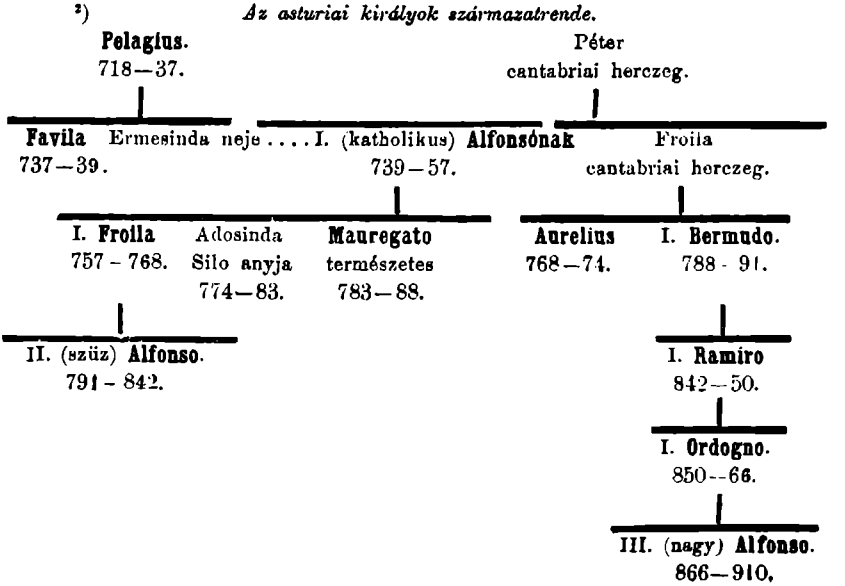

tomi és syr csapatok főnökei összeveszvén maguk közt, Abd el-Raman, a megölt emir fia által mindketten legyőzettek (743), miért is ez győzelmes (al-Manzor) melléknevet kapott. Visszaakarván hozni a békét, az ujon érkezteket kölönféle földrészekre osztotta fel, elengedvén nekik a benszülöttek által fizetett adónak egy harmadát. A különböző néptörzsek külön maradtak egymástól Spanyolországban is. Igy a damascusi hadosztály Cordovában telepedett le, melly a musulman Spanyolhonnak fővárosa vala; a hemsiek Sevilla- és Nieblában; a kinnesvaiak (Colchisból) Jaenben, Cordovától dél-keletre; a palaestinaiak Sidoniában és Algezirasban; a Persiából jöttek Xeres de la Fronterában; a yemeniek Toledóban és Huescában; az irakiak Granadában; az egyptomiak Murcia- és Lisabonban; a hedsaszi tizezer lovas a belföld legtermékenyebb részeit vette birtokába.

A fatimiták (Ali hivei) által Arábiában okozott szakadás Spanyolországban is uj viszályok magvát vetette el. Amru, ki Yezid kalifának Hussein imamnak, Ali fiának fejét vitte volt meg, midőn látná, hogy Hussein boszulói tulnyomókká lesznek, Afrikába szökött, honnan unokája Samail Spanyolhonba menvén, az egyptomi pártnak élére állott. Igy hát a yemeniekkel vagyis az elöször érkezett arabokkal a syrok, egyiptomiak, alabdarok vagyis az afrikai mórok s berberek álltak szemközt, kiknek élén Samail végig járván e tartományokon, sarczot vetett az önkényt meg nem hódoló városokra; Hesam (Abul-Kotar) emirt hatalom-vesztettnek nyilvánitá, és a seregeket az egyedül hathatós kecsegtetéssel, a zsákmánynyal fellázitá. El is fogván aztán az emirt (745), egy cordovai torony fenekére vetteté, de ennek néhány hü barátja módot talált a kiszabaditásra, s az emir a városnak ismét urává lön. De Samail megjelenvén nemsokára a város alatt, Hesamot egy kirohanás alkalmával megölé, s Cordova övé volt. Saragozzába ment ezután által s onnan kormányzá az északi félszigetet, mig a déli Tuebának, Taalaba fivérének, engedelmeskedett, ki ama felkelésben a berberek vitéz karjaival müködött.

E két vágytársnak közös törekvése volt állomását megtartani; megnyerték tehát a walikat elnézéssel; a kereszténveket s musulmanokat pedig egyaránt nyomták. A musulmanok nem tudtak kihez folyamodni; az afrikai emirnek a berberek lázadása mindig dolgot ada; Arábiában belháboru dühöngött; miért is a yemeniek és egyptomiak főnökei összegyültek Cordovában, és hogy dolgaikon segitsenek, egy afrikai emirt választottak, ki a viszályoknak ildom- és hatalommal véget vessen. A választás a Koreis törzsi Yusuf el-Fehri-ra esett, ki az elégületlenek főnökeit vagy elnyomta, vagy kielégité, a hidakat s

utakat jó karba hozta, az adókivetést szabályozá s az országot öt kerületre osztá. Tueba meghalt volt; Ahmer ben-Amru, a tenger emirje s az alabdarok feje, megnyerte Sevillát; hanem utóbb halálos ellenévé lévén Samailnak, kinek Saragozza jutott osztályrészül, megujitá a polgárháborut s vágytársa városát elfoglalta. Yusuf is fegyvert ragadott s egész Spanyolhon pusztitás, vérengzés szinhelyévé lön.

Felhasználták ezt az asturiai keresztények, annyira, hogy Alfonso hóditásait Dueróig terjeszté. Birtoka határait erősségekkel biztositá, a hegyszorosokat mindenütt védállapotba helyezte; s ez szerzé neki a Nagy nevet.

Ezalatt bevégződvén Arábiában a forradalom, melly az Ommiahdok helyébe az Abbasidákat emelé trónra, Abul Abbas megerősité Yusufnak spanyolhoni kormányzóságát. Azonban a megbukott Ommiah családhoz hü nyolczvan sheik összegyülvén Cordovában, mivel a kalifák feldarabolt birodalmából és Afrika birtokáért czivódó nagyravágyó emirektől is semmi jót sem várhattak, elhatárzák maguknak egy független fejedelmet választani.

A kiirtott Ommiah-családból csak Hesamnak két unokája maradt életben, kik Abul Abbas udvaránál békés erényeik miatt tiszteltetve éltek. Az irigység mégis gyanuba hozá öket a kalifa előtt. Szulejman megfojtatott; Abd el-Raman a beduinok közé szökvén, sokáig vándoréletet élt velök, de midőn nem látná magát elég biztosságban, előbb Egyptomba, innen pedig Magrebbe ment. Itt fölfedeztetvén, nagy nehezen osonhatott el a burcai kormányzó kutatásai elől s a pusztákon át Tuhart-ba, a Zeneta törzs főállomására óre. Az ő anyja e törzsből származott, miért is testvérül fogadtatván, baráti s vendégi hüség igértetett neki. A pásztori élet alatt, ugy látszik, fel nem hagyott uralkodási terveivel; talán küldöttei által megemlitteté magát a spanyolhoni sheikek előtt, kik megörülve neki, felszóliták, lépne ki a homályból s szerezze vissza a Moaviah s annyi kalifa unokájához méltó fényt. Abd el-Raman ezt örömmel hallá s a zeneták segélyével kiszállott Spanyolország partjain (755. szept. 25.).

Ommiahdok kalifatusa. — I. Abd el-Raman.

Yusuf épen legyőzte volt Ahmert és fiait, midőn megórkezett az uj ellenség, kit egész Andalusia illy rivalgással fogadott: Isten védje Abd el-Ramant ben Moaviah-t, Spanyolország királyát: Makacsul ellenállt Yusuf és Samail, de legyőzetvén Musaránál (756), békét kérni s meghódolni kényszerittettek. Ám mégis Abd el-Ramant egész életében háborgatták. A kelet kalifája sem türte békével illy gyönyörü tartománynak elvesztését. El-

küldé tehát Ali ben-Mogheit-et, ki az uj királyt lázadó kalandornak nevezve, kitüzte maga a kalifa által adott zászlót, eget földet igérvén annak, ki alája szegődik. Abd el-Raman azonban legyőzte s megölte őt; egy bátor vitéz pedig levágván a megöltnek fejét elvitte egész Bagdadba s kifüggeszté rettentésül Al-Manzor palotájára. A kalifa azzal vigasztalta magát, hogy hisz illy borzasztó ellenségeitől annyi föld, annyi tenger választja őt el. Ekkép a fehér zászló, melly Arábiában letapostatott, Guadalquivir kanyargó partjain lobogott; és Abd el-Raman, mint Spanyolország ura, megnyitotta a keleti kalifáktól független Ommiah családból származott királyok sorát s szivesen fogadá azokat, kik Syriában, mint a trónvesztett család hivei, üldöztettek.

Spanyolországban azonban igen sok volt az elégületlen, ki a forradalom által méltóságából s a kegyelemből kiesett. Némellyek vallási buzgalomból is borzadtak ezen elszakadástól. Egy vakbuzgó arra szólitá fel a népet, ne fizetné meg az azant vagyis a tizedet olly fejedelemnek, ki azt a Magreb igaz hivői ellen viselendő hadra forditja. Afrikából mindinkább izgattatott e harag, de midőn az afrikai emirek maguk is függetlenségről kezdtek gondolkodni, Spanyolországnak e részről semmitől sem kelle többé félnie.

Ennyi hányatás között az asturiai királyság szerencsésen megállhatott; de midőn I. Alfonso meghalt (757), fia Froila ellen lázongások törtek ki, mellyeket mégis elnyomván, felépitette Oviedót, államai fővárosát; meggyőzte eleintén Abd el-Ramant, hanem utóbb erőtlennek érezvén magát a külellenséget feltarthatni, terhes adó mellett az araboktól békét eszközlött [1]).

Tartott e béke, mig Froila élt, de miután rokonai orgyilka által elveszett (768), utána következett fivére, Aurelius a gyalázatos adótehertől szabadulni iparkodott. Azonban a musulmanok behatván a

---

[1]) „A kegyelmes és irgalmas Isten nevében:

„Nagyságos Abd el-Raman fejdelem békét s védelmet enged Spanyolhon összes kereszténveinek, a világiaknak ugy mint a papoknak, és nem különben *Castilia* lakóinak is. Ő lelkére fogadja, hogy e szerződést a maga részéről hiven megtartandja; de a keresztények kötelezik magukat, neki egymásután következő öt esztendőn át, évenként tizezer nehezék (uncia) aranyat, tizczer font ezüstöt, tizezer lovat s ugyanannyi öszvért, ezer vértet, ezer lándsát és ezer kardot adni.

„Kelt Cordovában sefer hava harmadik napján 142. évben."

Conde megjegyzi, hogy a *Castilia* név valószinüleg a másoló által csuztattatott be; miután az arabok azon időben Galiziának és nem Castiliának nevezték a Guadarrama (*Gibal Axerrat*) hegylánczon tul fekvő földeket.

hegyek közé, legyőzték több izben a kereszténveket, s Aurelius a régi békét csak kegyelemből ujithatta meg.

Utodja Silo (774) is megtartotta e békét, azon czéllal, hogy nemzete a nyugvás ideje alatt erőre s azon szilárdságra vergődjék, mellyet az idő minden intézménynek megadni szokott. Érezvén halálát [1]), hogy megelőzze az utód választás viszályait, udvarába hivta Froilának Alfonso fiát, kit szép tehetségei miatt a nagyok is méltónak találtak Silo tronját elfoglalni. Azonban Mauregat, kit katholikus Alfonso egy mórnővel nemzett, segélyért fordult Abd el-Ramanhoz, unokaöcscsét legyőzte, s királylyá lévén (783—88) hű maradt az arabokhoz, s elősegité az ezek és a keresztények közti házasságot; a mi igen rosz következményeket hozott maga utan, minthogy a monda szerint a keresztények az araboknak évenként száz szép lányt kötelezteltek adni.

A spanyolok természetes szövetségeseiket mindenesetre északon a Pyrenaeusokon tul kereshették, hol Nagy-Károly tulnyomó hatalma csakugyan gyámolithatta volna a kereszténveket. Át is ment ama hös a havasokon, de nem a kereszt diadalaért, hanem a lázadó sheikek meghivására. A szakadás miatti elégületlenek közé tartozott Szulejman ebn- Arabi, saragozzai emir is, ki részére nyervén a városban legfőbb tekintélylyel biró alabdarokat, pártot ütött Abd el-Raman ellen. A barcellonai emir, ki már Kis-Pipinnek is hódolt, oda ment a paderborni gyülésre (777) s kikérte Nagy-Károly segélyét.

---

[1]) Mondják, hogy Oviedóban Silo épitette San Salvadore egyházban illy felirat volt olvasható:

T I C E F S P E C N C E P S F E C I T
I C E F S P E C N I N C E P S F E C I
C E F S P E C N I R I N C E P S F E C
E F S P E C N I R P R I N C E P S F E
F S P E C N I R P O P R I N C E P S F
S P E C N I R P O L O P R I N C E P S
P E C N I R P O L I L O P R I N C E P
E C N I R P O L I **S** I L O P R I N C E
P E C N I R P O L I L O P R I N C E P
S P E C N I R P O L O P R I N C E P S
F S P E C N I R P O P R I N C E P S F
E F S P E C N I R P R I N C E P S F E
C E F S P E C N I R I N C E P S F E C
I C E F S P E C N I N C E P S F E C I
T I C E F S P E C N C E P S F E C I T

A középső S-től kezdve minden irányban olvasva, kétszáz hetvenszer találtatik e mondat: **Silo princeps fecit.**

Ez szivesen engedett; de nem csak, hogy sikertelen volt vállalata, hanem midőn visszavonulna, Roncevalles völgyében vitézei színét javát vesztette el (778).

Abd el- Raman ekkép részint hatalommal, részint egyezkedés szerint Toledo, Merida, Sevilla, Saragozza s Valenciában egyaránt uralkodott, s a felbomlott viszonyokat ujra rendbehozni iparkodott. Vallásos, kegyes, ildomos és igazságos lévén, megszaporitá az igazságszolgáltató kadik számát; tanodákat állitott; uj mecseteket épitett s javadalmakkal megajándékozott, mindenhová egyéneket alkalmazva, kik a Korant a damascusi El-Auzei szerint tanitanák, melly értelmezés helyett utóbb a Malek Ebn-Anas-féle fogadtatott el. Az ünnepeket nagy szertartással tartatta meg; pénzeket veretett [1]); megszépitette különösen Cordovát s folyóját szabályozá, és olly mecsetet épittetett, melly felülmulta az Abbasidákét Bagdadban, és hasonló volt a damascusihoz. Néha fölment ennek magas tornyába, hogy élvezhessen olly tágas látkört, minőben szülőföldje sikságain gyönyörködött; mert a gyönyörü spanyolhonbani lakás ki nem oltá az arabokban szülőföldük szeretetét, miért is Sevilla, Cabra, Elvira s Jaen városoknak Emesa, Wasita, Damascus és Quinsarina nevet adtak. Abd el-Raman Cordovában egy pálmát ültetett, az elsőt, melly leveleivel spanyol földet árnyékolt. Ollykor ollykor igy énekelt e pálmafához: Szép pálma! te, miként magam is, idegen vagy e földön; hanem a nyugati szellő kedvesen játszik leveleiddel; gyökeid termékeny földet találnak és fejed tiszta légben emelkedik. Ah! mint siránkoznál te, ha éreznéd az aggályt, melly engem gyötör! Neked nem kell félned a balszerencsétől; én az ő csapásainak ki vagyok téve. . . . . Midőn a balsors és Abbas dühe számüzött hazámból, könyeimmel áztatám az Euphrát partjain tenyésző pálmák leveleit; de sem a pálmák, sem a folyó nem tartották fenn fájdalmam emlékét. Te, édes pálma, ne kivánkozzál vissza hazádba.

I. Hesam.

Uralkodott harminczkét évig s utódja vala I. Hesam, kit már ő vett maga mellé kormánytársnak. Fivérei nem szokva meg az enge-

[1]) Az egyik oldalon ez állt: *Allah az Isten és nincs más Isten mint Allah.* Alantabb pedig: *Allah nevében veretett e pénz Andalusiában, ... évben.* A másik oldalon olvastatók: *Egy és örök az Isten; nincsen atyja, sem fia; nincs hozzá hasonló.* És alantabb: *Mohomed Istentől küldetett el, hogy ismertesse meg törvényét s szerezzen annak diadalmat daczára a hitetleneknek.*

delmességet, fellázitának ellene több tartományt, mellyeket fegyveres erővel kelle elnyomni. Megerősitvén magát a trónon, a félsziget teljes meghóditásáról gondolkodott; azért is szent háborút hirdetett, mellyre minden musulman karját, pénzét, fegyvereit vagy lovait ajánlta fel. Abd el-Vaid harminczezer fegyveressel indult el Asturia ellen s pusztitva mindent, Lugóig nyomult elő.

II. Alfonso.

Bermudo diacon, Mauregat király utódja, elaggottnak érezvén magát, elég nagylelkü volt méltóságát a letett II. Alfonsóra ruházni által, ki is élére állván a dolgoknak, gyors és hatékony intézkedéssel visszaverte az ellenséget, elvette tőle az elfoglalt földrészeket és a zsákmányt s visszavonulásra kényszerité. Bermudo e lismerésül mindenkorra átengedte a koronát az ifjunak (791), ki az arabokat azután is távol tartá és győzelmeit egész Lisabonig terjesztő. Ezen Alfonso tiszta erkölcseiről Szüznek neveztetett el; Nagy-Károlynak ajándokokat külde s az országot felvirágoztatta. Az elégületlenek mégis letették (801) s az abeilai monostorba zárták; de az uj veszély közeledtekor viszahelyezték ismét, s ő uj győzelmekkel dicsőité meg magát.

Egy másik hadtest Abd el-Malek alatt Gallia Narbonensisbe tört (794), hol elfoglalta s lerontá Gironet, Celtiberia keresztényeit a hegyekbe kergeté, és felégetvén Narbona elővárosait, Carcassona ellen indult. A franczia hübéresek Vilmos toulousei gróf körül gyültek össze, kit Nagy-Károly a déli részek őrizetével bizott meg; az arabok azonban megverték őket Villedaignenél s dölyfösen özönlötték el Septimániát. Ezután visszatértek Spanyolhonba egész sereg fogolylyal s tömérdek kincscsel, mellyet a cordovai nagy mecset bevégzésére szántak. E mecset most kath. székesegyház, hossza hatszáz, szélessége kétszáz ötven láb; ezer kilenczvenhárom márvány és jáspis oszlopa tizenkilencz templomhajót képez, mellyek mindegyikébe egy dombormü rézajtó, a középsőbe pedig aranyajtó vezet. Éjjel négyezer hétszáz lámpával világittatott ki, mellyekben évenként százhuszezer font olaj s a füstölésre százhusz font aloëfa s ambra használtatott fel.

Hesam épitette Guadalquivir hidját is tizenkét boltozattal; aztán tanodákat állitott fel; a keresztényekne k megparancsolta, hogy uraik nyelvét megtanulják, s nyilvános okmány aikat ne latinul irják. Pártolta a tudósokat és költöket, a minthogy maga is költő volt. Kerteket müvelt, virágokat ültetett saját kezével, s ekkép énekelt: „A nemesnek keze nyilt és adakozó; a bir- és nyervágy össze nem fér a nagylelküséggel. Kedvesek nekem a virágos kertek és azok édes

magánya; kedves a mezők fuvalma és a rétek mosolygó ékessége: de én nem törekszem ezek birására. Miért adott nekem az Ég kincseket? nem azért-e, hogy elajándékozzam? Ajándékozni, ez az én boldogságom a szerencsés időben. Ha a hadi zaj szólit, kötelességem harczolni; tehát a szükség szerint majd a kardot, majd a tollat használom. De mindenfölött legyen boldog az én népem; egyéb javakra nincsen szükségem."

Utódjául kiáltván fiát al-Hakemet, mondá neki: „Hassanak az én végszavaim szived mélyeig s maradjanak ottan bevésve. Egy téged szerető apa tanácsai azok. Az országok az Istenéi, ki azokat tetszése szerint adja és veszi. Hogy Spanyolhon trónjára emeltettünk, azért örök hálát kell mondanunk; és hogy az ő szent akaratához alkalmazkodjunk, tegyünk jót az emberekkel, mert csupán e végre adta kezünkbe a legfőbb hatalmat. Mindig egyenlő igazság-szereteted egyaránt védje a szegényt és a gazdagot; s ne türd el, hogy szolgáid a te nevedben igazságtalanságot kövessenek el. Légy nyájas és kegyelmes alattvalóid iránt, mert az Isten mindnyájunknak közös atyja; a tartományok kormányzására felvilágosodott s bölcs férfiakat válaszsz. Irgalom nélkül büntesd a törvényszegőket, kik a népet önkényes zsarolással kisziják. A katonákkal jól bánjál, de ne légy velök nyájas, hogy fegyvereikkel vissza ne éljenek, s az országnak ne zsarnokai, hanem védői legyenek. Gondold meg, hogy a nép szeretetében van a királyok dicsősége s biztossága, hogy gyönge azon fejedelem hatalma, ki magát rettentővé teszi; s hogy bizonyos azon ország romlása, melynek ura meggyülölteti magát. Védd a dolgozó osztályt, mellynek munkája által tápláltatunk. Őrködjél a mezők és azok művelése fölött; egy szóval ugy viseld magad, hogy a nép boldogul éljen a trón védelme alatt s az élet javait és gyönyöreit biztosságban élvezze. Ime, édes fiam, ezekben áll a bölcs kormányzás."

I. Al-Hakem 796.

Nem jól felelt meg Hakem növeltetésének s az apai példának, minthogy hiu, követelős, durva s hirtelen természetü volt. Nagybátyjai régi követeléseikkel álltak elő, a gallok pedig visszafoglalták a tőlük elrablott Narbo-tartomány részeit. A vitéz Foteis elnyomta amazokat s visszaverte ezeket. Lajos aquitaniai király, Nagy-Károlytól az asturiai király segélyére küldetvén, Barcellonát kemény ellenállás után elfoglalta. Hanem Hakem kevés idő mulva Navarrába törvén s Ebro mentében lenyomulván Huescát bevevé. Amru, a toledói parancsnok, patakkal folyatá a keresztény vért s egy ünnep alkalmával sorba állita négyszáz toledói nemest s mind lenyakaztatá

(caedes foveae). Hakem maga rabnői közé zárkozva, királyi létét csak vérengző parancsok s iszonyu adóbehajtások által érezteté. Illyetén okokból Cordova fellázadt, de a király levervén a felkelőket, a várost rablásnak s öldöklésnek engedte által. Karóra szurt háromszáznak hullája a folyó hosszában rettentő látványt nyujta. Három nap mulva megszünteté a vérontást s a fennmaradottaknak megengedé, hogy az országot elhagyhassák. Némellyek Toledóba vitték nyomoraikat; nyolcz ezren Afrikában Fez városa népességét gyarapitották; tizenöt ezren Alexandriába érvén a várost hatalmukban tarták, miglen az egyptomi walinak nagy pénzösszeggel sikerült őket rábirni, hogy Creta szigetére hajózzanak (822). Itt több egyptomi s syriai menekült népséggel Candiát alapiták s hires kalózokká lettek.

A lélekfurdalás elérte Kegyetlen Hakemet kéjelgései közepett is s őrültségre hozta őt. Néha összegyüjté a sheikeket s az egész hadsereget, mintha messze hadjáratra akart volna indulni, aztán egy szót sem szólva, szétbocsátá öket. Máskor ismét összehivatta késő éjjel a kadikat s vizireket, aztán beszólitván énekesnőit, akarta, hogy a birák ezek hangját s tánczát csodálják. Egyszer rabszolgája, ki hosszu szakállát kenni s illatositni szokta, valamivel később talált jöni; Hakem fejéhez vágta az illatszeres üvegecskét, s midőn a szolga alázatosan eljajdította magát, „Mit? — orditá Hakem — tán attól félsz, hogy elfogy az illatszer, mivel egy üvegecskét összetörtem? nem tudod-e, miszerint, hogy ki ne fogyjon, egy nap alatt háromszáz fejet gördittettem le?“

Mélaságát s harczias szellemét utóbb énekekbe önté, mellyekből holmi töredék fenn is maradt, nevezetesen egy csatadal, melly igy kezdődik: „Láttam kardokkal telt örvényeket, de én a hegyek tetejére emelkedém és a hegyek alacson völgyekké váltak. Mondják meg országom határai, félnek-e az ellenséges lovasság taposásától? Látnak-e azok kezeiben villogó kardot? hallanak-e más morajt, mint a folyamokét, mellyek a sziklákról leszakadnak s az erdők fáit magukkal ragadják? Az én határaim megmondják, én vagyok-e az első hős. Az én kardom mindig először merül vérbe. Ifju harczosokat lehete látni a veszedelem s fáradalomtól elijedve futásnak eredni: de nem láthatta senki az én zászlóm válogatott vitézeit; mert a ki engem követ, az nem ismeri a gyalázatot és a félelmet.“

Négyszázezer kötetből állott könyvtára, mellynek rendszeres lajstromát ö maga készité. Két intézményt, u. m. a rendes, fizetett katonaságot élelem és hadszertárakkal, és az erős hajóhadat neki köszönte a cordovai kalifaság.

Mig a többi országok góthjai barbárok és tudatlanok nevét hagyták maguk után, Spanyolországban az ő uralmuk aranykornak, az erény, hősiség s költészet korának tartatott. Ennek oka nem annyira ama népnek különös jóságában — habár a barbárok közt ők voltak csakugyan a legkevésbbé durvák — mint abban keresendő, hogy emlékökkel a nemzeti függetlenség s az uj beütökkeli összehasonlítás köttetett össze.

Már eléggé ismerjük az arabokat, hogy elképzelhessük, minő pusztulást hoztak a félszigetre. Azonkül, hogy hóditani jöttek, az uralkodó vallásnak ellenségei valának. Maguk a beütők is viszálkodtak egymással, s a benszülöttek keserves kedvteléssel nézhették őket, mint ontják a vért, hogy az elnyomás jogát maguknak tartsák meg. Miután elhatározák, hogy állandóan letelepednek, az arabok megszüntek Spanyolhont szántszándékkal dulni, s meghagyták mindazt, a mi uralmukat egyenesen nem fenyegette. A mozaraboknak meghagyák a tulajdont, a musulmanokkal egyenlő adózás mellett. A fegyvert és lovat elvevék, mivel a legyőzöttek nem katonáskodhattak. Az állami s részben az egyházi javakat, mint szinte a kiköltözöttek- és a foglyokéit elkobozták. Az egyházmegyék ugyanazok maradtak, szabadon választott püspökökkel s papsággal, világival ugy mint szerzetessel. A régi templomok egy része mecsetekké alakittatott. Ujakat épiteni vagy a meglevőket nagyobbitni eltiltatott. A szertartások megengedtettek, de csak bent, minden külpompa nélkül; harangozni csak a cordovai mozaraboknak vala szabad.

Fennmaradott egy okmány 734-ből, mellyben két saracen vezér megengedi Coimbra s környéke lakóinak, hogy vallásukat gyakorolhassák akkép, hogy kétszer annyi adót fizessenek, mint az arabok; egy templom huszonöt font ezüstöt, egy monostor ötvenet, egy székesegyház százat; hogy a kereszténynek egy igazságszolgáltató nemzeti grófjok legyen Coimbrában és Aguedában, de halálos itéletet csak az arab algazil beleegyeztével hozhassanak. Ha egy keresztény megöl, vagy megsért egy arabot, az arab algazil a megsértettnek törvényei szerint itélend fölötte. Ha egy keresztény arab leányt sért meg, legyen musulmanná s vegye el, különben meghal. Ha asszonyt sért meg, meghal. A keresztény, ki bemegy a mecsetbe, vagy Allahról és Mahomedről illetlenül beszél, legyen musulmanná, különben meghal. A papok, ha miséznek, zárva tartsák az ajtót, tiz font ezüst büntetése mellett. A püspökök, ha átkozni merik a musulman fejedelmet, halállal bünhödnek. A monostorok békéjöket ötven font ezüsttel fizetik. Csak a lorbani zárda vétetik ki, mivel annak szerzetesei hüsége-

sen mutogatták meg a jó vadászat helyeit s a musulmanokat szivesen fogadták. Fenmaradt még 759-ből is egy rendelet, mellyben Abd el-Raman meghatározza a keresztények által három évre fizetendő adót, melly állott hatszáz huszonöt font aranyból, huszezer marka czüstből, tizezer lóból, ugyanannyi öszvérből, ezer vért, ezer kard és ezer lándsából.

Bármennyire magasztalják is az ujabb irók a kalifáknak a musulman irók által nem emlitett türelmességét, mégis ellehet gondolni, mikép a győzők és legyőzöttek közötti viszály, melly más népeknek is annyi szenvedést okozott, itt vallási gyülölség által még nagyobbá lett. Beszélik, hogy a keresztények a móroknak évenként száz szüzleányt tartoztak adni, miglen Simancafban hét erre szánt leány levágta saját kezét, s evvel ébresztették föl a spanyolokban a bátorságot, kik aztán egy csatában a gyalázatos adótól megszabaditák magukat [1]). Miután Abd el-Raman az üldözött keresztényekből némelyeket megis öletett, különféle szerzetesek magányukat oda hagyva, a hamis imam ellen kezdtek prédikálni, miért is a musulmanok lázadástól féltek. „A börtönök feneke — irja a cordovai Eulogius, az akkori vértanuk egyike — tele van papokkal, kik ott az Urat dicsérik, mig ellenben az egyházak elnémulnak s pókhálókkal szövetnek be: hanem Isten előtt a töredelmes szív a legtisztább áldozat.“

Rodrigo cordovai papnak két fivére volt ; ezek közöl az egyik musulmanná lett s tehát a másikkal minduntalan veszekedett. Midőn Rodrigo egy alkalommal csendesitni akarta őket, a musulman ugy megverte, hogy a földön félholva maradt. A hitehagyott ekkor összehivta a szomszédokat s állitá, hogy fivére, habár pap, mégis halála előtt musulmanná kivánt lenni. Rodrigo magához jövén, midőn megérté, mit hisznek felőle, megszökött. De minthogy bizonyos szükség miatt Cordovába vissza kellett térnie, hitehagyott fivére ráismert s a kadihoz vezette. Épen akkor dühösen folyt a keresztényüldözés; a kadi tehát Rodrigót börtönre vetteté, aztán a többi állhatatossal együtt lenyakaztatta s folyóba dobatta.

Flora, musulman apától de keresztény anyától születvén, ennek vallásában növeltetett, mit, mig gyermek volt, titokban tarta, fölserdülve pedig, nyiltan bevallott. Fivére boszuból számos szerzetest és szerzetesnőt fogatott be; de midőn a lány még sem akart a musulman vallásra térni, elküldé őt a kadihoz, ki addig verette, mig agyveleje

---

[1]) Ezen, nem egészen hiteles eseményből készité Lopez de Vega egyik leghősibb szomorújátékát.

is összerázódott. Ekkor visszaküldé fivéréhez, ki őt gyógyitás végett néhány asszonyra bizta. Flora alig hogy jobban lett, elszökött, s összetalálkozván egy templomban Máriával, egy vértanu papnak hugával, mindketten ennek példáját ohajták követni s bejelentvén magukat a kadinál, nyilván vallották hitöket. Ez börtönre vetteté, fertőztetéssel s halállal fenyegetvén őket; de midőn rettenthetlen szilárdaknak látná, lenyakaztatta őket s testeiket az ebeknek vetteté. Eulogius, ki őket a börtönben találta, tartá fenn emléköket, miként a többiekét is, kik az első századok vértanuinál semmivel sem kevesebb tiszteletre méltók. Midőn leirja a papok kinoztatását, „Senki sem biztos közölünk — mondja — midőn valami kötelesség kimenni készteti. Mihelyt ránk ismernek, hogy papok vagyunk, minden illetlenséget elkövetnek velünk, a gyermekek kővel hajigálnak. Sokan azt sem türik, hogy közelökbe jöjünk, s megfertőztetve érzik magukat, ha ruháikhoz nyulunk. Ha harangjainkat hallják, nincs az az átok, mellyet vallásunk ellen nem szórnának.“

A mozarab keresztények gyakran gunyolták Mahomedet, miért is Abd el-Raman alatt sokan megölettek. Minthogy pedig ezeknek hulláik szent ereklyékül tekintettek, a kalifa megégetteté azokat, s egy zsinat által kihirdetteté, hogy a vértanuságnak illy módoni elősegitését a Szent-Atyák nem hagyták helyben.

A musulmanok tehát, miként minden más zsarnok, jók voltak azokhoz, kik mindent kedvökre tettek, de beleértve a hitdolgát is. Ezen okból előre lehete látni, hogy az arab uralomnak Spanyolhonban nincsen jövője. A keresztények engesztelhetlenül, hasznukra ügyekeztek forditni az arabok minden balesetét vagy gondatlanságát. Aztán a különféle törzsek s népfajok nem hogy egy nemzetté olvadtak volna, hanem inkább egyik a másik ellen küzdött. Mint láttuk, vallási viszályok sem hiányoztak köztük, a mi a függetlenségre törekvő walik nagyravágyásának mindig uj tápot nyujta.

A még elmondandókból látni fogjuk, minő kormányzatot hoztak be az emirek, mint pártolták a müvészeteket és tudományokat, annyira, hogy némelly irók dicsőitik az ő spanyolországi uralmukat.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Görög birodalom.

A Heraclidák 641—711.

Ki hitte volna, hogy olly rettentő nemzetnek, minők az arabok voltak, folytonos fenyegetése a keleti birodalomban a belviszályoknak véget nem vet? S ez csakugyan, mitsem okulva a nyugati birodalom bukásán, nem gondolkodott arról, hogy saját intézményeit korszerűekké tegye; a polgári szabadságnak még csak látszatát sem engedte meg; hanem támaszkodott idegen fegyverre, és zsarnokságával lázadást s az ezt követő fejetlenséget idézte elő; egy szőrszálhasogató hittudomány szóáradatos vitáiba merülve, az aljas gazságokból gyáva lélekfurdalásba esett; az eretnekségre felségsértés büntetését szabta, szaporitva a megfejthetlen rejtvényeknek vértanúit, s egy uj szakadás szeszélyének a belbiztosságát s legszebb tartományait áldozta fel [1]).

Mint a fellhőkből kitörő napsugár, ugy ragyogott fel Heraclius országlása a persák fölött vivott győzedelmek által; de e fény elhomályosodott még az ő életében. Uralkodása kezdetén elődei tétlen fényüzésének hódolt, aztán — mit a történet meg nem fejt — hirtelen megváltozva, valódi hősként fegyvert ragadott. Hanem e galvános lökés megszüntével ismét a henyélésnek adta magát, és mig kivivott győzelmeit gyermekiesen ünnepelte, figyelembe sem vette, hogy seregei minden részen megveretnek a musulmanok által, kik a birodalomtól Phoeniciát, Damascust, Egyptomot, Syriát s végre a szent Jerusalemet is elragadták, a nélkül, hogy Heraclius seregei élére állva, gyámolitotta volna azon vitézséget és kitürést, mellyet a fenyegetett népekbe a veszély öntött.

Egyébre gondolt ő: hogy diadalt szerezzen az általa feltalált

---

[1]) Finlay György *(Greece under the Romans: a historical view of the Greek nation from the time of its conquest by the Romans until the extinction of the roman empire in the East.* Edinburg, 1844.) felmutatja a görög és római szellem közti harczot és az egymásrai kölcsönös befolyást. A meghóditástól egész Constantinig Róma tulnyomósággal bir, s Görögbon lassanként a birodalomba olvad. Ezután Justiniánig Görögbon, kereszténynyé lévén, egyedi szabadságra vergődik, s túléli a nyugati birodalmat. Justinián kora törvényes zsarnokság, s a görög szellem a római törvény szolgájává lesz. E szolgaság következményei egész Heracliusig terjednek. Ekkor kezdődnek az arab berohanások, s a császárok kénytelenek a nemzetre támaszkodni, mi által a görög elem uj életet nyer, melly isauriai Leo idejében a római müveltséget egészen elhomályositja.

eretnekségnek (629). Azt kérdé ő tudósaitól, vajjon Krisztus, mint két természettel biró, két akarattal is birt e vagy csak egygyel? „Csak egygyel, felelék ezek; mert miután az eredendő büntől tiszta volt, jónál egyebet nem akarhatott.“ A katholikusok ellenkezőleg azt állíták, hogy Krisztusban, miként két természet, két akarat is volt, habár az isteni és emberi mindig öszhangzatban vala, nem veszittetve össze a bün által. E hittudományi vitát a császár saját tekintélyével akarta eldönteni, s tehát egy fejtegető vallási rendeletet (ἔκθεσις) adott ki (638), olly czéllal, hogy azt a birodalomban átalánossá teszi; azonban a tervét meghiusitja a halál, harmincz évi uralkodása után (641). Heracliusnak ama rendelete meghatározá az egyakarat-hivők (monothelitae) tanát, mellynek követői utóbb az azt terjesztő syriai Maron nevét (maronitákat) vették föl. E tan különösen Libanon völgyeiben terjedett el, hol a hegyilakók büszkén nevezték magukat mardaitáknak, az az lázadóknak.

Heracliusnak két fia maradt: Heraclius Constantinus Flavia Eudoxiától, és Heracleon Martinától, amaz huszonnyolcz, ez tizenkilencz éves. Martina, fia nevében uralkodni vágyván, ennek ohajtá a trónt biztositni, hivatkozva az elhunytnak egy végrendeletére; a nép azonban nagy veszélynek tekinté a kormányt női kezekbe adni, midőn azt karddal kelle védeni, s tehát Heraclius Constantinust kiáltotta ki. Ez már mint ifju, nagy vitézségnek adta jeleit, hanem elvénhedvén időnek előtte, egészen kincstárnokára, Philagriusra bizta magát, ki mint piszkos zsugori, a leggyalázatosb tettekre vitte őt. Visszaadatta Pyrrhus patriarcha által azon összeget, mit ennél Heraclius azon czéllal tett le, hogy özvegyét, ha ez netalán fiától elüzetnék, tartsa el; sőt arra is rábirá, hogy felbontassa atyja sirját s a drágakövekkel ékesitett fejdiszt vegye el. Talán a császárnő boszuja röviditette meg az erőllen fösvénynek kormányát, aminthogy százhárom napi uralkodás után megmérgezve elhunyt. Ekkor elmozditá a tróntól a megöltnek két fiát, Constanst és Theodosiust, hogy fölemelje saját szülöttét Heracleont, kit azonban a tanács nem sokára letett, s elvágván orrát, anyjának pedig nyelvét, mindkettőt számkivetésbe küldé. Az utód-választás azonban épen nem volt szabad, miután Valentin, Philagrius fegyvernöke a tanács által császárnak a tizenkét éves Constanst, kormányzónak pedig önmagát neveztette ki.

II. Constans.

Boldogtalan országlás! A musulmanok mindig előbbre nyomulva s a tengeren is elbatalmasodva, elvették Afrikát, aztán Aradust és Rhodust. Moaviah elpusztitá Armeniát s elbizakodva a császáriak

hanyagsága miatt, magát Konstantinápolyt is megtámadta. Ezután Tripolisban hatalmas hajóhadat szerelt föl; de midőn már a vitorlák is felvoltak huzva, két keresztény testvér módot talált a börtönből többekkel együtt kiszökni s a hajókat lángba boritani. Ámde Moaviahnak csak akarnia kellett s egy más hajóhad készült el, mellyel Lyciába vitorlázván, szétverte a görögökét, mellyet maga Constans vezénylett, ki bizonyára fogságba esik, ha egy nápolyi katona nagylelküleg fel nem ölti a palástot s meg nem öleti magát a császár helyett, kinek álruhában sikerült Konstantinápolyba szökhetni. Szerencséjére Moaviaht az arabok közt kiütött egyenetlenségek visszavonulni kényszeriték.

Ekkor rohantak be a szlávok s elfoglalták azon tartományt, melly tőlük Slavonia nevet nyert; a császár minden törekvése mellett sem tudta őket kikergetni. De nagyobb gondja is volt II. Constansnak a monotheliták eretnekségének terjesztésére s miként atyja az Ecthesist, ugy ő is Paulus konstantinápolyi patriarcha ösztönzésére Typos czimü rendeletet ada ki (648), mellyel a zajongó szenvedélyeknek hallgatást parancsolt. De mikép érhetett volna czélt? A katholikusok egész erővel ellenszegültek a hamis és erőszakolt hitelvnek, a császár pedig üldözé mindazokat, kik benne a lelkismeretet szabályozó tekintélyt el nem ismerték. Márton pápa (652), a lateráni zsinaton kárhoztatta ez eretnekséget, a Typost és az azt támogató byzanti patriarchákat. Calliopa, olaszhoni görög helytartó, ezért összeesküvéssel s káromlással vádolván a pápát Konstantinápolyba küldé, hol ez az utczákon végig hurczoltatva szám üzetett Chersonba, hol meg is halt. Maximus patriarchának, ki a pápa mellett nyilatkozott, Constans levágatta jobbját és nyelvét. Fivérét Theodosiust, mivel igazhitüsége s jósága által a népnek szeretetét birta, diaconná szentelteté, és az ő kezéből vevé a szent kelyhet; utóbb pedig meggyilkoltatta őt. A megölt testvér képe nem hagyott neki ezután békét; ugy tetszett neki, hogy minden éjjel hozzá jő s azon kelyhet vérrel megtöltve nyujtja neki s mondja: Igyál.

Hogy meneküljön e rémképektől s a nép haragjától, elhatározá Konstantinápolyt oda hagyni azon ürügygyel, hogy Olaszországot visszafoglalni s a római sast régi fészkébe visszahelyezni akarja. Azonban, midőn már a hajókra szállna, a nép, melly ekkép a székvárosi előnyöket s szokott gabnakiosztást elveszteni hitte, fellázadt s nejét gyermekeivel együtt visszatartá. Ő maga, őrsége fáradalma által megmenekülvén elindult a világváros ellen, s miután a telet Athenaeben tölté el, tavaszkor csakugyan kikötött Italia partjain, mint első

byzanti császár, ki annak földén seregek élén jelent meg (663.) Ott hadat inditva a déli longobard herczegek ellen, eleinte szerencsésen harczolt, de megveretett, mihelyt ezeknek a felső részekből segélyök érkezett. Ekkor kétségbe esvén Italia elfoglalásáról, rátör mint ellenség a neki engedelmes Rómára, s megfosztja azt békés időben a művészet kincseitől, miket a barbárok a háboru dühöngése alatt megkiméltek. Ez okokból gyülöltetve itt, és megvettetve a világ másik fővárosában, Siciliába vonul. Innen átkelvén Afrika partjaira, Carthago ellen megy; miért is Avages, e vidék kormányzója, még jobban félvén a császáriaktól, mint az araboktól, fellázad s a hadsereg egy részével a musulmanokhoz fordul.

Constans ekkor Syracusába tért vissza, melly neki hat esztendőre székvárosává lőn, de nem hogy visszanyerje szebb napjainak fényét, hanem hogy szenvedjen a zsarnok szeszélyei alatt, mig végre András, Troilus patriciusnak fia, a fürdőben ülő zsarnokot egy rézkorsóval agyonüté (668), s megszabaditá tőle a földet, mellynek huszonhét esztendőn át csak szerencsétlenségeit szaporitá.

III. Constantin (Pogonát)

A syracusai nép utánozva a többi fővárosokat, nagy zajjal az örmény Mazizit kiáltja ki, kit semmi más nem ajánlott, mint a szépség; de Konstantinápolyban a megöltnek fia, III. Constantin vette át a hatalmat, ki ott már tizennégy év óta augustusnak kikiáltatott. Ez hajóhaddal indult Mazizi ellen, kit könnyü szerrel legyőzve s megölve, Byzantba visszatért, hol P o g o n a t o s (szakállas) nevet nyert, mivel szakálla e hadjárat alatt kezdett serkedezni.

De lássuk, hova nem vezetett a badar hittudoskódás! Némellyek azt kezdték beszélni, hogy miután a Szent-Háromság három személyből áll, tehát három legyen a császár is, s Constantin fivéreit Tiberiust és Heracliust tróntársakul maga mellé vegye. Ez magához hivatja a künn táborozott népnek fejeit, hogy a kérdéses dologról tanácskozzanak. Azonban alig hogy beérkeztek, a császár elfogatja s felakasztatja őket; fivéreinek pedig orrukat vágatta le, hogy a trónra alkalmatlanok legyenek; azután ezen egész politikai eretnekségnek a vérpad vetett véget.

A saracenok azalatt borzasztó kegyetlenséggel elpusztiták Afrikát, Syracusát s az egész szigetet kirabolták s már Konstantinápolyt vették ostrom alá (672). A császár jól értvén a hadviselést, vitézül ellenállt és segittetve a görög tüz által, a musulmanok hajóinak sokszor ismételt támadását mindig visszaverte. A kalifa Syriában is megveretett, hol a mardaiták is, kik Libanon völgyeiben a minden

oldalról odaszökő kereszténveknek menhelyet adva megerősödtek, nagy kárt okoztak neki, elfoglalva tartván Taurustól egész Jerusalemig az egész vidéket. Moaviah tehát kénytelen volt egy harminczévi békét elfogadni, ugy hogy a császárnak évenként háromezer font aranyat, ötven rabszolgát s ötven lovat fizessen. A keleti történészek vagy elhallgatják e békekötést, vagy byzanti koholmánynak mondják. Tán elég annyit hinni, hogy Constantin az arabokat oda kényszerité, hogy birodalmát többé ne háborgassák.

Uj csapást hozott a bolgárok beütése (630). Ezek Heraclius ösztönzésére különválván az avaroktól, kikkel eddig együtt harczoltak, az avarok módja szerint több vezér alá gyültek, kiknek egyike a birodalom északi részeibe tört, s miután csekély ellenállásra talált, átkelt a Dunán, elfoglalta Alsó-Moesiát, az avaroktól pedig a szláv tartományt, melly azóta Bolgárországnak neveztetik (678). Hasztalan erőködött Constantin ellenállni, végre is évi adót kelle fizetnie. E bolgárok nemzetöknek csak egy harmadát tették, a többiek az avarokkal keveredtek össze, kik a Don és Fekete-tenger felvidékeire terjeszkedve, a kazarokkal egyesültek.

Elődeinél kevesb szenvedélylyel csüggvén a scholastikai szőrszálhasogatásokon, III. Constantin komoly czélul tüzte ki a viszályoknak az egyedül sikeres eszközzel, a meggyőzéssel és engesztelléssel vetni véget [1]). E végre a konstantinápolyi kúpteremben (in Trullo) a hatodik átalános zsinatot hivta össze (680), mellyen miután a Szent-Atyák szövegei s ezeknek az eretnekek általi meghamisitásai megvizsgáltattak, kárhoztatottnak nyilvánittaték mindaz, ki Jézus Krisztusban csak egy akaratot s egy működést ismerne el. Minthogy pedig ezen és az előbbi zsinaton is fegyelmi szabályok épen nem hozattak, e végre egy uj zsinat tartaték (691) ugyanazon teremben, melly azért concilium Trullanum-nak, vagy mint pótgyülése az ötödik és hatodik zsinatnak, quinisextum-nak is neveztetik. Ennek határozmányai között legnevezetesebb az, melly szerint a papoknak a keleti egyházban fölszenteltetés után megtiltatott a házasság; a kik már nősek voltak, ugy maradhattak, de nagyobb ünnepek előtt nejeiktől megkelle tartózkodniok; a püspököknek pedig min-

[1]) Érdemes felhozni Gibbonnak ezen vallomását XLVII. f. „A vakbuzgó olasz hittudósok sem sereggel nem birtak véleményök támogatására, sem kincsekkel emberek megvásárlására, sem ékesszólással hivők szerzésére; azért nem is tudnám megmondani, minő fondorlatokkal birták rá a büszke görög császárt, hogy gyermeksége katechismusát megtagadja s apái vallását üldözőbe vegye.“ Menny¡ rosz akarat e kevés szóban!

denkor. Illyen mind mai napig a görög egyház fegyelme. A püspököknek, kik a musulmanok berontása által, székeiktől megfosztattak, vagy azokat el sem foglalhatták, czimök s méltóságuk meghagyatott. Igy eredett a hitlen részek (in partibus infidelium) püspökeinek czime. E zsinatot a pápa helyben nem hagyta.

Constantin uralkodása többi idejét kül- és belbékében töltötte, hanem vége felé gyanakodóvá és kegyetlenné lévén, fivéreit titokban meggyilkoltatta. Meghalt azután sorvadásban tizenkét évi országlás után. (685. szept.)

II. Justinián.

A mi kis üdülést szerzett a birodalomnak, mind roszra fordult ujra fia, Justinian alatt, ki már mint tizenhat éves ifju gonosz, feslett életü s egyszersmind gyáva s tehetségtelen volt. Az arabok ellen Leontius patricius szerencsésen harczolt; hanem az Abd el-Malektől nyert békében a császár, hogy dicsekedhessék, miszerint a kalifától adót vesz, lekötelezte magát a libanoni maroniták legyőzésére; holott egész erejével támogatnia kellett volna őket, kik közte s a musulmanok közt gátfalat képeztek. Leontius irigykedvén Jánosra, a maroniták vezérére, barátságos lakomára hivja s ott megöli, megszabaditva a musulmanokat legrettentőbb ellenségöktől.

A kalifa azonban nem késett az ellenségeskedést ujra megkezdeni. Megtámadta Afrikát s elszakitá azt a birodalomtól, aztán Cyprust foglalván el, ott veretté az első musulman pénzt. Justinián ezt bitorlásnak vevén, Ciliciába tört, hanem a huszezer szlávnak átszökése gyalázatos futásra kényszeritő Nicomedia felé.

A szlávok ellen szerencsével küzdött Leontius, hanem utóbb gondatlan lévén, meglepetett s legyőzetett (688). Justinián Nicomediában összehozatja a megszökött szlávok öregeit, asszonyait és gyermekeit, s a hozzá hü maradt tizezerrel együtt a tengerbe vetteti. Mintha gyilkosa kivánt volna lenni saját birodalmának.

Minthogy Sergius pápa a concilium quinisextumot el nem ismerte, Justinián elfogatni parancsolá öt, de a római nép a pápa védelmére kelt. Kegyenczeinek annyit engedett, hogy István, a heréltek főnöke, Anastasiát, áz anyacsászárnőt megkorbácsoltatással fenyegette. A kegyetlenség s kincsvágy vérengzővé tette őt; az összerablott aranyat fényüzési épületekre pazarlá; igy egy szinház s tánczterem építhetéseért, a nép legnagyobb botrányára, egy templomot rontatott le. Justinián feslett kicsapongó is volt, s mivel jól tudta, hogy gyülöltetik s veszélyben is forog, örjöngésében Ruscius kormányzónak azon parancsot adta (695), hogy egy éjjel a polgárokat, a

patriarchától kezdve, gyilkoltassa le. Megelőzte a csapást az egyik kitüzött áldozat, Leontius patricius, s buzdittatva az átalános elégületlenségtől és saját nagyravágyásától, megkisérté a főhatalmat magához ragadni. Fölfegyverezvén embereit, bemegy a várlakba, azt állitván, hogy a császár őt követi. Midőn már benn volt, fölfegyverzé a foglyokat, felhija a népet, s Bosporus partján egyhangu lőn a kiáltás: Halál Justiniánnak! Az elhagyott zsarnok palotájában megfogatván, a hippodromba vitetett, hol a nép fennhangon követelte kivégeztetését, Leontius azonban csak orrát és füleit csipette le s Chersonba, Krimeába számüzé. Justinián ekkor élete huszonötödik, uralkodása kilenczedik évében volt.

A helyébe lépett Leontius Afrikába igen erős hadtestet külde, melly minthogy még is Carthagót elveszté és a Scipio által nyolczszáz negyven évvel azelőtt alapitott római uralmat veszni hagyta, tehát a vezérek büntetéstől vagy szemrehányástól félve, császárnak kiáltják Absimar főtisztet (698), ki aztán a baljóslatu Tiberius nevet vette föl.

III. Tiberius.

Ez haladék nélkül Konstantinápoly ellen megy, mellyet, mint anélkül is dögvésztől látogatottat, nagy rettegés fog el; a polgárok Leontius mellett vannak, de az őrsereg megnyitja a kapukat a bitorlónak, ki az elfogott s eléje vitt Leontiust, orra levágatása után, monostorba zárta. III. Tiberius hét évig uralkodott; fivére Heraclius az arabok elleni hadat Syria- és Cappadociában szerencsésen folytatá s vetélkedett kegyetlenkedésben a legbarbárabb nemzetekkel, kardra hányatván mindent, mi eléje került.

Azalatt a trónvesztett Justinián sem nyugodott s gyakorolta Chersonban is Konstantinápolyban megszokott zsarnokoskodását. Ellenségesnek találván maga iránt az ottani népet, menedéket keresett a kazarok khaganjánál, kinek Theodora nevü leányát nőül adta. Értesülvén erről Tiberius, nagy összeg pénzzel rábirja a khagant ipája kiadására; ki is kiséret szine alatt két tisztet ad Justinián mellé, azon parancscsal, hogy őt Tiberiushoz vigyék. De Justinián, kit Theodora figyelmessé tett, megöli a két árulót s tengerre szállván, hajótörést szenved. Myax, meghitteinek egyike igy serkenté őt: Tégy fogadást, hogy ha megszabadulsz, elleneidnek megbocsátasz. A zsarnok felelé; Itt nyeljenek el a habok, ha csak egyet is életben hagyok.

II. Justinián visszajö. 705.

Kivettetvén a Duna torkolatainál, Terbelesnél, a bolgár királynál keres menedéket, kinek leánya kezét s a birodalom kincseinek felét igéri oda, ha öt a trónra visszasegiti. Terbeles adott tizenötezer katonát, kikkel Justinián Konstantinápolyba menvén, árulás által bemegy s az igéretekkel elcsábitott nép kikiáltja öt. Tiberius elfogatván Leontiussal együtt a szinkörbe vitetik, hol mig Justinián lábaival a két szerencsétlennek nyakára nehezkedett, a hitványlelkü sokaság a zsoltárból éneklé: Kigyókon és basiliscuson fogsz járni s letaposandod az oroszlánt és a sárkányt. Justinián [1]) aztán lenyakaztatja e két vágytársát, felakasztatja Heracliust, ki a birodalmat védte, a sereg főtiszteit leöleti, Callinicus patriarchának szemeit szuratja ki, és sokakat a tengerbe vettet; melly szörnyüségek láttára Terbeles fölkiálta: És a rómaiak más nemzeteket mernek barbároknak nevezni?

E bolgár király tehát gyülölé s megveté azt, kit pénzeért fölemelt. Miért is átadatván magának Thracia egy részét, oda hitta a császárt értekezletre, s leteritvén széles paizsát, botjával egy kört szabott ki s követelte, hogy Justinián azt pénzzel töltse meg és minden bolgár katonának jobbját aranynyal, balkezét pedig ezüst pénzzel rakja meg. Fogcsikorgatva engedelmeskedett a császár, de midőn utóbb hadat mert inditani a bolgárok ellen, elveszté egész seregét s alig tudott egy rosz bárkán Konstantinápolyba menekülni.

Nagyobb vitéz volt ő a békés nép boszulásában. Minthogy letételekor Ravenna örömét nyilvánitotta, a siciliai hajóhadnak megparancsolá, hogy a várost támadja meg, rabolja ki s gyujtsa fel, az elökelőket pedig küldje Konstantinápolyba, hol részint vérpad, részint börtön várt rájok. Egy másik hadosztályt az öt elárulo chersoniak megbüntetésére küldött el; kik is meglepetvén, irgalmatlanul legyilkoltattak, némellyek Konstantinápolyba hozatva elevenen megégettettek, vagy vizbe fojtattak, bármint ellenkezett is a pápa, kit székétől szinte megfosztott.

István főnemes, kire e hadjárat vagy mészárlás bizatott, megkiméllte a gyermekeket; de Justinián sürgönyt külde azon parancsesal, hogy Chersonban egy lélek se maradjon életben. E parancs miatt kétségbeesve némellyek fegyvert ragadnak, s erős állást foglalva, Philippicus Bardanes vezérlete alatt, kit mint császári katonát, mivel

[1]) *Rhinotmeta*, *levágottorrú*-nak neveztetett, bár ő hogy rút ne legyen, arany orrot csináltatott magának.

bizonyos jóslat nagy jövőt igért neki, Tiberius császár Cephaloniába, Justinián pedig Chersonba számüzött volt, visszaverik a Justiniántól küldött sereget. És e sereg félvén Justinián boszujától, Bardaneshez áll s császárnak kiáltja őt ki. Bardanes ekkép két hadosztály élén s a kazaroktól is segittetve Konstantinápoly ellen megy, mellybe, mivel senki sem állott ellen, be is vonult (711). Justinián, ki Chalcedonia és Nicomedia közt álla, értesülve Bardanes diadaláról, rettenetes dühbe jött; de fellázadt katonái levették fejét s Philippicusnak küldék, ki azt Rómába viteté. Másod izben nyolcz évig uralkodott Justinián. A barbárok közt nem ismerek gonoszabbat, mint ő, és még is ájtatosnak tetteté magát, s ő volt első, ki a pénzekre Krisztus képét vereté. Fia Tiberius egy templomba menekült, a legtiszteltebb ereklyék közé bujt, s átölelvén egy feszületet, mindenre a mi szent, kegyelmet kért, de hasztalan, neki halnia kellett, s vele sirba szállott Heraclius ága, melly a trónt egy századig tartá elfoglalva.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Isauriai császárok. 711—802. [1])

Philippicus Bardanes.

Mikép a trónöröködés, ugy a választás is csak rosz császárokat adott a keleti birodalomnak. A vallási viszályokat ujra fölélesztė Bardanes, ki mint buzgó monothelita, a vele egyértelmü püspököket zsinatra hivá össze, hogy vonják vissza a VI-ik általános zsinaton kimondott kárhoztatást. A rómaiak ezért megtagadták neki az engedelmességet, exarcháját letették s verekedésre is került a dolog, mellyet a pápa s a papság nagy nehezen tudott lecsillapitani.

Azalatt az arabok fenyegetőleg közeledtek; a bolgárok II. Justinián megboszulásának ürügye alatt Thraciába rontottak, sőt Konstantinápolyig is elszáguldoztak, honnan büntetlenül, de vérrel s zsákmánynyal jól lakva tértek vissza. Mindez gyülöletet s megvetést hozott Bardanesre; miért is Rufus, egyik főtisztje, György és Theodorus patriciusok ösztönzésére bement a palotába, midőn a császár vidám lakoma után aludott, s beburkolván őt köpenyébe, kezein a hippodromba hozta, hol kiszuratván szemei, tizenhét havi kormánya után zárdába küldetett. (713. jun. 3.)

[1]) **Schlosser**, *Gesch. der bilderstürmenden Kaiser.* Frankfurt, 1812.

II. Anastasius.

A byzanti történészek dagályos szenvelgése olly kevés felvilágositást nyujt, hogy alig lehet kivenni, mit értenek ők a nép alatt, s hogy ki által volt az képviselve ama zsarnokság alatt. Talán az árnyéktanács némi tekintélyre vergődött a sok ideiglenes kormány alatt, s kezet fogva a papsággal, a sereg és a városi köznép zajos egyetértésére támaszkodott. A nép tehát összegyülvén a Szent-Zsófia egyházban, kikiáltá az államtitkárt, Artemiust, ki II. Anastasius nevet vett föl, s ki, ámbár javára szolgált Bardanes elárultatása, az árulókat mégis megbüntető. Tudományos és tapasztalt lévén, rajta volt az egyházi béke helyreállitásán; elismerte a hat zsinat tekintélyét s a pápának aláveté magát.

A sereg parancsnokául a szegény származásu isauriai Leót nevezte ki. Ennek szülői mint marhakereskedők Thraciába jöttek. Leónak, atyja átadott ötszáz bárányt, hogy hajtaná el II. Justiniánhoz, kinek épen élelmi szerekre volt szüksége. Maga a dolog, és a fiunak bátor viselete megnyerték a császár tetszését, miért is őrseregébe vette őt fel. Szemes és vitéz lévén, hamar előre ment, annyira, hogy a féltékenynyé lett császár az alánokhoz küldte őt, hogy birná ezeket az avarok elleni háborúra, a legfényesebb igéretek mellett, miket eszeágában sem volt teljesitni. Leó sikeresen jár el küldetésében, s midőn visszajövet a görög hadat szétverve találta, ötven alánnal a hegyekbe vonul, összeszed ott a szétvertekből négyszáz embert s megvervén egy ellenséges csapatot, elfoglal néhány hajót s csodálatosan Konstantinápolyban terem. Itt II. Anastasius bámulva Leo vitézségét s ügyességét, egy erős hadtesttel Kis-Ásiába küldi őt, hogy azt a saracenok ellen védje. Hirt vevén ugyanazon időben, hogy a kalifa Libanon erdeiből erős hajóhadat szerel föl, ő is hasoniót állit ki s parancsnokául Jánost, a Szent-Zsófia diaconját nevezi ki. Amint azonban a hajóhad már Rhodusban volt, a katonaság fellázad, megöli a vezért és kétségbeesvén a kegyelem felől, Anastasiust a trónra méltatlannak nyilvánitja s megválasztja helyébe Theodosiust (716), Anatoliában adramyttiumi igénytelen adószedőt, s erővel biborba öltözteti.

III. Theodosius. Isauriai Leo.

E hirre Anastasius megerősiti Konstantinápolyt, azután bithyniai Nicaeába megy. Theodosius pedig ostrom alá vevén a fővárost, hat hónap mulva urává lesz; és Anastasius, biztosittatván élete felől, lemond a trónról, mellyet erényeivel diszesithetett volna, s szerzetes ruhát öltve, lábaihoz borult Theodosiusnak, ki őt a thessalonikai zárdába küldé.

Am nagyobb akadályra talált isauriai Leóban, ki nem akarta magát Theodosiusnak alávetni s épen megbukott jóltevőjének gyámolitására készült, midőn Moslemtől, a kalifa fivérétől, ki a birodalomban viszályokat ohajtott előidézni, illyen levelet kapott: Te méltó vagy, hogy uralkodjál; jöj hozzánk, mi segédkezet nyujtunk, s olly békét kötünk veled, melly mindkét részről hasznos leend. Leo elment (717), egyezkedett s az araboktól császárnak üdvözöltetett. Elzárni akarák aztán visszatérését, de ő háromszáz vitézével utat nyitott magának. S vejétől is, az örmény Artavasdestől, ki övéi között tekintélylyel birt, segittetve, jól rendezett csapatokkal utnak indult; az eléje jött Theodosius fiát legyőzte s foglyává tette, s mindenütt császárnak üdvözöltetve, egyenesen Konstantinápolynak tartott. Theodosius, ki akarata ellen tette föl a koronát, minden boszonkodás nélkül, a patriarcha s az első tanácsosok által Leónak küldé azt el, maga pedig fiával együtt pappá szenteltetvén, visszatért a homályba, mellyből kijönni nem óhajtott. Egy ephesusi zárdában az evangeliomot és a zsoltárokat arany betükkel másolá, s halála előtt meghagyá, hogy sirjára e szó irassék ΥΓΙΕΙΑ egészség.

Konstantinápoly arany kapuja tehát megnyilt a diadalmas Leo előtt. A nép, melly annyi tapasztalatból még sem tudott tanulni, s minden uj kormányban jobbat képzelt, éljenekkel fogadta őt. Most különben volt is oka reménykedni; mert Leo vitézsége hatalmas védelmezőt, tevékenysége jó kormányzót igért. A püspökök kezébe esküt tett le, hogy a zsinatokat s az egyház határozatait tisztelni fogja. De a következmény meghazudtolá a szép reményeket, mert az annyi eretnektől háboritott trónon ő mint eretnek-főnök tünt föl.

A képek tisztelete.

Tudva van, mennyire meggyülöltetett a zsidókkal ezek törvényhozója mindennemü képet, ismervén azon hajlamát e népnek, melly szerint a képet avval cserélte föl, a kit ábrázol. A zsidókból lett keresztények eleinte alkalmasint kerülték képek által ábrázolni Istent, vagy kiket tiszteletben tartottak; aminthogy azon képekröli hagyomány, mellyek a kereszténység első korszakából emlittetnek, nem elég hiteles adatokon alapszik.

Minthogy az embernek természetében fekszik a szeretett vagy becsült személyek képmását tisztelni, a rómaiaknál a tiszteletnek bizonyos neme jöve létre az élő és megholt császárok képei iránt. Innen valószinü, hogy a keresztények ezen alkalmat a valóban tiszteletre méltó tárgyakra, Krisztus és az apostolok képeinek tartására s tisz-

telésére használták fel [1]). A köznép tudatlansága talán összezavarta néha a képet azzal, a kit az ábrázolt, és imádta is azt, a mi egyedül a léleknek a Teremtő hözi fölemelésére volt rendeltetve; azért némelly Szent-Atyák és zsinatok kárhoztatták a képeket azon veszély miatt, mellyet előidézhettek: ámde az egyház, melly hitczikkelyeiben változhatlan, a szertartások és fegyelemre nézve az országok- és időkhöz képest alkalmazza magát, a képek körüli szigort szükségtelennek találta, mihelyt nem félhetett többé a bálványozástól, mellynek az ő tanaiban még csak árnyéka sem található.

Amint a kereszténység terjedett és a sokistenimádás helyeit elfoglalta, a profan képek tiszteletét a szentek és az Üdvözitő képeinek tisztelete váltotta fel. Az Ó és Uj-szövetség története most azon tápot nyujtá a müvészetnek, a mit addig a pogányság szolgáltatott; és nem egy barbár volt, ki érdekeltetve a képek szépségétől, kiváncsiságból az igazság ismeretére jutott el.

Midőn Nestorius megsérteni látszott Máriát, megtagadva tőle az Isten anyjának czimét, a hivek a Szent-Anyát mindenütt az isteni gyermekkel ölében ábrázoltatták. Különösen becsben állottak némelly nem kézcsinálta (ἀχειροποίητος) képek, minő volt azon izzadságtörlő, mellyel egy jámbor nő [2]) a szenvedő Megváltó képét letörlé, és a gyolcs, mellybe halála után takarták. Még északon is, akárki mit mond, szokásban volt a képek tisztelete már Nagy-Károly előtt is, és a tisztelendő Beda, midőn egy, szent Benedek által 680-ban épitett angolszász templomot ir le, ezeket mondja: „A templom hajója a szent Szüz s az apostolok képeivel ékesittetett föl; a déli szárnyon az evangeliom főbb eseményei voltak lerajzolva, a nyugati oldalon pedig az Apocalypsis jelenései ..... A legdurvább paraszt is, ha belépett, gyönyörködött Jézus Krisztus szende arczában és hü környezőinek vonalmaiban. Másrészt ismét a Megtestesülés s a Megváltás magasztos titkait szemlélé; az utolsó itélet látmánya pedig a Mindenható igazságának kérlelésére tanitotta őt.“ [3])

Mint minden emberi dologban, ugy itt is visszaélések csusztak be, annál is könnyebben, hogy a népek akkor tértek el a bálványozástól, mellyeknek, akár durva akár müveltebb volt, jellemök vala a

[1]) Lásd VI. könyv. 634. s köv. l.

[2]) *Φέρον εἰκόνα, képet hordozó*, melly szókból a hagyomány a szent Veronika nevet hozta ki.

[3]) Lásd **Wirem**-nél a 295. lapot. *Homilia in nat. d. Benedicti*, t. VII., col. 465.

teremtménynek istenitése. Serenus, marseillei püspök, midőn látná, hogy a kép a személyitettel zavartatik össze, a templomból néhány nem tisztelt, hanem imádott képet kivettetett s összetöretett. Miről értesülvén Nagy-Gergely, ekkép irt hozzá: „Dicsérem buzgalmadat, mellyel az embercsinálta képek imádását megakadályozád; de összetöretned még sem kellett volna azokat; miután a templomban olly végre függesztettek föl, hogy a ki olvasni nem tud, a falak képeiről tanulja azt, mit a könyvből nem olvashat. Jobb lett volna tehát a képeket megtartani, a népnek pedig tanitást adni, milly nagy bün azoknak imádása“ [1]).

Az egyház tehát a képek tiszteletébe bizonyos mérsékletet hozott be, elősegitvén ez által a szépmüvészeteket, gyönyörködtetve a képzelmet, s fölemelve a szemlélődő lelkeket, távol mégis minden bálványozástól. Hanem a tudatlan arab próféta részint a héberektől átvett eszmék szerint, részint hogy nemzete sokistenimádását gyökerestül kiirtsa, meggyülöltette a képeket; utódjai pedig le is rontá azokat, a hova csak fegyvereikkel elhatottak. II. Yezid keresztény alattvalóinak megtiltotta a templomokban a képek tartását. Isauriai Leo ásiai hadjárata alatt mindezt tapasztalhatta; de nem hihető, a mit némellyek állitottak, hogy midőn még apja nyájait őrzé, a héberek a legfőbb szerencsét jósolták volna neki, ha kiirtaná azt, a mit ők bálványozásnak neveztek. Fölemelkedvén azután a trónra, mellyet remélni soha eszeágában sem volt, a konstantinápolyi császárok által az egyházi ügyekben bitorolt hatalmat az által kezdé gyakorolni, hogy a képek tiszteletét eltiltotta (726).

Eleinte csak arra szoritkozott, hogy a képeket magasabbra helyeztette, hogy a hivők azokat ne csókolhassák. Minthogy e parancsokat az egyház beleegyezése nélkül, önkényesen adta ki, a hivők közt veszedelmes morgás hallatszott; azt tették föl róla, hogy egyetért a musulmanokkal és zsidókkal, kiket igy a kereszténységnek megnyerni akart volna; de e mendemonda csak azt bizonyitja, milly igen meggyökerezett volt légyen a képek tisztelete. Bármennyire hódoltak is a görög főpapok a császári akaratnak, Germanus patriarcha mégis tiltakozott az illetéktelen rendelet ellen; irt a pápának s a többi püspököknek s a képek tiszteletét az ész okaival s a képek által olly sokszor eszközlött csodákkal támogatta.

Mig az egyházban vita folyt, a császár hatalommal lépett fel, a nép pedig lázadozni kezdett. Leo haragra gyulva az ellenállás miatt,

[1]) Ep. VIII. 10.

szigorúbb rendeleteket adott ki, s azokat megtartatni kivánta. A Krisztusképet, melly a királyi lak csarnokában álla, levettetni parancsolá ; a nők könyörögve ellenszegültek, s midőn a kérés sikertelen volt, a rendelet végrehajtóját a lépcsőzetről levetették. Leo a zavargásnak vérontással vete véget, az ellenszegülők közől sokat vérpadra vitetett, Germanus patriarchát pedig számüzte. A császári lakkal egy harminczezer kötetes könyvtár volt egybecsatolva, mellyet egy főtanár rendezett tizenkét tanártárssal, kik ott közköltségen tartatva, egyházi s világi tudományokat tanitottak, s kiknek megkérdezése nélkül a császár semmi fontosb dolgot nem szokott volt elhatározni. Leo most a képtilalomra nézve utólagosan kivánta helybenhagyásukat, de midőn ezek állhatatosan vonakodtak, felgyujtatta a könyvtárt s őrzőivel együtt a lángoknak adá. Illyen okokkal élt a k e l e t VIII. Henrikje. A nép megsértetve legszentebb érzelmeiben, mindenütt zugolódást vagy nyilt kikelést hallatott a képromboló (iconoclasta) ellen ; Göröghon és a Cycladok dühösen támadtak fel s kikiáltván császárnak Cosmát, Leo ellen egy hajóhadat küldöttek. Ennek vitézsége elnyomta ugyan a lázadást, de nem az elégületlenséget ; mindenütt erőszak és küzdelem ; Leónak képromboló küldöttei a hol csak megjelentek, a néptől kövek- s késekkel fogadtattak ; azonban a császárnak ez volt jelszava : Engedelmesség, vagy pedig börtön és vérpad.

II. Gergely pápa két levélben fejtegette előtte az egyháznak e tárgy körüli tanát, de a képrombolónak összes felelete rendeletei s fenyegetései megkettőztetésében állott. Hason buzgalommal, de kevesb figyelemmel, erélyesebb hangon irt neki III. Gergely ; söt szemére vetette neki tudatlan önhittségét, s hogy egész Olaszhon fellázadni készül. „Mint császár és fejedelme a kereszténynek, miért nem kérted ki tudós és tapasztalt férfiak tanácsát? Azok megmondták volna, hogy Isten, ha eltiltotta az emberi müvek imádását, azt az igéret földén lakó bálványozók miatt tette. Csak a tudatlanság hitetheti el veled, hogy mi a köveket, falakat és festményeket imádjuk ; mi ezeket csak arra használjuk, hogy megemlékezzünk azokról, kiknek nevét és alakát viselik, és hogy lanyha s durva lelkünket az éghez emeljük. Az ég őrizzen, hogy azokat isteneknek tartsuk, vagy bennök bizzunk. Mi az Ur képe előtt igy szólunk : U r J é z u s s e g é l j m e g s ü d v ö z i t s m i n k e t. Szent-Anyja előtt pedig : S z ü z M a r i a, e s e d e z z é l f i a d e l ő t t, h o g y ü d v ö z i t s e l e l k e i n k e t. A vértanu előtt ekkép : S z e n t I s t v á n, k i v é r e d e t o n t á d

Krisztus Jézusért, s nála olly nagy kegyelemben vagy, imádkozzál értünk.“

György pap, kinek a levelet elvinnie kelle, félt és visszatért; Gergely leakarta őt tenni, ha el nem határozná magát az elmenetelre. Ez tehát elment s az utban a császári katonáktól elfogatva, börtönre vettetett, a levél pedig Leóhoz viteték. És mi volt a válasz? „Katonaságot küldök Rómába, melly összetörje szent Péter képét. A pápával ugy fogok tenni, mint Constans Mártonnal tett: lánczokkal terhelve el fogom hurczoltatni őt.“ De a pápa felelé: „A pápák közbenjárók s békebirák kelet és nyugat közt. Fenyegetéseid meg nem ijesztenek minket. Rómától néhány mérföldnyire biztosságban vagyunk. A nemzetek szemei alázatos személyünkre függesztvék. Azok itt lent mint egy Istent tisztelik szent Péter apostolt, kinek képe összerombolásával fenyegetőzöl. A nyugat legtávolabb országai hódolatot mutatnak Krisztus és az ő helyettese előtt; te egyedül vagy siket az ő szavaira. Ha megátalkodott maradsz, fejedre esik vissza a netalán kiontandó vér.“

A pápa érzé, hogy az ó-világ elnyomása ellen az uj nemzetekben már elegendő gyámolitásra talál; azért, hogy biztositsa magát az ellene forralt cselszövény ellen, testőröket vőn maga mellé s az olasz népet a szükségesekre figyelmessé tette. Pentapolis lakói és a velenczeiek nem hogy engedelmeskedtek volna a császárnak, hanem az ősi képtisztelet mellett nyilatkoztak; a pápa pedig fölhasználva saját fegyvereit, összehí Olaszhonból kilenczvenhárom püspököt (731), kik átokkal sujták mindazt, ki összetörné, vagy káromolná a szent képeket. Értesülvén mindezekről Leo, dühbe jött, de nem tehetvén hamarjában semmit az engedetlenek élete ellen, Sicilia- és Calabriában a fejadót egy harmaddal fölemelte s ugyanott a Szentszék javait elkobozta. Fölszerelt aztán egy hatalmas hajóhadat Itália legigázására, de miután ez hajótörést szenvedett, nem gátolhatta többé a szép ország függetlenségét.

Mig Leo ekkép nehány szép tartományt elvesztett, a többinek békéjét pedig felháborité, a saracenok ujra fölemelték fejöket. Ugyanazon Moslem, ki őt a korona keresésére buzdité, megtámadta Pergamust, mellynek lakói legyőzhetleneknek hitték magukat, mivel egy terhesasszonyt fölhasitva, kezeiket azon vizbe mártották, mellyben a magzat főtt [1]). Azután ismét Konstantinápoly vétetett ostrom alá ezer nyolczszáz hajó s száz huszezer fegyveres által; hanem a viharok s a gö-

[1]) **Theoph. Cedrenus** *ad Leon.*

rögtüz semmivé tették ama nagy hajóhadat, s a város tizenhárom havi ostrom alól felszabadulván, bár hatvanezer embert vesztett, még is a felszabadulást valódi diadalnak tekinté. Megdühödvén e csapás miatt a kalifa, kiirtatni rendelé a kereszténveket, kik nem akarnak musulmanokká lenni; melly rendelet a vértanuk számát nagyban szaporitá.

E zavarok közt Sergius, Sicilia kormányzója, függetlenné akarván magát tenni, bizonyos Tiberiust kiált ki császárnak; de Paulus főtiszt legyőzi s megöli a trónkövetelőt, Sergius pedig csak futás által menekülhetvén, a longobardokhoz ment. Anastasius, kit a trónról zárdába kergettek, nem tudott nyugton maradni, hanem fölbérelvén egy bolgár sereget, megkisérté ujra a trónnak veszedelmes utját. A bolgárok azonban mindjárt az első ellenállásnál kiadják őt Leónak, ki a zavargót többi czinkostársaival együtt vérpadra viteté. II. Justiniánnak is egy állitólagos fia, támogattatva Szulejmantól, Jerusalemben megkoronáztatá magát, de a görög sereg legyőzte s megölte őt.

Röviden, Leo nemcsak vitéz s tapasztalt hadvezér, hanem ügyes kormányzó is volt, s a görög birodalmat uj virágzásra hozhatja vala, ha ő maga birodalmában olly nagy elégületlenséget nem okoz és fel nem bontja azon kötelékeket, mellyek a még meglevő tartományokat összetarták. Egy fia volt neki, Constantin, ki Copronymos melléknevet kapott, mivel, midőn keresztelték, a szentelt medenczét összecsunyitá. Ezt ő még a pólyában megkoronáztatá (718) s eljegyzé a kazarok khaganjának leányával, ki a keresztségben Irene (béke) nevet nyere.

Kazarok.

Ezen kazarok, kikről már többször emlékezénk, finn nemzetbeliek, kik néha keleti törököknek is mondatnak s egy khagan és a bégek vagyis nagyok által kormányoztatnak. Ezek megkisérték Ásia szivéből lebb szállni a Kaukazuson által, de gátoltatván az arabok által, kik a kaspi kapukat zárva tarták, nyugat felé vonultak, s elfoglalván Krimeának nagy részét, a Dnieper és Don közt lakott szlávokra bukkantak, kiket adózóikká tettek (700 körül). Még tovább nyugat felé visszaálliták az avarok birodalmát, kiterjeszkedvén a Kárpátoktól a Fekete-tengerig. De csak mindig vágyván kelet felé, megkisértékismét s most jobb szerencsével Kaukazust és Armeniát elfoglalni, s Persiába nyomulván, fényes győzelmeket vivtak s gazdag zsákmányra tettek szert (728). A görög birodalomra nézve tehát a Leo által kötött szövetség a leghasznosabb vala, minthogy a khagan

háborgatván az arabokat, elvonta őket a birodalomtól; ellenben a kazarok a hadak által megfogytak, de az érintkezés által müvelődtek.

IV. Constantin (Copronymus.) 741.

Alig halt meg Leo huszonöt évi kormánya után, IV. Constantin legott az arabok ellen indult, de mig ott harczol, Artavasdes, az ő rokona elveszettnek hirdeti öt s magát kiáltatja ki császárnak. Buzgó képtisztelőnek mutatván magát, népszerüvé lett, s Anastasius patriarcha, buzgó képromboló, összegyüjti a népet a sz. Zsófia-egyházba s kezébe vévén a feszületet, igy szólt: Esküszöm arra, ki ezen meghalt, hogy Constantin nekem egyszer ezeket mondá: — Én hiszem, hogy Mária fia csak ember volt s hogy Mária csak ugy hozta öt a világra, mint az én anyám engem. A nép megborzadván e szavakon, megátkozá Constantint, hanem ez, képrombolókkal teljes serege által gyámolittatva, a város alá jött, s volt polgári s vallási háboru [1]); a városba szoritottakat az éhség végre önmegadásra kényszerité (743). Constantin a várost a katonák telhetlensége- s irgalmatlanságának engedte által; Artavasdesnek s fiainak, Nicephor és Nicetasnak szemeiket szuratta ki, s párthiveiket is vagy megcsonkitá, vagy számüzé. Anastasius patriarcha megvesszőztetvén, a város utczáin szamáron hurczoltatott, de mégis megmaradt székében, mivel, mint Cedrenus mondja, nálánál roszabb nem találtatott.

Constantin ekkor ujra az arabok ellen ment, hol az Ommiahdok és Abbasidák s a siiták egymással verekedtek. Elfoglalta tőlök Syriában Germaniciát s több más erősséget, és rajtaütvén a Cyprus felé inditott hajóhadra, azt elmerité (746). Ekkor lett volna ideje teljes győzelmet aratni; de visszariaszták öt a rettentő csodajelek. Szörnyü földrengés rongálta Ásiát, több város elsülyedett; a nap augusztus 4-től októb. elejéig (763) el vala fedve, ugy hogy a napot az éjtől alig lehete megkülönböztetni; télen át a két tenger a parttól huszonöt mérföldnyire befagyott és a jég fölé még husz könyöknyi hó is esett; midőn aztán a fagy fölengedett, a szél a rémitő jéghegyekkel Konstantinápoly falait igen megtördelte. Még egy tüzes gerenda alaku üstökös is nyugaton tiz, keleten pedig huszonegy napig mutatta magát; a nép megrémült, a krónikairók pedig, kik magukat történészeknek nevezék [2]), csodálkoztak. Még nagyobb csapásul jött a döghalál,

[1]) „Olly dühös háboru, minő, mióta a világ áll nem harczoltatott", mondja **Cedrenus** *ad ann. I. Const.* Ugyanazon szerző, kiből az ezt előző elbeszélést is meritettük.

[2]) **Theoph.** *ad ann. Const.* 23. és 24. Ezen iró a Hellespontuson harmincz személylyel jégdarabokon ment által.

dühösen törvén ki először Calabriában, aztán Sicilián, Görögországon s az aegaeumi szigeteken át Konstantinápolyba is elhatott, hol három évig söpörte az áldozatokat.

Constantin megkezdé ujra a hadjáratot Örményországban; de vissza kellett jönie, midőn a bolgárok Thraciába ütöttek. Ezek ellen indult tehát, de meglepetvén egy hegyszorosban, megveretett. Uj csatában azonban győzött a nélkül, hogy csak egy embert veszitett volna, miért is ama háboru nemesnek mondatott. Telerik bolgár király gyanitotta, hogy e könnyü győzelem árulás által segittetett elő. Hogy tehát megtudhassa az árulókat, irt a görög császárnak, hogy ő megunta a hadizajt s lemondván, mint magán ember Konstantinápolyban szeretne élni; nevezze meg azért a császár azon személyeket, kiket mint kisérőit legszivesebben látna. A megnevezetteket Telerik mint árulókat kivégezteté.

Constantin ezért számot akart kérni, de midőn hadaival elindult, utközben dögvarban meghalt huszonnégy évi uralkodás után (775. szept. 14). Mint vitéz hadvezér, védeni tudta a birodalmat a különféle ellenség ellen; mértékletes ember volt, habár az irók olly feslett erkölcsünek rajzolják őt, hogy teste bujasenyv sebekkel volt fedve. Cselédeit még maga kezével is verte s álmaiban sokszor rémképekkel vesződött. Nagyitások ezek, mellyeknek oka abban fekszik, hogy Constantin, atyja példájára, a legkeményebben üldözé azokat, kik a szent képeket és az ereklyéket tisztelték. Eltiltotta a szerzetes életet is; a zárdákat elfoglalta, a barátokat ingerlő pompával házasodni kényszerité, szakállaikat leperzseltette s meghagyá, hogy a hippodromban feleségeikkel karonfogva sétálgassanak. Elnéptelenitvén Konstantinápolyt a dögvész, ő képromboló csapatokkal népesité azt meg, s Theodosius ephesusi érsek elnöklete alatt egy zsinatot tartata (754), melly a képek körüli katholikus tant hazugságnak nyilvánitá. Ekkép ujra kegyetlen kivégzések s vértanuságok következtek be. Különösen a sz. Istvánhegyi és aussenciai szerzetesek, hogysem megtagadják a képek tiszteletét, inkább minden gyalázatot, sőt a halált is elszenvedték. Még határozottabban szegültek ellen az olaszok, miből — mint elbeszélendjük — a görög uralom megsemmisülése s a pápák világi hatalmának Pentapolisban megalapitása következett.

IV. Leo (Kazar).

IV. Leo, Constantin fia, ki anyja nemzetéről kazarnak neveztetett, már atyjának is egy évig tróntársa vala; midőn pedig egyedül maradt a trónon, rögtön maga mellé vette fiát Constantint. Hogy biztositsa ennek az öröködést, olly szertartásokhoz folyamodott, mely-

lyek a görögök lelkiismeretét s képzelmét inkább lekötötték. A nagyokat és a papságot a feszületre így esküdtette meg: Mi esküszünk a Jézus Krisztusra, miszerint őrködni fogunk Constantin biztossága fölött, kiteszszük érte életünket is s hivek maradunk mind hozzá, mind utódaihoz. S ezen eskü-okmányt a sz. Zsófia-egyház oltárára tétette le. Ekkép ügyekeztek a császárok az öröködés miatti zavarokat megelőzni, mellyek a birodalmat, mellyben még a szolgaság sem lehetett nyugalmas, annyiszor felforgatták. És mégis Nicephor, Leo fivére, pártütésre készült, de fölfedeztetett; s midőn a császárt ministerei ösztönzék, hogy Nicephort egy másik testvérével együtt, ki bünös nem volt, hanem emennek barátja vala, ölesse meg, Leo felelé: „Sőt inkább Nicephornak is megbocsátok az ártatlan Kristóf kedvéért" és Chersonba számüzte őt.

Némi szerencsével harczolt Leo az arabok ellen, kik boszuból a syriai templomokat lerontották. Vigasztalására szolgálhatott Telerik bolgár királynak megtérése, ki keresztelkedés végett Konstantinápolyba jött. Leo őt patriciusi czimmel diszesitette azon reményben, hogy igy a nyugtalan szomszédokat lecsendesiti. De megháborità ujra a birodalmat, midőn ismét a szentek és Szüz-Mária tisztelete ellen nyilatkozott (779). Neje Irén szobájában nehány szent képecskét találván, gyötrelmek közt végeztette ki azokat, kik a képeket adták, Irént pedig ágyába többé be nem fogadta. Hirtelen halálában tehát a nép Isten ujját hitte látni. Leónak tudniillik nagyon megtetszett egy gyémántos korona, mellyet Móricz császár a szent Zsófia oltárára tett le; elvétetvén azt onnan, maga fejére tette; de homlokán csakhamar dögvar ütött ki, s még az nap meghalt (780 szept. 8.).

V. Constantin (Porphyrogenitus).

Irénnel nemzett fia Constantin Biborbanszületettnek (Porphyrogenitus) neveztetett el, mivel akkor született, midőn atyja már a bibort viselé. Ennek országlása is nem minden forrongás nélkül kezdődött. Néhány tanácsbeli több főurral együtt összeesküdtek ugyanazon Nicephor részére, ki már előbb is lépéseket tett a trón elnyerésére. Irén azonban elejét vette a dolognak, s a czinkosokat megkorbácsoltatván, számüzé; és hogy jövőre a pártütést lehetlenné tegye, Leo fivéreit arra kényszerité, hogy papokká legyenek s a népnek karácsonkor az Oltári-szentséget osztogassák.

Sicilia kormányzója, Elpidius, édesgettetve Itália példájától, fellázadt, hanem elkergettetvén Tiberius főnemes által, Afrikába a mórokhoz futott, kik őt császárnak kiálták ki. A megdöbbent Irén

egyezkedni kezde s Elpidiusnak évi jövedelmet biztosita. Az arabok-nak is, kik Görögországot és Peloponnesust már akkor elfoglalták, megerősité ezen birtokukat s adófizetést vállalt magára.

Ekkor ragyogott nyugaton Nagy-Károly uralma. Közte s Irén közt rokonodási tervezet is folyt, melly egyesitendő vala a két birodalmat. Eliseus herélt a frank udvarhoz küldetett, hogy ott a Constantinnak igért Rotruda herczegnőt görög nyelvre és szokásokra tanitsa. Irén azonban elállt e tervtől s fiát az örmény Máriával házasitá össze, boszonkodva talán a miatt, hogy Nagy-Károly az Irén által pártfogolt beneventumi longobard herczegséget elfoglalta. Constantin hamar ráunt a ráerőszakolt örmény nőre, s anyjára is haragudni kezdett. Az udvaronczok, restelvén egy asszonynak engedelmeskedni, ki pedig igen jól értett az uralkodáshoz, unszolták a fiut, szünnék már meg gyermek lenni s venné kezébe a kormányt, melly eddig csak névszerint volt az övé. Constantin ráhagyta magát beszéltetni, s készületeket tőn, hogy rajta üssön Saturaciuson, Irén első miniszterén. Saturacius figyelmessé lőn s általa a császárnő is, ki a czinkosokat megveretvén, számüzé, fiát pedig a palotának egy oldalába zárván, a tanácsnak és a hadseregnek megyarancsolá, hogy öt ismerjék egyedüli urnőjöknek.

Az Örményországban állomásozott hadosztályok megtagadták Irénnek az engedelmességet, melly példát a többi katonaság is követvén, Constantint zajosan követelte, s az anya engedni kényszerült(790). Visszajutván a trónra a császár, a maga hiveit emelte a magas állomásokra, Saturaciust pedig s anyjának többi hü embereit, miután a város utczáin megostoroztatá, számüzé. Anyját tisztességes szigorral azon palotába utasitá, mellyet ez kincsei halmainak befogadására épitett. Azonban a bolgárok ellen viselt háboruból visszatérvén (702), viszszaadta anyjának azon uralmat, mellyet ez az állam javára tudott kezelni.

Szerencsés jóslatoktól buzdittatva, uj hadat vitt a bolgárok ellen, hanem katonáinak és tisztjeinek javát vesztette el. E megveretés szégyene olly gyanakodóvá tette öt, hogy Nicephornak s többi nagybátyjainak, mint szinte Alexius Mosolusnak, az örményhoni seregek vezérének szemeit kiszuratta. Ez utóbbinak csapatjai, mellyek Irén ellenében mindig Constantint védték, midőn látták a szörnyü hálátlanságot, nyilt lázadásba törtek ki (795); az ellenök küldött vezéreket legyőzték s megvakiták, mire aztán a császár maga indulván ellenök, erőt vett rajtok s megöletvén a tiszteket egytől egyig, a legénységet vasban Konstantinápolyba viteté, aztán a szigetekre osztotta szét.

Önmaga alatt vágta el a fát. A nagyravágyó Irén örömmel látta elleneinek megsemmíttetését s hogy fiát gyülöletessé tegye, tanácslá neki, üzné el a különben sem kedvelt Máriát, s venné nőül az ő udvarhölgyét Theodettát. Ekkor a papság az elválás s az uj házasság érvényéről kezde vitázni; a nép is annyira felindult, hogy már már szétront minden korlátot, ha a bolgárok és musulmanok fenyegetve nem közelednek. Ezek is, azok is visszaverettek, hanem Irén a főtisztekkel Constantin ellen fondorkodott, ki végre azoktól megfogatván, szemei olly vadul szurattak ki, hogy kevés nap mulva belehalt (797. aug. 19.). Két nagybátyja Szent-Zsófiában menhelyet találva, szamüzetett Athenaebe, de egy lázadásban, mellyet támasztottak, megölettek s velök sirba szállt a képromboló Leo nemzetsége.

Irén.

Irén, az első nő, ki a Caesarok trónját saját neve alatt foglalta el, a képek tiszteletének kegyelése által népszerüvé lett. Tarasius patriarcha kérelmére zsinatot hitt össze, mellyen Hadrián pápa követei elnököltek volna; hanem a képromboló érzelmü hadsereg szétkergette a zsinatot. A császárnő lecsillapitá a zavart s Nicaeába hitt össze 377 püspököt (VII-dik egyetemes zsinat, 787. szept. 24.) kik a hat egyetemes zsinatot elfogadták, a képrombolókét, mellyet Constantin hitt össze, visszavetették, s határozák: „A szent képek, akár festvék, akár vésvék, tétessenek ki, miként a feszület, nem csak a templomokban, hanem a szent edények- és ékszereken is, a falakon, a házakban s az utak mellett, mert mindez csak a Jézus Krisztus, Szent-Anyja, az apostolok és szentek szeretetére emlékeztet minket. Tiszteletet kell ezek iránt mutatni, de nem imádást, melly csak az isteni természetet illeti. Ama képek előtt tömjén s lámpák lesznek égetendők, mint a feszület, az evangeliom s más szent dolgok előtt; mert a tisztelet nem a képnek tétetik, hanem annak, kinek alakát viselik. Ezt tanitják a Szent-Atyák és a kath. egyház hagyománya.“

Pártolván a képek tiszteletét, monostorokat és kórodákat állitván s ájtatos levén külviseletében, nem csoda, ha az egyházi iróktól második Helenaként magasztaltatott; ő, ki nagyravágyásból saját fiát s rokonait is meggyilkoltatta. Anynyi igaz, hogy a kereskedelemnek uj életet adott, a polgárokat egy évi adótól fölmenté és mindenkor a sokaság állapotán könnyitni iparkodott. A saracenok örülvén, hogy a birodalmat egy nő kormányozza, egész Konstantinápoly alá jöttek, honnan gazdag zsákmánynyal tértek vissza. Kegyencze Saturacius meg nem elégedve a másodranggal, az első után ásitozott, de fölfedeztetve, a császárnőtől csak azzal büntetteték, hogy senkinek sem

volt szabad őt meglátogatni. E jóság a lázadót annyira megilleté, hogy szivfájdalmában meghalt.

Nagy-Károly fényes követséget külde Irénhez (800), melly tudtára adná nyugati császárrá koronáztatását, s ajánlaná neki a két birodalom közti békét, mellyet ők összekelésökkel szilárditanának meg. A császárnőnek tetszett az ajánlat, hanem az udvari heréltek azt a birodalom önállásának gyáva elvesztéseül tekinték, leginkább Aëtius, a mindenható herélt, kinek terve volt a kormányra Irén mellé saját fivérét Leót, Thracia és Macedonia kormányzóját emelni. A nagyoknak azonban ezen terv sem tetszett s szemeiket Nicephor dusgazdag patriciusra vetették. Hirlelni kezdték tehát, hogy Irén Nagy-Károlyhoz akart nőül menni, s áttenni a birodalom székét nyugatra, Byzanczot pedig ujra azzá tenni a mi volt Nagy-Constantin előtt. Illy mendemondával népszerütlenné tevén Irént, rajta ütöttek palotájában, Nicephort pedig a Sz. Zsófia-egyházba vivén, a nemesség örömzaja, a népnek pedig átkai közt megkoronázták (802. októb. 31.). Nicephor udvariasan s tiszteletteljesen bánt Irénnel, mig meg nem tudta, hol vannak kincsei; ekkor megszegvén az ünnepélyes fogadást, egy monostorba, utóbb pedig Lesbosba üzte, hol ez bánatában meg is halt. (803).

TIZEDIK FEJEZET.

Frankok.

Az udvarnagyok. 614—715.

A házasságtörő Basina, a thuringok királyának neje [1]), ahhoz, ki őt Chlodvig anyjává vala teendő, a vele töltött első éjjel igy szólt: Tartsunk mérsékletet; kelj fel; s a mit a palota udvarában látandasz, beszéld el a te szolgálódnak. Ez fölkelvén, látott oroszlánokat, egyszarvuakat és párduczokat s elmondá ezt a házasságtörőnek, ki folytatá: Menj, nézz körül ujra s beszéld el ismét a te szolgálódnak. Ez kiment ismét s láta medvéket és farkasokat; harmadszor pedig kutyákat s más apró állatokat. Basina ekkor igy szólt: Az, a mit láttál, a valót képezi. Mi egy oroszlánt nemzendünk; en-

[1]) Lásd fönebb a 204. lapot.

nek vitéz fiai jelképezve vannak a párduczok és egyszarvuakban: ezek bátor és falánk farkasokat s medvéket nemzendnek. Az utolsók lesznek a kutyák; az apró állatok pedig azokat jelölik, kik nyomorgatni fogják a királyai által nem védett népet.[1])

Igy köté össze jóslatokkal az eszméket a középkor; igy jelenté saját modorában a merovingiek elkorcsosodását, kiket, miután nagyra vergődtek I. Chlodvig alatt, hanyatlani látunk II. Chlotar és I. Dagobert alatt, s elnyomorodni végre ezek utódai alatt, hogy helyet engedjenek egy erőteljesb ágnak[2]).

A II. Chlotarban (613) egyesitett négy frank ország, u. m. Neustria, Austrasia, Burgundia és Aquitania hosszasb béke alatt felüdülhetett volna; ámde minden lépés csak ereje kimeritésére intéztetett. A merovingiek uralma csak átmenet volt a barbárságból a rendre, a nélkül, hogy a jövönek valami alap vettetett volna. A benszülöttek s a hóditók vegyületéből néhány ország képződött, mellyek aztán időnként egymást hóditgatták meg. Kivülről a thuringok, bajorok és ale-

[1]) Ep. **Gregor, Tur.** *Scrip. Fr.* II. 397.

[2]) Az utolsó merovingiek származatrende:

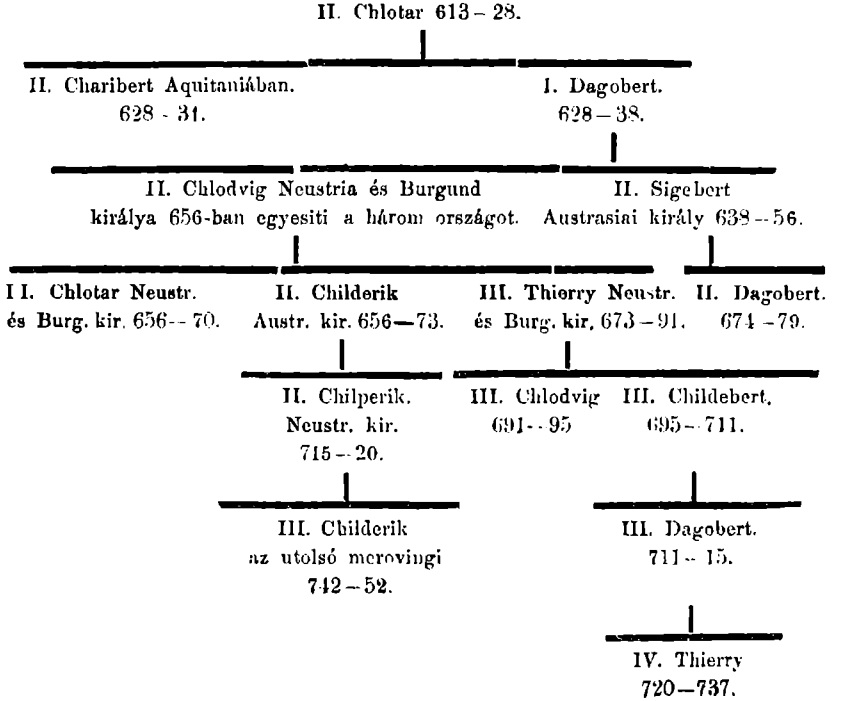

mannok háborogtak majd mint győzők, majd mint legyőzöttek, de még mindig megtöretlenül. A friesek és szászok Austrasiát, a britek s többi armoricaiak Neustriát nyugtalaniták; a Provence, Narbo és Aquitania római lakossága függetlenség után sovárgott. A városok végre, mellyek helyhatósági rendezetökből valamicskét fenntartottak, a frankok fegyvereinek szinte ellenszegültek.

A Galliában letelepedett frankoknál a szabadok számának s fontosságának leebbszálltával s az egyetemes gyülések megszüntével a germán szabadság szokásai is megváltoztak. A papság kizárta a világiakat a püspökök választásából, kik ollyan hatalomra, mint Spanyolhonban, soha sem juthattak. Kineveztettek jobbára a királyok által, kik öket azért korlátok közt tarták; választattak pedig többnyire a hóditók nemzetéből, minden más érdem nélkül, mint hogy udvarolni és tetszelegni tudtak. A római pápa felsőbbsége elismertetett, de ez igen távol s nagyon elfoglalva lévén, hatalma nagy részét az arlesi püspökre ruházta, meggyéritvén ekkép viszonylatait a saját keblén nagygyá nevelt monarchiához.

A királyok a római birodalom örököseivé akartak lenni, s annak maradványain szilárditni meg saját tekintélyöket; azonban ama körülmény, hogy ők eredetileg csak a hasonlók között voltak elsők, akadályozta öket amaz élénk mozgalmak mellett kiemelkedni a nagy birtokosok sokaságából, kik közt az ország földe fölosztva vala.

Hanem e főrendurság sem birt elég erővel az uj társadalomban uralkodhatni, miután csak abban az egyben tartott össze, hogy a király előjogait minél jobban megszoritsa. A kincstárt már is tetemes engedményekre kényszeritették; a visszavehető javadalmakat s méltóságokat holtiglaniakká változtatták; aztán az andeloti szerződés szerint (587) a hübéreseknek jutalmul adott földbirtokok örök birtokokká váltak. Ezáltal a földbirtokos aristocratia tulnyomóvá lett; és Brunechilda, ki e bajon segitni akart, a király és a nagyok közt nyilt hadat támasztott, mellynek áldozata is lett. Az általa a korona részére elfoglalt javakat II. Chlotar (614) visszaadatta, és az andeloti szerződést Neustriára is kiterjesztette. Az aristocratia, miután birtokai messzire terjesztve voltak, s egyszersmind, mivel félt, hogy a király jelenléte nagyravágyását s telhetlenségét megzabolázza, a nemzeti gyülésekre el nem jött többé; a mindig szegényebb s magánügyeikkel elfoglalt szabadok nagy része is elmaradt, s tehát a germán alkotmány alapja megdölt, s a meggyérült marcziusi és májusi összejöveteleken csak néhány udvari tiszt s egypár leghatalmasb hübéres jelent meg.

A kisebb birtokosoknak nem maradt más mód az elnyomatástól menekülhetni, mint vagy a hübéresek pártfogása alá állani, miként a hadiszolgálatra lekötelezett hübérenczek (vasalli), vagy szabadbirtokaikat javadalmakká (beneficium) változtatni, s lekötelezve magukat a királynak, a hübéresek sorába lépni.

A hübéres köteles volt fegyvert ragadni, valahányszor a király sz. Márton köpenyét lobogtatta, s minden birtokosnak élelmi s hadi szereket kelle a raktárakba szállitnia; kárpótolták aztán magukat zsákmánynyal és foglyokkal; a tehetösb hübéresek házi tisztjeikkel együtt lóháton, a többiek gyalog katonáskodtak. Hadi ügyekben a király korlátlan hatalommal birt, s minthogy a javadalomnak első föltéte a szolgálattétel volt, azért ki ezt elmulasztá, a javadalmat elvesztette. Hanem béke idején a nagyok egyesülvén, e rendszert megváltoztatták. E tökélyetlen szerkezet módosittatott a római s germán müveltség elemei által. Az austrasiai frankok felhagyva a rablójáratokkal, a Rajna, Mosel és Maas partjain állandóan letelepedtek. Némelly csapatok mégis berontottak ollykor Italiába vagy déli Galliába rabolni, de a nagyobb rész megszeretve a rendet s az ujabb intézményeket, erösségeket épitett és hóditói vitéz s eredeti szellemét a birtokosok jellemével párositá. Ellenben a neustriabelick Gallia szivébe helyezve, a béke alatt elkorcsultak s harczias testvéreiket barbárokul tekinték.

Udvarnagy.

Már a római császároknál láttuk, hogy az udvari szolgálattal, még a legalábbvalóval is méltóság czime köttetett össze. Utánozták ezt a germán királyok, kiknél különben a méltóságok a nagyobb személyes ragaszkodás szerint osztogattattak; és a ki nagy volt az udvarnál, nagy volt a népnél is. Az udvari tisztek és szolgák élén egy Majordomus, udvarnagy, állott, ki nekik had idején vezérök volt, békében pedig a királyi magán-javakat igazgatta. Miután az udvari szolgák szabad emberekké lettek, az udvarnagyi hivatal is fontosabbá lett, s méginkább, miután a királyok hübérföldeket kezdtek osztogatni, melly végre az adományozandókkal az udvarnagynak kelle egyezkednie s gyakran az egész hübérügyet rendeznie. Ekkép elsövé lett a hübéresek közt, vezérré a hadban, birává a békében; és miután az összes szabadok a király védelme alá óhajtottak jutni, a hübéresek birája az egész nemzetnek birájává lett.

Minél nagyobb lett az udvarnagy hatalma, annál keresettebbé lön méltósága. Végre az első családok elöjogává lett, s az udvarnagyok a hübért tetszésök szerint kezelvén, nagy népszerüségre tettek szert

s a nagyobb birtokosokat barátaikká s tölök függökké tették. Ez utóbbiak, mivel a gyakori trónváltozás miatt javaikat veszélyeztetve látták, kieszközlék, hogy az udvarnagy ne a király, hanem az állam tisztviselője legyen, s tehát ha amaz változik is, ez megmaradjon. Megnyervén ezt, biztositva láták birtokaikat, és az udvarnagy mint feje a nemzet leghatalmasb részének s mint, ki állomásán minden hánykódás daczára szilárdan álla, mindennap csekélyebbé tette függését; mig végre a nagyok az ő választását magukhoz ragadák, és pedig ugy, hogy a fejedelemnek semmi szava se legyen benne. II Chlotar a nagyok kérelmére megesküdött, hogy Varnacariustól Burgundiában, Raddontól Austrasiában és végre a neustriai udvarnagytól is méltóságát soha sem veendi el. [1])

Választó és holtiglaniból ama méltóság nem sokára örökössé lett, érdekökben levén a nagyoknak az elhunyt után ugyanazon család tagját választani, hogy az, kegyelve atyja kegyenczeit, javadalmaikat sértetlenül hagyja. És ime az udvari tisztség állami, örökös s leghatalmasabb méltósággá; a király helytartója az egész hadsereg vezérévé; az udvari bíró az ország nagybirájává lett. Benne pontosult össze mindazon hatalom, mellyet az uralkodók gyenge keze kisiklasztott. Csak egy hiányzott még az udvarnagyoknak, hogy e méltóság az összes tartományokra nézve egygyé olvadjon.

E forradalom bevégzését elősegiték maguk a királyok, kik közől száztizennégy év alatt (638—752), csak egy kettő serdült föl, a férfikort pedig egy sem érte el, miért is a történet őket „semmit sem tett" királyoknak nevezi. Az ő növekvő gyávaságukkal ellentétben állt az udvarnagyok erőteljes tevékenysége. II. Theodebert e méltóságra Austrasiában Arnulfot, egy nemes gall-római család fiát

---

[1]) Hasonló méltóságot találunk az angolszászoknál. L. **Philipps**-től: *Englische Reichs- und Rechts-Geschichte.* Berlin 1828. II. 8 9. Sismondi a *Franczia'k történetében* és *A római birodalom bukása-ében* a *majordomust mord* és *dom szavaktól* származtatja, mintha a gyilkosság bíráját jelentené, kit a nép arra választott volna, hogy szabadságait a király ellenében védje. Minden alap nélküli vélemény.

L. még ezeket is:

Pertz, *Gesch. des Merovingischen Hausmeisters.* 1819.

Gouye de Longemare, *Diss. sur la chronologie des rois Merovingiens depuis la mort de Dagobert I. jusqu' au sacre de Pépin.* Páris, 1756.

Schmidt, *Gesch. von Frankreich.* Hamburg 1835.

Lehuerou, *Hist. des institutions mérovingiennes et carlovingiennes.* Rennes 2. köt.

A régiekből **Fredegariust** *s a folytatókat.* **Henricus Valesiustól**: *Gesta Francorum,* t. III. s a többi évkönyveket, miket **Bouquet** idéz t. II. III. IV. s néhány Szentek-életét.

emelte, ki lelkülete és tudománya által hirt és hatalmat szerze magának; miglen visszavonulva, Metzben, hol született, püspöknek választatott el.

Öreg Pipin.

Ennek rokona s barátja volt öreg Pipin [1]), Karlmann fia, austrasiai házból, mellynek Maas folyónál nagy birtokai s Landen nevü vára is volt. Ez is, mint az előbbi, erény, tudomány s áhitat által kitünve, a szentek közé számittatott.

Arnulf és Pipin tanacsára az austrasiai urak ráálltak, hogy a koronát II. Chlotar neustriai királynak adják (613), ki is elismeréssel lévén, tisztelte a két férfiút, akaratukra hagyott mindent, s az ő ösztönzésökre három országból a fő hübéreseket s a püspököket Párisba összehivta, hogy az államot rongáló viszályoknak véget vessen. E marcziusi gyülésen túlnyomóknak látván magukat az urak, csak saját hatalmuk erősitésén működtek; a királynak vissza kellett adnia a Brunechilda által a polgári háboruk alatt elkobzott javakat; a papság s a nép visszanyerte püspökválasztási jogát, és az egyházi bíróság előjoga megerősittetett. Ekkor nevezte ki Chlotar Pipint austrasiai udvarnagynak (622), reá és Arnulfra bizván fia Dagobert neveltetését, kit utódának szánt. Burgundiában pedig, miután Varnacarius meghalt, a király felszólitá a nagyokat, választanának ők egy udvarnagyot; hanem ezek kijelenték, mikép ama jogot soha sem akarják maguknak tulajdonitni. [2])

[1])

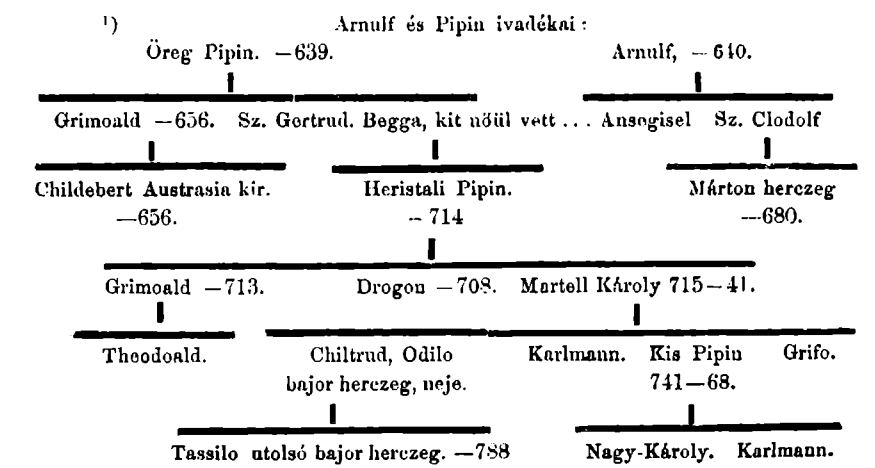

[2]) *Clotarius cum proceribus et leudis Burgundiae conjungitur, cum eos sollicitasset, si vellent, mortuo jam Warnachario, alium in ejus honoris gradum sublimare.*

A béke alatt felidült az ország; a kereskedelem Angol-, Spanyol, Olaszhonnal, Syria-, Egyptom- s Áfrikával uj életet nyert. A szászok, kik még mindig be-beütöttek, a Weseren túl a két király által megverettek s továbbra is ötszáz tehénneli adózásra szorittattak. Midőn Chlotar meghalt (628), az országnak szokottan fiai közt kell vala felosztatnia; de Pipin rávevé Neustria és Burgundia főurait, ismernék el Dagobertet, ki Austrasiában hat év óta uralkodott, mig kisebb fivére Charibert (vagy Aribert) Aquitaniában, hova menekült volt, kiáltatott ki.

I. Dagobert.

Galliának azon része, melly a Pyrenaeusok nyugati lejtőin nyulik el, s mellynek lakói a régi iberek maradványai (baskok vagy gascognok) voltak, a rómaiak és a góthok által mindig kisebb térre szorittatott. A frankok midőn ez utóbbiakat kikergették, a baskokat le nem győzhették; sőt a bearnei apró lakosság közé le is szálltak szikláik közől amaz óriási emberek, durva vörös kámzsákban s szőrharisnyákkal, s II. Chlotar alatt elfoglalták azon kis tartományt, melly tőlök Gascogne nevet nyere. Herczegök Amandus leányát Gizelát Charibertnek adta nőül, ki csakhamar elhalván, három fiat hagyott maga után: Hilderiket, Boggist és Bertramot. Kimulván Hilderik erőszakos halállal, Dagobert Aquitaniát koronájához csatolni törekedett, de a gascognok herczege kényszerité őt azt mint adózó herczegséget két unokájának hagyni. Eudesre, Boggis állitólagos fiára ment ez aztán által, s az aquitaniai herczegek, mint a frank korona legnagyobb hübéresei, támaszaivá lettek a hanyatló Meroving családnak, mellyel ők ugyanazon romok alá temetkeztek.

Szerzetessé lévén Arnulf, helyébe Kunipert a kölni püspök következett, kinek tanácsára Pipin a Dagobert alatt élt összes germán népek törvényeit összeszedette. Dagobert két ministerére hallgatva, behegeszté az ország sebeit; körutat téve, személyesen szolgáltatott igazságot; s pártolván a kereskedelmet, St. Denysben nagy vásárokat tartatott, hová évenként négy héten át számtalan szász, marseillei, longobard és spanyol csődült össze.

Külkereskedést is üztek a frankok s a művelődés már az indiai áruk s görög kézmüvek szükségét is érezteté velök. Némelly tehetősbek a végre egyesültek, hogy Görög- és Franczia ország közt a Duna

Sed omnes unanimiter denegantes se nequaquam velle majorem domus eligere, regis gratiam obnixe petentes cum rege transigere. **Fredeg**, c. 54.

mentében fegyverrel nyissanak utat. Bajorországtól kezdve egész a Fekete-tengerig hatottak, s minthogy el voltak készülve minden fegyveres támadást visszaverhetni, áruikat az avarok és bolgárok közt is elszállíták. Bizonyos Samo, sentgaui, hainauti (Hennegau) születés, mint kereskedő egy szláv törzshöz, alkalmasint a csehekhez jutott el, hol nagy tekintélyt szerze magának. Meghalván azon időtájban az avarok khaganja, a meghóditott népek, épen mint Attila halála után, lerázták az igát, és ama törzs is Samo vezetése mellett olly szerencsés volt, hogy függetlenné tette magát és Samót elismerése jeléül királylyá tette, ki is tizenkét feleséget vevén, ezektől huszonkét fiút s tizenöt leánygyermeket nyert. Midön egykor alattvalói egy franczia kereskedő karaván megkárositottak, Dagobert elégtételt követelt. Samo nem birván elég tekintélylyel népét a kárpótlásra szoritni, Dagobertet arra törekedett birni, hogy a szlávokkal barátságba jöjjön. Lehetlen, — felelé Sicarius a követ — hogy mi Isten szolgái, kutyákkal egyesüljünk. Samo a sértő feleletre viszonzá: Jó, ha ti Isten szolgái, mi Isten kutyái vagyunk; de miután ti olly sok gazságot követtetek el Isten ellen, nekünk tőle szabadságunk van, titeket megharapdálni. Ekkép hadra került a dolog, mellyben a frankokat a longobardok, mint szövetségeseik, az alemannok, mint adózóik, sőt a friauli herczeg és a neustriaiak is segiték, s bár igy egyesülve le is győzték a szlávokat (630), azt még sem akadályozhatták meg, hogy ezek pusztitva Thuringiába rontva, Wogastiburg mellett az austrasiaiakat meg ne verjék.

Ezek talán azért hagyták magukat megveretni, hogy megszégyenitsék a gyülölt s minden bűn és gazsággal teljes Dogobertet. Ez három feleséget s számtalan ágyast tartott, s midön utjában maga szolgáltatott igazságot, megölette majd e majd ama hatalmast, mig végre a neustriai hűbéresek megunván Pipin tulságos befolyását, a királyt körülvevén, székét Párisba áttenni kényszeriték. Itt Pipin, bár megtartotta méltóságát, a neustriai főurakkal mindig czivódásban élt, ugy, hogy azok élete ellen is leselkedtek. Illy elégületlenség miatt hagyták talán az austrasiaiak a szlávoknak a győzedelmet. Dagobertet a gyanakodás csak kegyetlenebbé tette. Kevéssel azelőtt Bajorhonba egy, az avaroktól menekült bolgár csapatot fogadott be, most tehát attól félvén, hogy a szlávokhoz ne álljanak, a kilenczezer családból álló népet mind felkonczoltatta. Hogy biztositsa magát az austrasiai határ felől, barátaivá tette a déli szászokat, elengedvén nekik az ötszáz tehénnyi adót, és hogy az austrasiaiakat is megnyerje,

királyul adta nekik három éves fiát, Sigebertet (633), Kunipert püspökre s Adelgisel herczegre bizva azt, Pipin kizárásával. Ekkép biztosithatta magát a szlávok beütései ellen.

Britek.

A britek is, kik az armoricai partokon laktak, fölemelték fejöket, s minden királyváltozáskor pusztitva kalandozták be Loire és Sarthe partjait. A Brunechilda és Fredegunda idejében folyt polgári háboru alatt önállókká lettek, s midőn Dagobert a trónra jutott, Judicaël herczeg királyi czimet vett föl s a beütéseket a frankok földére folytatá. A fajtalankodásba merült Dagobert nem merte a lázadókat elnyomni, hanem elküldé sz. Eligiust, hogy egyezkedjék. Ez rávevé Judicaëlt, hogy a Clichy-i palotába, Dagobert székhelyére jöjjön, hol fényesen s ajándokokkal fogadtatva, megkötè az egyezkedést, melly szerint függetlenségéből mit sem vesztett, sőt törvényszerüsité királyi czimét s igy saját tartománya nyugtalankodó nemességét is lecsendesité. Ekkép Francziaországban egy külön ország látszott megerösödni, midőn Dagobert és Judicaël halála után ennek fia Alan a minden oldalróli támadásoknak ifjusága s gyönyesége miatt nem birt ellenállani. A főurak ekkor Bretagne különféle részeit foglalták el, a frank királyok Nantest, Rennest, Dolt s St. Malót vevék el s a régi brit királyok ivadéka csupán Cornwallisra szorittatott.

Dagobert, ki kéjelgés s ájtatoskodás, feslettség s bünbánat közt élt, hogy lecsillapitsa lélekfurdalását, gazdag monostorokat s templomokat állita, különösen a St. Denys apátságát más egyházakból rablott kincsekkel rakta meg, keveset törödve a megbántott szentekkel, csak az ő kedvencz szentjének védelmére bizta magát. Oldalánál két férfiut tartott, kik utóbb a szentek közé soroztattak. Audoenus (Ouen), az ő pecsétőrje, utóbb roueni püspök, olly tiszteletben álla, miszerint a brit herczeg el nem fogadta a király meghivását, csakhogy szent ministerével ebédelhessen. Eligius mesterségére aranyműves volt s a királynak egy drágaköves arany trónt olly szépen készitett el, hogy ez megparancsolá őt érdeme szerint megjutalmazni. Ekkor a művész egy másik hasonló trónt mutatott, mellyet az elsőnek megtakaritott aranyából csinált, mit minden baj nélkül szépen magának tarthatott volna. E becsületességet, melly csak kötelesség volt, de azon időben erénynek tetszett, bámulá Dagobert s a művészt pénzverdéje vezetőjévé tette. Eligius elősegité a király fényüzését, s a népdalok magasztalták az arany trónt s az arany övet, mit Eligius készitett, ki utóbb a világtól elvonulva, szép ereklye-szekrényeket készitgetett; a jövede-

lemmel rabszolgákat váltott ki; erényei által a noyoni püspökséget (640), utóbb pedig a szentek közé soroztatást érdemelte ki.

Dagobertnek illy férfiakkali barátkozása, fényüzése s áhitata, melly szerint néha a barátokkal együtt énekelt, elfeledteték a krónika irókkal büneit s gyöngeségét, mellyért azonban a népnek nyögnie s szenvednie kelle. Megbetegedvén, az epinay-i palotából az ő St. Denys-jébe vitette magát, hol miután nejét Nantildát s gyermekeit a főurak- s püspököknek ajánlotta, meghalt harminczhat éves korában (638).

Udvarnagyok.

Dagobert után egy király sem uralkodott maga, az igazgatás az udvarnagyokra lévén bizva, kik a gyermekkirályok egész hosszu sora alatt teljes főhatalmat gyakoroltak; majd egyetértve, majd czivakodva a gyámnokok s fő hübéresekkel, a miből támadt egy ötven évig tartott polgárháboru.

Külön nemzetekül tekintettek Austrasia és Neustria; amaz inkább germán, emez inkább római. Neustriában az előbbre haladt müveltség s azon körülménynél fogva, hogy a főurak a kisebb birtokosokat el nem nyomhatták, a király túlnyomó hatalmát fenntartotta; Austrasiában ellenkezőleg a főurak ugy megerősödtek, hogy a királyi hatalom nem birt velök; ez idézte aztán elő a forradalmat, mellyben végre is Germania főrenduri eszméi győzelmet vivtak ki.

Dagobert országa fiai, II. Sigebert Austrasia s II. Chlodvig Neustria és Burgundia királyai közt osztatott fel. Ez három éves, amaz alig volt nagykoru. Győzött mégis Pipin okossága, ki visszatérvén Austrasiába, elfoglalta ismét az udvarnagyi [1]) méltóságot s egyezkedésre lépett Egával, a neustriai király udvarnagyával, ki annak Nantilda királynővel együtt gyámnoka is vala.

Szerencsétlenségre Pipin és Ega egymásután elhaltak (639—40), s utódaik közől egy sem volt sem olly ügyes, sem olly önzéstelen. Pipin állomása fölött fia Grimoald és Otto, a király nevelője versengtek, hanem miután az utóbbit Leutar, alemann herczeg meggyilkolá (642), Grimoaldé lett a legfőbb hatalom. Ez rajta volt a királyi hatalomnak megszilárditásában a nagyok ellenében, kik közől Radulf thuringiai király czimét is bitorolni merte. Tizennégy évi kor-

[1]) *Az udvarnagyok*:

Bertoald Burgundiában	Ega u. o.	Bertar u. o.	Grimoald u. o.
Protadius u. o.	Erkinoald u. o.	Theodoald. u. o.	Vulfoald u. o.
Varnacarius u. o.	Ebroin u. o.	Raganfrid u. o.	Heristali Pipin u. o.
Landrik Neustriában.	Varaton u. o.	Arnulf Austrasiában	Martell Károly
	Gislemar u. o.	Pipin u. o.	

mányzása alatt Grimoald elősegité az igazságügyet s Sigeberttel kezetfogva haladott; hanem ennek halála után (656), bezáratván a királyfit Dagobertet egy irlandi monostorba, a trónra saját fiát Childebertet óhajtá emelni. De nem engedte ezt az austrasiai főurak irigysége, kik fölkelvén, kézrekeriték Grimoaldot és fiát, s országukkal együtt II. Chlodvignak adták át, ki Párisban börtönbe vetteté őket, hol meg is haltak.

II. Chlodvig.

Épen olly nagyravágyó volt ennek udvarnagya is Erkinoald. Korlátlanul akarván uralkodni, különösen miután a három ország s a három udvarnagyi méltóság egyesitve volt, korlátok közé szoritá a főurakat s emelte az arimannok közép osztályát, mellyet a fő hübéresek elnyomtak vala. Nem tetszett ez Nantilda királynőnek, ki megfosztatva látván magát minden hatalomtól, Burgundiába ment s ott a főurak által udvarnagynak a frank születésü Flaochatot választatá el, kinek saját unokahugát nőül adta. Ezért a két vágytárs között még sem ütött ki háboru, hanem Flaochat halála után Erkinoald ismét a három ország urává lett, s hatalmát azok felvirágoztatására használta. Chlodvig sz. Dénes sirjáról levette az arany és ezüst lemezeket, hogy azokon a szegényeknek kenyeret vásároljon; miért is a barátok elmebetegségét Isten büntetésének mondák, mások pedig őt derék embernek hirdeték; hanem ő végre is nem volt egyéb, mint eszköz Erkinoald kezeiben. Hogy annál teljesebben uralkodhassék rajta, feleségül adá neki Batildát, egy ritka szépségü leánykát, kit a kalózok az angol partokról ragadtak el, s ki olly erényes s szeretetre méltó volt, hogy kortársai bizonytalan származatának szemrehányása helyett inkább királyi vérből származtatták ötet.

Chlodvig halála után (656) Erkinoald osztatlanul tartá fenn az országot III. Chlotar, II. Childerik s III. Thierry királyfiak között. Ezek Batilda gyámnoksága alatt uralkodtak, ki az udvarnagynak, mint szerencséje eszközlőjének mindenben fejet hajtott. Ennek halála után (660) kiütött az egyenetlenkedés, s az ország felosztatott. A neustriai s burgundiai főurak III. Chlotart választák, s udvarnagyul Ebroin grófot tették, ki a legalacsonyabb származásból e méltóságra ügyessége s nagyravágyása által emelkedett. Austrasiában a három éves II. Childerik ült a trónra, Vulfoald udvarnagy kormányzása mellett.

Batilda méltónak mutatta magát magas szerencséjére ildomos kormánya s hasznos ujitásai által. Eltörlé az adók legigazságtalanabbját, a fejadót, melly a frankokat a házasság kerülésére vagy magza-

taik eladására kényszerité. A szent dolgok orczátlan árulását, minő volt a püspökségek s más kisebb méltóságok eladása is, megszüntette. Zárdákat nyitott, mellyek ama viharok közt s a közszegénységben enyhhelyül szolgáltak. Szendesége mellett erélyes is levén, fékezé Ebroin nagyravágyó zsarnokságát, ki nem türhetvén a korlátokat, rábirá vagy kényszerité Batildát, hogy fátyolt öltve a chellesi apátságba vonuljon (665). Ekkor az udvarnagy vissza akarván szerezni a koronának mások által bitorolt jogait és visszaadni a gyengeségből átengedett, vagy a hatalmaskodók által elszakitott javakat, a legvégsőbb eszközökhöz nyult, mert kilencz püspököt, számos más papot s a leghatalmasabb családok fejeit megölette. Meghalván ezután III. Chlotar (670), megkoronáztatá ennek fivérét III. Thierryt, a nagyok beleegyezése nélkül.

II. Childerik.

A neustriai főurak veszélyesnek látták az ellenállást, hanem Austrasia és Burgundia attól tartván, hogy majd őket is a neustriai király alattvalóivá teszi, szent Leger (Leodegar), autuni püspök s Vulfoald udvarnagy unszolására fegyvert ragadtak, s beütve Neutriába, Thierryt és Ebroint zárdába kényszeriték s egész Francziaország II. Childeriknek hódolt meg. Szent Leger az általa melengetett forradalomból semmi jót sem nyert. Történt hogy Claudia vagyona nagyobb részét a clermonti püspöknek hagyta; ekkor Hector 'marseillei patricius, ki az örökségből kizárt leányt szereté, a püspököt a király elé idézte, hogy a jószágokat adná vissza. Leger nagy hévvel pártolta a panaszlót, miért is a király és a nagyok megunván a szigorú erkölcsbirálót, a szent férfiut azon ürügy alatt, hogy a patriciussal együtt a főhatalomra törekszik, Luxeuilbe záraták; Hectort pedig megölték.

E szigor s más baromias erőszakoskodás sok ellenséget szerzett Childeriknek, magán vétkei miatt pedig meg is vettetett. Végre Bodilon, frank nemes, kit ő csekély hibáért megvesszőztetésre itélt, őt, terhes nejét s egész családját legyilkolta (673); mint mondják, csak egy fiucska maradt, ki egy zárdába futva, ott mint barát frater Daniel nevet kapott.

II. Dagobert. 674. III. Thierry. 673.

Vulfoald, ki Austrasiába menekült, élére állott a népszerü pártnak, melly visszahivta II. Sigebertet, kit Pipin családja a tróntól elmozditott, s ki szent Vilfrid yorki püspöknél menhelyet talált; ezt Vulfoald II. Dagobert neve alatt kikiáltatá. Neustria és Burgundia hübéresei visszaemelék a trónra a zárdába csukott III. Thierryt, ad-

ván melléje udvarnagyul Leudest, Erkinoald fiát. E mozgalmak közepett Ebroin is oda hagyta az áhitat börtönét s kibékülvén Vulfoalddal, hogy visszanyerje méltóságát, bizonyos Chlodvigot és Chlotart, III. Chlotar állitólagos fiait léptetett föl; azután nemsokára hitszegés által megszabadulva vágytársa, Leudestől, gyönyörrel nézte szent Leger balsorsát. Ez, elárultatva két barát által, kegyetlen kinzásnak tétetett ki, ajkai s nyelve elvágattak, egész teste összeveretett; de ő nemsokára kigyógyulva, még jobban beszélt mint az előtt. Megboszonkodva ezen Ebroin, hogy Legernek a kinzás még dicsőségére válik s hogy már életében vértanuúl tiszteltetik, egy zsinatot hitt össze, melly Legert, mint Childerik egyik gyilkosát papi méltóságától foszsza meg. A kérdőre vett püspök mindenre csak azt felelte, hogy ő ártatlan és hogy az ő szive titkait csak Isten olvashatja. Ezt a püspökök bünvallomásnak vévén, letépték róla papi öltönyét, s levevén róla a szentséget, Ebroinnak adták át, ki öt lenyakaztatá (678). Ebroin ezután III. Thierryt uralkodni hagyta, olly föltét alatt, hogy ő legyen az udvarnagy. Szabadon üzte ezután boszuállását; a püspököt ket letette vagy számüzte, a templomokat s monostorokat kirabolta, a barátokat s apáczákat békés menedékökből kizavarta. Az austrasiai főurak, kik a királynak soha sem engedelmeskedtek, kik Brunechildát megölék s II. Sigebert fiát a trónról elüzék, nyilt lázadásban törtek ki s Dagobertet Sigebert fiával együtt halálra itélték (679). Szent Vilfridet, ki Dagobertnek egykor menedéket ada, szinte elfogták, s igy szóltak hozzá: „Óh, és te meg mersz jelenni a frankok földén, te, ki halált érdemelnél, hogy menedéket adtál ezen Dagobertnek, a hitetlen királynak, a gyáva fejedelemnek, ki városainkat védtelenül elesni hagyta s dicsőségünket behomályositá; ki megvetette a hübéresek tanácsát s mint Roboám, az adókat megnehezité? Ő már megkapta érdemlett jutalmát; ottan láthatod megbecstelenitett hulláját.“ A szent férfiu felelé: „Kötelességem szerint tettem; gyámolitám a számüzöttet, segitém a szerencsétlent; megvetém az emberek igaztalanságát, hogy engedelmeskedjem Isten igazságának.“ [1])

A hübéresek a főhatalmat két frank herczegnek, u. m. Mártonnak, Clodolf fiának és heristali Pipinnek, Ansegisel fiának kezébe adták. Mindkettő Arnulf udvarnagytól származott; és Pipin Begga anyja

---

[1]) *Talem virum exulantem ... enutrivi et exaltavi in bonum et non in malum vestrum, ut aedificator urbium, consolator civium, consiliator senum, defensor ecclesiarum Dei in nomine Domini secundum promissum ejus esset.* **Eddius Steph.** Vita s. *Wilfridi.*

után, ki öreg Pipin leánya volt, ennek terjedelmes birtokait örökölvén, az ország főurai között első helyet foglalt. Ebroin látván, hogy ama forradalom Neustriát is fenyegeti és biztositni fogja az aristocratia diadalmát, fegyvert ragadott, s legyőzve az austrasiaiakat Leucofaonál (Liffol), Pipint szaladni kényszerité (680), Mártont pedig Laonban elfogta, s adott szava ellen halálra viteté.

Ekkor a Meroving egyedurság megmentettnek, nyugati Franczia ország diadala pedig biztositottnak látszék; s Ebroin épen egyesitette volna a három országot, midőn Hermanfrid kincstári tiszt, kit álnokul elfogatott s javaitól megfosztott, meggyilkolta őt (681). Ebroin tetteit ellenségei hagyták reánk, azért óvatosan kell hinnünk azon kegyetlenségeknek, miket róla olvasunk. Annyi bizonyos, hogy ő ügyes s rettenthetlen hajós volt a duló viharok közepett s az őt elválasztó neustriaiak szellemével képest mindenkor a herczegek s főurak hatalmát igyekezett kisebbiteni, hogy helyrehozza az egységet, melly ép olly szükséges, a milly lehetetlen vala. Az általa választott eszközök a jobbak közé tartoztak. A király mellé első miniszterekül más tartománybeli herczegeket s nagyokat választa, hogy ezek itt nem birva jószággal, védenczekkel s rabszolgákkal, méltóságaikat örökösekké ne tehessék. Kegyelte a szabad középosztályt, hogy ellensulyozza a nagy birtokosokat. Ugy látszik továbbá, hogy a mit csak az idő eszközölhetett, ő a Franczia országban lakott különböző nemzetek törvényeit és szokásait öszhangzatba akarta hozni [1])

Neustria és Burgundia főurai utódjául Varatont nevezték, kit csakhamar fia Gislemar buktatott meg (684); kinek halála után rokona Bertar következett, ki noha testileg s lelkileg nyomorult, Neustria s Burgundia főuraival megvetőleg bánt. Ez okozta, hogy Alderamnus, Reul s mások Pipinhez tértek át, s ezt Bertar ellen felingerelték.

Heristali-Pipin. Testry-i csata.

Pipin, Márton halála után, Austrasiában számos fő urnak hódolatát fogadta s bár czim nélkül, de udvarnagyi hatalmat gyakorolt. Felhasználva a neustriai rosz kormányzást, a menekülteket nyilt karokkal fogadta, s kitüzvén zászlaját a többiekkel ő is, felszólitá III. Thierryt, adná vissza a nagyoknak méltóságaik- s birtokaikat. Nem sokára elmegyek magam fölkeresni a szökevény

[1]) Sz. Leger élete a *Script. rer. franc. II. 613.* — *Interea Hilderico expetunt universi ut talia regi daret decreta per tria, quae obtinuerat regna, ut uniuscujusque patriae legem vel consvetudinem observaret, sicut antiqui judices conservavere.*

szolgákat, volt Bertar válasza, melly a gyúanyag közé szikrát vetett. Pipin rettentő sereggel üt be Neustriába, s elhatározza Testrynél (687) a római és teuton Francziaország, a nagy és kisebb birtokosok közti kérdést. A neustriaiak legyőzettek, Bertar futásban övéitől megöletett, III. Thierry pedig fogságba esve, Pipint udvarnagyul elfogadni kényszerittetett. E c sata egyike volt azoknak, mellyek megváltoztatják a nemzetek állá sát, annyira, hogy egy történész azt uj germán beütésnek tekinté. Az austrasiai teuton szokásu nép legyőzte Neustriát és Aquitaniát, mellyek a római müveltséghez hajlottak, s igy a hóditók a nemzetiségö knek inkább megfelelö politika alatt uj erőre kaphattak. Az arimannok vagy is neustriai kisebb birtokosok, megfosztatva képviselőjök- s védőjöktől, az austrasiai örökös herczegnek, a hatalmas hübéresek fejének, kényszerültek engedelmeskedni. A népnek minden joga elvétetett, az aristocratia pedig megszilárditá uralmát, visszaállitá nemzeti gyüléseit s a római nyelv helyett a teu tont hozta be.

Pipin, bár teheté, meg nem dönté a merovingieket, kik bár hatvanöt évig ültek még a trónon, mellyet római formákkal s római romlottsággal akartak körülvenni, csak árnykirályok voltak. Egy évkönyv iró, ki a dolgokat ugy irta le, mint látta, ezeket mondja: „Szokás volt a frankoknál, hogy az egy családbeli fejedelmek uralkodásuk alatt egyebet sem tettek, minthogy barom módra ettek, ittak, otthon ültek egész májusig, a mikor aztán az összegyült nemzet előtt az elnökletet vitték, üdvözöltek és üdvözöltettek.“ [1]) És valóban a király csak a czimet viselte, arany széken ült hát- és kar-tám nélkül, hosszu hajat és szakállt viselt s parancsoló arczot mutatott. A követeket ő hallgatta ki, de csak azt felelte nekik, a mit szájába adtak. Az udvarnagy bizonyos évi jövedelmet adott neki, mellyen kivül nem volt egyebe, mint egy kis mezei lakása, kevés földbirtoka s rabszolgája alig elegendő a földek megmüvelésére. Ama lakban ült egész éven át, csak májusban huzatott elő mint egy tisztelt régiség. Ekkor egy ökrös szekeren, mellyet egy ökrész szuróbottal hajtott, megjelent a nemzetgyülésen, fehér-kék, dalmatica alaku köpenyben, melly a két kar alatt kivágva, elül földig ért, hátul pedig hosszu uszályba végződött; fején arany körzettel, mellyen két sor drágakö ragyogott, kezében

[1]) *Genti Francorum olim erat moris genus secundum genus principari, et nihil aliud agere vel disponere, quam irrationabiliter edere et bibere, domique morari, et kal. maii praesidere coram tota gente et salutare illos et salutari ab illis.* **Historia Miscella.**

egy hat láb hosszu arany vesszővel. [1]) Itt átvéve a neki hozott évi ajándokokat, haza ment. A bel- és külügyeket az ő nevében az udvarnagy intézte el.

Thierry halála után (691) Pipin a koronát III. Chlodvignak, ezután (695) III. Childebertnek, Thierry fiainak; s végre (711) III. Dagobertnek, az utóbbi király fiának adja át; Austrasiában senkinek. Pipin a neustriai hübéresekhez tisztelet- s engedékenységgel viseltetett; s fiát, Grimoaldot Anstrudával, Bertar özvegyével házasitá össze. A kormányt az austrasiai herczegségben pontositván össze, székhelyül Kölnt, vagy Heristalt választá Lüttich mellett. Párisba udvarnagyul Norbertet, utóbb pedig fiát Grimoaldot küldé, kiknek mindent az ő parancsai szerint kelle tenniök.

Különben számos főur s adózó herczeg nem azért nyujtotta Pipinnek kezét, hogy öt maga fölé emelje, hanem hogy vele együtt uralkodhassék. Azért is az engedelmességet, mellyet a merovingieknek fogadtak, ezen uj uralkodónak megtagadták. Ezek közé tartoztak Alan a britek, Eudes Aquitania és Gascogne, Ratbod a friesek, Gotfrid és Villicar az alemannok herczegei. Pipinnek első gondja volt tehát helyreállitni a belcsendet, megtámadva s legyőzve ama herczegeket, mielőtt egyesülhettek volna.

Ezután a roszkarban állt közigazgatás rendezéséhez fogott. Már akkor, midőn a hübéresektől Austrasia herczegének elismertetett, a hübért kénye kedve szerint osztogatta; a korona hübéreseitől hódolatot fogadott; a tisztviselőket, herczegeket, grófokat, századosokat ő nevezte ki, szóval király volt. E hatalmát már most Burgundia- s Neustriára is kiterjeszté s uralkodott háromszáz herczegség fölött, hübéreket adott és visszavett, s fogadta a követeket, kik huszonhét évi kormánya alatt inkább hozzá, mint a tunya merovingiekhez folyamodtak.

Többet ügyelvén a germán fejedelmek szokására, mint a vallásra, két feleséget vett, Plectrudát és Alpaidát. Az elsővel nemzé Drogont a champagnei herczeget, ki előbb (708) halt el mint ő, s Grimoaldot a neustriai udvarnagyot. Ez volt kijelölve atyja utódául, de megöletvén bizonyos Rantgar által Lüttichben sz. Lambert templomában (713), Pipin a hatalmat a hat éves Theodoaldra, Grimoald természetes fiára ruházta, Plectruda gyámnoksága alatt. Alig hunyta be szemeit Pipin (714. decz. 16), Plectruda azonnal Neustriába sietett, a hübéreseket rábirandó, hogy ama gyermeket a gyermek III. Dagobert mellé gyámul fogadják el: ámde ezek megörülve a szigoru kor-

[1]) Igy jelenik meg a király a valenciennesi gyülésen 693.ban.

mány megszüntének, fölemelik fejöket, Dagoberttel fegyvert fogatnak, megtámadják Austrasiát a compiegnei erdöben (715), s a megvert Theodoald alig tud Kölnbe szökni, hol nem sokára meghalt. Dagobert legott visszaesett régi tétlenségébe, a neustriai főurak pedig eltörlik mindazt, a mit Pipin tett, s udvarnagynak választják Raganfridot, aztán a meghalt Dagobert helyébe azon frater Danielt emelik trónra, kit fönebb II. Childerik fiául említénk, s ki a trónon II. Chilperik nevet vett föl.

Raganfrid a dolgok felforgatásán törte fejét, s alá akarta vetni a keleti frankokat a nyugatiaknak. Azért is udvarnagygyá tette magát a Maas balpartján fekvő tartományokban is s barátságot kötött Ratboddal, a friesek herczegével. Austrasiának azonban sem az nem tetszett, hogy a nyugatiaktól függjön, sem az, hogy egy gyermek s asszony által kormányoztassék; hanem egyetértés és vezér nélkül egyik párt sem mehetett semmire.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Martell Károly és fiai.

Heristali Pipinnek Alpaidától Károly nevü fia született (691), kit, mint Grimoald gyilkosainak egyikét az örökségből kizárt. Plectruda attól tartván, nehogy a vitéz s elhatározott fiu veszélyes tervekkel lépjen föl, Kölnben őriztette őt; ki midőn értesült az austrasiaiak érzületéről, azonnal megszökött s atyja hübéreseitől s a főuraktól is a keleti frankok fejedelmének kikiáltatott (715).

Károly igen jól tudta a vivóbárdot forgatni; azért is, midőn Raganfrid unszolására a Köln ellen menő friesek által megtámadtatott, megverte ezeket, s bár nem volt képes csekély számu hadával a Kölnt ostromló neustriaiakkali egyesülésöket meggátolni, mégis olly zavarba hozta az egyesülteket, hogy vissza kellett vonulniok. Athaladván aztán az ardennei erdőn, hadait megszaporitá s legyőzte a neustriaiakat Vincynél (717. marcz. 21.) s a Szajnáig mindent meghóditott. Austrasiában királylyá kiáltat egy állitólagos merovingit IV. Chlotar neve alatt, ki azonban alig két évi kormánya után meghal. Károlyra rátörnek ekkor a szászok, de ő visszaveri egész a Weser tulsó partjára s onnan visszatér (718). Plectruda ekkor megnyitja előtte Kölnt s átadja neki a Theodoald után maradt kincseket. Soissonsnál (719) ujra megveri

Raganfridot, beveszi Párist s meghódit mindent egész a Loire északi partjaiig.

A merovingiek támogatására Raganfriddal harczoltak az aquitaniabeliek, kik a frankokat még min dig idegenekül tekinték. Sz. Hubert, aquitaniai grófok egyike, hires vadász, eleinte Ebroinnal Neustriába, utóbb Pipinnel Austrasiába ment, mig végre az ardennei erdőben egy csodálatos szarvast pillantva meg, lemondott a világról, hogy Istennek szolgáljon, alapitá a lüttichi püspökséget s azóta a vadászok védszentjeül tiszteltetett.

Eudes Aquitania, Gascogne és a Provence grófja, ki magát a testryi csata után függetlenné tette, most, miután Soissonsnál legyőzetett, Károlylyal egyezkedésre lép, kiadja neki Raganfridot és a királyt II. Chilperiket. Károly az elsőt számüzé Angersbe, Chilperiket pedig továbbra is királynak ismerte; hanem nevében ő kormányozott, s halála után a chellesi apátságból egy másik barátot vont elő (720), kit III. Dagobert fiának mondott s kit most a trónon IV. Thierrynek nevezett el. Ennek halála után (737) szükségtelennek látta a további szemfényvesztést s nem választott több királyt.

Károly, ki első győzelmei után Martellnek (kalapácsnak) neveztetett el, igazolta e nevet utóbbi diadalaival; mert egész életét, kül- és belellenségek ellen harczolva, fegyverben tölté. Ötször kelle hadakoznia a megtörhetlen szászok ellen, mig végre egy részöket adózóvá tette; a bajorokat s alemannokat megtöré, s herczegeik a frankok hübéreseivé lettek (728). Igy a frankok országa kelet felé régi határait visszanyerte; mig más részről szent Villibrod megtéritvén a frieseket, némi emberségre s keresztény szomszédaik tisztelésére birta.

Azonban a déli részeken uj ellenség ütött be. Az arabok meghóditván Spanyolhont, s eljöve a Pyrenaeusokig, sovár tekintetet vetettek a hegyeken túli gazdag országokra, mellyek az ő rablásaiktól még érintetlenek valának. Igényt támasztottak -tehát Septimaniára, Gallia legdélibb részére, mert az egykor a góth királyok tartománya volt [1]). Illy szemtelen igényekkel még ollyan nemzetek is támasztottak hadat, mellyek magukat az araboknál müveltebbek- és igazságosabbaknak tartják. Tehát El-Horr, Abd el-Asiz Musa fiának utódja, Septimania meghóditására adta fejét, hanem a Pyrenaeusok hegyilakóitól visszaveretett. Kiesvén ekkép a kalifa kegyéből, El-Samah ál-

[1] **Rainaud**, *Invasions des Sarasins en France*. Páris 1836.
Fauriel, *Hist. de la Gaule méridional*. T. III. cc. 23—26.

tal váltatott fel, ki elődje kedvencz eszméjét felkarolva, átkelt a Pyrenaeusokon.

Az időpont alkalmas vala; mert mig a Loire-on túli rész Martellnek engedelmeskedett, Eudes Aquitaniát és a Provencet függetlenné akarta tenni; a burgundi főurak pedig az engedelmességet szinte megtagadták. Az ellenállásra nem talált arabok tehát a rómaigóth Narbóban egy gyarmatot telepitettek, s elönyomulván Toulouseig, azt már már bevették, midőn Eudes az aquitaniai hübéresek élén megjelenve s lelkesittetve egy a pápától kapott ajándok által, szétveré a saracenokat, megölve magát Samaht is. Ambesa, az uj spanyol kormányzó, szégyelvén e gyalázatot, hogy lemossa, erős csapatokat külde Gallia feldulására, kikhez utóbb maga is eljövén (723), kirabolta Carcassonát, s bevevén Nimest egyezkedés mellett, elpusztitá egész Provencet, s már Burgundiába Autunig hatott el. Sens mellett feltartá Ambesát Ebbon püspök, mig Eudes megérkezvén, legyőzte s tán meg is ölte őt. Belviszályok ütvén ki ekkor Spanyolhonban, az arabok Galliát egyideig meg nem támadták, miglen a kormányra jutott azon Abd el-Raman, ki Samah szétvert hadának maradványait megmentette (728).

Nem tetszett e választás Munusának (Otman abu-Nesa), ki parancsnok volt az Ebro és Garonne közt s ki néhány hónapig az egész félszigetet kormányozta. Mint született berbernek fájt neki már az is, hogy az arabok Afrikában honfitársaival olly roszul s erőszakosan bánnak, miért függetlenségre törekedvén, Eudes gróf barátságát kereste. Ennek senki sem örülhetett annyira mint Eudes, ki ekkép egyrészt az arab beütések ellen biztositva látta magát, másrészt támaszt is hitt nyerhetni a frankok udvarnagya ellen; megerősité tehát az arabbali szövetséget, feleségül adván neki saját leányát, Lampagiát. Maga baját kereste; mivel Martell Károly, mint megszegőjét a soissonsi egyezményeknek, megtámadta őt s Aquitaniát több izben elpusztitá. Más részről Abd el-Raman büntetni akarván a berbert, hogy keresztény nőt véve a vallás és a politika ellen vétett, körülvétette őt Puicerdában, hol ez, midőn semmi mentsége sem volna, halálnak adta magát, feleségét pedig az arabok a kalifához küldék, hogy növelné egygyel a szerail circassiai s khorasani szépségeinek számát.

Ezután Abd el-Raman, hogy a musulman fegyverről a gyalázatot lemossa, épen midőn Eudes és Martell Károly egymásközt viszálkodtak, átkel a Pyrenaeusokon (732) nem csak nagy sereggel, hanem asszonyok- és gyermekekkel is; miután most nem többé pusztitni, hanem olly szándékkal jött, hogy a próféta zászlóját itt is letüzve,

olly középponttal birjon, mellyről az arabok Európát nyugatról támadhassák addig is, mig keletről a fenyegetett Konstantinápolyon át nyilnék meg az ut. Amint tehát a Bidassoa völgyön át Gascogneba jött, először is Aquitaniát kezdé dulni, bár ennek grófja arról vádoltaték, hogy az arabokkal kezet fogott volna. Innen Bordeaux felé vette irányát. Hasztalan védték hazájokat minden helyen az Eudes által összegyüjtött aquitaniaiak; Abd el-Raman őket a Garonne melletti csatában szétverte, s herczegök Károlynál kényszerült menedéket keresni.

Poitiersi csata.

Ekkor a musulmanok senkitől fel nem tartva előnyomultak, pusztitva s ölve, leginkább pedig a vallási intézmények, mint monostorok, egyházak, szerzetesnők s Poitiersban sz. Hilarius temploma ellen dühöngve. Már Tours ellen indultak, hogy szétrabolják ott a galliái csodatevő sirjához az áhitat által összehordott kincseket. A rémület, mit ezen Ásia s Afrikából a vallás és müveltség kiirtására jött rablók rohamos diadalaik okoztak, a veszélyt, melly nem csak Franczia országot, hanem Európát fenyegeté, még nyomasztóbbá tette. Hanem Martell Károly összeszedvén Austrasia vitézeit s a maga bátorságát öntve beléjök, a Loire felé vezeté, hogy megmentse Franczia ország szentélyét. Összetalálkozott a két sereg Poitiers és Tours közötti sikságon (októb.), s hét napig folyt az apróbb csatázás, mig végre Abd el-Raman az elhatározó ütközetet rendezé el. Pitymallásskor kezdődött az ütközet. „A frankok — mondja bejai Izidor — ugy álltak mint egy erős fal, mint egy jégbástya, mellyet a könnyen fegyverzett arabok meg nem mozdithattak, csak önmagukat törték meg rajta. Az ellenség rohant s ujra visszavonult, hanem a germán kardok olly igen kaszabolták őket, hogy csapásaik alatt maga Abd el-Raman is elesett. Az éj bekövetkezett, s a frankok fölemelék fegyvereiket, jelül, hogy vezéreiktől nyugalmat ohajtottak, kimélni akarván erejöket a másnapi csatára, miután a térséget igen messzire saracen sátrakkal látták beteritve. Midőn azonban hajnalkor csatarendben álltak, észrevették, hogy a sátrak üresek, s az arabok elrémülve nagy veszteségökön, megszöktek az éj alatt s most már jó darab távolságra vannak.“ A képzelődés nagyitva adta elő ama csatát, melly Európát mentő meg: az elesett arabok számát háromszáz hetvenötezerre akarták tenni, s Martell Károly és vitézei tetteit csodákká emelék, miket utóbb a hagyomány Nagy-Károly és hős lovagjaira vitt által. Annyi igaz, hogy a keresztények nem merték az arabok visszavonulását akadályozni; ezek pedig lemondtak a gondolatról, Galliát meghódit-

hatni, de nem arról, hogy oda ollykor ollykor rabolni jöjjenek [1])

Martell Károlynak a győzelem biztossá tevé déli Galliát, miután Eudes ama veszélyben Aquitania s Gascogne részéről meghódola (735). Aquitania azonban Eudes halála után fellázadt, a mikor is Károly függetlenségétől végkép megfosztá; Eudes fiai közöl pedig Hatto fogoly maradt, Hunald meg e herczegséget az udvarnagytól kapta, hűséget esküdvén neki.

Károly ekkor a friesek ellen fordítá fegyverét, kiknek herczegök Poppo a kereszténységet s az engedelmességet is megtagadta. Ezt legyőzvén s a csatában megölvén, a pogány templomokat s a bálványokat borzasztóan feldulta. Burgundia szinte meghódittatott, s kormányzására Lyonba s a többi részekbe is frank grófok helyeztettek. A burgund főurak azonban meg nem szokhatván az igát, fellázadnak, s főnökük Mauronte, kezet fog Yusuf narbonai arab kormányzóval (737), s neki igéri Arles és Avignon fontos városokat: ekkép hazaárulás által az arabok ujra betörtek Galliába s már Lyont is ostrom alá vették. Károly, ki a szászok ellen harczolt, most fivérével Childebranddal az arabok ellen repült s visszafoglalván Avignont, Narbona, a septimaniai arabok székhelye ellen indult. Atima, Septimania kormányzója vitézül ellenállt; Okba, spanyolhoni emir pedig Omar ebn-Kaled alatt nevezetes erösitéseket küldött, hanem Károly, midön a segélyhad partra szállna, Corbiére völgyében megtámadta s szétverte, megölvén magát Omart is.

Az arabokat ez el nem csüggeszté s nem' sokára berontottak Provenceba, még mindig segittetve Mauronte által, ki nekik Marseillet s a Rhone melletti városokat árulással adta által. Károly, miután Liutpranddal, a longobard királylyal, ki a liguri partok felöl szintén fenyegetve látta magát, egyezkedett, visszatért s az egyesült két nemzet visszafoglalá az araboktól Arlest és Avignont, és Septimaniára szoritá öket. Hogy pedig az Aude-n innen meg ne erösithessék magukat többé, lerontatta Agda ,Beziers és Nimes várait, s elpusztitá az ara-

[1]) Bejai Izidor huszonkét évvel később énekelte meg ama győzelmet s verseiben már találhatni rimeket, vagy inkább hasonhangzatokat, mellyek a középkori költészetben divatosak voltak, a spanyol költészetben pedig meg is maradtak:

Abdirraman multitudine repletam
Sui exercitus prospiciens terram
Montana Vaccorum disecans
Et fretosa et plava percalcans
Trans Francorum intus experditat. stb.

bok kezében maradt részeket. Kevés hónap mulva Okba uj hadakat küldc Gallia ellen (740), de a berberek fölkelése visszavonulásra kényszerité őt, azután a musulmanok egymásközti czivódása felfüggeszté a beütéseket.

Ennyi érdemet szerezve Martell Károly Európa s a kereszténység megmentőjeül üdvözöltetett. Liutprand szövetséget kötött vele; III. Gergely pápa pedig fényes ajándokok mellett római patriciusnak nevezte. Hanem ő, hogy fenntarthasson annyi sereget s győzelmeinek részeseit megjutalmazhassa, katonai erőszakhoz folyamodott, s különösen az egyházakat s monostorokat megfosztá javaiktól, hogy azokkal tiszteinek kedveskedhessék. Már Ebroin is elég önkénynyel birt némelly egyházi javakat a világiaknak örök bérbe adni, s a zsinatok a merovingieknek hasonló bitorlásaik ellen gyakran emeltek panaszszót. Az olly birtokok, miután a világiak kérésére (precari— kérni) adattak, precari umoknak mondattak; a kiknek pedig adattak, azok advocatusoknak vagyis a monostor, vagy egyegyház elsajátitott birtokai ideig lenes védőinek neveztettek. Martell Károly az illy adományosokat nem többé a király, hanem saját hűségére esketteté föl; ugyanakkor hozta be a hübéri hódolat szertartásait: olly annyira a frankok urának tekinté magát, habár királyi czimet vagy jelveket soha sem vett föl.

Hozzászokva a katonai korlátlan hatalomhoz, béke idején is gyakorlotta azt, adva s elvéve püspökségeket s apátságokat kénye kedve szerint. Igy vette el Rigoberttől, saját keresztatyjától, a reimsi püspökséget, hogy azt egy Milo nevü egyszerü tonsuratusnak adja, ki őt a háboruba követte; melly tettei által az egyházi fegyelmet nagyban csökkenté, s főoka volt az erkölcsök megromlásának. Ez okokból az egyházi irók zsarnokul mutatják őt fel; sőt beszélik, hogy Eucherius, orleansi püspök, egyszer felmagasztalt lelki állapotában Károlyt a pokol legmélyebb fenekén látta s hallá egy angyaltól, hogy a szentek, kik az utolsó itéleten a mérleget tartandják, örök kárhozatra itélték őt, mivel javaikat elragadta. Hogy elbeszélésének alapot adjon, Eucherius azt is mondá, hogy Károly hullája nem található fel többé; a felbontott sir csakugyan üres és összeégett vala, s belőle egy kigyó mászott ki.

A roppant seregek fönntartásának szüksége, harczias nevelése, nagyravágyása, melly szerint a herczegeket elnyomni törekedett; ugy szinte a külellenség visszaverésének szüksége a történészetet a krónikáknál kiméletesbbé teheti. Kárpótlásul szolgálhat azon gond, mellyel sz. Villibrodot s sz. Bonifáczot a friesek, thuringok és szászok

megtérítésében gyámolitá, és hogy kardjával — mint Gergely pápa mondá — százezernél több hitetlent téritett meg. Martell Károly két évvel élte túl diadalmait; meghiusitá a nejétől, Sonechildától eredt összeesküvést, melly utolsó kisérlet volt a merovingiek uralmának visszaállitására. A nagyok beleegyezésével a frank országokat két fia, Carlmann és Pipin között osztá föl, hagyván egy kis részt a legfiatalabb Grifónak is. Meghalálozott Oise mellett Kiersyben (741. okt. 21)[1]).

A hosszuhaju merovingiek annyira el voltak feledve, hogy e felosztásnál szóba sem jöttek. Csak később Károly fiai, midőn köztük egyenetlenség ütött ki, saját kedvökből, a püspökök és nagyok megkérdezése nélkül, királynak tettek egy együgyü kis fiut, kit II. Chilperik fiának állitottak, s III. Childerik név alatt ültettek a trónra (742). Ennek nevében Pipin és Carlmann mint parancsnokok Isten kegyelméből kormányoztak, vagy mint ők mondák, uralkodtak. A kormányzás felosztásánál Pipin Neustriát, Provencet és Burgundiát; Carlmann pedig Austrasiát, Sveviát és Thuringiát kapta. Grifo azonban, kizárva látván magát, melengette a hübéresek és a főpapok elégületlenségét, kik Károly hatalmas kezének nyomása alól szabadulni óhajtottak. A szászokat, bajorokat és alemannokat is részére vonta; hanem fivérei elfogván őt Laonban, börtönre vetették, anyját pedig a chellesi apátságba küldvén, a lázadókat elnyomák. Odilo bajor herczeg, a két udvarnagynak sógora, legyőzetve az Inn tulsó partjára üzetett, s csak akkor hagyatott békével, midőn meghódolva engedelmességet fogadott (744). Hunald aquitaniai herczeg, ki Neustriába egész Chartresig hatott, miután belátta, hogy a merovingieket, kiknek eddig támaszuk vala, visszaállitnia lehetetlen, barátruhát ölte Rhe szigetén, fia Vaifro pedig meghódolni kényszerült (745).

Carlmann, miután az országot fivérével együtt leosendesité, megunva a világ zaját, szerzetessé lenni kivánkozott. Letéve tehát méltóságát Pipin kezébe, fényes kisérettel Rómába ment, hol a pápának a maga s fivére nevében gazdag ajándokokat nyujtva át, lenyiratta haját s egy általa Soracte hegyén alapitott monostorba vonult; de megunva itt a Rómába zarándokló frankok látogatásait, a Monte Cassino zárdába költözött. Két fiat hagyott, Drogont és Pipint, kiket

[1]) Három természetes fia is maradt: Remigius, utóbb rohani püspök; Jeromos, Fuldradának, a St. Quentin apátság alapitónőjének atyja; s Bernard, ki megözvegyülve Corbiában baráttá lett. Hildetrudát, törvényes leányát Odilo bajor herczeg vette nőül; két természetes leánya pedig Gontruda és Theodrada apáczává lett.

nagybátyjokra bizott; de ez, hogy Neustria- és Austrasiában korlátlan ur maradjon, a két fiút barátokká avatta.

Igy nyujtottak a monostorok a hatalomvesztett vagy feldult keblü nagyoknak menhelyet, és menhelyet ama kevés tudománynak, melly annyi zivatar közt fennmaradhata; bennök maradt meg a tevékenység élesztő tüze, mellyből Európa müveltsége keledezett elő. És ama férfiak, miután a szent magányban annyira megerősödtek, hogy saját akaratukat megtagadva, föltétlen engedelmességet fogadtak s önmagukat aldozták fel: a pápa vagy apátjok parancsára, kezökbe vették a vándorbotot s átmentek a tengereken s hegységeken, vad s ellenséges nemzetekhez, hogy Krisztusnak uj szolgákat, az igazságnak hiveket keressenek, megjutalmazva érezvén magukat, ha életöket adhatták oda hacsak egynek is lelki üdveért. Germánia megtéritésében különös érdemet szereztek az angolhoni monostorok, és a történészetben az angolszász Bonifácz (sz. Wilfrid), kiről az előbbi könyvben (XVI. f.) emlékezénk, bármellyik hódítónál méltóbb helyet foglal el.

A téritések a müvelődést nagyban elősegiték; a hódithatlan germán törzsek rokonszenvezni s közlekedni kezdtek a frankokkal és Rómával, mellynek neve előttök tiszteletes lett; a vándor csapatok az egyházak körül állandó lakot ütöttek; Mainz és Köln városok életet nyertek és terjesztettek; a fuldai tanoda, mellyet Bonifácz a bajor Sturmmal a Hessen és Thuringia közti legelhagyatottabb völgyben alapitott, ifjakat nevelt s oktatott, kik visszatérve szülőhelyeikre, az erkölcsi jóság és müveltségi rendezet eszméit terjeszték.

Martell Károly elősegité Bonifácz müvét, s a frank királyok politikája pártolni parancsolta a téritőket, kik Gallia nyugtalankodó szomszédait szelidült népekké voltak átváltoztatandók; aztán a Rómával egyetértésből, mi a frank monarchiát kezdete óta jellemzi: az egyháznak a galliai kormánynyal szövetkezéséből a birodalomnak ujjászületése vala várandó; mire részint az épen elbeszélt események, részint a most elbeszélendő egyházi mozgalmak voltak befolyással.

TIZENKETTEEDIK FEJEZET.

Olaszhon.

A pápák. — A longobardok.

Épen ugy, mint Franciaország, Olaszhon sem birt állandósitott polgári rendezettel. A longobardok a berohanás első hevében nagy

részét foglalták el; hanem az, hogy a foglalmányt több herczeg közt osztá fel, bár elősegitette megerősödésöket, de a hóditás bevégzését megakadályozá. Nem lévén öröködési rendszerök, a király ama főurak közől választaték; de minden választás forradalommal menvén végbe, a herczegek, amint az egyik vagy a másik trónkövetelőt pártolák, maguknak mindig nagyobb kiváltságokat szereztek, annyira, hogy Beneventum és Spoleto herczege teljes függetlenségre vergődtek. Nyugottan maradni uradalmaikban, vagy hadat viselni nem a király parancsára, hanem saját kiváltságaik vagy birtokaikért, ez volt, a mit a herczegek szerettek; miért is a királyoknak nagy bajába került őket zászlaik alá vonni, akár, hogy a görögöket Olaszhonból kiüzzék, akár, hogy a frankokat visszaverjék, kik pedig vagy rabló hajlamuknálfogva, vagy a keleti császárok unszolására a longobardokat folyvást háborgatták. Tengeri erő nem létében a görögöknek Konstantinápolyból érkezni szokott bár csekély, de gyors segélyadást sem akadályozhatták meg. Még azután is, hogy a katholika hitre tértek, önmaguk is idegeneknek tartották magukat, az olaszok is illyenekül nézték őket; mert nem olvadtak össze az olaszokkal, s azt sem látták be, milly fontos előny leendett rájok nézve a papság kegyeit megnyerni. És igy nem vala remélhető, hogy Olaszországot egy uralom alá egyesitsék, melly erős volt az ellenállásban, és rokonszenvet keltő rendezettsége által.

Az Exarchatus.

A görögök kezében maradt részeken a régi birodalom hagyományai megőriztettek. Kiterjedett a görög helytartó (exarcha) hatalma a mai Romagnára, Ferrara és Comacchio mocsárai s völgyeire, öt tengeri városra Riminitől Anconáig (Pentapolis maritima), egy másik Pentapolisra az Adriai-tenger és az Apenninek között, továbbá Rómára, Velenczére s majdnem az összes tengeri városokra, Italia végső széleig [1]). Ezek közől azonban némellyek, mint Velencze, teljes függetlenségre vergődtek; mások pedig minduntalan a longobardok berohanásaitól fenyegettettek. Midőn ezeket kül- vagy polgári háboru foglalta el, a görög helytartók megboszulták magukat, hanem csakhamar

[1]) A longobard uralom ideje alatt az *Exarchatus* (helytartóság) kettős értelemmel birt. Tágas értelemben a birodalomtól függött összes olasz tartományokat jelölé, nevezetesen Velenczét, a liguri part egy részét, keleti Aemiliát, Flaminiát, a nyugati Picenumot és a római herczegséget; szoros értelemben jelölte Aemilia és Flaminia keleti részét vagyis a mai Romagnát; s különbözik a *Pentapolistól*, melylyet ma Urbino herczegsége, s az anconai marca egy része képezne; a *római herczegségtől* is különbözött, melly Hetruria egy részét, Sabinát, Campaniát, s Umbria egy részét magában foglalá.

visszaszorittattak szük határaik közé; békéjök soha sem, csak évről évre megujitott fegyverszünetök volt, mellyet néha háromszáz font aranynyal kelle megfizetniök. Ha nem volt pénzök, ezen adó vagy a katonaság fizetésére, neki mentek barátnak, ellenségnek s kifosztották, vagy berohantak Rómába az egyház kincseit kizsákmányolni, vagy megrabolni sz. Mihály szentélyét a Gargano hegyén, mellyet a longobardok is legnagyobb tiszteletben tartottak.

Ravenna, a helytartók székhelye, mocsárok közé helyezve s a görög hajóhad által könnyen segittetve, a barbárok ellen mindig megvédte magát. A város a keleti birodalom helyhatósági intézményei szerint volt még rendezve, s katonai iskolákra osztva. Ott századok óta azon ferde szokás uralkodott, hogy vasárnaponként estve felé, ifju, öreg, gyermek, férfi, asszony, minden rangból odahagyták a várost s a városrészek szerint iskolai osztályokat képezve, kövekkel kezdték magukat hajigálni egész a megsebesités- vagy épen agyonütésig. 696-ban történt, hogy a tiguri-kapu osztálya kihitta a sommovicói osztályt, s mig az első ez utóbbit legyőzé olly dühhel hajigálta köveit, hogy ezek közől sokat agyonvert. A következett vasárnap a játék csakhamar dühös verekedéssé lett, mellyben ismét a sommovicói osztályból sokan ölettek meg, habár törvény volt, hogy a ki könyörög, az bántatlan maradjon. A kétszer legyőzött osztály véres boszuálláson törte fejét s kiengesztöltnek tettetvén magát, kiki egy-egy tigurit lakomára hi, ott a megjelentet megöli, hulláját pedig titkon elássa. A borzasztó tett fölfedezteték s a várost jajveszéklés s rémület fogta el. Demjén érsek erre három napi böjtöt rendel; szent körmenetet tart papjaival s a szerzetesekkel, mindegyik mezitláb, szörzsákban s hamuhintetten; ezek után jöttek a világiak, azután a nők, ékszerek nélkül, végre a szegények, valamennyien fennszóval könyörögve Isten irgalmáért. Három nap mulva fölkerestetvén a hullák eltakarittattak; a gyilkosok büntetésre vonattak, holmijok, mellyekhez senki sem akart nyulni, elégettetett; városrészök lerontatott, s ennek helye utóbb A gyilkosok szállásának nevét kapta. [1])

Egy uj hatalom keledezett elő Olaszországban, mellynek emc korszakban kelle nem csak kicsiráznia, hanem a többi hatalom romjai közt állandó gyökeret is vernie. A pápák a longobard uralom iránt mindig ellenszenvvel voltak s azt óhajtották, hogy a görög birodalom tartsa meg tartományait. Nagy-Gergely illyen irányban, ha-

[1]) **Agnelli**, *Vitae Episc. Ravenn.* Rer. it. Script. t. II

talmat, ékesszólást, pénzt s cselszövényt is használt fel, miben utódai hiven követték, s valahányszor a longobardoktól fenyegetve voltak, a byzanti udvarnál legott segélyért zörgettek [1]). A konstantinápolyi császár iránt mint egykor a római iránt hódolattal viseltetve, tőle kivánták maguk kineveztetését megerősiteni, miért is bizonyos dijt fizettek s a konstantinápolyi udvarnál ügyvivőt (apocrisarius) tartottak. Hanem e függés mindig csekélyebb lett a távollevő császárok s a gyönge, a néptől gyülölt helytartók irányában. A pápa, élén állva a barbároktól érintetlen Rómában fennmaradt helyhatósági intézményeknek, az ott székelő herczeg tekintélyét háttérbe szoritá, s az uralkodás egy nemehez közelitett. A pápák e belhatalmát növelte az olly nagyon gyarapodott külső befolyás. A gazdag ajándékok, miket az egyház a legtávolabb vidékekről kapott, a pápát az uj országokban első rangu birtokossá tették, hol pedig a földbirtok a politikai hatalom alapját képezé. Angolhon felé egyenesen Rómából látunk téritőket kiindulni, honnan az uj megtérés hevével uj téritők mennek szét a kereszténység terjesztése végett, mint Columban, Willibrod, Rupert, Wilfrid. Az uj egyházak nem közelitvén a rómaihoz sem régiségre, sem apostoli eredetre nézve, a pápák előtt föltétlen engedelmességgel hajoltak meg. S minthogy a térités a müvelődés eszközlője is volt, és a megtért és megállapodott országokat a beütések ellen biztositá, azért ezekben a pápa nem csak mint főpap, hanem politikai s anyagi érdekekből is tiszteletben tartatott.

A pápák.

Sabinián, Nagy-Gergely utódja (604), kinek Konstantinápolyban ügyvivője vala, távol ama bőkezü szeretettől, mellyel elődje a szegények közt gabonát osztogatott, eladta azt nyereségre; s midőn a szegénység zugolódva kiáltozá, ne venné el azok életét, kiket Gergely annyiszor megmentett, Sabinián előállván mondá: Hallgassatok; ha Gergely nektek adta a gabonát, hogy öt dicsérjétek, nekem nincs kedvem titeket illy áron jóllak-

---

[1]) A már idézett olaszhoni történészekhez hozzáadandók különösen:

Anast. Bibl. *Vitae pontificum romanorum.* Rer. it. Script.

Cenni, *Monumenta dominationis pontificiae.* Roma 1761. 2 k. Gyüjtelme a pápai leveleknek III. Gergelytől I. Hadriánig, Martell Károlyhoz, Pipinhez, Carlmann- és Nagy-Károlyhoz.

Orsi, *Dell' origine del dominio e della sovranità de' Romani pontefici.* Roma 1789.

tatni. E szavakból elődje elleni irigysége rí ki, mely annyira ment, hogy még műveit is megsemmisitni akarta. [1])

Következett III. Bonifácz, szinte volt ügyvivő és diacon (607?); egyátalában a pápa legtöbbször ollyan emberekből választatott, kik nem csak egyházi, hanem világi hivatalt is viseltek, melly körülmény bő alkalmat nyujta az átalános figyelem fölgerjesztésére. Ez csakhamar a Valeriában, Marsok földén született IV. Bonifácznak ada helyet (608), ki miként elődje, Phocas császárt arra kérte, hogy a konstantinápolyi patriarchák az egyetemes (oecumenicus) czimről mondjanak le. Ugyanazon császár által átadatta magának Rómában Agrippa pantheonját, mellyet megtisztitva a bálványozástól, Szüz-Máriának s az összes vértanuknak szentelt föl, minek emlékére IV. Gergelytől a Minden szentek ünnepe hozatott be.

Honorius tévedése.

A római Deodat (615?—18) s a nápolyi V. Bonifácz (619) után a campaniai I. Honorius ült a pápai széken. E főpapnak jutott az öröm Aquileja- s Istriának, mellyeket a Három fejezet kérdése elszakadva tartott, az egyház kebelébe visszatérését láthatni. Ő alatta terjedt el a kereszténység az angolszászok közt is, de megszomorittatott az egyakarathivők (monotheliták) eretneksége által. Midőn Sergius, a görögösen szőrszálhasogató byzanti patriarcha, a kérdéses vitályról olly álnokul tudósitá a pápát, hogy ez azon kérdést hitte fennforogni: Volt-e Krisztusban két emberi akarat vagyis birt e azon hajlammal is, melly az embert bünre készteti. Ezt Honorius határozottan tagadá, állitván, hogy Krisztusban csupán egy akarat volt, és épen a monotheliták azt vitatták, hogy Krisztusban csupán egy isteni akarat volt. Ő tehát hibázott vigyázatlanságból, s olly igen vágyakodott ama nyomorult vitának véget vetni, hogy Sergiust arra kérte, tartaná titokban levelét. Még is a VI. egyetemes zsinaton (680), midőn az egyakarathivők átok alá vettettek, Honorius is oda számittatott, mint „a régi Rómának néhai püspöke, mivel Sergiushoz irt levelében ő is e tévelyt követé, s annak tekintélyt adott.[2]) Ez különben az egyház

[1]) Illyennek mutatja őt be Pál diacon; Oldoin ellenben egy helyet hoz elő a vaticani basilica leirásából, melly igy hangzik: *Sub ejus tempore fuit fames gravis: sed perfecta pace cum Longobardorum gente, Sabinianus jussit aperire horrea ecclesiae, et venumdari frumentum populo per unum solidum triginta modios tritici: misericordia enim visceribus ultra quam dici possit affluebat, et quantum in se nullum a beneficio misericordiae excludebat.* Note al **Ciaconio** t. *I.* p. 422.

[2]) Hacsak ezen zsinat iratai nem hamisittattak meg. Olvastassanak e tárgyról a tüzetes értekezések.

gyakorlata ellen volt kihallgatatlanul kárhoztatni valakit; azonkivül a titkár, ki ama boldogtalan levelet a pápa nevében irta, az ott egyéni véleményként kifejezett tannak teljes ártatlanságát hittel erősité.

Honorius halála után (638) a görög tisztek ki akarták rabolni a pápai palotát, s midőn tervök meghiusult, rávették a császárt, hogy ama kincseket zár alá vegye. A római Severin (640) és dalmátországi IV. János után (642) a jerusalemi első Theodor következett, ki az egyakarathivőket átok alá veté, mellyet maga ira le szentelt borral. Az afrikai zsinat (646) öt szentségesnek (beatissimus), atyák atyjának, érseknek s egyetemes pápának czimezé.

A todii szent Márton (649), nem hogy hajlott volna II. Constans akaratára, ki tőle Typosának megerősitését kivánta, hanem inkább a zsinatban átok alá veté az eretnekséget, különösen a monothelitákat, Heraclius Ecthesisét s a most emlitett Typost[1]). Ezt a császár bántásnak vette, s megparancsolá Olympius helytartónak, fogná el a pápát élve vagy halva. Ez átallván a nyilt erőszakot, ürügylé, hogy magától a pápától akar megáldoztatni, melly alkalomra egy orgyilkost fogadott, ki a főpapot keresztüldöfje. Ez végre nem hajtván a gyilkolást, azzal mentegeté magát, hogy midőn tenni akarta a pápa eltünt szemei elől; e vallomás csodának kiáltaték, s Olympius bünösnek vallván magát, b ocsánatot kére. Sokkal elhatározottabb volt utódja, Calliopa János (652), ki hadsereggel menvén Rómába, körülvette a pápai palotát, állitván, hogy ott nagy mennyiségü fegyver van elrejtve. Nem talált semmit, d e a pápát azért elhurczoltatá éjnek idején, alig hat szolgát engedvén melléje. Három hónapig tengeren hányatva, végre Naxosba értek, honnan a pápa mint fogoly Konstantinápolyba vitetett. Itt ismét három hónapig a börtönben ült anélkül, hogy szólt volna hozzá valaki[2]).

Végre birák elé állittatván, vádoltatott, hogy Olybriussal s a saracenokkal a császár ellen összeesküdött s hogy Szüz-Máriáról illetlenül beszélt; meggyőztetvén olly eszközök által, minőket az efféle törvényszékek soha sem nélkülöznek, egy udvarba nagy néptömeg közé vitetett, hol lerántatván róla palástja s méltóságának többi jelei, nyakába vasláncz tétetett, s daczára öregsége s gyöngeségének, a városoni hurczoltatás után börtönre vettetett, melly, bár csikorgó tél

[1]) Lásd fönebb 661 lap.

[2]) Márton pápa szenvedéseinek egy egykorú elbeszélését birjuk. L. Labbe-t *Conc.* T. IV. pag. 67.

volt, nem is füttetett. A börtönőrök feleségei, mikép más áldozatoknál ugy nála is megenyhiték a császár embertelenségét. Marczius hóban Chersonba vitetett által, hol nyomorral és nélkülözéssel küzdött, mig Isten magához nem szólitotta öt (654). Maximus patriarcha, ki védelmére kelt, nyelvét és jobbját vesztette el [1]). Illy gazul szegültek ellen a császárok az egyház szabad eljárásának.

Márton halála után Constans legott más pápát rendelt választatni. A rómaiak csakhamar tették ezt, félvén, nehogy a császár valami eretneket küldjön nekik. A választás I. Eugeniusra esett, kit rövid idő mulva Vitalián követett (657). Márk ravennai érsek, támaszkodva Constans császár egy oklevelére, nem akarta a római egyház felsőbbségét elismerni. Vitalián őt, ő pedig Vitaliánt átok alá veté, s a szakadás tartott egész Domnus pápáig, ki amaz oklevélnek visszavonását kieszközölte. Vitaliánnak tulajdonitják az énekkisérő egyházi hangszerek behozását [2]).

Ezután Adeodat (672), Domnus (676) és Agatho (678) következett, ki megnyeré, hogy a római egyház megszabadult ama tehertől, melly szerint minden pápaválasztásnál három ezer arany soldót kelle fizetnie, hanem a császári megerősités még mindig megkivántatott. Ezután jött II. Leo (682), II. Benedek (684) s V. János Syriából (685), ki a cagliarii érsektől püspökfölszentelési jogát elvevé. Ennek halála után a papok Péter főáldozárt, a katonaság pedig bizonyos Theodorust óhajtott, mig végre közmegegyezéssel választották Conont (686), ki méltóságos egyszerüségével mindenkinek szeretetét birta. Szintolly küzdelmes volt utódjának választása is, miglen a palermói I. Sergius túlnyomóvá lőn (687). Minthogy a trullanumi zsinat irományait még csak olvasni sem akarta, II. Justinián Zakariást küldé el a pápa elfogatására, hanem a nép fellázadván, a császári küldöncz csak a pápai palást alatt menthette meg életét. János, ravennai helytartó is Rómába jött, hogy a pápán sérelmet ejtsen, de nem mert semmit tenni. Hanem azok, kik a pápaság után ásitoztak, annyira háborgatták Sergiust, hogy sok ideig Rómán kivül kelle laknia.

A nép annyira félt a császárok erőszakoskodásától, hogy VI. János választásánál (701), midőn az uj helytartó Theophylactos Konstanti-

---

[1]) Gibbon XLVII. f. *igazságosnak* találja *az engedetlenségnek e fenyitését*, **mert** a *Typos*-ban már fenyegetve volt az engedetlen pápa. A következtetés ésszerü, mert törvényszerü.

[2]) *Instituit cantum adhibitis instrumentis, quae vulgari nomine organa dicuntur.* Igy a Pontificalé-k. Szent Ágoston is mindennemü hangszer értelmenyével használja az *organumot.*

nápolyból Rómába jött, a rómaiak fegyvert fogtak s nem is csendesedtek le, csak a pápa kérelmei s biztositására. Utódja VII. János (705) görög születésü, ámbár a trullanumi zsinat határozatait nyilván nem kárhoztatta, azokat még sem akarta aláirni, daczára Justinián kérései és fenyegetéseinek.

Sisiniusnak (708), ki alig husz napig ült a pápai széken, utódja volt a syriai Constantin, kit Justinián Konstantinápolyba idézett, vagy hogy hatalmát fitogtassa, vagy hogy a trullanumi zsinatot ujabban aláirassa. A császár kellő tisztelettel fogadta őt, meghajtá előtte koronás fejét s kérte, imádkoznék érte s áldoztatná őt meg. A pápa a zsinatot illetőleg igen ildomosan tudta az engedékenységet a tartózattal összeegyeztetni. Hanem midőn Philippicus a konstantinápolyi álzsinat irományait küldte meg neki, mellyekben a VI. egyetemes zsinat kárhoztatva volt, Constantin méltóságteljesen visszaveté azokat, s tisztelete jeléül Sz. Péter csarnokában le is rajzoltatá az első hat zsinatot; az olasz nép pedig az cretnek császárnak megtagadta az engedelmességet, visszaküldte arczképét, nem akarta őt megemlittetni sem a misében, sem a közokmányokban, sőt még az ő képét viselő pénzt sem fogadta el.

E néhány vonásból is kitetszik, milly méltatlanul bántak a császárok a pápákkal, s milly hajlandó volt a nép amazok igáját lerázni. Hanem féken tartá őket egy fenyegetőbb ellenségtől, a longobardoktóli félelem.

Longobard királyok.

Rotharis, az utolsó longobard király, kiről a mult korszakban emlékezénk, a szokások helyébe irott törvénykönyvet hozott be; s e törvényekkel és erélyes kormányzásával megfékezte a herczegeket s csatába vezeté őket a görögök ellen, kiknek helytartójokat Platont Panarónál legyőzte. Elfoglalta a genuai s liguriai herczegséget s ez volt az egyetlen állandó foglalmány, mióta a longobardok Olaszhonban laktak.

I. Aribert.

Fia- s utódjával, Rodoalddal, kit egy megsértett férj agyonszúrt, kihaltak Theudolinda ivadékai (652), hanem a nagyok olly kegyelettel viseltettek e jó nő emlékéhez, hogy a trónra a bajor Agilolfingiek közöl Aribertet, Gunduald asti-i herczeg s Theudolinda fivére fiát, emelték, ki a longobard nemzettől idegen királyok második sorát kezdte meg (653).

Grimoald.

Mintha nem lett volna még az ország eléggé felosztva a friauli, spoletói s beneventumi herczegek között, Aribert után a frankok s többi germánok modjára annak fiai Pertharis és Gondebert között osztatott fel; az első Milanóban, a másik Paviában székelt. A nagyravágyás nem hagyta őket egyességben élni, s Gondebert a turini herczeget, Garibaldot, Grimoaldhoz, a beneventumi herczeghez küldé segélyért, testvére ellen. A hű tlen követ rávette Grimoaldot, hogy jöjön, de azért, hogy az idegen királyfiakat kiirtsa s maga vegye át az országot, mellynek nem gyermekekre, hanem erős hősökre volna szüksége. Az ajánlat tetszett Grimoaldnak, s miután Gondebertet az áruló Garibald megölte (662), Pertharis az avarok khaganjához futott, ki a Grimoald által a menekültnek kiadásáért ajánlott roppant aranyösszeget visszautasitá; hanem Pertharisnak kijelenté, hogy az avarok földét hagyja el. Pertharis bátorságot vett magának visszatérni Olaszországba s megbizni az ellenség nagylelküségében. Grimoaldnak tetszett e lépés, s nem csak nem bántotta a visszatértet, hanem inkább mindennel ellátta. Midőn azonban látná, hogy a longobardoktól kedveltetik, és sürüen látogattatik, gyanuba vette s elakarta őt tenni láb alól. Bezáratta tehát egy paviai épületbe, hol Unulf, Pertharis hű szolgája, fölöltöztetvén urát rabszolgának, tettetve botütlegekkel üzte ötki az örök szemeláttára, aztán lebocsátotta őt a város faláról, ki innét Astiba, aztán Franciaországba menekedett; Unulf visszatért. Grimoald hallván e kegyeletes családságot, megbocsátott a hű szolgának s ura után küldte őt.

Grimoald királyi czimet vett föl s az emlitett két fivér hugát hozzá nőül menni kényszerité, a herczegeket pedig barátaivá tette olly kiváltságok által, mellyek ezeket majdnem függetlenekké tették s az egyedurság életereit elvagdosták. Másrészről ugyanakkor végződött be a longobardok megtéritése; a papság s ez által a pápa nagy befolyást gyakorla, és a papok czélja a hóditókéval egészen ellentétben állt, miután ezek az olasz nemzetiséget elnyomni, a papok fönntartani törekedtek. Grimoald mint vitéz és szilárd akaratu férfiu, az országban is fönntartá a rendet, és künn is visszaverte a III. Chlotar vagy inkább Ebroin által Pertharis visszahelyezésére küldött frankokat.

Az ő uralkodása alatt II. Constans császár erélyes kisérletet tön az idegeneknek Olaszhonból kikergetésére s a római birodalom megujitására. Hajóhadat szerelve föl Siciliában, kiszállt Tarantóban (663), s zászlai alá szólítá a birodalomhoz tartozó tengeri városok őrségeit, s igy indult Beneventum ellen, melly a longobard herczegségek leg-

hatalmasbja vala. Grimoald nagyobb hadjárattal levén elfoglalva, Beneventumot fiatal fiára Romoaldra bizta, ki vitézül is védte a megszállott várost, mig Grimoald maga is fia segélyére sietve, az ellenséget Formiáig visszaverte s legyőzte. A császár kétségbeesvén Italia visszafoglalhatásáról, Róma ellen megy, és mivel az ellenséget le nem győzheté, kizsákmányolta védtelen alattvalóit s elrabolta, a mit a barbárok illetetlenül hagytak. Jól nem lakva a Vitalián pápától kapott ajándokokkal, elvette a Pantheon összes rézszereit, még a fémfedelet sem hagyva meg; s mindezen zsákmányt Siciliába hurczoltatá. Midőn azonban Konstantinápolyba vitorláznának, egy musulman hajós csapat megtámadta s a rablott kincseket Alexandriába vitte, honnan talán némelly része utóbb Rómába került vissza.

Miután Constans meggyilkoltatott [1]), Romoald meg akarta boszulni ama támadást s egy bolgár csapat élén elszakitá a birodalomtól Bari, Taranto, s Brindisi városokat Terra d' Otranto tartományával, melly foglalmányokat még is meg nem tarthatott.

Ezen bolgárok lakhelyet kértek s kaptak is alsó Olaszhonban, a felsőbe pedig az avarok kivánkoztak, kiket Grimoald a friauli herczeg ellen hitt be; Romoald azonban visszautasitá őket.

Pertharis 671. Kunibert 686.

Fia s utódja Garibald meg nem gátolhatta, hogy a nyugtalankodó herczegek vissza ne hivják a trónra a számüzött Pertharist. A Pertharis által épitett Sant' Agata in Monte és Santa Maria in Pertica [2]) egyházak bizonyitják, mennyire háladatos volt Isten iránt, ki őt annyi veszélyből kiragadta. Uralkodott tizenöt évig, megtanitva a balsors által, hogy vissza ne éljen a szerencsével. De megháboritá az országot két párt, mellyek egyike kedvezett, másika ellene volt a bajor vérü királyoknak. Olly ügyetlenül viselte magát Kunibert, Pertharis fia, hogy a beneventumi és spoletói herczegek majd nem egészen függetlenekké lettek. Alachis, Brescia herczege elfoglalván a székvárost, Kunibertet a kis Comacina szigetre szoritá. Egy napon azonban, midőn Alachis aranyait olvasgatta, leejtett egyet, mit midőn egy jelen volt nemes ifju fölvett, Alachis mondá neki: A te apádnak sok illyen aranya van, majd enyéim lesznek azok is. A

[1]) Lásd fönebb a 665 lapot.

[2]) Pál diacon szerint e név a longobardok azon szokásától vette eredetét, melly szerint ezek, ha egy longobard a távolban halt meg, póznákat (pertica, pózna) állitottak fel, tetejökben galambbal, melly azon táj felé volt forditva, melylyen az elhunyt életét végezé.

fiu elmondta ezt atyjának, Aldonnak, ki, hogy megelőzze kincsei elraboltatását, visszasegité Kunibertet. Visszajövén ez, s találkozván Alachissal Coronatában (Cornate) az Adda mellett, párbajra hivta, hanem Alachis felelé: Ő részeges, de még is a legizmosabb ember. Midőn még atyja élt, a palotában voltak szokatlan nagyságu bárányok; ő azokat tenyerére emelte, én nem voltam képes. E gyáva visszautasitás sokakat eltéritett töle, kik minden érdemet a testi erőbe helyeztek. Bekövetkezett halála biztositá Kunibertnek a győzelmet és az országlást.

Uralkodott tizenkét évig; aztán átadá a kormányt fiának Luitpertnek. Ezt csakhamar kiforgatta Ragimpert turini herczeg (701); II. Aribert pedig, ennek fia s utódja börtönre vetteté. E rövid kormányok s a háborus öröködések lehetetlenné tették, hogy a monarchia megerősödjék. Ansprand, nemes longobard, Luitpert hive, a bajorokhoz szökvén, egy innen hozott csapattal átkelt az Alpeseken s legyőzte Aribertet (712), ki midőn a Ticinón áthaladna, belefult: az agilolfingiek utolsó sarja Olaszországban. Mondják, miszerint álruhában járt, hogy hallja, mit beszélnek felőle. A külországok követeit közönséges ruhában fogadta, silány ételeket s borokat tétetett eléjök, nehogy megkedveltesse velök az olaszhoni finom életet. Ezt azonban jobban védhette volna vitézség- s egyetértéssel, mint sem kis lelkü s álnok titkolgatással.

Liutprand.

Ansprand csak három hónapig uralkodott, hanem harminczkét évig ült a trónon fia Liutprand, ki a longobard uralomnak régi fényét visszateremté. Első gondja volt az állam átalakitására; a többször kiütött lázadást elnyomá, néhány herczeget ki is végeztetett. Sok várat vett el a bajoroktól, kik uralmukat megujitni óhajták. A frankokés avarokkal jó barátságban élt; bölcs törvényeket hozott, mellyeknek czimén ez állt: Keresztény és katholikus királya az Isten kedvelte longobardoknak. Tudván, hogy két gasindája élete ellen leselkedik, vadászatra hitta őket, s midőn egyedül volnának az erdőben, szemökre lobbantja gonosz tervöket, aztán elvetve fegyverét, igy szólt: Ime hatalmatokban királyatok, tegyetek vele, amit akartok! Ezek meghatva a nagylelkü s bátor lépéstől, lábaihoz borulnak, bocsánatot kérnek s azt meg is kapják. Az egyházzal is egyetértésben élt s megerősitett a cotti-Alpesekben számos adományozást, mellyet II. Aribert tett; hogy a buzgó hiveknek eleget tegyen, áthozatta sz. Ágoston ereklyéit Sardi-

niából Paviába. Helyreállitván a rendet s az engedelmességet és kiirtván a polgárháboru minden csiráját, azon tervnek kivitelére adta magát, mellyel elődei is foglalkoztak, hogy tudniillik egyesitse az egész Olaszországot, kiüzve abból a görögöket. A szerencse ugy látszék, segédkezet akart neki nyujtani.

Elbeszéltük [1]), mint tette közzé isauriai Leo a képek tiszteletét eltiltó rendeletét és mint szegült neki ellen II. Gergely. A felingerült Leo parancsot ada Pál ravennai helytartónak, hogy menne Rómába s tenné le a pápát; ez ellenben átok alá vetvén a császárt, irt a longobardoknak, a velenczeieknek, a főbb városoknak s herczegeknek, maradnának szilárdak a hitben s vetnék meg az istentelen ujitást. Ekkor tünt ki, mennyire joggal irhatá a pápa Leónak: A nyugatiak mindnyájan alázatosságunkra függesztik szemeiket, s minket egy földi istenül tekintenek. Miután a longobardok az ellenségnek elzárták az utat, a ravennaiak is fellázadtak a képromboló ellen (728.); agyonverték a helytartót s mindazt, a ki a képek tisztelete ellen volt. Ugyanezt tették a nápolyiak, kiknek herczegök Exilaratus Rómába jött a pápát meggyilkolni, de megöletett fiastul a rómaiak által, kik fölkelvén, hogy fegyveresen védjék a pápa személyében vallásukat és szabadságaikat, a görög kormányzót elkergették. A császári Olaszország egyik végétől a másikig terjed a lázadás, leverik az uralkodó szobrait s megegyezvén abban, hogy a görögökkel, kiktől mint zsarnokoktól féltek, mint erőtleneket megvetettek, mint eretnekeket gyülöltek, többé semmit sem akarnak, azok helyébe, kik Konstantinápolyvagy Ravennából jöttek, nemzeti tisztviselőket választanak s elhatározzák egy császárt választani, ki Rómában lakjék s Leót ostrom alá vegye.

Azon forradalmak egyike volt ez, mellyek sikerülnek, mivel az igazság s vallás érzelme, nem pedig szörszálhasogatás által határoztatnak, mellyet a nép nem ért s mellyből haszna nincs. Ők saját védelmökre fegyverkeznek föl, megtagadják az eretnekséget és az adót, s még csak vért sem ontanak azon kevesen kivül, mellyet a nép első zendületében, mellyet mindig elnyomni ügyekeznek, megkimélni lehetetlen. [2])

[1]) Fönebb a IX. f.

[2]) *Respiciens ergo pius vir* (a pápa) *profanam principis jussionem, jam contra imperatorem, quasi contra hostem se armavit,* **renuens haeresiam ejus,** *scribens ubique* **se cavere** *Christianos eo, quod orta fuisset impietas talis. Igitur permoti omnes Pentapolenses, atque Venetiarum exercitus, contra imperatoris jussionem restiterant,*

Olly távol volt, hogy ez önkénytes mozgalmat a pápa nagyravágyása segitette volna elő, miszerint II. Gergely közbeveté magát Leóért [1]) remélvén, hogy az igazság utjára visszatér. Az ő törekvése Rómában fenntartá, Nápolyban visszaállitá a császári tekintélyt, habár e helyeken a helyhatósági intézmények s tehát a pápai tekintély kapott volt lábra. A nemesek, a tanácsbeliek s a nép ismét rész vettek a közügyekben, midőn összegyültek, hogy kárhoztassák a császár által parancsolt eretnekséget. Civitavecchia megerősittetett, s a római herczegség nevében a déli longobardokkal szövetség köttetett, habár a császár iránti engedelmesség küljelei megtartattak.

Felhasználta e zavarokat Liutprand, s megtámadván (727) elfoglalta Ravennát [2]), Bolognát és a Pentapolist; hanem a velenczeiek a pápa által a barbárok ellen sürgettetve, elküldik Orso doget, ki rajta ütvén a longobard királyon, legyőzi, unokáját elfogja, s visszafoglalva Ravennát, oda a Konstantinápolyból helytartóul küldött Eutychius heréltet helyezi be. Liutprand, ki remélé, hogy a pápa többet gondoland a rajta ejtett sérelemmel, mint a félsziget közjavával, midőn látta, hogy csalódott, dühbe jött s békét köte Eutychiussal, segélyt igérvén neki az engedetlenek megfékezésére, ha ő is azt kapna a spoletói s beneventumi herczegek ellen, kik Róma mellett fellázadtak. E lépés sikerült s a két egyesült hadsereg Róma ellen megy, mindkettő megtorlandó azt, az egyik mivel engedetlenkedett, a másik, mivel hü maradt a császár iránt. A pápa azonban táborukba megy s megmutatja Liutprandnak, mennyire káros reá nézve a görögökkeli szövetkezés, a longobard ugy megindult, hogy a pápának lábaihoz veté magát, igérvén, hogy senkit sem bántand; s bemenvén a pápával a vaticani templomba, ott az apostolok sirjára mint ajándékokat tette le királyi palástját, karkötőit, vértét, törét, aranyozott kardját, arany koronáját és egy ezüst feszületet.

A görögök s longobardok közti régi viszonyok ekként megujittattak; de a császár meg nem szünt a pápákat tovább is háborgatni. A syriai III. Gergely (731.) épen olly erélyes lévén mint elődje, nem

---

dicentes se nunquam in ejusdem pontificis condescendere necem, sed pro ejus magis defensione viriliter decertare. **Liber pontif.** Gibbon mondja, hogy e lépés fontos és eldöntő. Legyen.

[1]) *Cognita imperatoris nequitia, omnis Italia consilium iniit, ut sibi eligerent imperatorem et Constantinopolim ducerent; sed compescuit tale consilium pontifex, sperans conversionem principis.* **Anast. Bibl.**

[2]) A paviabeliek azt hiszik, hogy Liutprand ekkor hozatta át Ravennából Antoninus Piusnak réz lovagszobrát, mellynek *Regisole* nevet adtak.

kérte ki az exarcha megerősitését, s ellenszegült a szent képekre vonatkozó rendeleteknek, erősen sürgetvén a császárt azok visszahuzására. Midőn azonban látta, hogy az uralkodó makacs, összehitt Rómába egy zsinatot, melly ismét átokkal sujtá mindazokat, kik a szent képek tiszteletét elvetik. A császár, hogy boszut álljon, a nápolyi, calabriai, siciliai s illyriai egyházakat a római pápától elvéve a konstantinápolyi patriarcha alá helyezte, aztán hogy rendeleteit végrehajtassa, Olaszhon ellen nagy hajóhadat indita el, melly azonban az Adriai-tengeren a viharok által szétromboltatott. A maradványok Ravennába érvén, megkisérték ennek kirablását, hanem a figyelmessé tett nép fegyvert ragadva, visszaverte őket, sőt hajóikat is elmerité. Ez volt a császárok utolsó erőködése Olaszország megtartásáért.

Menekülve e bajtól uj veszélybe esett a pápa. Liutprand tudniillik, hogy régi terveit valósitsa, Hildebranddal, ki neki kormánytársul adaték, betört a római herczegségbe s elfoglalván több várost, már Rómát fenyegette. Gergely nem látván magát elég erősnek s a görögöktől sem remélve semmit, elhatározá barbár fejedelemhez folyamodni s követséget külde gazdag ajándékokkal Martell Károlyhoz, illy levél kiséretében:

„Gergely a nagyméltóságu fiunk Károly urnak, Franciaország alkirályának (subregulus).

„Minket a végső szorongatás gyötör, midőn látjuk, hogy az egyházat még azon fiai is elhagyják, kiknek magukat védelmére kellene szentelniök. A ravennai szük területet, melly egyedül maradott fenn a mult évben a szegények fenntartására s az egyház kivilágitására, Liutprand és Hildebrand, longobard királyok tüzzel vassal elpusztiták, sz. Péter birtokait összeronták, a még megmaradt barmokat elvitték s Róma környékét is feldulták. Tőled is, nagyméltóságu fiunk, mindeddig semmi vigasztalást sem nyertünk, s tudjuk, mikép te a helyett, hogy bajainkon segitenél, inkább az ezeket okozó fejedelmeknek adsz hitelt, mint a mi igaz előadásainknak. Mi kérjük a Mindenhatót, hogy meg ne büntessen e vétkedért; de ugyan, hallhatnád te ellenségünk szemrehányásait: Hol van hát az a Károly, kinek védelmeért esedeztél? Hadd jöjön az ő rettentő frankjaival s mentsen ki kezeink közöl! Milly fájdalom fog el bennünket e gunyszavak hallatára! s midőn látjuk, hogy az egyháznak olly hatalmas fiai egy ujukat sem mozditják meg ellenségei visszatorlására! Az apostolok fejedelme hatalma fegyvereivel könnyen védhetne minket, de ő e szerencsétlen időkben meg akarja kisérleni fiai sziveit. Ne adj tehát hitelt ama ki-

rályoknak, midőn a spoletói s beneventumi herczegeket vádolják; ezeknek egyedüli hibájok, hogy a mult évben minket és a vallást megtámadni nem akarták; különben ama királyoknak engedelmeskednek, kik őket mégis méltóságuktól megfosztják vagy számüzik, hogy az egyházat akadály nélkül leigázhassák s rabszolgájokká tegyék.

„Küldd ide meghittjeid egyikét, kit sem ajándok, sem fenyegetés, sem igéret meg ne vesztegessen, hogy ez saját szemeivel látva üldöztetésünket, az egyház lealáztatását, a zarándokok könyeit s népünk nyomorát, téged mindenről pontosan tudósitson. Isten itéletére s lelked üdvösségére sürgetünk, segéld meg sz. Péter egyházát s annak népét és távoztasd el e hitszegő királyokat. Az élő Istenre s sz. Péter kulcsaira, miket uralkodásod jeleül itten küldök, siess segedelmünkre, ragyogtasd hiteded s növeld ekkép ama hirt, melly rólad a világon elterjedt; hogy meghallgasson majd az Ur szorongattatásod napján, és Jákob Istenének neve védjen, mi pedig sz. Péter és Pál sirjánál elégedetten éjjel nappal kérhessük Istent érted és a te népedért.“

Azt hiszik némellyek, hogy e levél átvivőjének szóbeli utasitásai is voltak, hogy egyezkedjék Károlylyal a Róma fölötti uralkodás átvétele iránt; azonban e véleménynek semmi alapja; sőt a pápának ismétesen kelle Károlyt sürgetnie, mig Liutprandhoz követeket küldött; hanem mig az értekezletek folytak, meghalt mind Martell Károly, mind a pápa, mind a császár (741).

A szent széket most a Nagygörögországban (déli Olaszország) Santa Severinából származott, nagylelkü, bőkezü Zakariás foglalta el. Ő állitotta helyre a békét és egyetértést, mert személyesen menvén Ternibe, a longobard királyt jósága s szelids égével rábirá, hogy a római városokat visszaadja. Thrasimund, spoletói herczeg, elhagyatva látván magát a rómaiaktól, megadá magát Liutprandnak, ki őt egy monostorba záratá. Gergely, beneventumi herczeg pedig, midőn Görögországba akarna menekülni, a felbőszült nép által agyonveretett. Liutprand a két herczegségbe két rokonát helyezte, aztán megszegve igéretét, a Romagnában elfoglalt városokat nem csak megtartá, hanem az Exarchatusba ismét betört, mig végre a pápa a békét ujra kieszközölte.

Rachis.

Liutprand halála után (744.) a longobardok letették Hildebrandot, az ő kormánytársát, s elválasztották Rachist, a friauli herczeget. Ez sem késett az Exarchatust megtámadni; de a pápa ujra közbeveté

magát, s a király nem csak elállt vállalatától, hanem annyira megilletődött, hogy az akkor ujból felépült Monte-Cassino zárdába vonult (749), hol épen azelőtt a franeziaországi Carlmann is enyhhelyet keresett. Rachis felesége Tasia és leánya Rotruda is zárdába vonultak.

Astolf.

Astolf, Rachis fivére a közohaj szerint trónra emeltetvén, megujitá a görögökkeli ellenségeskedést. A hadi szerencse olly igen kedvezett neki, hogy két év alatt az Exarchatus és a Pentapolis urává lön s székhelyét Paviából a császári Ravennába tette át (752.) Eutychius, az utolsó görög kormányzó Olaszhonban, Nápolyba futott; a császárságnak megmaradt birtoka Sicilia és Calabria két kerületére (themata) osztatott fel; a nápolyi, gaëtai, barii s más herczegek csak névszerint függtek a siciliai hadparancsnoktól.

II. István pápa.

Birva Ravennát, azt hitte Astolf, hogy már minden, még maga Róma is, az ő uralma alatt áll; miért is a római tanácsot s népet felszólitá, hogy iránta ugyanazon engedelmességgel legyenek, mellyel voltak a ravennai helytartó iránt; e követelését nagy fegyveres erővel támogatta. II. István pápa [1]), Zakariás utódja (752), kéréssel s ajándokokkal egy negyvenévi békét eszközlött, hanem alig telt el négy hó, s Astolf megszegte azt, évi adót róva a rómaiakra mindaddig, mig neki nem fog tetszeni a római herczegséget országához csatolni. A pápa először imához folyamodott s Rómában szent körmenetet vezete, mellyben ő maga mezitláb vitt egy Krisztus-képet, mellyet nem emberi kéz készitett, a nép pedig hamuhintetten és siránkozva követe egy feszületet, mellyre a longobardok által megsértett békeokmány függesztve vala. Azután a montecassinói apátot más papokkal együtt a királyhoz küldötte, hogy vennék őt reá határozata megmásitására; Astolf azonban megvetéssel fogadá őket, meghagyván nekik, hogy a pápához nem is menve, zárdáikba térjenek vissza. Constantin (Coprony mus) császár, ki a képek tiszteletének tilalmát makacsul folytatá, s a pápát, a császári tekintélynek Olaszhonbani fenntartóját, minduntalan háboritá, most megelégedett azzal, hogy János nevü titkos tanácsosát levéllel küldé Rómába (753.) A pápa e követet saját fivére által kisértette Ravennába, kérvén maga is ujolag Astolfot, engedné vissza az Exarchatust a görögöknek; de mind ez siker nélkül maradt, s a longobard annál nagyobb hévvel fegyverkezett s fenye-

[1]) Vagy III. ha számitjuk azon másik Istvánt, ki ez előtt választatott, de fel nem szentelteték, mivel a választás után harmad napra szélütés következtében meghalt.

getőzött [1]). István tehát visszairt a császárnak, jöne, ismételt igérete szerint, fegyveresen Olaszhon védelmére [2]); ez azonban sem a saracenokkal, sem a longobardokkal nem gondolt annyit, mint a képek tiszteletének kiirtásával s az ezt védő barátoknak kivégzésével. Vesztett mindenütt, mert az ellenséggel mást kellett volna tennie, mint vitatkozni s okoskodni.

Mit tehetett egyebet a pápa? Emlékezve III. Gergelyre, Pipinhez, a frankok herczegéhez fordult, ki őt Martell Károlynál szivesebben hallgatta meg s elküldvén Autharis herczeget és Crodegang metzi püspököt a pápát Francziaországba hivatta. A pápa s János görög titkos tanácsos a longobard udvarnál voltak, az utolsó kisérletet megteendők; de miután Astolf makacsul határozata mellett maradt, János követ k e l e t n e k, a pápa pedig Francziaországnak vette utját, hol a nép által, az üldözött erénynek tartozó valódi diadallal fogadtatott.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Pipin király. A pápák világi uralma.

Az a p o s t o l i z a r á n d o k Francziaországban megváltozva találta a dolgokat. Kis-Pipin, ki udvarnagyi czimmel, de királyi hatalommal birt, alig hogy Carlmann lemondása által egyedül találta magát a polczon, fivérét Grifót a börtönből legott kibocsátá s méltóságokat és herczegségeket ada neki; hanem ez boszuállásra s uralomra vágyva, fellázitotta a szászokat (748). Ezeket Pipin legyőzvén, évenkénti ötszáz tehenneli adózásra szoritá, Grifo pedig a bajorokhoz futván, miután ott sógora Odilo meghalt, keresztülvitte, hogy Tassilónak, Odilo fiának mellőzésével, ő választatott herczegnek. Pipin azonban ezeket is megtámadja, legyőzi s Tassilót apai székébe helyezi; a bajorokkal szövetséges alemannoknak pedig nemzeti fejedelmeik helyett frank kormányzókat külde. Minthogy a pápa Pipint vissza akarta tartani a

[1]) *Fremens ut leo pestiferas minas Romanis dirigere non desinebat, asserens omnes uno gladio jugulari, nisi suae se se subderent ditioni.* **Anast. Bibl.** *Vita. Stephani II.*

[2]) *Deprecans imperialem clementiam, ut juxta id, quod et saepius scripserat, cum exercitu ad tuendas has Italiae partes modis omnibus adveniret.* **Anast. Bibl.** és **Baronius** *ad ann.* 754. XXIII. XXV. Ez mutatja, milly távol volt ő a lázadás, vagy a főhatalom keresésének gondolatától.

Grifo és a bajorok elleni háborutól, az udvarnagy, győzelme után Sergius pápai követhez igy szólt: Te hazudtál, midőn engem sz. Péter nevében a háboruban akadályoztál; Isten akarata a győzelemben nyilvánult, s az Ég ugy akarta, hogy a bajorok alávetve legyenek Franczia országnak. Ezen érv a politikai mérlegben még mindig sulylyal bir.

Grifo fogságba esvén, életét sz. Bonifácz s a pápa közbevetésének, fivére nagylelküségének pedig tizenkét jószágot s Mans városát köszönheté; de ő még sem nyugodott meg s az uj lázadás alatt az Alpesek közt elesett. Pipin ekkép vágytársak nélkül maradt, s mint harminczkét éves a legszebb férfi korban, annyi győzelemmel dicsőitve, a néptől s a katonáktól kedves modora, a papságtól pedig a Martell Károly által elvettek visszaadása miatt kedveltetve, a királyságra nem nélkülözött egyebet, mint a nevet. A frankok az éveket már az ő uralkodásával jelölték; hozzá intéztetett minden folyamodvány, övé volt minden tisztelet; a nagyok egymásután az ő hübéresei lettek, s hüségi eskü által inkább neki kötelezték le magukat, mint Chlodvig gyámoltalan ivadékainak.

Másrészről mint minden germán törzsnél, ugy a frankoknál is a nemzet vagyis a katonaság jogához tartozott a királyt szabadon választhatni. Hogy a merovingiek közől folyvást választottak, csupa szokás, vagy érdem következménye volt. A frankok ebbe végre beleuntak s Rómába küldék Burkhard würzburgi püspököt és Fuldrádot, a st. Denysi apátot, hogy kérdeznék Zakariás pápát, a frankok és herczegök nevében: ki érdemli meg a királyi czimet; az-e ki annak hatalmát gyakorolja, avvagy, ki csak emlékét viseli? Zakariás, mint a törvényességnek minden igaz tisztelője teendett, azt felelé, hogy a királyi név a királyi kötelességek teljesitőjét illeti. Ezzel a pápa nem gyakorolt illetéktelen hatalmat, hanem elismeré, hogy a királyválasztás joga a nemzetnél fennmaradt [1]).

Pipin király 752.

Pipin, ki az események menete által kezébe nyujtott jogart eleinte visszautasitá, most, midőn ahhozi jogát mind népe ohaja, mind az igazság határzata megszentesité, elfogadta azt a soisson-i majusi gyülésen. S hogy a frankok általi elválasztatását a gallok előtt is érvényesitse, a Juda- s némelly spanyolkirályok szokása szerint fölke-

[1]) L. **Bossuet-t**: *Defensio* II., 34. — **Fénelon**, *Oeuvres*. (Versailles) T. XXII. 584. II., 382.

netni kivánta magát, mit az akkori legtiszteltebb főpap sz. Bonifácz (marczius 1.) végre is hajtott [1]) szentelt olajjal (chrisma), s igy az uj dynastiát, mikép az előbbenit az egyház szentelte meg. III. Childerik, ki a merovingnevet, joggal vagy jogtalanul, utóljára viselé, megnyiretvén ismét, a honnan jött, zárdába vitetett; és ha a trónon gyámoltalannak neveztetett el, azon helyen, melly inkább neki való volt, a jámbor nevet érdemelte ki.

Az austrasiai frankoknak a neustriaiak fölött kivivott ezen diadala csakugyan tulnyomóságot ada az inkább germán törzs nyelvének s intézményinek a gall-frankok fölött, kik a rómaiakkali összevegyülés által csakhamar elkorcsosodtak.

Azon győzelem után, mellyet első Pipin a neustriaiakon s a szabadok osztályán nyert, a főurak, kik ama győzelmet elősegiték, minden engedelmesség alól fölmentetteknek hivék magukat; ekkép a Chlodvig rendezte egyedurság megrendittetett s olly felbomlástól lehete tartani, minőben a római birodalom veszett el. Kis-Pipin, miután királylyá lett, érvénybe hozta ismét az uralkodó család jogait, és az igazság szinével uralmat követelt ama független herczegek fölött. Elhatározva igényeit fegyverrel is érvényesitni, először is a déli tartományok ellen ment. Septimania, mellyet a góthok Chlodvig ellen, az arabok Martell Károly ellen védelmeztek, ugy látszék, független ohajtott maradni, hanem a góth Ansemund, a főurak választott főnöke Pipinnek meghódolt, mint szinte Nimes, Maguelone, Agde és Béziers városok. S igy a frankok közvetlen érintkezésbe jöttek az arabok által elfoglalva tartott vidékekkel. Ezek a keresztényektől folyvást nyugtalanitva, Spanyolhonból semmi segélyt sem remélhettek, miután ott az Ommiahdok buktával belháboru ütött ki; ez által felbátoritva a septimaniai góthok, Pipin vezérlete alatt megtámadták Narbonát, az utolsó arab fészket s három évi ostrom után bevevék (759). Kiüzetvén ekkép az arabok, ama tartomány Gothia neve alatt Franczia-ország egyik herczegségét képezé, mellynek törvényei fenntartását Pipin esküvel fogadá.

Hátra volt Aquitania, melly a frank intézmények iránt mindig idegen vala. Az Eudes és Martell Károly, Hunald és Pipin közti el-

---

[1]) Pipint bitorlásról vádolni, mint ezt az uj történészek általánosan teszik, annyi, mint a germán választó országokra a mai legitimitás elveit alkalmazni. Az egykoru latin irók közöl egy sem nevezi azt bitorlásnak. Azért képtelenség, a mit a byzanti történészek beszélnek, hogy Pipint hüségi esküjétől a pápa mentette föl: *Λύσαντος αὐτὸν τῆς ἐπιορκίας τῆς πρὸς τὸν Ῥήγα τοῦ αὐτοῦ Στεφάνου.* Theophanes *Chronogr.* pag. 337.

lenségeskedést megujitá Vaifro (Guaifero), Hunald fia, ki még Carlmanntól hübérképen kapta a tartományt, s neki hüséget is esküdött; most tehát, midőn Pipin trónra jutott, magát az eskü alól föloldozottnak hivé; főhatalmat kezde gyakorolni s a francziaországi elégületlen, vagy lázadó menekülteket készséggel fogadta. Pipin panaszt emelt ez ellen, mint szinte az egyházi kiváltságok megsértése ellen, s midőn meg nem hallgattatnék, fegyverhez nyult (759). A déli elpuhult népek, a rómaiaknak ezen megvetett sarjai, a rettentő frankoknak nyolcz évig álltak ellen. Az aquitanok s baskok több izben egész Autunig s Chalonsig nyomultak elő, hanem a frankok lángba boritták Berryt, behatottak Auvergnebe s pusztitásaikat egész Limousinig terjeszték, kivagdosva a szőlőtőket, Aquitania ezen gazdagságát. Vaifro nem érezvén többé erőt a sikságon ellenállni, lerontatta Poitiers, Limoges, Saintes, Perigueux, Angoulême s más városokat és a hegyekbe vonult, hol megtörhetlenül folytatá a harczot, miglen egy saját katonája által megöletett (768. jun. 2.) [1]). Ekkor Aquitania aláveté magát Pipinnek; s Tassilo bajor herczeg, ki Vaifro kedveért nagybatyja ellen szinte fellázadt volt, legyőzetett.

Bretagne II. Alan halála után fel vala osztva; Nantes, Rennes, Dol és Alet (St. Malo) több izben a frankok hatalmába estek, a nélkül, hogy ezek uralmát elismerték volna. Azonban, midőn a nagyravágyó Mac-Tiernes (fejedelemfi) a tartományban zavart támasztott, Pipin egész Vannesig nyomulva az egész armoricai félszigetet meghóditá.

Igy Austrasia, Neustria, Burgundia, Aquitania s Bretagne egy kard alá voltak egyesitve, Chlodvig müve befejezve s az uj győzelem által a gall-román s frank népség közti régi viszály megszüntetve; ők mindnyájan egy, germán uralom alá hajtattak. Vigasztaló s tanulságos látmány, ha nézzük, milly különböző elemekből alakult össze a leghatalmasb s egy franczia nemzet.

Ezen kivivott egység védelmére Pipinnek sokszor kellett fegyvert ragadnia. A kereszténység még meg nem szelidité annyira a frieseket, hogy a rablójáratokkal föllhagytak volna, aztán midőn az öket térítő sz. Bonifáczot megölék, Pipin boszut állandó, Friesia egy részét elpusztitá s II. Radbod herczegnek a dánokhoz kelle szaladnia. (756).

---

[1]) *L' estoire ne parole pas de la maniére de sa mort; mais aucunes chroniques dient que il fu occis de sa gens meismes, pour ce que ils cuidoient par ce acquerre la grace du roy.* Chron. de France ap. **Bouquet** V. 223.

Pipin a szászokat is békére szoritá, a Rajna bal partján lakókat évi háromszáz ló szolgáltatására kötelezvén, kik midőn a békét megszegve, bálványozó testvéreikkel egyesülnének, Pipin Westphaliába rontván, megveré őket Iburgnál az osnabrücki megyében, kezeseket adatott magának, lekötelezvén őket, hogy a téritőknek ellen nem szegülnek. Sz. Saibert, azon apostolok egyike, kikben Angolhon olly gazdag vala, az evangeliomot egész a Rajnáig vitte, hol miután Pipintől egy Császárszigetnek (Kaiserswerth) elnevezett szigetet ajándékba kapott, egy püspökséget állitott fel rajta, melly utóbb Werdenbe a Ruhr mellé vitetett által.

II. István pápa Franczіaországban. 754.

Az uj frank uralkodóház e szerint igen közeledett Rómához, nem csak a régi katholikus czim, hanem a legujabb megszenteltetés s a bálványozók téritésének elősegitése által; miért is természeténél fogva polgári rendezetében az egyedurságot, a vallásiban a pápaságot hozta előtérbe. Ez utóbbi tény legtisztábban nyilvánult akkor, midőn II. István pápa, a longobardok ellen segélyt kérendő, Francziaországba jött. A király eléje küldé egész Szent-Móriczig fiát Károlyt, ki utóbb Nagynak volt nevezendő, s ki a szekér előtt gyalog ment; aztán pontioni palotájánál a király maga fogadta. Itt a pápa könyörögve borult eléje papságával együtt hamuhintetten és sanyaröltönyben, Pipin pedig leugorván lováról, mint az egyház feje előtt földig alázta magát egész kiséretével, s elvezetvén őt a st.-Denys-i apátságba, állandó gondviseletet mutata iránta, a lelki gyötrelem s hosszu ut okozta betegség alatt. Elismerésül a pápa ujolag a frankok királyává kente Pipint s két fiát is, Károlyt és Carlmannt (jul. 28.); egyházi átokkal fenyegetve a nagyokat és a népet, ha más családra vinnék által a koronát. Ezután a királyt s két fiát római patricius czimével ruházta fel; de nem engedett Pipin azon kivánatának, hogy őt Berta vagy (Bertrada) nejétől elválaszsza, utána tevén a hálát az egyházi törvényeknek.

Pipin, mint patricius s a Szentszék hivatalos védője lekötelezte magát annak a longobardok elleni védésére, s kijelenté abbeli szándokát, hogy a pápát az egykori Exarchatusban uralkodóvá tegye. Astolf király elöre látván, hogy a pápa segélykérése kárára leend, meghagyta Optátnak a montecassinói apátnak s alattvalójának, hogy az ő zárdájába vonult Carlmannt küldené vissza Francziaországba, hogy ez fivérét Pipint az olaszhoni hadjáratról beszélje le. Carlmann megjelenvén a kiersy-i országgyülésen, mutogatta, minő rosz lépés volna az eretnek görögöknek a katholikus longobardok ellen pártjo-

kat fogni, és hogy a franczia vérnek csak Franczia-országért kellene ontatnia; és hogy gondatlanság volna, másokat védve, saját házukat a szászok és aquitanok betöréseinek kitenni. Mindezt olly hévvel adta elő, hogy fivére s a pápa megsértve érzék magukat, s Pipin boszuállásból, megnyirette Carlmannak két fiát s kolostorba zárta. Carlmann napjait talán a boszuság s fájdalom röviditette meg. (755). [1])

Pipin adományozása.

Felhordott okai mégis hatással birtak a franczia főurakra, kik vonakodtak fegyvert fogni, mig a barátságos kisérletek meg nem tétetnek. Pipin tehát küldött Astolfhoz, s ajánltatott neki tizenkétezer arany soldót, ha lemondana a Pentapolisról s a többi foglalmányról; [2]) Astolf nem hajolt, Pipin tehát a brainei gyülésen kimondatta a háborut (754). Nagy számmal seregeltek össze a főurak s áthatván a susai szoroson, melly százötven évig két barátságos népet választott el, Astolfot Paviában ostrom alá fogták. Ez most egyezkedés utján átadta Pipinnek az Exarchatust és a Pentapolist, miket ez a római köztársaság- s Egyháznak és Sz. Péternek azaz a Rómába visszahelyezett pápának ajándékozott.

Igy kezdődött a pápák világi hatalma, kik, bár az egyház fejei, addig semmi felségi hatalmat nem gyakoroltak, mivel uralmuk nem földi vala. Hogy Constantin császár Rómát Silvester pápának ajándékozta volna, későbbi koholmány [3]); hanem annyi igaz, hogy a pápáknak terjedelmes földbirtokaik voltak. Már Nagy-Gergely idejében huszonháromra ment a jószágok (patrimonium) száma Olaszhonban, a Földk özi-tenger szigetein, Illyria-, Dalmatia-, Germania- s Galliában. Legterjedtebb volt a cotti-Alpesekben fekvő birtok. [4]). E jószágokon a római jog szerint törvényhatóságot gyakoroltak, tehát tisztviselőket, törvényszékeket s foglyokat tartottak; sőt másutt is a távollevő császárok gondatlansága mellett némi felségi jogokat gyakoroltak. Igy Nagy-Gergely Nepibe kormányzót külde, meghagyva a

---

[1]) *Annal. Metenses.* p. 754. Jobban sikerült Carlmannak egy másik kérelme, hogy tudniillik sz. Benedek maradványai, mellyek, midőn Monte-Cassino a longobardok által kiraboltatott, franczia zarándokoktól a Loire melletti fleury-i zárdába vitettek, visszaadassanak.

[2]) *Chron. Moiss.* **Bouquet**, V. 67.

[3]) Lásd fönebb a VII. könyv. IV. fej.

[4]) Némellyek állitják, hogy Genua is s a nyugati partvidék e birtokhoz tartozott volna; hanem két évvel utóbb, hogysem Liutprand e jószágot a pápának adományozá, meghalt bizonyos Andoald, ki Liguria longobard herczegének mondatott.

népnek, hogy annak, ugy mint neki magának engedelmeskedjék; Nápolyba tribunust nevezett ki a város védelmére; aztán a helyhatósággal biró Rómában mint első polgárok a felségi jogok egyrészét gyakorolták. Most azonban Pipin adományozása valósággal a fejedelmek sorába emelte őket, s minthogy azon alapszik Olaszhon egyik legrégibb állama, melly az ország történetével olly szoros kapcsolatban áll, természetesen magára kelle vonnia a történetirók és publicisták figyelmét.

Nem olly időket élünk, mellyekben szükséges volna eredetét igazolni valamelly uralomnak, hogy fennmaradását eltürjük; mert ha ki is mutatnád, hogy sok más uralom, melly még csak ezerévi létre sem támaszkodhatik, mikép támaszkodik a pápai, eleinte hatalombitorlás volt; azért azokat illy kimutatással nem, hanem csak erőhatalommal lehetne lerontani. Napjainkban tehát, midőn a pápai uralom bármelly más kormányénál, sem nem gyülöltebb, sem nem félelmesebb, sem nem magasztaltabb, azt tartjuk, olly részrehajlatlanul szólhatunk felőle, a mikép szólhatnánk Róma jogáról Carthago lerontására; annál is inkább, mivel minden jó katholikus különbséget tesz az enyészhetlen lelki hatalom szilárdsága és a földi uralom változandósága között, miután az egyház, mielőtt ez utóbbit elnyeré, már is óriásivá nőtt, és ha el is vesztené azt, épen meg nem fosztatnék azon dicsfénytől, mellyet a földi uralomnál sokkal magasabbról kölcsönöz.

Pipin adományozásának eredetije elveszett, hamis okmány lévén az, mellyet helyette fölhoznak; léteztéről azonban semmi kétség, az évkönyvirók egyhangu bizonysága s az utóbbi megerősitések egész sora tanuskodik arról. Magában foglalá az adományozás Ravennát, Riminit, Pesarót, Csenát, Fanót, Sinigagliát, Jesit, Forlimpopolit, Forlit Sussubio várával, Montefeltrót, Acceraggiót, Monlucatit, Serrát, San Mariano várát, Bobrót, Urbinót, Caglit, Luculit, Agubiót, Comacchiót és Narnit[1]). Némellyek[2]) állitják, hogy az adományozás csupán a jószágok használatára, de nem a felségi jogokra vonatkozott, miket Pipin önmagának s utódainak tartott volna fenn; vagy ha a felségi jogok is odaértettek, azok csak az anyagi birtoklásra terjedtek ki[3]). Hogyan lehetett ez, ha a longobardok és a ravennai érsek,

[1]) Némellyek az adományozást Lunitól a Suriano kerületig Corsicával együtt, más részről pedig Monte Bardoneig terjesztik és hogy Berceto, Parma, Reggio, Mantua, Monselice, Velencze és Istria s a spoletói és beneventumi herczegségek szinte bennfoglaltattak.

[2]) **Pfister**, *Geschich. der Deutschen.* I. k. 409 l. **Spittler** *Staatsgeschichte.* II. k. 86. l. és sok más iró.

[3]) L. **Sismondi**-t *Hist. des rép. ital.* I. k. – Napoleon, mint sok más kérdést, ugy ezt is kardjával oldta meg:

midőn a pápával surlódásba jöttek, őt hatóságától s nem a jószágtól foszták meg? Azonkivül ugy látjuk, hogy a pápák az adományozott városokba birákat s tisztviselőket küldenek[1]) s igy szólnak: Nostra romana civitas, Populum nostrum romanum[2]), kijelentve, mikép ők az egykori exarcha állását s jogait foglalták el. Azt is be lehetne bizonyitni, hogy a pápák Pipin adományozása előtt is főhatalmat gyakoroltak némely vidékeken a nép közmegegyezése következtében, mellynek csak hódolt Pipin, midőn adományát visszaadásnak nevezé. Különben oktalanul gondolkodnék, ki a mi korunk eszméit amaz időkre vinné át s ott a jog és hatalom, a használat és politikai kormányzat közt határozott különböztetést akarna találni. A birtokos mint ollyan, jószágain némi főhatalmat gyakorolt, fenntartá a rendet, igazságot szolgáltatott, a háboruban vezér volt, mig a legfőbb ur adót szedetett s felügyelőket küldött ki; különben a kettő közöl az uralkodott többet, a ki erélyesb akarattal birt.

A történetirók e pontnál elkerülhetlenül kötelességüknek tartják egy kitérésben szólani a pápák nagyravágyásáról, birvágyukról a vagyon- és hatalomszerzés körül, és azon roszakról, mellyek Olasz-

---

„Császári főhadi szállásunkról, Bécsből, maj. 17. 1809.

„Tekintve, hogy midőn Nagy-Károly franczia császár, a **mi felséges elődünk** a római püspököknek különféle tartományokat ajándékozott, azokat hübér czime alatt adta, hogy alattvalói nyugalmát biztositsa, s a nélkül, hogy Róma ezáltal megszünt volna a birodalom kiegészitő része lenni.

„Rendeltük és rendeljük, a mint következik:

„A pápai birtokok a franczia birodalomhoz visszakapcsoltatnak . . .“

Borzasztó logika! Hanem Emery apát könnyen meggyőzte őt a tévedésről. Lásd **Artaud** *Vie de Pie* VII. c. 21.

[1]) *Nam et judices ad faciendas justitias . . . in eadem Ravennatium urbe residentes, ab hac romana urbe dixerit, Philippum presbiterum, simulque et Eustachium quondam ducem.* **Cod. Carol.** nro. 54.; és szintugy az 51. s 75. sz. stb. Midőn Nagy-Károly 784-ben Ravennából bizonyos régi oszlopokat elvitetni kivánt, arra a pápától kapott engedelmet.

[2]) L. **Fantuzzi**-nál: *Monum. Ravennati*, az V. k. okleveleit, különösen a 17. s 18-at; Továbbá **Savignyt**: *Storia del. dir. rom.* V. f. 110. §.; **Leo** *Geschichte von Italien.* I. k. 187—189 ll.; **Cenni.** I. k. 63. l; **Orsi**, VIII. fej. — **Philipps**, *Deutsche Geschichte.* III. 47. §. **Gosselin**, *Pouvoir des papes*, (Páris 1845) 240. s. köv. ll. Később ben Hadrián pápa igy irt N.-Károlyhoz:

„A spoletói, beneventumi, friauli és clusiumi herczegek azon veszélyes tervet koholták ellenünk, hogy egyesülve a görögökkel s Adelchissel, Dezső fiával minket szárazon és tengeren megtámadjanak, berontani óhajtván *ezen mi városunkba Rómába* s visszaállitni a longobard uralmat. Kérlek tehát mindenre, siess segitségünkre, mert mi Isten után reád hagytuk az Anyaszentegyház, *a mi római népünk* s a római köztársaság védelmét.“ **Cod. Carol.** ep. 57.

hont érték, mivel (a pápák hibája miatt) nem jutott egészen az idegenek uralma alá. Én nem csak megengedem magamnak, hanem kötelyemnek is tartom, a hol a történészet feljogosit, azzal, mit az elöitélet vagy nyers erő parancsol, ellenkezőt mondani; nem is mutattam a zsarnokság iránt rokonszenvet, mivel kezében fegyver, fején korona van. Itt is tehát csak a tényekhez fogunk ragaszkodni[1]). Ime tehát

[1]) „A történet egyik pontja ez, melly fölött a tények, a törekvések és személyek itélete a legkülönbözőbb s legbonyolódottabb, miután majd mindig pártszellemü irók által tárgyaltatott. A fennmaradt tudósitások már eredetök által gyanusak, mivel majdnem mind maguk a pápák, tehát az egyik érdekelt rész leveleiben, vagy azoknak Anastasius vagy barki által, de határozottan, bebizonyult részrehajlással irt életrajzaiban találtatik fel.

„A mi az ujabbakat illeti, ezek némellyei a vallás iránti gyülöletből irván, mindenben, a mit a pápák tettek, akartak, mondottak, sőt szenvedtek is, csak fondorlatot s erőszakot láttak; mások ismét vallástalan czél nélkül, de lekötelezve valamelly fejedelem érdeke iránt, ki a pápa ellenében nem is tudom minő jogokat hitt követelhetni, a pápát mindig csak bitorlónak s jogtalankodónak ügyekeztek felmutatni. A másik részről némelly védirók megczáfolták a vádakat, de a vádlók modorát követték; midőn leghevesebben vitatnak, czéljok épen nem az, hogy egy történeti pont körül véleményt állapitsanak meg, legkevesbbé sem, ez előttök csupán csak eszköz. Innét mindkét oldalról esetleg, vagy szándékosan roszul föltett kérdések, elferditése vagy mellőzése mindannak, a mi az iró czéljaival ellenkezett, homályos vitatások a tudományosság, vagy az elvek körül, épen akkor hozva előtérbe, midőn a dolgok már világosodni kezdettek: ugy hogy az olvasó, ki várta, hogy amaz irók megegyengetik előtte az utat, mellyen némelly tényeknek lehető világos ismeretére jusson, a helyett boszusággal veszi észre, hogy azok az utat még nehezebbé s kanyargóbbá tették.

„Némelly irókban méltó okokból s hangulatból támadt pártszellem de még is csak pártszellem találtatik. Vannak, kik a főpásztorok méltósága iránti tisztelettel eltelve s boszankodva sokaknak ellenséges részrehajlásuk miatt, majdnem mindent védtek, mindent igazoltak. Mások ismét gyülölve több pápának hatalmávali erőszakos visszaélését, nem figyeltek sem idő, sem személykülönbségre, s minden pápának minden tettében a bitorlás és uralomnak mély, folytonos s örökös terveit látták, sőt annyira mentek, hogy a pápák ellenségeit a legártatlanabb áldozatokul tüntették fel a kérlelhetlen papi gyilok alatt.

„Miután egy illy történeti kérdés pártok vitatárgyává lett, az olvasó legtöbbnyire pártszellemet tesz föl mindenkiben, ki azt ujolag tárgyalja. S ennek még nehezebbé lesz a részrehajlás gyanuját kikerülni, ha véleménye határozottan az egyik pártnak kedvez. Mitevő legyen az ember illyen esetben? Mondja el dolgot, amint van, aztán értse mindenki ugy, amint akarja. Ha valaki csak egy pápát védelmez is, már védirójául tekintetik mindannak, a mit a pápák tettek, vagy a mi nevökben tétetett. Ha sokan föl nem fogják, mikép bizonyithatja valaki, hogy egy ember vagy egy társadalomnak ez vagy amaz esetben igaza volt, a nélkül, hogy az iró az egész ügyet vagy az egész rendszert, mellyben amaz ember és társadalom egymásba egyesitve tekintendők, ez nem az iró hibája: az ő valódi czélja kimondani azt, a mit igazságnak tart, és pedig annál több hévvel mondani ki, menynyivel inkább ostromoltatott.“ **Manzoni.**

egy részről a konstantinápolyi császárok a régi Caesaroknak nem törvényes utódaik, hanem Olaszhont hóditás által birták s ugy is bántak vele, megfosztván azt régi szabadságaitól; más részről az idegen királyok[1]) fegyveresen fenyegetőznek, egyezkednek s hitszegőkké lesznek, a népet irtják, a városokat tüzzel vassal pusztitják. Ezek ellenében aggastyán, a néptől és a népből választott papok imádkoznak, irnak, körmeneteket tartanak, követségeket küldenek, személyesen is elmennek könyörögni csupán békeért s igazságért; csupán önvédelmökre legfölebb egy maroknyi fegyverest gyüjtenek. Ezen három között, kik Olaszhont fenntartani vagy meghóditni vágytak, az olaszok milliói tünnek elömbe, kiknek sorsukat ama háromnak küzdelme határozá el; de mig a pápával együtt imádkoznak és siránkoznak, a király és császár által kiraboltatnak s leöletnek. Mennyit nem szenvedtek ama távollevő, határozatlan, dölyfös, lélekzsarnokló görög kormány alatt, mellyet még gonoszabbá tett hivatalnokainak telhetlensége és zsarolása, miután nem szégyeltek engedelmességből poroszlók- s orgyilkosokká lenni! mennyit nem kellett volna szenvedniök, ha ama longobardok alá jutnak, kik testvéreiket törvényeiktől, földeiktől, a tisztségektől, de még az olasz névtől is megfosztották! Mert a longobardok, uralmuknak olly hosszu évsora alatt az olasz földön soha sem honosodtak meg s nevök olly rettentően hangzék, hogy a vidékek, mellyekhez közeledtek, harcziatlanságuk daczára, fegyverhez nyultak, hogy védjék magukat az elnyomás és szolgaság szörnyü csapásai ellen.

Ha volt még egy kis reményök az olaszoknak az ujjászületésre, vagy legalább az enyhületre, azt nem helyezhették másba, mint azon pápába, kit a rómaiak már régidőtől fogva képviselőjökül, jogaik védőjeül s azon egyetlen férfiunak tekinték, ki az elnyomottakat vigasztalni, az elnyomóknak az igazságot ajánlani tudta; a pápában, kinek már jellemére nézve igazságosabbnak, szelidebbnek kelle lennie; ki még tiszteletessé tudta tenni az összes nemzetek előtt a római nevet, melly, mások miatt, mindenütt megvetés tárgya volt.

A nép kivánsága nem vetett és még ma sem vet sulyt a politikai mérlegbe; ámde a történészetnek, ha mindjárt a tényektől elvontan, figyelmére kellene méltatnia azon ügyet, mellynek diadala letörli a könyeket s megszünteti az igaztalanságot azon embersokaság fölött,

[1]) Nem voltak idegenek, mondja valaki, mivel Olaszhonban régen telepedtek le s másutt országgal nem birtak. A török tehát a görögöknél nem volt idegen.

mellyet a történet nagyon elhanyagolt; legalább századok multával, midőn a szenvedélyek lecsillapultak, kellene kérlelhetlen igazsággal iratnia, s átkozott is legyen, ha az elnyomottakkal nem rokonszenvez!

Rendbehozva Olaszhonban az ügyeket, Pipin az Alpeseken át visszatért; hanem Astolf, ki az egyezkedési pontokra csak kényszerüségből, vagy időnyerés végett állott rá, gyorsan összeszedvén hiveit, Róma ellen megy s ostrom alá fogja (755), üzenvén a városiaknak: Nyissátok meg a salaria kaput, hogy bemehessek, adjátok ki a pápát, hogy irgalmas legyek irántatok, különben lerontom falaitokat, kardra hányatlak s meglátom, ki szabadit meg kezeimből. A rómaiak ismervén jól saját érdekeiket s Astolf emberségét, nem hallgattak rá; és mig Astolf Róma környékét ellenállás nélkül pusztitá, ők az ott maradt frankokkal egyesülve, az utolsó viszályok közt visszaéledt vitézséggel ötvenöt napig védték az ostromlott várost.

Ekkor volt, hogy a pápa Pipinhez egy levelet irt sz. Péter nevében [1]), ideiglenes s örök büntetésekkeli fenyegetéssel sürgetvén őt, védené meg sirját s utódát. Pipin rögtön átkel az Alpeseken, s hátába kerülvén a Chiusa alatt várakozó ellenségnek, megtámadja Paviát. Astolf, fővárosa védelmére gyorsan visszatérni kényszerülvén, megvásárolja a békét kincsei egy harmadának odaengedésével s évenkénti tizenkét ezer arany soldo fizetését vállalva magára. Azonkivül kezesek adása mellett ujonan lekötelezte magát az egykori Exarchatust s a Pentapolist a pápának engedni által.

Pipin Ravenna s a többi városok kulcsait Fuldrád apát s kanczellárja által Rómába küldé, hol azok sz. Péter sirjára tétettek le. Maga is elment Pipin s szabaditókép fogadtatott (756). Konstantinápolyból követek jöttek hozzá azon kivánattal, adná vissza az egykori görög birtokokat, a hadi költségek megtéritése mellett; de Pipin felelé, hogy nem a görögökért harczolt s hogy hóditmányával szabadon rendelkezhetik. Aztán rögtön visszatért Franciaországba, vagy hogy a görögöknek ott mulatása által több gyanura ne adjon okot, vagy mivel hübéresei a hadjárat bevégzését sürgették. Ezt figyelembe kell vennünk, mielőtt dicsérnők Pipin nagylelküségét s jószivüségét, melly szerint a legyőzötteket függetlenül hagyta s meg nem állapitá köztük saját törvényeit s uralmát.

---

[1]) Segur szerint *István pápa azt állitá, hogy ama levelet sz. Pétertől kapta.* De nagy a különbség egy szónoklati szóalak s gaz csalás között. És még is vannak történészek, kik mikép a váltóhamisitót, ugy azon regényirót is bünösnek tartják, ki állitja, hogy regéjét találta, vagy átdolgozta.

Astolf még be sem tölté egészen az egyezkedés pontjait, midőn lováról leesve meghalt (756). A jobb longobard királyok közé számittatott, mivel nagylelkü volt az egyházak és barátok iránt, kiknek karjai közt hunyt el, ugy hisszük, megbánva annyi igazságtalanságait [1]).

Dezső. 757.

Fivére Rachis kijött a zárdából, hogy megszerezze a koronát; de néhány katonatiszt elébe tette Dezsőt, Istria herczegét [2]), ki hogy vágytársától szabaduljon, a pápa gyámolitását kérte ki, igérvén neki nem csak Astulf békepontjainak szent teljesitését és örök hüséget, hanem a pápai birtokokhoz még Faenzát, Imolát Tiberiano kastélyval, Gavellót és Ferrara herczegségét. Miután Fuldrad apát s Robert gróf az esküt ezirán átvették, Rachisnak a szerzetesi engedelmesség erejénél fogva a zárdába visszatérnie parancsoltatott; a longobardoknak pedig tudtul adaték, hogy a római és franczia hadsereg Dezső jogait szükség esetében támogatni fogná, ki is ekkép királynak ismertetett el.

Meghalt ez évben II. István; s I. Pál, fivére s utódja, Pipinnek barátságot s hüséget igért; szabaddá tette Sergiust, a ravennai érseket, kit István, tiszteletlen viselete miatt zárva tartott, s Dezsőtől az igéretek teljesitését kivánta. De hasztalan. Ez gonosz szándokkal tette igéreteit, s alig erősödött meg a trónon, felfogta rögtön elődei kedvencz tervét egész Olaszhon meghóditása iránt. Hatalmas hadat szedvén tehát, elpusztitá a Pentapolist, egyetértve a görögökkel, kiknek az Exarchatus visszaadását igérte, s megbizva abban, hogy Pipin a szászokkal van elfoglalva, Alboint és Liutprandot, Spoleto és Beneventum herczegeit a Pipinnek mutatott hódolatért megbüntette.

A pápa mindezekről nem késett tudósitást adni Pipinnek, az uj Mózses és uj Dávidnak, ki legott követeket küldve, helyreállitá a békét (759) a már Astolf elé szabott föltétek alatt; ugy hogy a Ravenna előtt, ennek visszafoglalása végett megjelent görög hajóhadat rómaiak és longobardok egyesülten verték vissza. Daczára a szin-

---

[1]) „A sátánnal czimboráskodó zsarnok, Astolf, ki a keresztények vérét falta, ki az Isten egyházait lerombolá, az isteni csapás alatt a pokol mélységes fenekére szállott... Most Isten gondviselése, szent Péter keze s a te legvitézebb karod által a longobardok trónjára Dezső, a legszendébb férfiu emeltetett." II.. István pápa levele Pipinhez.

[2]) Brescia herczege Malvezzi szerint, *Chron. Brix.* Rer. it. Scr. IV. köt. Ez igazolná azon tényt, hogy Dezső Lenóban monostort és Bresciában sz. Juliáról czimzett apáczа-zárdát alapitott, mellyet gazdagon megajándékoza, s mellyben utóbb leánya Ansilberga abbatissává lőn.

leges egyetértésnek Dezső a pápa panaszaira soha sem akarta az elfoglalva tartott városokat visszaadni, sőt pártolta a ravennai érseket is, ki a római egyházzal ellenségeskedésben állott; s igy a háboru ismét elkerülhetetlenné lesz, ha el nem halasztatik a pápa és Pipinnek majdnem egykoru halála miatt (767—768).

Ez épen aquitaniai hadjáratából tért vissza, midőn halálát előérezve előbb sz. Márton sirjához, onnan St. Denysbe vitette magát, hol meg is halt ötvennégy éves korában, tizenhat évi uralma után (szept. 18). Az előtte uralkodottak közől Francziaországban senki sem multa őt fölül sem ildomra, sem tevékenységre, mikhez nála a szerencse is csatlakozott. Összeesküvések s lázadások, mellyeket egy uj kormány sem került el, őtet nem háborgatták. A főurak iránt engedékeny vala, összehivta őket a gyülésekre, nem többé marcziusban hanem májusban, mivel a megszaporitott lovassággal a hadjáratot szükségkép akkorra kelle halasztani, midőn a tavasz a lovak számára már uj takarmányt nyujtott. E gyüléseken tehát a nemesek és főpapok látván, mikég a király terveit az ő eldöntésökre bizza, azt hivék, hogy részt vesznek a főhatalomban; pedig semmit sem tettek, mint hogy beleegyezésöket mondták ki; azon kevésszer, midőn ellenszegültek, mint például az olasz hadjáratra nézve, melly nekik semmi hasznot, csak fáradalmat igért, a király rábeszélésöket a pápára bizta. Érezvén a püspökök nagy befolyását, nagy tisztelettel vala irántuk; hadainak is vallási szint ada, miután a szászokat mint bálványozókat, az aquitanokat mint az egyházi javak bitorlóit, s a longobardokat mint a pápák ellenségeit támadta meg; ezért a kath. egyház védőjének tartatott, épen ellentétben a képromboló császárokkal. A hozzá folyamodott Zakariás pápát és sz. Bonifáczot tisztelé, s ez utóbbinak a papság megjavitása körüli terveit elősegité. Olaszországból számos ereklyét hozott s azokat ünnepi körmeneteknél szegényes ruhában önmaga vitte [1]). Hanem sz. Austremon ereklyéjét föl nem emelheté, mig egy jószágot a barátoknak át nem engedett, s midőn máskor egyházi javadalmat bitorolt, sz. Remigius megjelent neki álmában s ugy elverte, hogy lázba esett s föl sem gyógyult, mig a jószágot vissza nem adta. Mesécskék, de mellyek hü rajzát adják, mennyire hadi s

[1]) Sz. Austremon második átvitelénél: *Rex ad instar David regis oblita regali purpura, prae gaudio omnem illam insignem vestem lacrymis perfundebat, et ante sancti martyris exequias exultabat, ipsiusque sacratissima membra propriis humeris evehebat. — A mezei szent Germán* átvitelénél *posuerunt tam ipse, quam optimates ab ipso electi, manus ad feretrum.* Rer. Fr. Script. V. 428. 433.

egyházi volt ama monarchia, melly e két elemtől a két első király alatt annyi fényt nyert, a többiek alatt annyira kifejlett.

Egy orgonát kapván a görögöktől, melly Francziaországban első volt, azt a compiegnei egyháznak adta; s midőn a képrombolók eretneksége fölkapott, zsinatot hitt össze, melly vitát folytatott a görög hittudósokkal.

Közmondássá lett: Óvatos mint Pipin. Tervei valósításábani állhatatosságát bizonyitja az aquitanok elleni hadjárat, melylyel föl nem hagyott, mig meg nem törte őket. Igy egyesitette a germán Francziaországgal Alemanniát és Galliát, s ő volt első a barbárok között, ki ez utóbbit egészen ugy meghóditá, mint az a romaiak alatt volt. Az aristocratiát kibékité a koronával, mellynek az udvarnagyok által bitorolt hatalmát visszaadta. Majdnem mondani lehetne, hogy ő tudta, a mit a tapasztalás bebizonyitott, hogy a frankok Olaszhonban nem verhetnek erős gyökeret; miután a helyett, hogy elfoglalta volna, a pápáknak ajándékozá azt, megelégedve a longobardok legyőzésével s azzal, hogy egész Olaszhon egyesülését meggátolva, Francziaországot egy vetélytárstól mentette meg. Maguk a pápák, kiket függetlenekké tett, lekötelezve maradtak neki jótétei miatt, ugy hogy hatalmaskodásuktól mit sem tarthatott.

A barbárok rettegék, övéi tisztelték, habár hiányzott nála azon tulajdon, melly a bárdolatlan népre nagy hatással van, a méltóságos külső. Megtudván, hogy némelly udvaronczai mulatságot üznek az ő köpczös alacsony termetéből, melly szerint Kicsinynek és Kövérnek neveztetett el, összehitta őket egyszer egy bika-oroszlány viadalra, s midőn ez amazon már erőt vett, Pipin a körülálló urakhoz fordult s mondá: Ki bátorkodik most az oroszlánt a bikától elüzni? midőn egynek sem volna kedve, folytatá: Én leszek az, s kirántván kardját, a küzdtérre ugrik, s egy csapással az oroszlánnak, másikkal a bika fejét vágja le s visszatérve nyugodtan szól: Kicsiny volt Dávid, de legyőzte a Góliátot; kicsiny volt Sándor, de karja s bátorsága többet ért, mint száz más, ki hozzá képest óriás vala.

Az ő fényét elhomályositá fia, ugy, hogy sirjára ez iratnék: Itt fekszik Pipin, Nagy Károly atyja. Ámde ez utóbbi a Nagy nevet ki nem érdemli vala, ha atyja egy, a különböző elemek egygyé olvasztása által megszilárditott országot nem hagy neki, mikép Sándor sem fogott volna olly nagyszerü vállalatokba, ha az utat Fülöp nem töri meg előtte.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Nagy Károly mint király. A longobard uralomnak vége.

A haldokló Pipin, országát két fia közt osztá fel, alkalmazkodva a régi szokáshoz, melly szerint minden fiu egyenlő birtokrészt kapott mind a frank mind a római területből. Carlmannak Austrasia és Burgundia, Károlynak Neustria és Aquitania jutott [1]). Rögtön különváltak tehát, mindegyik a maga hübéreseivel s hiveivel. Carlmann Soissonsban, Károly Noyonban (768. okt. 9.) koronáztatott meg. Alig foglalták el a trónt, s ime Aquitaniát felázitja Hunald, a meggyilkolt Vaifro atyja, ki miután egy zárdában a testvérgyilkosságért huszonhárom évig bünbánatot tartott, most ismét kijött, hogy fia halálát megboszulja. A tartomány, melly a germán igát soha sem türheté, csakhamar kikiáltá Hunaldot, s mit Pipin nyolcz évi háboruval nyert, nehány hét alatt veszve volt. Károly e tüz eloltására indulva, segélyt kére Carlmanntól s a visszautasittatás gyülölet és féltékenység magva lön. Károly segély nélkül is legyőzte Aquitaniát, az elárult Hunald megmenekülve egy ideig Rómában egy kolostorban ült, de midőn látta, hogy a frankok a longobardok ellen harczolnak, kijött ujra s karját az évek és balsors által kérlelhetlenné vált gyülölettel ez utóbbiaknak ajánlta fel. Károly, hogy Aquitaniát leigázva tartsa, felosztá azt frank grófok közt, s a Dordogne mellett egy várat épitett (769), melly utóbb Fronsac nevet nyert s mellyből a hadak által kimerült tartományt néhány austrasiai féken tarthatá.

---

[1]) Lásd *Genealogia regum Francorum*, és **Pertz**nél (I. s II. k.) a különféle városok évkönyveit és az egykoru szentek életét.

Eginhardi, *Vita Caroli Magni.* E korból a legbecsesebb emlék. Továbbá: **Monachi sangallensis** *de gest. Caroli M.* — *Capitularia Caroli M.* — *Epistolae Caroli M.* **Alcuini Hincmari** — *Diplomata C. M.* — *Codex Carolinus.*

Anastasius *Vitae pontificum.*

Boehmer, *Regesta chronologica diplom. Carolorum*, *Die Urkunden sämmtlicher Carolinger in kurzen Auszügen.* Frankfurt 1833.

Gaillard *Histoire de Ch. M.*

Dippold *Leben Kais. Karls des Grossen* Tübingen 1810.

Philipps, *Deutsche Geschichte* II. k.

Moeser, *Osnabruckische Gesch.* V.

Ledeburg, *Kritische Beleichtung einiger Puncte in der Feldzügen Karls des Grossen.* Berlin, 1829.

Ellendorf J., *Die Karolinger und die Hierarchie ihrer Zeit.* Hessen 1838 9.

Ezeken kivül Baronius, Muratori, Sismondi, Guizot, Montesquieu: a világ- s a német történetek, különösen Ludené.

Károly, ki csatatéren s Austrasia kormányán serdült fel, ekkor tölté be huszonötödik évét; termete magas és méltóságteljes, arczszine virágzó, teste minden fáradalomra megedzve, társalgása élénk, lelke a balsors ellenében megtörhetlen, a vallás iránt tisztelettel, a tudományok iránt szeretettel viseltetek, aminthogy maga is kora összes tudományaiban jártas vala. Akkoriban, midőn a társadalmi állapotok még határozatlanok voltak, s mindenki annyi hatalmat ragadott magához, a mennyit tudott, akkor, ha a trónt szilárd lelkü férfiu foglalta el, ki tervei mellett a kitüzött uton rendületlen maradt, az a többit könnyen ragadta maga után; a lázadók megsemmisittetnek; az elégületlenek legfölebb haszontalanul susognak; a tevékenyek annak eszközeivé lesznek, kinek karját az ildom mérsékli. Illyen volt Károly, s talán személyes jellemében rejlett azon titkos hatás, mellyet kortársaira gyakorlott.

Carlmannt ellenben ugy festik, mint egyikét azon középszerüeknek, kiket mások felsöbbsége elkeserit s gyanakodókká tesz s kik a derekabbak iránti bizalmatlanságból ollyanokra bizzák magukat, kik arra kevésbbé érdemesek. Néhány illyen tanácsadó, kiket a longobard király bérelt föl, s különösen Aucher herczeg, Carlmannt annyira felingerelték fivére ellen, hogy még élete ellen is leselkednek; miért is a háboru elkerülhetetlenné lesz, ha anyjok, Berta közbe nem veti magát. Carlmann nemsokára meghalt (771), hagyva maga után két kis fiut; hanem a germán jog a népeket nem örökölhető tulajdonnak, hanem a királyi méltóságot szabadon, közakarattal átruházandó hivatalnak tekinté, s tehát az elhunyt tartományainak főurai Károlyt választák el [1]), ki ekkép Európa leghatalmasb államának élén látta magát.

Itt kezdte meg azon háboruk sorát, mellyek öt azon nagyságra emelék, mellyet az utókor soha sem vitázhat el töle. Dezső, a longo-

---

[1]) „A franczia irók mellőzik Károlynak ezen tettét, mintha olly csekélység lett volna bitorolni unokái országát, *melly minden isteni s emberi törvény szerint* öket illette.“ **Muratori** ad. ann. 771. — Olly *isteni* törvényről, melly parancsolná, hogy a kormányzásban az apát a fiu váltsa fel, én soha sem hallottam; ha pedig affélo *emberi* törvény létezett, azt a történésznek idéznie kellett vala; de arról sem én, sem mások nem tudnak. De azt igen is látjuk, hogy a főurak királyválasztási joga mindig fennmaradott. Különben átalános szokássá lett már e tekintetben egész a tárgyhoz nem illő szavakat s a bitorlás- és öröködésnek mai eszméit alkalmazni. *Károlyban* — mondja Sismondi — *olly nagy volt a bátvágy s igazságtalanság, hogy a mit elödei tehettek volna, Carlmann nejét s fiait az örökségtöl megfosztá s Olaszországba futni hényszerité, stb.*

bard király, Pipin halála után azt remélte, hogy a mit az apától szenvedett, azt a fiu kormánya alatt kárpótolni fogja; de midőn az aquitaniai hadjárat meggyőzé őt, mikép a fiu atyjánál sem vitézség- sem ügyességre nem alábbvaló, Károlyhoz közeledni óhajtott. Nőül ajánlá tehát neki Desiderata vagy Hermengarda nevü leányát; fia- s trón-társának, Adelchisnek számára pedig Gizelát, Károly nővérét kérte meg; de István pápa gyanus szemmel nézett azon szövetség elébe, melly a Szentszék világi hatalmára s Olaszhon érdekeire nézve káros lehetendett. Azért is erélyes szavakban irt Károlynak, ne követné el azt a botrányt, hogy Imiltrudát, egy nemes frank hölgyet eltaszitva, más, Istentől gyülölt s tisztátalan fajból választszon nőt; s ne is adja nővérét, kit a görög császárnak megtagadott, ollyannak, kinek országa csak az ő kegyelméből áll fenn.

Berta, ki e házasságokról egészen másképp gondolkodék, maga ment el Italiába (770) azok valósitására; beszélt Rómában a pápával is, kinek megigéré, hogy a Dezső által elfoglalva tartott némelly területeket visszaadatja; s bár Gizelának Adelchisseli összekelése, ugy látszik, véghez nem ment, Hermengarda csakugyan Franczia-országba vitetett. Szerencsétlen lányka! egy szenvedésteljes élettel bizonyitá, mikép az országok nem szoktak férjhez menni.

Pápák.

A főbb családok, mellyek a decuriók helyébe következett tanácsbeliek sőt gyakran a főpapok választását is kizárólag magukhoz ragadák, gazdagságuk s hatalmuk által a római tartományban a többi osztályok fölött tulnyomó befolyást szereztek maguknak s most már a pápa választását is jogaik közé számiták. Különösen, mióta ezek fejedelmekké is lettek, szent Péter székét ama családok annyira keresték, hogy elfoglalása végett sokszor erőszakhoz is folyamodtak. Pálnak, II. István utódjának halála után (768), egy patriciusi családnak négy fia, kiknek egyikök Toto Nepi herczege vala, egyesitett fegyveres erővel maguk közül egy egészen világit kiáltottak ki pápának, Constantin név alatt, s Györgyöt, palestrinai püspököt annak fölszentelésére kényszeriték, kit is, miután a Vaticánba behelyeztek, a római néppel hüséget esküdtettek neki. A feltolt pápa a még élő Pipinnek barátságát kereste, ez azonban az aquitaniai háboruval lévén elfoglalva, Olaszhonnal nem sokat gondolt. A rómaiak nem szenvedhették Constantint, s Kristóf primicerius, Sergius fiával együtt azon ürügy alatt, hogy szerzetesekké akarnak lenni, a dél-olaszországi longobardokhoz mentek s ott kerestek fegyveres segélyt Constantinnak a méltatlanul elfoglalt szentszéktöli elmozditására.

Megragadta ezen alkalmat Theodicius Spoleto herczege, s Dezső egyetértésével fegyveres erőt külde el Valdibert vezérlete alatt, kinek szándoka volt az elfoglalandó várost a longobardoknak adni által. És Róma csakugyan elfoglaltatott. Toto herczeg, a pápa fivére, ki a város védelmére odasietett, megöletek; Passivus, a más-ik testvér, a pápával együtt fogságba esett. Az idegen betörés zavarában Valdibert kihozat a zárdából egy papot és kiáltja: Ime Fülöp pápánk, kit sz. Péter választott meg.

Az emlitett Kristóf, előre sejtvén a longobardok terveit, felbujtatja a rómaiakat az uj pápa ellen, ki is letétetvén, helyébe az egyházi szabályok szerint a nagy görögországi (dél-olaszhoni) reggiói születésü III. István választatik el (768). Egy lateráni zsinat Constantint letettnek nyilvánitja, ki, miután szemei kiszurattak, az összegyült atyák elé hozatik, hol bocsánatért esdekelve, bünösnek vallja magát. Azért is megvesszőzteték, a pápasága alatt kelt okmányok megsemmittettek, ő pedig holtiglani bünbánatra itéltetett. Megtiltá e zsinat azt is, hogy jövőben püspöknek, vagy pápának világi meg ne választassék, hogy világi, vagy katonai személy a választásban részt ne vehessen, sőt mig ez tart, a toscanai s calabriai kastélyokból senki se jöjön Rómába, avagy fegyvert vagy botot viseljen. Valdibertnek, ki az összeesküvésben elmarasztaltatott, szemei szinte kiszurattak.

Ekkor a pápa Kristófot s fiát Sergiust Dezsőhöz küldé (769), hogy követelnék töle a Szentszékhez tartozó javadalmak jövedelmeit.[1]) Dezső szép szókkal bocsátá el őket, igérvén, hogy személyesen fogja a dolgokat kiegyenlitni. Csak mézes madzag volt ez. A longobard király megnyervén Paulus Axartát, a pápa kamarását, rávevé, hogy ez Sergiust és Kristófot a pápa előtt gyanuba hozva, mozditassa el. Ezek sejtve a veszélyt, fegyvereseket gyüjtöttek s megerősiték a várost ugy, hogy midőn Dezső a hét halom előtt megjelent, erélyes ellenállásra talált. Nem birván tehát fegyverrel boldogulni, uj eszhez folyamodik s táborába hivatja a pápát, hogy tanácskozzanak az egyháznak visszaadandó javak iránt. Azonban mig a pápa künn van, Axarta felláziţja Rómát Kristóf és Sergius ellen, s már vérengzésre kerül a dolog, ha a visszatérő pápa közbe nem veti magát.

A mindig hizelgő Dezső uj értekezletre hija a pápát Szent-Péter templomába, melly a városon kivül feküdt; itt bezáratja a tem-

[1]) *Pro exigendis a rege Desiderio justitiis beati Petri.* Anast. *Vit. Steph.* III. p. 178; vagyis a longobard országban feküdt egyházi javak s a Dezső által elfoglalt városok jövedelmei.

plom ajtait s a pápát fogolynak nyilvánitván, leköteleži, parancsolná meg Kristófnak és Sergiusnak, hogy a fegyvert tegyék le s jöjenek ki, vagy vonuljanak valamelly zárdába. Ezek eleinte nem akarták lerakni fegyvereiket, de midőn embereiktől elhagyatnának, elmentek a pápához, ki ekkép szabadságát visszanyerve, őket egyelőre a templomban hagyta, hogy majd éjjel veszély nélkül mehessenek Rómába. Hanem Dezső megsértve a menhely szentségét, kivonszoltatta s szemeiket kiszuratta. [1])

Dezső örülvén, hogy legfőbb ellenein boszut állott, hazatér a nélkül, hogy csak valamit is visszaadott volna. A pápa a franczia királytól, mint Dezső vejétől, semmi gyámolitást sem remélhetett; hanem ezek közt az egyetértés nem sokára felbomlott. Károly, már bármi lett légyen az oka, ráunt Hermengardra s visszaküldé öt atyjához (771), hogy nőül vegye Hildegárdot, a svév herczegnőt. E gyalázat dühössé tette Dezsőt, s minthogy Gerberga, Carlmann özvegye, Károlytóli félelmében, hozzá menekült, ő kihirdetteti az árváknak atyjok örökségéhezi jogait, s fölkéri a pápát, kenné föl ezeket Franczia országi királyainak.

I. Hadrián (772), István utódja s Theodul, római herczegnek fia, ki a milly nehezen fogadott valamit, épen olly szilárdul tartotta aztán meg, belátta, hogy egy szabad nemzetnek királyt adni s polgári háborut okozni, nem a pápához tartozik, s tehát felelé, hogy ő mint pápa az összes keresztényekkel békében akar élni, s végre is nem bizhatik meg olly fejdelemben, ki elődének tett igéreteiből egyet sem teljesitett. Feldühödvén erre Dezső, a Pentapolis nehány városát elfoglalta, Ravennát ostromzár alá vette s Róma ellen indult.

Hadrián hasztalan ügyekezvén a fergeteget elháritni s népe jóakaratának daczára, nem állhatván ellen [2]), követé Zakariás példáját,

---

[1]) Egészen máskép beszéli ezt el III. Istvánnak Bertához irt levele: (**Cenni** I. 267.) hogy t. i. a gaz Kristóf s még gazabb fia Sergius összeesküdtek Totóval, N.-Károly követével a pápa élete ellen, s hogy ezt az Isten Dezső segitségével mentette meg. Midőn a Vaticánba hivattak, meg nem jelentek, hanem fegyvert ragadva kizárták Rómából a pápát, azután embereiktől elhagyatva, Sz.-Péter egyházába menekültek, hol őket a pápa a sokaság dühétől csak nagy nehezen menthette meg. Midőn azonban a városba biztoshelyre vitetné őket, a nép megtámadta s megvakitotta őket, a pápa beleegyezése s tudta nélkül. Muratori s a nagyobb rész ezt tartja hiteles adatnak; de Cenni, Pagi és Cointe ama levelet Dezső által kicsikartnak, vagy tán meghamisitottnak tartják, minthogy egy más levél (**Cenni** I. 274), István és Hadrián életirói, ugy beszélik el az esetet, mint mi is, legvalószinübbnek tartva, elbeszéltük.

[2]) A pápa *convocabat universum populum Tusciae et Campaniae et ducatus*

s követet külde Nagy-Károlyhoz, hogy jöne védelmére azon egyháznak, mellynek ő hivatalos pártfogója. Károly először követek által akarta Dezsőt rávenni a bitorlott részek kárpótlás melletti visszaadására; de midőn Dezső nemmel felelt, Károly háborura készült, s összegyüjtvén hübérnökeit Genfbe, eléjök adta a pápa nyomattatását, s hogy Dezső Francziaországban polgárháborut akart támasztani; mire a főurak egyhangulag háborura szavaztak. Nem is tetszhetett ez nehéznek többek közt felosztott ország ellen, hol a görögök csak követeléssel állták elő, a védelemre pedig sem erejök sem akaratuk nem volt; a pápa a frankok segélyéért folyamodott; a longobardok maguk közt czivódva a hóditóik iránt kérlelhetlen olaszok gyülölete ellen kényszerültek magukat védelmezni.

Nekünk, kik tiz századdal később nyugodtan beszéljük el az akkori viszontagságokat, nekünk ugy tetszik, hogy az olaszok ősei bünt követtek el, midőn alá nem vetették magukat a longobardoknak mindnyájan, mi által Olaszország az egységet nyerte volna, melly, szenvedések közt elérve, erőssé s tiszteltté tette a franczia s angol nemzetet, daczára a barbárok uralkodásának. Tegyük fel, hogy a ki igy okoskodik, talán valót jósol. De minő igazság vehet rá egy népet, egy kort, hogy ne ügyekezzék lerázni a legkegyetlenebb jármot, csupán azon reményben, hogy az majd esetleg az utódok boldogságának magva lehet?

S vajjon lett volna-e? Ha a longobardok Olaszhonban a római müveltség maradványait is lerombolták volna, elterjedt volna-e onnan valaha az a fény, melly utóbb a többi Európát besugározta? Ha valaki ama kor tudatlan s kegyetlen politikája szerint elnyomta volna azon mérséklő hatalmat, mellyet az egyház akkoriban a világi ügyekben is gyakorolni kezdett, vajjon megtartotta volna-e Olaszország nemzetiségét?

Mi nem vagyunk hajlandók behunyni szemeinket az előtt, a mi volt, hogy keressük azt, a mi lehetett volna; de a ki csak Olaszhon későbbi nyomorait nézi, miért nem közeledik egyszersmind amaz időkhez, hogy lássa, mikép az által, hogy Olaszhon nem engedtetett oda a barbárok martalékaul, fenntartattak a régi jó intézmények, a szellem, tudomány s élet hasznos hagyományai, mellyek megtisztulva csakhamar a kereskedelmet, a tudományt, a müvelődést, a szabadságot gyümölcsözték s Róma ismét a többi nemzetek mesternőjévé lett.

Perusini, et aliquantos de civitatibus Pentapoleos; omnesque parati erant, si ipse rex adveniret . . . fortiter illi resistere. **Anastasius.**

Vajjon mindezt elérhette volna-e a kegyetlen, vad s idegen uralom alatt?

És hogy Olaszország nem egy, ennek okait talán amaz időkben, amaz uralomban kell keresni? Nem volt-e egy a góth Theodorik alatt? És mégsem állott fenn. Tulélte volna-e az eldaraboltatást, mit utóbb a hübérrendszer mindenütt behozott? Tulélte volna-e az idegenek gyilkos szeretetét, midőn a XV. században francziák, németek, spanyolok, magyarok, schweiziak s törökök lepték el az olasz hazát, hogy nagyravágyásuk s kincsszomjukat kielégitsék, a midőn Rómából II. Gyula hiába kiáltozá, hogy a barbárokat ki kell üzni?

A nélkül tehát, hogy egy népet tetteiért a távoli s bizonytalan következmények miatt felelőssé tennék, én azt hiszem, hogy a római állam, midőn idegen rabszolgaságtól fenyegettetett, függetlensége drága birtokát, az önfenntartás örök jogánál fogva védheté, támaszkodva arra, ki azt neki biztositá. Különben is a longobardok soha sem követték az egyenes utat egész Olaszhon egyesitésére. Habár a római hitre tértek, a nagyravágyás, a hóditói jog használata, Longobardiának rosz kormányzása surlódásba hozta őket a pápával, kit a rómaiak képviselőjökül, jogaik védőjeül tartottak, ki egyedül volt képes az elnyomottakat vigasztalni, az elnyomóknak pedig az igazságot hirdetni. Mindez csak növelhette a leigázottakban azon nemzet elleni gyülöletet, melly a pápa kérelmei- s tanácsaira csak fenyegetéssel s fegyverrel válaszolt. E küzdelemben a papság, melly a legyőzöttek sebeinek enyhitésére az olaszok közt mindenütt elterjedt, a feje ellen ejtett sérelmeket a magáénak tekinté és a népet is hason érzületre szoktatta.

Franczia-országban a barbároknak a papsággal egyesülésök megszilárditá a királyi hatalmat s összealakitá azon dióhéjat, mellybe az idő s az események a többi társadalmi elemet is beszoriták, egész a nemzeti hatalom megalkotásáig; de Olaszhonban elkülönitve állván az erő a közérzülettől, az egyházi hatalom a politikaitól, mikép lehetett volna a győzőknek s legyőzötteknek egymáshoz közeledniök? A frank fejedelmek továbbá több nagyravágyással s erélylyel, fondorlat, háboru s bün segélyével meghóditák a különféle herczegeket s főurakat; mig ellenben a longobardoknál a herczegek mindig fennálltak; mindegyik saját területén mint egy kis király, a fejedelmet semmivel sem többnek, mint a hasonlók közt elsőnek tekinték, kit trónra ők emeltek, távolról sem adva kezébe azon korlátlan hatalmat, melly egyedül lett volna képes közös vállalatokat hozni létre.

Aztán tudnunk kell, mikép Károly erős lelkületének tulnyomó-

sága által a seregeket és herczegeket a gyüléseken annak határozására birta, a mit ő akart, és a táborban csak a parancs szóra hallgató vak bizalmat tuda kelteni. Dezső ellenben kormányra lépve Rachis pártjában ellenzékre talált, mellyet elnyomott, de ki nem irtott; a különféle herczegek hatalmukat tetszésök szerint használták, Dezsőt nem csak nem segitették, hanem még elleneivel is szövetkeztek. Eszközök hiányában s az árulástóli félelmében Dezső védelmi állapotban kényszerült maradni; és mikor a politika azt javasolta volna, hogy a saját maga által felhitt ellenséget be ne várja otthon, hanem a nemzetével egyfaju szászokkal szövetkezzék, neki a körülmények szerint majd a kültámadások, majd bellázongások ellen kelle magát védelmeznie.

Károly ellenkezőleg, a nagy férfiak modorában, felfogta kora kivánalmait és nem csak össze nem koczódott az akkor nagy befolyásu papsággal, hanem megerősité magát a társadalom összes mozgató erőivel és saját tervei szerint irányzá azokat. Most is tehát a longobardok ellen előkészitett s határozott tervvel jött, nem mint Pipin, hogy megalázza őket s uralmukba visszahelyezze, hanem, mivel nem tudtak nyugodtan maradni, véget vessen nekik.

Mig tehát a góthokat elesni s ujra fölemelkedni látjuk s bukásukat, mivel nagyszerü volt, majdnem megsiratjuk, addig gyáva s kisszerü vala a longobardoké, kiknek királyaik esküsznek s hitszegőkké lesznek, a háboruban mindig megveretnek, a trónt egy idegen fejedelemtől föltétek alatt kapják, s mihelyt ez eltávozott, ők, mint oktalan gyermekek, kajfosan támadnak az ellen, ki előtt gyáván meghajlottak.

És csakugyan Olaszhont csekély vérontással hóditotta meg Károly, nem állván senki ellene, mint Dezső párthivei s vitéz fia és kormánytársa Adelchis. Ez olly jól erősitette meg az Alpesek szorosait, hogy a frank főurak már zúgolódni kezdettek a késedelem miatt, készebbek lévén, mint ama nemzetnek mindenkor természetében vala, inkább heves támadásokban elveszni, mint kitürés által győzni. Károly maga is már majdnem elállott vállalatától, midőn egy szökevény vagy mint mondják egy Márton nevü diacon egy védetlenül hagyott ösvényt mutatott, melly a hozzáférhetlen sziklákon átvezet. Maroknyi frank csapat Bernard herczeg, Martell Károly természetes fia vezérlete alatt átkel azon ösvényen s hátába kerül a longobardoknak, kik végső rémülettől elfogva, vagy tán az árulásba beszőve, oda hagyják a megvihatlan kapukat s a nélkül, hogy az ellenségnek többé szemébe néztek volna, Adelchis Veronába, Dezső Paviába zárja magát

Carlmann családja s hiveivel és a szökevény Hunald aquitaniai herczeggel.

Nagy-Károly Olaszhonban. 774.

Károly örülve a váratlan szerencsének, olasz földbe szurta dárdáját; s mielőtt az ellenség megütődéséből magához jött volna, megszállta a két várost s némelly bennlevők egyetértése által bevevé. Adelchisnek sikerült Konstantinápolyba futnia; Dezső büszke ellenségének hatalmába esett s Ansa nejével együtt Franczia országba vitetvén a corbiai zárdába csukatott, hol meg is halt. Hunaldot a feldühedt nép agyonkövezé; Carlmann családjáról semmi említés.

Mig Pavia ostroma tartott, Károly Rómába ment, hol azon tisztelettel fogadtaték, melly előbb a császárok kepviselőit illeté. A hivatalnokok s nemesek zászlóval mentek eléje tizenöt órányi távolságra; a Flaminia ut hosszában a görögök, longobardok, szászok s más, Rómában saját városrészszel s szabályokkal biró népek nemzeti közönségei várták; a gyermekek sorai, kezeikben olaj- s pálma-ágakkal, hozannát énekeltek annak, k i a z U r n e v é b e n j ö t t.

Károly, ki nem mint idegen király, hanem mint római patricius váratott, a frank öltönyt a hosszu tunicával s római mentével cserélte föl. Alig pillantá meg messziről a keresztet (april 1.), leszállt lováról s gyalog ment föl a Vaticánba, megcsókolva annak minden lépcsőjét. Ezek legfelsőjén várakozó Hadrián pápa megölelte Károlyt s párosan mentek az oltárhoz, a király a jobb oldalon. Ez seregének is bemenetelt kére Rómába, s bár a pápa előtt eleinte gyanus volt a fegyveres vendég, utóbb mégis biztositatva igéretei által, embereit a legmegtisztelőbb ünnepélylyel vezette be. Károly jelenvolt s nézte a nagy hét megható szertartásait; aztán megerősitette s megtoldá Pipin adományozását; s az oklevél aláirva Károlytól, a püspökök-, apátok-, kiséretbeli herczegek- s grófoktól, sz. Péter sirjára tétetett le, azon evangeliom fölé, melly csókoltatni szokott vala.

A Longobardország vége.

Vége lett tehát a longobard uralomnak, melly az olaszok fölött háromszáz esztendőnél tovább tartott, a nélkül, hogy megszerettették volna magukat, vagy a többi barbárok példájára csak egy nagy férfiut mutattak volna fel. Fennmaradt mégis nevök, mivel Nagy-Károly a longobardok királyának czimét vette föl[1]); s bár hadának első ro-

[1]) Némellyek állitják, hogy meg is koronáztatta magát a milanói érsek által. De a longobard királyok nem koronával, hanem lándsával iktattattak be; Pál diacon beszéli, hogy Hildebrandéra egy kakuk ült le. Nincs is említés arról, hogy a karolingok megkoronáztattak volna, csak 888-ban ment először végbe e szertartás, midőn Berengár Paviában megkoronáztatott.

hama nem volt ment a háboru szokott jajaitól[1]), csatárai dühét mégis csakhamar megfékezé. Minthogy nem egy uj nemzetet akart megtelepiteni, azért nem is volt szüksége a régi birtokosokat megfosztani; ő csak Paviában hagyott frank őrséget; az üresen állt hübérjavakat saját nemzete nemesei közt osztá fel, a többi főurakat, kik neki hüséget esküdtek, méltóságaikban megerősitette.

A fékentartó erős kéz csakhamar visszatetszett a longobard főuraknak, s Arigises, Beneventum herczege s Dezső veje, ki mégis egykor ipa ellen a pápával tartott, összeesküdött Hildebrand spoletói, Rotgaud friauli, Reginald chiusii herczeggel s Adelchissel, ki Konstantinápolyba menekedvén, mint minden bukott király, a trón visszafoglalásáról álmodozott. Hadrián pápa, éber szemmel kisérvén barátja s védője érdekeit, tudósitá erről Károlyt, ki mielőtt ezek egyesülhettek volna, egy önkénytes csapatot (miután hübéres sereget összevonni a késő ősz nem engedé) küld Olaszhonba (776), megtámadva s megölve a friauli herczeget, helyébe a frank Marquardot nevezé, aztán Henriket (Hunrok), kinek utódai Friault egész 924-ig birták. A többiek is elnyomattak s hogy a lázadások megelőztessenek, a hatóságok s közigazgatás megváltoztattak. Alapul vétetett a franknemü hübérrendszer, a herczegségek eltöröltettek s hatóságaik kerületekre osztattak, mellyeket a grófok igazgattak. A gróf hatalma kiterjedett az egész kerületre, csak a közvetlenül a királytól függő személyeket véve ki; ő volt a hadvezér, ő hitta össze a gyüléseket. A ki nem volt megelégedve a gróf itéletével, fölebbezte azt a talán Paviában székelt udvari grófhoz (comes palatinus), ki a király nevében itélt. Azonkivül időnként királyi biztosok (missi dominici) küldettek ki a bajok eligazitása s a tartomány állapotáróli értesülés végett. Miként a hóditásnál történni szokott, a birtokok java s a főméltóságok a frank uraknak adattak; igy a longobard országnak csak neve s törvényei maradtak fenn, sőt ezeket is módositották Nagy-Károly rendeletei (capitularia). Önálló maradt a beneventumi herczegség, hová a frank uralmat nem türő longobardok menekültek. Arigises herczeg fölkenette magát püspöke által s jogart, koronát s anyját tulélt uj Longobardia fejdelmének czimét vette föl s a pápai birtokokból időnként majd majd más részt el el foglalgatott.

Megunta Károly e hatalmasnak nyugtalankodását s átkelvén

[1]) „Ama napokban olly nagy volt az inség, hogy némellyek kardra hányattak, mások éhen vesztek el, némellyeket a vadak szaggattak szét s csak kevesen maradhattak meg a várakban és városokban.“ András pap krónikája **Muratorinál**

negyedszer is az Alpeseken, fenyegetőleg ment Arigises ellen (786). Ez követeket külde, igérvén mindent, a mit a király kiván, de Károly nem hitt szavainak s előnyomult. Arigises Salernóba futott, hol aztán békét nyert, hübérbe kapván a herczegséget, hat városon kivül, miket a pápának kelle adnia. Ekkor már a frank királyok hübérnökeül tekintetett, hét ezer arany soldo évi adót fizetett s adnia kelle tizenkét kezest, köztük saját fiát Grimoaldot. De sem az igéretek, sem a kezesek vissza nem tarthaták az elégületlen Arigisest, ki követeket külde V. Constantinhoz, vagy inkább anyjához Irénhez, kérvén tőle a nápolyi herczegséget s a siciliai patriciusi méltóságot és egy segédhadat, mellyel magát függetlenné tegye, igérvén, hogy elismeri a byzanti császár felsőségét, levágatja szakállát s görög ruhát öltend. Irén, ki Károlyra haragudott (lásd 681. l.), szivesen vette az ajánlatot s Adelchis, az egykori longobard király, Beneventum határára jött, hogy elősegitse s igazgassa a mozgalmakat. Azonban a tervezetek alatt meghalt Arigises, s Károly a herczegséget az elhunytnak fiára, Grimoaldra ruházta, olly föltét alatt, hogy Salerno s Acarenza várait rontsa le, az épületekre s pénzekre Károly nevét irassa, s longobardjainak szakállaikat röviditesse meg. Adelchist mindez vissza nem riasztá, s ő és Theodorus patricius megtámadták a Károlyhoz csakugyan hü Grimoaldot. A csatában elesett Adelchis s vele a longobardok utolsó reménye (788).

Olasz királyság.

Hogy megszilárditsa az uj intézményeket, Károly Olaszországba vitte hat éves másodszülöttét Pipint (781.) s királyává nevezvén öt ezen kis országnak, fölkenette Hadrián pápa által, székhelyeül Paviát tüzvén ki. Magában foglalá ezen olasz királyság a félszigetnek a longobardok által birt felső részét, melly akkor kezdett Longobardiavagy Lombardiának neveztetni. A pápának Pipin adományozásán kivül átengedtetett még a sabinok vidéke, melly a spoletói herczegséghez tartozott; és meghagyatott régi alkotmánya, a városok helyhatósági rendezettel decuriok által igazgattattak mint a görög császárok alatt. Rómában nagy tekintélylyel birtak s a kormányban nagy részt vettek a tanácsbeliek és a patriciusok családai, habár a herczegeket s tisztviselőket a pápa nevezte ki. Hadrián leveleiből az tünik ki, hogy ő vezette a hatósága alá nem tartozó tartományok világi kormányát is, a hatalomnak azon határozatlan megkülönböztetése miatt, mellyet fönebb érinténk.

A ravennai püspökök, kik mig a görög kormány ottan székelt, a pápától egyházi ügyekben is függetlenekké akarták magukat tenni,

most a pápa példájára világi uralomra vágytak s kérték Károlyt, adományozná nekik az anconai kerületet (marca); mit bár a király meg nem adott, de meg sem tagadott egészen. A mig tehát Károly élt, a ravennai érsek székvárosán kivül, hatóságát Faënza-, Forli-, Forlimpopoli-, Cesena-, Comacchio-, Imola-, Bologna- s más városokra is kiterjeszté; sőt az egész Pentapolist hatalma alá keritni ohajtá[1]). Hogy sikeresitse követeléseit megszegényité az egyházat, mivel, hogy a királynak hizelegjen, a ravennai templomok legdrágább ékszereit Aachenbe s máshova vitetni engedé.

Déli-Olaszhon. — Tengeri köztársaságok.

Alsó Olaszhonban a görög császárok még mindig birtokukban tarták Gaëtát, Otrantót, Amalfit, Nápolyt, Sorrentót és Siciliát, valamint egy ideig Corsicát és Sardiniát is. A nápolyi kormányon egy lovászmester, a siciliain egy patricius ült, kiket egész a tizedik századig a görögök választottak.

A többi tengeri városok névszerint a görög birodalomhoz tartoztak, de belsejökben a szabadság csirázott fel, aminthogy a népek, mellyek tengeren függetlenek tanulnak lenni, meg nem szokhatják a szárazföldi zsarnokságot. Már Nagy-Gergely panaszkodott a birodalmi alattvalók ellen a pisaiak által gyakorlott tengeri rablásokról, kik a IX. században nagy hatalomra vergődtek. A büszke Genua terméketlen hegyek tövében, halszegény tengertől locsolva, szükségképen tengerészetre volt utasitva s már a XI. század végén saját biztosságáról önmaga gondoskodott; egyszerü kormánya igen alkalmas volt a népszabadság védletére s a hazaszeretet s közügyek iránti buzgalom fölélesztésére.

Velencze.

Még gyorsabban emelkedett nagygyá Velencze, melly a rendes kormányzatnak első példáját adta a mai nemzeteknek; melly annyi ideig állt fenn igen kevés zavarral s egyetlenegy polgárháboru nélkül; melly elhagyatva s kimerülve veszett el, de sovár szeretetet hagyva maga iránt még azokban is, kik szolgái voltak; mig ellenben a dölyfösek még a szánalmat, a balszerencse ezen végső jogát is megtagadják töle, gyalázva azt mint a kéjencz, ki gunytárgyává teszi a nőt, kinek becsületét ő maga vette el. Már a barbárok beütése előtt ötven virágzó várost számlált a venetek területe, melly Pannoniától az Addáig, a Pótól a rhaetiai s juliusi Alpesekig terjedett. Egy részt az északi barbárok dultak fel, aztán Aquileját, Concordiát, Oderzót,

[1]) *Cod. Carol.; ep. Adriani* 53. 54.

Altinót és Paduát Attila hamvasztotta el. Euganea s Venetia népe az Isten ostora elől Rivo Alto s az evvel szomszéd szigetekre futott (450 körül.) És miután a zivatar elvonult, sokan a biztos menedéket a letarolt hazának eléje tették; s minthogy a menekültek, mint a futásnál történni szokott, a jobb móduak közé tartoztak, ott az élet kényelmeit keresve, üzletbe hozták, mi csak ama helyen lehetséges volt, a kereskedelmet, halászatot, sófőzést, s elszállitván ezt a hová csak Olaszhon folyói engedék, ekkép pótolák a dulások által meggátolt földmüvelést.

Ők már a szigetek urai voltak, midőn a római birodalom buktával, aztán a góthok jöttével, leginkább pedig a longobardok beütésekor uj szökevények érkeztek oda, kik a szolgaság elől menekültek. Igen természetes, hogy az első telepedők az utóbbiakkal nem osztottak meg minden polgárjogot, s igy képződött a nemesség, mellynek eredete sokkal méltányosb, mint a származat, vagy hóditás szerinti. Miután a birodalom széke Konstantinápolyba vitetett, a távolság megtágitá a Velenczéveli kötelékeket, s nehéz volna meghatározni, menynyiben függött az Zeno utódjaitól. Talán csak hódolatra szoritkozott, mit Velencze szivesen tett, hogy e czim alatt védve legyen a szomszédok ellen, s a keleti kereskedelemben kiváltsággal birjon.

S minthogy minden nép emlékben tartja saját eredetét, melly okból Róma harczias, Sparta ridegen szigoru, Athenae finom müvelt, Florencz viszálkodó maradt, a velenczei olaszok szinte emlékben tarták az olasz müveltséget, s kevés fegyverforgatás mellett üzték a kereskedelmet, fenntarták a helyhatósági rendezetet, minőt a száraz földön használtak. A kormány első széke Heraclea (a Piave torkolatánál) vala, s kihatott a szigeteken kivül a szárazon Gradótól Capo d'argineig. A közügyek elintézése, az évi tisztviselők s minden sziget számára egy népvéd választása végett népgyülések tartattak. Igy alapult ott a szabadság, fajvegyülés nélkül, mellyet egyvalaki az olasz faj ujjászületésére szükségesnek tartott.

Már Theodorik idejében, Cassiodor a velenczeieket a tenger s folyók száguldárainak üdvözli: „Miként a vizi szárnyasok, házaitokkal a tenger szinét boritjátok el; nálatok az elválasztott földek összefoglalvák; a hullámrohamnak gátak állnak ellen; élelmetekre elég a halászat, a szegény nem különbözik a gazdagtól; lakaitok egyenlők, a polgárok közt sem állapotkülönbség, sem féltékenység; a sótermelés pótolja nálatok a szántóföldeket“[1]). A longobard uralom első évében az aqui-

[1]) *Variarum*, XII, 24.

lejai patriarcha Gradóba költözött; később egyik utódja Caprolába, egy másik Heracleába, egy a Torcello szigetre, egy meg Medoaco partjára, egy végre Equilóba tette át székét. S minél türhetlenebb lett az olaszok s különösen a papság előtt a longobard uralom, annál inkább népesedtek a biztos menhelyt adó lagunák.

A szlávok, kik Dalmatiát elfoglalták, kalóz életre adván magukat, a velenczeieket is háborgatták; ezeknek tehát a szükségessé lett ellenállás az iparhoz a harczi vitézséget is megszerezte[1]). Midőn a görög helytartónak segélyt nyujtottak, hogy Ravennát Liutprandtól visszafoglalhassa, Orso, a győzelem eszközlője, felfuvalkodva, zsarnokoskodni kezdett; miért is a kormányzatban változás történt: a közigazgatás megszorittatott, eleinte egy, utóbb tiz, tizenkét, vagy hét népvéd alatt; végre a nemesség, nép s papság egyesülve választottak egy elnököt, ki hatalommal felruházva, megfékezhesse az erőszakot és nagyravágyást. A heracleai Paoluccio Anafesto nem zsarnoki bitorlás, hanem a békés szabadság szeretete által elnökké levén (697), első viselte a doge méltóságát, melly bár legfőbb, mégis olly korlátolt vala, hogy zsarnokságra egyetlenegy doge sem vergődhetett. Akkoriban holtiglan választattak a nép által. A népgyülések s a választási szabadság fenntartatott.

Midőn Nagy-Károly az olasz királyságot megalapitá, a görög birodalommal szövetségre lépett (804), mellyben uj országának határai meg voltak szabva; övéinek ismertettek el Istria, Liburnia, Dalmatia, s a velenczei és zárai dogék neki hüséget tartoztak esküdni. Azonban megszegvén Nicephor császár az egyezményeket, Dalmatia visszafoglalására sereget külde; az ujonan helyreállitott békét aztán ismétcsen Zára és Cephalonia herczege, Pál háboritá meg, ki elfoglalva a dalmát kikötőket, aztán a velenczei szigetek közt vetvén horgonyt, Comacchiót támadta meg. Midőn pedig a frankok visszaverték, Pipinnel Itália királyával egyezkedni kivánt, miben mégis Obelerius és Beatus testvérek, velenczei dogék meggátolák, attól tartván, hogy a béke dija a köztársaság átadása leend.

Pál ekkép veszélyben látván magát, visszavitte seregét Cephaloniába, s a velenczeieket Pipin boszujának tette ki. Pipin ezekre ugy is haragudott, mivel, midőn önmegadásra szólitá őket, igy feleltek: Mi csak a római császárnak akarunk alattvalói lenni; mivel dalmatiai hadjáratában nem adtak neki segélyt s a gradói patriarchát annyira üldözék, hogy ez székét Polába áttenni

[1]) *Dandolo, Chron.* V, 7.

kényszerült. Haddal menvén tehát ellenök, Pipin elfoglalta Grado, Heraclea, Malamocco s Equilo szigeteit; mire a doge hogy megmenthesse Olivolót, Torcellót és Caprolát, évi adót igért. A velenczeiek gyávaságnak, vagy árulásnak tartván ezt, számüzték Obelerjust, ki egész családjával keletre ment.

A belviszály megkönnyité Pipinnek Chioggia s Palestrina elfoglalását, honnét hajóhidat vert egész Malamoccóig, a kormány székeig. Angelo Participazio tanácsára az egész népesség Rialto szigetre költözött; a heracleai Victor, mint hajóhadvezér, az ellenséges hajókat egész a lagunák közé, sekélyes helyekre engedte jöni, s midőn apálykor már se ki se be nem mozdulhattak, a velenczeiek akkor rontottak rájok hajító dárdákkal s tüzzel, s Pipin hajói roppant veszteség után, csak a szerencsére bekövetkezett tengerdagály segélyével tudtak összerongálva Ravennába menekülni.[1])

E diadal kárpótolá Velenczét kiállott szenvedéseiért; s Angelo Participazio (811), élére állván az általa megmentett népnek, a kormányszéket Rialtóba tette át s védfallal erösité meg a lagunák bejárását; a romjaiból ujonan fölemelkedett Chioggia, Malamocco, Palestrina s Heraclea koszorut képeztek a doge palotája körül, mintegy hatvan más szigettel, mellyek hidak által voltak összekapcsolva, jelveül azon erkölcsi egységnek, mellytől hatalmukat várták. Amaz egyesitett szigeteknek a régi haza neve (Venetia) adatott. Nem sokára sikerült nekik Alexandriából sz. Márk testét megnyerniök, kit aztán a város védszenteül tiszteltek. Egy község, egy szent: ime ezek az elemek, mellyekből az olasz köztársaságok szabadságukat alkoták.

---

[1]) A Nagy-Károlyróli népies hagyományokat másutt adjuk elő. Az Olaszországra vonatkozókat senki sem szedte össze. Ki is gondolt valaha azzal, a mi népies? Martin da Canale velenczei krónikája sokat beszél Nagy-Károly velenczei hadjáratáról és mint szálla ki Malamoccóban, honnan az egész lakosság Rialtóba futott. Nyugtalanitva szüntelen a frankok által, egy napon csatára került a dolog s az olaszok nagymennyiségü kenyérrel hajigálták meg Nagy-Károly hajóit, miből ennek azt kelle kimagyaráznia, hogy éhséggel be nem veheti őket. Egy asszony hazaárulónak tettetvén magát, embereket külde Károlyhoz, kik roppant pénzért uszóhidat készitnének neki, serege átszállitására. Ezek azonban azt Károly lovasságának vizbe fulasztására használták fel. Ekkor elcsüggedvén Károly, látni ohajtá a dogét, s bement vele Velenczébe, hol midőn hajókázás közben a legmélyebb helyre jönnének, Károly egy hosszu dorongot karjának egész erejével a vizbe dobott s mondá: „Mikép e tengerbe vetett dorongot, sem én, sem te, sem senki e világon nem fogja többé látni; ugy ne legyen senki a világon ki Velenczének árthasson; vagy ha mégis volna, arra szálljon az Uristen boszuága s haragja, miut leszállt reám és az én nemzetemre."

Szintolly roszul ütött ki Pipin hajóhadának dalmatiai működése, melly tartomány aztán a görögöké maradott. Az ellenségeskedés többször megujult, mig végre Arsaphius főnemes Aachenben Nagy-Károly kezéből vette át az egyezkedési okmányt (812), melly Velenczét, Traut, Zárát és Spalatrót a görögöknek engedé. Ezek azonban csak névszerint tartoztak a görög birodalomhoz, valósággal pedig azt nyerték, hogy a frankok igényei által többé nem háborittattak.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Nagy-Károly mint hóditó.

A longobardok elleni hadak nem voltak többé rablójáratok mint a barbárokéi, pusztitás végett; sem nem törzsnek törzs elleni ellenségeskedése, hanem politikai czélból s egy kitüzött terv kivitelének szükségéből eredt s kezdett háboruk. Nagy-Károlynak, akár kora fölötti vizsgálódása, akár tudta nélkül, maguk az akkori események, akár végre azon ösztön inditá, melly a nagy férfiakkal koruk alkalmas időpontjait fölismerteti, azon ötvenhárom háborujából, mellyeket 769-től 813-ig[1]) viselt, folyvást azon törekvés tünik elő, melly szerint az egykori római birodalom népségeit egy erős egészszé olvasztani ohajtá, hogy igy ellenszegülhessen a két oldalról fenyegető veszélynek, t. i. délről az araboknak, északról a népvándorláskor még ki nem költözött germán népségeknek.

Ő tehát nem nagyravágyó hóditó, hanem rendező szellem, olly czéllal, hogy az elfoglalt földeken a jövevény népeket megszilárditsa, az ujaknak berontását pedig lehetlenitse. E végre először is Aquitaniát hóditotta meg, mellynek folytonos zavargása Franczialionnak az uj arab Spanyolország felöli határát csak gyöngitette. Ezután a leigázott s nyögő népségek közepett mindig harczkész s más értelemben hóditásra vágyó longobardok semmittettek meg. Armoricai Bretagne ellen Andulf tartománynagyot küldé el (786), ki sok várost foglalt ugyan el, de a teljes meghóditást csak tizenkét évvel később vé-

[1]) Egyet az aquitanok ellen, tizennyolczat a szászok, ötöt a longobardok, hetet az arabok, egyet a thuringiak, négyet az avarok, kettőt a britek, egyet a bajorok, négyet az Elbén tuli szlávok, ötöt Olaszhonban a saracenok, hármat a dánok, kettőt a görögök ellen.

gezhette be, a mikor is a birtokaikba visszahelyezett Mac Tiernes-ek Nagy-Károlynak hüséget esküdtek, de meg nem tartották.

Szászok.

Sokkal több bajt s fáradalmat okoztak Károlynak a szászok. A frankokkal testvér nemzet volt ez, melly hazájából ki nem indult; s mig a frankok Galliába költözve müveltséget s keresztény vallást vettek föl, addig a vörös föld emberei, mikép a szászok magukat nevezék, ellenállva a kereszténységnek, eredeti vadságukban maradtak. Elszórva ingoványos földeiken s sürü erdőségeikben, a mezöt és várost egy névvel jelölve[1]), irtóztak azon müvelödéstől, melly öket birtokokhoz, falukhoz és rendes közigazgatáshoz kötendette. Az idegen nem utazhatott az ő országukban szekérrel, hogy a kerekek a földet fel ne vágják; a frankok iránti gyülöletből durva bálványozásukhoz naponként erősebben ragaszkodtak.

Négy fö néptörzsből álltak: a westphalokból nyugaton, az ostphalokból keleten, az engerekből (angarii) délen s a nordalbinokból az alsó Elbe jobb partján[2]).

Mig a frankok a germán alkotmányt veszni hagyták s a nemesség jogait a szabad emberek helyét elfoglaló király-kisérök bitorolták, addig a szászok hivek maradtak az ösi szokásokhoz s nem ismertek el egy egyetemes fönököt, hanem mindenik törzs választott magának egyet[3]); a közügyek elintézése végett pedig a Weser partján Marklóban évenként népgyülést tartottak. Három osztály állott fenn

---

[1]) **Grimm**, *Deutsche Rechtsalterthümer.*

[2]) *Pfahl* annyi mint karó, tuskó, mellyel a néptörzsek határai jelöltettek. *Enge* ó-germánul: közép; tehát az *engerek* földközi, déli nép. Az utolsók neve *Albis* (ma Elbe) folyótól kölcsönöztetett.

Denique Westfalos vocitant in parte manentes
Occidua, quorum non longe terminus amne
A Rheno distat. Regionem solis ad ortum
Inhabitant Osterlindi, quos nomine quidam
Ostfalos alio vocitant, confinia quorum
Infestant conjuncta suis gens perfida, slavi.
Inter praedictos media regione morantur
Angarii, populus Saxonum tertius.
Szász költő **Pertz**-nél 228. l.

[3]) *Saxonum gens*
Quae nec rege fuit saltem sociata sub uno
Ut se militiae pariter defenderit usu,
Sed variis divisa modis plebs omnis, habebat
Quot pagos, tot pene duces
Ugyanaz.

köztük: nemesek (etholingi), szabadok (frilingi) s szolgák (liti); s a köztük is fennállt harczos társulatok intézménye rablójáratok- s kalandokra vezeté őket. Miután a Pipinek a frank monarchiát az által alapitották meg, hogy a keleti részek harczias törzseit Gallia ellen nyugatra vezették: a szászok e százados mozgalmakat folytatva, Austrasiát minduntalan fenyegették, nem vethetvén nekik gátat sem az Elbe, sem a Weser. A VI. század közepe után rablójárataik szünetet vettek, de véget épen nem; ha legyőzettek s adózásra szorittattak, első alkalommal ujra fölkeltek, győztek s berontottak. A kereszténység behozása többször kiséreltetett meg nálok, de hasztalan, miután pogány vallásuk, melly talán a scandinaviaival ugyanaz volt, a közkormányzattal olly annyira összeforradva volt, hogy egyiket a másik nélkül meg nem lehete semmitni, s ki ama vallás ellen indita háborut, annak el kelle vennie a nemesség előjogait. Rászorittatván erőhatalommal, hogy a téritőket országukban megszenvedjék, elfogadták az angolszász sz. Leobwint, ki midőn hitszónoklata sikertelen maradna, megjelent a marklói népgyülésen s Károly haragával fenyegette azt. Helytelen lépés. A felbőszültek leronták a Deventerben épült egyházat s az uj megtérteket kiöldösték. Leobwint csak egy nemesnek szánalma nagy nehezen tudta megmenteni. Ő maga hozta meg a szerencsétlen hirt Károlynak, ki épen a wormsi országgyülésen volt (772). Miként a longobardok ellen, ugy itt is a vallás adott neki legjobb ürügyet azon vállalatra, mellyet politikája szükségelt; s a főurak egyértelmüleg határozták el a nemzeti s vallási háborut.

Nagy-Károly hadjáratai a szászok ellen.

Az első három szász népséget, mint különböző vezérek alatt harczolót könnyen győzhette le Nagy-Károly; ki áthatván egész levágott erdők gátjain, bevette Ehresburgot (Stadtberg) a Diemel melletti magaslaton Westphaliában, melly talán főhelye volt a vallásgyakorlatnak, miután az Irminsul egy szent berekben emelkedett. Ezen bálványnak nevét hibásan kötötték némellyek Armin emlékéhez, minthogy az az egész germán nemzet nemtőjét Irmint képviselte[1]), fölfegyverezve tetőtől talpig, baljában egy mérleget, jobbjában rózsával ékesitett zászlót tarta, paizsán egy oroszlán a többi állatoknak parancsolt, lábai alatt virággal boritott mező terült el. Három napig villogott Károly hőseinek vivóbárdja e bálvány ellen. Az ég a jámbor harczosok szomjának enyhitésére egy

[1]) **Grimm**, *Irmenstrasse und Irmensäule.* Bécs 1815.

forrást fakasztott. A törzsek végre leigáztattak s adtak Károlynak tizenkét kezest, évi adót s a térítőknek sérthetlenséget.

Károlynak e hadjáratát félbe kellett szakasztania a lázadó longobardok miatt (773). Mit midőn a szászok megtudtak, fegyvert ragadtak ismét, kiverték a térítőket, visszafoglalták Ehresburgot, s feldulták Thuringiát egész Fritzlarig, hol az ő Irminsuljokon elkövetett bántalmat a szent Bonifácz által épitett templomon boszulták meg (774).

A király három hadtestet inditott a szászok ellen addig is, mig maga mehetne ellenök, a mi nem sokára bekövetkezett. Összehiván (775) a májusi gyülést az Aachen és Köln közötti Düren nevü királyi jószágra, onnan mindjárt a Ruhr melletti Siegeburg ellen ment s rohammal be is vette azt; aztán helyőrséget hagyva benne, Ehresburgot erősitette meg, elhatározva már most a tartományt föltétlenül elfoglalni. Biztositván magát ekkép hátulról, Weser felé nyomult s átkelt rajta Brunsbergnél a makacs ellenállás daczára is. Itt hódolatát fogadván Bruno- és Hessinek, az engerek és ostphalok főnökeinek, kezeseket s azon igéretet vette tőlök, hogy a kereszténység hirdetését nem gátolandják. A westphalok rajta ütvén egy frank táboron, szétverték azt, de a nyomban ott termett Károly őket is hason föltételekre szoritá.

Ámde mit érhetett az illyen, fegyverrel kicsikart eskü s pillanatnyi érdekből indult megtérés? Hallván Károly katonáitól, hogy meg kell keresztelkedniök, megtevék; némellyek az uj megtérteknek adni szokott fehér ruha kedveért, kétszer háromszor is. Az avarok látván, mikép Károly a megtértek számára lakomát ad, tömegestül mentek a keresztelő medenczéhez, hogy csak ők az asztalhoz ülhessenek.

A köznép megtérése még keveset változtatott a dolgokon; egészen más volt, midőn a nemesség is szorittatott, mellynek támasza a pogány vallásban vala. Azért is mig a nép szivesen keresztelkedett, a nemesek ellenszegültek s megragadtak minden alkalmat a lázadásra. Mig Károly Friaulban járt (776), hogy a longobard herczegek pártütését megelőzze, a fölkelt szászok nagy erőszakkal bevevék s lerontá Ehresburgot s a siegeburgi őrséget is már nagy próbának tették ki. Károly ennek hallatára a Tagliamentótól a Ruhr mellett termett s bár az utakat százados fákkal berakva találta, előment mégis a Lippe forrásaiig, hol fölépité Lippspring várát, aztán ujonan megerősitve Ehresburgot, a három törzsnek nemességét esküje megujitására s családostuli megkeresztelkedésre szoritá. Paderbornban a westphalok tar-

tományában Károly egy májusi gyülést hirdetvén (777), összejöttek az ethelingeken kivül a szabad férfiak is s hüséget esküdvén beleegyeztek, hogy a hitszegő szabadságát s javait veszitse. Ekkép seregestül tódultak a keresztvizhez, egy templom épittetett föl s a fuldai apát sz. Sturm a szászok első püspökévé neveztetvén, székét ott állitotta fel, hol előbb az Irminsul emelkedett.

Ámde Paderbornban nem az egész nemzet jelent volt meg, s a westphali Wittekind, a legvitézebb s legtekintélyesb főnök, nagyszámu ethelingek- és frilingekkel, kik az idegen uralmat s vallást nem türhették, Jütlandba Sigfrid dán fejedelemhez menekült. Ezen hős, ki a hajdani Armin kitürő hősi bátorságával hazája függetlenségének bukását késleltetendö vala, közlekedett a honn maradt párthivekkel, s az arabokkal a Pyrenaeusokban elfoglalt Károly távollétét felhasználni óhajtá. Bár visszatartá egy ideig Károly győzelmeinek hire; de mihelyt hallá, hogy a hires roncevallesi ütközetben megveretett, Wittekind legott megjelenik a hazai földön, s puszta megjelenése elfeledteti a szászokkal vesztett csatáikat s az esküt; a templomok és monostorok lángba borittatnak, s az Elbétől a Lippeig egy kiáltás hangzik: Halál a téritőknek s azoknak, kik a szabad Germania isteneihez nem térnek vissza. Wittekind feldulja Thuringiát és Hessent s előnyomulván a Rajnáig, megvilágitja Kölnt, az átellenesen feküdt s felgyujtott Deutznak lángjaival. A friesek szinte fölkelnek s a frankok már saját országukban fenyegetve érzik magukat.

Az austrasiai frankok s az alemannok azonban a király rendeleteire feltartják a rohamot, sőt visszaverik Hessenig, Badenfeldnél pedig le is győzik; mig Károly maga az elhatározó ütközetre felkészülve, megjelenik lovagjai élén (779) s Bocholtnál az Aa mellett semmivé teszi a westphalokat, s Wittekind ismét a dánokhoz menekül; mikép a növény meghajlik a zivatar alatt, hogy aztán annál erőteljesben emelkedjék föl. Ekkor az Elbén-túli három törzs békét kér s az ohrheimi országgyülestől (780) meg is kapja azt. Az esküt s keresztséget most már elégtelen biztositéknak tekinté Károly, meggyőződve, hogy ha a szászokat engedelmességben akarja megtartani, a nemességet kell megtörnie. Akarta tehát, hogy nagyszámu szabadok és szolgák a Rajnán innen menjenek lakni, s tizezer család Belgium s Helvetia puszta földeire költözzék. Nem engedtetett meg többé a népgyülés, sem a nemzeti biróság; a szászok azontul franczia grófoknak engedelmeskedtek. Sok esztendeig még az egyházi szabályok áthá-

gása is, mint a keresztség elkerülése, vagy a negyvennapi böjt megszegése halállal büntették [1]).

A Károly által a Lippe forrásainál összehitt országgyülésen (782) Sigfrid, dán fejedelemmel s az avarok khaganjával szövetség köttetett. És miután a szászok országa frank tartománynyá lett, Galliának nem kelle többé uj barbárok beütésétől félnie. Hanem a szászokon felül más, a művelődéstől idegen s délre terjeszkedni vágyó népek laktanak, t. i. a szlávok. Ezeknek törzsei a sorbok és a csehek már előbb is az Elbén-innenre jártak nyájaikat legeltetni, sőt az előbbiek néha Thuringiát és Westphaliát ki-kizsákmányolták. Károly tehát Lippspringbe összehija a szászok főnökeit s miután mind ezeknek, mind a frankoknak érdekökben volt ama beütéseket meggátolni, felszólitá őket hiveik fölfegyverzésére. Vigyázatlan bizalom! A kormány, intézmények s vallás megváltoztatása nagy sérelmekkel szokott járni s különösen a szászoknál, hol mind ez erőszakkal vitetett keresztül, s midőn Wittekind, kit a balsors meg nem törhetett, meg nem szünt a sebeket fölszaggatni s a honszerelmet ébren tartani. Alig hogy egyesülve fölfegyverkeztek, föllázadtak a frankok ellen (783), s lelkesittetve Wittekind látása által, Suntel hegyénél csatába ereszkednek, legyőzik legyőzőiket s megölik Adalgis kamarást, Gerlon táborkarvezért s Volvad udvargrófot s Károly helytartóját. Csak ennek személyes megérkezése gátolta meg, hogy egy másik hadtest is szét ne veressék.

Verdeni mészárlás.

Mind ez csak a nemesek mozgalma vala, a többi nép meghajolt Károly előtt, ki előnyomulván Verdenig (Ferda) (784) az Aller mellett, félretett minden kegyelmet, s összehiván a szászokat, a fölázadók kiadását követelte. Négyezer ötszáz nemes és szabad férfi adatott neki által, kik hasztalanul esdekelve, irgalmatlanul lemészároltattak ismételt hütlenségökért. Mi, más nemzet fiai s annyi századdal később-ben, még is borzadunk e szörnyü eseménynél; hát a legyilkoltak rokonai- s honfitársaira minő hatással lehetett az? A fájdalom gyülöletet szült, ez pedig uj lázadásban tört ki. A menekült Wittekind ujra ott termett, hogy vezérelje honfitársait, kiknek a düh fegyvert adott kezökbe; s összegyüjtvén nagyszámu sereget, Detmoldnál Westphaliában táborba szállott. Károlynak az ő bámulatos tevékenységét egészen föl kelle használnia. Megtámadván Wittekindet vagy le sem győzte, vagy legalább olly roppant veszteséggel, hogy vissza kelle

[1]) **Baluzius**, *Capit. de partibus Saxoniae.* I. 250.

térnie Paderbornba s ott várnia az erősítést, mellyet elsőszülötte Károly, ki ekkor tette első hadi próbáját, el is hozott. Ezzel ujra megtámadta a szászokat, kik Osnabrück felé illy énekkel nyomultak elö: Szent és nagylelkü Wodan! segits minket és a mi vezéreinket Wittekindet és Cheltát a gonosz Károly ellen! Ah az égö oltár! azon fogok neked egy bikát, két birkát s a zsákmányt fölszentelni. Neked áldozom mind a frankokat a te szent hegyeden Harzon. A Hase partjain fejlödött ki a legkegyetlenebb ütközet, melly miután több napig tartott, Károly végre erőt vett a rendszer nélküli rohamokon s legyőzte a szászokat. Wittekind a dánokhoz tért vissza, a frankok pedig a Weser és Elbe közt mindent feldultak, hogy a lakókat elébeztetve végkép megtörjék.

Ámde Károly olly kevéssé érezte magát e győzelem által biztositva, hogy szokása ellen a hadsereget télen által is együtt marasztá. A következett tavaszszal Bardengauba megy (785), s midőn hallja, hogy Wittekind és fivére Albion ujra fegyverkeznek, megkisérti a békés kiegyenlitést, bocsánatot igér nekik s bő kárpótlást, ha egyszer az ellenségeskedéssel felhagyandnak. Ezek megtörve a balszerencse által s nem remélve többé az elvérzett hazát feltámaszthatni, meghallgatják Károlyt, s kezeseket vevén töle, összejöttek vele értekezletre Bardenwickbe (később Lüneburg), honnan Franciaországba menvén, meghajták büszke nyakukat a keresztviz alá, ünnepélyesen vevén föl e szentséget az attignyi gyülésen.

Képzelhetni, mennyire örült Károly azon megtérésnek, melly ellenségeinek két leghősibb bajnokát hiveivé változtatta! Wittekind példájára, vagy talán a haza ügyéről kétségbeesve számos szász ur fölvette a keresztséget s aláveté magát a frank uralomnak. Egyesitni ohajtván a legyözötteket többi alattvalóival, Károly egy rendeletet (capitulare) ada ki, melly a szászoknak a frankokkal egyenlő jogokat ada, nemzeti grófok kormánya alá helyezé, az országos gyülésekben helyt engede nekik, s a vér és bündijra nézve egyenlökké tette öket a győzökkel, melly rendszabályok oda vitték a dolgot, hogy a szászok nyolcz év mulva együtt harczoltak a frankokkal az avarok és szlávok ellen. Különben részletes gyülés tartása, vagy valamelly bálványozási szokás gyakorlata szigoruan el vala tiltva. „A ki nem akar megkeresztelkedni, meghal; a ki egy hullát pogánymódra megéget, meghal; a ki embert áldoz, meghal; a ki a bálványozókkal a keresztények ellen összecsküszik, meghal; a ki ura leányát elrabolja, meghal. Ha egy nemes a forrásnak, fának, vagy bereknek fogadalmat

tesz, vagy az istenek tiszteletére lakomáz, fizet hatvan soldót, ha szabad ember harminczat, ha szolga tizenötöt; a ki nem tud fizetni, le fogja dolgozni az egyháznak, mellynek mindenki vagyonának s munkadijának egy tizedét adja oda.“ [1])

E szigoru törvénynek meg nem hódoltak a nordalbinok, kik honi vallásukat, függetlenségöket megtartották s Elbéntuli testvéreiket gyáváknak gunyolák s minduntalan lázadásra készteték. Nem is beszéltek siketeknek, csakhogy a fellázadtakat Károly Sinfeldben elnyomá (794). De alig hogy a király az avarok ellen ment, felüték fejeiket ismét s a köztök maradt frank tiszteket agyonverték. Károly erre elhatárzá a telet Weser mellett tölteni, hogy győzelmeit megállandositsa. Hadiszállása azonban nagyszerü udvarrá változott, miután nemcsak fiai az olasz- és aquitaniai királyok gyülekeztek oda, hanem Tudun az avarok khaganja, Alfonso asturiai király követei s ben-Ommeja mauritaniai emir küldöttei is, melly véletlen összecsődülés által város épült fel, s Uj-Heristalnak neveztetett el.

Még tartott a téli szállásolás, midőn a nordalbinok az adószedő biztosokat s Károlynak a dánokhoz küldött követét, Godeskalkot meggyilkolák (795). Károly ekkor, hogy mindenkorra megujitsa a megujuló hadak okait, megtáma dá s legyőzé az északi szászokat, Suentana mellett; a népesség egy harmadát Galliába szállitá; azután átkelt maga is először az Elbén s elönyomulván egész az Eiderig, a szászokat mind hatalma alá hajtá. Ezek azonban még sem nyugodtak meg, lázadás és leveretés követte egymást, Károly öldöste és változtatta lakhelyeiket, mig végre Seltzben elhatározó békét kötött a szászokkal (814), kik keresztényekké lévén, hűséget fogadtak, s a frankokkal egy nemzetté egyesültek. Javaikat, polgári szabadságukat s nemzeti törvényeiket visszanyerve, a püspököknek s a király által kinevezett frank biráknak engedelmeskedtek [1]). Minthogy az adó beszedése többnyire fellázitá öket, ez alól fölmentettek, de oda kelle adniok vagyonuk s keresetök egy tizedét, melly rájok nézve szintolly terhes és boszantó vala. Földbirtokon alapult régi szabadságukról lemondva, ősi földeiken maradtak, anélkül, hogy a királynak hübéresei lettek volna, de mégis töle függtek s mint illyenek a birodalmi zászló alá

[1]) **Baluzius**, idézett helyen. Némellyek a N.-Károly által ekkor felállitott vizsgáló bizottmányokban akarja eredetét keresni azon titkos büntörvényszéknek, melly Westphaliában a XIV. században olly nagy szerepet játszott s az árulókat titokban kipuhatolta.

[2]) Az ujabbak közöl sokan kétségbe vonják e békét; én nem találtam (mások hallgatásán kivül) érvet, melly ellentmondana a szász költőnek, ki igy beszél:

tartoztak összeseregleni. A frieseket hasonló sors érte, s a szabadságnak ha nem is emléke, de szelleme elnyomatott [1]).

A pogány vallás elkobzott javadalmai a püspökök-, apátok- s más papoknak adományoztattak, azért, hogy predikáljanak és kereszteljenek. Minden száz nemesnek, szabadnak vagy földésznek összesze kellett adniok egyházuk számára egy udvart, két mansót [2]), egy szolgát s egy rabszolganőt. Több püspökség alapittatott, Osnabrük, Hildesheim, Verden, Minden, Halberstadt s Padernborn városokban. Sz. Willehad egész Bremáig hatván, ott is püspöki széket állita (787), ugy szinte sz. Luidgar Münsterben (802), miután Friesiában s a tengermelléki szászföldön tizenöt évig apostolkodott. Ezen egykoru püspökök számra nyolczan, kiket az észak egész terjedelmében a béke evangeliomának gyors hirnökangyalaihoz [3]) hasonlitottak, a művelődés előhaladásának vizsgálói előtt, mint Germania nevelői tünnek föl. Az egyházak s paplakok körül csakhamar faluk, ezekből pedig városok támadtak. A püspökök zsinatokat, a grófok ugyanott gyüléseket hittak össze; oda gyülekeztek a tized-fizetők, a szentségekben s az ige kenyerében részesülendők; az ifjak a papok tanodáiba csődültek, honnét szülőföldükre térve, magukkal vitték az emberiség s polgári rendezetek eszméit. A püspökségek ekként növekedett hatalom által azon egyházi fejedelemségeket képezék, mellyekben állott a germán alkotmány lényeges része.

Semmi sem mentheti az igazságnak karddali terjesztését, s Nagy-Károly emlékén eltörölhetetlen szennyfoltot hagytak ama mészárlások, miket a vallás és művelődés előmozditásaért végbe vitt. De legyünk mégis igazságosak s gondoljuk meg, mikép a testvér népek közti háboruk a legöldöklöbbek, és bár Károly a bálványozó bar-

---

Tum sub judicibus, quos rex imponeret ipsis
Legatisque suis permissi legibus uti
Saxones patriis, et libertatis honore,
Hic sunt postremo sociati foedere Francis.
IV. könyv. 109.

[1]) **Möser** (*Osnabrück történ.* I. k. III. r. 40. §.) és **Luden** (*Németország tört.* IV. k. 375 l.) a szászok meghódolását a két nemzet közti barátságos egyezménynek tekintik. Okaik vannak, de ezen okokat a tények nem támogatják.

[2]) Egy ház, ólakkal és más gazdasági épületekkel udvart képezett. Egy udvar a hozzátartozó földekkel *mansónak (nagyteleknek)* mondatott s mintegy tizenkét holdból állott. Több nagytelek vidéket (*marca*) s több vidék kerületet (*pagus*) képezett.

[3]) **Hemold**, *Chron. Slavorum.* 3.

bárok uj berontásának meggátlására az eszközöket nem igen válogatta, de a győzelemmel vissza nem élt. Midőn felfogta, hogy a kegyesség többet ér a rémitésnél, a szerint tett [1]); de a milly szelid volt kegyességében, olly rettentő volt haragjában [2]). A főnökök, maga Wittekind is, megnyeretve Károly szeretetreméltó nagylelküsége által, hüséget esküdtek neki s azt meg is tarták. A frank harczosoknak számos elkobzott, vagy uratlan germán földet adományozott; de a szászoknak viszont Galliában ada birtokokat, megkönnyitve ekkép az eszmék s érzelmek egyenlődését s érdeket keltve a béke iránt mind a két részben. Francziaországban a müvelödés haladása biztositatott [3]), innen pedig ut nyittatott neki Germánia szivébe. Szászország, melly annyi vértől párolgott, elvesztett függetlenségeért kárpótlást nyert a béke áldásaiban, s a rendes közigazgatásban. Aztán kebeléből támadt nemsokára egy férfiu, I. Henrik, ki trónjára jutott a Nagy-Károly által alapitott birodalomnak.

Elbeszéltük egyhuzomban a szászok elleni hadakat, habár sok más háboru s belforrongások jöttek közbe. Mig Károly a szászok ellen harczolt, Hartrad thuringiai gróf, felakarván szabadulni a Heristal ház felsőbbsége alól, összeesküdött Károly élete ellen, melly terv Francziaország ellenségeinek általános fölkelésével vala támogatandó. Károly értesittetve erről, Thuringiába fenyitő hadosztályt küld, s az elfogott lázadók, tervöket bevallva, azon ürügy alatt, hogy a legtiszteltebb ereklyék fölött esküdjenek uj hüséget, részint Olaszhon, ré-

---

[1]) *Plus regis pietas et munificentia fecit,*
Quam terror. Nam se quisquis commiserat ejus
Egregiae fidei, ritus spernendo profanos,
Hunc, opibus ditans, ornabat honoribus amplis.
Copia pauperibus Saxonibus agnita primum
Tunc fuerat rerum, quas Gallia fert opulenta,
Praedia vraestiterat, cum rex compluribus illic,
Ex quibus acciperent pretiosae tegmina vestis,
Argenti cumulos, dulcisque fluenta Lyaei.
A szász költő 803-ik évhez.

[2]) *Et multis experta modis innotuit ejus*
Tam dulcis pietas, quam formidabilis ira.
Ez a szász költő legszebb versei közé tartozik.

[3]) Hogy a szászok a müvelödés akadályaul tekintettek, kitünik Alcuinnak N.-Károlyhoz irt ezen leveléből: *Utinam quandoque divina gratia vobis concedat libertatem e populo nefando Saxonum, iter agere, regna gubernare, justitias facere, ecclesias renovare, populum corrigere, singulis personis ac dignitatibus justa decernere; oppressos defendere, leges statuere, peregrinos consolari, et omnibus ubique aetatis et coelestis vitae viam ostendere.* Ep. 81.

szint Neustria és Aquitania felé indittattak. Útközben mégis némelyeknek szemeik kiszurattak, némellyeket a wormsi gyülés halálra itélt, jószágaiktól pedig mindnyájan megfosztattak. Déli Thuringiába Károly utóbb annyi frankot telepitett, hogy a felső Majna, aztán a Rednitz és Pegnitz közötti vidék Frankoniának neveztetett el.

II. Tassilo, bajor herczeg, nemes jellem, Isten szolgáit tisztelő, magán életében erényes s alattvalói boldogságáról gondoskodó fejedelem, visszaverte az avarokat s védte ellenök Germániát; a Karinthiába nyomult szlávokat legyőzé, s tovább terjeszté saját uralmát. Nehezen türte e herczeg, hogy az Agilolfingiek régi családja a sokkal fiatalabb Heristal-háznak legyen alattvalója; annál inkább, hogy ez az összes régi germán családokat lealázni s elnyomni törekedett, s miután az alemannokat, szászokot s frieseket leverte, már csak a bajor herczegi házban talált vetélytársra. Talán Tassilo neje, ki a longobard Dezsőnek leánya volt, szinte izgatta férjét atyja családjának megsemmisitője ellen. Azért hagyta oda a frank zászlót már akkor, midőn Kis-Pipin Aquitaniában Vaifro ellen harczolt; később Nagy-Károly ellen nyilt háboruban lépett föl, de legyőzetvén, a wormsi gyülés előtt (781) csak a pápa közbenvetésére nyert kegyelmet hűségesküvés s tizenkét kezes felajánlása mellett. De ő esküjét megszegve, közlekedésbe tette magát a longobard Adelchissel, a beneventumi herczeggel, az avarokkal s mindenkivel, ki ellenségének ellensége volt. Károly ez okokból megtámadá Bajorhont három oldalról, s Tassilo ismét kegyelemért könyörge s az országot csak mint hübért kapta vissza (787).

Neje ösztönzésére Tassilo ismét hitszegővé lett, miről az ingelheimi majusi gyülés előtt saját hiveitől vádoltatván, fejvesztésre itéltetett (788), mit Károly klastromba zárással szeliditett, hanem a bünöst még saját fiaitól is elkülönité. Benne halt ki az Agilolfingiek fényes nemzetsége, melly Bajorhon fölött olly soká uralkodott, s Olaszhonnak királyokat adott. Bajorország grófságokra osztatott s lakói a győzőnek hűséget fogadtak.

Olly szép országnak meghóditása, mint Bajorhon, még fontosabb lett annak fekvése miatt, miután biztositó köteléket képezett az északi és déli frank tartományok között, és a Germania s Olaszhon közti nagyfontosságu közlekedést megnyitotta. Regensburg és Ágosta az Olaszhon által fenntartott vagy előteremtett ipar s kereskedelemnek középpontjaivá lőnek, honnan az Germania belsejébe sőt a legészakibb népekhez is elhatott. Nagy-Károly személyesen ment Bajorhonba, hogy biztositsa a tartományt s megnyerje annak lakóit. Regensburg-

ban, a régi királyi városban, általános gyülést tartott; rendezte a tartomány ügyeit a népnek egyetértésével, s ugy látszik engesztelő mérséklettel. A megyékbe grófokat helyezett be, kik igazságot a bajor törvény szerint szolgáltassanak, de ezek nemzetiségre frankok is lehettek, miként viszont a] bajorok is az egész birodalomban hivataloskodhattak. Az egész egy főgróf és királyi helytartó alá helyeztetett, s ez Gerold, Nagy-Károly rokona volt. Az igazságszolgáltatás fölötti őrködés végett néha váratlanul királyi biztosok (missi regii) jelentek meg.

Avarok.

Nagy-Károlynak csakhamar uj háboruba kellett indulnia. Már emlitettük az avarokat és szlávokat, kik a Nagy-Károly által legyőzött népek mögött laktak, s már most a birodalomnak félelmes szomszédaivá lettek. A szlávok a Kárpátok és Balti-tenger közt, az avarok a most mondott hegyek s a juliusi Alpesek közt laktak, Bajorhontól csak az Enns által választva el. Az avarok fedve a magyarhoni mocsárok által, tetszésök szerint majd a görögökre, majd a szlávokra rohantak, s táborukban (ring), melly sürü faerősitvényekkel körülvett roppant várost képezett, gyüjtötték össze a byzanti zsákmányt s az arany ágyakat, miket Constantin utódjainak adóba kellett elküldeniök.

Midőn Olaszországot fenyegették, Verona ujból megerősittetett; s miután vita támadt, vajjon a papság a költségek egy harmadát-e, vagy negyedét tartozik viselni, az eldöntés kereszt-itéletre bizatott: Aregaus a közönség, Pacificus a püspök részéről, mindketten erőteljes ifjak, térdeltek kiterjesztett karokkal mig a szent-mise a sz. Máté szerinti Passió-val mondatott; Aregaus már a Passio közepén leereszté karjait, Pacificus mind végig birta tartani: s a papságra a költségeknek csak negyedrésze rovatott.

Az avarok khaganja, szövetségben állván Tassilóval, midőn ezt veszedelemben látá, seregeit a bajor és friauli határra küldé (788), de visszaveretett. Károly állandóan kiakarta szabni a két ország határait; hanem a mivel a háborut kerülni akará, épen az által idézte azt elő. Kiütvén az ellenségeskedés, Károly hármas sereggel rontott be az avarok földére s behatván a régi Pannoniába, visszaverte az ellenséget egész a Rábán tulra, elfoglalva az erősitvényeket és a kincseket (790). Hanem a döghalál s olly borzasztó éhség — mondja a krónikairó barát — hogy a katonák még nagy böjtben is hust kényszerültek enni[1]), Károly erős ha-

[1]) *Annal. Loisell.* ann. 791.

dát semmivé tette. Csak öt év mulva küldhette el Károly ismét fiát Pipint, ki előre küldve a friauli herczeget, egész azon helyig nyomult elő (796), mellyen Attila keleties udvarát tartá s hol napjainkban a leghősibb diadalnak kelle kivivatnia [1]). Az avarok közt a khagan halála után belviszályok ütvén ki, Pipinnek sikerült az avar birodalomnak Ennstől a Rábáig nyuló részét elfoglalnia, mellyet is egy határgróf kormányzására bizva, keleti határtartománynak (Austria) nevezett el.

Nem lehetvén ama népségeket a kereszténység nélkül a művelődésnek megnyerni, térítők küldettek hozzájok, s sz. Arno salzburgi püspök sokakat téritett meg a Duna partjain, hol akkor épültek vagy emelkedtek föl romjaikból Bécs, Győr, Buda, Mohács s más városok.

Az ezen hadjáratban zsákmányolt kincsek [2]) szinét-javát Nagy-Károly a pápának küldte, a többit hadseregének, lovagjainak s a friauli herczegnek adta, kinek a győzelemben nagy része volt. A nemes avarok majd mind elhulltak, a maradványok szétszórattak, s az ország egy khagan alatt a frankok adófizető tartományná lett. Tudun, ki sietve Aachenbe ment s kereszténynyé lett, első nyerte el Nagy-Károlytól a khaganságot; de megszegvén a hűséget uj háborut kezdett, mellyben legyőzetett s elesett. Elesett Gerold is Bajorhon kormányzója s a ki őt megboszulni jött, a friauli herczeg is. A következett khaganok megtarták a vallást és a hűséget, de nem a régi avar vitézséget.

Szlávok.

A szlávok egy törzse, a csehek, Germania keleti szélén laktak. Miután a frank Samo őket az avarok járma alól fölszabaditá [3]), a különböző törzsek függetlenekké lettek egymástól s a bajorok-, szászok- és thuringokkal némellyek harczban, mások szövetségben éltek. Germania legkeletibb szélét a morvák birták, melly tartomány ma is az ő nevöket viseli, a csehek ezektől nyugat-északra laktak; a sorbok

---

[1]) *Buddnál?... Priscus Rhetor szerint Attila nem Budán, hanem Jászberény táján közel a Tiszához tartá udvarát.* A ford.

[2]) „Mennyi csata vivatott e háboruban, mennyi vér folyt, arra megfelel Pannonia, melly lakóitól fosztatott meg; a khagan székhelye ugy elpusztult, hogy alig találni benne emberi lakás nyomaira. Az összes hun nemesség elesett, az egész dicsőség homályba borult. Az annyi század óta gyüjtött kincs a győző zsákmányává lőn; a frankoknak még nem volt háborujok, mellyből annyi kincscsel tértek volna vissza.“ **Eginard**, 13. f.

[3]) L. főnebb a 690. lap.

vagy sorabok a Saale és Elbe közt; a wilzi-k vagy welatabok és a lusizi-k az Elbe és Oder közt, hol ma Brandenburg és Pomerania egy része fekszik; végre a mai Mecklenburgban laktak az obotritok. Ez utóbbiak a szászok és dánok közé szoritva, Károlylyal szövetséget kötöttek, s Witzan főnökük a szászok és a wilzik ellen segélyhadat is küldött. A wilzik legerősebbek voltak a tengermelléki szlávok közt, s midőn Nagy-Károlytól legyőzettek, szövetségre léptek a dánok- és szászokkal s Witzant, épen midőn Károlynak segélyt vive, az Elben átkelt, megölék (789). A sorbok gyakran háborgatták Thuringiát, s miután a frankok által leigáztattak (783), együtt kényszerittettek harczolni az avarok ellen.

Midőn Károly az avarok és szászok legyőztével uralmát a Rábáig terjesztette, a szlávok féltve saját függetlenségöket, fegyvert ragadtak; Károly, a Nagynak elsőszülötte, a csehek ellen küldetvén, legyőzé öket; aztán a Saalenál a sorbokat semmitette meg, a nélkül, hogy az összes törzseket meghódithatta volna, habár a hallei s magdeburgi erősségek féken tarták öket.

Dánok.

A dánok azon germán családhoz tartoznak, melly normannok neve alatt Jütlandot, a Balti-tenger szigeteit és Scandinaviát lakta, s melly, mint látni fogjuk, a következett korszakban az uj államokat annyira fenyegette. A dánok kezet nyujtottak a szászoknak, kikkel nem csak szomszédság, hanem közös eredet, közös ó-germán alkotmány is összeköté öket. Láttátok a rettentő Wittekindet s a szász nemesség virágát Sigfrid dán királyhoz (o b e r-k o n g a r) futamodni Schleswigbe és Jütlandba. Károly az egész szász háboru alatt, soha sem vehette be a Hardekanut dán király által határai védletére épitett sánczokat, s bár mint ügyekezett utóbb Sigfridet barátjává tenni, soha sem érhette ezt el, sőt a kereszténység hirdetésének sem szerezhetett semmi könnyebbitést[1]); s kénytelen volt a dánok kiszállásai ellen Friesia és Flandria partjain erősségeket épitni s egy hajóhadat is fölszerelni. A trónöröklő Gotfrid (808) hü maradt atyja elveihez s szövetséget kötött a wilzikkel, hogy megtámadja az obotritokat s visszafoglalva tőlük az északi szászoktól elvett földeket, ezeket régi birtokosaiknak adja vissza. Ekkor az összes szláv törzsek a frankok és obotritok ellen keltek, s ez utóbbiak képtelenek lévén ellenállni, évi adót vállaltak.

---

[1]) Az évkönyvek egyetlen egy scandinávot emlitnek, ki kereszténynyé lett s tisztelettel halmoztatott: *Holger Dansk*, kit a rege-dalnokok *A dán Ogier* név alatt énekeltek meg.

Annyira fontosnak tekinté e hadat Károly, hogy hübérnökeit egész birodalmából fegyverre szólitá; az aquitánokat a Rajna mellé parancsolá, a szászok és friesek közt népfölkelést rendezett. De Gotfrid sem várta a zivatart keresztbe tett kezekkel; hanem lerontván az oczeáni Rerich kikötőt, az északi kereskedők rakhelyét, ezeket Schleswigbe utasitá s a Cimber-földszorost Eider hosszában az Oczeántól a Keleti-tengerig töltésekkel erősitette meg. Károly, a Nagynak fia, roppant dulásokat tett, hanem ugy látszik, siker nélkül, s midőn az Elbén visszavonult, temérdek embert vesztett. Boszut állandó ezért Trasikow az obotritok herczege a szászok segélyével feldulta a wilzik földeit, hanem midőn már a dán határhoz közeledett, Gotfrid orgyilkos által ejtette őt el.

E dán király egész Germánia meghóditásának gondolatával bibelődött[1]) s támaszkodva a szászok- és szlávokra, fölszerelt kétszáz hajót, s kikötvén Friesia partjain a békét drágán vásároltatta meg. Károly, hogy ellentállhasson, megerősité Hochbuck (Hamburg) várát s felépité Hessefeldet a Stör mellett; hanem e közben meggyilkoltatott Gotfrid (810), s utódja Emming a frankokkal békét kötött, mellyre mindkét részről tizenkét nemes esküdött meg az Eider partján, mellynek a frank és dán birtok közt határul kelle szolgálnia.

E tengerfelőli támadások, mellyeknek veszedelmét utódaira nézve Károly előre látta, arra birták őt, hogy amaz elemen is erőssé tegye magát. E végre a gandi és boulognei hajógyárakból nagymennyiségü hajók vonszoltattak a partok felé, mikkel a franczia- s németországi folyók torkolatait megrakva, az ezeken bevonulhatást meggátolta. Arról is gondoskodott, hogy az Oczeánon védhesse magát, holott akkor még csekélyek voltak a tengeri hadjáratok, mik utóbb a normannok által olly rettentőkké lettek. Ám mégis a Földközi-tengeren a Baleari-szigeteket a spanyol emirek ellen sikeresen segité (799). Később midőn ezen emirek az afrikai saracenokkal jöttek e szigetek ellen, Pipin a genuai grófot Ademart küldé el, ki a védelemben el is esett. Burkhard vezér aztán legyőzte a hitetleneket s elvett tőlük tizenhárom hajót (809); hanem a nem eléggé megerősitett szigetek a musulmanok rohamainak folyvást kitéve maradtak. A lakók talán ekkor futamodtak szigeteik hegyei közé s fölvevék azon vad szokásokat, mellyek őket még ma is megkülönböztetik. Majorcát a

---

[1]) *Godefridus adeo vana spe inflatus erat, ut totius sibi Germaniae promitteret potestatem.* **Eginard.** 14 f.

musulmanok ellen Irmingar Ampurias grófja védte, elrontva nyolcz hajójokat s elvéve a Corsica- és Sardiniában rablott kincseket ötszáz fogolylyal együtt (813).

Még az olasz szárazföld sem maradt ment a saracenoktól; Nizzát, Civitavecchiát kirabolták, sőt a Liguri-tenger partjain le is telepedtek, talán hogy kikötő helylyel birjanak.

Károly a spanyolhoni arabokkal közvetlen érintkezésbe jött. Ott folyvást tartott a független benszülöttek s a hóditó saracenok közötti hosszu, nemes küzdelem. Az arabok a legszebb városokban az élet kényelmei s az eltanult müveltség által elpuhultak, a benszülötteket ellenben a cantabriai hegyek közt a veszély s a haza- és vallásszeretet annál erősebbekké edzette. Igen hasznosak voltak a keresztényeknek a hóditók közt kiütött viszályok, midőn Abd el-Raman, Omar utolsó sarja, az Ommiáhdok védelmének szine alatt a bagdadi kalifától függetlenné tette magát (652. lap). Azok közé, kik a bukott család iránti hüségökért a kegyelemből kiestek, tartozott Szulejman ebn-Arabi, saragozzai emir, ki megjelenvén a paderborni országgyülésen, a hivök fejedelme ellen Nagy-Károly segélyét kérte ki.

E vállalat kecsegtető volt Károlyra nézve, nem csak mivel ürügyet talált a vallás ellenségeit leverni, hanem mivel lehetőnek látta, a hitetleneknek ha nem Európából kiüzésére, de legalább folytonos rablójárataiknak átléphetlen határokul a Pyrenaeusokat szabni ki. Majusi gyülést tarta tehát, az egyetlent a római Franciaországban, Chasseneuilben; hol az aquitaniai szabadok az austrasiai hübéresekkel a vállalat mellett nyilatkoztak. Két frank sereg kelt tehát által a Pyrenaeusokon, az egyiket maga Károly Pamplona ellen vezeti s ezt bevéve, Saragozzát szállja meg, mellyet Abd el-Malek ben-Omar védett, ki sajat fiát agyonvágta, midőn a csatában nem elég vitéznek tapasztalá. Nem vihata itt Károly győzelmet, minthogy visszaszólitá őt a szászok lázadása, vagy tán Lupusnak, Vaifro fiának árulása, ki családja megbuktatóját megboszulni vágyott[1]). Ő volt, ki, hogy a frankoknak visszajövetöket elzárja, lesbe állitott baskokat, asturokat és saracenokat azon navarrai hegyszorosok fölé, mellyekben az ember és ló eltünik, a támadás halálos, a védelem lehetlen (788). Miután a sereg i s z o n y u r é z k i g y ó k é n t a Pyrenaeusok kopasz sziklái kö-

[1]) *Ille omnibus pejoribus pessimus ac perfidissimus, operibus et nomine Lupus, latro potius quam dux dicendus, Waifri, patris scelestissimi, avique apostatae Hunaldi improbis vestigiis inhaerens.* Charta Alaon. **Bouquet** VIII. 472.

zött (Roncevalles) felvonult, a lesben állók rárontanak a hátvéd osztályra s a poggyászokra, és segittetve a szük ösvények által, leöldösik Károly legvitézebb daliáit, köztök Rolandot (Orlando) is, Bretagne határgrófját, kit a történet csak e helyen emlit, de kit Turpin regéje s a lovagi költemények égig magasztalnak. A hagyomány s népdalok szerint a Pyrenaeusok roppant nyilását a Marborè torony alatt Orlando kardcsapása vágta, melly midőn eltört, Orlando, hogy segélyül hija a gondatlan Károlyt és az áruló mainzi Ganellont, fogta kürtjét s olly erővel fujta meg, hogy a föld is reszketett belé s a hősnek nyakán az erek elpattantak. Amaz ájtatos kor a legyőzöttnek ünnepélyesb diadalt ada, midőn őt a szentek közé számitá[1]).

A gyilkos baskok szétfutottak, Lupus herczeg pedig felakasztatott. Azonban a hadjárat czélja s gyümölcsei el voltak vesztve; az arabok visszavették mindazt, a mit a frankok a Pyrenaeusokon tul elfoglaltak, s számos családnak, melly a frankoknak kedvezett, menekülnie kelle. De mégis az Ebro és Pyrenaeusok közti vidékek Károly hatalma, vagy védelme alatt maradtak; Huesca, Jaca és Girona emirjei hüséget fogadtak neki; Barcellona a Gothia tartománynak, melly Cataloniát és Roussillont magában foglalá, fővárosává tétetett; Navarra, Aragonia és a baskok területe Gascogne tartományt képezék, mellynek fővárosa Pamplona lett. De minthogy e birtokok bizonytalanok voltak, Károly Aquitaniát királysággá emelte s ahhoz kapcsolá ama részeket (781).

Ezen mindig elégületlen Aquitániát megnyugtatandó, Károly ugy akart vele bánni mint Olaszhonnal s a birodalomhoz tartozó külön királyságra emelve azt, három éves fiát Lajost küldé a trónra. Fölkente a pápa a gyermeket, melly lóháton s aránylagosan fegyverzetten vitetett oda királyi tanácsosok kiséretében. Magában foglalá e királyság a tulajdonképi Aquitánián és Gascognen kivül Septimaniát, melly a keleti Spanyolországgal vala határos, miért is Gothiának neveztetett el. Miként régebben a frank királyok, ugy most az aquitaniai király felváltva több helyen lakott s tehát több palotával is birt; de mégis a régi nevezetesség Toulousenak némi elsőséget adott. Az ország rendeltetése szerint katonailag szerveztetett, s a figyelem folyvást Spanyolország felé volt függesztve. Károly a különböző városokba meghitt s tapasztalt kormányzókat helyezett be, s a papokat is, kik a frank uralomtól mindig idegenkedtek, bőkezüsége által megnyeré.

---

[1]) Usuard vértanukkönyvében (*martyrologium*) 19. juniusra ez áll: *Rolandi comitis et martyris.*

De a baskok többre becsülték a nyugtalan függetlenséget. Navarra csakhamar visszakerült a musulman uralom alá. Pamplona és Barcellona a cordovai emir nevében kormányoztattak. A határgrófok a kereszténytől hivatva, átkeltek a Pyrenaeusokon s Girona- s más városokban jól fogadtattak; hanem a musulman kormányzók el nem ismerték sem Károly védjogát, sem az arab emirek felsőségét. Az emirek sokkal nagyobb dolgokkal elfoglalva, elnézték a kormányzók lázongását. — Károly az avarok ellen harczolván, a déli tartományok védelmét Vilmos, toulousei grófra bizta. Ekkor hirdette ki Hesam a szent háborut a keresztények kiirtására (789). Minden mecsetben egy a Koran mondataival vegyitett, énekelhető rimes prózában irt buzditást olvastatott. — „Dicsőség az Istennek, ki fölmagasztalá az islam dicsőségét a hit bajnokainak fegyverével, és ki az ő könyvében a hivőknek nyilván segedelmet s fényes győzelmet igér. Az örökön Imádandó mondá: Ti, kik hisztek, Istent segititek, ő is megsegiti s megerősiti lépteiteket. Szenteljétek tehát az Urnak a ti jótetteiteket, csupán ő képes az ő segedelmével egyesitni a ti zászlóitokat. Nincs más Isten, mint Isten; ő az egyedüli, kinek nincsenek társai; Mahomed az ő apostola s legkedvesb barátja. O emberek! Isten titeket az ő legnemesebb prófétájának vezérlete alá akart helyezni s titeket a vallás ajándokával örvendeztetett meg. Ő számotokra a másik életben olly boldogságot tart fenn, minőt soha sem a szem nem látott, sem a fül nem hallott, sem a sziv nem érezett. Mutassátok magatokat méltóknak e jótéteményre, Isten az ő jóságának nagyobb jelét nem adhatta nektek. Védjétek a ti hallhatatlan vallástokat s maradjatok hivek az igaz uton. Isten parancsolja ezt azon könyvben, mellyet vezérléstekre adott. Nem mondá ő: O hivők! harczoljatok a veletek szomszéd hitetlenek ellen s legyetek kegyetlenek irántok? Rohanjatok tehát a szent háboruba s legyetek hálásak az Ur iránt. Tietek lesz a győzelem és a hatalom, mert a Magasságbeli mondá: Kötelességem megsegitni a hivőket“[1]).

Vilmos grófhoz csatlakoztak a franczia hübéresek is, de legyőzettek, Narbona fölégettetett s annyi ember öletett meg, „hogy számukat csak az Isten tudná, a ki teremtette“, a saracenok igen sok fogolylyal s töméntelen kincscsel tértek vissza.

---

[1]) Roinaud (*Invasions des Sarasins en France*) e buzditást egy Kairóban nyomtatott könyvből vette. L. még *N. Journal Asiatique.* VIII. köt. 388. l.

Midőn Hesam halála után a belháboru ujra kiütött, Abdallah, az elhunytnak fivére s Zeid saragozzai emir Nagy Károlyhoz jöttek segélyért. Ugyanakkor Alfonso asturiai király a saracenok elleni szövetségre hivta fel Károlyt, szinét-javát küldvén el neki az araboktól rablott zsákmánynak s egyszersmind Károly hübéresének s szolgájának vallván magát. Károly Lajos fiát bizta meg az arabok elleni haddal, ki elindulván, megvette Gironát, Leridát s Pamplonát rohammal, Huescát feladás által (798). Fölépitette romjaiból Ausoniát (Vich) s más városokat és miután uj lakókkal népesitette meg, Borel gróf védelmére bizta. De mihelyt a musulmanok egymás közt békét kötöttek, visszafoglalták, a mit a frankok elvettek s a határszéleket elpusztiták. Am mégis Lajosnak sikerült elfoglalni az annyira fontos Barcellonát (801), melly a musulmanok Septimania elleni hadjáratainak központja vala. Megengedé a musulmanoknak, hogy kivonuljanak, s a várost kereszténnyekkel népesitette meg, és hogy gátfalat képezhessen az arabok ellen, fegyvertárt s erős őrséget helyezett bele Berra alatt, kit a város első grófjául nevezett.

Nyert s vesztett csaták váltak fel egymást, mig végre Hakem Nagy-Károlylyal három évi békét kötött, melly szerint a két országot egymástól az Ebro választotta el (812).

Nem csoda tehát, ha a keresztes hadak idejében Nagy-Károlyt a mondák óriási alakban tüntették fel, miután ama vallási s müvelödési vállalatok megkezdőjeül öt lehet tartani.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Nagy-Károly mint császár.

Azalatt Nagy-Károly hatalma egész Franciaországban megszilárdult s kiterjedett a nyugati népek nagyobb része fölött. Austrasia, birodalmának központja magában foglalá a Schelde, Maas és Mosel közti tartományokat egész a Rajnáig[1]); továbbá Hessent, a rajnai Frankhont[2]), Elsasst, Alemanniát, Sveviát[3]), Bajorhont, Karinthiát

[1]) Metz, Trier, Coblenz, Aachen, Nymwegen, Antwerpen, Cambray, Tournay és Reims városokkal.

[2]) Mainz, Ingelheim, Worms, Speyer Frankfurt és Würzburg városokkal.

[3]) Constanz, Zürich, Chur, Ágosta és Ulm.

Friaul egy részével, Thuringiát, Saxoniát és Friesiát. Neustriához vagyis a Schelde, Maas és Loire között fekvő[1]) nyugati Franciaországhoz tartozott Aquitania, Septimania, Burgundia Nevers vidékével, a Franche-Comté, burgund Helvetia, Wallis, Genf, Lyon, Dauphine és Avignon; továbbá Savoya, Provence és a spanyol határvidék. Olaszhon Károlynak engedelme skedett, kivéve Campaniát, Calabriát, Lucania egy részét s Siciliát, mellyek még a görög birodalomhoz tartoztak, Beneventum longobard herczegséget, és az egyházi birtokot. Corsica, Sardinia s a Baleari-szigetek fölött még versengnie kellett az arabokkal.

Adófizetői voltak különösen a szláv népségek, mellyek keleten a Balti-tengertől Velenczéig, az Elbe és Oder, a Cseh- és Kárpáthegyek közt a Duna, Tisza, Rába és Száva mellékén laktak. Illyenek voltak az obotritok Mecklenburgban; a sorbok és lusizi-k Misnia, Saxonia-, Anhalt- és alsó Lausitzban; a csehek, morvák, avarok és szlavoniták Pannoniában; a Frank-Horvátország Zára körül, melly igy neveztetett el, hogy megkülönböztessék a Görög-Horvátországtól, mellyben Trau és Ragusa város ok feküdtek.

Kiterjedett tehát uralma délre az Ebróig, a Földközi-tengerig s Nápolyig; nyugatra az Atlanti-tengerig; északra Oderig, aztán az Északi- és Balti-tengerig; keletre a Cseh-hegyekig, a Tiszáig, Rábáig és az Adriai-tengerig. A spanyolhoni arabok félelmes ellenségül tekinték; a görögök is rettegve nézték hatalma növekedését; a dán és scandináviai normannok szövetségét keresték. Offának az angol királynak levelet irt, mellyben a Franciaországba jövő angolszász kereskedőknek védelmet igér; a levéllel az összes székesegyházak számára ajándékokat, s a királynak is egy kardot, kardkötőt s két selyemköpenyt küldött.

Nem hibázott tehát Alcuin, midőn Európa királyaul énekelte őt meg. A feltámadt római nagyság, minő volt Constantin első utódai

---

[1]) Páris, Soissons, Chalons, Troyes, Chartres, Orleans, Tours, Le Mans, Angers, Nantes, Rennes, Brest, Rouen, Boulogne ..... Gallia határait Eginard ekkép jelöli: *Regnum Francorum, quod post patrem Pipinum magnum quidem et forte susceperat (Carolus), ita nobiliter ampliavit, ut pene duplum illi adjecerit. Nam cum prius non amplius, quam ea pars Galliae, quae inter Rhenum et Ligerim, Oceanumque et mare Balearicum jacet, et pars Germaniae, quae inter Saxoniam et Danubium, Rhenumque et Salam fluvium, qui Turingios et Sorabos dividit posita, a Francis, qui Orientales dicuntur, incoleretur, et praeter haec Alemanni atque Bajoarii ad regem Francorum potestatem pertinerent, ipse primo Aquitaniam et Wasconiam, totumque Pyrenaei montis jugum ... tum Saxoniam .... subjugavit.*

alatt, nem sokára n é v -szerint és helyreállott, azon jellemmel mégis, hogy a kereszténységnek a világi dolgokban is egy fejet adott, minő a lelkiekben a pápa vala.

A patriciusi czim, mellyet Károly már viselt, az egyház, a szegények és elnyomottak pártfogóját jelenté; Róma fölötti hatalommal nem volt összekötve, mint kitetszik a későbbi beiktatási alakból. A pápa ráöltvén a köpenyt az uj patriciusra s a gyürüt újára téve, mondá: E m é l t ó s á g g a l a z é r t r u h á z u n k f e l, h o g y i g a z s á g o t s z o l g á l t a s s I s t e n e g y h á z a i n a k é s a s z e g é n y e k n e k; é s s z á m o t a d j a l e g f e l s ő b b b i r ó n a k. Átnyujtván aztán a sajátkezüleg irt oklevelet, folytatá: L é g y k e g y e s é s i g a z s á g o s p a t r i c i u s; ekkor fejére tette az arany körvet; a nép esküje nem az alattvalói, hanem csak a védenczi viszonyt erősité, a hüség kizárólag a pápának fogadtatott[1]).

Mint patricius, Károly az egyház gyámja vala, miért is közte s a pápák közt kölcsönös biztositó viszony létezett. Hadrián a mellett személyes barátja volt Károlynak, ritka vigasztalásuk a nagyoknak, s egész törekvését oda irányzá, hogy a frank uralom Olaszországban erős gyökeret verjen. Károly viszont a pápa iránt lehető legnagyobb tisztelettel viseltetett, a meghaltat mint atyját siratá meg s ravatalára arany betükkel sirverset iratott.[2])

Hadrián utódja III. Leo (795), Károlynak mint patriciusnak sz. Péter sirjának kulcsait s a római egyház zászlaját szeretet és önmegalázásteljes szavak kiséretében küldte el. Károly Rómába a tudós Angilbertet küldé, hogy jelen legyen a pápa szentelésén, és a Hadriánnali kötéseket ujitsa meg; és értekezzék mindarról, „a mi az ő patriciusi jogainak megerösitésére kivánatosnak látszanék, hogy ő az egyházat annál hatályosabban védhesse. Mert — folytatá Károly — az én küldetésemhez tartozik, Krisztus szent egyházát, Isten segedelmével a pogányok minden támadása s a hitetlenek csapásai ellen védeni; bent pedig szilárditni azt a katholikus hit vallásával. A pápa

---

[1]) **Mabillon**, Ann. Bened. XXIII. 3.

[2]) *Post patrem lacrymans Carolus haec carmina scripsi:*
Tu mihi dulcis amor: te modo plango pater ...
Nomina jungo simul titulis clarissima nostra;
Adrianus, Carolus, rex ego, tuque pater ...
Tum memor esto tui nati, pater optime, posco,
Cum patre dic, natus pergat et ipse tuus.

kötelessége, hogy kezeit, mint Mózses, Istenhez emelje s imáival segitse elő az én katonai szolgálatomat“[1])

Ám azért a pápák a konstantinápolyi császárok iránt is épen nem csökkenő tisztelettel viseltettek; sőt ugyanazon Leo parancsára, a Laterani egyházban egy rakmü tétetett le, mellynek rajzáñ a byzanti császár Krisztustól, Károly pedig a pápától vesz át egy zászlót[2]). De mindazáltal, hogy a pápa a távollévő erőtlen császárokhoz illy tisztelettel vala, tőlök szükség esetén semmi gyámolitást sem remélhetett, hanem a frankok királyához kellett folyamodnia. A mire nem sokára rá is szorult.

Campulus és Pascal, I. Hadrián pápa unokaöcscsei, amaz sacristanus, ez primicerius, boszankodtak azon, hogy nagybátyjok halálával az ő hatalmuk is csökkent; azért is több római első rangu családdal összeesküdtek a pápa ellen, a mi, mióta a pápa fejdelemmé is lett, épen nem ritkán történt. Midőn a pápa keresztjáró napon maga vezetné a szent menetet a Lateránból a sz. Lőrincz egyházba, egy fegyveres csoport megtámadja s hosszu gyötrés után (szemeit is ki akarták szurni[3]) sz. Sylvester zárdájába csukja (799). Azonban Vinigises spoletói herczeg Rómába siet s kiszabaditja Leót, ki értesitvén Károlyt a merényről, maga is átmegy az Alpeseken s Paderbornnak veszi utját, hol épen májusi országgyülés tartatott. Az ujon megtért germán főurak vetélykedtek az egyház feje iránti tiszteletmutatásban, aminthogy az az ő gyülésökön először jelent meg; melly ut a pápai tekintélynek nem kis gyarapodására szolgált; Károly meghallgatta panaszait s megigérvén azoknak orvoslását, a pápát főurak s főpapokkal kisértette haza, küldvén vele nyolcz biztost is, hogy vizsgálatot tartanának a gyilkos merény fölött s a sz. atya biztosságáról gondoskodnának.

Diadalmasan vonult Rómába Leo a szászok, friesek, longobardok és frankok alabárdjai, a papság, tanács és nép örömzaja között, s visszafoglalta elöbbi méltóságát; azután nem sokára Károly maga is Rómába ment, hová a tél kezdetével érkezett meg (nov. 21.) Első

---

[1]) *Ep. Caroli Magni.* X. 616. l.

[2]) Egy másik rakmüven sz. Péter jobbjával a térdelő pápára egy köpenyt ad, baljával egy fejdelemnek zászlót nyujt; s ez van irva: *Beata Petre, dona vita Leoni pp. et victoria Karolu dona.*

[3]) Zonaras mondja: *Ἐλωβήσαντο δὲ τὰ ὄμματα, ἀλλ' οὐκ ἐξετύφλωσαν*, XV, 13. A legenda szerint kiszurattak szemei, nyelve is kivágatott, de mind azt csodálatosan visszanyerte. Lásd a Bollandist. jun. 12-két.

gondja volt a pápa és ellenségei közti viszályt kiegyenlitni; miért is egy világiak- és egyháziak-, frankok- és rómaiakból álló vegyes zsinatot hi össze s vizsgálat alá véteti a pápa ellen felhordott vádakat. Hanem mikép Diocletianus idejében, az összegyült zsinat, mellynek a bálványozásról vádolt Marcellin pápa fölött kellett itélnie, kijelenté, mikép nem érzi magát hivatva az egyház feje fölött biráskodni, hanem hogy mondja ki ő maga saját magára az itéletet, ugyanez történt most is. Leo, feje fölé tartva az evangeliomot és a keresztet, esküvel erősité ártatlanságát; s vádlói, mint gyilkosság- és rágalomban elmarasztalt bünösök halálra itéltettek, melly itélet mégis a pápa könyörgésére örök számkivetésre szeliditetett.

Nagy-Károly megkoronáztatik.

E közben eljött a Karácson ünnepe. Károly nagy áhitattal volt jelen a méltóságos isteni szolgálaton, melly alatt a pápa váratlanul, mintegy rögtöni sugallatból a fejdelemhez lép s egy arany koronát tesz annak fejére, a nép pedig ezer torokból kiáltja: Élet és győzelem Károlynak, a nagy és békés római császárnak, kit Isten akaratja koronázott meg[1]).

Károly talán nem várta ezt, legalább igen meglepettnek, megütődöttnek mutatta magát s neheztelt Leóra, hogy daczára gyöngeségének, ollyan terhet s uj kötélyeket vállaltat vele, mikről Isten előtt kellend számot adnia. Már akár őszinték voltak szavai, akár szinlelés, mellyet olly helyzetben mindenki tesz, de senki el nem hisz, elég az hozzá, hogy Károly engedett a közóhajnak, melly öt nem kisebb joggal választá el, mint minővel a Caesarokat Rómában és Konstantinápolyban egy bérlett csoport, vagy egy csapat katona kiáltá ki. Fölszentelteték tehát ünnepélyesen, mint a kereszténység világi feje s esküvel fogadá, hogy a római egyházat minden ereje- s tehetségéből védeni fogja.

Midőn a germánok a hajdani birodalomba betörtek, egy katonai s egyszersmind vallási eredetü monarchia eszméjét hozták magukkal: katonait, a mennyiben a harczos társulatok egy legvitézebb főnök köré egyesültek, s vallásit, a mennyiben királyaikat isten- vagy félisten-eredetü családból választák. A birodalomban olly monarchát találtak, ki mint a nép képviselője uralkodott, s olly vallást, melly amaz iránt mint az istenség képviselője iránt engedelmességet parancsolt. A birodalom megbuktatása után elméjökben forgatták annak hajdani

[1]) Akkor az év Karácsonkor kezdődött, azért mondatik, hogy Nagy-Károly 800-ban koronáztatott meg, mi a mai számitás szerint 799-ben történt.

nagyságát s tehát utánozni óhajták annak fényét, szövevényes közigazgatását, pénzügyi rendszerét s terjedelmes egységét; miért is a berohant népek intézményeiben az eredeti durvaság s a római emlékek folytonos összeütközését találjuk. És bár uralmuk alapja különböző volt s a merovingiek Franciaországban, a góthok Olasz- és Spanyolországban mint hősök ivadékai uralkodtak, mégis lassanként a római uralom eszméjét sajátiták el s az állam és istenség képviselőiül akartak tartatni. A longobardok Olaszhonban, a Pipinek Franciaországban eltértek a régi germán hagyománytól s uralmukat nem az öröködési jogra, hanem csupán erőhatalomra alapiták. A longobardok belebuktak e kisérletbe, a Pipinek pedig sikert arattak, miután törekvésöket vallási jellemmel erősitvén, papok által kenették fel magukat. Különösen Nagy-Károly a birodalom politikai jelveit is fölélesztés Isten kegyelméből uralkodott.

Azon bámulat, melly Nagy-Károlyt Róma első látásakor elfogá, érezteté vele, hogy olly terjedelmes birodalma daczára nem bir olly fővárossal, minővel a hajdani római birodalom birt. Lám — gondolá magában — a római pápa az egész világ kereszténységének feje! mért nem tehetné ő ezt meg politikai tekintetben? ... Ha egész Európát birja is, a név, melly alatt a különböző nemzeteket egyesitse, hiányzik. A frankok-, longobardok-, bajorok- vagy bármelly más nemzetről nem nevezheti el magát; az egyedüli név, melly féltékenység gerjesztése nélkül minden népet magába huzna, a római birodalom neve. Azon időben a keleti tróntot erőhatalommal Irén foglalta el, ő, az asszony; mig Nagy-Károlynak, egy kevesebbet mondó czimmel kelle megelégednie. Igen hihető tehát, hogy Nagy-Károlyban a római birodalom ujjáteremtésének eszméje támadt föl; azért is, miután tervével tisztában volt, az északi uralmat latin közigazgatással olvasztotta össze, s felfogta a Caesarok művét: künn a beütő ellenséget visszaverni, benn a kormányzás egységét állapitni meg.

Nagy-Károly megkoronáztatásában kortársai csak a nyugati birodalom megujulását látták, hanem ama verseket, miket egy byzanti évkönyviró egészen más czélból énekelt, egy neme a jósszellemnek lengi át: Igy szakittatott szét a kötelék, melly a két fővárost egyesité; igy különité el a kard a leányt az anyától, az uj Rómát virágzó ifjuság- és szépséggel a ránczos, elvénhedt ó Rómától. És csakugyan a régi műveltség ekkor különittetett el a jövendőtől; amazt a korcsosodó byzanti császárok képviselték, emennek vezetését a pápa vette át, átruházva a legfőbb világi hatalmat a frankok királyára. Ha min-

den hatalom az Istentől van, ugy csak az egyház látható feje tekintethetett a legfőbb hatalommal közvetlenül felruházottnak. Mondatott azonban, hogy a pápának égből nyert hatalma kétféle természetü, világi és lelki; és mikép ő ez utóbbit maga gyakorolja s a a töle függő püspökökkel osztja meg; ugy a világit az általa fölkent császárra ruházza, ki azt a pápától vezéreltetve gyakorolja, látható fejévé levén a kereszténységnek világi érdekei körül. Nem lehet tehát, hogy e két hatalom egymástól elszakittassék, miután egyiknek a másikat támogatnia kell; de nem is ronthatja le egyik a másikat, miután mindkettőnek hatósága különböző természettel bir.

Természetesen felsőbb a pápa hatalma, ki a fejedelmeknek egymásközti s népeikkeli viszályaikat mint békebiró kiegyenliti. Csodálatos eszme, melly egynémelly, inkább emberies mint gyakorlati bölcsésznek utopiáját tettleg megelőzte, és véget tuda vetni a gyilkos háboruskodásnak, mellyet ma a diplomatia jegyzőkönyvei akarnak orvosolni.

Miután a császár nem csak a birodalom, hanem Olaszországnak s az egész kereszténységnek feje is volt, nagyon természetes, hogy az ujon megválasztottnak a pápa beleegyezését s megerősitését is ki kelle kérnie. A papság előtt esküvel kellett fogadnia, hogy az igazság szabályait s a tényleges törvényeket fenntartandja, s minthogy ez mintegy koronázási szerződés volt, azért az ezt megsértő császár, és különösen, ha a vallást, mellyet védenie kellett volna, gyalázta meg, elvesztett minden igényt az engedelmességre. E körülményt szem előtt kell tartania annak, ki a középkor történelmét érteni akarja és feltalálni a tények okait, mellyek más szempontból nézve önkény- és bitorlásképen tünnek fel.

A császár viszont, mint a kereszténység világi kormányzója, főhatalmat nyert az összes országok, sőt Róma fölött is, melly mint a világ fővárosa, ismét régi fényét nyerte vissza. Akkoriban talán a császár patriciusi czimét a pápára ruházta át, ki, bár érzé, mikép ez által, ha Rómát fővárossá s mintegy a birodalom székévé teszi, maga mellé olly hatalmat emel, melly az övét megkisebbiti, és az ő hatóságát a frankok királyáénak rendeli alá, még is világi hatalma érdekeinek eléje tette azt, mit az egész kereszténységre nézve hasznosnak tartott. De mégis gondolható-e, hogy ő, ha teljesen független lett volna, önmaga urat adott volna magának [1]).

---

[1]) Champollion Figeac 1836-ban a párisi királyi könyvtárban Nagy-Károlynak Hadrián pápához irt egy levelét találta, mellyből kitünik, milly tisztelettelljesen bánt a császár a pápával. Ime:

Ha Olaszország ekkép a császárok folytonos beleavatkozása által, melly idegen elem előhaladását gátolta és végre sülyedését idézte elő, olly igen sokat szenvedett, szerintem ezért, másutt elmondott okok miatt, sem a pápákat sem a birodalom visszaállitását nem vádolhatni; mig ellenben bizonyos az, hogy az északiaknak Rómával, mint a tudomány s polgári intézvények szentélyével érintkezése elősegité azoknak müvelődését. Olaszhon szükségképi áldozat volt Európa boldogságáért, azon Iphigenia, kinek feláldozása szerencséssé tette a Trója elleni hadjáratot. Azért mi türjük nemesen a végzet adta balsorsot, a kiknek pedig az hasznukra volt, ne legyenek hálátlanok iránt unk.

A kereszténység ekkor nagyszerü monarchiává lett; a fejedelmek Nagy-Károlyt főuroknak, a hitetlenek a keresztények fejéül tekinték. Hanem e fej választott vagyis bizalmon alapuló vala, mellynek felsősége alatt minden más kormányalak, még a legszabadabb köztársaság is fennállhatott. Nem illy egység volt tehát az, mellyről V. Károly, XIV. Lajos és Napoleon álmodozott, melly szerint az összes nemzetek egy akaratnak tartoztak volna engedelmeskedni, olly törvények alatt, mellyek nem az ő szokásaikhoz voltak mérve s feláldoztatva egyetlen egy ország jóllétének. Amott nem az uralom, hanem a behatás volt a fő; a nemzetek egyedisége le nem rontatott, ha-

---

I. fejezet. *Salutat vos dominus noster filius vester Carolus, et filia vestra domina nostra Fastrada, filii et filiae domini nostri, simul et omnis domus sua.* — *II. Salutant vos cuncti sacerdotes, episcopi et abbates, atque omnis congregatio illorum in Dei servitio constituta, etiam et universus generalis populus Francorum.* — III. *Gratias agit vobis dominus noster filius vester, quia dignati fuistis illi mandare per decorabiles missos et melliflua epistola vestra, de vestra a Deo conservata sanitate, quia tunc illi gaudium et salus ac prosperitas esse cernitur, quando de vestra sanitate vel* **populi vestri** *salute audire et certus esse meruerit.* — IV. *Similiter multas vobis agit gratias dominus noster filius vester de sacris sanctis orationibus vestris, quibus adsidue pro illo et fidelibus sanctae Ecclesiae et vestris atque suis decertatis, non solum pro vivis, sed etiam pro defunctis; et si Domino placuerit, vestrum bonum certamen dominus noster filius vester cum omni bonitate in omnibus retribuere desiderat.* — V. *Mandavit vobis filius vester, videlicet dominus noster, quia Deo gratias et vestras sanctas orationes, cum illo et filia vestra ejus conjuge et prole sibi a Deo datis, vel omni domo sua, sive cum omnibus fidelibus suis prospera esse videntur.* — VI. *Postea vero danda est epistola dicentibus hoc modo: praesentem epistolam misit vobis dominus noster filius vester, postulando scilicet* **Sanctitati** *vestrae, ut* **Almitas** *vestra amando eam recipiat.* — VII. *Deinde dicendum est: misit vobis nunc dominus noster filius vester talia munera, qualia in Saxonia praeparare potuit, et quando placet* **Sanctitati** *vestrae offendamus ea.* — VIII. *Deinde dicendum erit: dominus noster filius vester haec parva munuscula paternitati vestrae destinavit, inducias postulans interim dum meliora* **Sanctitati** *vestrae praeparare potuerit.* — IX. *Deinde...* A többi hiányzik.

nem müveltségökbe öszhangzás hozatott, és tiszteltettek mindegyiknek intézményei, mivel a jellemen, szokásokon és történeten alapultak. A szent birodalom czim mutatja, mikép amaz uralom erkölcsi felsőségre törekedett vagyis a világiaknál is az egyházi szent uralom mintájára alakitni társadalmat, a népek közt uralkodott ellenségeskedés helyébe törvényes rendet hozni be, hogy béke- és kiengesztelődésben egy törvény alatt éljenek; ez volt a pápák egyedüli szándoka.

A császár felsősége a királyok fölött azon körülményből folyt, hogy méltósága megoszthatlan és nem örökös volt; miért is a pápák folytonos harczot vivtak, hogy a népeknek a közös fejnek szabadválasztását biztositsák, s a születés véletlenségének oda ne engedjék.

Nagy-Károly megszentesité a barbárok uralmát, midőn őket földhöz kötötte, és a nyugati császár létezése óta megszüntek a keleti császár jogainak bitorlóiul tekintetni. Az által, hogy a Caesarok trónját egy barbárok királya foglalta el, a győzők és legyőzöttek egy fejet nyertek s a barbárok a római nemzettel testvériségbe léptek. Akkor nyert a hűbériség is némi rendszert a hatalmak fokozata által egész a megoszthatlan- és legfelsőbbig, melly eredetét Istentől, a minden hatalom kutfejétől és a pápától, az ő képviselőjétől vette.

Az egyház felszabaditá magát a régi Róma uralma alól, melly őt, mint hajdan a nemzeti vallást, függésben tartá. Hanem a germánoknál, miután régebben az egyházi jogok és foglalkozások a polgári hatalommal összeolvadva voltak, azért a megtérés után is az egyházi s világi dolgoknak némi zavara állt fenn; a püspökök, miként a herczegek s grófok, a királyi tanácsban részt vettek; a herczegek, grófok s a király az egyházi zsinatokon jelentek meg, s a kereszténység a nemzetiséggel, az állam az egyházzal összebonyolódott. Nagy-Károly a papságot s nemességet eredeti rendeltetésére akarta visszavinni, s tehát, a mennyire lehető vala, kiszabta az egyházi s polgári kör határait; a birodalmi tanácsban a nemesség s a papság külön kamrát képezett s az utóbbi egy külön osztálylyá lett, melly a nemességgel majd öszhangzásban, majd egészen különválva működött.

A hűbéri nemesség, ezen gyámola és eszköze a királyi hatalomnak, ennek sokszor veszélyessé lett, s igy a király a papi ellensulyt igen hasznosnak nézte. Községek még nem léteztek; s ha az állami erőt egészen a nemesség foglalta magában, az értelmi fejlődés egészen a papságban volt, melly őrje vala a régi római s keresztény müveltségnek, s épen ugy ápolta ezt, mint a nemesség a germán elveket. A nemesség, mint az állam ereje, a részletes nemzeti kormányhoz hu-

zott, miért is egy európai köztársaság alakitására szükséges volt minden államban a nemesség nemzeti hatalma mellé egy másikat társitni, melly hatalmas legyen a keresztény nemzetek egyetemes gyülésében és alkalmas az átalános kötelék fenntartására.

Nagy-Károly az állam alkotmányát épen e két osztályra alapitá. Az ő intézményeiből világosan kitünik a királyi hatalom erősitésének czélja; de ő tisztelte is a nemesség jogait, s azt is érzé, hogy a papság fölemelése korának egyik kivánalma. A féltékenység a kislelkűek tulajdona; a nagyok ellenben nem ügyekeznek környezőik gyengitése által erősbödni, hanem inkább életet és szabadságot terjeszteni. A nemzetek nevelése az egyházi rend hivatásának egyik legfontosb tárgya, mellynek betöltésére hatalom, befolyás és gazdagság kivántatik. A gazdagság akkoriban főkép a fekvő javakban állott, s ez az, a mi a papságot a földbirtokon alapult germán kormányzattal szorosabban összekötötte. Miután a püspökök mint földbirtokosok nagy befolyást nyertek, fejök az államokkal érintkezésbe jött, melly nem tartozik ugyan az egyházi hivatáshoz, de nem is ellenkezik vele.

E szerint erkölcsi és politikai, nagy és fontos volt a birodalom eszméje, mikép azt a középkor felfogá. Nem is lehet sem Károlyra, sem Leóra háritni azon sok bajt, melly megszülemlett, midőn az általuk tervezett egység viszálkodássá fajult, melly káros volt mindkettőre, de mégis az emberiségre nem eredménytelen vala.

Ha a második franczia dynastiának küldetése volt a pogányságot s az islamot leverni, miként az elsőnek az arianismust megdönteni, a felállitott uj rendszer eltért a pogány, eltért a mahomedán eszméktől, mellyek a világi s lelki hatalmat egy kézbe azaz az igazságot s jogot a hatalomnak adták, mig a keresztények azt oda helyezték, hol az áldozat vala: a miért amott a fatalismus kiáltatott ki, emitt a kegyelem hirdetteték. A szent római birodalom fenntartá s egyesité azt, a mi az európai népeknél közös volt, u. m: Isten, vallás, törvény, egyházi jog, latin nyelv; az észak és dél között egy, mindkettőre üdvös viszonosság állapittatott meg, melly mint villanyos erő futott végig a két ellentes sarkpont között, s pezsgő életet idézett elő, mellyet egy oldalról gerjesztés, a másikról mérséklet vett körül.

Ekkép a keresztény birodalom az uj történet második elemévé lett, s épen mivel keresztény, tehát igazságon alapszik; egy kényurnak, vagy pártnak zsarnoksága lehetetlenné tétetik, ha csak a főpásztor szava s a hivők közönsége meg nem vettetik; benne a politikai alkotmány szövevényes ellensulyai helyett, az alap inkább a szeretetre fektettetik. Innét van, hogy ama császárok hatalma valóban

népszerü volt, s mig Barbarossa Fridrik csekély birtokkal hatalmasan uralkodott, II. Ferencz, roppant birtokai mellett is elvesztette a birodalmat, miután méltósága s nagysága a vallást számüzé. És midőn Napoleon a köztársaság romjain olly uralmat akart alapitni, mellyet csak a nép választása szentesithet, Nagy-Károlyt akarta játszani, fölkenetvén magát a pápa által s előhozatván Pipin fiának koronáját, kardját s jogarát.

Nagy-Károly tehát a dicsőségnél, mellyet hóditásaival szerzett még inkább az által érdemli meg az utókor háláját, hogy alapitója volt azon alkotmánynak, melly Közép-Európát még ma is összetartja. E birodalom a nyugat összes népei vallási egységének keresztény értelmében a hatalmat és a jogot benső öszhangzásba hozta; szent törvényességet teremtett, s a dolgok rendébe a lelki hatalom egységét hozta be, s eszközlé, hogy a javitások az életben és gondolatban, mint egyetlen egy család körében szétterjedjenek. Az ezen jogot adó koronázás eléréséért Európa leghatalmasb fejedelmei versengtek, mi a haladást és müvelődést elősegité; a pápák pedig, kik védői s átvevői voltak az eskünek s a nép óhajának, a főurakban, egyházi fejedelmekben s községekben keresték azon támaszt, melly a császári kicsapongásnak határt szabjon. Elősegiték ekkép a politikai szabadságot, mellynek végre ő ellenök kelle fordulnia.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Nagy-Károly mint törvényhozó.

Kormányzat.

A czim- és szertartásnál még erősebben akarta Károly az uj jellemü államot a közigazgatás egységének behozatala által megszilárditni, hogy, mint egykor a római kormányzatban a fejedelem jelen legyen mindenütt, tudjon mindent, tegyen mindent biztosai, a grófok, vagy püspökök által, kik hatalmukat tőle vették s az ő vezetése alatt gyakorolták. A legnehezebb feladat ama roppant testnek különnemü alkatrészei között.

A közigazgatási egységnek először is a germán eszmék szegültek ellen, mellyek szerint a tulajdonnal felségi jogok köttettek össze. A frank király nem volt több, mint feje egy, szabadokból álló társu-

latnak, kik a javadalmaknak lassanként örökös uraivá lettek s végre meg is buktathattak egy uralkodó házat, hogy egy másikat emeljenek helyébe, melly mindent nekik köszönvén, nélkülök semmit sem tehetett. Károly tiszteletben tartá e jogokat, hanem másrészről lehetőleg eldarabolta a birtokokat, és meg nem elégedve a szabad birtokok s javadalmak tulajdonosainak hüségi esküjével, hanem ugyanazt kivánta az összes szabadoktól, minthogy ő volt az egyetlen s igaz felség, kit az egyházi fölkenés is szentesitett. Ez által egyszersmind biztositni akarta az alsóbb rendü szabadokat a nagy hübéresek elnyomása ellen; megkülönböztetni a hübért a szabad birtoktól, melly gátfalat képezett az egységbontó hübérrendszer ellen, de melly a trónutódok gyenge keze alatt fenn nem maradhatott.

Királyság.

A frank királyság választó maradt még, habár a választás Pipin utódaira szoritkozott. A királyé volt a főhatalom, ő volt a főhadvezér, ő hitta össze a gyüléseket, ő hozott törvényt s itélt a fontosb ügyekben, sőt kisebbekben is, mellyek az alsóbb itélőszékektől hozzá felebbeztettek, ő veretett pénzt, adományozott javakat, nevezett herczegeket és grófokat, küldött követeket s beiktatta a megválasztott püspököket. Minö határokat szabott legyen a király elé a választás, nehéz meghatározni, miután Károly néha urnak, néha meg szabadon választott fejedelemnek mondja magát s kéri alattvalóit, engedelmeskedjenek a kezébe letett hatalomnak; ugy szinte az alattvalók néha jobbágyoknak mondják, máskor ismét szabad uraknak kiáltják magukat. Mondhatni, hogy nem létezett törvényes korlát, hanem minden csak az uralkodó személyes tulajdonaitól függött.

Károlynak nem volt állandó székhelye; hanem különösen kedvelte Aachent, mint melly a szászok szomszédságában vala. Párisban utódai közöl sem lakott egy sem.

Udvari méltóságok.

Bár magán életében a legegyszerübb ember volt, környeztetni akart mégis mindazon fénytől, melly a régi birodalmat s az egyházat jellemzé. Az apocrisiarius vagy magnus eleemosinarius és az udvari gróf, élén álltak a kettős, egyházi s polgári hierarchiának. Az elsőnek vezetése alatt állt minden, mi a vallást és az egyházi rendet illeté; a káptalanok és monostorok versengései s minden, a fejedelemhez beadott, az egyházat illető felszólamlás.

Az udvari gróf főkötelességeihez tartozott határozni a királyhoz beadott folyamodványok fölött, itélni a fölebbezett perekben; fejtegetni, kiegészitni, vagy alkalmazni a törvényeket, miben néha a feje-

delem tanácsát kellett kikérnie. Neki volt alárendelve a kanczellár, utóbb pecsétör s kiadója a fejedelemtől eredt okleveleknek. A kamarás a királyi ékszerek fölött örködék, ő intézte az udvari fényt s vette át a király számára a hübérnökök vagy követektől hozott ajándékokat [1]). Az udvarmester s az alatta lévő pohárnok és szállásmester, a királyi háztartásról, annak a szükségesekkeli ellátásáról és utazási kényelmeiről gondoskodtak. Volt még egy vadászmester, négy madarász, egy solymász, a mi bizonyitja, miszerint ezen, az északiaktól átvett uj élvezetnemek szinte divatoztak.

A birodalom felosztása.

Károly belátta, hogy roppant birodalma utódaira, mint egy összetes egész át nem szállhat, azért a legujabban hozzá csatolt részeket ujra elszakitá, s egészben hagyva Franczinországot, Aquitaniát és Lombardiát kisebb fiainak adta át. És ezt saját belátása szerint tette a nemzetgyülés megkérdezése nélkül, mintha nem akarta volna ennek hatalmát az uralkodó család hóditmányaira is kiterjeszteni. Tán ugy fogta fel a dolgot, hogy Lombardia és Aquitania, amaz saját herczegekhez szokva, emez függetlenségért sovárgva, inkább türendnek olly jármot, melly nekik némi önállóságot enged; mi által a birodalom egysége sem bontatott fel, miután ama herczegek csak az ő helytartói voltak [2]), mintegy okulás végett az egykor általuk kormányzandó népekhez küldetve.

Aquitaniában, hol a szerencsétlen háboru után annyi sebet kelle orvosolni, gyámnokokul a király mellé toulousei sz. Vilmos és aniani sz. Benedek, két jóakaratu s erélyes férfiu adatott. Az első különösen a világi kormányzatra ügyelve, fenntartá a belbékét s visszaverte a saracenokat; a másik felépité a hadban lerombolt monostorokat s Anianban egy rendet alapita, melly tulajdonkép a Benedekrend megjavitása volt, s szigorban Vazul és Pachomius szabályaihoz közeledett. E rend által felvirágoztatá az ipart és földmüvelést, szőlőket s olajfákat ültetett, a kertek öntözését vizvezetés által eszközlé s sziklás hegyek között utat nyitott.

Közigazgatás.

A birodalom roppant kiterjedése mellett lehetetlen volt általános gyüléseket tartani; de minthogy mégis némelly esetekben a közvé-

---

[1]) Vezéreink itt különösen **Des Michels**, **Guizot** és *Hincmari* epistola de ordine palatii **Bouquet**nál, IX. 264.

[2]) Károly egy 807-ben Pipinhez irt levelében még Lombardia királyának nevezi magát, s küldi neki rendeleteit. **Bouquet**. V. 620. Egy 795-i okmányból kitetszik, hogy Lajos adományozásainak atyja által kellett még megerősittetniök.

leménynek nyilvánittatnia kellett, Nagy-Károly tartományi gyüléseket rendezett. E végre Aquitania, Austrasia, Neustria, Burgundia s Olaszhon kerületekre (missatica), minden kerület pedig grófságokra osztatott fel, melly felosztás többnyire az egyházinak felelt meg.

A kitüzött egység eléréséért s a hatalomnak központositása végett eltörlé az udvarnagyi méltóságot s a grófok behozatala által elenyésztette a herczegek hatalmát, úgy, hogy uralkodása vége felé csak az egy beneventumi herczegség s ez is csak erőhatalomtól fenntartva létezett.

Grófok

A grófok ugyanazon hatáskörrel birtak, mellyel a merovingiek alatt; kerületöknek polgári s katonai kormányzói voltak; különbséget csak a kerület különböző kiterjedése tett köztük, s a határgrófok csupán azért birtak előnynyel, mivel rájok a határok védelme tekintetéből nagyobb erő bizatott [1]).

Törvényhatóság.

E grófi hivatal nem örökös, söt néha holtiglani sem levén, a kinevezettet a király iránti hűségre, az alattvalók irányában pedig törvény és szokások szerinti igazságszolgáltatásra, a gonosztevők megbüntetésére, az árvák és özvegyek pártfogására s az álladalmi dij-illetékek beszedésére kötelezte. Közvetlen hatóságot csak székvárosukban gyakoroltak; a szabadok és a birák (scabinei) üléseit mint elnökök vezették; összeszedték ezek szavazatait és kimondván a végzést, azt végre is hajtatták. Ők tehát csak vezetői voltak az igazságszolgáltatásnak, az itéletet a nép által helybeli frank, vagy római földbirtokosokból választott birák (scabinei) hozták, kik a régi helyhatóságok decurióinak feleltek meg. A gróf, ha méltatlanoknak találta, letehette őket [2]).

Az igazságszolgáltatás igen eldarabolt vala, mert részt vett abban a germán intézmények szerint minden közhivatalnok, egész a ki-

---

[1]) Kilencz illyen határgrofság volt: kettő az avarok ellen, Friaul és Austria; három a szlávok ellen, Csehország felé, Thuringiában és déli Szászhonban; egy a dánok ellen, északi Szászhonban; egy a britek s egy az arabok ellen; és a barcellonai határgrófság Spanyolhonban.

[2]) *Scabinei boni et veraces et mansueti cum comite et populo eligantur et constituantur.* Capit. 809-ből 22. cz. — *Missi nostri, ubicumque malos scabineos inveniunt, ejiciant et totius populi consensu in locum eorum bonos eligant.* Capit. 829-ből 2. cz. — *Sicut in capitulis avi et patris nostri continetur, missi nostri, ubi boni scabinei non sunt, bonos scabineos mittant, et ubicumque malos inveniunt, ejiciant et totius populi consensu in locum eorum bonos eligant.* Capit. 873-ból 9. cz.

rályi javak igazgatójáig. A városokban tisztartók (vicarii), a falukon századosok s tizedesek több kevesebb személy fölött biráskodtak; hanem ha a személyes szabadság- és vagyonról volt szó, az ügy a gróf elé vitetett. A kinek tetszett, fölebbezhette az itéletet az udvari grófhoz, a királyhoz, vagy annak tanácsához; a legfontosabb ügyek az országgyülés elé terjesztettek.

A távolabbi tartományokba már az utolsó római császárok is küldözgettek ügynököket (agentes in rebus) szükséges őrködés s tudósitás végett. A merovingiek is tették ezt néha; de Károly hogy a királyi tekintélyt mindenütt képviseltesse, a királyi követeknek (missi regii) rendesb, átalánosb és fontosb állást és hatáskört szabott. Egy-egy tartomány számára legfölebb kettő neveztetett ki a püspökökből, apátokból, grófokból és herczegekből (missi majores), kik aztán alsóbb rendü biztosoktól kisértetve (missi minores), a közigazgatás fő felügyelői voltak[1]). Főtisztjök volt igazságot adni vagy közhivatalnokok, grófok, ügyvédek, századosok, scabinok által szolgáltatni s a netalán a birák ellen emelt panaszokat megvizsgálni. E végre négyszer utazták be évenként kerületöket (missatica) s gyülést tartottak, mellyre összehivták a püspököket, apátokat s azon kerület grófjait, az egyházi gondnokokat, a hübérenczeket és századosokat, nehány scabint s példás jámborságu férfiut[2]).

Tartományi gyülések.

E tartományi gyüléseken először is az egyházi ügyek s a közhivatalnokok viselete vizsgáltatott meg, aztán a többi ügyek vétettek föl. Átnézettek a törvényszékek itéletei, ha vajjon az igazság kellően szolgáltatott-e ki; a javadalmak s királyi jószágok igazgatása számon vétetett és a felserdült ifju polgárok hüségre eskettettek föl. Ugyan-

[1]) A királyi biztos illetőségéhez tartozott: negyven kenyér, két sódar, egy malacz, egy bárány, négy csirke, husz tojás, kilencz kupa bor, két átalag ser s két mérő gabona. *Capit.* 829-ből.

[2]) Hermoldus Niger ekkép irja le Kegyes-Lajos biztosainak küldetését:

Nunc, nunc, o missi, certis insistite rebus,
Atque per imperium currite rite meum:
Canonicumque gregem, sexumque probate virilem,
Foemineum nec non, quae pia castra colunt.
Qualis vita, decor, qualis doctrina modusque,
Quantaque religio, quod pietatis opus;
Pastorique gregem quae convenientia jungat,
Ut grex pastorem diligat, ipse ut oves.
Si tibi claustra, domus, potum, tegimenque cibumque
Praelati tribuant tempore sive loco.

ott hirdettettek ki az uj törvények vagy rendeletek, s tanácskozás alá vétetett, mi volna a tartomány javára teendő, vagy javitandó, hogy a biztosok arról a királyt értesithessék. Miként a régi germán gyüléseken, itt is a biztosok, vagy a grófok jelöltek, a nép pedig kinevezte az algrófokat, ügyvédeket, birákat, századosokat és jegyzőket. E gyüléseken megjelenhetett minden birtokos, mi a hübéresek nagyravágyását igen ellensulyozta; hanem a dusgazdagokká lett egyesek, kisajátitván a kisebb birtokosok földeit, a gyüléseken számos elszegényedettet saját személyökben képviseltek.

A nemesség osztályát az ország egyházi s világi nagyai, a nagyobb szabadbirtokok tulajdonosai képezék; következett a második vagyis szabadok osztálya, melly kisebb birtokosokból állt; a harmadikba tartoztak a szabadságosok (f r i l a s s i), kik negyed iziglen nem élvezhették teljesen a polgári jogokat és kik régi uraiknak adóval s szolgálattétellel tartoztak. A rabszolgák minden polgári jog nélkül csak személyes szabadsággal birtak; ezekhez közeledtek a l i t i-k, kik egy birtokrészt tartottak évi fizetés s szolgálattétel mellett; a l a s s i-k, kik uraiknak dolgoztak, de maguknak is volt gazdaságuk, végre a földmivelők (c o l o n i) vagy parasztok; ezek mind földhöz voltak bilincselve jóllehet különböző föltétek mellett. Nagy-Károly Alcuinnak egy apátságot ajándékozott, mellyen huszezer szolga élt.

A régieknél olly átalános, istentelen rabszolgakereskedés a germánok s longobardok előtt sem volt ismeretlen. Különösen a velenczeiek üzték e gyalázatos nyerészkedést, midőn az afrikai saracenoknak északról hozott, leginkább herélt rabszolgákat adtak el; néha szabad gyermekeket is elraboltak s megcsonkitottak; ketten pedig a ravennai tisztviselők közöl, hivatalukkal annyira visszaéltek, hogy a rájok bizott árvákat s özvegyeket is eladták[1]). E méltatlanságok a birodalom területén üzettek, daczára a pápák roszalásának; s midőn a velenczeiek Róma körül vásároltak össze egy csoport rabszolgát, Zakariás pápa csak kiváltás által tehette őket szabadokká. Rotharis és Liutprand királyok az illy kereskedést a gyilkossággal egy sorba álliták[2]), de kevés sikerrel, mig végre Károly rendelé, hogy a rabszolgák csak tartományi gyülésen, a gróf, vagy királyi biztosok jelenlétében adathatnak el; arra pedig, a ki egyet megcsonkit, vagy idegennek ad el, halálbüntetést szabott[3]) Hason intézkedést tett Arigises Beneventum herczege, de midőn mindez sikertelen maradt, Károly

[1]) **Fantuzzi** *Monum. ravenn.* V. dipl. 19.
[2]) **Luitpr.** tv. V. 19. **Roth.** 222.
[3]) **N.-Károly** törv. V, 72, 73. 82.

végre a velenczei kereskedőket összes tartományaiból s a pápai területről is kitiltotta [1]).

Országgyülések.

Nagy-Károly nem hogy elijedt volna a nép szabadságától, hanem áttekintő tevékenysége inkább kormányzata eszközeül használta azt fel. Gyakran tartott tehát országos gyüléseket (770-től 813-ig harminczegy emlittetik) s talán évenként kettőt, őszszel, a mikor csupán a király hivei értekeztek a netalán nagyobbszerü versengések tárgyában s tanakodtak előlegesen a tulajdonképi ünnepélyes májusi gyülés teendőiről, melly gyülés a régi germán népgyüléseknek felelt meg.

Melly osztályok birtak légyen joggal az országgyülésen megjelenhetni, nem tudjuk; miután a mindnyájan és a nép szók igen határozatlanok. Alkalmasint a hóditó nemzet vett abban részt, mellyhez tartoztak az egyház fejei, a valódi frankok s a kapcsolt részek főurai is, kiket Károly a kötélyek elvállalása mellett illy joggal felruházott. Ott voltak különösen a király hivei, a régi hübéresek és a közhivatalnokok. A germaniai régi birtokosokat, kik megtartották birtokaikat, Károly, hogy magához édesgesse szinte meghitta, aminthogy a katonáskodásra is kötelesek voltak, de nem jogból, hanem a király parancsára. A kisebb birtokosok, kik szinte tartoztak katonáskodni, nem hivattak meg. Ama főurak, kik seniores nevet viseltek, alsóbb rendü ifjakat (juniores) is hoztak magukkal, de ezek csak a fényt növelték, a tanácskozásban semmi részök sem volt; a király mégis néha kérdéseket intézett hozzájok s beszélt velök, hogy leereszkedése által megszerettesse magát. Az egyháziak saját ügyeikről külön határoztak, s szintugy a világiak, hanem aztán a mit az egyik kamra határozott, arra a másiknak jóváhagyását kérte ki; a vegyes tárgyakra nézve összes ülést tartottak [2]). A birodalom rendei különösen az egyes tartományok állapotairól is kikérdeztettek s bucsuvételkor minden egyes tag azzal bizatott meg, hogy földiei- s idegenektől, barát- és ellenségtől egyaránt tudakozódjék mindenről, a mi a birodalmat illeti [3]).

Ha jogában lett volna is minden szabad embernek és birtoktulajdonosnak az országgyülésen megjelenni, a birodalom növekedté-

---

[1]) *Cod. Carol.* ep. 84. — *Capitol. Mantuanum* 781-ből 7 f. — *Capitol. Long.* 802-ből 18 f. — *Capit. Arichis* 13 f.

[2]) **Hincmarus** 29 f.

[3]) U. a. 36. f.

vel sokaknak majdnem lehetlenné lett az Alpeseken és Pyrenaeusokon át a Rajna vagy Maas mellé gyülni; miért is leginkább csak a korona nagy hübéresei s a főpapok, a grófok és tisztviselők jelentek meg. Ezeket kell érteni midőn népről van szó, hogy tudniillik részt vett, hogy háromszor ismételt placet szóval jelentette beleegyezését; mert a valódi népet nem látjuk képviseltetni, ha csak nem a nép választotta püspökök s a birák által, kik közől minden grófnak tizenkettőt kelle magával vinnie [1]).

Adalhard, corbiai apát s Nagy-Károly unokaöcscse De ordine palatii (az udvari rendtartásról) irt volt egy kis művet, mellyben a császár alatti belkormányzatot s különösen a gyülések folyamát is felmutatta; és bár elveszett ez irat, Hincmarus reimsi érsek, részben fenntartotta azt a töle tanácsot kérő országnagyokhoz intézett oktatásában. Ott ez áll: „Évenként két gyülés hivatott össze s hogy az összehivás ok nélkülinek ne lássék (ne quasi sine causa convocati viderentur), a király rendeletére a nagyok által vizsgálat és tanakodás alá vétettek maga a király törvényczikkelyei, miket isteni sugallatból, vagy az időközben tapasztalt szükség szerint adott ki.“

E szavakból mintegy az tünik ki, hogy az országgyülés merő külsőség volt s hogy tagjai részvételöket csak tehernek tekinték; hogy Nagy-Károly az általa már megállapitott Capitularékat terjeszté eléjök, hanem csupa tudomás végett és hogy hijába ne gyültek légyen össze. Az előterjesztés tehát vagy, mint ma mondanók, az inditványozás a császárnak vala fenntartva; bár hihető, hogy a gyülés tagjai, a mit üdvösnek reméltek, azt javaslatba hozhatták, s eltörlését kérhették annak, a mi visszatetszett.

A nagyokkal közlött törvény — folytatja a főpap — fontos volta szerint meghányatott, s a fejdelem, ki a tanácskozást figyelemmel kisérte, határozott, Istentől nyert bölcsesége szerint. Az országgyülés tehát államtanács és semmi más, habár a törvények kihirdetésének szóalakából azt hinné az ember, hogy oda a nagyok s a nép jóváhagyása is megkivántatott [2]), mint szinte a szabadok átalános

[1]) *Vult D. Imperator (Kegyes-Lajos) ut in tale placitum .... veniat unusquisque comes et adducat secum duodecim scabinos, si tanti fuerint; sin autem, de melioribus illius comitatus suppleat numerum duodenarium, et advocati tam episcoporum quam abbatum et abbatissarum cum eis veniant.* Capit. add. ad leg. Salic. ann. 819. c. 2.

[2]) *Karolus imperator augustus, a Deo coronatus, cum episcopis, abbatibus, comitibus, ducibus, omnibusque fidelibus, cum consensu consilioque eorum, constituit...*

fölfegyverzésének rendeleténél, a nagyobb perügyeknél s a felségárulás esetében, a germán intézmények szerint. A törvény elfogadása után a kanczellár annak másolatát a királyi biztosok- s az érsekeknek a végett adta át, hogy azt a tartományi gyüléseken kihirdessék.

A gyülés, ha az idő kedvezett, szabad ég alatt ült össze, különben épületekben, hol a tagok a sokaságtól elkülönitve foglaltak helyet. A császár fogadta a régi szokás szerint ide hozott ajándokokat, üdvözlé a magasb állásuakat s beszélgetett velök. Részt vett a bizottmányos gyülésekben, valahányszor ez megkivántatott; a vitatásban a többivel egyenlő gyanánt viselte magát. Károly e gyüléseket különösen arra használta fel, hogy minden egyes tartomány állapotáról, a nép hangulatáról, a tisztviselők viseletéről és a szomszéd országok állásáról tudomást szerezzen.

Ama gyülések tehát a mai törvényhozó testületekkel semmiben sem hasonlithatók össze; azokat a király akkor és oda hivta össze, hová neki tetszett; ő tette az előterjesztést s adta a szentesitést, s mint az egésznek lelke, a gyülést csak kormányzata hathatós eszközeül használta, hogy tudomást szerezzen, rendeleteit közzé tegye és a főurakat a legalább szinleg tőlük eredt törvények megtartására kötelezze.

E szerint az országgyülésen a legkülönbözőbb ügyek tárgyaltattak. Igy például a 779-ben tartott heristali gyülésen számos törvény s rendelet hozatott, melly a papságra, az egyházi ügyekre s a szerzetesekre vonatkozott, s különösen biztosittatott a papságnak az összes világi javaknak egy tizede; a gonosztevőknek adatni szokott menhely joga megszorittatott, ugy, hogy a gyilkosoknak s a halált érdemlő bünösöknek kiadatniok kellett. A grófok törvényes hatósággal ruháztattak fel, de a királyi biztosok, mikép a hübéreseket, ugy őket is az igazság megtartására szorithatták. A magánhadak megtiltattak s pénzbeli kárpótlással előztettek meg. A hamis eskü, melly néha istenitélettel bizonyittatott, kézvesztéssel büntetteték; a rabló szemét, orrát, vagy életét vesztette. A jótékony s hajótörés és tüzvész ellen biztositó társulatok fenntartattak, de a titkosak megtiltattak.

Capit. ann. 813. Kopasz-Károly mondja: *Lex fit consensu populi et constitutione regis.* Edict. pistense an. 854. c. 6.

A szász költő (*Annal. lib.* II. v. 786) ezeket irja:

Magni decreto Caroli, sacrique senatus,
Missus in occiduas exercitus exiit oras,
Sul dere Britones.

A szolgák csak a püspök, a gróf, a százados, vagy legalább feddhetlen tanuk jelenlétében eladathassanak. Különösen foglalkodtatták az országgyülést az egyházzali viszonylatok, a mi talán arra mutat, hogy a gyülésen jelen volt püspökök szőnyegre hozták épen azt, a mi leginkább érdekökben volt, s aztán inkább az érteményre, mint a törvény kifejezésére ügyeltek.

Czikkelyes törvények (Capitularia).

Az illy, világi s egyházi főurakkali tanácskozásból folytak az ugynevezett czikkelyes törvények (Capitularia), mivel czikkelyekre (capitula) vannak felosztva[1]). Hibázna, ki a Capitularékat egy, akár barbár, akár müveltebb nemzet törvénykönyvéhez hasonlóknak tartaná. Ez általános nevet viselték mind az átnézett régibb törvények, mind az ujabbak, mellyeket vagy a gyülések, vagy maguk a püspökök, vagy maguk a világiak, vagy maga a császár hozott; ugy neveztettek még e törvények kivonatai is, amint azok a hely és szükség szerint kihirdettettek; továbbá a zsinatok végzései, az egyházi jog egyes szakaszai, a különös esetekbeni itéletek s határozatok[2]), mellyek utóbbra mintául szolgálhattak. Némellyek csak Károly utasitását tartalmazzák, mellyet a kiküldött biztosoknak adott, vagy feleleteket ezek kérdéseire, vagy a grófok és püspököknek irt választ a közigazgatásban felmerült nehézségek iránt; mások ismét egyszerü kormányzati iromány ok, mint kinevezés, ajánlás, kegyosztás, vagy közgazdászati intézkedések.

Nagy-Károly idejében igen kevés példány szokott volt lemásoltatni, a püspökök teljes másolatot csak Kegyes-Lajos alatt kaptak;

---

[1]) A Karolingoktól következőleg maradtak fenn czikkelyes törvények: Kis-Pipintől öt, Nagy-Károlytól hatvanöt, Kegyes-Lajostól husz; Kopasz-Károlytól ötvenkettő; Dadogó-Lajostól, Carlmanntól és az Együgyü-Károlytól három, aztán Eudestől egy, ide nem számitva a germaniai, lombardiai s aquitaniai királyoktól részletesen kiadottakat. Az első gyüjtelmet Ansegises fontenaillei apát négy könyvben készité, (tanácsosa volt N.-Károlynak, s 833-ban halt meg); aztán 842-ben Benedek mainzi pap, érseke Olgernek kérésére. Ez az előbbi gyüjtelmet három könyvvel megtoldá s idegen törvényeket is vett föl a római jogból, hamis pápai decretalékból s egyes népek törvényeiből, olly zürzavarban, hogy az olvasó ezeket is az egész birodalomra vonatkozóknak tarthatná. Később ben még több toldás adatott e gyüjtelemhez, ugy hogy czikkelyes törvényt számra kétezer százat adott ki Baluzius, ki szorgalmaért dicsértetik, holott itészeti figyelme igen kevés volt.

[2]) „Azon emberről, ki a rabszolgát gonosznak használja fel. Parancsolta neki, ölné meg urait, egy kilencz és egy tizenegy éves fiut; és miután megölte, belevetteté őket egy verembe. Ezen ember a kilencz éves fiuért egyszeres vérdijt fizet, a tizenegy évesért kétszeres dijt, a gyilkossá tett rabszolgáért pedig háromszorosat. Azonkivül általunk számüzetik."

azért ők is, a világiak is, megjelenvén az országgyülésen, a mint lehetett, segitettek magukon: egyik ezt, másik azt a dolgot jegyezte föl, ki pedig emlékező tehetségében bizott. Sok törvénynek csak czime van meg; s még csak az év s azon hely sem tudatik, mellyen hozattak; s meglehet, másoktól hozott határozatok is Károlynak tulajdonittattak, miként az, tekintély-szerzés végett, bizonyos esetekben szokott volt gyakoroltatni.

Károly három okos és tanult férfit tartott magánál, kik közől egynek mindig oldalánál kelle lennie s följegyeznie mindent, a mi Károlynak, mint a közjóra nézve hasznos, eszébe ötlött[1]). Igy támadtak hihetőleg azon jegyzetkék, mellyek a czikkelyes törvények közt találtatnak, mint:

„Jó lesz elrendelni, hogy a nekünk ajándékba hozandó lovakra az ajándékozó saját nevét irja rá. Ugyanez történjék az apátsági ruhadarabokkal.

„Jó lesz elrendelni, hogy ha a tiszttartók (vicarii) akárhol roszat tesznek vagy tétetnek, kergettessenek el s tétessenek helyökbe jobbak."

Vannak ismét kérdések, mellyeket ő az országgyülés alkalmával a püspökök-, vagy grófoknak tenni szándékozék; s a különböző hang, melly vagy parancsolói érzetét, vagy rosz szeszélyét, vagy jó kedvét árulja el, azokat a gyüjtemény legsajátságosb részévé teszi:

„Miért van, hogy akár a határszélen, akár a seregben, ha valamit a haza védelmére kell tenni, egyik a másikat nem akarja támogatni?

„Honnét vannak a végnélküli perek, mellyek szerint mindenki birni akarja azt, a mit a magához hasonlók birtokában lát?

„Kérdeni fogom, mi czélból s milly helyen vetnek gátot az egyháziak a világiaknak kötélyeik teljesitésében? Kérdeni s megvizsgáltatni, mennyiben avatkozhatik a püspök, vagy apát a világi ügyekbe és mennyiben a gróf, vagy más világi az egyháziakba?

„Mit kell azokról tartani, kik Isten és a szentek iránti szeretet ürügye alatt átviszik az ereklyéket egyik helyről a másikra, uj egyházakat szentelnek föl s a hiveket olly nagy buzgalommal sürgetik, hogy vagyonukat amaz egyházaknak ajándékozzák?

„Sürgetőleg fogom kérdeni: mit akar az Apostol mondani eme szavakkal: Ki azért harczol, hogy az Istennek szol-

[1]) *Concil. s. Macrae* an. 881.

gáljon, ne gondoljon a világ dolgaival, kikhez intézi ezt?

„Kérdeni fogom a püspököktől s apátoktól, nyilatkozzanak őszintén, mit értenek e szók alatt: Lemondani a világról, mit ők olly sokszor használnak; s mi által különböztetik meg azokat, kik a világról lemondottak, azoktól, kik a világot követik; és elég-e fegyvert nem hordani s nyilvánosan feleséget nem tartani?

„Kérdeni fogom: lemondott-e a világról, ki minden áron s szünet nélkül saját javait gyarapitja s majd a mennyek országát igéri, majd meg a pokollal fenyegetőzik; s Isten, vagy valamelly szentnek nevében megfosztja sajátjától az együgyü jámbort, ugy, hogy az örökösök semmi nélkül maradnak s a nyomorba sülyedve a szükség által többnyire minden kihágás- és bünre rávitetnek?“

Mindezeknek eléje bocsátja: „Emlékezzél meg, hogy a mult évben három napig böjtölve kérted az Istent, adná tudtodra, miben kelljen életedet megjavitnod; ezt most teljesitni akarom.“

Hanem ebben törvényhozási rendszert hiába keresünk, csak az egyedi gondolkodásmódot találjuk ott fel. Károly keresztény császárnak ismerte magát, azért a vallásos érzet előtérben áll nála. Némelly törvényei is tisztán a vallásra vonatkoznak. Igy tiltja el a kétes emlékü vértanuk tiszteletét; tiltja azon hiedelmet, hogy Istent nem minden nyelven lehet dicsérni s kivánja, hogy az egyházi beszédek értelmesek s a néphez alkalmazottak legyenek. Az ostoba s embertelen babonáskodást büntetéssel fenyegeti. A szászok számára kiadott törvényben mondja: Ha ki a pogányok módjára azt hiszi, hogy férfi, vagy asszony boszorkány lehet, hogy embereket eszik, s ezért valakit megéget, vagy husát enni adja, vagy maga eszi, halállal büntettessék. És az aacheni zsinatban: A ki azt hiszi, hogy valaki megváltoztathatja alakát a Teremtő akarata nélkül, az hitetlen s roszabb a pogánynál[1]).

Károlynak fáradhatlan tevékenysége mindenre kiterjed. Most biztosai figyelmét a javadalmasakra s ezeknek irántai tartozásaira forditja; majd meg azt parancsolja meg nekik, hogy mutassák ki az álladalmi földek s javadalmak jövedelmeit, hogy tudhassa, mennyit bir a korona minden kerületben; meghagyja a grófoknak, örködnének

[1]) Különben a longobard törvények már korábban igy szólnak: „Senki se merje másnak rabszolga- vagy földésznöjét mint boszorkányt megölni; mert a kereszténynek nem szabad hinnie, hogy egy asszony élő embert megehessen.

a fölött, hogy a barátok, ama kornak nyomdászai, a könyveket hibátlanul másolják; majd meg egyenesen a barátokhoz intézi szavát, hogy jó helyesirással s olvasható betükkel irjanak; most gátakat s két hidat épittet a Szajnán, majd meg a gabona árát határozza meg. Minthogy a gyermekölés s a régi erkölcstelenség más maradványai még el nem tüntek, ő azoknak erélyesen gátot vet; a pangó kereskedés elősegitése végett eltörli a terhes vámokat, külföldi iparosokat édesget az országba, a szászokat és szlávokat meghija a st. Denysi vásárra; a szabad kereskedés iránt egyezkedést köt a spanyolhoni emirekkel, s az Oczeánnak a Fekete-tengerreli összekötését tervezi.

És ugyanezen császár, javai igazgatóinak megparancsolja, hogy sz. Márton napján összes csikóit udvarába vezessék, hogy a király a mise után szemlét tartson fölöttük; az alsó udvarokban legalább száz tyukot s harmincz ludat neveljenek; juhokat tartsanak s sertést hizlaljanak; a szalonnát sózzák be s ügyeljenek, hogy a kolbász, bor, eczet, sajt, mustár, vaj és viasz jól sikerüljön, és a királyi asztalon lakomák alkalmával a gerlicze, fogoly és fáczán ne hiányozzék; a királyi gyárakat lennel, gyapjuval, festő füvel, olajjal és szappannal lássák el, szüretkor a gerezdeket lábbal tapostassák, s a fölösleges tojást és halat a vásáron adassák el[1]).

Nagyszerü egyszerüség e ez? vagy gyermekies pontosság? vagy talán példát akart adni a kisebb birtokosoknak? vagy talán kora jellemének kifolyása ez, melly szerint ő kötelességének tartá mindent látni, mindent intézni? Nyomatva érezvén magát a roppant felelősségtől, mellyel önmaga terhelte magát, felkiálta: Lehetetlen, hogy az ur kellő gonddal mindenkire felvigyázzon s mindenkit fegyelemben tartson; azért szükséges, hogy minden egyes önmagától járjon el hiven, egész tehetsége szerint Isten szolgálatában s kötélyei teljesitésében.

Itt nem a hatalommal parancsoló királyt, hanem a jóakarattal kormányzó apát látjuk, ki néha erkölcstanárrá is lesz s meghatározza, miszerint a fösvénység abban áll, ha azt kivánjuk, a mivel más bir, vagy ha mitsem akarunk abból adni, a mivel magunk birunk; vagy midőn alattvalóihoz illy intelmet intéz: Kerüljétek nagy gonddal a

[1]) *De villis fisci.*

rablást, a törvénytelen házasságot, a hamis tanuskodást, mikép sokszor intettünk benneteket és mikép Isten törvénye tiltja[1]).

Ő nem találta e tanitgatás példáját, sem a barbár törvénykönyvekben, sem a tökélyesbitett római jogban, hanem igen is a középkor egyetemes könyvében, a bibliában, hol a parancs mellett a kegyes tanácsot, a büntetés mellett az oktatást s a kötelesség magasztosabb eszméjét lelte. Ezért érzé Nagy-Károly szükségesnek szövetkezni az egyházzal, a földi tekintély kutforrásával; ezért vette azt olly pártfogás alá, melly majdnem a gyámnokság színét viseli, ezért fordit olly nagy s éber figyelmet az egyháziakra. Majd a püspöki hatalmat rendezi, hogy se alább ne szálljon, se a határon tul ne lépjen; majd meg az apáczáknak huszonötödik évök előtti felvételét tiltja s akkor is beavató évet rendel, melly alatt jól beláthassák, hogy mit igérnek; tiltja egyszersmind, hogy a zárdákba ne sok rabszolga vétessék föl, nehogy ekkép a faluk elnéptelenedjenek. A Capitulárék ezer száz huszonhat czikkelye közől hatszáz huszonegy a polgári jogra, a többi mind a vallásügyre vonatkozik; s már akár a törvényhozás, akár uj méltóságának erkölcsi jelleme szerint, leginkább a papságnak ajánlta ama törvények végrehajtását s a papsághoz intézte azokat, illyen előszóval:

„Az örökön uralkodó Jézus Krisztusnak, a mi Urunknak nevében. Én Károly, Isten kegyelméből s irgalmából a frankok országának királya, buzgó védője s alázatos munkása a Szent-egyháznak, az összes egyházi rendeknek és a világi méltóságoknak, Krisztus Urunk, az örök Isten örök békéjének s boldogságának üdvét!

„Megfontolván az istenfélő elme nyugott szemléletével s papjaink és tanácsosainkkal együtt Krisztusnak királyi bő kegyelmét

---

[1]) „Azt hinnők, hogy XIV. Lajos és Colbert idejében vagyunk, midőn olvassuk a N. Károly által tisztjeinek adott utasításokat, hogy a szorgalmasb iparosok behivassanak (*Capit.* 806-ból.); az arab főnökökkel a szabad kereskedés iránt alkudozás történjék *(Racc. degli st. fr.* t. v. *passim)*; hogy épittessék a hires csatorna, mellynek a Rajnát a Dunával kell vala egyesitnie. S midőn látjuk, hogy a nagy fejdelem serkenti a kereskedőket, miszerint nyomorult érdek, vagy piszkos haszonvágyból lelki üdvöket el ne hanyagolják, hanem életszabályokul tüzzék maguk elé az evangeliomi erkölcstan elveit s a társadalmi jóllétet *(Capit.* 809-ből IV. Könyv 299. f.*)*, önkénytelen tiszteletet érzünk ama kor nemes egyszerüsége iránt, midőn a törvényhozó, nem rettegve a törvényekbe Isten nevét is beiktatni, inkább rábeszélni s szivhez szólani szerető erkölcstanárként, mint parancsoló s engedelmességet követelő fejedelemként tünik fel.“ **Pardessus** *Cours de droit commercial*, introd.

irányunkban és népünk irányában, és hogy mennyire szükséges az ő szüntelen kegyeiért nem csak szivünk és szájunkkal mondani hálát, hanem jó cselekedetek folytonos gyakorlásával is; hogy az, a ki országunkat annyira megdicsőité, minket és országunkat ezután is folytonos védelmére méltassa:

„Jónak láttuk felhini gondoskodástokat, ó pásztorai Krisztus egyházának, vezérei az ő nyájának s fényei a világnak, hogy az Isten népét éber gond- és szorgos intelmekkel vezessétek az örök élet legelőjén, és vállaitokon vigyétek az egyházi biztos menedék védfalai közé az eltévedt bárányokat tetteitek példájával és serkentéssel; nehogy az ólálkodó farkas az ollyat, a ki áthágja az egyházi szabályokat és eltér a zsinatok atyai hagyományaitól — a mitől Isten mentsen — megragadja és felfalja. Azért nagy gonddal és áhitattal kell őket inteni és serkenteni, sőt szoritni is, hogy az atyai intézményekhez erős hittel s fáradhatlan kitüréssel ragaszkodjanak. Illy végre küldjük hozzátok biztosainkat is, hogy azok a ti nevetek tekintélyével veletek együtt javitsák a javitandókat. Ide csatolunk még nehány egyházi tárgyu czikkelyt, miket leginkább rátok nézve találtunk szükségesnek. Ám senki se tartsa követelős modornak az azokbani kegyes tanácsot, mellyel mi a hamis dolgokat megigazitni, a fölöslegeseket elvetni, a helyeseket megszilárditni törekszünk; hanem vegye azt szeretetteljes jóakarattal. Mi ugyanis a Királyok könyvében olvasók, mikép a szent király Josiás, midőn Istentől nyert országában körutat tenne, az igaz istentiszteletet javitás és intelmek által törekedett visszaállitni. Távol legyen, hogy magamat az ő szentségéhez hasonlitsam; de mivel folytonosan követni tartozunk a szentek példáit, s a mennyire lehet, a jámbor életet a mi Urunk Jézus Krisztus dicsőségére elősegitni; azért irattuk e néhány czikkelyt, hogy ti azokra hiveiteket figyelmesekké tegyétek s nekik hason irányban prédikáljatok; ne mulaszszátok el gondos buzgalommal inteni őket mindenre, a mit az Isten népének üdvére hisztek lenni, hogy a ti gondosságtokat s az alattvalók engedelmességét a Mindenható örök boldogsággal jutalmazza.“

Törvények.

Ha a Capitulárékat törvényekül tekintjük is, világosan látjuk, hogy ezek a régibb törvényektől különbözőleg nem mint a nemzeti szokások kifejezései, hanem mint parancsok tétettek közzé. Talán a minden egyes nemzet számára tett módositások a szászok, friesek s longobardok tartományi gyüléseiken tétettek közzé; hanem a Capi-

tulárék a részletes törvények mellé a közjogot hozták be. Nagy-Károly törekvése oda irányult, hogy a közhatalomtól elszakadt elemek, a nyilvános és a magántulajdon, a szabadok és a rabszolgák, ujra az alá hajtassanak. Ő a germán törvényhozást gyökerestül javitni akarta [1]; hanem hogy milly nehéz az egy nemzetet képező népiségek szokásait s intézményeit kiirtani, azt világosan mutatta meg az ujabb időben az egység eszközléseért Spanyol- és Francziaországban ontott vér. Károly megkimélte magát e tapasztalattól, azon meggyőződésben, hogy csak akkor ura a kormány az országnak, ha fel nem forgatja azt, és ujitásokat csak annyiban léptet életbe, a mennyiben a nép fogékonysága engedi; azért a rómaiak-, frankok-, alemannok-, bajorok-, szászok-, thuringok-, friesek-, gallok-, burgundok-, britek-, baskok-, góthok-, longobardok- és beneventumiaknak meghagyta saját törvényeiket, csekély módositások- s üdvös intézkedések pótlékával, mellyek mind a győzők-, mind a legyőzöttekre kötelezők voltak.

Alkalmasint a papság tanácsára foglalkodott annyira a személyjoggal s a két nem közötti viszonyokkal, hogy eltörölje az összekelés s elválás könnyüségét, melly mind a közerkölcsösségre mind a családi boldogságra annyira káros.

Károly észrevette, milly változás következik be a személyek és tulajdon mivolta körül. Látta, mikép a főurak a szabadok javait bitorolják, kik is a rájok rótt terhek s a grófok törvényellenes nyomása ellen panaszt emeltek, hogy tudniillik nyomorba sülyesztetnek s mindenöket oda kell adniok a főuraknak, ha tőlök szelidebb bánásmódot kivánnak [2]. Hogy tehát a szegények azoknak terhökre essenek, kik őket azokká tették, Károly megparancsolta, hogy minden földesur a jószágán születetteket tartsa el, s a koldulást eltiltotta.

A nagy hübéresek szaporodását meggátolta; de rendeletei egészen mást eszközöltek, mert miután a régi tiszta germán szabadságnak minden nyomát eltörölte, szabad alattvalóit mind katonakötelesekké tette, tehát a jószágtalan szabadokra a főurakkal egyenlő terheket

---

[1]) **Eginard**, 29. fej.

[2]) *Dicunt, quod quicumque proprium suum episcopo, abbati, vel comiti aut duci dare noluerit, occasiones quaerunt super illum pauperem, quomodo eum condemnare possint, et illum semper in hostem faciant ire, usque dum pauper factus volens nolens, proprium suum tradat aut vendat; alii vero qui traditum habent, absque illius inquietudine domi resideant. Capit.* 811-ből.

rótt, miből következett, hogy azok emezek zászlója alá csődültek s csekély vagyonukat is a nagy hűbéreseknek engedék. Eltürték ezt a meghóditott népek, de nem azok, mellyek a birodalomhoz egyezmények szerint csatoltattak, mint Aquitania, Beneventum s a rajnai frankok. Azért is ezek lesték az alkalmat, mellyben az igát lerázhassák.

Igen bonyolodott volt a birodalomban a személyes állapot is. A rabszolgákon kivül volt egy neme a szabadságosoknak, kik állásukat vagy a polgári, vagy az egyházi életben biztositani törekedtek. Voltak tulajdonképi szabadok, kik saját s öröklött földeiken éltek, földészeiktől környezve, atyjaik szokása szerint; voltak ismét alsóbb nemü szabadok, kik elszegényedve szabadságukat már csak mások kegyéből élvezék; voltak hübéresek és alhübéresek, egy rangban a szabademberekkel; voltak szabadok az egyházi s némelly világi földeken is; voltak, kik szabad birtokokat s egyszersmind javadalmakat is tartottak s tehát szabadságuk látszatát is fenntarták s egyszersmind a király hübéresei vagy alhübéresek voltak; olly királyi hübéresek sem hiányoztak, kik vagy az egyháznak, vagy valami főurnak alhübéresei valának; végre voltak földészek és szolgarendüek; s mindezeknek egymásiránt különböző jogaik s kötélyeik valának; de a katonáskodási kötelezettség mindnyájokat a birodalomtól függökké tette.

Tekintetbe kell még vennünk a városokat, mindegyiket saját rendezettel. Germania belsejében a Rajnának jobb és a Dunának bal partján, az igaz, hogy a városok csak akkor emelkedtek, de a két folyónak másik partján a még a romaiaktól épitett városok régi fényökben ragyogtak. Politikai állásukról azonban semmi szó; bizonyára a püspökök, vagy világi főhivatalnokok hübéréhez tartoztak, vagy az államjavak kiegészitő részeit képezék; lakosaik egymásközt folyvást a romai jog szerint éltek. A népgyülések is eltöröltettek s igy a nép az igazságszolgáltatás jogától megfosztva, kénytelen volt azt a biráknak vagyis scabinoknak átadni, kik mindig a leggazdagabbakból választattak.

Büntető törvények.

A büntető törvények körül, mellyekből a régibb törvénykönyvek olly sokat szolgáltattak, alig maradt tennivalója más, mint a gazdagság és vádak szaporodtának tekintetéből a sér- és vérdijakat magasabbra emelni; s szeliditni némelly büntetéseket, különösen a rabszolgák ellen, kiknek csak a törvény szigora által lehetett megöletniök. Csak a szászokra vonatkozó törvényekben mondatik halál minden rendzavarásra s pogány szokások gyakorlatára, de ezt is csak politikai szigor s mint meghóditott tartományban, az ostromállapot okozta.

A nemesek merényleteinek az által is ellenszegült, hogy eltiltotta a gilda név alatti egyleteket, mellyekben néha a keresztény szeretet s az áhitat czélja csak ürügy volt; megtiltá azt is, hogy a szabadok királyuk- s természetes urukon kivül senkinek se kötelezzék magukat esküvel.

A fenyitö perrendtartás különbözött a polgáritól. A vádlat nyilvános volt s a magánosnak föl kellett a büntetteket jelentenie s követelnie azok megbüntetését, nem létezvén még közhivatalnokok a gonosztevök üldözésére s nem lévén helye a vizsgálatnak, csak vádlat következtében. Mindenek előtt a vádlónak jelleméről szereztetett tudomás, ki ha a büntettet teljesen meg nem állapithatta, meg sem hallgattatott. Rendes per-ut nélkül csak a rablók fogattak el, mire segédkezet nyujtani minden polgár köteles vala. A ki biztositékot adott, nem vettetett börtönre, még a király parancsára sem, az erőszaktétel esetén kivül.

Senki sem itéltethetett el világos rábizonyitás nélkül kétes esetekben istenitélet határozott. A bebizonyulásra vagy a bünös saját vallomása, vagy a tanuk bizonyitása kivántatott. A biró, tanuk és segéd-tanuk a vádlotténál alsóbb osztályból nem választathattak. Püspök ellen hetvenkét, pap ellen negyven, a világiak ellen azok méltósága szerint több kevesebb tanu kivántatott. Ezek esküje gyakran elegendő volt, hogy valaki ártatlannak vagy bünösnek tartassék, de mégis a tanuknak a szomszédságból s jóerkölcsüeknek kellett lenniök s az esküt éhgyomorral tenniök. Olly törvények ezek, mellyeknek eredetét s indokait már másutt kutattuk, hol átalánosan a barbárok törvényeiről beszélénk. Károly módositá azok egy részét s gondoskodott, hogy megtartassanak. Eltiltá az itéleti párbajokat s béke idején a fegyverhordozást. A birónak a törvényeket könyv nélkül kellett tudnia, s a törvényszéken elnöklő grófnak nem volt szabad idejét vadászattal töltenie. A hamisan esküvő s az okmány-hamisitó kezét veszté, s a biró, ki az elitéltnek megkegyelmezett, maga vettetett alá az elengedett büntetésnek. A gyengék s tudatlanok ügyvédet kaptak.

Különben fenntartattak a különböző népek büntető törvényei, az istenitélet és a vérdij, mellyet Károly törvényesen szentesitett, midön az efféle dij megtagadóját számüzéssel, vagy börtönnel bünteté. Ekkép a magánboszu-jog a társadalomra vitetett által; de Károlyt a szokás erején kivül a vérdij fenntartására az abból bejönni szokott államjövedelem is rábirhatta, minek eltörlése a pénzügyben zavart okozott volna. Különben a Capitulárék által a régi barbár törvényhozástól

különböző elvek hozattak be s tekintetbe vétetett nem annyira a személy, mint tett; czélul tüzetett ki a társadalom javitása, hogy a bünös nem csupán a sértett fél követelésére, hanem mint a társadalom megsértője büntetés alá vonassék [1]).

Hadügy.

A hadügyre nézve a régi rendszer tartatott meg, módositva mégis a vagyon-állapot változása szerint. Egész nemzeti háborura honvédsereg (Landwehr) fegyvereztetett föl az összes szabadok- vagyis arimannokból; részletes hadjáratra a grófok jelentek meg a hübéreseik közöl szedett ifjusággal. Minden arimann maga gondoskodott ruháról, fegyverről, sőt élelemről is, mig az ország határain belül harczolt. Az e nembeni zaklatások elháritására elhatározá Károly, hogy a hadiszolgálat a birtok szerint történjék; a ki három, vagy négy nagytelket birt, személyesen tartozott harczolni, a kisebb birtokosok többen álltak össze egy csatár kiállitására; ugyanigy de aránylag, mindazok, kik egy font ezüstnyi vagyonnal birtak. A szegények vagy a várost őrzék, vagy az utakon, a várakban, vagy hidaknál dolgoztak. Nagy változás volt ez, melly szerint a hadiszolgálatra nem csak a nagybirtokosok, hanem mindenki köteleztetett; minden szabadnak egy seniort kellett választania, kinek zászlaját kövesse. E személyes teher egyszersmind királyi teherré lett s a fejedelem érdeke az államéval azonosittatott. A birtoktalan szabadok föl voltak mentve; a kis birtokosok a nagyok alá veték magukat, s igy kevesedett azok száma, kik vezérkedtek. Ugyanaz lett ekkép a nép a hadsereggel, és a régi germán szabadságnak minden nyoma eltünt.

Ezen nemzeti hadseregen kivül a királynak saját hübéreseiből önkénytes vagy zsoldos katonasága volt még, mellyet kedve szerint mindenütt használt a nehéz, vagy erőszakos vállalatoknál, továbbá királyi személye őrzésére s egyszersmind helyőrségnek.

A ki javadalommal (beneficium) birt köteles volt lóháton katonáskodni, fölfegyverezve paizszsal, lándsával, kard-, tör-, íj- s egy tegez nyillal; a szabadoknál csak lándsa, paizs, íj s tizenkét nyil kivántatott meg. Mind ezek, mind amazok vértesek tartoztak lenni, ha szabad birtokuk vagy javadalmuk legalább is tizenkét nagy telekből állott. A király, püspökök s grófok poggyásza, az élelmi szerek s hadi eszközök a tulajdonos költségén szállittattak. Minden gróf a maga kerületében fölügyelt az utak és hidak jó karban tartására, a sereget,

---

[1]) L. ezen elvek bevallását *Capit. I. ann.* 802. §. 1. 25 -32 és *Capit. extr. ex lege Longob.* §. 26. s az alkalmazást *passim.*

ha lehetséges volt, a lakosoknál elszállásolta s gondoskodott, hogy a megtermett szénának két harmada a lovak s a hadsereget követő marhák tartására meghagyassék. Azon szabad, ki a felhivásra még nem jelent a zászló alatt, fizetett hatvan soldót, vagy ideiglenes rabszolgává lett; a hübéres elvesztette javadalmát, a szökevény életével lakolt. A kik a hatvan soldót le nem fizethették rabszolgákká lettek, mi által a kisebb birtokosoknak tönkre kell vala jutniok. Igaz, hogy Károly elrendelé, hogy az illyen rabszolga, ha meghal, adósságától fölmentettnek tekintessék s birtoka örököseire szálljon. De mindazáltal a kisebb birtokosok, különösen Károly utódai alatt, szolgákká, koldusokká, sőt utonállókká lettek.

A herczegeknek mint tartományi hadvezéreknek eltörlése után, a grófok vezérelték a kerületökbeli hübéreseket, sőt néha a szabadokat is. Az egyházak s monostorok hübéresei saját püspökük- s apátjokat követék; de Nagy-Károlynak nem tetszett, hogy Isten szolgáit kezöket vérbe mártani lássa, miért is e visszaélést Hadrián által roszaltatta, s miután az országgyülés helyeselte a tilalmat, a püspököket a vezérségben a zászlós ur, az egyházi gondnok, vagy ügyvéd váltotta fel. A főpapok ezt jogaik bitorlásának vévén, mindig visszanyerni óhajtották a hadvezéri méltóságot, mit utóbb, a hübérség korszakában, midőn ujra mindent a kard eszközlött, gyakorlatba is hoztak.

Pénzügy.

A hadiszolgálat kötelessége az országot a legterhesb kiadástól, a hadsereg fenntartásának költségeitől szabaditá meg. Azonkivül a szabadoknak a királyi biztosokat, bel- és külföldi követeket utjokban lovakkal s minden szükségessel el kelle látniok. A királyi tisztviselők vagy javadalmakat kaptak, vagy a bündijak egy része által fizettettek. Miként minden családfő saját házáról, ugy kellett a községek- és kerületeknek is mindenről gondoskodniok; a királyi kamra sem utakra, sem oktatásra, sem egyébb czélokra nem küldött semmit, hacsak a király saját javadalmaiból alapitványt nem tett. A javadalmasak adóikat lovakban, kelmékben s különféle ajándokokban szolgáltatták, miket a királynak a májusi gyülés alkalmával vittek el s miket a nagy kincstárnok nem csekély maga hasznával vett által. Azon körülmény, hogy a birtokok többnyire a nagy telkek száma szerint határoztattak meg, némi adókulcs léteztét tételezi föl.

Voltak a koronának továbbá bérbeadott földei s más terjedelmes jószágai, mellyeken a királyok gyakran az országgyüléseket tarták s mellyeken fölváltva laktak is, hogy a termesztményeket helyben fogyaszszák el. Igen sok királyi szolga, sőt szabad munkások is lak-

tak ama jószágokon, melly utóbbiak vagy terményekben fizettettek, vagy egy nagy telket kaptak s egy főnök (major) alatt álltak, ki az ügyészi birótol kapta parancsait. A háztartást ugy látszik a királynő vezette [1]), ki mint ma mondanók, a pénzügyministeriumot vitte, s innét az a fontosság, mellyre a nök a Karolingok uralkodása alatt vergődtek. Alatta állt a kamarás, ki az egész házat s a koronai javak azon részét igazgatta, melly a javadalmak kiosztása után megmaradt s melly Camerának nevezt etett.

Közgazdászat.

Némellyek dicsérik Nagy-Károlyt, hogy belátta, milly fontos legyen a suly- és folymértéket az országban egy lábra állitni, de ez talán hibás értelmezésből eredt [2]), mivel Károly le nem győzhetè a a nehézségeket, mellyek ezer év lefolyta után sincsenek egészen elháritva. És ezer év mulva sincsenek elfeledve ama nyomorult közigazgatási elvek, mellyek szerint ő kötelességének tartá az áruk értékét megszabni, majd az egyiket majd a másikat, a gabonának majd kivitelét majd behozatalát eltiltani, fényüzési törvényeket kikocsátani, eltiltani a terményekkeli üzérkedést s néha az uzsorával együtt a kölcsönadást is [3]).

A sok birságpénzen kivül roppant jövedelmei voltak még a kincstárnak az ut-, hid-, vásár- és révvámokból; hanem e jövedelem nagy része a beszedők és grófok kezei között veszett el. Ezeknek tehát érdekökben volt az illy adónemeket szaporitni, a mi a közlekedést s a kereskedői szállitást iszonyuan nehezité; és Károly, ki annyira óhajtá a kereskedelem fölvirágzását, be nem látta, hogy erre első eszköz a szabadság. De megróhatjuk-e őt, midőn ezt sokan még ma sem látják be, annyi haladás, annyi tapasztalat után?

Károly azonban mégis tavakat szárított ki, erdőket irtott, falukat épitett. A rajna-környék, (Rheingau) neki köszöni szőlőtőit, mellyek ma gazdagságát képezik, és mig Germaniában előbb csak a rómaiak által a Rajna és Dunánál épitett városok léteztek, alatta sok uj város emelkedett az általa fölállitott püspökségek és várak helyein. A seregek könnyebb szállitgatása végett az utakat jó karban tartatá, s ugyan illy czélból támadt benne a nagyszerü gondolat, a Regnitz és Altmühl által a Rajnát a Dunával összekötni, mi által az Oczeán is a

---

[1]) **Hincmar.** 13. fej.

[2]) Ajánlja ő a *pondera justa et aequalia* és *aequales mensuras et justas*; de ez nem más, mint a bibliai kifejezése, mellyel a mérés- s eladásbani csalást tilalmazza.

[3]) *Capit.* 808-ki art. 5; és 806-ki art. 12. 17. 18. 19.

Fekete-tengerrel összekapcsoltatott volna. Dolgoztatott ő ezen a hadsereggel, hanem a lágy föld roppant nehézségeket gördített az akkoriban csekély mesterség elé; aztán uj hadak szakittaták vele félbe a vállalatot, mellyet csak napjainkban I. Lajos bajor király végzett be.

Az országgyülések alkalmat nyujtottak az összecsődült sok főur számára sokféle áruczikket hozni össze. Az aacheni vásárra a szász Angolhonból czinnt és ólmot; a zsidó ékszereket s drága edényeket; a szláv északi fémeket; a gallok kézmüveiket; az olaszpartok s a Provence kereskedői a Konstantinápoly- s Ásiából kapott kelméket s füszereket; a lombardok és romagnaiak gyapju-kelméket hoztak. S bár a kereskedelem Germania belsejében valódi virágzásra még nem emelkedhetett, a rajna- s dunamelléki városok mégis az Olaszhonból a közlekedés bizonytalanságának daczára érkezett áruknak rakhelyeivé lettek. Hanem Marseille, Frejus és Nizza kereskedését a középtengeri arab-kalózok semmive tették, épen mint a normannok a még nagyrészt posványos Flandria iparát.

Elrendelte Károly azt is, hogy jószágain semmiféle mesterember ne hiányozzék, melly rendelet folytán a nagy gazdaságok mellett nagy ipar is fejlödött elő; voltak asszonyok, kik fontak, szőttek, festettek s ruhát készitettek; voltak timárok, vargák, asztalosok, esztergályosok, kádárok, rézmüvesek, üvegesek, mi együttvéve csiráját képezé a ma annyira virágzó városok kézmüves iparának. Károly ez által igen hasznos példát adott az egyházi s világi főuraknak, uj szükségeket idézett elő, de módot is adott azok kielégitésére, e kielégités pedig ismét uj szükségeket szült s uj eszközöket talált fel.

De vajjon felvirágozhattak-e a mesterségek elszigeteltségben és vetély nélkül? Igy ama rendelet is, mellyben minden hasznos növénynek ültetését parancsolja, csak jóakaratot tanusit, minthogy a terménycserélés nehézsége miatt mindenki csak azt és annyit termeszt, mennyit saját szüksége megkiván. Sok föld parlagon, vagy legelőnek hagyatott. Ekkép a marha ára leszállt, a gabona pedig aránylag nyolczszor drágább volt, mint ma. A kéziművek legdrágábbak voltak; egy köpönyeg hat ökröt, vagy hat mérő gabonát ért, s a család apa ruházatára annyi ment föl, mint az egész család élelmezésére [1]).

---

[1]) A frankfurti zsinat s némelly törvények fenntartották az áruk értékét, mellyekből a pénznek Nagy-Károly idejébeni becsét is megitélhetjük. Ime mutatványul:

12 fontos kenyér	1 denár.
1 mérő (moggio) gabona	12 denár.
Paizs és lándsa, egy ökör, vagy 6 mérő	2 soldo.
Egy egyszerü ruha, öt ökör, vagy harminez mérő . .	10 soldo.

A becses fémek, miket a római s byzanti császárok az egész világból összeraboltak, szétszóródtak a barbárok között, miért is becsök fölebb szállt; aztán az ékszerekbe vert mennyiség megcsökkenté a forgalomban lévőt, s az ipar a kaukazusi és scandinaviai kincseket még föl nem fedezte, s ugy látszik, hogy az aranyat akkoriban leginkább folyók fövényéből mosták ki.

Ám mégis mindezekben, daczára Károly rendeletei hiányos voltának, daczára annak, hogy csak a harczosokra s birtokosokra terjesztette ki figyelmét, a néppel kevesebbet foglalkodva, egészen más szellemet találunk, mint az előtte élt északi törvényhozókban. Ő mindenben — mint már fönebb megjegyzők — azon kettős czélra törekszik: hogy visszaverje az uj beütőket, kik az ujonan fakadozott művelődést északról és délről is fenyegették; és hogy az ország és birodalom kormányzatába egységet hozzon be, s központositsa a nemzet erejét a trónban, hogy azt ekkép egyesült törekvéssel a művelődés felé vezesse.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Az Egyház Nagy-Károly idejében.

Az ügyetlen államférfiak szükkeblü bizalmatlanságból ellenszegülnek a korszellemnek, s gátolni szeretik a haladást, mivel félnek, hogy az a csak szokásból fennálló hatalmat megbuktatja: a nagy férfiu ellenben fölismeri korát, s nem hogy visszaijedne annak haladásától, hanem inkább felhasználja az ez által nyujtott segéd-eszközöket, megszilárditására azon épületnek, mellynek alapját a mult veti meg, de mellyet a jövő tiszteletben tartand. Nagy-Károly belátta, mikép a papság, melly a barbár dulás alatt annyi jót eszközlött, a népek fölött

---

Egy kard, vagy tőr, három ökör s huszonegy és fél mérő 6 soldo.
Egy vért, hat ökör, vagy harminczhat mérő 12 soldo.
Egy sisak, három ökör, vagy tizennyolcz mérő 6 soldo.

A verneuili gyülésen 755-ben Pipin elrendelte, hogy egy font ezüstből 22 soldo veressék s egy a költségekre fordittasssék. Egy soldo tehát 279$^{3}/_{11}$ szemert s egy dénár 233$^{3}/_{11}$ szemert nyomhatott, a mi a mai franczia pénzben 3 frankot s mintegy öt sous tenne. Károly a pénzt máskép osztotta fel. Egy font ezüstből husz soldót veretett, s egy soldo nem oszlott, mint előbb salifrank törvény szerint 40, hanem 12 dénárra. A font és soldo nem voltak valódi pénzdarabok, hanem csak a dénár.

roppant szellemi hatalmat szerzett magának; de azért, nem hogy gyanuba vette volna, hanem inkább legalkalmasbnak találta czéljainak: a müvelödés s egyesités elömozditására; s tehát nevelte annak befolyását gazdagság, hatalom s tisztelet által. Mig ő fegyverrel tartá fel a rohanó barbárságot, a téritöknek élő szóval kelle a durva szomszédokat szeliditniök, az egyház feje iránti tiszteletnek pedig meggátolnia az erkölcsök és társadalom elzsibbadását. A hitszónoklat által meghóditott szászok Francziaország védbástyává lettek, nem annyira a felépitett várak, mint a püspökségek által, mellyek a félelmes ellenséget keresztény, iparkodó, földhöz, egyházhoz s szülöhelyökhez ragaszkodó szomszédokká tették. Benn az országban Nagy-Károly a papság iránt igen nagylelkü vala jószágok adományozása s kegyes alapitványok által. Minden egyház egy nagy telket kapott, fölmentve adótól és szolgálattételtől. A toursi Sz.-Márton-egyháznak egyetlen egy oklevél által negyvennyolcz jószágot (villa) ajándékozott. Lajos fia által Aquitaniában tizenkét monostort ujból s ugyanannyit romjaiból fölépittetett. Az évkönyvek öt szentnek hirdették, mivel épen annyi zárdát alapitott, a hány napja van az évnek.

Nem áll az, hogy a tizedet (dézsmát), mellyet már a zsidó vallásban is föltalálunk, kötelezövé csak Nagy-Károly tette volna [1]); ő csak biztositá azt és kötelességökül tevé az uj megtérteknek egyházi átok büntetése alatt, meggazdagitva ekkép a papságot jobban, mint bármelly adományozás által. Alkalmazkodva Gelasius pápa egyik rendeletéhez, meghagyá, hogy a tized jövedelme méltányosan osztassék föl a püspök, a többi papok, az egyházmegye épületei- és a szegények vagyis az ápoló házak közt. Ezeket a papság önzetlen szeretete látta el mindennel, s tehát az egyházi javak növekedése a szegényeknek javukra szolgált.

Az Egyház virágoztatására azonban nem elég a gazdag adományozás, hanem szükséges kiirtani a gyomot, melly a jó magot elfojtja. Nagy-Károly tehát megszüntette a szomoru visszaéléseket, mellyek szerint némellyek az egyház javait elidegeniték, saját családaikra pazarlák, vagy legalább nem a rendeltetési czélra forditák; gondoskodott, hogy az ájtatos hivök, jószáguk egyházi czélokra adása által örököseiket koldusokká ne tegyék; meghagyá, hogy az egyházi jószágok világiaknak csak kegybeli (precarium) birtok czime alatt adathassa-

[1]) Pipinnek egy iratában a mainzi püspökhez ezeket olvassuk: „Rendelje el a mi nevünkben, hogy a dézsmát mindenki, akarva nem akarva, fizesse meg.“

nak át s ekkor is csak ugy, ha a haszonbérlők kétszeres tizedet fizetnek s az istentisztelet helyeit fenntartják.

Itt megjegyzendő, mikép Károly e hatalmat, mint a pápa megbizottja, tehát a pápai jogok sérelme nélkül, gyakorolta; különben is rendeletei csak az egyházi szabályok alkalmazása voltak, tehát hatáskörén tul nem ment.

Az egyház hivatalos védői a grófok voltak, kiktől sok monostornak jogait megerősittetni, vagy visszaadatni látjuk. A királyi biztosok egyike is többnyire egyházi volt, mikép ezt a Nagy-Károly által a püspököknek engedett politikai állás megkivánta.

A földbirtokhoz lévén kötve a törvényhatóság, a papság ezt birtokain épen ugy gyakorolta, mikép a hübéresek saját javaikon; azért az adómányozással együtt járt a sérthetlenség vagyis kiváltság, melly szerint az egyházi jószágokon semmiféle királyi biró nem gyakorolhatá hatalmát, hanem az egyház ügyvédei minden évben legalább egyszer jámbor embereket véve magukhoz, az egyházhoz tartozó városokban gyülést tartottak s igazságot szolgáltattak.

Károly megszilárditá az egyházi hatóságot, midőn azt fejbenjáró esetekre is kiterjeszté. Semmiféle pap el nem fogathatott a megyés püspök tudtán kivül, s ezt illeté a nagyobb büntettek fölötti vizsgálat is, ha azok egyházmegyéjében történtek. Az egyháziak nem gyakorolták az istenitéleteket saját törvényszékeik előtt, s Károly rendelé, hogy az egyháziak az egyházi jog szerint itéltessenek, igazolván magukat a nép előtt a négy evangeliomra három, öt, vagy hat pappal, mint tanukkal, mondandó eskü által, s szükség esetében világi eskü-társakat is használhassanak. [1])

E hatóság az egyházat a családok belsejébe vezette, különösen a házassági s végrendelkezési esetek körül. Ekkép birtokai szerfölött gyarapodtak, miután számos világi, hogy az egyház jogait élvezhesse, neki engedte által javait. Akkor, midőn a barbároktól hozott törvényeket durva s szenvedélyes emberek kezelték, tiszta arany volt az egyházi jog; a minthogy a püspökök törvényszékei, mint rendes menetüek s megállapitott joguak, sokkal felülmulták a grófokéit, mellyek tudatlanok s romlottak voltak. Minthogy azonban ekkép a papság mintegy függetlenné tétetett az államtól, Nagy-Károly különleges intézkedésekkel ez állapotnak gátot akart vetni; igy a frankfurti gyülésen kimondatott, hogy a püspöki itélet a királyhoz fölebbeztethetik,

---

[1]) Capit, 802-ről §. 39.

bár ezt nem igen tartották meg; megszoritotta Károly a szent menhelyjogot is; megtagadtatván azt a gyilkosoktól [1]); ha a bünös egyházi jószágra menekedett, kiadatnia kelle; különben a gróf erővel elfogá [2]), s a netán ellenszegülő püspök megbirságoltatott.

Nevezetes ama törvény, mellyet Theodosius törvénykönyvéből véve, római, frank s alemann alatvalóinak eléjök szab: „A fel- vagy alperes, ki bármilly ügyben a püspök itéletére hivatkozik, rögtön ez elé vezettessék, s a mit a püspök határoz, halogatás nélkül hajtassék végre. Egy püspöknek tanuskodása elegendő legyen a birák előtt, s több tanu ugyanazon ügyben ne kivántassék.“ E törvény a theodosiusi törvénykönyv végén találtatik mint Constantin leirata Ablavius őrségparancsnokhoz; különben becsusztatottnak tartatik s nem is látjuk azt alkalmaztatni egész Nagy-Károlyig, hanem ekkor s ezután a püspökök igen is alapul vették, hogy hatóságukat annál messzebbre terjeszszék.

Alább szállt azonban a papságnál az erkölcsi szigor és fegyelem, miután meggazdagodott, miután kebelébe jeles és hatalmas családok fiai léptek be, s miutan az egyházi méltóságok nem érdem- és buzgalomért nyerettek, hanem fizetésért szereztettek; és a királyok csakugyan maguknak tartva fel a kinevezési jogot, a püspökséget a legfondorkodóbb gazdagoknak adták. Károly belátta e nagy bajt s bár eleinte tetszése szerint nevezte ki a főpapokat [3]), utóbb a püspök-

[1]) *Capit.* 779-ről.

[2]) *Capit.* 803-ről.

[3]) Két esetet hozunk itt föl, jellemzéseül ama kornak, vagy legalább a modornak, mellyel Nagy-Károly az egyházi ügyekben eljárt. Beszéli tehát a san-galli évkönyviró, mikép „N.Károly azon szegény ifjakból, kiket udvarában neveltetett, egyet saját káplánjának nevezett ki. Egy napon jelentés tétetik a legokosabb Károlynak egy püspöknek meghalálozásáról, mire a király kérdi: Elvitte-e a más világra magával javai s munkája gyümölcseinek egy részét? *Csak két font ezüstöt*, felelé a hirnök. A fiatal káplán, vissza nem tarthatva élénk lelkét, akaratlanul felkiálta: *Csekély utravaló illy hosszu s tartós utra.* Károly, az emberek legokosabbja igy szólt az ifjuhoz: *Mit gondolsz, ha én neked adnám e püspökséget, jobb s méltóbb utravalóról gondoskodnál te?* A fiu lenyelvén e szókat, mint egy szájába esett korán érő gerezdet, a király lábaihoz borult s felelé: *Uram! legyen meg, a mit az Isten és a te hatalmad határoz.* A király viszonzá: *Bujjál el e függöny mögé s hallani fogod, mennyi vetélytársad van e méltóságra.* Alig terjedt el a püspök halálának hire, az udvari tisztek, kik mások szerencsétlenségét, vagy halálát alig várják, türelmetlenkedve a késedelmezés miatt, s egyik a másikat irigyelve, sürgették a király bizalmasait ama méltóság elnyeréséért. A király azonban, feltételében szilárdan, valamennyit visszautasitá, mondván, hogy egy adott szavát be kell váltania. Hildegard, a királynő, előbb az ország nagyait küldte, utóbb maga jött ama méltóságot saját káplánja számára kérni. A király a legnyájasabban fogadta nejét

választás jogát teljesen visszaengedé az egyháziaknak s a népnek, habár egy királyi biztos jelenlétében. Hanem a simonia e választásokba is be tudta magát furni.

A hierarchia a Merovingok alatt meg vala döntve, s a függetlenség szelleme, a hübérrendszer előző s kisérő társa, az egyházba is bevette magát. A püspökök kihuzták magukat a metropoliták hatalma alól, a jövedelmet kedvök szerint költötték el s az alsóbb papság fölött nyomasztólag uralkodtak. Utóbb bebocsáttatva az országgyülésekbe, ott szent hivataluknál fogva s nagyobb tudományuk által tulnyomóságra vergődtek. Hatalomra tevén szert a városokban is, magukhoz ragadták a helyhatósági kormányzat maradványait; roppant birtokaik s kiterjedt hatóságuk pedig egyenlökké tette öket a világi főurakkal.

Igy választatva s illy körben élve majdnem világiakká lettek, utaztak, zajos vadászatokat tartottak, fényt üztek, részt vettek a világi dolgokban s az udvari cselszövényekben, söt szentségtörő kalandos viszonyok által a rájok bizott szent titkokat meggyalázták. A példát csakhamar követé az alrendü papság, s a zsinatoknak fájdalmasan kelle gyakran panaszkodniok a barátok s többi papok kicsapongásai ellen. Sz. Adelmus egy korabeli apáczát ir le, finom violaszin vászon ruhában, fölül skarlát-vörös, bő ujju köpenynyel, fején

---

s biztositá, hogy semmit sem tud s nem is akar neki megtagadni, hanem, hogy meg nem engedné magának, ha a fiatal káplánt megcsalná. Miként a nök tenni szoktak, midőn ohajaik- s terveikkel férjeik akaratán győzni akarnak, a királynő, eltitkolva haragát, mézes szavakkal s hizelgéssel ügyekezett Károly erös lelkét meghajtani, s mondá: *Édes királyom! Uram! miért vesztegetnél el illy püspökséget egy gyermek ifjura? Kérlek mindenre legkedvesb férjem, dicsöségem, támaszom, add azt az én káplánomnak, a te hiv szolgádnak.* E szókra az ifju, ki a függöny megől már annyi kérést hallgatott, mozdulatlanul maradva, felkiálta siralmas hangon: *Uram király légy szilárd, ne hagyd kezedből kiragadtatni az Istentől nyert hatalmat.* A király, az igaznak bátor barátja, előhitta az ifjut s mondá neki: *Vedd át e püspökséget, hanem legfőbb gondod legyen mind az én, mind a magad számára sok alamizsna által jó utra valót küldeni a más világra, hol hosszu az ut s honnan nincs visszatérés.*"

Ime egy második eset ugyanazon irótól: — „Meghalálozván egy főpap, utódjaul Károly egy ifjut nevezett ki, ki a legnagyobb örömmel készült az utra. Cselédei, mikép a püspöki méltòság igénylé, egy betanitott lovat s egy padocskát állitottak ki, hogy a nyeregbe könnyen felülhessen. A püspök boszankodva, hogy öt olly gyöngének tartják, fölveté magát a lóra, ugy, hogy majd a másik oldalára esett. A király, ki palotájából mindezt látta, visszahivatá s mondá neki: *Édes vitézem: te jártas, könnyü, ügyes és erös vagy, tudod, mikép birodalmunk folytonos hadak által háborittatik; nekem olly pap kiséretére van szükségem, mint te vagy; maradj tehát s légy társam fáradalmaimban; miután olly ügyesen lóra pattansz.*"

sávolyos selyem fökötővel; vas hajtükre fogott hajzata homlokára s halántékaira hullt alá és a fejére szalagokkal odaerösitett fátyol elül melleig, hátul földig ért; körmei olly hegyesre voltak vágva, mint a sólyoméi.[1])

Javitások.

Mindezen rendetlenséget egyesek ugy, mint a kormány, a polgári s egyházi hatóságok egyaránt orvosolni törekedtek. Hincmár rheimsi, Herard toursi, Riculf soissonsi püspök üdvös szabályokat irtak az egyháziaknak, emlékeztetvén őket kötélyeikre, az Isten igéjének hirdetésére, a bünök irtására, a hitvallás és az Ur-imájának tanitására; hogy továbbá az özvegyeket, árvákat s jövevényeket védelmök alá vegyék, a nökkel minden társalgást elkerüljenek, másokat könnyedén egyházi átokkal ne sujtsanak, ne kereskedjenek, házakat ne látogassanak, éljenek józanul, ne viseljenek fegyvert, ne legyenek haszonbérlők, ne járjanak a kocsmába, ne méressenek bort az egyházban, korbács és átok alá vetés büntetése alatt; a Gloriát Sanctust és Kyrie eleisont meg a zsoltárokat kellően énekeljék, tartsanak iskolát és hibátlanul irt könyveket. Ajánltatott egyszersmind a ruházatbani tisztesség, és hogy a szent edények ezüstből legyenek, s a tisztaság mindenben megtartassék.

Sz. Benedek. 750—821.

Mások a barátok számára olly magas tökélyü szabályokat irtak, miszerint nem csoda, ha néha meg nem tartattak. Sz. Columbán, nem tartván elég keményeknek a sz. Benedekéit, még szigoruabbakat szabott elő. Fructuosus, ki Spanyolhonban a nyugati-góth királyi vérből származott, a VII. század közepén hozott be egy szerzetes rendszabályt, melly a sevillai Izidórét váltotta fel. Aniani Benedek, szinte góth, Maghelona gróf fia, előbb Pipin pohárnoka, utóbb Nagy-Károly szolgálatában, ráunván a világra, baráttá lett, s minthogy szerinte sz. Benedek szabálya gyengéknek s ujonczoknak való volt, olly szigorra emelte azt, hogy társai szinte kinevették; ő Vazul és Pachomius szigorát ohajtá visszahozni. Midőn tehát látná, hogy semmire sem mehet, visszatért a sz. Benedekére s megelégedett azzal, hogy azt eredeti pontosságában gyakoroltatá. Nehány buzgó tanitványával felépité az aniani nagy zárdát olly fénynyel, minőt csak roppant gazdagsága engedett; a zárda ezer szerzetest fogadott be, kik közé az együttélők (coenobitae) szigoru rendszabályát hozta be s kiknek számára irta a szerzetes szabálykönyvet,

[1]) *De laud. virg.* 364. l.

melly utóbb a szerzetes élet törvénykönyveül fogadtatott el. A Benedekrend szabályait sok kicsinyletessel toldotta meg; nagy böjtben a borotválkozást egész nagy szombatig eltiltá; fürdeni csak az elüljáró engedelmével; szárnyas állatot csak betegségben, aztán karácson- és husvétkor, gyümölcsöt pedig és salátát soha sem volt szabad enni; a kapucziumot két könyöknyi hosszura s az érvágást határozott időszakokra szabta, s épen ugy határozott meg sok más kicsinyletességet, mit az olasz alapitó mindenkinek saját buzgóságára s az elüljárók bölcs belátására bizott. Ezen uj szabályrend a szerzetesek és apátoknak Kegyes-Lajos által összehitt gyülekezetében, magának Benedeknek elnöklete alatt kihirdettetett s a szerzetes rendek átalakitására irányzottnak nyilvánittatott[1]).

Kanonokok.

Szent Crodegang, metzi püspök (763) székes-egyháza papjainak egy rendszabályt irt elő, melly azokat az egyházzal összekapcsolt épületbeni együttélésre, az archi-diacon iránti engedelmesség fogadalmára, s idejöknek tanulmány- és imábani töltésére szoritá. Bár kijelenté, hogy sz. Benedek szabályaihoz ragaszkodik, megis sok változtatást hozott be; a rend nem kötelezte magát a szegénységre, hanem javait mindegyiknek a metzi sz. Pál-egyháznak kelle hagynia, ugy mégis, hogy azokat életében szabadon használta, mint szinte a misére és gyóntatásért, vagy mint ma mondanók a lelkipásztorkodásban s betegek melletti szolgálatért nyert kegyes adományokat. Nappal künn járhattak, hanem alkonyodatkor otthon kelle lenniök, s ott közös hálóteremben feküdtek le, külön külön ágyba. Az öregek minden évben uj öltönyt kaptak, az ócska pedig az ifjabbaknak adatott. Azonkivül évenként egy borjubör lábbelire s négy pár szerzetes papucs adatott nekik.

Ezek a kanonokok, kik, bár régebben is nyomukra akadhatni[2]),

---

[1]) Nagy-Károly birodalmában, Italián kivül, 83 nagy monostor létezett, mik közöl 23 Germaniához, 24 Franczia országhoz s 36 Aquitaniához tartozott. Három osztálynak voltak e monostorok; az első osztálynak a császárnak ajándokokkal s hadi szolgálattal, a második csak ajándokokkal tartozott; a harmadiknak csupán a birodalom s a nemzet üdveért imádkoznia kellett.

[2]) A székes-egyházaknál már az első időkben találunk papokat, kik az egyház javaiból társulatban éltek, s a püspöknek az istentiszteletben s a zsinatokon segélyére voltak. A 366-i laodiceai zsinaton rendszerinti (*canonici*) zsoltárénekliőkről tétetik említés (*can.* 13), kik a *canontól* vagyis a lajstromtól, melly szerint sorozva voltak, neveztettek igy. A IV. században sz. Eusebius, egyháza papjait szigoru szabályok alatt közös asztal mellé egyesité.

határozottan mégis csak ekkor rendeztettek, hogy a zsoltárokat közösen énekeljék s a szerzetes életet a világival öszhangzatba hozzák. Annyira tetszett ez Nagy-Károlynak, hogy az aacheni zsinaton összeszedette az ezen társulatokat rendező szabályokat, mellyek csakhamar elterjedtek Olaszországban és másutt[1]). Igy éltek a kanonokok egész a XII. századig, a mikor a becsuszott botrányok elkerülése végett, a kanonoki épületben lakva ugyan, a közös étkezéssel fölhagytak s mindegyiknek megadatott a maga egyházi adománya. Ha különösnek találjuk, hogy a világi papság önkényt veté magát alá egy szigorubb életnek, meg kell gondolnunk, hogy az egyház javait a püspök kezelte s ő adta ki mindegyik papnak a maga járulékát; de minthogy némelly világias szellemü püspök papságát annyira elhanyagolta, hogy ez még a legszükségesbekkel sem láttatott el, azért az intézmény, melly tisztességesb s könnyebb életet biztositott, szivesen fogadtaték.

Nagy-Károly az egyházi rend ujjáalakitásához ugyanazon tevékenységgel fogott, mellyet világi kormányzatában tanusitott. Azért meghagyá a királyi biztosoknak, hogy vizsgálatot tartsanak, nincsen-e panasz a püspökök s apátok ellen, az egyházi szabályok értelmében élnek-e ezek; mikép tartatnak az egyházak; nincs-e valami rendetlenség, mellyen a püspökök segiteni nem tudnak[2]). Illy czélból a püspököket is buzgó közremunkálásra kérte föl; például hozzuk fel egy levelét Leidradnak, kit Károly a legjelentösb, de egyszersmind legromlottabb lyoni egyházmegye püspökévé nevezett. Csak azon részét idézzük a levélnek, mellyből semmi más, mint szerzőjének rosz izlése tünik ki:

„A hatalmas Károly császárnak. — Méltóztatott Felségednek a lyoni egyház kormányzását leggyengébb, tehetetlen s e méltóságra érdemetlen szolgájára bizni. De miután Felséged az emberekkel nem saját érdemök, hanem Felséged szokott jósága szerint bánik, tehát reám is mondhatlan kegyességet tetszett árasztani. Igen sok bel- s külhiányt találtam ezen egyházakban. Hallgassa Felséged, a mit én, legalázatosb szolgája, megérkezésem után, Isten segitségével tettem.

---

[1])Olaszhonban,a mennyire én tudom,Comóban találunk legelőször kanonokokat 803-ban; 824-ben már Florenczben is voltak. Milanóba csak a XI. században hozattak be, azon czélból, hogy az ágyas-tartás megszüntettessék. A lemezek, mellyekre a kanonokok nevei irattak, viaszosak voltak s innen a név: *primicerius, secundocerius*, s a t.

[2]) **Baluzius**, I. k. 244. 375. 453. ll. . .

Miután Felséged rendelete szerint átvettem ezen egyházakat, egész erőmből ügyekeztem az egyházi szolgálatot Isten kegyelméből azon pontra emelni, mellyre lassan-lassan emelém. Tetszett Felséged kegyelmének az én kérésemre visszaadni azon jövedelem-forrásokat, mellyek már régen a lyoni egyházhoz tartoztak. Ezekből rendeztetett itt egy zsoltáréneklő kar, mellyben, a mennyire kivihetém, az isteni szolgálatot illetőleg, a szent palota szertartásai követtetnek. Van egy éneklő tanodám, mellynek több tagja, már másokat is képes oktatni, és vannak olvasóim, kik nem csak hivatásuknak felelnek meg, hanem a szent könyvek fölötti elmélkedés által a lelki értelmesség gyümölcseit is biztositják. Némellyek fejtegetik az Evangeliom szellemi értelmét, sokan a Prófétákat, mások ismét Salomon könyveit, a zsoltárokat, sőt Jóbot is értik. Megtettem mindent, a mit teheték a könyvpéldányok szaporitására. Szereztem ruhát a papoknak s a mennyire szükséges volt, templomiakat is. Semmit sem mulasztottam el az egyházak helyreállitására; mintegy a város nagyobb részének uj tetőt adtam s kiigazittatám a falakat: uj fedelet rakattam sz. István egyházára, ujra felépittetém a sz. Nazar és Mária-templomot, ezenkivül a monostorok s püspöki épületek, mellyek romban hevertek, általam helyreállittattak. (Itt még több javitás és épitkezés soroltatik el.) Átalánosan elrendeltük, hogy a régi frank királyok rendeletei végrehajtassanak, a végre, hogy a szerzetesek, kétségbevonhatlanul birják azt, a mijök jelenleg van s a mit Isten kegyelméből ezután szerzendnek."

Ugyancsak Nagy-Károly összegyüjtette Warnefrid Pál által sz. Ambrus, Ágoston, Hilarius, Chrysostom, Leo és Nagy-Gergely homiliáit, a hitszónokok használatára; elrendelte, hogy minden templomban prédikácziók tartassanak és pedig a népnek érthető nyelven; hogy a püspökök a szent-irást s a szent-atyákat gyakran olvasgassák.

Az egyházi fegyelem fenntartását főképen a gyakori zsinatok által eszközölte Nagy-Károly; uralkodása alatt legalább negyven tartatott, mellyek közől némellyek politikai kérdéseket is tárgyaltak; különben mindegyik a polgári s vallási társadalom erkölcsi rendezetével foglalkozik. E zsinatok intézkedéseit Károly uralkodói hatalmával is támogatta. Amaz egyház-javitási határozatok felmutatják nekünk a papság szokásait s visszaéléseit; a folytonos intelmek s a legkisebb tettekre vonatkozó szabályok igen jellemzik az ujonan alakuló társadalmat, mellynek tagjai, mint a kis gyermekek, minden mozdulatnál anyai vezetésre szorulnak. Tiltják ama zsinatok a papok-

nak, hogy anyjukon kivül semmiféle nővel egyedül ne találtassanak; szemökre vetik érzékiségöket; tiltják a világias élvezeteket, a fényüzést, a zajos vadászatokat, a katonáskodást. Nagy jószágok öröklése végett gazdag ifjak édesgettettek az egyházi rendbe; némellyek a katonáskodás kerülése végett lettek papokká; Nagy-Károly mindezek ellen erélyesen lépett föl[1]). A Saône melletti chalonsi zsinat igy szól[2]): „Vádoltatik némelly testvérünk, mikép kincsvágyból gazdag ifjakat rábeszél, hogy a világról lemondva, javaikat az egyháznak adják; ki kell irtani az illyes gondolatokat, miután a papnak a hivek üdvét s nem a földi javakat kell keresnie; az adományok önkénytesek legyenek s az egyház ne csak ne fosztogassa a hivőket, hanem inkább segitse a szükölködőket.“

Épen illyenek voltak az állapotok Franeziaországon kivül is. Angolhonra nézve tudósitást adnak Bonifácz és Beda levelei, melyekben megrovatik az angol nők gyakori Rómába járása, kik az utban annyira megromoltak, hogy Olaszhonban nem volt város, mellyben angol roszszemélyek ne lettek volna. Bonifácz[3]) Etelbald merciai királyhoz irt levelében szemére veti ennek a nönem feslettségét, ellentétül hozva fel, — hogy a régi pogány szászoknál a leány, ki atyja házát meggyalázta, vagy a nő, ki a nászágyat megfertőzteté, önfelakasztásra, utóbb pedig megégetésre itéltetett; a csábító szinte felakasztatott; másutt ismét a rosz nőt egy sereg asszony a falukon keresztül hurczolá, s leszegve szoknyáját addig korbácsolták, mig élettelenül esett össze. A keleti zsinatok többször kikeltek a pogány szokások maradványai ellen[4]).

Legtöbb javitási szabályokat hozott a Concilium Quinisextum Trullanum. Ez megengedvén a papságnak feleségeik megtartását, tiltja a szerzeteseknek s papoknak a nézőjátékok és lóverseny látogatását. Ha menyekzőn vannak, a szinészek megjelentekor távozzanak el; a városon át barangoló fekete csuhás, hosszu haju remeték ne türessenek el; a templomok mellett ne nyittassanak kocsmák; az egyházi ének ne erőtetett, hanem halk hangu legyen; a fátyolt öltendő leányok ne viseljenek fényes, drága-kövekkel ékes ruhát; két ivér ne vehessen el két nővért, sem a keresztapa keresztfia anyját, sem katholikus egy eretnek nőt, sem egy katholika nő eretnek-

---

[1]) *Capit.* 805-ről. c. 15.

[2]) *Concil. Cabil. ann.* 813. c. 6.

[3]) *Ep.* 19. ap. **Baronium** ad ann. 745.

[4]) *Conc. Quinisextum.*

hez ne mehessen. Az, ki ocsmány képeket készit, vagy haját felfodrozza, átok alá vettetik. A női fürdőt férfi ne látogassa; a jövendölő, vagy medvevezető hatévi bünbánatot tartson. Tiltva volt még szüretkor Bacchust magasztalni, férfiunak asszonyi, vagy asszonynak női ruhát ölteni; uj holdkor a ház előtt tüzet rakni; karácsonkor czipókat osztogatni Mária szerencsés szülésének ürügye alatt, miután neki nem kellett fájdalommal szülnie; végre az egyházban a vértanukról koholt történeteket olvasni.

Még nyugaton sem volt a pogányság egészen kiirtva. Divatozott különösen a bolondok ünnepe, mellyen az emberek állatoknak, s főleg szarvasnak és tinónak öltöztek; a halottas tor után medvékkel, tánczosnökkel s ördögálarczokkal bolondozás üzetett, mellynek vége lerészegedés volt. A templomokban is a legnagyobb ünnepeken szentes tánczok gyakoroltattak, mellyek aztán a spanyolhoni mozaraboknál s a Franche-Comtéban még a mult században sem voltak elfeledve. Azt is hitték, hogy a pokoli hatalmakkal közvetlenül érintkezni s velök különösen a jövő megtudása végett szövetségre lépni lehet. Mind ez ellen szót emeltek a főpapok és a zsinatok; láttuk, milly szigorral bünteté Károly a szászok pogány szokásait s a boszorkányokbani hitet. A toursi zsinat oktattatni kivánja a népet, miszerint a varázslók semmi esetre sem képesek betegeket s megnyomorodott állatokat meggyógyitni; a liptinesi pedig eltiltja a sirok megrablását, a februári Lupercal ünnepek megülését, berkek s bizonyos kövek tiszteletét, büvszerek hordását, madár- s másnemü jóslatot, s a mi igen feltünő, Jupiter és Mercur templomának látogatását.

A fegyelmi javitások mellett a hitelveket sem hagyták a zsinatok figyelem nélkül. Mondhatni, hogy Krisztus és a szentek képei nyugaton igen kevés helyen voltak külső tisztelet tárgyai; mert alkalmasint féltek a főpapok, hogy a nép a tiszteletet az imádással fogja összezavarni. Néhol azonban mégis Krisztus és a szentek képei viaszgyertyákkal s tömjénezéssel tiszteltettek, de e tisztelet az imádástól távol vala. Midőn tehát a II. nicaeai zsinat határozá, hogy a szentek képeit tisztelet (προσκύνησις), imádás pedig (λατρεία) csak a Szent-Háromságot illeti, a szöveg roszul fordittatott latinra s a Frankfurtban összegyült háromszáz főpap átokkal sujtá az eretnek tant, állitván, hogy a leborulás (προσκύνησις) csak Istent illeti. Hadrián pápa szeretettel értesité őket a nicaeai Atyák véleményéről, de emitt szenvedély is jött közbe, s a spanyol Claudius, turini püspök nem csak megveté a képeket, hanem a szentek segitségül hivását is megtagadta, s ereklyéiket más állatok csontjaihoz hasonlóknak mondá.

A vita csak akkor döntetett el, midőn VIII. János alatt Anastasius könyvtárnok egy helyesebb fordítást adott.

Elválaszthatlannak hirdettetvén ki Krisztusnak isteni s emberi természete, azon kétely merült fel, hogyan lehetett Krisztus, mint ember, Istennek fia, ki csupa lélek s tehát csak lelkileg nemz. Felix urgeli püspök s Elipand toledói érsek megoldani hitték a nehézséget azon állitással, hogy Krisztus, mint ember, Istennek csak fogadott s nem természeti fia, melly tan közel járt a Nestoriuséhoz s talán arra volt szánva, hogy a musulmanok előtt fölfoghatóbbnak tüntesse föl a Megtestesülés titkát. E tan adoptianismus név alatt Spanyolhonban s déli Galliában igen elterjedett. A népvándorlás után ez volt az első vallásvita nyugaton. A regensburgi zsinat (792) kárhoztatta e tant; Felix elhallgatott; utóbb ismét visszatért tévelyéhez. Nagy-Károly megczáfoltatta őt Alcuin által. A regensburgi határozatot egy frankfurti s aacheni zsinat (794) megerősité.

Megjegyzésre méltó a franczia zsinatokon az az öszhangzat az egyházi s világi hatalom közt, melly utóbbinak segedelmét az egyház gyakran igénybe vette. Az arlesi zsinat (813) irományaiban olvassuk: „Előadtuk röviden, miket tartunk mi javitandóknak, s elhatároztuk, a császár elé terjeszteni azt, s felhini ő kegyességét, hogy ha mit hiányosnak talál, azt bölcsesége szerint pótolja ki; a mit észelleninek látna, azt itélete szerint javitsa ki; a mit pedig bölcsen rendeltnek gondol, azt támogatása mellett hajtassa végre.“ A mainzi zsinat pedig (814) igy ir: „Mindezek körül szükségünk van Felséged támogatására s bölcs itéletére, melly szerint minket kegyesen oktasson s figyelmeztessen; és a mit helyesnek talál, azt tekintélyével megerősitse, a mit pedig javitandónak látna, azt ő császári Felsége kiigazittatni rendelje.“

Ezen öszhangzat csak jóra vezethetett, aminthogy csakugyan a szertartásokba jobb rend hozatott be; a Gergelyféle éneklést a metzi és soissonsi tanodák elterjeszték; azon fény, melly a papok magán öltözetében tiltatott, az isteni szolgálatra alkalmaztatott; az apáczák ragyogó templomruhákat himzettek; Wilfrid az evangeliomot arany betükkel bársonyba iratta s drága-kövekkel kirakott arany tokba téve a risponi egyháznak ajándékozta.

Akkoriban szerkesztettek össze a szertartó könyvek, és a minők voltak a görögöknél a Topicon vagyis egész évi szertartás, a misével és zsoltárokkal együtt; az Octoëchos, különféle szent énekek; a Paracleticon, mise alatt olvasandó leczkék; a Menacon, havi szertartások; az Euchologion, áldások és imák: oly-

lyanok voltak a latinoknál a Graduale vagyis az epistola után énekeltetni szokott zsoltárok; a Liber orationum, az összes szertartás imái; a Lectionarium, az ó szövetségből s az apostolok leveleiből vett olvasmányok; az Antiphonarium, olly énekek, miket a IX. századig a kar és a hivők viszonzatosan, azután maga a kar énekelt; az Evangeliarium, nyilvános olvasásra rendezett evangeliomok; a Rituale és a Pontificale romanum, melly minden ünnepre a szertartásokat s az isteni tisztelet rendét tartalmazá; ide tartoznak még a bünbánati vagyis az egyházi fenyitések könyvei (Poenitentialé-k) és a Homiliarium-ok vagyis szent beszédek gyüjteményei a papok és a hivők számára.

Károly a szertartásokba is egységet akart behozni; a karolingi könyvekben olvassuk: „Sok nemzet eltért a római egyház szent és tiszteletes közönségétől; de nem ugy a mienk, melly tanittatva ezen apostoli hagyományban Annak kegyelme által, kitől ered minden ajándok, a malasztot mindig felülről kapta. Azért is, miután szilárdan ugyan a kereszténység első idejében megállapitott egység s hitvallás mellett, némelly szent szolgálati szertartásokra nézve mégis különbözött; végre a zsoltáréneklés rendébe is egységet hozott be, egyrészt a mi tisztelt emlékü dicső apánk gondjai, másrészt István, római pápa ő szentségének Galliában megjelenése által; ugy annyira, hogy a zsoltáréneklés rende nem különböznék többé azok közt, kiket ugyanazon hit egyesitett; és hogy e két egyház, mellyet a szent könyvek olvasásában ugyanazon egy szent törvény füzött össze, ugyanazon egy szent éneklés tiszteletes hagyományában is egyesitve vannak; és ugy azok, kiket ugyanazon egy szent hit áhitata egybefüzött, a szent szolgálati szertartásokban sem különböznek többé.“

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Tudományosság.

A vakbuzgó s baromvad musulmanok első előrohanása a tudományokra csak enyészetet hozhatott, s bár az alexandriai könyvtár megégetése nem egészen bizonyos, az első kalifák szelleme után itélve mégis valószinü. Agatho pápa a konstantinápolyi zsinatra küldött követeit a görög császárnak mint olly embereket ajánlja, kiknél a tudo

mány hiányát a legszentebb buzgalom s a hagyományokhozi hüség pótolja. — „Mert hogyan szerezhetnék meg a sz. irás teljes ismeretét, kik barbároktól környezve élnek s kenyeröket napról napra kénytelenek megkeresni?“ Utóbb a római zsinat Atyái igy irnak: „Ha figyelembe veszszük a polgári ékesszólást, ugy hiszszük, avval senki sem arat most dicsőséget. A barbár nemzetek dühe felforgat mindent e tartományokban háboru, rablás, pusztitás által. Ekkép a barbároktól megszállva, kin- és fáradalomteljes életet élünk, kényszerülve élelmünket kezeinkkel megkeresni, miután az egyház javai elpusztitvák, s nekünk az egyedüli hitvigasz maradt fenn.“

Midőn Pipin Pál pápától könyveket kére, ez küldött neki, a mennyit összeszedhetett; de mik voltak azok? Antiphonarium, Responsale, Aristoteles grammatikája, Dionysius Areopagita könyvei, a mértan, helyesirás és nyelvtan, valamennyi görögül: egy pápa s király számára valóban silány gyüjtemény.

Ne siessünk azonban az egész okot a barbárok beütésének tulajdonitni, mert hisz az ezektől érintetlen keleten is csak illyen állapotokat találunk. Szolgáljon tanuságul az annyira magasztalt ravennai János. Ezt, a mennyiben nyomorult külsejéről itélhetett Theodorus exarcha, midőn hozzá titkárul ajánltatnék, kevésre nézte (679), kisérletül mégis kezébe adta Constantin Pogonátnak egy görög levelét, hogy olvasná el; s milly nagy volt csodálkozása, midőn a hivatalkereső kérdé: görögül vagy latinul olvassa-e azt? Aztán midőn a levelet nagy-ügyesen görögül lemásolta, szolgálatába vette őt; s utóbb a görög császár, megtetszvén neki a János által az exarcha nevében irt levelek, magához kivánta s udvari első méltósággal ruházta fel. Később visszaeresztetett hazájába; de II. Justinián, midőn Ravenna ellen ama had- vagy inkább rablójáratot tette (669. lap), fogságba vitte a többi közt Jánost is, de a megvakitás közös büntetése alól mégis fölmenté. Kis időmulva azonban gyanuba vevén őt, halálra itélte, s a hirnök ezt kiáltá ki: „Ravennai János, az ékesenszóló költő, mivel ellene vala a győzhetetlen császárnak, olly halálra itéltetett, hogy mint a patkány, két fal között veszszen el.“

Egy név sem emelkedik ki a régi tudománynak ama terméketlen őrei közől, kik háboritatlanul birva a legszebb nyelvet s a tanulmány annyi eszközét, nem tudtak többet tenni egyhangu silányság

összeférczelésénél; mig a nyugatiak, durvák bár alakra s tárgyra, eredetiségnek jeleit adják s korukat jellemzik.

Damascusi sz. János.

Az akkori legjelesebb keleti tudós, ki mégis nem a görög birodalomhoz tartozott, damascusi János volt, ki 676 táján születve, Cosmus olasz barát által növeltetett, ki testvére volt egy másik Cosmusnak, ki az általa szerzett énekek után melodos-nak neveztetett. János tekintélyes hivatalokat viselt Abd el-Maleknél; de midőn isauriai Leo ellen a képek tiszteletét védelmezte, a császári eretnek boszuból rágalmat koholt ellene, annyira, hogy a kalifa Jánosnak kezét vágatta le. A legenda szerint Szüz-Mária visszaadta azt, s ő bántatlanul töltè utóbbi életét Jerusalem mellett szent Saba kolostorában. Itt irta össze különféle müveit s különösen De fide orthodoxa, melly első rendezett Dogmatica-nak tekinthető. Kifejti a platonismuson felülkerekedett peripateticai bölcseletet, s a katholikus hitágazatok bebizonyitására alkalmazza.

Az ő Szent Párvonalai a szent-irásból vett hit- s erkölcstani kivonatok, miket egyházi irókkal állit egybe, kik közől soknak müvei elvesztek. Ő bevallja, hogy a pogányok birtak Istennek ismeretével. Az isteni Igének tanuságait a természetben keresi s mint sz. Ágoston leginkább az értelmi alkatunkkali hasonlatban találja. A Gondviselést igy határozza meg: isteni ész, melly mindent bölcsen s öszhangzatban rendezett; s a bölcsészetet: a dolgok mibenlétének vagyis természetének ismerete.

E kitünő elme semmit sem mondott, mi az előbbiekben s különösen a peripateticusokban meg nem lett volna, módositva a sz. Atyák által; változtatott talán a hittudományon, midőn az emberi okoskodásnak s a sz. Atyák véleményének nagyobb tért engede mint a szentirásnak: de mégis a mély értemény s gazdag tudomány az elsők közé helyezi őt, nem csak a hittudomány hanem a bölcseletben is, mellyre nézve a Scholastica egyik alapitójául tekintetik: mig a keleti kereszténység a hittudományok mellőzhetlen tanárának tartá őt, aminthogy ottan utána több derék hittudós nem is volt.

Azon gondolat, hogy a ki Európában minden szépnek s a tudománynak előmozditója volt, Nagy-Károly, nem tudott irni, nekünk, kik könyvekből tanultunk visszatetszik; hanem akkor a könyvhiány miatt előnynyel birt a szóbeli oktatás, s bár Károly nem nélkülözte a könyveket, alkalmazkodott mégis az akkori átalános rendszerhez, melly olvasás-, vitatkozás- s okoskodásban állott, az irást egy alsóbb s

mintegy dolgozó osztálynak hagyva. S e szokás nemcsak akkor divatozott, hanem négyszázaddal később is. Barbarossa Fridrik, a költők pártfogója, sőt maga is költő, nem tudott irni [1]). Épen ugy nem tudott Bátor-Fülöp franczia király [2]), és Dante századában a lovagias luxenburgi János, cseh király [3]). Sőt mi több? XIV. Lajost Perefixe ugy nevelte, hogy sem irni, sem olvasni nem tanitá. Elhallgatom az olly sok uralkodót, ki az oklevelekre csak egy keresztet tudott vonni. Még a XIV. században is emlittetnek, kik mivel nemesek, irni nem tudnak. Ez okból használtak talán a fejedelmek öszbetüt (monogramma), melly nevök betüiből volt összetéve [4]) s hihetőleg titkáraiktól készittetett.

Károly későn tanulván irni, nem szoktathatta hozzá többé fegyverben edzett kezét. Bizonyos irlemezeket tartott magánál, mellyekre nevét felkarczolni ügyekezett, de kevés sikerrel [5]) Ő mindazáltal tanult férfiu volt. Beszéde eröteljes s elég ékes volt, latinul ugy tudott mint anyanyelvén, s azon, verseket is szerkesztett; görögül is értett, s az országgyüléseken szabatos előadásával a főpapokat bámulatra ragadta. Sokkal fontosb tulajdon volt benne, hogy szereté s pártolta, a kiben tehetség volt; tanodákat alapitott, a tudományokat előmozditotta; s minthogy nagyszerü átalakitási tervei müvelt férfiakat szükségeltek, azért terjeszteni kezdte a tanitást, s rajta volt, hogy a legyőzöttek közt fennmaradt tudományt a győzők is elsajátitsák, és a rómaiak e szavakat: északi és barbár ne egyértelmüeknek tartsák.

---

[1]) **Struvius**, *Corpus. Hist. Germ.* I. 577.

[2]) **Velley** VI. 426.

[3]) **Sismondi**, V. 205.

[4]) N.-Károly öszbetüje ez vala: vagyis *Karolus*. Barbarossa Fridriké pedig ez volt:

A pápai leveleken gyakran ezen öszbetü állt: vagyis *Bene valete.*

[5]) *Tentabat scribere, tabulasque et codicillos ad hoc in lecticula sub cervicalibus circumferre solebat, ut cum vacuum tempus esset, manum effigiandis libris assvefaceret; sed parum prospere successit labor praeposterus ac sero inchoatus.* **Eginardus.** Némellyek ugy értik, hogy nem irni, hanem helyesen irni tanult; a szöveg azonban igen világos.

Alcuin.

Olaszhoni első hadjárata alatt (774), megismerkedvén az egykor ragyogó, ha nem is erkölcsi müveltség maradványaival, föltette magában, azokat Franciaországba is átültetni, s magával vitte pisai Pétert, volt páviai tanárt, és Warnefrid Pált, a longobardok történetiróját. Az első az udvari tanoda vezetését vette által, melly Nagy-Károlyt mindenhová követé s mellynek előadásait maga a császár fiaival s udvara főbb személyeivel együtt látogatta. Utóbb e tanoda Alcuinnak adatott által, ki megelőzte korát szellemével s termékeny elméjes tevékenységére nézve épen Nagy-Károlyhoz való volt [1]).

Angolhonban az angol-szászokkal oda berontott barbárság közepett a kereszténység monostorokat állitott, mellyek a szeretet, buzgalom s tudomány központjaivá lettek. A yorki tanoda művekben gazdag könyvtárral birt, a többi közt Aristoteles műveivel is. Az elmék a szent tudományokon kivül a világiakban is müveltettek, u. m. a nyelvtanban, a szónoklat-, költészet-, jogtudomány-, természettörténet-, mennyiségtan-, csillagászat és kortanban. Ama városban született s növeltetett Alcuin (729—804), ki midőn Rómából hona egyik uj érsekének palástot vinne, Parmában megismerkedett Nágy-Károlylyal, ki távol azon szüklelküségtől, melly a tudósokat csak saját honában kegyeli, buzditólag hatott mindenkire, ki a tudománynak diszére vala. Rábirta a nagy király Alcuint, hogy telepednék le Franciaországban, hol számára a leggazdagabb három apátságot jelölte ki, bizalmasává tette őt, s mig maga a politikai kormányzatnak, Alcuin a tudományoknak ujjáteremtőjévé lőn. Irt Alcuin bibliai értelmezéseket, felmutatva a képletes beszédeket s az erkölcsi érteményt; irt dogmaticai s liturgiai értekezéseket; egyet a vétkekről és erényekről, egészen gyakorlatilag s éles figyelemmel az emberi természetre; egyet De ratione animae; azonkivül tudományos dolgozatokat s egy párbeszédet, mellyben a szerző Károlynak a régi szónokok s bölcselők módszereit fejtegeti, különös tekintettel a dialecticára s a jogtudományi szónoklatra. Leirta több szentnek életét s Nagy-Károlyét is, melly szerencsétlenségre elveszett, mig a sok alkalmi versezet fennmaradt.

Nyelve faragatlan, irálya durva, tudományossága erőtetett, s az összehalmozott ékességek a gondolatok mindennapiságát el nem takarják. Okoskodik hittudósi modorban, de nem hagyja magát korlá-

[1]) Alcuin müveinek legjobb kiadását Froben apát eszközlé Regensburgban 1777-bén. 2. köt. ivrét.

toltatni a forma által, s föl tud emelkedni a bölcsészetig s a classicus irodalomig; ismeretével bir nem csak a sz. Atyáknak, hanem a jobb remekiróknak is. Jártas lévén kora összes tudományaiban, a világi tanultságot a vallásival párositá, mellyek előbb egyátalában össze nem férhetőknek látszottak.

Az udvari tanodában, mellynek naponként más más hallgatói nem annyira egy bizonyos tudomány megszerzése, mint inkább értelmök kimüvelése végett gyültek össze, Alcuin nem tarthatott egy meghatározott tárgy fölött összefüggő s folytatólagos előadásokat, hanem mindig különböző tárgyakat vett föl a hallgatók érdeke s hozzá intézett kérdései szerint. Fennmaradott egy, közte s Pipin itáliai király közt folyt beszélgetés, mellynek egy részét ide igtatjuk [1]), hogy

[1]) *Pipin.* Mi az irás?

Alcuin. A beszéd őre.

P. Mi a beszéd?

A. A lélek tolmácsa.

P. Mi ad eredetet a beszédnek?

A. A nyelv.

P. Mi a nyelv?

A. A mi a levegőt veri.

P. Mi a levegő?

A. Fenntartója az életnek.

P. Mi az élet?

A. Élvezet a boldogoknak, fájdalom a nyomorgóknak; várása a halálnak.

P. S mi a halál?

A. Egy elkerülhetlen dolog, bizonytalan ut, az élőknek siránkozás oka, a végrendeletek megerösitője, az emberek elrablója.

P. Mi az ember?

A. A halál rabszolgája, vándor utas s vendég saját lakában.

P. Minő az ember helyzete?

A. Mint egy a szélnek kitett lámpáé.

P. Hová van helyezve?

A. Hat fal közé.

P. Minő falak közé?

A. Ezek közé: felül, alul, elül, hátul, jobbra, balra.

P. Mi az álom?

A. A halál képe.

P. Mi az ember szabadsága?

A. Az ártatlanság.

P. Mi a fej?

A. A test legfelsőbb része.

P. És a test?

A. A lélek lakhelye

(Itt a test különböző részeiről foly a beszéd, aztán folytattatik):

fogalmával birjon az olvasó amaz eldarabolt oktatásnak, gyermekes kérdések- s feleletekben, mellyek tanuságai azon mohó kiváncsiságnak, melly az egyes embernek ugy, mint a társadalmak ifjuságában figyelembe vesz minden, véletlenül eléje akadt tárgyat, ezer haszonta-

---

P. Mi az ég?

A. Mozgó gömböly, roppant boltozat.

P. Mi a fény?

A. A nappalnak fáklyája.

P. Mi a nappal?

A. Munkára serkentő idő.

P. Mi a nap?

A. Fénye a mindenségnek, szépsége az égboltnak, a természet kegyelme, a nappal dicsősége s elosztója az óráknak.

P. Mi a föld?

A. Anyja mindennek, a mi nő; dajkája mindennek, a mi létezik; magtára az életnek, egy mindent elnyelő örvény.

P. Mi a tenger?

A. A merészek utja, a szárazföld határa, a folyamok szállodája, az eső forrása . . .

P. Mi a tél?

A. A nyárnak számkivetése.

P. És a tavasz?

A. A föld festője.

P. És a nyár?

A. Azon hatalom, melly felruházza a földet s megérleli a gyümölcsöket.

P. És az ősz?

A. Az év magtára.

P. És az év?

A. A világ szekere . . . .

P. Mester, én félek a tengertől.

A. És mi visz a tengerre?

P. A kiváncsiság.

A. Ha félsz, én mindenhova követendlek.

P. Ha tudnám, mi a hajó, készitnék egyet, hogy velem jöj.

A. A hajó egy vándor ház, mozgó szálloda s olly utas, ki nyomot nem hagy.

P. Mi a fü?

A. A föld ruhaszála.

P. Mik a hüvelyesek?

A. Az orvosok barátai, a szakácsok dicsősége.

P. Mi teszi édessé a keserü ételeket?

A. Az éhség.

P. Mibe nem fárad az ember bele?

A. A haszonba és nyerésbe.

P. Mi az ébrenlevők álma?

A. A remény.

P. Mi a remény?

lan kérdést tesz s megelégszik haszontalan feleletekkel, gyönyört talál meglepő hasonlatokban s mindenben, a mi elmésséget tanusit.

E gyermekesség, mint a classicus emlékeken emelkedő nyers természetesség kifolyása visszatükröződik egy intézményben, melly aztán a müveltebb századok előtt is folyvást fennmaradt, értem az udvar legjobb fejeiből alakult akademiát, mellynek minden tagja történeti nevet vett föl, s maguk közt azon nevezék egymást. Károlynak neve Dávid, Alcuinnak Flaccus, Walának Arsenius, vagy Jeremiás, Angilbertnek Homér, Fridegisusnak Nathanaël, Amalariknak Symphosius, Gizelának Lucia, Gundradának Eularia volt [1]). Midőn ma, tiz

A. A fáradalom enyhitője, kétes jövő.

P. Mi a barátság?

A. A lelkek hasonlósága.

P. És a hit?

A. Bizonyossága a nem tudott s csodálatos dolgoknak.

P. Mellyek a csodálatos dolgok?

A. Minap láttam egy embert, ki halva ment s ki soha sem létezett.

P. Hogyan lehet az?

A. Vizi kép volt.

P. Mért nem fogtam én ezt igy fel, miután magam is annyiszor láttam?

A. Mert jó indulatu s természetes eszü ifju vagy; én több rendkivüli dolgot tüzök eléd, próbáld azokat magadtól megfejteni.

P. Teendem, de ha hibázok, javits meg.

A. Legyen kivánságod szerint. Egy ismeretlen társalgott velem nyelv és szó nélkül; nem létezett azelőtt, azóta sem létezik; s én őt sem nem hallám, sem nem ismerém.

P. Talán az álom.

A. Igen, édes fiam. Hát halld még ezt. Láttam, mikép a holtak élőt nemzettek, s ezen élő ama holtakat megemésztő.

P. A tüz, melly fahasábok dörzsölése által gerjesztetett s a fahasábokat megemésztő.

A. Ugy van.

(Tizennégy illyen rejtély után a társalgás ekkép végződik):

A. Mi az, a mi egyidőben létezik is, nem is?

P. A semmi.

A. Mikép van, hogy létezik is, nem is?

P. Név szerint létezik, valósággal nem.

A. Micsoda a néma követ?

P. Az, mit kezemben tartok.

A. S mit tartasz kezedben?

P. Levelemet.

A. Olvasd hát édes fiam, szerencsésen.

[1]) Az arkádiai poéták honában élvén, alig merek mosolyogni, midőn Alcuinnak Riculfhoz irt 11-ik levelében ezeket olvasom: *Én ugy vagyok, mint a fiaitól megfosztott apa; Dametas Szászországban van, Homér Olaszhonban, Candidus Bre-*

századdal később, kinevetjük e gyermekességet, nem kellene felednünk, mikép az csak enyhitésül szolgált a középkor legnagyobb emberének s ama század legderekabb elméjének. Sokkal komolyabbaknak találjuk Alcuinnak kortársaihoz irt leveleit, mellyekből kétszáz harminczkettő maradt fenn. Harmincz Nagy-Károlyhoz van irva, s ezek tárgya nem valami hizelgés, hanem fontos politikai, tudományos és vallási kérdések.

Belefáradva roppant foglalkozásaiba Alcuin, nyugalmat kére Nagy-Károlytól, ki meg is engedé sz. Mártoni apátságába vonulnia, mellynek akkoriban több mint huszezer szolgája volt. Helyreállitá ott a fegyelmet, könyveket hozatott Yorkból, lemásoltatta sok példányban s számos tanitványnak adott oktatást. „Én, Felséged Flaccusa, — irta Nagy-Károlynak — Felséged serkentése s bölcs akarata szerint, sz. Mártoni apátságomban, némellyekkel a szent irás édességét izleltetem, másokat a classicus tanulmányok kedves nedvével itatok; ezeket a nyelvtudomány gyümölcseivel táplálom, azoknak a csillagok rendét fedem föl szemeik előtt .... Nélkülözöm azonban a scholasticai tanulmányok sok jeles könyvét, mellyet hazámban megszerezhetnék. Engedje meg tehát Felséged elküldeni nehány szolgámat, hogy Britannia virágait Franeziaországba hozzák ... Életem reggelén amott vetém el a tudomány magvait, most este felé, bár elhidegült vérem, Franeziaországban akarom azokat elvetni, s remélem Isten segélyével itt is, ott is ki fognak kelni.“

E férfiu ismerve a régi remek irodalom fontosságát, kiegészitni törekedett a tudatlan leirók által elrontott, megcsonkitott s összevissza hányt kéziratokat. Fő figyelmet forditott a szent könyvekre, ajánlván az irásjelekbeni pontosságot. A könyvmásolást nagyobb érdemnek tartá, mint a szőlőmüvelést [1]). Elkészitvén nagy gonddal a szentirásnak egy másolatát, Nagy-Károlynak adta, mint olly ajándékot, melly mind az ajándékozó szelleméhez, mind a fejedelem buzditásaihoz méltó vala. Illy példára szaporodott a jó másolók száma, mivel munkásságukat hir- és nyereség jutalmazta; és a monostori könyvtárak világi irókban is gazdagodtak. A jobb másolók a teuton betüket elhagyva, a gömbölyübb rómaihoz tértek vissza. E javitást sz. Wandrill

---

tagneban, Mártont a betegség Saint-Josseban tartja; Mopsusról meg semmit sem hallok.

[1]) *Est opus egregium sacros jam scribere libros,*
Nec mercede sua scriptor et ipse caret.
Fodere quam vites, melius est scribere libros:
Ille suo ventri serviet, iste animo.

monostorában Ovo és Harduin barátok kezdték meg, s ugyanannak gyümölcsei a corbiai s reimsi szerzetesek szép kéziratai.

Elaggván Alcuin, a birtokában volt leggazdagabb apátságokat tanitványainak adta, azután csak lelki üdvéről s egészségéről gondoskodott.

Nagy-Károly udvaránál e nagy férfiun kivül nem csak a legyözött királyok csoportja mint Tigranesnél, Attilánál, vagy Napoleonnál Drezdában, hanem olly koszoru is vala található, mellyre a müveltebb századok is irigyek lehetnek. A már nevezett tagokon kivül amaz udvari akademiához tartoztak még: Leidrád lyoni érsek s könyvtárnok, ki az adoptianusokból ezreket téritett meg; Smaragd, szent-mihályi apát, ki Donát nyomán nyelvtant és a fejedelmek oktatására *királyi kalauzt* (*Via regia*) irt; a már emlitett aniani Benedek; burgundiai Ansegisus gyárfelügyelö s a Capitulárék elsö összegyüjtője; Austrasiából Adalhard, ki corbiai apátsága szabályain kivül leveleket s az udvari rendtartásróli értekezést irta; Tegan, ki utóbb Kegyes-Lajos életét irta le; a spanyol Agobard lyoni érsek, hittudomány, levelek és költemények szerzője; Rhabanus Maurus fuldai apát s mainzi érsek, ki utóbb olly nevezetessé lett, s a hittudomány, erkölcstan, bölcészet és kortan fölött ötvenegy müvet hagyott hátra; továbbá a góth Theodolf Olaszhonból; aquilejai Paulin s mások, kikről alább szólandunk. Mint látjuk, legtöbbnyire papok s ama kor jellemèhez képest leginkább vallási tárgyakra szoritkozók. Károly nem volt olly szerencsés, mint Augustus, vagy X. Leo, hogy öket már kiképezve, együtt találta volna; sokakat ö maga müvelt ki, s aztán téritésre, átalakitási terveinél, irodájában, a papságban s a törvényhozásnál használta öket, mindenkit tehetsége szerint.

Egy napon brit kereskedök szállnak ki a franczia parton s velök két hiberniai skót, kik nincsenek árukkal megrakva, hanem állitják, hogy tudományt hoztak magukkal. Meghallván ezt Károly, magához hivatja s ugy találja, hogy a két skót Clemens és Mailors János, Beda tanitványai, kik készeknek nyilatkoztak tudományukat másokkal is közleni, ha élelemmel, ruházattal s szállással elláttatnak s értelmes lények adatnak nekik által. Károly az utóbbit sz. Ágoston monostorába küldé Pavia mellé, hogy ott iskolát nyisson; a másikra Galliában förendü, középosztályu s szegény sorsu gyermekek nevelését bizta. Hosszu távolléte után visszatérvén a császár, maga elé hozatá a tanitványokat s kivánta, hogy vizsgálatot tegyenek; a szegények s középrendüek felülmulták reményét; a nemesek semmit sem tudtak; Károly tehát a jobb oldalra állitván az ellöbbieket igy szólt:

Megdicsérlek, édes fiaim, hogy ennyire megfeleltetek az én buzgó törekvésemnek. Ügyekezzetek magatokat tökélyesitni s adok nektek gazdag püspökségeket, felséges apátságokat s figyelmemet soha sem kerülenditek ki. Ekkor oda fordult a baloldali urfiakhoz s villámos tekintetet vetve rájok s szokott esküvő modorban ezeket mondá: A mi titeket illet finnyás nemesecskék s urfiak, kik születéstekben büszkélkedve rendeleteimet megvetitek és a puhálkodást, játékot, henyélést s haszontalan dolgokat a tudományok dicsöségének eléje teszitek. Az ég Királyára! csodáljon titeket, a ki akar; én semmit sem adok sem születéstekre, sem finynyásságtokra; s ha nem ügyekeztek helyrehozni az elmulasztottakat, Károlytól soha semmit sem várhattok[1]).

Bugulf apáthoz és társaihoz pedig ezeket irta: „Tudtára adom Isten előtt kedves ájtatosságtoknak, mikép hiveinkkel egyetértve hasznosnak itéltük, hogy a Krisztus kegyelme által kormányzásunkra bizott püspökségek- s monostorokban ne csak a szabályszerü életre s a szent vallásra, hanem a tudományokbani gyarapodásra is fordittassék gond, minden egyes tagnak tehetsége szerint. Mert bár szebb dolog jót tenni, mint tanulni, mégis mielőtt jót tegyünk, tudományt kell szereznünk. Midőn ez évben több monostor levelet intéze hozzánk, mellyben jelenté, hogy a szerzetestársak imádkoztak értünk, alkalmunk volt észrevenni, mikép a kifejezett érzelmek többnyire jók, hanem maga a kifejezés faragatlan és durva, nem lévén képes a tudatlan nyelv hibátlanul kifejezni a buzgó alázatosság sugalmát. Attól félünk tehát, hogy a szent-irás értése is igen alsó fokon áll. Azért serkentünk, hogy necsak el ne hanyagoljátok a tudományokat, hanem alázatos szivvel törekedjetek annyi képességet szerezni, hogy a szentirás titkaiba biztosan s könnyen behathassatok. Mert miután abban képletes beszéd s több afféle fordul elő, könnyebben érti azt meg, aki tudományosan van kimüvelve. E végre tehát ki kell választani olly egyéneket, kiknek akaratuk s képességök is van tanulni és másokat is tanitani . . . A milly kedves ön előtt a mi kegyünk, ugy e levél másolatát az összes segéd-püspököknek s monostoroknak küldje meg[2])."

[1]) *St.-galli barát.*

[2]) **Baluzius**, I. 201.

Károlynak ezen kivánatai nem maradhattak siker nélkül, s az ő idejében kezdődtek ama tanodák, mellyek a következett században annyi jeles férfiut neveltek. S habár Károly gondoskodása, ugy látszik, csak az egyháziakra szoritkozott, néhol mégis a világiakra is fordittatott gond, mint ezt Theodolf orleansi püspöknek ezen rendelete bizonyitja: „A papok a mezővárosokban s falukban is iskolákat tartsanak és ha valaki rájok bizná fiait tudományos oktatás végett, meg ne tagadják ezt, hanem tanitsák őket teljes szeretettel, s nem követelvén dijt, csak azt fogadják el, a mit a szülők önként szivességből ajánlanak. [1])".

Az illy elemi tanodák számára Károly Alcuin által könyveket készittetett; és Pál diacon által egy, a rontott értelemtől s barbár szólamoktól megtisztitott Homiliariumot szerkesztetett. Ohajtván egyszersmind, hogy a püspökök prédikálni tudjanak s a tudományok barátai legyenek, a főpapi méltóságra a legkitünőbb elméket emelte. Alkalmasnak tartván a zenét a kedélyek nemesitésére, Olaszországból több, abban jártas egyént hozatott, hogy tanitanák be a Gergelyféle zenerendszert s az orgonát. Velenczei György az V. Constantin által Pipinnek küldött orgona mintájára Franczíaországban több ujat készitett.

Figyelmére méltatta Károly a teuton nyelveket is, s maga kezdte el azok nyelvtanát és összeszedeté a régi teuton énekeket, mellyek a régi teuton királyok neveit s viselt dolgait tartalmazták [2]). Arról is gondolkodott, hogy az egység végett egész birodalmában a teuton nyelvet hozza be, hanem e tervét utóbb vagy kivihetlennek, vagy a müveltségre nézve károsnak találta. Neki tulajdonitják a szeleknek [3]) és a hónapoknak uj s jelentéses nevezeteit [4]). Fia Lajos

---

[1]) *Theod. cap.* 1. §. 120.

[2]) *Barbara et antiquissima carmina, quibus veterum regum actus ac bella canebantur, scripsit, memoriaeque mandavit.* **Eginhard.** 29 f.

[3]) *Ostroni-wind; ostsundroni-wind; sundostroni-wind; sundroni-wind; sundwestroni-wind; westsundroni-wind; westroni-wind; westnordroni-wind; nordwestroni-wind; nordroni-wind; nordostroni-wind; ostnordoni-wind.* **Eginhard.**

[4]) *Winter-manoth*, télhó.
Hornung-manoth, sároshó.
Lentzin-manoth, tavaszhó.
Oster-manoth, husvéthó.
Winne-manoth, szerelemhó.
Brach-manoth, naphó.
Hewin-manoth, szénahó.
Aran manoth, aratáshó.

utóbb a szentirást egy szász által német nyelvre fordittatta, de a régi énekek olvasását s terjesztését [1]) pogány szellemök miatt eltiltotta, mellyek ekkép feledésbe is mentek.

A püspökök gondoskodtak, hogy a Homiliariumok, mellyek a hit- és evangeliomi erkölcstan fejtegetését tartalmazták, római és teuton nyelvre fordittassanak [2]). Beszéltetett pedig a teuton nyelv a Sommetól és felső Maastól egész a szláv határokig s a burgundok által a lyoni és viennei vidéken szinte megőriztetett; Loire partjain a rómaival vegyest használtatott; de Olaszhonban engednie kellett a régi nyelvnek, mellyet a longobardok is elsajátitának.

Az udvaron kivül terjesztették a tudományt a monostorok. A fuldai Germaniának volt nevelő háza, mellynek szerzetesei Reichenau, Hirschau-, és Osnabrückben is zárdákat és tanodákat állitottak, különösen ez utóbbiban a görög nyelv is tanittatott. Utrechtben sz. Bonifácz tanitványának, Gergelynek előadásaira frankok, bajorok, fricsek, svévek és angolok csődültek össze; a corbiai (Corwey) tanoda pedig, mellyet szent Anscarius és Pascasius Rathbert alapitott, a szászok müvelésében fáradozott. Az Alcuin által alapitott toursi tanodából számos püspök és apát került ki, kik bár nem számittathatnak müveik miatt a tudósok közé, a tudósokénál még nagyobb dicsőség részesei, a mennyiben menhelyt adtak az uj barbárok által minden oldalról megtámadott müveltségnek. Mint ennek védőit tekinték őket az arabok, kik Európába rohanva, különösen a monostorok ellen irányzák dühöket, s az ő csapásaik alatt dőlt össze a lerinsi, annyi főpapnak nevelőháza, mellynek összes szerzetesei, Porcarius apátjokkal együtt megölettek (735).

Királynője vala a tudományoknak a hittan, miután a fő tudományos czél a szentirás magyarázata volt. Minthogy az más tudományok ismeretét is szükségli, ezek a hittudomány szolgálóivá lettek. Cassiodor és Boethiusnak ismeretes trivium és quadrivium-féle felosztását Ágoston Angolhonba, sevillai Izidor Spanyolhonba, Alcuin pedig Franczia országba ültette által. Különben a szentirás-magyarázatban semmi ujat, vagy eredetit nem hoztak létre, miután csak

---

Wintu-manoth, szélhó.
Windume-manoth. szürethó.
Herbist-manoth, őszhó.
Heilag-manoth, halálhó.

[1]) **Thegan**, *De gestis Ludovici*, c. 19.
[2]) *Conc. Turon.* an. 813. can. 17.

a sz. Atyák idézésére szoritkoztak. Egyébiránt nem is tehettek többet, miután az eredeti nyelveket nem értették, s a történészi itészetet sem tudták gyakorolni, minek világos példája a fönebb elbeszélt eset, midőn a frank egyházak nem akarták a II. nicaeai zsinat határozatát elfogadni, holott, ha a görög szöveghez folyamodnak, a kérdés iránt legott tisztába jöttek volna.

A dialectica Aristoteleshez tartá magát anélkül, hogy ennek lángeszét s merész fennségét csak távolról is sejtette volna. A számtan a római számbetükkel vesződött; ezek hiányait egy sajátságos ujjszámitás [1]) pótolá, melylyel azonban a törtszámoknál nem lehetett boldogulni. A számtan különösen a változó ünnepek és a hold változásainak kiszámitására használtatott, melly pontok a Nagy-Károly és Alcuin közötti társalgásnak gyakori tárgyai valának. A mértan és csillagászat a természetbölcselem legmagasztosb részeül tartaték, hanem csak a régi dolgok idétlen ismétlésére szoritkozott, itészet és a tapasztalatok alkalmazása nélkül. Azért csodálni lehet, hogy a tengerdagályt és apályt már Beda is ugyanazon okokra alapitá, mellyekre később Newton; és az irhoni Virgil Salzburg püspöke és sz. Columban tanitványa az ellenlábuak létezését s a földet gömbalakunak állitotta.

Az azon korból fennmaradt csekély számu iratok a nyelv- és szókötésnek legnagyobb elhanyaglását tanusitják. Ha a könyveket tekintjük, ezekben a szerfölötti gond erőtetett furcsa kitételeket s rendkivüli átvitt mondatokat halmoz össze; a latin kifejezések közé görögök vegyittetnek, a szójáték előszeretettel kerestetik, s a fellengő hang ellentétben áll a képek egyszerüségével. Ha ezen irály még jobban felcsigázva, holmi rendetlen mértékbe szorittatott, lett belőle az akkori ugynevezett költészet, melly nem egyébb dagályos, üres és gyermekes kisérleteknél. Ha hadi tetteket beszél, össze nem tudja olvasztani a hősköltemény két szükséges elemét, a képzelmet és az elbeszélést. És mégis ők a legjelesebb irókkal hasonlitják magukat össze [2]), kiknek műveiket hogy látták volna, elég okunk van kétségbe vonni.

---

[1]) **Beda**, *De indigitatione.*

[2]) Warnefrid Pálhoz igy ir pisai Péter:

Qui te, Paule, poetarum
Vatumque doctissimum
Linguis variis, ad nostram
Lampantem provinciam

Költők.

Adhelmus, a nyugati angolok püspöke (709) irt harminczhat verset, mellyek elseje az utolsóban foglaltatik, ha ez visszafelé olvastatik; a kezdőbetük felülről le függő verset (acrostichon), alulról fölfelé pedig oszlopverset (telostichon) képeznek. Több rejtélyt is irt hasonló nehézségekkel [1]). Eugenius toledói püspök (657), panaszos és erkölcsi verseket irt; gyermekes vagy inkább öreges játékkal, minő a két, függő és oszlopsoros sírvers, mik közöl egyet önmagának szánt, s mellynek kezdőbetüi Eugeniust, végbetüi pedig misellust olvastatnak; a másikban a szavak furcsán szét vannak hányva [2]); néhol azonban bir egy kis becscsel mind a gondolat, mind a kifejezés [3]).

Misit, ut inertes aptes
Faecundis seminibus?
Graeca cerneris Homerus,
Latina Virgilius,
Flaccus crederis in metris,
Tibullus eloquio.

Felel e túlmagasztalásra Pál, s megmutatja inkább tettleg mint szóval, hogy nem érdemli meg:

Peream si quemquam horum
Imitari cupio,
A via quam sunt secuti
Pergentes per invidiam
Potius, sed istos ego
Comparabo canibus.
Tres aut quatuor in scholis
Quas didici syllabas,
Ex his mihi est ferendus
Manipulus adorea . . . . .

[1]) *Adhelmus cecinit millenis versibus odas.*

[2]) O JO *versiculos nexos quia despicis* HANNES stb.

[3]) Igy például ez a nyárról:

Nunc polus Phoebi nimio calore
Aestibus flagrat, fluviosque siccat,
Intonat tristis, jaculansque vibrat
Fulmina dira.
Ingruit imber inimicus arvis,
Flore nam suevit spoliare vires:
Spem quoque frugum populat nivosis
Grando lapillis.
Bufo nunc turget, inimica sylvis
Vipera laedit, gelidusque cimex,
Scorpius ictu jugulat, paritque
Stellio postem.

A siriratokról az olaszhoni verselést itélhetjük meg. Igen silány a Kuniperté a paviai San Salvador egyházban [1]), hol Aribert és Pertarit is nyugodtak. Ugyanollyan az Ansprandé [2]), hanem valamivel jobb a paviai herczeg, Audualdé, ki 718 körül halt meg [3]).

Talán ezen időből való Vespa, kitől egy beszélgetés maradt fenn (Judicium coci et pistoris) a szakács és sütő között, mesterségök elsősége fölött, melly vitát Vulcan akkép dönt el, hogy mindkettőnek érdemét méltányolja, s fenyegeti őket, hogy ha meg

---

Musca nunc saevit, piceaque blatta
Et culex mordax, olidusque cimex,
Suetus in nocte vigilare pulex,
Corpora pungit.

[1]) *Aureo ex fonte quiescunt in ordine reges*
Avus, pater, hic filius heiulandus tenetur
Cunigpert florentissimus et robustissimus rex,
Quem dominum Italia patrem atque pastorem
Inde flebile maritum jam viduata gemet.
Alia de parte si originem quaeras,
Rex fuit avus, mater gubernacula tenuit regni:
Mirandus erat forma, pius; mens, si requiras,
Miranda . . . .

[2]) *Ansprandus, honestus moribus, prudentia pollens,*
Sapiens, modestus, patiens, sermone facundus,
Adstantes qui dulcia, flavi mellis ad instar,
Singulis promebat de pectore verba.
Cujus ad aethereum spiritus dum pergeret axem,
Post quinos undecies vitae suae circiter annos
Apicem reliquit regni praestantissimo nato
Lyutprando inclyto et gubernacula gentis.
Datum Papiae die iduum junii indictione decima.

[3]) *Sub regibus Liguriae ducatum tenuit audax*
Audoald armipotens, claris natalibus ortus.
Victrix cujus dextra subegit naviter hostes
Finitimos, et cunctos longe lateque degentes,
Belligeras domavit acies, et hostilia castra
Maxima cum laude prostravit didimus iste,
Cujus hic est corpus hujus sub tegmine cautis . . .

Alantabb pedig olvasható:

At non fama silet, vulgatis fama triumphis,
Quae vivum, qualis fuerit quantusque per urbem
Innotuit laurigerum et virtus bellica ducem;
Sexies qui denis peractis circiter annis
Spiritum ad aethera misit, et membra sepulchro
Humanda dedit, prima cum indictio esset,
Die nonarum juliarum, feria quinta.

nem békélnek, mindkettőtől megvonja segélyét, melly nélkül ők semmit sem érnek. E müvecske meglehetős elmés, s némi költői érdemmel is bir.

Bizonyos Cresconius, János főnemesnek 698-i áfrikai háborujját énekelte meg. A toledói püspökök,- Hildefons- és Juliántól hymnusok, siriratok és epigrammák maradtak fenn. A góth Theodolf Italiából Nagy-Károly által Francziaországba hivatott, hol orleansi püspök, fleuryi apát s több izben királyi biztos volt; aztán Kegyes-Lajos alatt, mint összeesküvés részese, letétetett s Angersbe számüzetett, hol megis halt. Van egy könyve a keresztelési rendről, egy a Szentlélekről, nehány egyházi éneke, mellyek közől az egyház elfogadta ama virágvasárnapit: Gloria laus et honor tibi sit, rex Christe redemptor. Tőle van a Paraenesis ad judices, mellyben a királytól küldött birákat figyelmezteti, minő utak szoktak követtetni megvesztegettetésökre; inti őket, hogy az embereket egyenlőknek tekintsék; és a szenvedők iránt a leggyöngédebb szeretetet ajánlá, minőt ama vadszilaj s durva századokban alig lehetne várni.[1])

Énekeket és leveleket friauli Paulin (-809) is irt, ki szerencsésen küzdött Felix és Elipand tévelyei ellen. Jelenvolt minden, a birodalomban tartott zsinaton s különösen neki tulajdonittatnak az aacheni határozatok. Nagy-Károly neki ajándékozta Dezső király egyik háboruban elveszett párthivének jószágait, azonkivül az aquilejai patriarchaságot s az ezzel összekötött javakat.

Szent Julián toledói püspök (-690) Prognostici czimü értekezésében a jövő életről s a léleknek feltámadás előtti állapotáról beszél, megállapitva világosan a tisztitótüz (purgatorium) fölötti hitágazatot; tőle maradt fenn továbbá Vamba király hadjárata a lázadó Pál herczeg ellen s más prózai és verses dolgozat.

---

[1]) *Qui patre seu matre orbatur, vel si qua marito,*
Istorum causas sit tua cura sequi:
Horum causiloquus, horum tutela maneto:
Pars haec te matrem noverit, illa virum.
Debilis, invalidus, puer, aeger, anusve, senexve,
Si veniant, fer opem, his miserando, piam;
Fac, sedeat, qui stare nequit, qui surgere prende;
Cui cor voxque tremit, pesque, manusque, juva;
Dejectum verbis releva, sedato minacem;
Qui timet, huic vires; qui furit, adde metum.

Nagyobb hirre emelkedett Tisztelendő (Venerabilis) Beda, ki Durham grófságban 672-ben születve, hét éves korában a viremonti zárdába vitetett, mellyből a jarowiba menvén által, miután pappá lett, egész életét a tudományoknak szentelte s különösen a szentirás magyarázata körül számos munkát irt. Midőn eretnekségről vádoltatnék azon okból, hogy Krisztus születésének évére nézve az eredeti héber szöveget a LXX-ek véleményének eléje tette, önvédelmében megmutatta, mikép ama vélemény egészen szabad, mig ellenben tiltott dolog a világ végét meghatározni akarni, miután Isten azt az emberek előtt titokban tartja. Jártas volt a latin nyelven kivül a görögben; a költészeten kivül a csillagászat-, számtan- és zenében. Különfélékről müveket irt, nem minden eredetiség nélkül. Versezetei közt szerencsésb kisérletek is vannak[1]), s a tavasz és tél közötti hasonlata utolsó latin pásztori költeménynek tekinthető. Innen a dicséret, mellyel halála után halmoztaték, s némelly szenteknek tőle irt életrajzai, különösen pedig Angolhoni egyházi története[2]) még ma is haszonnal olvastatik. Czélul tüzvén ki hazája történeteit elbeszélni, tudósitásokat kért az angolhoni dolgokban annyira jártas Albin apáttól, ugyszinte Northelm londoni paptól, és a római irattárakból vett s elbeszélésébe szött levelekkel, tudományos történetirásra ada példát. Illy gazdag s hiteles kutfőkből meritett ismeretekkel irta meg történeti müvét Julius Caesartól egész 731-ig s bár terve szerint csak az egyházi állapotokról akart irni, mindazáltal a polgári történetet is ugy bele szőtte, hogy müve becses és tekintélyes kutforrássá lőn.

Hasonló becsü azon kivonatos világtörténet, mit György apát és Tarasius konstantinápolyi patriarcha barátja, a világ kezdetétől egész Diocletianig vitt, s mellynek folytatását, midőn halálát előérzené, Theophanes apátra bizta, ki azt csakugyan a maga koráig (813) folytatá. Böven tudósit e mü a keleti birodalom egyházi ügyeiről, mellyek annak akkoriban egész belületét képezék.

---

[1]) Illyen ez egy kakuk halálára:

Collibus in nostris erumpant germina laeta,
Pascua sint pecori, requies et dulcis in arvis,
Et dulces rami praestent umbracula fessis,
Uberibus plenis veniantque ad mulctra capellae
Et volucres varia Phoebum sub voce salutent.

[2]) *De sex mundi aetatibus.* Arról is nevezetes e mü, hogy benne először használtatik azon időszámitás, melly utóbb átalánossá lett.

Pál diacon.

A görögök közt nem is találunk e korban más történetirót; a latinok közt különös említést érdemel Warnefrid Pál, friauli, cividalei születés, az aquilejai egyház diaconusa. A Longobardok történetét még élő emlékekből irta, de csak Rotharisig jutott el, mivel kora legujabb eseményeiről szólani alkalmasint veszélyesnek s nehéznek tartá. A beneventumi herczegekre vonatkozólag folytatta ama művet Erchempert, a longobard Adelgarius fia.

A longobard trón megdőlte után Pál a montecassinói monostorba vonult s hive maradván a bukott királyi családnak, segédkezet nyujtott a trónra visszatörekvő Adelchis kisérleteihez. Azon gyáva tanácsosok, kik elvetemültségökben a fejedelem nagylelküségét beszennyezni mindig hajlandók, arra ösztönzék Károlyt, hogy büntetné meg Pál diacont szemei s kezei vesztésével, de a nagy király felelé: De hol találnánk aztán olly alkalmas kezet a történetirásra? Sőt Francziaországba hitta őt, és az összes ünnepekre szolgáló Homiliarium szerkesztésével bizta meg; aztán barátságára méltatta, talányokat intézett hozzá versekben, miket Pál szinte versekben fejtett meg; miután pedig Monte-Cassinóba tért vissza, a király őt ott is szeretetteljesen üdvözöltette.[1]) Historia miscella művének első tiz könyve csak bövitése Eutropiusnak; a tizennyolczadik könyvben isauriai Leóig jut el; a következő hat, mellyet a IX. században Landolf, chartresi kanonok adott hozzá, Theophanesig nyulik.

Eginhard, rajnántuli frank születés, mint ő maga mondja, a római nyelvben nem igen jártas barbár, Nagy-Károly által az udvari tanodában fiaival együtt növeltetett s a közmunkák felügyelő biztosává neveztetett. Utóbb tanácsossá s belső titkárrá lett és ha az évkönyveknek hitelt adhatunk, Károlynál olly kegyben állott, hogy midőn Emma leányába szerelmes lett, a fejedelem nöül

---

[1]) *Parvula rex Carolus seniori carmina Paulo*
Dilecto fratri mittit honore pio.

Aztán saját leveléhez szólva:

Illic quaere meum mox per sacra culmina Paulum,
Ille habitat medio sub grege, credo, Dei.
Inventumque senem, devota mente saluta,
Et dic: Rex Carolus mandat aveto tibi...
Colla mei Pauli gaudendo amplecte benigne
Dicito multoties: Salve pater optime, salve.

adta neki [1]) — a császári leányt a szegény történetirónak. Károlytól, a mig ez élt, soha sem vált meg, sőt fia Kegyes-Lajos is tiszteletben tartá; de Eginhard, mint Károly barátja s dicsőségének szemtanuja, midőn ezt a korcs fiu alatt homályosodni látná, elvonult a seligenstadti monostorba (816), hol meg is halt. Hálából Nagy-Károly életrajzába fogott, melly tárgy őt az akkori sovány krónikáknak fölébe emelé. Olly rendet követve, minőt a kioltott régi remek irodalom módszere nélkül követhetett, szükségesnek tartá először is átpillantó tekintetet vetni Károly elődeire, aztán áttér hadaira, kormányára, végre magánházi életére. Gyenge müvéről, Évkönyveiről nem is szólok. Azon körülmény, hogy a császárnak meghitt kegyencze volt, csökkenti hitelét, de ő mégis távol van azon aljas hizelgéstől, mellyet némellyek élő királyokról beszéltökben elkerülhetlennek tartanak. Részt vevén maga is a közügyekben karddal és tollal s mint belső titkárja a nagy férfiunak, nem elégszik meg a küleseményekkel s fölüleges következtetéssel, hanem kikutatja a távol, és legtöbbször igazi okokat; meglatolja az intézmények érdemét s oszlopszerü nagyságában tünteti fel Károlyt, kit mások kezo alatt vagy a mindennapi felfogás törpit el, vagy az oktalan nagyitás csoda óriássá tesz.

Szépmüvészetek.

A szépmüvészeteket elősegité Károly nagyszerü épitkezése, annál is inkább, hogy a régi olasz fennség maradványai utánzásra buzditották ötet. Maga Vasari, az alak bálványozója, a florenczi Szentapostolok egyházát a leggyönyörübb modorunak vallotta, aminthogy annak eredeti terve a classicai egyszerüség bélyegét viselé. Hasonló modoru Rómában a Szent-Mihály egyháza. A nagyszerü

---

[1]) A lorchi monostor krónikája beszéli, hogy Eginhard beleszeretett Emmába, s midőn nem találna szerelmének más utat, bement a fejedelmi leány szobájába s bevallá szerelmét. Mig a két szerelmes megfeledkezett arról, hogy az éj mulik, künn nagy hó esett. Eginhard látta, mikép nyom nélkül nem mehet el. Mig ő vigasztalhatlanul busult, Emma, ki, mint illyen esetben minden nő, találékony vala, azt inditványozá, hogy majd ő maga vállain viszi őt haza. És ugy tett. Károly, ki Isten rendeletéből amaz éjjel épen fennmaradt, meglátta lányát és titkárját e sajátszerü mütételben. Visszatartá magát mégis, ugy hivén, hogy ez is Isten akaratja; aztán összegyüjtvén titkos tanácsát s előadván az eseményt, véleményt kére. Ki fenyitést, ki egyebet, ki meg bocsánatot tanácsolt, hogy a leány böcstelensége el ne terjedjen. Károly ez utóbbi tanácsra hallgatott s elhivatván Eginhardot, nőül adta neki czipelőjét, jó nászhozománynyal.

A dolgot mások nem beszélik el, s ha nem is történeti hitelü, mégis regények s szinmüvek tárgyául szolgált, azért láttuk jónak e helyen is fölemlitni. Az Erbach grófok ezen szerelem gyümölcseiül tartják magukat.

mainzi hid, épittetése után nem sokára elégett. Nimwegen és Ingelheimban Károlynak két fenséges és óriási palotája, Frankfurtban és Regensburgban pedig két oratoriuma vala; hanem különösen Aachen szépitéséről gondoskodott, mint melly családja bölcsőjéhez közel s egyszersmind a szászok elleni hadi müködés központja vala. Ott emeltetett ő, vagy tágasabbra épittetett egy palotát, mellyet a Constantin által Rómában épitettnek emlékére Lateranumnak nevezett, köröskörül házak- s középületekkel s különösen Asszonyunk azon kápolnájával, mellytől ama város Aix-la-Chapelle nevet nyert. Ezen egyház közepe, ugy szinte ablakos kupja nyolszszögöt képez, melly rendezet s különösen a vésmüvek görög müvészek munkájának látszanak [1]). Épitészeül azonban Ansegisus fontenaillei apát tartatik. E templomot Károly Rómából s Ravennából hozott oszlopokkal s rakmüvekkel gazdagitotta meg. A fürdő-forrás a hegy tövében, melly még ma is a császárénak neveztetik, a fejedelmi harczos fürdője vala. Ledönték e müemlékeket a következett század dulásai, s mi nem tudjuk, mennyiben volt méltó az egykoruak csodálata, kik azokat a hajdankor legfényesb maradványaihoz hasonliták.

Károly Germaniában is megszeretteté a könyvekbeni kisfestéseket, mikben utóbb a németek olly hiresekké lettek [2]).

A hol önmaga nem müködhetett, ott mások által hatott, s rajta volt, hogy az apátok és grófok pártolják a müvészeket, kiket leginkább Olaszhonból hoztak, honnan Károly némelly régi remekmüveket is országába vitetett. Nem valószinütlen, mikép az általa behitt müvészek egy iskolát vagyis egyletet alapitottak, mellyből keletkeztek a szabad-kőmüvesek mühelyei, kik az épitészetről bizonyos tanokat s gyakorlatot hagyományozva, okául tekinthetők azon bámulatos gyorsaságnak, mellyel utóbb a góth épitészet elterjedett.

---

[1]) *Mainwercus quamdam capellam prope majorem ecclesiam Paderbornensem, quondam per Geroldum consanguineum et signiferum Caroli Magni, per graecos operarios constructam in honorem B. Mariae, desolatam reformavit.* Meghalt Mainwerch 1036-ban, s a XIV. századi krónikának ezen helye (apud **Meibomium** *Scr. rer. Germ.* T. I. 257) meghitelesiti a N.-Károly alatt müködött görög müvészekről hagyományt.

[2]) Azon korbeli bizonyos Ingobertről ez van irva: *Graphidas Ausonidos aequans superansve tenore.*

HUSZADIK FEJEZET.

Nagy-Károly végnapjai.

Károly ragyog elő mindenben, a mit százada tett; százada, mellynek, a hol ő, mint mindennek lelke, feje s karja, jelen nem volt, egysége is, hatalma is hiányzott. Aachenből, vagy a Metz és Thionville melléki palotából kapott lendületet egész Európa; a barbároknak keresett szövetségese, vagy rettegett ellensége volt; az európai fejedelmek s a musulmanok is a kereszténység fejeül tisztelék öt; a sorb kunyhójából ugy, mint a byzanti császár lakából, a velenczei szigetekről ugy, mint Bassora termékeny völgyeiből egyaránt kapta Károly a hódolatokat.

A szerencse által egy kormányférfiui s hóditói nemzetségnek negyedik sarja volt; de a nagy vállalatok hevülete s a jellem azon ereje, melly azoknak kivitelére képességet ad, egészen az ő személyében pontosult össze. A tudatlanság századában bár, felfogta mégis, hogy a nevelés a római müveltség maradványait s az ujnak csiráit mennyire képes ápolgatni. Mint katona s hóditó szerette a békét s a papságot; mint barbár tisztelte a római tudományt s összegyüjtette annak emlékeit; mint tudós meg nem vetette az észak müveletlen nyelveit; mint vallásos ember kiszabta s fenntartá az egyháziak jogait, tisztelni tudván azokat szolgaiság nélkül és mérsékelni felfuvalkodás nélkül. Germán volt eredetére, nyelvére, szokásaira, hajlamaira s mindenre nézve, csak a római név ujjáteremtésére vala büszke s csak kétszer ölté fel Rómában a pápák kérelmére a bő tunicát, a köntöst és sarukat latin módra, különben mindig frank ruhát viselt [1]);

---

[1]) „A régi frankok ünnepélyek alkalmával megaranyozott sarukat viseltek, három könyöknyi hosszu szijazattal. Lábszáraikat több darab pólya takarta; térdeiken felül pedig egyszinü de drága készitményü bugyogót hordtak. Az ágyékot elül-hátul keresztalaku hármas szij szoritá. A föltestet legfinomabb vászon ing takarta. Egy vállsallangon függött le a kard, hüvelyben, aztán börtokba, végre legfinomabb fehér viaszos vászonba takarva, közepén kiálló keresztecskékkel, hogy a pogányokat annál könnyebben ölhessék. Mindezek fölé fehér, vagy égszinü bélelt köpenyt öltöttek, melly ugy volt kiszabva, hogy vállra öltve elül s hátul bokáig, a két oldalon pedig csak térdig ért. Jobb kezökben egyenes botot hordtak, melly aránylagosan arany- vagy ezüsttel kivert göbökkel volt ellátva.

„Utóbb azonban a gallok közé vegyülve ujságvágyból megszerették ezeknek

u. m. len-inget és lábravalót, selyem övvel átkötött tunicát, lábszárain harisnyát, lábain sarut, télen vidrabőr vállruhát, mindenkor pédig velenczei köpenyt, aztán kardot arany, vagy ezüst hüvelylyel s gombbal és ünnepélyek alkalmával, vagy a követek elfogadásakor drága kövekkel kirakottat. Illy alkalommal tunicája is aranyhimzetü, papucsai drága-kövesek, köpenye arany-csatos, koronája szinte csupa arany és drága-kő volt. Másként ruházata másokétól alig különbözött. Midőn egyszer Paviába a kereskedők finom gereznákat hoztak, a főurak mind megvették s pompát üztek vele. Károly vadászatra hitta őket, a mikor is iszonyu záportól megverve egy házikóba szorultak s körülfogták a kandallót; szép gereznáik összerongálva, ők maguk elázva s lucskosan álltak. Károly ekkor nevetve mutatván nekik az ő bárányból öltönyét, mondá: Ez nekem két soldóba került s jobban védelmezett, mint titeket a kincsértékü gereznák.

Ez egyszerüségében fölségesnek s több mint emberiesnek tünt fel, miről tanuskodnak a mesés hagyományok. „A dán Ogger, franczia országnagy — beszéli a st.-galleni barát — Dezső királyhoz menekült. Midőn hallák, hogy a félelmes fejedelem Lombardiába vonul, fölmentek ketten egy magas toronyba, honnan minden irányban messzire láthattak. S ime a távolban tömérdek hadiszert vesznek észre, a mint csak Darius, vagy Caesar serege járhatott. Dezső kérdezé ekkor Oggert: Károly jő e roppant sereggel? — Nem; felelé amaz. Megpillantván aztán számtalan katona-csapatot a birodalom mindenféle népségeiből, kérdé Oggert: E sokaság közepett bizonyosan Károly nyomul elő nagy diadalmasan? — Még nem; s nem is látjuk még őt olly hamar, mondá a másik. — S ugyan mit teszünk — szólt nyugtalanul Dezső — ha az még számosabb sereggel jelenik meg? — Hogy miképp jő — válaszolt Ogger — akkor látja ön meg, ha itt lesz, de hogy mit teend velünk, azt nem tudom. Mig igy beszélgetnek, szemökbe ötlik a testőrség, melly nyugalmat soha sem ismert. A longobard ekkor elrémülve ki-

---

világos szinü ruháikat s eltértek a nemzeti öltözettől, mit a császár azért nem ellenzett, mivel a gallok öltönyét harczban alkalmasbnak találta. De midőn látná, hogy a friesek ez engedélylyel visszaélve a kurta köpenyeket épen olly áron adják el, mint egykor a hosszukat, megparancsolá, hogy ismét a hosszu s bő köpenyek árultassanak. „Mit használnak a kurta köpenyek? alváskor be nem takarhatom magam; lóháton nem véd eső és szél ellen; és midőn a természet szükségét végzem, lábaim összefagynak.“ **Monachus Sangallensis.**

álta fel: No, bizonyosan itt van Károly. — Nem, mondá Ogger — még nincs itt. Ekkor láthatók lettek a püspökök, apátok, a királyi udvari papok s grófok, s Dezső a napfényt sem birhatván el többé s a haláltól is rettegve, zokogva kiálta: Menjünk le s bujjunk el a föld mélyébe, hogy távol legyünk tekintetétől s haragjától illy rettenetes ellenségnek. A remegő Ogger, tapasztalásból ismerve Károly hatalmát s erejét, mondá: Midön a mezök vetéseit düledezni látod s midön a Po és Ticino vastul megfeketült hullámaival a város falait fogja verdesni, akkor elhiheted, hogy Károly itt van. Még el sem végzé e szavakat, midön nyugatról mint egy, az északi széltől hajtott setét felleg látszék közeledni, melly a ragyogó nappalt borzalmasan beárnyazá. A mint a császár közeledett, fegyvereinek rettentő villogása borzalommal tölté el a bezárt város lakóit. Ekkor megjelent maga Károly, a vas férfiu, kinek fején vas sisak, kezein vas keztyük, hasán vaslemez, mellén vasvért, baljában vas lándsa, mellyet a légben villogtatott, jobbját győzhetlen kardján tartá, még czombjait is, mellyekről mások hogy lóra könnyebben ugorhassanak, még a bőr boritékot is leveszik, vas lemezek takarták. Mit mondjak a lábpánczélokról? az egész sereg vasból hordta azokat; paizsa csupa vas, s vas ereje s szine volt lovának is. Mindazok, kik a fejedelem előtt, oldalánál és utána mentek, s a sereg nagyobb része hason fegyverzetü volt. Vas boritotta a mezöket és utakat; és mindezen erős vas még erősebb néptől hordoztatott. Az uton és a városban mindenki rémülettől elfogva, kiáltá: Mennyi vas! hah mennyi vas! A falak és az ifjak ereje megrendült ennyi vas láttára, és a sok vas megzavarta az öregek eszét. A mit én, a fogatlan, dadogó szegény iró, itt hosszasan leirni megkisérték, azt Ogger egy pillantással látta, s miután igy szólt Dezsőhez: Ime itt van, kit szemeid olly aggálylyal kerestek, halva rogyott össze[1]).“

Más emlékei is maradtak fenn Károly méltóságos kinézésének. Igy a konstantinápolyi követek, midön nála kihallgatáson voltak, átmenvén négy termen keresztül, a nagyok előtt folyvást hajlongtak, köztük hivén lenni a császárt is; de mennyire meg voltak ütődve, midön az ötödik, sokkal nagyszerübben fölékesitett teremben, Károlyt nem annyira köpenye gazdag drága-köveiről, mint inkább méltóságos tekintetéről különböztették meg! És Harun al-Rasid követei, midön

[1]) *De factis Caroli Magni.*

Károlynak, az avaroktól elvett zsákmánynyal megrakott seregét maguk előtt elvonulni, aztán a püspököket és a papságot ruházatuk egész fényében látták, felkiáltva mondák: Eddig agyagból, most már arany embereket látunk.

A kelet ama nagy királyától Károly, mint a kereszténység feje, a keresztények számára a szentföldre szabad zarándokolhatás engedélyét kérte; Harun elküldé neki a szent sir kulcsait, üzenvén, hogy azoknak főuraul tekintse magát[1]). Egy elefántot is küldött Harun, mellyen a frankok nem győztek elóggé csodálkozni. E követek Porto-Venere-ben találták Károlyt, midőn Olaszhonból császárrá koronázva tért vissza; ugyanakkor érkeztek Ibrahim ben-Aglab követei is, ki, mint Kairvan emirje, a bagdadi kalifától akkoriban tette magát függetlenné. E követek Károlynak hódolatukon kivül egy marmaricai oroszlánt, egy numidiai medvét és sz. Cyprián ereklyéit hozták, mikért a császár viszontajándékba buzát adott; — különös fordulat, melly szerint Olaszhon, éhségét enyhité azon tartománynak, melly neki századokon át éléskamrája volt! Károly a követeket magával vitte Franciaországba, hogy megmutassa nekik országa nevezetességeit; kedvökért egy bivalvadászatot is rendezett, melly alkalommal egy neki bőszült vad a császárra rohant, ki, ha a bivalt egy bátor férfiu meg nem öli, roszul is járt volna.

Egy más követséget is külde még Harun (807) selyem köpenyekkel, drága kelmékkel s mindennemü illatszerekkel; és a mi leginkább bámultatott, egy legfinomabb vászonból készült nagy sátort s egy igen mesterségesen készitett órát. Harun követe igy szólt: Nagy a te hatalmad, de a hir még óriásibbá teszi azt. A persák, medok, indusok, elamiták s mi keleten mindnyájan épen ugy tisztelünk, mint saját urunkat, Harunt. És mit mondjak a görögökről? Azok épen ugy félnek töled, mint a Joni-tenger hajóhadától.

Nem tudjuk, csupán a nagy lelkeknek egymásiránti rokonszenve tette-e Harunt Nagy-Károly barátjává, avvagy politikai czélok késztették a hódolásra, melly igen is különösnek tünik fel ama büszke s utóbbi győzelmeiben felfuvalkodott nemzet részéről. Talán ellenségévé akarta tenni Harun Nagy-Károlyt a spanyolhoni araboknak, kiket mint eretnekeket gyülölt s kiktől Afrikát félteté.

---

[1]) *Ut illius (Caroli) potestati adscriberetur, concessit.* **Eginhard.** A későbbi krónikák a Jerusalem és egész szentföld fölötti főhatalmat is hozzátették.

Károlynak ezen nagyságát a képzelem uj hozzáadásokkal szépité; s a germán hős, római császár s jó és buzgó kereszténynek ama vegyületéből, a róla elterjedt hagyományokban mindig uj szinnel festett jellem képződött a szerint, a mint a középkor szelleme a lovagiság s a keresztes hadak befolyása alatt fejledezett. Akkor a frankokat Hectortól, Károlyt Nagy-Constantintól származtatták; a hagyomány szerint ő volt a saracenok legyőzője, Jerusalem visszafoglalója, ő kereste föl az ereklyéket, ő volt a vitázó hittudós; szóval minden, a mi egy hősnek erkölcsi s természeti összes tökélyeit képezhette; példányképe ama kor összes erényeinek, ki a latin, germán s keresztény műveltség hármas elemét összeegyesité. Minden monostor Nagy-Károlytóli alapittatását vitatta; a régibb germán s az ujabb műveltséget megalapitó törvények neki tulajdonittattak.

A lovagrend benne találta alapitóját s előpéldányait az ő udvari lovagjaiban, kiknek mindegyike egyegy hős költemény tárgya volt[1]). Ő vezette az első keresztes hadat, ő verte vissza a mórokat Páristól és Franciaországból. A német mondák szerint Károly a magyarok ellen is harczolt, a mikor is a főurak elesettnek hirdették őt, s nejét Hildegárdot uj férj választására kényszeriték. Ez megigérte, hogy három nap mulva választand, de Károly intelmet s egy tátos lovat kapván az angyaltól, épen a nászünnepély alatt Aachenben terem s felül a trónra, mellyen a királyok beiktattatni szoktak. Spanyolország Képes-történetében ellenben Károly ezen háborut a saracenok ellen viseli; a tudósító pedig az ördög, ki lóvá változva őt egészen a palota udvarába viszi, hol Károly örömében kereszt vet magára, mitől megrettenve a gonosz lélek őt loveti s ott hagyja.

Petrarca Aachenben hallá beszéltetni, mikép Károly egy hölgybe annyira belészeretett, hogy ennek udvarolva, országáról is, magáról is megfeledkezett. A kedves megbetegedett s meghalt, de az udvari lovagok hiába remélték, hogy Károly nyugalma s tevékenysége visszatér, mert a hullát, bár rothadni kezde már, mint életében, épen ugy szerette. Turpin reimsi érsek azon gondolatra jött, hogy e rendkivüli vonzalmat varázslat eszközlé; megvizsgálta tehát a halottat s egy gyürüt talált nyelve alatt, mellyet miután kivett, a varázserő hatása megszünt. Károly eltakarittatá a rothadó hullát, hanem egész vonzalma Turpinra ment át, miglen ez a gyürüt egy, a város melletti mély tóba vetette. A király ezután ama helyet szerette, annyira, hogy Aachen volt gondjainak legfőbb tárgya, ott akart élni és halni. Ama

[1]) L. az F. alatti *magyarázatot.*

városban még ma is ezer csodás dolgot beszélnek, még ma is mutogattatik a főegyházban a nagy vadászkürt, melly egy, Abul-Abbastól küldött elefánt fogából készült; és a roncevallesi apátságban Roland és Olivier buzogánya, karvastagságu bottal, a szoritékon kis lánczczal vagy erős szijjal, hogy a fegyver a kézből ki ne csuszhassék; magáról a buzogányról, melly dinnye alaku rézlabdát képezett s nyolcz fontot nyomott[1]), három lánczocska csüngött le. Minő fegyverzet állhatott ennek ellen, ha erős kéz által forgattaték?

A legendák erényeit is, u. m. kegyességét, szeretetét s mérsékletét és az általa előidézett csodákat is hirdetik. A történészet elveti a képtelenségeket, de mégis meg nem tagadhatja a csodálatot ama férfiutól — mondja Sismondi, — kit az egyház szentnek, a frankok legnagyobb királyuknak, a germánok nemzetök fiának, az olaszok császáruknak hirdetnek, ki az egész uj történészetnek élén áll, miként Napoleon a jövőjén.

Károly megszilárditni törekedett a császári hatalmat amaz ügyes kormányzat által, melly szerint ő mindenütt jelen volt, és amaz állandó hadsereg által, melly az ő parancsait megszegni rettegett. A birodalom, mellyet az ifju Károly átvett, fegyverrel vala alapitva; és első föllépteknor is fegyvert kelle villogtatnia, mellyet aztán egész életében alig tehetett le. Talán megrovást érdemel, hogy ohajtotta néha a háborut, melly neki szenvedélyévé lett, vagy hogy akkép viselte azt, miszerint vele békét kötni nem lehetett: e szenvedélyét azonban csak az események rohama fejtette ki benne.

Ő népét egész Európa ellen nem nagyravágyásból vezeté harczba; nem is lehet őt azon csodált de megátkozott hóditókkal összehasonlitni, kik ezreket öldöstettek le az emberi méltóság minden érzete nélkül; sem hadait az őt megelőzött berohanásokkal. Ő látta, mikép a római birodalomban megtelepült törzsek ellen északról s délről ujak rohannak elő s tehát az ellenállhatás végett amazokat ezek ellen egyesitni ohajtá. Azért is egyrészről a római népségeket hóditotta meg, kik, mint az aquitanok, még mindig a barbár jármat lerázni erőködtek; másrészről a még meg nem állapodott germán törzseket, minők voltak Olaszhonban a longobardok. Egyesitvén mindezeket a frank uralom alá, hadba vezeté ama kettős berohanás ellen, melly had lényegében háromszorosan védelmi volt, földterületi, faji s vallási tekintetben. Földterületi érdek nyilvánul a Rajna-jobbparti népségek ellenében, miután a szászok és dánok germánok voltak, s a

[1]) **Dániel**, *Histoire de la milice française.*

szászok talán nem mások, mint a Germániából ki nem költözött frankok; az Elbén- s Dunántuli vándor népségek, az avarok és szlávok elleni hadakat faji s egyszersmind területi érdek vezette; végre faji, vallási s területi érdek forgott fenn az arabok ellenében. A védelmi had támadóvá lett, miután Károly a háborut az őt megrohanással fenyegető népek földére tette át, és az idegen fajok meghóditásához s az ellenséges vallások kiirtásához fogott. S habár Károly halála után a hóditás megszüntével az egység is megszünt s a birodalom felbomlott: harczainak müve elveszettnek még sem mondható, minthogy ama veszélyes berohanások meg nem ujultak. A birodalom felbomlott ugyan, de részletes államokra, mellyek a hol csak veszedelem mutatkozék, védfalul szolgáltak. Azon időpontban alakultak a politikai határok, a többé kevesbbé rendezett, de tartósb államok; akkor keletkeztek Lotharingia, Németország, Olaszország, a két Burgundia és Navarra.

Bármint legyen is, Károly az ő életét hadi fáradalmak közt tölté s a szerencse hü maradt hozzá. Ő azt hivé, miszerint, hogy hadi hatalmát rettentővé tegye, semmi áldozattól sem kell visszaijednie. Ő hozzászokott mindent hadvezéri szemmel tekinteni s mindent katonai gyorsasággal dönteni el. Ezért nem tudott a dolgok között különséget tenni s azon hitben élt, hogy mikép a csatában az ellenség ellenállását vagy rögtönzött mozdulattal, vagy bölcs várakozással, vagy tulnyomó erővel s határozott akarattal kell megtörni, épen ugy lehet az élet más körülményei közt minden akadályt katonásan legyőzni s rögtön alapitni és megnyerni azt, minek alapitását s megnyerését czélul tüzte ki.

Ekkép lábbal taposta korának jogait, bitorló volt, néha vad módra, s a müvelődés eszközlését vérengzővé tette. De mindezekben nagyszerü tervtől vezettetett, hogy egyesitse az összes keresztény népeket, mit csak erőszakkal érhetett el s visszanyomásával az uj berohanóknak, hogy ne gátolná a müvelődés haladását azon háboruskodás, melly azt az előbbeni korban háborgatta. A keresztény nemzeteknek illyetén egyesitésére irányzá kormányzatát is; illy czélból segité elő a tudományokat, bár maga is észrevette, hogy a siker buzgó vágyainak meg nem felelt.

Midőn látta, hogy kora eszméiben s szokásaiban forradalmat idézett elő, nyomorult politikának tartá, annak a multhozi ragaszkodás által ellentállani, hanem inkább élére állt s önmaga vezeté. Országában a gallok és frankok összeolvadó-félben voltak, és ő az erős időnek müvét siettetni akarta. Az egység létrehozására egy máso-

dik eszközt talált a törvények átalakitásában, elháritva a zavart s betöltve a hiányokat. Károly katonai rendszere ollyan volt, mint a régi Rómáé: minden hóditást egy ujnak eszközlésére használni fel; törekvése pedig ollyan volt, mint az uj Rómáé: messzeterjedő hierarchiát alapitni, mellynek szálai az ő jogara alá egyesülendettek; azért is megszentesité a tizedet és a vérkeresztséget; csupán a germán közigazgatást hagyta meg. Még egy lépés, s a politikai egység müve befejeztetett volna. A germán nemzetek már elvesztették volt nemzeti főnökeiket s egyenesen a frankok királyától függtek; arra, hogy egy néppé olvadjanak, nem vala egyébb hátra, mint megállapitni köztük a törvények és társadalmi intézmények egyformaságát. S ő ezt megkisérté, midőn egyetlen egy törvény behozását tervezé[1]); hanem e terv kivitelében gátolták őt a körülmények s tehát a különféle részletes törvénykönyveket fönn kelle hagynia.

Hogy mégis egyesitési czélját elérje s azt mások előtt is tiszteletessé tegye, példányul tüzte ki magának az egyházat, melly megelőzte a müveltséget s a népeket öszhangzó engedelmességre hozta. Egy ujabb ok az egyházi s polgári hatalom egyesülésére, melly egyesülés legalkalmasb eszköz a néperkölcsök kimüvelésére s a politikai tekintély megszilárditására.

E végre kormányzata főbb tényezőjeül a papságot emelé fel, s az alattvalókat egy egészen más kötelékkel füzte össze, mint a hóditásé, melly az európai uralmakat addiglan kizárólag rendezé. A barbárok közt is el akarta terjeszteni a müvelő és szeliditő vallást, melly buzgó törekvésében néha a kardot is használta, nem annyira barbár dühhel, mint a nagy férfiu haragával, ki felingerül az akadályok miatt, mellyeket a jó felé irányozott utjába görditenek. Isten ments meg, hogy mi Károlynak a szászok elleni vérengzését helyeseljük, de a rendkivüli emberek rohamosabban mozognak, mint századuk; szokatlan utakon járnak, s a rosz, mellyet okoznak, nem annyira nekik, mint az őket magukkal ragadó körülményeknek tulajdonitandó. Károly vérengzést követett el a szászok közt, de föl is nevelte őket akkép, hogy a germánok között nem sokára hatalmasakká emelkedtenek. A kereszténység utat mutatott neki véres hóditásait azzal tenni jóvá, hogy a legyőzöttekre a müvelődés áldásait árasztá, mellyek miután a szászok és bajorok közt elterjedtek, az északi berohanásokat a kardnál sokkal erősebben tarták vissza.

---

[1]) **Pfister**, *Német történet.*

Nagy-Károly mértékletes volt evés-, ivás- és alvásban; éjjel sokszor fölkelt és dolgozott; asztal fölött történeteket s az Isten városát olvastatta. Azon hitvány udvaronczokat, kik a fejedelem előtt porban csusznak, az alattvalókkal pedig megvetőleg bánnak, nem bocsátá maga elé, hanem olly férfiakat használt, kik a népnek valódi javát obajták. A barátságban állandó és szeretetteljes, a tudósok iránt kegyes volt s béke idejében semmi durvaságot sem követett el. A vallás gyakorlatát semmiben sem mulasztá el, ő maga is énekelt a pulpitus előtt a templomkarban és igazgatta az énekeseket; s Eginhard megjegyzi, hogy az apostolok városába négyszer zarándokolt el, mig Harun al-Rasid Mekkát csak kétszer látogatta meg.

Gyermekei.

Hanem a nagy férfiu erényei közé barbár szokások s vétségek vegyültek. A házasság szentségét kevésbe vette; miután már egy frank felesége volt, Imiltruda, nőül vette Dezső longobard király lányát is, kit utóbb elüzvén, Hildegard svev herczegnővel kelt össze, kivel Károly (772), Pipin (776) és Lajos (778) fiait, aztán Rotruda (773), Berta (775) és Gizela (781) leányait s még három hamar elhalt gyermeket nemzett; Fastrada, keleti-frank születésü nejétől két leánya született. Fastrada halála után Luidgardot, egy német, magtalan hölgyet vett nőül; ezen kivül még négy ágyasa is volt: Matalgarda, Gersuintha, Regina és Adalinda. Még ez sem volt elég, még több szerelmi kalandot keresett; bizonyos Amalberga tiszteletben tartatott, ki ellene szüzességét védelmezvén karját kificzamitá; Vetin barát magán kivül ragadtatva, Károlyt fajtalanságaiért a purgatoriumban egy kánya által látta kinoztatni. Dicséretében is, megrovásában is mindig csak az ő századára ismerünk.

Házi balesemények keseriték meg diadalmait. Először is Rotruda elsőszülötte aztán két fia halt meg, kiket annyira siratott, hogy szinte gyöngének tünnék fel, ha ugyan gyöngeségnek mondható azok utáni bánkodásunk, kiknek könyeik által sirhalmunkat megfrisittetni reméltük. Lányai viseletében sem volt öröme, minek egyrészt maga volt oka, szerfölötti szeretete miatt, melly szerint tőlük megválni nem tudott; kicsapongásaikat elnézte, sőt rosz példája s engedékenységével maga is elősegité [1]).

---

[1]) Eginhardnak egy, roszul értelmezett helye után Károlyt a legfajtalanabb bünnel vádolják saját lányai irányában, melly bünt Voltaire *faiblesse*-nek nevezi.

Előre látván, mikép fiai közől a birodalom kormányzására egyik sem való, gondoskodott a béke biztositásáról, annál is inkább, mivel a fiuk közt már eleve viszálkodást vett észre. Igy tehát az apai szeretet s a politika sugallatából, birodalmát három fia közt osztotta fel: Lajos Aquitaniát, Pipin Olaszországot, Károly Neustriát és Austrasiát a Saone és Rhone közti területekkel kapta. Púpos-Pipin, természetes fia, kizáratva látván magát, számos főurral összeesküdött, de fölfedeztetvén egy longobard paptól, az országgyülés által halálra itéltetett, mit az apa mégis klastromba záratásra szeliditett. Az olaszhoni király meghalt (810. jun. 7.), őt csakhamar követé Károly (811. decz. 4.), kit az északi hadjáratokban annyi győzelem koszoruzott. Bernárd, Pipinnek fia nem követelheté ugyan az apai koronát, de Nagy-Károly mégis Olaszhon királyául ismerte őt el Wala kormányzósága alatt; annyira szivén feküdt felosztva tartani azon birodalmat, mellynek egyesitéséért egész életén át fáradozott.

Lajos megkoronáztatása.

E felosztásnak azonban a birodalom egységét nem vala szabad koczkáztatnia, s Károly egyetlen fennmaradt fiát Lajost, az aquitania királyt, előlegesen is általános örökösévé akarván tenni, kormánytársképen maga mellé a trónra emelé. Összegyüjtvén e végre a nagyokat és püspököket Aachenbe, (813), fiát az oltárhoz vezeté, hol a korona letéve vala, s miután imáját végzé, az összegyültekhez fordulva, Lajost ekkép szólitá meg: A méltóság, mellyre Isten által emeltetel, lekötelez, hogy az ő hatalmát mindig jobban tiszteld. Császárrá lévén, pártfogójává leszesz az egyháznak, mellyet a hitetlenek s gonoszok ellen védelmezned kell. Vannak gyönge koru fivéreid, növéreid s rokonid, ezeket szeretned s gyámolitnod kell. Tiszteld a püspököket, mint atyáidat; a népeket, mint gyermekeidet szeresd; a gonoszok és pártütők ellen vissza ne ijedj a rád ruházott hatalmat felhasználni. A monostorok és a szegények benned pártfogóra találjanak. Istenfélő birákat s kormányzókat válaszsz, kiket az ajándékok meg ne vesztegethessenek. Ha valakit méltóságra emelsz, meg ne foszd attól könnyedén. Mind Isten, mind emberek előtt feddhetlen ügyekezzél maradni. Lajos ekkor fölkelt s fölvéve az oltárról a koronát, fejére tette, s a két császár könnyeket hullatva ölelte át egymást. Az összegyültek mindnyájan remény- s félelemtől elfogulva álltak.

Nagy-Károly halála.

Károly ez ünnepélyt nem sokáig élte túl. A kedvelt Aachenben tölté el nyugalomban tettdús életének végnapjait, fürdéssel s más gyakorlatokkal frisitgetve s tartva fönn erejét. Egyszer midőn a fürdőből kilépett, a hideg borzongatta meg, de ő, ki egyedüli orvosságnak a mozgást és józanságot tartá, keveset gondolt vele. A baj növekedett s 814-i január 27-én hetvenkét éves korában halálát hozta meg. Utolsó éveit az istenes tudományoknak szentelé, még halála előtti éjjel is nehány görög és syrus társaságában az evangeliomi szöveg javitgatásával foglalkozott. Azért is, midőn sirboltjába arany trónra ültetve eltakarittaték, tördeire egy, aranyba kötött evangeliom tétetett; oldala mellé egy arany kard s a császári diszjelek; ezek alá pedig azon sanyarölтöny, mellyet Károly viselni szokott volt. Feje fölött függött a korona, melly a szent keresztfából is egy darabkát foglalt magában; előtte Leó pápa által felszentelt arany jogara s paizsa volt felállitva [1]).

Végrendeletében nem beszél a császári méltóságról, jól tudván, hogy ezt csak a pápa ruházhatja át; miután az akkori jog szerint a védenecz maga választotta meg védőjét. Roma fölötti uralmáról sem szól, miután azt a pápák valódi birtokának tekinté. Sok nagylelkü hagyományozást tett. Drágaságainak két harmadát birodalma huszonegy székesegyháza közt rendelte elosztatni [2]); könyvtárát a szegények javára eladatni, de kápolnája drágaságait együtt fenntartatni parancsolá. A római sz. Péter egyháznak egy ezüst asztalt ajándékozott, mellyre Konstantinápoly leirása vala bevésve, egy másikat a ravennai püspöknek Róma rajzával; egy harmadikat az egész világ rajzával s egy arany asztalt örökösei és a szegények közt rendelte elosztatni, miből azonban az utóbbiak valóban keveset kaphattak.

---

[1]) *Sub hoc conditorio situm est corpus Caroli Magni atque orthodoxi imperatoris, qui regnum Francorum nobiliter ampliavit et per annos XLVII. feliciter rexit. Decessit septuagenarius anno ab incarnatione Domini DCCCXIV. indictione VII, quinto calend. februarii.* Igy találta volna 1001-ben III. Otto császár; 1166-ban Barbarossa Fridrik a sirt ismét fölnyittatá, midőn Pascal ellenpápától Károlynak a szentek közé igtatását megnyeré, s talán akkor készült azon szekrény, melly az aacheni székesegyházban még ma is, mint Nagy-Károly sirja, tiszteltetik. Nagy gonddal nyittatott föl e sir 1844-ben s benne a mai emberekhez képest óriási nagy és erős embercsontok találtattak, keleti készitményü két darab, virággal kivarrt posztóba göngyölve.

[2]) Azon székesegyházak városai: Róma, Ravenna, Milano, friauli Cividale-Grado, Köln, Mainz, Juvavia vagy Salzburg, Trier, Sens, Besançon, Lyon, Rouen, Rheims, Arles, Vienne, Tarantasia, Embrun, Bordeaux, Tours, Bourges.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

China.

Negyedik, ötödik s hatodik uralkodóház.

Confucius után (Kr. e. 479) a chinai különböző államok viszálkodása még dühösebben tört ki [1]), annyira, hogy ama korszak a háboru korának (Tssen-kue) neveztetnék. Elterjedvén ama hiedelem, hogy a főhatalom végzelmileg ama kilencz rézedényhez van kötve, mellyekre Yu a chinai birodalom kilencz tartományát rajzoltatta, a fejedelmek ezen edények birtokáért versengtek, miért is Hieng-uang, hogy megsemmitse a megujuló viszályok ezen alapját, az edényeket mély tóba vetteté.

Negyedik uralkodóház.

Az apró fejedelmek között hatalmasodni kezde Tsing- vagy Tsin-nek fejedelme, ki meghóditva számos vágytársát, a berohanó tatárokat is visszaverte. Midőn pedig elég erősnek érzé magát az elgyengült Tseu családnak megdöntésére, ünnepélyes áldozatot tön a legfőbb Urnak, a mi által magát uralkodónak nyilatkoztatta. Az ellenszegülők megsemmisittettek, Nan-uang uralkodó a még birtokában volt harminczöt várost átadta s kegyelemért könyörgött; a párt, melly ennek fiát Tung-tseu-kiunt támogatta, elnyomatott; és Tsao-siang a Tsingek uj uralkodó házának alapitója lőn. (Kr. e. 249.) Ez azonban, ki a fejedelmek viszálkodását saját maga fölemelésére olly jól feltudta használni, még mielőtt hatalmát megszilárdithatta volna, meghalt; hanem Tsuang-siang-uang legyőzte a makacsokat, kiknek egymáselleni féltékenységök annyira ártalmukra volt, hogy amannak fia Shi-uang-ti öket végkép kiirtá s meghóditott annyi földet, mennyi a mai Chinának fele (221).

Hogy biztositsa az országot a mandsu-tatárok ellen, fölépitette a hires chinai falat (215), vagy inkább csak egybekapcsolta azon részeit, mellyeket az apróbb fejedelmek, mindegyik a maga határainak védelmére emelt vala. E nagy művének dicsöségét azonban elhomályositá a tudósok üldözésével. Ő tudniillik zsarnok lévén, midőn látná, hogy egyrészt az alkotmánynak szivgyökerét a tudósok képezik, másrészt, hogy az apró fejedelmek mindaddig el nem nyomhatók, mig a történetre hivatkozva régi uralmukat bebizonyitani tudják s tehát tovább is uralkodni akarnak: biztosokat külde az ország minden

---

[1]) L. a IV. könyv 25 fejezetét.

részébe azon meghagyással, hogy az orvosi és földmivelési munkákon kivül minden más könyvet megégessenek. Mint eshetett e parancs a multjához annyira ragaszkodó nemzetnek! A tudósok nem hallgattak, hanem ekkor a császár őket kezdé üldöztetni, s százanként végeztette ki. Ez elég arra, hogy minden történetiró megátkozza őt, ki bár zsarnok, de tapasztalt férfiu volt; fenntartá a békét, a birodalomba uj törvényeket s rendet hozott be, készittetett diadaliveket, utakat, csatornákat, mindent, mi az anyagi haladást előmozditja.

Birodalmát föl nem osztotta fiai közt, hanem minden áron annak egységét megszilárditni törekedett. Azonban alig hogy szemeit behunyta (209), kisebbik fia Eul-shi fellázita számos tartományt s bátyját méreggel végzé ki; de nem sokára maga ellen látta a tartományokat fellázadni; s a kalandor Liu-pang az elégületlenek élére állván (206), megtámadta Ynget, az utolsó fejedelmet s átadatván magának az ország pecséteit, Kao-tsu név alatt császári czimet vet föl s alapitójává lőn az ötödik uralkodóháznak.

Ötödik uralkodóház.

A szerencsés harczos, miután a kegyetlen Yang-yu ellen öt évig küzdött, az egész ország által magas és felséges császárnak üdvözöltetett (202). Családjának származási helyéről Han nevet adott, nyugati előszóval, miután eleinte Ho-nan-fuban, utóbb pedig Si-ngau-fuban lakott. E két város közt a császár egy, töltéseken függő utat készittetett mell-védfalakkal s közben-közben vendéglőkkel. A nagy munkán százezer ember dolgozott, mint élő gépelyek, uraik intésétől mozgatva.

Megerősödvén a trónon, puha kéjelgésnek engedte át magát, mig végre az erkölcsbirák szigoru szavai felkorbácsolták harczias lelkét, s ő beutazta országát, hogy elnyomja a lázadókat és ellenségeit; hanem a hiong-nuk ellen csak akkép biztositható magát, hogy szövetséget kért tőlök, nőül adván Mete nevü királyuknak saját leányát. „Ez volt — mondja egy chinai történetiró — a birodalom legnagyobb gyalázata; azóta becsületét s méltóságát elvesztette.“ Pártfogása által felvirágoztatta a földmivelést s a mesterségeket, s habár, mikép az uj kormányok tenni szoktak, ő is megváltoztatta az előbbi uralkodó alatti rendszert, a tudósok üldözésével még sem hagyott fel. Ezek becsmérlék a fejedelmet, hogy csak katonát szenved meg körében, s a császár végre, hogy megnyugtassa őket, összehitta az összes tartományokból a legtudósabbakat s egy császári társulatot képezett belőlük, kihallgatván tanácsukat s méltóságra emelvén őket. Különösen Lu-kia a császár után első méltóságot viselt s midőn ennek

szüntelen a régi könyvekről beszélne, a császár megunva a sok beszédet, mondá: Én meghóditám a birodalmat lovamon s uratokká lettem Shu-king nélkül; miszükségem van könyveitekre? A tudós felelé: Igen, meghóditottad a birodalmat könyvek nélkül, de kormányozhatod-e könyvek nélkül? Csak azon fejedelem biztosithatja uralmát, ki nem csak kardot, hanem tollat is használ. Ha a Tsing család a régiek példáját követte volna, trónon ülnél-e te?

Liu-pang ezután nagyobb tiszteletben tartá a könyveket s maga is verseket irt, a többi közt Pei nevü szülőföldéhez ekkép: „Ó barátim, minő elégült az, ki honát hosszu távollét után viszontlátja! A dicsőség és nagyság, sőt maga a császári czim sem olly vonzó, s nem képes a haza iránti szeretetet kioltani. Legyünk hálásak azon föld iránt, melly mint csecsemőket fogadott el és fölnevelt minket. Édes szülőföldem! bölcsője szerencsémnek, te fogsz engemet halálom után eltakarni: az én sirhalmom fogja bizonyitni irántadi szeretetemet. Akarom, hogy te mindenkorra adómentes légy.“

Egyszer az ünnepélyre egybegyült főuraktól kérdé: Mit gondoltok, mi által emelkedtem én a legfőbb méltóságra? Midőn mindnyájan hizelegve mondanák, hogy erényei által; Liu-pang felelé: Nem, hanem az által, hogy ismerém különböző tehetségeiket azoknak, kikben megbiztam s arra alkalmazám őket, mihez erejök volt.

Összeszedette a jó kormányzás szabalyainak gyüjteményét, készittetett hadtudományi s zenészeti munkákat, aztán a szokások- és szertartásokról. Midőn bevégeztettek, leiratta vörös szinnel, bemutatta a főuraknak s aláiratta általuk; aztán lepecsételvén saját pecsétjével, belül vas, kivül arany szekrénybe zárta, s ősei házába tétette le, hogy, ha utódai valaha az igaz utról eltérnének, az illetők e könyvekhez folyamodjanak.

Utódja Huei-ti (194), fejét anyja ölébe hajtá, ki mint nagyravágyó s boszuálló nő, az uralkodó bátyját, Tsi herczeget megmérgezni akarta, nejét pedig kegyetlen s gyalázatos kinzásoknak tette ki. Midőn látná utóbb, hogy a császár örökös nélkül hal meg, megvett egy asszonytól egy fiut, az asszonyt megölette azonnal, a fiut pedig a császár gyermekének állitván trónra emelte Lieu-hu név alatt s ő maga uralkodék mint gyámnő (187). Hanem alig hogy a fiu egy kis önállóságot mutatott, az asszony fölfedezte a csalást s porbul fölemelt rokonai segélyével egy ideig fenntartá magát, hanem maga előtt lát-

ván szüntelen az általa megöltek árnyait, örökös borzalmában meghalt.

Ekkor Ven-ti, Liu-pang másodszülötte jutott a trónra (179) s üdvös uralkodását ekkép hirdette ki: „Tavaszkor minden megujul, a fák és mezők uj ruhát öltenek; ugy látszik, az állatok is ujra élednek s minden örömet lehel és hirdet. Az én népem közt bizonyára vannak gyöngék, öregek s más ügyefogyottak: ha én, mint atyjok s anyjok nem gondoskodom róluk, nem teszek eleget kötelességemnek. Akarom, hogy minden mandarin a maga kerületében keresse föl az én gondosságomat megérdemlő személyeket s lássa el őket minden szükségessel. Ha az öregeknek nem volna mivel takarózniok, sem ételeik a táplálkozásra, s tehát hideget s éhséget szenvednének, kivánhatnék-e szeretetet és engedelmességet? A nyolczvan, sőt kevesebb évü öregeknek tehát elegendő gabna, hus és bor, a még korosabbaknak pedig selyem s pamut ruha adassék. Azt is akarom, hogy a fiuk büne ne essék vissza az apákra vagy a családra."

E hirdetmény után az öregek vetélkedve kiáltozák: Ime az erény országa! S Ven-ti csakugyan boldoggá tette a népet; eltörölte a sóadót, a többinek felét elengedte. Megengedte, hogy a pénz ne csak a fővárosban veressék; annak alakát gömbölyüre határozta közepén négyszögü lyukkal, a könnyebb szállithatás végett. Előmozditá a földmivelést s maga is gyakorolta azt. Saját udvarában is eperfákat ültettetett és selyembogarakat tenyésztett. Arany s ezüst étszereket nem használt s nem türte, hogy feleségei tarka és himzett kelméből viseljenek ruhát. Midőn egy mellékszoba épitése javasoltatnék neki, melly száz taelbe kerülendett, felelé: „Ezen összeggel fenntarthatok tiz családot. Mig Tai fejedelme voltam, sem gondoltam illy fényüzésre, hát most, midőn császár s a népnek atyja vagyok, miért pazarolnám a pénzt illy haszontalanságra?

Kocsizás közben meg meg állt, hogy kérelmeket fogadjon el; a bölcsek intelmeit szivesen hallgatá s minthogy egy törvény által a kormány megitélése tiltva volt, ő e nevezetes rendeletet adta ki: „A mi régi császáraink alatt az udvar egyik oldalán egy zászló tüzetett ki, mellyre mindenki irhatott, s előterjeszthette szabadon a mit a közjóra hasznosnak itélt; a másik oldalon egy tábla volt kifüggesztve, mellyre mindenki feljegyezhette a kormány hibáit és a mit megrovandónak talált. Igy megkönnyittetett az intelmek s hasznos figyelmeztetések módja. Jelenleg olly törvényt látok fennállani, melly bünnek nyilvánitja a kormány megrovását. Ekkép nemcsak azon ismereteket zárjuk el magunktól, mellyekre a távollevő bölcsek által vezet-

tethetnénk, hanem udvari tisztjeinket is hallgatásra kényszeritjük. Hogyan fog tehát a fejedelem ezután hibái s bünei tudatára jönni? E helytelen törvény azt a másikat hozza magával, melly szerint a népek, mellyek a fejedelemnek nyilván s ünnepélyesen hüséget és tiszteletet fogadtak, ha a kormány hibáját kimondják, pártütésről vádoltatnak; az ártatlan beszédek, ha a tisztviselőknek nem tetszenek, a kormány elleni lázongó zugolódásnak vétetnek; s ekkép az együgyü és tanulatlan nép, midőn legkevesbbé hinné, főbenjáró bünről vádoltatik. Nem, én azt el nem türöm."

Felhozzuk még egy másik hirdetményét, melly szinte méltó, hogy példányul szolgáljon: „Uralkodásom tizennegyedik éve forog le, s minél tovább uralkodom, annál inkább érzem, mennyire képtelen vagyok reá s szégyellem magamat. Bár nem mulasztom el a legfőbb Ur s öseim iránti szertartásos tisztelet kötelességeit, de azt is tudom, mikép a mi régi bölcs fejedelmeinket ama kötelességek teljesitésében semmi önérdek sem vezette; nem is kivánták maguknak azt, a mit boldogságnak neveznek, s annyira tiszták voltak a személyes érdektől, hogy mellőzve legközelebbi rokonaikat, semmiből emelték föl mindazt, kiben bölcseséget s kitünő erényt találtak; a bölcsek tanácsait eléje tették saját hajlamaiknak. Szép és bölcsekhez illő önzetlenség! Majön tudomásomra, mikép sok tisztviselőm közimát rendel, nem az én népem, hanem saját személyem jólléteért. Ha megengedném, hogy tisztviselőim keveset gondolva kötelyeikkel, vagy a közjó iránt nem a legnagyobb buzgalommal, csupán egy olly kevés erényü fejedelemnek, mint én vagyok, személyes boldogságáról gondoskodjanak, ez tőlem nagy hiba volna. Rendelem tehát, hogy tisztviselőim keveset gondolva az értem végzendő hivatalos imával, minden törekvésöket kötelességök hü teljesitésére irányozzák."

Az apró fejedelemségek, mellyek igényeiket az évkönyvekben fenntartott emlékekre alapiták, nem léteztek többé, tehát nem is adtak félelemre okot, mint midőn Shi-uang-ti a könyvek megsemmisitését rendelte el. Ven-ti tehát felhagyott a tudománynak üldözésével, söt annak ujjáteremtését is elömozditá. A tudósok egész erővel neki fogtak uj kiállitására annak, a mi a tüz elől megmentetett, s elővonszolták a ravatalokból, barlangokból s a föld alól az elrejtett könyveket és iratokat. Az öreg Fu-seng, ki már az üldözés előtt a derekabb tudósok közé tartozott, vidékre menekült, s háza falai közé rejte a Shiu-king s más legfontosabb könyvek egy egy példányát, s igy a birodalom legrégibb évkönyvei ujra összeállittathattak. Nagyban elősc-

gité e törekvéseket az akkori két uj találmány: a bambusnád-papir és a tus, melly még ma is olly becses rajzszer.

Ven-ti erényeinek hire némelly szomszéd népeket arra határozott, hogy önként alája vessék magukat. Igy tettek a Kuang-tung és Kuang-si tartományok; hanem a török-tatárok megujiták a China elleni háborut s midőn vissza kelle őket verni, Ven-ti ministere illy tudósitást ada ki: „Ha majd az ellenség reánk jö, három dologra kell ügyelnünk: a határ megerősitésére, annak fegyelmezett katonasággali megrakására s mindennemü fegyverrel megtöltött fegyvertárak felállitására. A könyvekben azt olvassuk, hogy rosz fegyverrel harczolni annyi, mint magát az ellenségnek átadni, és hogy a rosz katonák vezérei bizonyosnak tarthatják a csatavesztést. A tapasztalatlan tisztek romlást hoznak a fejedelemre és a fejedelem, ki érdemetlen tiszteket választ, az országokat veszélynek teszi ki. Szükség jól ismerni az ellenséget, annak erejét s országát. A tatárok egészen máskép harczolnak mint mi. Ők felmásznak a meredek hegyekre s azokról gyorsan rohannak alá, átuszszák a folyókat, lovaikon a legkeskenyebb szorosokon is áthatolnak, az ijat és nyilakat mesterien kezelik; támadást tesznek, elszélednek s bámulatos könnyüséggel ujra rendbeállnak. A szorosokban s keskeny helyeken mindig övék lesz a győzelem; hanem a sikon, hol a szekerek szabadon mozoghatnak, a mi lovasságunk tulnyomó leend. Az ő ijaik nem olly erősek mint a mieink, lándsáik rövidebbek, fegyverzetök gyöngébb, s rendes csatában ki nem állják a mi osztályaink rohamát. Ők nem tudják lábaikat ugy megvetni mint mi, sem karddal sem lándsával ugy vivni, sem a rohamot kiállani, sem a csapatokat keresztül vágni. A mi erőnk tehát ugy áll az övékhez, mint öt a háromhoz.“

Folytatásában előadja, mikép a chinai birodalom alá vetett tatárokat soraikba kell venniök, őket chinai fegyverforgatásra tanitniok s a határokra küldeniök, mi által China a támadások ellen védve volna.

Ezen minister A-fu vala, kit Ven-ti fiának mint ollyant ajánlott, ki csupán maga képes a birodalmat megmenteni. És csakugyan Venti fia és utódja (156), Hiao-king-ti, bár szelid és jóakaró volt, a mindig függetlenségre törekvő nagyokat mégis lázadozni látta. Azon ifjak közől, kik az udvarnál szoktak volt neveltetni, a trónörökös különösen szerette Ont, kivel igen sokszor sakkozott. Egyszer azonban összeveszvén vele a játék közben, fogta a sakktáblát s ugy fejéhez vágta, hogy meghalt. A megöltnek atyja boszut esküdött s egyesülve

sok főurral forradalomra készült s a kiütött lángokat A-fu minden ügyessége alig volt képes eloltani.

Utódja Vu-ti (Hiao-wu-ti 140) a birodalom belső fényét s külhatalmát helyreakarta hozni. Összehiván tehát a bölcseket, közlé velök hóditási terveit s tanácsot kért tőlük: de Jong-king ekkép válaszolt: „Az uralkodók erényei akkép karolják át az országokat mint egy láncz, mellynek szemei egymást tartják. A fejedelem azzal kezdje, hogy a bajokat orvosolja, mikép a zenész legelőször meghangolja müszerét. A közmondás szerint jobb a hal a hálóban mint a vizben, azaz, hogy nem elég tervezgetni a kormányügyek körül, hanem tenni is kell. Confucius összeszedte a régi bölcsek tanait s ezt kell követni, nem a mai tudósokat, kik csak ujitani ohajtanak. Felséged jól tenne, ha kihirdetné, hogy Confucius tanához szükség ragaszkodni.“

Meghallgatva a jó tanácsot, felhagyott harczias terveivel s inkább a nép szükségeire fordità gondjait. Midőn egy tüzvész tizezer családot olly szegénységre juttatott, hogy saját gyermekeiket ennék, egy mandarin be sem várva a császár parancsát, megnyitotta az éhezőknek a császári magtárt, melly tettét, bár Chinában igen szokatlan volt, a császár nem csak meg nem bünteté, hanem inkább dicsérettel halmozá. Ugyanezen mandarin az ég fiának rendeleteit, ha észszerüek s igazságosak voltak, pontosan teljesité, de ha nem, akkor ellenszegült, mondván: Bün volna az én engedelmességemet igaztalanságra használni fel; az én kötelességem meggátolni, hogy Felséged jó hirén csorba ejtessék.

Vu-ti uj rendbe hozatta a canonicus könyveket; a bölcseket udvarához édesgette s szabadságukra hagyta minden bajt följelenteni s az orvoslás módját is megmondani. Udvarának legszebb diszе a nagy történész Sse-ma-tsian, a Történeti emlékek (Sseki) szerzője, volt, kiről másutt emlékezénk[1]).

Félre hagyta magát mégis vezettetni a Tao-sse felekezet hivei által, kik képtelen hiedelmeket terjesztének s a halhatlanság italát keresték. Confucius hivei hiába ügyekeztek ezek tévelyét napfényre hozni, s egy illyen Tao-sse-gyülölő kapta a császárnak nyujtott varázsitalt s megitta. A császár haragra gyulva, haladék nélkül megöletni parancsolá a vakmerőt, de a tudós igy szólt: Ha amaz ital hatása igaz, ugy haszontalan Felséged parancsa;

[1]) L. IV. könyv. 351. lapját.

ha pedig nem, ugy halálom által Felséged hite megszünik. Vu-ti megbocsátott neki, de a Tao-sse felekezet tovább is játékot üzött vele, mig végre a császár élete alkonyán kiismerte s számüzte őket.

Az ötödik uralkodóház a chinai birodalom fényes korszakát jelöli. Alatta tudniillik a birodalom érintkezésbe jött a szomszédokkal majd szövetség, majd háboru által, s mint központja a kereskedelemnek, főhelye a politikának s példányképe a müveltségnek, behatással volt szélső Asiára s hóditásait sokszor a Kaspi-tengerig terjeszté, olly tartományok közé, mellyeknek történetét a chinai irók segélye nélkül nem ismernök.

A hiut-shik vagy scythák szőke faju népe Kr. előtt más fél századdal Indiában több államot képezett, mig ki nem veretett Vikramaditia által, melly eseménytől e nagyhirü királynak időszámitása kezdődött (Kr. e. 56). A kiüzöttek azonban, nem feledhetve amaz ország gazdagságát, többször betörtek, mig végre Krisztus idejében megölve a királyokat, visszafoglalták azt s urai maradtak majdnem két századon á'. Ugyanazon nép ez talán, mellyről a chinai évkönyvek Yue-shi név alatt emlékeznek, mint melly akkor Shen-sitől nyugatra, a menynyei hegyek mellett, hatalmasan álla; vagy pedig ugyanegy az európai geták vagy góthokkal. Ők magukat hiang-yun-oknak nevezék; a chinaiak pedig őket hiong-nu-knak és a tatárokat hing-kuknak mondották, kiknek beütései ugyanaz valának Chinára nézve, a mi Európára nézve a barbárok vándorlásai.

A Han uralkodó-ház első császárai ajándokok s engedmények által barátságát keresték a népnek, sőt még leányaikat is fejedelmeihez adták nőul. Vu-ti országlása alatt némelly hiong-nuk, kik a chinai uralom alatt éltek, beszélék, hogy az ő nemzetök hadat viselt a yue-shik ellen s hogy királyuk ama nép királyának koponyáját ivóedényül használta. Talán ugyanazok ezen hiong-nuk, kik utóbb a római birodalomba törtek. A yue-shik hadat viseltek a parthusok ellen Kr. e. 127-ben, más scythák ismét ugyanakkor Bactrát s Sogdiánát foglalták el s véget vetettek a bactriánai görög uralomnak.

Vu-ti látván, hogy a yue-shik elégületlenek, fölakarta őket használni a barbárok legyőzésére, s Tsang-kiangot mint követet küldé hozzájok. A hiong-nuk értesülve e tervezetről, elfogták utjában Tsang-kiangot s tiz esztendeig fogva tarták, mig végre sikerült neki elszökni s Tawanba jöni, honnan eljutván a yue-shik közé, nem birhatta rá őket, hogy Istentől mindennel megáldott országukat elhagyva Tatárország pusztáira menjenek a hiong-nuk ellen harczolni. Si-

kertelen követségéből visszatérve a tibeti hegyeken által akart Tsang-kiang hazamenni, de ismét a hiong-nuk kezeibe esett. Ismét hosszu rabságot állva ki, végre visszatért Chinába tizenhárom évi távollét után száz utitársából egyetlen egyet hozva vissza. Ez ut a chinaiakat sok földnek s az indiai nemzeteknek ismeretére vezette s fölfedezé előttük a Tibeten át vezető utat; hanem a közlekedést meggátolák a közbenfekvő vad népek, kik a kereskedelmi egyezmények kötésére küldött követeket megölék.

Ezen nyugat felé irányzott mozgalmat sietteté Vu-ti hadjárata, ki a hiong-nuk ellen Ho-kiu-pinget háromszáz ezer emberrel küldé el, kik is az ellenséget négy fényes győzelem után a birodalom falaitól messzeüzték. Ez volt az első hadjárat, mellyben a chinai határok nyugat felé messzebbre terjesztettek. Sok chinai család telepedett le az elfoglalt földön. Vu-ti a hóditást folytatva, győzelmesen elfoglalta Pegu, Siam, Camboja és Bengala országokat; egyik hajóhada a keleti partok meghóditására ment, hol egy független főnök uralkodott, és Canton összes lakosságát hajókra rakatva elvitte.

Tulhatalmasaknak látván Vu-ti az adózó fejedelmeket, kik közől némellyek ezer li és sok város fölött uralkodtak, elrendelé, hogy az elsőszülött atyja javainak csak felét örökölje, a többi pedig a fivérek közt osztassék fel.

Többek után Sueu-ti (72) foglalta el a trónt. Börtönben neveltetvén, hová őt Vu-ti anyjával együtt záratá, szeretni tanulta az igazságot; maga nézte át az alattvalók folyamodványait, összeszedette elődei törvényeit, a helyteleneket eltörölte, a fennállóknak alkalmazásában pedig a szelidségét ajánlá. De bezeg nejei s fivérei, egyik ministerének tudósitása szerint, csak egy év alatt kétszáz huszonkét embert végeztettek ki. Uj hadat vezetett a hiong-nuk és a török-tatárok ellen s győzelmet aratván mindenütt, meghódita mindent egész a Kaspi-tengerig (50); melly hadjárata dicsőségét a Ki-lin gúla felállitása által örökité. Átnézette a King-eket vagyis a canonicus könyveket s meghatároztatta a jobbik olvasást. A többi tudományokat is pártfogolta.

A keresztény időszámitás első évében a kilenczéves Ping-ti jutott a trónra, k nek nevében a zsugori s nagyravágyó Uang-mang kormányozott, csupán saját kegyenczeinek osztva a méltóságokat. A császári család fiugyermekeit, kiknek száma kétszázezerre ment, becsületes nevelés örve alatt, magához vette; aztán, a mi a chinaiak előtt legszörnyübb bün volt, felbontá a sirokat, hogy a huliákról az ékszereket lerabolja. Egy idő mulva megmérgezte a császárt (Kr. u.

5.), maga vette föl e czimet s áldozatot mutatott be a legfőbb Lénynek. Az ellenszegülőket százanként öldöstette, Confucius ivadékait pedig a legfőbb méltóságra, melly azután örökössé vált, emelé. A meghóditott vagy szövetséges népek a Han családdal kötött szerződéseket megszünteknek tekinték s Uang-mangnak mindig fegyverben kelle állnia s tehát a népet teherrel nyomnia. A trónfosztott család hivei megerősödvén, megtámadták a bitorlót s legyőzve őt, darabokra vagdalták.

Hatodik uralkodóház.

Sok zavargás és napi uralmak után végre Kuang-vu-ti lett császárrá a keleti Han családból (25), melly azért neveztetett igy, mivel udvarát Si-ngan-fuból Ho-nanfuba tette át. Bünbocsánata által kibékité az országot s szétverte az ung-meiket (vörös szemöldüeket), kik azon szintől neveztettek igy, mellyel szemöldeiket festék. Nyájassága s erélye által fenntartá a békét s igazságos volt. Alatta s utódja Ming-ti alatt megujittattak a nyugat népeiveli viszonylatok, s China régi határait nyerte vissza (56).

Ez utóbbi jártas levén a régi bölcsek összes tudományaiban, udvarában egy tudományos akademiát állita fel a barbár fejedelmek s a meghóditott tartományi kormányzók fiainak számára. A Sárgafolyó áradásai ellen egy gát épitésénél száz ezer embert foglalkoztatott. Hanem eltürte, hogy Fo bálványozó tana terjesztessék, a mi elég volt, hogy emlékét a tudósok átokkal sujtsák. Ezek a következett fejedelem Tsang-ti alatt (76) az uj bálványozó tannak nyiltan ellenszegültek s Kong-hi, a tudósok egyike mondá, mikép Vu-ti császár ama tan befogadása által elhomályositá mindazt, a mit jót cselekedett. Midön e szavai miatt arról vádoltatnék, hogy a Han családbeli legnagyobb császárt becsmérelte, ekkép védé magát: „Azt, hogy én a legdicsőbb fejedelem ellen kikeltem, csak ellenségeim rágalma mondhatja. Én ugy beszéltem Vu-ti kormányáról mikép a történet beszél; a történet, melly tanitja az utókor fejedelmeit, hogy elődeik hibáiba ne essenek. És vajjon bün volna annak fölemlitése, a mit a történet megrovandónak talált? A fejedelmek jó, vagy gonosz tettei nem maradhatnak titokban, rájok levén függesztve mindeneknek szemei: ha roszul viselik magukat, vétkezik-e, a ki tetteiket megrója? Ha halált érdemlek, mivel ismételni mertem, a mi irva van, akkor számkivettessék a történet és az ő itélő széke, mellyet senki sem kerül el. Ő feljegyzendi azt is, mikép bántak velem, mivel megróttam azon tetteket, mellyeket ő megrótt, és a császáron, a ki engem megbüntet, szennyfolt fog maradni.“ A császár nem bántá a tudóst, s bár pártolá

a Tao-sse felekezetet, de Confuciust s követőit sem vetette meg, s összehiván a tudósokat, hogy vizsgálják meg s egyeztessék össze az öt canonicus könyvet. A vitályos helyek fölvilágositásából a Fejtegető értelmezés keletkezett.

Ho-ti kiskorusága (89) a ministerek s az anyacsászárné fondorkodásainak szabad tért engedett. Mig a hiong-nuk a birodalmat folyvást háborították, kegyetlen uralkodójok Pu-nu, bátyja meggyilkolására tört, mit ez eleve sejtvén, futással menekült s élére állván népe nyolcz törzsének, ezektől tseu-yunak kiáltatott ki, s a chinai határokra vonulván, megalapitá ott a déli hiong-nuk országát, kik a chinaiakkal az északi hiong-nuk megtámadására szövetséget kötöttek.

Pan-tsao, Ho-ti hadvezére, épen olly vitéz katona, mint ügyes kormányférfiu, Közép-Ásiában szövetséges rendszert hozott létre s megrontá ekkép az északi hiong-nukat; meghóditotta Kis-Buchariát, mindenünnen túszokat küldvén Ho-ti udvarába; elhatott a Kaspi-tengerig s ezen is átmenni s a római birodalmat megtámadni szándékozék; de a parthusok elhitették vele, hogy a tengeren átkelés két esztendeig tart, s ő csakugyan visszatért, hanem az utána következett vezérhez illy szavakat intézett: „Az azon tartományokban elszórt chinaiak többnyire számüzött fegyenczek, a benszülöttek hasonlók a vadállatokhoz, kiket nehezen lehet megszeliditni. Te élénk és indulatos vagy; emlékezzél meg, mikép tiszta vizben nehéz halászni, és ha a zablát keményen fogod, a békét nehezen tartod fenn. Akarsz tiszteltetni? légy nyájas, engedékeny, nagylelkü; a kevésbbé fontos ügyeket mellőzd el, elégedjél meg a népnek becsületes pontosságával kötelességei körül; mentsd a kisebb hibákat; ne törődjél azon kicsinységekkel, mellyek az embereket a nélkül, hogy javitanák, csak gyötörni fognák.“

Ho-ti volt első, ki a heréltetket nagy méltóságokra emelé; s keseredett küzdelemre ada okot köztük és a tudósok közt. Ho-ti nejét mint a tudomány és szerénység példányképét emlitik, ki menyasszonyi ajándékaiból csak tollat és papirt fogadott el.

Több kormány váltá fel egymást egész Shiun-ti-ig (126), ki sok és fényes győzelmet aratott. Egy roppant nagy gyöngyöt kapván, visszautasitá, mondván, hogy nem illik fényt üznie, mig a nép éhezik, s midön nehány kerület fellázadt, hadsereg helyett egy biztost küldc hozzájok illy üzenettel: „Mandarinaitok kegyetlen telhetlensége fegyverzett föl benneteket s lázadástok büne az ő fejökre esik. Hanem a fejedelem ellen fellázadni, vajjon ajánlatos dolog-e ez? ő nem ohajt mást mint a népek békéjét s boldogságát; a ki ezeket kinozza, az a

fejedelmet csalja. Én tőle küldetve, kormányzástokra jöttem. Ha letesztek a fegyvert, ezennel igérem, mikép mindenki megtartja a maga állását s kap mindent, a mivel családjával együtt elégülten élhessen.“ Szép példa a fejedelmekben saját hibáik elismerésére. Meghagyá, hogy negyven év előtt senki se nyerjen hivatalt; de vajjon a tapasztaltságnak épen csak az évek szolgálnak mérvéül?

A hereltek és tudósok addig versengnek, mig amazok az utóbbiakat arról gyanusitják (187), hogy ezeknek tudományos társulata a tekintély ellen tör, — annyi bizonyos, hogy a legszilárdabb gát a zsarnokság ellen. A tudósok tehát elüzettek az udvartól, s a jelesebbek elitéltettek; és a császár mégis a tudományok kedvelőjének czime után sovárgott s az öt törvény-könyvet háromféle betükkel, negyvenhat márványtáblára vésette: néma betü, melly el nem rettenti a zsarnokságot.

Doghalál pusztitván a birodalmat tizenegy éven át, Shiang-kio, buzgó tao-sse, bizonyos gyógyitalt talált fel, mit titokszerü szavak kiséretében készitett. A baj nagy volt, a gyógy pedig csodaszerü, miért is könnyen hitelre talált, es Shiang-kio annyi követőre tett szert, hogy rövid idő alatt hatalmas pártnak élén látta magát. Ő ennek azt hirdeté, hogy a kék ég azaz Han-uralkodóház a sárga égnek fog helyet adni. Azonban fölfedeztetvén a vállalat közepett, midőn látná, hogy ha nem mer, el van veszve, fegyverre hivá föl embereit s az összecsődült ötvenezer harczost, sárga sapkát adván nekik megkülönző jelül, a tartományok pusztitására küldé.

A pártütést elősegité számos nagyravágyó főur lázadása, s China csakhamar több apró fejedelemségre volt osztva. A lángeszü s vitéz tábornok Tsao-tsao legyőzte utóbb a sárgasapkásokat, s miután zászlója alá csődité a nagyobb részt, saját hasznára fordità a polgárháborut s elfoglalván nagy terjedelmü földet, kiszabadità a nagyoktól saját udvarában fogva tartott Hien-ti császárt (190). Ettől ministernek választatván el, egyesité a pártokat, föltette a császári sapkát tizenkét bojttal s ötvenhárom drágakövel és aranyozott tengelyü, öt szinre festett s hat lótól huzott hintón járt; a császári pecsétek átvételében csak a halál gátolta meg a nagyravágyót.

Különösen magasztaltatott azon tehetségeért, melly szerint mindenki képességét kiismerve, embereit jól választva, jól is alkalmazta. Az ő müvét bevégzé fia Tsao pi, ki megfosztván a tróntól Hien-tit, alapitá az Uei uralkodóházat (220). De mig a trónvesztett család China határait nyugatra egész a Kaspi-tengerig terjeszté, ez Chinának csak északi felét birta, a többit a délen, Nankingban lakó

Hu család meg az északi Shing tuban lakó Heu-han- vagy utóbbi Han-ház tartá birtokában. A hármas birodalomban folyvást tartott a viszálkodás, miglen a Hu család ötvenkilencz év s négy fejdelem uralkodása után kihalt.

Tsao-pi bitorlóul tekintetvén a régi ház párthiveitől, hadat viselni kényszerittetett s a csatákban különös vitézséget tanusitott, s midőn élete végéhez közelednék, mondá: A ki ötven évet élt, az nem panaszkodhatik, hogy az ég rövid életet adott neki: annál kevesebbé én, ki hatvanos vagyok. S miután fiát Heu-tsút Kuo-teang bölcsnek ajánlá, hozzá tevé: Ha nem hallgatna fiam tanácsaidra, tedd le s magad uralkodjál helyette. Fiához pedig igy szólt: Bármi csekélynek lássék valami bün, el ne kövesd, és bármi kicsinynek valamelly erény, el ne mulaszd. Csak az erény érdemli, hogy azt kövessük. Benn em olly kevés volt, hogy nem szolgálhatok neked tükörül; hanem figyelj Kuo-teang tanácsaira, ő neked második atyád lesz.

Heu-tsút a polgárháboru s fejetlenség emésztette (223). Az Uei fejedelemnek vezére Song-tsao, elbizakodván győzelmében, fellázadott, s kezébe keritvén a főhatalmat, rettentő támadást intézett Heu-tsu ellen (244). Ez nem mervén ellenállani s a csatatéren halni meg, átadta magát gyáván a győzőnek, ki őt megvetett homályban élni hagyta. Az ő fia helyre nem tudván hozni atyja gyávaságát, minthogy lelke a szolgaságot sem türhette el, visszavonult ősei lakába s nejével együtt megölte magát (263). Benne halt ki a Han uralkodóház, Song tsao fia pedig a Tsin családot alapitá meg.

A Han-császárok folyvást hadat viseltek a tatárok ellen, kik néha egy részt, néha meg egész Chinát elfoglalták; szintugy a hiongnuk, turlok, to-po-k, a juan-juan, kitat, yu-tsu, mongol és mandsu nemzet ellen; hanem a chinaiak legtöbbször lettek győztesek s egyetlen csata által néha egész országokat foglaltak el. A császár illyenkor őrcsapatokat küldött a legtávolabbi tartományokba. Ekkép a chinaiak uj és uj országokat tanultak ismerni, és hatalmuk olly naggyá növekedett, hogy utóbb a birodalom felosztása ennek megtartását lehetlenné tette.

A kaspi hadjáratok, ugy látszik, főleg oda voltak irányozva, hogy ama tengeren a rómaiakkali kereskedést szabaddá tegyék. Hitelt adván a parthusok előadásainak, a chinaiak a rómaiakat valami csodás népnek, s tehát országukban leghatalmasb fejedelmeket, iszonyu nagy

fővárost, értelmes s a csodálatig igazságos lakókat képzeltek. Ez okból Ta-tsin vagy Nagy-China névvel tisztelték a római birodalmat s hitték, hogy a mi jó és szép van más országokban, az mind innen jő. „Ott arany s ezüst pénz veretik (mondják könyveik) s egy arany a másikból tizet ér. Kereskednek a tengeren Persiával s Indiával; egyért tizet nyernek; de azért becsületesek és igazságosak. A gabonának jó kelete van s roppant sok pénz kering. Midőn a külföldi követek a határra érkeznek, közköltségen vitetnek tovább, s ha a fővárosba értek, költségre kapnak annyi aranyat, mennyi kell. Ohajtanák (mondják tovább a könyvek), hogy adnánk nekik nyers selymet, minthogy ők szőni s festeni felségesen tudnak. Az ázok azonban meg nem engedik ezt, nehogy kézműiparuk gyümölcseit elveszitsék.“

Ezen ázok talán az ephtaliták. — Ezek királya Katus oda működvén a persa Chosroënál, hogy a selyem-kereskedés gátoltassék, a sogdiánok, hogy selymöknek kelete legyen, magukat egyenesen a rómaiakkal közlekedésbe tenni ohajták. Nagyon természetes, hogy a rómaiak is közvetlenül érintkezni kivántak azon népekkel, mellyektől selymet kaptak; hanem a parthusokban akadályra találtak. Csupán An-tun (Antonin), Ta-tsin fejedelmének egyik követe juthatott el Huan-ti udvarába, sok tengeri utazás után Jy-nánon vagyis a mai Tonchinon keresztül (167). A kapott ajándékok nem nagy értéküek voltak, rhinoczerszarvak, elefántfogak s békateknők; azért némelyek azt hivék, hogy a követek a kapott legbecsesb ajándékokat maguknak tarták meg. E viszonylatok a kelet és nyugat közt talán megszakadtak a következett uralkodóház viszályai alatt s a persa hatalom növekedése által.

Ez időszakban, mellyet elbeszélünk, figyelmet érdemel némelly uj tan. A hetedik uralkodóház alapitója megtisztitá a vallást, megmutatván, mikép a Hu-tik vagyis az első öt császár, kiknek áldozatok tétettek, nem egyebek, mint az öt elem; miért is, hogy a tévelyt végkép kiirtsa, a Hu-tik tiszteletének főbb helyeit lerontatá (265). Összegyüjté s átalakitá a törvényeket; a mandarinok fizetését fölemelé, hogy ne legyenek kénytelenek rabolni, s behozá ismét a szertartást, mellyben a császár az ekeszarvát fogta.

Ez időtájban a Tao-sse felekezet egy része azt képzelé, hogy az ember annál tökélyesb, minél tétlenebb, s tehát maguk közt még az érzékek használatát is eltiltá. Hi-kang egyesülve más hat bölcscsel, kik aztán a Bambu hét bölcsének neveztettek, azon tant hirdette, hogy az ür az összes dolgok eleme; gúnyolta a szertartásokat, törvényeket, a kingeket s a legfőbb boldogságot a testnek

kielégitésébe s a világ menetével nem gondolásába helyezte. Yven-ti, midőn sakkozás közben tudtára adák, hogy anyja meghalt, hozatott két üveg bort s kiüritvén azt, tovább sakkozott. Lieu-ling meghagyta társainak, hogy, ha utközben történnék vele az a véletlen, a mit meghalásnak mondanak, tegyék őt a földre s utazzanak tovább. Uei fejdelem üldözte e felekezeteket.

Pan-oei-pan, a hires Pan-tsao tábornok s Pan-ku történetiró nővére, jártas volt kora minden tudományában s e jártasságban fivéreivel vetélkedett. Tizennégy éves korában egy fiatal mandarinnak adatott nőül s mint nőhöz illik, a háztartás gondjainak adta át magát, csak nehány perczet szentelvén a tudományoknak; hanem miután megözvegyülve Pan-ku mellé vette magát, kizárólag a tudománynak élt. Pan-ku mint császári történetiró, átnézte s folytatta a Sse-ma-tsian évkönyveket, azonkivül Csillagászati utmutatásokat s a Nyolcz példaképet irta. Nővére segitette őt irodalmi foglalkozásaiban s ő azzal jutalmazta, hogy minden lépten dicsérettel említé. Midőn utóbb Pan-ku, mint Teu-hian barátja, a kegyelemből kiesve, börtönben halt meg, a munka folytatása nővérére bizatott, ki azt be is végzé s közzétette. A Han családróli könyve leginkább magasztaltatott. A fejedelem utóbb őt a császárnőnek szánt leánya költészet-, szónoklat- s történetbeni tanitónőjévé nevezte, melly állásában Pan-oei-pan egy dolgozatot készitett a női kötelességekről.

„Mi foglaljuk el — mondja ő [1]) — az emberek közt az utolsó állást, a mennyiben a legalacsonyabb foglalkozások számunkra tartvák fenn. Hajdanta ha leány született, letéteték a földre egy lepedőre s harmadnapig rá sem nézett senki; harmadnap meglátogattatott az anya, és az ujon szülöttre is gond fordittaték. Belépve aztán az ősök termébe az apa leányával karjain, kiséröi pedig cseréppel és téglával, hallgatva ajánlták fel az ősök képeinek az apa a gyermeket, a körülállók a kezeikben tartott anyagokat. Ha a leányok megismerik önmagukat, nem lesznek gőgösekké, s meggyőződvén, mikép mások segélye nélkül mit sem tehetnek, dolgaikhoz látnak a nélkül, hogy valamit terhesnek találnának.

„Ha a nő más családba lép át, uj kötelességek várnak reá, melylyek nem annyira annak teljesitésében állnak, a mire fölkéretik, mint inkább abban, a mit tőle követelni lehet. Akarod, hogy tiszteljen fér-

[1]) Amiot atya e tudós nőről hosszu értekezést tett közzé s leforditá a *Hét czikkelyt* vagyis azon művét, mellyből itt néhány eszmét közlünk. L. *Mém. sur les Chinois.* III. k. 365 s köv. ll.

jed? te légy iránta előbb teljes tisztelettel. Akarod, hogy állandóan szeressen? vigyázz magadra jól, hogy hibáidat föl ne fedezze.

„Négy tulajdon teszi a nőt szeretetre méltóvá: az erény, a beszéd, a külső s a cselekvésmód. Erénye legyen szilárd, feddhetlen, állandó s tiszta a legkisebb árnytól; minden szilajság, dacz, durvaság és gyermekesség nélkül. Beszéde legyen illedékes, kedves és meggondolt; ne legyen a nő néma, de ne is fecsegő; semmi trágár vagy aljas szót ne ejtsen, hanem keresett kifejezésekkel se beszéljen; ha annyira művelt, hogy a tudományokról is beszélhet, ne fitogtassa azt, mert nincs utálatosabb mint a nő, ki minden lépten a történetet, a szent könyveket, a költőket és tudományos munkákat idézi; csak akkor becsültetik a művelt nő, ha nem beszél haszontalanságról, ha a tudományról és irodalomról csak röviden szól s csupa figyelemből azok iránt, kik neki kérdést tesznek.

„A szépség mindenesetre szeretetre méltóvá teszi a nőt, de a szépség nem tőlünk függ. Elég szép mégis férje előtt a nő, ha tekintete s szava mindig kedves, viselete finom és tiszta, ruhája választékos és csinos, beszéde s modora illemes.

„Cselekvésmódja legyen nemes és illedelmes; az okos férjnek szemeremmel tegyen eleget, a gyermekeknek és cselédségnek jó példát adjon. Mindent maga idején tegyen, de még se legyen a pillanat rabja; se lanyha, se szeles, hanem nyughatatlanság nélkül tevékeny s szenvelgés nélkül kellemes legyen.

„Midőn a férj a nőt az apai háztól elviszi, ez mindent elveszt, még nevét is, mindene, még személye is férjeé lesz. Csak ennek keresse kegyét, csak ennek kívánjon tetszeni, élve halva, egyedül ennek kell a nő szivét birnia. Azért mondja A női törvények könyve: Ha a nő szive szerinti férjet kapott, egész életére kapta; ha nem szive szerintit kapott, egész életére kapta. Az első esetben boldog, és örökre! a másik esetben boldogtalan és pedig élte végeig.

„A ki szereti férjét s viszont szerettetik tőle, engedelmeskedni fog minden nehézség nélkül, mivel ez hajlamává lesz neki s mivel biztositva van annak helyességéről, a kinek ő tetszik. Csak ugy lesz feddhetlen a nő, ha hiven teljesiti minden kötelyét, ha föltétlenül engedelmes férje, ipja s napája iránt. A nő a házban legyen tiszta árnyék és egyszerü viszhang: az árnyék csak ollyan alakot mutat, minőt neki a test ad; a viszhang csak azt mondja el, a mit elmondatunk vele.

„Az ildomos nő, ki békével kiván élni, ügyekezzék magát állapota elkerülhetlen kellemetlenségein fölülemelni; győződjék meg, hogy bár mit tesz, mindig lesz mit szenvednie azoktól, kikkel együtt él. Győződjék meg, mikép belnyugalma s a külső figyelem csupán azon becsültetéstől függ, mellyet férje szüleitől s rokonaitól kivivni képes. Ezt pedig elérni igen egyszerü dolog: soha se ellenkedjék velök; ha pedig vele ellenkednek, türje békével; semmit se feleljen a kiméletlen szavakra, mellyekkel netalán illettetik; soha se panaszkodjék férjének; ne rója meg, a mit hall és lát, ha csak az nem végső gonoszság; engedjen mások kivánatának, ha az a becsülettel s kötelességével megegyezik. A szülők és rokonok, bár milly alávalók, az illyen nőt mégis tisztelni fogják; sőt magasztalandják erényét s lelkületét; melly örökös dicséret hallatára a férj szeretni, a szülők tisztelni, mindenki becsülni fogja őt s másoknak példányképen hozandja fel."

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Buddisták Chinában.

Midőn érintettük Hindostan bölcseleti s vallási eszméit [1]), előadtuk a nagyszerü átalakitást, mellyel Budda a fennállott vallást s papi osztályt megtámadni merte, hogy honfiait tisztább istentiszteletre s egyenlőségi erkölcstanra vezesse. Most visszatérünk erre, hogy lássuk, mint terjedett az el szülőföldéről lassanként Ceylonba, Chinaba, Japan-, Korea- s Tibetbe, mint szelidité meg némileg még a tatárokat is, hivők számára nézve egynek sem, az erkölcstan tisztaságára csak kevés vallásnak engedve elsőbbséget.

A budda vallás, ugy látszik, Krisztus előtt hat századdal vette kezdetét, Ganges partjain, honnan tovább délfelé, mindjárt Budda által nem is terjesztetett el. Üldöztetvén a buddisták, kénytelenek voltak Magadát és Varnachiát az ott tulnyomó braminoknak engedni által, maguk pedig Indián kivül terjeszkedni. A budda vallás akkori főhelyévé Kotana lett, honnan lassanként Ceylon déli részeibe ment át, Siva és Visnu imádásának helyét foglalván el; behatott aztán Siamba, Armanba, Malacca félszigetbe s a birmánok birodalmába. Japanba

[1]) L. II. könyv. 12. s 15. f.

Kr. u. 552-ben vitetett be; még később Tibet magas hegyei közé, hol trónra emelkedék. Közép-Asiában egész Kashemirig hatott el, melly egykor a bráma vallás főhelye volt; Sogdiana- és Bactrianában a scandinaviai istenségekkel találkozott. Ekkép terjedve, erkölcsi tanokat hintett el azon nemzetek között, mellyek ollyasmit egyáltalában nem ismertek, s ha az önsemmitès tökélyére szükséges erényeket szerencsére kevesen érhették el, legalább a lehető erényeket gyakorolták; a szigoru nőtlenség még azokat is mérsékletre hozta, kik egy fiucska mosolyától nem akarták magukat megfosztani; a testi tisztaság törvénynyé lett, a barmok a lélekvándorlás tekintetéből kiméltettek.

Chinába már 390. évvel Krisztus előtt vitettek be s fordittattak le némelly buddakönyvek; de csak a Krisztus utáni 64-ik évben [1]) történt, hogy a Han házból Ming-ti császár álmában egy iszonyu magas arany embert láta ragyogó fejjel és nyakkal; melly álomlátás iránt midőn tanácsosai véleményét kérné, ezek egyike mondá, hogy nyugaton létezik egy természetfölötti lény, Fo nevü, mellynek aranyszinü szobra hat láb magas. A császár visszaemlékezvén Confucius mondatára, miszerint Nyugaton fog feltaláltatni a szent, követeket külde Indiába, hogy annak törvényeit, tanát s képét országába hozzák. A követek megunván a hosszu utat, megállapodtak egy szigeten s feltalálva ott Budda szobrát, azt vitték el Chinába. Aztán maga Bodhi Dorma, a budda vallás huszonnyolczadik patriarchája, Chinába költözött, hol 491-ben meg is halt. Az uj buddisták, midőn a chinai Buddát a császár oldalánál látták, valamennyi többi fölött elsőnek, a vallás természetes fejének s Isten törvényes megtestesülésének tekintették őtet [2]).

A tudósok, kik szokás szerint a hazai dolgokkoz s a változhatlan szertartásokhoz ragaszkodtak, szörnyü gyalázatnak tarták ezen idegenektől behozott vallást, melly az alkotmány formáit vagyis szerintök lényegét megsemmité. A helyett tehát hogy megvizsgálták s a mi tiszta van benne megtartották volna, kárhoztatták azt tudós makacssággal, azon okból, mivel apáik előtt ismeretlen volt; oda forditák minden erejöket, hogy a császárt ez uj vallástól elvonják. Az azonban mégis hivőkre talált nem csak a nagyok, hanem a nép közt is, mellynek nem annyira a benne foglalt igazság, mint inkább a vele összekötött babona hizelgett. S valóban mikép Lao-tseu bölcsé-

[1]) Azaz a Ming-ti 7-dik évében.

[2]) L. II. könyv. 543 s köv. ll.

szete a Tao-sse felekezet nyegleségévé aljasult, ugy lett a Fo vallása nyerekedés eszközévé. Papjai, a bonczok, hogy, mint mondák, saját és mások vétkeiért eleget tegyenek, iszonyu erkölcs- és életszigort szenvelegtek; igy némellyek nyakukon és lábaikon vastag lánczokkal jártak, némellyek kövekkel ütötték magukat, mások ismét belül kiálló szögekkel készült s testöket alig befogadó ládákban hordoztatták magukat; és a buta nép kincsekkel halmozta el őket, mivel hatalmat tulajdonitott nekik a betegség-gyógyitásban, a jövendölésben s különösen a lélekvándorlás intézésében.

Hirdetik e papok az öt nemleges parancsot: meg nem ölni az élőt, el nem venni a másét, be nem mocskolni magát tisztátalansággal, nem hazudni s bort nem inni; továbbá irgalmasságot gyakorolni s különösen templomokat s monostorokat épitni, a papokat jó gazdagon ellátni, és segélyül hivni Fót és mindenkori társát, Amidát. Ezen istenség különféle alakokban személyittetett; különösen pedig sárkány, vagy guggoló s szörnyü potrohos ember képében, minőket a divat Chinából az európai müvelt házak pipereasztalaira is behozott. De a durva chinai, ha imái mit sem használnak, összetöri a bálványt, néha pert is indit az ügyetlen istenség ellen: egy apa meg nem hallgattatván leánya felgyógyulásáért imájában, tehetlennek s hütlennek vádolta az istent, s bármennyire rajta voltak a bonczok, hogy öt megengeszteljék, ő a pert addig folytatá, mig a bálvány elvettetett, papjai pedig megfenyittettek [1]).

A budda vallás azon népeknek, mellyekhez eljut, hajlamaikhoz alkalmazkodik: szigoru s kemény Tibet- és Japánban; szelidebb Mongoliában, Siam- s Hindostanban; felkölti a kegyelet, béke, türelem s önmegadás érzeteit, s itteni papjai a talapoinok nem vágyva uralomra, megelégesznek az alamizsnával, mellyet a bünök megbocsátásáért kapnak.

E szelidség hatással volt a népekre, mellyekhez a budda-vallás eljutott; már Attila előtt el volt törölve a halálbüntetés azon népek közt, mellyek a mai afganok földjén laktak; az istenitéletek helyett, mellyek szerint tüzes vasat kelle kézbe fogni, vagy a tüzön keresztül menni, italbizonylat hozatott be, mellytől a bünös roszul lett, az ártatlannak semmi baja sem volt. A budda vallás két poklot ismer, mindegyiket tizenhat kinhelylyel, hol a gyötrelmek még keresettebbek, mint minőket Dante a középkor hiedelméből szedett; e kinokat kiállva a lélek ujra elkezdi vándorlását.

---

[1]) **Le Comte** II. köt. 113. l.

Buddista utazás.

Mindezen részleteket azon utazás leirásának köszönjük, melylyet az V. században a chinai Fo-hian, Fo imádója, azon országokban tett, mellyekben a budda vallás el volt terjedve, hogy összeszedje ama vallás könyveit eredetök helyén s ismerni tanulja a legendák s ereklyékről hires helyeket és meglátogassa a kisebb és nagyobb átköltözés monostorait.

Miképp Tudela Benjamin az egész világon csak héberekt lát, ugy Fo-hian is mindenütt buddistákat lát és keres. Elindulván 399-ben északi Chinából, néhány zarándok kiséretében, áthaladott először is a homoktengeren vagyis a tatárországi pusztaságon, aztán délre fordulván, mindig nyugat felé tartva, elhat egész Kashemir északi részéig; átkelvén Indus folyamán, bemegy Afganistanba s Persiába. Innen visszamegy Indiába, s bejárván azt nyugatról keletre, elkiséri Gangest egész torkolatáig s aztán Ceylonba hajózva, megérinti Javát s visszatér hazájába, miután átutazott a kelet-nyugati irányban 126 fokot vagyis hatezer negyszáz huszonhat mérföldet (=1606½ fdr. mfd.), északról délfelé pedig 63 fokot vagyis három ezer hétszáz nyolczvan mérföldet (=945 fdr. mfd.), tizenhat év alatt, többnyire gyalog. Társai közöl ki meghalt, ki meg az indiai monostorokban maradt, és Fo-hian egy maga tért vissza tanainak tovább terjesztésére. „Mióta Fo-hian — irja ő — elhagyta a Han földét (Chinát), sok év forgott le; a nepek, kikkel érintkezésbe jött, mind idegenek voltak, hegyek, folyók, fák, növenyek, minden, a mi szemeibe akadt, minden idegen volt előtte; társai vagy eloszoltak, vagy elmaradtak, vagy el is haltak. Ha multjára gondol, szive gondolatokkal s bánattal telik el. Egyszer Ta-do (buddista bálvány) képe mellett egy embert látott, ki előtte Tsin országi szelentyüvel hódolva hajlongott; s ez olly erőszakkal hatott reá, hogy szemei könyüvel teltek el.“ Egy tengeri vihar alkalmával a braminok összeesküdtek ellene, hogy őt, mint a veszély okát, egy szigetre kiteszik, de ő csak attól félt, hogy a veszélyben forgók a tengerbe vetik a szent képeket s a szanszkrit könyveket, miket ő olly nagy fáradsággal szedet össze s másolt le; miután elbeszélte szörnyü veszedelmeit, felkiált: „Ha visszaemlékezem, menynyit szenvedtem, szivem megindul, de nem a veszélyekben ontott izzadtság cseppjei miatt; e testet fenntarták az érzelmek, mellyek engem lelkesitettek; feltett czélom koczkáztatta velem az életet az örökös veszélyü tartományokban, de én elszántam magam, hogy beteljesedjenek az én reményeim.“

Ez utazásból tanuljuk, minő nagy volt a budda vallás kiterjedése.

Erős gyökeret vert volt Indus jobb partján Kafristanban, hol utóbb lassan lassan hanyatlani kezdett, mig végre az islam által végkép elfojtatott. Virágzott közép India belsejében, hanem a kegyetlen üldözések a déli részekből számüzék. Ganges melléken s Tibetben, hol előbb a Tao-sse tan uralkodott, tulnyomóvá lett a budda vallás [1]). Fo-hian mindenütt vallása jótékony hatását mutatja fel. Magadában minden nemzet-főnöki biztos egy egy házat alapitott „orvoslásra, a boldogság s erény menhelyeül, hol a szegények, árvák, bénák s mindennemü betegek ápolást, orvosokat, gyógyszereket, ételt s italt találtak; minden, megnyugtatásukra volt irányozva s ha felgyógyultak, haza mentek."

A monostorok tele vannak koldusokkal. Szerzetes életre eleinte csak férfiak bocsáttattak, utóbb a nők is, hanem egészen a barátok felügyelete alatt s hasonló, sőt még szigorubb szabályoknak alávetve. „Az összekoldult élelmi szerek három részre osztassanak, mellyekből a kolduló egy részt megtart, a másikat annak adja, kit éhezni lát, a harmadikat vadak s madarak számára elhagyott csöndes helyen egy kőre teszi le."

A monostorokban éjjel nappal ima s harangszó hallik, mindegyiknek van egy ereklyéje Buddától, s legkülönösebb ereklye az ő árnyéka. Néhol a kiszabott ima elmondása helyett egy kerék forgattatik, mellyre az ima rá van kötve; az érdem tudniillik csak a mozgásban van; némelly helyt még a kerék is ellensuly által pörög, valóságos gépima.

A Kie-tsa tartományban a természet egész engedelmességgel a barátok szükségeihez alkalmazkodik; alighogy behordják a termesztményeket, azonnal borult hideg idő áll be: miért a királynak gondja van reá, hogy a télre-valókkal el ne lássák magukat, mig a termések az egész országban behordva nincsenek. Fo-hian másutt beszéli még, hogy „az indiai buddista királyok, midőn a barátoknak hódolatot visznek, süvegöket mind maguk, mind fiaik leveszik; az élelmi szereket maguk a királyi tisztek nyujtják át s midőn bemutatták azokat, egy szőnyeget teritenek le a földre, de a papok jelenlétében leülni, vagy lenyugodni a világért sem mernének. A királyok, országnagyok

[1]) Bár távol vala czéljától, mégis némi történeti adatokat is nyujt Fo-hian, midőn pl. emliti, mikép Kr. u. 97-ben egy chinai hóditó Kan-yngot a Kaspi-tenger partjára küldte, hogy hóditsa meg Fu-lin országot, mellynek a mennyei udvar hirét hallá s melly a római birodalom volt. Itt látatja velünk a yuetákat (getákat), kik hadat viselnek az indusparti népek ellen, hogy elvegyék tőlök Budda arany edényét.

s családfők a szerzeteseknek kápolnákat épitnek, ellátják őket élelemmel, adnak nekik földeket, kerteket a müveltetésre szükséges munkásokkal s barmokkal együtt. Ezen adományozások oklevele vaslemezre vésetik, s az utódfejedelmek közől senki sem merné azokat legkevesbbé is megsérteni.“

E pontok is azon sok hasonlóság közé tartoznak, miket a keresztény s a budda vallás között följegyeztünk[1]). Eredete a kettőnek nagyon hasonló, hanem aztán lényegileg mindakettő másmás utra tér, az tudniillik az egyistenség, ez a mindistenség utjára. A kereszténység a szabadság, szeretet s tevékenység vallása, mig a buddista olly Istent imád, ki a végzelemnek van alávetve, s kinek homályos egységében össze van zavarva a jó és rosz, a bölcseség s a gazság; és miután a szellemi tétlenség a legfőbb erény, természetesen a többi mind ennek van alárendelve s a főtörekvés a magánkivül ragadtatás, az eloszlás, a megsemmülés.

A budda vallás Chinában a Yuen s később a Mandsu fejedelmek alatt virágzott. Kien-lung 1779-ben azt irta a nagy lámának, hogy mindazok közt, kik a világon a Mindenhatónak szolgálnak, legfőbbnek s legszentebbnek tartja őt; s hogy hetven éve daczára egyetlen ohaja tanitványává lehetni, miért is kéri őt, menne hozzá, hogy halála előtt láthassa s imádkozhassék vele. A nagy láma annyira méltatta a császárt, hogy udvarába ment, hol himlőben meghalt.

A mostani chinai császár is látni kivánta a nagy lámát és ez is alig hogy az udvarba érkezett, meghalt. De hitsorsosai azon elővigyázattal éltek, hogy mielőtt eleresztették, utódot jelöltettek ki általa, ki az olly terhes méltóságot egy, a gyermekkorból még ki nem lépett ifjura ruházta.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII. Uralkodóház. 265-907.

VII. Uralkodóház.

Letétetvén a keleti Han fejdelmek legutóbbika Song-tsao által, ennek fia Zu-vu-ti a Tsin családot alapitá meg. Kemény harczok

[1]) L. II. könyv. 15. fej.

után legyőzte vágytársait és az czekkel szövetséges tatárokat; meghóditá Nankingot s Hu országát is s egygyé olvasztá ismét a birodalmat, melly ötszáz huszonhárom várost számlált, kétszáz harminczezer embernyi helyörséggel.

Ötezer szinésznő élt Hu udvarában, kik Zu-vu-tit annyira megronták, hogy semmire sem gondolt többé, mint a hivalkodó kéjelgésre. Mulató kertjeiben könnyü kis kocsin, arra megtanitott kosokkal huzatta magát; Valahányszor ezek megálltak, ő mindig kiszállt, hogy asszonyai valamellyikénél falatozzék. Ezek versenyezve a legválogatottabb ételekkel fogadták öt, s hogy a kosok megálljanak, az ezeket leginkább csalogató jó füveket tették ki ajtaik elé. Illy aljas kéjelgése közben megujultak a háboruk, mellyek egész hosszu uralma, valamint haszontalan Hoei-ti fia alatt is folyvást dühöngtek (290). A belháborukban, mint mondják, százezer chinai veszett el, mit az apró fejedelmek lázadásra, a külellenség rablójáratokra használt fel. Lieu-yuan, a hiong-nuk egyik főnöke, miután a Tsin császárok mellett legfőbb méltóságot viselt, függetlenségről kezde gondolkodni s vissza ohajtá állitani a Han családot, mellynek anyai ágon ő is ivadékaul tolta föl magát. Ügyekezetét alattvalói müvelésére s a törvények és büntetések megállapitására forditván, a hiong-nuk öt törzse fölötti uralkodást magához ragadta, s betörvén ezekkel Chinába, császárnak kiáltatta ki magát s a Tsin császárokat annyira megalázta, hogy asztalánál ezek által tölteté meg poharait. Iszonyu kegyetlenné lett, s jaj volt annak, ki öt meginteni merészkedett; egyszer mégis ministerei saját koporsóikat a császári lak elé hozva, mutogatták neki, mennyire megérdemli ő a zsarnok nevet; Lieu-yuan meghallgatta őket, elégtételt adott nekik, hanem előbbi életmódját tovább is folytatá.

Az ország nagyai vérivás közt esküdtek össze, hogy a Tsin családot a császári trónra visszahelyezik. Lieu-yuan halála után, fiát Lieu-tsant saját ministere megölé s megégetvén hulláját őseivel együtt, a Tsin családbeli Yuen-tit kiáltá ki császárnak (317), ki székét Ho-nan-fuból Nankingba tevén által, családja K e l e t i Tsin nevet nyert.

A béke még sem állott helyre. Lieu-tsan fia, ki családjának Tsao nevet adott, folytatta a Tsinek elleni hadat, segittetve Shi-le, a hiongnuk erős s vitéz főnöke által. Hanem ez, miután jótéteiért hálátlanságot tapasztalt, elhatározá, kardját saját javára használni fel, s levervén Lieu-tsant, birtokaiba saját családját helyezé be, melly az északkeleti Chinán harminczhárom évig uralkodott, miglen az Uei család által kiforgattaték. Mondják, hogy a Tsao fejedelem Yé-ben

mondhatlan fényü fejedelmi lakot épitett, finom márvány-falakkal, ezüst oszlopokkal, arany csengetyükkel s gyöngyökkel kirakott ajtóragasztékkal. Midőn a lak a legjelesb müvészek által befejeztetett, a császár a legszebb leánykákat gyüjtötte oda össze a mandarinok házaiból, sőt a nép közől is; ezer illyen leány, lóháton s a legszebb egyenruhában képezte a császár testőrségét s uti kiséretét. A palotában több mint tizezer ember lakott, csillagászok, jósok s müvészek, mindnyájan s mindig a legfényesb diszruhában.

A császárok egész sora következett ezután, kiket a heréltek s ministerek által előidézett folytonos lázadás háboritott, s kik egyebet sem tudtak, mint a buddistákkal vitázni, vagy a Tao-sse felekezettel a halhatlanság italát keresni.

Lieu-yu, szegény szülőktől származva, de lángeszü s életrevaló levén, megtanult irni s olvasni önmagától s gazdag ismereteket szerzett; aztán szégyelvén magát alacsony életmódja miatt, beállt katonának s kitüntette magát vitézsége által, különösen Sung-hen, a rettentő kalóz ellen, kit ő visszavert s a fővárostól elforditott (400). A hadsereg vezérévé neveztetvén, Lieu-yu elnyomta a sok trónkövetelőt, miért is Tsin jutalmul Sung fejedelmének nevezte őt. Ezután is győzelem kisérte őt; hanem midőn Hia fejdelem ellen indulna (418), vállalatát Ngan-ti császár gyávasága által meghiusittatni látta, miért is hogy megboszulja magát, megzsinegeltette Ngan-tit s fivérét Kong-tit tette helyébe. Ez azonban hasonló sorstól félvén, egy vörös lapra irta saját lemondását s igy szünt meg a Tsin uralkodóház százötvenhárom évi gyönge s viharos kormányzás után. Lieu-yu megparancsolta Tsang-ueinek, hogy Kong-tit mérgezze meg, hanem ez sem az uj császárnak engedetlenkedni, sem a régit megölni nem akarván, inkább maga itta meg a mérget. Lieu-yu ekkor Kong-tinak magának hagyta meg: ölné meg magát; ez azonban azt válaszolta, hogy Fo vallása tiltja az öngyilkosságot; Lieu-yu tehát mások által ölette őt meg.

VIII. Uralkodóház.

Lieu-yu (Wuti) derekasan kezdte meg a Sung család uralkodását (420); a csatában hős, mint kormányférfiu ügyes, büszkeség és fitogtatás nélkül, hü maradt a régi tanokhoz, nagylelkü s jótékony szeretett lenni s vágyakodott az olly sokszor pazarlott, de olly kevésszer kiérdemlett népatya czimre. Azonban két év mulva meghalt s az ő korcs fia Shiao-ti csakhamar letétetett s megöletett, helyét pedig fivére Uen-ti foglalta el (424), kinek a történetirók csak a bonczok iránti engedékenységét vetik szemére. Egy tudós igy szólt hozzá:

„Már négyszáz éve, hogy a Fo vallása a biro dalomba becsuszott, s már is annyira elterjedt, hogy nincs egy darabka föld, mellyen tornyai s templomai nem volnának ; mennyi fa, kő, tégla, vas és ólom használtatott el! mennyi réz, arany és ezüst pazaroltatott el a bálványszobrok öntésére! Jól tenné Felséged, ha lerontaná ama templomokat s anyagaikból a középületeket hozná helyre.“ A császár nem akarta ezt tenni, hanem felállitott egy nagyszerü intézetet, jeles férfiak képezésére; udvarában a selyemtenyésztést uj divatba hozta, annyira, hogy a császárnő maga szaggatta az eperfalevelet s maga kezével dolgozta a selymet, mellyből az égnek bemutatandó nagy áldozat ünnepruhái szövettek.

Az uralkodóház változása alatt különféle apró fejdelmek támadtak, s különösen északon az Uei család egész uralmat alapitott. Ez ellen folytonos háborut viselt Uen-ti, mig végre elsőszülötte által megöletett, kit ismét fivére Hiao-wu-ti ölt meg (453). Bün által jutva bár a trónra, gondoskodott, hogy a zavargás okait elháritsa, s tehát lealázta családja tagjait, kik roppant uradalmakkal birtak s fejedelmi fény közt alattvalóiknak fejedelmi parancsokat osztottak. Megmutatta nekik szépen, hogy a meghasonlás egy más családnak nyitna utat s igy rávevé őket, hogy tulságos hatalmukról mondjanak le, melly sikeres intézkedése által a császári hatalom megszilárdulván, az Uei s többi apró fejedelmi családok is tisztelni kezdték, s a birodalom virágzásnak indult. Ám roszra fordult ujra minden, midőn a kormányt szemtelen korhely fia Fi-ti (465), azután az orczátlan s kegyetlen Ming-ti (466) vette át, ki mivel nejeit megtermékenyitni önmaga nem vala képes, másokat vezetett be hozzájok. Az ekkép nemzett Lieu-yura hagyta a trónt, ajánlva őt első ministere s a seregek vezérének Siao-tao-tsingnek, ki maga vágyván a trónra, Ming-ti nek két álfiát s minden ellenszegülőt megsemmitvén, a Sung családnak véget vetett s alapitá a Tsi uralkodóházat (479) Kao-ti név alatt [1]).

IX. Uralkodóház.

Nankingban tartá székhelyét s mondá: Tiz évig uralkodjam, s az arany annyira fog becsültetni, mint a sár. Azonban négy év mulva meghalt. Fia Wu-ti (483) elrendelte, hogy

[1]) *Tsi-tsu-kao-hoang-ti* vagyis a nagy legmagasabb császár, közös czime majdnem mindazoknak, kik uralkodó családot alapitottak. Rövidség végett csak igy mondják: *Kao-ti*; vagy hogy megkülönböztessék a többi hasonnevüektől, hozzáteszik a családnevet, igy: *Tsi-kao-ti*.

a mandarinok csak három évig viseljék hivatalukat, aztán letétetvén szigoru számadásra vétessenek.

Alatta tünt fel Fan-tsin tudós, a bonczok keseredett ellensége, kiknek, hogy ellenökre tegyen, végzelmiséget hirdetett s hogy a testtel minden elenyészik. A császár egyik fia, ki öt szünteten hallgatta, kérdezte egyszer, hogy, ha ő semmi alapelvet, a dolgok semmiféle rendeltetését sem ismeri el, fejtse meg, honnan van, hogy az emberek állapota mégis különböző. A bölcs felelé: „Az élet hasonlit a fák virágaihoz: ezek először bimbók, aztán kinyilnak, szétterjednek s végre a szél hordja el öket. Az emberek némellyei hasonlithatók az ágytakaróhoz, mások ismét a deszkához, melly azt tartja. Te mint fejdelem takaró vagy; én s a hozzám hasonlók a deszka, mellyre te támaszkodol. Bár különböznek gazdagságra s életmódra, eredetök s rendeltetésök mégis csak egy. Az ember képe gondolatainak tükre; gondolatai azon eszközök, mikkel valami dologra vállalkozik. A gondolatok a testre nézve hasonlitnak a kard éléhez. Ha összetörött a kard, nincs-e megsemmitve éle is?“

Más illy ötletei is voltak. Igy, midőn a herczeg egyszer vadászatról haza jövet, érett vetést láta, tépett nehány szál kalászt s megmutatta Fan-tsinnak, ki ezt mondá reá: „Szépek, de te csak szépségöket nézed, s nem a fáradalmat, mellybe kerültek. Ha meggondolnád, mennyi izzadással fürészté ezt a nép három évszak alatt, ezt a vadászatot megutálnád.“

Az Uei császárok birtokukban tarták a Shan-si északi részét, honnan közép s nyugati Ásiával gyakori érintkezésben álltak. Követségeket fogadtak Persiából, Transoxianából, az alánoktól és Indiából. Nem szünvén meg azonban a belpártok viszálya, a béke nehezen állhatott helyre. Akkoriban mégis igen békés szellemü fejdelem uralkodék, ki igy szólt: „Ha elődeim olly hosszura huzták a háborut, az a béke megszilárditása végett történt; most, midőn minden csöndes, nem türöm el, hogy e csöndet bármi csekély ok felháboritsa.“ Visszahozni törekedett a régi fegyelmet, a méltatlan kegyenczeket lealázta s akár lóháton akár gyaloghintóban ment, kezében könyv volt, aztán összegyüjtvén birodalma véneit, megvendégelte öket s köztük ülve, kérdezgette véleményöket s emlékeiket a kormányzás és a mandarinok fölött.

Egy követ kérdeztetvén a Tsi uralkodóházról, igy felelt: „Az nem nagy javára van az országnak; nem érdem, hanem erőszak által emelkedett föl s nem is soká tarthatja fenn magát. Kormányzása durva és alávaló, a hivataloknak száma nincsen, de nem találtatik, a

ki azokat jól betöltse. Semmi rend, semmi megállapodás a dolgokban. A nép zugolódik s urat szeretne cserélni.“ És csakugyan a Tsin uralkodóház nem tartá magát fenn (494—99). Ming-ti, a leggonoszabb zsarnokok egyike, kegyetlenség által szerezte s tartá meg a trónt. Fia Pao-kiuan (Hoan-heu) baromias fajtalanságra adta magát. Hadvezére Siao-y vitézül védte a birodalmat az Uei család ellen, hanem a császár megmérgeztette őt; mire a tábornok fivére Siao-yan hason sorstól félve, fegyvert ragadott és az elégületlenek segélyével császárnak kiáltatta ki magát, s megalapitá a Liang uralkodóházat (502).

X. Uralkodóház.

Wu-ti (illy nevet vett föl az uj császár) uj virágzásra hozta a birodalmat, megujitá a közlekedést déli Ásiával, Ceylonba s India kikötőibe gyakran hajókat küldé s követségeket kapott Persiából s Ásia szivéből. Midőn látná, hogy a nemzeti vallást a buddista és a Tao-sse felekezet egészen elferdité s hogy a szüntelen vitály és üldözés bajt bajra halmoz, a mi az országnak is ártalmára van, elhatározá a mindig egyedüli törvényességünek tartott Confucius tanát uj érvénybe s gyakorlatba hozni. Azért is egy disz-épületet emeltetett ama nagy férfiu tiszteletére; minden városban tanintézetet nyitott, előadatta a történetet s magyaráztatta a régiség könyveit (King). De a buddista bonczok végre mégis elcsábiták, annyira, miszerint, hogy velök vitázhasson, közéjök zárta magát a monostorba s szabályaik szerint élt. A nagyok panaszt emeltek s kivánták, térne vissza a trónra; de a bonczok ellenszegültek, állitván, hogy miután be van csketve, csak roppant pénzösszeg lefizetése mellett oldathatik fel. A császárnő is levágatván haját, szerzetesnőnek ment, épittetvén egy, ezer személyre való monostort, örök béke név alatt; de utóbb mértékletlen feslettsége fölfedeztetvén, vizbe fulasztatott. A császár nem sokára visszatért szigoru életmódjához; napjában csak egyszer evett, akkor is csak zöldséget, rizst és gyümölcsöt; ruházata egyszerü vászon volt, beszélt alázatosan még cselédei- s heréltjeivel is; a lélekvándorlás tekintetéből senkit sem itélt halálra; az ökrök s kosok leölését, mig áldozat végett is, eltiltá, parancsolván, hogy liszt használtassék helyettök. Az alattvalók e miatt elégedetlenek lettek, s Heuking tábornok pártot ütvén, bevette Nankingot s elfogván magát a császárt is, éhséggel ölte meg kilenczvenhat éves korában (550); a trónra a megöltnek fiát Kian-uen-tit ülteté, hanem rövid idő mulva ezt is letette s megfojtatá, maga foglalván el a trónt Han császár neve alatt. Azonban Yuen-ti, Wu-ti másik fia, segittetvén a nagyok által, elfogatta a lázadót s levágatván fejét, a testet a dühös nép gúnyainak

tette ki (552). Yuen-ti a kormányszéket Kiang-lingba tette át, hanem Tsin-pa-sien, ugyanazon hadvezér, ki Heu-kinget legyőzte, szövetkezve az északi Uei családdal, megtámadta s körülvette őt saját fővárosában. A császár odahagyva ájtatos magányát, mellybe a bonczok vonták vala, fegyvert ragadott, de midőn a győzelemhez minden reményét elveszté, összetörte kardját, s lángba boritván a százegyven ezer kötetes könyvtárt, elveszettnek hirdeté a hadtudományt s a győző kezeibe adta magát, ki őt megölé, mint szinte utódját King-tit, a Liang családbeli utolsó fejedelmet (555).

XI. Uralkodóház.

Ez átengedte jogait Tsin-pa-siennek, ki a Tsin uralkodócsaládból első fejdelem volt (557); uralkodott három évig, pártolta a tudományokat és a bonczokat, mig az északi császár halálra üldözé azokat. Fia, Uen-ti (560) szeretetet s tiszteletet vivott ki magának; az éjjeli órákat dobütéssel jelentette, mint ez még ma is szokásban van; utódai gondatlanok és feslettek voltak. Az északi császár Eu-tseu szerfölötti fényüzésnek adta magát által. Egy kéjlakot emelt három, száz lábnál magasb toronynyal; a termeket a legfényesebben ékesitette föl, a lakot kedves csermelyek s minden évszakbeli virágok vették körül. Ipja s első ministere Yang-kien, Sui tartománynak fejedelme, letette őt s véget vetvén a Tsin családnak megalapitá a Sui uralkodóházat (589).

XII. Uralkodóház.

Az uj császár Uenti nevet vett föl s egyesitvén az északi s déli birodalmat, hatalmas egyedurságot alapitott. Nem volt ugyan jártas a tudományokban, de erős lelkülete őt a jobb fejedelmek sorába helyezi. Mérséklett s jóakaró levén, előmozditá a zenészetet és ékesszólást; uj törvénykönyvet tett közzé, melly nem szolgailag ugyan, de mégis az előbbiek alapján készült. Sokalván a közköltségekon fenntartott intézeteket, a fővárosin kivül eltörlé azokat s magtárakká változtatta; itt tétetett le a pénz, mellyel előbb az intézetek fenntartattak, továbbá rizs és gabona, mellyet minden családnak előgondosságból gyüjtögetnie kelle. Nem gyülölte a tudósokat, csak az ezen nevet bitorló sokaságot; az Eu-tseu által gyüjtött tizezer kötet könyvhez még ötezeret szerzett össze. A tudós Van-tong a béke fenntartásának tizenkét módját terjeszté eléje, hanem a fejdelem nem adott neki igazat, miért is ez oda hagyva az udvart, tanitóvá lett s olly hirre kapott, hogy Uen-ti vágyva ohajtá őt oldalánál látni, de a bölcs visszautasitván a meghivást igy felelt: „Én olly házban születtem, melly a szél s eső ellen sem volt biztositva; egy darabka föld képes engem eltar-

tani; különben könyveim közt, az igaz tudomány keresésével elfoglalva, tanitványaimmal élve, a világ legelégedettebb embere vagyok. A mi a népek kormányzását illeti, legyen egyenes, őszinte szive, melly ne kivánjon mást, mint jót. A legfőbb öröm, melly után én sovárgok, az, hogy Felséged a békét fenntartani tudja. Én az annyira veszélyes méltóságokra nem vágyakodom. Oktatva az ifjuságot, az államnak legfontosabb szolgálatot teszek."

Másodszülötte megölé öt idősb fiával együtt (605) s uralkodott Yang-ti név alatt. A vadászat-, zene- és asszonyélvezettel a közügyekbeni gondosságot párositá; kijavittatta a nagy chinai falat; megtiltá a fegyverhordozást, melly tilalom még ma is fennáll; atyja kincsein felépité Lo-yang várost, hová székhelyét is általtette; az épitéshez szükségelt köveket két millió ember által messziről hordatta; száz tudós által átnézette s ujra nyomatta az összes hadi, politikai, orvostudományi s földmüvelési könyveket; a császári könyvtárt ötvennégyezer kötettel gazdagitá s kizárt mindenkit a katonai és polgári hivatalokból, a ki tudori ranggal nem birt. Legyőzte a tonchini lázadókat, berontott Siamba, mellynek fővárosában tömérdek kincset s tizennyolcz tömör aranyból készült bálványt talált; Korea királyát hódolatra kényszerité s más külfejedelmek is védelme alá álltak.

Ezen chinai Sardanapal nagyszerü tervei mellett is a kéjelgésnek élt; az ő palotájánál fölségesebbet alig lehete látni; mellette egy, husz mérföldet (=15 fdr. mfd.) elfoglaló kert, középen nagy tóval, mellyet kioszkokkal ellátott halmok vettek körül; a halmokon alul terjedelmes virágágyak örök tavaszszal gyönyörködteték a szemet. Midőn ama roppant körben épült mulató házait látogatta, egész csoport kéjhölgy kisérte őt, lóháton, zeneszerekkel. De a fényüzési épitkezés mellett, két közmagtárt is állittatott, mellyek egyike két mérföldre (=1 ½ fdr. mfd.) terjedett. Hogy az épitkezéshez szügségelt anyagokat szállithassa, összekötötte a kisebb folyókat a főfolyóval csatornák által, mellyek mind mai napig a középbirodalom jóllétét mozditják elő. Felvirágoztatta a belkereskedelmet, s a nyugati népek nagy üzletet gyakoroltak Kan-tsuban, különösen erre felállitott tisztviselők felügyelete alatt. Az összecsődült idegenektől tudósitást vettek a chinaiak a külországok fekvéséről, s az akkor fennállt negyvennégy fejedelemségnek nagy térképét készitették el, a középbirodalomból Ásia belsejébe vezető utakkal, mellyek egyike a keleti, másika a nyugati ugurokhoz, egy ismét a Shen-shen tartományba vezetett, mellyet ma repülő homok borit. Ezen uj ismeretek Yang-tiban azon vágyat kelték föl, hogy ő a nyugatiak által is tiszteltessék, s ki is

vitte részint követségek s gazdag ajándokok által, részint erővel, hogy China szélső Ásiában ugyanazon tulnyomóságra vergődött, melylyet eldaraboltatása előtt gyakorolt.

Annyi épitkezése mellett kénytelen volt a népre uj terheket róni; minden családnak egy munkást kelle kiállitnia tizenöt és ötven év között; a katonák is pótlékzsold mellett munkára kényszerittettek; mit megunva végre föllázadtak, s minden bomlásnak indult, számtalan trónkövetelő lépett föl s független államok jöttek létre. Li-yuan, a régi Li ház sarja, hadat gyüjtvén letette Yang-tit s szétvervén a Sui család párthiveit, valamint más tizenkét apró fejedelmet, megalapitá a Tang uralkodóházat K a o - t s u név alatt (618).

XIII. Uralkodóház.

Látván az előbbi császárok nagyszerü palotáit, felkiáltott: N e álljon fenn többé az épület, melly csak arra való, hogy a fejedelmet fesletté tegye s telhetlenségét melengesse, s lángba borittatá azt. Tisztelvén Lao-kiunt, templomot állitott neki; megparancsolta, hogy a buddista szerzetesek közől százezeren házasodjanak meg s neki katonákat növeljenek. Legyőzte ezután ellenségeit s leköszönt Li-shi-min nevü fia javára (672), ki neki jobb keze volt győzelmeiben s ki fivérei irigységét nagylelküséggel viszonozta, de végre mégis fegyverrel kelle őket elnyomnia. E fejdelem, ki Tai-tsung név alatt[1]) uralkodott, China legnagyobb hősei közé számittatott, tovább terjeszté annak határait nyugat felé s hogy féken tarthassa a Tu-ku-koenokat, Shian-pi fejedelmeinek nemzetségét, s az akkor mozogni kezdett tibetieket s egyszersmind a nyugattali kereskedelmi viszonyok fenntarthatása végett, Ásia közepén négy s h i n t vagyis katonai kormányt állitott fel, a Tsungling és Tian-shian havasoktól körülvett tartományokban. A nyugati és északnyugati tartományok a chinaiaknak vetették magukat alá, kiknek birodalmuk ekkép Persiáig s a Kaspi-tengerig, északra pedig az Altai és Tang-nu hegylánczig terjedt, s Sogdianát, Turkestant, Khorasan egy részét s az Indukush hegylánczától boritott tartományokat magában foglalá. Bent a birodalomban az ég fia számos alfejedelem fölött uralkodott, kik közől tizenhat alkirály (t u-t u-f u) czimmel nagyobb hatalmu, hetvenkettő pedig kisebb hatalmu volt. A had-

[1]) Klaproth *Wen-vu-ti*nak nevezi öt, hanem e névvel semmiféle chinai könyvben föl nem találtatik. Klaproth más helyeken is eltér a közönséges olvasástól, a nélkül, hogy okokat hozna fel. Igy például Tai-tsung fiát is *Hiao-ti*nak nevezi a közönséges *Kao-tsung* név helyett.

sereg százhuszonhat osztályból állott. Ezen kis fejedelmek a császártól kapták nyilt rendeleteiket, pecsétöket és övüket, különben kényök kedvök szerint uralkodtak, néha néha követségeket s ajándokokat küldve az udvarhoz s lekötelezve magukat tartományaik békéjének fenntartására.

Ám nem csak ezek hódoltak Tai-tsungnak; Nepal és Indiában Magada szinte hódolatukat mutatták be. Jezdegerd persa shah (638), elkergettetve az arabok által[1]), Ferganában keresett menedéket; maga Fu-lin azaz a római császár is rubin és smaragd köveket küldött neki ajándékba (643). Tudomására volt a chinaiaknak az arabok (t a-s h i) nagy hatalmasodása, s évkönyveikben föl van jegyezve, mikép ezek a római birodalmat megtámadták, legyőzték s adózóvá tették. Olly messzire szárnyalt a két tengeröből közti pusztából csak imént előbukkant beduinok hire!

Korea.

Koreával (K a o - l i) is volt dolga Tai-tsungnak. Ezen nagy, hosszukás félsziget, melly nyugatról Chinával, keletről Japánnal határos, százötven, a Sárga- és Japáni-tengeren elszórt apró szigettől vétetik körül. Ollyan nagy mint Olaszhon s ugyanazon szélesség alatt fekszik, de hegyes volta miatt annyira hideg, hogy télen egyik háztól a másikig a hó alatt kell átutat vájni[2]). Mintegy nyolcz millio lakója van, kik negyvenegy főnökségben harminczhárom elsőrendü, harmincznyolcz másodrendü s hetven harmadrendü várost számlálnak.

Müveltségét a chinaiaknak köszöni; ezeknek nyelvét, irását s könyveit használják most is a tudósok, kik Koreában fövegökön két tollal különböztetik meg egymást; a népnek saját nyelve van sok chinai és mandsu szóval. A viselet majdnem egészen chinai, bő ujju, hosszu köpeny, négyszög sapka, bőr, pamut- vagy selyemharisnya, a gazdagoknál széles karimáju s magas tetejü kalap, a szakált hosszura hagyva, a fej leborotválva, a nők hajai pedig a nyakszirten nagy üstökbe tekervék. A földeket szorgalmasan müvelik, egészen föl a he-

---

[1]) L. fönebb a 613. lapot.

[2]) Klaproth 1832-ben forditásban tette közzé a *San-kokf-tsou-ran-to-sets* v. i. a Három ország átalános áttekintését. Hamel 1668-ban adta ki Korea leirását Rotterdamban illyen czim alatt: *Journal van de ongelukkige voyagie van t'iacht de Sperwer, gedestineerd nu Tayovan in t'iaar 1653: hoe, t'selve iacht opt' Quelpaerts eyland is gestrant; als mede een pértinente beschryvinge der landen, provintien, steden ende forten leggende in t' koningvyk Corea.*

gyek felső részeiig, kögátakat alkalmazva; a rizs mint főtápszer termesztetik. A koreabeliek, ugy látszik, Ásia belsejéből a már hatalmas Sian-pi nemzettől származtak, mellytől délre a Han nép lakott.

Ki-tsu, az utolsó Tsang császár nagybátyja, mivel ennek viseletét megrótta, börtönre vettetett, melly okból az utóbbi trónbitorló Wu-uang Ki-tsut barátjává s első ministerévé akarta tenni (Kr. e. 1122). De Kitsu azt felelte, hogy miután előbb Tsangnak szolgált, kinek az ő családja olly sokat köszönhet, ugyanazon császár megbuktatójának szolgálni soha sem fog. Wu-uang csodálva őt, Korea királyává tette, hol Ki-tsu a benszülöttek közt müveltséget terjesztett el. Utódairól, kik a félsziget északnyugati részén laktak, csak annyit tudunk, hogy a Kr. e. IV. században a Yan kis királyoknak vettettek alá. A Tsing család buktával számos chinai keresett Koreában menedéket, miglen azt Wu-ti China tartományává tette.

Krisztus előtt harmincznyolcz évvel egy csodás származatu férfiu visszaállitá Ki-tsu régi országát s Kao-linak nevezte el; családját uralkodóházzá emelte, melly 667-ig tartotta fenn magát, a mikor is a chinaiak a félszigetet meghóditva, alkirályt helyeztek bele. Krisztus előtt tizennyolcz évvel az északnyugati részen Pe-tsi ország alakult, mellyet a chinaiak Tang alatt 660-ban hóditottak meg. Még régebben keletkezett északkeleten a Sin-lo ország, mellyet Kr. e. ötvenhét évvel hajókon érkezett nép alapitott s mellyet a III. században a japániak hóditottak meg, kik uralmukat a sziget nagyobb részére kiterjesztek.

Budda vallása Kao-liba 372-ben, Pe-tsibe tizenkét évvel később, Sin-lóba 528-ban vitetett be. Habár a bonczok nem igen türettek s templomaikat a városon kivül kelle épitniök, ők azért még sem hagytak fel szigoru életökkel s hosszu szertartásaikkal; sőt vannak kolostoraik ötszáz szerzetessel, kik közől némellyek egészen leborotválvák, hust soha sem esznek s ha valamellyik csak rá néz asszonyra, megbotoztatik s a monostorból kizáratik. Midőn fölvétetnek, letörölhetlen bélyeget kapnak, mellyről, ha a polgári életre visszatérnek, mindig megismertetnek. Legtöbben önmaguk gondoskodnak fenntartásukról, némellyek gyermekeket nevelnek, mások kis-kereskedést üznek, az öregek koldulnak. A nép nagyobb része azonban durva bálványokat imád; az egész istentisztelet abban áll, hogy a bálvány előtt hajtogatja magát s tiszteletére illatos fát éget.

Annyi századon át a chinaiak igája alatt élvén, a koreabeliek a szolgaság büneibe sülyedtek; aljas gyönyörök, csalfaság s gyávaság jellemzik őket. A nők nem őriztetnek annyira mint Chinában, szaba-

don járnak s társalognak. A nagy birodalommal s Japánnal élénk kereskedést üznek, s minthogy tengertől vétetnek körül, minden városnak egy fölszerelt hajót kell tartania. Ismereteik köre olly szük, hogy a világ szerintök csak tizenkét országot számlál, mellyek Chinától elszakadtak, s térképeik Siamnál tovább nem mutatnak földet. Ha az európaiak beszélni kezdenek nekik a világ különböző részeinek virágzó országairól, elnevetik magukat és mondják: Ti bizonyára minden szigetecskét országnak és minden kunyhót városnak vesztek; különben hogyan világithatna meg a nap annyi országot egy nap alatt?

Kai-su-wen, egy főur, megölvén a királyt, Tai-tsung chinai császár a gyilkos megbüntetése végett Koreába indult, mellyet utódja Kao-tsung 658-ban hatalma alá hajtott [1]).

Minő vitéz volt a hadban Tai-tsung, épen olly nagylelkü s bölcs volt béke idején. Leginkább azon gondolat bánt engemet — mondá az ország nagyainak — hogy örömemben vagy rosz kedvemben igaztalanul találok jutalmazni, vagy büntetni; azért ujolag kérlek titeket, mondjátok meg őszintén, miben vétkezem. És épen ugy kell meghallgatnotok nektek is, ha ki titeket a ti vétkeitekre figyelmeztet.

Rendelé, hogy a halálos itélet kimondása előtt három napi böjt tartassék, távol minden zenétől vagy mulatságtól. Olvasván, hogy a hátbotozás árt a nemesb részeknek, a verést az alsóbb részre rendelé. Saját palotájának egy részét a tudósoknak engedte által, kik ott könyveket irtak s néha az összegyült népnek a szent könyveket fejtegették, mit ollykor ollykor a császár maga is tett. A fővárosban egy intézetet állitott fel, mellyben tizezer ifju neveltetett, ezek közt külföldi fejedelmek fiai is; ezen intézet számára a canonicus könyveknek s a remek iróknak uj kiadásáról gondoskodott nagytekintélyü magyarázatokkal, mellyek különösen a Han idejében virágzott tudó-

[1]) A *Tong-kué-tong-kien*ben vagyis a *keleti országok általános átnézetében* olvassuk: „Mu-sing, koreai király uralkodásának tizedik évében (Kr. u. 607.) Koreától délre a tengerből egy hegy emelkedett ki. Midőn emelkedni kezdett, felhő és gőz setétséget terjesztettek el, a föld remegett, s mennydörgésszerü moraj hallatszott. Hét nap és hét éjszaka után a sötétség eloszlott. A hegy száz *tsang* (ezer láb) magas volt s kerülete negyven *li*-t (3 fdr. mérföldet) tett; sem fa, sem fü nem volt rajta, csak csucsán vastag füst gomolygott. A császár kiküldé a tudós Tien-hong-tsit a hegy megvizsgálására, ki is odamenvén lerajzolta s bemutatta azt a császárnak.“ *Mémoire de M. Julien a l' Academie, le 8. juin 1840.*

sok által irattak. Hogy a béke idején a hadtudomány el ne hanyagoltassék, mindenütt katonai tanodákat állitott föl, mellyekben leginkább az ijfeszités, mint a birodalom különös fegyverszere, gyakoroltatott. A gyakorlatokon maga a császár is részt vett, s midőn intetnék, hogy személyét ne veszélyeztesse, viszonzá: Birodalmamban ugy tekintem magamat mint az apát a családban; összes alattvalóimat mint fiaimat ölemben hordom; miért félnék tehát? Az adót megkönnyitette, a polgári s büntető törvénykönyvnek és a szokásoknak uj rendezetet ada; a birodalmat tiz tartományra osztá fel, mellyekben ezer kilenczszáz hatvankilencz város volt; a hadseregből nyolczszáz kilenczven öt csapatot szervezett, s fenntartására magtárakat állitott föl; gondoskodott az öregek és betegek ellátásáról; az érdemet gazdagon jutalmazta; s azoknak, kik a fiui kegyeletben kitüntek, öt nagy mérő rizst osztatott s erényök nevét, példányképül házaik ajtajára iratta.

Ő maga irta az Arany tükröt a kormányzatról [1]) olly elvszabályokkal, mellyekből a többi fejedelmek is valóban üdvösen tanulhatnának. „Mindennap a közügyekkel elfoglalva — irja ő — a fennmaradó időt sétálva töltöm, de elmém s gondolatom a mult történetein andalog; vizsgálom minden uralkodóház erkölcseit; minden fejedelem jó vagy gonosz példáit, a forradalmakat és azok okait, — és mindezekből tanulok. Midőn keresem, honnét van, hogy bár a fejedelmek mindnyájan békésen uralkodni s méltóságukat számos utódoknak hagyományozni ohajtják, mégis annyi zavar és forrongás történik, azt találom, hogy az ok leginkább azon gondatlanságban fekszik, melly szerint a fejedelmek önmaguk fölött nem elmélkednek, s irtóznak hallani azt, a mi talán visszatetsző s tehat kötelességeik s hibáik irányában vakokká lesznek; ezekből következik a romlás. Hogy elkerüljem ezt, miután láttam a történetben a jó kormányzás szabályait és a zavargások okait, egy tükröt készitek magamnak, melly hibáimat megmutassa s magam javitására ösztönözzön.

„Első szabálya legyen a jó kormánynak a magas hivatalokra csak erényes és méltó személyeket emelni. A császár, a legfőbb méltóságra emeltetve, szeresse a népeket s boldogságukat eszközölni törekedjék; erre pedig két dolog szükséges: rend és biztosság. Az első végett rendeleteket kell kiadnia s megerősitnie saját példájával; a

[1]) Hervieu atya lefordità ennek egy részét Du Halde atya gyüjteménye számára.

másik végett hadsereget tartania, melly elvegye az ellenségnek kedvét a határok megrohanására.

„Kedves dolog az uralkodás, — mondják némellyek, nehéz dolog az uralkodás, mondják mások. — Amazok igy okoskodnak: A császári méltóság a fejedelmet a többi emberek fölé emeli; korlátlan hatalommal bir; a jutalmazás és büntetés az ő kezében van; nem csak az egész birodalom kincseit birja, hanem alattvalói képességét s erejét is kénye kedve szerint használja fel. Semmit sem ohajt, mit meg nem nyerne; semmibe sem fog, mit ki nem vinne. — A másik rész ezeket hozza fel: Ha a fejedelem a mennyei főur iránt tisztelettel nem viseltetik, csodák és öldöklések következnek be; ha megsérti a szellemeket, sokszor halállal büntettetik. Ha ki akarja elégitni valamelly vágyát, milly messziről kell a drága szereket s anyagokat hozatnia a nagy mulató kertek, szép tavak s nagyszerü gyárak épitésére; kényszerülve van a népet adóval terhelni s igy a földmivelést hátra vetni, ekkép lesz aztán a drágaság, éhség; a nép szenved, zugolódik, lázong s leveretik. Ha a fejedelem a bajokat nem orvosolja, zsarnoknak tartatik, ki a népek szerencsétlenségére született.

„Még nagyobb nehézséggel jár jól megválasztani, kit emeljen méltóságra; mindenkit képessége szerint alkalmazni, a sokféle tehetségek közöl, sőt hasonlók közöl is a jobbat választani, igen nehéz, és mégis szükséges dolog, ha ki jól akar uralkodni.“

Tai-tsungnak felesége, Sun-she császárnő, erényeiről s férje ránti hü szeretetéről még ma is magasztaltatik. Mérsékelte a császár indulatosságát s nem türte, hogy ez a méltóságokra, érdemesbek mellőztével, az ő rokonait emelje; férje gyermekeit, bár melly asszonytól születtek, anyailag nevelte. Tai-tsung egyszer, haragra gerjedve Uei-tseng ministere ellen, mivel a régiek jeles mondatait igen merészen szemére vetette, leakarta öt tenni, midőn a császárnő diszruhában jelenvén meg előtte, nagy bámulatára igy szólt: „Én a legnagyobb ünnepélylyel akartam üdvkivánatimat nyilvánitni, mivel olly kincscsel bir Felséged, mellynél nagyobbat egy uralkodó nem is kivánhat, értem azt a kolaót (ministert), ki fejedelmének ellent mer mondani; nem fél, hogy a kegyből kiesik, midőn az igazság mellett erös marad s méltóságát koczkáztatja; el nem árulja az igazságot és saját öntudatát.“ A császár kihallgatta, meggondolta magát s köszönetet mondott neki. Egy dolgozatot irt e csaszárnő a hölgyszobábani magaviseletről, mellynek olvastára a császár felkiáltott: Ime a szabályok, mellyeknek minden időben megtartatniok

kellene! Betegségbe esvén, visszautasitá a Tao-sse felekezet varázsitalait s miután jó tanácsokat adott férjének és a trónörökösnek, elhunyt. A császár mausoleumot állitott neki, ragyogóbbat mint saját atyjának, mellyet azonban kolaója roszalásának következtében lerontatott. Ezen kolao a császárnőt nem sokáig élte túl. Sirjára a császár maga készitett magasztaló feliratot, aztán udvari népéhez fordulva mondá: „Három neme van a tükröknek: az egyiket a hölgyek pipereasztaluknál használják; a másikat a régiség könyvei képezik, mellyekben olvassuk, mikép születtek, növekedtek és buktak meg a birodalmak; a harmadik tükörnek az emberek tekinthetők, kiket tanulmányozva megtanuljuk, mit kell tenni és mit elkerülni. Illy tükröt birtam én az én kolaómban, s szerencsétlenségemre elvesztettem azt azon remény nélkül, hogy egy hasonlóra tehessek szert."

Tanácsoltatván neki egyszer, hogy a kiütött zavarokat kegyetlen szigorral nyomja el, ő jobbnak tartá biztosokat küldeni, kik az elégületlenek kivánatairól tudomást szerezzenek, s mondá: „Nincsen uralkodó ország nélkül, az országot pedig a népek képezik. Elnyomni a népeket, hogy a fejedelmi telhetlenségnek elég tétessék, annyi, mint levágni saját tagjairól a hust, hogy a has jóllakjék, Ez megtelik, de a test oda lesz. Az országokra sokkal többször hozott szerencsétlenséget a belnyugtalanság, mint külső háboru. Az uralkodó, ki népeit elnyomja, zugolódásra ad nekik okot; a zugolódás lázadássá lesz, ez pedig ezer bajt hoz mind az alattvalókra, mind a fejedelemre."

Egy folyó mentében sétálván fiaival mondá nekik: Vigyázzatok! a hullámok fenntartják e törékeny ladikot, hanem egy szempillantás alatt elmerithetik azt. A nép e hullámokhoz, a császár e törékeny ladikhoz hasonlit.

A tudós Kung-yu-tu, a császárfiuk tanitója, panaszt tett a fejedelemnél egyszer, hogy a trónörökös büszke és hanyag lévén, kevés előmenetelt tesz, Tai-tsung mondá neki: Ne mutassa fiamnak, hogy csak egy szót is szólt nekem, mert gyülölni fogná önt s tanitásának még kevesebb sikere volna. Nehány nap mulva bement maga a tanszobába, s kivánta, hogy Kung-yu-tu folytassa előadását ülve, mig ő fiaival együtt állva hallgatá őt. Hallgatván pedig, örömét jelenté ki, hogy fiait olly nagy tudományu férfiu tanitja, kit is egy font aranynyal s száz darab selyemkelmével ajándékozott meg.

Uralkodott e nagy fejedelem huszonhárom évig, élt pedig ötvenháromig. Halála hirére (649) a külfejedelmek követei érzékenyen jelen-

ték fájdalmukat; némellyek hajaikat vágták le, mások arczukat szurdalták össze, mások ismét füleikből eresztettek vért az elhunyt dicsőnek gyászpadja mellett. Két tatár arra kért engedelmet, hogy megölhesse magát Tai-tsung sirján, de ezt a halottnak fennhagyott rendeletei meg nem engedék. Tizennégy király saját köszobrát állitatá fel az elhunyt sirja mellé, halál utáni hódolás jeleül.

A kereszténység behozatala.

Arról is nevezetes Tai-tsung kormánya, hogy alatta hatott be először Chinába a kereszténység. 635-ben érkezett Tsang-nganba O-lo-pen, nestorianus pap Ta-tsin-ból vagyis a római birodalomból. A császár a legfőbb embereket küldé eléje, hogy vezetnék udvarába; lefordittatá vele a szent könyveket s meggyőződvén az azokban foglalt tannak igaz és üdvös voltáról, az uj vallásnak a fővárosban egy templomot épitett, mellyet huszonegy pap látott el (638). Mindezt egy emlék tanusitja, melly Si-ngan-fu-ban 781-ben emeltetett, melylyen a keresztény tan főbb vonalokban előadatik, s elmondatik, mint érkeztek meg a téritők 636-ban Tai-tsung udvarába, ki a kereszténység javára egy hirdetményt bocsáta közre; és hogy Kao-tsung minden városban keresztény templomot épittetett; hogy Vu-heu üldözte a kereszténységet, hanem az utána következett uralkodók pártolták; hogy végre Kuo-tse-y a táborba is mindig egy keresztény pap által kisértette magát [1]).

---

[1]) A felirat egészben feltalálható Herbelot *Keleti könyvtárának* toldalékában, mellyet Visdelou jezsuita készitett (375 l.). Itt elég nehány pontot közlenünk:

„A közép birodalomban terjedő csodálatos vallásnak dicsérete, mellyet készitett s kőbe vésetett King-seng, a ta-tsini templom papja.

„Valóban az, ki örökké igaz, egyedüli, az első elseje, eredetnélküli, végetlen bölcs, térben megfoghatlan, az utolsó utolsója, a legfőbb értelemben létező, ki a titokteljes világtengelyt tartja s tevékenysége által forgatja (a semmit és a létezőt) és eredeti méltóságával az összes szenteknek fenséget kölcsönöz; nem kitünő teste-e ez a mi egyetlen hármas egységünknek, ki a mi eredetnélküli igaz urunk *O lo ho*?

„Egy keresztet képezett, hogy megjelölje a négy részt. Első eredetet adó lehellete által nemzett két anyagot. A setét ür elváltozott, s az ég és a föld tüntek föl; a nap és a hold bevégezték pályájukat, s támadott a nappal és az éjjel. Fáradva tizezer dolgot hozott létre s alkotva az első embereket a béke áldásait árasztá rájok s meghagyta, örködnének egy forgó tenger biztossága fölött. Az ő eredetileg tökélyes természetök nem volt egészen testi; szivök egyszerü és tiszta, mellynek eredetileg sem ohaja, sem vágya nem volt; hanem miután a Sothan (sátán) elhintette a hazugságot, megfertőztette, a mi tiszta volt . . . . .

„A mi urunk aztán elrejtvén valódi felségét, emberalakban jelent meg az

Midön 1625-ben a téritök ezen emléket fölfedezték, némellyek csalásnak hirdették a dolgot, meg nem gondolva, mikép azon országban, hol a történeti hagyományokat és emlékeket a közhatalom felügyelete alatt tartja s hol az idegenekre olly féltékeny szem vigyáz fel, lehetetlen lett volna egy, ezer nyolczszáz szóból álló hamis feliratot hozni létre. A kő, melly öt láb széles és tiz láb magas, valósággal chinai munkások által ásatott ki egy magánház alapjai alól, s a hatóság rendeletéből a legközelebbi bálvány-templomban állittatott fel a Shen-si tartományban. Az emlék egyáltalában ollyan természetü, mellyet európai ember nem költhetett, mert utánoznia kellett volna az annyi század előtti irók irályát, s érintenie kevesbbé ismert szokásokat s helyi körülményeket, továbbá olly adatokat használnia, mellyek a titokszerü chinai csillagászat alakzataival jelölvék. Vagy tán azt mondja valaki, hogy ezt valami, a jezsuitáktól felbérelt chinai tudós koholta? de a felirat szélei telvék syriai nevekkel, szép estrangel [1]) irásban; miért is szükséges lett volna, hogy ama csaló e nyelvet is

---

embereknek; az ég örömnyilvánitás közt ünnepelte meg születését; egy nő hozta őt a világra Ta-tsinban; egy bámulatos csillagzat hirdette a megáldottat.

„Tai-tsung császár dicsővé tette Chinát, megnyitotta a forradalmat (a vallásban) és szentül kormányzá az embereket. O-lo-pen, a Ta-tsin-ban született, bámulatos erényü férfiu, figyelt a kék fellegekre s elhozta a szent iratokat. Figyelt a szelek szabályaira, hogy legyőzhesse a nehéz veszedelmeket. A Tsing-kuan kilenczedik évében Tsang-nganba jött. A császár meghagyta egy ministernek, hogy nagy udvari kisérettel a nyugati külvárosba menjen s mihelyt találkozik a jövevénynyel, vezesse őt a császári lakba. A szent iratokat a könyvtárban forditotta le. A hozzáférhetlen kapu hallá a tant s meg volt lepve annak egyenes egysége által; a császár azt különösen kihirdetni parancsolá. Tsing-kuan tizenkettedik évében, a hetedik hónapban őszszel ezen rendeletet adta ki:

„A tannak nincsen határozott neve; a szentnek nincsen határozott lényege; ő a vallásokat a tartományok szerint intézi és hajójába az összes embereket beveszi. O-lo-pen a Ta-tsin országból jött nagy erényü férfiu elhozta az iratokat és a képeket s felajánlá azokat a legmagasb udvarnak. E vallás szelleme titokszerü, kitünő, békés. Az ő tisztelt elsőszülöttje a tökélyest szemléli ki s hozza létre s megállapitja a szükségest . . . . A tisztviselők a császári főváros Y-nien részében legott egy ta-tsin-országi templomot épitsenek s huszonegy bonczot (papot) helyezzenek bele.

„Miután a tiszteletes Tsen erénye kihalt, az égszinü szekér (*Lao-tseu*) nyugatra költözött; miután a nagy Tang bölcsesége elmult, a csodálatos szél keleten lengedezett . . . . .“

[1]) Az estrangel azon legrégibb irás, melly a Kr. előtti 8-ik századból fennmaradt kéziratokban használtatott s tulajdonkép nem más, mint a palmyrai feliratokkal elvitázhatlanul rokon syriai irás. Az estrangel után van alakitva a nestorianus irás. A ford.

tudta és jól vigyázott légyen, hogy az olly kevessé ismert irás kilenczven sora hibátlanul másoltassék le. Hozzá kell még vennünk azt is, hogy mielőtt Assemani kivonatait közzétette, az ott felhozott syr papok nevei közöl igen kevés ismertetett. Föl kellene tehát tennünk, hogy ama csaló mind a régiségekben, mind kora tudományaiban a legjártasabb s a mellett annyira ügyes és ravasz ember lett légyen, hogy azt a legszemesebb népet is megbirta csalni. És mindez mi czélból történt volna? hogy megmutattassék, a mi másunnan bizonyos vala, hogy syr papok Si-ngan-fu-ban a VII. és VIII. században templomokat épitettek. S különben is a feliratban nem a tiszta s világos keresztény tan, hanem bizonyos vegyülete a különféle felekezetek véleményeinek foglaltatik, ugy hogy némelly chinai tudós a Lao-tseu chinai tanhoz közeledőnek találta azt, melly tannak a Tang család mindig hive maradt, miután a bonczok elhitették vele, hogy ő Lao-tseu bölcsész családjával rokonságban áll.

U-shit, a ritka szépségü s férfiasan müvelt lelkü leánykát kedvesen vidor kedélye miatt Tai-tsung maga mellé vette, hogy vigasztalná özvegységét. Itt ismerte őt meg Kao-tsung, a trónörökös, s belészeretett. Amint azonban a császár meghalt, U-shi, mint a többi császárnők, a férfiaktól örökre elválasztva, a boncznők (buddista szerzetesnők) közé záratott, hogy folyvást a császár sirja mellett ájtatoskodjék. A háromévi gyász eltelte után a trónörökös hódolatát jött bemutatni Tai-tsung szellemének, s illataldozatot tőn azon könyv felett, mellybe a nagy fejedelem a Jó kormányzás fölötti eszméit irta. A szertartásban az özvegyek is részt vettek, s U-shi könyzáporával s csüggeteg zokogásával magára tudta vonni a császár figyelmét, ki őt a zárdából kivéve, a császárnő palota hölgyévé tette. U-shi azonban olly női mesterséggel birt, hogy szellemdus lelke, ügyes és alkalmas megtagadás, meg kiállott üldöztetésének nagyitása által csakhamar rávette a császárt, hogy elüzve rendes nejét, őt emelné maga mellé a trónra, Vu-heu név alatt. Mint illyen, főtanácsadója volt férjének, a kihallgatásokon egy függöny mögött ő is jelen volt, tőle eredtek a határozatok, s a kik felmagasztaltatását ellenezték, azokat megbüntette. Az elüzött császárnőt egy más letett uralkodónővel együtt egy külön épületbe záratá, s midőn a császár egyszer ezeket vigasztalni ment, Vu-heu féltékenységből kezeiket s lábaikat, utóbb pedig fejeiket is levágatta. Ezután bünfurdalási őrjöngésében a rendes trónörökös helyébe saját fiát tette, kit utóbb, mivel szinte gyanussá lett előtte, számüzött; halálra üldözé az ország nagyait, és a mi addig hallatlan dolog volt, maga mutatá be az ünnepélyes áldozatot a nagy Tiennek.

Miután harmincznégy évig forgatta ide oda a gyenge Kao-tsungot, ennek halála után (684) fenntartá magát a trónon, s miután szabadabban mozoghatott, annál szigorubban nyomta el azokat, kik ennyi méltatlanságot türni nem akartak. Üldözte a már terjedező kereszténységet s Hoai-y boncznak tanácsára az égnek és a nagy fénynek egy templomot épitett, mellyen mindennap tizezer ember dolgozott.

Ezen boncznak mintegy ezer tanitványa vala, kiket midőn egy erkölcsbiró rosz viseletről vádolt, számüzettek, a boncznak pedig összes büntetése abból állott, hogy a fény templomában egy kétszáz láb magas szobrot ökörvérrel kellett befestenie. E templomot Hoai-y boszuállásból nem sokára felgyujtá (694), s a lángok elharapózván, a császári palotát is elhamvasztották. A császárnő ezt a véletlennek tulajdonitván, engesztelte a haragvó eget, s a boncznot a templom ujjáépitésével bizta meg. Ez az uj templomban tiz tiz lábnyi tizenkét bálványszobrot s nagy réztáblákat állitott fel, mellyeken a birodalom minden nevezetessége olvasható vala. Végre gyanuba vette őt a császárnő s ugy megverette, hogy bele halt.

E császárnő mindent megkisértett, hogy a Tang családot megbuktassa; de midőn látta a népnek, a törököknek s a tibetieknek is ellenszegülését, visszahivta saját fiát Tsung-tsungot, kit előbb számüzött (705). Még ezután is jó ideig önmaga uralkodott, mig végre az elégületlenek felláziották a katonákat is, kik megölvén a császárnő kegyenczeit, a kormányt az ifju császárnak átadatni kivánták. A császárnő átadta az ország pecséteit s magányba vonult. Tsung-tsung gyáva volt, kinek neje Uei-shi parancsolt. Ez s többi hölgyei osztogatták a hivatalokat, elengedték a büntetéseket s irták a rendeleteket, mikre a császárnak vakon a pecsétet kelle rányomnia. A nagyravágyó Uei-shi nem sokára megvetette azt, ki neki rabszolgájává aljasult, szeretőt választott magának, s férjét, midőn épen arról gondolkodott, hogy a nyügöt lerázza, megmérgezte (710). Ezután mint kormányzónő akart uralkodni, de a fejedelmek meggyilkolták őt.

Juan-tsung, ki Ming-hoang-ti-nek vagyis felvilágosodott császárnak neveztetett, ujra fölemelte családját (713) s a visszaéléseknek véget vetett. Észrevévén, mikép a kétszázezer katona közt a negyedrész sem jártas a fegyverforgatásban, a főtiszteket megbüntette s meghagyta, hogy miként vallásra nézve Confucius tana tiszteltetik, ugy nyittassanak termek minden városban Tai-kungnak, a legkitünőbb harczosnak tiszteletére. Korlátok közé szoritá az udvar fényüzését, ügyefogyott alattvalóin segitett s több hasznos intézmény felujitásával átalakitá a törvénykönyvet. A Fo vallásának számos templomát le-

rontatá s tizenkét ezer boncznak családaikhoz visszatérni parancsolá, mondván: A mi őseink ugy gondolkodtak, hogy ha egy ember nem dolgozik, vagy egy asszony nem fon, valaki a birodalomban hideget és éhséget szenved.

Ez időben kezdtek Chinára nézve félelmesekké lenni a tibetiek (Tu-fan). Vu-heu császárnő idejében meghatalmasodván, Közép Ásiában számos tartományt elfoglaltak (692), sőt elhatván a mennyei birodalom határaiig, a négy katonai vidéket elszakiták; aztán mindig belebb terjeszkedve az arabok segélyével a felső Syr partjain Ferganának is uraivá lettek (745). Ennek királya a nyugati China kormányzóitól támogattatva, a tibetieket békekérésre kényszerité. E siker által föléledt egy kis időre a chinaiak tekintélye nyugaton, s a sogdianok meg sok arab főnök is meghódoltak nekik; hanem kárukra történt, hogy az arabok uj birodalma Persiában s az Abbasidáké Khorasánban s az Oxus partjain mindinkább növekedett. A meg nem rettent tibetiek megujiták a támadást s a kitanok erős lábra kaptak Ásia közepében, hol rövid idő alatt hatalmas birodalmat alkottak. Ezek ellen, mint szinte az egyesült tibetiek és arabok ellen nagy hadat vezetett a chinai hős Kao-sian-tsi (747), ki embereivel hetven mérföldet (= 52½ fdr. mfd.) nyugvás nélkül haladott, de az egyesülés által rettentő erőssé lett ellenségtől legyőzetett. Más chinai seregeket is hasonló sors ért, habár utóbb ismét összeszedték magukat.

Juan-tsung alapitá a Han-lin akademiát, melly a birodalom legderekabb negyven tudósából állott. Midőn a tibetiek királya a császártól a chinaiak canonicus könyveit kérte, egy tudós ellenszegült mondván: Ha a Tu-fan nép fiai, a mi nemzetünk ellenségei, könyveinket egyszer elolvassák, értelmök megvilágosodik, megszerzik tudományunkat, s azzal előrelátást és ügyességet; felfuvalkodnak s rettentő elleneinkké lesznek; megtanulják, mikép kell minket legyőzni, sőt talán meg is hóditni. Ne adja oda Felséged az ellenségnek a nyilakat, mikkel minket keresztül lőjön. Egy másik azonban távolabb szempontból kiindulva, oda nyilatkozott, hogy a kérelemnek eleget kell tenni, egyrészt, hogy a tibetiek egészen el ne idegenittessenek, másrészt, hogy megizlelve a magasztos tudományt, jobbakká legyenek. Hah! — kiálta fel — csak adhatnánk az összes barbároknak hasonló ajándékot! A föld bölcsekkel telnék meg, s mi nem volnánk kényszeritve

annyiszor sereget gyüjteni, hogy visszaverjük az igaztalan s elbizott támadók rablás vágyát. Bár a tudományok által némelly nép ármányosabbá, ravaszszá s gonoszszá lesz, a legtöbben mégis a becsületes jó életet, a bölcseséget s erényt tanulják meg.

Juan-tsung, ki olly szépen kezdett uralkodni, utóbb a kéjelgésnek adta át magát; szerelemre gyulván egy hölgy iránt, elüzte a császárnőt s egészen egy menekült törökre, Ngan-lu-shanra bizta magát, ki egyszerü katonából hadvezérré, utóbb a Vang folyó melletti északi tartományok kormányzójává lett. Ez uralkodásra kezde vágyni, s midőn terveit jól kifőzte, azt hiresztelé el, hogy a császártól föl van szólitva, mentené öt meg ministerei zsarnokságától. Ezen örv alatt átkel a Vangon s elfoglalván Sha-ngan fővárost császárnak kiáltja ki magát (755).

Juan-tsung megfélemlett s bánatos szivvel átadá méltóságát fiának Su-tsungnak, ki miután maga is bátor volt s a nép visszanyert bizalma s az apró fejedelmek támogatása által is biztattatnék, szétverte a lázadókat annál könnyebben, hogy Ngan-lu-shan saját fia, vagy egy szolgája által keresztül döfetett (757). Megerösödvén a trónon Su-tsung, mikép atyja, elrontatni hagyta magát, mindent asszonyai s heréltjei tettek. A persák és arabok, kik Kantonban nagy kereskedést üztek, zavart támasztva ott, kirabolták a magtárakat, felgyujtották a boltokat s a tengeren elillantak. Su-tsung s atyja pártolták s talan föl is vették a kereszténységet, bár a chinai tudósok a budda vallással annyira összezavarják azt, hogy nem lehet kivenni, mellyikről beszélnek.

Ugyanazon Harun-al Rasid, ki Nagy-Károlynak ajándékokat külde, Chinába is három követet utasitott s bár az ég fiához jött első arabok nem akartak a hódolás jeleül térdet hajtani s fejökkel a földet érinteni, mondván, hogy illy imádás csak Istent illet, utóbb mégis alávetették magukat a lealázó szertartásnak.

A folytonos zavarok között a tibetiek hadakozásukkal soha sem hagytak föl; annyira, hogy Te-tsungnak egy ministere szükségesnek állitá az uigurokkal szövetségre lépni (780) s e végre a khagannak egy chinai herczegnőt feleségül adni. Több országnagyot külde Nan-tsao királyához s több indiai fejedelemhez, sőt az arab kalifához is, hogy segélyt nyerjen ama vad, mindenkire nézve háboritó és veszedelmes nép ellen. Először is az uigurok jöttek segitségre, hanem megveretve tértek vissza, s a tibetiek Shen-si tartományig

hatva, elfoglalták Buchariát (790) s napról napra félelmesebbekké lettek.

Wu-tsung (841) vitézsége megtisztitá a határokat a törökök- és tibetiektől, kik azokat megszállva tarták; rendelé, mi most is fennáll, hogy minden mandarin minden öt, vagy hét évben büneit a császár előtt bevallja s azokért bocsánatot kérjen. Gondolhatni, mennyire őszinte bünvallás az. Mint a Tao-sse felekezet hive, ellensége volt mind a kereszténységnek, mind a buddaismusnak. Lerontatni rendelé a budda vallás templomait, csak kettőt hagyva meg Siang-nganban és Lo-yangban, s egyet a többi városokban; a barátokat családaikhoz visszamenni parancsolá s roppant birtokaikat adó alá veté. A kereszténységet s a mágus vallást (Ta-tsin és Muhub) illetőleg megparancsolá, hogy ezek papjai zárdáikból térjenek haza s a terheket a többi alattvalókkal egyaránt viseljék, a kik pedig jövevények, azok a birodalom határain tul szállittassanak. Az akkor szerkesztett lajstromból kitünik, mikép a kormánytól szentesitve fennállt négyezer hatszáz hatvan templom és zárda, a kormánytól el nem ismerve pedig negyvenezer templom és zárda; mindezekben kétszáz hatvanezer ötszáz buddista barát s háromezer keresztény s mágus pap élt; melly utóbbiak különösen a déli tartományokban, aztán északon Oxus mellett és Persia szomszédságában terjedeztek.

A következett fejedelmek története csak vallásvitályról s a heréltek fondorkodásairól beszél[1]), annyira, hogy egy arab utazó igy nyilatkozott: „China állapota ollyan volt ekkor, mint Sándor birodalmáé, miután Dariust legyőzte; midőn tudniillik az apró fejedelmek, kik közt ő az elfoglalt persa tartományokat felosztá, ugyanannyi országot alapitottak. Minden chinai főur egy másikhoz szegődött, hogy egy harmadik ellen hadat viseljenek, akár engedte a császár, akár nem; s midőn a gyengébb legyőzetett, a győző elfoglalta tartományát, elpusztitott, elrablott mindent s az ellenség alattvalóit szétszórta. Illy kegyetlenséget engednek meg az ő vallásuk törvényei, annyira, hogy a vásárokon emberhust is árulnak.“[2])

[1]) Két arab kereskedőnek ujabban fölfedezett e tárgybani tudósitása igazolja a jezsuiták előadását. Ugyanazon utazók, midőn egy városi kormányzót akarnak jelenteni, heréltet mondanak. A Vulgata is heréltnek nevezi Putifárt, Fáraó ministerét.

[2]) Az emberevés közönségesen nem divatozik Chinában, hanem igen is éhség idején, melly olly népes tartományokban annyira gyakori. A polgárháboruk idejéből is sokszor emlittetik illy vad étkezés, részint a háborut követő drágaság, részint egy neméből a boszuállásnak, mellyre a chinaiak és a malájok olly igen hajlandók.

Végre Shiu-uen, a csapatok vezére, kiirtá a herélteket, Tsao-tsung császárt Shen-siből Ho-nanba költözteté s ott halálnak adta, helyébe emelvén fiát Tsao-suen-tsungot (905), kit két év mulva szinte ietett. Ez volt utolsó a Tang családból (907), mellynek helyébe Shiu-uen a magáét alapitá meg Liang név alatt. Azonban nem egész China fölött, hanem csupán Ho-nan és Shan-tung fölött uralkodott, a birodalom többi részeit független fejedelmek és a határszéli beütök tarták elfoglalva; mig a vitéz Li-ke-yung, a Tang család nagylelkü ellensége s erős támasza, Shan-siban uralkodott Tsin királyának czime alatt s utóbb a XV. uralkodóházat alapitá meg[1]).

Külviszonyok.

A Tangok alatt China tovább fejleszté külviszonyait. Juan-tsung uralkodása alatt gyakran érkeztek küldöttségek és követek Indiából, és pedig 713 után segélyt kérni az arabok és tibetiek ellen. A chinaiak megadták a segélyt, de az araboktól, kikkel többször is kellett változó szerencsével harczolniok, megverettek. A török, sogdianai, kashemiri királyok s más apró fejedelmek is barátságban álltak Chinával; 742-ben a déli tengerről érkezett kereskedők Serendibtől vagyis az oroszlánok királyától drága ajándokokat u. m. tüzes gyöngyöket, arany virágokat, gyémántokat, elefántfogakat és nagy értékü kelméket hoztak.

Midőn 721-ben egy napfogyatkozás roszul számittatott ki, a császár munkára szólitá Y-hang bonczot, ki azon korra nézve remek csillagászattant készitett. Azzal kezdte meg munkálkodását, hogy fölmérte a birodalmat s megállapitá a jelesb városok fekvését. Önmaga készitett körzeteket, napórát és csillagtávmérőt s két mérnöki társulatot küldött ki északra és délre, hogy jelölnék fel naponként a nap déli magasságát egy nyolcz láb hosszu napóra mutatóval, ugy szinte a sarkcsillag magasságát. E kisérletek azon tapasztalatra vezeték, hogy három ezer hétszáz nyolczvannyolcz l i távolságnyira az árnyék egy láb, öt uj s nehány vonalnyi; a sarkcsillag magassága pedig tiz és fél foknyi különbséget mutat. Megméretvén nagy gonddal két ellentesen kiválasztott északi s déli pont egymástóli távolsága, e távolság tétetett alapul a háromszögmérésnek. Mások gondoskodtak, hogy a nap- s éjhosszuság az idegen tartományokban is pontosan följegyeztessék és a birodalomban láthatlan csillagok szemügyre vétessenek.

---

[1]) E pontnál elhagy minket Klaproth, kinek segélyével felvilágositottuk, vagy kijavitottuk a jezsuiták, aztán Staunton, Grosier, Beaumont s a t. előadásait.

Talán Y-hang az indusok tudományába volt beavatva; s innen a hasonlóság a chinai és az arab csillagászat között. Egy gépezetet is készitett, melly viztől hajtatva a csillagok mozgását jelölé s mellyben álló szobrok az órákat és negyedeket ütötték. Előbb halván meg, hogysem csillagászattanát befejezhette volna, a császár a hátrahagyott irásait egy tudós társulat által rendbeszedette s közzététeté (727). Ku-tan, indus csillagász, a rendezők egyike, kimutatta, mikép ama tudományos ismeretek nagy része nyugatról s az indiai könyvekből kölcsönöztetett, mellyeket ő 718-ig szanszkritból forditott.

Y-hang háromszögméréséből tudjuk, mikép China akkoriban keletről nyugatra 9,310 li-re (26½ fok), délről északfelé pedig 10,918 li-re (31 fok) terjedett. Fel vala osztva e terület tizenöt tartományra, mellyeket 17,686 fő- és 57,416 almandarin kormányozott. A 722-i népszámitás szerint volt 7,861,236 család, 45,431,265 lélekkel, melly szám tizenhét év alatt 9,619,254 családban 52,884,818 lélekre szaporodott; ide nem számitva a fejedelmeket, a nagyokat, mandarinokat háznépökkel, aztán a tudósokat, katonákat, bonczokat és rabszolgákat, kik adómentesek voltak. A hosszu belháboruk megtizedelték e népességet a következett esztendőkben. 780-ban a közkincstár 30,898,000 taëlt (231,735,000 frank) pénzben és gabonában 2,157,000 (120 fontos) mérőt vett be.

Midőn 811-ben a császár az ország nagyait a közköltségek fölötti tanácskozmányra összehitta, ezek egyike igy beszélt: „A császár több, mint nyolczszázezer katonát tart, a kereskedők, bonczok, a Tao-sse s más felekezetü papok száma kétszer olly nagy, mint a földmüvelőké. Tiz közől csak három müveli a földet homloka verejtékével s tartja el a többit. A fizetéses polgári mandarinok száma tizezerre megy; sok helység harmadrendü várossá lett. Hajdan minden első rangu mandarin havonként[1]) ezer mérő gabonát és rizst s háromezer obon ezüstöt kapott (22,500 frank), most 9000-et kap, az alrendüek pedig átalában ezeret.“

Jelesb emberek.

Juan-tsung alatt éltek Tu-fu és Li-tai-pe, kik a chinai költészetnek azon szabályait irták, mellyek közt az még ma is gyermekkorát éli.

Hien-tsung alatt (806) virágzott Pe-ku-y, ki különféle hivatalok viselése után, visszavonult jószágaira negyedmagával: egy bonczczal, ki a füvészetet érté, két költő-tudóssal és egy olly társsal, ki őt be-

[1]) Alkalmasint igy kellene olvasni: *évenként.*

szélgetésével s tréfáival mulattatá. Ezekkel élt ő gondtalan vidámságban, nevezvén magát a kedves mámor tudorának. Sokan irigyelték az ő iddogáló magányukat; a császár is magához hivatá Pe-ku-yt s rávette, hogy cserélné föl magányát gazdag jövedelemmel, s a büntető törvényszék elnökévé tette őt, hol Pe-ku-y szigoruan igazságos volt s mondá: „Én ollyan vagyok mint a tan-kuer fa, egyenes, sima és hajthatlan; engem megtörni igen, de meghajlitni nem lehet.“ Hátrahagyott müvei halhatlanná teszik öt nemzete előtt.

Nagy hirre kapott Han-yu is, ki már mint ifju, birodalmi erkölcsbiróvá neveztetvén, irtogatta a visszaéléseket, a hol azok csak feltünedeztek. Észrevévén, mikép a heréltek magában a császári lakban az udvaronczok s udvari hölgyek számára bizonyos óvószert drága pénzen árulnak, figyelmezteté a császárt, vetne véget a gyalázatos üzletnek. A heréltek ugy megharagudtak ezért reá, hogy őt egy távolfekvő harmadrendü város kormányzójává neveztették ki; hanem ő itt is ugy viselte magát, hogy az apák legszebb kivánata fiaik irányában igy hangzék: Bár csak ollyan lennél mint Han-yu. Visszahivatván az udvarhoz, beosztatott a ministerek közé; de midőn itt is arra szavazva, a mit jobbnak látott és nem, a mi a ministereknek tetszett, elmozdittatott ez állomásától, mint a ki járatlan, s a császári fiuk tanitójává tétetett. Nagy drágaság uralkodván az időtájban, egy mandarin jelenté a császárnak, mikép Fung-siang-tu városban Fónak egy ujja őriztetik, melly ha kitétetik, bő termés lesz s minden nyomor elhárittatik. A császár parancsára fölkerestetik s kitétetvén, tiszteltetik a szent ereklye; a babonának egy tudós sem mer ellenszegülni, csak Han-yu emel szót s előadja a császárnak, mennyi roszat idézett már elő a Fo-vallás, melly a tiszta erény helyébe a külső szertartásokat hozta be, azért ő ama csontmaradványok törvényes elégettetését kivánja. Kevésbe mult, hogy e merész lépés Hanyunak életébe nem került, csak kegyelemből történt, hogy egy kis város kormányzására küldetett el. Itt irta azon müvét, mellyben a tudományok folytonos hagyományát egész Meng-tseuig és a koronként becsuszott babonaságokat mutatja fel. A császár látván e müvet, a bölcsészt a császári tanintézet elnökévé tette, hol ő a tudományokat s annak müvelőit nagy kegyben részesité. Utóbb Mu-tsung császár (821) által hadügyministerré tétetvén, teljhatalommal a mindig megujuló lázadások elnyomására küldetett; de ő elindult minden katonaság nélkül, csupán a hivatalához tartozó személyzettel, s a lázadókat rábeszéléssel jó utra téritvén, békés diadalt vivott ki.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Tibet.

Már többször emlitettük Japánt és Tibet-et, melly országok népei keleti s közép Ásia történetében oly fontos szerepet játszanak. Fenntartva magunknak Japánról másutt beszélni, most Tibetről fogunk szólani.

Himalaya északi lejtőjétől China nyugati széleig, délre a chinai Turkestanig, keletre a független Turkestanig nyulik ki ezen ország. Kiterjedése nyugatról keletre kétezer (=500 fdr. mfd.), északról délre hatszáz (=150 fdr. mfd.) mérföld. Olly magasan fekvő hegyes ország ez, hogy lakói a földön legmagasabban laknak[1]). Habár a forró égövig (28 fok.) terjed, telei mégis csikorgó hidegek. Első tudósitást ezen országról a velenczei Marco Polo adott, további ismeretére csak a téritők vezettek. Andrad Antal portugalli jezsuita 1624-ben; egy franczia s egy német jezsuita 1664-ben látták Tibetet; Orazio della Penna atya pedig 1732 ben egy katholikus missiót alapita ott s Tibetről Rövid ismertetést irt, mellyet 1761-ben Georgi atya Rómában ki is adott, hanem Alphabetum Tibetanum-a csak feldolgozatlan tudományos halmazt képez. 1777-ben Pallas irta le Tibetet, kevéssel utóbb pedig az angolok a nagy lámához követséget küldöttek, mellynek vezetője Turner Samu az országot igen érdekesen irta le.

A népesség nem egy nemzetiségü, hanem a mennyiben olly távol lévő országról szólhatunk, némellyek, mint a butiak, mavarok és nevarok a Himalaya magas területeire és Nepalba az indiánoktól szoritattak. A chinai könyvek némelly helyeiből kitetszik, mikép a kiangok, amint ők a tibetieket nevezik, China nyugati széleit még előbb foglalták el, mintsem a Kuen-lun helyekből jött népek a közép birodalmat megnépesiték. Maguk a tibetiek azt hiszik, hogy ők a majmok egy nemétől származnak, aminthogy belső Tibet még ma is a majmok tartományának neveztetik. Ezen eredet szerint ők legrégibb embereknek tartják magukat[1]).

---

[1]) Daba városa fekszik a tenger szine fölött 4796 met. vagyis olly magasan mint Montblanc csúcsa.

[2]) Hanuman, a majmok fejedelme, ki az ind mythologia szerint Ramának a

Miután irást csak a mi időszámitásunk VII. századában ismertek, régiségeikre nézve csak a hagyományra támaszkodnak, s történeti könyveiknek Della Penna atya által kiadott kivonata száraz és majdnem csak a királyok neveire vonatkozó; az időrend is helytelen. Prasrimp és Prasrimn névvel nevezi ama nemzet ősatyjait, s az első királyt Gniatrizeng-et, Makkiaba asszonynak, India királynőjének fiát mondja, ki gyermekkorában kitétetvén, egy paraszt által fölvétetett, aztán Tibetbe futva, ott a földmüvelést elterjesztette. Különvált törzsekben élvén, a tibetiek soha sem szilárdultak egy nagy nemzetté. A jelesb törzsek egyike vala a tu-fanoké keleti Tibetben, mellynek feje Hu-ti a chinai császároktól származtatta magát s Tibetnek több hordáját hatalma alá egyesité (491). Ennek utódjai a hatodik század közepe táján elfoglalták a Shen-si tartomány déli hegyes széleit, az Uei-k zavaros uralma alatt mindinkább meghatalmasodtak s Zan-pu czimet vettek föl, a mi annyit tesz, mint az ég szellemétől született. Székhelyöket jobbára Losa-tsuan partjain Lhassa mellett tarták, s bár létezett már több város, ők mégis szivesebben laktak azok környékein sátrak alatt.

Mintegy negyven mérföldnyire ezen tanyától egy tavon tul, mellyet fekete tengernek neveztek, kóboroltak a többi csoportok, tejjel, sajttal, marhahussal s pörkölt gabonával táplálkozva, állatbőrökkel s gyapju posztóval ruházkodva; ha valaki meghalt, annak sirján lovakat s ökröket vágtak le s ezekkel együtt temették el. Irás helyett koczka alaku fácskákkal s zsinegen csomó-kötéssel segiték az emlét[1]). Minden évben hüséget esküdtek a királynak, kutyákat és majmokat áldozva; minden harmadik évben pedig ünnepélyesen áldoztak embert, lovat, szamarat és ökröt. Az esztendőket az aratás szerint számiták.

Ye-zung-lung zan-pu (630) hozta be a budda vallást s már több százezer harczost állithatván ki a csatatérre, belső Ásia számos népét s közép India királyát is legyőzte. A hires Tai-tsung chinai császárhoz is követséget külde, melly hódolatát átadva, számára egy chinai herczegnőt feleségül kére. De midőn megtagadtatnék, a mi több török fejdelemnek már megadatott, Ye-zung-lung erős haddal rontott a birodalomba, s a kivánt herczegnőt megnyeré.

Lu-tung-zan, a kiskoru Ki-li-fa-bu helyett kormányozván (650), a szomszédokat legyőzte s olly hatalmat fejtett ki, hogy a chinai csá-

---

Lanka (Ceylon) elleni háboruban segitségére megy (I. köt. 510. l.) hihetőleg tibeti fejedelmet jelent.

[1]) **Klaproth** *Aperçu des peuples de l' Asie moyenne.*

szár szepegni kezdett; az ügyes minister azonban Közép-Ásia ellen fordítván e hadi erőt, eloszlatta a császár aggodalmát. Halála után a kormányzóság fiára, King-lingre ment által; a chinai császár a tibetiek ellenségének nyilvánitván magát, a közép-ásiai négy katonai kerületet meg akarta tartani; hanem a tibetiek mégis elfoglalták azokat, s az ellenök küldött száz negyvenezer chinait semmivé tették (678.) A következett években nyugati Chinában még több vidéket foglaltak el s szövetkezve az arabokkal meg nem szüntek a birodalmat háborgatni, mig végre sikerült magát China fővárosát is elfoglalniok (790). Az ezután mintegy ötven évvel kötött béke Lhassában egy emlékoszloppal örökittetett; ez még ma is megvan, a béke pedig nem sokáig tartott; de miután a tibetieket a sok belviszály s a törökökkeli háboru erejökből kimerité, a zan-pu a chinai császárnak aláveté magát (866). Nem beszélnek többé az évkönyvek Tibet fejedelmeiről egész Ku-zu-lóig, ki mint a régi zan-puk sarja, inditványozá a császárnak, támadnák meg egyesült erővel Hia ország királyát, kinek növekedése végső csapás volt a tibetiekre nézve (1015). Ku-zu-lónak ministere egy ravasz és kegyetlen boncz volt, ki uj fényre akarván hozni a tibeti hatalmat, hadat üzent Chinának, melly azonban reá nézve roszul ütött ki. A következett király alatt minden oldalon lázadás ütött ki, s az egymás iránt ellenséges apró fejedelmek közt feldarabolt Tibet elismerte China felsőbbségét, mellynek ekkép lázongó szomszédai alattvalóivá lettenek (1125).

A yue-shi törzsek, mellyek a hiong-nukkal hadakoztak, legyőzetve szétszórattak. (Kr. ut. 126). A Han császárok, háborut viselvén a hiong-nukkal, keresték a tibetiek szövetségét, hanem ezek jobbnak tarták Persia gazdag tartományait pusztitgatni, s a Transoxianában erős állást foglaltak el egész az V. századig, miglen a Sassanidák növekvő hatalma és a Juan-juanok gyakori betörése meggyöngiték őket.

Vallásuk bálványozás és nemzeti emlékezések vegyülete volt. A l a s i k vagyis a szép és erős alkatu de félelmes tekintetü jó nemtök, kilencz kart képeznek; a gonoszak közt legkitünőbb a Gongor, ki mégis a világot, a vállást és hitet védelmezi. Dsam-jang, a bölcseség istene, ki a holdban lakik, kijelenté a többi istennek, hogy ha embert akarnak nemzeni, szükséges, hogy egy isten és egy istennő majom alakot öltsön. Gne-zeden, a világ legrégibb fejedelmei közt az ötödik Ze-dentnek vagyis a legszebbnek egy daganatából született, a maga fiát pedig egyik czombjából szülte. Zan-gan-dara-eke, egykor királynő, aztán a veszélyekben segélyül hivandó istennő, három szem-

mel ábrázoltatott: egygyel komlokán, a másikkal tenyerén, a harmadikkal lábatalpán.

Egy indiai királynő Tibetbe menvén férjhez, magával hozta Sakia Muni- vagyis Buddának egy szobrocskáját s nehány könyvet. A már emlitett Ye-zung-lung (632) beszélni hallván erről más fél századdal később, Indiába küldé első ministerét Tuomi-sambuodát, szerezne magának biztosb tudomást, ki visszatérve, kétféle betüket hozott be az ország nyelvének irására.

Ime a buddaismus első jótéteménye a müvelődés irányában! Nem is hatott olly jótékonyan sehol, mint Tibetben, hol nem elleneztetvén sem tudósok, sem braminok által, hamar terjedett el; a minden müveltséget nélkülöző népbe erkölcsi szabályokat oltott; a harczias fejedelmeket szemlélődő főnökökké változtatta, kik nem hóditásra, hanem elragadó megsemmülés által tökélyre vágytak; s az Indiában olly régen divatozott irás és müveltség átültették Tibetbe, de nem ott támadott az, s nem onnan terjedett el a többi világrészekbe, mikép némellyek a mult században álmodoztak. Nehány szerzetes Trisrung-teu által Indiába küldetvén elhozták onnan a K a n d s u r t vagyis Sakia tanának nagy könyvét száznyolcz kötetben, mellyek tibeti nyelvre fordittattak s őrizetökre m i a s-ok vagyis templomok épittettek. Minthogy a buddisták, mint már érintettük, foganatosnak hiszik az imát, ha azt gépileg mozgásba hozzák, akár szóval, akár irással, vagy akár melly más módon, ezen könyvek is kerekekbe vannak elzárva, mellyek viz által hajtott gépezettel folyvást forognak. A hány könyvet forgat az illy gépezet kereke, ugyanannyi lámpa égettetik nagyobb ünnepeken s ugyanannyi szemből áll a buddisták olvasója, mellyet ujjaik közt pörgetnek.

A nagyok boszankodván, hogy a király az uj tant ennyire kegyeli, elrabolták a könyveket, mikre kezeiket rátehették, és a Sakia szobrát, és egy templomból mészárszéket csináltak; hanem a szentségtörést országos balesemények büntették, miglen a király a megsértett istenség kibékitése végett, behitta Indiából az Urkien nevü papot, ki engesztelő tettek által a csapásokat megszüntette. Üldöztetéstől nyomatva a buddisták önmaguk jöttek Tibetbe letelepedni, s Bodhisatva, alsóbb rangu isteni megtestesülés, alapitá ott Samiában, Lhassától három nap járásra, az első zárdát. Utána jöttek a többi buddista papok; de elválasztva a középpontól s bárdolatlan nép között élve, maguk is eldurvultak. A XI. században Chinából jött egy boncz Tibetbe, hogy átültesse ide a kis tan helyébe a nagyot, vagyis a monda-regék helyébe a bölcseleti hittudományt. Azonban megszé-

gyenittetvén egy ottani buddista által, kénytelen volt visszautazni, nem hagyva a benne hivőknek más emléket, mint egy darab csizmát, és a tibetiek folyvást megmaradtak az ő durva igazhitüségökben; még csak a ceyloni tanodát sem látogatták, hol a buddaismus a chinai vegyülékektől tiszta maradott.

Buddista hierarchia.

Különböző kutfőből származtatván vallásukat a tibetiek, nem akarták a chinai Budda felsőségét elismerni; hanem egy idő mulva azon kor után, mellyről beszélünk, midőn a mongolok Chinát elfoglalták s Afrika felé Egyptomig, Európában Sziléziáig hatottak, a chinai Budda, ki alattuk élt, hatalmukban szinte részesülvén, királyi méltóságban szokatlan fényt üzött. A véletlen ugy akarta, hogy ezen Budda, Kang-ka-jambo, tibeti születés legyen; miért is hazájában terjedelmes birtokokat és l a m a nevet nyert, a mi tibetül papot jelent. Fejedelemmé lévén a Budda s mindinkább növekedve a mongolok kegye által, rendes papi hierarchiát alapita. Eddig a különféle tibeti monostorok egy nagy láma alatt álltak, s ezen nagy lámák származatukat szakadatlan lánczolatban egész Urkien patriarcháig vitték fel; ekkor azonban mindnyájuk fölébe, mint Budda megtestesülése, egy nagy láma emeltetett. Ennek oldala mellett van még öt nagy láma, mint személyitői Budda fiainak; azután öt bodhisatva-láma, vagy az első ötnek fiai. Az első öt képezi a főláma tanácsát, s ha meghal, a főpap-választó teremben utódot adnak neki. Más al-lámák a szükség szerint a tartományokban vannak alkalmazva, helyettesekkel (g y b o n s).

A hierarchia utolsó fokát a k e g n i e n e k foglalják el. Mindkétnemü gyermekek ezek, kiket szülőik papi (szerzetesi) életre szánnak, s kik kilencz éves korukban az öt buddista parancsra fogadalmat tesznek, s együtt, vagy magánosan élnek. A k e t z u e l e k a tökélynek már tiz parancsát teljesitik, s ha husz évesek akkor k e-l o n g o k-ká lehetnek s ünnepélyes egész fogadalmakat tesznek. Ezek között vannak egyszerü barátok (t r a b a) és elüljárók (l a m a) s mindnyájan kegyes adományokbol élnek. A nőnek, ki a láma előtt megjelenik, ha csábitásról nem akar vádoltatni, be kell kennie arczát vörös czukorral és a szürle (t h e a) üledékével. Vannak még varázslók és jövendölők (n g a-r a m b a), kik házasodhatnak, és szinte főnökök alatt állnak. Minden monostornak megvan a maga T s o k-l o n g-ja, ki jósol, jövendöl és varázsol, s ijesztő rémalaku ruhában jár.

Akkoriban szerkesztetett össze a tibeti szent könyvek roppant gyüjteménye, mellynek egy példánya három ezer obon aranyba került. Magában foglalja Budda és tanitványai müveit, ezek és a patriarchák életirását, a zsinatok iratait, szóval, az egész tibeti canonicus irodalmat.[1])

A Mingek, kik Chinában a mongolokat váltották fel, nem üldözték a buddaismust, melly aztán ismét diadalt ült a mandsuk trónja mellett; kik alatt szerkesztetett a soknyelvü szótár is, mellyben az összes regetani elnevezések s a Buddára vonatkozó bölcsészeti kifejezések öt nyelven, u. m. szanszkrit, china-, mandsú-, mongol- és tibetül adatnak.

Tibetből a buddaismus a mongolok közt is elterjedt (1247), hol a láma Sakia-pandita a syr irást is tanitotta, mellyet ő az uigurtörököktől, ezek pedig a nestoriánusoktól sajátitottak el.

Mióta a főláma világi uralkodó is volt, e méltóságra sokan vágyakodtak; s igy történt, hogy a Brikun monostor nagy lámája fegyveresen támadta meg a sechiait s elfoglalta ennek főpapi székét, daczára annak, hogy ezt a császár iktatta be. Az elüzött láma a chinai udvarhoz fordult, s a császár közbejövén felosztá Tibetet nehány alatta álló kisfejdelem s a két vetélykedő láma között, s e szerint a főláma csak Sechia városra, ennek határára és a semmit be nem hozó nagy méltóság czimére volt szoritva. Midőn a két láma folyvást hadat viselne egymás ellen, egy tibeti fejdelem ellenök támadván, mind a kettőt hatalma alá veté; hanem őtet is a Dsengiskán-ok hóditották meg s a buddaismus feje megszünt egyszersmind világi fejedelem lenni.

A XVI. század vége fele egy Altan nevezetü főnök a vallást nagyravágyása eszközeül használta, s miután a tartományokat, hol a lamaismus uralkodék, erőszakosan hatalmába ejté, meghitta a nagy lámát államaiba. Az isteni megtestesülés hajlott a kérelemre s utját nagy csodák jelölék, s midőn a fejedelem s a főpap találkozott, ráismertek egymásra a lélekvándorlás következtében s emlékeztek, mikép ők már egy előbbi életet is együtt töltöttek. Altan emlékezett, hogy ő Kubilai volt, a Dsengis-kán unokája, kinek nagyszámu alattvalói voltak; a lámának pedig eszébe jutott, mennyi tisztelettel halmozá őt

[1]) A *Kandsur* vagyis a tibeti vallási könyvek öszlete kétszáz harminczkét kötetből áll; a mongol fordítást Chinában csak a császár engedelmével lehet eladni nem kevesebbért, mint 6666 frankért. Az eredetinek egy másolatát a kalkuttai tudóstársaság nem régiben küldte meg a párizsi könyvtárnak ivrétü száz kötetben, odavaló papirra nyomtatva. Lásd I. köt. 528. l.

Kubilai, midőn az ő lelke háromszáz év előtt a Pegsapa nevü lámában élt, ki unokája volt annak, ki a mongolokat irni tanitotta. Mint illy régi barátok a barbárság maradványainak lerontására könnyen összeszövetkeztek, s mielőtt elváltak volna, a főpap a fejedelemnek „végetlen s legfőbb jogarhordó", a fejdelem pedig a lámának „tengerpap" (d a l a i - l á m a) czimét adta, mit ennek utódai is megtartottak.

Azonban e főségi egységet csakhamar megdönté a vörös és sárga sapkás pártok viszálya. Amannak lámái a Himalayán magasló Butan vidéken uralkodnak s el nem ismerik a dalai-lámát; maga Tibet három sárga sapkás láma közt van felosztva: a dalai, kinek Lhassától nem messze, Potala hegyen pagódja is, fejdelmi laka is van, felsőbbséget gyakorol más lámák fölött, hanem a polgári kormányt nagy egykedvüséggel egy világi helyettesnek engedi; a zangi láma, ki Te-shu-lumbuban székel, az ország egy másik része fölött uralkodik; a Taranot-láma a Tatárföld egy részét birja, s nem messze az orosz határtól, Karkában lakik; mind a három Buddának megtestesülése. A chinai császár 1792-ben a sárga sapkának adta az elsőséget.

Napjainkban a láma a közép birodalomtól függ s a szertartási törvényszék megengedi neki, hogy f e n s é g e s-nek czimezze magát, hanem ugy, hogy ezt is oda tegye: e n g e d e l m e s a l a t t v a l ó. Azon négyezer ember, kiket a chinai császár tiszteletőrség czime alatt ott tart, a lámát teljes rabszolgaságban tartják. Ha kiesik a császár kegyelméből, meghivatik az udvarba, hol a legünnepélyesebben fogadtatik, sőt az ég fia annyira leereszkedik, hogy saját orvosai által gyógyittatja őt; aztán a hivatalos ujság nem sokára jelenti, hogy Budda isten lakást változtatott, s méltóztatni fog neki Tibetben ujjászületni.

Ma a tibetiek kedves, nyájas nemzet; a férfiak elpuhulvák s arczkifejezésök a mongolhoz közelit; a nők barnák, piros eleven arczuak; erősebbek a férfiaknál, miért is egynek több férje van; kereskednek s a földet müvelik; és ha leánygyermek születik, ünnep van a háznál.

Legszokottabb ajándék a tibetieknél a kendő. A gazdagok és a jegyesek kendőt cserélnek, a lámának is ez adatik ajándékba. A köszöntés abból áll, hogy a kalapot megemelik, kezöket mellökön keresztbe vetik és nyelvök hegyét kiöltik. Nyelvök hemzseg az egytagu szavaktól, kötszócskáik s névragozásuk, épen mint a chinai nyelvben hiányzik, miért is irásaik nagyon homályosak; a szent könyvek egy a szanszkrithoz hasonló vallási nyelven irvák.

Régenten a tibetiek meghalálozott szülőiket megették; most ha valaki meghal, összegöngyölitik ugy, hogy a feje térdei mellé s kezei lábai közé jőjenek; igy megkötözik s szokott ruháiba takarva egy zsákban, vagy kosárban felakasztják; ekkor a láma az imákat mondja el, a rokonok pedig összejőnek siránkozni s kiki tehetsége szerint vajat visz a templomba s azt ott a szent képek előtt megolvasztja. Az elhunyt holmijának felét a templom kapja, fele pedig eladatik, s a pénzből a temetési költség fedeztetik és a lámának thea vásároltatik. A hulla ezután a vagdalóknak adatik által, kik azt egy oszlopra akasztva, róla a hust levagdalják s a kutyáknak vetik, valamint a csontokat is mozsárban összetörve s liszttel elvegyitve. Néha a hus kitéve marad az ormadarak számára. A szegényeket a vizbe vettetnek; a papok megégettetnek[1]).

Az orvoslásban főszerepet játszik a láma és a barátok imája s varázslati babonája; kisebb bajoknál a beteg megkenetik vajjal s kitétetik a napra; ha borult idő van, betakartatik levelekkel s meggyujtott fenyőfa lombbal füstöltetik.

Jáczint atya, mint pekingi követ jelen volt egyszer a tibetiek ünnepi lakomáján. Életkor szerint foglaltak helyet sok hosszu s alacsony asztal mellett, gyapjuval tömött vánkosokra dülve. Miután egy árpalisztből készült vajas ételt (zan-pa) megettek, aztán reá bort, sert és czukornélküli, hanem megsózott s megvajazott theát ittak, levették kalapjaikat s imádkoztak. Azután ujra thea, ujra zan-pa, ujra bor következett; mire egy csészében minden vendég árpa- s rizsétket kapott czukorral s vajjal elkészitve; ujra ima mondatott s ujra a csészék vétettek elő, mellyekből az ételt ujakkal szedték s bort ittak hozzá. Most mindnyájan fölkeltek s sétáltak egyet az udvaron s mire visszatértek, az asztalra apró nyers husdarabok sóval, borssal s foghagymával, aztán szinte nyers nagy marhahusdarabok voltak föltálalva. Miután ismét imádkoztak, kihuzta mindegyik öve mellől a kést s fölvagdalván a marhahust az apró besózott darabokkal megette, mire ismét borozás és séta következett. Visszatérve poharat üritettek s az asztalra a tuba vagyis tésztából s husból gyúrt sütemény hordatott fel; ujonti ima után a vendégek előfogták botocskáikat, mely-

[1]) Ezen szokásokat találta Rubruquis a XIII. században, mellyek azonban régiebbek s más népeknél is felmutathatók. Strabo mondja, hogy Baktrianában az öregek és betegek bizonyos *ὀνπαφιστας* nevü ebeknek vettettek oda. Cicero szerint (*Tusc.* I. 45.) Hyrcaniában a legnemesebb eltakaritás volt a kuvaszoktól felfalatni. Justinus hasonlót mond a partusokról. Jelenleg is divatozik e szokás a kalmukoknál.

lyek, mint Chinában is, a mi villáinkat pótolják, s megették azt az ételt; végre sütemény-darabok göngyöltettek asztalkendőkbe, mellyeket minden vendégnek haza kellett vinnie, s ezzel vége volt a fél napnál tovább tartott ebédnek, mellyet séta, ima, borozás, ének és táncz követett egész az estveliig, melly hasonló volt az ebédhez, csakhogy nem olly sokáig tartott.

Vallási ünnepeik közelitnek az indusokéihoz. Az év kezdetén, melly februárra esik, három ünnep van, mellyek alatt ajándékok cseréltetnek. Lhassában aztán tizenötnapi vallási ünnep tartatik a buddaismus behozatalának emlékére. E napok egyikén a dalai-láma haditánczczal összekötött ünnepélyt rendez; a vidéki lámák mindegyike a fölámának ajándokokat nyujt át, mit önmaguk, fejökön szoktak elhozni. Végül egy ördögnek öltözött ember jelenik meg egy pap előtt, ki a dalai-lámát személyiti, s igy szól: A mit az értelem öt forrása által látunk, az nem áltünemény; semmi tan sincs tévelyek nélkül. A pap megczáfolja őt s eldöntő bizonylat végett felhija, hogy vessenek koczkát: az áldalai-láma háromszor veti el az övét, melly csalhatlanul mindig hatosta esik, mig az ördögé mindig csak egyet mutat. Ekkép legyőzetve megszökik; a papok s a nép meghajgálják s üldözik, mig csak egy barlangba nem menekül, hol fáradalma után jó étkek várakoznak reá.

Ime, igy szenteltetik meg a semmisülési tan!

ZÁRSZÓ.

Nagyszerü eseményekben gazdag korszak ez. Egy uj hatalom támad keleten a régi Persia, a régi Syria s a régi Egyptom romjai fölött; Austrasia, Neustria, Burgundia s Lombardia országok bukása- vagy inkább összeolvadásából egy uj birodalom keletkezik, melly aztán az egész nyugat egységének képviselőjeül emelkedik fel; és megállapittatik egy hatalom, melly a főpásztori bottal kardot egyesitve tuléli a maga gyöngeségében a többi hatalmakat, mellyek őt segélyül hivták, vagy fenyegették.

A byzanti kormány bebizonyitja, mennyi előnynyel bir a római igazgatás a barbár rendetlenség fölött. Mert bár megfogyott hadiereje, pénze, bátorsága s hazaszeretete; bár eretnekség dult benne, az emberiség és józan értelemnek ezen ostora; és habár hatalmas ellenség

rázkodtatá meg: mégis mint egy, az időtől megrongált, de jó alapu ház, megállt; és ha a gyeplőt erős kéz ragadta meg, még mindig megmutatta, mikép a müveltség ellensulyozza az erőt. Igy beszélik a kabbala meséi, hogy Salomon, miután meghalt, még egy egész évig fennállt a lábán, és a szellemek, mellyekkel varázslat által temploma körül dolgoztatott, azt gondolva, hogy ő még él, munkájokat folytaták: hanem végre egy féreg keresztül rágta a botot, mellyre támasztaték, s ő összerogyott; ekkor észrevevén a szellemek, hogy Salomon halva van, szabadokká tették magukat.

Vajjon a miénktől olly távol álló chinai müveltségnek viszontagságai reánk nézve minden tanulság nélküliek volnának? Mi nem hiszszük; az ő kimért, mindig ismételt és soha meg nem tartott erkölcstanuk egyhanguságában olly pontokat is találunk, mellyeket szabadabb intézményü országokban is folyvást ismételni kellene, ugy, mint hajdan a meséket használták az emberek oktatására, megrovásavagy javitására. Bár tulzásnak lássék azon tudósok s ministerek példája, kik koporsójokat maguk előtt vitetve mentek a császárnak az igazat megmondani, de közölök egy ezt irá: A Tsin és Sui uralkodó házak romlását az idézte elő, hogy a régiek példája szerinti általános és fejedelemhez egyedül illő felügyelés helyett mindent közvetlenül önmaguk és önmaguktól akartak intézni [1]). Nem ez-e a monarchiák bukásának egyik fő oka?

Mi elbeszéltük a bonczok és a Fo-vallás elleni méltatlanságokat; de nem kell feledni, mikép erre kutfőül egyedül a chinai tudósok szolgálnak, kik halálos ellenei voltak azon vallásnak, melly háboritá az ő tudós anyagvédelmöket (materialismus), és a mi több, hivatalos hatalmukat is. Ki tudja milly egészen más alakot öltenének ez elbeszélések, ha a háboru, a müvelödésnek ezen rettentő eszköze lerontaná azon falakat, mellyek mögött e selyembe pólyázott nemzet hosszu gyermekkorát éli? Talán e nap nem olly messze van már!

Milly bámulatot nem gerjeszt az arab nemzet! Eredeti félszigetén ezer ellenséges köztársaságra osztva, mindegyik külön istenséget ismer; története egy pusztaság, mellyen egyedüli vezérjelek a csaták. Csak egy kapocs egyesité őket, azon hit, hogy ők mindnyájan Abrahámtól származtak. És e hitet megszilárditja Mahomed és vallást alapit titkok és papság nélkül, csak a hitsorsosokra szoritkozó szeretettel. Tartózkodást parancsol és élvezetet igér; nemesnek csak azt ne-

[1]) **Du Halde**, A Mingek alatt irt munkák gyüjteménye.

vezi, kinek szájából és markából arany foly, s ki szavával úgy szúr, mint karddal és nyillal. A törzsek régi féltékenykedését büszkeség s vitézség vetélyévé változtatja.

Megszünvén a törzsek egymásközti ellenkedése, megszünnek egymás karaván jait rabolgatni, s azért kirontanak a félszigetből lelkesült erős akarattal és jellemmel, a kötelesség s érdem személyes érzetétől támogatva; miért is hasonlithatlanul felülmulják az assyriai puhultságot, a byzanti romlottságot és az ásiai nagy fővárosok erkölcstelenségét. Ajtatosak mint a barátok, harczolnak mint hősök, imádkoznak és ölnek, böjtölnek és rabolnak, ihletökben megistenülnek, kéjelgésökben sárba sülyednek. Vállalataikat más czél nem vezeti, mint az Isten országának terjesztése, s azon gondolatban, hogy erre minden embernek közremunkálnia kell, mindegy nekik vezér vagy közlegény, kalifa vagy imam minőségben harczolniok: innen a próféta első helyetteseinek ama határozott tökélyes áhitata, melly szerint tetteikbe semmi nagyravágyás, vagy féltékenység nem vegyül; innen az egyszerü erkölcsök s az égő hit. Még Mahomed társai életben voltak, midőn az islam már harmincznhatezer várost hóditott meg, Krisztusnak, vagy a tüznek templomaiból négyezeret rontott le és ezer négyszáz mecsetet épitett.

Az ásiai s áfrikai népek megszokva a régi zsarnokságot, ezen ujabbtól meg nem ijednek; a byzanti birodalom alattvalói elfeledték a nemzeti becsületet, a nélkül, hogy a római nép felségét elsajátitották volna. Nem fejtettek ki tehát olly ellenszegülést, minőt a romlott kormány érdemlett volna. Az egyptomiak és syrok Sándor utódai és a rómaiak alatt elpuhulva s elasszonyosodva bár, néha mégis vitézül harczolnak; de a spanyolok mint valódi hősök tünnek fel.

Az islam, az istenségnek igaz s nagyszerü fogalmán alapulva; olly titkok nélkül, mellyek tulhaladnák, vagy összeütköznének az emberi ésszel; első erényekül hirdetve a bőkezüséget, nagylelküséget és hősi bátorságot; nem zavartatva a papság és a fejedelmek viszálya által; az emberi gyarlósággal meglehetősen összeférő parancsokat irva — csodálni lehet, hogy az egész világot meg nem hóditotta. Azonban mig szeretetet s alázatot hirdetett, egyszersmind gyülöletet s gőgöt csepegtetett, mellyek a romlás magvai voltak; a hősiség mellé csakhamar odalopózott a telhetlen rablás és hatalomvágy; az önzés visszatér; a kalifa elválasztja magát az imamtól, a próféta utódja a hivők királyától; hanem e szakadás még sem gátolja meg, hogy az állam s egyház öszpontositva maradjanak, megszilárditva a zsarnokságot, minden külső és szellemi szabadság elfojtása által.

Még sokkal több vér ontatott a belviszályok alatt, mint az ellenszegülők legyőzése végett. Mi siratjuk az emberi áldozatokat, mellyek a bálványok oltárain ölettek le, pedig ezek száma az egész ó-korban s az összes népeknél nem ment annyira, mint azoké, kiket egy próféta theismusának terjesztése gyilkolt le; melly próféta isteni küldetését csupán ezen öldökléssel akarta igazolni.

Ezen második déli népvándorlás olly vészes és gyilkoló, hogy irányában az északit békés áttelepedésnek nevezhetni. Az északiak a müveltségnek sok elemét meghagyák, mellyek aztán maguknak a barbároknak szeliditésére szolgáltak, kik meghajtva büszke nyakukat a legyőzöttek vallása előtt, imádták azt, a mit előbb tüzzel pusztitottak, kiterjeszték a testvériséget és elfogadták az előbbi müveltség gyümölcseit. Az arab ellenben lerombol mindent, a mit utjában talál, a megöltek halomra hányt fejei tanusitják negédes türelmetlenségét, mellynek parancsára csak engedelmesség és rabszolgaság között lehete választani. Igen, az arabok lerontották azt is, a mi fennmaradott, megváltoztatták a szellemet, a müveltséget, a vallást; behozták mindenüvé a zsarnokságot, mig az észak fiai, az összes régi népek előtt ismeretlen személyes szabadság eszméit hozták magukkal.

A mig tehát a kereszténység az észak vad fiai között a szeretetet terjeszté el s a jogokat, miket a rómaiak gyakorlati ildoma egyetlen osztálynak tartott fenn, az egész emberiségre átruházva, a földre a valódi szabadságot, az embernek, mint embernek méltóságát hozta le, és a haladásnak biztos és hibázhatlan utját nyitá meg; addig az islam a társadalmat visszafelé hajtja, s alávetett végzelmiségi tana a mozdulatlanságot állapitja meg közte; melly ha néha tettre is ébred egy egy nagy fejdelem szavára s az anyagi müvészetek és tudományoknak egy kis lendületet ad, de csakhamar ujra visszaesik a tétlenségbe s teszi azt, a mi tétetett; igy a mekkai zarándoklatra évenként százezer musulman indul el s összeszoritják magukat az Aaraft és Mozdalifah közötti szük völgyben, mivel azon át futott tizenkét század előtt a próféta is.

A kereszténységnek mint társadalmi tannak (mert mint vallást összehasonlitni a milly ostobaság épen olly méltatlanság volna) legfőbb dicséretét az islam okozatai hirdetik. A hová az evangeliom apostolai érkeznek, ott szünik a vérontás s a testvérgyilkolás, és a polgári rendezet s az oktatás a haladás vallásáról tesznek bizonyságot. Az islam kiragadta egy pillanatra Arábiát patriarchális eldaraboltságából, hogy egyesitve kegyetlen csatákra vezesse azt, aztán visszasülyedni engedje az előbbinél még durvább, még mozdulatlanabb

barbárságba. Künt a legvirágzóbb országokat elpusztitja, s mig a kereszténység a Rajna és Odera partjain uj városokat épit, a musulman kardja lerontja az Ásiában virágzókat. Aztán első apostolainak az arab nemzeti intézményekkel s vérengző valláskönyvük szellemével öszhangzó, vakbuzgó rendelkezései a társadalmi élet elemeiül állitják fel a gőgöt, megvetést, kölcsönös gyülöletet és a boszuszomjat. És még ma is Ásia legszebb tartományaiban s Európa legmosolygóbb tájain folyvást üzetik az embertelenség, mellytöl Krisztus a társadalmat megváltotta; a tengeri rablás, a hárem, a lelkiismeret zsarnoklata; a határtalan politikai zsarnokság, mellynek legfőbb czélja az önzés, melly az élet, becsület és az alattvalók vagyonának urául tolja fel magát. A konstantinápolyi, ispahani és alexandriai fejedelmi lakban még ma is ékességül szolgálnak levágott fejek és fülek; még ma is szabályelvül tartatik, hogy a sultan minden nap hét, a nagyvezir hat fejet, és igy lefelé az egyszerü vezirig, ki mindennap csak egy fejet vágathat le minden elitélés nélkül; még ma is mint Darius idejében egy persiai satrapa elülteti az embereket s nagy élvezettel sétál a szerencsétlenek sorai közt, kik fejeikkel a földbe ásva, kiálló lábaikat haldokolva rángatják; és ugyanezen helytartók nagy tornyot akarnak épitni élő emberekből[1]). És ha Mahmud Konstantinápolyban és Mehemet-Ali Alexandriában nemzetökön javitni akarnak, nem tehetik ezt máskép, mint ha a Koran összes parancsait megszegik.

Lehetetlen itt föl nem hoznunk azon föltétes eszmét, hogy mi történt volna, ha az arabok ugyanazon hévvel, mellyel az islamot megkarolták, a kereszténység kebelébe rohantak volna! Mennyi háboru kiméltetett és a müveltségnek mennyi ország nyeretett volna meg, mellyek ma elpusztitva, vagy a legalávalóbb szolgaságba süllyesztve nyomorognak!

Azonban ne csüggedjünk el, a haladás az islam kebelébe is be fog hatni. „Jusson eszedbe az utas, ki egy, romok közé temetett város mellett haladva felkiáltott: „Lehetséges-e, hogy Isten e lerontott város lakóit feltámaszsza?“ És Isten halálnak adván őt ekkor, száz év mulva feltámasztá s kérdé: „Mennyi ideig voltál te itt?“ „Egy napig, vagy nehány óráig“ felelé az utas; és az Ur folytatá: „Nézd itt ételed és italod még egészen megvan; és nézd lovadat, az porrá lett; én itt csodát tettem, hogy példád oktassa az embereket, nézd mikép változtatom hussá marhád elporlott csontjait.“ E csoda látására

[1]) L. Texier leveleit 1840-ből.

az utas felkiálta: „Most elismerem, hogy az Isten hatalma végtelen.“[1]).

A keleti birodalom általános hanyatlása s a musulmanok zajos diadalmai korán sem gerjesztenek annyi érdeket, mint Európában a fokozatos fejlődés látmánya; mellyben nem annyira az események végzelmisége, hanem minden egyesnek és a társadalomnak erőködése tünik fel: magát az anyag alól felszabaditni. A népvándorlás még nincsen befejezve; egy részről a szlávok, más részről az arabok, harmadik oldalról a normannok szoritják s módositják a fejlődés összes mozzanatait. A barbárság uralkodik még, de mégis érzi a rend és müvelődés szükségét; ismerni kezdi önmagát, a mi már is első lépés a javulásra. A barbár király gyilkol, hanem lélekfurdalást érez s eleget akar tenni kegyes tettek által, a mi ha nem is egyebet, de a lélekismeret hatalmát bizonyitja. A megbuktatott királyok, a helyett, hogy a győzelem oltárán megölettek volna, monostorokba zárattak; s egy hang tenni meri azt, mit a régi Róma papjai meg nem tettek, közbevetni magát az elnyomottakért, s ha nem tehet értök mást, velök együtt zokog s tiltakozik az elnyomás ellen. Az önzés még gátolja a társadalmat önszervezésében; de fenn vannak még papok és tanácsbeliek, kik emlékeznek a régi Rómára és az ő bámulatos közigazgatására; fennáll egy egyház, melly a mai Rómából megveti a nyers erőt s meghajolni kényszeriti azt az erkölcsi törvény előtt és példát ad uj alkotmányok teremtésére. Ki e három elemből egy nagy épületet tud alkotni, az az emberiség jótevőjévé lesz. E nagy munkába Nagy-Károly fogott bele.

Egyszerre zúg le két forradalom két távol világrészben; Martell Károly fiai a Merovingokat verik le, az Ommiah-kalifák a damaskusi trónról üzetnek tova, és megalapul két uralkodó-ház: az Abbasidáké és a Karolingoké, kik keleten és nyugaton olly hosszu mozgalmakat voltak előidézendők. Nagy-Károly s a többi európai királyok lovagias vitézséget mutatnak, szeretik a dicsőséget, a háborut a béke megszilárditására fordityák, tisztelik a jogot, mellyet bár megvetnek néha, de lábbal még sem taposnak, sőt a törvényeket s a társadalmat ujjáteremteni törekesznek; ellenben az arabokat harczias apostolság, hóditásvágy és a rombolás dühe sarkalta. A hadi dicsőség ezeknél tovább tart, amazoknál gyarapodik a müveltség, mellynek sikerül végre megtörni a kard hatalmát.

A Karolingok hatalmasodása s későbbi gyengülése a kereszt-

[1]) Koran. 2. sura.

ténység lelki fejének világi hatalmát is meggyarapitja, mig ellenben az araboknál az Abbasidák buktával a vallás feje egy imaházra szorittatik, mellyben péntekenként mintegy hivatalos beszédet tart, s néha egy egy hittudományi kérdés eldöntése végett egy kis gyülést is összehí; az islam nélkülözi az élet és hatás azon központját, melly a kereszténységnek annyi erőt kölcsönöz.

A történészet legszokottabb előitéletei közé tartozik a tizedik századot vas korszaknak nevezni s a legsötétebb tudatlanságot és a müveltség legalsóbb fokát abban találni fel, melly után csak az ezredik esztendőn innen kezdett volna egy kevéssé derülni. A ki azonban a tényeket tekinti és nem támaszkodik a puszta állitásra, ellenkezőleg azt fogja találni, hogy a társadalom végső bonyodalma s a legvastagabb tudatlanság a nyolczadik századra esik; midőn az uj népségeket egybefoglalni képes rendezet még sehol sem tünik fel; a hajdan irodalma s tudományossága lehanyatlik, az uj pedig gyökeret még nem verhet; midőn feloszlik minden, a mi a régiből fennmaradt, az uj pedig, a mi fel-felmerül, állandóságra még nem vergődhetik; a kormány, a közigazgatás, a birtok és minden csak a gyermekkor tehetlenségét érzi, melly épit és müködik, de minden határozott czél és képesség nélkül. Nagy-Károly a tudósokat a barbároknál szokatlan pártfogásban részesitvén, hadat visel a tudatlanság ellen, karddal terjeszti a keresztény vallást, mint Mahomed az övét, de szélesiti a müvelődés területét. Egységre akarta hozni Nyugatot egyenlő közigazgatás, közös kormányzat s a helyi jognak átalánossali felváltása által. A birodalom megujitása e tervnek valósitása vala, mellynek azonban terjedelmét s következményeit sem ő, sem a pápák, sem a kortársak valamellyike be nem látta: hanem ez intézmény, melly a még egyedül fennállott életdus elem vagyis az egyház által támogattaték, megszüntette a barbárságnak romboló s egységbontó uralmát és megnyitotta a jövő utjait.

A főhatalomnak akkor behozott vagy előkészitett egységéből sarjadozott elő azon örökösödő függetlenség, melly a hübérrendszer jellemét képezi. Mert mig előbb a birtok és méltóságok minden rend és tartósság nélkül kézről kézre kerültek, Károly e tekintetben állandóságot hozott be, már akár a külberohanások megfékezése, akár a bent eszközlött kölcsönös és lánczolatos függés által. Megállapitá ekkép a földterületet, mellyen a germán fajoknak gyökeret kelle verniök, hogy létrehozzák az uj Európát; a haladás, melly akkoráig a társadalom ujjászületési vajudása miatt észrevétlen vala, most világos jelekben mutatkozott.

Nagy-Károly nagy tetteinek legfőbb érdemét mi személyes jellemének tulajdonitjuk; mit bebizonyitott azon rohanó bomlás, melly a birodalmat az ő korcs fiai alatt érte. Azonban nagyot hibázna, a ki állitaná, hogy mind az, a mit ő tett, az ő halálával szinte elenyészett. Fennmaradt utána a keresztények nagy egyesége, melly meggátolá, hogy Európát a hübérrendszer teljesen szétdarabolja, és eszközlé, hogy az az északról és délről fenyegető barbárságnak hatalmas egyetértéssel szegüljön ellen. A tudományok müvelőinek a legkedvezőtlenebb balesemények közepett is mindig növekvő száma mutatja, mikép a lendület tulélte a kezet, melly azt adta. Nagy-Károly példája először is szemrehányásul szolgált gyáva unokáinak, aztán a vitézséget nagy és önzetlen tettekre kelle buzditnia, és Olaszhon mellyet ő az idegen szolgaság alól felszabaditott, a haladás zászlaját vala viendő a többi nemzetek előtt.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK.

a IX. könyvhez.

(A) 516-dik laphoz.

A kávé.

Az ital, melly az európai ínynek annyi élvet nyujt, igen is megérdemli, hogy története kutatására egy kis időt forditsunk.

A kávé-növény az ugy nevezett buzérfüvek (rubiaceae) családjából való, mindig zöld, egyenes és ágas szára, 15—25 láb magas; levelei tojásdadak, élesek, fénylők s majdnem ollyanok mint a babéréi, virága fehér s jázmin illatu, mellyből a cseresznyéhez hasonló vörös bogyó fejlik ki s ebben párjával találtatik azon mag, melly megpörkölve s megőrölve a kedves kávét adja. Eredeti hazája némellyek szerint felső Aethiopia, mellyből Arábiába vitetett át, hol legjobb minőségben terem s honnét használata is az egész világra elterjedett. Jól megterem a forró égöv alatt, a hegyek lejtőin, hol vagy nedvesség, vagy árnyék által frisittetik; az arab különösen Yemenben egy neme által a vizvezetésnek, vagy pedig kézzel hordott vizzel öntözi.

Mint mondják egy arábiai monostor elüljárója ismerte meg először a kávénak álomüző tulajdonát. Ő tudniillik a zöld kávét rágó kosok- s kecskéknél tapasztalta e hatást s aztán italt keszitett belőle szerzetestársai számára, hogy az éjjeli zsoltározás közben el ne álmosodnának. Mások szerint Omar sheik és Shatzil musulman rendi szerzetes lett volna az első, ki a kávét saját álmossága legyőzésére használta. Más dervisek utánozták őt, s csakhamar tapasztaltatott a kávé-

nak a gyomorra gyakorlott kedves hatása; kitanultatott készitésmódja, s élvezetté lőn a növény, melly előbb orvoslati szerként használtatott.

Vannak, kik állitják, mikép legrégebben Persiában használtatott s hogy készitésmódját a XV. században az adeni mufti ott utaztában tanulta el s hazájába hozta, honnan a mekkai zarándoklók által csakhamar Egyptomban, Syriában, az Indiákban és utóbb Európában is elterjedett.

Egy indiai hajó kötött volt ki Teamában, Arábia partjain, s a hajós nép onnan nem messze egy remete lakot látván, bement és Shedelit, az öreg remetét találta benne, ki őket udvariasan fogadva, kávéval kinálta meg. Tetszett ezeknek a még ismeretlen ital s gondolták, hogy betegen fekvő kapitányuknak tán enyhszerül szolgálna. Shedeli biztositá őket, mikép kávé és imádság által rögtön fölgyógyulna, sőt sokat nyerne, ha ott rakná ki áruit, hozzátevén jósi hangon, mikép ott nagy kereskedelmü város fog emelkedni. A kapitány ismerni kivánta a remetét s pár findsa kávé kiüritése után enyhülni érzé bajait. Ugyanazon időben némelly ájtatos hivők Yemen halmairól a remete lakhoz zarándokoltak s látván az indiai hajó áruit, mint kereskedő emberek, megvették. Megvalósult Shedelinek mindkét jóslata, mellyek hire midőn egész Arábia s Indiában elterjedne, nagy számu látogatók csödültek a remete lakhoz, melly körül csakhamar házikók és szállodák épültek.

Halála után a remete sirja mellé mecset emeltetett, melly körül a jóvizü kutak és szépen tenyésző pálmafák által is édesgettetve számos család telepedett le. Ez volt Mokka városának szerény eredete, mikép Európában is olly sok városnak létesülését remete lakok s monostorok idézték elő. Shedeli védszentjökké lett a musulman kávéfőzőknek, kik reggeli imájokban naponta megemlékeznek róla, hálát adva Istennek, hogy a remete által ama becses italt Arábián kivül is megismertette. Azóta a mokkai vidék kávéja mindig legjobbnak tartatott.

Vége hossza nem volna, ha ki össze akarná szedni a hagyományokat s énekeket, mikkel a remete a musulman tartományokban magasztaltatik. A persák még azt is mondják, hogy a kávét maga Gábor angyal az égből hozta a prófétának egészsége helyreállitására. Egy arab költő igy éneklé meg a kávét: „O kávé! te eloszlatsz minden gondot és neked hálálkodik mind az, ki a tudományokra adta magát. Csak az a bölcs, ki a csészéből iszik, mellyben a te habod pezseg, juthat el az igazság ismeretére. Olly bor az, mellynek semmi

baj sem állhat ellen, midőn a töltögető körülhordja az illatos tartalmu csészét. Igyatok abból biztosan, mit sem hallgatva azon esztelenekre, kik azt minden ok nélkül kárhoztatják."

Sacy állitja, hogy Yemenbe a hedsira IX. századának elején hozatott be s innen kevéssel utóbb Egyptomba vitetett, hol csakhamar kávés boltok is nyittattak. Konstantinápolyba csak 1556-ban Szulejman fia Szelim uralkodása alatt vitetett be s legott viszályok magvaul szolgált. Az ulemák, mint a törvény őrei, a kávéitalt mint bódítót a Koran által a szeszes italokkal együtt eltiltottnak hirdeték; Ebu Soud, az akkori mufti elfogadta e kárhoztatást s kiadott egy fetwát, mellyben minden, pörkölt magból készült italt tilosnak nyilvánitott.

Ellenszegültek e tilalomnak mindazok, kiknek a kávé tetszett, sőt a törvénytudók egy része is oda nyilatkozék, hogy ollyas tilalom sem a Koranban, sem a hagyományokban nem foglaltatik: ekkép a mufti határozata nem szentesitve a császár által, érvénytelen maradt. Konstantinápolyban csakhamar kávéházak nyittattak a persiaiak mintájára, mellyeket a dologtalanok összejöveteli, a dolgosok szórakozási helyül használtak. I. Szelim és III. Murad alatt hatszázra ment a kávéházak száma: de miután részegeskedés s feslettség fészkeivé s zavarok és fondorkodások tüzhelyeivé lettek, Murad bezáratta azokat, sőt 1578-ban a kávéitalt egészen eltiltotta.

Erre az ulemák kezdettek ismét hittudományi vitát ez ital fölött, de győzött azok véleménye, kik azt nem tiltottnak nyilvánitták, miért is Murad a kávéivást ujra megengedte. Mindinkább elterjedett ekkor a kávé használata, habár uj zavarok alkalmával legalább nyilvános árultatása gátoltatni kiséreltetett: különösen a kandiai háboru alatt Wani, a vakbuzgó musulman barát az islammal ellenkezőnek hirdette, a hires Köprili pedig el is tiltotta azt; azonban mindig győzött a közhajlam, melly az ital mellett nyilatkozott.

1523-ban Abdallah Ibrahim kairói mufti emelt szót ellene, s a városban olly dühös pártoskodás támadt, hogy nem sokára fegyverre került a dolog. A városi parancsnok, lecsendesitvén nagy nehezen a zavart, összehitta a két párt főnökeit, s miután mindnyájoknak szokott makacs és szokott határozatlan hosszu okoskodását kihallgatta, véget vetett a viszálynak akkép, hogy mindnyájoknak kávés csészét nyujtott.

Keleten tehát átalánossá lett a kávé s nincs olly szegény tanya, mellyben egy boltban nem árultatnék; nincsen ember semmiféle állapotu, ki azt nem inná; nincs olly szegény ház, mellyben az, akár látogatás végett, akár ügyben betérőt kávécsésze nem várná. Soha sem

iszszák czukorral, még kevésbbé tejjel, miután azt hiszik, hogy ekkép izét veszti; hanem jó forrón szörpölgetik a nap minden órájában pipa mellett.

Konstantinápolyban és a többi nagy városokban vannak nagy rakhelyek, mikben kávépörkölésnél s őrlésnél egyebet sem tesznek. A kávéházak épen ugy léteznek mint Európában s ott gyülnek össze különösen télen az alakjátékosok s az elbeszélők vagy kaland regélők, kik a keleti nyelvek sajátos kelleme- s élénkségével mesélnek, az összegyültek pedig soha nem lankadó feszültséggel s figyelemmel hallgatják őket.

A keletiekkel folytonosan közlekedett Velencze volt talán az első, melly a kávét a keresztények közé hozta; s a szenvedély, melylyel amaz ital a városban és a hozzátartozott szárazföldön fogadtatott, hasonló vala a keletiekéhez. Pier Della Valle 1615-ben itta azt először Konstantinápolyban s ezt irta Mario Schipanónak: „Ha visszatérek, viszek majd magammal s megismertetem Olaszhonnal e növényt, melly ott mindeddig bizonyára uj. Ha borral innák, mint vizzel iszszák, gyanitani merném, mikép az Homér bánatlana (νηπενθής), mellyet a költő szerint már Helena Egyptomból hozott s a t.“ Csalódott Pier, midőn ismeretlennek hitte még a kávét, mert Ramwolf Lénárd német orvos már 1523-ban irt róla, és még kimeritőbben Alpin Prosper, a velenczeiek egyptomi ügyvivőjének orvosa illy czimü munkákban: De plantis Aegypti és De medicina Aegyptiorum 1591. és 1592. Csak a XVII. század közepén nyittattak kávéházak Páris- és Londonban; emitt II. Károly alatt 1675-ben deczember 27-kén törvény hozatott, melly a kávéházakat, mint a politikai koholmányok mühelyeit és a forradalmárok gyüldéit bezáratni parancsolá. Párisban Soliman Aga Mateferrika, ki ott 1669-ben mint követ tartózkodott, látogatóit kávéval vendégelte s igy szeretteté meg a francziákkal. Az első kávéházat három évvel később Pascal nevü örmény nyitotta meg Saint-Germain terén, aztán a de la Monnaie utczában, hanem semmire sem mehetett, mivel csak a maltai lovagok s más, külföldön tartózkodott emberek látogatták. Pascal tehát Londonba költözött által, hanem, mint történni szokott, hogy a mi az első vállalkozónak nem sikerül, azt mások nagy szerencsével folytatják, a kávéházakkal is ez történt Párisban, hol azok száma nem sokára igen meggyarapult. Aleppói István volt az első, ki az egyszerü boltot márványasztalos és tükrös szép teremmé változtatta, mellyben egy csésze kávé két és fél sousval fizettetett. Nem kis dicsősége Colbert ministeriumának.

Leginkább levanteiek, törökországiak s velenczeiek voltak, kik Európa főbb városaiban kávéházakat nyitottak, melly szokás az egész mult században tartott, s mellynek emléke még most is némelly kávéházaknak legalább nevében fennáll.

Nagyon elterjedt lévén már a kávé használata, Európának gondoskodnia kelle, hogy kelet irányában a naponta terhesbülő adó alól felszabaditsa magát. Azon országok tehát, mellyeknek a forró égöv alatt birtokaik voltak, átültették a kávécsemetét ollyan helyekre, mellyek Boldog-Arábia földéhez hasonlitottak. Először is a hollandok ültették által Mokkából Bataviába. Amsterdam városa aztán XIV. Lajosnak adott ajándékba néhány csemetét, ki azokat növénykertébe ültetteté, mellyből az amerikai franczia gyarmatokba vitetett által. Egy csemete Martiniquebe indittatott, de a hosszu utban szüke lévén a viznek, az öntözetlen növény elveszett volna, ha egy szenvedélyes kávébarát napi saját vizadagát a csemetével meg nem osztja. Ekkép a növény szerencsésen rendeltetése helyére érkezett, honnan megszaporittatása után, St. Domingo, Guadeloupe s más szigetekbe is átültetteték.

A hollandi Guyanából Cayennebe, aztán a franczia indiai társulat által egyenesen Mokkából Bourbon szigetére szállittatott, hol midőn a mag kicsiny, hosszukás és zöldebb lenne, mint Arábiában, sokan oda való eredetünek gondolták.

Ha elbeszélném, mikép hurczoltattak ki a négerek hazájokból idegen s a kávénak kedvezőtlen földekre, hogy ott a kávétermesztés munkájával halálra kinoztassanak, megháboritnám az európai kávékedvelő inyeket; mert többen vannak most, kik csak élvezni akarnak, mint azok, kik szánakozni is tudnak.

Minő legyen maga a csemete, már elmondottuk. Ha megért, megszárittatik, hogy a bab elváljék az azt boritó hustól, mellyet az Antillákon mint haszontalant el szoktak vetni, az arabok pedig thea nemü szürlét főznek belőle. A mag még jobban kiszárittatik kemenczében, vagy a napon és szétküldetik.

Midőn Napoleon Britannia ellen akkép harczolt, hogy áruit egész Európából kizárta, a kávé, miután ára roppant magasra szállt, fényüzési czikké lett. Különféle kisérletek tétettek ekkor a kávé pótlására, de egysem sikerült. A tengerek megnyiltával még nagyobb kelete lett mint valaha.

Jóságra nézve a kávé ekkép osztályoztatik: mokkai, martiniquei finom zöld, guadeloupei, bourboni, cayennei, st. domingói, ceyloni, maria-galantei, havannai, sanjagói, portoriccói, braziliai, javai

és sumatrai. Angolhonban 1789-ben 900,000, 1834-ben 24,000,000 font kávé fogyasztatott el. Itt adjuk a kávé kivitelnek megközelitő átnézetét:

Arábiának mokkai, hodeidai s más kikötőiből .	10,000	tonna.
Jávából	13,000	„
Sumatrából s a többi indiai szigetekből . . .	8,000	„
Braziliából s a régi spanyol déli Amerikából .	42,000	„
St.-Domingóból	50,000	„
Kelet-Indiából és pedig az angol gyarmatokból	11,000	„
az egykori holland gyarmatokból	5,000	„
a franczia birtokokból és Bourbon szigetéből .	8,000	„
Összesen	147,000	tonna.

A fogyasztást igy számitják:

Nagy-Britanniában	115,000	tonna.
Hollandban és Belgiumban	40,000	„
Némethonban s a Balti-tenger körüli tartományokban	32,000	„
Franczia-, Spanyol- s Olaszhonban	35,000	„
Amerikában	20,000	„

Megjegyzésre méltó, hogy Yemenben az arabok nem ugy iszszák a kávét, mint mi, hanem csak héját főzik ki néhány maggal vegyitve. Azt hozzák fel okul, hogy a kávé különben nagyon hevit, hanem a valóságos ok abban fekszik, hogy abból, mi legfőbb gazdagságát teszi a tartománynak, többet szállithassanak ki. A mokkai kávé nagy részt Afrikánál hozatik, hol az afrikai kávéval kevertetik össze. A müvelésmód, azt tartják, Afrikában tanultatott el, hol az abyssinai Kafa tartományban legbujábban s nagyobb csemetékben terem mint másutt. A kafaiak a növényt is k a f á n a k vagy k a f f á n a k nevezik s innen a k á v é (K a f f e e) név.

(B) 518-dik laphoz.

A karaván ok.

A karaván ok olly társulatok, mellyekbe több tevetulajdonos összeáll s vállalkozik a rája bizott árukat kietlen s biztosság nélküli pusztákon önmaga veszélyeztetésével átszállitni. Megalakulván a karaván a főbb személyek egy s h e i k e t vagyis parancsnokot választanak, ki a menetet vezeti, a tanyaütés helyeit kijelöli, a rendre s a közbátorságra felügyel, korlátlanul parancsol és szükség idején első

rohan az ellenségre. Az áruk- és személyekérti díj a tevék száma szerint határoztatik meg s a szerint szabatik ki, a minő a távolság, a hadakozási körülmények, amint tudniillik fedezet végett több vagy kevesebb fegyveres embernek felfogadása szükségeltetik, és végre azon ajándékok szerint, mellyeket nagyobb baj elkerülése végett némelly vidékeken a vándor rablócsapatoknak szépszerivel adni kell. A főnökök mindig lovon ülnek s mindig a karaván élén; néha jó előre mennek a vidék kikémlelése végett, s ha ellenségre bukkannak, mellyet legyőzhetni vélnek, megtámadják azt, ha pedig veszélyt sejtenek, visszatérnek a karaványhoz, hogy a védelemre gondosb előkészületeket tegyenek. A fegyveresek többnyire gyalogok s a karaványtól soha sem távoznak. Midőn már tanyát kell ütni, a sheik egy zászlót tüz ki, melly mellett a többiek mindnyájan sátraikat körben állitják fel. Az árukkal terhelt ládák vagy kötegek a sátrokon kivül egymásra rakatnak s mintegy védgátat képeznek. Miután ekkép mintegy táborba szálltak, a tevék legelni eresztetnek szolgák és fegyveres katonák őrizete mellett. Éjszakára behajtatnak a tanya közepébe.

Még nap fölkelte előtt az összes sátrak leszedetnek s miután a namaz vagyis az ima elmondatott, a sheik parancsot ad az indulásra; szép rendben kelnek utra mindnyájan, ugy, hogy se közel se távol ne legyenek egymástól. Csak a lovasok s az áru nélküli utasok mehetnek előre tetszésök szerint. A kik előre mentek, miután egy pár mérföldet haladtak, leszállnak lovaikról s bevárják a karaványt, melly idő alatt falatoznak, vagy csupa kedvtöltésből kényelmesen pipára gyujtanak, vagy kávét isznak, mellynek elkészitésére összeszednek holmi cserjét s tüzet raknak belőle. A karaván megérkeztekor ujra lóra ülnek s előre mennek egész a kijelölt tanyázási helyig. Illyen állomásnak, ha csak lehet ollyan hely választatik, hol már más karaván is tanyázott; ez előgondosság annál fontosabb, mivel ott ló- és teveganajt találnak, mellynek tüzénél tápszereiket elkészithetik, különösen pedig kenyeret süthetnek. Mig a tüz ég, a tészta kidagasztatik, aztán a hamu elsöpörtetvén, a forró földre tétetik s egy szinte forró rézlemezzel takartatik be, s a nélkül, hogy megégne szépen megsül. Az igy sütött kenyér felette rosz, de az éhes karaván jónak találja, mind az arabok, mind a tatárok megelégesznek vele. A jobbmódu utasok mindenkor elegendő kétszersültet visznek magukkal. Az arabok csak kávé-pörkölés s főzés, meg kenyérsütés végett raknak tüzet. Kenyeret mindennap sütnek, mivel ha áll egy kissé, még roszabb, mint mikor fris. Kenyeren kivül csak datolyát, száraz szőlőt s fügét, meg bárányborbe takart sajtot esznek.

Rendesen az ásiai tartományokban mindenütt, de legkivált Arábiában nincsenek utak, sem hidak a folyók és zuhatagok fölött, melyek a városoktól messze folynak, habár tél idején olly igen szükségesek. Várostól városig a közlekedés csak tevéken történik, de soha sem határozott napokon, hanem csak karavánokkal, mivel az utak bátortalansága miatt egyedül senki sem indulhat el. Be kell várni, mig sok utas, vagy kereskedő egyszerre indul, vagy ki kell lesni az alkalmat, midőn magas állásu személy, például pasa vagy aga utaz, ki a hozzá csatlakozókat rendszerint védelme alá veszi. Vannak mégis karavánok, mellyek határozott időben indulnak; illyen az, melly Konstantinápolyból évenként Damascuson keresztül megy Mekkába, hová néhány nappal a yawen-al-nahhr vagy mint a törökök nevezik kurban beyram ünnepe előtt érkeznek, melly dulagia hónap tizedik napjára esik. Hasonló karaván indul Maroccóból, hogy Mauritanián s Libyán keresztül az egyptomival egyesüljön, melly Kairóban gyül össze s Suezen át ugyanazon ünnepélyre ügyekszik Mekka felé. Egy harmadik nagy karaván megy Persiából s mindig növekedve Bagdadig és Bassoráig, ugyanazon városba zarándokol. Ezeken kivül Nubiából s Afrika belsejéből is mennek zarándoklók a Vörös-tengeren át, ugy szinte a hindostani musulmanok a Persa-öblön keresztül utaznak Arábiába.

A nevezett három nagy karaványon kivül, mellyek ájtatos zarándoklókból állanak, de mellyekhez mindig számos utazó és kereskedő csatlakozik, indul még Kairóból évenként két vagy három karaván Nubiába, nyolcz vagy tiz Libyába s Berberiába, harmincz vagy harmincz̈ot Gazába és Syriába; Damascusból mintegy minden tizenöt napban négy-hat karaván Bassora, Bagdad, Aleppo, Egyptom, Örményország s Mesopotamia felé. Bagdadból minden hónapban indul néhány kisebb karaván tevéken, szamarakon és öszvéreken; számuk mintegy hatszázból áll s irányukat Kurdistan-, Örményhon-, Syria-, Karamania- és Natoliának veszik, sőt Ispahanig s Konstantinápolyig is elmennek, melly utóbbi helyre négy hónapig is eltart utjok. Bursába néha majdnem csupa tevével olly erős karaványok érkeztek, hogy tevéik száma ötezerre ment. A tevetulajdonosok, kik Arábiából Damascuson és Aleppón keresztül jönek, tevéiket elszokták adni, csak annyit hagyva meg, mennyi a kevés, utban találandó áruk elszállitására mulhatlanul szükséges.

A karaványok nem mindig szabad ég alatt hálnak. Égetve a hőség és szomjuságtól, ellankasztva a fáradalmak által, néha széltől hányatott homoktengeren avagy fák, müvelés, nyug- és felüditőhely

nélküli kietlen pusztaságon haladva által az utasok nagy örömmel gyülnek össze a nagyszerü karaván-állásokba (k a n, k a m vagy k e r v a n, a törökök s persák nyelvén pedig k e r v a n s e r a i). Ezen épületek a mecsetek után a musulman tartományokban legköltségesebbek. Ájtatos személyek, vagy a kormány által épittetnek s mindig nyitva állanak az utasok és karaván ok előtt, kik engedelemkérés nélkül mennek be, ott maradnak, meddig kedvök tartja s elmenetkor mit sem fizetnek. Ezen intézmény azon vallási parancsból foly, melly kötelességeül teszi minden musulmannak az utast vagy zarándokot, bármilly nemzetü s hitü legyen, vendégszeretettel fogadni. E parancs következtében az összes lakott részekben, sőt még a puszta vidékeken is k a m o k épittettek ott, hol feltehetni, miszerint az utas megpihenni kénytelen.

A karaván-szállások száma a városokban a kereskedelem s áruszállitás szerint több vagy kevesebb; mindenütt a legszokottabb utak mellett s a mennyire lehet tiszta viz s források közelében vannak épitve. Butorokat nem talál az utas s ágyat és konyhaszereket önmagának kell hurczolnia; de kap mégis a lovak számára szalmát és árpát, maga számára kenyeret, rizst, tejet, hust és gyümölcsöt, csekély és szabott áron. Csak Arábia némelly vidékein vagyis a világ legvendégszeretöbb népeinél fogadtatik s láttatik el az utas mindennel és minden fizetés nélkül. Különösen Tehama- és Yemenben találni fel e páratlan vendégszeretetet. Az utas, ha megelégszik, az ottani életmód szerint tartatik, de az európai igen okosan tesz, ha bort viszen magával. A dán Niebuhr Tehamán menvén keresztül Menagrè faluról igy ir: „Menagrè volt az első hely, hol az utasok számára ingyen szállodát találtunk. A szoba, mellybe behelyeztetnek, egy s e r i r-rel (székneme) van bebutorozva, adnak mindjárt k i s c h e r t, meleg kenyeret, tevetejet, vajat és kávét. Midőn ama jótékony intézet ura megtudá, hogy európai vendégek érkeztek, mindjárt odasietett látni, jól láttattunk-e el szolgái által, s további ottmulatásunk esetére egy kost akart leölni. Süttetett velünk buzakenyeret, melly ama vidéken nagy ritkaság, s midön látta, hogy nekünk a nyálkás tevetej nem igen izlik, tehéntejet hozatott. Az arab szolgák tanácsolták, hogy uruknak semmi ajándékot ne adjunk, mivel elkedvetlenitjük; hanem közölök egy eljött hozzánk, a hol senki sem látta s elfogadta csekély adományunkat.“ Vannak Syria- s Irakban is illy jótékony szállodák. Khongban, melly Syriának Orontes melletti városa, s mellyet némellyek Shogle néven neveznek, gyönyörü karavánszállás van, mellyben az utasok különbség nélkül egy napig mindennel ingyen láttatnak el.

A karaván-szállások majdnem mind egyalakulag épitvék, négyszögben, közepén széles udvarral, néha kettővel is. Az udvarokban lent vannak az istállók, fent a szobák, mellyek között kis mecset avagy csak egyszerü imaház is van. Nagy kapuja van az épületnek, melly éjjelenként bezáratik. A szobák négyszögüek tizenkét—tizenöt lábnyi átmérővel; mindig választás szerint adatik, különbség nélkül annak, ki előbb jő. Az istállókat magas ablakocskák világitják, a szobák pedig rendesen csak az ajtóból kapnak világot. Télen az utasok nagy része az elég tiszta istállóba telepedik, részint, hogy barmai mellett legyen, részint mivel itt melegebb van, mint a szobákban. A karaván szolgák mindig a tevék s a szállitási áruk mellett vigyáznak. Az istállókban köröskörül öt—hat láb széles padozat szolgál az utasok fekhelyeül s ugyanollyan futja körül az udvar belsejét is, melly nyáron használtatik. Szép időben ritkán használják a karavánok az illy szállodákat s inkább künn tanyáznak, ha a rablóktól nincs mit félniök. Ama nagy s kitünő épületek fölötti őrködés olly személyekre van bizva, kik felelősek minden áru-, ló- vagy más teherhordó állat elidegenitéseért, melly a szállás környékén történnék. Az őr a kapu mellett lakik s ő adja át a szoba-kulcsot az utasoknak.

A karaván-szállások által a keletiek utazása kevésbe szokott kerülni. Az áruk szállitása sem költséges, miután a teherhordó barmok tartása is igen kevésbe kerül. Ezeket tudniillik ingyen lehet a tanya körüli müveletlen földeken legeltetni, a karaván-szállásokban is csak szalmát és árpát kell venni, de mindig ócsó áron; magáért a szállásért semmit sem kell fizetni.

(C) 519-dik laphoz.

Arábia népisméje összehasonlitva Egyptommal.

= Egy majdnem egészen uj tárgyra térek át, mellyet a ki kimeritni akarna, annak Arábia szivében éveken át, nagyobb terjedelmü vizsgálódásokat kellene tartania. Azon idő még nem jött el, mellyben az utas Mahrah, Hadramaut, Oman, Hassa, Yemen, Asir s Megid tartományokat kénye kedve szerint biztosan átkutathassa. Ám mindazáltal az ismert tényekre támaszkodva az utazóknak némi vezérutasitást adni még sem lehetetlen. Michaelisnek Arábia fölött irt tudós müve méltán becsesnek tartatik; de talán nem volt főczélja az utazó figyelmét a legfontosabb tárgyra hini fel, értem a félszigetet lakó összes törzsek és családoknak ugy erkölcsi és társadalmi, mint

természeti tekintetbeni leirását s megkülönzését. Ma tudniillik, midőn a földgömbnek- s terményeinek ismerete annyira előhaladt, nem kell feledni, mikép a földleirás tudományának végczélja az emberismeret. Ez sürgető szükség az emberfaj jövőjére s különösen Európára nézve, alaposan ismerni minden faj müveltségi fokát, tudni határozottan, mennyiben különböznek vagy közelitnek egymáshoz; minő hasonlóság vagy eltérés van kormányuk, szokásaik, vallásuk, nyelvök, müvészetök, iparuk s természeti alkatuk között, hogy igy köztük s magunk közt biztosabb s hasznosb viszonyokat köthessünk.

Illy czélja van a népismének, melly a földleirással azonos tudomány, ha egészben s emelkedettebb átalánosságban tekintjük. Bár ujnak tessék e tárgy, illy szempontból tekintve, még sem tudjuk eléggé ajánlani az utazók buzgalmába az illynemü vizsgálódásokat, hogy a legnagyobb gonddal, a legfőbb tevékenységgel, minél több anyagot gyüjtsenek, minél szorgosabb figyelembe vegyenek minden helyet, minden pontot, minden körülményt. Megvallom, mikép mindezekre különzetes ismeretek s az észlelőknek két külön neme szükségeltetik: tudósok, kik a föld terményeit, a nép nyelvét, arczkifejezését, erkölcseit, történetét s a földiratot tanulmányozzák; aztán müvészek, kik lerajzolják a fajok vonalmait, anyagi természetök alkatát, a müvészet emlékeit és mind azt, a mi festői vagy a festészet körébe tartozik.

Legfőbb hálával tartozunk Niebuhrnak, ki utasitása körén tul, a hova csak hatott, az arabok társadalmi állapotait megismertetni törekedett; s bő tapasztalatokat gyüjte daczára annak, hogy akkoriban a partvidéknél tovább alig lehetett eljutni. Yemen az ő utazása előtt majdnem egészen ismeretlen volt: ma azonban Arábiának sok más vidéke is meg van vizsgálva és viszonyok köttettek a félsziget belsejének lakóival is. Egy, nálánál nem kevésbbé ügyes s az arab nyelvben még jártasabb férfiu, Ibrahim sheik (Burkhard), jóval tovább hatott Hedsaszba, kikérdezte a lakókat, kutatta hagyományaikat, megismerkedett a jelen állapotokkal, szóval Hedsaszra nézve befejezte azt, a mit Niebuhr kezdett.

Nem czélom ezen felhozott, mint szinte a spanyol Aly Bey s más utazók által tett vizsgálódások eredményeit felmutatni; csak keresni az arábiai s egyptomi népségek közötti viszonyokat. Azt szükségtelen mondanom, mikép a természeti s erkölcsi viszonyokról kimeritőleg szólani az adatok elégtelensége miatt még nem lehet.

Sok vélemény mondatott már el Egyptom legrégibb népességének eredetéről és sorsáról. Némellyek azt kiveszettnek tekintik, má-

sok a mai koptokban találják fel; ezek Nigritiából származtatják, amazok tiszta aethiop fajnak tartják. Nekem e vélemények közöl egy sem tetszik, hanem valónak hiszem azt, mellyre Thebaisban, nem messze a vizzuhamoktól jutottam,melly véleményemben az utóbbi vizsgálódások is megerösitének.

A régi egyptomi faj nincs kiveszve, nem a koptokban él, nem is volt fekete; lassanként vegyült bele az aethiop vér; s ha nem csalódom, eredetileg áll fenn felső Egyptomban, s azonos ama fajjal, melly keleti s déli Arábiát megnépesité.

Mielőtt bizonylatokra mennénk át, vizsgáljuk a két országnak természetét s éghajlatát, miután lehetetlen, hogy a föld állapota, a légmérsék s a tartomány természeti helyzete nagy befolyással ne birjanak a népre s annak szokásaira. Ki megtekinti ama két ország fekvését, meg van lepve a hasonlóság által. Csak a Vörös-tenger választja el egymástól s mindkettőnek felülete vagy többé kevésbbé terméketlen hegyek- vagy pusztaságokból áll. Az Arábiából Egyptomba özönlő népségeket utjokban semmi sem gátolá; mindenütt hazájokéhoz hasonló földet találtak. Illy költözködést még ma is láthatunk, s tán soha sem is szünt volt meg, hanem folytatását képezé annak, melly emlékezethaladó időkben kezdődött.

Arczkifejezés vagy természeti kinyomat.

Vizsgálja meg bármelly utazó Esne, Edfu s Ombu felláhjainak vonalmaikat, vagy tekintse meg Felső-Egyptom nagyobb részének sheikjeit, s el fog ámulni az arab kinyomaton, melly arczaikon visszatükröződik. Tojásdad hosszukás arcz; magas és széles homlok; hosszudad, egyenes vagy kissé sasorr; hosszu s egyenes szemöld; fekete, mélygödrü s fénylő szem; szépen képzett fül; nagyocska, rendes szép száj; négyszegü áll; gazdag hajzat; fehér, egyenlő s jól rendezett fogak; erös nyak, száraz bőr, közép termet s karcsu test: épen illyen a hedsaszi s yemeni arab; illyenek a vándor arabok, kik a Nil völgy keleti s nyugati pusztáit népesitik; illyenek Beni Uazel, Aulad-Aly, Dsame, Bily, Aidi, Terabin, Anaze, Anarah és a többi összes törzsek arabjai; illyenek végre a közép-nubiai shaykie arabok is.

Ha Kairóban vagy átalán alsó Egyptomban keressük e kinyomatot, ritkán de itt ott mégis feltaláljuk azt; szembetünőleg meg van az ulemák és sheikek régi családjaiban.

Ezen arczkifejezés azonos Egyptom régi lakóiéval. Ezek saját történetöket a müvészet segélyével a Nil partjait boritó emlékekben hagyták fenn. Rajzok, képek, dombormüvek s számtalan festmény együtt mutatja fel az egyptomiakat és idegeneket. A csatarajzokban,

egyezmények- és szertartásokban könnyen megkülönböztethetők az egyptomiak a felföldi aethiopoktól, a persáktól, a négerektől s más távolabbi népektől. Ezen egyptomi kinyomatot találjuk változatlanul sok egyptomi szobron; különösen jellemzi a mumiákat is Thebae-ban, hol a hajdan népe meg nem elégedve avval, hogy müveiben megörökité magát, még testileg is egészben akarta magát fenntartani.

Azon arczkifejezést jegyzém én meg Felső-Egyptom felláhjaiban, s a ki látja Edfu, Esne s Ombu lakóit, azt hinné, hogy Latopolis, Ombos és Apollinopolis Magna emlékeinek alakjai a falakról a mezőkre széledeztek.

Mit mondjak azokról, kik a régi egyptomiakat a koptokban akarják feltalálni? Világos, hogy ezen irók az emlékeken kifejezett nyomatot soha sem tanulmányozták. A koptok feje széles, és lapos; homlokuk alacson, keskeny; orruk többnyire pisze, nem egyenes vagy sas. Hogy mi legyen első oka az egyptomiak s a koptok arczkinyomata közti különbségnek, ez nehéz, bonyolodott kérdés, mellynek fejtegetésébe most nem bocsátkozom.

S vajjon fekete volt-e a régi egyptomi nemzet? Az előre bocsátottak után e kérdést alig kellene tennem. Csak az egyptomi festvényeket kell megtekinteni, hol a müvészek a nigritiai lakókat a nemzeti alakok ellenében olly különböztetőleg rajzolták.

Már megjegyzém, mikép az egyptomi népségbe aethiop vér vegyült; innen a vastag ajak, a természetileg gazdag hajzat; de nem kell feledni, mikép e két vegyületi jel ma szembeötlőbb, mint egykor. A mumiák többnyire sima vagy csak kevéssé kondor hajat mutatnak fel, s természetes, hogy az illyes módosulás igen hosszas fokozaton ment keresztül.

Ez észleletnek az az eredménye, hogy a vegyület bevégzettebb ma, mint máskor. Azt tudjuk, hogy Nubia, Abyssinia, Darfur, és Sudan hölgyei sok század óta nagy számmal tartatnak az egyptomi gazdag, sőt középosztályu háremekben is, csoda-e tehát, ha mai napig, kivált a nagy városokban a népesség arczkifejezése elektelenedett? Azért alaptalan ama vélemény, melly a régi egyptomi nemzetet felső Aethiopiából származtatja. Csupa elmélet, mellyet a természeti tények visszavetnek.

Talán emlitnem kellett volna azok véleményét is, kik az egyptomi fajnak chinai eredetet adtak, melly gyanitásra csupán az adott okot, hogy az egyptomi régi alakokon ollyan felfelé irányult szemek láthatók, mint a chinaiaknál. Ha e hasonlóság még most is fennállana, a népisme szaktudósai még akkor sem tulajdonitnának neki fontossá-

got. A héber nemzetről sem szólok, habár ez kétségbevonhatlanul arab eredetü.

Az én állitásaim uj erősitést nyernek a legujabb fölfedezések által. Ki megvizsgálja a királyok sirjain lerajzolt csatákat, észreveszi, hogy az egyptomiak a többi népektől vörös szin által vannak megkülönözve; déli Arábiának neve Hemiar (ma Ahmar) régi arab nyelven vöröst jelentett, a régi yemeni uralkodóház első királyaink egyike szinte Hemiarnak neveztetett, s innen aztán a himiarita (omerita) név. Ezen összeegyezés nem csupa véletlenség; hanem arra látszik mutatni, hogy déli Arábia s különösen Hedsasz volt az egyptomi fajnak bölcsője.

Végül azon arczkép-gyüjteményre utalom még az olvasót, melylyet én eszközöltem s mellyben az a százhét egyptomi ifju van lerajzolva, kik 1806-ban Párisba hozattak, hogy az én vezetésem alatt tudományos nevelést kapjanak. Ezek a felláhk osztályából kereskedők, kézmüvesek, sheikek s ulemák fiai voltak, Alsó-Egyptomból, Kairóból s Said alvidekéről, a legtöbbnek feje tökélyesen hasonlitott a régi alakokhoz, habár nem azon tájakról valók, mellyeken a régi faj legtisztábban maradt fenn.

Erkölcsi jellem.

Szabadjon átmennem az erkölcsi jellemre, mellyre sok fáradsággal készülék; kedvező körülmények közt voltam és segitettem magamon több mint negyvenévi szorgalmas előkészületi tanulmányok által. Midőn a helyszinén vizsgálgattam a régiektől látszólag annyira elkorcsult mai egyptomiak erkölcseit, azt találtam, hogy ezek elaljasodtak, de meggyőződtem mégis értelmi képességök- s a müvészetbeni ügyességökről; s midőn mindezt láttam, a természeti adományokat elnyomó hibákat a szolgaság keserü gyümölcseinek tekintém. Egy müvelt nép beütése szükségkép felvillanyozta Egyptomot s előkészité azon átalakulást, mellyet az idő meg fog hozni.

E hatás semmiesetre sem gyakoroltathatott volna a bárdolatlan durva népen, ha a régi nemzeti vér egészen elenyészett volna; sőt inkább a franczia hadjárat Nilus partjain azon népnek maradványait találta fel, melly a thebaei emlékeket állitá és az alagsirboltokat készité.

Értelmet, könnyüséget, emlét, nyilt lelket, gazdag képzelmet, természeti kiváncsiságot s tudvágyat tapasztaltam mindig a fönebb emlitett, nevelés végett Párisba hozott ifjakban. Különös hajlamuk van az észleletre, kedvök, izlésök s fürgeségök a természeti tudományokra, a természettörténet, vegytan s átalában a természeti tünemé-

nyek tanulmányára. Ma már észrevehetni, mikép a mennyiségtan ágaiból leginkább a földmértant szeretik. Az utánzásra is nagy hajlammal és ügyességgel birnak. A mi jellemöket illeti, ennek fő vonalma egy neme a szembetünő komolyságnak, melly azonban a keleti képzelem hevét el nem titkolhatja.

Nem ugyanazon tulajdonok-e ezek, mellyeket mi a régi egyptomiaknak tulajdonitunk? Az igaz, hogy a természeti adományokat sok hiba éktelenité el; öseik közmondássá vált komolyságát s szilárdságát könnyelmüség, hiuság s változékonyság váltotta fel; sőt mondhatnám a szerénységet is, miután az olly bámulatos épületek, vésmüvek, vegy- s erőmütani találmányok szerző férfiai még csak nevöket sem tudatták a késő utókorral. Az utódoknál az emlitett hibák makacs szeszélyt, hanyagságot, féltékenységet, rendhiányt, állhatatlanságot s a jótét elfeledését idézték elő, mig ellenben öseik az Elismerésnek templomot épitettek. Bizonysága ez az aethiop vér mindig nagyobb mértékü vegyületének, miután jelleme az afrikai fajnak a szeszély, könyelmüség s állhatatlanság.

Már a birodalom idejében is az egyptomiak nyughatatlanok voltak, megtagadták az adót, fellázadtak gyakran, mit sem gondolva a vérpad és kötéllel; ma azonban jobbak, mint Hadrian idejében s különösen az egyptomi arabok uj tulajdonokat: türelmet, szilárdságot, bátorságot s önmegtagadást tanusitnak; mellyek a többi sajátsággal párosulva egykor a kelet első népét a többi nemzetek példányképét s oktatóját képezendik. Ha uj bizonylatokra volna még szükség, felhoznám azon franczia mérnökéit, ki napjainkban az egyptomi müvek nagy sokaságát rendezi. „Soha sem láttam — mondja ez — alázatosabb, önmegadóbb, értelmesebb s tevékenyebb népet, mint az arab; illy néppel s egy értelmes fejjel nagy dolgokat lehetne elérni. E czélra csupán csak béke s állandó kormány, e nem létező két kellék kivántatnék.“

Bárminő legyen az európai müveltség hatása, én azt hiszem, mikép egy előkészitett nemzeten gyakorolva rögtöni s bámulandó eredményt mutatna fel. Igy történt az islam megjelenésekor. Nem Mahomed tana, nem a vallási forradalom vitte az arabot a haladásra, hanem a béke s nemzeti és politikai hatalom emelték föl az arabot, hogy természeti képességeit az értelem s tudomány uj müveiben ragyogtassa. A persák, hellenek s rómaiak uralma után régi művei ugy szólván csak a Nil partjain maradtak fenn, és a kalifaság ezeket uj életre hozta.

Kiállva annyi balszerencsét a török járom alatt, ma már az európai szövétnek világánál ujra emelkedik s a dolgok természetes haladása, ugy látszik, mindig fényesebb jövőnek eléje viszi a nemzetet.

Ne is hozza föl nekem senki a vallási akadályokat. Mai nap az állapotokat egészen megváltoztatták mind maguk az arabok, mind az európai népek, kikkel érintkeznek; mind az arabok- mind a törököknél a vakbuzgóság helyébe a türelem lépett; a kereszt és a félhold felhagytak a régi ellenségeskedéssel; a szó- és fegyverreli térités más nemü hóditásnak adott helyett: a kereskedelem s a tudomány képezik az uj kereszteseknek, a mivelödés téritöinek fegyvereit. Annyi s olly sokféle bizonylat szól ez állitás mellett, hogy azok felhordását szükségtelennek tartom. Egyptomban felnyitják a sirokat az arabok a keresztények előtt, Európában pedig a keresztények a musulmanok előtt. Aztán hozzá kell vennünk a Szentszék türelmét, melly a musulmanok iránt legujabban annyi kegyességet tanusitott.

A müveltség foka.

Térjünk vissza a régi Arábiára, hogy felmutassuk mindinkább Egyptom- s Nil partjaivali viszonylatait. Mellőzve a roppant terjedelmü történeti kérdést az arab pásztorok beütéséről s uralmáról Egyptomban, abban mégis ujabb bizonylatát kell fölismernünk az arab nemzet különféle törzsei által a szomszédok ellenében gyakorlott folytonos mozgalmaknak. Egyptom legelőször arab pásztorok s vadászok által népesittetett meg, kiket csakhamar a termékeny föld állandó lakosokká tett s a földmüvelés gyakorlására vonzott. Hanem miután a völgy lakókkal telt meg, az állam megalapult és a népesség száma a termesztést a fogyasztással egyensulyba hozta, a harczos vagy pásztor vándorcsapatok költözködésének határt kelle szabni. Hogy a beütők mégis az ellenökbe vetett gátakat sokszor lerontották, olly tény, melly a dolgok természetével összeegyezik, s mellyet észszerüleg nem tagadhatni. Csak azt szabadjon kétségbe vonnunk, hogy a pásztor arabok Thebais emlékeit s átalában Egyptomban mindent lerontottak volna; mi majdnem annyi idő- s pénzbe kerülendett, mint a mennyi a felépitésre szükségeltetett; nekem ugy tetszik, a pásztorok pusztitásai igen nagyitva adattak elő.

A tudományos kétkedöség épen ellenkezőleg a régi araboktól a müveltségbeni előhaladást egészen megtagadta. Annyit mondhatni, mikép az arab nemzet történetének minden korszakában ügyesség s képességnek jeleit adta. Azok, kik ezt kétségbe vonják s az arabokat minden időben csak a barbárok közé számitják, nem csak tudatlan-

ságot, hanem észszerütlenséget is tanusitnak. Azon emberek, kik ma Nilus partjain a müvészet minden nemével sikeresen foglalkoznak, tudományos könyveket fordítnak, a történetet, földleirást s mennyiségtant tanulmányozzák, emlékeket állitnak, csatornákat épitnek, rendszeres földmivelést üznek s vegytani mühelyeket nyitnak, ugyanazon fajnak utódai, melly a XI. században Sicilia-, Nápoly- és Spanyolhonban a müveltségben ada oktatást, mig másrészt ugyancsak az ő gondoskodásukból a tudományok Nilus, Tigris és Euphrat partjain is virágoztak. Mirevaló tehát czáfolgatni a hellen, latin és arab történészeket, midőn állitják, hogy déli Arábia emlékekkel, mümaradványokkal, a királyok hosszu sorával s boldog országos állapotokkal birt? Ha a Koran némelly helye az arabok tudatlanságáról tesz említést, ezt az északi tartományokról, de nem Yemenről kell érteni.

Hasonló kétkedőség mutatkozott, midőn 1773-ban (Nova acta eruditorum) a kereszténység II. századából egy felirat tétetett közzé, mellyben M. Ulpius Castor mint librarius arabicus vagyis az arab könyvek másolója, vagy irója emlittetik. Bár ki mit mondjon, e felirat bizonyitja, mikép a II. század közepén s már sokkal előbb léteztek arab könyvek, és hogy a rómaiak egyéneket tartottak e könyvek rendezése s másolására. Az igaz, hogy Arábiának az islam előtti leirói keveset beszélnek a régi idők müveltségi állapotáról és a nagyszámu müemlékekről, miket Eratosthenes, Agatarchidas, Plinius és Arrián ir le; hanem csak az északi s déli törzsek küzdelmei s polgárhadairól s a harczi énekekről beszélnek, vagy a patriarchalis szokásokat irják le. Edrisis régi palotákról beszél; hát még hol vannak a hellen irók részletezései a házi szerek s ruházatok szépségéről, a terjedelmes rakmüvekről, a márványnyal bevont falakról, mellyeken a drágakövek s elefántcsont müvészileg voltak drága fémekkel vegyitve, végre a ragyogó szőnyegzetről, melly a paloták padlatát boritá?

Már pedig mindez épen ugy volt feltalálható hajdan az araboknál, miként Phrygiában, Babylonban, a persák-, indusok- és egyptomiaknál. A történet bizonyitja ezt, a nélkül, hogy az arab irók hallgatását ellenvetésül lehetne felhozni, miután ezek müvei csupán a törzsek évkönyvei, mellyek arra voltak szánva, hogy a régiek hadi tetteit elbeszéljék, a dicsőség emlékeit fenntartsák s harczias vetélyt keltsenek. Csak harczi énekek s költészeti darabok idéztetnek, a képzelemnek minél nagyobb felmagasztalására; egy szóval amaz irók inkább költők mint történészek, kikben higgadt leirást, az erkölcsök s polgári társadalom rajzát hiába keressük.

A mi fő kérdésünkre, a régi Egyptom s régi Arábia közti viszonyokra nézve legtöbb világot vetnek Strabo s Diodorus Siculus némelly helyei, mellyekből kitünik, hogy az arabok az egyptomi isteneknek szentelt templomokkal birtak. Ezeket még föl nem fedezték az utazók, hanem a félsziget kellő belsejébe még nem is igen hatottak el. Különben a legutóbbi vizsgálódók rátalaltak már egyptomi modoru alagsirboltokra s más földalatti emlékekre, mellyekről az irók szinte emlékeznek. És ezen épitések s földalatti ásások meglepőleg hasonlitnak az egyptomiakhoz.

Az irók egyptomi modoru régi olvashatlan feliratokról is emlékeznek.

Csak egy arab sajátságot emlit Strabo, melly az egyptomiak szokásaival ellenkezik: „A halottakat csak dögnek tekintik;“ ez azonban hihetőleg csak valamelly egyes törzsről értendő.

Felötlő azon hely is, melly a lovakat Arábiában legnagyobb ritkaságnak mondja; holott az arabok lóháton tett száguldozásaikról mindig hiresek voltak s az arab ló a legrégibb, legjobb s legnemesb fajnak ismertetik; e fajból tenyészték Nilus partján is emlékhaladó idők óta lovaikat; most is a nubiai shaykie arabok lovai a világon a legjobbak közé tartoznak.

Vallás.

A vallást illetőleg, sok századon át a sabaeismus uralkodott, s az egyptomiak vallása talán a nap és csillagimádás lett volna, ha az arabok a Nil völgyére érve, meg nem ütődtek volna egy földi tünemény által, melly mint a nap járása, olly rendesen következett be évenként, értem a Nilus dagályát s apályát. Nilus isten tehát azonositatott a napistennel, s Osiris az Egyptomot igazgató s védő két istenség közös jelve gyanánt tiszteltetett.

Később Hedsaszból berohant az islam, melly annyi tartományban terjedett el. És pedig legelőbb Egyptomba rohant be, mi ujabb tanusága annak, mennyi befolyást gyakorlott Arábia Egyptom sorsára.

Nyelv.

Vajjon találunk-e ennyi hasonlóságot a két ország nyelve között? Meg kell vallani, mikép az ismeretek jelen állásában e kérdés még meg nem oldathatik. Ma már elfogadtatni látszik a vélemény, miszerint a régi egyptomiak nyelve ugyanaz vala, mellyet a koptok olly soká használtak; ámde a kopt nyelv eredete még nincsen meghatározva. Annyi bizonyos, hogy a mai arab nyelvvel közös gyökei vannak. Végre nem régiben fölfedeztettek a yemeni s imiarita régi

arab nyelvnek emlékei, miket az orientalisták sokáig hiába kerestek. Ime tehát legalább is négy nyelvet kellene összehasonlitni, mielőtt a népismei kérdés e része fölött határozhatnánk. Niebuhr feltüntette a tárgy fontosságát, de csak annyiról adhata tudósitást, mikép a benszülöttek hite szerint, Arábia belsejében régi irással boritott emlékek léteznek. Ma már birjuk egy régi irás jeleit, melly imiarinak tartatik s mellyet a két angol utazónak, Wellsted és Cruttendennek köszönünk. Ama betük vizsgálata, az alak, az ékezet, a vonásoknak, mellyekből összetétetnek, száma, az irás szótagi minősége, minden, nagy hasonlóságra mutat az aethiop irással; azonban mennyi még a nehézség, hogy egy vélemény alapittathassék! Eldöntő volna e kérdésre nézve, ha keleti Arábiában a régi nyelv még életben találtatnék. Ennek kutatására adta magát Fresnel Fulgentius, ki már is szolgáltatott adatokat egy régi nyelvjárásról, mellyet ő ehkilinek nevez, s mellyet mai nap is beszél még a Dsedde vidéki nép. Az ő dolga lesz e régi nyelvnek összes emlékeit egybeszedni s a semi nyelvekkel összehasonlitni; s talán e vizsgálódások egy lépéssel tovább fejlesztik az egyptomi népesség eredetének kérdését. Azonban ha e pontot folytonos homály boritandná is, az általunk felhozott tények s okok mégis erejökből mit sem vesztenének.

Macrisi szerint a régi imiari irás különvált betükből állott, és csakugyan illyenek a nem régiben talált feliratok: azonban Ebu-Kilkan összefoglalt irásnak állitja. Sacy elmésen egyeztette össze a két véleményt: hogy tudniillik az imiari, mikép az aethiop betük, szótag csoportozatokat képeztek s tehát az irás szótagra nézve különvált, betükre nézve összefoglalt részekből állott. Megerősitni látszanak e magyarázatot az utazók ujabb fölfedezései; hanem az még mindig kérdés marad, vajjon a felfedezett föliratok nem egyszerü emlékeik-e az aethiop hóditásnak? Ama tudós irónak azon állitása, hogy az aethiop betüket Abyssiniába a koptok vitték be, s hogy Aethiopiában az irás a kereszténység behozatala után jött divatba, azon időből való vélemény, mellyben hitték, hogy a régi világban az irás csak későben találtatott fel. Avult hiedelem.

Ellenvetések megczáfolása.

Talán helyén lesz még holmi ellenvetéseket is megczáfolni.

Ha a koptok nem a régi egyptomiak maradékai, mikép fejthető meg, hogy amazok nyelve ezeknél maradt fenn? s miért nem tartották meg az arabok annak nyomait?

A népismei összehasonlitásban a nyelv mindenesetre igen fontos szerepet játszik s a származat bizonyitható a nyelvnek fenntartása

által; ámde egyedül a nyelv még nem elegendő. Nem lehet egy nyelvet valamelly népre erőszakkal rákényszeritni? [1]) avagy nem fogadtathatik az el önkényt, mint a müvelődés eszköze? A koptok nem beszélik egy idő óta a nyelvet, melly nevöket viseli; de mielőtt fajuk más nyelvet fogadott el, bizonyos-e, hogy azelőtt mindig az előbbit (a koptot) beszélte? És tagadható-e, hogy az arab nyelv egyptomi szókat foglal magában?[2]).

Nem akarok összehasonlitó szószármaztatásba ereszkedni a régi egyptomi szavak fölött, mellyek a hellen s latin iróknál maradtak fenn s mellyek az arab szavaknak megfelelnek. Rossi az ő származtató szótárában a hasonlitással talán visszaélt; de ha elvettetik, a miben tulmerész volt, a két nyelv közti hasonlat el nem tagadható.

Egy másik ellenvetés hozható ki a pásztor arabok beütéseiből: Ha az arabok apáik az egyptomiaknak, miért támadták meg s dulták fel annyiszor ezeknek földjét? A fönebbiekhez feleletül még a következőket csatoljuk:

Alsó Nil termékeny s gazdag partjai állandóan kedves éghajlatukkal minden időben főirányhelye voltak az arab és aethiop fajnak. A megállapitott hatalom elfogadhatott uj gyarmatokat, de nem hóditást; miért az országos erőt az észak-keleti s déli határokon talán nagyitott számban látjuk öszpontositva (Herodot. II 30). Aethiop s arab hadjáratok felváltva kisérték meg az uralkodó családokat kiforgatni s néha pillanatnyi sikerrel; de illyen az ó-világ nemzeteinek, sőt az egész emberi nemnek története. Az arabok a Nilus partjain mindenkor elegendő gabonát, gyümölcsöt, barmot, szóval mindent találtak, miért is ezen áldások által édesgettetve gyakran átkeltek a Vörös-tengeren s az észak-keleti pusztaságokon; mit még ma is gyakorolnak és mindenkor is gyakorolni fognak.

Hozzá kell még tennünk, mikép a XIV. uralkodóház idején berohant pásztorok talán phoeniciabeliek vagy a szomszéd puszták lakói, később pedig hellen pásztorok voltak. Amazok egész Memphisig hatottak (**Syncelli** c h r o n.), s bizonyára nem Yemenből, hanem Palmyra pusztaságairól jöttek.

Kérdeni fogja még valaki, miért nem jöttek az aethiopok hamarabb Egyptomba, mint az arabok; miután olly természetes volt a

---

[1]) Nem, egyátalában nem! ha csak a felnőttek mindnyájan ki nem öletnek.

[2]) Ezen nyelvtárgyu okoskodás mindig legerősebb ellenvetés maradand a szerző tétele ellen; aminthogy itt okoskodása gyönge voltát minden olvasó érezni fogja.

Nil-völgyön lefelé nyomulni egész a folyó torkolatáig? Azoknak, kik illyen kérdést tesznek, számba kell venniök az égalj különbségét. Sokkal összeegyezőbb az egyptomi s arábiai, mint az egyptomi és abyssiniai vagy sennaari éghajlat. Ez utóbbi ellenvetés barátjai figyelembe nem vették a naptérítő alatti esőzéseket s feledték azt is, hogy Felső-Egyptom hegyes tartomány s hogy ott a tenyészet egészen más. Abyssinia havasai még most is alig ismertetnek. Egyptom az ő pusztaságaival sokkal inkább hasonlit Yemen-, Asir- és Nedsedhez; s Yemen és Egyptom a föld legforróbb tartományai s Egyptom, majdnem mondhatnám, egy szép folyóval s termékeny, mindig megujuló és soha ki nem fogyó iszapu partokkal biró Arábia.

Azt elismerjük, mikép az aethiop faj idővel módositólag hatott az egyptomi arab népre, habár csak kevéssé, mind természeti, mind erkölcsi tekintetben. E vegyület módositá a szájat és a hajzatot, de a szem tüze, a széles koponya, a kiálló pofacsontok s többi arczvonalmak eredetiek arabok maradtak. Az afrikai vér által a nemzetbe csak könnyelmüség s restségrei hajlam szivárgott be, hanem megtartotta a keleties képzelmet s eredeti sajátságait.

A kereszténység VII. századában sok viszontagság után Memphisbe jöttek Arábia fiai, hogy ujjáteremtsék az afrikaiak, persák és görögök által kimeritett egyptomi népességet. Az arab nemzet, ugy látszik, mindig ugyanaz maradt, fogékonyságot tanusitva a müveltségre s haladásra, akár Nilus akár Euphrates, akár Afrika akár Európa széleire helyezve; mindenütt elsajátitja s kifejti az ipar és müvelődés elemeit, a kereskedelmet s nemzeti hatalmat. Először is a Nilus partjaira vitetve, ottan erős gyökeret ver; harmincz századdal később más vallásrendszer alatt más társadalmi rendszert állapit, ápolva folyvást a tudományt, müvészetet és bölcsészetet. Kairóban a thebaeiekhez s memphisiekhez méltó nagyszerü emlékeket állitott, aztán Spanyolország urává lévén, kifejleszti a tudományosság csiráit s nyugaton egy nemét az oktatásnak gyakorolja. Mindenütt türelmesnek, bátornak, észlelőnek mutatja magát, ipart s földmüvelést üz, majd mint felfedező, majd mint mások utánzója lép fel. Van benne tehát nemzeti jellem s jövője szép reményekre jogosit.

A kairói tanodákban yemeni arabok nagy előhaladást tesznek az orvostudományban s a többi tudományokban is finom tapintatot tanusitnak; s ennyivel az egyptomi s félszigeti arabok közti hasonlóságot, ugy hisszük teljesen felmutattuk.

Jomard, Études géographiques et historiques sur l'Arabie sat. 1839.

(D) 566-dik laphoz.

A Koran.

Az arab karaa, olvasni, igétöl származik kour'ann név s annyit tesz, mint olvasmány vagyis a minek olvastatnia kell, melly névvel az arabok nem csak az egész Korant, hanem annak egyes részeit s czikkelyeit is jelölik, épen ugy, mint a héberek az egész szentirást s annak minden egyes részét is Karah- vagy Mikrah ugyanazon eredetü s jelentésü szókkal nevezik; amint a latinban is a Scriptura s nálunk az Irás használtatik. A Koran külrendezetében sokat hasonlit a mi szent könyveinkhez. Az arab Sowar-oknak megfelelnek a héber Sura-k. Miként a héber könyvek, ugy a Koran részei is vagy a kezdö betütöl, vagy egy verstöl, vagy valamelly fontosabb szótól neveztetnek el. Az Ayat név, mellyel a versek jelöltetnek, megfelel a héber Otothnak, (csoda vagy jel).

A Koran néha Forkan, faraka szótól, czímet visel, melly annyit tesz, mint elosztani; épen ugy használtatik a héberenél Parak, ugyanazon gyökü szó, a Biblia egyes részeinek megjelölésére. Néha kiválólag al-Molshaf, a kötet, mi a Bibliának felel meg; al-Khitab, a könyv; al-Dhikr vagy intelem nevet visel. Némellyek szerint a forkan szó megkülönzést jelent, mintha a Koran az igazat a hamistól, a megengedettet a tilostól különböztetné meg.

A mahomedán irók csodákat beszélnek a Koran irályáról. És csakugyan kedves az, midön költöi modort s szólamokat használ; mult és jövö idöt felváltva egymás helyett használva, s a harmadik személyröl az elsöre vagy a másodikra s az elsöről a harmadikra ugorva, miként a héber próféták. Az irály szabatos, keleti alakzatokkal ékes s néha virágos és jelentös kifejezésekkel van élénkitve; a hol Isten felsége s tulajdonai iratnak le, fönséges és magasztos.

A mahomedánok hiszik, az arabok pedig biztosan állitják, miképp a Koran nyelve s következöleg a Mahomed idejebeli mekkai nyelv lehetö legtisztább s legtökélyesb. E nyelv azonban annyira különbözik a maitól, hogy a Koran nyelve napjainkban a mekkai tanodákban ugy tanittatik, mint a latin nyelv Rómában.

Bár az egész könyv folyóbeszédben van irva, a mondatok mégis jobbára hosszan folytatott rimmel végzödnek, mellynek kedveért

gyakran az értelem is félbeszakittatik és szükségtelen ismétlések is történnek. Az arabok az illy rímeket annyira szeretik, hogy felhasználják leggondosabb dolgozataikban is, miket a Koranból vett gyakori helyekkel, vagy legalább arrai vonatkozattal szépitnek.

A Koran csodálása leginkább irályának kedvessége- s azon gondból ered, mellyel Mahomed előadásának költöi csint, öszhangzatos menetet adott, s a verseket s körmondatokat rímbe szedte. Néha eltérve a közbeszédtől, az Örökkévalót felséges és magasztos versekben irja le s ugy állitja elő, mint ki a világok trónján ül, törvényeket ad a mindenségnek, egy intésével mozgatja a csillagokat, a legnépesebb varosokat semmivé teszi s a pusztaság közepén gyönyörü kertet hoz létre. Kellemes és fellengős mondatokkal irja le a paradicsom örök gyönyöreit; de borzasztó és erélyes irályt használ a pokol kinjainak festésében. Tudós lévén Mahomed olly gazdag és csinos anyai nyelvében, melly igéinek összetételével a gondolat röptét követi, azt szabatosan festi, kellemes hangzatosságával utánozza az állatok hangját, a hullám moraját, a szelek bögését; tudós lévén, mondom, azon nyelvnek tanulmányában, mellyben annyi költő dicsöité meg magát, Mahomed rajta volt, hogy tanát az előadás teljes kelleme, erkölcsparancsait az azokhoz illő méltóság, a korában hitelre talált meséket pedig eredeti festés jellemezze s tetszővé és érdekessé tegye. Ali mondani szokta volt, hogy a Koran magában foglalja a mult történetét, a jelen törvényeit s a jövő állapotainak jóslatát. Mahomed pedig ezt mondá tanitványainak: Olvassátok a Korant és sirjatok; ha nem sirtok most, majd sirni fogtok egykor keservesebben.

Mahomed lelkesedése hevében, vagy hiuságában, küldetése igazságát könyvének érdemére épité. Merészen szólit föl embereket s angyalokat, irnának csak egy lapocskát, melly hason szépséggel birjon, és nem átallja biztosan állitni, mikép illy hasonlithatlan remekmüvet csak Isten mondatolhat. Ezen érv erővel birt, midőn ájtatos, hinni kész arabhoz intéztetett, kinek füle a kellemes öszhangzatban gyönyörködik s ki amaz állitólagos remekmüvet az emberi szellem más müveivel összehasonlitni képtelen. Azért nem valami felötlő dolog, midőn a musulmanok a Korant kitünő irásnak, dicsőségos könyvnek, vagy csak egyszerüen könyvnek nevezik.

Olly nagy tiszteletben tartatik, hogy olvasásához a világért sem fognának hozzá, mig legalább az ima előttre parancsolt mosdakozást el nem végzik. Ha egy hitetlen a Koranhoz nyul, nem kerülheti el a halált, csak ha az islamra tér. Omar kalifa elrendelte, hogy a Koran

minden al-Aid fitr és al-Aid adha ünnepen minden mecsetben elejétől végig elolvastassék, bár hatezer kétszáz negyvenhárom versből vagy inkább körmondatból áll. A musulmanok, a masoret héberek példájára, megszámlálták nem csak fejezeteit s verseit, hanem szavait s betüit is a Korannak, hogy lehetlenné tegyenek minden másitást vagy hamisitást.

Mahomed, midőn könyvét irta, sok fejezetet hordott össze a Bibliából és sok koholmányt vagy mesét a Talmudból, ezekhez adta még saját heves képzelme találmányait s ezért hiányzik benne gazdagság és módszer. Közzétette azt tizenhét vagy tizennyolcz év alatt, egy részét Mekkában, a többit Medinában, aszerint, a mint az neki kijelentetett, vagy inkább amint a törvényhozó az Istent beszéltetni szükségesnek látta. Minden részletes kinyilatkoztatás a pillanat szükségéhez, Mahomed szenvedélye s politikájához volt alkalmazva. Gyakoriak benne az ellenmondások, hanem elhárit minden illyes akadályt azon előzetes elv: hogy utóbbi változtatás az egész irás szövegét semmivé tenné vagy módositná. Amaz állitólagos kinyilatkoztatásokat a khodai vagyis titkárai irták pálmalevelekre, vagy pergamenre. A tanitványok könyv nélkül tanulták meg, miért is a pergamen, vagy a pálmalevelek egy szekrénybe zárattak. A Korant azon rendbe, mellyben ma találjuk, Abu-Bekr kalifa hozta, mitsem ügyelve az időpontra, mellyben egy-egy fejezet vagy vers iratott. A minek elsőnek kellene lennie, az a XCVI. szám alatt van; az utolsó kinyilatkoztatás a IX. helyre tétetett.

Minden fejezet (vagy Sura, melly irást, sort, rendes folytatást jelent) különös névvel vagy czimmel bir, melly ollykor csak egy-két versecskére vonatkozik, a fejezet nagy része pedig a czimtől egészen eltérő dolgokról beszél. Van száztizennégy különböző hosszaságu fejezet, némellyik három-négy, némellyik kétszáz s több versből áll. Mindössze 6,243 vers, 77,639 szó és 323,015 betü van benne.

Minden fejezetet, a IX-en kivül, ünnepélyes szólam előz meg, mellyet a musulmanok Bismilláhnak mondanak, minthogy illy szavakból áll: B'issim il'lah-ir rahhmann-ir rakkim vagyis: A kegyelmes és irgalmas Isten nevében. El nem hagynák ők e szólamot semmiféle könyv vagy irat elején, miután azt vallásuk jelveül használják; kötelességöknek tekintik azt szóval ismételni minden cselekedet, minden ima előtt, midőn asztalhoz ülnek, midőn az ágyból fölkelnek, munka előtt, elutazás előtt, sőt akkor is, midőn állatot ölnek. Ugy látszik, mondja Abul Feda, hogy Mahomed e szólamot a perzsáktól vette, kiknek legrégibb könyveik

előtt ez áll: Benan Yezdam bakhshaisgher dadar vagyis: A legirgalmasb s legigazságosb Isten nevében.

Az első fejezet, mellynek neve Al-fatehah vagy nyitány, bevezetés, legnagyobb tiszteletben tartatik. Illyen megtisztelő czimeket adnak neki: az ima, a dics, a hála, a kincs fejezete. Az egész könyv velejének tekintik, gyakran mondják el, mint a keresztények a Miatyánkot, nyilvános és magánáhitatnál, különösen pedig a Salath al-djuma azaz a pénteki közima alatt minden rikat vagyis leborulásnál. Abul-Saddat iró Dawat al-fatehah czimü munkát irt, mellyben a Koran első Surajának fennségét magasztalja.

Nehány fejezet elején magánálló betük vannak, miket a magyarázók különféleképp fejtegettek. A legbölcsebbek titkos jeleknek tartják, miknek értelmét egyedül Isten tudja; némellyek szerint a próféta előtt is tudva volt, s tudva lesz az igazak előtt, midőn a paradicsom boldogságát élvezendik.

A Koran egyetlen hitelve: hogy Egy az Isten, és hogy Mahomed az ő prófétája. Fökötelességek: Az ima, alamizsna, böjt és zarándoklat. Az erkölcstan a természeti törvényre van alapitva és a forró égalj lakóihoz alkalmazva.

I. **Fejezet.** 7. §-al. Bevezetés. Az Örökkévalónak dicséretét tartalmazza s kezdődik illyen szavakkal: „A kegyes, jóságos és irgalmas Isten nevében. Dicséret az Istennek, a mindenség urának, ki kegyelmes és igazságos. Legfelsőbb Bíró! téged tisztelünk s a te védelmedért esedezünk. Kisérj minket az egyenes uton, azok utján, kik iránt mindig jóságos voltál s a t.

II. 286. §-al. A tehén. E fejezet, melly valamennyi között leghosszabb, azon baromtól veszi nevét, mellyel Eleazar, Aron fia áldozatot tett, mikép ez a 147. §-ban emlittetik. Parancsoltatik benne a böjt ramadan hónapban s az alamizsna; tiltatik az uzsora sat. „A. L. M. Semmi kétely e könyvről. Szabálya ez azoknak, kik félik az Istent, azoknak, kik gyakran imádkoznak, azoknak, kik a szegényeknek adják azon javak egy részét, miket Isten bőkezüségéből kaptak.“ A 23. §. a paradicsomról vagy inkább a Korkamról beszél, melyben élnek a Hur al-oyoun-ok vagy is a feketeszemü hölgyek, kik nincsenek a földi nők szükségeinek alávetve, a szerelem szükségét kivéve.

III. 200. §-al. Amran családja. Hitvallással kezdődik. „A.L. M. Az Isten nem Isten, hacsak nem önmagában. Ő küldte le neked (Mahomednek) az igazság könyvét. Ő küldte a könyvet, melly az igazságot tartalmazza, hogy megerősitse a téged megelőzött irásokat.

Elöször Mózses öt könyvét, aztán az Evangeliomot küldé le, hogy kalauzolják az embereket; aztán küldé az egekből a Korant.“ Megállapittatik az elővégzet hitelve s a 37. §. Máriáról, Jézus anyjáról szól: „Az angyal mondá Máriának: Az Isten kiválasztott s megtisztított téged; téged választott ki valamennyi asszony közöl: a te fiad tiszteletre lesz méltó ezen és a másik világon.“ E szakaszban is tiltatik az uzsora s minden tiltott nyerekedés.

IV. 175. §-al. A nők. Meghatároztatik, hány feleséged szabad venni. 3-ik §.: „Ne vegyetek több feleséget négynél, s ha el nem birjátok tartani, csak egyet.“ Midőn Mahomed e fejezetet közzé tette, a legtöbb arabnak nyolcz-tiz felesége volt, kiket sokszor egy kedvelt ágyasért elhanyagoltak. A soknejüséget, melly keleten minden időben divatozott, az arab törvényhozó szükebb határok közé szoritotta s kötélyül szabta a férfiaknak, hogy nejeikkel jól bánjanak s felváltva mindegyikkel éljenek. Említés történik e fejezetben a többi közt Mária, Joachim leánya és János, Zakariás fia születéséről.

V. 120. §-al. Az asztal. Elmondatik, mit szabad és mit nem szabad enni. A 65. §-ban, hola zsidókról van szó, ez mondatik: „Festhetnék-e borzasztóbb dolgot, mint Isten boszuját ellenetekben? Megátkozott titeket haragjában; majmokká és disznókká változtatott, nem másért, mint, mivel áldozatot égettetek a bálványok előtt s tisztátalan hust ettetek.“ A 93. §-ban a bor és más szeszes italok tiltatnak. A 43. §-ban: „Vágjátok le a tolvajok kezeit, bünük büntetéseül, akár férfiak akár asszonyok legyenek.“

VI. 165. §-al. A juhok. „Dicséret az Örökkévalónak! Ő teremté a mennyet és a földet. Ő alkotá a setétséget s a világosságot. És a gonoszok hozzá hasonló lényeket hisznek. Veszszenek el a gyalázatosak.“ Isten áldást ad a barmokra, üdvöt igér a kegyes és jótevő személyeknek, és a háboru-kezdésben meggondolást parancsol.

VII. 206. §-al. A bünhödés helye. Az Alaraf szó, melly az arabban e fejezetnek czimét képezi, akadályt, egy rézfalat jelent a paradicsom és pokol közt. Raf, araf, ismerni, igétől származik; a fal azért neveztetik igy, mivel a paradicsomból kizárottak ismerni fogják a választottakat és a gonoszakat. 1. §.: „A. L. M. S. A Koran az égből küldetett neked. Ne rettegj fölhasználni azt a gonoszak fenyegetésére s a hivők bátoritására.“ Szeretni a nőket, tekintettel lenni gyöngeségeik iránt s vendégszeretettel fogadni az idegeneket, e fejezetben parancsoltatik.

VIII. 76. §-al. A zsákmány elosztása. A medinaiaknak hirdettetett ki a Bedr melletti csata után. Igy kezdödik: „Kérdezni fog-

nak a zsákmány iránt; feleld nekik: A zsákmány az Istent, az ő apostolát, az árvákat, az özvegyeket s az utasokat illeti. Barátságosan osztozkodjatok, s ha hivők vagytok, engedelmeskedjetek Istennek és az ő prófétájának.“

IX. 130. §-al. Bünbánat. A nemzetek megtéréséről s bünbánatáról beszél. Egyetlen fejezet, melly előtt a Bismillah hiányzik; ekkép kezdödik: „A. L. R. Bölcs és szabatos rend uralkodik e könyvben. Annak müve az, ki birja a bölcseséget, a tudományt. Isten egysége az, a mit én hinni ajánlok. Én vagyok, kit Isten megbizott, hirdetni a büntetéseket és jutalmakat. Ha megmaradtok a hitetlenségben, tudjátok meg, hogy az egek boszuját föl nem tarthatandjátok többé.“ A hivők jutalma a 113. §-ban hirdettetik: „Isten megvette a hivők életét és javait; a jutalom a paradicsom. Örüljetek ezen alku fölött: a boldogságnak pecsétje az.“ A 123. §. mondja: „Isten kezdete és vége minden dolognak. Imádd a legmagasb felséget, benne helyezd bizalmadat; de gondold meg, hogy szeme nyitva van cselekedeteid fölött.“

X. 109. §-al. Jónás. Vonatkozás történik az e nevet viselő prófétára. Azoknak, kik tetteit s tanitásait követik, biztos jutalom igértetik. Kezdödik a fejezet illyen fenyegetéssel: „A. L. R. E betük jelvei a könyvnek, melly bölcseséget tartalmaz: jaj a hitetleneknek! csodálkozni fognak némellyek, midön látják, hogy én bizalmamra méltattalak s kiválasztálak, hogy hirdesd a gonoszaknak a büntetéseket, az erényeseknek a jutalmakat. Erre a hitetlenek mondák: Mahomed csaló sat.“

XI. 123. §-al. Hud. A czimben nevezett prófétáról beszél, ki azonos a zsidók Heberjével. Homlokán az A. L. R. érthetlen betük állanak. Tisztelettel emlit még több prófétát, fenyegeti a hitetleneket, s a 40-ik §-ban Noénak egy mondatát idézi: „Ti csufoltok engem, de én nevetni fogok rajtatok. Csakhamar megtudjátok, kire háramlik az ég boszuja, melly megszégyeniti a bünösöket s a gyötrelmeknek adja öket oda.“ Mahomed nem keres más jutalmat, mint Isten jóakaratát, 52 §.: Én népem! én nem kérem töled fáradalmaim jutalmát: az én jutalmam Isten kezeiben van.“ Kijelenti, hogy az islam hirdetésében rettenthetlen, 57, és 58. §.: „Ha leselkedtek ellenem, azért még ne higyétek, hogy én megijedek. Nekem támaszul szolgál a Magasságbelinek, az én és a ti Uratoknak karja.“

XII. 111. §-al. József. Elbeszéltetnek József, Jákob fia történetének némelly pontjai s Jézusnak néhány csodája; ekkép kezdödik: „A. L. R. Ezek a világosság jelei. Mi a Korant arab nyelven küldtük le, hogy mindenki értse.“ A zárszavak ezek: „A próféták története

telve olly példákkal, miket az okos embereknek emlékben kell tartaniok. E fejezet nem önkényesen koholt mese, hanem fény, fénye és malasztja a hivőknek.“

XIII. 45. §-al. A mennydörgés. „A. L. M. R. Ezek a Koran jelei. A benne foglalt tan Istentől ered, és mégis sokan nem hisznek benne.“ Mahomed tudatja, mikép Isten a zsidóknak Mózses öt könyvét mennydörgés és villámlás közt, a kereszténynyeknek az Evangeliomot csodák közepett, és a Korant az araboknak a hit malasztjában adta. A próféta kéri Istent, ne kényszeritse őt csodák tételére, miután elég az embereknek a Koran az üdvösségre, 43. §. „A hitetlenek megtagadják küldetésed valódiságát. Mondd nekik: Istennek s az irástudóknak tanusága elég bizonyságot tesz felőlem.“

XIV. 52. §-al. Abraham. „A. L. R. Elküldöttük neked e könyvet, hogy kivond az embereket a setétségből, hogy fényre hozd és elvezesd őket az egyenes és dicsőséges uton.“ Felhozza Abrahám hitét Izsák feláldozásánál; rendeli, hogy a hitetlenekkel ne folytattassék vita, aztán igy végzi; „Hirdesd ezen igazságokat az embereknek, hogy figyelmeztetve legyenek s tudják, mikép nincs több Isten egynél. O emlékezzetek erre mindnyájan, kik őszinte szivvel birtok.“

XV. 99. §-al. Al Hegr vagy: A völgyről. Kezdete: „A L. R. Ezek azon könyvnek jelei, melly az igazságot tanitja. Lesz egy nap, mellyen a hitetlenek panaszkodni fognak, hogy nem volt hitök. 16. §.: Talán csak azért tettünk mi jeleket az égre, hogy azok csak a szemeket gyönyörködtessék? Mindenből az isteni hatalom tünik ki.“

XVI. 128. §-al. A méh. Magasztos dicséret s alázatos ima a Mindenhatóhoz, a minden jónak osztogatójához. Isten a méhhez van hasonlitva, melly mézet nyujt annak, ki őt megkiméli, de fulánkját ereszti megháborítójába, „1. §.: Az ég boszuja közeleg, ne siettessétek azt. Dicséret a Magasságbelinek, átok a bálványoknak. 4. §.: Az ember sárból teremtetett és mégis vitatkozni akar? 116. §.: Azok kik megtagadják az islamot, a hazugsággal káromlást párositnak. 119. §.: Az Isten eltompitá a hitetlenek sziveit s füleit. El vannak temetve hanyagságuk álmába s az ő kárhozatuk bizonyos.“ A zárszavak ezek: „Légy állhatatos a jóban s Isten megsegit téged. Ő együtt van azokkal, kik őt félik, kik jótékonyak és irgalmasak.“

XVII. 110. §-al. Az utazás vagyis Mahomednek Mekkából Jerusalembe vitetése Borak kancza által. „1. §.: Dicséret az Istennek, ki szolgáját éjnek idején a mekkai templomból a jerusalemibe vitte. 9. §.: A Koran legbiztosb uton vezet s boldogságot igér a hivőknek.“ A 14 s köv. §§. az elővégzetről beszélnek s a 110. §-ban mondatik:

„Dicséret az Istennek, kinek nincsen fia, ő meg nem osztja a mindenség fölötti uralmat; neki nincsen szüksége semmi segélyre.“

XVIII. 110. §-al. A barlang. Azon barlangra vonatkozik, mellyben a hét alvógyermek háromszáz esztendeig nyugodott, kikről azután csodálatos szent monda terjedt el. Más értelmezők szerint al-Kahaf, a fejezetnek czime, a hivők üdvét jelenti, mellyet jelképez a hét alvó. E fejezet levélnek tekinthető, mellyet Isten a hitetlenekhez külde, kik ha meg nem térnek, meg fognak semmittetni Gog és Magog által. „1. §.: Dicséret az Istennek, ki elküldé szolgájának a könyvet, melly nem csal. 23. §.: Soha se mondd: Én holnap ezt teendem, hacsak hozzá nem teszed: Ha isten ugy akarja. 106. §.: A hitetlenek, kik az én vallásomat és szolgáimat nevetség tárgyává tették, a pokolba fognak sülyedni.“

XIX. 98. §-al. Mária. Előadatik csodálatos születése Jánosnak, kinek atyja a musulman hittudósok szerint százhusz, anyja pedig kilenczven éves volt. „1. §.: K. H. J. A. S. Az Isten irgalmas vala szolgája Zakariás iránt, midőn őt titkosan meghivá. 36. §: Istennek nincsen fia. Dicsértessék az ő neve! Ő parancsol, és a semmi életet nyer szavára. Isten az én és a ti uratok; imádjátok őt.“ Az 57. §-ban magasztaltatnak Henoch erényei s mondatik róla: „Ő igaz és próféta volt, kövessétek tetteit.“

XX. 135. §-al. T. H. E czimbetük annyit jelentenek, mint: O ember! Más értelmezők érhetleneknek mondják azokat, miként a többi magánálló kezdet-betüket. Szabályoztatik az imádság s napjában ötször rendeltetik el. 1. §: „T. H. Nem azért küldtük neked a Korant, hogy az embereket szerencsétlenekké tedd, hanem, hogy Istenhez téritsed azt, ki őt féli.“ A 102. §-ban az utolsó itéletről van szó: „Ama napon, midőn a harsona elhangzik, összecsődülnek a gonoszok és szemeiket a zavar homályositja el· 107. §.: Ha majd előszólittatnak, alig fognak tudni beszélni; gyönge lesz hangjok s nem lesz hallható más, mint lépteik tompa moraja.“

XXI. 112. §-al. A próféták. Beszél sok prófétának, a többi közt, Loth, Ismael, Mózses, Salomon, János és Jézusnak ajánlatos szent életéről. Mennydörög a bálványozók ellen. „21. §.: Az istenségek, mellyek választattak, fel tudják támasztani a holtakat? 22. §.: Ha a mindenségben több Isten volna, bukásuk elkerülhetlenné lenne. Dicséret az Istennek, ki a világ trónján ül, daczára az emberek káromlásainak. 23. §.: A héberek- és kereszténveknek vannak szent könyveik, hanem a nagyobb rész nem tudja megválasztani az igazságot s kerüli a világosságot. 25. §.: A hitetlenek mondják, hogy Isten-

nek fia van; távol legyen tölünk e káromlás! Őt az anyalok szolgálják. Csak utána szólnak s végrehajtják akaratát.“ Magasztaltatik Mária és Jézus, 90. §.: „Zengjed Mária dicséretét; ő szeplőtlenül őrzé meg szüzességét. Ő és fia az egész mindenségtől csodáltattak.“

XXII. 78. §-al. Zarándoklat Mekkába s annak némelly szertartásai. „27. §.: Mi menedékül engedtük Abrahamnak azon helyet, mellyre a mekkai templom épitteték; elrendeltük ugyanakkor, hogy serkentse a hivőket és tegyen körjáratot. 28. §.: Hirdesd a népnek a szent zarándoklatot gyalog, vagy tevén. Akár közel, akár távol legyenek, azt el ne mulaszszák.“ A 39. §-ban biztosittatnak a zarándokok a szerencsés utról, „Ne féljetek: az Isten meghiusitja a musulmannak vetett lest; ő gyülöli a gazembert és a hitetlent.“ A musulmanoknak megengedtetik, vallásukat fegyverrel terjeszteni, 57. §.: Az islam vértanui lesznek, kik annak zászlaja alatt esnek el; végetlen jutalmat veendnek. Az Isten bőkezüsége határtalan.“

XXIII. 118. §-al. A hivők. „Mindig boldogok voltak, kik a legnagyobb, egyetlen Istenben hittek. 97. §.: Ki jót tesz s hü marad az Istenhez, üdvöt és boldogságot nyer. 117. §.: A ki az Örökkévalóhoz egy hasonlóban hisz, nem igazolhatja hitét, s eljő a nap, midőn istentelenségéről számot fog adni. A boldogság soha sem lesz a bálványozóké. 118. §.: Bocsáss meg, oh uram! kegyelmezz nekünk, miután a te irgalmad véghetetlen.“

XXIV. 64. §-al. A világosság. Ekkép kezdődik: „A ki az én nyomdokaimat követi, nem jár a sötétségben.“ A zárszavak ezek: „E könyvben van az igazság és a világosság.“

XXV. 77. §-al. Al-Koran. Némelly szövegekben Al-Forkan olvastatik s akkor a czim annyit tenne, mint megkülönzés. Oda látszik mutatni a 45. §.: „Olvastam a könyvet, és megkülönzém a valót a hamistól. 1. §.: Áldassék az Isten, ki leküldé az égből a Korant az ő szolgájának, hogy megvilágositsa az embereket.“

XXVI. 227. §-al. A költők. Kárhoztattatik egy gunyköltő s vele minden csaló. A kezdet ez: „T. S. M. E betük azon jelek, mellyek a hitetlenséget tüntetik fel.“ Ki kel a gonoszak és hitetlenek ellen, „4. §.: Az intelmek, miket Istentől kapnak, még távolabb viszik öket a hittől. 7. §.: A mi nagyságunk fénylik minden részen, de az emberek nagyobb részének nincsen hite. 184. §.: A hitetlenek engem csalásról vádolnak; hanem a nagy napon elveendik érdemlett büntetésöket, a setétség gyötrelmeit.“

XXVII. 93. §-al. Hangya. A syriai hangyák-völgyétől van a czim, hová a monda szerint Mózses álmában vitetett. „1. §.:

T. S. E betük a Koran jelei, melly az igaz tant hirdeti. 2. §.: Ő a hivők fáklyája és záloga az ő boldogságuknak.“ Említés történik a Yemenben uralkodott Balkis nevü sabai királynőről „23. §.: Ő és az ő népe a napot imádják; a sátán kedvessé tette elöttük e vallást s eltérité őket az igaz utról.“

XXVIII. 87. §-al. A történet. A czim a 26. §-tól vétetett, melly Mózses történetére vonatkozik. Emlittetik az arabok eredete, Mahomed futása és visszatérése Mekkába „85.: Az, ki téged a Koranra tanitott, eszközölni fogja ohajtott visszatérésedet. Isten ismeri azokat, kik a világosságot, és kik a sötétséget követik.“

XXIX. 69. §-al. A pók. A czim a 40. §-tól vétetett, mellyben ez áll: „Azok, kik a bálványokra támaszkodnak, hasonlitnak a pókhoz, mellynek gyönge házacskáját a szél fuvalma is elviszi.“ Eltiltatik a hitetlenekkeli vita „45. §.: Ne vitatkozzatok, se a héberek- se a keresztényekkel. Szégyenitsétek meg őket ezt mondva: Mi hiszünk a könyvben és a ti Irástokban is; a mi Istenünk a ti Istenetek is; de az igaz hivők mi vagyunk.“

XXX. 60. §-al. A rómaiak. Emlittetnek a római császárnak alávetett görögök, kiket az arabok legyőzendők voltak. „1. §.: A. L. M. A rómaiak legyőzettek, bár mennyit harczoltanak a bálványozókkal (a persákkal). 2. §.: Tiz esztendő mulva meg lesz torolva vesztességök (az arabok) győzelme által.“

XXXI. 34. §-al. Lokman. Némelly értelmezők szerint Lokman Baur fia, Dávid idejéből; a görögök egynek tartják Aesoppal; mindkettő erkölcsi meséket szerzett. „1. §. A. L. M. E betük a bölcsnek könyvét jelölik. 2. §.: Emlékezzél arról, a mit Lokman az ő fiához mondott.“

XXXII. 30. §-al. Az imádás. „A. L. M. A mindenség legfőbb ura az égből küldé le a Korant; ezen könyv semmi kételyt nem hagy fenn.“ A 4. §. hat ezer évre határozza meg a világ fennállását. Beszél még minden embernek végórájáról: „A halál angyala, ki minden cselekedetünk fölött őrködik, elvágja napjaitok fonalát, s ti megjelentek az Örökkévaló előtt.“

XXXIII. 73. §-al. Az összeesküdtek. A héberek és a bálványozók összeesküdtek Mahomed ellen s kárhoztatták Zeinabbali házasságát, kit Zeid, a próféta fogadott fia elüzött. Mahomed erre kijelenté, hogy az illyen házasságok megendtetnek s a fogadott fiu nem bir a természetes fiu jogaival. A 40 §-ban mondatik, hogy Mahomed Istentől küldetett, s hogy utólsója a prófétáknak, (khatem al Nabiin.) A zárszavak ezek: „Isten megbüntetendi a gonoszokat és

bálványozókat; a hivők büneit megbocsátandja, mivel ő irgalmas és kegyelmes.“

XXXIV. 54. §-al. S a b a. A czim Arábiának egy tartományától vétetik, mellyből Balkis királynő Salomonhoz jött. Kikel a gonoszak és bálványozók ellen „52. §.: Gonoszul éltek, s meghazudtolták a mi feléges tanunkat.“

XXXV. 45. §-al. A n g y a l o k. „Dicséret az Istennek a menny és föld alkotójának; az angyalok az ő követei.“ A 9. s köv. §§-ban azon angyalokról van szó, kik a paradicsom nyolcz kapuját épitették.

XXXVI. 83. §-al. E fejezetnek nincsen czime, bár némelyek I a s-nak nevezik, összekötve a 3. §. első betüit: „I. S. esküszöm a Koranra, melly a bölcseséget tartalmazza. 2. §. Te a Magasságbelitől küldettél. 3. §. A te szavad hija az embereket az üdv ösvényére.“ Ugyanezen fejezet e m b e r i s z i v n e k neveztetik s temetések alkalmával szokott olvastatni. A monda szerint a haldokló mellett elmondott imádságnak minden szavára tiz angyal érkezik a paradicsomból s könyörög a szenvedőért, ha pedig meghalt, jelen vannak mosatásánál s kisérik a gyászmenetet.

XXXVII. 282. §-al. R e n d e k. E fejezet a legcsinosabb költemény. „1. §.: Esküszöm az angyalok rendeire és szent uralmára. 2. §.: Esküszöm azokra, kik fenyegetőznek. 3. §.: Esküszöm azokra, kik olvasnak.“ Leirja az angyalok rendeit, kik mindnyájan készen állnak Isten rendeletei végrehajtására.

XXXVIII. 88. §-al. Czime S a d, mivel homlokán az S. betü áll, melly némellyek szerint i g a z s á g o t, mások szerint ellenszegülést jelent. 1. §. „S. Esküszöm a Koranra, központja az az igaz hitnek, de a hitetlenek tévelyben élnek.“ Beszél még Betsabea történetéről, Dávid törvényszegéséről s bünbánatáról, aztán igy végzi, 87. §.: „E könyv intelme a halandóknak. 88. §.: Meglátjátok egy napon, igaz-e annak tana!“

XXXIX. 75. §-al. C s o p o r t o z a t o k. „A bölcs és kegyelmes Isten a Korant küldé igazgatásodra. 28. §.: A Koran különféle példákat nyujt oktatásodra. 29. §.: Arabul van az irva; tana egyszerü és világos. Isten félelmét hirdeti.“ És folytatja: „A hitetlenek és gonoszak csoportosan a pokolba mennek; a musulmanok, a jámborok, az irgalmasok csoportosan a paradicsomba föl szállanak.“

XL. 85. §-al. A h i v ő. A czim Pharaonak Al-Amin nevü nagybátyjától van, ki hallva Mózsest, megtért. 1. §.: „H. M. A hatalmas és bölcs Isten küldé a Korant neked.“ A 78 s köv. §§-ban a huszonnégyezer prófétáról beszél, kiket Isten az emberekhez küldött: négy

ezeret a héberekhez, a többieket más nemzetekhez: „Sok próféta előzött meg téged. Mi tudattuk veled soknak történetét, sok pedig ismeretlen maradt előtted. Az összes csodák, miket tettek, rendeleteink következményei voltak. Midőn Isten parancsolandja, megszünnek az összes viszályok. Azok, kik eltörölni akarandják az islamot, elfognak veszni.“

XLI. 54. §-al. Megkülönzés. A hivő és a bölcs meg tudja különböztetni a jót a gonosztól. „1. §.: H. M. A kegyelmes és irgalmas Isten küldé neked a Korant. 3. §.: Igér és fenyeget az; hanem a nagyobb rész távozik s nem akarja hallgatni.“ Beszél még az Isten igazságáról s a feltámadásról.

XLII. 53. §-al. Tanács. Ezen betük állanak a fejezet élén: H. M. A. S. K. Bizonyitni akarja az islamnak a többi vallások fölötti felsőségét. 13. §.: „Isten egységének hirdetése nagy ellenzésre talált. Ha az itélet, melly a hitetlenek büntetését halogatja, nem lett volna elhatározva, az ég minden viszálynak véget vetendett. A héberek és a keresztények kétkednek s az igazságról tanakodnak.“ Ajánlja még a világi javakróli lemondást, az engedelmességet a vallás parancsai iránt s az Istenbeni bizalmat.

XLIII. 89. §-al. Ékesség. „A Koran a földnek ékessége, mint Istennek oktató szava.“ Szól a gonoszak büntetéseiről és az erényesek boldogságáról: „67. §.: A gonoszak, kik a földön barátok, a más világon ellenségek lesznek; hanem az igazakat gyöngéd barátság kisérendi. 74. §.: A gonoszak a gyötrelmeknek adatnak oda. 75. §.: Ama kinok nem enyhülendnek. 77. §.: Mondani fogják őrüknek: Kérjed Istent, veszitsen el minket; az ör pedig felelendi: Örökké fogtok élni.“

XLIV. 58. §-al. Füst. A világ végén az egek füstje vagyis a setétség tudtul adandja a feltámadás napját. „8. §.: A kik a kételyben tévelyegnek, kinevetik a mi tanunkat. 9. §.: De látni fogod zavarukat ama napon, midőn az égboltot fekete füst boritandja el.“ Ezután a választottak tulvilági gyönyör élveiről beszél „51. §.: Az igazak a béke honát fogják lakni. 52. §.: A kertek és a források az ő örökségök leend. 53. §.: Selyemmel ruházkodandnak s egymással kedvesen fognak társalogni. 54. §.: A fekete szemü s alabastrom keblü hölgyek (Hu ral-oyun) lesznek feleségeik, sat.“

XLV. 37. §-al. Térdhajtás. Mindazt, a mi Istentől jő, kedvesen kell fogadni, mintha térden állva kértük volna, akár jó, akár rosz legyen az. A zárszavak ezek: „Dicséret az Istennek, a menny és föld urának, a mindenség királyának. Csupán őt illeti az ég és föld fölötti felmagasztaltság. Ő mindenható s az ő bölcsesége végetlen.“

XLVI. 35. §-al. Al-Ahkaf. 21. §.: „Emlékezzetek Hudra, midőn prédikálni ment Ahkaf népéhez; némelly apostolok megelőzték őt, némellyek utána következtek.“ Némellyek szerint Ahkaf tartomány azonos Adennel; mások szerint e czim port és homokot jelent. Ismét a feltámadásról beszél, 32. §.: „Ők nem tudják, hogy Isten, ki a mennyet és földet megerőtetés nélkül teremté, a halottakat épen ugy életre hozhatja. Az ő hatalma határ nélküli.“

XLVII. 38. §-al. Háboru. „Az Isten megsemmitendi a hitetlenek tetteit, kik a hozzájok hasonlókat az üdvösség utjáról eltéritik.“ Ime a fejezetnek egyéb helyei: „3. §.: A hitetleneket a hazugság vezérli; a musulmanok az igaz hit fáklyájánál haladnak. 13. §.: A vallásért eleső harczosok jutalma örök leend. Isten lesz vezérök s bevezetendi őket a gyönyörök kertjébe. 8. §.: O hivők! harczoljatok az Isten ügyeért: ő megsegitend titeket s nem engedi meg, hogy elszaladjatok. 9. §.: Az Isten kegyelmét küldé a prófétára és a hivőkre, alábocsátván az égből az ő Lelkét és az angyalok láthatlan csapatjait, mellyek a hitetleneket rettentően büntették.“ Mahomed fenyegeti az ő mekkai földieit mondván a 14. §.-ban „Mennyi hatalmasb város, mint az, melly téged kiüzött, rontatott le! A mi boszunk feltarthatatlan.“

XLVIII. 29. §-al. Győzelem. „Mi fényes győzedelmet engedtünk neked“ t. i. a Bedr mellettit. Mahomed köszönetet mond azon háromszáz tizenhárom tanitványának, kik megesküdtek, hogy inkább megöletik magukat, hogysem a csatából megszaladjanak, 18. §.: „Az Isten kegyes szemmel tekinte a hivőkre, midőn hüséget esküdtek neked. Ő olvasott az ő sziveik mélyében, fényes győzelem koszoruzta ragaszkodásukat.“

XLIX. 18. §-al. A szentély. „A te házad belseje szentély“ mondatik a 4. §-ban s értetik alatta a hárem, melly arabul szent helyet jelent, mellybe csak a háznak ura mehet be, hogy ott hölgyei s gyermekei társaságában örömöt élvezzen. Intetnek a fejedelmek, hogy őrizkedjenek az árulkodoktól „6. §.: Ha ki följelent neked valamit, vedd azt szigoru vizsgálat alá! Rettegj ártani embertársadnak és keserü bánatot okozni tenmagadnak. 12. §.: O hivők! legyetek ovatosak itéleteitekben; fékezzétek kiváncsiságtokat s ne kisebbitsétek a távollévők becsületét. Kinek volna kedve közöletek, meghalt fivére husából enni? 15. §.: Azok az igaz hivők, kik távol a kételytől, hisznek Istenben és apostolában, s ezek védelmeért életöket és kincseiket feláldozzák.“

L. 45. §-al. K. E fejezet Kuobnak hivatik a homlokán álló betütől: „K. Megütődve, midőn nemzetökből prófétát láttak, a bálványo-

zók csodát kiáltottak. 4. §.: Az igazságot hazugságnak vették; a zavar szelleme vett rajtok erőt. 39. §.: Hirdesd az Urnak dicséretét az éj kezdetén s végezd az imát.“

LI. 60. §-al. A szelek fuvalma. E fejezet czimét Maracci latinra igy forditja: Spargentes sparsiones. Igen gyönyörü levél, melly igy kezdődik: „1. §.: Esküszöm a rohanó szelek fuvalmára, 2. §.: az esőt hozó felhőkre; 3. §.: a habokat szántó hajókra; 4. §. az angyalokra, kik teljesitik Isten akaratát. 5. §. Az igéretek, miket teszek, el nem maradnak. 40. §. A szelek, mellyek Ohod téreire terméketlenséget hoztak, a mi hatalmunkat jelenték.“ A zárszavak ezek, 60. §.: „Jaj azoknak, kik a boszu napjában nem hisznek.“

LII. 49. §-al. A hegy. „1. §.: Esküszöm a hegyre (a Mózsesére, mellynek neve Sinai); 2. §.: Esküszöm a pergamenre irott könyvre. 3. §.: Esküszöm a látogatott templomra és annak tetejére. 4. §.: Esküszöm az ég boszujára, melly nem sokára elérkezik.“ Ezután ujra a paradicsom gyönyöreiről beszél. „16. §.: Az igazak a kéjkertben fognak lakni. 19. §. Ezek az alabastrom keblü, fekete szemü hölgyek, a ti feleségeitek.“

LIII. 62. §-al. A csillag. Gábor angyal Mahomeddel először is egy csillagról beszélt. „1. §. Esküszöm ama csillagra. 2. §.: Én nem csábittattam el. 3. §.: Nem a magam akaratát követem. 4. §.: Mindaz, a mit mondok, Isten szava.“ Ezután Isten igazságos voltát magasztalja.

LIV. 55. §-al. A hold. „1. §.: Az óra közeleg s a hold elosztik.“ Egyike ez a feltámadást megelőzendő jeleknek. „2. §.: A hitetlenek e csodára visszafordulnak s mondani fogják: Ez hatalmas varázsmü. 3. §.: Ragadtatva szenvedélyeiktől, megtagadandják a a csodát.“ Megjövendöltetnek a hitetlenek és gonoszok büntetései, „30. §.: Milly büntetés üldöz engem? 31. §.: Csak egy szó fog elhangzani s mindnyájan a porba hullanak. 33. §.: Loth hontársai kigunyolták az ő intelmeit, 34. §.: És ellenök küldöttünk szelet és tüzet, mely őket semmivé tette.“

LV. 78. §-al. Irgalmasság. Az irgalmas Isten avval van elfoglalva, hogy hallgatja a neki könyörgőket, kormányozza a mindenséget s teljesedésbe hozza örök s változhatlan határozatit. 29. §.: „Mindnyájan, kik az égben és a földön laknak, hozzá intézik sohajikat. A mindenség gondjai szüntelen foglalkodtatják őt.“

LVI. 96. §-al. Itélet. Beszélvén az utolsó itéletről és feltámadásról, ujra felhordja a Korkan gyönyöreit, hol a választottak viruló fák alatt fekve, mindig megszüzesedő s szerelmes hölgyekkel

fognak mulatozni. A zárszavak ezek: 96. §.: „Magasztald Isten nevét, a nagy és kegyelmes Istent.“

LVII. 29. §-al. A bűnbánat. Isten szereti azt, ki saját büneit bevallja. „1. §.: Az ég és föld dicséri az Örökkévalót, ő hatalmas és bölcs. 29. §.: Az Isten kegyelmével arasztja el, a kit akar; az ő jósága véghetetlen.“

LVIII. 22. §-al. Vita Mahomed és Kaula közt az elválásra nézve. A musulmanok hitbuzgalomra serkentetnek „21. §.: „Azok, kik a lázadás zászlaját tüzik ki Isten és prófétája ellen, meg fognak gyaláztatni.“

LIX. 25. §-al. Az egybegyülekezés. Elmondatik, mikép szedték magukat össze a Medinából kiüzött zsidók többi honfiaikkal s a bálványozókkal, hogy Mahomed ellen hadat inditsanak. Ezután magasztaltatik az Isten „24. §.: Csak egy Isten van, ő a vilag királya, üdvözitője s őre. Dicséret az Istennek s átok a bálványoknak!“

LX. 13. §-al. A bizonylat. Elrendeltetik, hogy a hitetlen férjeket elhagyó nők szigoru viszgálat alá vétessenek, hogy vajjon csupán az islam fölvétele végett szöktek-e el. „10. §.: O hivők! midőn a nők menhelyet keresnek nálatok, vizsgáljátok meg: őszintén vallják-e az igaz hitet?“

LXI. 14. §-al. A rend. Dicsértetik a rend, mellyben támadtak a Mahomed előtti próféták. Első helyen hozatik fel Mózses és Jézus. „5. §.: Miért gyötörtök ennyire? mondá Mózses az israelitáknak; én Isten akaratának megfejtője vagyok. Ti tudjátok ezt; de ők megtagadták az igazságot. 6. §.: Én Istentől küldettem, ismétlé a zsidóknak Jézus, Mária fia; én megerősitni jöttem az engem megelőzött Mózses öt könyvének tekintélyét; hirdetem nektek szerencsés megérkezését Ahmetnek, ki utánam fog jőni.“

LXII. 11. §-al. Gyülés. Gyülekezete a musulmanoknak Araba vagyis minden hétnek hatodik napján. A zsidók a szamarakhoz vannak hasonlitva, mellyek hátukon viszik néha a könyveket, de nem tudják azoknak hasznát venni. A zárszavak ezek, „11. §.: Midőn az érdek emeli szavát, elhagyják az Urnak szolgáját; de mondd nekik: Az Istentől adott kincs sokkal becsesb, mint a pillanatnyi nyeremények. Isten a legfölségesb ajándokosztó.“

LXIII. 11. §-al. A gonoszak. Az islam ellenségeiről van szó. Ezek közt elsők a gonosz héberek: „11. §.: Isten nem fogja már halasztani büntetésöket; ő látja minden tettöket.“

LXIV. 18. §-al. Rosz hit. Dicséri Isten hatalmát, aztán kikel azok ellen, kik az islamot nem őszintén karolják fel, „12. §.: Enge-

delmeskedjetek Istennek és az ő prófétájának. Az ő kötelessége az igazságnak hirdetése, hanem a ti hitetek rosz. 13. §: Nincsen több egy Istennél, a hivők benne bizzanak."

LXV. 13. §-al. Nőelüzés. „1. §.: Ne üzzétek el asszonyaitokat csak bizonyos időben," vagyis négy hónappal a tudtuladás után. Beszél ezután az elüzött nő élelmezéséről.

LXVI. 12. §-al. Tilalom. E fejezetben eltiltatik Mahomednek Asfát tovább is elüzve tartani. 12. §.: „Az Isten átalános csodálat tárgyaul tette Máriát, Amran lányát, ki megőrizte szüzeségét. Gábor angyal átönté rá az isteni leheletet. Ő hitt az Ur szavának és engedelmes volt."

LXVII. 30. §-al. A kormányzás. „1. §.: Áldva legyen az, kinek kezében van a mindenség gyeplője és kinek uralma véghetetlen. 16. §.: Legyetek biztosak, hogy az, ki a mennyekben uralkodik, összezuzhatja a földet és eltemethet titeket annak örvényeiben."

LXVIII. 52. §-al. Toll. „1. §.: N. Esküszöm a tollra, mellyel az angyalok irnak. 2. §.: Nem a sátán, hanem az ég ihlel engem. 3. §.: Örök jutalom vár engemet. 52. §.: A Koran a hitnek vására; iratott az emberek oktatására."

LXIX. 52. §-al. Az elkerülhetlen. „1. §.: Az elkerülhetlen nap, 2. §.: Milly borzasztó lesz ama nap. 3. §.: Ki festhetné azt le! Senki sem tarthatja fel a mennyei boszut."

LXX. 44. §-al. Fokozatok. 3. §.: „Az Isten szerzője és osztogatója a jutalmaknak s büntetéseknek, ő határozza meg a mennyei fokozatokat." Beszél az emberi test és lélek feltámadásáról.

LXXI. 28. §-al. Noé. „1 §.: Mi felruháztuk Noét az apostol jellemével, mondván neki: hirdesd a népeknek fenyegetésünket, mielőtt a boszu napja elérkeznék. 25. §.: A vizözön megboszulta büneiket, aztán a lángok közt tettek eleget."

LXXII. 28. §-al. Szellemek. Azon lényekről beszél, kik sem nem angyalok, sem nem emberek, hanem az utóbbiaknak e világon őrzőik „1. §.: Mondd el o Mahomed! a mennyit nyilatkoztatott ki neked az ég! Az együttlévő szellemek, midőn hallák a Koran olvasását, felkiáltának: Ime a bámulatos tan!"

LXXIII. 20. §-al. A betakart. „1. §.: O te, ki ágyruháidba vagy takarva, 2. §.: Kelj föl és imádkozzál, habár éjszaka van." Ez a Mahomednek, éjnek idején a Harah hegy barlangjában tett első kinyilatkoztatásra vonatkozik. „8. §.: Gyakran jusson eszedbe az Isten neve; hagy el mindent, hogy róla elmélkedjél."

LXXIV. 55. §-al. A köpeny. „Kelj föl, öltözködjél és hir-

desd s magaztaljad a te Uradat, Istenedet.“ Zárszavai. „55. §.: Az Ur választottjai hallgatni fognak az isteni sugalmakra.“

LXXV. 40. §-al. Feltámadás. „1. §.: Én nem esküvendem a feltámadás napjára. 35. §.: Halandók! ismétlem nektek: a halál üldöz titeket. 40. §.: Az emberi nem Teremtője, nem tudná a halottakat feltámasztani?“

LXXVI. 30. §-al. Az ember. „Sokáig létezett az ember, mielőtt hatalmunk jeleit látta.“ Ezek a kezdő szavak. „29. §.: A Koran oktatást ad nektek. Ügyekezetek, ha hasznát akarjátok venni e könyvnek. 30. §.: Csak az Isten akaratja határozhatja el a tieteket. Ő kegyelmes fog lenni; de borzasztó kínokat készit a gonoszoknak.“

LXXVII. 50. §-al. A követek. „1. §.: A követekre (angyalokra), 2. §.: A rettenetes viharokra, 3. §,: A termékenyitő szelekre, 4. §.: A Koran verseire, 5. §.: A tudósító követekre, 6. §.: A büntetések, miket elömondok, hamar bekövetkeznek. 36. §.: Jaj ama napon azoknak, kik csalásnak vették az igazságot. 50. §.: Minő más könyvben fognak hinni a Koran után?“

LXXVIII. 41. §-al. A nagy ujság. „1. §.: Miről okoskodtok? 2. §.: Talán nagy ujság az? 3. §.: Millyen a ti vitátok tárgya?“ Ezután a feltámadás nagy napját irja le.

LXXIX. 47. §-al. A szolgák. Az angyalokról, mint Isten szolgáiról beszél, kik a haldokló hitetlenek lelkeit erőszakkal hajtják ki, mig ellenben a musulmanokéit gyöngéden viszik el. „1. §.: A szolgákra, kik erőszakkal rohannak a lelkekre. 2. §.: Azokra, kik gyöngéden ragadják a magasba a musulmanokat. 3. §.: Azokra, kik a levegőn nagygyorsan áthaladnak. 4. §.: Azokra, kik az igazak előtt mennek. 6. §.: Egy napon majd a harsona mindent rettegéssel fog eltölteni. 42. §.: De mikor jövend el e végzetteljes percz? 44. §.: Az Isten tudja azt; ő tüzte ki annak határát.“

LXXX. 42. §-al. Az elforditott arcz. Mahomed e fejezetben önmaga ellen panaszkodik, hogy elmulasztá egy Koreis törzsbeli vaknak tanitását, ki az islamban oktatást kivánt. „1. §.: A próféta szigoru arczot vágott. 2. §.: Midőn egy vak jelenté magát előtte. 3. §.: Es ki biztositott téged, hogy az nem volt erényes?“ Emlittetik ezután Abdallah, a próféta egyik titkára, ki kénye kedve szerint változtatott a Koranon s hithagyóvá lett.

LXXXI. 28. §-al. A sötétség. „1. §.: Midőn a nap el fog homályosodni. 2. §.: Midőn a csillagok leszakadnak az égboltozatról, sat.“ Előadatnak a feltámadás napját megelőzendő jelek, s eltöröltetik az araboknak azon vad szokása, melly szerint az ujonszülött leá-

nyok, ha az apja el nem birta tartani, elásattak. „8. §.: Majd kérdezni fogják: mit vétett az a kis leány?“

LXXXII. 19. §-al. A leszakadás. Midőn az egek leszakadnak, az ember meg fog itéltetni; de az igazak nem félhetnek, mivel „10. §.: Fejeik fölött tisztességes örök lesznek.“

LXXXIII. 36. §-al. Igazságtalan mérték. E fejezet a lopásokról, uzsoráról és gyilkolásról, mint igazságtalan tettekről beszél, továbbá azon könyvekről, mellyekben az emberek tettei följegyezve lesznek. „7. §.: Nem fogtok kétkedhetni, a gonoszok könyve a Segin leend. 18. §.: E fenyegetések igazak; az Aliin az igazak könyve.“

LXXXIV. 25. §-al. A megnyilás. „Midőn az ég megnyilik, hogy láttassa az isteni felséget, az embernek számot kellend adnia tetteiről.“ Ezután ismét a feltámadásról beszél.

LXXXV. 22. §-al. Égi jelek. „1. §.: A jelekre, mellyek az égen lesznek, 2. §.: A feltámadás napjára, 3. §.: Az ezt bizonyító prófétára (Mahomedre). 21. §.: E könyv a dicsőséges Koran.“

LXXXVI. 17. §-al. Éjjeli csillag. „1. §.: Az égre és az éjjeli csillagra, 2. §.: Ki adja neked leirását, 3. §.: Ama fénynek, mellynek szikrái mindenhova elhatnak?“

LXXXVII. 19. §-al. A Magasságbeli. „1. §.: Dicsérjed a magasságbeli Ur Istennek nevét. 2. §.: Ő teremtett mindent, s az ő művei tökélyesek.“

LXXXVIII. 27. §-al. A setét fátyol. „1. §.: Leiratott előtted a setét fátyol?“ Ezután az ég boszujáról van szó. „24. §.: A hitehagyottak, gonoszak és hitetlenek, 25. §.: Az égi boszu áldozatai lesznek. 26. §.: Megjelenendnek a mi itélőszékünk előtt. 27. §.: És mi mindenről számot kérendünk tőlök.“

LXXXIX. 30. §-al. A hajnal. „1. §.: A hajnalra és a tiz éjre. 2. §.: Az egyesitésre és az elválasztásra. 3. §.: Az éj megérkezésére. 4. §.: Nem jelentős mondat-e ez az értelmesek előtt?“

XC. 20. §-al. A város. Mekka városáról beszél s összehasonlitja azt a gyönyörteljes helylyel, mellyben az igazak a másik életben lakni fognak. „1. §.: Én nem esküszöm e városra. 2. §.: Ez az ő menedéke.“ Ezután a musulmanok némelly kötelességei adatnak elő.

XCI. 16. §-al. A nap. Ezen egész fejezet, a többitől eltérve, egyetlenegy rimben van irva. „1. §.: A napra és az ő ragyogó sugáraira, 2. §.: A holdra, melly a napot követi sat.“

XCII. 31. §-al. Setét éj. „1. §.: Az éjre, melly kiterjeszti setét szárnyait. 19. §.: Az Isten semmi jó tettet sem fog jutalmazat-

lanul hagyni. 20. §.: Fő ohajunk legyen, hogy az Istennek tessünk. 21. §.: A paradicsom birtoka teendi boldogságodat.“

XCIII. 11. §-al. A magas nap. „1. §.: A napra és az ő magas járására, 2. §.: Az éj setétségére, 3. §.: Az Ur nem hagyott el s nem gyülöl téged.“ Azon tizenöt napra vonatkozik ez, mellyek alatt Mahomed semmi égi kinyilatkoztatást sem kapott.

XCIV. 8. §-al. Megtágitás. „1. §.: Mi megtágitottuk szivedet (azaz megvilágositottuk, kigyógyitva azt a tudatlanság vakságából). 2. §.: Levettük róla a bálványozás terhét. 8. §.: Emeld Istenhez szeretettel szivedet.“

XCV. 8. §-al. A füge. „1. §.: A fügére és az olajfára, 2. §.: A Mózses hegyére, 3. §.: E hü országra (Arábiára), 4. §.: Teremtettük az embert csodálatos arányosságban.“

XCVI. 19. §-al. Félelem. Mahomed megfélemült, midőn először hallá Gábor angyal szavát; mert ez volt az első fejezet, mellyet az neki az égből hozott. A 4. §. Henochról emlékezik, ki először használt tollat az irásra.

XCVII. 5. §-al. Al Kadaar vagyis a nemesség s bölcseség. Vonatkozik az első éjre, a Koran kinyilatkoztatása után.

XCVIII. 8. §-al. Nyilvánság. „1. §.: A bálványozók, a keresztények s a héberek akkor távoztak el tőled, midőn a nyilvánságot látták.“

XCIX. 8. §-al. Földrengés. „1. §.: Midőn a föld erőszakosan meg fog rázkodni, 2. §.: Midőn kihányja öléből az eltemetett hullákat, 3. §.: Az ember mondani fogja: minő látmány! sat.“

C. 11. §-al. A lovak. „1. §.: Az ember bizonyára olly hálátlan Istene iránt, mint a szilaj ló. 7. §.: Ő maga bizonysága hálátlanságának. 11. §.: Feledi talán, hogy Isten tökélyesen ismeri az ő tetteit?“

CI. 8. §-al. A nyomor. A feltámadásra vonatkozik. „1. §.: Napja a nyomornak; rettenetes nap! 2. §.: Ki irhatja azt le?“

CII. 8. §-al. Telhetlenség. „1. §.: A kincsgyüjtés telhetlen vágya foglaland el titeket, miglen a sirba szálltok. 2. §.: Jaj nektek! ama napon veenditek észre, mennyire csalódtatok.“

CIII. 3. §-al. Az est. „1. §.: Esküszöm az estre; az ember a romlásba rohan. 2. §.: Imádkozzatok, és serkentsétek egymást a jóra. 3. §.: Ki kötelességeül teszi az imát, üdvözül.“

CIV. 9. §-al. A rágalmazók. „1. §.: Jaj a gonosznak és rágalmazónak! 9. §.: Ezek számára nem lesz kegyelem a rettentő napon.“

CV. 5. §-al. Az elefánt. „1. §.: Nem tudod-e, mikép bánt Isten az elefántvezetővel?“ Abrahahra és az elefántokról mesélt háborura vonatkozik.

CVI. 4. §-al. A Koreis törzs. „1. §.: A Koreis törzsüek egyesületének. 2. §.: Ők télen nyáron biztosan üzik a kereskedelmet. 3. §.: Adjanak hálát az Istennek, hogy megszabaditá őket a drágaságtól. 4. §.: És az Abrahahtóli félelemtöl.“

CVII. 7. §-al. Bőkezüség. „1. §.: Láttad a hitetlent, ki tagadja az itélet napját? 2. §.: Ő fölemészti az árvák vagyonát. 3. §.: Mit sem gondol a szegények élelmezésével. 4. §.: Jaj a képmutatóknak! 5. §.: Hanyagok az imádságban, 6. §.: S csupán fitogtatásból, 7. §.: Megtagadják az ügyefogyottaktól a segélyt.“

CVIII. 3. §-al. Kauster, a paradicsom folyama.

CIX. 8. §-al. A hitetlenek. „1. §.: Hallgassatok rám hitetlenek! 2. §.: Én nem imádandom a ti bálványképeiteket stb.“ A bálványozók igy szóltak Mahomedhez: „Imád a mi isteneinket egy évig, mi is aztán a tiedet annyi ideig fogjuk imádni.“

CX. 3. §-al. A segély. „1. §.: Midőn az Isten segélyt s győzelmet küldend (Mekka bevételére); 2. §.: Látni fogjátok az embereket, mikép fognak csoportosan az islamra térni. 3. §.: Magasztald az Ur nevét, kérjed kegyelmét, mert ő irgalmas.“

CXI. 5. §-al. Abu Gehel, Motaleb fia, a próféta legnagyobb ellensége.

CXII. 4. §-al. Az egység. A musulmanok kedvelt hitvallása: „Mondd: csak egy az Isten és örök. Ő nem nemzett fiakat, nem is nemzetett önmaga. Neki nincsenek hozzá hasonló társai.“

CXIII. 5. §-al. A reg Istene. E fejezet s a következő a megigézés elleni óvószerül használtattak; miután Mahomed is sikerrel tette azt. „1. §.: Én bizalmamat a reg Istenébe helyezem, hogy mentsen meg a rosztól, mellynek súlya nyom; a homályba borult hold behatásától; azoknak rosz szereitől, kik a csomagba fujnak; és az irigynek fekete terveitől.“

CXIV. 6. §-al. Az emberek. „Én bizalmamat Istenbe vetem, ki az emberek királya, az emberek istene, hogy szabaditson meg a sátán kisértésétől, ki roszat lehel a szivbe, és őrizzen a gonosz szellemek ingerkedésitől.“

A Koranban többször tiszteletteljesen emlittetik Jézus és Mária. Petrus Damiani megjegyzi, mikép Mahomed egyike a legrégibb iróknak, kik Jézus szüz anyjának fogantatását megérintik. Előfordul ez a III. Fej. 37. §. a XXI. Fej. 90. §. és a LXVI. Fej. 12. §-ában. Talán

Mahomed e tudomásra azon kereszténye kkeli érintkezése által jutott, kik Syriában s Egyptomban az ama fogantatásróli hit miatt üldöztetve, Arábiába menekültek. Mohamedtől egész sz. Bernárdig (folytatja a nevezett bibornok) egy iró sem beszél arról többé, miért is gyanitják, hogy ama véleményt Európába a keresztesek a XII. században hozták be. Mahomed mind Mózses, mind Jézus iránt titokteljes tiszteletet parancsol. Az arabok hiszik továbbá, hogy csak Jézus ellenségei esküdtek össze élete ellen, és hogy helyette a keresztre egy gonosztevő, és pedig maga az áruló Judás feszittetett föl, Jézus pedig, a szent, igazságos és ártatlan az égbe ragadtatott. Mózses bölcseségét és Jézus ájtatosságát kitüntette az Isten, s ama bölcs törvényhozók biztositják az utódokat egy jövendő próféta jöveteléről, ki még náluknál is kitünőbb leend. Az evangeliumban megigért Vigasztaló (Paracletus) alatt Mahomedet, mint Isten utolsó apostolát kell érteni.

Mahomed az ő tanának lényegét e két hitczikkelybe szoritá: Egy az Isten és Mahomed az ő prófétája. Ez utóbbi czikkely erejénél fogva minden rendelete isteni intézményképen fogadtatott követői által.

A hitszabályok megtartásáért a musulmanok jutalma a Jennah vagyis paradicsom, hol gyönyöreit fogják élvezni a Korkannak, mellyben legszerelmesebb s legkedvesebb hölgyecskék laknak, rózsavizü forrásokban fürdenek, gyémánt és gyöngy palotákkal birnak és a hivők legfőbb boldogságát képezik.

A musulman materialisták ellentétben a spiritualistákkal, fölteszik, hogy az összes hivők tartózkodási helye is illyen leend; de hogy mégis a boldogságnak különböző fokai vannak, mellyek közöl a legalsóbbal is annyi gyönyörélv van összekötve, mennyit e világon senki sem élvezhetne, hacsak száz ember erejével nem birna, melly erővel minden üdvözült el fog láttatni Isten által a másik világon. Ezenkivül hogy a paradicsom gyönyörei egész teljökben élveztethessenek, a materialisták állitják, hogy ott örök ifjusággal, vagyis folytonosan mintegy harmincz éves férfiu erejével fognak birni.

Ezen materialisták szerint Kauster folyója is egy hónapi futamattal bir, partjai tiszta arany ból vannak, kavicsa gyöngy és rubin, fövénye olly illatos mint a pézsma és az áloé, vize fehérebb a tejnél s édesebb a méznél; habja ragyogóbb mint a csillag, és a ki megizleli csak egyszer, soha többé nem szomjazik és halhatatlanná lesz. A mysticus tudorok mégis s különösen a Thavvilat czimü értelmezés e folyót a természet fölötti ismeretek sokaságának jelveül tekinti.

A folyó tudniillik az isteni ész kertjéből, a minden tudomány és minden jónak forrásából buzog elő.

Még nagyobb figyelmet kelt a Koran iránt az, hogy Mahomedtől kezdve maig, az összes, islamot követő nagyszámu nemzeteknek vallási s polgári törvénykönyveül szolgál, és alapját teszi nem csak a hit-, hanem a polgári és fenyitő jogtudománynak is. A benne foglalt törvények, mellyek az emberfaj nemzeteit s ezek jogait szabályozzák, mindenütt az isteni akarat csalhatlan és változhatlan határozataiul tartatnak. E vallási szolgaság az állam közjavára nézve ártalmas, miután a tudatlan törvényhozó, országa és saját személyes előitéleteitől igen messze ragadtatott s az intézmények, mellyek Arábiára talán üdvösek, Dehli, Ispahan és Konstantinápoly gazdagságával semmikép sem egyeznek össze. Valahányszor azonban a Koran az ország, a személyek s körülmények szerint, a méltány és igazság elveivel kevésbbé fér össze, a kadi vagyis a biró, miután megcsókolta, tisztelettelteljesen fejére teszi azt s olly magyarázatot ad neki, melly a szokásokkal s az idők politikájával jobban összeegyezik.

Lásd a következő müveket:

Garcin de Tassy, Exposition de la foi musulmane. Páris, 1818.

Claudius, Mohameds Religion aus dem Koran dargelegt.

Taylor, The history of Mohammedanism and its sects. London, 1834. E szerző az islamot, mint a keresztény és héber vallás elferditését mutatja fel.

Olasz forditását a Korannak nem ismerem [1]). A franczia, mellyet Ryer készitett, nemcsak gyönge, hanem helytelen és aljas is. Sale György angol forditását felhasználtam a mahomedanismusról előrebocsátott értekezésemben. Marracci negyven évig dolgozott egy latin forditáson, mellyet becses jegyzetekkel s arab idézetekkel gazdagitott. Mig jobb a Savaryó, Le Coran traduit de l' arabe, accompagné de notes et précédé d' un abrégé de la vie de Mahomet, tiré des écrivains orientaux les plus estimés. Páris 1783.) Használtam e müvet is: Les livres sacrés de l' Orient, Páris, 1840. Kazimirskytől, a persiai franczia követség tolmácsától, Pauthier bevezetésével.

[1]) Tudtomra magyar nemzeti nyelvünkön a Korannak e történetben adjuk első ismertetését s kivonatát.

A ford.

(E) 596-dik laphoz.

A török soknejüség.

Mi e történetben a soknejüségnek, mint a kelet s átalában a nem keresztény nemzetek romlottságának legnagyobb fontosságot tulajdonitánk. Azok számára, kik előtt tulzóknak látszanánk, ide iktatunk egy kivonatot, mellyet 1843-i május 2-án Blanqui ur által a franczia akademiában felolvastatni hallánk s melly Törökországról irt nagyobb művének egy részét képezi.

= A döghalál a kelet népségeinek még nem a legrombolóbb ostora. Egy másik, szomoru következményü s mindig öldöklöbb csapásnak nevezhetjük a soknejüséget. Most, midőn az európai nagyhatalmak komolyan szivökre veszik azon tartományok sorsát, mellyekben a müveltség született, talán nem helyénkivüli, felmutatni azon főakadályt, melly a visszatérendö müvelödésnek útját állja. Ugyanazon akadály az, mellyet a mi politikánk Afrikában talált, s mellyet talán legnehezebb lesz a már most mindenfelé győztes kereszténységnek levernie, hogy a barbárság fölött diadalmaskodjék. A soknejüség még több nyomort szül, mint maga a szolgaság; megfogyasztja a természeti erőt s a nemzedékek erkölcsi lételét; a nemzetek társadalmi s politikai haladása elé legyőzhetlen akadályt gördit: miért is, hogy a mivelödés szerencsésen tovább terjesztethessék, a soknejüségnek a szolgasággal együtt le kell rontatnia.

Közelről s magában az országban, hol uralkodik, kell e szerencsétlen intézményt figyelembe vennünk, hogy kellőleg megismerhessük az ezernemü csapást, mellyel a keletet elárasztá. Semmi rajz sem képes elénk állitni azon borzasztó hatást, mellyet az a férfiura, a nöre, a gyermekekre, az egész társadalomra gyakorol. Lealjasitja az mindnyájokat a bölcsőtől kezdve a sirig a nélkül, hogy csak egyetlen enyhpillanatot engedne, vagy menedéket adna a naponként gyarapodó mindennemü gyalázat ellen. Majdnem mondathatnék, hogy maga a soknejüség és elvész, ha elveszhetne az általa előidézett s azt minden oldalról környező rombolás közepett. Annyi nő áldoztatott fel annak, hogy a nőnem elégtelen lett neki; és a soknejüség nők hiányában csakhamar kimerülne, ha az azt fenntartó elv meg nem őrzött volna elegendő erőt a mindig növekvő keresztény berohanás visszatartására. Európának szükségkép azon kell lennie, hogy egy szent ellenzék támadjon amaz elv ellen s lerontsa azt, miként a rabszolgaságot és négerkereskedést. Azonban hogy kellőleg itélhessünk fölötte, a tényekről kell azt megitélnünk.

A musulman törvény minden férfiunak négy asszonyt enged venni s mindegyiket törvényes feleségnek nyilvánitja: s innen van a soknejüség. Később a szokás s maga a törvény is mindig több feleséget engedett venni, s a fejedelmi serailokban, s a népes hárem eltartására elég gazdag egyéneknél a feleségek száma lassan-lassan százra emelkedett. Most, midön a birodalom s az ország nagyai szegényebbekké lettek, ama kéjenczkedés meglehetősen alább szállt, s a legelső pasák alig tartanak többet harmincz feleségnél, sőt a legtöbb musulman a vallási törvény által megengedett négy asszonynál alig vesz többet. De, hogy a háremek minden idegen férfiutól megőriztethessenek (és itt kezdődnek a soknejüség borzasztóságai), a musulmánok a férfiak egy részét, a természet törvényeinek letaposásával, a férfiuság elrablása által, a rabszolgaságnál is aljasb névnélküli szerencsétlen állapotra juttatják. Meggyalázva a nőt, meggyalázzák a férfi nemet is, s naponként nagyobbitják azon gyalázatot, melly a népek életén rágódik és sietteti ugy politikai romlásukat, mikép társadalmi sülyedésöket.

Legszomorubb e gyalázatok között a nővásár, melly Konstantinápolyban mind mai napig üzetik, néhány száz lépésnyire a keresztény hatalmak követeinek lakásától. Orczátlan asszonykereskedők barangolják be a női szépség, csinosság s élénkségről leghiresebb tartományokat. Némelly tartományokban, mint például Circassiában, az apák már hozzá vannak szoktatva leányaikat eladni, s ezek meg vannak elégedve, ha eladatásuk után valami gazdag pasának törvényes nejeivé lehetnek; másutt a fiatal leánykák csalárdság által, vagy erőszakkal vitetnek el. Bizonyos kelcti tartományokban az adó, pénz helyett, asszonyokkal fizettetik, s rendelve vannak tapasztalt hivatalos személyek, kik ezen élő pénznek arany, ezüst, vagy réz értékét meg tudják határozni. Ki hinné? De ott vannak a nőlakok, rabszolgaságban nevelt asszonyokkal, kik mindenfölött arra tanittattak, a mit nem tudniok kellett volna, és kik romlottság által ügyekeznek tetszeni. A vásáron, hol ezek árultatnak, mindenki elolvashatja azok személyes kellemeinek lajstromát, s meg vannak határozva bizonyos esetek, mellyekben az eladó, rabnője visszavételére köteleztethetik, és vannak szemtelen s tapasztalt hivatalnokok, kik eldöntőleg itélnek minden, a nővásárló és eladó közti peres ügyekben. Ime, mivé aljasitá amaz országban a soknejüség a férfiunak élettársát!

Könnyü elgondolni, milly következményeket szül az emberiség legszentebb törvényeinek illyetén megvetése. Igy meggyalázva vitetvén be a családba, a nő semmit sem vihet oda abból, a mi másutt

nemének olly jogos befolyást enged. Rabnő létére, vagy rabnőül tartva, megőrzi, vagy elsajátitja a rabszolgaság vétkeit, becsepegteti azokat gyermekeibe, kiknek nem adhat azt a mit maga sem kapott, kiket, mivel maga sem tanult semmit, semmire sem tanithat. Aztán ki tudná csak gondolatban is egészen elképzelni a serailbani élet nyomorait, a természeti s erkölcsi kinokat, miket csak Isten ismer? Hány nemes sziv borzad vissza ama legaljasb állapottól? és unatkozva türi a közösség méltatlan nyügét! Elég megkérdenünk a kelet orvosait, kik a fájdalomnak ama helyeire bejárással birnak. Nincs a nyelvnek szava, melly kifejezze ama borzasztó undort s a végső kétségbeesést, melly azon szerencsétlen hölgyeket gyötri, kikből az őket környező tisztátalan lég a mennyei szikrát még ki nem oltá, s különösen azokat, kik előbb szabad életet, a mi szerencsés hölgyeink életét élték!

Hány görög leányka raboltatott el például hazájok szabadságharcza alatt s adatott el árverés mellett, miután otthon a keresztény családélet kellemeit ismerni tanulták! Senki sem képes elképzelni, mennyit szenvedtek azok a háremekben, hol vallásukról és hazájokról lemondani kényszerittettek!

Keleten tehát a nő le van léptetve azon fokról, mellyre őt a Teremtő a férfi élettársaul helyezé. Eladatik a vásáron, mint bármelly más áruczikk; nem bir többé állással a társadalmi rendben, nem ura többé önmagának, nincsen szó a férjhez adásról, csak az eladásról, az ő jövője örökös rabság. A fátyol, mellyet visel, nem csak ez életbeni eltemettetésének jelve, hanem raböltönye egyszersmind a zsarnokságnak, mellyet egy gyanakodó kényur gyakorol fölötte. A férfi, ki négy feleség s egész sereg ágyas mellett pazarolja életerejét, csak önmagának követeli a kizárólagos vonzalmat, mellyre őt méltatlanná teszi közönyössége, és mégis annál féltékenyebb, a mennyivel kevésbbé érdemli, hogy szerettessék. A serail valóságos börtön, mellynek főőre maga a férj, s mellyben a fogoly nőknek semmi más foglalkozást nem enged, mint hogy neki tetszeni ügyekezzenek. Azért semmi sem hasonlitható eme nők azon siralmas semmiségéhez, azon hiábavaló fecsegéseihez, azon saját személyök iránti aprólékos gondosságához, azon anyagilag és szellemileg aljas állapotához, mellyben tengenek.

A musulman még csak azt sem türi, hogy feleségeiről említés tétessék, s az idegen nem követhet el a török irányában nagyob bántalmat, mint ha hölgyei felől kérdezősködik. A musulman nem tudja feleségei neveit, ki sem mondja soha. A müveltebbek egyszerüen ö-nek nevezik; némellyek hozzáteszik az én asszonyom, azon megszoritással követem alásan, mi épen a legnagyobb tiszteletlen-

ség. A szokások még gonoszabbak a törvényeknél. Legistentelenebb szüleménye a soknejüségnek, hogy az öreg férfiak a legfiatalabb lánykákat vásárolják össze. Sok hatvanéves pasa háremében egy nő sincs, ki husz éven felül volna. S midőn az illy vén musulmanok végkép kiasznak, kimerülnek, azon hölgyeiket, kiktől fiaik nem voltak, átengedik kegyenczeiknek, vagy alattvalóiknak. A gyermekek olly erőtlenek s véznák, hogy a soknejüség a szaporodást épen nem mozdithatja elő. Mahmud sultán végnapjaiban, harminez gyermeke közöl csak két fiut s ket leányt látott életben, ezek is igen gyengék voltak. És nem régiben a rettenetes Hussein, kinek háremében a kelet legszebb huszonnyolcz hölgye volt bezárva, csak egy tizenötéves fiut hagyott, ki csak olvasni és pipázni tudott.

Ez azonban a soknejüség alatt nem is lehet máskép. Mindjárt a kis gyermeken s különösen annak erkölcsiségén kezdi az gyakorolni átkos hatását. Minő oktatást nyerhetnek a serailban a szerencsétlen fiak, kik inkább igen gyakran féltékenységi dühöngésnek s amaz élő sir egyéb borzalmainak tanui? Nagy veszélyben forog gyakran életök az orvosok hiánya s azon nehézségek miatt, mellyek ezeknek a hárembei bejárást majd nem lehetlenné teszik. Innen az a nagy halandóság a gyermekek és anyák közt. E fenyegetése a halálnak ráveszi a vén musulmanokat, hogy bizalmatlan féltékenységöket egy részről legalább félretegyék, s a keresztény orvosok lassanként be kezdenek hatni a háremek belsejébe, hol nem csak nevetséges, hanem borzasztó jeleneteket is kell szemeikkel látniok. A musulman néha ugy tanácskozik az orvossal, feleségei betegsége fölött, mintha ő maga szenvedne; némellyik átalában csak kérdéseket tesz bizonyos esetek fölött; és vannak, kik a megbetegült nő nyelvét egy átlyukasztott fátyolon keresztül az orvosnak megmutatják s remegnek, ha csak rá is gondolnak a veszélyekre, mellyek a beteg feleséget ütere tapintata alkalmával érhetik. Azonban a visszahatás növekszik s az orvostudomány segittetve a diplomatia és kereszténységtől, lerontandja a soknejüséget.

A kelet hölgyei, meg kell vallani, a háremek átalakitására igen hajlandók volnának. Mahmud uralkodásának utolsó éveiben már a fátyol levétele is megengedtetett, s a nők a vásárhelyeken, a kávéházakban s a nyilvános sétahelyeken nagy számmal jelentek meg. Nem határozhatni meg, mennyire hatott el a fővárosból ezen ujitás a tartományokba, midőn a török kormány illyen rendeletet bocsáta közre: „A nők sokat járnak ki és igen későn, csak naplemente után térnek haza. Azoknak, kik kocsizva járkálnak, fiatal s nem ritkán

keresztény kocsisaik vannak, kiket a gyanusságig csinosan öltöztetnek. Be mernek menni a boltokba, különösen a füszeresekbe, benn maradnak ott s kelleténél tovább fecsegnek, sőt megfeledkezve minden szeméremről, még a francziák fagylaldáit is meglátogatják sat.“ A kormánynak ezen a nők elleni terhes vádjaiból s az erre következett császári rendeletből kitetszik, milly makacsok a musulmanok előitéletei e kényes kérdés körül. A törököknek nincsen szavuk a hütlenség minősitésére, nem ismernek más büntetést, mint a halált. A mit mi vetélynek, nyájasságnak, vagy kaczérságnak nevezünk, azt ők tulajdonuk megtámadásának tekintik s a csábitót irgalom nélkül felakasztják, a nőt pedig zsákba varrva tengerbe vetik. Kevés év előtt lehete látni Konstantinápolyban azon sok szerencsétlen hölgynek vérfoltjait, kiket férjeik csupa gyanuból nyolcz száz lábnyi szikláról levettettek. Illyen a soknejüség igazságszolgáltatása.

Ezen irgalmatlan zsarnokság ellen a kelet asszonyai csak az anyaiságban találnak némi menedéket. Minden, anyává lett nő, férje vagy ura előtt elévülhetlen czimet nyer, melly őt bizonyos elöjogokkal ruházza fel s mintegy visszaadja neki személyes méltóságát. Azért nem lehet egy musulman nőre nagyobb csapás, mint ha gyermekei nincsenek. Anyaiság által némi becsültetést nyer s megszünik a serailban a férj szeszélyének puszta játéka lenni. Ekkor már részt kezd venni a házigazgatásban, sőt néha a férj és urnak cselszövényeiben is. Némellyik azon előjogot is élvezi, hogy a férj kegyeit a hétnek bizonyos napjában kizárólag ő birja, s az illyen egész dicsőségének tartja e mulékony megkülönböztetést. Az alsóbb osztályoknál hasonló embertelen szigor uralkodik s a nő fölötti zsarnokoskodás a férfi természetes jogai közé számittatik. Féltékenyek is e jogra a férfiak, s hölgyeik ellen még kémeket is használnak s az árulkodás egyike a soknejüség első szüleményének.

Másik szükséges következménye a nőtlenség. Az asszonyok drága ára, s az eltartási roppant költség nem engedi meg minden musulmannak több feleséget, vagy csak egyet is venni; miért is keleten igen sokan nőtlenek maradnak. Innen a keresztény lánykáknak olly gyakori elrablása, innen a még bünösebb merényletek is, miket a török törvény gyéren büntet meg; annyira, hogy a musulman barbárság s a soknejüség kicsapongásai lassanként a keresztényekre is kiterjednek, miután ezektől házi békéjök s családi becsületök raboltatik el.

A rajá vagyis a Porta keresztény alattvalói, nem vetik meg a nőt, mint a törökök, hanem mégis olly szolgálatokra használják, mellyek a kereszténység elveivel össze nem férnek. A török soknejüség

tehát még ezekre is befolyást gyakorol. Szóval, ragályként terjed mindenfelé, megrontja már a gyermeknek mind természeti, mind erkölcsi tehetségeit, a felnőtteket elbutitja, az öregeket kimeriti, a nőt lealacsonitja s életutját másutt ismeretlen bünökkel hinti be. Hogy kellőleg itélhessünk róla, elég tudnunk, hogy amaz országban a társadalmi hatalom kik által képviseltetik: az egyik a hóhér, a másik, ki a sultán után közvetlenül következik s a ministerek előtt van, mégcsak nem férfi.

Illyeténképen a musulman népesség annyira megfogyott, hogy jelenleg sem a ki parancsoljon, sem a ki engedelmeskedjék nincsen. A háremek urai harmincz éves korukban megszünnek férfiak lenni, gyermekeik nyomorultak és véznák, mint apáik. A török nő szánalom tárgyává lett mindazok előtt, kik a házasság szentségét és a családi élet kellemeit fölfogni képesek; ő semmire sem tanithatja szülötteit, mivel maga sem tud semmit, és daczára az anyai czimmel összekötött kedvezménynek, az anyai méltóságot egész teljében soha sem birja. A soknejüség a keleti társadalomra nézve a föloszlásnak eleme. A keresztény müvelődés szoritja és sarkalja azt minden oldalról, semmi más, mint tisztább erkölcsei s erőteljes népessége által. Oláh-, Moldva-, Szerb- és Görögország felszabadittattak és a nagy keresztény politikai egyesületbe léptek; Bolgárhon ugyanerre törekszik, Syria mozog. Férfi kar keleten már nem találtatik, csak a keresztény családokban. A musulmanságnak rövid idő mulva sem asszonyai, sem katonái nem lesznek. Az összes kutforrások, mellyekből rabszolgáit kapta, megkevesbültek. Circassia majd nem egészen az oroszok kezében van, Abyssinia kimerittetett, Göröghon győzött. Az európai Törökország nyolcz milliónyi lakossága között csak 1,500000 musulman van, a többi keresztény, ki a soknejüség rokkantjainak jármát fogcsikorgatva viseli. S vajjon sok idő kell még, hogy az egyik résznek erőtelje tulnyomóságot nyerjen a másik, hanyatló rész sülyedése fölött?

Európának a kelet ama részében nagy kötelességeket kell végeznie. Ha megtudta törni az Antillák rabszolgaságát, itt saját érdekében van, Bosporus mellékét s a Duna partjait a soknejüségtől megtisztitani. Ha nem teszi, maga a kereszténység elve fog véget vetni a gyülöletes, borzasztó rendszernek. Kevés idő előtt egy keresztény herczegnő halt meg, ki női minőségében, mint a visszahatásnak első merénylője, megreszkettette a musulman földet. Mint neje egy keresztény herczegnek, ki körülte vetélytársakat mert tartani, saját kezeivel törte össze a török rendszer éktelen utánzását. Én szerencsés voltam hallani, mikép jósolta meg e hősies nő a gyalázat napjainak végét, azon gyalázatnak, melly alatt a nőnem olly hosszu

időtől fogva nyög. A herczegnő, mint jogait s kötelességeit érző, rettenthetlen s egyuttal vallásos nő, fájdalmasan mondá nekem egykor: „Boldogok a ti nőitek? senki sem ingerli, senki sem sérti meg őket büntetlenül; ha tudnátok, milly gyalázatra kárhoztatja a soknejüség a kelet hölgyeit, mindnyájan szót emelnétek, hogy véget vessetek a rettenetes zsarnokságnak!“ E herczegnő nincs többé, de az ut meg törve s el sem záratik többé. De az európai kereszténység, midőn az afrikai négerek eladása ellen küzd, feledi, hogy Európában fehér nők árultatnak; és mig Párisban a kétnejüséget mint vétket bünteti, Konstantinápolyban a soknejüséget mint intézményt türi. =

(F) 838-dik laphoz.

Turpin krónikája.

Turpin, reimsi érsek 800-ban halt meg vagyis 14 évvel Nagy-Károly előtt. Az ő neve alatt tétetett közzé egy krónika, melly közönségesen a XII. század elejére tétetik. Megtekinthető e krónika tárgyában:

De vita Caroli Magni et Rolandi historia, Joanni Turpino, archiepiscopo Remensi vulgo tributa, ad fidem codicis vetustioris emendata et observationibus philologicis illustrata a **Sebastiano Ciampi** etc. Florencz 1822. 8. r.

Akárki volt annak szerzője, bizonyára hagyományokra s akkor divatozott énekekre támaszkodott, miután maga is mondja, hogy canitur in cantilenа usque in hodiernum diem (cap. 13); hanem saját s nem Nagy-Károly korának eszméivel tömte meg; illyenek a keresztes hadak, a galiziai San-Jago-ba tett zarándoklatok, a papi hatalom sat. Kettős érdekkel bir tehát e krónika; a neveket megváltoztatva, fölleplezi előttünk a XII. század eszméit s eredetet ad amaz összes, megbővitett, megszépitett, a regedalnokok s különösen Ariosto legragyogóbb képzelme által átalakitott elbeszéléseknek. Kedves dolognak hittük tehát annak e helyen ismertetését adni.

A nagyhirü Nagy-Károlynak történetét ott kezdi, midőn ez a spanyol föld egy részét a saracenok hatalma alól felszabaditja. Anglia, Gallia, Lotharingia, Burgundia, Italia, Bretagne és számtalan városnak egyik tengertől a másikig meghóditása után Károly elhatározá magát nyugalomra térni. Midőn azonban egyszer szemeit az éghez emelve merengne, ime egy csillagsort pillanta meg, melly Friesia tengerétől Germania és Italia, Francziaország és Aquitania között Gascog-

nen, Blussán és Navarrán át a spanyolhoni Galizia felé haladott, mellynek földe szent Jakab testét rejté. Több éjen át nézte Károly e látmányt, miglen egyszer a szent apostol megjelent neki, s fájdalmát fejezte ki a fölött, hogy Károly annyi hóditása után Galiziát a saracenoktól meg nem szabaditá, holott Isten e vállalatra ötet szemelte ki, és a csillagvonal épen azon sereget jelenté, mellyet neki kelle vezetnie, hogy kiirtsa a hitetlent fajt és a galiziai zarándoklatot lehetővé tegye.

Károly tehát elindul s megszállja Pamplonát: hanem ezt a három hónapi ostrom meg nem vihatja, miglen végre a várfalak a király imájára megdőledeztek. Turpin érsek alig győzte keresztelni a sok saracent, kik életöket a kereszteség fölvétele által mentették meg. Részint hasonló csoda, részint rohammal más városok is bevétettek, s ezek közöl négy, mellyet Károly megátkozott mindig puszta s lakatlan maradt.

A bálványok mindenütt ledöntettek, kivéve Salamead-ot Al-Andalusiában, mellyet maga Mahomed varázserővel állita fel, s mellyhez a keresztény csak életveszélylyel közeledhetett; ha a madár reá szállt, halva rogyott le róla. Buzogányt tartó óriást mutatott e bálvány s azon hiedelem terjedett el, hogy midőn ama buzogány a bálvány kezéből kiesik, akkor fog megszületni az, ki Spanyolhont ujra Krisztus törvényének veti alá. Kiesett a buzogány csakugyan, és az arabok futásnak eredtek.

Károly megtisztelvén szent Jakabot, visszatért Franciaországba, számos templomot s apátságokat alapita. Azonban alig hogy visszatért, Agolant áfrikai király meghóditván ujra Spanyolhont, kikergette Károly őrségét s irtogatta a kereszténységet. Károly erre ismét erős seregekkel ütött be, magával vivén angleriai Milót. Mig ő Bajona mellett táborozott, meghalálozott Romarik nevü katonája, egy rokonának hagyva lovát, azon parancscsal, hogy a ló árát a papok és szegények között oszsza ki. A rokon azonban a pénzt evés-ivásra s vigalmakra fecsérelte el, miglen harmincz nap elteltével megjelenvén előtte a halott, mondá neki, hogy azon idő alatt, mivel hagyománya alamizsnául szét nem osztatott, a tisztitó tüzben kelle szenvednie; most azonban Isten megbocsátá büneit, de holnap a hütlen kezelő büntetésül a pokol mélységébe fog vettetni. S másnap a megrémült rokon mindnyájak szeme láttara csakugyan ördögök által hurczoltatott el, hogy megtanitson mindenkit, az elhunytakat hagyományozott alamizsnáiktól meg nem fosztani.

Agolant Károlyt viadalra felhivá, hogy husz husz ellen, vagy negyven negyven ellen, vagy száz száz ellen, vagy ezer ezer ellen,

vagy kettő kettő ellen, vagy egy egy ellen harczoljon; de az övéi legyőzettek. Harmadnapra Agolant sorsot vetvén fölismeré, hogy Károlynak a csillagzat nem kedvez, tehát hadat üzent neki s midőn a csata előtti napon a keresztények fegyvereiket elökésziték, s némellyek lándsáikat a földbe szurták, ezek reggelre ágakat hajtottak. A megütődött katonák levágták a zöldelő lándsákat, hanem ezek gyökeréből uj csemeték sarjadoztak elő.

Megtörtént a borzasztó csata; negyvenezer keresztény esett el, ezek között Milo s azok, kiknek lándsáik a vértanuság jeléül ágakat hajtottak. Károly alatt megöletett lova s ő gyalog ránta kardot háromezer kereszténynyel, s igen sok arabot kaszabolt össze. Az éj választá el a hadakozókat s másnap négy határgróf érkezvén meg Olaszhonból, Agolant visszavonult, Károly pedig szinte Gallia felé vette utját.

Agolant utóbb ismét fegyvert fogott, egyesülve az alexandriai, bugiai, algarvei, berberiai, arábiai s más emirekkel, és bevette Agent; aztán üzenteté Károlynak, hogy, ha szép békésen hozzá jöne, öt sok aranynyal, hatvan lóval s barátságával ajándékozná meg. Csak lesvetés volt ez Károly ellen. Károly elrendezve nem messze kétezer katonáját, a városhoz csak hatvannal közeledett s künn hagyván ezeket is, egymaga ment be álruhában, lándsa nélkül, hátára forditott paizszsal, a hirnökök szokása szerint. Agolant elé vezettetve, mondá, hogy Károly csupán hatvan fegyveressel jött, s hogy menne Agolant is ugyanannyival eléje; azalatt jól megszemlélte Agolant arczát, kikémlelte a falak gyöngébb helyeit s a város erejét, aztán övéihez térvén, visszament Galliába s háborura készült. Uj hadjáratában először is Agent szállta meg s makacs ostrom után végre bevevé. Agolant, folyvást üldöztetve, először Santonába, aztán Pamplonába menekült. Károly egyesitvén a frank nemesség virágát, szabadnak nyilvánitá mindazon szolgát, ki öt a Pyrenaeusokon tul követné; kinyitá a börtönöket, felruházta a mezteleneket, a szegényeket meggazdagitá, elleneinek megbocsáta s lovagokat fegyverzett föl, és föloldoztatván magát Turpin által, elindult. A megrémült Agolant fegyverszünetet kért, mellynek ideje alatt Károlyhoz ment s vitát folytatott vele a vallás ügyében, mi szokás szerint azzal végződött, hogy mindegyik saját véleménye mellett maradt; de minthogy a csata Károly részére ütött ki, Agolant megigérte, övéivel együtt kereszténynyé lenni.

Károlyhoz jövén ebédnél találta öt, számos jól teritett asztaltól környezve. Ott ültek némellyek hadi, mások szerzetes ruhában; némellyek fehér kanonoki, mások más papi öltönyben; Agolant mindenkinek állapotáról különösen kérdezősködött s midőn észrevette, hogy

egy szögletben tizenkét nyomorult, rongyos szegény ember ül, kik asztal és abrosz nélkül csak kevesecskét kaptak enni, kérdé, kicsodák ezek: Ezek — felelé Károly — az Isten emberei, Krisztus követei: tizenketten, mint az apostolok, kik nálam mindennap tápot nyernek. — Hogyan? — viszonzá Agolant — a te embereid nagy boldogan, jól ruházva s gazdagon lakmározva, körülted ülnek, és az Isten emberei nagy inségökben majdnem éhen vesznek? A te törvényed hamis; nem keresztelkedem meg, holnap csatánk van. Másnap csakugyan csata volt, olly rettenetes öldökléssel, hogy a győztes frankok bokán felül jártak a vérben.

Elhallgatom a többi győzelmeket és csodákat, miglen Syriából egy husz könyöknyi magas, Ferracut nevü, Góliáthtól származott óriás jött, kit a babyloni sultán huszezer törökkel küldött el. Ez kihitta a kereszténeket s midön a dán Oger jöne ellene, hóna alá fogta s kastélyába vitte őt. Igy tett albaspinai Rinaldóval, igy Constantinnal a római császárral, igy Olivier gróffal is, miglen eljött Roland, Milónak fia. Ez csodásan harczolt ama szörnynyel s kardvivás után ököllel, bottal, kővel verekedtek, de Roland sohasem sérthette meg Ferracut bőrét. Kifáradva leültek beszélgetni, s Ferracut előadá, mikép ő, köldökét kivéve egész testében sérthetetlen; Roland viszont a keresztény vallást fejtegetve, bajtársát megtéritni ügyekezett, s támadt köztük inkább hittudományi mint harczi küzdelem; de miután a katekizmus keveset használt, az okoskodás ujra fegyverrel folytattaték. A csata iszonyu volt, s Roland már már legyőzetik, ha segitségül nem hija a Boldogságos szüzet, kitől megerősittetve, köldökön szúrja Ferracutot, ki ekkor orditani s Mahomednek esengni kezde. Az arabok fölvették s várába vitték őt; de a keresztények ezt megtámadva bevevék s az óriást megölték.

Károlynak sikerült végre megtisztitni Spanyolországot, mellyet aztán övéi közt osztott fel; a püspököket székeikbe visszahelyezé; Compostellában zsinatot tartata, s fölszentelteté Turpin által sz. Jakab egyházát, elrendelvén, hogy a ki Spanyolhonban s különösen Galiziában házat bir, amaz egyháznak évenként négy dénárt fizessen, miáltal minden egyéb szolgálat alól fölmenti magát.

Károly király barna testbőrü, személyében szép, de tekintetében vad volt. Az akkori leghosszabb mértéklábak szerint nyolcz láb magas, széles vállu volt, izmos kezek-, vaskos lábszárak- és czombok-, aránylagos hassal, igen szép csuklókkal, a csatában rettentő erős,

kegyetlen katona vala. Képe másfél arasznyi, szakálla egy arasznyi, orra mintegy félarasznyi, homloka egy lábnyi hosszu volt. Szemei ugy szikráztak mint az oroszlánéi; szemöldökei majdnem félarasznyira nyultak, s remegnie kellett annak, kire haragjában szemeit ráfüggesztè. Öve, lecsüngő szijak nélkül, nyolcz arasznyi hosszu volt. Ebédnél kenyeret keveset evett meg, hanem a husételekből vagy egy negyedrész bárányt, vagy két tyúkot, vagy egy ludat, vagy egy disznóoldalt, vagy egy pávát, vagy egy egész nyulat; bort keveset s azt is vizzel vegyitve ivott. Egy kardcsapással keresztül tudott hasitni egy fegyveres katonát lovastul, mindenestül; négy lópatkót kezével tudott kiegyenesiteni s egy teljes fegyverzetü katonát, tenyerére léptetve, emelt föl. Igen bökezü, igazságos és ékesszóló volt. Midőn Spanyolhonban tartá udvarát, különösen Karácson, Husvét, Pünköst s sz. Jakab ünnepén királyi jogart s koronát viselt, és midőn itélt, meztelen kard hordoztatott előtte. Ágyánál éjenként százhusz igazhitü vitéz őrködött, negyven az éj első részében, negyven a másodikban s negyven az éj harmadrészében reggelig. E negyven közöl tiz a fejénél, tiz a lábánál, tiz a jobb s tiz a bal oldalon őrködött, kivont karddal a jobb kézben, égő gyertyával a balban.

Elhallgatjuk itt sok más dicsőséges tettét, mint például azt, hogy minő megtiszteltetésben részesittetett a számüzött ifju Károly, Galafron, toledói emir által, ennek palotájában; és hogy mikép ölte meg a csatában, Galafron iránti szeretetből, Braimart, az arabok büszke fejedelmét s Galafron ellenségét; mikép nyert meg jósága által számos tartományt és várost, visszatéritvén azokat Krisztus vallására; mikép alapitott számos apátságot s ásatott ki ereklyéket és szentek testeit, arany- s ezüstbe foglaltatván be azokat; mikép szenteltetett föl római császárrá s ment látogatására az Ur sirjának; mikép hozta a szent Kereszt fáját s mikép adományozott meg utóbb annyi templomot.

Meghóditván egész Spanyolhont Isten és sz. Jakab tiszteletére, midőn Franciaországba visszatérne, tábort ütött Pamplona mellett. Saragozzában akkoron két mór testvér uralkodott, Marsil és Belvigand, kiket Persiából a babyloni emir küldött ide s kik Károly iránt önkénytes engedelmességet szinleltek. Ez meghagyá nekik Ganalon által, hogy legyenek kereszténvekké s fizessenek neki adót. A két emir erre Károlynak arany- s ezüsttel terhelt harmincz lovat, katonáinak pedig nagymennyiségü legjobb bort s ezer legszebb saracen hölgyet küldött, hanem Ganalonnak külön, arany- s ezüsttel s drága kelmékkel terhelt husz lovat ajánlottak, ha Károly seregét kezökre játszaná.

Az áruló elfogadta az alkut s átadván Károlynak az ajándékokat, mondá, mikép Marsil emir kereszténynyé akar lenni s azért Franciaországba jő. Károly tehát egész biztossággal visszavonulásra készül s Ganalon gonosz tanácsa szerint meghagyja, hogy Roland és Olivier a vitézek javával s huszezer kereszténynyel Roncevallesban a hátvédet képezzék.

Igy történt; hanem az ajándékba kapott bor és hölgyek igen soknak életébe kerültek. Marsil és Belvigand leshelyeikből rajta ütnek a hátvédseregen, s a frankok, bármilly csodákat tettek vitézségökkel, miután a küzdelem helye is ellenök esküdött, leöldöstettek, és pedig némellyek keresztül szurattak, mások megnyuzattak, felakasztattak, vagy megégettettek. Baldovin-, Thederik-, Roland-, Turpin- és Ganalonon kivül mindnyájan elvesztek. A két első, erdőbe futván, megmenekült, Roland pedig, kikémlelvén az ellenség nagy számát, megfujta Roncevallesban rettentő elefántcsont kürtjét, mellynek szavára körülötte mintegy száz keresztény gyült össze. Roland megmutattatván magának egy folgoly által Marsilt, ellene rohant s egy saracennak olly csapást adott kardjával, hogy annak és lovának fele a jobb, fele a baloldalra dőlt. Ennek látására a saracenok futásnak erednek, Roland pedig üldözőbe veszi őket és Marsilt megöli.

Azonban a száz bajtárs elesett; ő maga e gész testében össze volt sebesitve; Károly pedig, ki az egészről mit sem tudott, folytatá a visszavonulást. Roland fájó testtel s még fájóbb lélekkel a Roncevalles mezején állott márvány szikláig ment, s kirántván ott az ő Durandardáját vagyis hasonlithatlan kardját, mellyet semmi csapás sem vala képes eltörni, két kezével ragadta azt meg s felkiáltott: „O te legszebb, te mindig legragyogóbb kard! mellynek széle s hossza olly összeegyező, mellynek vasa annyira edzett, elefántcsont markolata olly igen fehér; melly legfényesebb vagy az arany kereszt által, s mellyet Isten neve diszesit *A* és *Ω* által, melly éled által olly igen alkalmas vagy és Isten ereje által környeztetel, mire fog majdan használtatni a te erőd? ki fog tégedet birni? minő kezekbe fogsz esni? A ki téged birand, nem fog meggyőzettetni, nem riad vissza ellenségeitől, hanem mindig védve lesz az isteni erő, és környezve az isteni segedelem által! Általad fognak elesni a saracenok, általad elveszni a hitetlen faj; általad fog felmagasztaltatni Krisztus törvénye és az Isten dicsősége hirdettetni fog az egész világon. Hányszor boszultam meg veled Krisztus vérét! csapásod alatt hány saracen és zsidó esett el!“

Ezen s hasonló siránkozás után, attól tartván, hogy kardja a

saracenok kezébe kerül, megcsapta háromszor a márványsziklát, remélvén, hogy kardját összetörheti; hanem hasztalan; a szikla egész terjedelmében ketté hasadt, a kardnak pedig még csak éle sem csorbult ki.

Roland ezután fujni kezdte harsány kürtjét, hogy maga köré gyüjtse azon kevés kereszténytt, kik az arabok elől az erdőkbe futottak, hogy jelen lennének temetésén, vennék át kardját és lovát s üldöznék tovább a saracenokat. Olly erővel fujta meg Roland elefántcsont kürtjét, hogy az elhasadt, az ő nyakán pedig fölrepedeztek erei. A hangot egy angyal egész Károly fülébe vitte, ki Gascogne felé egy völgyben, Rolandtól négy órányira táborozott. Károly azonnal segélyére akart menni, de Ganalon, ki előtt Roland szenvedései tudva voltak, lebeszélte őt, mondván, hogy Roland minden kis alkalommal egész nap fujni szokta kürtjét s hogy most is nem segitség végett, hanem csak vadászat közben harsogtatja azt. Oh, Judáséhoz hasonló árulás! Roland a fűben feküdt, égve egy csepp vizért, mellyel kinzó szomját megenyhitse. Tudatta ezen kínját Baldovinnal, ki épen odajött, hanem ez összejárván az egész vidéket, sehol sem talált egy cseppet sem; látván pedig, hogy Roland halálához közeleg megáldotta őt; aztán, mivel attól félt, hogy az arabok kezébe esik, felült Roland lovára s Károly tábora felé ügetett.

Elmenvén Baldovin, azonnal odajött Thederik, és siránkozni kezde Roland fölött, serkentvén őt, hogy ujitná meg a hitnek vallását. Roland ugyanaznap meggyónt és megáldozott. Gyónását azzal kezdte, hogy előszámlálta mindazt, a mit tett és szenvedett Krisztus hitének terjesztéseért; aztán kérte Istent szabaditná meg lelkét az örök haláltól. Bevallá, hogy nagy bűnös, hanem ismerve Isten végetlen irgalmát, melly szerint a niniveieknek, a házasságtörőnek, Péternek és a gonosztevőnek megbocsáta, remélte, hogy ő is bocsánatot nyer s a jobb életre költözik. Aztán keblére tevén mindkét kezét, sohajok és könyűk közt mondá el a hitnek vallását és a kereszt jelével jelölé meg mellét és minden tagját. Végre az ég felé terjeszté ki kezeit s kérte Istent, bocsátna meg a saracen hadban megölt összes keresztényeknek s vezérelje őket a mennyek országába. Ezután kiadta lelkét, mellyet az angyalok a szent vértanuk örök dicsőségébe vezettek.

Turpin, ki azon nap, Károly jelenlétében halottas misét tartott, magán kivül ragadtatva, énekelni hallá az égi karokat és látta, mikép Mihály főangyal Roland és sok más kereszténynek lelkét az égbe viszi; egy iszonyu ördögcsapat pedig Marsilt a poklok mélységébe ragadja. Amint Turpin, látmányát, mise után Károlynak elbeszélte,

megérkezett Baldovin Roland lován s elbeszélte, hogy mi történt, s hogy Rolandot haldokolva hagyta a szikla mellett. Nagy sirám és zokogás töltötte el az egész tábort e szomoru hirre, s Károly visszatérvén, maga találta föl először a már élettelen Rolandot, mellén keresztbe tett kezekkel. Reá veté magát a király, keservesen és zokogva kezde sirni, tépte arczát, szakállát és haját a nélkül, hogy csak egy szót is szólhatott volna; végre ezer panaszban tört ki, s kivánta saját halálát, hogy meg ne váljék Rolandjától. A sok hasztalan siránkozás után tábort ütött ama mezőn s bebalzsamozta mirhával s áloéval a hősnek testét, azután egész éjjel éneklés, ima s a bokrok közt gyujtott végetlen sok tüz mellett ünnepelték meg a halottas gyászt.

Reggel a roncevallesi csatérre vonultak a fegyveresek; ott találta barátjait mindegyik, halva, vagy félhalva; Olivier halva feküdt keresztalakban, szorosan oda volt kötve négy, földbe szurt karóhoz, nyakától egész lába s keze körmeiig meg volt nyuzva a legélesebb késekkel; azonkivül minden részen keresztül szurva lándsával, nyilakkal és karddal. Megesküdött ekkor a király a Mindenhatóra, hogy a pogányokat üldözni fogja, s haladék nélkül egész hadával ellenök rohant.

A nap mozdulatlanul állt s a nappal mintegy háromszor olly hosszura nyult, mint máskor. Ebro partjain, Saragozza közelében bukkant rájok az arabokra, hol ezek heverészve épen ettek. Megölt közőlök négyezeret, aztán visszatért hadával Roncevallesba, s elvitetvén a halottakat, sebesülteket és betegeket azon helyre, hol Roland feküdt, kutatni kezdte, hogy vajjon csakugyan Ganalon árulta-e el az ő seregét, mint sokan állitották. Hogy tisztába jöjön, itéleti párbajt rendezett. Ganalon részéről Pinabello, a király részéről pedig Thederik szállt a sikra, hogy kitünjék mindenkinek szeme láttára az állitás igaz, vagy hamis volta. Thederik megölte Pinabellót s igy Ganalon árulása be volt bizonyitva. Károly tehát megparancsolá, hogy az áruló négy szilaj lóhoz köttetve, darabokra szaggattassék.

A halottakat barátaik bebalzsamozták s ugy takaritották el, vagy vitték Francziaországba. A sebesültek legnagyobb kegyelettel ápoltattak. Turpin Viennebe kisérvén Nagy-Károlyt, ott maradott, a király pedig visszatérvén Párisba, zsinatra hivta össze a püspököket St. Denysbe, s hálát adván Istennek a hitetlenek meghóditásában nyujtott segélyért, amaz egyházat egész Francziaország fölötti hatósággal s kiváltságokkal ruházta fel, megajándékozá gazdagon s parancsot ada ki, hogy ama templomnak minden birtokos évenként négy denárt

fizessen; a rabszolgákat, kik ezt önkényt fizeték, szabadoknak nyilvánitá.

Szent Dénes egy éjjel megjelent a királynak álmában, és biztositá őt, hogy minden, ki az arabok ellen harczolt, bünbocsánatot nyert, és a ki önkényt fizet a templomnak, bármi veszélyes sebei legyenek, fel fog gyógyulni.

Aachenbe menvén ezután Nagy-Károly, Leodium jószágán meleg fürdőt épitett s az ottan emelt Asszonyunk templomát arany s ezüst ékszerekkel s edényekkel látta el, benne s a mellette épitett palotában az uj és ó Szövetségből történeti festményeket készittetett.

Midőn egyszer Turpin Vienneben a Deus in adjutorium zsoltárt éneklé, magán kivül ragadtatva, számtalan és rettentő katonaságot láta maga előtt elvonulni. A menetet egy szerecsen-fekete csatár zárta be; ettől megkérdezé Turpin, hogy hova mennek, s amaz felelé, hogy Aachenbe, mivel jelen akarnak lenni Károly halálán, hogy lelkét a pokol mélységébe vigyék. Turpin Krisztus nevére kérte őt, térnének vissza, s ime, alig hogy a zsoltár elhangzott, ugyanazon rendben láta ördögöket elvonulni, kik közől az utolsó mondá: hogy Mihály főangyal a Károly által épitett egyházak összes köveit és faanyagait a mérlegbe tette s igy a jó tettek tulnyomók lettek a gonoszak fölött, miért is Károly lelke az ördögök elől elragadtatott.

Turpin tudta, mikép Károly ugyanaz nap meghalt, s hogy lelke az annyi templommal megtisztelt szent Jakab közbenjárására a mennyországba jutott.

Mindenki többé kevésbbé ismeri a Nagy-Károlyról keringett legváltozatosb hagyományokat, hanem egy sem olly különös, mint melly egy XIII. századbeli holland költeményben találtatik Helgast és Nagy-Károly czim alatt, mellyet nem régiben Hoffmann Fallersleben a Horae belgicae-ben adott ki. Ama költemény Károlyt mint rablót tünteti fel. Egy éjjel a hőst egy angyal illy szókkal riasztja fel: Kelj föl nemes Károly! Isten azt parancsolja neked általam, hogy fegyverkezzél föl s rabolni menj ez éjjel, vagy meghalsz. — Milly különös álom! — kiált fel a császár s elszunyadt. Hanem az angyal, még nagyobb erővel sürgeti, hogy keljen föl s menjen rabolni.

Én rabolni? — felelé Károly — de hisz a földön nincsen gazdagabb gróf, vagy király mint én; Kölntől Rómáig minden az enyim; én uralkodom a Duna partjain, Galizia és Spanyolhon fölött. Mit tettem

tehát én szerencsétlen, hogy Isten nekem azt parancsolja, hogy rabolni menjek? Erre ujra elalunni készül; hanem az angyal nem hagy neki békét s Károly végre ketségbeesetten kiált fel: Legyen tehát; megteszem, a mit Isten parancsol; rablóvá leszek, ha mindjártfelis akasztanak.

Fölkel, felöltözik, fölveszi fegyvereit, mellyek mindig ágyánál készen álltal, s alvó cselédsége közepett bemegy az istállóba s megnyergelvén egy lovat az erdő felé megy, leverten a végzelmes parancs miatt. Utközben eszébe jutott, mikép Helgast lovagot kicsiny hibáért számüzé; most megsiratta őt. Már lesi az utasokat: megkiméli a zarándokokat és kereskedőket, de kirabolja irgalom nélkül a püspököket, kanonokokat és apátokat. Utóbb az erdő mélyébe hat, s észrevesz egy fekete lovon ülő, fekete köpenyes lovagot, ki őt megállitja s kérdi: Ki vagy? hova mégy s kinek hiják atyádat? Károly felsősége érzetében feleli: Engem soha senki sem kényszeritett akaratom ellen tenni valamit. Én nem mondom meg, ki vagyok, hanem meg fogunk verekedni, s a győző föltételeket szaband a legyőzöttnek. Amaz elfogadta a kihivást, de legyözetvén bevallja, hogy ő Helgast s mint rabló él, s most kéri ellenét, mondaná meg ő is, hogy kicsoda? Károly viszonzá: Én is rabló vagyok, kifosztom a templomokat és zárdákat, a nagyokat ugy, mint a kicsinyeket; nincs ember, a kitől én valamit el nem vennék. Hanem most, ha ugy tetszik neked, elmegyünk együtt elrabolni a legnagyobb kincset. — Minő kincset? — A császárét. — Nem, soha! — felelé a nemeslelkü rabló. — Habár a császár elvette minden birtokomat, igaztalan és kegyetlen volt irántam, én mégis hü alattvalója vagyok s szégyenleném, ha neki ártani tudnék. Menjünk inkább Heggerikhez, az ő sógorához, ki mint gonosz áruló nem érdemes, hogy éljen; minden aggály nélkül vegyük el kincseit.

Károly beleegyezik s követi sajátszerü társát; titkon azonban, meghatva annak hüsége által, siránkozik jelen állapotán. Éjjel Heggérik házához érve, Helgast örre állitja Károlyt künn, maga pedig bemegy. Utközben egy növényt tépett és szájába tett, s e növény megérteté vele az állatok beszédét. Most tehát hallá a kakasok és és ebek szavát; ezek mindnyájan az ő nyelvükön azt kiabálták, hogy

Nagy-Károly az ajtóban van. A megdöbbent Helgast elbeszéli ezt társának, ki őt bátoritva Heggerik szobájába bemenni készteti. Helgast erre csakugyan bemegy s hallja, mikép Heggerik, feleségének a császár meggyilkolásának terveit mondja el s előszámlálja az összeesküdtteket. A nő elsikoltja magát rémültében, Heggerik pedig ugy arczul csapja, hogy a vér egész Helgast kezeire fecssen. Ez elvivén a hütlen Heggerik székét s kardját, elbeszéli társának a fölfedezést, ki is tanácsolja, mennének s jelentenék be Nagy-Károlynak. Helgast akkép tett, s kihiván Heggeriket megverekszik vele s levágja fejét. Ekkép visszanyervén Károly kegyeit, nőül vette annak özvegyét, kinek összeesküvését fölfedezte.

Nagy-Károly fölötti sok más mesés hagyomány, Gaillard által irt életrajzában található fel.

Vége a IX. könyvnek.